THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; A. B. GAJENDRAGADKAR;
P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR;
P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA; M. WINTERNITZ; R. ZIMMERMANN, S.J.
AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RULER OF AUNDH

VOLUME 1

Under the Patronage of the Ruler of Aundh; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma; the Hyderabad (Deccan), Baroda and Mysore States; the University of Bombay; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1933

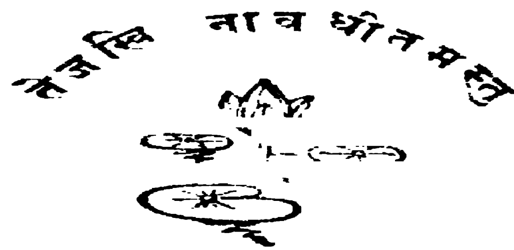
THE

ĀDIPARVAN

BEING THE FIRST BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR
OF THE BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1933

Fascicule 1 (pages 1–60) of this Volume appeared in 1927; fascicule 2 (pages 61–136) in 1928; fascicule 3 (pages 137–232) in 1929; fascicule 4 (pages 233–400) in 1930; fascicule 5 (pages 401–640) in 1931; fascicule 6 (pages 641–880) in 1932; and the concluding fascicule 7 in 1933

Published by the Bhandarkar Oriental Reseat Institute, Poona. Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press, 26-28, Kolbhat Lane, Bombay

CONTENTS OF VOLUME ONE

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS IN VOLUME ONE

Śāradā Codex, fol. 147 b

Aundh State Press

PROLEGOMENA

The need of a critical or (as it was sometimes called) a "correct" edition of the Mahābhārata has been felt (at first, of course, rather vaguely) by Sanskritists for over half a century.[1] It was voiced, however, in a clear and emphatic manner, for the first time, by Professor M. Winternitz, at the XIth International Congress of Orientalists, held at Paris, in 1897, when he read a paper drawing attention to the South Indian manuscripts of the Great Epic and ending with the remark that a critical edition of the Mahābhārata was "wanted as the only sound basis for all Mahābhārata studies, nay, for all studies connected with the epic literature of India".[2] The idea received a concrete shape in his proposal for the foundation of a Sanskrit Epic Text Society, which he laid before the very next session of the Oriental Congress (XIIth), held in Rome (1899). Again, three years later, at the following session of the Congress (XIIIth), held in Hamburg (1902), Professor Winternitz reiterated his requisition and endeavoured to impress again upon the assembled savants that a "critical edition of the Mahābhārata was a *sine quâ non* for all historical and critical research regarding the Great Epic of India".

The reception accorded to the various proposals made by Professor Winternitz in connection with his favourite project was not as cordial as might have been expected from an enlightened, international assemblage of Sanskritists. "At first", writes Professor Winternitz himself,[3] "the idea of a critical edition of the Mahābhārata met with great scepticism. Most scholars were of opinion that it was impossible to restore a critical text of the Great Epic, and that we should have to be satisfied with editing the South Indian text, while the North Indian text was represented well enough by the Calcutta and Bombay editions. Only few scholars were in full agreement with the plan of *one* critical edition".

Notwithstanding this general apathy, a committee was appointed by the Indian Section of the International Congress of Orientalists in Rome (1899) to consider the proposal of Professor Winternitz for the foundation of a Sanskrit Epic Text Society, already mentioned. This committee was not in favour of the said proposal. It recommended instead that the work of preparing the critical edition should be undertaken by the International Association of Academies. The London session of this Association, held in 1904, adopted the above suggestion and resolved "to make the critical edition of the Mahābhārata one of the tasks to be undertaken under its auspices and with the help of funds to be raised by the Academies". In pursuance of this decision, the Academies of Berlin and Vienna sanctioned certain funds earmarked for the Mahābhārata work, with whose help the preliminary work for the critical edition was actually begun.

---

[1] See below. [2] Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1 (1929). 58 ff. [3] ibid. p. 58.

In furtherance of this project, then, Professor H. Lüders prepared a "Specimen" of a critical edition of the Mahābhārata (*Druckprobe einer kritischen Ausgabe des Mahābhārata*, Leipzig 1908) with the funds provided for the purpose by the Königliche Gesellschaft der Wissenschaften in Göttingen.[1] The Specimen, which was meant only for private circulation,[2] consisted of 18 pages, comprising the constituted text (pp. 1–11) of the first 67 stanzas of the Ādiparvan with their various readings (printed as footnotes), an Appendix (pp. 12–17), on a similar plan, containing the text of the Brahmā-Gaṇeśa interpolation (with *its* variants), and finally a list (p. 18) of the 29 manuscripts, selected exclusively from European libraries, which formed the specimen *apparatus criticus*.[3] This little brochure, which must rank in the annals of Mahābhārata studies as the first tentative critical edition of the Mahābhārata, was laid before the Indian Section of the XVth International Congress of Orientalists, held in Copenhagen (1908). The tender seedling, planted with infinite care, did not, however, thrive in the uncongenial European soil. Twenty years later, in 1928, at the XVIIth International Congress of Orientalists, held at Oxford, Professor Winternitz reported that, under the scheme of the International Association of Academies, "except this specimen (*Druckprobe*) nothing has been printed".[4]

However, in the interval some preliminary work, such as the classifying and collating of manuscripts had been done by Professor Lüders and some of his pupils (among them my fellow-student and friend Dr. Johannes Nobel, now Professor in the University of Marburg), by Professor Winternitz and his pupil Dr. Otto Stein, and by Dr. Bernhard Geiger (Vienna). The last great World War gave its quietus to this ambitious project, sponsored by the Associated Academies of Europe and America, and finally diverted the attention of European scholars from the Mahābhārata Problem.

After the war, the Bhandarkar Oriental Research Institute, then in its early infancy, enthusiastically undertook the work, making a fresh start, fortunately without realizing fully the enormousness of the project or the complicacies of the problem. At a meeting of the General Body of the Institute, held on July 6, 1918, Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, Chief (now Ruler) of Aundh—the liberal and enthusiastic patron of diverse projects calculated to stimulate research, advance knowledge, and enhance Indian prestige—the president elect on the occasion, easily persuaded by a band of young and hopeful Sanskritists who had returned to India after completing their philological training abroad, with their heads full of new ideas, urged upon the audience the need of preparing a Critical and Illustrated Edition of the Mahābhārata, offering to contribute, personally, a lakh of rupees, by annual grants, towards the expenses of producing the edition.[5] The donor was warmly thanked for this princely

---

[1] It was printed by the firm of W. Drugulin.

[2] Professor Winternitz had sent me, in 1926, his copy, on loan, for perusal, which I returned to him almost immediately afterwards.

[3] The brochure did not contain any preface, or explanatory notes.

[4] See also the remarks of Professor A. A. Macdonell printed in the "Report of the Joint Session of the Royal Asiatic Society, Société Asiatique, American Oriental Society, and Scuola Orientale, Reale Università di Roma, September 3–6, 1919" in *JRAS*. 1920. 149. Cf. also *ABI*. 4. 145 ff.

[5] Cf. Bhavanrao Pandit Pratinidhi, *ABI*. 3 (1921–22). 1 f. Also *A Prospectus of a New and*

gift and the offer was gratefully accepted by the spokesmen of the Institute, who in their turn undertook to prepare an edition that would meet with the high requirements of modern critical scholarship. In accordance with this decision of the General Body of the Institute, the late lamented Sir Ramkrishna Gopal Bhandarkar, the doyen of the Sanskritists of Western India and the inspirer of the critical and rigorous scholarship of the present day, inaugurated, in April 1919, this monumental work by formally beginning the collation of the opening *mantra* of the works of the ancient Bhāgavata sect, which is found also at the beginning of some manuscripts of the Mahābhārata:[1]

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

Then, on the basis of the promise of the donation of a lakh of rupees by the Ruler of Aundh, the Institute appealed for the very large financial support needed to Indian governments, princes, and men of wealth. Not as many favourable responses were received as might have been expected; but very generous aid was and is being given by some, whose names are recorded elsewhere.

The reasons which have induced Sanskritists both here and abroad to undertake this gigantic enterprise are easy to understand. The pre-eminent importance of the epic is universally acknowledged. Next to the Vedas, it is the most valuable product of the entire literature of ancient India, so rich in notable works. Venerable for its very antiquity, it is one of the most inspiring monuments of the world, and an inexhaustible mine for the investigation of the religion, mythology, legend, philosophy, law, custom, and political and social institutions of ancient India.

As a result of the researches that have been carried on during the last thirty-five years or so, there is now no doubt whatsoever that the text of the Mahābhārata has undergone numerous changes.[2] The texts of the Northern and Southern manuscripts—to mention only two of the manuscript classes—are widely divergent, and much uncertainty prevails regarding the correctness and originality of the texts preserved by them. The existing editions—which either merely reproduce the version of a particular type of manuscripts, like the Bombay edition,[3] or else are eclectic on no recognizable principles, like the Kumbhakonam edition—fail to remove the uncertainty of the text.

The present edition of the epic is intended chiefly to remedy this unsatisfactory state of things. What the promoters of this scheme desire to produce and supply is briefly this: a critical edition of the Mahābhārata in the preparation of which all important versions of the Great Epic shall have been taken into consideration, and all important manuscripts collated, estimated and turned to account. Since all divergent readings of any importance will be given in the critical notes, printed at the foot of the page, this

---

Critical Edition of the Mahābhārata (Poona 1919), published by the Institute, p. v.

[1] For instance, the stanza is foreign to the entire Southern recension of the epic. Cf. also Bühler-Kirste, *Ind. Stud.* No. 2, p. 4, n. 2; and Sylvain Lévi, *R. G. Bhandarkar Commemoration Volume*, p. 99.

[2] The earliest systematic study of the subject seems to have been made by Burnell in his *Aindra Grammarians*; cf. also his *Classified Index to the Sanskrit MSS. in the Palace at Tanjore* (London 1879), p. 180.

[3] Representing the Nīlakaṇṭha tradition.

edition will, for the first time, render it possible for the reader to have before him the entire significant manuscript evidence for each individual passage. The value of this method for scientific investigation of the epic is obvious. Another feature of the new edition will be this. Since not even the seemingly most irrelevant line or stanza, actually found in a Mahābhārata manuscript collated for the edition, is on any account omitted, this edition of the Mahābhārata will be, in a sense, more complete than any previous edition.[1] It will be a veritable thesaurus of the Mahābhārata tradition.

Under the scheme outlined above, a tentative edition of the Virāṭaparvan was prepared by the late Mr. Narayan Bapuji Utgikar, M.A., and published by the Institute in 1923. Copies of this edition were distributed gratis among leading Sanskritists—Indian, European and American—with a view to eliciting from them a frank expression of their opinion on the method worked out by the then editor-in-chief. The opinions received were very favourable and highly encouraging. The valuable suggestions made by many eminent authorities have been to a great extent followed in the subsequent work.

COLLATION OF MANUSCRIPTS

Collation of the maunscripts is being done, regularly, not merely at the Institute, but also at the Visvabharati of Rabindranath Tagore in Bengal under the supervision of Pandit Vidhushekhara Bhattacharya, and at the Saraswathi Mahal in Tanjore under the supervision of M. R. Ry. Rao Saheb T. Sambamurthi Rao Avl., B.A., B.L. These outside centres were at first intended chiefly for the collation of the Bengali and the Telugu-Grantha manuscripts respectively. But provision has now been made at the Institute itself for the collation of manuscripts written in any of the seven scripts (Śāradā, Nepālī, Maithilī, Bengali, Telugu, Grantha and Malayālam), besides Devanāgarī, which are ordinarily required for our Mahābhārata work.

The *entire* Mahābhārata stands now collated from a *minimum* of ten manuscripts; many parvans have been completely collated from twenty manuscripts; some from thirty; a few from as many as forty; while the first two adhyāyas of the Ādi, which have special importance for the critical constitution of the text of the entire epic, were collated from no less than sixty manuscripts.

The collation is done by a permanent staff of specially trained Shastris (Northern as well as Southern) and University graduates. For the purposes of collation, each Mahābhārata stanza (according to the Bombay edition of Ganpat Krishnaji, Śaka 1799) is first written out, in bold characters, on the top line of a standard, horizontally and vertically ruled foolscap sheet. The variant readings are entered by the collator horizontally along a line alloted to the manuscript collated, akṣara by akṣara, in the appropriate column, vertically below the corresponding portion of the original reading of the "Vulgate". On the right of each of these collation sheets, there is a column four inches wide reserved for remarks (regarding corrections, marginal additions etc.), and for "additional" stanzas found in the manuscripts collated, either immediately before or after

[1] The Institute intends to publish, as a supplement to this edition, a Pratīka Index of the Mahābhārata, which will be an alphabetical index of every single pāda of the text of the epic.

the stanza in question. Very long "additions" are written out on separate "śodhapatras" and attached to the collation sheets. The collations are regularly checked by a batch of collators different from the one which did the collation in the first instance, before they are handed over to the editor for the constitution of the text.

THE CRITICAL APPARATUS

GENERAL ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

It is by no means easy to answer the question how many manuscripts of the Mahābhārata there are in existence; firstly, because, no complete list of these manuscripts has ever been compiled; and, secondly, because the expression "Mahābhārata manuscript", as ordinarily used, is ambiguous in the extreme; it may apply to a small manuscript of the Bhagavadgītā alone, as well as to a complete manuscript of the Mahābhārata, in several volumes, containing all the eighteen parvans. Moreover, the parvans are mostly handed down separately, or in groups of few parvans at a time, at least in the oldest manuscripts now preserved. Therefore, in taking stock of Mahābhārata manuscripts, it is best to take as unit of measurement a manuscript of a *single* parvan.

As a very approximate computation, I may state that there are known to be about 235 manuscripts of the Ādi, counting only such as have come within my knowledge from catalogues of private and public libraries accessible to me, as also those manuscripts whose owners have sent them to the Institute for collation or inspection. But this is probably by a long way not the total number of extant manuscripts of this parvan, because there must be quite a large number of manuscripts in private hands, of which we know next to nothing. It has been the experience of most manuscript collectors in India that when one takes the trouble to look for the manuscripts, they turn up in quite astonishing numbers, though they are as a rule late and of questionable worth. Of these 235 manuscripts of the Ādi, a little less than half (107) are in the Devanāgarī script alone. The other scripts are represented in this collection as follows: Bengali 32, Grantha 31, Telugu 28, Malayālam 26, Nepālī 5, Śāradā 3,[1] Maithilī 1, Kannaḍa 1, and Nandināgarī 1.

Of these manuscripts of the Ādi about 70 (i. e. a little more than 29 per cent of the total) were fully or partly examined and collated for this edition. And of these again about 60 were actually utilized in preparing the text. The critical apparatus of the first two adhyāyas gives the collations of 50 manuscripts. Many of these were, however, discarded in the sequel as misch-codices of small trustworthiness and of no special value for critical purposes. At the same time a few other manuscripts (such as the Śāradā and Nepālī codices), which were not available in the beginning, were added to the critical apparatus subsequently. A table given below supplies all the necessary details of the critical apparatus as to where the collations of the different manuscripts begin, where they end, and so on and so forth.

---

[1] Of these three, our Ś1 is one, while the other two are paper manuscripts, written in modern Śāradā characters, with Nīlakaṇṭha's commentary, in the Raghunatha Temple Library; cf. Stein's Catalogue (1894), p. 196, Nos. 3712-32, 3951-79. They represent probably the Nīlakaṇṭha version.

The choice of the critical apparatus is not an easy matter, owing to the astonishing bulk and the amazing variety of the material. The number of exact duplicates among these is decidedly small and almost negligible. An exception to this rule is formed only by manuscripts of commentators' versions, which show *inter se* little difference. So that what has been said by Kosegarten with respect to the manuscripts of the Pañcatantra, applies, generally speaking, equally well to the Mahābhārata manuscripts: *quot codices, tot textus*. Notwithstanding these difficulties, the choice of our critical apparatus has not been entirely arbitrary. Efforts were made to secure manuscripts written in as many different Indian scripts as possible, which is the same as saying, manuscripts belonging to as many different Indian provinces as possible. Old manuscripts, even though fragmentary and partly illegible, were selected in preference to modern-looking manuscripts, though complete, neatly written and well preserved. Within the version, discrepant types were chosen in preference to similar types.[1] Of the Nīlakaṇṭha version, only three were selected, though it is by far the most numerous group; because, firstly, it is one of the latest versions; and, secondly it has been edited several times already, though not as well as it should be; and, thirdly, there is little difference between the individual manuscripts of the group. The only important scripts unrepresented in our critical apparatus are: Kannaḍa, Uriyā and Nandināgarī.

Besides the manuscripts collated specially for this edition, I have made occasional use of the collations of manuscripts preserved in European libraries made by Theodor Goldstücker, photographic copies of which were presented to the Institute, for use in connection with this project, by the University of Strassburg, through the kind offices of the late Professor Émile Senart, as also of the collations intended for the edition planned by the International Association of Academies and made by the pupils of Geheimrat Professor Dr. Heinrich Lüders, which have been placed at the disposal of the Institute in pursuance of a resolution on the subject passed by the Indian Section of the XVIIth International Congress of Orientalists, held at Oxford, in 1928.[2]

Sixteen of the manuscripts collated bear dates, ranging from the 16th to the 19th century. The oldest dated manuscript of our critical apparatus is a Nepālī manuscript ($Ñ_3$) which bears a date corresponding to A.D. 1511. The other dates are: A.D. 1519 (K_3), 1528 (V_1), 1598 (D_2), 1620 (Da_2), 1638 (K_2), 1694 (K_4), 1701 (Dr_3), 1739 (K_0), 1740 (B_1), 1759 (B_3), 1786 (B_5), 1802 (D_5), 1808 (Dn_2), 1838 (M_3), and 1842 (M_8). The Nīlakaṇṭha manuscripts are not all dated, but they can scarcely be much anterior to the beginning of the eighteenth century, since Nīlakaṇṭha himself

---

[1] Consequently, our critical apparatus tends to reflect greater diversity in the material than what actually exists, but that was unavoidable.

[2] The Resolutions were worded as follows:

No. 2. That in view of the eminently satisfactory manner in which the work is being done by the Institute, this Congress is of opinion that the MSS. collations made, and the funds collected, for the critical edition of the epic planned by the Association of Academies, be now utilized for the purposes of the critical edition being prepared in India, without prejudice to the original project of the Association of Academies.

No. 3. That this Congress therefore recommends that: (a) such collations of the Mahābhārata text as have already been prepared by the Association of Academies be placed, on loan, at the disposal of the Bhandarkar Oriental Research Institute. . . .

belongs to the last quarter of the seventeenth. Many of the Grantha manuscripts do bear dates, but since they refer to a cyclic era, it is difficult to calculate their equivalents.

CLASSIFICATION OF MANUSCRIPTS

The manuscript material is divided naturally into recensions by the scripts in which they are witten. Corresponding to the two main types of Indian scripts, Northern and Southern, we get two main recensions of the epic. Each of these recensions is again divided into a number of sub-recensions, which I have called "versions", corresponding to the different provincial scripts in which these texts are written. This *principium divisionis* is not as arbitrary as it might at first sight appear. The superficial difference of scripts corresponds, as a matter of fact, to deep underlying textual differences. It is common experience in India that when we have a work handed down in different versions, the script is invariably characteristic of the version.[1] The reason for this concomitance between script and version appears to be that the scribes, being as a rule not conversant with any script but that of their own particular province, could copy only manuscripts written in their special provincial scripts, exception being made only in favour of the Devanāgarī, which was a sort of a "vulgar" script, widely used and understood in India.

While the principle mentioned above is not entirely mechanical or arbitrary, it is also not ideal or perfect. It is often contravened in practice, mainly through the agency of the Devanāgarī, which is the chief medium of contamination between the different recensions and versions. Thus we come across Devanāgarī copies of the commentary or version of Arjunamiśra, who was an Easterner; similar copies of the commentary or version of Ratnagarbha, who was a Southerner. There are again Devanāgarī copies of the Grantha and the Śāradā[2] versions. On the other hand, a popular version like that of Nīlakaṇṭha may be copied in any script. I have come across manuscripts of the Nīlakaṇṭha (Devanāgarī) version written in Śāradā,[3] Bengali,[4] Telugu and Grantha scripts. Another cause of disturbance was this. Along the boundaries of provinces speaking different languages or using different scripts, there are invariably bi-lingual and bi-scriptal zones. In these zones there was an ever operating impulse, tending to introduce innovations, obliterating the *differentiae* and normalizing the text. Nevertheless, though nothing is impossible, it would be passing strange if we were to find a copy of the pure Śāradā version written, say, in the Malayālam script, or of the Grantha version in the Nepālī script.

---

[1] Cf. Lüders, *Deutsche Literaturztg.* 1929. 1140.

[2] Like our K1 (India Office, No. 2137).

[3] There are two such MSS. in the Raghunatha Temple Library, Jammu, Nos. 3712–32, 3958–79.

[4] Some of them were collated for the Institute at the Visvabharati.

LIST OF MANUSCRIPTS FORMING THE CRITICAL APPARATUS

The manuscripts utilized for this edition of the Ādi are as follows:

I. N(orthern) Recension.

(a) *North-western Group* (ν).

Śāradā (or Kaśmīrī) Version (Ś).

$Ś_1$ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 159 of 1875-76.

Devanāgarī Group allied to the (Śāradā or) Kaśmīrī Version (K).

K_0 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 229 of 1895-1902. Dated V. Saṁ. 1795 (ca. A.D. **1739**).

K_1 = London, India Office Library, No. 3226 (2137).

K_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 182 of 1891-95. Dated V. Saṁ. 1694 (ca. A.D. **1638**).

K_3 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 632. Dated V. Saṁ. 1575 (ca. A.D. **1519**).

K_4 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882-83. Dated Śaka 1616 (ca. A.D. **1694**).

K_5 = Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College, No. 1.

K_6 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 209 of 1887-91.

(b) *Central Group* (Υ).

Nepālī Version (Ñ).

$Ñ_1$ = Nepal, in private possession.

$Ñ_2$ = Nepal, in private possession.

$Ñ_3$ = Nepal, in private possession. Dated Nepālī Saṁ. 632 (ca. A.D. **1511**).

Maithilī Version (V).

V_1 = Nepal, Darbar Library, No. 1364. Dated La. Saṁ. 411 (ca. A.D. **1528**).

Bengali Version (B).

B_1 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 1. Dated Śaka 1662 (ca. A.D. **1740**).

B_2 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 258.

B_3 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 782. Dated Śaka 1681 (ca. A.D. **1759**).

B_4 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 413.

B_5 = Dacca, University Library, No. 485. Dated Śaka 1708 (ca. A.D. **1786**).

B_6 = Dacca, University Library, No. 735.

Devanāgarī Versions *other than K* (D).

Devanāgarī Version of Arjunamiśra (Da).

Da_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 30 of A 1879-80.

Da_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 468. Dated V. Saṁ. 1676 (ca. A.D. **1620**).

Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn), the "Vulgate".

Dn_1 = MS. belonging to Sardar M. V. Kibe of Indore.

Dn_2 = Mysore, Oriental Library, No. 1064. Dated V. Saṁ. 1864 (ca. A.D. **1808**).

D_{n8} = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 234 of 1895–1902.

Devanāgarī Version of Ratnagarbha (Dr).

Dr_1 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1246.
Dr_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1199.
Dr_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1313. Dated Śaka 1623 (ca. A.D. 1701).
Dr_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1339.

Devanāgarī Composite Version.

D_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 of A. 1879–80.
D_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1152. Dated V. Saṁ. 1654 (ca. A.D. 1598).
D_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1360.
D_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1126.
D_5 = Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College, No. 4. Dated V. Saṁ. 1858 (ca. A.D. 1802).
D_6 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1223.
D_7 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1269.
D_8 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1329.
D_9 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1176.
D_{10} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1293.
D_{11} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1340.
D_{12} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1373.
D_{13} = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 191.
D_{14} = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 266.

II. S(outhern) Recension.

Telugu Version (T).

T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).
T_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11865.
T_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809.

Grantha Version (G).

G_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).
G_2 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).
G_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11823.
G_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11838.
G_5 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11851.
G_6 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11860.
G_7 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).

Malayālam Version (M).

M_1 = MS. belonging to Chief of Idappalli, Cochin.
M_2 = Cochin, State Library, No. 5.
M_3 = Cochin, State Library, No. 1. Dated Kollam 1013 (ca. A.D. 1838).
M_4 = MS. belonging to Kallenkara Pisharam of Cochin.
M_5 = Cochin (Jayantamangalam); property of the Paliyam family.
M_6 = Malabar (Nareri Mana); in private possession.
M_7 = Cochin (Avaṇapparambu Mana); in private possession.
M_8 = Malabar Poomulli Mana Library, No. 297. Dated Kollam 1017 (ca. A.D. 1842).

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSRIPTS

$\acute{S}_1$

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 159 of 1875–76. Total number of folios 114 (some fragmentary), with about 24 lines to a page; size 12″ × 9½″. Clear Śāradā characters (of perhaps the 16th or 17th century). Birch-bark (bhūrjapatra).

This unique and valuable MS. was purchased for the Government of Bombay, by Bühler, in Kaśmīr. It is listed on p. xi, and cursorily described at p. 64, of his *Detailed Report of a Tour in Search of Sanskrit MSS. made in Kaś'mīr, Rajputana, and Central India*, a report printed as Extra Number of the *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society* for 1877. The lines of writing of the MS. run parallel to the narrow side of the leaf. There are, on an average, 24 lines on a page, and 36 akṣaras (i. e. a little over a śloka) in a line. A page, therefore, contains, on an average, 26 (anuṣṭubh) stanzas. Each folio bears, on its reverse, in the left-hand margin, near the bottom, a cipher representing the serial number of the folio and a signature indicating the title of the work, as well as the name of the parvan. — The MS., which is unfortunately incomplete and fragmentary, must have originally contained at least the first three parvans (Ādi, Sabhā and Araṇya), written, as far as one can judge, by the same hand. The extant portion contains the Sabhā in its entirety, but only fragments of the other two parvans, the beginning of Ādi and the end of Araṇya being lost. The Ādi, which appears to have extended from the beginning of the volume up to fol. 154, is particularly fragmentary; a continuous text begins only from fol. 63 (our adhy. 82). Of the first 62 folios, the extant portion contains only the *lower* segments (with 10 to 15 lines of writing on each page) of fol. 24–25, 36–37, 39, 47–48, 53–57 and 61–62; the initial 23 folios as also 15 other intermediate folios (viz. 38, 40–46, 49–52, 58–60) are entirely missing; while only 10 of these folios are complete. Folio number 96 is repeated. The Ādi ends at fol. 154 a. The colophon repeats the stanzas of the Parvasaṁgraha giving the number of adhyāyas (230) in this parvan, as also its extent in "ślokas", i. e. granthas (7984). The writing is neat and careful; erasures and corrections are few and far between. Occasionally one comes across variant readings (cf. fol. 115 b), entered (probably by the same hand) in yet smaller letters between the lines; on fol. 116 a, there is a stanza written in the upper margin, which is meant to be added after 1. 162. 15, and which is found, otherwise, only in K_1, in other words is an interpolation peculiar to $\acute{S}_1$ K_1. Many of the *marginal* additions are glosses, which are rather numerous in the first 15 (extant) folios, evidently notes made from some commentary by a student who intended making a careful study of the text. In a few places—perhaps about half a dozen—corrections have been made with yellow pigment. Some of the adhyāyas bear (serial) numbers, written probably by a different hand; the first (legible) figure that we come across is 43, corresponding to adhy. 32 of our edition, involving a difference of 11 in our enumerations of adhyāyas! The last adhyāya number noted in this parvan is 100, corresponding to our adhy. 87: the difference between our enumerations thus rises to 13 in 55 adhyāyas. The Purāṇic *raconteur* is here called, throughout, Sūta, *not* Sauti. Moreover, the prose formula of reference generally omits उवाच

(resp. ऊचुः), and gives, as in S MSS., merely the name or designation of the speaker, such as वैशंपायनः. However, from the fact that towards the middle and end of the parvan, the full forms containing उवाच (resp. ऊचुः) do occur sporadically, e. g. 1. 94. 64 (fol. 73 a); 98. 1 (fol. 75 b); 99. 36 (fol. 77 a) etc.: it follows that the usual वैशंपायनः etc. are only *abbreviations*. The names of the sub-parvans are generally added, in the colophons, agreeing mostly with the corresponding divisions of our edition. The extant fragment begins (fol. 24 a) with the words कश्यपः । विदित्वा चास्य सङ्कल्पमिमं (cf. v. l. 1. 26. 10). — A facsimile of the folio (154) containing the end of the Ādi and the beginning of the Sabhā is given, facing p. 880.

Ko

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 229 of 1895–1902. Folios 181, with about 15 lines to a page; size 14·7″ × 6·7″. Devanāgarī characters; dated V. Saṁvat 1795 (ca. A.D. 1739). Old Indian paper.

The MS. contains the first three parvans written in the same hand, *the date coming at the end of the Araṇya.* The writing is clear and fairly correct; a few corrections of scribe's errors are noted in the margin, probably by the same hand; otherwise the margins are clean. The colophons give adhyāya numbers sporadically, and names of adhyāyas, sub-parvans or upākhyānas generally. On the last folio (181) of the Ādi is given, *in different hand,* a list of major parvans with the corresponding number of their adhyāyas and stanzas, in a tabular form.

K1

London, India Office Library, No. 3226 (2137). Folios 169, with about 33 lines to a page; size 16¼″ × 9″. Devanāgarī characters; dated (possibly) 1783 A.D. Indian Paper.

A moderately trustworthy, though somewhat modern and very incorrect transcript of a Śāradā exemplar. Even the outward form and get-up of this MS. are suggestive of Kaśmīrī origin. The lines of writing, as in Śāradā (bhūrjapatra) MSS. run parallel to the narrow side of the folio. The signatures in the margin are like those found in Kaśmīrī books. The numerous clerical errors, which disfigure every page, betray the writer to be a professional scribe, not thoroughly familiar with the awkward Śāradā script, and still less so with the language of the text, easily misled by the deceptive similarity between certain letters of the Śāradā and Devanāgarī alphabets. He frequently writes म for स (e. g. मंकुले for संकुले); उ for त and ष for थ (e. g. उषा for तथा); द for ऋ (e. g. दध्या for ऋध्या); श for म (e. g. प्रकाशं for प्रकामं) or for च (e. g. पांशालीं for पांचालीं); medial उ for subscript व (e. g. सुर्णं for स्वर्णं); ब्य for ॠ; तु for र्त, त्त, त्र (e. g. आतुस्वरं, मतुमः, वैचितुवीर्यं for आर्तस्वरं, सत्तमः and विचित्रवीर्यं); श्य for च्य; ध्व for श्व; medial उ for subscript त; भ for त (e. g. मभिः for मतिः); ष्ट for ष्य (e. g. शिष्टा for शिष्या). Margins are clean; very occasional corrections, in the body of the text, by yellow pigment. The pages from 42 to 45 are left blank, while 41 b and 46 a contain only a few lines of writing. Besides Ādi, the codex contains also Virāṭa, Bhīṣma and a portion of Anuśāsana (Dānadharma), breaking off at the first half of stanza 39 of adhy. 83 of the Bombay ed. According to statements at the end of the Bhīṣma and the beginning of the Anuśāsana, the MS. was written in V. Saṁvat 1839 (ca. A. D. 1783), by a Brāhmaṇa named Gopāla, residing in Lakṣmīmaṭha; but the writing of the volume is not quite uniform. It is, therefore, uncertain, in my opinion, whether the Ādi was written by this same Gopāla, in the said year; *contra* Eggeling, *Catalogue of the Skt. MSS.*

in the Library of the India Office, Part VI (1899), p. 1158, who regards the entire volume as written by the same scribe. The colophons, which are short, sporadically give the adhyāya numbers. This is the only MS. of the Ādi belonging to a European Library that was available for collation at the Institute and used for this edition! — The reference लो ह णिह before stanza 8 of adhy. 1 indicates the intention of the scribe to "illuminate" the MS. by writing the alternate letters (म, षें, वाच), which are missing, in red ink.

K₂

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 182 of 1891–95. Folios 296 (of which 220, 226–30, 232–33, 239–40 appear to be written by a different hand), with about 11 lines to a page; size 10·8″ × 4·8″. Devanāgarī characters (with sporadic pṛṣṭhamātrās); dated V. Saṁ. 1694 (ca. A.D. **1638**). Indian paper.

Marginal corrections, as also other corrections in the body of the text, are made by using yellow pigment; the colophons give names of sub-parvans, adhyāya names, and adhyāya numbers sporadically. In the marginal notes one occasionally comes across variants and glosses, and additional passages from MSS. of the central sub-recension (Y). The first folio and a part of the second (the latter stuck on to the original torn) are written in a different hand. On fol. 186 b, three lines are left blank by the scribe. After the four stanzas of "phalaśruti" mentioned on p. 879, there follow two stanzas of the Parva-saṁgraha, giving the number of adhyāyas (218) and ślokas (8984) and, finally, the date: संवत् १६९४ वर्षे माघशुदि १० रवौ लिखितमिदं.

K₃

Baroda, Oriental Institute Library, No. 632. Folios 407. Devanāgarī characters; dated V. Saṁvat 1575 (ca. A.D. **1519**). Old Indian paper.

This MS. is from Gujarat. At the end of the MS. is given the date: Saṁvat 1575, Śrāvaṇa, dark half, 5th day, Abhinandana. MS. written by Nāñjīka, son of the Nagar Pandit Kālīdāsa of village Kāndalāja, under Saṁkheṭakapura (modern Sankheda, in Baroda State). For further details, see the colophon given on p. 879.

K₄

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882–83. Folios 237 (not counting the suppl. folios), with about 15–16 lines to a page; size 14·9″ × 6″. Devanāgarī characters; dated Śaka 1616 (ca. A.D. **1694**), at the end of one of the subsequent parvans. Old Indian paper.

A carelessly written complete MS., with ळ for ल, throughout, which is a Southern trait; written by one hand, but preserved in the Collection in two bundles numbered 565 and 566. Supplementary folios at 2, 114, 150, 151, 205 include certain long passages (some from Southern sources), copied by the same hand; notable among them being the Brahmā–Gaṇeśa interpolation, whose point of insertion is indicated by a small mark made in the body of the text, and the marginal remark अत्र शोधपत्रमेकं (cf. v. l. 1. 1. 53). There are some excerpts in margins, intended as glosses. Marginal additions of lines and stanzas are frequent only in the first 35 folios, afterwards few and far between. Corrections are made with yellow pigment. Colophons frequently contain adhyāya names, sub-parvan names, but no adhyāya number. The copyist was Gaṇeśa, son of Trimbaka.

K_5

Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College Library, No. 1. Folios 28 (numbered 1-7 and 9-29), with about 11-13 lines to a page; size 12″ × 6″. Devanāgarī characters, (said to be) about 350 years old. Paper.

This MS. is incomplete, ending with 1. 3. 152. It was *collated at the Visvabharati*, up to 1. 2. 40, and was then reported to be missing.

K_6

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 209 of 1887-91. Folios 386, with about 8-10 lines to a page; size 12·2″ × 5·8″. Devanāgarī characters. Partly old Indian paper and partly modern European paper.

Folios 359 to end are of different paper (modern European, with water-marks) and are written by a different hand. In the margin, corrections of scribe's errors, additional lines and stanzas (some of them probably omitted while copying), and various readings, which are decidedly more numerous in the beginning. On some folios (after fol. 105) yellow pigment has been used for correction. Here and there, lacunae mark the syllables which the scribe could not decipher, or which were missing in the exemplar. The colophons generally give the adhyāya or sub-parvan names; the adhyāya numbers were added afterwards, perhaps by a different hand, and are often crowded out or squeezed in with difficulty. — Collated up to the end of adhy. 2 only.

$\tilde{N}_1$

MS. in Nepālī characters from Nepal, in private possession. No specifications of the MS. (such as measurements, number of folios etc.) are available.

It begins with a short eulogy (praśasti) of king (śrīmān bhūmahendra) Jayasiṁharāma, at whose bidding the MS. was copied. For a king of that name we have the date (Nepālī) Saṁ. 516 (ca. A. D. 1395). In the praśasti, he is stated to have built (?) a temple of Paśupati in Nepal. Collations of the MS. were kindly supplied by Rajaguru Pandit Hemaraj, C.I.E., D.P.I., Nepal, who had it collated, for the Institute, by *local Pandits*. — The praśasti reads:

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमः प्रजापतिभ्यः । ॐ नमः कृष्णद्वैपायनाय ।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥
वर्णप्रचाराय * * श्वमेध * * * * * * * * * * * ।
[सत्त्वार्थ]चिन्तामणिकल्पवृक्षो विराजते श्रीजयसिंहरामः ॥
मत्वा तत्क्षणभङ्गुरं जगदिदं विद्युल्लताचञ्चलं
आत्मानं विनिवेश्य धर्मसरणौ दानादिसत्कर्मसु ।
येनाभ्यस्तममत्सरेण मनसा नित्यं हरिं ध्यायता
* * * * * * * * * * * * [? श्री]भारतं लेखितम् ॥
कायेन वाचा मनसा च यद्यत्पापं कृतं तस्य विनाशनाय ।
सुश्रद्धया श्रीजयसिंहरामो व्यलीलिखद्भारतमुत्तमं तत् ॥
प्रेते विष्णुसमागमाय नरकद्वारोपरोधाय च
कुद्धक्रूरयमास्यदर्शनप * * * * * * * * ।
एतल्लेखयति स्म पुण्यनिलयं श्रीभारताख्यं महत्
पारः श्रीजयसिंहरामसुकृती सत्त्वार्थचिन्तामणिः ॥

कायवाङ्मानसैर्विसैर्विष्णौ भक्तिं करोति यः ।
स एव भगवान्विष्णुस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
दानेनादित्यसूनुं त्रिदशपति[गुरुं] प्रज्ञया यो विजित्य
सौन्दर्येणाप्यनङ्गं रजनिकरमपि ह्रेपयन्नात्मदीप्त्या ।
दोर्दर्पेणापि भीमं दिवसकरमपि स्पर्धमानः प्रतापैः
स श्रीमान्भूमहेन्द्रो जयति पशुपतिस्थापनेनामरेन्द्रम् ॥

Collations begin at adhy. 3. — *Collated in Nepal.*

Ñ2

MS. in Nepālī characters from Nepal; in private possession. No further details of the MS. are available.

Collations of the MS. were kindly supplied by Rajaguru Pandit Hemaraj (Nepal), who had it collated for the Institute by *local Pandits*. — Collations begin at adhy. 3.

Ñ3

From a private library in Nepal. Nepālī characters, written in ink on palm-leaf.

Besides the Ādi, the MS. contains also Sauptika-Aiṣīka and Viśoka-Strī. The last folio of this bundle bears the date (Nepālī) Saṁ. 632 (ca. A.D. **1511**). Sent to the Institute for collation, through the kind offices of Rajaguru Pandit Hemaraj (Nepal). The MS. was returned to the owner after a hurried collation, and further details of the MS. are unfortunately not available. — Collations begin at adhy. 14.

V1

Nepal, Darbar Library, No. 1364. Maithilī characters; dated La. Saṁ. 411 (ca. A.D. **1528**). Palm-leaf.

No further details of the MS. are available. The MS. has two lengthy lacunae: 1. 68. 74 to 92. 13, and 96. 37 to 127. 21. — Collations of the MS. were kindly supplied by Rajaguru Pandit Hemaraj (Nepal), who had it collated, for the Institute by *local Pandits*.

B1

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 1. Folios 207; size 28·2″ × 2″. Bengali characters; dated Śaka 1662 (ca. A.D. **1740**). Palm-leaf.

The name of the scribe, as given in a stanza following the last colophon, is Kṛṣṇarāmadvija. — *Collated at the Visvabharati.*

B2

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 258. Folios 82, with about 5-6 lines to a page; size 25½″ × 2½″. Bengali characters. Palm-leaf.

This fragmentary MS. breaks off at 1. 43. 13, in the middle of the Āstīka. — *Collated at the Visvabharati.*

B3

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 782. Folios 199; size 19½″ × 4½″. Bengali characters; dated Śaka 1681 (ca. A.D. **1759**). Paper.

Name of the copyist, as given at the end of the MS., is **Khelārāma Vipra**. — *Collated at the Visvabharati.*

B_4

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 413. Folios 164, with about 7-9 lines to a page; size 20″ × 5·2″. Bengali characters. Paper.

This fragmentary MS. breaks off at 1. 90. 88, in the middle of Saṁbhavaparvan. — *Collated at the Visvabharati.*

B_5

Dacca, University Library, No. 485. Folios 366, with about 7 lines to a page; size 17″ × 3¾″. Bengali characters; dated Śaka 1708 (ca. A.D. 1786). Much faded old Indian yellow paper.

The MS., which is well preserved and neatly written, containing a few corrections noted in the margins, was obtained from Malatinagar, Bogra District, Bengal. Collations begin at adhy. 3. — *Collated at the Visvabharati.*

B_6

Dacca, University Library, No. 735. Folios 346, with about 7 lines to a page; size 19″ × 4½″. Bengali characters. Old Indian yellow paper.

Appearance, as well as the script of this MS. (which was obtained from Ula Bisnagar, Nadia District, Bengal), is somewhat more modern than that of B_5; belongs apparently to the beginning of the 19th century. Neatly written and fairly correct; contains occasional brief glosses on margin, apparently by the same hand as that of the copyist. — Collations begin at adhy. 54. *Collated at the Visvabharati.*

Da_1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 30 of A 1879-80. Folios 416, with about 7-10 lines to a page; size 15½″ × 6¾″. Devanāgarī characters. Old Indian glossy paper.

Text with commentary of Arjunamiśra; written neatly but extremely corrupt and unintelligible in places, on account of the scribe's inability to read the exemplar correctly. The MS. has many short and long blanks in the text, which support the latter surmise. It has very few glosses and corrections, but a large number of variants noted in the margin. The text is written in three strips: the upper and lower ones comprise the commentary, while the central band, which has generally a still wider margin, is the (epic) text. The references to speaker (such as वैशंपायन उवाच) and colophons are written in red ink. The colophons give generally adhyāya and sub-parvan names. Ślokas are generally numbered; adhyāyas are almost regularly numbered from adhy. 45 to 109. The MS. is almost consistent in writing जन्मेजय (for जनमे°) उवाच. Punctuation is most imperfect. In the numbering of the folios, number 2 is repeated.

Da_2

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 468. Folios 415, with about 10 lines to a page; size 15·7″ × 6·6″. Devanāgarī characters; dated V. Saṁ. 1676 (ca. A.D. 1620). Indian paper.

Text with commentary of Arjunamiśra. The MS. is from Dambal, a Jagir in the Kanarese Districts of the Deccan, and the last folio contains several stanzas in praise of a certain Gopālabhaṭṭa, a learned Pandit of great fame, who got the MS. written:

भावाकाङ्क्षितमर्थिनामुपनयन्निर्धार्य योग्यं फलं
साधुप्रत्ययनिर्मलप्रकृतिभागाख्यातसत्कर्मणि ।
स्फूर्जन्सत्त्वनिसर्गतोऽव्ययमते गोपालविद्वद्गुरो
यस्त्वां पश्यति तेन जीवनमिदं लोकान्तरं कल्पितम् ॥
सूक्त्या पीयूषवर्षी निरतिशयदयो दूरदर्शी वशीया-
नन्तर्वाणिप्रवीणैः परमगुरुतया वन्दनीयो वदान्यः ।
कुर्वाणः कीर्तिकान्त्या हरममृतकरं पारदं शारदं यः
श्रीमान्गोपालशर्मा जगति विजयते पुण्यकर्माग्रगण्यः ॥
निर्देशात्तस्य नानाविधविबुधगुणग्राहिणः शिक्षितानां
संतोषोत्कर्षबीजात्सरसमुनिकलाकल्पकल्याणसंवत् ।
मित्रे भौमाङ्कलग्ने प्रतिपदि सहसः सुग्रहं सौधमोदः
पर्वाद्यं चारुटीकासुघटितमखिलं ले[ख]यित्रे शुभं स्तात् ॥
प्रणेता शास्त्राणां निखिलनिगमानां प्रतिनिधि-
र्धुरीणः स्वे धर्मे गुरुभृगुभरद्वाजसदृशः ।
कृती शाब्दे शास्त्रे धरणिपतिपूजितमति-
र्वशी गोपालोऽयं जयति किल भट्टः पृथुयशाः ॥

The date of the MS. is given as a chronogram corresponding to V. Saṁvat 1676 (ca. A.D. 1620). Double daṇḍas in red ink are inserted indiscriminately in the middle of the text. The writing, which is full of mistakes, is uniform but not neat. No corrections are, however, to be seen, the MS. being, perhaps, not much used. Notwithstanding the fact that this MS. agrees, page for page, with Da_1, there are many small differences between them; neither can be a direct copy of the other; they must go back to a more remote common source. It appears to be older, and is less corrupt, than Da_1. In the numbering of the folios, figure 1 is repeated. The colophons contain the names of adhyāyas and sub-parvans generally; but śloka numbers or adhyāya numbers only sporadically. The MS. has a few blanks in the text and commentary.

Dn_1

MS. belonging to Sardar M. V. Kibe of Indore. Folios 446, with about 8–10 lines to a page; size 18·2″ × 7·3″. Devanāgarī characters. Thick Indian paper.

Text with commentary of Nīlakaṇṭha. Folios 439, 442, 444–5 are written by a different hand. The commentary, and even the text, is sometimes continued on the margin. Sporadically one comes across corrections or readings noted in the margin; occasionally also corrections in the body are made by scoring out the portion to be deleted or by writing over, or with yellow pigment. The MS. is, on the whole, correct and very clearly written. Daṇḍas are marked in red ink. What would have been blanks in the space left for the text or commentary are often filled up by the addition of pious invocations such as श्रीराम जय राम । श्रीसांबसदाशिवाय नमः । etc. Adhyāyas are sporadically numbered and ślokas are regularly numbered in both the text and the commentary. The colophons give, in general, the adhyāya name or sub-parvan name. The last colophon contains the date: Īśvara saṁvatsara, mārgaśīrṣa śuddha 13, which cannot be identified.

Dn2

Mysore, Oriental Library, No. 1064. Folios 448, with about 22 lines to a page; size 15¼″ × 6¼″. Devanāgarī characters; dated V. Saṁvat 1864 (ca. A.D. 1808). Paper.

Text with commentary of Nīlakaṇṭha.

Dn3

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 234 of 1895–1902. Folios 683, with about 9 lines to a page; size 15·2″ × 7·2″. Devanāgarī characters. Thick Indian paper.

Text with commentary of Nīlakaṇṭha. Bold and clear letters; generally correct; margins are almost clean. Ślokas and adhyāyas are throughout numbered. As in Dn1, blanks were filled with invocations and names of various gods. The *lemmata* do not always fit the (epic) text. Colophons and the references to the speakers (and for some initial folios even daṇḍas) are in red ink, but only up to fol. 470.

Dr1

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1246. Folios 448, with about 11 lines to a page; size 15″ × 6½″. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

Dr2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1199. Folios 306, with about 10–13 lines to a page; size 16″ × 6½″. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

Dr3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1313. Folios 366, with about 11–13 lines to a page; size 16″ × 6¼″. Devanāgarī characters; dated Śaka 1623 (ca. A.D. 1701). Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. MS. dated, in the Śaka year 1623 (current) corresponding to Vṛṣa, Sunday the 13th (of the bright half) of the month of Āṣāḍha. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

Dr4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1339. Folios 108, with about 11–22 lines to a page; size 16″ × 6½″. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. This fragment contains only about 90 adhyāyas of this edition. The number of lines on each folio fluctuates with the amount of commentary which each folio contains, and which of course, varies considerably. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

D_1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 29 of A 1879-80. Folios 30, with about 16-17 lines to a page; size 12″ × 7·15″. Devanāgarī characters. Fine cream-coloured paper.

For the first 140 folios or so, colophons and part references to speakers (such as वैशंपायन उ°) are generally in red ink; then occasionally. Colophons sporadically give adhyāya or sub-parvan name and number of adhyāyas (especially towards the end of the parvan); stanzas are *not* numbered. The MS. is generally correct; margins are clean. — *This is a complete MS. of Mbh.*, copied apparently from different exemplars; some parvans have the commentary of Nīlakaṇṭha, while others contain some old text tradition (e. g. "M" of the Tentative Edition of the Virāṭaparvan). The MS. is of modern date, being written on paper with water-marks. Some of the parvans bear dates at the end, but these seem to be copied from the originals; thus, Śānti (Mokṣadharma) has Śaka 1680, while Dānadharma has Śaka 1675. The last parvan bears the date: १६७७ युवानामसंवत्सरे.

D_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1152. Folios 340, with about 10 lines to a page; size 13″ × 5½″. Devanāgarī characters; dated V. Saṁ. 1654 (ca. A.D. 1598). Paper.

The MS. was written on Friday the 13th of Āṣāḍha śuddha of V. Saṁ. 1654, at Benares by a Brāhmaṇa called Govinda, and belonged to Vāsudevabhaṭṭa. — *Collated at Tanjore.*

D_3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1360. Folios 120, with about 10 lines to a page; size 14″ × 6¼″. Devanāgarī characters. Paper.

Incomplete, breaking off at the end of adhy. 76 (of our edition), in the middle of the Yayāti episode, which, in this MS. (as in S MSS.), precedes the Śakuntalā episode. — *Collated at Tanjore.*

D_4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1126. Folios 235, with about 11 lines to a page; size 16″ × 6¾″. Devanāgarī characters. Paper.

Many corrections and additions, the MS. being compared with another of the Southern recension, extracts from which have been written out on the margin, and on supplementary folios. — *Collated at Tanjore.*

D_5

Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College Library, No. 4. Folios 246, with about 12-14 lines to a page; size 12″ × 5″. Devanāgarī characters; dated V. Saṁ. 1858 (ca. A.D. 1802). Paper. — *Collated at the Visvabharati.*

D_6

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1223. Folios 293, with about 12 lines to a page; size 14″ × 6½″. Devanāgarī characters. Paper.

An old MS., but with clear and legible writing; well preserved. — Collations end at adhy. 53. *Collated at Tanjore.*

D_7

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1269. Folios 262, with about 11 lines to a page; size 14″ × 5⅞″. Devanāgarī characters. Paper.

Clear and legible writing; well preserved. — Collations end at adhy. 53. *Collated at Tanjore.*

D_8

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1329. Folios 196, with about 16–18 lines to a page; size 15¼″ × 7″. Devanāgarī characters. Paper.

A comparatively modern MS. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

D_9

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1176. Folios 279, with about 11 lines to a page; size 15½″ × 5¾″. Devanāgarī characters. Paper.

Fol. 1–2 are badly damaged. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

D_{10}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1293. Folios 352, with about 10 lines to a page; size 13½″ × 5¼″. Devanāgarī characters. Paper.

Last leaf torn; well-preserved; clear and legible writing. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

D_{11}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1340. Folios 290, with about 11–18 lines to a page; size 14″ × 5½″. Devanāgarī characters. Paper.

Written, perhaps, by four different scribes. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

D_{12}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1373. Folios 21, with about 12 lines to a page; size 14½″ × 6″. Devanāgarī characters. Paper.

Incomplete, containing only the first two adhyāyas. — *Collated at Tanjore.*

D_{13}

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 191. Folios 221, with about 13 lines to a page; size 14·25″ × 6·05″. Devanāgarī characters. Old Indian glossy paper.

Fragmentary, folios 1–7 wanting; begins with भ्रूणहत्याकृतं पापं (1. 1. 205). Text very similar to Arjunamiśra's; neatly written and generally correct; marginal corrections are few and far between. Adhyāya names or sub-parvan names are given, but the ślokas or adhyāyas are not numbered. The reference to narrators is, at first, given at random as सौतिरुवाच and सूत उ°, but then the scribe settles down to सूत उ°. The collations are given, as a matter of fact, only from 1. 1. 205 to the end of adhy. 2.

D_{14}

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 266. Folios 1–121 (fol. 122–189 of this MS. are found under Viśrāmbāg II, No. 86), with about 15 lines to a page; size 18″ × 6½″. Devanāgarī characters. Old Indian unglazed paper.

MS. No. 267 of the same Collection is of Sabhā with commentary and written by the same hand. — Folio 79 is wanting. Carefully written, has very few corrections, which are made by use of yellow pigment, and a few marginal additions; gives, as a rule, numbers to ślokas and adhyāyas; also mentions generally sub-parvan and adhyāya names, — Collated up to the end of adhy. 2 only.

T_1

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 195, with about 11 lines to a page; size 16·1″ × 2·3″. Telugu characters. Palm-leaf.

MS. kindly lent by His Holiness the Yatiraj Swami. Contains Ādi and Sabhā, written probably by the same hand; writing clear and correct; adhyāya ends are shown by a small floral (or spiral) design engraved in the right and left margins of the MS.; adhyāyas are regularly numbered, but *not* the ślokas. It is one of the few Southern MSS. which contain the (Northern) salutatory stanza नारायणं नमस्कृत्य etc

T_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11865. Folios 400, with about 6 lines to a page; size 21″ × 1⅜″. Telugu characters. Palm-leaf.

Fragmentary; breaking off at the end of our adhy. 181 (corresponding to its adhy. 140); from adhy. 182, it is replaced in our critical apparatus by the next MS. T_3. — *Collated at Tanjore.*

T_3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809. Folios 164, with about 12 lines to a page; size 29½″ × 2¼″. Telugu characters. Palm-leaf.

An old MS., containing the first five parvans; script small, but clear. — Collations begin at adhy. 182; used only to supplement the portion missing in T_2. *Collated at Tanjore.*

G_1

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 110, with about 16–21 lines to a page; size 18·7″ × 1·8″. Grantha characters. Palm-leaf.

Leaves are very brittle, and worm-eaten in places; large pieces have broken off, leaving many lacunae. The holes for the string have enlarged, perhaps from constant use, destroying some parts of the text, written round them.

G_2

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 202, with about 15–17 lines to a page; size 14·5″ × 2·1″. Grantha characters. Palm-leaf.

The MS. contains the first 4 parvans: Ādi, Sabhā, Araṇya and Virāṭa, written probably by the same hand. Slightly worm-eaten; but, on the whole, a well preserved old MS. with clear and legible writing.

G_3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11823. Folios 316, with about 10 lines to a page; size $16\frac{3}{4}$″ × $1\frac{3}{4}$″. Grantha characters. Palm-leaf. — *Collated at Tanjore.*

G_4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11838. Folios 477, with about 6 lines to a page; size 19″ × $1\frac{7}{8}$″. Grantha characters. Palm-leaf.

An old and well-preserved MS., with clear and legible writing, but many corrections. — *Collated at Tanjore.*

G_5

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11851. Folios 320, with about 8 lines to a page; size 19″ × $1\frac{1}{2}$″. Grantha characters. Palm-leaf.

The MS. contains the Sabhā also, probably written by the same hand. A well-preserved old MS., with clear and legible writing. — *Collated at Tanjore.*

G_6

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11860. Folios 324, with about 8 lines to a page; size $18\frac{1}{4}$″ × $1\frac{3}{8}$″. Grantha characters. Palm-leaf.

MS. written by Kāśīpati, on the 22nd of the month of Kumbha, in the year Krodhi. — *Collated at Tanjore.*

G_7

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 217, with about 12–14 lines to a page; size 19·2″ × 2″. Grantha characters. Palm-leaf.

Clear and legible writing; worm-eaten in places. Being a conflated MS., it was discontinued after adhy. 2. It is one of the few Southern MSS. which begin with the (Northern) salutatory stanza, नारायणं नमस्कृत्य etc., added later in the narrow upper margin of the first folio, in very fine writing. Its place of insertion is indicated by a "haṁsapāda", inserted immediately after its first maṅgala stanza (9*). — Collated up to the end of adhy. 2 only.

M_1

MS. from the private library of the Chief of Idappalli, Cochin. Folios 79. Malayālam characters. Palm-leaf.

Secured on loan and got collated kindly by Prof. K. Rama Pisharoti. No further details of the MS. are available. Incomplete MS., ending with adhy. 53, the final adhyāya of the Āstīkaparvan. — *Collated at Sanskrit College, Tripunittura, Cochin.*

M_2

Cochin, State Library, No. 5. Folios 122. Malayālam characters. Palm-leaf.

The MS. was returned to the Cochin State Library after collation. No further details of the MS. are available. Incomplete MS., ending with adhy. 53, the final adhyāya of the Āstīkaparvan.

M_3

Cochin, State Library, No. 1. Folios 166, with about 12-13 lines to a page; size 19.9″ × 1.6″. Malayālam characters; dated Kollam 1013 (ca. A.D. 1838). Palm-leaf.

A modern MS., perhaps less than 100 years old; adhyāya numbers and śloka numbers are given. The adhyāya ends are shown by a floral design, inscribed in the margins.

M_4

MS. from the private library of Kallenkara Pisharam, Cochin. Folios 57. Malayālam characters. Palm-leaf.

The MS. was returned to the owner immediately after collation. No further details of the MS. are available. Incomplete, ending with adhy. 53, the final adhy. of the Āstīkaparvan.

M_5

MS. from the Paliyam MSS. Library, Cochin. Folios 245. Malayālam characters. Palm-leaf.

Secured for collation by courtesy of Mr. P. Anujan Achan, now Superintendent, Archaeological Department, Cochin State.

M_6

MS. from the private library of Nareri Mana, Malabar. Folios 163, with about 10 lines to a page; size 18″ × 1.6″. Malayālam characters. Palm-leaf.

Incomplete MS., adhy. 1–53 wanting (i. e. begins with the Ādivaṁśāvataraṇa sub-parvan); writing clear and legible; generally correct; margins are clean. — Collations begin from adhy. 54.

M_7

MS. from the private library of Avaṇapparambu Mana, Cochin. Folios 170, with about 10 lines to a page; size 20·5″ × 1·8″. Malayālam characters. Palm-leaf.

Clear and legible writing; leaves are in perfect preservation, not a single leaf being worm-eaten; probably not very old. — Scribe has left many blanks in the writing space, whenever the surface of the leaf was uneven or rugged. — Collated from adhy. 54.

M_8

Malabar, Poomulli Mana Library, No. 297. Folios 183, with about 10 lines to a page. Malayālam characters; dated Kollam 1017 (ca. A.D. 1842). Palm-leaf.

Collated from adhy. 54.

In view of the great unevenness of the critical apparatus, and of the consequent difficulty likely to be experienced by readers using the critical notes (printed at the foot of the page) in ascertaining what manuscripts have been added, discontinued, or discarded at different points of the text, I append, on the following page, a table which shows at a glance just what manuscripts have been actually collated for different portions of the text. Even the larger lacunae of the manuscripts, which cannot be easily ascertained, have been exhibited in this table. Only such (small) omissions have been, as a rule, ignored as are *specifically* mentioned in the footnote itself pertaining to the particular stanza, and which are therefore brought to the notice of the reader as soon as he reads the footnote.

TABLE SHOWING THE MSS. COLLATED FOR DIFFERENT PORTIONS OF THE TEXT[1]

Adhyāya & Śloka	Northern Recension MSS.	South. Rec. MSS.
1. 1–204	K_{0-6} V_1 B_{1-4} Da Dn Dr $D_{1-12.14}$	$T_{1.2}$ G_{1-7} M_{1-4}
1. 205–**2.** 39	K_{0-6} V_1 B_{1-4} Da Dn Dr D_{1-14}	$T_{1.2}$ G_{1-7} M_{1-4}
2. 40–191	$K_{0-4.6}$ V_1 B_{1-4} Da Dn Dr D_{1-14}	$T_{1.2}$ G_{1-7} M_{1-4}
2. 192–243	$K_{0-4.6}$ V_1 B_{1-4} Da Dn Dr D_{1-14}	$T_{1.2}$ G_{2-7} M_{1-4}
3. 1–44	K_{0-4} Ñ$_{1.2}$ V_1 B_{1-5} Da Dn D_{1-7}	$T_{1.2}$ G_{2-6} M_{1-5}
3. 45–**13.** 45	K_{0-4} Ñ$_{1.2}$ V_1 B_{1-5} Da Dn D_{1-7}	$T_{1.2}$ G_{1-6} M_{1-5}
14. 1–**26.** 9	K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ V_1 B_{1-5} Da Dn D_{1-7}	$T_{1.2}$ G_{1-6} M_{1-5}
26. 10–**43.** 13	Ś$_1$ K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ V_1 B_{1-5} Da Dn D_{1-7}	$T_{1.2}$ G_{1-6} M_{1-5}
43. 14–**47.** 19	Ś$_1$ K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ V_1 $B_{1.3-5}$ Da Dn D_{1-7}	$T_{1.2}$ G_{1-6} M_{1-5}
47. 20–**53.** 36	Ś$_1$ $K_{0.2-4}$ Ñ$_{1-3}$ V_1 $B_{1.3-5}$ Da Dn D_{1-7}	$T_{1.2}$ G_{1-6} M_{1-5}
54. 1–4	Ś$_1$ $K_{0.2-4}$ Ñ$_{1-3}$ V_1 $B_{1.3-6}$ Da Dn D_{1-5}	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
54. 5–**55.** 3^a	Ś$_1$ K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ V_1 $B_{1.3-6}$ Da Dn D_{1-5}	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
55. 3^b–**60.** 61^b	K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ V_1 $B_{1.3-6}$ Da Dn D_{1-5}	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
60. 61^c–**61.** 84^a	Ś$_1$ K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ V_1 $B_{1.3-6}$ Da Dn D_{1-5}	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
61. 84^b–**62.** 2	K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ V_1 $B_{1.3-6}$ Da Dn D_{1-5}	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
62. 3–**68.** 19	K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ V_1 $B_{1.3-6}$ Da Dn $D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
68. 20–74^a	Ś$_1$ K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ V_1 $B_{1.3-6}$ Da Dn $D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
68. 74^b–**69.** 41^c	Ś$_1$ K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ $B_{1.3-6}$ Da Dn $D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
69. 41^d–51	Ś$_1$ $K_{0-2.4}$ Ñ$_{1-3}$ $B_{1.3-6}$ Da Dn $D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
70. 1–**71.** 17^c	Ś$_1$ $K_{0-2.4}$ Ñ$_{1-3}$ $B_{1.3-6}$ Da Dn D_{1-5}	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
71. 17^d–**72.** 8^b	Ś$_1$ K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ $B_{1.3-6}$ Da Dn D_{1-5}	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
72. 8^c–22	Ś$_1$ $K_{0-2.4}$ Ñ$_{1-3}$ $B_{1.3-6}$ Da Dn D_{1-5}	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
72. 23–**74.** 4	$K_{0-2.4}$ Ñ$_{1-3}$ $B_{1.3-6}$ Da Dn D_{1-5}	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
74. 5–**76.** 35	K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ $B_{1.3-6}$ Da Dn D_{1-5}	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
77. 1–**78.** 20^b	K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ $B_{1.3-6}$ Da Dn $D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
78. 20^c–**90.** 88	Ś$_1$ K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ $B_{1.3-6}$ Da Dn $D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
90. 89–**92.** 13^d	Ś$_1$ K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ $B_{1.3.5.6}$ Da Dn $D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
92. 13^e–**96.** 37^b	Ś$_1$ K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ V_1 $B_{1.3.5.6}$ Da Dn $D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
96. 37^c–**127.** 21^a	Ś$_1$ K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ $B_{1.3.5.6}$ Da Dn $D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
127. 21^b–**181.** 40	Ś$_1$ K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ V_1 $B_{1.3.5.6}$ Da Dn $D_{1.2.4.5}$	$T_{1.2}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$
182. 1–**225.** 19	Ś$_1$ K_{0-4} Ñ$_{1-3}$ V_1 $B_{1.3.5.6}$ Da Dn $D_{1.2.4.5}$	$T_{1.3}$ G_{1-6} $M_{3.5-8}$

[1] D_{13} added at 1. 205. — K_5 discontinued from 2. 40. — G_1 has lacuna from 2. 192 to 3. 44. — K_6 Dr D_{8-14} G_7 discontinued, and Ñ$_{1.2}$ B_5 M_5 added, from 3. 1. — Ñ$_3$ added at 14. 1. — Ś$_1$ added at 26. 10. — B_2 ends at 43. 13. — K_1 has lacuna from 47. 20 to 54. 4. — $D_{6.7}$ $M_{1.2.4}$ discontinued, and B_6 M_{6-8} added, from 54. 1. — Ś$_1$ has lacuna from 55. 3^b to 60. 61^b, and from 61. 84^b to 68. 19. — D_3 (which transp. the Śakuntalā and Yayāti episodes) has lacuna from 62. 3 to 69. 51. — V_1 has lacuna from 68. 74^b to 92. 13. — K_3 has lacuna from 69. 41^d to 71. 17^c, and from 72. 8^c to 74. 4. — Ś$_1$ has lacuna from 72. 23 to 78. 20^b. — D_3 ends at 76. 35. — B_4 ends at 90. 88. — V_1 has lacuna from 96. 37^c to 127. 21^a. — T_2 ends at 181. 40. — T_3 begins from 182. 1.

TESTIMONIA

As testimonia, or aids of a partial or subsidiary character, there are available, besides the numerous commentaries, the following three important epitomes of the eleventh century: (i) the Javanese adaptation Bhāratam (ca. A.D. 1000), (ii) the Telugu adaptation Āndhra Bhāratamu by the Telugu poet Nannaya Bhaṭṭa (ca. A.D. 1025), and (iii) the Sanskrit adaptation Bhāratamañjarī by the Kaśmīrī poet Kṣemendra (ca. A.D. 1050); as also an important Persian rendering made some centuries later (ca. A. D. 1580) at the instance of that enlightened and sagacious Emperor of India with catholic sympathies, the great Akbar.

The commentaries collated for this edition are dealt with below, under the Devanāgarī versions. Here it will suffice to observe that, even when accompanied by the (epic) text, the commentaries are, for reasons which will be explained later on, evidence only for the actual *lemmata* and the pāṭhāntaras cited. The absence of commentary on a stanza or a group of stanzas or even on an adhyāya is, in general, no proof that that particular passage was lacking in the text used by the commentator. For, clearly, his text may have contained the passage in question, but he may not have deemed it necessary to comment upon any portion of it. Nevertheless when the commentary ignores a lengthy and difficult passage, then there is a strong presumption that the text of the commentator did not contain the passage. A case in point is the Kaṇikanīti, a passage of 186 lines, which is entirely ignored in Devabodha's commentary (but hase voked lengthy comments from both Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha), and which is missing in the Kaśmīrī version.

As regards the old Javanese adaptation, from the reports of Dutch scholars[1] who have studied the original Javanese text, it appears that only eight out of the eighteen parvans of the Mahābhārata have been traced so far; namely, Ādi, Virāṭa, Udyoga, Bhīṣma, Āśramavāsa, Mausala, Mahāprasthāna and Svargārohaṇa. Three of these (Āśramavāsa, Mausala, Mahāprasthāna) were the subject of a doctor dissertation, submitted to the Leyden University by Dr. H. H. Juynboll, as early as 1893. The Javanese original was edited by the doctor in Roman characters and rendered into Dutch. Thirteen years later (1906) the same scholar published the text of the Ādi (with different readings) in Roman transcript.[2] Of the old Javanese Ādiparvan, only a few episodes have been as yet translated, to wit: the Parvasaṁgraha, the Pauṣya, the Amṛtamanthana, the story of Parikṣit and the Sauparṇa. Unfortunately these translations are not available in India; at least they were not available to me.

The chief value of the Javanese adaptation for us lies in the fact that throughout the old Javanese text are scattered Sanskrit quotations, which appear to have "served as landmarks for writers and hearers or readers". The text prepared by Dr. Juynboll, which is based upon eight manuscripts, is reputed to be very accurate. But it is admitted that the Sanskrit excerpts in the extant Javanese manuscripts are extremely corrupt, and it is a

[1] Cf. D. van Hinloopen Labberton, "The Mahābhārata in Mediaeval Javanese", *JRAS*. 1913. 1 ff., and the literature cited there; also Kurt Wulff, *Den old javanske Wirataparva* (Copenhagen 1917). On the Mbh. in the island of Bali, cf. R. Friederich. *JRAS*. 1876. 176 f., 179 ff.

[2] *Adiparwa, Oudjavaansch Prozageschrift*, uitgegeven door Dr. H. H. Juynboll. 'S-Gravenhage 1906.

question how far the conjectural restorations by the editor correctly represent the original readings. It seems to me likely that in his reconstructions Dr. Juynboll was to a certain extent influenced by the wording of the Vulgate, which is certainly not always original. To give only one instance. On p. 70, the Javanese manuscripts read (in the Śakuntalā episode):

paripatyādayaḥ sunu, hāraṇireṇuguṇḍitaḥ /,

which is corrupt; it conveys no sense. In the text the editor gives:

pratipadya padā sūnur, dharaṇīreṇu gunthitaḥ /,

which is nearly the reading of the Calcutta edition (3040). Though the Javanese manuscripts are palpably corrupt, yet they have preserved the correct *paripatya* (for *pratipadya* of the Vulgate), which is the reading of the Śāradā and K manuscripts of our edition. We have here to thank the Vulgate for the *pratipadya* of Dr. Juynboll's text!

Notwithstanding, that the period from which this adaptation dates is comparatively speaking recent, it yet precedes the known date of the manuscripts by several centuries and is hence of considerable importance for critical purposes, as a witness[1] independent of and uninfluenced by the main line of our extant Indian witnesses. Most of the Sanskrit quotations of the Javanese text can be traced both in the Northern and the Southern recensions, as may be seen from our Appendix II, at the end of this volume, which contains a concordance of the Javanese extracts with the Critical Edition, the Calcutta Edition, and Sastri's Southern Recension. A few of the quotations are to be traced to the "additional" passages in the Northern manuscripts, but none to the specific Southern "additions". The conclusion is inevitable that the text of the Sanskrit Ādiparvan used by the Javanese writers must have belonged to the Northern recension, a conclusion already suggested by the sequence of the Śakuntalā and Yayāti episodes, which is the Northern sequence. This does not necessarily mean that the entire Javanese Bhāratam represents the Northern recension. It is quite likely that some of the parvans utilized by the Javanese adapters belonged to the Southern recension. The late Mr. Utgikar[2] was inclined to think that the Javanese Virāṭaparvan was of the Southern type. The point will have to be re-examined in the light of further evidence. The books were preserved and handed down separately; consequently the genesis of each parvan must be investigated separately.

The Telugu adaptation, the Āndhra Bhāratamu,[3] is a metrical epitome of the Mahābhārata, commenced by Nannaya Bhaṭṭa, a court poet of the Eastern Cālukya king Viṣṇuvardhana, who had his capital at Rajamundry, on the East Coast of India, and who appears to have ruled between 1022 and 1066.[4] The torso of the Telugu rendering left behind by Nannaya, consisting of a version of the first two parvans and of a part of the third, was completed many years later by two other poets. Nannaya's version is valuable for the light it throws on the condition of the Southern recension—or, strictly speaking, of the Telugu version—in the eleventh century of the Christian era, especially in view of

[1] Particularly valuable, as the Indian MSS. are mostly conflated.

[2] The Virāṭaparvan (Poona 1923), Introduction, p. XIII, and *ABI*. 2. 167 f.

[3] V. Ramasvami & Sons, Madras 1924-29.

[4] Cf. Venkatachellam Iyer, *Notes of a Study of the Preliminary Chapters of the Mahābhārata* (Madras 1922), pp. 97-100.

the fact that Nannaya has included in his poem an accurate rendering of the Parvasaṁgraha, giving the number of ślokas in each of the parvans of *his* Mahābhārata.[1] The figure for the stanzas of the Ādi is 9984, which shows that the text used by Nannaya must have been substantially of the same size as that preserved in the extant Southern manuscripts. The poet is reported to have followed the original fairly closely. Notable is consequently his omission of Brahmā's visit to Vyāsa.[2]

Curiously enough, the third old important epitome of the Mahābhārata which we possess, the Bhāratamañjarī by Kṣemendra,[3] belongs to the same century as the two epitomes mentioned above, since this Kaśmīrī poet must also be assigned to the middle of the eleventh century.[4] Bühler and Kirste have given in their *Indian Studies*, No. 2 (pp. 30 ff.), the results of a careful comparison of Kṣemendra's abstract with the Bombay text of the Mahābhārata. They show that Kṣemendra's text contains both additions and omissions as compared with the latter.[5] Of the omissions they note: adhy. 4, 24, 45–48, 66, 94, 139, and parts of adhy. 141 and 197 of the Vulgate. Of these, adhy. 4 is, as pointed out by Bühler and Kirste, a short introductory chapter, a variant of adhy. 1; adhy. 45–48 are a repetition (with variations) of adhy. 13–15; adhy. 66 is a variant of the preceding adhyāya; adhy. 94 is a variant of adhy. 95 (prose), which is selected by Kṣemendra for his purpose;[6] finally, stanzas 44 to end of adhy. 197 are a repetition of a part of adhy. 169. The reason for the omission of *these* adhyāyas is thus clear: they are mere repetitions. The remaining adhyāyas, which are missing and whose omission Bühler–Kirste could not account for, namely, adhy. 24, 139, and 141 (stanzas 1–19) are also missing in many of our Mahābhārata manuscripts and have accordingly been omitted in the constituted text as well. To these must be added the important omission of adhy. 140 of the Vulgate, the Kaṇikanīti, which is likewise omitted by Kṣemendra, an omission which appears to have been overlooked by Bühler and Kirste.

The collaborating authors felt justified in concluding that the omissions and additions "are just such liberties as any Kāvya poet would take in making a similar abridgement." They were also of opinion that the original cannot have differed very essentially from our current texts, that is, the Vulgate. This is correct up to a certain point. A comparison with the different versions shows that Kṣemendra's version agrees, as was to be expected, most closely with the Śāradā. On comparing the divisions of the Mañjarī with those given in Bombay or Calcutta editions of the Mahābhārata, Bühler and Kirste were struck by the fact that the Mañjarī divisions agreed better with the course of the narrative; and they give examples to show that the arrangement of the Mañjarī is more logical. That is quite natural, because the old Northern manuscripts, which this edition

---

[1] The figures of Nannaya's Āndhra Bhāratamu are now given by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Mahābhārata, Southern Recension, Vol. II, Introduction, p. XXX (Scheme of Slokas). They were first published by Venkatachellam Iyer, op. cit. p. 311.

[2] Cf. Venkatachellam Iyer, op. cit. p. 99.

[3] Ed. Kāvyamālā, No. 64 (1898).

[4] Keith, *A History of Sanskrit Literature*, p. 136.

[5] op. cit. p. 30.

[6] As is done also by the redactors of the Javanese Bhāratam; cf. Labberton, *JRAS*. 1913. 7: "The knotty point as to the more reliable of the two sets [of genealogies] is decided by our Old Javanese text in favour of the *second*, that being the only one it knows".

follows, fully support the arrangement of the Mañjarī, whereas the divisions adopted in the Vulgate are secondary and quite corrupt.

The Persian translation[1] of the Mahābhārata, made in the reign of Emperor Akbar, being still unedited, could not be consulted. A very full account of this rendering has, however, been given by the late Dr. Sir Jivanji Jamshedji Modi in a paper read before the First Oriental Conference at Poona in November 1919 and published in the *Annals* of this Institute.[2] Of all the Sanskrit works Akbar got translated, the Mahābhārata, it appears, had his most earnest attention.

Several eminent poets and scholars had a hand in translating the Great Epic of India into Persian. The *A'īn-e-Akbarī* gives the following names: Naqīb Khān, Maulānā 'Abdu'l-Qādir Badāyūnī, and Shaikh Sulṭān of Thanesar, to which the *Muntakhab-u't-Tawārīkh* adds the names of Mullā Sherī, and Shaikh Faizī (the brother of Abu'l-Fazl).

"Badaoni translated", we are informed by Sir Jivanji,[3] on the authority of contemporaneous chronicles, "two out of the eighteen sections. Mullā Sherī and Naqīb Khān did a part of the work and the rest was completed by Sulṭān Hājī of Thanessar. Shaikh Faizī converted their 'rough translation into elegant prose and verse, but he did not complete more than two sections.' Sulṭān Hājī, then revised these two sections and verse. Not only did he do so, but he also revised his work which formed a large share of the work." Quoting Badāyūnī, Sir Jivanji continues: "The Hājī aforesaid revised these two sections, and as for the omissions which had taken place in his first edition, those defects he put right, and comparing it word for word was brought to such a point of perfection that not a fly-mark of the original was omitted"! The preface to this translation was from the pen of that gifted courtier of Akbar who has left us such an admirable account of the Emperor's reign, Abu'l-Fazl. This Persian version appears to have been a free rendering of the original, made by Muslim poets and scholars at the Court of Akbar, to whom the sense of the original had been explained by Hindu pandits, under the orders of the Emperor.

There are numerous other vernacular abstracts of the Mahābhārata besides the Telugu abstract mentioned above, but most of them are of a late date. Moreover, they are all far too free to be of much use to us in reconstructing the text of the Mahābhārata.

Besides these abstracts and adaptations, there are parallel versions of certain passages or even of whole episodes to be met with in other works. Thus we have a parallel version of the Śakuntalā episode (adhy. 62 ff.), in the Padmapurāṇa;[4] of the Yayāti episode (adhy. 71 ff.), in the Matsyapurāṇa;[5] of the story of Ruru (adhy. 8 ff.), in the Devībhāgavata; of a portion of Samudramanthana (adhy. 16 f.), again in the Matsyapurāṇa; of a portion of a cosmogonic passage (1. 60. 54 ff.), in the Rāmāyaṇa.

---

[1] Cf. Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3. 110; and A. Ludwig, "Das Mahābhārata als Epos und Rechtsbuch" (Review), pp. 66 ff., 93 ff.

[2] Cf. vol. 6 (1924-25), pp. 84 ff. [3] *ABI*. 6. 95.

[4] Cf. Belloni-Filippi, "La leggenda Mahābhāratiana di Śakuntalā nell' edizione critica di Poona", *Giornale della Società Asiatica Italiana* (NS). 2 (1932). 135-140.

[5] Cf. Gaya Prasad Dixit, "A Textual Comparison of the Story of Yayāti as found in the Mahābhārata and the Matsyapurāṇa", *Proc. Fifth Ind. Orient. Conf.* (Lahore 1930), vol. 1, pp. 721 ff.

There is more distant connection between our Sauparṇa (adhy. 14 ff.) and the pseudo-vedic Suparṇādhyāya.[1] Some of the stanzas of the Ādi are cited, with or without mention of the source, in the Tantravārttika of Kumārila Bhaṭṭa (e. g. our 1. 1. 209), as also in the Bhāṣyas of Ācārya Śaṁkara (e. g. our 1. 1. 37). A few of the sententious stanzas (e. g. our 1. 74. 1 ff.) recur, with variation, in Buddhist literature,[2] while stray stanzas are to be found again in the Khilas of the Ṛgveda (e. g. our 1. 53. 22 f.)[3], the Manusmṛti[4] (e. g. our 1. 3. 94) and the Bṛhaddevatā[5] (e. g. our 1. 59. 12). One of our stanzas (1. 119. 6) has been cited in the Dhvanyāloka of Ānandavardhana, as by Maharṣi Vyāsa. There are probably many stanzas which remain to be identified.

It is perhaps well to add in this place that a certain amount of caution is necessary in making any critical use of citations of stray Mahābhārata stanzas we meet with again in other works. We must, in the first place, bear in mind that most of the other works have yet to be properly edited. Even in critically edited texts we must take into account the various readings of the passage in question in the manuscripts collated. Then in the case of citations we must allow for failures of memory; since in ancient times the stanzas were almost invariably quoted from memory, and the quotation was never compared with the original. Moreover we must never forget that probably from time immemorial there have existed local versions of the Mahābhārata. The citations made even by very old writers were from these *local* versions. A citation by a writer of the eighth century or even the sixth century proves nothing for the Ur-Mahābhārata, that ideal but impossible desideratum; though the citation is far older than our manuscripts, it is evidence only for the text of the *local* Mahābhārata in the eighth, respectively the sixth century, notwithstanding that the differences between the various recensions and versions of the Mahābhārata must diminish as we go back further and further.

[1] Cf. Jarl Charpentier, *Die Suparṇasage*, Uppsala 1920.

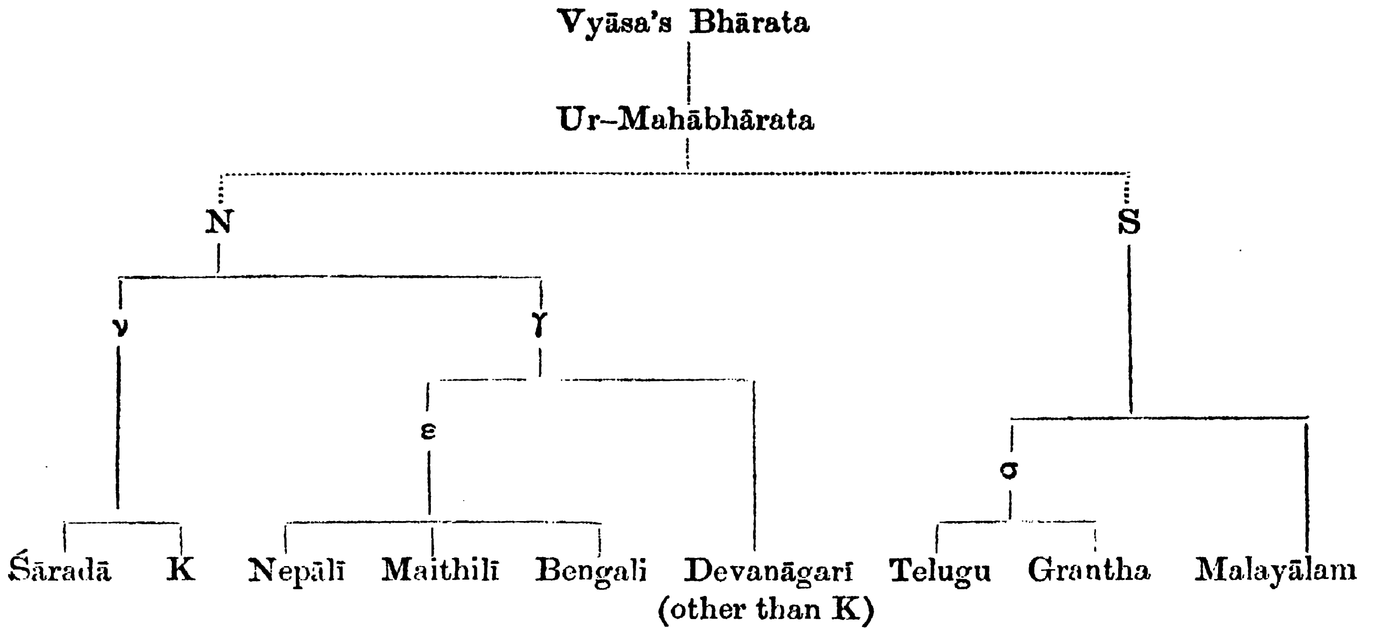
[2] Franke, "Jātaka-Mahābhārata-Parallelu", *WZKM*. 20 (1906). 323, 357 f.

[3] Cf. Max Müller's edition of the Ṛgveda, vol. 4 (1892), p. 521, stanzas 5-8.

[4] 2. 111.

[5] Winternitz, "Bṛhaddevatā und Mahābhārata", *WZKM*. 20 (1906). 1 ff.; especially, pp. 10 f., 28 f., 31 ff., 34.

PEDIGREE OF ĀDIPARVAN VERSIONS

EXPLANATION OF THE SIGLA USED IN THE ABOVE PEDIGREE

N is the ultimate source from which all versions of the Northern recension are, directly or indirectly, derived.

ν is the lost archetype of the North-Western group, appreciably shorter than any of the other known versions (*textus simplicior*).

K is a specific Devanāgarī version allied to the Śāradā (or Kaśmīrī) version (sharply distinguished from other Devanāgarī versions), of which one MS. (K_1) is the direct copy of a Śāradā original. The version is largely contaminated from MSS. of the (central) sub-recension (Υ), and in part, also from some unknown Southern sources. Exact provenance of the version is unknown.

Υ is the intermediate (inflated) source from which all versions of the central sub-recension are derived (comprising the Eastern and Western groups), occupying a position intermediate between the North-Western and the Southern groups. It contains a considerable number of secondary additions (including repetitions), as also a very large number of verbal alterations and corruptions.

ε is the lost archetype of the Eastern group (comprising the Nepālī, Maithilī and Bengali versions), which is free from the additions and alterations made later in certain Devanāgarī MSS.

S is the ultimate source from which all versions of the Southern recension are, directly or indirectly, derived and which is appreciably longer than N, and far more elaborate (*textus ornatior*).

σ is the lost archetype of T G, containing a large number of corruptions and secondary additions, from which M is free.

A CRITICAL SURVEY OF THE RECENSIONS AND THEIR VERSIONS

THE TWO RECENSIONS

The textual criticism of the Mahābhārata proceeds from the incontrovertible fact that the text of the Great Epic has been handed down in two divergent forms, a Northern and a Southern recension, texts typical of the Āryāvarta and the Dakṣiṇāpatha. With the realization of this patent contrast began the Mahābhārata textual criticism nearly fifty years ago, when Protap Chandra Roy brought out his popular edition of the Mahābhārata (1883-96), under the auspices of the Dātavya Bhārata Kāryālaya. A brief account of the controversy to which the publication of this edition of the Mahābhārata gave rise is to be found in Roy's writings.[1] We are told there that the appearance of his edition was hailed by *The Hindu* of Madras, that great bulwark of Dravidian Hinduism, in its issue dated November 22, 1885, with the publication of a bellicose letter, headed "Another edition of the *Mahabharata*", purporting to give an account of the proceedings of a public meeting held at Mayaveram, and containing an outspoken and trenchant criticism of Roy's edition by one Mr. Sreenivasa Sastrial. This worthy gentleman thought Roy's edition to be "sadly defective in the text and that this defect is detrimental to the religious interests as many portions supporting the *Advaita* and *Vāsishta-advaita* (sic) doctrines, but unfavourable to the Sakti worshippers of the North, have been omitted". "It was sad, therefore," bemoaned this aggrieved protagonist of the Southern Recension, "that the generous gentleman of the North, Protapa Chandra Roy, that undertook to edit the text, should decline the responsibility of editing the text as correctly as possible and to compare various manuscripts of the text from Southern India." Mr. Sreenivasa Sastrial, it is reported, "instanced one or two portions of the *Mahābhārata*, omitted in the Calcutta edition, which can be proved by indisputable testimony to have existed in the earliest copies of the work." One wonders, where and how this esteemable gentleman could have got hold of "the earliest copies" of the work; or rather, just how early were the copies he was referring to. "Again, many verses", complained this Vaiṣṇava propagandist, "quoted by the great philosophers of the South in support of their respective doctrines, are not to be found in Mr. Protapa Chandra Roy's edition"!

The reply of Protap Chandra Roy is not altogether without interest. He ruefully admitted—what we must even now admit—that "there can be no edition of the *Mahabharata*, how carefully edited soever, that would please scholars of every part of India. . . .Like other ancient works that have come down to us from century to century by the method of manual transcription, *large interpolations have been inserted in this great work*.[2] To settle, at this fag-end of the nineteenth century, what portions are genuine and what otherwise, is, except in a very few instances, simply impossible". With highly commendable

[1] Cf. the letter addressed by Roy to the Editor of *The Hindu* (Madras) and published on the cover of fascicule XXIX of his translation of the Mbh. (1887). See also Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3. 33.

[2] Italics mine!

objectivity, Roy then proceeds to enunciate a critical principle, which, simple—nay, obvious—as it is, many a reputable scholar of India will find difficult to appreciate even at the present day. "*I know of no method*", wrote Roy, nearly fifty years ago, "*except that of taking that only as undoubtedly genuine which occurs in all the manuscripts of the East, the North, the West, and the South*"! "As far as my edition is concerned", he continued, "it is substantially based on that of the *Royal Asiatic Society* of Bengal, published about forty-five years ago under the superintendence of a few learned Pandits of Bengal aided, as I believe, by an English orientalist of repute. . . .Manuscripts had been procured from all parts of India (the South unexcepted) and these were carefully collated. Although edited with such care, I have not, however, slavishly followed the Society's edition. I have compared it carefully with the Maharājah of Burdwan's text in the Bengalee character which was edited with still greater care. About 18 manuscripts procured from different parts of India (the South not excepted) were carefully collated by the Burdwan Pundits before they admitted a single *sloka* as genuine. I have very frequently referred to this Burdwan edition also for checking the Society's text. . . .Besides the published texts, I have now and then referred to certain manuscripts. These, however, are all of Bengal. I am willing to consult any approved manuscript of Southern India. . . .I conclude by repeating that I have no complaint against Mr. Sreenivasa. On the other hand, I freely admit that an edition like the one projected by him will be a valuable accession to the libraries of all scholars in India and in countries out of India. Only the same remarks that he has applied to *my* edition will, I am confident, apply to *his*, when a Pundit of Northern or Western India takes it up for notice or review, unless, of course, the learned Sastrial includes, without critical examination, *every* passage bearing on both the *Advaita* and the *Çākta* worship. I may assure Mr. Sastrial, however, that in that case, in his attempt to please every body he will, like the painter in the fable, please none, particularly among readers of judgment and critical discrimination. The fact is, that the divergences of manuscripts are so great that it is perfectly impossible to produce an edition that could at once satisfy both *Aryāvarta* and *Dākshinātya*." That edition, alas, so bravely and enthusiastically planned by Mr. Sreenivasa Sastrial, to which reference is made in the above extract, appears never to have seen the interior of any printing establishment!

I have quoted Protap Chandra Roy *in extenso*, not merely because of the interesting sidelight his remarks throw on the question of the different editions of the Mahābhārata, projected or planned, in or just before his time, but also because of some remarkably sound principles of textual criticism, briefly, but clearly, propounded therein by him. Protap Chandra Roy had grasped the Mahābhārata Problem in all its essentials. But the time was not yet ripe for the actual preparation of a critical edition of the Mahābhārata.

The differences between the two recensions of the Mahābhārata must not be underrated. Between them there lies, to start with, the irksome barrier of scripts. It is no exaggeration to say that in India to the Northerners, the Southern versions written in Southern scripts, ordinarily speaking, were and are sealed books; on the other hand, the Southerners, with the possible exception of a few learned Pandits—who, in fact, after a half-hearted admission of epic poetry into the realm of literature, cheerfully leave the

study of the bulk of the Mahābhārata text to their less gifted brethren—could not and cannot decipher the Northern scripts, perhaps with the exception of the Devanāgarī.

When one laboriously surmounts this initial obstacle, and starts to compare the two recensions, one finds, to one's surprise, that the difference between them begins, as a matter of fact, with the very division of the Mahābhārata into its various parvans! Against the commonly accepted, conventional division of the epic into eighteen books (parvans), there is the Southern division into twenty-four.[1] More surprising still is the fact that the Ādiparvan itself, the very *first* book of the epic (with which alone we are, in fact, here concerned), is sub divided in Southern *manuscripts* into three (Ādi, Āstika and Saṁbhava), or at least into two (Ādi and Saṁbhava) separate *major* parvans.[2] Let me emphasize that it is the main large divisions (parvans) of the epic I am here referring to, and *not* the hundred (sub-)parvans (also called upaparvans or antaḥparvans). The sub-parvans, in point of fact, could not come into question here at all. Only the Northern manuscripts, as a rule, mention *in their colophons* the names of the sub-parvans; the Southern manuscripts ignore (as far as I can say at present, uniformly) this detail, very rarely mentioning, in their colophons, the name of the corresponding sub-parvan.[3] We have, therefore, no means of knowing precisely the number and the limits of the sub-parvans in the Southern scheme, except, of course, the meagre and ambiguous data of the Parvasaṁgraha (Ādi 2) itself.[4]

It is true that the Southern (printed) editions (not excepting Professor P. P. S. Sastri's *critical* edition of the Southern recension, as far as it has gone) follow the division of the epic uniformly into the conventional eighteen books.[5] But in so far as they do that, the editors, it seems to me, must be overriding knowingly (but without giving the fact inexpedient prominence) the clear and unmistakable testimony of Southern manuscripts. They prefer to sacrifice the Southern manuscript tradition and make their editions harmonize with the data of the Parvasaṁgraha: always a grave blunder; because, clearly, the data of the Parvasaṁgraha can be manipulated far more easily than those of the manuscripts of the text. The Parvasaṁgraha, *if* compiled, originally, on the basis of some Northern version,[6] would certainly not fit the Southern recension exactly, even when the Parvasaṁgraha was first compiled.

[1] See the remarks of Burnell, *A Classified Index to the Sanskrit MSS. in the Palace at Tanjore* (London 1879), p. 180; and Winternitz, *Ind. Ant.* 1898. 122.

[2] In most Southern manuscripts the adhyāyas of these different parts of our Ādiparvan are *separately numbered.* In our critical apparatus a new beginning is made with (our) adhy. 54 in all Southern MSS. except T1 (which is a misch-codex), an adhyāya which marks the beginning of our Ādivaṁs'āvataraṇa-parvan; in the colophons of the Southern MSS. it is called the *first* adhyāya of the Saṁbhavaparvan.

[3] On the other hand, the Southern MSS. (and in fact even most of the Northern MSS.) frequently mention the name of the Upākhyāna or the name of the adhyāya; but even this is never done regularly and systematically.

[4] The Parvasaṁgraha gives only the names of the (100) sub-parvans, and the contents of the (18) major parvans. But from these data, we cannot say from what adhyāya to what adhyāya a particular sub-parvan extends.

[5] Thus, from these Southern ed., one can never elicit the fact that in the Southern Recension our Ādi is divided into two parts (parvans) and that these parts have *separate numbering* of adhyāyas!

[6] This is clearly suggested by the fact that the longer Table of Contents (1. 2. 72-233) follows the

The difference between the recensions does not end there by any means, unhappily. The manuscripts of the two recensions show numerous other, big and small, discrepancies: discrepancies in the spelling of most ordinary words (e. g. N क्रीडा : S क्रीला or क्रीळा), especially of proper names (e. g. N नैमिष : S नैमिश); in the readings of words, phrases, lines, stanzas, groups of stanzas (passim); in the sequence of all these elements (passim); in the relative position of single adhyāyas or of a small group of adhyāyas (passim); in the relative sequence of whole episodes (e. g. the Śakuntalā and Yayāti episodes, Ādi 62 ff., and 70 ff.). What is more disconcerting still is that the recensions show also complicated displacements of portions of adhyāyas; cf., for example, the long notes on 1. 106. 11 (p. 474 f.), and 1. 144. 20 (p. 624). Besides these variations in spellings, readings and sequences, there are additions (or omissions, just as one may happen to regard them) of single lines (often "inorganic", i. e. such as can be added or omitted with no effect upon the grammar or continuity), of short passages (passim) and long passages comprising more than a hundred lines (cf. App. I, No. 55, a passage of 125 lines, setting forth the story of the Kāśī princess Ambā). These additions (respectively omissions) and verbal variants sometimes go to such a length that, at times, there emerges in the end an entirely different story. Compare, for instance, the two versions of the highly popular episode "Rape of Subhadrā" (Subhadrāharaṇa) in adhy. 211–212 of our edition and passage No. 114 of App. I (comprising over 460 lines!).[1] We find that the Southern version of this story is enriched with many entirely novel and startling features, such as Arjuna's masquerading as a peripatetic monk (yati), or his fierce battle with the Yādava forces led by Viprthu, which he, of course, routs, alone and unaided, or rather merely with the help of his newly acquired, valiant and resourceful wife, who acts as his charioteer!

A notable feature of the Southern recension is that it is considerably *longer* than the Northern. The constituted text of the Parvasaṁgraha (1. 2. 96) gives 7984 "ślokas" (that is, probably, what is technically called *granthas*) as the extent of the Ādi:

सप्त श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिर्दृष्टो ग्रन्थो महात्मना ॥

The extent of the Vulgate is computed to be about 8460 "stanzas". The length of the Southern text of the Ādi edited by Professor P. P. S. Sastri is given by himself as 9984 "stanzas", slightly in excess of his own Parvasaṁgraha figure (M. 1. 2. 102), which differs as regards this figure (as in many other figures in adhy. 2) from our edition. This latter figure (9984) is perhaps a trifle in excess of the presumable extent of the (normal) Southern recension, since P. P. S. Sastri's text contains some clear instances of interpolation (from Telugu, Tamil and even Northern sources),[2] which need not necessarily be put down to the already swollen account of the Southern recension. The difference between the Vulgate and Sastri's text is about 1524 "stanzas". But even the common Southern text, which will be appreciably shorter than Sastri's, may confidently be

eighteen-parvan division, which does not harmonize with the data of the colophons of the Southern MSS., which have the twenty-four-parvan division.

[1] Even the Śakuntalā episode gets a somewhat different colouring in the Southern recension.

[2] For instance the Śvetaki episode (M. 1. 214. 29-98½), which, in the form printed there, is missing in *all* MSS. of his own critical apparatus!

reckoned to contain approximately 1300 "ślokas" (i. e. granthas) more than the longest Northern version of the Ādi!

This excess in the Southern recension is not due to the addition of any single lengthy passage or just a few of such passages even, though there are undoubtedly among them some fairly long passages. The excess is due to additions, large and small, distributed almost evenly throughout the parvan.

Not only is the Southern text thus appreciably longer than the other, the story itself of the Southern recension, as compared with that of the Northern, is, owing to many of these additions, much richer in details, leaving little or nothing to the imagination of the reader or the hearer. Thus, for example, in the Northern recension, the father of Satyavatī or Matsyagandhā (Vyāsa's own mother) is a nameless king of fisher-folk, making a living, on the banks of the Yamunā, by fishing. This is rather unsatisfactory. That the name of Matsyagandhā's father—he is really only her foster-father, according to the fable—should not have been preserved, seems a shocking piece of negligence on the part of the historian, that is, the story-teller, since history as it is narrated (as has been well said) is a kind of *roman à thèse*. The Southern recension here comes to our help. It has carefully procured the name of the foster-father of Kālī Matsyagandhā *alias* Satyavatī: it was Uccaiḥśravas (a high-sounding Aryan name), if we are to believe the Southern recension. He was named after the great snow-white Stallion of the Gods, which came out of the ocean when it was being churned for Ambrosia by the Gods and the Titans.

Then again, the Purohita sent by the Yādavas to the forest retreat of Pāṇḍu in the Himalayas was a Kāśyapa. He was required, of course, to perform all the little Aryan rites for the Pāṇḍavas. Moreover, it is best that kings always have their Rājaguru by their side, to advise and help them on all occasions. The Northern recension does not even tell us that the Yādavas had sent any Purohita at all to Pāṇḍu's hermitage; so there, no question of his name arises.

But a really illuminating instance of the richness of information furnished by the Southern recension is supplied by an "additional" adhyāya[1] in this recension, which gives us some new and interesting *chronological* details about the Pāṇḍavas themselves. These details disperse that haze of uncertainty and vagueness which overspreads the ordinary account.

The Southern recension informs us that when the Pāṇḍavas first arrived at the Court of Hāstinapura from the forest retreat, after the death of their father, Yudhiṣṭhira was exactly sixteen years old, Bhīma fifteen, Arjuna fourteen, the twins thirteen. We are further told exactly how long the Pāṇḍu brothers stayed at the Kaurava Court, in the Lac House (Jatugṛha), in Ekacakrā, at the Court of the Pāñcāla King, then again at the Kaurava Court, then in Indraprastha, and so on. Yudhiṣṭhira died at the ripe old age of 108, which is a mystic number. Arjuna was younger than Kṛṣṇa by three months, which was also exactly the difference between the ages of Kṛṣṇa and Balarāma. And so on and so forth. Almost all these useful details are lacking in the Northern recension, and I doubt whether they can even be reconstructed from the meagre data of this recension on these points.

[1] Cf. App. I, No. 67, lines 47-62.

The Southern recension impresses us thus by its *precision, schematization, and thoroughly practical outlook.* Compared with it, the Northern recension is distinctly vague, unsystematic, sometimes even inconsequent, *more like a story rather naïvely narrated,* as we find in actual experience.

The Southern recension of the Ādi at least is thus not merely longer, but also fuller, more exuberent, more ornate than the Northern. It may therefore be fitly styled, in relation to the Northern, the *textus ornatior.*

Notwithstanding these and other discrepancies, there persists throughout, between the recensions, a distinct and undeniable family resemblance, and there can be not the slightest doubt that they both spring from a common source, albeit a distant and somewhat nebulous source. Follow the course of these divergent streams as far back as one will, the elusive source seems to recede still further and lose itself in the mists of antiquity.

It was pointed out above that a noteworthy feature of the Southern recension was that it was appreciably *longer* than the Northern. The character of the principal additions may be seen from the following list of some of the more important and lengthy passages peculiar to the Southern recension, whose texts are given in Appendix I.

(1) No. 9 (S except M_1): God Śiva (Rudra) drinks up the poison (hālāhala) which exudes from the mouth of Vāsuki, while the Devas and Asuras are churning the ocean for Ambrosia (samudramanthana); comprising 19 lines.

(2) No. 45–48 and 51: Additions to the Śakuntalā episode (together 231 lines).

(3) No. 52: Mādhavī is introduced on the scene during the discourse between Yayāti and his grandsons, in the Yayāti episode (43 lines).

(4) No. 55: Anticipation of the story of the Kāśī princess Ambā (125 lines).

(5) No. 59: Sūrya persuades Kuntī to have sexual intercourse (21 lines).

(6) No. 67: Details of the early life of the Pāṇḍavas in the Himalayan retreat (46 lines).

(7) No. 68–69: Pāṇḍu's death and many funeral orations (together 123 lines).

(8) No. 78 (S, and by conflation K_4 Da_1 Dn $D_{2.4.5}$): Details of a battle between the Kurus and the Pāñcālas, and capture of Drupada (119 lines).

(9) No. 79: Anticipation of the account of the birth of Draupadī and Dhṛṣṭadyumna; and account of the birth of Drupada (together 194 lines).

(10) No. 87–89: Additions to the Hiḍimba episode (69 lines).

(11) No. 91–93: Additions to the Bakavadha episode, including a detailed account of the fight between the two well-matched giants, Baka and Bhīma (106 lines).

(12) No. 95: Drupada bemoans the loss of the Pāṇḍavas, and is consoled by his Purohita; decides, at the advice of the Purohita, to celebrate the Svayaṁvara of Kṛṣṇā, in the hope that the Paṇḍavas might turn up (74 lines).

(13) No. 100: Story of Nāḷayanī narrated by Vyāsa to the Pāñcāla king, to justify the polyandrous marriage of the Pāṇḍavas (118 lines).

(14) No. 101: Story of Bhaumāśvī related on the same occasion (22 lines).

(15) No. 103: Mimic warfare between the Kauravas and Pāṇḍavas aided by Pāñcālas (219 lines).

(16) No. 108: Dhṛtarāṣṭra crowns Yudhiṣṭhira king before despatching the Pāṇḍavas to Indraprastha (58 lines).

(17) No. 111: Description of Nārada, who comes to visit Yudhiṣṭhira (55 lines).

(18) No. 113–115: Expansion of the Subhadrāharaṇa (562 lines!).

(19) No. 116: Arjuna's welcome on his return from exile (28 lines).

These passages alone comprise 2250 lines or 1125 stanzas approximately!

The discrepancies between the two recensions, as already observed, are so numerous and so multifarious, that any attempt to enumerate and classify them must remain incomplete and unsatisfactory. Nevertheless it may be useful to begin a cursory survey of the divergences, noting at the same time the typical characteristics of the Southern "additions", characteristics which recur with fair frequency in the Ādi, and which are likely to reappear in other parvans. These notes may prove useful for distinguishing between the different "hands" which have been at work in shaping this imposing monument of Indian antiquity, when the entire text has been treated in the manner proposed here, and we have sufficient data for undertaking a minute and systematic study of the variations and evaluating them.

The deviations of the Southern recension from the Northern (taking for purposes of exposition the latter to represent the norm) are of the following kind.

1. *Variants of isolated words or phrases,* (a) *unimportant and* (b) *important.*

(a) Unimportant, such as one comes across in line after line. They are far too numerous to be listed even approximately completely, but from among them we may single out these for specific mention:

(i) fluctuations in the spelling of proper names, e. g. S नैमिश (N नैमिष), रोमहर्षण (लोमहर्षण), अस्तीक (आस्तीक), इलिल (इलिन), हस्तिनपुर (हास्तिनपुर), उचथ्य (उतथ्य), महाभिषक् (महाभिष), त्रसु (तंसु), etc., etc.

(ii) variations mainly due to mere transpositions of words, e. g. S महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः (N °र्षेः पूजितस्येह सर्वलोके म°) 1. 1. 23; प्रतीपस्तु ततो राजा (ततः प्रतीपो राजा स) 92. 1; etc., etc.

(iii) unremitting variation of: monosyllabic particles and verse-fillers, which are among the most unstable elements of the received text, such as च, वै, तु, ह, हि, [अ]थ; common adverbs and conjunctions, such as ततः, तदा, तथा, तत्र, यतः, यदा, यथा, यत्र, अत्र, अतः, इतः, अथ, चापि, चैव; and prepositions अधि–अभि–वि–अति, प्रति–परि, अनु–उप, etc., etc.

(iv) substitution of metrically equivalent synonyms, or words and phrases of similar significance; e. g. रोष–क्रोध–कोप; ऋषि–मुनि; प्रभु–विभु–(अ)भिभू; द्विज–विप्र; राज्य–राष्ट्र; पन्नग–भुजग; नरेश्वर–नरोत्तम–नराधिप–नरर्षभ; ब्रह्मवित्तम–द्विजसत्तम–वेदवित्तम–विप्रसत्तम; पन्नगेश्वर–पन्नगोत्तम (and similar compounds with ईश्वर and उत्तम); अस्त्रविशारद–शस्त्रविशारद–शास्त्रविशारद–धर्मविशारद–वाक्यविशारद; यशस्विन्–तरस्विन्–तपस्विन्; समरदुर्मदौ–समरदुर्जयौ; कथयिष्यामि–संप्रवक्ष्यामि–कीर्तयिष्यामि; अमिततेजसा–अमितबुद्धिना; महाबल–महाभुज–महारथ–महायशः; वराङ्गना–शुचिस्मिता; चारुदर्शना–चारुलोचना–चारुहासिनी–वरवर्णिनी–(अ)मरवर्णिनी; धर्मभृतां वर–शस्त्र(शास्त्र)विदां वर; असंशयं–न संशयः; etc., etc.

(v) substitution of equivalent epic iterata; e. g. उवाच तदनन्तरं, पुनरेवाभ्यभाषत; परस्परजिघांसया, परस्परवधैषिणः; निःश्वसन्तं यथा नागं, श्वसन्तमिव पन्नगं; etc., etc. For other examples, see

Hopkins's collection of "Parallel phrases in the two Epics" in the *Great Epic,* pp. 403 ff. (Appendix A).

(b) Important variants, which make a considerable difference in the sense, and of which the critique must take account. Of such variants, relatively speaking, there are only a few; e. g. discrepant divisions of the epic into parvans and adhyāyas; variants of the titles of the sub-parvans (e. g. S प्रायोपवेशन : N मृगस्वप्नभय), of the numbers of adhyāyas and ślokas in the Parvasaṁgraha (the figures for ślokas differ, at times, by thousands). — An example of a different character from another part of the Ādi is the variant वर्ष : मास in the stanzas which refer to the duration of Arjuna's exile. According to the Northern recension it is thirteen *years*; according to the Southern, only thirteen *months*! Cf. 1. 204. 28. स नो द्वादश वर्षाणि (S वै मासान्, मासानि etc.) ब्रह्म(S व्रत)चारी वने वसेत्; 205. 30 वने द्वादश वर्षाणि (S मासानां, मासानि, मासान् हि).[1] — Then we have in 1. 3. 21 the variant बद्धुं–बन्द्धं. How was the infinitive really made? — And so on.

2. *Larger variations between continuous passages, as a whole, the total extent remaining approximately the same.*

We find them (a) mostly in the long lists of names: e. g. of the hundred sons of Dhṛtarāṣṭra (adhy. 108), of ancient kings (1. 1. 166 ff.), of serpents (1. 52. 5 ff.), of kings present at Draupadī's svayaṁvara (adhy. 177); but (b) also when there are transpositions of whole or parts of adhyāyas (e. g. the prose genealogy, adhy. 90); or again (c) when there is free paraphrase of a passage (passim).

3. *Expansion of the text in S without materially altering the nature of the contents or the course of the narrative.*

(a) By multiplication of the items of a list. For instance:

In adhy. 20, S (with K_4 marg. Dn D_4 marg.) adds seven lines of praise to an existing hymn (स्तोत्र), addressed to Garuḍa. In these lines, Garuḍa is identified, in turn, with all the principal gods, and with everything that is pre-eminent in the world:

299* त्वं विभुस्तपनः सूर्यः परमेष्ठी प्रजापतिः ।
त्वमिन्द्रस्त्वं हयमुखस्त्वं शरस्त्वं जगत्पतिः ।
त्वं मुखं पद्मजो विप्रस्त्वमग्निः पवनस्तथा ।
त्वं हि धाता विधाता च त्वं विष्णुः सुरसत्तमः ।
त्वं महानभिभूः शश्वदमृतं त्वं महद्यशः ।
त्वं प्रभास्त्वमभिप्रेतं त्वं नस्त्राणमनुत्तमम् ।
त्वं गतिः सततं त्वत्तः कथं नः प्राप्नुयाद्भयम् ।

In adhy. 64, S (with K_4 Dn $D_{1.5}$) gives an additional short list of sciences in which the Ṛṣis in Kaṇva's penance grove were proficient:

586* शब्दच्छन्दोनिरुक्तज्ञैः कालज्ञानविशारदैः ।
द्रव्यकर्मगुणज्ञैश्च कार्यकारणवेदिभिः ।
जल्पवादवितण्डज्ञैर्व्यासग्रन्थसमाश्रितैः ।
नानाशास्त्रेषु मुख्यैश्च शुश्राव स्वनमीरितम् ।

[1] Cf. Hopkins, *Ruling Caste in Ancient India*, p. 342 (footnote).

In adhy. 74, an additional passage (of 7 lines) in S (with D_8) harps on the well-worn theme of the evils that attend on anger:

745* तस्मादक्रोधनः श्रेष्ठः कामक्रोधौ न पूजितौ ।
क्रुद्धस्य निष्फलान्येव दानयज्ञतपांसि च ।
तस्मादक्रोधने यज्ञस्तपो दानं महत्फलम् ।
न पूतो न तपस्वी च न यज्वा न च धर्मकृत् ।
क्रोधस्य यो वशं गच्छेत्तस्य लोकद्वयं न च ।
पुत्रभृत्यसुहृन्मित्रभार्या धर्मश्च सत्यतः ।
तस्यैतान्यपयास्यन्ति क्रोधशीलस्य निश्चितम् ।

In adhy. 165, a Southern passage expands in *hyperbolic* language the list of edibles and other commodities (such as wines, clothes and blankets) furnished by Vasiṣṭha's Kāmadhenu, by the addition of 6 more lines:

1753* बाष्पाढ्यस्यौदनस्यैव राशयः पर्वतोपमाः ।
निष्टान्नानि च सूपांश्च दधिकुल्यास्तथैव च ।
कूपांश्च घृतसंपूर्णान्भक्ष्याणां राशयस्तथा ।
भोजनानि महार्हाणि तत्र तत्र सहस्रशः ।
इक्षून्मधु च लाजांश्च मैरेयांश्च वरासवान् ।
वस्त्राणि च महार्हाणि कम्बलानि सहस्रशः ।

In adhy. 213, the Southern recension furnishes us with a supplementary list of items in Subhadrā's dowery, which, taken along with what has gone before, exhausts almost all the things worth possessing in this world:

2082* काम्बोजारट्टबाह्लीकसिन्धुजातांश्च भारत ।
सुवर्णकृतसंनाहान्घण्टानादविनादितान् ।
श्वेतचामरसंछन्नान्सर्वशस्त्रैरलंकृतान् ।
जात्यश्वानां सहस्राणि पञ्चाशत्प्रददौ तदा ।
2088* भूषणानां तु मुख्यानां शतभारं ददौ धनम् ।
मुक्ताहाराणि शुभ्राणि शतसंख्यानि केशवः ।
प्रवालानां सहस्रं च तथान्यानपि भारत ।
सुवर्णपादपीठानां महार्हास्तरणांस्तथा ।
पर्यङ्काणां सहस्रं च ददौ कन्याधनं तदा ।

(b) By anticipation or repetition of stories, motives or discourses. For example:

(i) the miraculous birth of Kṛṣṇā and Dhṛṣṭadyumna is narrated twice in S: in adhy. 155 and in App. I, No. 79 (after adhy. 128);

(ii) the theme of the amusing experience of a maiden, who, on praying to Mahādeva for one husband five times, was granted, as a boon, five husbands at one time—a story which seems to have been very popular in the South—is used, with variation, in S, no less than *three* times in the course of the Ādi; cf. adhy. 157, 189 and passage No. 100 (of App. I);[1]

(iii) account of the tragi-comic experiences of the Kāśī princess Ambā, who was passed on in turn by Bhīṣma to Śālva and Śālva to Bhīṣma, repeatedly, like a shuttle-cock, a story which is really the subject-matter of the Ambopākhyāna in Udyoga 173 ff. (Bom.

[1] In Sastri's edition these stories occur in adhy. 164, 189 and 191.

ed.), apparently a favourite piece, is anticipated in passage No. 55 of App. I (cf. adhy. 96) and forms a bulky addition of 125 lines!

(iv) the future of the royal family, which is the subject-matter of the additional dialogue between Bhīṣma and his step-mother, Satyavatī, in S, in passage No. 57 (of App. I) is only a continuation and *repetition* (with v. l.) of the discourse between the same parties in adhy. 99.

(v) Sūrya's warning to Karṇa about the designs of Indra to supplicate Karṇa in the disguise of a Brahman, in passage No. 60 of App. I, which is an anticipation of the story told in Araṇya 300 (Bom. ed.).

(c) Additions in S, due to the explicit mention of the observance of the correct and complete Brahmanic ritual and ceremonial on the proper occasions. Thus, in adhy. 68, at the birth of Bharata:

625* यथाविधि यथान्यायं क्रियाः सर्वास्त्वकारयत् ।

In adhy. 92, at the birth of Śaṁtanu:

921* तस्य जातस्य कृत्यानि प्रतीपोऽकारयत्प्रभुः ।
जातकर्मादि विप्रेण वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा ।
नामकर्म च विप्रास्तु चक्रुः परमसत्कृतम् ।
शंतनोरवनीपाल वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा ।

In adhy. 100, at the birth of Dhṛtarāṣṭra and Pāṇḍu:

1084* तयोर्जन्मक्रियाः सर्वा यथावदनुपूर्वशः ।
कारयामास वै भीष्मो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

In adhy. 115, we have, likewise, with reference to the Pāṇḍavas themselves (App. I, No. 67, lines 13-14, 20-27):

न भवेरन्क्रियाहीनाः पाण्डोः पुत्रा महाबलाः ।
पाण्डोः प्रियहितान्वेषी प्रेषय त्वं पुरोहितम् ।
* * * * *
तमागतं द्विजश्रेष्ठं काश्यपं वै पुरोहितम् ।
पूजयामास विधिवत्पाण्डुः परपुरंजयः ।
पृथा माद्री च संहृष्टे वसुदेवं प्रशंसताम् ।
ततः पाण्डुः क्रियाः सर्वाः पाण्डवानामकारयत् ।
गर्भाधानादिकृत्यानि चौलोपनयनानि च ।
काश्यपः कृतवान्सर्वमुपाकर्म च भारत ।
चौलोपनयादूर्ध्वं वृषभाक्षा यशस्विनः ।
वैदिकाध्ययने सर्वे समपद्यन्त पारगाः ।

In adhy. 124, at the royal tournament:

1412* रङ्गमध्ये स्थितं द्रोणमभिवाद्य नरर्षभाः ।
चक्रुः पूजां यथान्यायं द्रोणस्य च कृपस्य च ।
आशीर्भिश्च प्रयुक्ताभिः सर्वे संहृष्टमानसाः ।
अभिवाद्य पुनः शस्त्रान्बलिपुष्पैः समर्चितान् ।
रक्तचन्दनसंमिश्रैः स्वयमर्चन्त कौरवाः ।

(d) Expansion in S of existing scenes by the addition of speeches or detailed descriptions and by other digressions. Examples:

(i) in App. I, No. 9, in the account of the churning of the ocean (samudra-manthana), we are incidentally told of the drinking of poison by Śiva, which had exuded from the mouth of Vāsuki during the churning;

(ii) in 998*, we have nine additional lines depicting the humiliating treatment meted out to Bhīṣma at the court of the king of Kāśī, during the Svayaṁvara of his daughters;

(iii) passage No. 59 (of App. I) depicts the persuasion of the shy and reluctant Kuntī by Sūrya for intercourse, by alternate threats and promises, like a real Don Juan;

(iv) in passages No. 68–69, the Southern recension has tried to develop a very pathetic scene indeed, depicting the death of the father of the heroes, Pāṇḍu: an incident which must have been considered as deserving fuller and more sympathetic treatment than the perfunctory notice we find preserved in the Northern recension. At the sight of the corpse of her husband, Kuntī falls to the ground in a swoon, like a felled tree. Then the five brothers come up in a single file, and in the order of their ages, and recite their little mournful dirges: Yudhiṣṭhira gets 8 lines, Bhīma 7, Arjuna 4, the twins (in chorus) only 3 lines together.[1] Then follow long-winded farewell orations by Kuntī, Mādrī and the rest of the company, which are followed by a touching scene describing Mādrī mounting the funeral pyre;

(v) passage No. 78 gives, in 119 lines, the details of a fight, which, in the Northern recension, at least originally, is disposed of in two lines! The latter I consider adequate treatment, taking everything into consideration;

(vi) passage No. 93 is a Southern addition of 37 lines giving fuller details of the titanic struggle between Bhīma and the cannibal Baka;

(vii) 1737* adds a hymn (in Triṣṭubh metre and pseudo-vedic style) by Vasiṣṭha, addressed to Sūrya, when Vasiṣṭha presents himself before that luminary on behalf of Saṁvaraṇa;

(viii) 1828* ff. describe in turn the discomfiture of each of the suitors for the hand of Draupadī;

(ix) passages No. 100–101 add to the existing stock two new ancedotes—alternative explanations—narrated by Vyāsa to prove to Drupada and his son, that the polyandrous marriage proposed by Yudhiṣṭhira, though apparently immoral and illegal, is a most righteous and necessary union, being pre-ordained by the gods themselves for the accomplishment of their cosmic plans: these are the well-known legends of Nāḷāyanī and Bhaumāśvī;

(x) passage No. 106 gives an almost complete inventory of the presents Drupada gave to the Pāṇḍu brothers when they left with Draupadī, for the Kaurava Court, at the invitation of Dhṛtarāṣṭra. The Northern recension ignores this huge mass of presents completely!

(xi) passage No. 110 is a farewell scene containing short orations by Kṛṣṇa, Yudhiṣṭhira and Kuntī, when Kṛṣṇa sets out for Dvārakā;

[1] This schematic treatment perhaps betrays the hand of the interpolator more clearly than anything else.

(xii) passage No. 112 contains the farewell of Arjuna to Citrāṅgadā, telling her that she must not give way to sorrow in his absence, as they would meet again soon at the Rājasūya, which is going to be performed by Yudhiṣṭhira: a prophetic utterance! And so on and so forth.

(e) Additions of little ethical, moral and sententious maxims, to which S, permeated as it is by a conscious didactic purpose, is particularly partial. We meet with the same old proverbs over and over again in S:

595* अन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ।
स पापेनावृतो मूर्खस्तेन आत्मापहारकः ।

605* पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ।

मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रपाणयः ।
अग्निर्दहति तेजोभिः सूर्यो दहति रश्मिभिः ।
राजा दहति दण्डेन ब्राह्मणो मन्युना दहेत् ।
क्रोधितो मन्युना हन्ति वज्रपाणिरिवासुरान् ।

780* परभार्या स्वसा ज्येष्ठा सगोत्रा पतिता स्नुषा ।
अपरा भिक्षुकास्वस्था अगम्याः कीर्तिता बुधैः ।

782* कश्चिदाशीविषो हन्याच्छस्त्रमन्यं निकृन्तति ।
यदृच्छयाग्निर्दहति मनसा हन्ति वै द्विजः ।

804* पुत्रार्थं भर्तृपोषार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्वयंभुवा ।
अपतिश्चापि या कन्या अनपत्या च या भवेत् ।
तस्या जन्म वृथा लोके गतिस्तस्या न विद्यते ।

833* गुरोर्वै वचनं पुण्यं स्वर्ग्यमायुष्करं नृणाम् ।
गुरुप्रसादात्त्रैलोक्यमन्वशासच्छतक्रतुः ।

856* न च कुर्यान्नरो दैन्यं शाठ्यं क्रोधं तथैव च ।
जैह्म्यं च मत्सरं वैरं सर्वत्रैतन्न कारयेत् ।
मातरं पितरं चैव विद्वांसं च तपोधनम् ।
क्षमावन्तं च देवेन्द्र नावमन्येत बुद्धिमान् ।
शक्तस्तु क्षमते नित्यमशक्तः क्रोशते नरः ।
दुर्जनः सज्जनं द्वेष्टि दुर्बलो बलवत्तरम् ।
रूपवन्तमरूपी च धनवन्तं च निर्धनः ।
अकर्मी कर्मिणं द्वेष्टि धार्मिकं चाप्यधार्मिकः ।

1019* वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतमङ्गलवाचना ।
निर्दिष्टा तु परस्यैव सा त्याज्या परचिन्तनी ।

1101* बालो हि द्वादशाद्वर्षाज्जन्मनो यत्करिष्यति ।
न भविष्यत्यधर्मोऽत्र न प्रज्ञास्यति वै दिशः ।

1189* नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ।
एवं तृष्णा तु नारीणां पुरुषं पुरुषं प्रति ।
अगम्यागमनं स्त्रीणां नास्ति नित्यं शुचिस्मिते ।

1423* अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ।

(f) Additional stanzas in S with, perhaps, a certain amount of sexual appeal, bearing the taint of later decadence. Examples:

App. I, No. 89 (lines 3–4) with reference to Hiḍimbā:

शुभं हि जघनं तस्याः सुवर्णमणिमेखलम् ।
न ततर्प मुदा मृद्नन्भीमसेनो मुहुर्मुहुः ।

No. 48 (lines 78–79), describing Śakuntalā:

करान्तमितमध्यां तां सुकेशीं संहतस्तनीम् ।
जघनं सुविशालं वै ऊरू करिकरोपमौ ।

No. 55 (lines 46–47), describing Ambā:

पीनोन्नतकुचद्वन्द्वा विशालजघनेक्षणा ।
श्रोणीभरालसगमा राकाचन्द्रनिभानना ।

Then also 929* स्नातमात्रामधोवस्त्रां गङ्गातीररुहे वने ।
प्रकीर्णकेशीं पाणिभ्यां संस्पृशन्तीं शिरोरुहान् ।

1189* पुत्रं वा किल पौत्रं वा कासांचिद्भ्रातरं तथा ।
रहसीह नरं दृष्ट्वा योनिरुत्क्लिद्यते ततः ।

More sentiments of this type, occurring in the Grantha version alone, are:

1937* राकाशशाङ्कवदनाः पद्मिनीजातिसंभवाः ।
पद्मगन्धाः पद्ममुखाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ।
मुक्तायुक्तसुकर्णाश्च सप्तबिन्दुललाटिकाः ।
पीवरस्तनभारार्ताः शङ्खकण्ठ्यः सुनासिकाः ।
कृष्णदीर्घसुकेशिन्यो मुष्टिग्राह्यसुमध्यमाः ।
भृङ्गालिरोमलतिका ह्यावर्तनिभनाभिकाः ।
विपुलश्रोणिफलका रम्भास्तम्भोरुयुग्मकाः ।

The lengths to which the Muses lead these Southern poetasters may be judged from the following interpolation in certain Grantha manuscripts of the Ādi. 1334* with 1335* reads:

व्यपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा रम्यगुह्यस्थलां नृप ।
पीनोत्तुङ्गकुचां दृष्ट्वा तामृषिश्चक्रमे ततः ।

Cf. also lines 73–74 of passage No. 100 (of App. I):

मारो मां बाधतेऽत्यर्थमनुगृह्णातु मां भवान् ।
तर्पयस्व ममाक्षाणि गुह्यं मां बाधतेऽनिशम् ।[1]

4. *Southern additions which alter the purport of the fable as narrated in the Northern recension.*

Made apparently with the object of correcting the laxity of sexual relations implied in the old narrative. In adhy. 67, the royal Purohita, a handy person, quickly but surely and secretly, performed the marriage of Duḥṣanta and Śakuntalā, in order to legitimize Bharata, the eponymous ancestor of the Bhāratas, who has given his name to the country of his birth and to the Great Epic of India, altogether an important personage in ancient Indian history:

[1] These lines occur in three MSS. (क, ग, घ) of Sastri's edition (vol. 2), p. 1209.

610* पुरोहितं समाहूय वचनं चेदमब्रवीत् ।
राजपुत्र्या यदुक्तं वै न वृथा कर्तुमुत्सहे ।
क्रियाहीनो हि न भवेन्मम पुत्रो महाद्युतिः ।
तथा कुरुष्व शास्त्रोक्तं विवाहं मा चिरं कुरु ।
एवमुक्तो नृपतिना द्विजः परमयन्त्रितः ।
शोभनं राजराजेति विधिना कृतवान्द्विजः ।
शासनाद्विप्रमुख्यस्य कृतकौतुकमङ्गलः ।

In adhy. 77, the marriage of Yayāti and Śarmiṣṭhā is celebrated semi-secretly, in a secluded corner of the Aśoka grove, in the palace grounds, with the usual *baksheesh* to the Brahmins, in the presence of counsellors, chaplains, priests and so on, but *unknown to Devayānī!* All this was done to legitimize Puru, the eponymous ancestor of the Pauravas:

807* ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्चैव संवृतः ।
कृत्वा विवाहं विधिवद्दत्त्वा ब्राह्मणदक्षिणाम् ।
पुण्ये नक्षत्रसंयोगे मुहूर्ते द्विजपूजिते ।

In passage No. 114 of App. I, Subhadrā and Arjuna were likewise secretly and hastily married in the presence of gods, ṛṣis, and elders, *while Balarāma was away from the scene*, to legitimize Abhimanyu (the father of the famous Parikṣit and grandfather of Janamejaya, to whom the epic was narrated). Cf. lines 281–286 of the passage:

महेन्द्रशासनात्सर्वे सहिताश्च महर्षिभिः ।
विवाहं कारयामासुः शक्रपुत्रस्य शास्त्रतः ।
अरुन्धती शची देवी रुक्मिणी देवकी तथा ।
दिव्यस्त्रीभिश्च सहिताः क्रियां भद्रां प्रयोजयन् ।
महर्षिः काश्यपो होता सदस्या नारदादयः ।
पुण्याशिषः प्रयोक्तारः सर्वे ह्यासंस्तदार्जुने ।

Most Grantha manuscripts (G_{1-5} of our critical apparatus: क, ख and ग of Sastri's) have a passage to show that Parāśara and Matsyagandhā were secretly but regularly married. Cf. passage No. 36 of App. I, which is a somewhat lengthy passage describing with circumstantial detail the nuptial ceremony at which the ancestors of both the bride and the bridegroom are invoked, all the details of the regular Hindu marital rite are scrupulously gone through, and the marriage is solemnized in the presence of Vasiṣṭha, Yājñavalkya and other great Ṛṣis living in the Naimiṣa forest!

5. *Additions in S, due to the filling out of lacunae (real or imaginary).*

Examples of such additions are:

482* which gives a summary of the last five parvans of *our* Mahābhārata text, and passage No. 79 (of App. I) giving an account of Drupada's birth. It appears, from the latter account, that Drupada was born in the same miraculous way as two of his contemporaries Droṇa and Kṛpa, due to the perturbation of his father at the sight of a beautiful Apsaras. Ascetics involuntarily emitting semen at the sight of heavenly nymphs, broad-hipped, fat-breasted, fair-clad, pleasure-fraught, and the miraculous germination of the semen into human beings, is the regular Purāṇic apparatus for the generation of the great men of the past, about whose birth nothing exciting was specially known to the chronicler.

6. *Multiplication of fights and battle-scenes.*

I have drawn attention above to the expansion of the description of a battle (in which the Kurus and the Pāṇḍus capture Drupada), and of a fight (between Bhīma and Baka).[1] Analogous to it is a battle scene described in an *additional* adhyāya in the Southern recension (App. I, No. 103). This stages a little war between the cousins, a miniature replica of the Great War to come. Here also Kurus plan the destruction of the Pāṇḍavas, who are residing in Kāmpilya as the guests of Drupada. A regular council of war is held, in which Śakuni and Karṇa advocate hostilities, while the nameless son of Somadatta counsels peace and conciliation. The bellicose party has the upper hand in the council chamber. The Kuru army marches against the Pāṇḍavas with their allies, the Pāñcālas. The Kaurava forces are, of course, easily repulsed. No great damage is done. The status quo is immediately restored: things go on just the same as before, as though no battle had ever taken place. There is also no other reference to this battle in the whole of the Mahābhārata. The present parvan does not offer much scope for the full development of this tendency. We shall probably meet with it again in the battle-books (6–9).

7. *Omissions in S, as compared with N.*

These are quite numerous and scattered almost evenly over the whole parvan, but short and contextually unimportant, as a rule. An exception is the somewhat lengthy Śvetaki episode (App. I, No. 118). Since, on the one hand, all reference to the episode is missing in the whole of the Malayālam version, as also in some manuscripts of each of the remaining two versions (T G) of the Southern recension, while, on the other hand, those T G manuscripts that do contain some mention of it insert a *variant version at an entirely different place*, therefore the episode may legitimately be considered a Northern interpolation which has insinuated its way, by conflation, into some Southern manuscripts. It is a story in true Purāṇic style. King Śvetaki sacrificed with such phenomenal zeal and keenness that his priests, in the end, refused to sacrifice any more! Śvetaki practised penance on the Himalayas with the object of making Rudra his sacrificial priest. Rudra, however, excused himself, asking Śvetaki to apply to Durvāsas, who was his part-incarnation (aṁśa). Durvāsas completed the sacrifice, and Śvetaki poured libations of clarified butter into the fire for twelve years continuously. As a result, Agni had a severe attack of indigestion! He refused after that every offering, and became enfeebled. At Brahmā's direction, he set the Khāṇḍava forest on fire, and tried his best to burn the forest down; but the denizens of the forest put the fire out, over and over again. He reported his discomfiture to Brahmā, who then asked him to betake himself to Arjuna and Kṛṣṇa, the part incarnations of Nara and Nārāyaṇa, with whose help alone Agni would be in a position to burn the Khāṇḍava forest.

It should be made clear that the variants and passages cited here are merely *by way of illustration*, and comprise only a small fraction of the total number of deviations.

The presence of an astonishingly large number of additions, some of which are undoubtedly late and spurious, should not be allowed to impair our appreciation of some real merits of the Southern recension. It would be, in fact, a grievous error to ignore on that account the Southern recension or underestimate its value. This recension is an

[1] App. I, Nos. 78 and 92–93 respectively.

indispensable aid for controlling the deviations of the Northern recension, both in point of readings and sequence. In comparison with Y, it has unquestionably preserved a very large number of original readings, proved by actual agreements between S and ν, as well as by their intrinsic merits. The superiority of the Southern recension in comparison to the Vulgate may be said to be quite evident. It may, however, quite easily happen that in a particular instance, the *whole* of the Northern recension is corrupt, and the true reading is preserved only in the Southern recension.[1] An instance of this is 1. 214. 5. The Vulgate reads (B. 1. 222. 5):

अध्येतारं परं वेदान्प्रयोक्तारं महाध्वरे ।
रक्षितारं शुभाल्लोकाँल्लेभिरे तं जनाधिपम् ॥

Nīlakaṇṭha's gloss is: परं अध्येतारं परस्य ब्रह्मणोऽधिगन्तारम् । वेदान् वेदानाम् ।

The stanza has been translated by Manmath Nath Dutta as follows: "Having obtained him as their king, they obtained a monarch who was devoted to the study of the Vedas, who was a performer of great sacrifices, and who was the protector of all good works". Protap Chandra Roy's translation reads similarly: "And the subjects having obtained Yudhisthira as their king, obtained in him one that was devoted to the study of the Vedas, one that was a performer of great sacrifices, and one that was the protector of all good people".

But the translations of both these scholars are generally free and arbitrary. As it stands, the stanza can be translated only as follows:

"They (i. e. the people) obtained for a king, one who studied Brahma (*para*), employed the Vedas in a great sacrifice, and protected the blessed worlds".

This pedestrian stanza will satisfy most people as it has satisfied a long succesion of critics, commentators and translators in the past. About it one can only say that there are worse stanzas in the Mahābhārata. Only a reader endowed with a fine sensibility and critical acumen will feel that there is something amiss here. We are face to face with the danger of acquiescing in a sense which might satisfy us, but which would not have satisfied the ancient writer. The Northern variants do not offer much help; even the Śāradā and K manuscripts have substantially the same readings. It would, consequently, not be easy to reconstruct from this sad wreck of a Dīpaka, the epigrammatic original, which is preserved intact only in the Southern recension, which the constituted text here follows (1. 214. 5):

अध्येतारं परं वेदाः प्रयोक्तारं महाध्वराः ।
रक्षितारं शुभं वर्णा लेभिरे तं जनाधिपम् ॥

No glosses, translations, exegetical notes, and such other accessories are necessary for the elucidation of this stanza; for it is self-luminuous. The correctness of the Southern reading is confirmed by the very next stanza (1. 214. 6), which is also an epigrammatic period of the same type:

अधिष्ठानवती लक्ष्मीः परायणवती मतिः ।
बन्धुमानखिलो धर्मस्तेनासीत्पृथिवीक्षिता ॥

It should thus seem that the infidelities of the Southern recension are confined mainly to a tendency to inflation and elaboration. In parts unaffected by this tendency,

[1] For examples from another parvan, see Lüders, *Grantharecension*, pp. 52 ff.

it is likely to prove, on the whole, purer, more conservative and more archaic than even the best Northern version. The Southern variants, therefore, deserve the closest attention and most sympathetic study.

After this brief survey of the interrelationship between the two recensions, we shall proceed to the consideration of the various provincial versions, into which each of the recensions breaks up.

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The Archetype ν.

The Śāradā Version.

The archetype ν comprises the two versions: Śāradā and "K".

The Śāradā version is represented in our critical apparatus by the fragmentary codex $Ś_1$, belonging to the Bombay Government Collection (No. 159 of 1875-76), which seems to be the only extant genuine representative of the old version of Kaśmīr. The manuscript, which is undated, may be three to four centuries old. For reasons which will appear in the sequel, I have made the Śāradā version the norm to follow.

The text of the Ādi (as of other parvans of the Mahābhārata) according to the different printed editions, as is well-known, varies considerably, not merely as regards the readings, but also as regards the extent. The length of the Ādi, according to the Calcutta edition, as already observed, is estimated to be about 8460 "stanzas", of the Bombay edition, 8620,[1] of the Madras edition (i. e. Sastri's Southern Recension) 9984 (according to Śastri's data), of the Kumbhakonam edition 10889.[2] Now, in a statement following the colophon (or forming part of the long colophon) of our Śāradā manuscript, the length of its text is given as 7984 in a stanza cited from the Parvasaṁgraha; cf. the accompanying facsimile of fol. 155 a of the Śāradā codex. To judge by the amount of textual matter which an average folio of the fragmentary Śāradā codex holds, this estimate of its extent appears to be approximately correct. Assuming then that to be the length of the Śāradā version, it becomes the *shortest* known version of the Ādi, and may, therefore, appropriately be called the *textus simplicior*.

While it is the shortest extant version, it is a demonstrable fact that it contains relatively little matter that is not found, at the same time, *in all other versions of both recensions*. It is clear, therefore, that it must contain, relatively, *less spurious matter* than any other known version. That is precisely the main reason why it is taken as the norm for this edition.

Since our codex ($Ś_1$) is fragmentary, it must be considered a piece of singularly good fortune that there has been preserved at least one nearly complete Devanāgarī manuscript of the Ādi, namely, India Office No. 2137, that may, as will presently be shown, be used, without hesitation, to supplement the missing portions, since it undoubtedly is a moderately trustworthy, though comparatively late and slightly contaminated and incorrect transcript of a Śāradā exemplar.

[1] This is the figure given in Lele's edition of the text with Marathi translation (Wai, Śaka 1818).

[2] See the volume of Index etc., Descriptive Contents, p. 4.

Further particulars of the Śāradā version will be found under the account of the "K" version.

The accompanying facsimile of a page of the Śāradā codex (fol. 155 a) contains the end of the Ādi and the beginning of the Sabhā. The Parvasaṁgraha stanza, mentioned above, giving the extent of the Ādi, will be found in lines 2-3 of the facsimile.

The "K' Version.

This version, as already explained, is a specific Devanāgarī version, closely akin to the Śāradā version and clearly differentiated from the (so-called) Devanāgarī version.

The affinity of the manuscripts comprising this version is illustrated by the ollowing concordant readings, selected at random. The references are to adhyāyas and ślokas.

1. 2 K$_{0.2-6}$ महर्षीन् : rest (mostly) ब्रह्मर्षीन्.
1. 8 K V$_1$ लोमहर्षणिरुवाच : others सूत उ°, सौतिरु°, सूतः.
1. 49 K V$_1$ B$_1$m संक्षेपतोऽब्रवीत् : others संक्षेपमब्र°, संक्षिप्य चाब्र°.
1. 51 K विचक्षणाः : rest (mostly) मनीषिणः.
1. 192 K$_{0-5}$ धुतपाप्मानः : rest शुभकर्मणः.
2. 76 K यक्षाणामथ रक्षसां : rest (mostly) यक्षाणां च महौजसां.
4. 10 K °पुरस्कृताः : rest °पुरःसराः.
8. 2 K D$_2$ शुनकत्वं यतोऽभवः : others शुनकं समजीजनत्, शुनकस्तु सुतोऽभवत्, etc.
8. 16 K अहृष्टोऽङ्गे : others भृशमङ्गे, etc.
10. 2 K D$_{2.5}$ (by transp.) सदैव भुजगं हन्यां : rest हन्यां सदैव भुजगं.
13. 1 K D$_{2.5}$ ब्रवीहि : rest वदस्व.
13. 25 K D$_{2.5}$ बान्धवैः : others बन्धुभिः, etc.
17. 9 K D$_{2\ 5}$ ततो नानाप्रहरणैः : others नानाप्रहरणैर्भीमैः, etc.
19. 4 K D$_{2.5}$ संवृतं बहुसाहस्रैः सत्त्वैर्नानाविधैरपि : others सत्त्वैश्च बहुसाहस्रैर्नानारूपैः समावृतं, etc.
24. 1 K D$_2$ त्विच्छामि : rest om. तु.
24. 14 K D$_{2.5}$ महाद्युतिः : rest महाबलः.
55. 8 K क्षुद्रः : others क्रूरः, क्रुद्धः.
55. 35 K जातवेदसं : rest हव्यवाहनं.
56. 14 K कीर्तयेत् : rest श्रावयेत्.
57. 2 K चेदिपतिर्नृप : rest पौरवनन्दनः.
57. 8 K D$_5$ रम्यश्च : others पुण्यश्च, etc.
57. 43 K D$_5$ गृहान् : rest गृहं.
58. 3 K D$_5$ कीर्तयिष्यामि : rest कथयिष्यामि.
58. 40 K D$_5$ समक्षं : rest संनिधौ.
59. 29 K D$_5$ वीर्यवान् : others दानवः, etc.
60. 6 K Ñ$_3$ D$_5$ अत्रेः पुत्रास्तु बहवः (by transp.) : rest अत्रेस्तु बहवः पुत्राः.
60. 52 K संभूतः : rest संजातः.
62. 6 K D$_5$ राज्यं प्रशासति : rest राजनि शासति.
64. 29 K D$_5$ ददर्श : rest जगाम.
67. 30 K D$_5$ निधाय कायकं त्वच : others विनिधाय ततो भारं, etc.

68. 69 K D_5 ध्वस्ता (*or* °स्तां) : rest याता.
71. 41 K D_5 वत्स : rest विप्र.
74. 7 K *alone* transp. कुमाराः and कुमार्यः.
76. 33 K D_5 शुचिस्मितां : rest सुमध्यमां.
150. 18 K वासस्य : rest विप्रस्य; etc., etc., etc.

Further examples of the concordant readings of the K version will be found below.

It was remarked above that K_1 (= India Office 2137) was a manuscript of Kaśmīrī origin, exhibiting specially near affinities with Ś$_1$, so much so that K_1 may be regarded as a copy of some Śāradā original. The Kaśmīrī character of K_1 was already fully recognized by Professor Lüders, who had utilized it in the preparation of his specimen[1] of a critical edition of the epic mentioned above, although he had no genuine representative of the Kaśmīrī or Śāradā version to compare it with.

The affinity between Ś$_1$ and K_1 is documented by a mass of readings, of which the following (selected at random) will serve as illustrations. The references are to adhyāyas and ślokas.[2]

27. 15 Ś$_1$ K_1 पुरंदरः : rest शतक्रतुः (synonym!).
28. 24 Ś$_1$ K_1 ततः : rest नदीः.
29. 4 Ś$_1$ K_1 अरा अरेण : others अरान्तरेण, etc.
30. 7 Ś$_1$ K_1 प्रदेशेतत् : others प्रतिगृह्यतां, प्रगृह्य, संगृह्य, आगृह्य, etc. (original hypermetric!).
31. 6 Ś$_1$ K_1 षंजवकः (corrupt) : others पिंजरकः, पंजरकः, etc.
37. 25 Ś$_1$ K_1 रक्षितव्यः पिता त्विति (corrupt) : others रक्षितव्याः प्रजास्तथा, etc.
42. 7 Ś$_1$ K_1 नेतरां रोचयाम्यहं : others न भरेयं च तामहं, etc.
44. 2 Ś$_1$ K_1 भयात् : others तदा, तथा, ततो, etc.
45. 5 Ś$_1$ K_1 अवदन् : rest अब्रुवन् (synonym).
45. 19 Ś$_1$ K_1 तथोदितं : others नराधिपं, etc.
131. 3 Ś$_1$ K_1 प्रभुमते (corrupt) : rest पशुपतेः.
131. 13 Ś$_1$ K_1 चरन् : rest शनैः.
154. 24 Ś$_1$ K_1 जाह्नव्यां : rest भागीरथ्या (original has double crasis!).
206. 3 Ś$_1$ K_1 एककाः (corrupt?) : rest कथकाः (G_1 श्रद्धकाः).
218. 48 Ś$_1$ K_1 मन्दराच्छिखरं महत् (= 47^b) : rest गिरेः शृंगं सहस्रधा (*or* °शः).

The above are examples of concordant *readings* of Ś$_1$ and K_1. As instances of adhyāya division and numbering may be pointed out that adhy. 42–44 and 46 of the constituted text (comprising adhy. 46–48 and 50 of the Vulgate) are numbered in Ś$_1$ K_1 54–56 and 59 respectively, and are so numbered in no other manuscript hitherto collated; further, after only the *third* stanza of our adhy. 40, both manuscripts (Ś$_1$ K_1) interpolate the figure 51, Ś$_1$ marginally inserting, at that place, an additional colophon : इत्यादिपर्वण्येक-पञ्चाशत्तमोऽध्यायः. Likewise, after 1.165.34, Ś$_1$ K_1 insert, an additional colophon, not found in any other manuscript.

Among "additional" passages peculiar to Ś$_1$ K_1 may be mentioned 1735*.

K_1 is, however, by no means, a direct copy of Ś$_1$. There are numerous discrepancies between them. Notably, there is a big lacuna in K_1 in adhy. 47–48, where Ś$_1$ is intact.

[1] *Druckprobe einer kritischen Ausgabe des Mahābhārata*, Leipzig 1908.

[2] It should be noted that Ś$_1$ begins only at 1. 26. 10.

Again at 1. 107. 26; 154. 10, 11; 175. 4 and other places: Ś$_1$, which generally omits the verbs उवाच (resp. ऊचुः) in the short prose formulae of reference to the speaker, does show these verbs, while they are lacking in K_1; 1. 208. 14 is an exception where both Ś$_1$ and K_1 have उवाच. Ś$_1$ K_1 exhibit also numerous minor differences in their readings; e. g. 1. 36. 22; 38. 21, 36; 41. 29; 46. 11; 98. 9; 125. 3, 16; 128. 2; 138. 24; 195. 11; 200. 3. After 1. 144. 17, Ś$_1$ has a colophon which is missing in K_1.

These agreements and differences show that while Ś$_1$ and K_1 are closely akin, their text is not identical. Neither Ś$_1$ nor K_1 is a direct copy of the other. They are independent witnesses, a circumstance which adds greater weight to their arguments.

I shall now cite some readings (also selected at random) which Ś$_1$ shares with the K version, Ś$_1$ and K standing together against all other manuscripts (barring, of course, conflated specimens). The references are to adhyāyas and ślokas.

28. 18 Ś$_1$ K श्वसनेन : rest कथनेन.
29. 1 Ś$_1$ K ततो जाम्बूनदो भूत्वा : rest जाम्बूनदमयो भूत्वा.
32. 3 Ś$_1$ K दशार्णे : rest गोकर्णे.
32. 12 Ś$_1$ K वा : rest मे.
33. 20 Ś$_1$ K °रुच्यते (K_3 °रिष्यते) : rest °रुत्तमा.
36. 21 Ś$_1$ K D_5 गवि जातो : rest तिग्मतेजाः.
38. 2 Ś$_1$ K D_5 कुतोऽन्यथा : rest कुतः शपन्.
38. 14 Ś$_1$ K गुणान्वितं : rest समाहितं.
42. 7 Ś$_1$ K हि : rest च.
94. 31 Ś$_1$ K D_5 गृहान्विभो : others गृहान्तिकं, गृहं विभो, etc.
94. 93 Ś$_1$ K सहिताश्च : rest समेताश्च.
118. 1 Ś$_1$ K यथा विधिः : rest विशेषतः.
124. 23 Ś$_1$ K D_5 मनुष्याः : rest मनुजाः.
128. 12 Ś$_1$ K D_5 जाह्नव्यामहमुत्तरे : rest भागीरथ्याह° (double crasis!).
128. 15 Ś$_1$ K D_2 कालिन्द्याः : others माकन्दीं, मागधीं, etc.
142. 23 Ś$_1$ K भुजाभ्यां साधु योक्त्रय : others भुजयोः सारमर्पय, etc.
155. 13 Ś$_1$ K पुनः परिचरन्मुदा : rest स तं पर्यचरत्पुनः.
162. 6 Ś$_1$ K सोऽमात्यस्तं : rest om. सः.
163. 7 Ś$_1$ K $D_{2.5}$ °कोभवत् : others °कं बभौ, etc.
168. 3 Ś$_1$ K D_5 पार्थिवं : rest भारत.
169. 18 Ś$_1$ K D_5 ते ततः कोपात् : others ते महेष्वासाः, etc.
170. 9 Ś$_1$ K D_5 सर्वलोकेषु सत्तमः : rest सर्वलोकपराभवं.
177. 5 Ś$_1$ K D_5 प्रकीर्तिताः : rest समागताः.
181. 37 Ś$_1$ K $D_{2.5}$ ° ले च लंघिते : others °लेऽभिगच्छति, etc.
181. 40 Ś$_1$ K D_5 प्राविशत्तत्र बीभत्सुः : others ब्राह्मणैः प्राविशत्तत्र; etc., etc.

These concordances are sufficient for postulating the archetype ν, comprising the versions Śāradā and K, a hypothesis which will be confirmed by further agreements which are mentioned below.

The K version, though comprising manuscripts akin to each other and clearly distinguishable from those of the Devanāgarī version, is by no means—as is natural—quite homogeneous. Only $K_{0,1}$ represent the version K in a comparatively pure form, while the

remaining manuscripts of the group (i. e. K_{2-6}) are really nothing more than misch-codices, being conflated either with γ or with S. On the other hand, just owing to this conflation, some of the other composite Devanāgarī manuscripts (particularly $D_{2.5}$) have so many features in common with K, that they may as well be separated from D and classed under K.

The contamination of K_{3-6} with γ is illustrated by the following passages: No. 14 of App. I (found in K_4 marg., and Ñ V_1 B D); No. 41 (in $K_{3.4}$ and $Ñ_{2.3}$ V_1 B D except D_5); No. 42–43 (in $K_{3.4}$ and Ñ V_1 B D except D_5). K_4 includes passage No. 61 (of App. I) and 1131*, like Ñ B D. The contamination of $K_{2-4.6}$ with γ is illustrated by 116*, 119*, 122*, 124*, 125*, 128*, 132*, 137*, 139*, 142*, 143*, 144*, 145*, 151*, 157*, 160*, 162*, 166*, 167*, 168*, 172*, 173*, 189*, 190*, 191*, 221*, 228*, 245*, 281*, 305*, 354*, 372*, 405*, 416*, 417*, 438*, 487*, 490*, 523*, 536*, 564*, 692*, 694*, 824*, 1000*, 1035*, etc., etc.

The contamination of K_{4-6} with S is exemplified by the following among other facts. $K_{5.6}$ contain 22*, $K_{4.6}$ 25*, K_4 49*, K_4 (suppl. fol.) passage No. 55 (125 lines) and No. 100 (118 lines), of App. I.: all of these are Southern passages.

K_{4-6}, moreover, contain the Brahmā episode[1] in adhy. 1 (a slippery passage, which migrates from place to place), while $K_{4.6}$ have found place even for the venerable elephant-headed Gaṇeśa, who is unquestionably a late Northern intruder. In K_4 these interpolations are written out on separate folios (called here शोधपत्र), and inserted at appropriate places, which shows the interpolations on the high road to recognition as genuine parts of the Mahābhārata.

Important omissions which distinguish ν (really only $Ś_1$ K_{0-3}) from all other manuscripts are these:

(i) the adhyāya giving a naïve account of the birth of Duḥṣalā (Bom. adhy. 116), which uncommonly looks like being an afterthought (App. I, No. 63);

(ii) a passage of about 25 lines describing how Droṇa's son Aśvatthāman is given flour mixed with water, which he drinks in the belief that it is milk (App. I, No. 75);

(iii) an adhy. (Bom. adhy. 139), in which there is an incidental allusion to the installation of Yudhiṣṭhira as Yuvarāja,[2] and which is repetitious and incoherent (App. I, No. 80);

(iv) the so-called polity of Kaṇi(ṅ)ka, Kaṇi(ṅ)kanīti (Bom. adhy. 140), which is a replica (naturally with many additions, omissions and variant readings) of the advice given by Bhāradvāja (apparently a gotra name of this very individual) to Śatruṁjaya, and duly communicated by Bhīṣma to Yudhiṣṭhira in the Śānti (App. I, No. 81);

(v) the crossing of the Ganges by the Pāṇḍavas (Bom. adhy. 149), a superfluous adhyāya, which only serves to confound the already confused geography of the narrative (App. I, No. 85).

These five passages are found in all manuscripts collated except $Ś_1$ K_{0-3}, but it is worthy of note that even apart from their omission in ν, the documentary evidence with regard to at least two of them, is confused and unsatisfactory. No. v (crossing of the

[1] See notes on passage No. 1 of App. I. [2] Cf. remarks of Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 2. 33.

Ganges) is inserted in different groups of manuscripts at different points of the text. In No. iv (Kaṇikanīti), on the other hand, most of the Southern manuscripts repeat, after the interpolation, the immediately preceding portion of the original, apparently in order to restore the context broken by the intrusion of extraneous matter.[1]

Of *important* additions in ν, I can recall only one, that of an adhyāya of 42 lines, at the very end of the Ādi (added probably as an Appendix), which is a variant, abbreviated version of the Śvetaki interpolation. It is found only in Ś1 Ko.1-4 and therefore cannot even be said to be characteristic of the whole of ν (App. I, No. 121). Instances of small additions are Nos. 349*, 449*, 451*, 516*, 565*, etc., etc., found in K with or without some Devanāgarī manuscripts; while 969*, 1855*, 2077*, etc. are found in Ś1 K, with or without some Devanāgarī manuscripts: all these passages are missing in B S.

That Ś1 and K are not identical but independent (though allied) sources, may be concluded, for example, from 449*, 452*, 491*, 492*, 516*, 565*, 750*, 866* etc., which are found inserted in some or all manuscripts of the K version, but which are conspicuous by their absence in Ś1 (sometimes with K1).

It was remarked above that ν is the shortest of the extant versions of the Ādi. Let us examine, without bias, this feature of ν. Those passages that are lacking in ν, in comparison with the other versions, cannot *all* be omissions in ν, whether accidental or intentional.

They cannot be *intentional* omissions, notwithstanding that these missing passages are mostly of inferior character, intrinsically worthless, repetitious, superfluous, or finally such as scholars have already (even before the discovery of this version) marked as likely interpolations.[2] For, this Śāradā (Kaśmīrī) version of the Ādi is *not* an abstract or an adaptation. It claims to be the unabridged text itself, in all its fullness, and I see no sufficient reason to doubt the *a priori* presumption that it is not an abridged version.

The explanation that primarily with the very object of excising what seems to us to be superfluous or repetitious matter, an abridgement might have been intentionally made in the past by some Kaśmīrī redactor or a syndicate of redactors, would be a grotesque distortion of Indian literary and religious tradition. No one in the past found the epic text too long. Far from it. It was perhaps not long enough.

Taking away something from the received text of the Mahābhārata and passing it off as the original work is a thing categorically different from *adding* something to it. To add small details here and there, embellishing and amplifying the original, would be merely a gentle and lowly service *ad majorem gloriam dei*. Even long pieces may sometimes be added, if they are actually found in other Mahābhārata manuscripts; and occasionally, even if they are not found in the current manuscripts, provided there is at least oral tradition to support their claims.

[1] The reason of these repetitions has been explained by Jacobi, *Das Rāmāyaṇa*, p. 34, with reference to the Rāmāyaṇa. The same explanation is applicable here, mutatis mutandis.

[2] Cf. Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 2. 33, on adhy. 139 of the Vulgate; or the surmises of various scholars regarding the Gaṇeśa episode (for literature see the next footnote).

No doubt the received text contained difficulties and obscurities and repetitions. But they would be merely due to corruptions of the text; the difficulties could be solved and the purpose of the repetitions explained by a really learned Pandit, who knows and understands everything.

That the omissions cannot be the result of a preconceived plan to shorten or to improve the text, follows further from two other facts: firstly, enough digressions and superfluities still remain in ν, which would have all been swept away in pursuance of the alleged plan; and, secondly, ν has its own interpolations, albeit they are few in number and short in extent, such as 349* (in K V_1 Da $D_{2.4}$), 451* (K D_2), 516* (K except K_3 Dn D_1), 565* (K except K_2), 1499* ($Ś_1$ K D_5), 1735* ($Ś_1$ K_1 *only*), 1855* ($Ś_1$ K $Ñ_1$), 2077* ($Ś_1$ K except K_2 and $Ñ_{1.3}$ V_1 $D_{2.5}$), etc.

While these so-called "omissions" cannot be all intentional, they can also not be all *accidental*. The text is continuous and complete in itself. It has no apparent lacunae, as it surely would have had, if the omissions had been due to fortuitous loss or destruction of some intermediate folios of a parent manuscript.

It may further be pointed out that many of the apparent "omissions" of ν, in relation to γ or the Vulgate (i. e. Nīlakaṇṭha's text) are confirmed by the rival recension, the Southern recension; e. g. the Gaṇeśa episode (App. I, No. 1), or the anticipation of the list of the hundred sons of Dhṛtarāṣṭra (No. 41), or again the story of the birth of Abhimanyu (No. 42), or finally the anticipation of the story of the birth of Karṇa (No. 43) in the Saṁbhavaparvan. These passages are omitted in S no less than in K.

In these instances, moreover, the intrinsic probability is wholly on the side of those manuscripts that lack these accretions. It is unnecessary to dilate on the Gaṇeśa episode, which, on the face of it, is a later addition, and which has been dealt with so often by different critics.[1] As for the two passages, Nos. 42–43 of App. I, it is sufficient to observe that the adhyāya in which they occur is meant to be a mere list of the *dramatis personae*, in which each actor in the great drama is identified as the incarnation of some god, goddess, or titan, taking this or that part in one momentous phase of an all-embracing cosmic movement. The adhyāya being originally a mere (metrical) *list* (as it is in the constituted text and the Southern recension),[2] such *stories* as the account of the birth of Abhimanyu and Karṇa are wholly out of place here, and could not possibly have belonged to the original scheme of the adhyāya. The contrary supposition only stultifies the original writer, making him out to be an irresponsible lunatic, scarcely a desirable conclusion from the orthodox view-point.

Likewise many of the apparent omissions in ν in relation to the Southern recension are confirmed by other Northern versions; e. g. the anticipation of the birth of Kṛṣṇā and Dhṛṣṭadyumna (App. I, No. 79), or the Nāḷāyanī episode (No. 100), or the account of a battle between the Kauravas and the Pāṇḍavas (No. 103), which are peculiar to S. In other words, these "omissions" are documented by the *whole* of N.

---

[1] Winternitz, *JRAS.* 1898. 380 ff.; Venkatachellam Iyer, *Notes of a Study*, pp. 23 f., 28 ff.; Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, 1143 f. Particularly, Winternitz, *Ind. Ant.* 1898. 77 ff.

[2] See adhy. 58 of Sastri's Ādiparvan in the Southern Recension.

One notable feature of ν to which I must now draw attention is its frequent agreement with S against γ, especially in the matter of isolated and even unimportant readings, scattered throughout this parvan. I shall cite a few (out of the hundreds of possible) instances to exemplify this interesting and important characteristic of ν. The readings of conflated manuscripts, which serve only to confuse the issue, have been ignored; the references are, as usual, to the adhyāya and śloka.

1. 138 K V_1 S दुरुत्सहं (Text) : B D सुदुःसहं.
1. 144 K S पाण्डवं युध्यमानं : B D मण्डलशश्चरन्तं.
1. 208 K S चत्वार एकतो वेदाः : V_1 B D एकतश्चतुरो वेदाः
20. 2 K S विनतां विषण्णवदनां (hypermetric!) : others विषण्णरूपां विनतां, etc.
21. 10 K S °घन° : Ñ V_1 B D (mostly) °गण°.
26. 9 K S नदीजलविशोषणं : Ñ V_1 B D (mostly) समुद्रजलशोष(*or* °षि)णं.[1]
34. 13 Ś$_1$ K S उत्पत्स्यति महातपाः : Ñ V_1 B D (mostly) भविष्यति तपोधनः.
37. 5 Ś$_1$ K S पत्त्रिणा : Ñ V_1 B D (mostly) शीघ्रगं.
39. 16 Ś$_1$ K S गृहायोरगसत्तम : Ñ$_{1.2}$ V_1 B D स्वापतेयं प्रगृह्य वै.
41. 17 Ś$_1$ K S पुण्यं : Ñ$_{1.2}$ V_1 B D तीव्रं.
64. 10 K S रुवन्ति रावं (*or* रावैर्) विहगाः षट्पदैः सहिता मृदु : Ñ V_1 B D (mostly) रुवन्ति रावान्मधुरान्षट्पदा मधुलिप्सवः.
68. 14 K S तरुणादित्यवर्चसा : Ñ V_1 B D (mostly) बालार्कसमतेजसा.
76. 22 K S पुरुषेण : Ñ B D (mostly) ज्ञेयः पुंसा.
77. 4 K S भृशं : Ñ B D (mostly) सुखी.
94. 12 Ś$_1$ K S सूर्यसंकाशो : Ñ V_1 B D (mostly) सूर्यकल्पोऽभूत्.
100. 6 Ś$_1$ K S रात्रौ : Ñ$_{1.2}$ V_1 B D (mostly) सार्धं.
119. 8 Ś$_1$ K S मा द्रक्ष्यसि (irregular) : Ñ$_{1.2}$ B D मा द्राक्षीस्त्वं (regular).
138. 17 K S प्रासादशयनां नित्यं : Ñ$_{2.3}$ V_1 B D तथैव चास्मजननीं.
141. 4 Ś$_1$ K S दुर्बुद्धे राक्षसानां : Ñ V_1 B D (mostly) दुर्वृत्त रक्षसां वै.
142. 18 Ś$_1$ K S प्रसुप्ताः : Ñ V_1 B D (mostly) रक्षसा.
143. 38 Ś$_1$ K S विनाशाय महात्मनः : Ñ V_1 B D प्रतियोद्धा महारथः.
159. 20 Ś$_1$ K S पृथिवीं नृपः : Ñ$_3$ V_1 B D भूतिमात्मनः.
176. 5 K S कुरुनन्दनाः : Ñ V_1 B D (mostly) पाण्डुनन्दनाः.
182. 9 Ś$_1$ K S माद्रीसुतः सहदेवो जघन्यः : Ñ$_{2.3}$ V_1 B D पश्चादयं सहदेवस्तरस्वी.
187. 20 K S ततस्तमब्रवीद्राजा : Ñ V_1 B D तमब्रवीत्ततो राजा.
189. 23 Ś$_1$ K S भगवन् : Ñ V_1 B D भुवनस्य.
193. 1 Ś$_1$ K S चिन्तयामि : Ñ B D चिकीर्षामि.
196. 4 Ś$_1$ K Ñ$_1$ S बहु : Ñ$_{2.3}$ V_1 B D वसु.
199. 12 Ś$_1$ K Ñ$_1$ S चोपस्थितान् : Ñ$_{2.3}$ B D चाप्यागतान्.
199. 19 Ś$_1$ K Ñ$_1$ S भर्तारः : Ñ$_{2.3}$ V_1 B D नगरं.

Such extensive agreements in *petty verbal details* must necessarily be, in the main, *an original inheritance*, and could never be, in their totality, the result of contamination or conflation, as one may vaguely imagine they are; because to acheive them would necessitate more expenditure of energy than an ancient Indian redactor or reciter or commentator of the epic would bargain for. And even if one or the other of them had the requisite amount

[1] Note that the fragmentary Śāradā codex begins at 1. 26. 10.

of energy to use in this way, it would appear to him to be a ludicrous waste of it. We in the present century are apt to get nervous and irritable over misprints and ***variae lectiones***. But an anciant Indian scribe, redactor or even commentator, not to speak of the common reciter (pāṭhaka)—if I read aright Indian literary history—was not perturbed in the least by a little difference in wording or in sequence, especially if the variant did not give an appreciably better or appreciably worse sense. The enormous and complicated critical apparatus assembled here, moreover, can leave us in no doubt as to the attitude of the custodians of the epic tradition towards paltry verbal details: it was that of total indifference.

Addition or omission of *passages* is, I may add, a variation of an entirely different order. If a reciter or commentator came across, in another manuscript, an additional passage, there was every chance of his copying it down somewhere, either in the margin of his own copy, or on a supplementary folio; for there wonld be, in his mind, always present the possibility that the passage in question was some part of the original that his own manuscript had unaccountably lost. How else, forsooth, could the passage get into the other manuscript?

In my opinion, therefore, this fact of the concord between ν and S in *small details*, coupled with the almost entire lack of agreement as regards the additions peculiar to ν or S, is the strongest argument imaginable for the independence of these two versions, and consequently for the primitive character of their concordant readings. It is needless to point out that this is a factor of supreme importance for the reconstruction of the original.

The text of ν is throughout of such a character as to inspire confidence. Its conservatism is proved by its preserving archaisms and the *lectio difficilior* (e. g. अभिमोः 1. 2. 144; श्लोकाग्रं[1] 1. 2. 177, 189; कामया adv. "frankly" 1. 10. 6; कन्यस 1. 98. 13; समुद्रे 1. 98. 18), often in a corrupt form, while other manuscripts have discarded them in favour of modern forms or easy paraphrases. It is well known that, for purposes of textual reconstruction, the mechanical corruptions of a stupid but faithful copyist are to be preferred to the intelligent copyings of a less faithful one.

Again, ν is often the only version that has preserved the correct reading; e. g. 1. 2. 102:

यत्र द्यूतार्णवे मग्नान्द्रौपदी नौरिवार्णवात् ।
तारयामास तांस्तीर्णाञ्ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः ।
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ॥;

where the Vulgate version reads (1. 2. 138 f.):

यत्र द्यूतार्णवे मग्नां द्रौपदीं नौरिवार्णवात् ।
धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः स्नुषां परमदुःखिताम् ॥
तारयामास तांस्तीर्णाञ्ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः ।
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ॥;

while Sastri's reading is (1. 2. 108 f.):

यत्र द्यूताप्लवे मग्ना द्रौपदी नौरिवार्णवे ।
गच्छतश्चातिसृष्टांस्ताञ् ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः ॥
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ।

---

[1] Devabodha paraphrases the word with श्लोकसंख्या.

It is Draupadī who, like a canoe, rescues the Pāṇḍavas, who were submerged in the ocean of the dice-play. The correctness of the text reading, which is based on that of K, is proved by a stanza in the Sabhā (B. 2. 72. 3), which is the source of our stanza:

अप्लवेऽम्भसि मग्नानामप्रतिष्ठे निमज्जताम् ।
पाञ्चाली पाण्डुपुत्राणां नौरेषा पारगाभवत् ॥

Compare also the following three versions of 1. 166. 23 (= B. 1. 176. 27; M. 1. 174. 29):

K_2 $\tilde{N}_2$ V_1 B D = Vulgate	ν = Text	Southern Recension
ततो राजा परिक्रम्य	अन्तर्गतं तु तद्राज्ञः	अन्तःपुरं गतो राजा
यथाकामं यथासुखम् ।	तदा ब्राह्मणभाषितम् ।	श्रुत्वा ब्राह्मणभाषितम् ।
निवृत्तोऽन्तःपुरं पार्थ	सोऽन्तःपुरं प्रविश्याथ	सोऽन्तःपुरं प्रविश्याथ
प्रविवेश महामनाः ॥	संविवेश नराधिपः ।	न सस्मार नराधिपः ।

Obviously, the stumbling block was अन्तर्गतं of the constituted text, which is a *lect. diff.*; here it means "forgotten", a meaning cited in our dictionaries generally as an uncommon meaning given only by Indian lexicographers! Unless one here assumes ν to be original, it is impossible to explain this divergence of ν, Υ and S, both of which give a possible though weak sense.

An unbiassed comparative survey of the different versions leads one to the conclusion that the Śāradā (Kaśmīrī) version is certainly the best Northern version, and probably, taken as a whole, the best extant version[1] of the Ādi, a conclusion not based on abstract considerations, but one that may be verified inductively and pragmatically. As is natural, this version is, not by any means, entirely free from corruptions and interpolations. These must be carefully corrected and controlled with the help of the other versions, particularly of those of the rival recension.

Sub-Recension Υ.

This sub-recension comprises the four versions: Nepālī, Maithilī, Bengali and Devanāgarī, and is represented by a very large number of manuscripts; it is, in fact, the most numerous group. Instances of readings which distinguish Υ from ν S, have been adduced above (p. LIV), to show the agreement between ν and S against Υ. The versions comprising this sub-recension have, moreover, quite a considerable number of "additional" passages in common, which clearly differentiate it from other versions. Noteworthy is the substitution of a lengthy passage of 56 lines (App. I, No. 61) for 1. 105. 4-7, giving a detailed account of the marriage of Pāṇḍu with Kuntī and Mādrī. This detailed account is obviously secondary. On no other supposition can one, it seems to me, account for the circumstance that $\acute{S}_1$ Ko–3 and S should agree in having a short version of the episode for which K_4 Ñ B D substitute a considerably longer and more elaborate version, *both versions being embedded in a portion of descriptive text with minimal variation.* For, while it is inconceivable that two (more or less) independent groups of manuscripts such as $\acute{S}_1$ Ko–3 and S could arrive at the same short account *independently* of each other, it is, at the same time, extremely improbable that either group ($\acute{S}_1$ Ko–3 or S) should have copied the short summary from the other, discarding altogether its own original detailed account.

[1] Cf. Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929. 1141: "Das ist um so mehr zu begrüssen, als *die Kās'mīrī-Version den relativ ältesten Text des Epos bietet.*" (Italics mine!)

The secondary interrelationship of the various versions comprising sub-recension Υ is documented sufficiently clearly by their having in common quite a large number of lengthy passages which are missing in ν S, and which, on independent (intrinsic) grounds, have been or may be declared spurious. The following passages, given in App. I, are instances of such interpolations:

(1) No. 12 (Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D), a *duplicate* and superfluous description of the ocean, a similarly worded description having occurred only in the *preceding* adhyāya;

(2) No. 14 (K$_4$ Ñ V$_1$ B D except D$_5$, D$_3$ on suppl. fol.), a short Purāṇic story relating how Sūrya resolves to burn the world down, whereupon Garuḍa, at Brahmā's behest, brings his brother Aruṇa over to the east that he might act as Sūrya's charioteer, shielding the world from the heat of the enraged Sun—a *digression* suggested by the casual mention of Aruṇa in adhy. 14;

(3) No. 41 (K$_{3.4}$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D except D$_5$), a list of the hundred sons of Dhṛtarāṣṭra—an *anticipation* of adhy. 108, whose occurrence here (like that of the two following interpolations in the same adhyāya), as has been explained above, is obviously contrary to the original plan of the adhyāya;

(4) No. 42 (K$_{3.4}$ Ñ V$_1$ B D except D$_5$), an account of the scene which was enacted in heaven before the birth of Abhimanyu, a story which is really meant to explain the mystery of his premature death;

(5) No. 43 (K$_4$ Ñ V$_1$ B D except D$_5$), the open secret of the mysterious birth of Karṇa, which is an *anticipation* of adhy. 104; and, finally,

(6) No. 81, lines 193–230 (K$_4$ Ñ V$_1$ B D T$_1$), meant to be a summary of the Jatugṛha episode, which is, however, *a garbled and incoherent* version of the original story.

The view that ν and Υ may stand in genetic relation to each other does not receive much support from the facts of the case. Neither ν nor Υ can be derived from the other. Each possesses original features that the other lacks, as is evidenced by their *alternate agreement with S*, even in the matter of petty verbal details. All these coincidences need not, of course, be original. Some could be indeed secondary changes, made independently in the same direction; others again may possibly be explained as the result of contamination. There will remain still an obstinate residue of agreements between ν and S, or between Υ and S, that *must* be set down as the expression of the ultimate connection of the respective concordant versions through the lost original source.

Contamination between ν and Υ, owing to the contiguity of the areas in which the respective versions were current, was inevitable, and must, in any case, be assumed to have existed; on the other hand, contamination between Υ and S cannot be altogether denied.

Particularly interesting is a small group of passages of doubtful character, to which reference has already been made. These are certain passages that are common to Υ and S, and are missing in Ś$_1$ K$_{0-3}$ only; in other words, they are found in all manuscripts collated except Ś$_1$ K$_{0-3}$; for example, the Kaṇikanīti. There is usually other evidence against the passages. Thus the secondary character of the Kaṇikanīti is quite unexpectedly confirmed; firstly, by the illogical repetition in certain Southern manuscripts (T$_2$ G$_{2.4.5}$) of two preceding adhyāyas (129–130); and, secondly, from the fact there is no reference to the Kaṇikanīti in Kṣemendra's Bhāratamañjarī, in the Javanese version, as also in Devabodha's

commentary. It may, of course, happen that in particular cases there is no collateral (confirmatory) evidence of this character available; e. g. in the puerile account of the birth of Duḥṣalā (App. I, No. 63). Here the evidence of documentary and intrinsic probability is almost equally balanced; and documentary probability points in one direction, while intrinsic probability points in the other.

I have in such cases hesitatingly followed ν (= Ś1 K), taking into account, on the one hand, the superiority of ν in general trustworthiness, and, on the other hand, the special characteristics of Υ and S, which are versions rather of the *inclusive* than of the exclusive type, prone to amplification and elaboration. Fortunately for us such cases are comparatively rare.

The rejection, on the evidence of ν alone, of the whole of the incoherent adhy. 139 of the Bombay edition (our App. I, No. 80), an adhyāya which contains only some needless repetition, besides minor absurdities, would not have called forth any comment from me, but for the fact that with its omission disappears the only reference, I think, in the whole epic to this alleged installation of Yudhiṣṭhira as heir apparent to the throne of Hāstinapura. The Kaśmīrī version, which omits the entire adhyāya containing the reference, unexpectedly justifies the indignant outburst of Holtzmann (*Das Mahābhārata*, Bd. 2, p. 33): "Geradezu Fälschung ist es, wenn 1, 139, 1 = 5517 behauptet wird, der blinde *Dhṛtarāshṭra* habe mit Uebergehung seiner eigenen Söhne den *Yudhishṭhira* zum Kronprinzen (*yuvarāja*) ausrufen lassen." One of the main objects in interpolating this adhyāya seems to have been to exonerate Arjuna from the blame or sin of fighting with his own guru (Ācārya Droṇa) in the Great War, by making the Ācārya himself exact from his pupil in the presence of all his kinsfolk—for no reason that is adduced or can be seen — the solemn but senseless promise that he (Arjuna), when challenged, would not refuse to fight with Droṇa. Cf. B. 1. 139. 13:

आचार्यदक्षिणां देहि ज्ञातिग्रामस्य पश्यतः ।
ददानीति प्रतिज्ञाते फाल्गुनेनाब्रवीद्गुरुः ।
युद्धेऽहं प्रतियोद्धव्यो युध्यमानस्त्वयानघ ।
तथेति च प्रतिज्ञाय द्रोणाय कुरुपुंगवः ।
उपसंगृह्य चरणौ स प्रायादुत्तरां दिशम् ।

There is no reference to this alleged promise in the sequel. And originally a different solution of the dilemma was obviously imagined. To Arjuna's question (Gītā 2. 4):

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥

the reply of Bhagavān Śrī Kṛṣṇa is (Gītā 2. 19, 32, 38):

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥
सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥

Archetype ε.

This archetype is represented, in our critical apparatus, by the three closely allied versions Nepālī, Maithilī and Bengali; probably together with Uriyā (belonging to Orissa), of which version, however, no manuscripts were available for collation.

The Nepālī Version.

The Nepālī version is represented in our critical apparatus by the three manuscripts $\tilde{N}_1$, $\tilde{N}_2$ and $\tilde{N}_3$.[1] The version is closely allied to the Bengali, with which the agreement of one or the other of the three manuscripts is almost constant. That even the manuscripts of distant Nepal are not wholly free from contamination from some Southern source or sources (direct or indirect) follows, for instance, from 224*, 263*, 819*, 991*, 998*, 1096*, 1246*, 1470*, 1569*, 1748*, 1768*, 1778*, 1788*, 1828*, 1910*, 1957*, 2133*, etc., etc., as also passage No. 112 of App. I—interpolations common to S and some of the Nepālī manuscripts. One of these manuscripts ($\tilde{N}_3$) happens to be the *oldest* of the dated manuscripts (A. D. 1511) belonging to our critical apparatus.

The Maithilī Version.

Of the Maithilī version, which is the version of North Bihar, only one manuscript (V_1) was collated for this edition. V_1 and K agree sporadically against all other manuscripts (cf. for instance, 1. 1. 8, 49, 162), but such agreements are few and far between, and it would not be safe to draw from them any far-reaching conclusion regarding the relationship of V_1 and K. As in 306*, 321*, 328*, 346*, 378*, 418*, 450*, 541*, V_1 agrees, on the other hand, with the typical Bengali-Devanāgarī group against all other manuscripts. V_1 contains 1548*, a Southern passage, found otherwise only in Dn $D_{1.4.5}$.

The Bengali Version.

The Bengali version of sub-recension Υ was studied more carefully than either the Nepālī or Maithilī. The study of this version was facilitated by the extreme courtesy and kindness of Pandit Vidhushekhara Bhattacharya, who has, now for many years, kindly and unselfishly supervised the work of our collation centre at the Visvabharati, a centre organized by Professor M. Winternitz, when he was residing at Bolpur as a Guest Professor in Rabindranath Tagore's University. With the co-operation of a select batch of advanced students, Pandit Vidhushekhara has been good enough to supply the Institute regularly with carefully prepared collations of a large number of valuable old Bengali manuscripts in the rich collection of the Visvabharati, as also of other manuscripts placed at his disposal by different Bengali Institutes and scholars, among the latter, my kind friend Professor Sushil Kumar De, of the University of Dacca. Of the large number of manuscripts thus collated, ultimately five were selected for inclusion in the critical apparatus of the edition. Notwithstanding considerable variation in these manuscripts as regards petty verbal details, the material appears sufficient to settle the text of this important version.

[1] I may mention here that, unfortunately, in the footnotes to the constituted text, towards the end of this volume, the diacritical mark of Ñ has broken off in many places; but, on examining the passages carefully I found that the context almost invariably shows whether one has to read N or Ñ.

The Bengali version is closely allied to the Vulgate, but is unquestionably superior to the latter in so far that it is happily free from a large number of late accretions which encumber the Vulgate. Of such "omissions", exhibiting the superiority of the Bengali version, the following will serve as illustrations:

(1) The *entire* Brahmā-Gaṇeśa complex in adhy. 1, of which the Bengali version contains not the remotest trace. The spurious character of this passage has been discussed and demonstrated so often that it is unnecessary to dilate upon it here.[1]

(2) The short dialogue of 8 lines (71*) between Paraśurāma and the shades of his ancestors, in the beginning of adhy. 2, which is *wholly unnecessary* here, and is, as a matter of fact, only an excerpt from a detailed description of the principal Indian tīrthas, which occurs in the Araṇya (B. 3. 83. 29 ff.).

(3) A short passage of only six lines (cf. App. I, No. 13), which represents a somewhat feeble attempt (as unnecessary as it is unsuccessful) to fill out an *apparent* lacuna in the original.[2]

(4) A long interpolation (App. I, No. 78) of 119 lines in adhy. 138 (Bom. ed.), which gives an inflated account of the defeat and the ultimate capture of Drupada by the Pāṇḍavas. It is one of the miniature Bhārata-yuddhas—mere by-play for the benefit of the gallery—which expand and embellish the Southern recension and the Vulgate. The older version disposes of the battle in two lines, which, taking everything into consideration, is after all perhaps not a very inadequate treatment, as already remarked.

(5) More than usual interest attaches to another omission in the Bengali version, which concerns a well-known and popular scene describing the discomfiture of Karṇa at Draupadī's svayaṁvara, which is commonly believed to be one of the main reasons why he always entertained feelings of such deep and implacable hatred towards Kṛṣṇā (Draupadī), and lost thereafter no opportunity to hurt and humiliate her.

This passage deserves a detailed consideration. Ramesh Chandra Dutt, who had to make a very careful selection of the incidents of the epic in compressing the story, has made this scene the centre of his poetic account of the marriage of Draupadī, and given a vivid rendering of the passage in his *Epic of the Bharatas*:

"Uprose Karna, peerless archer, proudest of the archers he,
And he went and strung the weapon, fixed the arrows gallantly,
Stood like Surya in his splendour and like Agni in his flame,—
Pandu's sons in terror whispered, Karna sure must hit the aim!
But in proud and queenly accents Drupad's queenly daughter said:
'Monarch's daughter, born a Kshatra, Suta's son I will not wed.'
Karna heard with crimsoned forehead, left the emprise almost done,
Left the bow already circled, silent gazed upon the Sun!"

The situation is, undoubtedly, full of dramatic possibilities. Just at the moment when the prize was going to be snatched away from the heroes of the epic by an upstart,

[1] Cf. p. LIII, footnote 1, above.

[2] See F. Belloni-Filippi, "L'episodio di Kadrū e di Vinatā nell' edizione critica del Mahābhārata" (Traduzioni di epica indiana), published in the Ascoli Memorial Volume, *Silloge Linguistica* (Torino 1930).

the brave little Draupadī comes to the rescue and snubs openly, in the presence of the assembled princes, the semi-divine bastard, the understudy of the Villain of the piece, the unwanted suitor, who thereupon withdraws discomfitted; and everybody breathes a sigh of relief. A tense scene!

Unfortunately, this melo-dramatic interlude, to judge by the documentary evidence, appears to be the handiwork of a very late Vyāsaïd, as it is found only in K_4 $\tilde{N}_2$ Dn $D_{2.4.5}$, that is, one manuscript of the K group, one Nepālī manuscript, and three composite Devanāgarī manuscripts, besides the Nīlakaṇṭha version! All of these are late and inferior or conflated manuscripts. It is missing, on the other hand, not only in the Śāradā version and the Southern recension (as in the case of many of the interpolations of the Vulgate), but for once, *also in the entire Bengali version*!

It might seem a piece of sheer vandalism or perverseness to omit this seemingly beautiful little passage, which has won its way into people's hearts, from any edition of the Great Epic of India, relying merely upon documentary evidence. A little reflection will, however, convince any one that the loss to the epic is not as serious as one might, at first, suppose, since it is a palpably *faked and thoroughly unreal* situation. If one thinks about it at all, one fails to understand how Draupadī, who was, after all, then only an unexperienced maiden in her teens, had recognized the King of Aṅgas (whom she had probably never seen before) and known him for the son of a coachman, unfit to wed a princess. He had been invited by her father. At least he was given a seat of honour among the princes. He is specifically named by Dhṛṣṭadyumna among the suitors (1. 177. 4). Moreover, it does not appear as if the bride elect had much choice or voice in the matter, at the time of these elaborate and formal state functions notwithstanding that they were called *svayaṁvaras*. She had to wed any competitor who excelled in the particular proficiency test which had been arranged by her father or guardian. She was vīryaśulkā: she was given by her guardian to the highest bidder, the price paid being heroism, or rather proficiency in marksmanship. This is quite evident from the words of Yudhiṣṭhira, addressed later to the Purohita of Drupada (1. 185. 23 f.):

प्रदिष्टशुल्का द्रुपदेन राज्ञा सानेन वीरेण तथानुवृत्ता ।
न तत्र वर्णेषु कृता विवक्षा न जीवशिल्पे न कुले न गोत्रे ॥
कृतेन सज्येन हि कार्मुकेण विद्धेन लक्ष्येण च संनिसृष्टा ।
सेयं तथानेन महात्मनेह कृष्णा जिता पार्थिवसंघमध्ये ॥

We accordingly find, as a matter of fact, that without murmur or hesitation, she follows an unknown and apparently undistinguished Brahman boy—Arjuna in disguise—who happens to have hit the mark. She does not know him from Adam, but she makes no inquiries about his status or lineage. Even if this were regarded as a case of romantic love at first sight for the handsome and heroic bowman (which it certainly is not), she never opens her lips when Yudhiṣṭhira proposes that she should be the common wife of the five brothers, which must have shattered her romance to smithereens, but quietly submits to (what is made to appear) as a most unusual and unnatural, if not a shocking, proposal, and from which even her old father and brother recoil with perplexity and amazement. It seems to me, therefore, that the documentary evidence is amply supported here by intrinsic probability.

Examples of other less important "omissions" in the Bengali version which distinguish it from the Devanāgarī are: 54*, 60*, 71*, 152*, 171*, 274*, 277*, 689*, 1171*, 1205*, 1222*, 1270*, 1614* (proverbs, one of them being a citation from Manu), 1714* (a short list of sacred rivers), 1788*, 1827*, 1841*, all of which occur in the Vulgate, but are missing in the Bengali version.

Occasionally Bengali manuscripts agree in their readings with the Southern recension, standing in opposition to $Ś_1$ K (with or without D); e. g.:

1. 22 B S शुचिं : K (mostly) D (mostly) शिवं.
1. 42 B S आत्मवान् : $Ko._{2-4}$ D (mostly) एव च.
7. 3 B D (mostly) S परान् : K कुलान्.
39. 10 B D (mostly) S ततः : $Ś_1$ K (with a few D) पुनः.
64. 29 Ñ B D S जगाम : K ददर्श, etc., etc., etc.

Other examples have been cited under the description of the K version.

In these cases, I have, as a rule, given preference to the agreement between B and S, on the postulated principle of the originality of the agreement between independent versions, adopting in the constituted text, the concordant reading; but owing to the circumstance, that sporadic contamination between B and S, as a whole, cannot be altogether denied and that there are, as a matter of fact, some Bengali manuscripts that stand, palpably, under the influence of the Southern tradition, even in the matter of minor readings, it is impossible to be perfectly certain about the originality of a reading common to B and S. I am, however, of opinion that the probability is always on the side of the concordant reading, though the evidence of this agreement may be rebutted by other considerations, such as intrinsic probability or the evidence of pertinent testimonia.

The Devanāgarī Version.

The Devanāgarī script plays in the Mahābhārata textual tradition the important rôle of being the commonest medium of the contamination of different Mahābhārata versions. A Devanāgarī manuscript of the Mahābhārata may, in fact, contain practically any version or combination of versions.

Of the four "Devanāgarī" scholiasts whose commentaries were collated for the Ādi, Arjunamiśra is certainly an Easterner, and bases his commentary on the Bengali text; Ratnagarbha appears to be a Southerner, and his text is evidently a blend between the Northern and the Southern texts; while Nīlakaṇṭha is quite definitely a Westerner, though he seems to have written his commentary in Benares. The provenance of the fourth and the last commentator mentioned above cannot be determined with certainty; but it might be surmised that Devabodha was a "Northerner"; in any case, his text (to judge by the *lemmata* in his commentary) shows remarkable affinities with the North-western or Kaśmīrī version (ν).

Most of the Devanāgarī manuscripts, as already remarked, are eclectic on no recognizable principle: now they approach the Southern tradition (S), now the purer Northern (ν). If any one were to maintain that just this composite text was the original, a patchwork of disjointed ancient passages, which had later split up into the Northern and Southern recensions (as might easily be implicitly assumed by the protagonist, say, of Nīlakaṇṭha's version), it would be a thesis difficult to substantiate. It

seems more natural to regard, as already observed, the Devanāgarī as a sort of "vulgar" script (like the Latin, in Europe), the script understood by the savants all over India, into which many of the local versions were, from time to time, transcribed, a circumstance which facilitated contamination and conflation.

It has been mentioned above that the Devanāgarī version contains many more interpolations than even the Bengali. It would be no exaggeration to say that the Devanāgarī manuscripts, which are by far the most numerous of Mahābhārata manuscripts, are, at the same time, the *least important* of them, with the possible exception of those of the adjoining version, Telugu.

The Devanāgarī Version of Arjunamis'ra.

This is in a sense a misnomer, because this Devanāgarī version, as already remarked, is nothing but a Devanāgarī transcript of the Bengali version. Instances of the concord of B and Da will be found under: 1. 4. 6; 7. 13; 8. 22; 10. 2; 11. 7; 26. 38; 33. 25 f.; 111. 4; 141. 21; 143. 6; etc., etc.

The name of the commentary is variously given as (Mahā)Bhāratārtha(pra)dīpikā, and Bhāratasaṁgrahadīpikā.[1] The commentary on the different parvans has been handed down singly or in groups of a few parvans at a time. Complete manuscripts of the commentary are said to exist in Bengal, but even there they are not common. The manuscripts, which are written in Bengali or Devanāgarī characters, have various dates in the seventeenth or later centuries; the earliest hitherto reported date is V. Saṁvat 1676 (ca. A. D. 1620). Arjunamiśra, who styles himself Bhāratācārya in the colophons of his commentary, was the son of Īśāna, who was a "Reciter" (pāṭhaka) or "Prince of Reciters" (pāṭhakarāja) of the Mahābhārata, and who appears to have borne, like his son, the title Bhāratācārya. Arjunamiśra is cited by name by Nīlakaṇṭha once in his commentary on the Mahābhārata (*ad* B. 3. 291. 70) and was, therefore, certainly anterior to Nīlakaṇṭha, who belongs to the last quarter of the seventeenth century. Arjuna, in turn, mentions, among his predecessors: Devabodha, Vimalabodha, Śāṇḍilya, Sarvajña-Nārāyaṇa (also known as Nārāyaṇa-Sarvajña or merely Nārāyaṇa). He appears to have based his scholium closely on that of Devabodha, from whose commentary Arjuna often cites, *verbatim* long extracts, without specifically naming the source. Arjuna wrote also a commentary on the Puruṣasūkta, to which he himself refers in the Dīpikā on B. 14. 25. 26. Telang[2] surmises that he is posterior to the Vedantist Śaṁkarācārya; and Holtzmann[3] assigns him to the thirteenth or fourteenth century, both without mentioning any cogent reasons for their assumptions. Arjuna has treated the Harivaṁśa as an integral part of the epic, elaborately defending this position; his commentary, therefore, embraces the Harivaṁśa also.[4]

---

1 See, for further details, Haraprasada Shastri, *A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Collections of the Asiatic Society of Bengal* (Calcutta 1928), Preface, pp. lxix ff.; Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3. 67 f.; and Sukthankar, "Arjunamis'ra", *Dr. Modi Memorial Volume*, p. 565 f.

2 *The Bhagavadgītā* (S. B. E. vol. 8), p. 204.

3 *Das Mahābhārata*, 3. 67 f.

4 Haraprasada Sastri, *op. cit.* p. xxxvi, wrongly assumes that it was Arjunamis'ra who "boldly made the proposal of including the Harivaṁśa 12,000" in the Mbh. This fact is already implied in the Parvasaṁgraha, which calls Harivaṁśa the Khila and includes it in the list of the 100 sub-parvans!

Following the example of my predecessors, I have utilized Devanāgarī manuscripts of his commentary and treated his version as a sub-division of the Devanāgarī version. The two Devanāgarī manuscripts utilized by me are, however, extremely corrupt. Moreover, the text they contain is evidently contaminated from the Vulgate, as proved by the glaring discrepancies that exist between the readings of the text and the *lemmata* in the commentary (e. g. 1. 1. 17, 22). This corruption of the Arjunamiśra manuscripts, I could not explain at first, but now it is clear that it is due to their being faulty transcripts of Bengali originals. Two such Bengali manuscripts[1] (unaccompanied by the epic text) were sent to me subsequently by my kind friend Professor Sushil Kumar De of the University of Dacca from the collection of the Dacca University. These manuscripts are far superior, as is but natural, to the Devanāgarī manuscripts. It would seem, therefore, expedient to secure and use, whenever possible, good old Bengali manuscripts of Arjunamiśra's commentary, treating his version as an offshoot of the Bengali version (with the symbol Ba); or, still better, such Bengali manuscripts of his commentary as are unaccompanied by the epic text. The reason of the last precaution will be presently explained.

A word of caution is here necessary in regard to what are cited in the critical notes as the readings of Arjunamiśra. The readings found in the (epic) text accompanying the commentary have, as a rule, been taken to represent the readings of Arjunamiśra. The commentary was consulted by me only occasionally, in case of doubt or difficulty, or when a pāṭhāntara was noticed during a hurried perusal of the commentary. It is, therefore, more than likely that, since the (epic) text of our Arjunamiśra manuscripts is conflated with various types of texts, in particular with the Nīlakaṇṭha type, some errors in our readings have crept in.[2] Such errors can, however, be rectified only by carefully working through the whole commentary word for word, and comparing the *lemmata* with the (epic) text of the manuscripts. Even then one can, of course, be sure only of the words and passages actually cited by the scholiast.

In passing, it may be mentioned that the practice of combining text and commentary in one manuscript is probably not very old. It is almost certain that the autograph copy of the commentator was *not* made up on the tripartite system of combining the epic text and commentary in such a way that text occupies a central strip of the folio, while the commentary is written in two narrow strips, one at the top and the other at the bottom of the folio, which is the prototype of the Bombay *pothi*-form editions. The scholiast must have written his commentary, certainly at first, on separate leaves, especially in the case of voluminous texts like those of the two epics. Accordingly the commentaries of Devabodha and Vimalabodha have been handed down always unaccompained by the epic text. Those of Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha, on the other hand, are generally accompanied by the epic text, but the two Dacca manuscripts (lent to me by Professor De), as was mentioned above, contained only the commentary. The two elements—text and commentary—appear to have been combined into the tripartite form by professional scribes. If this combination was done under the supervision of the commentator or at

---

[1] Dacca University Collection, Nos. 989 A, and 2318 B (dated Śaka 1689).

[2] Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 167 f.

least in his lifetime, there is some chance of the scribe's reproducing, in an approximately correct form, the text of the commentator. But if the combination is made independently of him and especially if made some time after the death of the commentator, there is every chance that the scribe would combine the commentary he was copying with some text known better to himself than to the scholiast. In the latter case, therefore, it must remain doubtful how far the epic text of such a manuscript resembles the text actually commented upon by the scholiast. It is consequently best to use always texts of the commentary unaccompanied by the epic text, though it is an extremely laborious process to collate such a manuscript with any given Mahābhārata text; but we eliminate in this way automatically all chances of avoidable errors of commission and omission.

The Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha: the Vulgate.

Nīlakaṇṭha, considered until lately, at least in India, as the most trustworthy guide for the exposition of the Mahābhārata, was a Brahmin scholar of Mahārāṣṭra, with the surname Caturdhara (modern Chaudhari), son of Govinda Sūri and Phullāmbikā, residing at Kūrparagrāma (modern Kopargaon) on the Godavari.[1] Nīlakaṇṭha wrote his commentary on the Mahābhārata (and another work called the Gaṇeśagītā), in Benares, in the last quarter of the seventeenth century. He appears to be the author also of a work called Mantrarahasyaprakāśikā.

At the beginning of his commentary on the Great Epic, Nīlakaṇṭha tells us that before writing his scholium, the Bhāratabhāvadīpa, he had compared many copies of the Mahābhārata, collected *from different parts of India,* with a view to determining the "best" readings and even consulted the scholia of old authorities:

बहून्समाहृत्य विभिन्नदेश्यान्कोशान्विनिश्चित्य च पाठमग्र्यम् ।
प्राचां गुरूणामनुसृत्य वाचमारभ्यते भारतभावदीपः ॥

We accordingly find that he occasionally mentions (in about 125 places) variant readings and additional passages found in different provincial versions (most of which can be identified among the readings of the manuscripts comprising our critical apparatus), and cites (as a rule, without naming the source) the explanations given by other scholiasts—information, scanty though it is, yet of immense interest and value for the history of the received text. *Variants* cited by Nīlakaṇṭha will be found in the footnotes under: 1. 1. 1, 3, 4, 6, 8, 13, 19, 22, 41, 80, 100, 118, 129, 185, 188; 2. 6, 64, 243; 3. 19, 149, 189; 4. 1; 5. 9; 11. 1; 13. 2, 29; 14. 8, 16; 16. 10, 33 (found only in Cd!); 18. 11; 19. 6; 24. 9; 27. 35; 28. 24; 30. 5 (not found elsewhere!), 11; 32. 18; 33. 20; 38. 30; 39. 11; 46. 25, 29 (not found elsewhere!); 49. 4, 17; 50. 9–12. 17; 51. 4 (not found elsewhere!), 5; 53. 34; 54. 3, 8; 55. 3; 57. 21, 22, 78; 58. 35 f., 50; 59. 54; 62. 10; 68. 38; 69. 26; 70. 3, 19, 46; 71. 31, 51; 82. 8; 87. 12; 88. 22; 89. 51; 92. 43; 102. 23; 109. 10, 12, 15 (not found elsewhere!); 110. 33; 114. 2; 117. 9; 118. 9; 120. 10 (Nīlp समन्वयात् as in text; om. through oversight; cf. B. 1. 130. 10); 124. 32; 125. 2; 131. 8; 133. 18 ("Gauḍapāṭha"); 141. 7; 143. 12; 148. 10; 150. 15; 153. 3; 154. 2, 13; 155. 28, 34, 49; 158. 14 (mentions Devabodha!), 46; 161. 4 (not found elsewhere!); 168. 25; 169. 20; 170. 21; 171. 7; 178.

[1] See Printz, "Bhāṣā-wörter, in Nīlakaṇṭha's Bhāratabhāvadīpa", Einleitung, *KZ.* 44. 70 ff.

9; 186. 1; 188. colophon (mentions S interpolation, the Nāḷāyanī episode); 190. 5; 191. 18; 192. 10, 27; 197. 14; 199. 19, 30; 206. 2; 207. 23; 214. 9, 11; 218. 31, 33 (not found elsewhere!); 219. 3; 221. 5 (not found elsewhere!); 223. 17. The readings of Nīlakaṇṭha's own text are, as a rule, inferior; our text readings will be found mostly among Nīlakaṇṭha's paṭhāntaras.

Nīlakaṇṭha refers to Devabodha, Vimalabodha, Arjunamiśra, Ratnagarbha, and Sarvajña-Nārāyaṇa, in the course of his comments on the different parvans. To Devabodha, who is one of the oldest (if not *the* oldest) commentators of the Mahābhārata hitherto known, he refers while commenting on 1. 158. 14 (= B. 1. 170. 15.):

न नंहसाः शृङ्गिणो वा न च देवाञ्जनस्रजः ।
कुबेरस्य यथोष्णीषं किं मां समुपसर्पथ ॥

इति प्राचीनः पाठो देवबोधादिभिर्व्याख्यातत्वात् ।

Not a single word of this stanza, as cited here, is commented on, however, by Devabodha! The only word in Devabodha's scholium which might possibly have been taken from some reading of the stanza before Devabodha is शकुनाः (= पक्षिणः) and that does not occur in the reading of the stanza cited by Nīlakaṇṭha. The mention of Devabodha by Nīlakaṇṭha here, is, therefore, surely *honoris causa*. Such mistakes by commentators are far too frequent to cause surprise or need comment.[1] It is, however, noteworthy that the reason Nīlakaṇṭha assigns for considering this as an *ancient* variant is that it had been commented on by Devabodha and others. This shows that Nīlakaṇṭha held Devabodha in high esteem, and reckons him among the *ancient* authorities. What Nīlakaṇṭha regards as "ancient" (prācīna) is of course a matter for speculation. Nevertheless I do not think that he would have called Devabodha a "prācīna" commentator, unless the interval between them was at least four or five centuries. Nīlakaṇṭha refers to Devabodha again in B. 7. 82. 2: मधुपर्किकाः मधुपर्कसमये पठन्त इति देवबोधः. Arjunamiśra he cites in his comment on B. 3. 291. 70: जारूथ्यान् त्रिगुणदक्षिणान् इत्यर्जुनमिश्रः.

Since Arjunamiśra also cites Devabodha, we can arrange the three commentators in an incontrovertible sequence: Devabodha—Arjunamiśra—Nīlakaṇṭha.[2]

The text used or prepared by Nīlakaṇṭha is a smooth and *eclectic* but inferior text, of an inclusive rather than exclusive type, with an inconsiderable amount of Southern element.

As instances of simplification in the Vulgate, I may cite: 1. 2. 144 Text चाभिभोः (Vulg. वा विभो; cf. 1. 13. 20; 41. 21); 2. 189 श्लोकाग्रं (श्लोकानां); 10. 6 कामया (कामं मां; cf. 1. 187. 6); 37. 10 दिवं स्तब्ध्वेव विष्ठितः (शवं स्कन्धे प्रतिष्ठितं); 39. 16 दित्स (देहि); 45. 16 बाल एवाभिजातोऽसि (°भिषिक्तस्त्वं); 62. 12 त्सरु° (सर्व°); 96. 16 शुभ्राणां (सर्वेषां); 122. 5 प्रन्तृश्चति (हरत्युत); 122. 42 तद्दतं (तदेतत्); 139. 18 विलज्जमानेव लता (लज्जमानेव ललना); 150. 8 वसतीः (रजनीः); 221. 1 शुक्रे (वह्नौ); etc., etc.

---

[1] Cf. Kielhorn, "On the Jainendra Vyākaraṇa", *Ind. Ant.* 10. 75; 16. 24; and Sukthankar, "Miscellaneous Notes on Mammaṭa's Kāvyaprakāśa", *ZDMG*. 66 (1912). 541 f.

[2] Many of these facts were communicated by me in a paper read before the International Congress of Orientalists, Leiden (1931), and entitled "Miscellaneous Notes on Mahābhārata Commentators"; cf. the summary in *Actes du XVIIIe Congrès International des orientalistes* (Leiden 1932), p. 156.

Instances of the correction of solecisms in the Vulgate are: 1. 2. 93 Text गृह्य (Vulg. गृहीत्वा); 9. 2 चिन्त्य (स्मृत्वा); 119. 8 मा द्रक्ष्यसि (मा द्राक्षीस्त्वं); 181. 25 अहनत् (अवधीत्); 184. 1 ब्रवीहि (वदस्व); etc., etc.

I add a selection of Southern passages which were interpolated into the Northern recension by Nīlakaṇṭha or by one of his immediate predecessors in the field: 263*, 299*, 473*, 513*, 598*, 700*, 701*, 722*, 857*, 863*, 963*, 977*, 1037*, 1054*, 1062*, 1066*, 1069*, 1100*, 1101*, 1169*, 1211*, 1548*, 1768*, 1828*, etc., etc., as also passage No. 56 of App. I.

Nīlakaṇṭha's text has acquired in modern times an importance out of all proportion to its critical value,[1] to the utter neglect of far superior texts, such as the Kaśmīrī or Bengali.

Nīlakaṇṭha's guiding principle, on his own admission, was to make the Mahābhārata a *thesaurus of all excellences* (culled no matter from what source). At the beginning of his commentary on the Sanatsujātīya, Nīlakaṇṭha naïvely remarks (Bom. ed. Udyoga 42):

उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये भाष्यकारादिभिर्व्याख्यातान्संप्रतितनपुस्तकेषु च स्थितान्पाठान् श्लोकांश्च गुणोपसंहारन्यायेनैकीकृत्य व्याख्यायते ।[2]

That Southern manuscripts were utilized by him is incontrovertibly proved, for instance, from the fact that he cites at the end of his comment on Ādi 196 (Bom. ed.), the Nāḷāyanī and Bhaumāśvī episodes (in two adhyāyas), which are *typical* Southern interpolations, not found in any Northern manuscript:

अत्र यत्तद्देवा ददुरित्यादिना त्रिपथगां नदीमित्यन्तो नारायण्युपाख्यानग्रन्थोऽध्यायद्वयात्मकः क्वचित्पुस्तके पठ्यते ।[3]

Characteristically the scholiast speaks only in general terms (क्वचित्पुस्तके) without furnishing any further information about the manuscripts in question. But, fortunately, he is not always so reticent. Thus he mentions specifically the Bengali version, while commenting on B. 1. 145. 20 (अत्रोत्तरार्धं गौडपाठ एव दृश्यते) and elsewhere; cf. his notes on B. 3. 119. 3, and on 6. 43. 1 (गीता सुगीता कर्तव्या इत्यादयः सार्धाः पञ्च श्लोका गौडैर्न पठ्यन्ते).

It must be said to his credit that there is at least *one* place where he honestly confesses his inability to understand the confused textual tradition, and that is in his comment on B. 1. 22. 1:

नागाश्च संविदं कृत्वेति द्वादशश्लोकमध्यायं केचिन्न पठन्ति । कांश्चिदत्रत्यान् श्लोकान्पूर्वत्रैव च पठन्ति । अन्ये तु पञ्चषान्पठन्त्यपीत्यत्र कोशशुद्धिं न प्रतीमः ।[4]

The (printed) editions of Nīlakaṇṭha's version leave much to be desired. They have arbitrarily changed many of the readings and added a certain number of lines which are not found in the Nīlakaṇṭha manuscripts hitherto examined.

Instances of lines or stanzas with which modern Pandits have enriched most of our (printed) Northern editions and which are lacking even in the Nīlakaṇṭha manuscripts, are besides a (Southern) passage of 21 lines given in App. I (No. 112) and another of 9 lines (998*), the following short interpolations:

---

[1] Even Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3. 74: "Für die Erklärung der Einzelheiten ist er von grosser Bedeutung".

[2] Cf. Telang, *The Bhagavadgītā*, p. 203 f.; and Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 128.

[3] Cf. our note on adhy. 188 (p. 757).

[4] Cf. our note on adhy. 19 (p. 132).

27* इदं शतसहस्राख्यं श्लोकानां पुण्यकर्मणाम् ।
उपाख्यानैः सह ज्ञेयं श्राव्यं भारतमुत्तमम् ॥ B. 1. 1. 101 f.
146* संशप्तकानां वीराणां कोट्यो नव महात्मनाम् ।
किरीटिनाभिनिष्क्रम्य गमिता यमसादनम् ॥ B. 1. 2. 261
148* धृतराष्ट्रस्य पुत्राश्च तथा पाषाणयोधिनः ।
नारायणाश्च गोपालाः समरे चित्रयोधिनः ॥ B. 1. 2. 262
224* शौनकस्तु महासत्त्वः सर्वभार्गवनन्दनः ।
जातस्तपसि तीव्रे च स्थितः स्थिरयशास्ततः ॥ B. 1. 8. 3
314* गुरुर्हि सर्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्तितः । B. 1. 28. 4
752* मरणं शोभनं तस्य इति विद्वज्जना विदुः । B. 1. 79. 13
1048* उक्त्वा जन्मकुलं मह्यं नासि दाशसुतेति च । B. 1. 105. 9
1099* स्वल्पमेव यथा दत्तं दानं बहुगुणं भवेत् ।
अधर्म एवं विप्रर्षे बहुदुःखफलप्रदः ॥ B. 1. 108. 12
1805* आहरिष्यन्नयं नूनं प्रीतिं वो वर्धयिष्यति । B. 1. 184. 19
1957* इत्युक्त्वा प्रययौ राजन्विदुरः स्वं निवेशनम् । B. 1. 200. 26
2043* आद्यं पशुपतेः स्थानं दर्शनादेव मुक्तिदम् ।
यत्र पापोऽपि मनुजः प्राप्नोत्यभयदं पदम् ॥ B. 1. 217. 35

It would, however, hardly repay, now, the trouble to re-edit, from manuscripts, the version of Nīlakaṇṭha, as there are far better versions that could be edited instead, for instance, the Kaśmīrī.

The manuscripts of the Nīlakaṇṭha version (which show among themselves slight discrepancies) contain a number of lines which are not found in any of the other versions (except occasionally in a few manuscripts of the composite Devanāgarī version); e. g. 102*, 147*, 276*, 412*, 493*, 574*, 699*, 765*, 838*, 1270*, 1457*, etc. They belong perhaps to the oral tradition which, at one time, had probably as great value and authority as the written text.

Nīlakaṇṭha has misunderstood the text, and given doubtful, far-fetched or fanciful interpretations at: B. 1. 1. 52 (मनुः = मन्त्रः !), 275 (नकल्कः); 2. 33 (शौनक = वृद्धतम !); 17. 12 (कलश); 23. 15 (Vedantic interpretation); 27. 8 (मनःसंहर्षजं); 37. 15 (the difference between हेतु and कारण); 43. 22 (गर्दैः); 47. 11 (श्वेतकाकीयैः); 50. 3 (ब्रह्माणं = आचार्यं !); 61. 11 (वृकोदरः); 63. 90 (संहिताः); 131. 52 (अवसीदेत); 164. 9 (context); 166. 10 (एकतमं); 232. 1–7, 19 (esoteric meaning); etc., etc.

Nīlakaṇṭha's stanza (B. 1. 145. 20):

प्राज्ञः प्राज्ञप्रलापज्ञः प्रलापज्ञमिदं वचः ।
प्राज्ञं प्राज्ञः प्रलापज्ञः प्रलापज्ञं वचोऽब्रवीत् ॥

which appears to be sheer nonsense is so in fact. No other version, as far as I know, contains this mystifying repetition. The explanation of the stanza given by Nīlakaṇṭha is childish, to say the least.

The stanza containing the unintelligible word कुलिङ्ग (v. l. कलिङ्ग), which Nīlakaṇṭha has great difficulty in explaining:

ततो दुर्योधनः शूरः कुलिङ्गस्य मते स्थितः ।
पाण्डवान्विविधोपायै राज्यहेतोरपीडयत् ।

looks uncommonly like one of the kūṭaślokas, said to be interspersed by Vyāsa at different places in his poem, in order to puzzle and confuse his divine amanuensis, but is, un-

fortunately, nothing of the kind. The passage is only one of the common instances of "conflate" readings. The stanza cited above is the Southern variant (473*) of the Northern stanza, which, in our edition, reads (1. 55. 8):

ततो दुर्योधनः क्रूरः कर्णश्च सहसौबलः ।
तेषां निग्रहनिर्वासान्विविधांस्ते समारभन् ॥

The कुलिङ्गस्य in the former stanza is only a *mislection* of the original कणिङ्कस्य (often mis-written कनिङ्कस्य, कलिङ्गस्य), which is the Southern equivalent of कणिकस्य, the reference being, no doubt, to the minister or statesman (mantrin) Kaṇika (named after the famous authority Kaṇika or Kaṇiṅka cited in the Arthaśāstra of Kauṭilya), who appears only once in the epic, and that expressly for the purpose of expounding his political philosophy to the Kauravas.

As another instance of conflation which has had a rather disastrous effect on his text, I may cite Nīlakaṇṭha's version of the story of Dīrghatamas. The addition has been made in such a manner that *one sentence of the original has remained hanging in the air* and cannot be construed at all! The story begins at B. 1. 104. 9. All goes well till stanza 28:

अहोऽयं भिन्नमर्यादो नाश्रमे वस्तुमर्हति ।
तस्मादेनं वयं सर्वे पापात्मानं त्यजामहे ॥

Then we read 29:

इत्यन्योन्यं समाभाष्य ते दीर्घतमसं मुनिम् ।
पुत्रलाभा च सा पत्नी न तुतोष पतिं तथा ॥

"Having spoken thus among themselves, they [*scil.* the inmates of the hermitage] to the anchorite Dīrghatamas. Then that wife also, having (already) obtained sons (?) (from him) did not (seek to) please the husband."

Bhīṣma, who is narrating the story, then goes on quite unconcernedly to speak about the wife (of Dīrghatamas) Pradveṣī or Pradviṣantī; about the maryādā made by the exasperated Dīrghatamas, and so on. But what the inmates of the hermitage (āśramavāsinaḥ) did to Dīrghatamas, we never learn from the Vulgate. All modern translators try to eke out a sense by interpolating into the text some words to complete the sense. A reference to the constituted text and the critical notes will, however, show that the text of the Vulgate is *conflated;* it is a most clumsy blend of interpolations *from two entirely different sources* (Υ and S), which, as is but natural, alters the situation considerably and confuses the narrative hopelessly. By athetizing either passage we get a tolerable text; by athetizing both we get the original, which is the constituted text.

The Devanāgarī Version of Ratnagarbha.

The critical notes contain only specimen collations of this version, which is a blend between the Northern and Southern recensions. Like the Telugu manuscripts, which will be described presently, it is eclectic, following now the Northern tradition, now the Southern. It seems to be an attempt to combine the two recensions *by superposition,* like the Kumbhakonam edition. Its composite character may be seen from 24*, 25*, 27*, 114*, 138*, 149*, 170*, etc., etc. It contains the additional passages of the Southern recension, as well as the Gaṇeśa episode, which latter is found only in late Northern

(Devanāgarī) manuscripts: exactly like the Kumbhakonam edition. The collation of this version was discontinued after the second adhyāya. The version may be safely ignored as useless for critical purposes.

The Devanāgarī Version of Devabodha.

A commentary older and more important than the Arthadīpikā of Arjunamiśra, and one more neglected still, is the Jñānadīpikā of Devabodha, cited here as **Cd**. Devabodha is certainly earlier than Vimalabodha, Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha, all of whom cite him with great respect, and probably earlier than Sarvajña-Nārāyaṇa and Vādirāja. He is, therefore, most likely, the *earliest commentator* of the Mahābhārata hitherto known, and, in my opinion, also the *best*. The commentary is in any case most valuable, and its evidence, both positive and negative, of supreme importance for the constitution of the text.

The Jñānadīpikā is a concise ṭīkā; that is, a running commentary, explaining, as a rule, only the difficult words and passages in the text. Occasionally it offers explanations of constructional obscurities and grammatical difficulties, and gives the gist of passages; in the latter case, usually, under citation of entire verses (i. e. half ślokas) from the text. The extent of the commentary on the Ādi is given in one manuscript as 1400 granthas. The homage which Arjuna pays to Devabodha in the Introduction to his scholium is not a mere matter of form. Arjuna has in fact based his commentary largely on that of his predecessor. He has copied very large portions of Devabodha's commentary, sometimes *verbatim*, sometimes in extract. Moreover even when the two commentaries differ, the influence of Devabodha is plainly discernible. In fact, the Arthadīpikā may be considered as a *revised and enlarged edition* of the Jñānadīpikā. The similarity of the names is suggestive and worthy of note.

Unlike the commentaries of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha and Ratnagarbha, that of Devabodha is unaccompanied by the epic text. The question what was Devabodha's text cannot, therefore, be answered with any high degree of certainty. The entire Southern recension and even the Vulgate may, however, be definitely ruled out. There remain the Bengali, Śāradā and "K" versions. With the latter two, the pratīkas of Devabodha seem to show greater affinity than with the Bengali version. For instance, Devabodha has no comment on any of the six adhyāyas (including the Kaṇikanīti) of the central sub-recension (γ), which are missing in Śāradā and K. Worthy of special note is the absence of all reference to the Kaṇikanīti in Devabodha's commentary, since the passage has evoked lengthy comments from both Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha. Still greater probative value has an addition which is peculiar to the Kaśmīrī version. This version adds at the very end of the Ādi a supplementary and superfluous adhyāya,—an addition which is only a variant of the well-known Purāṇic tale of Śvetaki's sacrifice, occurring earlier in the course of the same parvan. Curiously enough, the king who is called Śvetaki in the first version is here called Śvetaketu! That the version of Devabodha contained this additional adhyāya is revealed by the concluding remark of Devabodha's commentary on the Ādi: श्वेतकिरेव श्वेतकेतुरिति नाम. This remark will not apply to any version which has not the additional adhyāya peculiar to the Kaśmīrī version. These considerations tend to show that the version of Devabodha was of the Śāradā-K type. And the inference is confirmed by many minor agreements, which need not be cited here.

The Composite Devanāgarī Version.

The fourteen manuscripts (D_{1-14}) comprising this version are *misch-codices* of small trustworthiness and of no special value for critical purposes. Consequently, half of them (D_{8-14}) were discontinued already after adhyāya 2. The characteristics of these manuscripts may be briefly noticed here.

D_1 is akin to Dn and looks uncommonly like a Nīlakaṇṭha manuscript *minus* the commentary. Yet it differs conspicuously from the ordinary Nīlakaṇṭha manuscripts by the unaccountable omission of the *entire* Brahmā-Gaṇeśa complex (that is, both the visit of Brahmā and the employment of Gaṇeśa as a scribe, which arises out of this visit) as well as the description of the battle in which the Pāṇḍavas capture Drupada and hand him over as gurudakṣiṇā to their preceptor, Ācārya Droṇa (App I, No. 78). The omission of these episodes points rather in the direction of Bengal, since Kaśmīr is excluded by the mass of other intorpolations which D_1 contains, as also by the almost complete lack therein of readings peculiar to $Ś_1$ K. The manuscript may be a blend of Bengali and some composite Devanāgarī manuscript or manuscripts. — D_2 (like D_5) is akin to K_{3-6} and might have been with advantage classed with them; see, for instance, the critical apparatus pertaining to the list of the contents of the Araṇyaparvan in adhy. 2. — D_3 is palpably under Southern influence, to prove which it is sufficient to point out that it transposes the Śakuntalā and Yayāti episodes, a transposition which is quite peculiar to the Southern tradition. — D_4 contains notably large additions from Southern manuscripts, additions which are either entered on the margin or, when the marginal space would not suffice, written on supplementary folios. The Southern influence is illustrated by the following passages: 587*, 594*, 596*, 598*, 599*, 602*, 603*, 604*, 605*, 609*, 610*, 611*, 612*, 613*, 617*, 621*, 623*, 624*, 628*, 629*, 630*, 633*, 634*, 635*, 637*, 670*, 671*, 713*, 715*, 1255*, 1256*, 1257*, and scores of others. Cf. also the following passages given in App. I: 35, 46–48, 52, 53, 55, 56, 59, 64, 67–69, etc., etc. — D_5 (like D_2) often stands in opposition to other manuscripts of this composite class, agreeing with K_{3-6}, with which it might have been with advantage classed. Like $K_{4.6}$, it contains Southern additions as well, e. g. 1565*, 1579*, 1580*, etc., and passage No. 89 of App. I. — The manuscripts $D_{6.7}$ were discontinued after adhy. 53. Frequently, they are found to be in opposition to the Vulgate and agreeing with the manuscripts of the ε group. They also show 230*, which is a Southern passage.

D_{8-14}, as already remarked, were collated only as *specimens* for the first two adhyāyas and *discontinued* thereafter. — Of these, $D_{8-12.14}$ are palpably under Southern influence, as is evidenced by their containing one or the other of the following typical Southern insertions: 18*, 21*, 22*, 24*, 32*, 42*, 45*, 48*, 49*, 56*, 80*, 81*, 89*, 114*, 117*, 138*, 149*, 170*. — D_{13}, which is a fragmentary manuscript, beginning almost at the end of adhy. 1, is used in this edition practically only for adhy. 2, as it is discontinued at the end of that adhyāya. The text shows strong affinities with the version of Arjunamiśra. — The text of D_{14} is a complex. It contains some old readings such as are preserved only in the Kaśmīrī manuscripts, but also an extraordinarily large number of individual readings, not found elsewhere (cf. 1. 1. 50, 63; 2. 101, etc.). At the same time, it is contaminated from some Southern source, perhaps the Malayālam version!

The Devanāgarī manuscripts of the Mahābhārata in the Tanjore Library seem to have been all copied during the régime of the Maratha Chiefs of Tanjore, and are a blend of the Northern and Southern recensions, and, as such, of little value for text-critical purposes.

The Telugu Version.

The Telugu version, situated as it is on the boundary line which divides the Northern from the Southern recension, was particularly open to contamination from the Northern tradition. We accordingly find that the majority of Telugu manuscripts are *eclectic on no recognizable principles*, presenting somewhat the aspect of a mosaic of the texts of the Northern and Southern recensions, not unlike the Kumbhakonam edition. T_1 is one of the extremely few Southern manuscripts which contain the (Northern) salutational stanza नारायणं नमस्कृत्य etc. For the Northern element in the make-up of T_1, cf. 29*, 30*, 96*, 97*, 98*, 106*, etc., etc. As compared with T_1, T_3 shows a *purer* Southern tradition and has distinct leanings towards the Grantha version. — T_3 only replaces the fragmentary manuscript T_2, which breaks off at the end of adhy. 181.

Important variants of one other Telugu manuscript (Tanjore 11809) are now given by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Southern recension. It does not differ appreciably from our Telugu manuscripts.

The Grantha Version.

The Grantha version is the version of the Tamil country, and is written in the so-called Grantha script. It is one of the two important Southern versions, the other being the Malayālam. The Grantha version—to judge by the manuscripts utilized for the Critical Edition, and for Professor P. P. S. Sastri's Southern Recension—is more heavily interpolated than the Malayālam, and is also more influenced, on the whole, by the Northern recension.

For the beginning of the Ādi, we get, temporarily, the sub-groups G_{1-3} and G_{4-6}, but soon the configuration changes to $G_{1.2.4.5}$ versus $G_{3.6}$. The latter group ($G_{3.6}$) represents the purer Southern tradition, agreeing with M against the other Southern manuscripts, whereas the four MSS. $G_{1.2.4.5}$ are not merely heavily interpolated but stand palpably under Northern influence. All Grantha manuscripts are probably *contaminated (directly or indirectly) from Northern sources* in different degrees. G_6 shows, on the whole, little Northern influence, but 419*, 494*, 693*, 1310*, 1312*, 1885*, 1975*, and passage No. 73 of App. I, show that even G_6 is probably not entirely free from contamination, since all these (Northern) passages are missing in M.

Sastri's edition of the Southern recension gives the (most important) variants of five Grantha manuscripts of which three, क, ख and ञ (the latter being Sastri's "principal text") are identical with our G_4, G_5 and G_6 respectively. Extracts from a Grantha manuscript belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (Whish Collection, No. 65) have been given by Professor Winternitz[1] and compared with the text of the Bombay edition (Śaka 1799). The passages which differ from the Bombay edition

[1] *Ind. Ant.* 1898. 69 ff., 92 ff., 124 ff.

have been underlined in his extracts, and the corresponding passages of the latter are given opposite each line: a convenient arrangement which shows, at a glance, the relation of the two texts to each other for the passages excerpted.[1]

The clearest proof[2] of the contamination of $G_{1.2.4.5}$ from some Northern source is furnished by 294*, a Northern passage, added in this sub-group *irrelevantly* before 1. 20. 1. The two lines comprising this passage must have been interpolated in a remote ancestor of $G_{1.2.4.5}$ by a clumsy scribe, who had missed the right place by four stanzas, and have remained there ever since, fortunately. Another rather transparent interpolation in $G_{1.2.4.5}$ from a late Northern source is a passage referred to already, No. 14 of App. I, which describes the circumstances under which Aruṇa becomes the charioteer of the Sun, an *irrelevant digression*. Cf. also 1373*, 1375*, 1377*, and passage No. 76 of App. I.

The sub-group contains an amazingly large number of interpolations, which have not been found, so far, elsewhere, and of which a few may be mentioned as illustrations: 320*, 322*, 326*, 330*, 337*, 345*, 351* (third line!), 357*, 363*, 364*, 368*, 371*, 373*, 382*, 386*, 387*, 388*, 406*, 519*, 584*, 636*, 705*, 706*, 741*, 755*, etc., etc.

But the Grantha version itself is inclined to admit freely new lines. Instances of rather lengthy interpolations of G are furnished by passages No. 35–39, 73 and 93 of App. I. Most of the interpolations are however short, consisting, as a rule, of less than 10 lines, e. g. 500*, 501*, 502*, 504*, 507*, 509*, 510*, 511*, 520*, 552*, 569*, 570*, 693*, 814*, 841*, 897*, 1259*, 1268*, 1312*, 1313*, 1316*, 1319*, 1320*, 1372*, 1435*, 1441*, 1447*, 1448*, 1452*, 1453*, 1476*, 1489*, 1531*, 1541*, 1542*, 1543*, 1544*, 1545*, 1547*, 1550*, 1551*, 1596*, 1597*, 1604*, 1631*, 1658*, 1666*, 1707*, 1868*, 2009*, 2040*, etc., etc.

G_7, which is one of the few Southern manuscripts containing the (Northern) mantra नारायणं नमस्कृत्य etc. is, like T_1, a *typical blend* of the Northern and Southern tradition, and was, on that account, discontinued after adhy. 2. Its composite character may be seen from: 29*, 30*, 96*, 97*, 98*, 106*, 145*, etc., etc.

The Malayālam Version.

This is the version of Malabar, the Southernmost extremity of India. It is, in my opinion, *the best Southern version*. It is not only largely free from the interpolations of σ (= T G), but appears to be also *less influenced by N* than σ, wherein lies its importance for us.

Instances of additional passages found in G (with or without T), but missing in M, are: 443*, 500*, 501*, 502*, 504*, 507*, 509*, 510*, 511*, 520*, 552*, 569*, 570*, 691*, 693*, 814*, 839*, 841*, 897*, 1259*, 1268*, 1310*, 1312*, 1313*, 1316*, 1319*, 1320*, 1447*, 1448*, 1452*, 1453*, 1476*, 1489*, 1523*, 1541*, 1542*, 1543*, 1544*, 1545*, 1547*, 1550*, 1551*, 1563*, 1566*, 1596*, 1604*, 1658*, 1666*, 1751*, 1868*, 1872*, 1893*, 1896*, 1935*, 2006*, 2007*, 2009*, 2021*, 2024*, 2032*, 2040*, 2052*, 2053*, 2062*, 2071*, 2106*, etc.; and the following passages of App. I: 35–39, and 73.

[1] The collation of the text is accompanied by notes in which Winternitz draws attention to the most striking points of difference between the two versions, without entering into a full discussion of all the various readings. The notes contain nevertheless many valuable text-critical observations.

[2] Cf. Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI.* 11. 269.

M_1 often stands in antagonism to M_{2-4}, sometimes agreeing with manuscripts of the Northern recension; and is, therefore, an untrustworthy guide. $M_{1.2.4}$ are incomplete manuscripts, ending with adhy. 53; in other words, with the Āstīkaparvan. M_{6-8} replace these manuscripts in the Saṁbhavaparvan, which is the name under which the *remaining portion* of the Ādi is known in the Southern recension. This practice of writing the two portions of the Ādi in separate volumes is worthy of note, as an archaic survival. It is, in my opinion, the reflex of some half-forgotten factor connected with the compilation of the Ādi, and seems to me to be text-critically highly important. It should seem that *the South has never completely assimilated the (Northern) division of the epic into the conventional eighteen parvans.*

Instances of additional passages which distinguish M from all other versions are: 407*, 453*, 800*, 801*, 842*, 970*, 1051*, 1052*, 1278*, 1437*, 1438*, 1613*, 1678*, 1709*, 1871*, etc.

M_{6-8} constitute really one manuscript, as is proved, for instance, by their repeating the following indubitable clerical errors: (i) in 1. 85. 25, M_{6-8} *repeat* inconsequentially the words पूजयन्तीह लोके नासाधवः; (ii) in 1. 154. 13, they omit 13^a and 13^d, transposing 13^b and 13^c, which they read as one line; (iii) in 1. 193. 1, they all read the meaningless क्षत्तारं विवृतं दुरं (Text त्वाकारं विदुरं प्रति); (iv) they read 1. 213. 4^a–5^b erroneously after stanza 31 of adhy. 212; (v) in 1. 213. 6, $M_{6.8}$ omit the words च यशस्विनः of the text, for which M_7 shows a lacuna. Instances of readings peculiar to M_{6-8} are (reference to adhyāya and śloka):

58. 6 M_{6-8} समाजग्मुः : rest समापेतुः.
106. 2 M_{6-8} समतोषयत् : rest समतर्पयत्.
157. 9 M_{6-8} शंकरस्तुष्टः : rest भगवांस्तुष्टः.

Conflation in $M_{6.7}$ is suggested by 1. 209. 19, where $M_{6.7}$ have both the Northern reading and the Southern reading.

It may be added that the cases cited are merely by way of illustrations. A careful study of the critical apparatus would easily furnish scores of other instances.

This version has several *striking agreements with* $Ś_1$, a fact all the more impressive, because M, a Southern version, hails from the province at the opposite end of India from the province of $Ś_1$, a Northern version; for instance, Malayālam supports $Ś_1$ (against T G) in omitting the spurious parts of adhy. 128–129 of the Bombay edition.

Winternitz has published, in Devanāgarī transcript, portions of a fragmentary Malayālam manuscript belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (Whish Collection, No. 158), which contains twelve chapters of the Saṁbhavaparvan.[1] The extracts contain the beginning of the Pūruvaṁśānukīrtana (our adhy. 90), the passage referring to Śakuntalā and the birth of Bharata (our 1. 90. 27–34), and the end of the adhyāya (our 1. 90. 93–96). The manuscript correctly shows the Southern transposition of the Śakuntalā and Yayāti episodes. It is interesting to observe that this manuscript also further shows the *anticipation* of 1. 89. 1–16, before the Yayāti episode, which is found in our Malayālam manuscripts (cf. note on p. 282) and in the conflated MSS. $G_{4.5}$ (cf. note on p. 992), and which is text-critically highly important.

---

[1] Winternitz, *Ind. Ant.* 1898. 134 ff.

Readings or features which are peculiar to M or such as distinguish M from G (with or without T) will be found under: 1. 1. 3, 35, 45, 122, 128, 168, 176, 179, 184, 189; 2. 160; 4. 4; 7. 10; 24. 1; 36. 3; 39. 2, 16; 53. 31; 54. 6, 7; 57. 81; 61. 98; 67. 28; 68. 16, 51; 69. 9; 73. 33; 77. 9; 78. 23; 80. 2; 84. 14; 86. 1; 92. 45; 93. 14; 94. 9, 27, 32; 95. 8; 96. 2, 57; 98. 5, 12; 113. 22; 117. 5, 23; 119. 30; 123. 39; 129. 9-11 (om. in M); 132. 1; 136. 1; 138. 10; 139. 11 (om. in M); 142. 19; 150. 10, 26; etc., etc.

With regard to the versions described above, it must be frankly admitted that they do not, by any means, form water-tight compartments. The isolectional boundaries, as is natural, do not coincide, but are independent of each other; in other words, the textual peculiarities, which are, in final analysis, the real basis of our classification, never have, as a matter of fact, an identical area of distribution. The manuscripts cannot always be squeezed into the same moulds consistently. Thus, for instance, in the beginning of the Ādi, the Grantha version, as already remarked, shows two sub-groups G_{1-3} and G_{4-6}; but soon the configuration changes and, from about adhy. 25 onwards, we get the grouping $G_{1.2.4.5}$: $G_{3.6}$. Not only that. Individual manuscripts, groups, or even versions often overstep the boundaries of their particular recension. Thus, for example, on the one hand, $G_{1.2.4.5}$ frequently agree with Ñ V_1 B D; M agrees with $Ś_1$; $Ś_1$ and Dn agree with S: against other manuscripts of their respective recensions.

These discrepancies, as is shown in the sequel, are due chiefly to two different causes: firstly, initial fluidity of the text; and, secondly, subsequent contamination or conflation. As regards fluidity: to conceive of the Epic of the Bhāratas—or for that matter, of any true epic—as a rigid or fixed composition like the dramas or poems of Goethe or Milton, or even of Kālidāsa or Bhavabhūti, would be manifestly grotesque. Such a view can originate only in a fundamental misconception of the origin, growth and function of epic poetry.

In the case of the Mahābhārata, we find, however, the fact of the fluidity of the original reflected in the tradition as preserved even to this day. Only a very late interpolation in some inferior Devanāgarī manuscripts speaks of the text as having been written down by Gaṇeśa to the dictation of Vyāsa, a fantastic story that we may ignore with an easy conscience. On the other hand, we are plainly told that the epic was *first* published, at an elaborate sacrificial session, in the form of a free *recitation* by Vaiśaṁpāyana, a direct pupil of the author, before king Janamejaya and the assembled guests. It was again *recited* by Sūta (or Sauti), who had heard it only at the first recitation, and somehow committed the whole poem to memory. After just one single hearing, he obviously could not reproduce such a voluminous text *verbatim et literatim*. In the beginning, therefore, it is clear that the poem, which was committed to memory, was recited freely, as faithfully as the particular reciter could contrive. This mode of transmission is not calculated to preserve rigid textual purity in any high degree, without stringent precautions, such as were adopted in the case of Vedic texts, but which never existed, as far as one knows, in the case of the epics. This fact also we find unexpectedly preserved by tradition (1. 57. 74 f.). Vyāsa, we are told, taught his Bhārata to his five pupils: Sumantu, Jaimini, Paila, Śuka, and Vaiśaṁpāyana. And the five rhapsodists—the direct pupils of the author—it is reported, published *five separate versions* of the epic:

संहितास्तैः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकाशिताः ।

As is well known, there is preserved a work which actually passes for the Aśvamedhaparva of the Bhārata of Jaimini (whether it is actually so or not) and which is totally different from our Aśvamedhaparvan.

Here, I think, we have a clear glimpse of the early history of the text. Two facts emerge rather clearly out of the chaos: firstly, *the text was originally committed to memory and recited freely*; secondly, *different rhapsodists recited differently*. This has indeed been assumed by many writers on the subject.[1] All that is quite natural and intelligible. As a matter of fact, from generation to generation, from place to place, from bard to bard, the wording, even the contents, would vary a little, until the text is committed to writing, which is the beginning of a different phase in its history. The view that the epic has reached its present form by a gradual process of addition and alteration receives strong support from the fact that this *process is not stopped even by scriptal fixation*.[2] The study of the manuscripts themselves, which belong to a very late phase in the evolution of the text, shows that texts must have been constantly amplified and altered by conflation. Such derangements, it may be observed, do not totally destroy, as might be imagined, the value of our division of the manuscript material into recensions and versions, but merely complicate its use and interpretation.

CRITICAL PRINCIPLES FOLLOWED IN THE CONSTITUTION OF THE TEXT

As already remarked, the Mahābhārata versions when they first come within our ken appear already dispersed in several distinct groups. The original, from which all these versions are derived, is itself preserved in no authentic copy contemporaneous with, or even reasonably close to, its period of composition. We can only reconstruct the original, approximately, by comparative methods. We recognize today, as already explained, two recensions, descended from the original, each recension embracing a plurality of versions, each version being divided into a multiplicity of sub-groups. The ultimate problem is to unify, as far as possible, this manuscript tradition: to evolve, by comparative methods, a form of the text that will explain this phenomenal wealth of divergent and conflicting texts, and justify it.

Before I elucidate the critical principles followed in preparing the constituted text of the Ādi, I must review briefly other principles of textual criticism and textual reconstruction, and discuss the applicability of these principles to the Mahābhārata Problem.

THE CLASSICAL MODEL

The method that naturally presents itself first to our mind is the time-honoured method of Classical Philology.[3] The older school of classical philologists distinguished four stages in the work of preparing a critical edition of a classical text: (1) *Heuristics*,

[1] For instance, Winternitz, *Geschichte der ind. Litteratur*, 1. 396.

[2] Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929. 1143.

[3] See Ruben, "Schwierigkeiten der Textkritik des Mahābhārata", *Acta Orientalia*, 8. 240–256; and Sukthankar, *ABI*. 11. 259 ff.

i. e. assembling and arranging the entire material consisting of manuscripts and *testimonia* in the form of a genealogical tree; (2) *Recensio,* i. e. restoration of the text of the archetype; (3) *Emendatio,* i. e. restoration of the text of the author; and, finally, (4) *Higher Criticism,* i. e. separation of the sources utilized by the author.

Excellent as this method is for the purpose for which it is devised, it should not be forgotten that it depends ultimately upon their being a more or less complete concatenation of copies and exemplars reaching finally back to a single authentic (written) archetype; and, consequently, can be applied to the Mahābhārata with great limitations.[1] Indeed our ideal is the same as that of the classical philologist: restoration of the text, as far as possible, to its original form. But the original of a Sanskrit poem and that of a classical poem: how entirely different they are! Particularly, in the case of the Mahābhārata, where, one may well ask, is the original of a whole literature?

In the Mahābhārata we have a text with about a dozen, more or less independent, versions, whose extreme types differ, in extent, by about 13,000 stanzas or 26,000 lines; a work which, for centuries, must have been growing not only upwards and downwards, but also laterally, like the Nyagrodha tree, growing on all sides; a codex which has been written in nearly a dozen different scripts assiduously but negligently copied, chiefly as a source of religious merit, through long vistas of centuries by a legion of devout and perhaps mostly uneducated and inefficient copyists, hailing from different corners of a vast sub-continent, and speaking different tongues; a traditional book of inspiration, which in various shapes and sizes, has been the cherished heritage of one people continuously for some millennia and which to the present day is interwoven with the thoughts and beliefs and moral ideas of a nation numbering over 300 million souls! The classical philologist has clearly no experience in dealing with a text of this description, an opus of such gigantic dimensions and complex character, with such a long and intricate history behind it.

THE DIFFICULTIES OF MAHĀBHĀRATA TEXTUAL CRITICISM

The capital difficulty of the Mahābhārata problem is just this that there are hardly any clear objective criteria which may enable us to discriminate with precision and certainty between the data of the rival recensions, to evaluate correctly and confidently the amazingly large mass of variants. Only an inconsiderable fraction of these variants represents clear "mistakes", which can be corrected with confidence. As a rule, the variant readings, if they are not mere synonyms, convey a slightly different meaning, but almost always a possible meaning. From the grammatical point of view also, they are both equally valid. One of the variants may be a trifle more suitable than the other; for instance, in the discrimination between the Simple and the Periphrastic Future, or the Parasmaipada and the Ātmanepada. But can we legitimately premise that the original must necessarily have been quite flawless from the point of view of the Pāṇinian grammar? Is it not at least likely that the supposed solecism may be a genuine *lapsus calami* of the author, or (should that supposition be considered inadmissible or unacceptable) that the usage fluctuated?

Then again, as we have seen, there are numerous passages, short and long, that are found in one recension and are lacking in the other, what I call "additional" passages. No

[1] Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 61; and Charpentier, *Orient. Literaturzeitung,* 1932, 276 f.

convincing proof can *in general* be given to establish either the originality or the spuriousness of any given passage of this type. What may fairly be regarded as interpolations are in general so ingeniously fashioned and so cunningly fitted in that, except under very favourable circumstances, the intrinsic (contextual) evidence is inconclusive.

For these and other reasons it is not always easy to correlate the divergent recensions, to discriminate between the variants, and to constitute a wholly unobjectionable single text.

This difficulty has its origin in the circumstance that in the Mahābhārata manuscript tradition, perhaps as much as in any literary tradition, the textual critic is faced with a bewildering profusion of versions as also with an amazing mixture of versions. Contrary tendencies have been at work in the evolution of the text. While, on the one hand, some elements have been working, from the earliest times, for the development of different types; on the other hand, there were not wanting elements that operated against the evolution of sharply differentiated types. To understand the phenomenon of this luxuriant growth and indiscriminate fusion of versions, one must appreciate certain details of historical moment, certain special factors in the transmission of the Mahābhārata, traits which distinguish our work from every other known text except the Rāmāyaṇa and perhaps other similar ancient epopees.

Let us examine closely the character of the differences between the two recensions to start with.[1] The differences are of three kinds. Broadly speaking, each recension differs from the other, firstly, in point of readings of the common stanzas; secondly, in point of additions (or omissions) of short and long passages; and, thirdly, in point of sequence of the text-units. How do these differences at all arise?

Our first thought would be to attempt to explain the additions or omissions as the result of conscious editorial revision, or of clerical error, or partly of one and partly of the other. But the frequent differences in sequence, especially when no material gain is perceptible in either arrangement, rather support the explanation suggested above that both recensions are, in final analysis, *independent copies of an orally transmitted text.* The suggestion is confirmed by the consideration of the variation of the first type, namely, minor differences in the readings of the stanzas common to the two recensions, which confront us step by step throughout the parvan, nay, throughout the epic, as the partial collations of the other parvans now available at the Institute clearly show.

It will be found for one thing perfectly useless to try to derive *mechanically* one set of readings uniformly from the other. Hundreds and thousands of the minor readings are nothing more than mere synonyms or paraphrases, grammatically and semantically equivalent, but graphically totally unrelated. They, therefore, cannot be all *corruptions*, in the ordinary sense of the word, of a *written* archetype. The vast majority of these variants cannot again be due to the zeal of a purist trying to correct the solecisms of the received text, or to the whim of a minor poet endeavouring to polish its diction or style. Had that been the case, we should find that the enthusiasm of the reformer had evaporated long before he had reached the middle or at least the end of the first parvan. The

[1] The conditions are analogous to that of the Rāmāyaṇa recensions, as revealed by the researches of Jacobi; see particularly, *Das Rāmāyaṇa*, pp. 3 ff, and Lüders, "Ueber die Grantharecension" (1901).

herculean task of cleansing the Augean stables would be child's play compared to a systematic purification of the Mahābhārata text, according to later standards. Under these circumstances, however great might be the divergence between the two recensions in the beginning, it is bound to vanish or at least diminish towards the middle or the end of the poem. We find, on the other hand, as already remarked, that the stream of variation flows with unabated volume from the beginning to the end of the epic. This fact can in no way be reconciled with the hypothesis of a single uniform revision (or a series of them either) of a fixed and rigid text.

All the difficulties in the explanation of this phenomenal variation vanish, however, as soon as we assume that the epic was handed down from bard to bard originally by *word of mouth*, as is clearly implied by tradition. That would explain, without any strain or violence, the existence of the mass of variants, of differences in sequence, and of additions or omissions. If the text has been preserved, for any considerable period of time, only in memory and handed down by word of mouth, those are just the changes that could not possibly be avoided. It is evident that no great care would be lavished on the text by these custodians of the tradition to guard it against corruption and elaboration, or against arbitrary emendation and normalization: to reproduce the received text, which was not guarded by canonical authority or religious sanction, with any degree of precision would be neither attempted by the bards nor required of them. Whenever and wherever the text was then written down—and it was probably written down *independently* in different epochs and under different circumstances—these transmissions by word of mouth must have contaminated the written text and introduced innumerable variations in it. The assumption of some such complicated derangement, beyond the normal vicissitudes of transmission, is necessary to account for the abnormal discrepancies and strange vagaries of the Mahābhārata manuscript tradition. In other words, we are compelled to assume that even in its early phases the Mahābhārata textual tradition must have been not uniform and simple, but multiple and polygenous.

Moreover, a study of the critical apparatus shows that there has intervened a long period in the history of the Mahābhārata in which there was a free comparison of manuscripts and extensive mutual borrowings. A natural and inevitable source of confusion of the tradition has always been the marginalia, comprising glosses, *variae lectiones* and additions. The copyist of a manuscript with such accretions copied sometimes the original readings and sometimes the marginal. It may be incidentally remarked that an examination of the marginalia shows that the variant readings are taken *mostly* from manuscripts belonging to the same version, or at least the same recension. But there is no reason, theoretical at any rate, why readings of the rival recension could not creep into a manuscript of the text by the medium, say, of a popular commentary such as Nīlakaṇṭha's. And, as a matter of fact, we do find, occasionally, readings of the opposite recension noted in the margins of manuscripts. Under these circumstances it was inevitable that the true reading, especially if it was a *lectio difficilior* or an archaism or a solecism, would be partly suppressed, being preserved to us in one or two manuscripts only.

Furthermore, that texts may be improved by a comparison of manuscripts is not by any means a modern discovery. The process has been known and practised for ages:

the difference is merely in our ideas of what is meant by "improvement" of the text. I have cited above the instance of Nīlakaṇṭha, who himself says that he had collected and compared Mahābhārata manuscripts from different parts of India in order to ascertain the "best" readings. The other commentators also, Devabodha, Arjunamiśra and Ratnagarbha, cite pāṭhāntaras and speak of apapāṭhas ("bad readings"). These they could have got only from a comparison of different manuscripts.

The texts favoured by the ancients appear to have been of the inclusive, rather than of the exclusive, type. This is proved in the case of Nīlakaṇṭha by a remark of his cited above, where, he naïvely admits that he had put together the stanzas which had been commented on by the ancient Bhāṣyakāras, and others he had found in modern manuscripts, with the idea of making a "thesaurus of excellences." The remark does not apply by any means exclusively to the Sanatsujāta episode, to which it is appended, at any rate as far as Nīlakaṇṭha is concerned. In the Ādi, we have abundant evidence that he has borrowed, according to his fancy, passages, short and long, from the Southern recension. The critical notes will show that his text includes a large number of Southern passages which are not found in any other Northern version, such as, for example, the catalogue of forest trees, which serves in a modest way for a description of the sylvan scenery amidst which Uparicara Vasu finds himself:

513* अशोकैश्चम्पकैश्चूतैस्तिलकैरतिमुक्तकैः ।
पुंनागैः कर्णिकारैश्च बकुलैर्दिव्यपादपैः ।
पनसैर्नारिकेलैश्च चन्दनैश्चार्जुनैस्तथा ।
एतैरन्यैर्महावृक्षैः पुण्यैः स्वादुफलैर्युतम् ।

At one place, as was shown above, Nīlakaṇṭha has disfigured his text in his frantic attempt to squeeze into it a lengthy (Southern) passage containing some details which did not fit into his own text. This he has done, be it noted, at the risk of making his text wholly unintellgible, without a word of apology or explanation. Professor Winternitz, while criticizing Dahlmann's *Das Mahābhārata,* has pointed out this incongruity[1]: "The story . . . which relates how Dīrghatamas is insulted by his wife Pradveṣī, and how he consequently establishes the fixed rule (maryādā) that henceforth a woman shall always have to adhere to one husband, whether he be alive or dead, and that a woman who goes to another man shall go to hell, thus forbidding any kind of remarriage of widows . . . is *strangely out of place*[2] in a chapter treating of Niyoga." As was pointed out above, in consequence of the intrusion of this foreign matter, the first half of the stanza of the original text is separated from the second half by 27 lines. That in itself is, however, not a very serious matter in Mahābhārata textual tradition, where such transpositions are a common occurrence. But in the present instance, this transfer has had the unexpected and undesirable result that the subject of the sentence, which was left behind in the first half of the stanza, *remains to the end without its predicate,* which latter, being shunted off to such a remote distance, was furnished with a new and entirely different subject! The effect of this arrangement on the original story may be easily imagined.

---

[1] *JRAS.* 1897. 723 footnote. [2] Italics mine!

Conflation is in general not so easy to detect and prove as in the case of Nīlakaṇṭha. We can date Nīlakaṇṭha with fair accuracy. Again Nīlakaṇṭha, who is one of the latest of our commentators, has himself vouchsafed some information as to how he has prepared his text. We have no such reliable data in the case of the majority of the manuscripts or versions of our critical apparatus.

Take, for instance, the case of the sub-group $G_{1.2.4.5}$ of the Grantha version. In opposition to other manuscripts belonging to the same recension and even the same version, $G_{1.2.4.5}$ contain, as shown above, an astonishingly large number of passages which are found otherwise only in some inferior manuscripts of the Northern recension. Now is this a case of contamination of the four MSS. $G_{1.2.4.5}$ from a Northern source; or are the common passages a remnant of the lost archetype, which were somehow lost in the remaining manuscripts of the Southern recension?[1] There is apparent agreement here between independent versions. But is this agreement original? The clumsy interpolator of a remote ancestor of $G_{1.2.4.5}$ happens to have supplied us with the means of answering these questions. He has left behind, quite unintentionally, an impress of his "finger-prints," so to say, by which we can *easily* and *confidently* trace him and examine his handiwork. The said manuscripts contain a Northern stanza (belonging to manuscripts of class Υ) — a mere string of attributes of Garuḍa—wedged in at a place where it can be construed neither with what precedes nor with what follows. This proves incontrovertibly that these four manuscripts $G_{1.2.4.5}$ have been compared with some Northern manuscripts, and makes it highly probable that the other doubtful stanzas, which they have in common with the Northern recension, have crept into their text in the same surreptitious way. At least this is the most plausible explanation of the anomaly. But even such confirmatory evidence is not always available.

The reader need not be sceptical about the possibilities of such indiscriminate conflation and addition. The critical apparatus, if closely scrutinized and properly understood, will reveal numerous instances of a similar character. Even a close study of the Kumbhakonam edition, prepared in our own times by two excellent Southern Pandits, will throw some light on the mentality of the old redactors of the Mahābhārata: parallel and even contradictory versions are placed quite unconcernedly side by side, regardless of the effect on the reader, regardless of the fact that sentences are left hanging in the air, that passages do not construe. Here one notices above all the anxiety that nothing that was by any chance found in the Mahābhārata manuscript should be lost. Everything was carefully preserved, assembled in a picturesque disarray.

Another important fact that must be kept in view in dealing with these interpolations is this. The older the borrowal and the more interesting the passage borrowed, the wider will be the area over which it will spread in its new habitat. It then becomes difficult to prove the borrowal.

Thus there is a certain group of passages which are found in all versions except in Ś$_1$ and K (that is, in the group ν), for example, the Kaṇikanīti.[2] In the particular case of the Kaṇikanīti, there appears to be sufficient extrinsic and intrinsic evidence to make it

[1] Cf. Ruben, *Acta Orientalia*, 8. 250; Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI*. 11. 269 ff. [2] App. I, No. 81.

highly probable that the passage is spurious, and the corresponding agreement between some of the (more or less) independent versions is unoriginal.

There are indeed yet more difficult cases, where the evidence *pro et contra* of documentary and intrinsic probability is equally balanced, as far as we can at present judge. In such cases we are forced to look for small things which look suspicious and lead us to probabilities, not facts.

The problem is clearly not solved by formulating *a priori* a hypothesis as to the interrelationship of the different versions and fix the text in terms of some preconceived formula; for instance, by assuming as *absolutely* independent a certain number of these divergent versions, and laying down an arithmetical rule that whatever is common to two or more of such and such versions *must* be original. In this method, we can easily deceive ourselves and others; for the results arrived at will appear sounder than in reality they are. Even though the formal operations may be a piece of flawless logic, nevertheless the results, being based on premises possibly unsound though apparently clear and definite, may be wholly fictitious. The study of the manuscripts themselves must first teach us what their interrelationship is. And they unmistakably indicate that their interrelationship is of most complex character. The critical apparatus is a veritable labyrinth of complicated and intermingled versions, each with a long and intricate history of its own behind it. We have unfortunately no single thread to guide us out of the maze, but rather a collection of strands intertwined and entangled and leading along divergent paths. With the epic text as preserved in the extant Mahābhārata manuscripts, we stand, I am fully persuaded, at the wrong end of a long chain of successive syntheses of divergent texts, carried out—providentially—in a haphazard fashion, through centuries of diaskeuastic activities; and that *with the possible exception of the Śāradā (Kaśmīrī) version*, which appears to have been protected by its largely unintelligible script and by the difficulties of access to the province, *all versions are indiscriminately conflated.*

Now it goes without saying that the genetic method (operating with an archetype and a *stemma codicum*) cannot strictly be applied to fluid texts and conflated manuscripts; for, in their case, it is extremely difficult, if not utterly impossible, to disentangle completely, by means of purely objective criteria, their intricate mutual relationships. The documentary evidence is no doubt supremely important, but the results, arrived at from a consideration of the documentary probability, must be further tested in the light of intrinsic probability. No part of the text can be considered really exempt from the latter scrutiny, when we are dealing with a carelessly guarded text such as we have in the present instance. A careful study of the critical notes will show—if, indeed, the foregoing remarks have not made it abundantly clear—that all the problems which present themselves for solution in editing any text from manuscripts are present in the case of the Mahābhārata on a colossal scale and in an intensified form. We must, therefore, clearly recognize that a wholly certain and satisfactory restoration of the text to its pristine form—even the so-called śatasāhasrī saṁhitā form—may be a task now beyond the powers of criticism.

CRITICAL EDITIONS OF THE DIFFERENT VERSIONS

No doubt, in view of some of these difficulties, one scholar has suggested that to expedite and facilitate the work, we should, as a first step, before any attempt is made

to constitute the final text of the Mahābhārata, critically edit all the different versions.[1] That, it must be said, is a rather tall order, as any one will admit, who has any practical experience of editing the Mahābhārata in any shape or form, critical or otherwise. But perhaps funds and workers—not to speak of patience—can be found to edit a dozen or more lakhs of stanzas comprising the dozen or more versions of the Great Epic. There remains, however, yet another and a more fundamental difficulty, which appears to have wholly escaped the attention of the learned critic. The difficulty is that it is practically impossible to edit even a single version of the Mahābhārata—or for that matter of any other text—wholly satisfactorily, without considering the entire evidence, that is, without, at the same time, consulting the readings of all other versions. Suppose we examine six manuscripts of a version (Grantha) in order to prepare a critical text of that version. It may happen that four of them ($G_{1.2.4.5}$), which are conflated manuscripts, have a "secondary" reading, while only two ($G_{3.6}$) have the correct reading. In these circumstances, the true character of the variants could never be inferred from the readings of this version (G) itself; it would be shown only by other versions (T or M or N). In fact, there is no way of finding out whether any of the manuscripts of a particular version are conflated (if they happen to be conflated) without consulting the other versions. And, if for the editing of each of the individual versions, we have to scrutinize and weigh the entire evidence, we might as well get busy with the work of preparing the final text, assuming of course that a final (critical) text has to be prepared.

That consideration apart, even if we assume, for the sake of argument, that all the dozen or more versions lie before us in a critically edited shape, our main task is not made any easier on that account. One has to go through the same mental processes in picking out or reconstructing the correct readings, whether, as at present, the *variae lectiones* are concentrated on a single page of the critical edition or have to be searched in a dozen or more different provincial editions, arranged round about the critic in a semi-circle. Preparing all these different editions would not by itself give us the correct readings. Some of them, moreover, would but slightly differ form each other, for instance, the editions of the Bengali and the Devanāgarī versions; and it would mean useless duplication of labour. All that is really needed to facilitate our work is a critical edition of the Southern recension. An attempt to supply that need is now being made by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Mahābhārata, referred to already.

THE VULGATE AS BASE

Another high authority, while full of apparent admiration for the way in which the work is being done at present at the Institute, has with much pathos and eloquence deprecated this hastily prepared, eclectic text. All that we need to do at present, according to this scholar, is to reprint the Vulgate, giving merely the *variae lectiones* of the manuscripts collated and leaving each individual reader to constitute his own text, unhampered and uninfluenced by the obtrusive personality of some editor who stands like a monitor between the reader and his author. The learned critic is evidently of opinion that any average reader, who picks up an edition of the Great Epic for casual study is better qualified to reconstruct the text than the editor who has made a special study of the

[1] Cf. Lesny, *Archiv Orientální*, vol. 5 (1933), p. 159.

problem! That is a paradox natural to the subtle mentality of the learned critic. But we need not take it too seriously. Whatever the Average Reader might or might not be able to do, I beg to submit that the Critical Reader, like the learned scholar whose opinion I am quoting, would not be any the worse off, if he is put in possession of this "Recension of Poona".[1] For, who and what is to prevent him from constituting his own text from this critical edition? Whoever makes the text—even if Bṛhaspati himself were to come down and constitute the text—the Critical Reader would undoubtedly reject it as it would surely not fit in with his ideas of what is right and what is wrong. The Critical Reader has the same freedom of action whether he has before him the critical text or the Vulgate. The Vulgate, as far as I can judge, is no better suited for serving as the base than the present text.

It may, however, be that the hesitation of the learned authority is really due to a categorical objection to interfering in so definite a manner with the received text. Should that be the case, it is certainly difficult to appreciate the veneration of this scholar for the form of a text which was made up, probably, also in great haste but with inadequate and insufficient materials, only in the last quarter of the seventeenth century, that is, only about 250 years ago. It is surely illogical to assume that a text which has been built up largely on unscientific conjecture is *now* beyond the reach of conjecture.

A simpler and more probable explanation still of the hesitating attitude of the learned critic might perhaps be that his theoretical misgivings are based on a rather hasty study of both the Vulgate and the critical text. For, the text of the Vulgate is so corrupt and so obviously contaminated that it would be a criminal neglect of his duty for any intelligent editor now to reprint the Vulgate, when he has at hand the material to control its vagaries and to correct its absurdities.

ONE SELECTED MANUSCRIPT AS BASE

No doubt to remedy the inherent defects in the last method as also to avoid the dreaded saṁkara of pramāṇas, it has been suggested by other scholars that the best course would be to select *one* manuscript, the best manuscript extant (of any version presumably) and print it, with minimal change, correcting only the obvious and indispensable clerical errors and adding the variants of the collated manuscripts.[2] This expedient, though unquestionably simple and "safe", and in most cases indubitably effective, fails totally in the present instance, for two reasons: firstly and chiefly, owing to the negligible age of our manuscripts, which are barely five hundred years old; and, secondly, owing to the systematic conflation which has been carried on through ages of revisional and amplificatory activity. By following any manuscript—even the oldest and the best—we shall be authenticating just that arbitrary mixture of versions which it is the express aim of this method to avoid!

This suggestion, however, has special interest, because the principle underlying it has now been, partly and timidly, put into practice by Professor P. P. S. Sastri, in preparing his edition of the Southern recension, whereas the three foregoing methods are mere castles in the air of theoretical critics.

---

[1] *Journal Asiatique*, Oct.-Dec. 1929, p. 347. [2] C. V. Vaidya, *JBBRAS*. 1920. 367.

A CRITIQUE OF PROFESSOR SASTRI'S METHOD

Professor Sastri's edition is an excellent demonstration of the inadequacy of the underlying principle, which has been repeatedly advocated, showing up its defects as nothing else could. What Professor Sastri set out to do is (to quote his own words): "*to print the text as it is in the original palm-leaf, liberty being taken only to correct scriptorial blunders*,[1] to weigh the different readings in the additional manuscripts and choose the more important ones [*scil.* readings] for being added to the text by way of footnotes".[2] How difficult it is to carry this out *verbatim* in practice and at the same time to present a half-way readable text may be realized when we see how Sastri has had to doctor his text. A few examples may be added to elucidate the point. To begin with, Sastri does not follow the parvan division, nor the adhyāya division, of his basic manuscript, adding and omitting colophons arbitrarily, in order to reach some imaginary norm. Secondly, he adds an adhyāya of 40 lines after his adhy. 164, which is not found in his manuscript! Thirdly, he omits one whole adhyāya of 40 lines, after his adhy. 180, where *all* Southern manuscripts, without exception (including his own exemplar) have it, and is moreover unaccountably silent about the omission! Fourthly, in one place (his adhy. 122) he has omitted fourteen lines of the text of his manuscript and added instead thirteen lines which are not found in *any* Southern manuscript![3] Fifthly and lastly, in yet another place (his adhy. 214) he has added an interpolation (upākhyāna) of 114 lines of which *not a single line* (as actully printed in Sastri's edition) is to be found in *any* of the six manuscripts utilized by him! These are some of the things that an extremely orthodox Southern Pandit actually does when he sets out with the avowed object of printing up a Southern manuscript *as it is*, correcting only "scriptorial blunders." I will not here speak of a certain number of spurious lines which appear to have crept insidiously into his text *from the Vulgate* and whose existence even he probably does not suspect.[4] The changes mentioned first are of a different order: they have been made by Sastri consciously and intentionally.

Let me not be misunderstood. I do not blame Sastri in the least for taking such liberties with his manuscript, which is a tolerably good manuscript (though probably not very old), but has its faults like any other manuscript. I myself have had to proceed similarly, only more thoroughly, more systematically. Our methods are similar in practice, though not in theory; that is, in *his* theory. Sastri's text is eclectic (an epithet often used by critics with a tinge of reproach, the ground of which it is not easy to perceive): *as eclectic as any other Mahābhārata text*, printed or in manuscript, that I have seen. I have adduced the above instances chiefly to show what correcting merely "scriptorial blunders" in Mahābhārata textual criticism really ends in.

Thus it will be seen that the method of printing a Mahābhārata manuscript *as it is*, viewed as a rigid principle, is a deplorable failure. The lateness of our manuscript material

---

[1] Italics mine!

[2] The Mahābhārata, Vol. I, Introduction, p. xiii.

[3] Sastri's ed. 1. 122. 2½–8½ (page 803 *f.*).

[4] e. g. 1. 22. 28^{ab}; 58. 1^{cd}; 82. 4^{ab}; 184. 27^{ab} (S has v. l.); 194. 62½ (no MS. has this line!); 203. 28^{ab}; 212. 66½; 215. 54^{ab}; 216. 41, 43 (found only in Ñ3 Dn and printed editions); etc. References are to Sastri's edition of course. It must be admitted that, when compared with the mass of the text, these interpolations are really negligible.

and the peculiar conditions of transmission of the epic are responsible for the defection. *They force upon us an eclectic but cautious utilization of all manuscript classes.* Since all categories of manuscripts have their strong points and weak points, each variant must be judged on its own merits.

WHAT IS THEN POSSIBLE?

The Mahābhārata problem is a problem *sui generis.* It is useless to think of reconstructing a fluid text in a literally *original* shape, on the basis of an archetype and a *stemma codicum.* What is then possible? Our objective can only be to reconstruct *the oldest form of the text which it is possible to reach, on the basis of the manuscript material available.*[1] With that end in view, we must examine as many manuscripts—and above all as many *classes* of manuscripts—as possible, and group them into families. We must try to ascertain and evaluate the tradition of each family, eschewing late and worthless material. We may then consider the relation of these traditions in regard to the *variae lectiones,* and the genuine and spurious parts of the text. Beyond that, we have to content ourselves with selecting the readings apparently the earliest and choosing that form of the text which commends itself by its documentary probability and intrinsic merit, recording again most carefully the variants, and the additions and omissions. A little critical *remaniement* of the text need cause no alarm. For, as I have already observed, it is hardly logical to assume that a text which is largely based on conjecture is now beyond the reach of that principle. Of course there will always remain many doubts, but that consideration should not prevent us from correcting those parts which can be corrected with confidence; moreover, that limitation applies to our comparatively well preserved classical texts, despite the guarantee of the careful editings they have undergone. However, owing partly to the fluid character of the original and partly to the fragmentary and inadequate information we possess as regards the origin, growth and transmission of the text, it is incumbent on us to make *Conservatism* our watchword. We must abstain from effecting any change which is not in some measure supported by manuscript authority.[2]

THE METHOD OF RECONSTRUCTION EXPLAINED

The method I have followed in reconstructing the text cannot, unfortunately, be presented in the shape of short general rules. I shall endeavour, however, to explain it as briefly as possible.

The main principle underlying all speculation as to authenticity is the postulated *originality of agreement between what may be proved to be (more or less) independent*

---

[1] Cf. Lüders, *Deutsche Literaturzeitung,* 1929, 1143.

[2] Few scholars, I imagine, would endorse the view of Pandit Vidhushekhara Bhattacharya (*Modern Review,* Calcutta, for August 1928, page 176), that the first prose sentence of our Mahābhārata (लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सूतः etc.), though found in *all* MSS. without exception, should be *deleted* from the Critical Edition, because it is *intrinsically inappropriate* in the context. He writes: "They [*scil.* those lines] are to be found in *all* the different versions of which MSS. are collated for the present edition, though with some variant readings, *but can we be satisfied only with this ground as to their being genuine*"? That is a little too radical! This edition cannot and should not proceed so far.

versions. The principle I have tried to follow religiously—and I hope I have never deviated from it—is to accept as original a reading or feature which is documented uniformly by all manuscripts alike (N = S).

For instance, we frequently come across three-lined stanzas, one of whose lines is an "inorganic line", that is, a line which can be added or omitted without detriment to sense or grammar. These seemingly superfluous lines, if proved by both recensions, have *not* been deleted; they have been kept scrupulously intact. A more important instance is of the initial adhyāyas of this parvan. The connection between adhy. 1–3 and what follows, as also the connection between the three adhyāyas *inter se*, is of most loose character. There is further the suspicious circumstance that adhy. 4 begins precisely in the same way as adhy. 1; both adhyāyas have in fact the *identical* opening (prose) sentence:

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सूतः पौराणिको नैमिषारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे ।

In other words, adhy. 4 begins as though nothing had gone before! The prose sentence seems to fit better the context of adhy. 4 than the context of adhy. 1; but that is not material to my argument. It would have been possible to athetize the first three adhyāyas in order to remove this anomaly, relegating them to the Appendix. But as all the four adhyāyas are handed down in exactly the same form (with the usual amount of variants) in all manuscripts of both recensions, they were left perfectly intact. Here we have an *old conflation* of two different beginnings. They were not harmonious in juxtaposition, but each was too good to lose, in the opinion of the ancient redactors. They therefore put both in, making but a poor compromise.[1]

Another passage that may be thought to need some radical treatment is the account of the cremation of Pāṇḍu and Mādrī. We are first told that the king died in the forest, and Mādrī mounted the funeral pyre and was burned with him (1. 116. 31). After this we read that their "bodies" (śarīre) are brought to the capital of the Kurus (1. 117. 30), and an elaborate royal funeral takes place. In the account given in the following adhyāya (118), from the description of the annointing and dressing of the king's body, and from the remark that the king looked as if he were alive (1. 118. 20):

आच्छन्नः स तु वासोभिर्जीवन्निव नरर्षभः ।

it is clear that no former burning is imagined. After Pāṇḍu had been burned with his favourite queen Mādrī on the funeral pyre, there could not have been (as Hopkins[1] has justly pointed out) much corpse left or not enough to dress and smear with sandal paste! But the manuscripts do not render us any help here. The passage is handed down in identical form in all manuscripts of both recensions.

The above examples will show that the diaskeuasts did not always employ any great art—I may add, fortunately—in conflating two discrepant accounts of an incident, which is by no means an easy task. To resolve such anomalies, however, is beyond the scope of this edition, since the entire manuscript evidence unanimously supports the conflation, which is too old and deep-rooted to be treated by the ordinary principles of textual criticism. If we went about, at this stage of our work, athetizing such passages as were self-contradictory or as contradicted the data of some other part of the epic, there would not be much left of the Mahābhārata to edit in the end.

---

[1] *Ruling Caste in Ancient India*, p. 172, footnote.

I give in a footnote[1] the text of a hundred selected stanzas for which no variants, or only unimportant variants, have been recorded in the critical notes; of these about

---

[1] Adhy. 1

आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ।
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ २०

Adhy. 26

ददर्श तं पिता चापि दिव्यरूपं विहंगमम् ।
तेजोवीर्यबलोपेतं मनोमारुतरंहसम् ॥ ६
तमागतमभिप्रेक्ष्य भगवान्कश्यपस्तदा ।
विदित्वा चास्य संकल्पमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १०
प्रजाहितार्थमारम्भो गरुडस्य तपोधनाः ।
चिकीर्षति महत्कर्म तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १३
पक्षानिलहतश्चास्य प्राकम्पत स शैलराट् ।
मुमोच पुष्पवर्षं च समागलितपादपः ॥ २२

Adhy. 27

कश्यपस्य द्विजातेश्च कथं वै पक्षिराट् सुतः ।
अधृष्यः सर्वभूतानामवध्यश्चाभवत्कथम् ॥ २
विषयोऽयं पुराणस्य यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
शृणु मे वदतः सर्वमेतत्संक्षेपतो द्विज ॥ ४
यजतः पुत्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ।
साहाय्यमृषयो देवा गन्धर्वाश्च ददुः किल ॥ ५
एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी ॥ २४
तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ।
उपचक्राम भर्तारं तामुवाचाथ कश्यपः ॥ २५

Adhy. 29

तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरिक्षगः ॥ १३

Adhy. 31

भुजंगमानां शापस्य मात्रा चैव सुतेन च ।
विनतायास्त्वया प्रोक्तं कारणं सूतनन्दन ॥ १

Adhy. 32

तमब्रवीत्सत्यधृतिं तप्यमानं पितामहः ।
किमिदं कुरुषे शेष प्रजानां स्वस्ति वै कुरु ॥ ६
जानामि शेष सर्वेषां भ्रातॄणां ते विचेष्टितम् ।
मातुश्चाप्यपराधाद्वै भ्रातॄणां ते महद्भयम् ॥ १३

Adhy. 35

ततः प्रभृति तां कन्यां वासुकिः पर्यरक्षत ।
जरत्कारुं स्मरन्वै परं हर्षमवाप च ॥ २

Adhy. 38

संदिश्य कुशलप्रश्नं कार्यवृत्तान्तमेव च ।
शिष्यं गौरमुखं नाम शीलवन्तं समाहितम् ॥ १४

Adhy. 39

एवमुक्तः स नागेन्द्रः काश्यपेन महात्मना ।
अदशद्वृक्षमभ्येत्य न्यग्रोधं पन्नगोत्तमः ॥ ४
भस्मीभूतं ततो वृक्षं पन्नगेन्द्रस्य तेजसा ।
भस्म सर्वं समाहृत्य काश्यपो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
विद्याबलं पन्नगेन्द्र पश्य मेऽस्मिन्वनस्पतौ ।
अहं संजीवयाम्येनं पश्यतस्ते भुजंगम ॥ ८

Adhy. 40

ततो नृपे तक्षकतेजसा हते
प्रयुज्य सर्वाः परलोकसत्क्रियाः ।
शुचिर्द्विजो राजपुरोहितस्तदा
तथैव ते तस्य नृपस्य मन्त्रिणः ॥ ५

Adhy. 41

वायुभक्षो निराहारः शुष्यन्नहरहर्मुनिः ।
स ददर्श पितॄन्गर्ते लम्बमानानधोमुखान् ॥ ३

Adhy. 42

पुत्र दिष्ट्यासि संप्राप्त इमं देशं यदृच्छया ।
किमर्थं च त्वया ब्रह्मन्न कृतो दारसंग्रहः ॥ ३
एवं दृष्ट्वा तु भवतः शकुन्तानिव लम्बतः ।
मया निवर्तिता बुद्धिर्ब्रह्मचर्यात्पितामहाः ॥ ५

Adhy. 45

चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्थं स कृत्वा पर्यरक्षत ।
धर्मतो धर्मविद्राजा धर्मो विग्रहवानिव ॥ ७

Adhy. 46

ततस्तस्मिंस्तु दिवसे सप्तमे समुपस्थिते ।
राज्ञः समीपं ब्रह्मर्षिः काश्यपो गन्तुमैच्छत ॥ १४

Adhy. 48

तक्षकस्तु स नागेन्द्रः पुरंदरनिवेशनम् ।
गतः श्रुत्वैव राजानं दीक्षितं जनमेजयम् ॥ १४
अजस्रं निपतत्स्वग्नौ नागेषु भृशदुःखितः ।
अल्पशेषपरीवारो वासुकिः पर्यतप्यत ॥ १९

Adhy. 49

तत आहूय पुत्रं स्वं जरत्कारुर्भुजंगमा ।
वासुकेर्नागराजस्य वचनादिदमब्रवीत् ॥ १
ततः स वासुकेर्घोरमपनीय मनोज्वरम् ।
आधाय चात्मनोऽङ्गेषु जगाम त्वरितो भृशम् ॥ २५
जनमेजयस्य तं यज्ञं सर्वैः समुदितं गुणैः ।
मोक्षाय भुजगेन्द्राणामास्तीको द्विजसत्तमः ॥ २६
स गत्वापश्यदास्तीको यज्ञायतनमुत्तमम् ।
वृतं सदस्यैर्बहुभिः सूर्यवह्निसमप्रभैः ॥ २७

Adhy. 53

स यज्ञः पाण्डवेयस्य राज्ञः पारिक्षितस्य ह ।
प्रीतिमांश्चाभवद्राजा भारतो जनमेजयः ॥ १०
ऋत्विग्भ्यः ससदस्येभ्यो ये तत्रासन्समागताः ।

तेभ्यश्च प्रददौ वित्तं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ११
पुनरागमनं कार्यमिति चैनं वचोऽब्रवीत् ।
भविष्यसि सदस्यो मे वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ १५

Adhy. 54

तत्रोपविष्टं वरदं देवर्षिगणपूजितम् ।
पूजयामास राजेन्द्रः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ १२

Adhy. 55

शृणु राजन्यथा भेदः कुरुपाण्डवयोरभूत् ।
राज्यार्थे द्यूतसंभूतो वनवासस्तथैव च ॥ ४

Adhy. 56

कथितं वै समासेन त्वया सर्वं द्विजोत्तम ।
महाभारतमाख्यानं कुरूणां चरितं महत् ॥ १
कथं धर्मभृतां श्रेष्ठः सुतो धर्मस्य धर्मवित् ।
अनर्हः परमं क्लेशं सोढवान्स युधिष्ठिरः ॥ ९
एतदाचक्ष्व मे सर्वं यथावृत्तं तपोधन ।
यद्यच्च कृतवन्तस्ते तत्र तत्र महारथाः ॥ ११
महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ १२

Adhy. 58

त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां पुरा ।
जामदग्न्यस्तपस्तेपे महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ ४
कर्माणि च नरव्याघ्र धर्मोपेतानि मानवाः ।
धर्ममेवानुपश्यन्तश्चक्रुर्धर्मपरायणाः ॥ २१
इत्युक्त्वा स महीं देवो ब्रह्मा राजन्विसृज्य च ।
आदिदेश तदा सर्वान्विबुधान्भूतकृत्स्वयम् ॥ ४५
अथ शक्रादयः सर्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः ।
तथ्यमर्थ्यं च पथ्यं च तस्य ते जगृहुस्तदा ॥ ४८

Adhy. 59

ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः ।
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ १०
प्रह्लादः पूर्वजस्तेषां संह्लादस्तदनन्तरम् ।
अनुह्लादस्तृतीयोऽभूत्तस्माच्च शिबिबाष्कलौ ॥ १८
अमृतं ब्राह्मणा गावो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
अपत्यं कपिलायास्तु पुराणे परिकीर्तितम् ॥ ५०

Adhy. 60

क्रतोः क्रतुसमाः पुत्राः पतंगसहचारिणः ।
विश्रुतास्त्रिषु लोकेषु सत्यव्रतपरायणाः ॥ ८
द्वादशैवादितेः पुत्राः शक्रमुख्या नराधिप ।
तेषामवरजो विष्णुर्यत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३५

Adhy. 61

तेषामन्यतमो यस्तु चतुर्थः परिकीर्तितः ।
श्रेणिमानिति विख्यातः क्षितौ राजर्षिसत्तमः ॥ ४९
बृहस्पतेर्बृहत्कीर्तेर्देवर्षेर्विद्धि भारत ।
अंशाद्द्रोणं समुत्पन्नं भारद्वाजमयोनिजम् ॥ ६३
शकुनिर्नाम यस्त्वासीद्राजा लोके महारथः ।
द्वापरं विद्धि तं राजन्संभूतमरिमर्दनम् ॥ ७२
अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिविश्रुतः ।
स गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्धनः ॥ ७७

Adhy. 64

नरनारायणस्थानं गङ्गयेवोपशोभितम् ।
मत्तबर्हिणसंघुष्टं प्रविवेश महद्वनम् ॥ २४

Adhy. 71

तान्पुनर्जीवयामास काव्यो विद्याबलाश्रयात् ।
ततस्ते पुनरुत्थाय योधयांचक्रिरे सुरान् ॥ ७

Adhy. 73

कृतविद्ये कचे प्राप्ते हृष्टरूपा दिवौकसः ।
कचादधीत्य तां विद्यां कृतार्था भरतर्षभ ॥ १
दृष्ट्वा दुहितरं काव्यो देवयानीं ततो वने ।
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ २८

Adhy. 76

इयं च मे सखी दासी यत्राहं तत्र गामिनी ।
दुहिता दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा वृषपर्वणः ॥ ९

Adhy. 81

तस्य विस्तीर्णयशसः सत्यकीर्तेर्महात्मनः ।
चरितं श्रोतुमिच्छामि दिवि चेह च सर्वशः ॥ ८

Adhy. 91

अथ गङ्गा सरिच्छ्रेष्ठा समुपायात्पितामहम् ।
तस्या वासः समुद्धूतं मारुतेन शशिप्रभम् ॥ ४

Adhy. 93

स वारुणिस्तपस्तेपे तस्मिन्भरतसत्तम ।
वने पुण्यकृतां श्रेष्ठः स्वादुमूलफलोदके ॥ ७
अस्याः क्षीरं पिबेन्मर्त्यः स्वादु यो वै सुमध्यमे ।
दश वर्षसहस्राणि स जीवेत्स्थिरयौवनः ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा तु सा देवी नृपोत्तम सुमध्यमा ।
तमुवाचानवद्याङ्गी भर्तारं दीप्ततेजसम् ॥ २०

Adhy. 94

स कदाचिद्वनं यातो यमुनामभितो नदीम् ।
महीपतिरनिर्देश्यमाजिघ्रद्गन्धमुत्तमम् ॥ ४१
ततः कदाचिच्छोचन्तं शंतनुं ध्यानमास्थितम् ।
पुत्रो देवव्रतोऽभ्येत्य पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४

Adhy. 96

सुहृदां यतमानानामाप्तैः सह चिकित्सकैः ।
जगामास्तमिवादित्यः कौरव्यो यमसादनम् ॥ ५८

Adhy. 102

वाहनानि प्रहृष्टानि मुदिता मृगपक्षिणः ।
गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ॥ ३

Adhy. 117

तथा विट्शूद्रसंघानां महान्व्यतिकरोऽभवत् ।
न कश्चिदकरोदीर्ष्यामभवन्धर्मबुद्धयः ॥ १२

Adhy. 125

अश्वत्थाम्ना च सहितं भ्रातॄणां शतमूर्जितम् ।
दुर्योधनममित्रघ्नमुत्थितं पर्यवारयत् ॥ ३१

Adhy. 127

तमालोक्य धनुस्त्यक्त्वा पितृगौरवयन्त्रितः ।
कर्णोऽभिषेकार्द्रशिराः शिरसा समवन्दत ॥ २
ततः पादाववच्छाद्य पटान्तेन ससंभ्रमः ।
पुत्रेति परिपूर्णार्थमब्रवीद्रथसारथिः ॥ ३
ततो दुर्योधनः कोपादुत्पपात महाबलः ।
भ्रातृपद्मवनात्तस्मान्मदोत्कट इव द्विपः ॥ ९

Adhy. 132

पाण्डवा धृतराष्ट्रेण प्रेषिता वारणावतम् ।
उत्सवे विहरिष्यन्ति धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ६
स त्वं रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना ।
वारणावतमद्यैव यथा यासि तथा कुरु ॥ ७

Adhy. 138

तस्मान्मुक्ता वयं दाहादिमं वृक्षमुपाश्रिताः ।
कां दिशं प्रतिपत्स्यामः प्राप्ताः क्लेशमनुत्तमम् ॥ २९

Adhy. 139

गच्छ जानीहि के त्वेते शेरते वनमाश्रिताः ।
मानुषो बलवान्गन्धो घ्राणं तर्पयतीव मे ॥ ८

Adhy. 152

स तदन्नमुपादाय गतो बकवनं प्रति ।
तेन नूनं भवेदेतत्कर्म लोकहितं कृतम् ॥ १७

Adhy. 158

शिरोरुहेषु जग्राह माल्यवत्सु धनंजयः ।
भ्रातॄन्प्रति चकर्षाथ सोऽस्त्रपातादचेतसम् ॥ ३०
अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः ।
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥ ३७

Adhy. 159

नक्तं च बलमस्माकं भूय एवाभिवर्धते ।
यतस्ततो मां कौन्तेय सदारं मन्युराविशत् ॥ ११

Adhy. 162

सहस्रांशुं ततो विप्रः कृताञ्जलिरुपस्थितः ।
वसिष्ठोऽहमिति प्रीत्या स चात्मानं न्यवेदयत् ॥ १७

Adhy. 170

गर्भानपि यदा यूयं भृगूणां घ्नत पुत्रकाः ।
तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः ॥ ३

Adhy. 192

अथ दुर्योधनो राजा विमना भ्रातृभिः सह ।
अश्वत्थाम्ना मातुलेन कर्णेन च कृपेण च ॥ ९

Adhy. 194

विक्रमं च प्रशंसन्ति क्षत्रियस्य विशां पते ।
स्वको हि धर्मः शूराणां विक्रमः पार्थिवर्षभ ॥ १८

ते बलेन वयं राजन्महता चतुरङ्गिणा ।
प्रमथ्य द्रुपदं शीघ्रमानयामेह पाण्डवान् ॥ १९

Adhy. 198

दिष्ट्या जीवन्ति ते पार्था दिष्ट्या जीवति सा पृथा ।
दिष्ट्या द्रुपदकन्यां च लब्धवन्तो महारथाः ॥ ५

Adhy. 199

यदा तु मन्यते वीरः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ च पुरुषर्षभौ ॥ ३
रामकृष्णौ च धर्मज्ञौ तदा गच्छन्तु पाण्डवाः ।
एतौ हि पुरुषव्याघ्रावेषां प्रियहिते रतौ ॥ ४

Adhy. 200

पाञ्चाली भवतामेका धर्मपत्नी यशस्विनी ।
यथा वो नात्र भेदः स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १७

Adhy. 202

चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौकसः ।
जग्मुर्विषादं तत्कर्म दृष्ट्वा सुन्दोपसुन्दयोः ॥ २६

Adhy. 203

ततो ददृशुरासीनं सह देवैः पितामहम् ।
सिद्धैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव समन्तात्परिवारितम् ॥ ३
एवं चतुर्मुखः स्थाणुर्महादेवोऽभवत्पुरा ।
तथा सहस्रनेत्रश्च बभूव बलसूदनः ॥ २६

Adhy. 205

तेषां मनुजसिंहानां पञ्चानाममितौजसाम् ।
बभूव कृष्णा सर्वेषां पार्थानां वशवर्तिनी ॥ २

Adhy. 206

तत्राभिषेकं कृत्वा स तर्पयित्वा पितामहान् ।
उत्तितीर्षुर्जलाद्राजन्नग्निकार्यचिकीर्षया ॥ १२

Adhy. 210

प्रतिगृह्यार्जुनः सर्वमुपभुज्य च पाण्डवः ।
सहैव वासुदेवेन दृष्टवान्नटनर्तकान् ॥ १०

Adhy. 211

पौराश्च पादचारेण यानैरुच्चावचैस्तथा ।
सदाराः सानुयात्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६
एते परिवृताः स्त्रीभिर्गन्धर्वैश्च पृथक्पृथक् ।
तमुत्सवं रैवतके शोभयांचक्रिरे तदा ॥ १२

Adhy. 212

ते समासाद्य सहिताः सुधर्मामभितः सभाम् ।
सभापालस्य तत्सर्वमाचख्युः पार्थविक्रमम् ॥ १०

Adhy. 220

स गत्वा तपसः पारं देहमुत्सृज्य भारत ।
जगाम पितृलोकाय न लेभे तत्र तत्फलम् ॥ ७

Adhy. 225

यदा प्रसन्नो भगवान्महादेवो भविष्यति ।
तुभ्यं तदा प्रदास्यामि पाण्डवास्त्राणि सर्वशः ॥ १०

thirty have no variants at all, while the remaining (seventy) show only insignificant variants, such as transposition, substitution of synonyms, and so on. The number of the latter class of stanzas could naturally be easily augmented, by increasing the latitude of permissible variation. Being handed down uniformly in all manuscripts alike, they may be regarded as authentic (as least as far as manuscript evidence goes), forming, so to say, pieces of firm bedrock in the shifting quicksands of Mahābhārata poetry. As such they will be valuable for the study of epic style, diction, vocabulary and so on.

To return to the question of text reconstruction. The rule arising out of the agreement between independent recensions or versions is easy to comprehend and simple to apply; only its sphere of operation is rather restricted. Difficulties arise when there is fluctuation; and that is the normal state. When there was fluctuation, the choice fell, as a corollary of the previous rule, upon a *reading which is documented by the largest number of* (*what* prima facie *appear to be*) *more or less independent versions,* and which is supported by intrinsic probability. Diagrammatically we might represent the types as follows:

(i) $N_1 = S =$ Text.	(ii) $N = S_1 =$ Text.	(iii) $N_1 = S_1 =$ Text.
N_2	S_2	N_2 S_2
N_3	S_3	N_3 S_3
etc.	etc.	etc. etc.

The presumption of originality in these cases is frequently confirmed by a lack of definite agreement between the discrepant versions. The commonest application of this rule is when Ś₁ K or B (with or without D) agree with S against their own agnates. Numerous examples of this type of agreement have been adduced above (pp. LIV, LXII).

Occasionally we get "double" agreement, that is, agreement between two or more groups of each recension ($N_1 = S_1$ and $N_2 = S_2$); for example, when

(1) $Ś_1$ K = M, and simultaneously B = TG,
or (2) $Ś_1$ K = TG, and simultaneously B = M.

Here one of the agreements must, generally speaking, be accidental, since both can hardly be original; and either may be adopted, *if they have equal intrinsic merit.* Owing to the much greater correctness and reliability of $Ś_1$ K, I have, as a rule, adopted the readings of this group, other things being equal.

When the two recensions have alternate readings neither of which can have come from the other and *which have equal intrinsic merit* (N : S), I have, for the sake of consistency and with a view to avoiding unnecessary and indiscriminate fusion of versions, adopted, *as a stop-gap,* the reading of N. This rule is of very common application, since one constantly comes across readings which are but paraphrases of each other and between which it is impossible to discriminate. Examples of such alternative readings are:

	N	S	
1. 23	महर्षेः पूजितस्येह सर्वलोके महात्मनः ।	महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः । .	1. 23
1. 51	ग्रन्थं धारयितुं परे	केचिद्ग्रन्थस्य धारणे	1. 51
54. 3	सेतिहासान्महायशाः	इतिहासांश्च सर्वशः	54. 3
57. 30	पृथग्वंशाश्च शाश्वताः	सर्वे वंशकराः पृथक्	57. 30
60. 9	दक्षस्त्वजायताङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्भगवानृषिः ।	अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्ष उत्पन्नो भगवानृषिः । . .	60. 9
60. 10	वामादजायताङ्गुष्ठाद्भार्या तस्य महात्मनः ।	महर्षेस्तस्य भार्या तु वामाङ्गुष्ठादजायत । . .	60. 10

	N	S	
65. 20	सुभृशं तापयामास शक्रं सुरगणेश्वरम् ।	कम्पयामास देवेन्द्रं पुरा शक्रं महातपाः । .	65. 20
65. 35	एतानि यस्य कर्माणि तस्याहं भृशमुद्विजे ।	एतान्यन्यानि कर्माणि भृशं देव बिभेम्यहम् ।	65. 35
65. 35	तथाज्ञापय मां विभो	तथा पश्य सुरेश्वर	65. 35
66. 2	तपसा दग्धकिल्बिषम्	तपसोग्रेण कर्शितम्	66. 2
66. 3	अभिवाद्य ततः सा तं	ततोऽभिवाद्य सा तस्मै	66. 3
66. 9	कृतकार्या ततस्तूर्णमगच्छच्छक्रसंसदम् ।	शक्रसंसदमागच्छत्कृत्वा कार्यं शचीपतेः । .	66. 9
73. 4	वने चैत्ररथोपमे	आरामे नन्दनोपमे	73. 4
106. 9	करेण्वोरिव मध्यस्थः श्रीमान्पौरंदरो गजः ।	गजराजः करेणुभ्यां यथा मध्यगतस्तथा । .	106. 9
107. 20	इत्युक्त्वा भगवान्व्यासस्तथा प्रतिविधाय च । जगाम तपसे धीमान्हिमवन्तं शिलोच्चयम् ॥	एवं संदिश्य कौरव्य कृष्णद्वैपायनस्तथा । . जगाम पर्वतायैव तपसे संशितव्रतः ॥	107. 20
200. 9	नारदस्त्वथ देवर्षिराजगाम यदृच्छया ।	आययौ धर्मराजं तु द्रष्टुकामोऽथ नारदः । .	200. 9

When the above tests break down or when they give only a negative result, the expedient adopted by me was to find *a reading which best explains how the other readings may have arisen.* The true reading in this case has often proved to be a *lectio difficilior*, or an archaism or a solecism, the desire to eliminate them being the cause of the variation. Here follow some examples of variation due to the *lectio difficilior*:

57. 7 ऊधः "udder" (v. l. ऋद्धः, रूपं, ऊर्ध्वैः, रम्यः Nil., श्रेष्ठः, उच्चैः, ऊढः, ऊत्तुः, गूढः)
57. 29 मच्छिल्लः proper name (v. l. मावेल्लः, सशेल्लः, माचेल्लः, etc)
96. 16 शुभ्राणां from शुभ्र "shining" (v. l. सर्वेषां, हैमानां)
98. 13 कन्यस (doublet of कनीयस्) "younger" (v. l. कमहं, मा गमः, कनीयस्)
98. 18 समुद्रे (v. l. समुद्रे, समूहे, समृद्धे, etc.)
102. 18 चाभिभो (v. l. वा विभो, बोधिताः, चान्विताः)
103. 13 नात्यश्नीयां (v. l. नान्यधीयं, नान्यं श्रये, नाभ्यसूयां, नान्यश्रियां, etc.).

EMENDATION

Emendation has played a very inconspicuous rôle in the preparation of the constituted text. *Interpretation has in general been given preference over emendation.* Even in the case of corrupt passages, the reading of some manuscript or other gives sense, though it may not be the original sense, not even a wholly satisfactory sense. Precipitate emendation is, however, to be deprecated; for experience has shown that but a small proportion of scholars' corrections are really amendments. Moreover, in this special case, we know, as yet, too little about the epic idiom and the epic world altogether; as also about the vicissitudes of the epic text. Besides, who can say that the original was linguistically uniform, and conformed to any particular norm? What would be the style of a work which in the main is obviously a compilation?

The text, as it has been fixed by me, contains about 35 emendations. The corrections are generally very slight, being concerned mostly with single isolated words, never with whole passages. Wherever even a single letter has been added, omitted or altered, without the authority of any of the manuscripts, I have inserted an asterisk (*) in the text.

Only in very few instances do the emendations effected in this edition make any difference to the sense; e. g. 1. 41. 5 गर्तेऽऽ*र्तांस्त्राणमिच्छतः, where the word (आ)र्तान् has been

added to the pāda, a word found only in D_2; the other readings are: गर्तें तत्राणं, गर्ते तांत्राणं, गर्ते स्वत्राणं, गर्तेषु त्राणं, गर्ते स्वशरण° (hypermetric!), गर्तेऽस्मिंस्त्राणं, गर्ते संत्राण°, seven combinations, each having a different syllable between र्ते and त्रा! In a few cases the emendation affects merely some grammatical form of the stanza in question; e. g. 1. 86. 5 अशिल्पजीवी *नगृहश्च नित्यं, where the readings for नगृहश्च are विगृहश्च, अगृहश्च, ह्यगृहंश्च, व्यगृहंश्च (corruption of last?), गुणवांश्च, गुणवांश्चैव, न गृहस्थश्च (hypermetric!).

But the large majority of our emendations concern merely metre and sandhi. My study of the manuscript material led me to the conclusion that there was an ever growing antipathy, firstly, to hypermetric pādas, in fact to any form of metrical irregularity; and, secondly, to forms of sandhi not sanctioned or countenanced by Pāṇini's great grammar. In particular, there is noticeable a strong aversion to hiatus, *even where it was permitted by rules of grammar*. Hiatus between pādas also came to be disapproved and was removed by such expedients as that of adding a meaningless हि, तु or च at the beginning of the posterior pāda.

Manuscripts betray the surreptitious efforts of the scribes and redactors to eliminate hiatus (sometimes even when it is grammatically permissible) in the following instances among others: 1. 2. 91 (between pādas) वनवासश्च । उलूप्या पथि संगमः; 2. 130 पाण्डवा आयुधान्युत (8 readings); 2. 150 यत्र राज्ञा उलूकस्य; 2. 212 तत आश्रमवासाख्यं; 9. 11 (between pādas) °भरणा । उत्तिष्ठतु; 15. 2 हृष्टरूपा अपूजयन्; 21. 3 काल आहूय वचनं; 33. 18 भविष्यन्त्यस्य ऋत्विजः; 33. 22 वा अपरे and विघ्न एवं; 36. 7 स ऊर्ध्वं (v. l. स ह्यूर्ध्वं, स तूर्ध्व°); 41. 8 गर्ते अस्मिन्नधोमुखाः; 41. 21 गर्ते दीना अधोमुखाः (v. l. ह्यधोमुखाः); 45. 13 (between pādas) कुरुषु । उत्तरायामजायत (v. l. चोत्तरा°, सोत्तरा°, ह्युत्तरा°); 50. 17 राजा सदस्या ऋत्विजो (v. l. सर्त्विजो) हव्यवाहः; 60. 4 मरीचिरङ्गिरा अत्रिः (v. l. °राश्चात्रिः, °रा ह्यत्रिः, °राथात्रिः); 65. 24 (between pādas) सुदुर्धर्षे । उभे (S °र्धर्षश्चोभे); 72. 22 N देवा इन्द्र° (S देवाश्चेन्द्र°); 76. 18 ऋषिश्च ऋषिपुत्रश्च (v. l. °श्चास्यृषि°, °श्चाप्यृषि°, °श्चात्रृषि°, °स्त्वमृषि°); 83. 3 °ल्लोका अन्तवन्त (v. l. ह्यन्त°, त्वन्त°, चान्त°); 84. 13 महतो अजयं वै; 85. 8 तथा अशीतिं परिवत्सराणि (v. l. तथाशीति च परि°); 94. 38 मेने आत्मानं (ह्यात्मा°, सोत्मा°, चात्मा°); 96. 42 (between pādas) कालेन । अत्यक्रामत् (v. l. त्वभ्याक्रा°, स्वत्यक्रा°, सोत्यक्रा°, त्यक्तकाम°, सोभ्यक्रा°); 98. 8 अन्तर्वत्नी अहं (v. l. त्वहं, ह्यहं, °त्स्यहं, °त्न्यस्मि ते); 99. 15 च अमितद्युते; 99. 39 (between pādas) °व्रतोपेता । उपेयात् (v. l. ह्युपेयात्); 100. 2 निशीथे आगमिष्यति; 101. 3 स आश्रम° (v. l. चाश्रम°, त्वाश्रम°); 103. 5 (between pādas) कन्या । अनुरूपा (v. l. सानु°, त्वनु°, स्वनु°, ह्यनु°, etc.); 107. 32 (between pādas) जनपदस्यार्थे । आत्मार्थे ($Ś_1$ K_1 स्वात्मार्थे); 109. 7 (between pādas) °तेजा । ऋषि° (M_{6-8} त्यृषि°); 109. 21 (between pādas) च । अधर्मिष्ठं च; 110. 28 यदि आवां; 112. 31 वा ऋतुस्नाता; 114. 38 देवऋषीणां (v. l. °र्षभाणां, °गणानां, °निकायानां, °महर्षिणां); 116. 25 तज्ज्येष्ठा अनुमन्यतां; 148. 1 विदित्वा अपकर्षयं; 152. 19 सर्वे आजग्मुः; 157. 13 त्वया उक्तः (6 readings); 183. 3 (between pādas) तांश्च । उपोपविष्टान् (N ins. अपि); 218. 11 (between pādas) वासुदेवश्च । अप्रतिष्ठो. — It is evident that sandhi was originally more flexible. It is only in later phases of literature that writers make a shibboleth of it.

Similar efforts to correct hypermetric lines may be seen from:

20. 2 विनतां विषण्णवदनां (v. l. विषण्णरूपां विनतां, विनतां दीनवदनां, विषण्णवदनां कद्रूः)
78. 23 त्वरितं सकाशं काव्यस्य (v. l. शीघ्रं and द्रुतं for त्वरितं; also पितुः सकाशं त्वरितं, त्वरया काव्यसंकाशं)
92. 4 करवाणि किं ते कल्याणि (v. l. किं ते करोमि कल्याणि, करवाणि किमद्याहं, किं ते कल्याणि करवै)
94. 74 बलवत्सपत्नतामत्र (सापत्न्यमत्र बलवत्, तव सापत्न°, अहं सपत्न°).

Owing to the increasing sensitiveness to solecism, we find likewise different efforts made, independently of each other, to purge the text of what came to be regarded as stylistic blunders or corruptions in the ancient text. Examples of attempts made to

remove solecisms are: 1. 1. 190 ये च वर्तन्ति (v. l. वर्तन्ते ये च, ये वर्तन्ते च); 2. 93 हरणं गृह्य संप्राप्ते (v. l. गृहीत्वा हरणं प्राप्ते, दत्त्वा चाहरणं तस्मै); 7. 26 पुलोमस्य (v. l. पुलोम्नस्तु, °म्नश्च, °म्नोथ); 9. 2 चिन्त्य (v. l. स्मृत्वा, मत्वा); 21. 6 पन्नगाभवन् (फणिनोऽभ°, चारयोऽभ°); 43. 14 इयात् (v. l. अगात्, अयात्); 46. 37 शृङ्गेर्वचनं (v. l. शृङ्गिणो वाक्यं); 48. 24 सा त्राह्यस्मान् (v. l. त्रायस्वास्मान्); 96. 44 यथा दुहितरश्चैव (v. l. यथावदुहितॄश्चैव); 123. 16 तत्रोपकरणं गृह्य (v. l. °करणग्राही); 124. 24 उह्यन्तो pass. pres. part. (v. l. उह्यन्ते); 141. 7 नयिष्यामि (v. l. हि or तु नेष्यामि); 151. 23 गृह्य वाससी (v. l. वाससादाय); 154. 24 भागीरथ्याहमुत्तरे (v. l. जाह्नव्यामहमु°); 165. 24 बलाद्ध्रियसि मे नन्दि (v. l. ह्रियसे त्वं बलाद्भद्रे etc.); 169. 20 दाधार तैजसं (v. l. दध्रे महौजसं etc.); 184. 18 धरन्ति (v. l. वसन्ति, कदन्ति, चरन्ति, ध्रियन्ति, जीवन्ति, वदन्ति, हरन्ति !); etc., etc.

I add examples of *hypermetric* pādas (generally with the scheme ⏑⏑–⏑–⏑, – – –), which are the result of emendation: 1. 30. 7 प्रतिगृह्यतामिदानीं मे*; 1. 155. 35 *अवलिप्तं मे मुखं ब्रह्मन्.

And, finally, examples of *hiatus* as the result of emendation:

51. 8	अथो* इन्द्रः स्वयमेवाजगाम	116. 25	तज्ज्येष्ठा *अनुमन्यतां
57. 20	क्रियते *उच्छ्रयो नृपैः	119. 11	तथेत्युक्ते *अम्बिकया
98. 8	अन्तर्वत्नी *अहं भ्रात्रा	147. 2	रोरवीथो *अनाथवत्
99. 15	त्वया च *अमितद्युते	148. 1	विदित्वा *अपकर्षेयं
100. 2	निशीथे *आगमिष्यति	157. 13	पञ्चकृत्वस्त्वया *उक्तः
103. 5	श्रूयते यादवी कन्या *अनुरूपा कुलस्य नः ।	207. 17	कुले *अस्मिन्बभूव ह
110. 20	नाहं श्वाचरिते मार्गे *अवीर्यकृपणोचिते ।	214. 9	धर्मराजे *अतिप्रीत्या
110. 28	यदि *आवां महाप्राज्ञ	224. 5	संतप्यमाना (sing.) *अभितो.

It is important to remember that emendation has been resorted to merely for the purpose of *unifying divergent and conflicting manuscript evidence*, never in opposition to clear and unanimous testimony of manuscripts. The emendations are thus not amendments of the text in the ordinary sense of the word, made in order to eke out a better sense when the manuscripts yield no sense or an unsatisfactory sense; they are rather an effort to find, so to say, a hypothetical focus towards which the discrepant

THE "ADDITIONAL" PASSAGES

The uniformity of the interrelationship of the different manuscripts, versions or recensions, as has been already explained, is disturbed chiefly by comparison and conflation of manuscripts. A constant and fruitful source of confusion, as was pointed out above, has always been the marginalia. A more dangerous and troublesome source was the practice of incorporating into one's text—without stating the source and without much explanatory comment—passages found in other versions. It may be surmised that celebrated places of pilgrimage like Ujjayinī,[1] Rāmeśvaram, Kāśī, and others, with recitations of the epics held periodically in their famous shrines, have played an important rôle in the dissemination of the knowledge of local versions among the pious visiting pilgrims, whose number undoubtedly included the bards and the professional reciters of the epics.

[1] Bāṇa's Kādambarī (ed. Peterson, p. 61) refers to a recitation of the Mbh. on the fourteenth day of the half-month in the temple of Mahākāla at Ujjain, which the queen attends.

Much light is thrown on the origin of these misch-codices by the MS. K_4, a manuscript belonging to the Bombay Government Collection deposited at the Institute. In this manuscript we find long extracts from other cognate versions (such as ϒ) as also from the Southern recension, written out on separate folios and inserted at appropriate places in the body of the manuscript, with the words अत्र शोध्यपत्रमेकं written on the margin of the original folio, near the place where the passage is to be interpolated. Should this manuscript happen to be copied again and should the copyist insert the passage at the place indicated by the previous scribe, the interpolation would become an integral part of the new text which is *externally absolutely indistinguishable* from the rest of the text.

This leads us to the question of "additional" passages in general. Our attitude with regard to them is quite clear, in my opinion. The first and foremost source of our knowledge as to what the Mahābhārata comprises, is and must remain the manuscript evidence itself. For example, the question—which seems to trouble a great many people, judging by the inquiries on the point received at the Institute—whether the Uttaragītā, Gajendramokṣa and Anusmṛti are parts of the Mahābhārata, must be answered by the manuscripts themselves. If none of our manuscripts contain these passages, it is *prima facie* evidence that they are *not* parts of the Mahābhārata. There is nothing to suggest that our Mahābhārata manuscripts have suffered any serious loss at any time. There never was any lack of manuscripts, many of which were preserved carefully in temples, and which must have been copied repeatedly, for the enhancement of merit. There is no evidence of any break in the tradition at any time or any place, within the confines of India at least. The probable inference is that *our manuscripts contain all that was there originally to hand down*, and more. What late writers and commentators have said about passages not found in our manuscripts is always a matter of secondary importance; it cannot *ipso facto* nullify or override the primary evidence of manuscripts. Such extrinsic testimony has only local or personal value; it can always be rebutted by the evidence of the Mahābhārata manuscripts.

Likewise, whether an episode, adhyāya, passage, stanza or line may be regarded as belonging to the Mahābhārata or not must primarily depend upon whether the manuscripts contain it. Extrinsic evidence, in so far as it is valid, will principally hold good only for the period or locality to which it belongs. Intrinsic evidence may be considered; but, being of a subjective character, it must be used with caution. Our primary evidence being the manuscripts themselves, we are bound to view with suspicion, as a matter of principle, any part of the text which is found only in one recension, or only in a portion of our critical apparatus. Therefore, the evidence for such passages as are contained only in one manuscript, or a small group of manuscripts or versions, or even in a whole recension must be pronounced to be defective. Consequently, all lines belonging to one recension only, and *a fortiori* such as pertain to a combination of manuscripts amounting to less than a recension, for which there is nothing corresponding in the other recension and which are not absolutely necessary for the context—all lines, in short, with a defective title—have been placed in the footnotes or the Appendix, pending further inquiry regarding their credentials.

Such passages are not all necessarily spurious. There might be a hundred good reasons why the questionable passages are missing in a particular recension or version. It *might* conceivably be, for instance, that the shorter recension represents (as a certain

scholar has said) "a mutilated and hastily put together composition of the Middle Indian Redactors, who could not lay their hands on all manuscripts of the Mahābhārata".[1] The shorter version *might* again be, theoretically, a consciously abridged or expurgated version. Or, more simply, the omission *might* be due to mere oversight of some scribe who had quite unintentionally omitted the defaulting passage and this mistake of the first scribe had been perpetuated by the other copyists. And so on and so forth. But all these are mere *possibilities*. All these reasons in general and particular must be adduced and proved, or at least made probable, in any given case. Moreover, the manuscripts clearly show that there has been in progress, through centuries, constant comparison of manuscripts. In view of this circumstance, the explanation that the omission of a passage *in a whole version* might be due to a scribe's omission loses much of its force. *Omission is as much a fact in Mahābhārata textual tradition as addition.* And it is fair to demand of a person who alleges the authenticity of such one-recension passages why the rival recension does not contain it.[2]

The general condemnation of a recension or version that it is mutilated, merely on the ground that it lacks certain passages that are found in a rival recension or version, is entirely meaningless; for the argument might easily be reversed, so that the controversy will resolve merely into mutual vituperation. What I mean is this. From the fact that one of the recensions, say N, does not contain a certain passage or a certain set of passages found in another, say S, it is illogical to argue that N is a mutilated version; because such an argument can with equal cogency be applied to S, in regard to certain other passages that are missing in S but found in N. The point is so important and at the same time so difficult to grasp that I shall endeavour to make my meaning clearer with the help of a concrete illustration. My contention is this. From the fact that the Southern recension contains, say, the Nāḷāyanī episode (App. I, No. 100), which is missing in the Northern recension, it would be illogical to argue that the Northern recension is defective or mutilated; because one can, with equal cogency, seek to establish the mutilation or defection of the Southern recension by pointing, say, to the Gaṇeśa passage, which is found only in certain Northern manuscripts and is entirely missing in the Southern manuscripts. The argument could have been employed with greater semblance of reason and plausibility, had there been only a mere plus or minus on either side, but is entirely without cogency in the present instance where there are both additions and omissions on both sides.

---

[1] P. P. S. Sastri, The Mahābhārata, Vol. 2, Introduction, p. viii.

[2] Cf. Lüders, "Zur Sage von Ṛṣyaśṛṅga", *Nachrichten von der königl. Gesell. der Wiss. zu Göttingen*, Phil.-hist. Kl. 1901. 42: "Allein wie man über die Erklärung solcher Verschiedenheiten innerhalb der Nāgarīrecension auch denken mag, soweit es sich um die Verschiedenheiten zwischen N und G"—then, *a fortiori*, between N and S—"handelt, halte ich es für ein durchaus richtiges Princip, in den Abschnitten, die im allgemeinen Vers für Vers übereinstimmen wie z. B. der Text der Ṛṣyaśṛṅgasage, einen Vers, der entweder in N oder in G fehlt, als verdächtig, und wenn sich ein einleuchtender Grund für seine Einfügung darbietet, als interpoliert zu betrachten. Wer solche Verse für echt hält, muss erklären, wie es kam, dass sie in der einen Recension fortgelassen wurden".

Originality and authenticity are, unfortunately, not the prerogative of any single recension or version or manuscript.[1] They must be established, laboriously, chapter by chapter, line by line, word by word, syllable by syllable.[2] The optimistic view that any extant manuscript, however old and trustworthy, of some favoured version or recension, could give us, with a few additions and alterations, the text of Vyāsa's Bhārata or Mahābhārata is the index of a naïve mentality and does not need any elaborate refutation.

The argument in favour of any particular recension or version or text is frequently sought to be strengthened by a reference to the authority of the Parvasaṁgraha (Ādi 2), a weak reed on which every tyro leans rather heavily in the beginning, and it would be well to examine the argument here.

THE PARVASAṀGRAHA ARGUMENT

Until lately high hopes had been entertained that the Parvasaṁgrahaparvan (Ādi 2) would supply the clue to the solution of the perplexing question of the reconstruction of the original Mahābhārata. But the paradoxical situation created by the circumstance that two different editors of the Virāṭaparvan, both of whom rely mainly on the data of the Parvasaṁgraha for establishing the originality and authenticity of their respective texts, have produced critical editions of that parvan which differ by no less than 1467 stanzas,[3] has created grave misgivings in the minds of unbiassed critics as to whether the Parvasaṁgraha can render us any help at all in reconstructing the text of the Mahābhārata, and these misgivings appear justified by the facts of the case.

The exaggerated importance which the late Mr. Utgikar was inclined to attach to the numerical data of the Parvasaṁgraha, was, I believe, mainly, if not wholly, due to his mistaken belief that there was complete agreement between the two rival recensions in all material particulars as regards the text of this adhyāya. This erroneous and wholly unfounded notion seems to have been induced by the ambiguous and thoroughly misleading character of the text of the Kumbhakonam edition, which claims to be an edition "mainly based on South Indian texts", but presents a version of this adhyāya which has been unblushingly copied from the Bombay and Calcutta editions, ignoring wholly the Southern divergences, which are quite considerable.

Not only are there discrepancies between the two recensions as regards the numbers of the adhyāyas and ślokas in the various parvans, there is no complete agreement even between the different versions of the same recension. Take, for instance, the case of the Ādiparvan itself. Our constituted text (following the Śāradā codex) gives (1. 2. 96) the number of ślokas in the Ādi as 7884. But this is not the only reading of that number. For the digit representing the thousands alone, the choice lies between seven, eight, nine and ten! There can, therefore, be no doubt that the text of this adhyāya also has been tampered with and designedly altered, from time to time in various

[1] Lüders, *op. cit.* p. 43, justly asks: "Wenn aber die Grantha-recension Zusätze erfuhr, warum sollen wir denn annehmen, dass die Nāgarī-recension von ihnen verschont geblieben sei?".

[2] Cf. Winternitz, *Geschichte der ind. Litteratur*, 1. 398f.

[3] Mr. Utgikar's text contains only 2033 stanzas; while in Professor Sastri's Southern Recension, the Virāṭaparvan has 3500 stanzas! And both are said to be supported by manuscript authority.

ways, in order to make it harmonize with the inflated versions of a later epoch. It will thus have to be admitted that the Parvasaṁgraha argument is of secondary importance and must not be pressed too far.

Be that as it may, it is extremely problematic whether we could make any use whatsoever of the Parvasaṁgraha enumeration of ślokas in the case of the Ādi at least, because it will be difficult to compute the exact extent of this parvan and that for two reasons. Firstly, because this parvan, as is well known, contains two lengthy prose adhyāyas (3 and 90). Taking the figure of the Parvasaṁgraha to represent the exact extent of the *whole* of the Ādi, it is not clear how the prose portions were computed by the compilers of the Parvasaṁgraha. Most of the modern computers add the number of *stanzas* to the number of their respective prose *sections*, and arrive at the length of the Ādi in *s'lokas*! But this is bad arithmetic. P. P. S. Sastri offers a solution which is more ingenious than convincing. He holds the compiler of the Parvasaṁgraha down to the letter of his statement. The Parvasaṁgraha tells us, says Sastri, merely the number of *s'lokas* which the different parvans contain. Nothing is said about the prose sections. He therefore ignores the prose adhyāyas in computing the extent of the Ādi, and is satisfied that his text exactly agrees with the data of the Parvasaṁgraha!

The other difficulty in the way of using the Parvasaṁgraha figure in the case of the Ādi is that this parvan contains a large number of Triṣṭubh stanzas, which again introduce an element of uncertainty in the computation. Was each Triṣṭubh stanza counted as *one* śloka; or did the Bhārata-cintakas (mentioned in 1. 2. 172) compute the exact equivalent of the long-metre stanzas in ślokas? It is difficult to say. The difference in the reckoning will be, however, between 40 and 50 per cent of the total! As a very rough estimate, the Ādi may contain something like 500 long-metre stanzas. This factor alone would introduce a difference of about 225 stanzas!

These are some of the obvious difficulties in the way of making any practical use of the figure recorded in the Parvasaṁgraha for text-critical purposes. The computation may have some value in the case of a parvan in which there is no prose at all, which is almost wholly in anuṣṭubh metre, and for which finally the Parvasaṁgraha figure is certain, the manuscript evidence being unanimous.

It is quite within the range of probability that the apparent extent of the critical text of a parvan may fall appreciably below or rise appreciably above the figure recorded in the Parvasaṁgraha, as is actually the case with other editions. Moreover, unless it can be made probable that the compilation of this "Table of Contents" is nearly contemporaneous with the present redaction of the Great Epic, *these discrepancies will be without much cogency* in matters relating to the constitution of the text. The value of a manuscript, version or printed text of the Mahābhārata must not be thought to depend exclusively or even mainly upon its agreement with or discrepancy from the numerical data of the Parvasaṁgraha. It must in final analysis be regarded as depending upon the place it occupies in a logical and convincing scheme formulated to explain the evolution of the different extant versions and types of Mahābhārata manuscripts.

It should further be carefully borne in mind that even if there be exact agreement as to extent between the Parvasaṁgraha and any constituted text, this fact alone is no guarantee of the absolute correctness of the entire text, line for line, because the same

number of stanzas could be made up in innumerable different ways by accepting and rejecting stanzas of doubtful authenticity and uncertain documentation, of which there is always a plentiful supply in every parvan. The difficulty will finally not be solved even if we happen to light upon a unique manuscript which agrees with the Parvasaṁgraha exactly as to the number of stanzas in any particular parvan and we should adopt its text *verbatim*; because there is every probability that while it satisfies the one criterion of extent given by the Parvasaṁgraha, it may not satisfy, in every respect, other and more exacting critical tests, when compared line by line and word by word with other extant manuscripts.

In the above discussion I have implicitly assumed, as is done by most writers on the subject, that the word *s'loka* in the Parvasaṁgraha chapter has the usual meaning "stanza". This interpretation was called into question by the late Mahamahopadhyaya Haraprasad Sastri, who offered a new interpretation, which I cannot but think is far more plausible, although I do not agree with all the conclusions he deduces therefrom.

The really valuable discovery of the Mahamahopadhyaya, in my opinion, is that the word śloka cannot mean here stanza or verse or anything of the kind, but must denote (as in the parlance of scribes and vendors of manuscripts) *a unit of measurement of written matter*, comprising 32 syllables or akṣaras.[1] The difficulty of computing prose passages and the long-metre stanzas mentioned above finds a satisfactory solution at once in this interpretation of the word "śloka". And that is moreover the only interpretation of the word which, as far as I can see, can successfully solve that difficulty, in view of the circumstance that the text is heterogeneous, consisting of ślokas, prose, and long-metre stanzas. But in this supposition we shall have to count, not only the actual text (consisting of prose and verse), but the whole of the written matter. And that enumeration, whether it be 7884, 8884, 9884 or 9984, will include not only the text properly so called but also the colophons and the hundreds of the prose formulaic references (like वैशंपायन उवाच), besides perhaps the captions of adhyāyas, sub-parvans and parvans, and even the numerical figures denoting the numbers of ślokas, and so on.

The number of adhyāyas in our edition (225) does not tally with the number given in the Parvasaṁgraha (218), any more than in any of the previous editions: the Calcutta edition of the Ādi has 234 adhyāyas, the Bombay editions vary between 234 and 236, while the Kumbhakonam edition reaches the astonishing figure 260, though the Parvasaṁgraha figure in the case of each of these latter editions is the same, 227.

It may be pointed out that the adhyāya division in our extant manuscripts is extremely arbitrary. The average length of our adhyāyas should be about 35 stanzas; but adhy. 12 and 22 of our edition contain only 5 stanzas each, while adhy. 57 (to mention only one instance) has over 100 stanzas. As regards the contents of the adhyāyas also there is much inconsistency. Thus we frequently find that one adhyāya ends with the remark that a certain person spoke as follows, and his speech, which may be quite short, forms the beginning of the following adhyāya. Then again the manuscripts are far from being unanimous in the matter of marking the colophons; they show in fact wild

[1] Cf. Haraprasada Shastri, *A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Collection of the Asiatic Society of Bengal*, Vol. 5, Preface, pp. xxxii, xxxv, xxxvii, XLII.

fluctuations. Even the reading of the Parvasaṁgraha figure is not entirely free from doubt (e. g. our Śāradā codex gives the number of the adhyāyas as 230!), though the reading 218 seems highly probable.

Under these circumstances, nothing would be easier than to manipulate the colophons, by arbitrarily combining the conflicting data of the different recensions or versions or even manuscripts and arriving at *any required* figure. This has actually been done by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Southern Recension, which thereby achieves the dubious distinction of being the only edition of the Ādiparvan in which the adhyāya number agrees exactly with the Parvasaṁgraha figure but the colophons are mostly at the wrong places. This procedure is the less excusable in his case as he is at great pains to create the impression that he is just reproducing the text of one selected manuscript, correcting only "scriptorial" blunders. Now his basic manuscript (श = our G_6) divides the Ādi into two separate *major* parvans, Ādiparvan and Saṁbhavaparvan, with 40 and 200 *numbered* adhyāyas respectively, which makes a total of 240 adhyāyas, and which is nearer the Kumbhakonam figure (260) than the Parvasaṁgraha figure (218). While correcting "scriptorial blunders", Professor Sastri has, so to say, spirited away 22 colophons before our very eyes.

A more careful study of the manuscript evidence may tend to reduce the discrepancy between the constituted text and the data of the Parvasaṁgraha as regards the number of the adhyāyas, or at any rate may enable us to account for the difference, though at present it seems impossible to harmonize the manuscript evidence (consisting of the actual colophons) with the Parvasaṁgraha.

INTERPOLATION

There has been an extraordinary reluctance among scholars to face the fact that the Mahābhārata manuscripts may contain and do contain quantities of spurious matter. But there is now no excuse for such recalcitrance. The critical apparatus of this edition contains a unique record of hundreds of lines which are evidently and unquestionably spurious. Here is a list of passages from our Appendix, each found in *one* manuscript only: App. I, No. 2 (in K_6 marg.: containing 4 lines); No. 4 (K_3: 14 lines); No. 5 (B_4: 23 lines); No. 7 (G_1: 4 lines); No. 16 (K_4: 9 lines); No. 25 (D_5: 4 lines); No. 26 (B_4: 6 lines); No. 31 (K_4: 27 lines); No. 34 (K_4: 6 lines); No. 44 (D_2: 24 lines); No. 49–50 (Dn_1: 21 lines); No. 66 (D_4: 47 lines); No. 70 (G_1: 8 lines); No. 74 (B_1: 9 lines); No. 94 (D_4: 31 lines); No. 98 (D_4: 50 lines); etc., etc. These are passages from the Appendix alone, to which many of them have been relegated on account of either their length or their irrelevancy; but the foot-notes contain hundreds, nay thousands, of lines of precisely the same character. Then there are also lines which are found in only two or three manuscripts, of which I have counted some 300 instances. A number of new additions have been now given by Professor Sastri, who has examined other Telugu and Grantha manuscripts for his edition of the Ādi in the Southern recension. And I am fully persuaded that if we examine yet other manuscripts, we shall still find fresh passages which had never been seen or heard of before. No sane person would maintain that these are all original passages lost in all manuscripts except the few late and inferior manuscripts in which they happen to occur.

It is not always easy, as has already been remarked, to prove that these "additional" passages are interpolations. The epic metre is easy to imitate; the epic grammar is flexible; the epic style is nondescript. The additional lines are generally fashioned with skill, and fitted in with cunning. The following interpolated stanzas, by a poet aspiring after higher things, in fancy metre and classical style are rather exceptional:

1859* भीम उवाच ।

रे भूभुजो यदि भुवोल्लसितं न किंचि-
त्तत्किं स्पृहाजनि सुतां प्रति पार्षतस्य ।
जज्ञे स्पृहाथ कथमागतमागतं वा
प्राणाधिके धनुषि तत्कथमाग्रहोऽभूत् ॥
कस्य द्रोणो धनुषि न गुरुः स्वस्ति देवव्रताय
मन्दाभ्यासः कुरुपतिरयं श्रीसमुत्थैर्विलासैः ।
रे कर्णाद्याः शृणुत मधुरां ब्राह्मणस्याशु वाणीं
राधा यन्त्रं रचयतु पुनर्विद्धमप्यस्त्वविद्धम् ॥

An interesting instance of a passage which is betrayed by its contents is an extravaganza in some Grantha manuscripts. This bizarre interpolation[1] describes among other things, with circumstantial detail, the marriage of Parāśara and Satyavatī (*alias* Matsyagandhā). At this ceremony, the shades of the ancestors of both the bride and the bridegroom are invoked, all the details of a regular Hindu marital rite are minutely observed, and the marriage is solemnized in the presence of Vasiṣṭha, Yājñavalkya and other great Ṛṣis living in the Naimiṣa forest, with the distribution of *baksheesh* to Brahmins. It is an interesting speculation whether credulity can go so far as to regard even such passages as an authentic part of the original Mahābhārata or Bhārata of Vyāsa, just because the passage is found in some Mahābhārata manuscripts.

The foot-notes contain a rare selection of passages that are either palpably absurd, sometimes contradicting the immediate context, or else have little connection with the context in which they lie embedded: quotations, glosses, fanciful additions of details, the jetsam and flotsam of Mahābhārata poesie.

These bewildering fluctuations in the text are quite unique, being peculiar to the Mahābhārata. They are not found in the manuscripts of the Vedic literature or in those of grammatical, philosophical, or rhetorical texts or of the works of the classical poets and dramatists. This only proves that the Mahābhārata was peculiarly liable to inflation and elaboration.

When I say that the Mahābhārata manuscripts contain quantities of spurious additions, I intend no disparagement or condemnation of the text or of the manuscripts. The process is normal, inevitable and in a wider sense wholly right. *If* the epic is to continue to be a vital force in the life of any progressive people, *it must be a slow-changing book!* The fact of expurgation and elaboration is only an outward indication of its being a book of inspiration and guidance in life, and not merely a book lying unused and forgotten on a dusty book-shelf. Those are probably just the touches that have saved the Mahābhārata from the fate of being consigned to the limbo of oblivion, which has befallen its sister epics like the Gilgamesh.

---

[1] App. I, Nos. 35-36.

To give only one illustration. The awkwardness of the sexual relations of some of those epic characters of bygone ages must have been indeed a puzzle and a source of constant tribulation to the *reciter* of the epics (Paurāṇika), who was called upon to narrate, explain and justify those old-world stories to his devout and impressionable audiences, in the course of his recitations, which were, in the post-epic period, nothing more than edifying popular sermons. It is then no wonder that the shrewd ones among these pastors of the people, these professional keepers of their morals, should have occasionally taken the bull by the horn, so to say, and boldly added or substituted, *bona fide*, details which harmonized better with their own conceptions of right and wrong or with those of their pious flock.

A PROBLEM IN "TEXTUAL DYNAMICS"

After what has been said above, it is needless to add that the constituted text is based on all versions of both recensions and prepared on eclectic principles. I have given in the text whatever in each case appeared to be supported by the balance of probabilities, but all important deviations in the manuscripts are noted in the critical apparatus, so that every reader has, at his disposal, the entire material for controlling and correcting the constituted text, where necessary. All important elements of the text—lines, phrases, significant words and even word-parts—that are less than certain, are indicated by a *wavy line* printed below them. Slight differences in the spellings of words, of proper names (e. g. नैमिष : नैमिश) and some minor details (such as the expletives or the prose formulae सूत उवाच, सौतिरुवाच, सूतः etc.) are ignored for this purpose. This device is, by nature, hard to apply strictly, and there are bound to be many inconsistencies in its application. I have retained it all the same with the express object of obviating all false sense of security. This wavy line, running through the entire length of the text is, to my mind, the symbol and constant remembrancer of this essential fact in Mahābhārata textual criticism that the Mahābhārata is not and never was a fixed rigid text, but is fluctuating epic tradition, a *thème avec variations*, not unlike a popular Indian melody. Our objective should consequently not be to arrive at an archetype (which practically never existed), but to represent, view and explain the epic tradition in all its variety, in all its fullness, in all its ramifications. *Ours is a problem in textual dynamics, rather than in textual statics.*

To put it in other words, the Mahābhārata is the whole of the epic tradition: the *entire* Critical Apparatus. Its separation into the constituted text and the critical notes is only a static representation of a constantly changing epic text—a representation made for the purpose of visualizing, studying and analyzing the panorama of the more grand and less grand thought-movements that have crystallized in the shape of the texts handed down to us in our Mahābhārata manuscripts.

WHAT IS THE CONSTITUTED TEXT?

To prevent misconception in the mind of the casual reader, it is best to state at first what the constituted text is *not*.[1] The editor is firmly convinced that the text

[1] Thus Professor Sastri (Southern Recension, Vol. I, Introduction, p. xiii) writes about this edition: "Whilst the Poona edition *lays claim* to constitute the text of the Mahābhārata *as closely as*

presented in this edition is *not* anything like the autograph copy of the work of its mythical author, Maharṣi Vyāsa. It is *not*, in any sense, a reconstruction of the Ur–Mahābhārata or of the Ur–Bhārata, that ideal but impossible desideratum. It is also *not* an exact replica of the poem recited by Vaiśaṁpāyana before Janamejaya. It is further wholly uncertain how close it approaches the text of the poem said to be recited by the Sūta (or Sauti) before Śaunaka and the other dwellers of the Naimiṣa forest.

It is but a modest attempt to present *a version of the epic as old as the extant manuscript material will permit us to reach* with some semblance of confidence. It is, in all probability, not the best text of the Great Epic, possible or existing, nor necessarily even a good one. It only claims to be *the most ancient one according to the direct line of transmission*, purer than the others in so far as it is free from the obvious errors of copying and spurious additions. It may be regarded, if the editor has done his work properly, the ancestor of all extant manuscripts, or, to be precise, of the manuscripts examined and collated for this edition. The constituted text cannot be accurately dated, nor labelled as pertaining to any particular place or personality. Since our manuscripts are comparatively modern, our text cannot claim to be very old. It goes without saying that (precisely like every other edition) it is a mosaic of old and new matter. That is to say, in an average adhyāya of this edition (as of any other edition) we may read a stanza of the second century B.C. followed by one written in the second century A.D. Sometimes the gap will occur in the middle of a line, precisely as in every other edition. This unevenness and these inequalities are inevitable, conditioned as they are by the very nature of the text and the tradition.

The Vulgate text of the Mahābhārata is fairly readable and will appear in places, at first sight, to be even "better" than the critical text, because the former has been purged by the continuous emendations of scholars for centuries. A whole army of anonymous scholars and poets must have worked at the text to make it smooth and easy of comprehension, and to increase its popularity and usefulness by adding to it interesting anecdotes, incorporating into it current and popular versions and explanations, bringing it in a line with the ethical, moral, religious and political ideas of essentially different ages.

The reader will find that the constituted text is by no means smooth. It contains fresh instances of loose and archaic linguistic forms and constructions, anacoluthons and lack of syntactical concord. There remain many contradictions and superfluities. There is evident lack of finish in the hidden parts. These blemishes—if they be blemishes in epic poetry, which is dynamic poetry, with no necessary pretensions to niceties of style, in the narrower sense of the term—must have been inherent in the old poem. Where they are met with in the critical text, they are not speculative fiction; they are documented by the manuscripts themselves or at least are inferable from them with a high degree of probability.

---

possible to Vyāsa's version of the same, the principle underlying this edition" etc. Even Professor Sylvain Lévi, in a review of this edition (*JA*. Oct.–Dec. 1929, p. 347) wrote: "Si j'osais me permettre une suggestion dans ce domaine, je conseillerais à l'éditeur de renoncer, par pitié pour nous, à la part même du travail qui lui tient le plus à cœur et qui apporte à son esprit le plus de satisfaction, *la reconstruction de "l'Ur-Mahābhārata"* comme il se plaît à dire", etc. (Italics mine!) Both statements are false!

For the shortcomings mentioned above, the constituted text has merits also. It cleanses the text of puerile modern accretions and obvious errors of repetition, which lengthen and weaken the text. It solves a certain number of textual riddles (bogus kūṭas), which were the outcome of long standing corruptions and unskilful conflation. It rescues from undeserved oblivion many an authentic archaism, which had been gradually ousted in the course of transmission of the text.

Sooner than print up the text of one manuscript, however reliable it may be, declining to shoulder the responsibilities attaching to the work of an editor, I have ventured on the perilous path of text reconstruction, in the hope and belief that it will present a more faithful picture of the original than any *extant* manuscript could do. That to prepare such a text is a phenomenally difficult task, no one can realize better than the editor himself. It is as certain as inevitable that in preparing a text like this the editor will frequently make blunders, even gross blunders.

It is to be feared that there is no royal road in this incomparably difficult field. The only path left open to us by which we may return to the original Mahābhārata or Bhārata is the rough, narrow, scientific foot-path of repeated trial and error. More than one attempt will probably have to be made before the ideal is attained. It will, therefore, be prudent not to claim too much for the *first* critical edition, nor to expect too much from it.

OTHER EDITIONS

Of the old editions it must be said that they are creditable performances, but they lack the critical apparatus. We do not know on what manuscripts they are based, according to what principles the editors have prepared the text, information essential on account of the wild fluctuations of the manuscripts. That is why they have been almost wholly ignored in the present edition.

The *editio princeps* (Calcutta 1836) remains the best edition of the Vulgate, after the lapse of nearly a century. The later text editions, as is unfortunately too often the case with our editions, add to the *editio princeps* only a fresh crop of spurious lines and misprints.

The well-known *pothī*-form Bombay editions (published by Ganpat Krishnaji in Śaka 1799, and Gopal Narayan in 1913, and others), which include Nīlakaṇṭha's scholium, are supposed to represent Nīlakaṇṭha's text; but they contain many readings and lines which are not to be found in the Nīlakaṇṭha manuscripts, and are therefore not wholly reliable.

The Kumbhakonam edition, which is said to be "mainly based on the South Indian texts", is a fine representative of the composite Telugu version; it has been of immense help to me in the study of what may be called "conflate" readings. In former years its chief value lay in that it gave the reader glimpses, however imperfect and confused, of the important Southern recension. It is now rendered obsolete and superfluous by P. P. S. Sastri's new edition of the Mahābhārata, which will presently be described, and which is unquestionably a better representaive of the Southern tradition.

The Grantha edition (Sarfojirajapuram 1896) and the old Telugu edition (Madras 1855) were not examined: they are not likely to contain anything of high importance that is not found in the other editions or manuscripts collated for this edition.

The editions accompanied by vernacular translations, which form a very numerous class, are mostly bad reprints of one or the other of the earlier (printed) editions and may be completely ignored here; they are perfectly useless for critical purposes.

The new edition[1] of the Southern recension of the Mahābhārata by Professor P. P. Subrahmanya Sastri of Madras, now in the course of publication, which has been referred to several times already, is a laudable attempt to supply a long-felt want. He deserves the cordial thanks of all lovers of Sanskrit literature in general and of the Great Epic in particular, for his courageously undertaking such a stupendous and exacting task and pursuing it steadfastly, single-handed, during the scanty leisure permitted by his official duties as Professor of Sanskrit in the Presidency College of Madras, and Editor of the Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the extensive library of the Saraswathi Mahal at Tanjore. The edition is in no sense rendered superfluous by the Critical Edition, although most of the information it contains is or will be included, in some shape or other, in the present edition. The gulf between the Northern and the Southern recensions is so vast, that it is extremely difficult, if not practically impossible, to reconstruct the Southern text, completely and correctly, from the critical notes of this edition.

The principles on which the text of this edition of the Southern recension of the Mahābhārata is prepared have been set forth and briefly discussed above. The editor, it was pointed out, fondly cherishes the unfounded belief that he is printing a Grantha manuscript *as it is*, but consciously and unconsciously he has introduced so many important innovations, that the text, as a whole, must be pronounced to be *eclectic*; as eclectic as any text—at least as far as the Ādiparvan is concerned—published so far. For far less important deviations from the manuscripts have I condemned, above, the editions of the Vulgate. Judged as an *eclectic* edition, it must be pronounced to be inferior. The principle Sastri has laid down is a simple one to follow; in fact nothing could be simpler: he is to print the text of a selected manuscript *as it is*, only correcting clerical errors. And it is to be greatly regretted that he does not follow *rigorously* this principle. He constantly flouts it, in pursuit of some imaginary norm. Clear as his principle is, his actual procedure is somewhat paradoxical. He has left innumerable minor "inferior" readings in possession of the text (when he could have with perfect confidence, if not certainty, put into his text the correct readings), because he ostensibly wants to present the text as it is in one selected manuscript; on the other hand, he has light-heartedly, on utterly insufficient grounds, effected very substantial additions (in one instance extending to 140 lines), omissions and other unwarranted alterations (such as transpositions of adhyāyas), in the utterly mistaken (though unquestionably *bona fide*) belief that he is correcting only the "scriptorial blunders" of his exemplar, when they are in reality (as is shown by the evidence of cognate versions) nothing of the kind.

---

[1] The Mahābhārata, Southern Recension, critically edited by P. P. S. Sastri, B. A. (Oxon.), M. A. Professor of Sanskrit, Presidency College, Madras, etc. V. Ramaswami Sastrulu & Sons. Madras, 1931 ff.

The subtitle "Southern Recension" is perhaps a trifle ambitious, at least as far as the Ādi is concerned; because, firstly, he has utilized only six Southern manuscripts (1 Telugu and 5 Grantha), even less than the number (18) of the Southern manuscripts collated for our edition; and, secondly, he has completely ignored one whole Southern version, the important Malayālam version, in my opinion, the most important of Southern versions.

Further, it may be questioned whether the edition deserves to be called a *critical* edition at all, since, as was pointed out above, the editor is avowedly aiming only at *reproducing the text of one manuscript*, categorically renouncing the obligation of the textual critic to restore the text, as far as possible, to its original form.

The inclusion in Sastri's text of a certain number of stray lines and even a few lengthy passages which are peculiar to the Northern recension and *absolutely foreign* to the Southern,[1] throws much light on the unconscious process of the growth of the epic and the irresistible influence which the Vulgate exerts on a text that is coming into being, in other words, on that subtle process of textual osmosis (if I may term it so) by which the epic texts have become conflated. Sastri's explanations in his Introduction as well as his procedure elucidate much of the psychology of the ancient scribes and redactors, who have in the past shaped our Mahābhārata texts for us. Unconsciously he seems to have worked on the identical principles on which the ancient scribes have worked. His edition is a true *lineal descendant* of the Mahābhārata manuscripts of South India.

In preparing Appendix I of this edition (in which there is a strong preponderance of the Southern element), I had to go rather carefully over Sastri's text of the Ādi, when I came across far too many inaccuracies in the passages for which I checked his text and critical notes with the collations of the manuscripts common to our critical apparatus. The critical notes of the edition leave much to be desired. He has mostly shown correctly the additional passages in the manuscripts examined by him; but he fails, as a rule, to note the transpositions, omissions, and above all repetitions, which often are, critically, highly significant, probably again in the erroneous belief that they are negligible "scriptorial blunders". Some of them are undoubtedly so, but not all. Likewise he has not always shown correctly the additions and omissions of the colophons, and yet he is evidently most anxious to reach the number 218, given by the Parvasaṁgraha. All deviations, however trivial they may seem to him, he should have scrupulously noted, as a matter of principle, because he must realize that with his utterly negligible critical apparatus—comprising only five or six manuscripts out of a total of more than three hundred manuscripts of the Ādi—it is wholly impossible for him to understand and explain the full significance of all the textual features and anomalies of the manuscripts examined by him. I will not take him to task for the numerous wrong readings which have inadvertently crept into his text, because I know, from personal experience, that it would be a physical impossibility to combine any high degree of accuracy with the pace at which he is compelled to bring out the volumes. But it is inevitable that the discovery of such inaccuracies should give rise to a sense of insecurity and suspicion in the mind of the reader in respect of those matters that he has to take from the editor on trust.

---

[1] See above, p. LXXXV, and foot-note 4.

The minor deficiencies pointed out here do not, however, detract materially from the many merits of the work, from the incalculable advantage we derive from having a Southern version of an entire parvan in Devanāgarī transcript, printed in handy volumes, because the Southern manuscripts are really most inconvenient for the purposes of rapid consultation. I should be indeed very ungrateful if I did not frankly admit that Professor Sastri's edition has been of immense help to me, personally, for the study of the Southern recension, and I have no doubt that it will also help other workers in the field in future.

There remains for me the pleasant duty of recording all the encouragement and assistance I and my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board have received from different quarters in the course of our labours in this connection.

To Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, B. A., Ruler of Aundh, whose liberality made it in the first instance possible for the Institute to undertake this ambitious project—the greatest philological enterprise undertaken in India within living memory—I have to tender on behalf of myself and other people like myself interested in the study and regeneration of our great National Epic, our most sincere and cordial thanks. For the numerous marks of personal kindness with which the Chief Saheb has favoured me, in this connection, on all occasions, I have to offer him the expression of my profound gratitude. His unflagging zeal and irrepressible optimism have helped me to carry on the work in the face of heavy odds. The Chief Saheb has been pleased to enliven the dry and scientific character of the work by contributing to this edition excellent paintings of scenes selected from the Great Epic, paintings especially prepared under his expert guidance and supervision, for the purposes of this edition.

I have next to record the gratitude of the promoters of this scheme to various distinguished donors: the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma; the Governments of H. E. H. the Nizam of Hyderabad, H. H. the Maharaja of Mysore, H. H. the Gaekwad of Baroda; the Chief of Phaltan and other enlightened and patriotic Rulers and Chiefs of Indian States; the University of Bombay; and diverse other generous donors: who have all rendered valuable financial assistance to the scheme and contributed their share to that measure of success which has already been achieved. In this connection I must not forget to mention the kind offices of my old friend the Honourable Mr. Mukundarao R. Jayakar, M. A., Bar-at-law, Member of the Legislative Assembly, whose selfless interest in the success of this project has moved him to exert his influence for enlisting the sympathy and securing the help of some of the distinguished donors mentioned above.

I must next record my grateful thanks for help of various kinds I have received from my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board, namely: Prof. S. K. Belvalkar, M. A., Ph. D., I. E. S.; Prof. A. B. Gajendragadkar, M. A., B. E. S.; Mr. P. V. Kane, M. A., LL. M; Principal R. D. Karmarkar, M. A.; Prof. V. G. Paranjpe, M. A., LL. B., D. Litt.; Prof. V. K. Rajavade, M. A.; the late Mr. N. B. Utgikar, M. A.;

Prof. P. L. Vaidya, M. A., D. Litt.; Mr. V. P. Vaidya, J. P., B. A., Bar-at-law; Prof. M. Winternitz, Ph. D.; and the late Rev. Father R. Zimmermann, S. J., Ph. D. No Board of which I have been a member has worked, ever since its inception, more smoothly and harmoniously.

But I desire to make a special mention of my indebtedness to Mr. V. P. Vaidya, Bar-at-law, of Bombay, and the late Rev. Father R. Zimmermann, S. J., whose advice and ready help accompanied my labours from the time I first undertook the responsibilities of the work. The interst of my late lamented fellow-student and friend Father Zimmermann in this project did not flag even as he lay, in 1931, in a Nursing Home at Feldkirch, waiting prepared to meet his Maker! Nothing encouraged me more in the early stages of this arduous and fascinating work than the active and unwavering interest with which these two friends followed it.

Nepal and Kashmir in the North and Tanjore and Travancore in the South are known to contain vast treasures of unpublished and valuable Sanskrit manuscripts; and the course of Indological studies of the last two or three decades may be said to have been dominated by discoveries of outstanding importance made during that period in the three last mentioned centres. On the other hand, in regard to the large and well-stocked public and private libraries which are known to have been in existence in the country, Nepal decidedly appears not to have contributed its quota to the stock of fresh material which is now required for unravelling further the tangled skein of the history of Indian literature. Satis Chandra Vidyabhushana and Haraprasad Sastri among Indians, and Sylvain Lévi and Giuseppe Tucci among Europeans have undoubtedly done valuable pioneering work, but in view of the immense possibilities, what has been achieved thus far must be said to be tantalizingly little.

Under these circumstances, we cannot be sufficiently grateful to Rajaguru Hemaraj Pandit, C. I. E., Director of Public Instruction, Nepal, through whose good offices the doors of the rich store-house of the Nepālī material were thrown open to us—material which is all but inaccessible to Indologists—and we have been placed in a position to publish, *for the first time in the history of Mahābhārata studies*, collations of valuable Nepālī manuscripts. This supremely unselfish and profoundly learned patron of Sanskrit studies has really done more than merely supplying to the Institute, free of cost, collations of Nepālī manuscripts available to him in local libraries. Realizing that there were valuable manuscripts to be had outside Kathmandu, the headquarters of the Rajaguru, he caused a search to be made, at his own expense, throughout that distant outpost of Hindu culture and civilization, for old Mahābhārata manuscripts, and the find of the valuable MS. $\tilde{N}_3$, the oldest of the dated manuscripts of our critical apparatus, is the unexpected and welcome fruit of the Rajaguru's exertions in the cause of Mahābhārata research. Only those who know the difficulties in the way of obtaining any manuscript from Nepal will be in a position to appreciate fully the debt which the editor and the other members of the Mahābhārata Editorial Board, and beyond that the whole world of Indologists, owe to the Rajaguru. Sanskritists have much to hope for from the dispassionate efforts of this truly patriotic and cultured Rajaguru, who loses no opportunity of placing his immense learning and unbounded resources freely at the disposal of all serious workers in the field of Sanskrit research.

In connection with other help that has been received from extra-mural collaborators, I must put on record our special obligation to Pandit Vidhushekhara Sastri Bhattacharya of the Visvabharati, and to M. R. Ry. Rao Saheb T. Sambamurthi Rao Avl., B. A., B. L., of the Saraswathi Mahal, Tanjore. These gentlemen have been good enough to supply the Institute, for many years past, with carefully prepared collations of manuscripts which are in their charge or which were kindly procured by them, on loan, for the purpose, unselfishly supervising the work of their collation centre, at great sacrifice of their time and labour. To Professor K. Rama Pisharoti, then Principal of the Sanskrit College at Trippunittura in Cochin State, I am indebted for the collations of Malayālam manuscripts for the first two adhyāyas of this parvan.

My special thanks are due to the Managing Committees and Trustees of the following libraries and institutions for supplying me with the manuscripts required by me and allowing me to retain them as long as necessary: the Adyar Library, the Baroda Oriental Institute, Benares Sanskrit College, Mysore Oriental Library, Shri Yadugiri Yatiraj Math (Melkote, Mysore) and the India Office (London). The latter deserves special mention as the only European library I know, which sends out freely its Indian manuscripts, on loan, back to India, for the use of Indian scholars. A few manuscripts were sent to me by my kind friends Professor Sushil Kumar De, Head of the Department of Sanskrit and Bengali, Dacca University, and Professor Bhagavaddatta of the Dayananda Anglo-Vedic College, Lahore, to whom I wish to thank for this kind help. I am obliged also to Sardar Kibe of Indore for the loan of a Nīlakaṇṭha manuscript. The Chief of Idappalli, Mr. Anujan Achan, Mr. Kallenkara Pisharam, all of Cochin, as also the Proprietors of the following estates in Cochin, Poomulli Mana, Avaṇapparambu Mana, Nareri Mana, have put me under heavy obligation by sending me freely Malayālam manuscripts in their possession, for collation, at a time when it was rather difficult for me to secure any Malayālam manuscripts at all.

I desire further to express my gratefulness to various scholars who have followed the publication of the fascicules of this volume with keen interest, periodically publishing reviews of them in the Journals of different learned Societies, reviews expressive of their interest and appreciation: to wit, Professors Banerji Sastri, Barnett, Belloni-Filippi, Charpentier, S. K. De, Edgerton, R. Fick, Jayaswal, Konow, Krishnaswami Aiyangar, Lesny, Kalidas Nag, Weller, Winternitz and others. These kind reviewers have adopted uniformly a most courteous and sympathetic tone in their reviews. Their sympathy and courtesy have always reminded me of those classic lines of Bhartṛhari:

परगुणपरमाणून्पर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ।

I must next record my thanks for the ungrudging assistance I have uniformly received from the members of the permanent staff of the Mahābhārata Department of the Institute. Mr. S. N. Tadpatrikar, M. A., Supervisor of Collations, was always by my side, helping me with useful suggestions, when I constituted the text of the Ādi. Mr. Tadpatrikar has been associated with the work, in various capacities, since 1919. He had assisted my predecessor, the late Mr. Utgikar, in preparing the Tentative Edition of the Virāṭaparvan and seeing it through the press. The compiling of the critical notes (printed at the foot of the page) was entrusted by me to Messrs. B. G. Bhide and D. V.

Naravane. For the conscientious manner in which these two gentlemen have discharged their duty, I feel greatly obliged, since it is a most tedious and trying piece of work to collect the variant readings from the different collation sheets, and to arrange, in a prescribed form, according to stringent rules of sequence and enunciation, that ponderous mass of variants which is and will remain the unique feature and abiding achievement of this edition. The Śāradā codex was collated by the Head Shastri of the Mahābhārata Department, Shankar Shastri Bhilavadikar. The comparative paucity of printing mistakes in this volume is largely due to the vigilence and conscientiousness of the Collator and Reader, K. V. Krishnamurti Sharma, Sastri, of Erode (South India). These and other members of my staff have uniformly worked with exemplary zeal and untiring patience, to make a success of this edition, and I gladly take the opportunity of putting on record their loyal help and willing co-operation.

It is but right that I should also mention here that the Manager and the expert compositors of the renowned Niranaya Sagar Press have rendered ungrudgingly every assistance in carrying out the typographical arrangements which appeared to me best suited for the purposes of the work, meeting requirements that would have tried the patience and exhausted the resources of any other press in India.

Last but not least, I must express my profound gratitude to my revered Guru Geheimer Regierungsrat Professor Dr. Heinrich Lüders of the University of Berlin. What little merit there may be in the present work is due wholly to that excellent though somewhat rigorous and exacting training in philological methods which I had the benefit of receiving at his hands in the Indogermanisches Seminar, as a student in the University of Berlin. It is my firm conviction that there is no living scholar who has a deeper insight into the history of the Indian epic and the complicacies of its tradition than Geheimrat Lüders. It was, therefore, an unlucky day in the annals of Mahābhārata studies when, for lack of sympathetic co-operation and adequate financial support, he must have been compelled to abandon his epic studies, and our Great Epic lost the benefit of redaction at the hands of one of the greatest living philologists. His early Mahābhārata studies, *Ueber die Grantharecension*, *Die Sage von Ṛṣyaśṛṅga* and the *Druckprobe* have been to me like beacon lights in the perilous navigation of the Mahābhārata Ocean. May this work be to him a small recompense for the great trouble he has taken to initiate me in the mysteries of textual criticism!

August, 1933. V. S. SUKTHANKAR

A NOTE ON THE ILLUSTRATIONS IN THE FIRST VOLUME OF THE CRITICAL EDITION OF THE MAHĀBHĀRATA

The question as to how to draw the pictures for this edition was informally discussed, to a certain extent, at the time of the First Oriental Conference held at Poona in November 1919. Even before this meeting was held, the question was referred for opinion to scholars and experts in the matter. But on either occasion the outcome was not assuring. The effort only served to emphasize how widely divergent views and notions were entertained on the point at issue.

The question is further complicated by the fact that no caves or statues or carvings, belonging to the Epic period, are available, nor is there any literary evidence which may unimpeachably be assigned to the Epic period. Some of these questions are: What sort of dress should Draupadī be shown in? What would be the proper dress for Arjuna? In what manner did he wear his crown and armour? What was the style in which carts and chariots were built then? How were the houses built? How should the royal umbrella and other insignia be shown? Should these and others items of their life be drawn from mere descriptions or occular evidence such as some of our modern artists do, or should they be based on some real evidence?

Foreign invasions and foreign dominance, for centuries together, have not been able to undermine, to any appreciable extent, our conservatism. Howsoever some of our officials and intelligentzia might be dressing themselves on social ceremonious occasions from the tenth century—the advent of Mahomedan rule—onward, it can scarcely be gainsaid that we in our homes, and more especially on religious occasions, wear only two pieces of cloth. This onset of new fashions has been resisted by women generally, who have stuck to their old mode of habiliments. Should not this conservatism enable us to conclude that our social customs, manners and ways as evidenced in our costumes, ornaments and innumerable other details, at a period when India was unaffected by contact with foreign rule, were the same as what must have been current for centuries together?

We shall, therefore, not be wrong in holding that the details of daily life as portrayed on Indian sculptures and statues belonging roughly to the period 300 B. C. to 150 B. C. in so far as they depict certain costumes, ornaments, etc., must have been those which had prevailed from very ancient times—say for about a thousand years previous to their depictment—times, which we may, without much contradiction, generally designate as the Epic or Mahābhārata period.

For our present purpose, I have arrived, after prolonged and due consideration, to the conclusion that the pictures for the Critical Edition of the Mahābhārata should follow the models of the pictures to be found in the old sculptures and stūpas, like those at Bharhut, Sanchi, Amaravati, etc.

The different points in this connection have been fully discussed in my article published in the *Annals of the Bhandarkar Institute* (1921-22). I here propose to show

how far, the lines, originally planned, have been actually followed in drawing all the sixteen pictures included in the present first volume of the Critical Edition.

Regarding the dress of males it was said, "Ascetics are shown as having long beards and also curls of matted hair, as being clothed in bark garments and in skins of deer, and also as wearing a string of beads round their neck." This may be evidenced by the group of Ṛṣis in the first picture, "Sūta relating the Epic to the sages of the forest"; as also, elsewhere, in the portrait of Parāśara (facing p. 250), and of Pāṇḍu as an ascetic (facing pp. 517 and 518).

Leaving the forest enclosures, and turning to the social life in cities, it was remarked: "The three chief constituents of male dress seem to have been the Dhoti, the Uttarīya, and Uṣṇīṣa (head-dress). There cannot have been any special difference in the style and contents of a king's dress and an ordinary man's dress." These can be seen side by side in the picture, facing p. 187, where king Parikṣit and his terrified courtiers are shown. It will be marked that the lower garment, the Dhoti, is, as was noted in the article under reference, worn by binding "a half of their dhoti round the loins and then by binding a knot, allowing the other half and its skirt to hang down." The ornaments round the neck and the wrist can be clearly marked in Yayāti's portrait in the picture facing p. 360.

After having discussed, at a greater length, the questions about the attire, ornaments, etc. of women in different positions in the society, it was said in conclusion: "Our picture of an Epic Princess would be something like this. A lower garment with loose flowing folds, a covering for the upper body running from below the right armpit across the breasts and thrown on the back; the two ends of this garment let loose downwards across the arm, the end sometimes covering the head; . . . plenitude of ornaments everywhere . . .".

Women in different positions and of different social status, figure in many of the pictures in the volume. Of these, prominent are: the boat-girl (facing p. 250) Satyavatī; the divine Gaṅgā (facing p. 427); as also the females surrounding king Yayāti (facing p. 360). A picture presenting collection of sportive ladies of the royal family (facing p. 840), would help to show the full details of female attire of the Epic days.

It has to be noted, in this connection, that although the art of sewing can be traced back to Ṛgvedic times, I have faithfully followed the art of Sanchi, Amaravati, etc., and covered the females with only two garments in all positions of life, the idea of bodices being considered a doubtful one. Even the boat-girl Matsyagandhā has her upper piece of cloth lying at her side, in the boat, while she is rowing with her upper body all bare. The ornaments on the arms, ankles, neck, ears etc. have been presented as fitting the status of the particular individual.

Of the animals, the horse appears in full saddle held up by Śaṁtanu (facing p. 427), as also a team of four horses yoked to a chariot drawn in the tournament picture (facing p. 562). The chariot drawn in this picture has two wheels following the model of those at Bharhut, Sanchi and Amaravati.

Regarding the weapons of war, the only ones hitherto painted have been the bow and arrow, strung, as shown in the tournament picture, and unstrung as in the hands of

Śaṁtanu, and the boy Bhīṣma, in the picture facing p. 427. Other weapons will have to be drawn in due course, as the story of the Epic marches towards war.

I have, in short, as proposed in the beginning, followed the sculpture at Sanchi, Bharhut and Amaravati and from the appreciative remarks of the reviewers, for which I am thankful, I believe, the principle has been now accepted, in the main, by all the critics, and this clears the way for further work in the field.

I would, however, most thankfully welcome any further suggestions from critics, who, it is hoped, would now be able to study the whole range of pictures more intensively, in all their details and to judge for themselves, how far they are true to the spirit of the Epic.

Aundh, June 1933.

BHAWANRAO PANDIT PRATINIDHI,
Ruler of Aundh

CONCORDANCE OF THE SCHEME OF ADHYĀYAS

in the following three editions: the Critical Edition, the Bombay Edition (Ganpat Krishnaji, Śaka 1799), and the Madras Edition (Southern Recension, 1931)

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
1	1	1	37	41	33
2	2	2	38	42	34
3	3	3	39	43	35
4 }	4 }	4	40	44	36
5 }	5 }		41	45	37
6	6	5	42	46	38
7	7	6	43	47	39
8	8	7	44	48	40
9 }	9 }	8	45	49	41
10 }	10 }		46	50	42
11 }	11 }		47	51–52	43
12 }	12 }		48	53	44
13	13–15	9–10	49 }	54 }	45
14	16	11	50 }	55 }	
15	17	12	51	56	46
16	18	13	52	57	47
17	19	14	53	58–59	48–49. 1–10
18	20	15	54	60	49. 11–34
19	21	16	55	61	50
—	22	—	56	62	51
20	23	17	57	63	53–54
—	24	—	58	64	55
21	25	18	59	65	56
22	26	19	60	66	57
23 }	27 }	20	61	67	58
24 }	28 }		62	68	79
25	29	21	63	69	80
26	30	22	64	70	81
27	31	23	65	71	82
28	32	24	66	72	83
29	33	25	67	73	84
30	34	26	68–69	74	{ 85–88. 1–46
31	35	27			{ 88. 103–105
32	36	28	70	75	59
33	37	29	71	76	60
34	38	30	72	77	61
35	39	31	73	78	62
36	40	32	74	79	63

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
75	80	64
76	81	65
77	82	66
78	83	67
79	84	68
80	85	69
81	86	70
82	87	71
83	88	72
84	89	73
85	90	74
86	91	75
87	92	76
88	93	77
89	94	78 $88._{47-94}$
90	95	52
91	96	89
92	97 98	90 91
93	99	92
94	100	93-94
95	101	95
96	102	$96-98._{9}$
97	103	$98._{10}-99._{4}$
98	104	$99._{5-50}$
99	105	100-101
100	106	102
101	107-108	103
102 103	109 110	104
104	111	105
105	112-113	$106._{1-30}$
106	114	$106._{31-41}$ $107._{73-75}$
107	115	$108._{1-7}$ $110._{21-40}$ $110._{68-82}$
—	116	111
108	117	112
109	118	$106._{42-72}$
110	119	$107._{1-51}$
111	120	$107._{52-72}$ $108._{21-36}$
112	121	$108._{37-71}$
113	122	$109-110._{13}$
114	123	$110._{14-23}$ $110._{41-66}$ 113
115	124	114
116	125	115
117	126	116
118	127	117
119	128-129	118-120
120 121	130	121 122
122	$131-132._{12}$	123-124
123	$132._{20cd}-133$	125-126
124	134	127
125	135	128
126	136	129
127	137	130
128	138	131
—	—	132-133
—	139	134
—	140	137
129	141	135
130	142	136
131	143	138
132	144	139
133	145	140
134	146	141
135	147	142
136	148	143
—	149	$145._{2-21}$
137	150	144 $145._{1}$ $145._{23-28}$
138	151	146
139	152	147
140 141	153	148 149
142	154	150
143	155	$151-153._{40}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
144	156	$153._{41-58}$
145	157	154
146	158	155
147	159	156
148	160	157
149	161	158
150	$162-163._{3}$	$159._{1-29}$
151	$163._{4-28}$	$159._{31}-160$
152	164	161
153 154 155	165 166 167	162
—	—	163
156 157	168 169	164
158–159	170	166–168
160	171	169
161	172	170
162 163	173	171 172
164 165	174 175	173
166	176	174
167 168	177	175 176
169	178	177
170 171 172	179 180 181	178
173	182	179
174	183	180
175	184	165
176	185	181
177 178	186 187	182
179 180	188 189	183
181	190	184
182–183	191	185
184	192	186
185 186	193 194	187

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
187 188	195 196	188
—	—	189
189	197	$190-191._{21}$
190	198	$191._{22-45}$
191	199	192
$192._{1-7}$	$200._{1-7}$	$193._{1-10}$
$192._{8-29}$	$200._{8-31}$	$195._{1-27}$
193 194 195	201 202 203	$195._{28-95}$
196 197	204 205	196
198 199	206 207	197
200	208	199
201 202 203 204	209 210 211 212	200
205	213	201
206	214	202
207	215	203
208 209	216 217	204
210	218	205
211	219	206
212	220	207–209
213	221	210–212
214	222	$213-214._{17}$
215–216	223–225	$214._{18-46}$
217 218	226 227	215
219 220 221	228 229 230	216
222 223	231 232	217
224 225	233 234	218

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
Bom. *or* Bomb. = Bombay (edition).
C. = Calcutta edition of the Mbh. (*editio princeps*).
Cal. *or* Calc. = Calcutta (edition).
comm. = commentary.
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam.*
int. lin. = *inter lineas.*
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam edition of the Mbh.
Kumbh. = Kumbhakonam (edition).
M. = Madras edition of the Mbh. (of P. P. S. Sastri begun 1931).
Mad. = Madras (edition).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
p = pāṭhāntara (*added* to the abbreviation of the name of a commentator, e. g. Arjp, Nīlp or to the symbol denoting a commentary).
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu.*
st. = stanza(s).
subst. = substitute(s).
Suparṇ. = Suparṇādhyāya (ed. Grube).
suppl. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam.*
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = (with variation).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀ ❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.
[ ] besides their normal uses, enclose additions to MS. readings.
( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be omitted from MS. readings.
* (superior star) in the text indicates an emendation.
* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.
~~~ printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.
~~~

॥ आदिपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

C. 1. 0
B. 1. 1. 1
K. 1. 1. 1

[*N. B.* The original first folio of K_2 is missing; the substituted folio, which is written by a later (and entirely different) hand, ends with लोमहर्षणि-रुवाच (cf. 1. 1. 8). Of the second folio, only the orig. left-hand portion has been preserved; the missing part of the text has been written on a piece of a paper pasted on to the orig. fragment to make it complete. Each line on either side of the folio is thus made up of writing in two different hands, distinguished here as original (orig. half) and substituted (subst. half). The second folio begins with जनमेजयस्य (cf. 1. 1. 8) and ends with यक्ष्या साध्या (cf. 1. 1. 33[a]). — The first seven folios of D_{18} are missing. The MS. begins with भ्रूणहत्याकृतं पापं (cf. 1. 1. 205[*]) and thus practically the whole of the first adhyāya is wanting in it.]

Benedictory stanza.

This stanza is found only in $Ko_{1.2}$ (*sec. m.* on subst. fol.)$._{3-6}$ V_1 B ($B_{3.4}$ missing) D ($D_{9.13}$ missing) T_1 G_7 (marg.).

— Dn (except Dn_2) add ॐ before the st. $Ko_{2.4}$ (चैव *sup. lin.*) $D_{1.3.4m.6.8.12.14}$ T_1 G_7 read व्यासं for चैव in the second line.

— $Ko_{.6}$ ins. *before* the st.: श्रीगणेशाय नमः. *After* the st., Ko ins.: नमः कृष्णद्वैपायनाय.

— K_1 ins. *before* the st.: ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीर.

— K_2 ins. *before* the st.: श्रीगणेशाय नमः । श्रीवासुदेवाय नम[ः।]वेदव्यासाय नम[ः]॥ श्रीमन्नित्यकुंजविहारिणे नमः.

— K_3 ins. *before* the st.: flourish ॐ नमः श्रीविघ्नविनाशनाय; then follow:

1* जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।
यस्यास्यकमलकोशे वाङ्मयममृतं पिबति लोकः ॥

2* धर्मदृढबद्धमूलो वेदस्कन्धः पुराणशाखाढ्यः ।
क्रतुकुसुमो मोक्षफलो जयति कल्पद्रुमो विष्णुः ॥

3* पितामहाद्यं प्रवदन्ति षष्ठं महर्षिमक्षय्यविभूतियुक्तम् ।
नारायणस्यांशजमेकपुत्रं द्वैपायनं वेदनिधिं नमामि ॥

4* पाराशर्यवचस्सरोजममलं गीतार्थगन्धोत्कटं
नानाख्यानककेसरं हरिकथासंबोधनाबोधितम् ।
लोके सज्जनषट्पदैरहरहः पेपीयमानं मुदा
भूयाद्भारतपङ्कजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे ॥

— K_4 ins. *before* the st.: ॐ नमो भगवते वासुदेवाय.

— K_5 (om. भगवते and the whole of the third phrase) ins. *before* the st. the namaskāras as in Dn below; then follow 1* and 4* (cf. K_3 above); and finally another st. (not fully collated) containing the phrase भारत[स]मुद्रस्य.

— For K_6 see above.

— V_1 (om. the first phrase) $B_{1.2}$ (both adding before the first phrase: ॐ नमः परदेवतायै । ॐ नमो गुरवे; B_2 partly damaged) D_2 ins. *before* the st. the namask° as in Dn below.

— In $B_{3.4}$ the beginning is missing.

— Da ins. ॐ नमो विघ्नहर्त्रे (Da_1 °र्त्रे नमः) *before* the st., and the namask° as in Dn below *after* the st.

— Dn ins. *after* the st.: ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमः पितामहाय । ॐ नमः प्रजापतिभ्यः । ॐ नमः कृष्णद्वैपायनाय । ॐ नमः सर्वविघ्नविनायकेभ्यः.

— Dr ins. *before* the st.: श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः (Dr_1 subst. श्रीमहागणपतये नमः for the first phrase and ॐ नमो भगवते वासुदेवाय for the last; Dr_4 cont.: शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु); *after* the st. Dr ins. 1* (which in Dr_2 is preceded by namask° as in Dn above; Dr_1 ins. *after* the st. only these namask°).

[ ]

— D_1 begins like Dr_1, but has श्रीगणेशाय नमः for the first phrase and adds हरिः ॐ after the last.

— For D_2 see above.

— D_3 ins. *before* the st.: श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय.

— D_4 ins. *before* the st. namask° as in $Dr_{2.3}$ above, adding after the last phrase: श्रीसांबसदाशिवाय नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; *after* the st., it ins. 1*.

— D_5 ins. श्रीवेदव्यासाय नमः *before*, and 1* *after* the st.

— D_6 ins. namask° as in $Dr_{2.3}$ *before*, and 1* *after* the st.

— D_7 ins. *before* the st. namask° as in $Dr_{2.3}$ above, adding शुभमस्तु after the last phrase.

— D_8 ins. वेदव्यासाय नमः and 1* *after* the st.

— In $D_{9.13}$ the beginning is missing.

— $D_{10.11}$ ins. श्रीगणेशाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः *before*, and 1* *after* the st.

— D_{12} ins. श्रीवेदव्यासाय नमः *before*, and 1* and 4* *after* the st. (cf. K_6 above).

— For D_{13} see above.

— D_{14} ins. श्रीगणेशाय नमः । श्रीलक्ष्मीनृसिंहाय नमः *before* the st.; *after* the st. it ins. 1*, which is followed by:

5* यः श्वेतत्वमुपागतः कृतयुगे त्रेतायुगे रक्ततां
युग्मे यः कपिलः कलौ च भगवान्कृष्णत्वमायाग * ।
* * * * * * * दन्ति मुनयो यो योगिभिर्गीयते
स ब्रह्मा यदि वा हरो यदि शिवो यः कोऽपि तस्मै नमः ॥

Then follows 4*, and finally the namask° प्रजापतिब्रह्मस्थाणुदक्षप्रभृतिभ्य एकाविंशतिसंख्येभ्यो नमः.

— T_1 (damaged) ins. *before* the st.: श्रीगुरुभ्यो नमः, which is followed by:

6* वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामु * * * ।
* * त्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

Then follow 13* and 12* (both fragmentary); then 191* (cf. v. l. 1. 2. 242); then 1. 2. 242 and finally:

7* व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥

8* अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुर * * * * ।
अभाललोचनः शम्भुर्भगवान्बादरायणः ॥

— G_7 ins. *before* the st.: हरिः ॐ श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः; then follows:

9* शुक्लाम्बरधरं देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

S (except T_1 G_7; for these see above), which om. the benedictory st., begin as shown below.

— T_2 begins with श्रीरामचंद्राय नमः, which is followed by 9*.

— G_1 begins with the second line of 7*.

— G_2 begins with 9*; then follows:

10* ज्ञानानन्दमयं देवं निर्मलं स्फटिकाकृतिम् ।
आधारं सर्वविद्यानां हयग्रीवमुपास्महे ॥

Then 7*; then:

11* व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।
नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः ॥

Then follow 1. 1. 22–23; then:

12* नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्वा धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥

Then 1. 2. 242, and 1. 1. 191^{cdef}; then lines 3–4 of 21* (cf. v. l. 1. 1. 23); then 4* and finally:

13* अभ्रश्यामः पिङ्गजटाबद्धकलापः
प्रांशुर्दण्डी कृष्णमृगत्वक्परिधानः ।
साक्षाल्लोकान्पावयमानः कविमुख्यः
पाराशर्यः पर्वसु रूपं विवृणोतु ॥

— G_3 begins with 9* (v. l. विष्णुं for देवं); then follow the namask° श्रीरामगुरवे नमः । सरस्वत्यै नमः । गणाधिपतये नमः । सांबसदाशिवाय नमः । व्यासः; then 1. 1. 20–23; then 12*; then 1. 2. 242 and 1. 1. 191^{cdef}; then lines 3–4 of 21* (cf. v. l. 1. 1. 23) and finally 4* and 13*.

— G_4 begins with हरिः ॐ संभवपर्व, which is followed by 12*.

— G_5 begins with:

14* अशुभानि निराचष्टे तनोति शुभसंततिम् ।
स्मृतमात्रेण यः पुंसां ब्रह्म तन्मङ्गलं विदुः ॥

Then follows 9*.

— G_6 begins with हरिः ॐ शुभमस्तु; then follows 9*; then:

15* धर्मो विवर्धति युधिष्ठिरकीर्तनेन
पापं प्रणश्यति वृकोदरकीर्तनेन ।
शत्रुर्विनश्यति धनंजयकीर्तनेन
माद्रीसुतौ कथयतां न भवन्ति रोगाः ॥

Then 1. 1. 191^{cdef}; then:

16* सरस्वतीपदं वन्दे श्रियः पतिमुमापतिम् ।
त्विषां पतिं गणपतिं बृहस्पतिमुखानृषीन् ॥

Then follow 1. 1. 20–23; then 7*, 13*, 4* and 12*; then a repetition of 1. 1. 191^{cdef}; and finally 1. 2. 242, followed by श्री.

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सूतः पौराणिको नैमिषारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे ॥ १

समासीनानभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षीन्संशितव्रतान् ।
विनयावनतो भूत्वा कदाचित्सूतनन्दनः ॥ २

तमाश्रममनुप्राप्तं नैमिषारण्यवासिनः ।
चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिवव्रुस्तपस्विनः ॥ ३

अभिवाद्य मुनींस्तांस्तु सर्वानेव कृताञ्जलिः ।
अपृच्छत्स तपोवृद्धिं सद्भिश्चैवाभिनन्दितः ॥ ४

अथ तेषूपविष्टेषु सर्वेष्वेव तपस्विषु ।
निर्दिष्टमासनं भेजे विनयाल्लोमहर्षणिः ॥ ५

सुखासीनं ततस्तं तु विश्रान्तमुपलक्ष्य च ।
अथापृच्छदृषिस्तत्र कश्चित्प्रस्तावयन्कथाः ॥ ६

कुत आगम्यते सौते क्व चायं विहृतस्त्वया ।
कालः कमलपत्राक्ष शंसैतत्पृच्छतो मम ॥ ७

C. 1. 7
B. 1. 1. 7
K. 1. 1. 13

— For G7 see above.

— M1.2.4 do not contain any introd. portion.

— M3 begins with:

17* नारायणं सुरगुरुं जगदेकनाथं
भक्तप्रियं सकललोकनमस्कृतं च ।
त्रैगुण्यवर्जितमजं विभुमाद्यमीशं
वन्दे भवघ्नमसुरासुरसिद्धवन्द्यम् ॥

---

1 K3 subst. for this passage the foll. line: लोमहर्षणपुत्रस्तु नैमिषारण्यवासिनः. — S रोम° (T2 G6 श्रीरोम°). D10 °पाद (for °पुत्र). K0 सौति-; K1.2.5 D7 सूत-; K4.6 V1 B (B4 as in K0) D (except D14; D13 missing) T1 सौतिः. D4 (by corr.).12 S Nilp नैमिशा°. K3 °रण्य(वा)निवासिनः (for °रण्ये). D14 शौनककुल°. D14 ins. तु ब्रह्मर्षे वर्तमाने after °र्षिके. D10–12 S (except G1) ins. वर्तमाने (G2 प्रव°), while D14 ins. तत्र after सत्रे.

2 a) K1 (with prefixed ॐ) V1 B D (D13 missing) सुखासीनान्. D6 अभ्यगमत्; D8 °नंदत. — b) K (except K1) महर्षीन्; D14 महर्षि. K0.3.5 Dr3.r4 D1.14 शंसित°; K4 D2.4m शंशित°. D6–8 om. संशित°. — After 2, D4 (which om. 3^{ab}) ins. marg. (*sec. m.*) 18* (cf. v. l. 3).

3 D4 om. 3^{ab}. — a) K0 °श्रमपदं प्रा°. K1 °प्राप्त; K5.6 V1 B (except B3) Da Dn2 D1–8 Nilp °प्तः; D10–12 G4.5 °प्य. G3 शौनकप्रमुखाः सर्वे. — b) D10.12 S नैमिशा°. K1.5.6 V1 B Da Dn D1–3.5–8 °सिनां. — D9–12 (see below) T1 G2.4.5 ins. after 3^{ab}: D4 mar., after 2 (q. v.):

18* उवाच तानृषीन्सर्वान्धन्यो वोऽस्म्यद्य दर्शनात् ।
वेद वैयासिकीः सर्वाः कथा धर्मार्थसंहिताः ।
वक्ष्यामि वो द्विजश्रेष्ठाः शृण्वन्त्वद्य तपोधनाः ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नैमिषारण्यवासिनः ।

D9–12 repeat 3^{ab} after the last line. — c) M कथाः सूतं. G2 चित्रां श्रोतुं कथां तत्र. — d) D14 °तस्थुः समंततः; G1.3.6 M2.4 °वव्रुः समंततः.

4 a) K6 अपृछ (m त). K4 G4.5 °च्छत्तपसो वृ°. K3.5 Dr1 °वृद्धं; K6 V1 B1 D3.5–8 Nilp °वृद्धान्. D1 आपृच्छत्सत्तपोवृद्धान्. — d) K B2.4 D6–12 सद्भिस्तैश्च; D2 °स्तैस्तु; T G7 ऋषिभिश्च. B3 D (except D14; D13 missing) अभिपूजितः (Da1m °नंदितः); B1 °वंदितः.

5 a) K6 आसनेषू°. — b) D14 च (for एव). — d) K6 V1 B (except B3) Da Dn D2.4.7.8.12 °ल्लौम°; Dr1 °हर्षणः; D11 °हर्षिणिः; D14 T1 G3–6 °द्रोम° (G4.6 corr. *sec. m.* to °द्रौम°); T2 M °द्रौम° (M1 °द्रौमहर्षिणिः); G1.7 °द्रोमहर्षिणिः; G2 °द्रोमहर्षिणः.

6 a) M4 ततस्तत्र. — c) G1 अन्वपृ°. G6 °दृषिश्रेष्ठः. K4 transp. तत्र and कश्चित् (in d). — d) Dn2 D6.8 T2 G1.3 काश्चित्; G6 सम्यक्. K5 (damaged) प्र**कां; K6 प्रास्ताविकीः; Da D1 Nilp Cd प्रास्तवयाः (Da1m प्रस्तावयत्); Dr3.r4 D7 प्रस्तावयत्; T1 G7 M1 प्रस्तापयन्; G2 प्रस्थापयन्; G3 प्रस्तापयत्. K0.2.3.5 कथां. ❀ Arj.: प्रायेण प्रस्तावयन्निति पाठो दृश्यते । स तु लेखकप्रमादतः । ❀

7 a) G2 सूत (for सौते). — b) K2 कुत्रासं; K5 कुत्रायं; Da B1 G6 क्व वा°; D14 कुतो°; G2 कुता°. G3 विदित°; G8 °सृतस्तु या; G7 °हित°. — c) B4 शंसैवं. — K4 (line 1 in marg.).5.6 V1 B D (except D14; D13 missing) ins. after 7:

19* एवं पृष्टोऽब्रवीत्सम्यग्यथावल्लोमहर्षणिः ।
वाक्यं वचनसंपन्नस्तेषां तु चरिताश्रयम् ।
तस्मिन्सदसि विस्तीर्णे मुनीनां भावितात्मनाम् ।

[(L. 1) B (except B3) विनयाल्लौम° (for यथा°). — (L. 2) K5 सर्वार्थसंपन्नं; D6–8.10 वाक्यविदां श्रेष्ठः (for वचन°).]

— K5 adds सूत उवाच (cf. 8) *before* 19*.

सूत उवाच ।

जनमेजयस्य राजर्षेः सर्पसत्रे महात्मनः ।
समीपे पार्थिवेन्द्रस्य सम्यक्पारिक्षितस्य च ॥ ८
कृष्णद्वैपायनप्रोक्ताः सुपुण्या विविधाः कथाः ।
कथिताश्चापि विधिवद्या वैशंपायनेन वै ॥ ९
श्रुत्वाहं ता विचित्रार्था महाभारतसंश्रिताः ।
बहूनि संपरिक्रम्य तीर्थान्यायतनानि च ॥ १०
समन्तपञ्चकं नाम पुण्यं द्विजनिषेवितम् ।
गतवानस्मि तं देशं युद्धं यत्राभवत्पुरा ।
पाण्डवानां कुरूणां च सर्वेषां च महीक्षिताम् ॥ ११
दिदृक्षुरागतस्तस्मात्समीपं भवतामिह ।
आयुष्मन्तः सर्व एव ब्रह्मभूता हि मे मताः ॥ १२
अस्मिन्यज्ञे महाभागाः सूर्यपावकवर्चसः ।
कृताभिषेकाः शुचयः कृतजप्या हुताग्नयः ।
भवन्त आसते स्वस्था ब्रवीमि किमहं द्विजाः ॥ १३
पुराणसंश्रिताः पुण्याः कथा वा धर्मसंश्रिताः ।
इतिवृत्तं नरेन्द्राणामृषीणां च महात्मनाम् ॥ १४

ऋषय ऊचुः ।

द्वैपायनेन यत्प्रोक्तं पुराणं परमर्षिणा ।
सुरैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव श्रुत्वा यदभिपूजितम् ॥ १५
तस्याख्यानवरिष्ठस्य विचित्रपदपर्वणः ।
सूक्ष्मार्थन्याययुक्तस्य वेदार्थैर्भूषितस्य च ॥ १६
भारतस्येतिहासस्य पुण्यां ग्रन्थार्थसंयुताम् ।
संस्कारोपगतां ब्राह्मीं नानाशास्त्रोपबृंहिताम् ॥ १७

8 K लोमहर्षणिरुवाच (K1 लो ह णिरु°; K6 लौमहर्षणिरु°); V1 लोमहर्षण उ°; B D (D13 missing) सौतिरु°; T G सूतः (G2.3 श्री°); M सूत उ. — a) Ko Da2 D5.14 B3.4 Nilp जन्मे°. K1 om. -स्य. — b) D14 °द्यामखे. — K6 ins. after 8ab lines 1–4 of 20* (cf. v. l. 14). — d) K3.5.6 D2.6–8.10.11 T2 G (except G1.4.6) M (except M4) पारी°. K2 (subst. half) T2 M2–4 ह; K3.4 हि; G3 वा (for च).

9 c) G2.3 चैव (for चापि). — d) Ko.5 D14 ह; K1.3 हि; S (except G6) च (for वै).

10 a) G2.3 श्रुत्वा हि. K6 तां विचित्रार्थां. — b) K2 (orig. half) °संहिता; K3.4 B1.3m G2.3 M (except M1) °हिताः (B1m °हृताः); K6 °हितां; D11 (before corr.) °श्रयात्. — c) K5 G1–3 च (for सं-).

11 a) K2 (by corr.) सामंत°; K4 D5.10 G (except G6) स्य°; K5 श°; D1 T1 इय°. — b) T2 G3.4 पुण्य-. K2 (subst. half) जन° (for द्विज°). — d) K2 (orig. half) यत्र युद्धमभूत्पुरा. — e) B3 Da Dn D2.6–12 M (except M1) कुरूणां पांडवानां च. — f) K6 B1m.2.3 m.4 अन्येषां च. K1 D14 महीभृतां; K2 (orig. half) °भुजां.

12 b) K5 समाजं; B1 समीपे. D14 T1 G1 °वतामहं. — c) G3 °तः प्रजावंतः.

13 a) Da2 तस्मिन्. — b) Ko °कतेजसः. — c) G6 कृतकृत्याश्च शु°. K5 °का मुनयः. — d) K5 कृतयज्ञ-. G3 °प्याहिताग्नयः. — e) Ko.2 (orig. half).3.5 V1 Da2 Dn Dr2 D3.9.10 आसने; Nilp °ते (as in text). B3m.4 °ते सुस्था. — f) K4 G5 किमिह द्वि°.

14 a) Ko.2 (subst. half).6 B3 Dn D6–12.14 T2 G1–3.6 M °संहिताः; K3 °माश्रिताः. K1 °ता धर्म्याः. — b) K1 वा पुण्यसं°; K3 भारतसं°; K4 (corr. to) B3 D6.8.12 धर्मार्थसंहिताः; K6 वा धर्मसंश्रयाः; V1 B1.2.4 Da Dn Dr D1–5.14 धर्मार्थसं°; D7.9–11 धर्मार्थसंयुताः; G2.3 वा धर्मसंहिताः; G6 वा संमतिं श्रुताः. — c) K6 यत्र वृत्तं. K5 महेंद्राणां; M1 मही°. — d) K6 °णां ब्रह्मवर्चसां. D14 वा (for च). — D2.6.8.9 (incomplete).10–12 ins. after 14: K6 (om. last two lines), after 8ab:

20* श्रुतं मे भारताख्यानं धर्मकामार्थमोक्षदम् ।
जनमेजयेन पृष्टः सन्वैशंपायन उक्तवान् ।
ऋषीणामग्रतस्तत्र धर्मिष्ठानां महात्मनाम् ।
व्यासदेवाज्ञया तत्र यद्वैशंपायनस्तदा ।
श्रुतं वै भारताख्यानं वेदार्थैश्चोपबृंहितम् । [5]
तत्र मे विदितं सर्वं भारताख्यानमादितः ।

[(L. 4) D6.8–12 वासुदेवा°. K6 om. यद्. D2 या वै°. K6 °यनतस्तदा; D11 °यनात्तदा.]

15 K1 श्रीऋष°. K5 ऋषिरुवाच. — a) D14 त्वया श्रुतं तु यत्प्रोक्तं; G2 वैशंपायना[द्य]त्प्रोक्तं. — b) Ko °णं ब्रह्मऋषिणा. — c) B3 °ब्रह्मादिभि° (m सर्वैर्ब्रह्म°).

16 a) D10 °ख्याने; D14 °ख्रुत-. — c) G1 °र्थैस्यार्थयु°. — d) D14 °र्थैर्बृंहितस्य.

17 a) Dr °हासश्च (Dr1.r2m as in text). — b) Ko.2 (subst. half).5 Da (MSS. erroneously पुण्यां) D2.11 G6.7 M पुण्य-; Dr2m D6.8 पुरा. D4m.9–12 T2 G4.5 गूढार्थं°; D14 °युताः; G2 °संहितां; G3 गूढार्थ. संहितां. — c) K1 °रोपचितां; T1 G (except G1.6) M1.4 °हितां. D14 °गता ब्रह्मन्. — d) K1 °शोभितां; D14 °बृंहिताः.

जनमेजयस्य यां राज्ञो वैशंपायन उक्तवान् ।
यथावत्स ऋषिस्तुष्ट्या सत्रे द्वैपायनाज्ञया ॥ १८
वेदैश्चतुर्भिः समितां व्यासस्याद्भुतकर्मणः ।
संहितां श्रोतुमिच्छामो धर्म्यां पापभयापहाम् ॥ १९

सूत उवाच ।

आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ।
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ २०
असच्च सच्चैव च यद्विश्वं सदसतः परम् ।
परावराणां स्रष्टारं पुराणं परमव्ययम् ॥ २१
मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं वरेण्यमनघं शुचिम् ।
नमस्कृत्य हृषीकेशं चराचरगुरुं हरिम् ॥ २२
महर्षेः पूजितस्येह सर्वलोके महात्मनः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ २३
आचख्युः कवयः केचित्संप्रत्याचक्षते परे ।
आख्यास्यन्ति तथैवान्ये इतिहासमिमं भुवि ॥ २४
इदं तु त्रिषु लोकेषु महज्ज्ञानं प्रतिष्ठितम् ।
विस्तरैश्च समासैश्च धार्यते यद्द्विजातिभिः ॥ २५ C. 1. 27 B. 1. 1. 27 K. 1. 1. 33

18 a) Da D1 जन्मे°. Dr (except Dr1) °जयाय. K6 °स्य राजर्षेः. Da यां यज्ञे; Dr यां राज्ञे. Ko जन्मेजयश्च यज्ञे यां; D14 जन्मेजयाय राज्ञे च. — c) D5 यथा राज°; T1 G4 °वत्तान्; G5 °वक्ता (for यथावत्स). D14 स वै; S मुनिः (for ऋषिः). Ko Da2 G7 तुष्ट्वा; K2 (subst. half) तत्र; K5 सृष्टः; K6 D5 तुष्टः; T1 G4.5 श्रुत्वा; G1.2.6 पृष्टः (for तुष्ट्या). D6 °वत्सर्षिसंतुष्ट्या. — d) K2 (by corr.) B4 कृष्णद्वै°. The orig. त्रे in K2 has been changed into कृष्ण by the later scribe, who has added कृ in place of the स which was lost on the torn portion of the leaf; द्वै has moreover been corr. from द्वी.

19 a) K1 T G M2 Cd सहितां (G4 संहितां); K2 (orig. half) समतां; V1 B D (D18 missing) संयुक्तां; Nīlp समितां (as in text). K5 चतुर्भिर्वेदैः सं°. — b) G1-3 °स्यामिततेजसः (cf. 23d). — c) K2 (subst. half) D14 G7 °मिच्छामि; K4 °म. — d) K1.5 B D (D18 missing) पुण्यां पा°.

20 Ko.5.6 V1 B (B1m as in text) D (except D14; D18 missing) सौतिरुवाच; K1 S सूतः (T2 G2.3 श्री°).

21 G6 om. 21-22ab. — a) K1 सदै- -व; K2 (orig. half) सच्च यन्नित्यं; K3 सच्च यद्विश्वं; K4-6 V1 B D (D18 missing) T1 सदसच्चैव (D10.11 as in text; D14 सच्च यच्चैव); G3 स सच्चैव च (for सच्चैव च यत्). G7 तत् (for यत्). Arjp असत्सत् (for असच्च); cf. 195. — b) Ko सर्वं; K3 नित्यं (for विश्वं). K1.4-6 V1 B D (except D10-12; D18 missing) यद्विश्वं सदसत्परं; Cd as in text. — c) Ko.1.6 (व over second प) B1 (m as in text).2 (by marg. corr.).3 (m as in text).4 D1.14 T1 Cd परापराणां. — d) K1 पुराण-.

22 ab) G6 om. 22ab (cf. v. l. 21). — K2 (subst. half) transp. मंगल्यं and वरेण्यं (latter ins. marg. *sec. m.*). D6.9-11 मांगल्यं (for मङ्गल्यं). K (except K2.4) B4 D (except Dn D3.4.8; D18 missing) Nīlp Cd शिवं (Da erroneously; cf. Arj.: अत एव शुचिम्। शिवमिति पाठे etc.).

23 G1 om. (hapl.) the passage beginning पूजितस्य (see below) and ending त्रिषु लोकेषु in 25a. — ab) Ko.2 (orig. half).3.4 D6.8.9 °लोकैर्म°; V1 D1.7 °लोकम°. K5 °लोकेषु नित्यशः. S °र्षेः सर्वलोकेषु (T1 G4.5 °भूतेषु) पूजितस्य म°. — c) K1.2 (orig. half).5.6 Dn °तं पुण्यं. — d) K4.6 B2-4 D (D18 missing) °स्याद्भुतकर्मणः (cf. 19b); B1 °स्यामितकर्मणः (m as in K4 etc.). K5 °स्याद्भुतते°. — D4 (marg.)9 (incomplete).10-12 T G (except G1.6.7) ins. after 23:

21* नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे ।
यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि नारायणकथामिमाम् ।
सर्वाश्रमाभिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् ।
न तथा फलदं सूते नारायणकथा यथा ।
नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति । [5]
एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान्साधयाम्यहम् ।

[(L. 4) D4 G5 फलदा सूत. G4 सूत; T2 सौते.]

24 G1 om. 24 (cf. v. l. 23). — a) K1.3-5 V1 (ख्युः *sup. lin.*) D7 आचक्षुः; D12 व्याच°. — b) G3 संप्रीत्या°. G2 संप्रति व्याकुते (sic) परे. — c) G7 अभ्यस्यंति. B (except B1.3) Da2 Dn (except Dn2) Dr (except Dr1) D1-5 G7 M °वान्य. — d) K3.4 °हासविदो जनाः; T1 °हासं पुरातनं.

25 a) G1 om. 25a (cf. v. l. 23). K (except K5.6) B (except B4) Da2 इदं तत्त्रिषु; T G4.5.7 M एतद्धि त्रि°. G6 एतस्मिन्निह त्रिलो°. — b) K6 G2.3 महाज्ञानं. — d) K5.6 G2 °ते च द्वि°; D1 यद्धार्यते द्वि°.

C. 1. 28
B. 1. 1. 28
K. 1. 1. 37

अलंकृतं शुभैः शब्दैः समयैर्दिव्यमानुषैः ।
छन्दोवृत्तैश्च विविधैरन्वितं विदुषां प्रियम् ॥ २६
निष्प्रभेऽस्मिन्निरालोके सर्वतस्तमसावृते ।
बृहदण्डमभूदेकं प्रजानां बीजमक्षयम् ॥ २७
युगस्यादौ निमित्तं तन्महद्दिव्यं प्रचक्षते ।
यस्मिंस्तच्छ्रूयते सत्यं ज्योतिर्ब्रह्म सनातनम् ॥ २८
अद्भुतं चाप्यचिन्त्यं च सर्वत्र समतां गतम् ।
अव्यक्तं कारणं सूक्ष्मं यत्तत्सदसदात्मकम् ॥ २९

यस्मात्पितामहो जज्ञे प्रभुरेकः प्रजापतिः ।
ब्रह्मा सुरगुरुः स्थाणुर्मनुः कः परमेष्ठ्यथ ॥ ३०
प्राचेतसस्तथा दक्षो दक्षपुत्राश्च सप्त ये ।
ततः प्रजानां पतयः प्राभवन्नेकविंशतिः ॥ ३१
पुरुषश्चाप्रमेयात्मा यं सर्वमृषयो विदुः ।
विश्वेदेवास्तथादित्या वसवोऽथाश्विनावपि ॥ ३२
यक्षाः साध्याः पिशाचाश्च गुह्यकाः पितरस्तथा ।
ततः प्रसूता विद्वांसः शिष्टा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ३३

26 a) V1 D6–8 T1 G5.6 °कृतैः. K3 शुभैर्वाक्यैः. — b) K2 (orig. half) G2.3 समासै°; K6 Dr D1.4–8 समस्तै°. — cd) K1 D8 °धैरर्चितं; K5 D6 °धैरचि°. K2 (subst. half) पुरुषां प्रि°; K5 Da B3m विबुधप्रि° (Da1m as in text). K0 °धैर्ग्रंथितं विबुधप्रियं. — After 26, D14 G1.2 ins. a passage given in App. I (No. 1) and repeat after it 23; in G1 the ins. passage is immediately preceded by 52. — K5.6 D3.6–12 S (except M1) ins. after 26 (G1.2 after the repetition of 23) stanza 52, which is followed by:

22* पुण्ये हिमवतः पादे मेध्ये गिरिगुहालये ।
विशोध्य देहं धर्मात्मा दर्भसंस्तरमाश्रितः ।
शुचिः सनियमो व्यासः शान्तात्मा तपसि स्थितः ।
भारतस्येतिहासस्य धर्मेणान्वीक्ष्य तां गतिम् ।
प्रविश्य योगं ज्ञानेन सोऽपश्यत्सर्वमन्ततः ।

[(L. 1) G1.2 M2–4 मेध्ये (as in text); the rest मध्ये. — (L. 2) K5 धर्मसंसार°; K6 D3.6–12 T G3–5.7 धर्मसंस्तर°. — (L. 5) D6.8 योग-. G1.2 ध्यानेन; M2–4 धर्मात्मा (for ज्ञानेन). K6 G7 सर्वगं तमः.]

27 a) K1 महदंड°; B1.4 (m as in text) बृहदंत°; D6 T2 G5 ब्रह्मदंड°; G2.3 ब्रह्मांडं सम°; G6 ब्राह्ममंड°. M1 अंडं बृहदभू°. T2 अभूद्धैमं. — d) K0.2 (orig. half).4–6 Dn D1.6–12 °मव्ययं; S (except T2 G6.7) °क्षरं.

28 a) D14 S (except T1 G3) युगस्यादि-. G4 (before corr.).5 °त्तं तं. — b) K5 महदादि; Dr1 महादिव्यं. — c) K1 तस्मिंश्च श्रू°; K2 (orig. half) तस्मिंस्तत्श्रू°; K6 V1 Dn °स्मिन्संश्रू°; B1m °स्तत् श्रू°; B3 °स्मिंस्तु श्रू°; B4 °स्त श्रू°; Dr1 °स्तच्छ्र°; D5 °स्मिन्यच्छ्र°. K0.2 (orig. half).6 B3 T1 G4–6 नित्यं; D14 सर्वं; G1–3 सम्यक् (for सत्यं).

29 a) B1m चाप्यतीतं; D14 T2 G4–6 M °जातं; T1 G7 °भिन्नं; G1 चानुजातं. G2.3 असख्याप्यनुजातं च. — b) G4–6 सर्वतः सम°. K2 (subst. half) सर्वत्र च सतां मतं. — c) D14 G1–3 °णं यत्तत्. — d) D14 S (except T1 G4–6) नित्यं (for यत्तत्).

30 a) K5.6 D14 S (except G1–3.7) यस्मिन्; B3 तस्मात्. K2 (orig. half).5 Da D5 यज्ञे. — b) B3 सुरासुर°. K2 (subst. half) °गुरुश्चैव (orig. णुः deleted); G2.3 °रुः स्थानं. — d) K0.2 (orig. half).3 मनवः; K1 सनकः; K4 D1.2.6.7 मनुकः; K6 मनुष्य-; K6m D10–12.14 S मनुश्च. K0.2 (orig. half).3.4 D14 परमेष्ठिनः; K5 °ष्ठ्यपि; V1 °ष्ठ्यपि; B2 (m as in text) D6–8 Cd °श्वरः; D1 °ष्ठ्वरः; D10–12 S °ष्ठिजः. ⁂ Arj.: परमेष्ठ्यथ इति प्रायशः पाठः ।

31 a) K4 B1 (m as in text) D1 G5.6 M4 Cd प्रचे°. K0.2 (orig. half) तथा प्राचेतसो दक्षो. — b) Dr दत्तपु° (Dr1.r2m as in text). K5 V1 B (except B4) D (D13 missing) वै (for ये). — c) G2 यतः. — d) K0.3 Dr2 D3.8 प्रभ°; K4 प्रभवंत्ये°; Dr3.r4 G5 प्रभाव°; G3 प्राभवादे°.

32 b) G3 त्वं स°. K1 V1 B D (D13 missing) G4–6 सर्वे ऋषयो (B3.4 सर्वं ऋ°; Da D11 as in text; Dr3 D10–12 सर्वे ऋ°). — c) T2 G1.7 M (except M1) रुद्रा° (for -देवा°). — d) K6 वसवश्चा°; D6–8.10.11 °वोप्य°. T2 मरुतो वसवोपि च; G7 M (except M1) वसवो मरुतोपि च.

33 a) V1 B5 रुद्राः सा°. K4 G1–3 यक्षाः पिशाचाः साध्याश्च. — With साध्या (folio 2b) ends in K2 the damaged portion of the MS. — Dr3 om. 33cd. — c) D9–12.14 S ससर्वयश्च वि°. — d) K0.2–4.6m D6–8 सिद्धा; K5 सृष्टा. K1 B D (except D11; Dr3 om.; D13 missing) ब्रह्मर्षिसत्तमाः (B3 °र्षिसत्तराः); K2 महर्षयो°; K3 सप्त°; K6m राज°; G4–6 °र्षयस्तथा.

[ ]

राजर्षयश्च बहवः सर्वैः समुदिता गुणैः ।
आपो द्यौः पृथिवी वायुरन्तरिक्षं दिशस्तथा ॥ ३४
संवत्सरर्तवो मासाः पक्षाहोरात्रयः क्रमात् ।
यच्चान्यदपि तत्सर्वं संभूतं लोकसाक्षिकम् ॥ ३५
यदिदं दृश्यते किंचिद्भूतं स्थावरजङ्गमम् ।
पुनः संक्षिप्यते सर्वं जगत्प्राप्ते युगक्षये ॥ ३६
यथर्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ ३७
एवमेतदनाद्यन्तं भूतसंहारकारकम् ।
अनादिनिधनं लोके चक्रं संपरिवर्तते ॥ ३८
त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ।
त्रयस्त्रिंशच्च देवानां सृष्टिः संक्षेपलक्षणा ॥ ३९
दिवस्पुत्रो बृहद्भानुश्चक्षुरात्मा विभावसुः ।
सविता च ऋचीकोऽर्को भानुराशावहो रविः ॥ ४०
पुत्रा विवस्वतः सर्वे मह्यस्तेषां तथावरः ।
देवभ्राट् तनयस्तस्य तस्मात्सुभ्राडिति स्मृतः ॥ ४१
सुभ्राजस्तु त्रयः पुत्राः प्रजावन्तो बहुश्रुताः ।
दशज्योतिः शतज्योतिः सहस्रज्योतिरात्मवान् ॥ ४२
दश पुत्रसहस्राणि दशज्योतेर्महात्मनः ।
ततो दशगुणाश्चान्ये शतज्योतेरिहात्मजाः ॥ ४३
भूयस्ततो दशगुणाः सहस्रज्योतिषः सुताः ।
तेभ्योऽयं कुरुवंशश्च यदूनां भरतस्य च ॥ ४४

1.46
1.1.46
1.1.50

34 a) M1 °श्च विद्वांसः. — b) K0.5.6 V1 B3 D2.6.8.10.11.14 G2.3.7 सर्वे. T1 G4–6 संभूता भूरितेजसः; M1 संभूता भूरितेजसा. — c) D14 S तथा द्यौः. — d) B (except B2) °रीक्षं.

35 a) G2 °त्सरा ऋतवो; G6 °त्सरंस्ततो. K2 m °रस्ततो मासाः. — b) G3.7 पक्षोहो°. K0.2–4 °रात्रसंधयः; D5 °त्रिसंधयः. K5 °त्रयस्तथा. G6 °यस्तथा क्र°. — Da Dn3 T1 ins. after 35ab:

23* क्षणा लवा मुहूर्ताश्च निमेषा युगपर्ययाः ।
[T1 निमिषा °र्ययः.]

— c) M (except M1) यच्चाप्यन्यदिदं सर्वं. — d) G4.5 लोकसंज्ञितं.

36 a) T1 G4.5 यदेतद्दृ°. — b) D7 M4 भूत-. — c) B3 m संह्रियते. G4.5 °ते चेदं; M1 °ते तस्मिन्.

37 a) K0.2.4–6 Da Dn3 Dr1 D5.14 Cd यथार्तौ°; K1 यथांता°; D1 यथात्ता°; D9 S यथर्तुष्वृतु° (G2 यथर्त्वावृ°); D10.11 यधतुष्वितु°; D12 यथर्तुधनु°. — d) G2 युगे युगे.

38 a) D6.8 °तद्यथाभूतं. — b) K5 B1 m.2 m.4 D10–12 T2 G M °संघात° (B2 M1 °संघातकारणं; G6 °संसार°). T1 भूतस्संहतकारणं. — c) G7 लोकं. — d) M1 चक्रवत्परि°.

39 d) K0.4 सृष्टि; G7 दृष्टिं; M4 दृष्टिः. K0 °लक्षणं.

40 a) All MSS. (D13 missing) except K1 D10–12 G4–6 M4 दिवःपुत्रो. K5 जगद्भा°; G2.8 दिवद्भा°. — c) K0 D14 T2 च रुची°; K3 मरीचिरर्को; K4.6 V1 B Dn Dr D3.4.9–12 G1.4.5 M स ऋची° (B3 स रिचि°; B3 m ची); K5 च क्षवीको°; Da मरीचि°; D1 -सि ऋचीको वा; D2 मरीचिको अर्वो (last akṣara uncertain); D6.7 सरुचीकार्को; D8 सरुची°; G2 च ऋचिक्रोध; G3 च ऋचीकोथ; G7 मरीचिको°. — d) K0.2.8 D14 M4 °रागावहो; K5 °रंगारको; D5 °रंशो भगो; D10–12 °राशोवहो; T2 G4–6 °रावाहको; G1 °को वाहको; G2.3 रद्वावहो. D2.3 रुचिः; D6.8 हृवि: (for रविः).

41 a) K0.3.6 (by corr.) V1 B Da Dn1 (m as in text) D1.2.6–8.14 Nilp Cd पुरा; D9–12 S (except G1–3) सुता (G4 corr. from पुर). — b) K0 B2 m Da Dn D1.3.4.6.8 G6 M1.3 मह्य° (as in text); K6 D9–12.14 T G मनु° (G6 as in text; G7 पूषा°); D5 मुनि°; M2.4 मह°; the rest सह्य°. K1.4–6 T1 G7 M1 °षां तथापरः; G2.3 °षां सदा°; G4.5 °षामथापरः; G6 °षामथा°. Cd सह (for मह्य-). — c) K6 V1 देवराट्; G3.8 देवस्य; G3 देवरः. K1 तनयस्तस्मात; S (except G6 M1) तस्य तनयः. — d) K4 तस्मात्पुत्रो निमि; Dn D9 सुभ्राडिति ततः; M (except M1) तस्य सुभ्राडिति. K6 m पुत्रो निमिः स्मृतः. K1 तत्सुभ्राडितिरस्मृतः (an i-kāra deleted after र).

42 a) D6–8 स्वभ्राज°. K2.5.6 Dr G3 M1 °जस्य; K4 V1 B2 (m as in text) °जसः. G2 च (for तु). — G3 om. 42b. — c) K3 -द्योतिः (for -ज्योतिः) both times. — d) K0.2–4 D (except D14; D13 missing) °ज्योतिरेव च (Da1 m आत्मवान्).

43 cd) K1 om. 43cd. K4 D1 G5 °तेर्महात्मनः.

44 a) T1 भूयस्ते या; G2 °यासुस्ते; G4 (before corr. sec. m.).5 °स्तयो. — b) B3 (m as in text) Da T2 G1–3 °षः स्मृताः; G5 °षस्तुथाः. — c) K5 ततोयं; G2 ते सोम-. Dr3.r4 कुलवं°- M1 तु (for च). — d) K6 पांडूनां भ°.

G. 1. 47
B. 1. 1. 47
K. 1. 1. 60

ययातीक्ष्वाकुवंशश्च राजर्षीणां च सर्वशः ।
संभूता बहवो वंशा भूतसर्गाः सविस्तराः ॥ ४५
भूतस्थानानि सर्वाणि रहस्यं विविधं च यत् ।
वेदयोगं सविज्ञानं धर्मोऽर्थः काम एव च ॥ ४६
धर्मकामार्थशास्त्राणि शास्त्राणि विविधानि च ।
लोकयात्राविधानं च संभूतं दृष्टवानृषिः ॥ ४७
इतिहासाः सवैयाख्या विविधाः श्रुतयोऽपि च ।
इह सर्वमनुक्रान्तमुक्तं ग्रन्थस्य लक्षणम् ॥ ४८
विस्तीर्यैतन्महज्ज्ञानमृषिः संक्षेपमब्रवीत् ।
इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम् ॥ ४९
मन्वादि भारतं केचिदास्तीकादि तथापरे ।
तथोपरिचराद्यन्ये विप्राः सम्यगधीयते ॥ ५०
विविधं संहिताज्ञानं दीपयन्ति मनीषिणः ।
व्याख्यातुं कुशलाः केचिद्ग्रन्थं धारयितुं परे ॥ ५१
तपसा ब्रह्मचर्येण व्यस्य वेदं सनातनम् ।
इतिहासमिमं चक्रे पुण्यं सत्यवतीसुतः ॥ ५२
पराशरात्मजो विद्वान्ब्रह्मर्षिः संशितव्रतः ।
मातुर्नियोगाद्धर्मात्मा गाङ्गेयस्य च धीमतः ॥ ५३

45 a) K1 G3 M °वंशाश्च. — b) G6 तु (for च). — c) G4.5 वंश्याः; M (except M1) लोके. — d) K1.5 °सर्गः; K2 G4.5 °संघाः. K1 सुविस्तरः; K6 B Dn D1.3.4 G6 M1 सुवि°; G4.5 सुवर्चसः. G2 भूतः सर्गः सविस्तरः.

46 a) D14 तानि भूतानि स°. — b) K5 B3 (m as in text) विविधं; G7 त्रिदिवं. G2 जगत् (for च यत्). — c) K1 वेदा योगाश्च विज्ञार्पं; K2 वेदा योगं स°; K4 योगा वेदाः सविज्ञाना; K5.6m B1-3 Da Dn Dr D4.5 (corr. from).6.8-12.14 वेदा योगः सविज्ञानो; K6 °वेदांगयोगश्च; V1 B4 °वेदांगवि°; D1 वेदा योगां सविज्ञाना; D2.3 वेदा योगाश्च वि°; D5 (corr. to) G1.4.5 वेदं योगं स°; D7 देवयोगः सविज्ञानो; T2 G2.7 M1 देवयोगं स°. — d) K0.2 T1 G2.4.6 M (except M1) धर्मार्थौ; K4 Da1 G3.7 °र्मार्थः; D5 °र्मार्थं (corr. from °र्मोऽर्थं); G1.5 °र्मोर्थौ. D5 (by corr.) G1 4-6 काममेव.

47 a) K0.2-5 D14 धर्मार्थकाममोक्षाणां; K1 धर्मार्थकाममोक्षाणि; K6 V1 B D (D13 missing) °र्थयुक्तानि (D5m °मोक्षाणां; D6-12 धर्मार्थकामयुक्तानि); T1 G4-6 M (except M1) धर्मार्थकाम°. — b) K1 Dr3 D9.11.12 शस्त्राणि; G7 सूक्ष्माणि; M (except M1) मोक्षाणि. — c) K3 लोकत्रय°. — d) K5 तत्सर्वं ह°; K6 Dn G1-3.7 M सर्वं तद्°; T1 missing; T2 स सर्वं ह°. — Dr D2.4.6-12.14 S ins. after 47:

24* नीतिर्भरतवंशस्य विस्तरश्चैव सर्वशः ।

[Dr D4.11 बीजं भ°; D2.6.8.9.12 नीतिं भ°; T2 G7 नीतिं भा°; G1.4-6 नीतिर्भा°. Dr1 D4.6-12.14 विस्तारं; Dr2-r4 D2 G3 विस्तरं; T G1.2.4-7 विस्तार°.]

48 a) K1 समस्ताश्च; K6 D5.9.12 S (except M1; G3 corrupt) सहव्याख्या; D10.11 सहव्यासा. K5 इतिहासस्य चैवाख्या; D14 °सस्य वै व्या°. — b) Dr (except Dr1) °योरपि. D5 वा (for च). D14 °धाश्च श्रुतीरिव. — c) D14 इदं (for इह). — d) G2.3 °स्य विस्तरं. — K4.6 Dr (except Dr3) D10 T G1.4-6 ins. after 48:

25* संक्षेपेणेतिहासस्य ततो वक्ष्यामि विस्तरम् ।

[D10 T G4-6 वक्ष्यति.]

49 a) K0 D3-5.9.11.12 G3.8 विस्तार्य. K1-4.6 Da Dn3 Dr D14 G1.4 महाज्ञानं; K5 महाख्यातं; G2.3 अहो ज्ञा°; G6 महात्मायं. — b) K V1 B1m संक्षेपतोऽब्र°; B D (D13 missing; D14 as in K etc.) S (except G1-3 M3) °क्षिप्य चाब्र°. — c) G2 युक्तं हि; G3 इदं हि. D10.11 G4 (before corr.).5 विदुषो; G2 विदुषा. — d) K0.2.3 D14 M1 °ग्रंथधा°; K5 समासाद्ग्रंथ°.

50 a) K1 सर्गादि; K5 उत्तंकाद्; D5 मन्वादेर्. — b) K0 T1 G2.3 आस्तिका°; Dr3 °स्तिकात. — c) B4 T G7 ततोप°. K0.2.4.5 V1 (before corr.) Dr1.r2 (m as in text).r3.r4m D1.5 °रादन्ये. D14 नानार्थवादाय परे; G2 ततोपरिचरादन्ये. — d) D1 विशः स°; G7 तथा स°. D14 ग्रंथान् (for सम्यग्). D9-12.14 G1.4.5 M अधीयिरे; T1 °यरे.

51 a) B1 (m as in text).2m M (except M1) द्विविधं. — b) K विचक्षणाः; V1 विशेषतः (for मनी°). — c) S व्याख्याने (G2.3 °नं; G6 °न-) कुशलाः (G2.3 M3 यतते) केचिद् (G2.3 किं°). — d) Dn Dr3 ग्रंथान्. D1 ग्रंथान्धारयितुं तथापरे (sic); D14 S केचिद्ग्रंथस्य धारणे.

52 b) Da D11 G2 यस्य वे°. G1 देहं; G7 देवं (for वेदं). — cd) D14 °हासममुं. M1 transp. चक्रे and पुण्यं. D6.8 पुरा (for पुण्यं).

53 a) K0.2.3 परासरा°. K0 D14 °जो धीमान्; G6 °जो श्रीमान्. — b) K3 महर्षिः; G3 ब्रह्मवित्. K0.2.3 Dr (Dr3 before corr.) D1.3.4.8 T1 शंसित°; K4 शंशि°; K5 अमितद्युतिः; D14 अमितद्युतिः. — After 53ab, K4 (suppl.).6 Dn Dr D2.4.5 ins. a passage given in

क्षेत्रे विचित्रवीर्यस्य कृष्णद्वैपायनः पुरा ।
त्रीनग्नीनिव कौरव्याञ्जनयामास वीर्यवान् ॥ ५४
उत्पाद्य धृतराष्ट्रं च पाण्डुं विदुरमेव च ।
जगाम तपसे धीमान्पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ५५
तेषु जातेषु वृद्धेषु गतेषु परमां गतिम् ।
अब्रवीद्भारतं लोके मानुषेऽस्मिन्महानृषिः ॥ ५६
जनमेजयेन पृष्टः सन्ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
शशास शिष्यमासीनं वैशंपायनमन्तिके ॥ ५७
स सदस्यैः सहासीनः श्रावयामास भारतम् ।
कर्मान्तरेषु यज्ञस्य चोद्यमानः पुनः पुनः ॥ ५८
विस्तरं कुरुवंशस्य गान्धार्या धर्मशीलताम् ।
क्षत्तुः प्रज्ञां धृतिं कुन्त्याः सम्यग्द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ५९
वासुदेवस्य माहात्म्यं पाण्डवानां च सत्यताम् ।
दुर्वृत्तं धार्तराष्ट्राणामुक्तवान्भगवानृषिः ॥ ६०
चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् ।
उपाख्यानैर्विना तावद्भारतं प्रोच्यते बुधैः ॥ ६१
ततोऽध्यर्धशतं भूयः संक्षेपं कृतवानृषिः ।
अनुक्रमणिमध्यायं वृत्तान्तानां सपर्वणाम् ॥ ६२

1. 102 1. 1. 104 1. 1. 121

App. I (No. 1); in K4 the ins. passage is written on a suppl. folium, its point of insertion being indicated by the words अत्र शोधपत्रमेकं written on the margin of the original. In K6 the ins. passage is preceded by a marg. addition, given in App. I (No. 2).

54 ^{b}) D5 °यनप्रजा. — ^{c}) K1 G2.7 कौरव्यां; D5 °रव्य.

55 K6 om. 55^{ab}. — ^{a}) K5 तु (for च). — ^{b}) D14 पांडुं च विदुरं तथा. — ^{c}) G6 °से श्रीमान्.

56 ^{a}) G4-6 तेष्वात्मजेषु वृ°. — ^{b}) T2 G1-3 °षु च परां गतिं. — D3 ins. after 56^{ab}:

26* एवं वै संग्रहाध्यायः पूर्वमेव महर्षिणा ।
क्रमणप्रस्तरैर्युक्तः कथंचिदप्यतीव हि ।
एतदर्थं च विहितः संग्रहोऽयं यथाश्रुतः ।
तच्छ्रुत्वा सर्वमाख्यातं लोके ज्ञास्यन्ति मानवाः ।

— ^{cd}) K4 -स्मिन्सनातनः; K5 तु महा°; G6 -स्मिन्महात्मनि. K1 अब्रवीन्मानुषे लोके भारतं वै म°.

57 ^{a}) K0.2 Dr1 D14 जन्मे°. K5 तु (for सन्). — ^{b}) K1 मानुष्यैश्च. K5 तु (for च).

58 ^{a}) D1 सदस्यैव; D6 सदस्यै स (for स स°). K0.3-6 B2 Da D2.8 G4 °सीनं; K1 D4 °न; T2 G5.6 समासीनं. K3 D14 G1-3 सदस्यैश्च सहासीनं; V1 स च तस्मै समासेन; D5 स सदशैः (m सदस्यैश्च) सहासीनः (corr. to °सीनं). — ^{d}) K0.2.5 D2.8 नोद्य°.

59 ^{a}) K1.6 B1.2 D5.10.11.14 T G (except G2.6) विस्तारं. — ^{b}) K1 कर्म°; G6 सर्व° (for धर्म°). — ^{c}) G2 क्षत्रप्र°; G8 क्षांतिं प्र°. K0 शांतिं (for प्रज्ञां).

60 ^{a}) K0.3-5 D14 T2 M2.3 वृत्तं च धा°; G1 दुष्टतां धा°. — ^{d}) V1 सदैवमुक्तवानृषिः. — D3.7.9-12 ins. after 60 a passage given in App. I (No. 1). — K6 Dr (om. line 2) D1(marg).6.8.14 (om. line 2) S ins. after 60: D3.7.9-12, after the ins. passage (App. I, No. 1):

27* इदं शतसहस्राख्यं श्लोकानां पुण्यकर्मणाम् ।
उपाख्यानैः सह ज्ञेयं श्राव्यं भारतमुत्तमम् ।

[(L. 1) M1.4 सहस्रं तु लोकानां. T G6 M2 °कर्मणः. — (L. 2) D3.4.7.9-12 M1.4 आद्यं (for श्राव्यं).]

In D3 these lines are *repeated* after the passage given in App. I (cf. v. l. 62).

61 ^{a}) D1 °साहस्रां; D2.3.6.7 G4.6 °स्रं; D8 °स्यं. G2.3.7 °विंशत्सहस्रं च; G5 °शत्सहस्राणि. — ^{b}) G2 संक्षयं; G3 ज्ञेयं (for चक्रे). D7 G2.3.6 °संज्ञितं. — D5 om. 61^{cd} and 62^{ab}. — ^{c}) D6 °ख्यानं विनैता°. D7.9-11 °ख्यानं विना. D4.8 T G4.7 M2 °र्विनैता°. K5 तच्च (for तावद्). — ^{d}) D1 °तं परिचक्षते.

62 D5 om. 62^{ab} (cf. v. l. 61). — ^{a}) K2.3 G7 ह्यर्धशतं; V1 ह्यर्ध°; B4 वृद्धि°; Dr (except Dr3) D10 G8 -प्यर्ध°; T2 -ध्यर्धशतैः. D1 ततोर्धशतभूयस्य (sic); G2 तदाद्यर्धशतं भूयात्; G3 तदाद्यत्रिशतं भूयात्. — ^{b}) B4 °पान्भगवा°; D3 °पं भगवा°; M2 °पं प्रोक्तवा°. — After 62^{ab}, T1 G7 ins. 29* (cf. v. l. 63); then follow 64 and 30* (cf. v. l. 64); then finally a passage given in App. I (No. 1). — ^{c}) T1 G1.5-7 M °क्रामिण°; T2 °क्रामिक°; G2.3 °क्रमण°. K V1 B3 D (except D5; D13 missing) G4 °णिकाध्यायं (K1 °क्रमाणिमा°). — ^{d}) D6.8 वृत्तानां सर्वप°; D9-12 G6 वृत्तांतं सर्वे°. G2.3 सु- (for स). — After 62, D6.8 T2 G3-6 M (except M1) ins. a passage given in App. I (No. 1); in D8 the ins. passage is followed by a *repetition* of 27* (cf. v. l. 60) as also of st. 61 and 62.

C. 1. 103
B. 1. 1. 64
K. 1. 1. 121

इदं द्वैपायनः पूर्वं पुत्रमध्यापयच्छुकम् ।
ततोऽन्येभ्योऽनुरूपेभ्यः शिष्येभ्यः प्रददौ प्रभुः ॥ ६३

नारदोऽश्रावयद्देवानसितो देवलः पितॄन् ।
गन्धर्वयक्षरक्षांसि श्रावयामास वै शुकः ॥ ६४

दुर्योधनो मन्युमयो महाद्रुमः
स्कन्धः कर्णः शकुनिस्तस्य शाखाः ।
दुःशासनः पुष्पफले समृद्धे
मूलं राजा धृतराष्ट्रोऽमनीषी ॥ ६५

युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रुमः
स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखाः ।
माद्रीसुतौ पुष्पफले समृद्धे
मूलं कृष्णो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च ॥ ६६

पाण्डुर्जित्वा बहून्देशान्युधा विक्रमणेन च ।
अरण्ये मृगयाशीलो न्यवसत्सजनस्तदा ॥ ६७

मृगव्यवायनिधने कृच्छ्रां प्राप स आपदम् ।
जन्मप्रभृति पार्थानां तत्राचारविधिक्रमः ॥ ६८

63 a) B2m इमं द्वै°; G7 यदा द्वै°. — cd) G4.6 अतोन्ये°. V1 Da S (except T1 G4.6) °भ्योभिरू°; B2m °भ्यो विरू°. K0 नृप; K1.6 T2 G2.3 मुनिः; B D (except Dr; D13 missing) T1 G7 M विभुः (for प्रभुः); in D8 मु is deleted before वि of विभुः. D14 ततोन्येभ्योपि शिष्येभ्यः प्रददौ भगवान्प्रभुः. — G7 ins. after 63: T1, after 31* (cf. v. l. 64):

28* संहितास्तैः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकीर्तिताः ।

N (except D14; D13 missing) ins. after 63: T1 G7, after 62^{ab}:

29* षष्टिं शतसहस्राणि चकारान्यां स संहिताम् ।
त्रिंशच्छतसहस्रं च देवलोके प्रतिष्ठितम् ।
पित्र्ये पञ्चदश प्रोक्तं रक्षोयक्षे चतुर्दश ।
एकं शतसहस्रं तु मानुषेषु प्रतिष्ठितम् ।

[In K4 lines 1 and 2 are ins. in marg. — (L. 1) K2.3 षट्त्रिंशच्च सह°. D1 °सहस्रं तु च°. K0 चकारेमां. — (L. 2) K4 °सहस्राणि. — (L. 3) K5.6 T1 G7 पितृलोके पंच°. K1.6 (m as in text) Dn Dr D1.4m.5 गंधर्वेषु. K5 मानवेषु; D2.3.4 (corr. from).6–12 रक्षोलोके.]

64 T1 (first time) G7 read 64 after 29* (cf. v. l. 63); in T1 the repetition of 64 follows regularly 63. — a) K2.3 D3.6.7 °दोश्रावयेद्दे°; Dr (except Dr1) °दः श्रावयेद्दे°; D12 °द श्रावयेद्दे°. — b) G2 अनिलो देव°. — d) B6 बोधयामास. — K1.4.5 (om. lines 1 and 2).6 (transp. lines 1 and 2) V1 (om. lines 1 and 2) B D (except D14; D13 missing) G7 ins. after 64: T1, after the first occurrence of 64:

30* अस्मिंस्तु मानुषे लोके वैशंपायन उक्तवान् ।
शिष्यो व्यासस्य धर्मात्मा सर्ववेदविदां वरः ।
एकं शतसहस्रं तु मयोक्तं वै निबोधत ।

[(L. 1) K4 मानुषेस्मिन्तथा लोके. — (L. 2) D1 मेधावी (for धर्मात्मा). K6 °त्मा वेदवेदांगपारगः. — (L. 3) B इदं शत°. D1 °क्तं पुरुषर्षभ.]

— After 30*, T1 G7 ins. a passage given in App. I (No. 1). — S (except G7) ins. after 64 (T1, after the *repetition* of 64):

31* वैशंपायनविप्रर्षिः श्रावयामास पार्थिवम् ।
पारिक्षितं महाबाहुं नाम्ना तु जनमेजयम् ।

After 31*, T1 ins. 28* (cf. v. l. 63).

65 D5 om. (hapl.) 65^{b}–66^{a}. — b) D14 T G7 कर्णस्कंधः श°. K4–6 V1 B (except B1) Da Dr D1.2.4.8–12.14 T2 G2.5–7 M3 शाखा. — c) Dn M2.3 फलपुष्पे. — d) K5 °ष्ट्रो बलीयान्; D14 °ष्ट्रो विधेयः; S °ष्ट्रोंबिकेयः (T1 as in text; G3 °ष्ट्रोंबिकेति; G7 °ष्ट्र मनीषी).

66 In D14, 66^{ab} is ins. in marg. D5 om. 66^{a} (cf. v. l. 65). — b) K3 °सेनस्तु; K5 °सेनश्च. K1–3 V1 Dn D3.5 T1 G1.3 M1.2 शाखाः (as in text); D1 शाषीः; the rest शाखा. K6 स्कंधो भीमस्त्वर्जुनस्तस्य शाखा. — c) K6 D1–4.6.8–12.14 T2 G3 माद्रीपुत्रौ. — d) D14 ब्रह्म सद्रा°. — After 66, K6 ins. 15* (cf. v. l. benedictory st.).

67 b) K1.4 V1 (m as in text) Da Dn D1.5 बुध्वा; D9.12 G6 युध्वा; T1 G7 यथा; T2 G2.3 युधि; Cd as in text. K6 युद्धादिक्र°. D14 यशसा विक्रमेण च; G1 यथावद्विक्रमेण च. — d) K2.5.6 V1 Dn D1.5 °सन्मुनिभिः सह; D6 °सत्सजन°; D14 °सन्सज्जनैस्तथा; T2 °सद्द्विजन°; M1 °सत्सजनस्तथा. T1 G1.5 तथा (for तदा).

68 a) K5 B D (except D8.14; D13 missing) °निधनात्. — b) K5 G7 कृच्छ्रात्. K6 प्राप्य. B1m Cd यदापदं; K1.3 D3 आपदां; D1 °दा; G1 चापदं. D14 कृछ्राम्प्राप च सापदः. — d) D3.4 G2 तत्र चार°; M3.4 तत्राचार°.

मात्रोरभ्युपपत्तिश्च धर्मोपनिषदं प्रति ।
धर्मस्य वायोः शक्रस्य देवयोश्च तथाश्विनोः ॥ ६९
तापसैः सह संवृद्धा मातृभ्यां परिरक्षिताः ।
मेध्यारण्येषु पुण्येषु महतामाश्रमेषु च ॥ ७०
ऋषिभिश्च तदानीता धार्तराष्ट्रान्प्रति स्वयम् ।
शिशवश्चाभिरूपाश्च जटिला ब्रह्मचारिणः ॥ ७१
पुत्राश्च भ्रातरश्चेमे शिष्याश्च सुहृदश्च वः ।
पाण्डवा एत इत्युक्त्वा मुनयोऽन्तर्हितास्ततः ॥ ७२
तांस्तैर्निवेदितान्दृष्ट्वा पाण्डवान्कौरवास्तदा ।
शिष्टाश्च वर्णाः पौरा ये ते हर्षाच्चुक्रुशुर्भृशम् ॥ ७३
आहुः केचिन्न तस्यैते तस्यैत इति चापरे ।
यदा चिरमृतः पाण्डुः कथं तस्येति चापरे ॥ ७४
स्वागतं सर्वथा दिष्ट्या पाण्डोः पश्याम संततिम् ।
उच्यतां स्वागतमिति वाचोऽश्रूयन्त सर्वशः ॥ ७५
तस्मिन्नुपरते शब्दे दिशः सर्वा विनादयन् ।
अन्तर्हितानां भूतानां निस्वनस्तुमुलोऽभवत् ॥ ७६
पुष्पवृष्टिः शुभा गन्धाः शङ्खदुन्दुभिनिस्वनाः ।
आसन्प्रवेशे पार्थानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७७
तत्प्रीत्या चैव सर्वेषां पौराणां हर्षसंभवः ।
शब्द आसीन्महांस्तत्र दिवस्पृक्कीर्तिवर्धनः ॥ ७८
तेऽप्यधीत्याखिलान्वेदाञ्शास्त्राणि विविधानि च ।
न्यवसन्पाण्डवास्तत्र पूजिता अकुतोभयाः ॥ ७९

C. 1. 122
B. 1. 1. 124
K. 1. 1. 1-5

69 ^{a}) K_1 मात्रोश्चाभ्यप°; D_{9-12} T G मातुरभ्यु° (T_1 G_1 मात्रोरभ्यव°; $G_{2.3}$ मातुश्च परपत्नीत्वं); D_{14} M मातुरभ्यव°. Cd माद्रोः (evidently a clerical error for मात्रोः). — ^{b}) T_1 G_7 M (except M_1) मंत्रोप°. — $D_{10.11}$ T G_{4-6} ins. after 69:

32* ततो धर्मोपनिषदं भूत्वा भर्तुः प्रिया पृथा ।
धर्मानिलेन्द्रांस्ताभिः साजुहाव सुतवाञ्छया ।
तद्दत्तोपनिषन्माद्री चाश्विनावाजुहाव च ।
जाताः पार्थास्ततः सर्वे कुन्त्या माद्र्याश्च मन्त्रतः ।

[(L. 1) $D_{10.11}$ T_2 °निषदो धृत्वा; G_6 °दं श्रुत्वा. — (L. 4) G_6 °स्ततः कामी पांडुर्माद्र्या दिवं गतः.]
— In T_2, 32* is followed by 33* (cf. v. l. 70).

70 ^{b}) B_4 मात्रा संप°; S (except T_1 G_{4-6} M_1) मात्रा च प°. — ^{cd}) D_{6-12} °रण्येषु महतां पवित्रेष्वाश्र°. — D_4 (marg.). $_{9-12}$ T_1 $G_{4.5}$ ins. after 70: T_2, after 32* (cf. v. l. 69):

33* तेषु जातेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
माद्र्या तु सह संगम्य ऋषिशापप्रभावतः ।
मृतः पाण्डुर्महापुण्ये शतशृङ्गे महागिरौ ।

[(L. 3) $D_{4.9-12}$ T_2 °र्महारण्ये श°.]

71 ^{a}) $K_{0.1.3.4}$ D (D_{13} missing) यत् (D_5 ये); K_5 तैस्; K_6 ते (for च). S मुनिभिश्च (G_{1-3} as in text; M_1 ऋषिभिर्यत्) समानीताः (M_1 as in text). — ^{b}) K_3 धृतराष्ट्रं; D_{14} °राष्ट्रं. — ^{c}) K_6 °श्चानुरूपा°.

72 ^{a}) B_4 प्रजाश्च. G_2 भ्रातरश्चैते; G_3 °रः सर्वे. — ^{b}) G_3 ये (for वः). — ^{c}) $K_{2.5}$ °वा एतदि°; S °वाश्चैत इ° ($G_{3.8}$ °वाश्चैवमि°; $M_{1.4}$ °वाश्चैव इ°). — ^{d}) G_7 °तास्तदा.

73 ^{a}) D_{14} °दितांछ्रुत्वा. S तैस्तान् (G_{1-3} M_1 as in text) निवेदितान् श्रुत्वा (T_2 G_7 as in text; G_1 M_1 ज्ञात्वा). — ^{b}) K_4 मुनिभि°; Dr (except Dr_3) $D_{2.4.11}$ T_2 कौरवां°; $D_{5.7}$ कौरव°; M (except M_1) कुरव° (for कौरवा°). $K_{0.2}$ तथा. — ^{c}) K_2 वर्णा ये पौराः. $K_{0.4}$ शिष्टा वर्णाश्च ये पौ°. — ^{d}) K_3 हर्षाद्दुश्रु°; K_6 T_1 प्रहर्षाच्चु°; G_2 संतोषाच्चु°.

74 ^{a}) $K_{0.2.3}$ प्राहुः. M_3 °च्च कस्यैते. — ^{b}) $G_{2.3}$ M_3 कस्यैत. — D_{10} T_1 G_6 om. 74^{cd}. — ^{c}) K_5 $G_{2.3}$ तदाचिर-; D_{14} यदाचिरं; G_7 यथाचिर-; M_1 यथाचिरं; M_2 यतश्चिरं; $M_{3.4}$ यतश्चिर-.

75 ^{a}) D_{14} आगतं स°. — ^{b}) K_5 D_{14} T_2 पश्यामि; T_1 तस्यानु-. — ^{c}) K_6 V_1 गदतां स्वा°. — In G_7, 75^{cd} is ins. in marg. — ^{d}) $K_{2.5}$ $G_{2.5}$ सर्वतः; K_4 संमताः; G_7 corrupt.

76 K_5 om. 76. — ^{a}) K_3 तस्मिन्नंतर्हिते. — ^{b}) K_1 सर्वाणिवाद्°; K_6 सर्वाणिनाद°. K_2 T_2 $G_{2.3.7}$ ऽयनादयन्; $K_{3.4}$ B (except B_4) D (except D_{14}; D_{13} missing) T_1 G_6 निना°. — ^{d}) $D_{6.8}$ स्वनस्तु; G_2 स स्वर-; $G_{3.7}$ सुस्वर-. K_{2-4} B_4 $D_{1.5}$ °स्तुमलो.

77 G_2 om. 77. — ^{a}) K_6 शुभ्रगंधा. — ^{cd}) V_1 पुरप्रवेशे; G_7 °न्प्रदेशे. T_2 G_7 पांडूनां. G_3 आसन्निवेशे पांडूनां निस्वनस्तुमुलोभवत् (cf. 76^{d}).

78 ^{a}) B संप्रीत्या. — ^{b}) G_2 पौराणमभवन्महान्; G_3 सर्वेषामभवन्महः; G_7 °णामभवन्महः. ^{c}) T $G_{2.3.5.7}$ M_1 दिविस्पृक्. K_1 प्रीति° (for कीर्ति°).

79 ^{a}) K_0 तेधीत्य वेदांश्चतुरः; K_2 $G_{4.5}$ तेधीत्य सकलान्वे°; K_{3-5} V_1 B Dr D_{14} तेधीत्य वेदानखिलान्; K_6 अधीत्य वेदानखिलान्; Da Dn $D_{1-7.9-12}$ G_6 तेधीत्य निखि°; D_8 तेधीत्य विविधान्वे°; T G_7 अधीत्य वेदान्सकलान्; G_{1-3} तेधीत्य वेदान्सकलान्; M अधीत्य निखि°. — ^{b}) K_1 शस्त्राणि.

C. 1. 128
B. 1. 1. 125
K. 1. 1. 140

युधिष्ठिरस्य शौचेन प्रीताः प्रकृतयोऽभवन् ।
धृत्या च भीमसेनस्य विक्रमेणार्जुनस्य च ॥ ८०
गुरुशुश्रूषया कुन्त्या यमयोर्विनयेन च ।
तुतोष लोकः सकलस्तेषां शौर्यगुणेन च ॥ ८१
समवाये ततो राज्ञां कन्यां भर्तृस्वयंवराम् ।
प्राप्तवानर्जुनः कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ ८२
ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन्पूज्यः सर्वधनुष्मताम् ।
आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरेष्वपि चाभवत् ॥ ८३
स सर्वान्पार्थिवाञ्जित्वा सर्वांश्च महतो गणान् ।
आजहारार्जुनो राज्ञे राजसूयं महाक्रतुम् ॥ ८४
अन्नवान्दक्षिणावांश्च सर्वैः समुदितो गुणैः ।
युधिष्ठिरेण संप्राप्तो राजसूयो महाक्रतुः ॥ ८५
सुनयाद्वासुदेवस्य भीमार्जुनबलेन च ।
घातयित्वा जरासंधं चैद्यं च बलगर्वितम् ॥ ८६
दुर्योधनमुपागच्छन्नर्हणानि ततस्ततः ।
मणिकाञ्चनरत्नानि गोहस्त्यश्वधनानि च ॥ ८७
समृद्धां तां तथा दृष्ट्वा पाण्डवानां तदा श्रियम् ।
ईर्ष्यासमुत्थः सुमहांस्तस्य मन्युरजायत ॥ ८८
विमानप्रतिमां चापि मयेन सुकृतां सभाम् ।
पाण्डवानामुपहृतां स दृष्ट्वा पर्यतप्यत ॥ ८९
यत्रावहसितश्चासीत्प्रस्कन्दन्निव संभ्रमात् ।
प्रत्यक्षं वासुदेवस्य भीमेनानभिजातवत् ॥ ९०

— c) D2 निवसन्. — d) K1 हि कुतो°; K4 V1 B1.2 Da Dn D2.4–12 G7 ह्यकुतो°; K5 अमितौजसः; D1 -श्चकुतो°; D8 कुतो° (sic); D14 G2.8 -श्चाकुतो°.

80 a) K1 D1.5 Nilp °स्य शीलेन. — d) G2 °र्जुनेभवन्; G8 °नोभवत्.

81 a) Ko.3.5 V1 B Da Dr D2–4.6–8 G2.4 Cd क्षांत्या; K1 त्याक्षां (for कुंत्या). — c) D14 °कः सर्वेषां. K1 तुतोष सकलो लोके; G7 तोषमापाति सकलं. — d) K1 T1 वीर्य°; Da शौच°; D11 शौर्यार्जवेण. K3.4 °गुणादिभिः. K5 हि; V1 ह (for च).

82 a) V1 G (except G3) M तदा; D14 T तथा (for ततो). — b) K1 भर्तृस्वयंवरात्; K3 °वरे; D3 भर्तुः स्वयं°; D8 भर्तुः स्वयंवरः; D9–12.14 S तत्र स्वयंवरात् (M1 °वरे; M4 °वरां). — d) K2 कर्म कृत्वा; M3 कृत्वा चैव.

83 a) T1 तथा; G6 तदा. Ko लोकेभ्यः. — b) K4 श्रेष्ठः सर्व°. — c) G2 -रूप- (for इव). K1 T2 G1 M2 दुष्प्रेक्षः. — d) G2.3.7 °ष्वर्जुनोभ°.

84 a) D14 सेवास्तान्पा°. — b) V1 अन्यांश्च. Ko G6 गुणान्; G2.8 रणे; G7 रणान्. D14 निहत्य च तथा बहून्. — c) K1 V1m B1(m as in text).3 D (except D6–12; D18 missing) G1–3.6.7 राज्ञो.

85 K5 om. 85–86^{ab}. — a) D6.8 अर्थवान्द°. Ko °क्षिणापूर्णः.

86 K5 om. 86^{ab} (cf. v. l. 85). — a) K3 शासनाद्वा°. — b) G1–3.7 भीमस्यैवार्जुनस्य च. — c) K5 मागधं च; K6 पातयित्वा. — d) G2.3 शैब्यं च; M1 द्वैरथे. K (except K1.6) G4–6 बलदर्पितं; V1 रणदर्पितं.

87 a) Dn D1.5.6 °धनं समा°; T2 G4.5 °धनं विना°; G3 °धन उपा°. — d) K °रथानि च (K1 as in text; K3.4 °रथादिकं); B2m °बलानि च. D5 वा (for च). — After 87, K1.4.5(om. line 2).6 V1 B1(line 1 in marg.).2(in reverse order).3.4(om. line 2) D (except D14; Da in reverse order; D18 missing) ins.:

34* विचित्राणि च वासांसि प्रावारावरणानि च ।
कम्बलाजिनरत्नानि राङ्कवास्तरणानि च ।

[(L. 1) D6.8 °त्राजिनवा°. K1 प्रवरांबर°; B3 रौरवावर°; D1 प्रावारांबर°; D5 प्रावारांवर°; D6 (by corr.) रांकवास्तर°. — (L. 2) K1 °जिनचित्राणि; K4 B1(m as in text).2m D (except Da Dn D1.5; D18 missing; D14 om.) °वस्त्राणि; K5.6 °वासांसि. K1 भूषणानि सहस्रशः; K5 चंकवास्त°; K6 मृदून्यास्त°.]

88 a) K4 V1 G2.3.7 समृद्धिं तां; D6.7 °द्धानां. K1 च (for तां). K1.5 V1 D14 G2.3 तदा; B T1 G4.6 ततो. — b) K T2 G3 महा-; V1 परां; Da D8 G7 तथा; M1 ततः (for तदा). G1 तदाश्चर्यं; G2 महाश्च°. — c) K3.5 °स्थस्तु; K4 D7 °स्थसु-; Dr3.r4 °स्था सु-; D1 °स्थाः सु-; T1 °स्थः स. — d) K6 तस्य क्रोधो ह्यजा°.

89 a) K1.5.6 चैव; K3 वापि; B D (except D14; D18 missing) तत्र. — b) K1 °न च कृतां; M1 °न विहितां. — c) K5 °वार्थे चोप°. B1(m as in text).4 Da °कृतां; G4 (before corr.) °भृतां. — d) D14 तां (for स). Ko समतप्यत.

90 a) K2 V1 B Da Dn Dr D1–3.5.7.12 G6 तत्रा°; K3 D14 T G1.5.7 M2–4 यत्रापह°; K4 °हसत°; K5 °तत्रासी; D4.6.8–11 M1 तत्रापह°; G2 °पहसत°; G3 °पहस्यत°. — b) K1 प्रस्कंधनिव; K2.3.6 D6–12 °स्खल°; K4 °चल°; T1 °सन्न इव; G4.5 °स्कन्न इव. Ko विभ्रमात्. K5

स भोगान्विविधान्भुञ्जन्रत्नानि विविधानि च ।
कथितो धृतराष्ट्रस्य विवर्णो हरिणः कृशः ॥ ९१
अन्वजानात्ततो द्यूतं धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ।
तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य कोपः समभवन्महान् ॥ ९२
नातिप्रीतमनाश्चासीद्विवादांश्चान्वमोदत ।
द्यूतादीननयान्घोरान्प्रवृद्धांश्चाप्युपैक्षत ॥ ९३
निरस्य विदुरं द्रोणं भीष्मं शारद्वतं कृपम् ।
विग्रहे तुमुले तस्मिन्नहन्क्षत्रं परस्परम् ॥ ९४
जयत्सु पाण्डुपुत्रेषु श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
दुर्योधनमतं ज्ञात्वा कर्णस्य शकुनेस्तथा ।
धृतराष्ट्रश्चिरं ध्यात्वा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९५
शृणु संजय मे सर्वं न मेऽसूयितुमर्हसि ।
श्रुतवानसि मेधावी बुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः ॥ ९६
न विग्रहे मम मतिर्न च प्रीये कुरुक्षये ।
न मे विशेषः पुत्रेषु स्वेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ९७
वृद्धं मामभ्यसूयन्ति पुत्रा मन्युपरायणाः ।
अहं त्वचक्षुः कार्पण्यात्पुत्रप्रीत्या सहामि तत् ।
मुह्यन्तं चानुमुह्यामि दुर्योधनमचेतनम् ॥ ९८
राजसूये श्रियं दृष्ट्वा पाण्डवस्य महौजसः ।
तच्चावहसनं प्राप्य सभारोहणदर्शने ॥ ९९

C 1. 144
B. 1. 1. 146
K. 1. 1. 167

संभ्रमात्स्ववलयन्निव (sic); G1 सभायां संभ्रमाश्चैः; G2. 3. 7 सभायामतिसं°. — d) K3 Dr1 G6 °नभिजातवान्; D14 °प्यवशासितः. K1 D1. 5 भीमसेनादिभिस्तदा; K2 °सेनेन जानता; T2 G1. 3. 7 °सेनस्य पश्यतः; G2 °सेनेन पश्यतः.

91 a) K5 D10 G4 संभोगा°. G8 विषयान् (for विविधान्). Ko. 1 °धानभन्. — b) D14 अप्रीतिश्चाप्यजायत; M (except M1) राष्ट्राणि नगराणि च. — c) T1 प्रथितो; G4–6 ध्य°. K6 G3 M (except M1) °राष्ट्राय; G2. 7 धार्तराष्ट्रेण. — d) T2 G1–3 विषण्णो. T3 G1 M3 मलिनः (for हरिणः). Dr (except Dr1) क्रमात्; G7 कृतः (for कृशः). T1 विवर्णो दश शंसतः; G4. 5 °र्णोथ शशंस सः; G6 °र्णोथ शशंस च.

92 a) K3 अनुजानं ततो. Ko. 2. 6 D4. 8. 14 °जानत्ततो; K3 °जानंस्त°; D7 °जानन्त°. D2. 3 °जाननुद्यूतं. G7 °तो भूतं (sup. lin. युद्धं). — b) K3. 5 B3 D2 °राष्ट्र-. K4 B2 D6. 14 G7 °राष्ट्रसुतः. — d) G2. 7 क्रोधः सम°.

93 a) K5 B1. 3 Dr3 D8. 12 °प्रीतिम°. — b) K6 V1 विवादं नान्व°; B4 °श्चास मोदते; Dr1 °श्चान्वमोदते; D6 °श्चानुमोदत; T2 G3 दिष्टं मत्वा त्व°; G1. 2 M (except M1) दिष्टं मत्वान्व°. D14 पांडवानां हिते रतः; T1 विवादं चाप्युपेक्षते; G4–6 विषादं चाप्युपेक्षते. — c) D6. 8 विविधान् (for अनयान्). D2–4 °यान्सर्वान्. K3 द्यूताद्यनर्थान् घोरांश्च; G2 द्यूतादविनयात् घोरात्; G3 द्यूताद्यवनयात् घो°. — d) K1 D14 M1. 2. 4 विवादांश्च; B D (D13 missing) M3 विविधांश्च (D2–4 विवृद्धांश्च; D9 as in text; D14 as in K1 etc.). K2 V1 Da1 अप्युपैक्षतः; K5 D1 अप्युपैक्षतं; D2 अप्युत्रै°; D9–12 G5 अप्युपे°; D14 अनुपेक्षितः; T1 अभ्युपेक्षतं; T2 अप्युवै°; G6 अप्युपेक्षते. G2. 3 द्विपदश्चाभ्युपैति च; G7 विपदश्चाभ्युपे°.

94 ab) K6 B D (except D14; D13 missing) °रं भीष्मं द्रोणं शा°. D14 T2 G2. 3. 7 M °ष्मं शांतनवं. G7 नृपं (for कृपं). — cd) Ko. 2. 3 B4 Da1 D1 तुमले; K4 °मळे. K1 Da1 B2 °स्मिन्दहत्; K2. 4 °स्मिश्यहत्; K3 °स्मिश्यहन्; K6 T G1–3. 4 (by corr.). 7 °स्मिन्हतं; V1 B1. 4 Da2 Dn Dr D1 °स्मिन्दहन् (B1 न in marg.); B3 missing; D2–4 °स्मिन्दग्धं; M1. 2. 4 °स्मिन्यघ्नन्. K5 तस्मिन्निहतास्ते प°; D14 तस्मिन्हतक्षत्रमनायके.

95 a) D14 विग्रहं पांडु°. — c) Cd दुर्योधनं. K2 धनमृत; D10. 11 °वशं; T G1–5 M °वधं; G7 °मिदं. T G1. 2. 7 M श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). — d) D3 T1 तदा.

96 Dr D1 ins. before 96: धृतराष्ट्र उवाच. — a) K1. 6 V1 B D (except D14; D13 missing) सर्वं मे (B3 वाक्यं मे); T2 G2. 7 M मे वाक्यं; G3 मद्वाक्यं. — b) K5. 6 T1 G1. 4. 5 नाभ्यसू°; B2 m Da Dn Dr (except Dr1. r3) D1. 5–12 M2. 3 न चासू°; B4 न त्वसू°; D2. 14 M1 न मासू°; D3 न मां सूदयि° (sic); G6 नद्यासू°. K2 न मां सूयंतिमर्हति. — d) K6 °सत्तमं; T1 °सत्तम; G4–6 °सत्तमः.

97 ab) K1 मम प्रीतिः; G2. 3. 7 मम मतं. V1 नापि प्रीये; D6 न च प्रिय-; T2 G1–3. 7 न क्षमे च. K6 V1 Da Dn D1. 5 कुलक्षये; D14 T G1–3. 7 M °क्षयं (M4 °क्षयात्). G4–6 विग्रहे मम पुत्राणां पांडूनां च तथा सति. — d) K4 B Da2 Dn D1. 5 G5. 6 वा (for च).

98 a) K3 °द्धं समभ्य°; Dr1 °द्धं मामप्यसू°. T2 G1. 4–6 °सूयंते. — d) G2. 3. 7 °त्या समाहितः. — e) K1 मुह्यंतमनु°; B4 अत्यंतमनु°. — f) Ko. 3. 4 G4–6 °चेतसं; D14 T G1–3 M °मर्षणं; G7 °मर्षिणं.

99 a) Ko Da T2 G2. 3 °सूय-. — b) K4 V1 D2–4 °स्य महात्मनः; M (except M1) °स्यामितौजसः. — c) K5 तथावह°; K6 ततोव°; B4 D3. 14 G1. 5. 6 M2–4 तच्चापह°; D5 तत्राव°; D7 तेद्याव°; T1 G2. 3. 7 M1 तच्चापहसितं; T2 °वहसितं. D14 प्राप.

C. 1. 145
B. 1. 1. 147
K. 1. 1. 103

अमर्षितः स्वयं जेतुमशक्तः पाण्डवान्रणे ।
निरुत्साहश्च संप्राप्तुं श्रियमक्षत्रियो यथा ।
गान्धारराजसहितश्छद्मद्यूतममन्त्रयत् ॥ १००
तत्र यद्यद्यथा ज्ञातं मया संजय तच्छृणु ।
श्रुत्वा हि मम वाक्यानि बुद्ध्या युक्तानि तत्त्वतः ।
ततो ज्ञास्यसि मां सौते प्रज्ञाचक्षुषमित्युत ॥ १०१
यदाश्रौषं धनुरायम्य चित्रं
विद्धं लक्ष्यं पातितं वै पृथिव्याम् ।
कृष्णां हृतां पश्यतां सर्वराज्ञां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०२
यदाश्रौषं द्वारकायां सुभद्रां
प्रसह्योढां माधवीमर्जुनेन ।
इन्द्रप्रस्थं वृष्णिवीरौ च यातौ
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०३
यदाश्रौषं देवराजं प्रवृष्टं
शरैर्दिव्यैर्वारितं चार्जुनेन ।
अग्निं तथा तर्पितं खाण्डवे च
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०४

---

100 a) K1 Dn D1 अमर्षणः. — c) G4.5 °त्साहं च. K1.5 संप्राप्य; T1 तां प्रा°. D14 जिहीर्षुः पांडवानां च; G6 °त्साह श्रियं प्राप्तुं. — d) K5 श्रियं क्षत्रि° (sic); T1 श्रियं त्वक्ष°; T2 G1.4-7 M श्रियं तां क्ष°. K1.6 (m as in text) D (except D14; D18 missing) सुश्रियं (Da Dr1.r3.r4 स्वश्रियं) क्षत्रियोपि सन्; B as in Da etc. above; Nilp as in text. — e) K1.2 °सहितं. — f) D14 G7 °तमकल्पयत्.

101 a) K1 यद्यमया (sic). — b) K1 यथा सं°. K2 D14 मया तच्छृणु संजय. — c) K5.6 V1 B Dn Dr3 D1-12.14 S (except G1-3) तु; Da Dr1.r2.r4 च (for हि). — d) D (except Da Dr; D18 missing) S (except G4-6) बुद्धि-. V1 दृष्टानि; B3 निश्चित्य. Dr (except Dr3) °नि तद्वचः. — e) G2 तदा ज्ञा°; G8 तया ज्ञा°. G1-3.7 मां सूत. — f) G2.3.7 °चक्षुस्त्वमि°. — After 101, D14 ins. 35* (cf. v. l. 104).

102 G2.3.7 M1 om. 102; in K6 it is ins. in marg. — a) K1.2 °रुद्यम्य; K5 D1 °रानम्य. K8 °रादाय दिव्यं. — b) K0 विद्धा लक्ष्यं; B1 लक्ष्यं विद्धं; M (M1 om.) लक्षं विद्धं. K2 लक्षणं; K8 D2-4 G1 लक्षं. K1 °तं चैव भूमौ; K2 °तं चार्जुनेन. K0 वा; K6 यत्; V1 B Da च (for वै). — c) K6 V1 B1 Dn Dr D2-9.14 प्रेक्ष°; B4 D10-12 प्रेक्ष्य°; Cd पश्यतां (as in text). V1 कौरवाणां; B Da2 D14 पार्थिवानां (for सर्व°). — After 102, Da ins. 36*; D8, 35* (cf. v. l. 104).

103 D5 om. 103; in G4.5, 103 follows 106. — a) G7 (here and generally in the foll. st. up to 156) यथा (for यदा). — b) K2.3 °धर्वी चार्जु°. — G2 om. 103cd. — c) T2 G1.3.7 °प्रस्थे. K0 V1 D14 M प्रयातौ (M4 च यां°); K5 तथा तौ. — After 103, Da ins. 35* (cf. v. l. 104).

104 K5 T1 G7 om. 104; G2 om. 104ab. — a) Dr D5.7.10.11 G4.6 राज-. Da1 D14 प्रहृष्टं; B1 G3.4 (before corr.).5 M2 °विष्टं. — b) K6 S (T1 G2.7 om.) °रितमर्जु° (G1 °तं ह्यर्जु°). — c) Dn D1.5 G (G7 om.) तदा; T2 यदा (for तथा). K2.3 Dn8 D8-12 खांडवेन; S (T1 G7 om.) °वे तु. D14 अग्निं तथा खांडवे तर्पयित्वा. — Exclusive of the omissions mentioned below and the reservations as to sequence detailed in the sequel, the foll. four stanzas (35*–38*) are ins. *seriatim* after 104 by N (except K0.2.5; D18 missing) (K1 om. 35*; K3.4 Dr1.r3.r4 D2-4.7-12.14 om. 36*, D6 ins. it in marg.; D11 om. 37*, K4 ins. it in marg.; D3.4 om. 38*, K4 ins. it in marg.):

35* यदाश्रौषं जातुषाद्वेश्मनस्ता-
न्मुक्तान्पार्थान्पञ्च कुन्त्या समेतान् ।
युक्तं चैषां विदुरं स्वार्थसिद्ध्यै
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

36* यदाश्रौषं द्रौपदीं रङ्गमध्ये
लक्ष्यं भित्त्वा निर्जितामर्जुनेन ।
शूरान्पाञ्चालान्पाण्डवेयांश्च युक्तां-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

37* यदाश्रौषं मागधानां वरिष्ठं
जरासंधं क्षत्रमध्ये ज्वलन्तम् ।
दोर्भ्यां हतं भीमसेनेन गत्वा
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

38* यदाश्रौषं दिग्जये पाण्डुपुत्रै-
र्वशीकृतान्भूमिपालान्प्रसह्य ।
महाक्रतुं राजसूयं कृतं च
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[35* c) B Dn Dr1.r2 D1.5 °सिद्ध्यौ. — 37* b) K4 Dr शत्रुमध्ये; Da क्षत्रधर्मे. — c) B4 युद्धे (for गत्वा). — 38* a) K3 B4.5 D1.2.6.7.9-12 दिग्विजये.]

यदाश्रौषं हृतराज्यं युधिष्ठिरं
पराजितं सौबलेनाक्षवत्याम् ।
अन्वागतं भ्रातृभिरप्रमेयै-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०५
यदाश्रौषं द्रौपदीमश्रुकण्ठीं
सभां नीतां दुःखितामेकवस्त्राम् ।
रजस्वलां नाथवतीमनाथव-
त्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०६

यदाश्रौषं विविधास्तात चेष्टा
धर्मात्मनां प्रस्थितानां वनाय ।
ज्येष्ठप्रीत्या क्लिश्यतां पाण्डवानां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०७
यदाश्रौषं स्नातकानां सहस्रै-
रन्वागतं धर्मराजं वनस्थम् ।
भिक्षाभुजां ब्राह्मणानां महात्मनां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०८

C. 1. 159
B. 1. 1. 151
K. 1. 1. 182

Here follow the reservations, mentioned above, as to the sequence and the points of insertion of the interpolated st.

In V1 the sequence of st. is: 104, 35*, 36*, 43*, 40*, 105, 37*, 38*, 106. — In Da (Da1 om. 105) the sequence is: 102, 36*, 103, 35*, 104, 37*, 38*, 106, 40*, 105. — In Dr the sequence is: 104, 35*, 37*, 105, 107, 108, 110, 38*, 111, 109, 106 (Dr2 further ins. 36* between 105 and 107). — After 37*, D2.4m ins. 40* (cf. v. l. 106). — D8 ins. 35* after 102; D12, 38* after 106; and D14, 35* after 101. — D5 further ins. between 37* and 38*:

39* यदाश्रौषं सर्वविश्वस्य सारां
प्रीत्या राज्ञे निर्मितां तां मयेन ।
गदां चोग्रां भीमसेनाय दत्तां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

After 38*, B3.4 ins. 43* (cf. v. l. 110).

105 K5 Da1 G7 om. 105. — All MSS. (D18 missing) except K0.2–4 V1 Dr D14 T2 G1.3–6 M transp. 105 and 106; for sequence cf. also v. l. 104. — a) T1 (here and generally in foll. st. up to 156, like G7) यथा (for यदा). M3 हृतराष्ट्रं. D6–12 °ज्यं तु पार्थं. — b) V1 °क्षवेद्यां; G2 °क्षविद्यां. — c) K1 °भिर प्रमत्तै. — After 105, V1 ins. stanzas 37*–38* (cf. v. l. 104). For the sequence of Dr cf. v. l. 104.

106 Dr reads 106 after 109. In D10, 106 is ins. in marg. For sequence cf. also v. l. 104 and 105. — a) K5.6 B (B1 illegible) Dr (except Dr1) D6–8 °श्रुकंठां. — c) G2.3 °मनाथां. — After 106, G4.5 read 103: B2 (in brackets) Dr ins. 43* (cf. v. l. 110): D12, 38* (cf. v. l. 104). — K0–3.6 B1.3.4 Da Dn D1.5–11.14 T1 ins. after 106: K4, after 41* (cf. v. l. 107): V1 B2, after 43* (cf. v. l. 110): D2.4m, after 37*: D12, after 38* (cf. v. l. 104):

40* यदाश्रौषं वाससां तत्र राशिं
समाक्षिपत्कितवो मन्दबुद्धिः ।
दुःशासनो गतवान्नैव चान्तं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[a) K2.4.6 °सां राशिमग्र्यं; K3 D14 °सां राशिमग्र्यां. — b) K2.4 समाक्षेपं कृतवान्. K0 पश्यतां; K6 निस्त्रपो; K5 Da वितथो (for कितवो). K3 द्रौपद्यां वै तत्र कृतां दुरात्मना; D14 द्रौपद्या वै आक्षिपन्मंद°.]
— After 40*, K3 reads 109.

107 For the sequence of Dr cf. v. l. 104. — a) K5 °धां तात चेष्टां; D14 °धां तत्र चेष्टां; G1–3.7 °धां तां तु चेष्टां. K6 V1 B D (D18 missing) तत्र (D6.7.9 तस्य) (for तात). D7 °षं विजयास्तस्य चे°; D12 °षं विजयास्तत्र चे°; T M2.4 °षं पुनरामंत्र्य द्यूतं; G4–6 °षं पुनरामंत्र्य द्यूते. — b) T2 महात्मनां; G2.4.5 धर्मात्मानं; G6 महात्मानं. G7 वनाय च. — K4 ins. after 107: K0, after 40* (cf. v. l. 106): K3, after 109:

41* यदाश्रौषं द्रौपदीं तां ब्रुवाणां
प्रव्रज्यायामश्रुकण्ठीं रुदन्तीम् ।
पत्यौ युक्तां नात्र वस्तुं हि धर्म-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥
[c) K3 सत्यं भद्रे यत्र धर्मो ययेत.]

After 41*, K4 ins. 40* (cf. v. l. 106). — In G6 the sequence of st. from 107 to 147 is in utter confusion; it is here completely ignored.

108 K3 om. 108. — a) D5 श्रौतकानां; D10 स्नात°. — b) D7.8.12 वनं तं. — c) D12 T2 G1 वराणां; G1 वनांते; G2 पराणां; M (except M1) वराणं (for महा°). — D9–11.14 S ins. after 108 (G4–6, after 109):

42* यदाश्रौषं वनवासेषु पार्था-
न्समागतानृषिमुख्यैः पुराणैः ।
उपास्यमानान्सगणैर्जातु सर्वा-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[a) D9–11.14 T1 G4.5 °वासेन; G6 M4 °वासे तु. G8

C. 1. 160
B. 1. 1. 152
K. 1. 1. 123

यदाश्रौषमर्जुनो देवदेवं
किरातरूपं त्र्यम्बकं तोष्य युद्धे ।
अवाप तत्पाशुपतं महास्त्रं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०९

यदाश्रौषं त्रिदिवस्थं धनंजयं
शक्रात्साक्षाद्दिव्यमस्त्रं यथावत् ।
अधीयानं शंसितं सत्यसंधं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११०

यदाश्रौषं वैश्रवणेन सार्धं
समागतं भीममन्यांश्च पार्थान् ।
तस्मिन्देशे मानुषाणामगम्ये
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १११

यदाश्रौषं घोषयात्रागतानां
बन्धं गन्धर्वैर्मोक्षणं चार्जुनेन ।
स्वेषां सुतानां कर्णबुद्धौ रतानां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११२

°पु सर्वान्; M4 °पु चार्तान्. M1.2 °षं पांडुसुतान्वनस्थान्. — b) D9–11.14 T1 G4–6 °तान्महर्षिभिः पु°. — c) G4–6 जातसंख्यान्; M1.2 जातु पार्थान्.]

109 K0 om. 109. K8 reads 109 after 40* (cf. v. l. 106); for the sequence of Dr cf. v. l. 104. — a) K6 V1 B D (D13 missing) °षमर्जुनं (D2 as in text; D14 °षं पांडवो); S °षं चार्जुनो (G1 as in text; G5 °षं चार्जुनं). T1 देवराजं. — b) K8 किरातनाथं; G6 °वेषं. — c) K6 V1 B D (D13 missing; D14 as in G below) अवाप्तवंतं; G (except G1.6) °सवान्; M1 अन्वाप तत् (for अवाप तत्). — After 109, Dr reads 106, and G4–6 ins. 42* (cf. v. l. 108).

110 G7 om. 110. For sequence of Dr cf. v. l. 104. — b) M1 साक्षाच्छक्राद्दि°. G6 °क्षात्त्रिदिवास्त्रं. — c) G2.3 अधीयांसं. K1 सशितं; B2 m.3.4 Da Dr2 (by corr.) M Cd संशि°; G2 संहि°. K3 सत्यवंतं. — K1.3.4 m.6 B1.2 m Da Dn D1–3.11.12.14 ins. after 110: V1, after 35* (cf. v. l. 104): B3.4, after 38* (cf. v. l. 104): Dr, after 106: D9.10, after 45*: T1, after 44*:

43* यदाश्रौषं कालकेयास्ततस्ते
पौलोमानो वरदत्ताश्च दृप्ताः ।
देवैरजेया निर्जिता अर्जुनेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[b) Dn D1.5 वरदानाच्च. K8 तादृक्; D7 तृप्ताः; T1 धृष्टाः.]

— K1.3.6 V1 B (except B4) D (D13 missing) ins. after 43*: K0.2.4.5 T1, after 110:

44* यदाश्रौषमसुराणां वधार्थे
किरीटिनं यातममित्रकर्षणम् ।
कृतार्थं चाप्यागतं शक्रलोका-
त्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[b) K4 V1 D (except Da D1; D13 missing) यांतम°; T1 जातम°. K0 °कर्शिनं; K2–5 Dn D5 T1 °कर्शनं; B (B4 om.) Da Dr D2–4.6–12 °त्रसाहं. — c) K3 B4 कृतास्त्रं चा°. K8 D14 स्वर्गलो°. K3 तथा कृतास्त्रं चागमं स्वर्गलो°.]
After 44*, Dr reads 112. — D9.10 S ins. instead after 110 (T1, after 43*; G7, after 109): D14, after 44*:

45* यदाश्रौषं तीर्थयात्राप्रवृत्तं
पाण्डोः सुतं सहितं रोमशेन ।
तस्माच्छ्रुतं चार्जुनस्यास्त्रलाभं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[a) G3.6 °त्रानिवृत्तं; M °त्रानु°. — b) M लोमशेन. — c) D9.10 G3 तस्माच्छ्रौषीदर्जु°; D14 तस्मादश्रौषीदर्जु°; G1 तस्मादश्रौषं चार्जु°. G6 °स्यार्थलाभं. T1 G4 M बृहदश्वा-दक्षहृदयं च प्राप्तं.]

111 In B3, 111 is ins. in marg. For the sequence of Dr cf. v. l. 104. — b) K8 समागतां; D10 G5 °गमं. — After 111, Dr reads 109.

112 In B3, 112 is ins. in marg. In Dr the sequence from 106 is: 106, 43* and 44* (cf. v. l. 110) and then 112. — b) K1.4 om. बन्धं; K3.6 B2.3 Da Dn3 D6.7.10–12.14 T2 G (except G1.4) M1 बद्धं; Dn1 D8 वधं. K4 गंधर्वेभ्यो. K0.2.3 B1 m.2.3 Da Dn3 Dr (except Dr1) G2.3.6.7 °मोक्षितं; K6 °मोचितं; G5 °मोक्षं. M1 °णमर्जुनेन. K5 गंधर्वैर्बद्धं मोक्षितं चा°. — c) K6 D6–12 ज्येष्ठं सुता°. K1 T1 °द्धौ गतानां; G1 °द्धौ स्थि°. — D14 ins. after 112:

46* यदाश्रौषं द्रौपदीं सैन्धवेन
नानीतां (sic) मोक्षितां चार्जुनेन ।
जयद्रथं मोक्षितं जीवशेषं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

यदाश्रौषं यक्षरूपेण धर्मं
　समागतं धर्मराजेन सूत ।
प्रश्नानुक्तान्विब्रुवन्तं च सम्यक्
　तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११३

यदाश्रौषं मामकानां वरिष्ठा-
　न्धनंजयेनैकरथेन भग्नान् ।
विराटराष्ट्रे वसता महात्मना
　तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११४

यदाश्रौषं सत्कृतां मत्स्यराज्ञा
　सुतां दत्तामुत्तरामर्जुनाय ।
तां चार्जुनः प्रत्यगृह्णात्सुतार्थे
　तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११५

यदाश्रौषं निर्जितस्याधनस्य
　प्रव्राजितस्य स्वजनात्प्रच्युतस्य ।
अक्षौहिणीः सप्त युधिष्ठिरस्य
　तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११६

यदाश्रौषं नरनारायणौ तौ
　कृष्णार्जुनौ वदतो नारदस्य ।
अहं द्रष्टा ब्रह्मलोके सदेति
　तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११७

C. 1. 172
B. 1. 1. 174
K. 1. 1. 198

113 a) K5 पक्षि°; Dr1 वृक्ष° (for यक्ष°). — b) K6 V1 सार्धं; D5 सार्धं स्तुता (sic); D6-8.12 पृष्टं; D9-11 पृष्टान्; G2.8 संतः (for सूत). — c) K0 प्रश्नान्युक्त्वा; K3.4 B Da D8 G (except G7; G4 before corr.) °नुक्त्वा; Dn Dr D1.6-12 °न्कांश्चित्; D5 पश्चात्कांश्चित्; D14 °न्युक्तान् (for प्रश्नानुक्तान्). K6 B D (except D14; D18 missing) विब्रुवाणं; V1 अब्रुवाणं; T G1.4.5 विब्रुवता; G6 विद्रवता; M1.3 प्रब्रु°; M2.4 प्रब्रुवता; Cd विब्रुवंतं (as in text). K5 °क्तान्विब्रुवंतेत्र स°. M1 सूत (for सम्यक्). — K1-3.4 (marg.)6 V1 B D (except D14; D18 missing) T1 ins. after 113 (Dr, after 49*):

47* यदाश्रौषं न विदुर्मामकास्ता-
　न्प्रच्छन्नरूपान्वसतः पाण्डवेयान् ।
विराटराष्ट्रे सह कृष्णया तां-
　स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[a) D4 यदा चारा न वि°; B °षं चरा न वि°; D7.12 °षं चारा न वि°. K4.6 B Da Dr (except Dr3) T1 मामकास्ते. — b) K1 पांडुपुत्रान्.]

St. 49* (given below) is ins. in K4 (marg.) after, in Dr before, 47*. — D14 S (except G7; for G1 see below) ins. after 113: D9-11, after 47*:

48* यदाश्रौषं तानथाज्ञातवासे
　त्वपश्यमानान्विविधैरुपायैः ।
दक्षान्पार्थान्मे सुतैरग्निकल्पां-
　स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

49* यदाश्रौषं कीचकानां वरिष्ठं
　निषूदितं भ्रातृशतेन सार्धम् ।
द्रौपद्यर्थं भीमसेनेन संख्ये
　तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[48* a) T2 °वासान्. D14 corrupt. G3 °षं वसतः पांडुपुत्रान्. — b) D14 T2 G3 अदृश्यमा°. M1 °मानान्मामकानां सकाशात्. D9-11 T1 G2.4.6 अज्ञायमानान्मामकानां सकाशे. — c) D9-11 T1 G2 °र्थानागतानग्नि°; D14 M1 °र्थान्वसतस्त्वग्नि°; G3 °र्थान्वसतः पांडुक°; G4 °र्थानागताश्चाग्नि°; G5 °र्थांश्चागतानग्नि°; G6 °र्थान्यास्यतश्चाग्नि°. M2 °कल्पैः. — 49* c) G3.5 संघे (for संख्ये).]

— G1 ins. after 113:

50* यदाश्रौषं वसतः पाण्डुपुत्रा-
　नदृश्यमानान्विविधैरुपायैः ।
दक्षान्पार्थान्भीमसेनेन संख्ये
　तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

114 D8 G1 om. 114. — a) D14 कीचकानां (for माम°). K1 G7 वरिष्ठ. — b) G7 °न भंगं. — c) K5 G3 विराटराज्ये; G7 विरराज्ये (sic). D14 G3 M1.4 °तां महात्मनां. G2 विराटराज्ये महतां महात्मनां.

115 K1 transp. 115 and 116. — a) G4.5 मात्स्य°. — b) K1-3.5 °रां फाल्गुनाय. — c) G4-6 तु (for च). K4 °ह्णात्सुपार्थं.

116 K1 transp. 115 and 116. — b) K2.3 °जितस्व. Dr om. स्व-. K0 स्वधनात्प्र°; G7 °जनप्र°. — K5 om. 116^cd. — c) D1.6.8-11.14 G3 अक्षौहिण्यः; D7.12 G2 °ण्याः.

117 K1.6 B D (D18 missing) transp. 117 and 118. — b) D6 G3 °नौ तौ वद°. V1 वदता नारदेन. Da गां गतौ (for वदतो). ❀ Arj: वदत इति प्रायशः पाठः । ❀ — c) K3.5 G1.3.7 दृष्ट्वा. K1.6 B D (except D14; D18 missing) °के च सम्यक्.

C. 1. 1/1
B. 1. 1. 17[illegible]
K. 1. 1. 1[illegible]7

यदाश्रौषं माधवं वासुदेवं
सर्वात्मना पाण्डवार्थे निविष्टम् ।
यस्येमां गां विक्रममेकमाहु-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११८

यदाश्रौषं कर्णदुर्योधनाभ्यां
बुद्धिं कृतां निग्रहे केशवस्य ।
तं चात्मानं बहुधा दर्शयानं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११९

यदाश्रौषं वासुदेवे प्रयाते
रथस्यैकामग्रतस्तिष्ठमानाम् ।
आर्तां पृथां सान्त्वितां केशवेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२०

यदाश्रौषं मन्त्रिणं वासुदेवं
तथा भीष्मं शांतनवं च तेषाम् ।
भारद्वाजं चाशिषोऽनुब्रुवाणं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२१

यदाश्रौषं कर्ण उवाच भीष्मं
नाहं योत्स्ये युध्यमाने त्वयीति ।
हित्वा सेनामपचक्राम चैव
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२२

यदाश्रौषं वासुदेवार्जुनौ तौ
तथा धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम् ।
त्रीण्युग्रवीर्याणि समागतानि
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२३

यदाश्रौषं कश्मलेनाभिपन्ने
रथोपस्थे सीदमानेऽर्जुने वै ।
कृष्णं लोकान्दर्शयानं शरीरे
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२४

118 $K_{1.6}$ B D (D_{13} missing) transp. 117 and 118. — a) K_5 °वो वासुदेवः; D_{14} मंत्रिणं वा°. — b) B_3 Dr (except Dr_2) °र्थे प्रविष्टं. D_{14} सर्वार्थे वै पांडवानां नि°. — c) K_1 V_1 B D (except Dn_3 $D_{9-11.14}$; $Dn_{1.n3}$ erroneously; D_{13} missing) Nilp यस्येंद्राख्या (for यस्येमां गां). K_4 D_6 °क्रमं चैकमा°; B_1 Dr_4 °ममेवमा°; $D_{7.12}$ °मवैषमा°; D_{8-11} °मं चैवमा°; D_{14} °मं त्वेकमा°. — N (K_4 marg.; D_{13} missing) T_1 ins. after 118:

51* यदाश्रौषं लोकहिताय कृष्णं
शमार्थिनमुपयातं कुरूणाम् ।
शमं कुर्वाणमकृतार्थं च यातं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[b) K_5 सामार्थिनं. $K_{0.2.3}$ D_{14} °नं याचमानं कुरूंश्च; V_1 °नं चागतं कौरवाणां. — c) K_5 क्षेमं कु°.]

119 a) $G_{2.3.7}$ °दुःशासनाभ्यां. — b) D_{14} बुद्धिः कृता; G (except G_4) °द्धिं कृत्वा. — c) $K_{1.4}$ Dr (except Dr_2) G_{1-3} M दर्शयंतं; G_7 °नीरयं.

120 K_1 D_{14} transp. 120 and 121. For G_7 see below. — a) $G_{4.5}$ °देवं प्रयांतं. — b) B_4 रहस्यैका°; T_2 $G_{1.3}$ रहस्येका°; G_2 रहस्येता°. — c) G_1 आर्यां; G_{4-6} तप्तां. $G_{2.3}$ पुनः (for पृथां). — G_7 subst. for 120: T_2 G_{1-3} ins. after 120:

52* यदाश्रौषं वासुदेवे प्रयाते
रथाङ्गहस्ते फाल्गुनेनान्वितेऽपि ।
प्रहीतुकामं मम पुत्रं द्विपेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[c) G_1 पुत्रावजानन्. G_7 °तुना मम पुत्रद्वि°.]

121 D_8 om. 121. K_1 D_{14} transp. 120 and 121. — b) K_3 B_4 $D_{6-8.12}$ T_1 (by corr.) $G_{2.4.5}$ तदा भी°. — c) $G_{4.5}$ त्वाशिषो. K_5 °षो विब्रु°; V_1 °षोथ ब्रु°.

122 G_6 M_1 om. 122. K_5 (in which st. 122 is partly illegible) ends with * * * °र्यैमा; next folio (8) is missing. — a) G_7 एवाह (for उवाच). K_4 °च्च वाक्यं. K_6 $B_{1.3.4}$ Dn Dr D_{5-12} यदा कर्णो भीष्ममुवाच वाक्यं; B_2 Da D_1, with this reading, ins. -श्रौषं after यदा. — b) $K_{4.6}$ V_1 B D (except Da_1 Dn D_6; D_{13} missing) जीवमाने. D_{14} G_7 त्वयेति. — c) M (M_1 om.) सेनां परिच°. K_6 V_1 B D (D_{13} missing) चापि (D_5 as in text; $D_{6.8.9}$ वापि); S (G_6 M_1 om.) भूयः (for चैव). K_3 तस्मादेशादुपचक्रमेण चैव.

123 K_3 G_7 om. 123. — b) D_{12} G_3 तदा (for तथा). K_0 गांडिवं चाप्र°. — c) G_3 समीहि°; M_4 महाधना° (for समा°).

124 G_7 om. 124. — a) K_0 कश्मले चाभि°; $G_{2.3}$ केशवेना°. — b) Da_1 सीदतामर्जुनेन. G_3 °ने पि वै. D_{14} च (for वै). — c) K_3 कृत्स्नं लोकं; T_1 $G_{2.3}$ कृत्स्नाल्लो°.

यदाश्रौषं भीष्ममित्रकर्शनं
निघ्नन्तमाजावयुतं रथानाम् ।
नैषां कश्चिद्वध्यते दृश्यरूप-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२५

यदाश्रौषं भीष्ममत्यन्तशूरं
हतं पार्थेनाहवेष्वप्रधृष्यम् ।
शिखण्डिनं पुरतः स्थापयित्वा
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२६

यदाश्रौषं शरतल्पे शयानं
वृद्धं वीरं सादितं चित्रपुङ्खैः ।
भीष्मं कृत्वा सोमकानल्पशेषां-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२७

यदाश्रौषं शांतनवे शयाने
पानीयार्थे चोदितेनार्जुनेन ।
भूमिं भित्त्वा तर्पितं तत्र भीष्मं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२८

यदाश्रौषं शुक्रसूर्यौ च युक्तौ
कौन्तेयानामनुलोमौ जयाय ।
नित्यं चास्माञ्श्वापदा व्याभषन्त-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२९

यदा द्रोणो विविधानस्त्रमार्गा-
न्विदर्शयन्समरे चित्रयोधी ।
न पाण्डवाञ्श्रेष्ठतमान्निहन्ति
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३०

C. 1. 186
B. 1. 1. 189
K. 1. 1. 212

125 a) B4 D6 G2.3 भीमम°. K0 °कर्शिनं; K4.6 V1 Dr D14 °कर्षणं (Dr2 °र्षनं). — b) G2 °तं गदानां. — c) B4 V1 G4 (before corr.).6 न चैषां; G5 न तेषां. K1 °द्वध्यते ध्यात°; K2 °द्वाध्यते दृश्यरूपं; K5 missing; K6 V1 B1-3 Da Dn D2.4-6.8 °द्व्ध्यते ख्यात°; B4 °द्युध्यते दृश्य°; Dr द्वुध्यसे ख्यात°; D1 °द्वाध्यते ख्यात°; D3 °द्वध्यते ख्यात°; D7.12 °द्वध्यते ख्याति°; D9 °द्विध्यते ख्यात°; D10 °द्विद्यते ख्यातरूपे; D11 °द्विध्यते ख्यातिरूपे; D14 °दृश्यते पीड्यमानः; T G1 M3 °दृश्यते वध्य°; G2 °द्विद्यते दृश्यरूपं; G3 °द्दविद्यते दृश्य°; G4.5 °द्विद्यते वध्य°; G6 द्दृश्यते ख्यात°; G7 द्दृश्यते दृश्य°; M2.4 °द्दृश्यते वध्यरूपं. Cd montions दृश्यरूपः. — K2-4.6 V1 B D (D13 missing) T1 ins. after 125:

53* यदाश्रौषं चापगेयेन संख्ये
स्वयं मृत्युं विहितं धार्मिकेण ।
तच्चाकार्षुः पाण्डवेयाः प्रहृष्टा-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[a) K2.3 °षं चापरोषेण; K4 Da D2.6.8-11 °षमापगेयेन. K4 सख्यं (for संख्ये). — b) K3.6 मृत्युर्विहितो; K4 मृत्युं कथितं. — c) K3 तं चिकीर्षुः. K4 न वै चिकीर्षुः पांडवेयः प्रहृष्टः.]

126 D14 om. 126. — b) G1-3 °ष्वप्रमत्तं.

127 K1 om. 127. — b) D2-4 युद्धे वीरं; S (except G1-3.7 M1) वृद्धं शूरं. K6 छादितं; Dn3 D14 साधि°; G4.6 सूदि°; G7 तरसा. — c) T2 दृष्ट्वा; G2 भित्वा; G3 हत्वा; G7 हित्वा (for कृत्वा). B3 °ल्पवीर्यान् (m as in text).

128 a) M (except M1) °षं शरतल्पे शयानं (M4 °ने). — b) K3 D7.12 S (except M1) °यार्थं; D6 पार्थीयार्थं. K2 D2-4 नोदिते°; K3 याचि°. K2.3 Dn1 D3.6-8.10-12 °ते चार्जुनेन; D14 नोदिते चार्जु°; G4-6 °ते शक्रसूनौ. — c) K1 चैव (for तत्र). G4-6 गां भित्वांभो वारुणेनाददाने.

129 a) K0.2.3 V1 B (B1 partly illegible) Da Dr D1-4.6.8 Nilp यदा वायुः शक्र°; K1 D7.9-12 °दा वायुः शुक्र°; K4 G4 M2-4 °दाश्रौषं शक्र°; K5 missing; K6 G2.3.7 °दाश्रौषं चंद्र°; Dn °दा वायुश्चंद्र°; D5 °दाश्रौषं वायु°. M1 °षं वायुशक्रौ च सूर्यः. Cd mentions शक्र. ❀ Arj.: शुक्रेत्यपपाठः ।❀ — In B1, 129bcd is rubbed off and illegible. — b) K0.1 V1 B Dn Dr D2 M3 °लोमा; Da D1.10 °लोमो; M1 °लोमान्. — cd) G1.7 om. 129cd. K0.2 Da T1 व्याभषंत; K3 V1 भीषयतः; K6 B2.3 D (D13 missing) भीषयंति (for Da see above; D2 व्याभाषित); B4 भीषयंते; G4.5 व्याभषंति. ❀ Arj.: भीषयंतेति प्रायशः पाठः ।❀ B4 marg. gloss: व्याभवंतः विरुद्धं सूचितवंतः. T2 G6 नित्यं चास्मान्स्वापदमावहंतौ. K1 नित्यं चास्मा श्वपदो त्रिभीषयंति तद्रवतस्तदा ना°; G2.3 नित्यं चास्माद्वृष्णिवीर्याधिकानां तदा ना°.

130 G2 om. 130-1. — a) K0 विविधान् चित्र°. D14 °नस्त्रपूगान्. — b) K0.2.4 V1 D (D13 missing) G1-6 निदर्शयन् (D3 अदर्श°); K2 अदर्शयत्. D2-4 शस्त्रयो°. — c) S (G2 om.) तान् (for न). G1 पार्थिवाञ्. K6 V1 B D (except Da Dr3; D13 missing) श्रेष्ठतरान्. T1 न हंते; T2 G6.7 M न हंति. K2 subst. 131c for 130c.

C. 1. 187
B. 1. 1. 189
K. 1. 1. 213

यदाश्रौषं चास्मदीयान्महारथा-
न्व्यवस्थितानर्जुनस्यान्तकाय ।
संशप्तकान्निहतानर्जुनेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३१

यदाश्रौषं व्यूहमभेद्यमन्यै-
र्भारद्वाजेनात्तशस्त्रेण गुप्तम् ।
भित्त्वा सौभद्रं वीरमेकं प्रविष्टं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३२

यदाभिमन्युं परिवार्य बालं
सर्वे हत्वा हृष्टरूपा बभूवुः ।
महारथाः पार्थमशक्नुवन्त-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३३

यदाश्रौषमभिमन्युं निहत्य
हर्षान्मूढान्क्रोशतो धार्तराष्ट्रान् ।
क्रोधं मुक्तं सैन्धवे चार्जुनेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३४

यदाश्रौषं सैन्धवार्थे प्रतिज्ञां
प्रतिज्ञातां तद्वधायार्जुनेन ।
सत्यां निस्तीर्णां शत्रुमध्ये च तेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३५

यदाश्रौषं श्रान्तहये धनंजये
मुक्त्वा हयान्पाययित्वोपवृत्तान् ।
पुनर्युक्त्वा वासुदेवं प्रयातं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३६

यदाश्रौषं वाहनेष्वाश्वसत्सु
रथोपस्थे तिष्ठता गाण्डिवेन ।
सर्वान्योधान्वारितानर्जुनेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३७

यदाश्रौषं नागबलैर्दुरुत्सहं
द्रोणानीकं युयुधानं प्रमथ्य ।
यातं वार्ष्णेयं यत्र तौ कृष्णपार्थौ
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३८

131 G2 om. 131 (cf. v. l. 130). M4 transp. 131 and 132. — [a]) G6 °षं त्रैगर्तान्म°. V1 °यान्प्रवीरान्. — [b]) V1 D14 M4 अत्रस्थि°. G1.6.7 °स्यांतराय; G4.5 °रायं. — G1 om. 131[cd] and 132. — [c]) K1 °कान्श्रेष्ठतमान्निहंति (cf. 130[c]).

132 G1 om. 132 (cf. v. l. 131). M4 transp. 131 and 132. — [b]) Da °मस्त्रेण; Dr3.r4 °शरेण. — [c]) G3 जित्वा सौ°. K3 एकवीरं; G2.3 वीरमेनं.

133 G5 om. 133. — [a]) V1 सर्वे; D2 -माणैः; D3 -माणं; D6–12 बाणैः (for बालम्). M4 यदाश्रौषमभिमन्युं च बालं. — [b]) K0 सर्वैं हित्वा; V1 हत्वा बालं; Dr1 °वैं हृता; D3 °वैं हृत्वा; M (except M4) हत्वा सर्वे. — [c]) D14 °रथं. S (G5 om.) °रथा (G1.2 °रथं) मन्युम् (G2 चाभिमन्युम्) अशक्नु° (G2 °क्नुवन्; G3 °क्नुवंतं; M1.2.4 °क्नुवंतः).

134 [a]) K2 T1 G4–6 °षं चाभिम°. — [b]) G2 हृष्टान्मू°. K1 G4–7 M2.4 मोहात् (for मूढान्). D14 हर्षान्मूढाश्चुक्रुशुर्धार्तराष्ट्राः; T2 °न्मोहात्क्रोधतो धार्तराष्ट्राः. — [c]) V1 B4 D (D18 missing) M4 क्रोधादुक्तं (D2 as in text; D7.12 क्रोधायु°); B2 क्रोधमुक्तं (m °युक्तं). K0.2–4 B3.4 Dr सैंधवायार्जु°.

135 D14 om. 135. — [b]) V1 प्रतिश्रुतां तद्वधार्थेर्जु°; S (except G1.3.7 M1.3) कृतां तदा (M2.4 ततो) मन्युना चार्जु°. — [c]) V1 B D (D18 missing; D14 om.) M1.3 सत्यां तीर्णां; T2 सत्यां चीर्णां. M3 तु (for च). G2.3.7 स्वनेन.

136 D3 om. 136. — [a]) K4 D2 G1.4 (before corr.) शांत°; D14 शांतवाहे (for श्रान्त°). — [b]) D4.6–8.10–12.14 T2 मुक्तान्ह°. G7 °यान्वायुयुत्वोप°. K4 °यित्वापवृत्य; K6 B1m °त्वा तदंभः; Dr1 °त्वाप°; D14 पापयित्वापतृप्तान्; G2.3 °त्वाथ तृप्तान्; G4.5 °त्वापयातान्. T1 मुक्त्वा पायन्वायय-त्वोप°. — [c]) K6 Dr (except Dr1) D4.9.10 युंक्त्वा; D2.6.8.14 युक्ता; D11 युंक्ता. K1 प्रवृत्तं; V1 D6.8.10 S °यांतं (T2 as in text; G7 °युक्तं).

137 K4 om. 137. G2 transp. 137 and 138. — [a]) K1 °नेषु क्षमेषु; K6 V1 Dn D1.5 °ष्वक्षमेषु. — [b]) Dr1 D8.6.10 तिष्ठतां. K0 Dn2 Dr1 D5 T M1 पांडवेन; V1 शांतये°; D14 चार्जुने°; G M2–4 फल्गुने° (G4.6 as in D14; G5 as in text). — [c]) D8 सर्वानेतान्; M1.4 °न्यौधान्. D14 G4–6 °तान्पांडवेन; G1–3 °तान्बाणपुंखैः; M (except M1) °तान्बाणपूगैः. G7 बाणपुंखैस्तथापि (for वारिता°).

138 D3 om. 138. G2 transp. 137 and 138. — [a]) K0 नागकुले; K1.4 °कुलैर्; V1 °कुलं; D14 S (except T1) °बलं. K6 B D (D3 om.; D18 missing) सुदुःसहं (D14 निरु°) (for दुरु°). — [b]) D14 M2–4 द्रोणं चार्कैः; G2–5 M1

यदाश्रौषं कर्णमासाद्य मुक्तं
वधाद्भीमं कुत्सयित्वा वचोभिः ।
धनुष्कोट्या तुद्य कर्णेन वीरं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३९

यदा द्रोणः कृतवर्मा कृपश्च
कर्णो द्रौणिर्मद्रराजश्च शूरः ।
अमर्षयन्सैन्धवं वध्यमानं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४०

यदाश्रौषं देवराजेन दत्तां
दिव्यां शक्तिं व्यंसितां माधवेन ।
घटोत्कचे राक्षसे घोररूपे
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४१

यदाश्रौषं कर्णघटोत्कचाभ्यां
युद्धे मुक्तां सूतपुत्रेण शक्तिम् ।
यया वध्यः समरे सव्यसाची
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४२

यदाश्रौषं द्रोणमाचार्यमेकं
धृष्टद्युम्नेनाभ्यतिक्रम्य धर्मम् ।
रथोपस्थे प्रायगतं विशस्तं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४३

यदाश्रौषं द्रौणिना द्वैरथस्थं
माद्रीपुत्रं नकुलं लोकमध्ये ।
समं युद्धे पाण्डवं युध्यमानं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४४

यदा द्रोणे निहते द्रोणपुत्रो
नारायणं दिव्यमस्त्रं विकुर्वन् ।
नैषामन्तं गतवान्पाण्डवानां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४५

C. 1. 201
B. 1. 1. 209
K. 1. 1. 227

°नीके. G_2 युध्यमानान्; M (except $M_{1.8}$) °ध्यमानं. — ^{e}) K_6 Dr (except Dr_3) D_{14} T_2 G (except G_7) यांतं. K_2 कर्णं (for वार्ष्णेयं). Dr_4 तत्र (for यत्र).

139 ^{b}) D_{2-4} भयाद्भी°; G_7 तदा भी°. K (except $K_{5.6}$) Da गर्ह° (for कुत्स°). — ^{c}) D_5 °द्व्याकृष्य कर्णो नृवीरं.

140 D_3 om. 140; $G_{3.7}$ M_1 om. 140–1. — ^{a}) S ($G_{3.7}$ M_1 om.) यदाश्रौषं कृ°. — ^{b}) $M_{2.4}$ द्रोणो द्रौ°. D_1 °राजोथ शू°. K_2 वीरः; $G_{2.4}$ संख्ये; $G_{5.6}$ संघे (for शूरः). — ^{c}) G (except G_1; $G_{3.7}$ om.) नारक्षन्यत्सैंधवं. $D_{10.11}$ मथ्यमानं.

141 $G_{3.7}$ M_1 om. 141 (cf. v. l. 140). S (except T G_1, and $G_{3.7}$ M_1, which latter om. 141) transp. 141 and 142; G_5 (hapl.) om. 141^a, the prior half of 141^b, the latter half of 142^b and 142^{cd}. — ^{b}) K_1 $D_{6.8.9}$ °क्तिं ध्वंसितां. $G_{2.4.6}$ शक्तिं मुक्तां शंकितां मा°. — ^{c}) K_6 रक्षसि. D_{6-12} °रूपां.

142 For the sequence of G and M cf. v. l. 141. — ^{b}) K_6 द्वंद्वे; Dn $D_{10.11}$ G_2 युक्ते (for युद्धे). — ^{c}) K_5 D_8 T_2 $G_{6.7}$ यथा; $G_{2.4}$ M_4 यदा (for यया).

143 ^{a}) K_2 द्रोण आचार्यवर्यं. — ^{b}) $B_{1.4}$ $D_{12.14}$ °म्नेन व्यति°; B_2 Da D_{6-9} °म्नेनाव्य°; B_3 °म्ने स्वं व्य°; $D_{3.4}$ °म्नेन स्वं व्य°; G_6 °म्नेन ह्य°. — ^{c}) K_1 विवशस्तं; K_5 B_1m D_8 G_6 विशस्तं.

144 D_{10} om. 144. $K_{1.2.8}$ transp. 144 and 145. — ^{a}) Dn3 D_5 G_3 वै (for द्वै-). — ^{b}) K (except $K_{1.4.5}$) V_1 D (except Da Dr D_5; D_{10} om.; D_{13} missing) माद्रीसुतं. T_1 यूथमध्ये; T_2 G_6 M योध° (M_1 यौध°). — ^{c}) K_5 स्थितं युद्धे. $K_{3.6}$ G_2 युद्धं; G_6 सम्यक् (for युद्धे). K_6 B D (D_{10} om.; D_{13} missing) मंडलश्चरंतं (D_1 मंडलेनश्चरंतं; D_5 as in text; $D_{6-9.11.12}$ मंडलं संचरंतं); V_1 मंडलेभ्यश्चरंतं (for पाण्डवं यु°). D_{14} °वं श्लाघमानं. — After 144, K_3 reads 147 and K_1 ins. 54* (cf. v. l. 145).

145 $K_{1.2.8}$ transp. 144 and 145. — ^{a}) D_5 M_1 यदाश्रौषं; $G_{1.2.4.5}$ तदा (for यदा). — ^{b}) K_3 °स्त्रमकुर्वन्; K_5 D_{10} (वि over प्र) M_4 °स्त्रं प्रकु°. — ^{c}) D_{14} G_3 कृत° (for गत°). — $K_{2.4.6}$ Dn Dr $D_{1.2.6.8-11}$ ins. after 145: K_1, after 144: $K_{0.8}$ $D_{3.4}$, after 147:

54* यदाश्रौषं भीमसेनेन पीतं
रक्तं भ्रातुर्युधि दुःशासनस्य ।
निवारितं नान्यतमेन भीमं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[^{c}) $K_{0.2-4}$ न तमन्येन; K_6 रणमध्ये न; D_2 रणभीमेन.]

K_8 cont.:

55* यदाश्रौषं भीमकर्माणमुग्रं
रणे भीमं शोणितं पीतवन्तम् ।
भित्त्वा वक्षो युवराजस्य सूत
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

C. 1. 208
B. 1. 1. 205
K. 1. 1. 229

यदाश्रौषं कर्णमत्यन्तशूरं
हतं पार्थेनाहवेष्वप्रधृष्यम् ।
तस्मिन्भ्रातॄणां विग्रहे देवगुह्ये
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४६

यदाश्रौषं द्रोणपुत्रं कृपं च
दुःशासनं कृतवर्माणमुग्रम् ।
युधिष्ठिरं शून्यमधर्षयन्तं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४७

यदाश्रौषं निहतं मद्रराजं
रणे शूरं धर्मराजेन सूत ।
सदा संग्रामे स्पर्धते यः स कृष्णं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४८

यदाश्रौषं कलहद्यूतमूलं
मायाबलं सौबलं पाण्डवेन ।
हतं संग्रामे सहदेवेन पापं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४९

यदाश्रौषं श्रान्तमेकं शयानं
ह्रदं गत्वा स्तम्भयित्वा तदम्भः ।
दुर्योधनं विरथं भग्नदर्पं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५०

यदाश्रौषं पाण्डवांस्तिष्ठमाना-
न्गङ्गाह्रदे वासुदेवेन सार्धम् ।
अमर्षणं धर्षयतः सुतं मे
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५१

यदाश्रौषं विविधांस्तात मार्गा-
न्गदायुद्धे मण्डलं संचरन्तम् ।
मिथ्या हतं वासुदेवस्य बुद्ध्या
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५२

यदाश्रौषं द्रोणपुत्रादिभिस्तै-
र्हतान्पाञ्चालान्द्रौपदेयांश्च सुप्तान् ।
कृतं बीभत्समयशस्यं च कर्म
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५३

146 B4 D5.7.12 om. 146. K5 Cd transp. 146 and 147. — a) V1 कर्णमासाद्य शू°. — b) K4 °वे दुःप्रधृष्यं. D14 °प्रसह्यं; G (except G6) °प्रमत्तं. — c) K5 यस्मिन्. V1 चैव युक्ते; D6.8–11 °युक्ते; G3.7 °तुल्ये; Cd °गुह्ये (as in text).

147 B4 D8 om. 147. K8 reads 147 after 144; K5 Cd transp. 146 and 147. — a) Dn °त्रं च शूरं. — After 147a, folium partly damaged in K5. — G7 om. 147cd. — c) D14 यौधिष्ठिरं. K1.5 Dn D1 धर्मराजं जयंतं; K3 M1 शूरम°; K6 सैन्यममर्ष°; D14 सैन्यम°; T G1 M2–4 स्वयमेवासहिष्ट (T2 °वसहिष्ण); G2.4–6 शूरममर्ष°; G8 शूरमनाः प्रधृष्यं. Cd अमर्षयंतं. — After 147, G7 reads 150 and K0.3 D3.4 ins. 54* (cf. v. l. 145).

148 G7 read 150–1 between 147 and 148. — a) K5 °षं मद्रराजं हतं वै. — b) K1 युद्धां श्रेष्ठं धर्म°. M1 °न युद्धे. — c) K0 स्म; K6 D5.14 च; V1 Dn D1.2 G1.2.6 तु (for स). D14 कर्णं (for कृष्णं).

149 a) K1–4 B4 Dr D4.5.9–11 T2 G (except G3.6) M1 कलहं. — b) K5 मायाविनं सौ°. D14 पांडवानां. — c) K4 रणे (for संग्रामे).

150 In G7, 150 follows 147 (cf. v. l. 148). — a) K1–5 V1 Dr D2–4.8 G1.2.6 शांतमेकं; T1 °मेनं; G2 शोकमध्ये; G7 शांतवेशं. — bc) K1 transp. ह्रदं गत्वा (in b) and दुर्योधनं (in c). K0.1.4 D14 भग्नपक्षं; K5 V1 B1.2.3m D (except D5; D13 missing; for D14 see above) °शक्तिं; K6 B3.4 T1 °सक्थि; G3.7 °सैन्यं.

151 D14 om. 151. — a) K2.3 D9–11 Cd °ष्ठमानं. — b) K1 V1 B D (except D3.4; D13 missing; D14 om.) गत्वा (for गङ्गा-). D6–12 ह्रदं (for ह्रदे). K6 ह्रदं गत्वा वा°. — c) G1 अमर्षि°. K0.3.4 Dn Dr2–r4 D1.2.6.8.9.11.12 M2.3 धर्षयंतः; K2 Dr1 D7 धर्मयं°; K5 मर्पयं°; K0 (m कर्ष) यं°; Da वर्षयं°; D4 मर्ष°. K4 सुहृत्सु; G6 सुतान्मे. G3.7 अमर्षिणा भीमसेनेन यांतं. — In G7, 148 follows 151 (cf. v. l. 148).

152 a) K0 °धान्सूत; K1 °धां शस्त्र-; K4 B D (except D5.14; D13 missing) °धांश्चित्र-; M1 °धान्साधु-. — b) K1 गत्वा युक्तं; B1 D3 तदा युद्धे. K1 मंडलैः सं°; K3 Dr1 मंडलेशश्च°; K4.6 मंडलान्सं°; K5 मंडलान्धाश्च°; V1 D5 मंडलांश्चैव कृत्वा; B Da Dn Dr3–r4 D1–4.6.7.12 T M1 मंडलशश्च°; M2–4 मंडलतश्च°. — c) V1 हतं राजानं (for मिथ्या हतं).

153 a) Dr1 °श्चाश्रितैस्तैः. — b) T1 G1 हत्वा; G3 सुतान् (for हतान्). K0.6 Dr1.r3 D1.12 पंचालान्; D3–5.14 G3.7 बालान्. D5 °देयान्सुसुप्तान्; D14 °देयाश्चसु°. — c) D14 कृतं वै बी°. G2 बीभत्सुमथ शक्यं च; G3 °त्सुमशक्यंस्तं च; G7 °त्सुमथ°.

यदाश्रौषं भीमसेनानुयाते-
नाश्वत्थाम्ना परमास्त्रं प्रयुक्तम् ।
क्रुद्धेनैषीकमवधीयेन गर्भं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५४
यदाश्रौषं ब्रह्मशिरोऽर्जुनेन
मुक्तं स्वस्तीत्यस्त्रमस्त्रेण शान्तम् ।
अश्वत्थाम्ना मणिरत्नं च दत्तं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५५
यदाश्रौषं द्रोणपुत्रेण गर्भे
वैराट्या वै पात्यमाने महास्त्रे ।
द्वैपायनः केशवो द्रोणपुत्रं
परस्परेणाभिशापैः शशाप ॥ १५६
शोच्या गान्धारी पुत्रपौत्रैर्विहीना
तथा वध्वः पितृभिर्भ्रातृभिश्च ।
कृतं कार्यं दुष्करं पाण्डवेयैः
प्राप्तं राज्यमसपत्नं पुनस्तैः ॥ १५७
कष्टं युद्धे दश शेषाः श्रुता मे
त्रयोऽस्माकं पाण्डवानां च सप्त ।
द्व्यूना विंशतिराहताक्षौहिणीनां
तस्मिन्संग्रामे विग्रहे क्षत्रियाणाम् ॥ १५८
तमसा त्वभ्यवस्तीर्णो मोह आविशतीव माम् ।
संज्ञां नोपलभे सूत मनो विह्वलतीव मे ॥ १५९

C. 1. 217 B. 1. 1. 2 K. 1. 1. 24

154 ab) D14 °सेने तु याते अश्व°. K0 वरमस्त्रं; K4 दिव्यम°; D1 परम°. — c) K1 °कमावधी°; V1 D14 °केनाव°; G1.2.4.5 °कं नाव°. K5 °धीदुत्तरायाश्च गर्भं. G3 °कं तं निपात्यैव ग°; G7 °कं तं निहत्यैव (om. गर्भं); M °कं नावधीत्तं तु ग°.

155 a) Da °षं भीमशिरो°. — b) V1 सूक्तं; B2m.3m T M4 मुक्त्वा. G6 °त्युग्र° (for °त्यस्त्र°). K2 मुक्तं स्वस्तीत्युक्त्वा ह्यस्त्र°; K4 स्वस्तीत्युक्त्वा त्वस्त्र°; K6 D (D13 missing; for D14 see below) स्वस्तीत्युक्त्वास्त्रम् (Dr1.r4 °क्त्वा चास्त्रम्; D2 °क्त्वा शस्त्रम्; D3 °क्त्वामस्त्रम्; D4 °क्त्वा अस्त्रम्; D5 °क्त्वा ह्यस्त्रम्; D11 °क्त्वास्त्रयम्) अस्त्रेण (D7.12 शस्त्रेण); M3 मुक्त्वा स्वस्तीत्युक्तमात्रेण. D14 मुक्तं ब्राह्ममस्त्रं प्रशांतं. — c) K1 मौलिरत्नं. V1 D14 च युक्तं; T1 G च मुक्तं.

156 b) K2.3.4 (before corr.) Dn3 वैराट्यां. B1.4 Da पाट्यमाने; D10.11 M1 पाद्य°; G7 बाध्य (om. माने). K0 B (except B2) D (except D3.4.14; D13 missing) G6 महास्त्रैः. — D10.11 T1 G1.2.4.5 ins. after 156ab:

56* संजीवयामीति हरेः प्रतिज्ञां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ।

— c) K0.3.5 D5.14 M1 °यनं केशवं. — d) K0.2.4 (before corr.) शपानान्; K1 शशायं (sic); K3 प्रपन्नान्; D5 प्रपन्नं; D9-11 S शपेतां (G7 रपेतां; M1 शपंतः); D14 शपंतं (for शशाप). — D6.8 T1 G2.4.5 ins. after 156:

57* बुद्ध्वा चाहं बुद्धिहीनोऽद्य सूत
संतप्येऽहं पुत्रपौत्रैश्च हीनः ।
संचिन्तयंश्चाद्य विहीनबुद्धिः
कर्तव्यतां नाभिजानामि सूत ॥

[D6.8 read (in b) °तप्ये वै, (in c) °चिंतयानोद्य, (in d) °तां चाभि°.]

157 b) K1.3 V1 B D (D13 missing) बंधुभिः पितृ° (D5 सर्वैर्बंधु°; D11 as in text); K2 -विधा पि°; K4 वधः पि°; K5 T2 G1.2.4-6 M2.4 वध्वः पति°; K6 पितृभिर्बंधु°; G7 वध्वा सखि°; M1 वंश्यैः पि° (for वध्वः पितृ°). G3 तदावस्था सखिभिर्भ्रा°. T1 तदा नाशंसे etc. — c) V1 D5 G7 कर्म (for कार्यं). K6 दुस्त°; Dr (except Dr1) कौरवैः; D5.6.8 दुष्कृतं (for दुष्करं). — d) T1 °ज्यं चास°; G1.2.4.5 °ज्यं निःस°; G6 °ज्यं नास°. K1 °पत्नैः (for °पत्नं).

158 a) Da युद्धं (for युद्धे). T युद्धं हतशेषाः. K5 D8 °षाः सुता; G2.4.5 °षाः श्रुतं. G3.7 °षाश्च योधाः. — b) D5 पांडवेयाश्च. — c) V1 अष्टावि°. K3.5 V1 M1 विंशतिर्निहता°; K4 (before corr.) °तिर्हता°; D10.11 T1 G1.2.4.5 M2.4 °शत्सादिता°; D14 °शत्संहता°; M3 °शन्निहता°. D7.12 हता विंशतिरोहता°; D9 G3.7 न्यूना विंशत्सादिता°. K5 अष्टादशाक्षौहिणीनां हता वै. — d) K6 युद्धे; G2 ग्रामे (for संग्रामे). K4 तुमले; K3 V1 B D (for D5 see below; D13 missing) M2.3 भैरवे; T1 निग्रहो; T2 G4 (by corr.) निघ्नतां (for विग्रहे). D5 तस्मिन्युद्धे कौरवैः क्षत्रि°. — G2.4.5 ins. after 158:

58* कालाभिपन्ना समितिर्महात्मना
निषूदिता हेतुरासीत्सुतो मे ।

159 a) K0.2 स्वतिवि°; K3 त्वेतिविस्तीर्णे; K4 त्वद्य विस्तीर्णे; K5 G5 त्वभ्यवि°; T M संवृतस्तूर्णं (M1 as in G1 below); G1 स्त्वभ्यवस्तीर्णे; G2 स्त्वभ्य°; G3.7 बहुविस्तीर्णे. K1 V1 B D (D13 missing) तमस्त्वतीव विस्तीर्णे (D5 यत्संस्मृत्य विस्तीर्णे; D14 तमसांधस्य वि°); K6 तमस्त्वतीव वि°. Cd तमसा (as in text). — b) D3.6 मोहमा°; D5 तमंश्चावि°. M (except M1) मा. — c) K1.6 D1 संज्ञा; G (except G3.6.7) ज्ञानं. T1 नो लभते; T2 G6 नैव ल°.

C. 1. 217 B. 1. 1. 2[illegible] K. 1. 1. 2[illegible]

इत्युक्त्वा धृतराष्ट्रोऽथ विलप्य बहु दुःखितः ।
मूर्च्छितः पुनराश्वस्तः संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ १६०
संजयैवंगते प्राणांस्त्यक्तुमिच्छामि माचिरम् ।
स्तोकं ह्यपि न पश्यामि फलं जीवितधारणे ॥ १६१
तं तथा वादिनं दीनं विलपन्तं महीपतिम् ।
गावल्गणिरिदं धीमान्महार्थं वाक्यमब्रवीत् ॥ १६२
श्रुतवानसि वै राज्ञो महोत्साहान्महाबलान् ।
द्वैपायनस्य वदतो नारदस्य च धीमतः ॥ १६३
महत्सु राजवंशेषु गुणैः समुदितेषु च ।
जातान्दिव्यास्त्रविदुषः शक्रप्रतिमतेजसः ॥ १६४
धर्मेण पृथिवीं जित्वा यज्ञैरिष्ट्वाप्तदक्षिणैः ।
अस्मिँल्लोके यशः प्राप्य ततः कालवशं गताः ॥ १६५
वैन्यं महारथं वीरं सृञ्जयं जयतां वरम् ।
सुहोत्रं रन्तिदेवं च कक्षीवन्तं तथौशिजम् ॥ १६६
बाह्लीकं दमनं शैब्यं शर्यातिमजितं जितम् ।
विश्वामित्रममित्रघ्नमम्बरीषं महाबलम् ॥ १६७
मरुत्तं मनुमिक्ष्वाकुं गयं भरतमेव च ।
रामं दाशरथिं चैव शशबिन्दुं भगीरथम् ॥ १६८

K8 D2.7.10–12.14 °लभेत् (for °लभे). G (except G6) °भे वीर. — ^{d}) T2 विज्वल°.

160 Before 160, K1 B2 Dn Dr ins. सौतिरुवाच; D5 सूत उ°. — ^{a}) K5 वै; G3.7 M -पि (for ऽथ). — ^{b}) D5 विकल्पैर्बहु. B3 T भृशदु:°; D14 G6 च सुदु:°. — ^{c}) G7 °राश्वस्य. — After 160, K6 D1.2.4.8–11 repeat 96^{ab} (v. l. सर्वं त्वं for मे सर्वं).

161 Before 161, K6 B3 (marg.).4 Dr D1.5.6.14 T1 ins. धृतराष्ट्र उवाच. — ^{b}) G6 धर्तुमिच्छा°. — ^{cd}) K1 चापि; K6 तत्र; B4 ह्यत्र; D14 वापि; G2 ह्येत्र (for ह्यपि). M1 च (for न). K6 जीवस्य धा°. D5 स्तोकं कालं तु दुःखेन जीवितुं नोत्सहे ह्यहं.

162 Before 162, K4 (marg.).6 B D (except D5; D13 missing) ins. सौतिरुवाच. In D5, 162 is ins. in marg. — ^{a}) T1 G6 M2.8 तमेवं वा°. K (except K6) V1 D5 विह्वलं (for वादिनं). D14 दुःखात् (for दीनं). — ^{b}) B2 m मुहुर्मुहुः (for मही°). — N (except K0 D5; K4 marg. *sec. m.*; D13 missing) T1 ins. after 162^{ab}:

59* निःश्वसन्तं यथा नागं मुह्यमानं पुनः पुनः ।

[K6 V1 विमुह्यंतं मुहुर्मुहुः; D (except Dn Dr D5; D13 missing) °मानं मुहुर्मुहुः.]

— ^{c}) K1 गव्लगनि°; K5 – – वानि°; B1 (m as in text) D2 °ल्गनि°; D4 °द्गणि°; D7.12 °ल्वानि°; G2.3.5.6 °वत्गणि°. D3 इदं श्रीमान्; G अदीनात्मा (G6 अयं धी°). — ^{d}) T2 संजयो वा°.

163 Before 163, K2.6 B D (except Da; D13 missing) ins. संजय उवाच; T2 G संजयः. — D5 om. 163–189^{cd}, ins. marg. त्रुटिपत्र एकपत्र द्विव. — ^{ab}) D9 G2.3.7 °वानस्मि. V1 B D (except Da D2–4; D5.13 missing) G6 M3 वै राजन्; T राजेंद्र; G1–3 M2.4 मेधावी; G7 मेधाविन्; M1 राजंस्त्वं. G2.3.7 °त्साह महाबल; M1.3 °त्साहान्महात्मनः. K5 श्रुतवानस्मि वदतो * * * * महाबल (rest missing). — ^{c}) G6 °स्य वचनात्. — ^{d}) K1 महार्हस्य च.

164 D1 om. 164–165^{ab}. — ^{b}) Dr (except Dr1) प्रमुदि°. G4.5 °तेन च. — ^{c}) K3 ज्ञानदि°; G (except G1) जाता दि°. K6 °स्त्रपुषः; G7 °स्त्रकुशलाः.

165 D1 om. 165^{ab}. — ^{b}) K5 Dr4 D6–10.12 °ष्ट्वा सदक्षिणैः; D14 °ष्ट्वा सुद°. — ^{d}) K1 गता; K5 °तः; B D (D5.13 missing) °तान्.

166 ^{a}) K0 वैश्यं; K1.5.6 V1 B D (except D9–11; D5.13 missing) T1 G4 शैब्यं; K4 चैत्यं (for वैन्यं). G1.4.5 वीर. T2 G2.3.7 युवनाश्वं महावीरं. — ^{b}) K0.1.5 Dr1 D1 G3.7 संजयं. D1 यजतां. — ^{d}) K0 काक्षिवंत तथोसिजं; K1 कौकवंतं तथौषिजं; K2 B3 D5 (before corr.).10 काक्षी° तथौ°; K4 काक्षिवं च तथौरसीजं; K5 कांक्षीवंतमुतौशिजं; K6 D14 °तं महौजसं; V1 B1 m.4 m Da D3.4 काक्षी° महौजसं; B1.2.4 काक्षी° तथौषिजं; Dn काक्षी° महाद्युतिं; Dr D2 काक्षी° तथोषिजं; D1 °तं महाद्युतिं; D6 काक्षी° ततोशिषं; D7 कांक्षी° ततोजिषं; D8 °तं ततोशियं; D12 काक्षी° ततोजिषं; T1 °वंतमथोशिवं; T2 °वंतमथौशिबिं; G2 °वंतमथो शिबिं; G3 कक्षवंतमथो शिबिं; G5 कक्षवंतं त°; G6 M कक्षीवंतमथौ° (M1 °वंतमथो जितं); G7 °तं तथा शिबिं.

167 ^{a}) K2 Da G2 बाल्हिकं. K5 वैश्यं; K6 B D (D5.13 missing) T1 G6 M4 चैद्यं (Dn चैव); V1 as in Dn; G1 वैन्यं (for शैब्यं). — ^{b}) D9–11 G2.4 (before corr.) शय्याति°; G1 शयाति°; M2 शंयाति°. K1.3.4.6 V1 B D (D5.13 missing) नलं (Dn3 नृपं) (for जितं). K0 सह्यं हिमजितं नलं; K5 तथा सायातिमूर्तिजं; G6 शर्यातिं च शिबिं नळं; M1 महाजिमजितं धर्मं. — ^{c}) T °त्रहरिश्चंद्रं. — ^{d}) K1 महारथं (for °बलम्).

168 ^{a}) K3.4 Da मरुतं. K2 मरु°; D3.4 मंद° (for मनु°). — ^{b}) G6 शयं (for गयं). — ^{c}) K1 M1 दशरथं.

ययातिं शुभकर्माणं देवैर्यो याजितः स्वयम् ।
चैत्ययूपाङ्किता भूमिर्यस्येयं सवनाकरा ॥ १६९
इति राज्ञां चतुर्विंशन्नारदेन सुरर्षिणा ।
पुत्रशोकाभितप्ताय पुरा शैब्याय कीर्तिताः ॥ १७०
तेभ्यश्चान्ये गताः पूर्वं राजानो बलवत्तराः ।
महारथा महात्मानः सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ १७१
पूरुः कुरुर्यदुः शूरो विष्वगश्वो महाधृतिः ।
अनेना युवनाश्वश्च ककुत्स्थो विक्रमी रघुः ॥ १७२
विजिती वीतिहोत्रश्च भवः श्वेतो बृहद्गुरुः ।
उशीनरः शतरथः कङ्को दुलिदुहो द्रुमः ॥ १७३
दम्भोद्भवः परो वेनः सगरः संकृतिर्निमिः ।
अजेयः परशुः पुण्ड्रः शम्भुर्देवावृधोऽनघः ॥ १७४
देवाह्वयः सुप्रतिमः सुप्रतीको बृहद्रथः ।
महोत्साहो विनीतात्मा सुक्रतुर्नैषधो नलः ॥ १७५ C. 1. 229 B. 1. 1. 235 K. 1. 1. 230

M (except M1) वीरं (for चैव). — d) K2.3.5 (before corr.).6 T2 G1-3.7 शशिबिंदुं. — K1.4 marg.6 (text and m) D (except Da D7.14; D5.13 missing) ins. after 168:

60* कृतवीर्यं महाभागं तथैव जनमेजयम् ।
[D2 °र्यं च नाभागं.]

169 b) K6 G2.3.7 याचितः. G1.4.5 शुभं; G2.3.7 M1.3 पुरा (for स्वयम्). — c) K5 G1.2.4-6 M2.4 चित्ययू°; T2 G3 चित्रयू°. Da °रूपांकिता. K1 चित्रयूपान्विता. — d) K5 सवनैः कृताः; D1 S (except G6 M1.3) °नार्णवा.

170 b) K1 महात्मनः; K3 D6.14 G1.4.5 मह°; G6 महात्मना (for सुर°). — d) K0.2.4 G6 M3 चैत्याय; K3 चैद्याय; V1 Dn3 M1.2.4 श्वैत्याय; D14 वैन्याय (for शैब्याय). B D (D5.13 missing) T1 G3 कीर्तितं; V1 G2 °ता.

171 a) K1 D1 T G4-6 M1.4 पूर्वे. — c) G (except G4.6) °बला (for °रथा). — d) K0 M1 सर्वे.

172 a) K2 G4.5 पूरुः पुरु°; K5 B3 Dn2 D10 पुरुः कु°; D14 कुरुः पू°; G1 पुरूः प°; G2 कुरूः पु°; G3 कुरुं पू°; G7 रुरुः पू°. T2 M1 transp. कुरुः and यदुः. Dr (except Dr1) °र्यदा शू°; D14 G (except G6) M1 °र्यदुर्वीरः. — b) K0 D2 विश्वक्सेनो; K2 B Dn Dr (except Dr1) D1.3.4.14 विश्व°; K3 °गर्भो; K4 °गस्त्यो; K5 विषगश्वो; G1.4.5 घृषभश्च; G2 वृषभश्यो; G3 विषगश्यो; G7 विषगश्च. K1 महायतिः; K6 °भूतिः; V1 Dn D1-4.6 G5 °द्युतिः; Da1 °वृसिः; M2.4 °रथः. — c) K1 अनीना; K3 °नश्च; K6 V1 B D (D5.13 missing) °णुहो (D2 °नुहो; D3.4 °न्वहो; D9-11 °नहो); G2.3.5.7 °नेन; G6 °नैना. — d) G2 काकु°. D10 S (except M2.3) °क्रमो. G (except G6.7) वसुः (for रघुः).

173 a) K0.6 Dr3 D1.2 विजितो वीतिहोत्रोंगः; K1 Dr2.r4 D14 °तो °होत्रांगः; K2 विजयो °होत्वांकः; K3 T1 G6 M1 °तिर्वीतिहोत्रोंगः; K4 विधृतिर्वीतिहोत्रोंगः; K5 °तिर्वीतिहोत्रागः; V1 विजयो वी°; Da M2-4 °तो वीति°; Dn विजयो °होत्रोंगः; Dr1 जीवितो °होत्रांगः; D3.4.8 °ती °होत्रोंगः; D6 °ती °होत्रांगः; D7.12 °ही वीतिहोत्रोंगः; D9.11 °ती °होत्रोंशः; D10 °ती °होत्रांशः; T2 विचित्री वी°; G1 °तिर्वीति°; G2-5.7 विदितिर्वीति°. — b) Dr1 D7.8.12 G4.5 M1 भवश्वेतो; T1 यौवनाश्वो; T2 G2.3 बृहच्छ्वेतो; G6 हय°; G7 बृहत्सेनो; M भृहत्भानुः (M1 भवश्वेतो). K5 T1 G1.4.5 बृहद्रथः; Dr1 भव°; M2 °द्बलः; M4 °त्फलः (for बृहद्गुरुः). — c) K1 श्वेत°; V1 °धनुः; D14 °रहः; T1 G7 शित°; T2 G2 °रुहः; G3 शीतरुहः; M1 °युगमः (for शतरथः). — d) K3 काको; T1 कण्वो; T2 कंहो; G1.4-6 कहो; G2 कुंभो; G3 कुंह्लो; for M see below. K1 द्रुविहो (sic); K2 दुहि°; K3 दंड°; K4 टलि°; K5 दु(corr. to डु)डिदुहो; Dr लोनि°; D2 दुलिवुहो; D3 लिभि°; D14 द्रुहिद्रहो; T1 दुविरुहा; T2 डुलिडुलो; G1 डुलिडुलो; for M see below. K1.5 D14 G1.4.6 द्रुहः; K2.3 दुहः; K4 द्रुदः; G3 द्रमः; G6 ध्रुवः (for द्रुमः). G7 गुह्यो हरिहयोद्यमः; M कण्डो (M2 कह्लो; M3 कण्वो; M4 कुह्लो) डुलिडुलो द्रुमः.

174 a) Dr1 देवोद्भवः; G1.2.4 M डंभो°; G3 जंभो°; G5 डिंभो°; G6 सहो°. K3 T2 तथा; D2 परा; G2.3 पटो; T1 पर; G4-6 M3 पुरो; M1 पुरा (for परो). K1 V1 B Da Dn Dr D1.7.12 वेणः (Dr1 वेणुः); K5 वैण्यः; K6 D14 वैन्यः; T1 स्वेतः; G7 वीरः; M1 वैनः (for वेनः). — b) Dr1 G2 सागरः; M4 सं°. V1 B4 Da T G1.4-6 M सांकृति°; D3 शंकृति°; G2 सागरी°; G3 सागरिर्निमः; G7 सागरी नि°. K5 समरः सत्कृतिः निसिः. — c) Da Dr पुरुपः; D14 °मः (for परशुः). K1 पौंडुः; K2 पुंढ्रः; K3 पौंढ्रः; K5 D10 पांडुः; B4 पुत्रः. — d) K0.4 शंकुर्; G7 शंखी (for शम्भुर्). K1 देवो वृध्रो; K2 देवो वृपो; B1 °वुधो; Dr (except Dr1) T2 °वृथो; D14 देवो नगो; T1 °पलो; G2 °ह्वधो; G3 °नयो; G4-6 °वृतो; G7 °ह्वयो; M1.4 °पृथो (for देवावृधो). B3 D7.12 नघ; D8 नवः (for ऽनघः).

175 ab) Dr °यश्चाप्रतिमः. D7.8 G2.3.7 °यः सुप्रतीको बृहदश्वो बृ°. G2 महद्रथः (for बृह°). — c) D1 नमिताश्वा; D14 वीतिताल: (for विनी°). — d) K1 सुकृतो नेपधो; K4 सुप्रभुर्नि°; K5.6 V1 °क्रतुर्नि°; D1 M4 सक्र°; G1 सुकृति°.

C. 1. B. 1. 1. 236 K. 1. 1. 251

सत्यव्रतः शान्तभयः सुमित्रः सुबलः प्रभुः ।
जानुजङ्घोऽनरण्योऽर्कः प्रियभृत्यः शुभव्रतः ॥ १७६

बलबन्धुर्निरामर्दः केतुशृङ्गो बृहद्बलः ।
धृष्टकेतुर्बृहत्केतुर्दीप्तकेतुर्निरामयः ॥ १७७

अविक्षित्प्रबलो धूर्तः कृतबन्धुर्दृढेषुधिः ।
महापुराणः संभाव्यः प्रत्यङ्गः परहा श्रुतिः ॥ १७८

एते चान्ये च बहवः शतशोऽथ सहस्रशः ।
श्रूयन्तेऽयुतशश्चान्ये संख्याताश्चापि पद्मशः ॥ १७९

हित्वा सुविपुलान्भोगान्बुद्धिमन्तो महाबलाः ।
राजानो निधनं प्राप्तास्तव पुत्रैर्महत्तमाः ॥ १८०

येषां दिव्यानि कर्माणि विक्रमस्त्याग एव च ।
माहात्म्यमपि चास्तिक्यं सत्यता शौचमार्जवम् ॥ १८१

विद्वद्भिः कथ्यते लोके पुराणैः कविसत्तमैः ।
सर्वर्द्धिगुणसंपन्नास्ते चापि निधनं गताः ॥ १८२

तव पुत्रा दुरात्मानः प्रतप्ताश्चैव मन्युना ।
लुब्धा दुर्वृत्तभूयिष्ठा न ताञ्शोचितुमर्हसि ॥ १८३

176 a) K1 शांतबलः; V1 T2 G1-3.7 M (except M1) °हयः; Dr (except Dr1) °नयः; G6 °भवः (for °भयः). — K0 om. 176bcd (omission begins with सुबलः) and 177a. — b) K6 D14 °लभः; G2.3 °स्खलः (for सुबलः). M (except M1) सुदृढः सत्यविक्रमः. — c) K4 T G6 M °नरण्यश्च; B4 °प्यरण्यो°. V1 जानुघण्टो नरोलर्कः. — d) D14 प्रियपुत्रः; G2.3.7 प्रियंगुश्च (for प्रिय°). M °बंधुर्दृढ° (M1 °भृत्यः शुचि°). K3 प्रिय°; K4 Dn D1 G6 शुचि°; B1 च सुश्रुतः (for शुभ°).

177 K0 om. 177a (cf. v. l. 176). — a) M1 जल°. K1.3.5 G4 निरामित्रः; V1 °मर्षः; Dr °नंदः; G2 °मर्शः; M (except M1) दुराधर्षः. K4 बालो बंधुरिरामित्रः. — b) G2.3 केतुश्रीको. M1 महाबलः. — cd) G1 सृष्ट° (for धृष्ट°). M1 transp. बृहत्केतुः and दीप्तकेतुः. K1 हस्ति°; K5 D3 दीप्ति°; T1 दिष्ट°; G2.3.7 दिव्य° (for दीप्तकेतुर्). K (except K5.6) अनामयः.

178 a) K1 अविक्षिश्चबलो; K2.3 °क्षिप्त°; K4 आविक्षित् चपलो; K5 °क्षर्ध°; V1 अरिक्षुर्च्यवनो; B °क्षिद्दु° (B3.4 °क्षिर्दुर्ब°); Da1 °क्षधव°; Da2 °क्षिद्ध्रुव°; Dn Dr D1-4.7.13 °क्षिच्चप°; D6.9 आवीक्षिच्चप°; D8 अवीक्षिच्चप°; D10.11 अवीक्षिच्चप°; D14 आमिक्षुः प्र°; T G1 °क्षि(T1 °क्ष)द्बलो; G2.3.7 अविक्षुः प्र°; G4-6 M1 अधिक्षुर्वल°; M3 अवीक्षिद्बल°; M2.4 अवीक्षिच्चल°. K4 बंधु; G2.3.7 भद्रः (for धूर्तः). — b) K (except K1.6) D2.6.14 °र्दृढेषुधीः; T1 G7 °र्धृतायुधः; T2 G1.4-6 M1 °र्दृढायुधः. G2 कृतबुद्धिर्दृढव्रतं; G3 °बुद्धिर्दृढायुधः; M4 °बुद्धिर्दृढे°. — c) K (except K6) °णः संहार्यः; B Da Dn Dr1 D1.6-12.14 T G1.2.6 °णसंभा°; G4.5 °णसंभाव्यः. — d) K6 G2 पत्यंगः; D14 सत्यंग-; G1 प्रत्यंगा-; M1 प्रत्यंग-. K1 S (except T1 G4.5 M2.4) पुरहा; Dn D1 परहः. K4 °वीरहा (for °हा श्रुतिः). V1 -न्तुचिः; B1m.2.3 Da Dr D3.14 शुचिः; G4.5 दधिः; G7 कृतिः (for श्रुतिः).

179 a) K6 B (B1m as in text) D (except D14; D5.13 missing) T1 G3 राजानः (for बहवः). — c) K4 V1 Dn3 D1.12.14 G शतशश्चा°; K6 बहवश्चा°. — d) M3 संघाता°. K5 चाति; K6 B D (except D14; D5.13 missing) चैव (for चापि). T G सर्वशः. M च महाबलाः (M1 as in T G above).

180 a) D9-11.14 T2 G4.5 भुक्त्वा. Dr D6 स; T M तु (for सु-). G7 हित्वानुपूर्वान्भूभागान्. — b) K0 बंधुमंतो; B Da Dr D3.4 G4.5 ऋद्धि°; D2 वृद्धि°. D14 M4 महारथाः. — d) K0 त्वत्पुत्रैर्ये महत्तराः; K2 त्वत्पुत्रेभ्यो म°; K3 M °र्महत्तराः; K4 त्वत्सुतेभ्यो महत्तराः; K6 B D (D5.13 missing) T1 तव पुत्रा इव प्रभो (D10 तव पुत्रैर्महात्मनोः; D14 as in K3 M); V1 तव पुत्रान्म°; T2 G1-3.4m.7 तत्पुत्राश्च म°; G4 तव पुत्रा म°.

181 a) Dr तेषां; D6.8.10 T1 G (except G1.3) ए°. D6.8 T2 transp. दिव्यानि and कर्माणि. — b) G2.3.7 °मश्चाढ्य ए°. M1 °मादागतानि च. — c) K4-6 D1.7 T1 महा°. V1 अति (for अपि). — d) K1 सौम्यता सत्यमार्जवं; K6 सत्यं शौर्यं क्षमा°; V1 B D (D5.13 missing) T G6 सत्यं शौचं दया° (Dn2 शौर्यं दमा°; D14 as in text); G2.3 सत्यं शौचमथा°; G5 °ता च दमा°; G7 M सत्यं शौचं दमा° (M1 सत्यं शौचं च मार्दवं).

182 In K2.3.5.6 V1 B D (except D14; D5.13 missing) 182ab is repeated after 191ab: in K1, before 191ab (q. v. for v. l.). — a) G2.3 धर्मिष्ठैः; G7 धर्मिष्ठो (for विद्वद्भिः). G3 लोकैः. — b) Dn D1 M2.3 पुराणे. G3 °णैरपि; M1 °णैर्ऋषि-. — c) K0.1.4 D14 सर्वे हि; K2 सर्वेपि; K3 धर्मार्थ-; K6 सर्वे वै; D13 सर्वे ह्रि-; G6 सुबुद्धि-; G7 सर्वार्थ-. T1 बाहुद्रविण°; M सर्वे द्रविण° (M1 सर्वे च गुण°). — d) G (except G6) ते च कालवशं ग°.

183 a) D10 °त्रा महा°. — b) K6 प्रनष्टा°; V1 °दीप्ता°. T1 चापि (for चैव). G2.3.7 प्राप्ता वै निधनं नृप. — c) D6 °वृत्ति°. D3.14 लुब्धान्दुर्वृत्तभूयिष्ठान्; G2.3 दुर्वृत्ता-वृत्तभू°; G7 दुर्वृत्तान्वृत्तभूयिष्ठ. — d) K0 न त्वं शो°.

श्रुतवानसि मेधावी बुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः ।
येषां शास्त्रानुगा बुद्धिर्न ते मुह्यन्ति भारत ॥ १८४
निग्रहानुग्रहौ चापि विदितौ ते नराधिप ।
नात्यन्तमेवानुवृत्तिः श्रूयते पुत्ररक्षणे ॥ १८५
भवितव्यं तथा तच्च नातः शोचितुमर्हसि ।
दैवं प्रज्ञाविशेषेण को निवर्तितुमर्हति ॥ १८६
विधातृविहितं मार्गं न कश्चिदतिवर्तते ।
कालमूलमिदं सर्वं भावाभावौ सुखासुखे ॥ १८७
कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजाः ।
निर्दहन्तं प्रजाः कालं कालः शमयते पुनः ॥ १८८
कालो विकुरुते भावान्सर्वाँल्लोके शुभाशुभान् ।
कालः संक्षिपते सर्वाः प्रजा विसृजते पुनः ।
कालः सर्वेषु भूतेषु चरत्यविधृतः समः ॥ १८९
अतीतानागता भावा ये च वर्तन्ति सांप्रतम् ।
तान्कालनिर्मितान्बुद्ध्वा न संज्ञां हातुमर्हसि ॥ १९० C. 1. 244 B. 1. 1. 251 K. 1. 1. 275

184 ^{a}) G3 अपि (for असि). M (except M1) °सि राजेंद्र. — ^{b}) Ko Dr D14 G6 °सत्तमः; G2. 3 वाग्मिसं°; G7 ज्ञानसत्तमः (for प्राज्ञ°). — ^{cd}) T1 G1. 2. 7 एषां. D14 S शास्त्रकृता (T1 °कृतिर्; G6 °गता; G7 M1 °कृतां). G7 बुद्धिं तत्ते. M (except M1) मानद (for भारत).

185 ^{ab}) B2 चैव (for चापि). G2. 3. 7 चैव न कृतौ D10. 11 विहितौ. D14 नरर्षभ. — ^{c}) K6 °मेव लिह्यंति; V1 °रम्या वृत्तिश्च; Da °मेव निर्वृ° (Arjp as in text); G2. 3 °वानुवृत्तं. Cd अत्यंतमेव निर्वृत्तिः. — ^{d}) Ko. 2. 4 Dn कार्या ते; V1 T1 M4 श्रूयंते; Nīlp श्रूयते (as in text). K2 पुत्रकारणे; K5 (र over ल) V1 G3 °लक्षणे; G2 °लक्षणः.

186 ^{a}) K1 ततः; K6 यथा; T1 G1 तदा (for तथा). Ko. 2 तद्धि; K5 तत्र; V1 -तेन; G3 तद्वत् (for तच्च). — ^{b}) Ko. 2–4 V1 B D (D5. 13 missing) नानु- (D3. 4 न तान्; D11 as in text); K6 M1. 3 नात्र (for नातः). — After 186^{ab}, D6. 8 ins. (first time) 63* (cf. v. l. 190). — D7. 12 om. 186^{cd}. — ^{c}) G M (except M1) पुरुषकारेण (G6 पूजाविशे°). — ^{d}) Ko D14 T1 कोति°; B3 कोभि°; D1 G7 कोनु°. D8 G1. 2 °मर्हसि.

187 ^{a}) K3 विधान-; K4 °धात्रा; D14 °धातुर्. — ^{b}) B3 अभि° (for अति°). D14 कोतिवर्तितुमर्हति (cf. 186^{d}). — ^{c}) D14 कालाधीनमिदं; G (except G6) कालः सृजति तत्. — ^{d}) G7 °भावे. K5 G1 M सुखासुखौ; G6 °वहौ. — After 187, K1 ins. 61* (cf. v. l. 189).

188 ^{a}) K6 करोति; Dn Dr D1. 3. 4 सृज°; D2 पिब°; M2. 4 चल°. — ^{b}) Ko–2 V1 Dn D1 संहरते; M1 स ह°. — After 188^{ab} (cf. v. l. 187), K5 D14 ins. 61* (cf. v. l. 189). — ^{c}) K1 निर्दहंति प्रजाः काले; K3 संहरंतं प्रजा का°; K5 G7 °हन्वै प्रजाः काले; K6 D14 °हेत प्रजाः कालः; V1 T1 कालः प्रजा निर्दहति; B Da Nīlp °हति प्रजाः कालः; Dn संहरंतं प्रजाः का°; Dr D2–4. 6–9. 12 °हंति प्रजाः कालः; D1 °हति प्रजाः का°; D5. 13 missing; T2 G1 °हन्वा प्रजाः कालः; G2. 3 °हन्वै प्रजाः कालः; G4. 5 °हन्त्राः प्रजाः कालः; M1 °हन्वे प्रजाजा°. — ^{d}) In D2, 188^{d} is ins. in marg. D6. 8–11 सर्वाः (for कालः). Ko संशमते; K2. 3 शमयिता; K5 Dr (except Dr1) सम°; T1 सेव°. K1 कालश्च समये पुनः. — After 188^{cd}, K5 repeats 61* (cf. v. l. 189).

189 M1 om. 189^{abcd}. D5 begins again with 189^{ef}. — ^{a}) K4 -धि-; K6 V1 B Da Dn D3. 4. 9 M (M1 om.) हि; T2 G (except G1. 7) -पि (for वि-). — ^{b}) K2 Da D14 G2. 3. 7 सर्वलोके; V1 लोके सर्वान्; T1 °वान् लोक-; T2 °वान् लोकान्; G1 °वं लो°; G6 °वंलोक-. — ^{c}) Ko G1 संक्षिप्यते; Dn3 °क्षियते; D3. 6 G2. 3 °क्षीय°; G7 °क्षिप्य°. K5 पूर्वं (for सर्वाः). T1 M (M1 om.) संक्षिप्य सर्वास्तु; T2 G6 संक्षिप्य सर्वास्तु. — ^{d}) K1 विस्तरते (for विसृ°). — K1 (second time). 4 (marg.). 6 V1 B D (D13 missing; for D5. 14 see below) T1 ins. after 189^{cd}: D14, after 188^{ab}: K5 ins. first after 188^{ab}, and *repeats* after 188^{cd}:

61* कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ।
[V1 सुप्ते प्र°; D1 सुप्तो प्र°.]

In D5 (in which 163–189^{cd} are missing), 61* is preceded by:

संजय उवाच ।
62* अतीतानागतान्वापि वर्तमानांस्तथा बुधाः ।
नानुशोचन्ति राजेन्द्र कालो हि जगदन्तकः ।

— ^{e}) M (except M1) जागर्ति (for भूतेषु). — ^{f}) Ko D14 T1 °विकृतः; T2 G1–3. 7 °विधृ°; G4–6 °विर°. Ko स्वयं; K4. 6 °मं (for समः). K2 चरत्यतिवृतः सुखं; K3 °विकृतः समं; D2 °विधृतश्रमः; M (except M1) °विरतं सुखं.

190 ^{a}) Ko. 2 °तान्भावान्; K3 °तान्भावा; T1 °ताभावान्. For D5 cf. v. l. 189. — ^{b}) K1. 4. 6 वर्तते ये च सां°; K5 G6 ये वर्तंते च सां°. — ^{cd}) K1. 5 D7. 12 तात्काल°; Dr1 G7 तत्काल°; G1. 2. 4. 5 °निर्जिता°. K1 M (except M1) ज्ञात्वा (for बुद्ध्वा). T1 G7 हंतु° (for हातु°). G3 तत्काल.

C. 1. 246
B. 1. 1. 253
K. 1. 1. 279

सूत उवाच ।
अत्रोपनिषदं पुण्यां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
भारताध्ययनात्पुण्यादपि पादमधीयतः ।
श्रद्दधानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यशेषतः ॥ १९१
देवर्षयो ह्यत्र पुण्या ब्रह्मराजर्षयस्तथा ।
कीर्त्यन्ते शुभकर्माणस्तथा यक्षमहोरगाः ॥ १९२
भगवान्वासुदेवश्च कीर्त्यतेऽत्र सनातनः ।
स हि सत्यमृतं चैव पवित्रं पुण्यमेव च ॥ १९३
शाश्वतं ब्रह्म परमं ध्रुवं ज्योतिः सनातनम् ।
यस्य दिव्यानि कर्माणि कथयन्ति मनीषिणः ॥ १९४
असत्सत्सदसच्चैव यस्माद्देवात्प्रवर्तते ।
संततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्म मृत्युः पुनर्भवः ॥ १९५
अध्यात्मं श्रूयते यच्च पञ्चभूतगुणात्मकम् ।
अव्यक्तादि परं यच्च स एव परिगीयते ॥ १९६

निर्जितान्पुत्रानसंज्ञान्हातुमर्हथ. — After 190, K1.6 D (except Da D7.12.14; D13 missing) T G6 M2-4 ins.:

63* इत्येवं पुत्रशोकार्तं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
आश्वास्य स्वस्थमकरोत्सूतो गावल्गणिस्तदा ।

After 190, G4.5 ins. the three lines given below: G1.3 M1, lines 1 and 2 only: G2 lines 2 and 3 only:

64* एवमुक्त्वा च राजानं संजयो विरराम ह ।
धृतराष्ट्रोऽपि तच्छ्रुत्वा धृतिमेव समाश्रयत् ।
दिष्ट्येदमागतमिति मत्वा स प्राज्ञसत्तमः ।

In T M2-4, 63* is followed by the second and third lines of 64*. In K4m Dr D4m.10.11, 63* is followed by 64*; G7 (which likewise contains all the five lines) interposes 63* between the first and the second lines of 64*. D6.8 ins. 63* also after 186^{ab}.

[(63* L. 1) T नरेश्वरं. — (64* L. 2) D11 G1-5.7 M1 राजा च (for तच्छ्रुत्वा). K4 Dr समापयत्.]

191 At the end of the preceding dialogue between संजय and धृतराष्ट्र, Da D14 T2 ins. सूत उवाच (as in text); K6 B Dn Dr D1.3-6.8-12 T1 सौतिरुवाच; G1.3.6.7 सूतः; the rest om. this ref. — Before 191, K4 Dr D4.10.11 T G4.5 M (except M1) ins.:

65* लोकानां च हितार्थाय कारुण्यान्मुनिसत्तमः ।

— ^{a}) G8 अर्थोप°; G7 अधोप°. — ^{b}) K2 °द्वीपायनो. — In K2.3.5.6 V1 B D (except D11; D13 missing) 182^{ab} is *repeated* after 191^{ab}: in K1 before 191^{ab} (K3 V1 D5 पुराणैः; Dr D10.11 पुराणं; the rest पुराणे). — ^{c}) K1 °नं पुण्यान्; B D (except D14; D13 missing) °नं पुण्यं. — ^{d}) B3 °धीय च; B4 Da D1 °यत; G1 °यतां; M4 °यतं. — ^{ef}) Da om. 191^{ef}. — After 191, T2 *repeats* lines 3-6 of 21* (cf. v. l. 23); then follow 13* and 4* and finally:

66* भारतं भानुमानिन्दुर्यदि न स्युरमी त्रयः ।
अज्ञानतिमिरान्धस्य कावस्था जगतो भवेत् ।

मतिमन्थानमाविध्य येन वेदमहार्णवात् ।
जगद्धिताय जनितो महाभारतचन्द्रमाः ।

192 ^{a}) K0-4 V1 यत्र; G2 -रत्र; M1 -स्यत्र. K6 B D (D13 missing) देवा देवर्षयो ह्यत्र (Da देवा देवर्षयश्चैव; for D14 see below); K6 दिव्या देवर्षयो ह्यत्र. — ^{b}) G (except G6) पुण्या (for ब्रह्म-). G6 तदा. M1.2 transp. ब्रह्म- and राज-. K6 B D (D13 missing) तथा ब्रह्मर्षयोमलाः (Dr ब्रह्मराजर्षयोमलाः; D8 तथा देवर्षयोमलाः; for D14 see below); T पुण्या ब्रह्मर्ष°. — In D14, the D reading of 192^{ab} is ins. after the text reading (v. l. देवर्षयोत्र ये पुण्याः). — ^{c}) G1.4.5 कथ्यंते. K (except K6) धुतपाप्मानः (for शुभ°). — ^{d}) K2.4.6 Dn D1 G5 M (except M1) यक्षा; B3 सिद्ध-; G1 रक्ष-. V1 यक्षरक्षा म°.

193 ^{b}) G1.2.4.5 M1 च (for ऽत्र). K1 °ते मात्र संशयः. K0 °तनं. — K0 (hapl.) om. 193^{cd}-194^{ab}. — ^{c}) D6-9.12 सत्यव्रतं; G3 °व्रतः. — ^{d}) T2 पवित्रः. K1 transp. पवित्रं and पुण्यं.

194 K0 om. 194^{ab} (cf. v. l. 193). — ^{a}) K3 परमं स्थानं; M परमं ब्रह्म (M1 हि परं ब्रह्म). — ^{b}) T M परं ज्योतिः; G जगद्योनिं (G5.7 जगज्ज्योतिः; G6 as in T M). D1.6 °तनः. — ^{c}) K5 शास्त्रा°; Dr (except Dr1) कार्या° (for कर्माणि). — ^{d}) K Da प्रवदंति (K1 प्रसंसंति; K6 as in text). M1 महर्षयः (for मनी°).

195 ^{a}) K3 V1 B D (D13 missing) असच्च सदसच्चैव (D14 °त्सदसतश्चैव); G1 °त्सदसदश्चैव; M1 °च्च सच्चैव च यत् (cf. 21). — ^{b}) K3.4 यस्मादेतत्प्र°; K6 D14 G6 M1 °देव प्र°; B D (D13 missing; for D14 see above) °द्विश्वं प्र.; G3 °चैतत्प्र°. K6 तच्च विश्वं प्रसूयते. — G1 om. 195^{cd}-196. — ^{c}) K3 प्रवृद्धिश्च; T1 °त्तश्च. ❀ Arj.: निवृत्तिरिति प्रमादपाठः ।❀ — ^{d}) K5 जरा (for जन्म). K0.3 मृत्युः पुनः पुनः; K1 T G3.7 °त्युपुन°; K8 °त्यु पुनः पुनः; K4.6 V1 B D (D13 missing) °त्युपुनर्भवाः (Da °त्यू पुनर्भवाः; D5 °त्युभवाः पुनः; D11 °त्युपुनर्भगः); M °त्यू पुन°.

196 G1 om. 196 (cf. v. l. 195). — ^{a}) V1 D14 S

यत्तद्यतिवरा युक्ता ध्यानयोगबलान्विताः ।
प्रतिबिम्बमिवादर्शे पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ॥ १९७
श्रद्दधानः सदोद्युक्तः सत्यधर्मपरायणः ।
आसेवन्निममध्यायं नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ १९८
अनुक्रमणिमध्यायं भारतस्येममादितः ।
आस्तिकः सततं शृण्वन्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ १९९
उभे संध्ये जपन्किंचित्सद्यो मुच्येत किल्बिषात् ।
अनुक्रमण्या यावत्स्यादह्ना रात्र्या च संचितम् ॥ २००
भारतस्य वपुर्ह्येतत्सत्यं चामृतमेव च ।
नवनीतं यथा दध्नो द्विपदां ब्राह्मणो यथा ॥ २०१
ह्रदानामुदधिः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ।
यथैतानि वरिष्ठानि तथा भारतमुच्यते ॥ २०२
यश्चैनं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।
अक्षय्यमन्नपानं तत्पितॄंस्तस्योपतिष्ठति ॥ २०३
इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ॥ २०४
कार्ष्णं वेदमिमं विद्वाञ्श्रावयित्वार्थमश्नुते ।
भ्रूणहत्याकृतं चापि पापं जह्यान्न संशयः ॥ २०५　C. 1. 261 B. 1. 1. 209 K. 1. 1. 225

(except G4.5 M1; G1 om.) यत्र. — c) D14 G (G1 om.) °रं तत्र. — d) D14 सदैव; G2–5.7 स देवः. G8 परिभूयते; G7 °हिध्यते.

197 a) T1 G6 यं तं यति°. V1 Dn Dr D1.4–6 G6 मुक्ता; D3 युक्ता; T1 मुख्या. K0 यत्तद्युनक्तिपरा (sic) यु°; K4 यत्तन्मुक्तिः परा यु°; K5 सर्वद्वंद्वविनिर्मु°; D14 यन्नमंति नरा मु°; T2 ये ध्यायंति पुरा मुख्याः; G1 यस्मिन्यदितवरा (sic) मु°; G2.4.5 M यं ध्यायंति सदा मु° (M2.4 मुख्या); G8 ये ध्यायंति सदा मु°; G7 यद्ध्यायंति सदा मु°. — b) K0 °योगपराश्च ये; M (except M1) °गपरायणाः. — d) V1 Da Dr पश्यंत्यात्मानमात्मनि; D14 यं पश्यंत्यात्मनि स्थि°.

198 a) K6 Dn Dr D1.8.14 सदा युक्तः; D2.6.7.12 सदोयु°. — b) Dn D5.9 सदा ध°. — c) D6–12 आशृण्वन्; S अधीयन् (G6 कथयन्; M1 as in text). K5 नित्यमध्येयं; Dr1 नियमाध्या°. K6 आत्मवान्निर्ममोधीयन्; D5 °वेन्नित्यम°; D14 श्रूयते नित्य°. — d) K0 पापेन मु°; K4 D7.12 पापाद्विमु°.

199 a) K (except K1.5) V1 D (except Da D3.5; D13 missing) °णिकाध्या°; S °क्रामिण° (G1 °क्रामणि°; G2.7 M3 °क्रामण°; G3 °क्रमण°). — b) K3.6 D14 G2 M3 °स्येव°; B2 °स्येय°; T G5.6 M4 °स्यैव°. K2 °स्य समाहितः; G1 °स्येममाद°; G7 °स्य महादि°; M1 °स्येतदादिकं. — c) K4 V1 Dn2 Dr2.r4 आस्तीकः; D6–12 °स्तिक्यः. D2 °तं यावत्; M1 °तं श्रुत्वा.

200 a) G6 सभामध्ये. K1 V1 B D (D13 missing) जपन्कृत्स्नं (B4 D1 पठन्कृत्स्नं; Dn D14 as in text; D5 corr. to जपेत्कृत्स्नं); K6 किं च जपन् (m जपंश्चैव); S जपन्कश्चित् (G6.7 जपेत्कश्चित्; M1.2 as in text). — b) K1 नरो मु°. M1 मुंचति. K2 पातकान्; K8 कल्मषात्. — c) K4 °क्रमणिकाध्यायः; D5 °णिकादध्येत्; T1 अपक्रमणमध्यायं; T2 G1 M1.4 °क्रामिणमध्यायं; G2.3 °मणमध्यायं; G4.5 °क्रामिण्यां च (sic) तत्र स्या°; G6 °मिण्यां तत्र स्या°; G7 °मिणमध्यायं; M3 °क्रामणमध्यायं. — d) K4 दहेत्पापं च; D10 अह्ना राज्यां च; D14 अहोरात्राच्च; G1 अहोराभ्या च; G2 अहोरात्रिषु; G3 अहोराज्यश्च; G6 दिवा राज्यां च; G7 अहोरात्रे च. K5 चिंतितं; Dr1 D6 संभि°; D1 संम°; T G1 M4 संचितात्.

201 a) K4 °तस्येव गुह्यं तत्; G3.7 °तस्यैव पुण्येन. ❀ Arj.: भारतस्येव युज्येतेत्यपपाठः । ❀ — b) K0 B1m.2 Da Dr1 D1.3 (by corr.).11 T1 G (except G1.6) चानृत°; K5 D5 वामृत°. — K2.3 ins. after 201^{ab}:

67* दिव्या यज्ञाश्च निखिला विष्णुश्चोपनिषन्महत् ।

— c) K2.3 दध्ना. — K6 Dn Dr D2.14 S (except M1) ins. after 201: D4 (marg.) 9–11, after 202^{ab}:

68* आरण्यकं च वेदेभ्य ओषधिभ्योऽमृतं यथा ।

[G सामवेदश्च (G6 आरणं चापि); D9–11 as in G6. D9–11 T G6 °भ्यो यथामृतं.]

202 G3.7 M om. 202^{ab}. — b) K0 B Da D12 °रिष्टश्च°. — After 202^{ab}, D4 (marg.) 9–11 ins. 68* (cf. v. l. 201). — M1.4 om. 202^{cd}. — c) K1.5.6 T2 G1.6.7 विशिष्टानि (for वरि°). V1 B D यथैतानी (D6–9.12 तथैतदि-; D10 तथैवमि-; D11 तथैवदि-; D14 तदेतमि) तिहासानां; M2.3 नवनीतवरिष्टं हि. — d) D6–12.14 M2.3 महाभा°.

203 G7 (hapl.) om. 203–206; M1 om. 203^{ab}. — a) K3.4 °श्चैतच्छ्रा°; D14 G3 °श्चेदं श्रा°. G1 यश्च विश्रापये°; G2–5 यश्च विज्ञापये°. — b) K2 °मग्रतः; K3 °संग°; K4 °मात्र°; K6 °मश्च°; D10 °मंत्रि°. G3 °णान्वा सम°. Dr D11 ब्राह्मणस्य समीपतः; D1 °णा भोजयेत्ततः. — c) V1 G4.5 M °मक्षं. K Da T1 M1 च (K2 as in text; K5 तान्); B (except B1) D (except Dr1.r3.r4; D13 missing; D14 च) वै (for तत्). — d) K5 B4 पितृभ्यश्च; D14 °श्चैत्र; G3 पित्र्यं तस्य. K5 उपतिष्ठितं; K6 B D (except D14; D13 missing) M2.4 उपतिष्ठते.

204 G7 om. 204 (cf. v. l. 203). — b) G6 वेदार्थैमुप°. — d) K0 प्रचरिष्यति; K2.6 V1 B Da Dn Dr D1–7.12 °हरि°; K3 चालयि°; K4 D8 M (except M3) °चलि°.

205 G7 om. 205 (cf. v. l. 203). D13 begins with 205^{cd}. — a) K4 D6.8 G2.5 कार्त्स्न्यं; K5 कर्म-; Dr

C. 1. 282
B. 1. 1. 259
K. 1. 1. 295

य इमं शुचिरध्यायं पठेत्पर्वणि पर्वणि ।
अधीतं भारतं तेन कृत्स्नं स्यादिति मे मतिः ॥ २०६
यश्चेमं शृणुयान्नित्यमार्षं श्रद्धासमन्वितः ।
स दीर्घमायुः कीर्तिं च स्वर्गतिं चाप्नुयान्नरः ॥ २०७
चत्वार एकतो वेदा भारतं चैकमेकतः ।
समागतैः सुरर्षिभिस्तुलामारोपितं पुरा ।
महत्त्वे च गुरुत्वे च ध्रियमाणं ततोऽधिकम् ॥ २०८
महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २०९
तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः
स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः ।
प्रसह्य वित्ताहरणं न कल्क-
स्तान्येव भावोपहतानि कल्कः ॥ २१०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अनुक्रमणी नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ समाप्तमनुक्रमणीपर्व

(except Dr1) D1.5 G1.4 °त्पर्यं; D7.9.12 °त्स्नं; D10.11 °मं; T2 G3.6 कृत्स्नं. D10–12 T2 G3 °मिदं (for °मिमं). Ko.2.4.5 श्रुत्वा; D14 विद्यात्. — ^{b}) M4 ज्ञापयित्वा°. K5 °त्वा समश्नुत; D14 °त्वा सम°. — ^{cd}) T2 °त्यानृतं. G5 पापं (for चापि). K6 दह्यादसंशयं; G6 दह्यान्न सं°. Ko.2–4 °कृतं जह्यात्पापं चापि न; K1.5 °कृतं पापं जह्याच्चापि न; G3 °कृतं पापं पापी जह्यान्न. B D °हत्यादिकं (Da D3.4.14 as in text) चापि पापं जह्यादसंशयं (D13 °कृतं पापं दह्यामि तदसंशयं).

206 G7 om. 206 (cf. v. l. 203). Ko om. from यं पठेत् in 206^{ab} up to शृणु in 207^{a}. — ^{a}) Ko.2 इमं यः. D7 T2 G2 इदं (for इमं). T2 शुचिम°; G1–5 संग्रहा°.

207 ^{a}) Ko om. up to णु (cf. v. l. 206). K1.5 D14 T G6 M यश्चेदं; K2–4 V1 D (except Dr; for D14 see above) G3 °श्चैनं; K6 य इमं. — ^{b}) M1.3 श्रद्धाभक्तिस°. — ^{c}) G (except G6) दीर्घमायुश्च कीं°. — ^{d}) B1 D2–4.6–12 सुगतिं (B1m सद्गतिं, स्वर्गतिं); Da Dr D13 सद्ग°. K4.5 D1 T G (except G6) M °तिं प्राप्नु° (M1 स्वर्गं संप्राप्नु°). — After 207, D14 reads 209^{cd}.

208 M1 om. 208. — ^{a}) K6 V1 B D एकतश्चतुरो वेदा. — ^{b}) K1 B D (except D14) चैतदेकतः (B2 च तथै°); K6 चैव एक°. V1 एकतश्चापि भारतं. — ^{c}) K (except K4.5) D14 सुरर्षिभिः समागम्य (K1 °मायातैः). M2.3 °तैर्महर्षिभिः. V1 B D पुरा किल सुरैः सर्वैः. — ^{d}) B D (except D14) समस्य (Dn D1.3–5.9–11 समेत्य) तुलया धृतं; V1 as in Dn. — V1 B D (except D14) ins. after 208^{cd}: K (Ko.2.3.5.6 om. line 1), after 209^{ab}:

69* चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्यो ह्यधिकं यदा ।
तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन्महाभारतमुच्यते ।

[(L. 1) D5 भारतं (for वेदे°). D (except Dn D1.2.5.9; D14 om.) °भ्योऽभ्यधि°. — (L. 2) Ko.1.4 B3 D2 ततः प्र°.]

— After 69*, V1 reads 209^{cd}. — B D (except Dn D14) M4 om. 208^{ef}. — ^{e}) V1 D14 न (for च) both times. G3.7 भर° (for गुरु°). — ^{f}) Ko.2.3 ध्रियमाणे; K5 D14 प्रिय°; T2 ध्रिय°; G2 ह्रीय°; G5 त्रिय°. K (except Ko.4) V1 Dn D14 T G4.6 यतोऽधि°.

209 D7.11.12 om. 209. — B3 D10.13 om. 209^{ab}; B4 ins. it in marg.; Da1 also om. 209^{ab}, but the line does occur in the comm., where it has probably been erroneously placed by the copyist. — ^{a}) Ko.6 B (B3 om.) Da1 (in comm.).a2 Dr1 D3–6.14 G2.3.7 °द्भारतत्वाच्च; this reading has been adopted in editions of Kumārila's Tantravārttika (1. 3. 9); cf. Bühler, *Ind. Stud.* 2. 9 f. — ^{b}) Ko.2.3 °रतमित्युत. — After 209^{ab}, K1.4 ins. 69* (cf. v. l. 208); Ko.2.3.5.6, only the second of those lines. — G5 om. 209^{cd}. V1 reads 209^{cd} after 69* (cf. v. l. 208); D14, after 207. — ^{d}) D5 (by corr.) स च पापैः; M1 न स पा°. — After 209^{cd}, V1 reads 208^{ef}.

210 ^{b}) K4 साधारणो वेद°. — ^{c}) K1 कल्काहरणं; K5 °रणे; D3 G3.7 °भरणं; T2 G2 (भरणं *int. lin.*).4 (before corr.).5 चित्ता°; G1 चित्ताभरणं. — ^{d}) G7 तस्यैव भा°. V1 °पहितानि.

Colophon of M not collated. B1–3 G1 om. श्री; D6.8.14 read श्रीमन्. — After °भारते, N (except K2.4.5 Dn1.n2 Dr1.r3.r4 D1.2.4.5.7.9.11.12) T G4–6 ins. शतसाहस्र्यां (T1 महापुराणे शतसहस्रिकायां) संहितायां; K6 V1 B Da Dn3 Dr2 D6.10.13 T cont. वैयासिक्यां. — K3 श्री आदि°; D6.8 श्रीमदादि°. — After °पर्वणि, Dr D14 T2 G1.6 ins. पौलोमे; G4 पौष्ये. — For अनुक्रमणी नाम प्रथमोऽध्यायः, K (except K1) V1 D (Dn2.n3 om.) °क्रमणिकाध्यायः (D4.6.10.11 °णिका नाम etc.); G पदार्थानुक्रमणं (G3 °नुग्रहणं; G6 °नुक्रमो) नाम etc. — After °ध्यायः, K1.2 B1.2 Dn (except Dn1) Dr1.r2 D1.5 have the figure 1 (as in text), for which K3 Dr3.r4 D3 subst. प्रथमः; D14 has both. — Ko cont. समाप्तः । समाप्तानुक्रमणी । कृष्णद्वैपायनप्रोक्तशतपर्वणां अंका दसास्त्रिष्ठन्ति. — After the colophon G2.3 ins. a passage given in App. I (No. 3).

ऋषय ऊचुः ।
समन्तपञ्चकमिति यदुक्तं सूतनन्दन ।
एतत्सर्वं यथान्यायं श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ १
सूत उवाच ।
शुश्रूषा यदि वो विप्रा ब्रुवतश्च कथाः शुभाः ।
समन्तपञ्चकाख्यं च श्रोतुमर्हथ सत्तमाः ॥ २
त्रेताद्वापरयोः संधौ रामः शस्त्रभृतां वरः ।
असकृत्पार्थिवं क्षत्रं जघानामर्षचोदितः ॥ ३
स सर्वं क्षत्रमुत्साद्य स्ववीर्येणानलद्युतिः ।
समन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरह्रदान् ॥ ४
स तेषु रुधिराम्भस्सु ह्रदेषु क्रोधमूर्च्छितः ।
पितॄन्संतर्पयामास रुधिरेणेति नः श्रुतम् ॥ ५
अथर्चीकादयोऽभ्येत्य पितरो ब्राह्मणर्षभम् ।
तं क्षमस्वेति सिषिधुस्ततः स विरराम ह ॥ ६

C. 1.
B. 1. 2. 10
K. 1. 2. 10

1 K_5 D_6 ऋषिरुवाच. — D_3 om. 1 and 2. — ^{a}) $K_{0.1.4}$ °कमिदं; D_2 °कं नाम. K_5 समंतकभद्रमिति. — ^{c}) $D_{6.8}$ तत्सर्वं च. K_1 T यथान्यारयं; V_1 Dn $D_{1.2.4-12}$ M_8 °तत्वं; $M_{2.4}$ °र्थत्वं. K_6 त्वत्तः सर्वं यथातथ्यं. — ^{d}) $B_{1.2}$ Da Dr_3 D_{13} °च्छाम तत्वतः; $B_{3.4}$ $Dr_{1.r3.r4}$ $D_{7.12}$ °मि तत्वतः; D_4 °मि तद्वद.

2 N (except $K_{1.2.5}$ D_2) सौतिरुवाच; S सूतः. — D_3 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K_1 शुश्रूषध्वमथो; $K_{2.3}$ °षध्वं वचो; K_4 Dr D_4 शृणुध्वं मम वो; K_5 °षो मामवो; K_6 V_1 Dn $D_{1.5.6.8-11}$ शृणुध्वं मम भो; B Da D_{13} °षा मम वो; D_2 शृणुध्वं मम वै; $D_{7.12}$ °षाम वचो. Cd शुश्रूषा (as in text). — ^{b}) K_{1-3} M_8 Cd ब्रुवतो मे; Da_1 D_6 °वंतश्च; $M_{2.4}$ °वंतो मे. K_1 T G_6 transp. कथाः and शुभाः. K_4 कथां शुभां. D_2 ब्रुवतः सत्कथां शुभां; $G_{3.8.7}$ प्रवक्ष्ये निखिलाः कथाः. — ^{c}) K_1 °काख्या च; K_4 $G_{1.7}$ M °ख्यां च (M_1 °ख्याश्च); V_1 $D_{2.14}$ $G_{2.3.6}$ °ख्यानं.

3 ^{b}) V_1 D_{14} S प्रहरतां वरः. — ^{c}) $G_{2.3.7}$ °र्थिवान्सर्वान्. — ^{d}) V_1 °मर्षितस्तदा. $K_{0.2.4}$ $D_{2.14}$ °नोदितः. K_1 जघान मदचोदितं; K_6 जिगायामर्षदंशितः.

4 ^{a}) K_1 Da $D_{3.13.14}$ $G_{1-3.7}$ सर्वे. K_6 G_3 °मुत्सार्य; B_2 G_2 °च्छाद्य; $D_{8.10.11}$ G_4 °त्पाद्य. — ^{b}) $K_{0.2.4}$ °णातुल°; K_1 $G_{1.4.5}$ °णामित°. — ^{c}) $K_{4.6}$ $D_{1.2.6.7}$ T_1 $G_{2.3}$ स्यमंत°. — ^{d}) K_6 V_1 B Da Dn Dr $D_{5-7.9.12.13}$ रौधिरान्; D_{1-3} रुधिरान्; D_{14} च महा°. — T_2 ins. after 4:

70* योजयानामविस्तीर्णाञ्जामदग्न्यः प्रतापवान् ।

5 ^{a}) T_1 स तेन; G_1 सर्वेषु. — ^{c}) K_6 स्वपितॄंस्तर्प°. — ^{d}) K_0 °रेणैव नः.

6 ^{a}) K_3 D_1 $M_{2.4}$ अथार्ची°. G_2 अथोदका°; $G_{4.5}$ अथ भृग्वा°. — ^{b}) $K_{1-4.6}$ D (except $D_{3.4}$) राममब्रुवन्; K_5 V_1 $G_{2.3.7}$ °र्षभाः (for ब्राह्म°). — K (except K_5) D (D_{14} om. lines 3–8) ins. after 6^{ab}:

71* राम राम महाभाग प्रीताः स्म तव भार्गव ।
अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते ।
राम उवाच ।
यदि मे पितरः प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि ।
यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया । [5]
अतश्च पापान्मुच्येहमेष मे प्रार्थितो वरः ।
ह्रदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः ।
एवं भविष्यतीत्याहुः पितरो ब्राह्मणर्षभाः ।

[(L. 1) Da $D_{4.13}$ महाबाहो (for °भाग). — (L. 2) K_1 Dn $D_{1.3-5}$ तत्र (for च ते). $K_{1.2}$ Dn Dr_3 $D_{1.12}$ ते प्रभो. D_{14} subst. क्षमस्व ब्राह्मणर्षभ for the latter half of line 2; and om. lines 3–8. — (L. 3) D (except Da) यमि(Dr °दि)च्छसि. — (L. 5) Da D_{13} यत्र रो°. K_2 $D_{3.4}$ °भितप्तेन. — (L. 6) $K_{2.3}$ °न्मुच्येयं. Dr_1 D_{6-12} अतः पापाद्विमुच्येहं. — (L. 7) Da D_{13} भवंतु भुवि. — (L. 8) $K_{1-3.6}$ D (except Da D_{13}) °ष्यतीत्येवं. K_{1-3} $D_{1.2.5-12}$ पितरस्तमथाब्रुवन्; K_6 $D_{3.4}$ पितरो राममब्रुवन्; Dr प्रोचुस्ते ब्राह्मणर्षभं.]

— ^{c}) $K_{0.2.4.6}$ B_1m Da_1 Dr T_1 निषिधुः; K_3 $D_{1.3-14}$ G M सिषिचुः (G_1 corr. to निषिधुः; G_5 जगदुः); B_2 षिषिधुः (m सि); T_2 as in G_6; Da_2 (correct acc. to Arj.) Dn निषिषिधुः; Arjp Nilp सिषिधुः (as in text). Cd mentions as alternative readings निषिषिधुः, षिषिचुः and सिषिचुः. — ^{d}) K_2 च (for ह). D_5 has in text त्वं क्षमस्वेति निषिधुस्तं व; ins. marg. पितरो and धादपि (which makes त्वं क्षमस्वेति पितरो निषिधुस्तं वधादपि).

C. 1. 280
B. 1. 2. 11
K. 1. 2. 11

तेषां समीपे यो देशो ह्रदानां रुधिराम्भसाम् ।
समन्तपञ्चकमिति पुण्यं तत्परिकीर्तितम् ॥ ७
येन लिङ्गेन यो देशो युक्तः समुपलक्ष्यते ।
तेनैव नाम्ना तं देशं वाच्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ८
अन्तरे चैव संप्राप्ते कलिद्वापरयोरभूत् ।
समन्तपञ्चके युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ९
तस्मिन्परमधर्मिष्ठे देशे भूदोषवर्जिते ।
अष्टादश समाजग्मुरक्षौहिण्यो युयुत्सया ॥ १०
एवं नामाभिनिर्वृत्तं तस्य देशस्य वै द्विजाः ।
पुण्यश्च रमणीयश्च स देशो वः प्रकीर्तितः ॥ ११
तदेतत्कथितं सर्वं मया वो मुनिसत्तमाः ।
यथा देशः स विख्यातस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १२

ऋषय ऊचुः ।

अक्षौहिण्य इति प्रोक्तं यत्त्वया सूतनन्दन ।
एतदिच्छामहे श्रोतुं सर्वमेव यथातथम् ॥ १३
अक्षौहिण्याः परीमाणं रथाश्वनरदन्तिनाम् ।
यथावच्चैव नो ब्रूहि सर्वं हि विदितं तव ॥ १४

सूत उवाच ।

एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥ १५
पत्तिं तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ।
त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥ १६
त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः ।
स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः ॥ १७
चमूस्तु पृतनास्तिस्रस्तिस्रश्चम्वस्त्वनीकिनी ।
अनीकिनीं दशगुणां प्राहुरक्षौहिणीं बुधाः ॥ १८

---

7 ^{a}) $G_{2.3.7}$ तत्समीपे तु यो. — ^{c}) K_{0} $D_{1.6-8.12}$ T_{1} $G_{2.3}$ स्यमंत°. — ^{d}) D_{14} S (except $G_{4.5}$) तत्पुण्यं. K_{1} परिमीयते; $K_{3.4}$ $D_{2.14}$ T_{2} $G_{1.4-6}$ M_{1} °कीर्त्यते; M_{2-4} °चक्षते. $K_{0.2}$ पुण्यमेतत्प्रकीर्तितं.

8 ^{a}) K_{1} योगेन (for यो देशः). — ^{b}) K (except $K_{4.5}$) D_{2} समभिल°; $G_{2.3}$ स परिदृश्यते; G_{7} समुपदृश्यते. — ^{c}) K_{5} देशं तेनैव नाम्ना तं. — ^{d}) D_{14} °र्हुर्महर्षयः.

9 ^{c}) K_{6} $D_{1.6-8.12}$ T_{1} G_{2} स्यमंत°.

10 ^{a}) B_{4} यस्मि°; M_{1} अस्मि°. — ^{b}) K_{5} Dr $D_{3.6-8.11}$ $G_{1.6}$ भूद्दोष°; $G_{2.3.7}$ दोषविव°. — $10^{cd} = 234^{cd}$. — ^{d}) K_{1} G_{3} युयुत्सवः; V_{1} सुदुर्जयाः. — $K_{1.4}$ m. 6 B (except B_{2}) D (except D_{14}; D_{2} marg.) ins. after 10 (cf. 25^{ab}):

72* समेत्य तं द्विजास्ताश्च तत्रैव निधनं गताः ।

[D_{5} सपद्येता द्वि°. $D_{2.6-12}$ समेताः पार्थिवक्षत्रैः.]

11 ^{a}) K_{6} Dn $D_{1.3-12}$ $M_{2.3}$ एतन्नामा°. K_{3} °भिसंवृत्तं; K_{4} °निर्वृत्तिः. — ^{cd}) D_{1} °ण्यस्य °णीयस्य. $G_{2.3.7}$ M_{2-4} देशः परिकी°; G_{6} M_{1} देशः संप्रकी°. K_{1} पुण्यश्चैव समासेन देशो वः समकी°.

12 ^{a}) K_{6} एतत्तु कथि°. — ^{b}) K_{3} वै (for वो). K_{3} V_{1} T_{2} $G_{3.6.7}$ M (except M_{1}) वो द्विज°; Da Dn Dr_{1}.r2.r4 $D_{1-8.13}$ ब्राह्मण°; D_{14} G_{2} वै द्विज° (for वो मुनि°). Dr_{3} D_{6-12} युष्माकं द्विजस°. — ^{c}) K_{6} V_{1} D_{14} T $G_{1.4.5}$ समाख्या°; B_{4} स वै ख्या°; D_{1} सुवि°. — ^{d}) $K_{0.2.3}$ B D (except Dr_{4} $D_{2.10.14}$) °केषु सुव्रताः.

13 $G_{2.3}$ मुनयः (for ऋ° ऊ°). — ^{ab}) B_{4} प्रोक्ता यास्त्वया (m as in text). — ^{c}) B_{4} Da_{2} D_{6-14} T_{1} °च्छाम्यहं. — ^{d}) K_{3} सर्वमेतद्; S (except G_{6} M_{4}) °त्वं एव. $K_{0.2}$ यथातथा; Dr °श्रुतं; D_{2} °यथं.

14 ^{b}) K V_{1} B_{4} Dn $D_{1.2.5}$ नराश्वरथ°; T_{1} $G_{2.3}$ तथाश्वनरहस्तिनां; T_{2} $G_{1.4-7}$ °हस्तिनां. — ^{d}) K_{6} च (for हि). G_{6} तत्सर्वं विदितं त्वया.

15 $K_{3.4.6}$ V_{1} B D (except D_{2}) सौतिरुवाच; K_{1} S सूतः ($G_{2.3}$ श्री°). — ^{a}) K_{3} Dr_{1}.r4 D_{3} एको गजो रथ°. K_{2} तु (for च). V_{1} एव (for एको). — ^{c}) K_{2} $D_{3.4.6-12}$ तु (for च). K_{0} $G_{2.3}$ °गाश्चैव.

16 ^{a}) K_{3} Da D_{13} पत्तिस्तु. D_{2} च (for तु). T_{2} G_{4-6} M (except M_{1}) पत्तिं त्रिगुणितां. K एकं; D_{2} $M_{1.2}$ °कां; $G_{4.6}$ °नां (for एताम्). — ^{b}) K_{1} D_{14} S विदुः (for आहुः). — ^{d}) B_{4} V_{1} G_{1} °भिसंज्ञितः.

17 ^{b}) K_{2} च (for तु). Dr (except Dr_{1}) D_{6} (m as in text) D_{8} °नीस्तुरगा°; G_{4-6} °नी तु गणत्रयं. — G_{2} ins. after, G_{3} subst. for, 17^{ab}: एका तु वाहिनी प्रोक्ता गुल्मानां च त्रयं स्मृतं. — ^{c}) K D_{2} G_{6} M_{1} °स्त्रोथ वा°.

18 ^{a}) K_{3} D_{14} च (for तु). — ^{b}) K_{3} T_{1} चमूस्तिस्र°; K_{6} T_{2} $G_{4.5}$ M_{1} चम्वस्तिस्र°; $G_{2.6.7}$ ताश्च तिस्र°. K_{5} तिस्रस्तास्तु ध्वनी°. — ^{d}) K (except K_{6}) Da_{2} D_{2} T $G_{5.6}$ आहु°.

अक्षौहिण्याः प्रसंख्यानं रथानां द्विजसत्तमाः ।
संख्यागणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥ १९
शतान्युपरि चैवाष्टौ तथा भूयश्च सप्ततिः ।
गजानां तु परीमाणमेतदेवात्र निर्दिशेत् ॥ २०
ज्ञेयं शतसहस्रं तु सहस्राणि तथा नव ।
नराणामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानघाः ॥ २१
पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च ।
दशोत्तराणि षट् प्राहुर्यथावदिह संख्यया ॥ २२
एतामक्षौहिणीं प्राहुः संख्यातत्त्वविदो जनाः ।
यां वः कथितवानस्मि विस्तरेण द्विजोत्तमाः ॥ २३
एतया संख्यया ह्यासन्कुरुपाण्डवसेनयोः ।
अक्षौहिण्यो द्विजश्रेष्ठाः पिण्डेनाष्टादशैव ताः ॥ २४
समेतास्तत्र वै देशे तत्रैव निधनं गताः ।
कौरवान्कारणं कृत्वा कालेनाद्भुतकर्मणा ॥ २५
अहानि युयुधे भीष्मो दशैव परमास्त्रवित् ।
अहानि पञ्च द्रोणस्तु ररक्ष कुरुवाहिनीम् ॥ २६
अहनी युयुधे द्वे तु कर्णः परबलार्दनः ।
शल्योऽर्धदिवसं त्वासीद्गदायुद्धमतः परम् ॥ २७
तस्यैव तु दिनस्यान्ते हार्दिक्यद्रौणिगौतमाः ।
प्रसुप्तं निशि विश्वस्तं जघ्नुर्यौधिष्ठिरं बलम् ॥ २८
यत्तु शौनकसत्रे ते भारताख्यानविस्तरम् ।
आख्यास्ये तत्र पौलोममाख्यानं चादितः परम् ॥ २९

1. 30⁴
1. 2. 34
1. 2. 34

19 a) K_4 G_6 °हिण्यां; K_8 V_1 B_1 $D_{4.7-9.12}$ T_2 $G_{4.5}$ °हिण्यः; M_2 हिणी-. K_6 च संख्याताः; V_1 B_3 समाख्याताः; $B_{1.2.4}$ Da Dr $D_{2-4.6-13}$ $G_{1.7}$ °ख्याताः; T तु संख्याताः; M_1 परीमाणे; $M_{2.4}$ °ख्याने; M_3 तु संख्याने.

20 a) $K_{0.6}$ V_1 B_4 D_1 T_1 $G_{4.5}$ M (except M_1) चाष्टौ च; T_2 चाष्टौ हि; $G_{2.3.6.7}$ चाप्यष्टौ. — b) G_6 भूयश्च सहस्रस°. — c) $G_{2.3.7}$ नागानां. K_6 B (except B_4) D (except $D_{2.11}$) T_1 च (for तु). — d) K_0 T_2 G_{4-6} तदेवात्र निदर्शयेत्; K_1 एतदेवानुनि°; K_2 तदेवात्र विनि°; K_6 $Dn_1.n_2$ $D_{1.3-12}$ एतदेव विनि°; B (except B_4) Da Dr D_{13} एतदत्र विनि°; T_1 G_1 M (except M_1) तावदेवात्र नि°; $G_{2.3}$ तावदेवात्र वाजिनां; G_7 तावदेवं तु वाजिनां.

21 a) K (except $K_{2.3.6}$) B (except B_4) $D_{1.5}$ च (for तु). — b) K_4 नवैव च; K_6 V_1 B $D_{1.3-13}$ नवैव तु (for तथा नव). — c) $K_{2.4.5}$ अधि; $G_{1.4.5}$ अथ (for अपि). — d) K (except K_6) D_2 चैव हि; V_1 D_{6-12} $G_{2.3}$ चानघ; B_4 भागशः.

22 d) Dr (except Dr_1) यथात्रिदितसं°; D_{14} S °वद्भिसं°. K (except $K_{1.6}$) V_1(m as in text) $D_{2.6-12}$ subst. 23b for 22d (cf. v. l. 23).

23 D_{6-12} om. 23ab. — a) K_5 D_{14} एवम°; K_6 B_1m एकम°. K (except $K_{1.2.6}$) V_1 B_3 $D_{2.14}$ $G_{4.5}$ आहुः (for प्राहुः). — For 23b, K (except $K_{1.6}$) subst. 22d (cf. v. l. 22). — c) $K_{1.5.6}$ V_1 B Da Dr $D_{5.13}$ T_1 $G_{2.7}$ यावत्; $D_{3.4}$ यथा; D_{6-12} तथा (for यां वः). D_2 एतद्वः कथितं सर्वं. — d) K (except $K_{1.5}$) V_1 B D (except $D_{2.14}$) °ण तपोधनाः.

24 d) $K_{4.6}$ V_1 B D (except $D_{9-11.14}$) पिंडिताष्टा°; $G_{2.3}$ तथैवाष्टा°. $K_{2.6}$ V_1 B D (except D_{14}) तु (for ताः).

25 a) K_6 V_1 T_2 $G_{1.4.5}$ समेता यत्र; $G_{2.3}$ °मंतास्त°. — b) K_{0-3} युद्धेन नि°; K_5 युद्धे ते नि°. — c) M_1 कौरव्यान्का°.

26 c) K_4 G_6 च (for तु). — d) D_3 तथैव कुरु°.

27 a) $K_{0.2.3}$ °नी द्वे तु युयुधे. V_1 B_4 D_{14} च (for तु). — c) K_2 T_1 $G_{1.2.6}$ M_1 °सं चासीत्; K_5 °सस्त्वा°; B D (except D_{14}) °सं चैव; T_2 °सं चास्मिन्; G_3 °सश्चा°; G_7 °सश्चापि. V_1 शल्येनार्धदिनं त्वा°. — B_4 ins. after 27:

73* दुर्योधनस्य भीमस्य दिनार्धमभवत्तयोः ।

28 a) $G_{2.3.7}$ तथैव. $K_{5.6}$ V_1 B D (except $D_{2.14}$) °व दिवसस्यांते. — b) K_6 B (except B_4) D (except $D_{2.14}$) द्रौणिहार्दिक्यगौ°. — c) D_5 सुश्रुतं नि°. M_1 युधि (for निशि).

29 a) $K_{0.3}$ तच्च; K_5 B Da D_{13} यत्र; K_6 D_2 यच्च; G_6 तत्तु; $M_{2.4}$ यस्तु; M_3 यं तु (for यत्तु). $K_{3.5}$ $D_{2.14}$ सत्रेस्मिन्; G_1 सत्रांते. V_1 B Da $D_{1.3.4.6-12}$ T_1 तु (for ते). — b) K (except $K_{2.4}$) B (except B_4) Da Dn Dr D_{3-13} °मुत्तमं; G_7 °मद्भुतं; M_2 °विस्तरः. D_1 महाभारतमुत्तमं. — K (except K_5) V_1 B (B_1 in reverse order) D (except D_{14}; $D_{7.12}$ om. line 1) T_1 (in reverse order) ins. after 29ab:

74* जनमेजयस्य तत्सत्रे व्यासशिष्येण धीमता ।
कथितं विस्तरार्थं च यशो वीर्यं महीक्षिताम् ।

[$K_{2.3}$ subst. for the second line and B T_1 ins. after the first line: D_{14} ins. after 29ab:

75* आख्यानं कथितं कृत्स्नं महाभारतमुत्तमम् ।

C. 1. 305
B. 1. 2. 35
K. 1. 2. 35

विचित्रार्थपदाख्यानमनेकसमयान्वितम् ।
अभिपन्नं नरैः प्राज्ञैर्वैराग्यमिव मोक्षिभिः ॥ ३०
आत्मेव वेदितव्येषु प्रियेष्विव च जीवितम् ।
इतिहासः प्रधानार्थः श्रेष्ठः सर्वागमेष्वयम् ॥ ३१
इतिहासोत्तमे ह्यस्मिन्नर्पिता बुद्धिरुत्तमा ।
स्वरव्यञ्जनयोः कृत्स्ना लोकवेदाश्रयेव वाक् ॥ ३२
अस्य प्रज्ञाभिपन्नस्य विचित्रपदपर्वणः ।
भारतस्येतिहासस्य श्रूयतां पर्वसंग्रहः ॥ ३३
पर्वानुक्रमणी पूर्वं द्वितीयं पर्वसंग्रहः ।
पौष्यं पौलोममास्तीकमादिवंशावतारणम् ॥ ३४
ततः संभवपर्वोक्तमद्भुतं देवनिर्मितम् ।
दाहो जतुगृहस्यात्र हैडिम्बं पर्व चोच्यते ॥ ३५
ततो बकवधः पर्व पर्व चैत्ररथं ततः ।
ततः स्वयंवरं देव्याः पाञ्चाल्याः पर्व चोच्यते ॥ ३६
क्षत्रधर्मेण निर्जित्य ततो वैवाहिकं स्मृतम् ।
विदुरागमनं पर्व राज्यलम्भस्तथैव च ॥ ३७
अर्जुनस्य वने वासः सुभद्राहरणं ततः ।
सुभद्राहरणादूर्ध्वं ज्ञेयं हरणहारिकम् ॥ ३८
ततः खाण्डवदाहाख्यं तत्रैव मयदर्शनम् ।
सभापर्व ततः प्रोक्तं मन्त्रपर्व ततः परम् ॥ ३९
जरासंधवधः पर्व पर्व दिग्विजयस्तथा ।
पर्व दिग्विजयादूर्ध्वं राजसूयिकमुच्यते ॥ ४०

K4 cont.: पौष्यं तत्रैव पौलोममास्तीकं चादितः स्मृतं (cf. v. l. 29^{cd}).]
— ^{c}) K6 Da D3.4.13 आख्यानं (for आख्यास्ये). D2 °स्ये तव; G5 °स्यतेत्र. K4 पौष्यं तत्रैव पौ°; V1 B Dn Dr D5 पौष्यं तत्र च पौ°; D1.6–12 पौष्यं च तत्र पौ°. — ^{d}) K3.5.6 B1–3 D T G1–4 M आस्तीकं; G5.7 आस्तिक्यं (for आख्यानं). D14 S (except G3.4) च ततः परं. K6 B Da Dn Dr D1.4–13 G4 स्मृतं; D3 श्रुतं (for परं). V1 B4 आस्तीकादि ततः स्मृतं.

30 D3 om. 30. — ^{a}) K1 G6.7 °त्राख्यप°; V1 B4 °त्रपदसं°; T2 G4.5 °चित्रार्थपद्रमा°. — ^{b}) D14 °नेकार्थसमन्वि°. — ^{c}) Dn Dr D1.5.14 T G प्रति°; Cd अभिपन्नं (as in text). — ^{d}) G7 °व मौनिभिः.

31 D8 om. 31^{ab}. — ^{a}) K (except K0–2) Da1 Dn (except Dn3) Dr1.r2 D5.6.9 T1 G2.5.7 आत्मैव; Cd आत्मेव (as in text). — ^{b}) K (except K3–5) B D (except D14; D8 om.) हि (for च). — ^{c}) K5 °हासप्रधानो यः. G1.2.4.5 °नार्थं; G3.7 °नाख्यं; M2.4 °नार्थं. — ^{d}) K1 श्रेयान्सर्वा°. D14 श्रेष्ठश्च सार एव च; G (except G6) श्रेष्ठं सर्वागमेष्विदं. — After 31, N (except K0 D11) T1 ins. (for the first time) 240 and 241, reading 241^{ab} as: तदेतद्भारतं नाम कविभिस्तूपजीव्यते.

32 ^{a}) K5 B Dn (except Dn3) D5 यस्मिन्; G2.7 त°. — ^{b}) K0.2.3 B1m Da1 Arjp तर्पिता; D14 अखिला; Devp अर्पिता (as in text). K1 मति° (for बुद्धि°). — ^{c}) K4 °योर्युक्ता; D14 °योगैश्च. — ^{d}) K6 V1 D2.6–9.12 M1 लोके. K2.5 एव (for इव). D14 लोके वेदार्थसंमतः.

33 ^{a}) K4.6 V1 Dn Dr D1.3–7.9–12 तस्य. K (except K0.2.3) D1 T2 M प्राज्ञा°; D14 भारतकाव्यस्य. — After 33^{ab}, K5.6 V1 B D (except Da D13) repeat 1. 1. 16^{cd}. — ^{d}) K0 D13 सर्व° (for पर्व°). — K4 Dr (except Dr3) ins. after 33:

76* आदिपर्व पुरा प्रोक्तं पाराशर्येण धीमता ।

34 Da Dr3 D13 G5 om. 34^{ab}. — ^{a}) D3 T2 G7 सर्वानु°; G1 °क्रमणं; G2.3 सर्वानुक्रमणे; G6 सर्वानुक्रमणं. G4 °णी पर्व. — ^{b}) K (except K4.6) B Dn Dr (except Dr2) D1.3–7.9–12.14 द्वितीयः. G2.3 सर्व°. — ^{c}) V1 D5.14 T1 G6 °मास्तिक्यं. G2.3 पौलोमं गोप्यमा°; G7 पौलोमं पौष्यमास्तिक्यं. — ^{d}) Da2 Dn (except Dn2) °द्विरंशा°.

35 ^{a}) Dr °वपूर्वो°. — ^{b}) K1 चेह नि°; K4 पर्व नि° K6 B D (except D2.14) लोमहर्षणं. — ^{c}) B4 °स्यापि; G4.5 °स्यास्य.

36 K0 om. 36. — ^{a}) K5.6 D2 °वधं. — ^{b}) K4.5 T2 G (except G1.4.5) M3.4 °थं तथा. — ^{c}) K1.5.6 V1 B D (except D14) T1 °वरः. — ^{d}) V1 B1(m as in text) द्रौपद्याः. K3 चोत्तमं.

37 ^{a}) K1 V1 Dn Dr D1.2 क्षात्र°. V1 B4 °ण जित्वा तां. — ^{c}) K3.5 चैव (for पर्व). — ^{d}) K5.6 Dr D1.3.4.6–8.10–12.14 S °लाभः; D2 °लंभं; D5 °प्राप्तिः.

38 ^{b}) K0.3 D1 G2 तथा. — ^{d}) K (except K4.6) D14 ज्ञेया. K0.2.3 °हारिका; K1 हरिणहारिकां; K4.5 D14 Cd हरिणहारिका; G2.3.7 हरिण°; M3 हरिणहारितं. ❀ Arj.: हरणहारिकं(sic)मित्यपपाठः ।❀

39 ^{a}) D5 दाहांते. — ^{b}) V1 तथैव. — ^{c}) K1 ततो ज्ञेयं; D2 °तश्चोक्तं.

40 ^{b}) K1 Dn D1.5.14 G3.6 °जयं. K4.6 D (except Dn D1.2) G1.4 ततः; M1 स्मृतं (for तथा). [*N. B.* The collations from K5 end at 40^{ab}; MS. missing.]

ततश्चार्घाभिहरणं शिशुपालवधस्ततः ।
द्यूतपर्व ततः प्रोक्तमनुद्यूतमतः परम् ॥ ४१
तत आरण्यकं पर्व किर्मीरवधं एव च ।
ईश्वरार्जुनयोर्युद्धं पर्व कैरातसंज्ञितम् ॥ ४२
इन्द्रलोकाभिगमनं पर्व ज्ञेयमतः परम् ।
तीर्थयात्रा ततः पर्व कुरुराजस्य धीमतः ॥ ४३
जटासुरवधः पर्व यक्षयुद्धमतः परम् ।
तथैवाजगरं पर्व विज्ञेयं तदनन्तरम् ॥ ४४
मार्कण्डेयसमस्या च पर्वोक्तं तदनन्तरम् ।
संवादश्च ततः पर्व द्रौपदीसत्यभामयोः ॥ ४५
घोषयात्रा ततः पर्व मृगस्वप्नभयं ततः ।
व्रीहिद्रौणिकमाख्यानं ततोऽनन्तरमुच्यते ॥ ४६
द्रौपदीहरणं पर्व सैन्धवेन वनात्ततः ।
कुण्डलाहरणं पर्व ततः परमिहोच्यते ॥ ४७

C. 1. 327
B. 1. 2. 57
K. 1. 2. 57

— ^{c}) S (except $G_{1.4-6}$) ततो दि°. — ^{d}) $K_{1.4}$ Dn_{3} D_{14} S °सूयक°.

41 ^{a}) D_{14} $G_{4.5}$ M_{1} तत अर्घ्याभि°. B_{3} $D_{4}m$ D_{12} $G_{1-3.6}$ $M_{3.4}$ °र्घ्याभि°; T_{1} °र्घोप°; T_{2} °र्घ्योप°; M_{2} °र्घ्यादि°. — ^{b}) $G_{3.6}$ °वधं. B_{4} $D_{1.2}$ T G_{6} तथा. — ^{c}) B_{4} M_{3} ततश्चोक्तं. — ^{d}) $K_{0.2.3}$ B_{3} $D_{2.14}$ $G_{1.4.5}$ ततः (for अतः).

42 K_{0} om. 42. — ^{a}) Da_{2} Dr D_{18} आरण्यकं ततः प°. — ^{b}) D_{5} °वधमेव. — $K_{2-4.6}$ V_{1} B D T_{1} ins. after 42^{ab}:

77* अर्जुनस्याभिगमनं पर्व ज्ञेयमतः परम् ।
[D_{14} इंद्रकीलाभि°.]

G_{3-5} M_{1} transp. 42^{cd} and 43^{ab}. — ^{d}) $K_{4.6}$ B D (except Dn $D_{1.5}$) °संज्ञकं; V_{1} °कं ततः; G (except $G_{1.4.5}$) M °मुच्यते (M_{1} °कं स्मृतं).

43 G_{3-5} M_{1} transp. 42^{cd} and 43^{ab}. — D_{11} reads 44^{cd} after 43^{ab}. — In $K_{1-4.6}$ V_{1} B Da Dn Dr $D_{2-6.9.18}$ T_{1}, 109^{ab} is ins. (the first time) after 43^{ab} (cf. v. l. 44). — After the first occurrence of 109^{ab}, $K_{1.6}$ $D_{1.2}$ ins. 83*, while B_{3} ins. 47^{ab} together with 83* (cf. v. l. 47). — $D_{7.8.12}$ om. 43^{cd} and 44^{ab}. — ^{d}) T_{2} $G_{2.3.7}$ धर्मरा°.

44 $D_{7.8.12}$ om. 44^{ab} (cf. v. l. 43). D_{11} reads 44^{cd} after 43^{ab}. — K_{4} (marg.) Dr D_{14} ins. after 44^{ab}:

78* अर्जुनस्यास्त्रसंप्राप्तिरर्जुनागमनं ततः ।

— D_{5} om. 44^{cd} and 45. — ^{cd}) K_{1} तत्र चाज°. M_{1} °रं ब्रह्मन्. — $K_{3.6}$ V_{1}(m as in text) B Da Dn Dr $D_{1.3.4.6-18}$ subst. for 44^{cd}: D_{2} (marg.) ins. after 44^{ab}: K_{4} (marg.), after 78*:

79* निवातकवचैर्युद्धं पर्व चाजगरं ततः ।

After 44, D_{1} ins. (first time) 109^{ab} (cf. v. l. 43).

45 D_{5} om. 45 (cf. v. l. 44). — ^{a}) K_{2} $D_{2.8.14}$ T_{2} $G_{2.7}$ °समाख्या; B_{2}(m as in text)$_{.4}$ $Da_{2}m$ Dn (except Dn_{2}) Dr_{4} $G_{4.6}$ M_{2} °समास्या; T_{1} G_{5} °समाख्यं. — ^{b}) K_{6} °कं परमाद्भुतं. D (except $D_{2.14}$; D_{5} om.) पर्वानंतरमुच्यते.

46 ^{b}) K_{1} Da_{1} $Dn_{1}.n_{3}$ $D_{1.2}$ °स्वप्नोद्भवं; $K_{6}m$ नृपस्वप्नोद्भवं; V_{1} °स्वप्नयुतं; B Da_{2} Dr °स्वप्नोभवत्; Dn_{2} $D_{3.4.6-8.12}$ °स्वप्नोद्भवः. D_{9-11} T ततः प्रायोपवेशनं; D_{14} G M पर्व ($G_{2.3.7}$ M_{1} ततः) प्रायोपवेशनं. — $D_{7.9.11}$ T_{2} G (except $G_{4.5}$) ins. after 46^{ab}: D_{10}, after 81*:

80* मन्त्रस्य निश्चयं कृत्वा कार्यस्यापि विचिन्तयन् ।
[(Cf. v. l. 52.) D_{9-11} °यं चैव मृगस्वप्नोद्भवस्ततः.]

— After 46^{ab}, D_{10} ins. 81*. — ^{c}) K_{0} T_{2} G_{4-6} °द्रोणकमा°; G_{1-3} °द्रोणमुपा°. — ^{d}) $G_{2.3}$ M (except M_{1}) तदनं°. $K_{2.3}$ V_{1} B D T_{1} ऐंद्रद्युम्नं तथैव च (D_{14} इंद्रद्युम्नकमुच्यते). — $D_{9.11}$ (om. line 1) G_{2} ins. after 46: D_{10}, after 46^{ab}:

81* नलाख्यानमतः पर्व मृगस्वप्नमतः परम् ।
ततो नहुषमाख्यानं ततोऽनन्तरमुच्यते ।

47 B_{3} reads 47^{ab} after the first occurrence of 109^{ab} (cf. v. l. 43). — ^{a}) K_{1} D_{18} °णं चैव. — ^{b}) K_{6} दुरात्मना; Da बलात्ततः; D_{18} बलात्कृतः; T_{1} $G_{2.3}$ वनांतरे. V_{1} B Dn Dr $D_{2-4.6-12}$ जयद्रथविमोक्षणं. — $K_{0.3}$ $D_{5.14}$ ins. after 47^{ab}:

82* रामाख्यानं ततः पर्व सावित्र्याख्यानमेव च ।

— $K_{2.4}$ (both om. line 2) V_{1} B Da Dn Dr $D_{3.4.6-18}$ $G_{1.4.5}$ (the latter three in reverse order) ins. after 47^{ab}: $K_{1.6}$ $D_{1.2}$, after the first occurrence of 109^{ab} (cf. v. l. 43):

83* पतिव्रताया माहात्म्यं सावित्र्याश्चैवमद्भुतम् ।
रामोपाख्यानमत्रैव पर्व ज्ञेयमतः परम् ।

[(L. 1) D_{2} °त्म्यं धर्मांशकमनुत्तमं. T_{1} °त्र्याख्यानमेव च. $K_{2.4}$ समाख्यातं ततः पर्व सावित्र्याख्यानमेव च. For line 1, G_{1} reads 126^{ab} (cf. v. l. 51). — (L. 2) T_{1} °ख्यानमपि च पर्व. D_{2} °मत्रैव सावित्र्याख्यानमेव च. For line 2, G_{1} reads 126^{cd}.]

— G_{1} om. 47^{cd}–52^{ab}. — ^{d}) K_{6} तत ऊर्ध्वं महाद्भुतं.

C. 1. 327
B. 1. 2. 57
K. 1. 2. 57

आरणेयं ततः पर्व वैराटं तदनन्तरम् ।
कीचकानां वधः पर्व पर्व गोग्रहणं ततः ॥ ४८
अभिमन्युना च वैराट्याः पर्व वैवाहिकं स्मृतम् ।
उद्योगपर्व विज्ञेयमत ऊर्ध्वं महाद्भुतम् ॥ ४९
ततः संजययानाख्यं पर्व ज्ञेयमतः परम् ।
प्रजागरं ततः पर्व धृतराष्ट्रस्य चिन्तया ॥ ५०
पर्व सानत्सुजातं च गुह्यमध्यात्मदर्शनम् ।
यानसंधिस्ततः पर्व भगवद्यानमेव च ॥ ५१
ज्ञेयं विवादपर्वात्र कर्णस्यापि महात्मनः ।
निर्याणं पर्व च ततः कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ५२
रथातिरथसंख्यां च पर्वोक्तं तदनन्तरम् ।
उलूकदूतागमनं पर्वामर्षविवर्धनम् ॥ ५३
अम्बोपाख्यानमपि च पर्व ज्ञेयमतः परम् ।
भीष्माभिषेचनं पर्व ज्ञेयमद्भुतकारणम् ॥ ५४
जम्बूखण्डविनिर्माणं पर्वोक्तं तदनन्तरम् ।
भूमिपर्व ततो ज्ञेयं द्वीपविस्तरकीर्तनम् ॥ ५५

48 G7 om. 48 (cf. v. l. 47). — a) K2 अतः; K6 तथा. — b) D1 विराटं. — K1.4 (marg.) 6 V1 B D (except D14) T1 ins. after 48^{ab}:

84* पाण्डवानां प्रवेशश्च समयस्य च पालनम् ।
[K6 समयानां.]

— c) D3 G1.6 ततः (for वधः). — d) K4 B (except B8) Da Dr D4.6.8.10–13 गोहरणं. K1.2 B8 D2 G2.8 तथा.

49 G7 om. 49 (cf. v. l. 47). — ab) K0.3.4.6 V1 B D (except D14) T2 °मन्योश्च वै°; K2 G2 °मन्युना वै°. K1 अभिमन्योर्विवाहश्च वैराट्या पर्व वोच्यते. — c) G1.6 M3 उद्योगं. — d) G4.5 ततः. K1 महाद्भुतमतः परं.

50 G7 om. 50 (cf. v. l. 47). — b) K3.6 B (except B4) Da Dr D4.8.13 T G1.4.5 M4 °मनंतरं; D2 °मनुत्तमं. G6 तदनंतरमुच्यते. — c) K1 Dn1.n3 D1 °रं तथा; B (except B4) Dr (except Dr1) D3.7–13 G1.4.5 °रस्ततः; Dn2 D4 °रस्तथा. — After 50, G2.8 read 54^{cd}.

51 G7 om. 51 (cf. v. l. 47). — a) K1.3 V1 सनत्सु°. K4 D2 °जातीयं; D14 °जाताख्यं; T1 सानत्कुमारं च. Dn1 M1.3 वै (for च). — b) K2.6 °दर्शकं; K4 T G2.3 M2.4 °वाचकं. — c) D2 प्रतिसंधि°. K1.2 Da D8 T1 G2 °धि ततः. G4–6 व्यासाभिगमनं पर्व. — After 51, V1 ins. (the first time) line 1 of 137* (cf. v. l. 146). — K1–4.6 B D (except D14; D5 om. line 5) T1 (om. lines 2 and 5) ins. after 51: V1 (om. lines 2 and 3), after the line mentioned above:

85* मातलीयमुपाख्यानं चरितं गालवस्य च ।
सावित्रं वामदेव्यं च वैन्योपाख्यानमेव च ।
जामदग्न्यमुपाख्यानं पर्व षोडशराजकम् ।
सभाप्रवेशः कृष्णस्य विदुलापुत्रशासनम् ।
उद्योगः सैन्यनिर्याणं श्वेतोपाख्यानमेव च ।
[(L. 4) K2 D5 °पुत्रदर्शनं; K3.4 °पुत्रशं°.]

52 G7 om. 52^{ab} (cf. v. l. 47); T1 om. $52–64^{ab}$. — b) K0 °स्यात्र; K2 D14 G (except G2.8; G7 om.) °स्य च. — K4 (marg.) 6 Dr D2 (om. line 3).4 (marg.).5.9–11 (the latter four om. lines 1 and 2).14 S (except T1) ins. after 52^{ab}:

86* मन्त्रस्य निश्चयं कृत्वा कार्यं समभिचिन्ततम् ।
कीर्त्यते चाप्युपाख्यानं सैनापत्येऽभिषेचनम् ।
श्वेतस्य वासुदेवेन चित्रं बहुकथाश्रयम् ।
[(L. 1) K6 कार्यस्य च विचिंतनं; D2.5 °स्य च विचिंतितं; G1.2.7 °स्य समनंतरं; T2 G3–5 °स्य समचिंतनं. K4 Dr D14 G6 °चिंतयन्. — (L. 2) D4 कार्तिकेयस्य चाख्यानं. — (L. 3) K4 Dr स्थितस्य वासुदेवेन. K6 °त्रं बकवधाश्रयं.]

— After 86*, T2 G6 read 54^{cd}. — cd) K3.4 S (except G6; T1 om.) निर्यात्रा प°. K1.6 B D (except D2.5.14) °णं च ततः पर्व. V1 निर्यात्रा च ततः पर्व कर्णस्यापि महात्मनः. — After 52, M2–4 read 54^{cd}.

53 T1 om. 53. — a) G2.8 तथाति°. Da D13.14 T2 °संख्यानं. — b) K1 °क्तं च ततः परं. — After 53^{ab}, D14 (om. 53^{cd} and 54^{ab}) reads 55^{cd} and then 87* (cf. v. l. 54). — d) G2 पर्व हर्ष°; G6 पर्वारोष°. D3.4 °निबंधनं.

54 T1 om. 54; D14 om. 54^{ab}. — a) K2 B4 °नमिति च; K6 B (except B4) D (except D2; D14 om.) °नमत्रैव. — b) B3 °यमनंतरं. G4.5 ततः (for अतः). — M1 reads 55 after 54^{ab}. — K4.6 D2.5.10.11 T2 G2.3.7 M2–4 ins. after 54^{ab}: Dr D4 (marg. *sec. m.*), after 54: D14 G1.4–6 M1, after 55:

87* दिव्यं चक्षुर्ददौ यत्र संजयाय महानृषिः ।
[Dr महात्मने; D4.10.11 G1.5 °मुनिः.]

G7 om. 54^{cd}. G2.8 read 54^{cd} after 50; M2–4, after 52; T2 G6, after 86* (cf. v. l. 52); G4.5 M1, after 87*. — d) K1 ततः पर्व च सांत्वनं; K2–4.6 V1 B D T2 G1.6 M1 ततश्चाद्भुतमुच्यते. — For an insertion after 54 see above.

55 T1 om. 55; D14 om. 55^{ab}. — M1 reads 55 after 54^{ab}. — c) K6 B (except B4) D (except D2.5.14) ततः प्रोक्तं. — d) K0–4 D2 G4.5 °विस्तर° (as in text);

पर्वोक्तं भगवद्गीता पर्व भीष्मवधस्ततः ।
द्रोणाभिषेकः पर्वोक्तं संशप्तकवधस्ततः ॥ ५६
अभिमन्युवधः पर्व प्रतिज्ञापर्व चोच्यते ।
जयद्रथवधः पर्व घटोत्कचवधस्ततः ॥ ५७
ततो द्रोणवधः पर्व विज्ञेयं लोमहर्षणम् ।
मोक्षो नारायणास्त्रस्य पर्वानन्तरमुच्यते ॥ ५८
कर्णपर्व ततो ज्ञेयं शल्यपर्व ततः परम् ।
ह्रदप्रवेशनं पर्व गदायुद्धमतः परम् ॥ ५९
सारस्वतं ततः पर्व तीर्थवंशगुणान्वितम् ।
अत ऊर्ध्वं तु बीभत्सं पर्व सौप्तिकमुच्यते ॥ ६०
ऐषीकं पर्व निर्दिष्टमत ऊर्ध्वं सुदारुणम् ।
जलप्रदानिकं पर्व स्त्रीपर्व च ततः परम् ॥ ६१
श्राद्धपर्व ततो ज्ञेयं कुरूणामौर्ध्वदेहिकम् ।
आभिषेचनिकं पर्व धर्मराजस्य धीमतः ॥ ६२
चार्वाकनिग्रहः पर्व रक्षसो ब्रह्मरूपिणः ।
प्रविभागो गृहाणां च पर्वोक्तं तदनन्तरम् ॥ ६३
शान्तिपर्व ततो यत्र राजधर्मानुकीर्तनम् ।
आपद्धर्मश्च पर्वोक्तं मोक्षधर्मस्ततः परम् ॥ ६४
ततः पर्व परिज्ञेयमानुशासनिकं परम् ।
स्वर्गारोहणिकं पर्व ततो भीष्मस्य धीमतः ॥ ६५

1. 353
1. 2. 79
1. 2. 78

the rest ˚विस्तार˚. — After 55, D14 G1.4–6 M1 read 87* (cf. v. l. 54).

56 T1 om. 56. — ^{a}) K3 Dn3 Dr1 D5.6.12 G3 पूर्वोक्तं. — ^{b}) G1 ˚वधं. B4 Dr2 D2.4 T2 G2.3.7 M2 तथा. — Dr1 om. 56^{cd}; D7.9.12 om. 56^{c}–57^{d}. — ^{c}) K0.1.3 B4 D6.8 T2 G2.3 ˚षेक-; D2.10.11.14 ˚षेकं. K6 B1–3 Da Dn Dr (Dr1 om.) D1.3–5.13 G1 ˚भिषेचनं पर्व. — ^{d}) K0.2–4.6 V1 B3.4 Da Dn Dr3.r4 D1–6.13.14 T2 G2 spell the name as संसप्तक. K4 ˚वधं स्मृतः; B4 (before corr.) D1.2.4.6.8 T2 G2.3.7 M1 ˚धस्तथा; G1 ˚धं तथा; G6 ˚धस्तदा.

57 K2 om. 57^{b}–58^{a}; K3 om. 57^{bc}; D7.9.12 T1 om. 57 (cf. v. l. 56). — ^{b}) K1.4.6 V1 B4 D14 G2.3.7 M2.4 चोत्तमं. — D1 om. 57^{cd}. — ^{c}) D3 G5 ˚वधं. — ^{d}) K6 D3 T2 G2.3.7 M (except M1) तथा.

58 D1 T1 om. 58; K2 om. 58^{a} (cf. v. l. 57). — ^{b}) V1 B4 महदद्भुतं; D3.14 T2 G2.3.7 M4 रोमह˚; G1.4–6 M1 तदनंतरं.

59 T1 om. 59. — ^{a}) K6 ततः प्रोक्तं. — V1 B4 transp. 59^{cd} and 60^{ab}; B3 transp. 59^{d} and 60^{b}. — ^{d}) K1.4 गदापर्व ततः; B2 ˚द्धं ततः.

60 T1 om. 60. For sequence cf. v. l. 59. — ^{a}) D14 अतः (for ततः). — ^{b}) K6 V1 B3.4 D (except D14) ˚वंशानुकीर्तनं; T2 G3 ˚वासगुणा˚. — ^{c}) K1 अतः परं; G2 तत ऊ˚. K1.6 V1 B D (except D5–8.10–12) M (except M4) सु-; K4 च (for तु).

61 T1 om. 61. — ^{a}) K6 पर्व उद्दिष्टं; B (except B4) D पर्व चोद्दि˚ (D3 as in K6; D14 पर्वमुद्दि˚). — D3 om. 61^{d}–62^{c}. — ^{cd}) K0.3 T2 तु (for च). K6 स्त्रीपर्व तदनंतरं; Da1 Dn1 Dr D1.4.6–12 स्त्रीविलापस्त˚. K1 ततः स्त्रीपर्व विज्ञेयं जलदानमतः परं.

62 T1 om. 62; D3 om. 62^{abc} (cf. v. l. 61). — ^{a}) K2 Dn3 श्राद्धं. G2.3 तच्छ्राद्धकारिकं पर्व; G7 श्राद्धकारिणिकं प˚. — ^{b}) K2 गुरूणाम्. K0.2 Dr1 D5 ऊर्ध्वं˚; K3 D1.6–9.12.13 ˚दैहिकं. G2.3.7 तत ऊर्ध्वमिहोच्यते. — B D (except Da D2.5.13.14) transp. 62^{cd} and 63^{ab}. — ^{d}) D14 G3 M2.4 कुरुराज˚.

63 T1 om. 63; K1 D3 om. 63^{ab}. B D (except Da D2.5.13.14) transp. 62^{cd} and 63^{ab}. — ^{a}) K0.2 Dn (except Dn3) ˚कस्य वधः प˚. G2.3 ˚हस्तत्र; G5 ˚हं पर्व. — ^{b}) K3 ब्रह्मचारि˚.

64 T1 om. 64^{ab}. — ^{a}) K0.2–4.6 V1 B4 (m as in text) D1.2.5 T2 G1 ˚तो ज्ञेयं. — ^{b}) B1.2 D (except D2.14) ˚नुशासनं; B3 धर्मराजानुशासनं. — ^{c}) K0.2.4 D2.7.12 G3.7 ˚द्धर्माश्च; G5 M1.3 ˚र्मं च. V1 तत्रोक्तं. — ^{d}) Ko ˚मोस्ततः; K6 V1 G2.3.7 ˚र्ममतः; D1.11 ˚र्मं ततः. — K0.1.4.6 V1 B Da Dn1.n2 Dr (Dr1 om. line 1) D1–4.6–14 T1 ins. after 64: Dn3, after 65^{ab}: K2.3, after 71^{ab}:

88* शुकप्रश्नाभिगमनं ब्रह्मप्रश्नानुशासनम् ।
प्रादुर्भावश्च दुर्वासः संवादश्चैव मायया ।

[(L. 1) D6–12 ˚नुगमनं. — (L. 2) K3 B1.2 D14 T1 ˚श्च स्वमायया. Nilp भामया (for मायया).]
— For K3 D14 cf. v. l. 69.

65 D1 om. 65^{a}–66^{b}; D14 om. 65^{ab}. — ^{a}) D3 T1 G3 पर्वमनुज्ञे˚; D7.12 ˚मविज्ञे˚; G3 परमनुज्ञे˚. G4.5 वरं; G6 परं; G7 ह्यनु- (for परि-). — ^{b}) K4 D2 ˚कं महत्. — After 65^{ab}, Dn3 ins. 88* (cf. v. l. 64). — ^{c}) K3 Dn1 (by corr.) D4.6–8.12 T1 G (except G1–3) ˚हणकं. V1 B5 Dn1.n2 D5 G4 चैव. — ^{d}) V1 पर्व भी˚.

C. 1. 354
B. 1. 2. 80
K. 1. 2. 79

ततोऽश्वमेधिकं पर्व सर्वपापप्रणाशनम् ।
अनुगीता ततः पर्व ज्ञेयमध्यात्मवाचकम् ॥ ६६
पर्व चाश्रमवासाख्यं पुत्रदर्शनमेव च ।
नारदागमनं पर्व ततः परमिहोच्यते ॥ ६७
मौसलं पर्व च ततो घोरं समनुवर्ण्यते ।
महाप्रस्थानिकं पर्व स्वर्गारोहणिकं ततः ॥ ६८
हरिवंशस्ततः पर्व पुराणं खिलसंज्ञितम् ।
भविष्यत्पर्व चाप्युक्तं खिलेष्वेवाद्भुतं महत् ॥ ६९
एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना ।
यथावत्सूतपुत्रेण लोमहर्षणिना पुनः ॥ ७०
कथितं नैमिषारण्ये पर्वाण्यष्टादशैव तु ।
समासो भारतस्यायं तत्रोक्तः पर्वसंग्रहः ॥ ७१
पौष्ये पर्वणि माहात्म्यमुत्तङ्कस्योपवर्णितम् ।
पौलोमे भृगुवंशस्य विस्तारः परिकीर्तितः ॥ ७२
आस्तीके सर्वनागानां गरुडस्य च संभवः ।
क्षीरोदमथनं चैव जन्मोच्चैःश्रवसस्तथा ॥ ७३

66 D1 om. 66ab (cf. v. l. 65). — b) D7 पूर्वपाप°; D8-10. 12 पर्व पाप°. — c) K4 D2 तथा (for ततः). G6 °ता पर्व ततः. — d) K0. 2. 3 °दर्शनं; G2. 7 °वाचिकं.

67 b) G7 पुत्रवर्धन°. — c) K2 °नं चैव. D4. 10. 11 G1 (om. line 1). 4. 5 ins. after 67:

89* वर्णधर्मस्ततो ज्ञेयमाश्रमाणां च कीर्तनम् ।
मृतानां दर्शनं चैव व्यासेनाद्भुतकर्मणा ।

68 a) K0. 3 B (except B2) Da D1. 2. 5. 12-14 मौशलं. K3 B D चोद्दिष्टं (D2 as in text; D11 चैवात्र); G1 चात्रैव; G2. 3 -मेवात्र (for च ततो). — b) K6 B D (except D2. 14) ततो घोरं सुदारुणं. — c) K0. 4. 6 V1 B (except B4) Da Dn1 D3. 9. 13 G3. 5 °प्रास्था°. — d) K1-3 Dn1 Dr1 D4-6. 14 T1 G4-6 °हणकं. Dr1 G3 तथा. D2 reads ततः परमिहोच्यते, and cont.:

90* स्वर्गारोहणिकं पर्व ततो ज्ञेयमतः परम् ।

69 a) K1. 3 G3 °वंशं ततः. — b) G7 पुराणा°. K3 D2. 6 °संज्ञकं; Dr (except Dr1) °हितं; T1 °ज्ञिकं. — K1. 2. 4 (marg.). 6 V1 B2. 3 Da Dn Dr D1. 2 (marg.). 3. 4. 6-13 ins. after 69ab; K3 D14, after 88* (cf. v. l. 64):

91* विष्णुपर्व शिशोश्चर्या विष्णोः कंसवधस्तथा ।

K2. 3. 4 (marg.) D14 cont.:

92* सौभस्य च वधः पर्व बाणस्य नरकस्य च ।
जनमेजयस्य यज्ञे तु नकुलाख्यानमेव च ।
[(L. 2) K2. 3 यज्ञस्य.]

— c) K4 Dn D1 M2. 3 °ष्यपर्व; K6 V1 B Da Dr D3-13 °ष्यं पर्व. V1 B4 G1 च प्रोक्तं. — d) Dn D1. 5 °ले चैवा°.

70 a) T1 एवं प°. K2. 4 पूर्व; K3 प्रोक्तं; V1 G2. 3. 6 पुण्यं (for पूर्णं). — c) K1 T2 G2. 3. 7 तथा च; K4 D14 G1. 1. 5 M2. 4 तथा तु; T1 तदा च; G6 यथा तु; M1. 3 अथापि (for यथावत्). — d) K2. 4. 6 V1 B Da Dn D1. 4. 5. 7. 9. 10. 13 लौम°; D14 T1 G रोम° (G4 corr. to रौ°); T2 M रौम°. Dn D1. 6-13 ततः; G4. 5 पुरा (for पुनः).

71 a) B (except B4) D (except D2. 14) उक्तानि (for कथितं). D6. 8. 11 S नैमिशा°. — b) K4 G7 तत् (for तु). — After 71ab, K2. 3 ins. 88* (cf. v. l. 64). — c) G4. 5 स महाभा°. K3 °स्यात्र. — d) K6 V1 B Da Dr D13 T यत्रो°; Dn D1. 3. 4. 6-12 अत्रो°; D2. 5 यथो°; M1. 2 यत्प्रोक्तं. K6 D14 S (except T1 G4. 5) °ग्रहे. — K (K0. 2-4 om. line 4; K5 missing) V1 (om. line 4) B D (except D9-11; D2. 5 om. line 4, and D11 om. lines 2-5) T1 (om. line 4) ins. after 71:

93* पौष्यं पौलोममास्तीकमादिवंशावतारणम् ।
संभवो जतुवेश्माख्यं हिडिम्बबकयोर्वधः ।
तथा चैत्ररथं देव्याः पाञ्चाल्याश्च स्वयंवरः ।
क्षात्रधर्मेण निर्जित्य ततो वैवाहिकं स्मृतम् ।
विदुरागमनं चैव राज्यलम्भस्तथैव च । [5]
वनवासोऽर्जुनस्यापि सुभद्राहरणं ततः ।
हरणाहरणं चैव दहनं खाण्डवस्य च ।
मयस्य दर्शनं चैव आदिपर्वणि कथ्यते ।

[(Cf. 34c-39b above.) K4 Dr add सौतिरुवाच before line 1. After line 1, D14 ins. lines 2 and 3 of 96* (cf. v. l. 77). — (L. 5) Da D6-13 पर्व (for चैव). K1. 6 D1. 4-8 T1 राज्यलाभ°; Dr (except Dr1) °ज्यारंभ°. — (L. 6) K1 अर्जुनस्य वने वासः. — (L. 7) K6 D6-8 अरणीहरणं. — (L. 8) K0-4 तस्मिन्प°; K6 अस्मिन्प°. K0 वर्तते; K1 गीयते; K2-4. 6 V1 Da Dr (except Dr2) D2. 5. 13 T1 कीर्त्यते (for कथ्यते). D14 °पर्वेति चोच्यते.]

72 a) K0 V1 G7 पौष्य-. — b) D6. 8-11 S उदंकस्यो°. Dr1 °स्यापि व°; D14 °स्यैव व°. D2 °वर्ण्यते. — d) K0. 2-4 B (except B3) M1 विस्तरः. D2. 6 °कीर्त्यते. — T2 om. line 2) G (G2. 3. 7 om. line 2) ins. after 72:

94* श्लोकानां च सहस्रं च पञ्चाशच्छतमेव च ।
अध्यायानां तथाष्टौ च पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ।
[(L. 1) G2 °शत्परिपठ्यते; G3. 7 °शत्परिवर्ण्यते.]

73 b) D14 संभवो गरुडस्य च. T1 om. 73b-75a. — d) K1 ततः; G6 तदा.

यजतः सर्पसत्रेण राज्ञः पारिक्षितस्य च ।
कथेयमभिनिर्वृत्ता भारतानां महात्मनाम् ॥ ७४
विविधाः संभवा राज्ञामुक्ताः संभवपर्वणि ।
अन्येषां चैव विप्राणामृषेर्द्वैपायनस्य च ॥ ७५
अंशावतरणं चात्र देवानां परिकीर्तितम् ।
दैत्यानां दानवानां च यक्षाणां च महौजसाम् ॥ ७६
नागानामथ सर्पाणां गन्धर्वाणां पतत्रिणाम् ।
अन्येषां चैव भूतानां विविधानां समुद्भवः ॥ ७७
वसूनां पुनरुत्पत्तिर्भागीरथ्यां महात्मनाम् ।
शंतनोर्वेश्मनि पुनस्तेषां चारोहणं दिवि ॥ ७८
तेजोंशानां च संघाताद्भीष्मस्याप्यत्र संभवः ।
राज्यान्निवर्तनं चैव ब्रह्मचर्यव्रते स्थितिः ॥ ७९
प्रतिज्ञापालनं चैव रक्षा चित्राङ्गदस्य च ।
हते चित्राङ्गदे चैव रक्षा भ्रातुर्यवीयसः ॥ ८०
विचित्रवीर्यस्य तथा राज्ये संप्रतिपादनम् ।
धर्मस्य नृषु संभूतिरणीमाण्डव्यशापजा ॥ ८१
कृष्णद्वैपायनाच्चैव प्रसूतिर्वरदानजा ।
धृतराष्ट्रस्य पाण्डोश्च पाण्डवानां च संभवः ॥ ८२
वारणावतयात्रा च मन्त्रो दुर्योधनस्य च ।
विदुरस्य च वाक्येन सुरुङ्गोपक्रमक्रिया ॥ ८३

C 1. 379
B 1. 2. 101
K 1. 2. 105

74 T1 om. 74 (cf. v. l. 73). — D6.8 repeat 74^{ab}, reading first time पावकसंभवः (for पारिक्षितस्य च). — a) Da1 जप°; D10.11 जय°; D18 जन्म° (for यजतः). B3 °सत्रेषु; Dr1 °सत्रे तु. — b) K4 D2.5 हि; K6 B1 Dr T2 G1.4–6 M8 ह (for च). Cf. 1. 1. 8. — d) B D (except Dn8 D1.2.5.8.14) भरता°. — T2 G6 ins. after 74:

95* श्लोकाग्रं च सहस्रं च त्रिशतं चोत्तरं तथा ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिः पर्वण्यस्मिंस्तथैव च ।
अध्यायानां ततः प्रोक्तं चत्वारिंशन्महर्षिणा ।

[(L. 3) T2 °क्तं पर्वण्यस्मिन्महर्°.]

75 T1 om. 75^{abc} (cf. v. l. 73). — ab) D2 °धाः संभवो राज्ञामुक्तः. — c) V1 B4 D3.4 अपि (for चैव). B Da D2.18 वीरा°; Dn D1.3.4.6–12 शूरा° (for विप्रा°). — d) D3 मुनेर्द्वै°. G1.4.5 ह (for च).

76 a) B2.4 Dn (except Dn2) °तारणं. B4 चैव. — b) K1 च महात्मनां; V1 B4 संप्रकी°. — c) K1 देवानां दा°. — d) K (K5 missing) यक्षाणामथ रक्षसां; D2 दैत्यानामथ रक्षसां.

77 c) D2–4 G8 °णां चापि; T G7 °णामपि. M1 °व देवानां. — d) Da D3.4.18 G2.3 °नां च संभवः. — K2.3 (both om. line 1).4.6 V1 B D T1 G7 ins. after 77 (D14 om. line 1 and ins. lines 2 and 3 after line 1 of 93*):

96* महर्षेराश्रमपदे कण्वस्य च तपस्विनः ।
शकुन्तलायां दुष्यन्ताद्भरतश्चापि जज्ञिवान् ।
यस्य लोकेषु नाम्नेदं प्रथितं भारतं कुलम् ।

[(L. 1) B3.4 Da D6.8.18 T1 G7 च महात्मनः. — (L. 3) K4.6 वीरस्य; D14 लोकेत्र.]

78 a) K1 °नां चैवमुत्प°. — c) V1 B Da Dn Dr1 D1.3.7.13 शांत°. — d) K6 D2 T G2.3 °णमारो°. G7 °रोपणं भुवि.

79 a) K1 T1 G7 ततोंशानां; D9–12.14 तैजसा°. K6 संघाते; V1 B D °पातो (D14 as in text; Dr °घातो; D5 °पातात्); G4–6 °योगाद्. — D10.11 om. 79^{cd}-80. — c) V1 D5 तत्र; B (except B4) Da Dn Dr D1–3.6–9.12.18 तस्य (for चैव). — d) K0.2 V1 Dn8 G6.7 °व्रत-.

80 D10.11 om. 80 (cf. v. l. 79). — b) K6 S (except G4–6 M1) वधश्चि°. K1 तु; K6 T1 G7 ह (for च). — c) M1 चित्रांगदे हते चैव. — d) G2 यक्षात् (sic) भ्रा°.

81 a) K1 G2.3 तदा. — b) K0.2 V1 B4 D2–5.14 राज्यसं°; K8 B1–3 Da D13 राज्ये च प्र°; G2.3 राज्यसंपरिपालनं. — d) K1 Da2 Dr4 D3.6.8–11.13.14 S (except G5) आणि°. K0 °शापतः.

82 D3.4.6–12 T G2.7 M (except M1) चापि; G3 वापि (for चैव). — b) D2 संभूतिर्वं°. T G1.2.6.7 M °तिर्विदुरस्य च (M1 संभूतिर्वरदारजा); G3 °तिर्विमतस्य च.

83 a) Dn Dr (except Dr1) D1 °यात्रायां. D5 वै (for च). — N (except K1; K5 missing) T1 G7 ins. after 83^{ab}:

97* हितोपदेशश्च पथि धर्मराजस्य धीमतः ।
विदुरेण कृतो यत्र हितार्थं म्लेच्छभाषया ।

[(L. 1) D2 °श्च तथा. D14 विहितोपदेशस्तथा ध°. — (L. 2) T1 G7 °रेण ततो.]

— c) K8 तु (for च). G2 संदेशात्; G1.5 वाक्याच्च. — d) K4 सुरंगाक्रमण°; B Da Dr D8–13 T1 G7 °गाक्रमण°; G1.4–6 °गापगम°; M2.3 °गापक्रम°. — K0.1 V1 B (except B3) D (except D14) S (except G8 M2.3) spell the word as सुरुङ्ग (as in text); the rest सुरंग. N (except K1; K5 missing) T1 (om. line 2) G7 ins. after 83:

C. 1. 380
B. 1. 2. 105
K. 1. 2. 106

पाण्डवानां वने घोरे हिडिम्बायाश्च दर्शनम् ।
घटोत्कचस्य चोत्पत्तिरत्रैव परिकीर्तिता ॥ ८४
अज्ञातचर्या पाण्डूनां वासो ब्राह्मणवेश्मनि ।
बकस्य निधनं चैव नागराणां च विस्मयः ॥ ८५
अङ्गारपर्णं निर्जित्य गङ्गाकूलेऽर्जुनस्तदा ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैः पाञ्चालानभितो ययौ ॥ ८६
तापत्यमथ वासिष्ठमौर्वं चाख्यानमुत्तमम् ।
पञ्चेन्द्राणामुपाख्यानमत्रैवाद्भुतमुच्यते ॥ ८७
पञ्चानामेकपत्नीत्वे विमर्शो द्रुपदस्य च ।
द्रौपद्या देवविहितो विवाहश्चाप्यमानुषः ॥ ८८
विदुरस्य च संप्राप्तिर्दर्शनं केशवस्य च ।
खाण्डवप्रस्थवासश्च तथा राज्यार्धशासनम् ॥ ८९

98* निषाद्याः पञ्चपुत्रायाः सुप्तायां जतुवेश्मनि ।
पुरोचनस्य चात्रैव दहनं संप्रकीर्तितम् ।

84 T_1 om. $84–87^{ab}$. — N (except K_1; K_5 missing) G_7 ins. after 84^{ab}:

99* तत्रैव च हिडिम्बस्य वधो भीमान्महाबलात् ।

— ^{d}) K_6 B (except B_4) तत्रैव. — N (except K_1; K_5 missing) G_7 ins. after 84:

100* महर्षेर्दर्शनं चैव व्यासस्यामिततेजसः ।
तदाज्ञयैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ।

85 T_1 om. 85 (cf. v. l. 84). — ^{a}) K_3 B Da Dn Dr $D_{1-5.13}$ °चर्यया वासो. K_4 वासोत्र; V_1 G_6 पार्थानां (for पाण्डूनां). — ^{b}) $K_{3.4}$ B D (except D_{14}) यत्र ($D_{6\cdot12}$ वासस्) तेषां प्रकीर्तितः; $G_{2.8}$ वासो ब्रह्मपुरे तथा. — ^{d}) $G_{2.8}$ विस्मयं. — N (except K_1; K_5 missing; D_2 om. line 4; D_{14} om. lines 1 and 2) ins. after 85:

101* संभवश्चैव कृष्णाया धृष्टद्युम्नस्य चैव ह ।
ब्राह्मणात्समुपश्रुत्य व्यासवाक्यप्रचोदिताः ।
द्रौपदीं प्रार्थयन्तस्ते स्वयंवरदिदृक्षवः ।
पाञ्चालानभितो जग्मुर्यत्र कौतूहलान्विताः ।

[(L. 2) K_2 ब्राह्मणस्त्वमुपाश्रित्य. K_6 °वाक्योपदेशिताः. — (L. 3) K_2 Dn $D_{1.14}$ °दिदृक्षया.]

— Dn cont.:

102* कूटस्य धार्तराष्ट्रेण प्रेषणं पाण्डवान्प्रति ।

86 T_1 om. 86 (cf. v. l. 84). — ^{a}) $D_{1.2}$ (m as in text)$_{.8.10.11}$ $G_{1.2.7}$ M °वर्णं. G_2 निर्मथ्य; G_3 °भिद्य. — ^{b}) K_0 D_1 G_7 तथा. — $K_{3.4.6}$ V_1 B D (except D_{14}) G_7 ins. after 86^{ab} (B_2 after 86^{cd}):

103* सख्यं कृत्वा ततस्तेन तस्मादेव स शुश्रुवे ।

$K_{3.6}$ V_1 B (except B_2) Da $D_{1.2.6-8.12.13}$ om. 86^{cd}. K_4 Dn Dr D_{9-11} transp. 86^{cd} and 87^{ab}. — ^{cd}) D_{14} °तः शूरैः. Dn_2 D_5 पंचाला°. D_2 पांडवाः सहितास्ते वै पांचा° ययुः.

87 T_1 om. 87^{ab} (cf. v. l. 84). For sequence cf. v. l. 86. — ^{b}) K_2 $D_{9.11}$ औरुयं. T_2 $G_{1.4-6}$ °नमेव च. $G_{2.3.7}$ M और्वोपाख्यानमेव च. — $K_{3.4.6}$ V_1 B D ($D_{7.8.12}$ om. lines 1 and 2; for D_{14} see below) G_7 ins. after 87^{ab}: K_2, after 87:

104* पाञ्चालनगरे चापि लक्ष्यं भित्त्वा धनंजयः ।
द्रौपदीं लब्धवानत्र मध्ये सर्वमहीक्षिताम् ।
भीमसेनार्जुनौ यत्र संरब्धान्पृथिवीपतीन् ।
शल्यकर्णौ च तरसा जितवन्तौ महामृधे ।
दृष्ट्वा तयोश्च तद्वीर्यमप्रमेयममानुषम् । [5]
शङ्कमानौ पाण्डवांस्तान्रामकृष्णौ महामती ।
जग्मतुस्तैः समागन्तुं शालां भार्गववेश्मनि ।

[(L. 1) $K_{2.3.6}$ V_1 $B_{1.3}$ D_5 G_7 लक्ष्यं विध्वा. — (L. 3) D_6 m.$_{7.8.12}$ पंचसेना°. $K_{2.3}$ V_1 B Da_1 $Dr_{2.r3}$ D_{13} संक्षुब्धान्; $K_{4.6}$ Dr_1 °क्रुद्धान्. Dr (except Dr_2) °वीक्षितान्. — (L. 5) K_6 द्वयोर्महात्मनोश्चैव तच्च वीर्यममानुषं. — (L. 6) K_6 $D_{5-8.12}$ °वांस्तौ. — (L. 7) K_3 V_1 B_4 Da Dr_1 $D_{3.4.6-13}$ °तुस्तौ. — After 104*, D_2 repeats line 1 of 100*.]

— For 104*, D_{14} subst.:

105* स्वयंवरं च पाञ्चाल्या रारायन्त्रप्रभेदनम् ।
नृपाणां सह संग्रामः पाण्डवानां महाद्भुतम् ।

D_5 om. 87^{cd}. — K_3 V_1 B D (except $D_{2.5.14}$) T_1 G_7 transp. 87^{cd} and 88^{ab}; K_2 repeats 87^{cd} after 88^{ab} with a slightly different reading. — ^{c}) $K_{0.1.2}$ (second time)$_{.6}$ G_2 पंचेंद्रं चाप्युपा°; T_1 G_7 °द्रियमुपा°; G_3 °द्रस्याप्युपा°. $G_{2.3}$ अत्रैव परिकीर्त्यते.

88 For sequence cf. v. l. 87. — ^{a}) $K_{0.1}$ B_4 $D_{2.14}$ T_2 $G_{2.4.7}$ चैक-; K_6 T_1 $G_{1.3}$ चैव. — After 88^{ab}, K_2 repeats 87^{cd}. — ^{c}) $K_{0.4}$ D_6 T G (except $G_{4.6}$) M_1 दैव-; D_2 चैव. — N (except $K_{0.1}$ $D_{5.14}$; K_5 missing) T_1 G_7 ins. after 88:

106* क्षत्तुश्च धृतराष्ट्रेण प्रेषणं पाण्डवान्प्रति ।

89 ^{a}) K_4 संप्रीतिः. — ^{c}) $M_{1.3}$ °स्थयानं च. — ^{d}) G (except G_7) M ततो (for तथा). $K_{1.2}$ °ज्यानुशासनं; K_3 °लंभनं; K_4 B D (except D_2) $G_{4.5}$ $M_{1.3}$ °सर्जनं (B_4 °मार्गणं); G_2 °ज्यार्थपादनं; G_3 $M_{2.4}$ °दापनं. V_1 T_1 G_7 राज्यार्धस्य विसर्जनं; T_2 °र्धस्य च शासनं.

नारदस्याज्ञया चैव द्रौपद्याः समयक्रिया ।
सुन्दोपसुन्दयोस्तत्र उपाख्यानं प्रकीर्तितम् ॥ ९०
पार्थस्य वनवासश्च उलूप्या पथि संगमः ।
पुण्यतीर्थानुसंयानं बभ्रुवाहनजन्म च ॥ ९१
द्वारकायां सुभद्रा च कामयानेन कामिनी ।
वासुदेवस्यानुमते प्राप्ता चैव किरीटिना ॥ ९२
हरणं गृह्य संप्राप्ते कृष्णे देवकिनन्दने ।
संप्राप्तिश्चक्रधनुषोः खाण्डवस्य च दाहनम् ॥ ९३
अभिमन्योः सुभद्रायां जन्म चोत्तमतेजसः ।
मयस्य मोक्षो ज्वलनाद्भुजंगस्य च मोक्षणम् ।
महर्षेर्मन्दपालस्य शार्ङ्ग्यां तनयसंभवः ॥ ९४
इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् ।
अध्यायानां शते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा ।
अष्टादशैव चाध्याया व्यासेनोत्तमतेजसा ॥ ९५
सप्त श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिर्दृष्टो ग्रन्थो महात्मना ॥ ९६
द्वितीयं तु सभापर्व बहुवृत्तान्तमुच्यते ।
सभाक्रिया पाण्डवानां किंकराणां च दर्शनम् ॥ ९७

C. 1. 407
B. 1. 2. 132
K. 1. 2. 133

90 D14 om. 90^{ab}. — a) K8 S °दस्य च (G7 तु) वाक्येन. K6 पार्थानां नारदोक्तेन. — b) D3 G2.3 द्रौपद्यां. K1.3 Dr1 D10.11 °क्रियाः. — cd) K0–2 B4 D2.14 °स्तद्वदुपा°; K4 V1 B1–3 Da Dn Dr D1.3–5.13 °स्तद्वदाख्यानं; D6.7.9–12 °श्चैतदाख्यानं; D8 °श्चैव तदा°; T2 G6 M °स्तत्र ह्युपा° (M1 °श्चैव उपा°); G3 °स्तत्राप्युपा°. K4 V1 B (except B4) D (except D2.8.14) परिकी° (for प्रकी°). — N (except K0 D14; K5 missing) G7 ins. after 90:

107* अनन्तरं च द्रौपद्या सहासीनं युधिष्ठिरम् ।
　　अनुप्रविश्य विप्रार्थं फाल्गुनो गृह्य चायुधम् ।
　　मोक्षयित्वा गृहं गत्वा विप्रार्थं कृतनिश्चयः ।
　　समयं पालयन्वीरो वनं यत्र जगाम ह ।
　　[(L. 1) G7 सहापश्यत्.]

91 ab) K6 D14 °स्य च वने वास उ°. K0 °वासे वाप्यु°; K1 °वासे चाप्यु°; K2 °वासेपि ह्यु°; K3 D2 °वासेन उ°; K4 V1 B Da Dn Dr D1.3–5.9.13 °वासे च उ° (B4 °त्रासे तु उ°); D6–8.10–12 °वासोत्र उ°. B4 D14 S सह; D2 यत्र (for पथि). D6–9.12 संभवः. — G3 om. 91^{c}–94^{b}. — c) B4 °तीर्थस्य सं° (m as in text); K6 D2.14 °नुसंधानं; Da D13 °नुगमनं; Dr °र्थाभिगमनं; G7 °नुयानं च. — d) K0 °वाहस्य ज°. — N (except K0.1 D14; K5 missing) G7 ins. after 91:

108* तत्रैव मोक्षयामास पञ्च सोऽप्सरसः शुभाः ।
　　शापाद्ग्राहत्वमापन्ना ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
　　प्रभासतीर्थे पार्थस्य कृष्णेन च समागमः ।
[(L. 2) G7 °स्य महात्मनः. — (L. 3) G7 °न सह संगमः.]

92 G3 om. 92 (cf. v. l. 91). — a) K3.4 D2.4.6.8.14 G7 सुभद्रां. — b) D5 कामयामास. K1 मानिनी; Dn1 भामि°.

93 G3 om. 93 (cf. v. l. 91); K6 om. 93^{ab}. — a) K4 V1 D गृहीत्वा हरणं प्राप्ते (D2 दत्वा चाहरणं तस्मै). — b) D2 reads कृष्णो देवकिनंदनः, and cont.:

109* शक्रप्रस्थं महाबाहुः प्रीत्या परमया युतः ।
　　न्यवसत्सह पार्थेन तत्रैवोदारकर्मणा ।

K2–4 V1 B D (except D14) T G6.7 transp. 93^{cd} and 94^{ab}. — c) K1 °प्राप्तिः खड्ग-; K3 °प्तिः शक्र-; D14 G1.4.5 M1.3 °प्तिश्चैव; Da D11 °प्तश्चक्र-; G2 °प्तश्चैव. — After 93, K6 ins. 110* (cf. v. l. 94).

94 G3 om. 94^{ab} (cf. v. l. 91). — For sequence cf. v. l. 93. — b) K1 जन्म चैव महौ°. — K2–4 V1 B D (except D14) G7 ins. after 94^{ab}: K6, after 93^{cd}:

110* द्रौपद्यास्तनयानां च संभवोऽत्रैव कीर्तितः ।
　　विहारार्थं च गतयोः कृष्णयोर्यमुनामनु ।
[(L. 1) Dn D1 °वोनुप्रकी°; Dr (except Dr1) D5 °वोत्र प्रकी°.]

— d) K1.3.4 B Da Dr (except Dr1) D5 T G4.5.7 भुजग°. — f) K0 शार्ङ्गयैस्त°; K6 शार्ङ्गयोस्त°.

95 a) S (except G2.3.7 M2.4) °त्येवमादि°. — b) T2 G4–6 भुवि (for बहु-). — c) K4 V1 Dr (except Dr2) D14 च (for तु). — e) K3 त्रिंशच्चैव तथाध्यायाः; K4 B D (except D2.14) G7 सप्त(B4 अष्टा)विंशतिर°; M1.4 अष्टादश तथा°. — f) K1 °नोक्ताः सुने°; D6–12 °नोक्ता महात्मना.

96 D3 om. 96. — a) K0.2–4 V1 B Da Dn Dr D1–7.9–14 T G1–5 M2.4 अष्टौ; K6 D2m G6 नव; G7 दश (for सप्त). — b) K0 Dn D1.3.4.6.7.9–12 अष्टौ श्लोकश°; K2 V1 नव श्लोक°. B Da Dr D5.13 T2 G1.4–6 शतान्यष्टौ तथैव; T1 G2.3.7 M शतानि नव चैव. G2.3 M2.4 हि; G7 तु; M1.3 ह (for च). — c) K4 D2.5 °कानां च°. V1 B Da Dr D3.4.6.13 M श्लोकाश्चतुरशीतिश्च; Cd as in text. — d) K6 बद्धो ग्रंथो; V1 M दृष्टा ग्रंथे (M1 दृष्टास्तेन); B Da Dn D1.5.13 मुनिनोक्ता.

97 a) V1 च (for तु). — b) G2 महावृ°. — d) G7 कौरवाणां च.

C. 1. 408
B. 1. 2. 133
K. 1. 2. 134

लोकपालसभाख्यानं नारदाद्देवदर्शनात् ।
राजसूयस्य चारम्भो जरासंधवधस्तथा ॥ ९८
गिरिव्रजे निरुद्धानां राज्ञां कृष्णेन मोक्षणम् ।
राजसूयेऽर्घसंवादे शिशुपालवधस्तथा ॥ ९९
यज्ञे विभूतिं तां दृष्ट्वा दुःखामर्षान्वितस्य च ।
दुर्योधनस्यावहासो भीमेन च सभातले ॥ १००
यत्रास्य मन्युरुद्भूतो येन द्यूतमकारयत् ।
यत्र धर्मसुतं द्यूते शकुनिः कितवोऽजयत् ॥ १०१
यत्र द्यूतार्णवे मग्नान्द्रौपदी नौरिवार्णवात् ।
तारयामास तांस्तीर्णाञ्ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः ।
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ॥ १०२
एतत्सर्वं सभापर्व समाख्यातं महात्मना ।
अध्यायाः सप्ततिर्ज्ञेयास्तथा द्वौ चात्र संख्यया ॥ १०३
श्लोकानां द्वे सहस्रे तु पञ्च श्लोकशतानि च ।
श्लोकाश्चैकादश ज्ञेयाः पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ॥ १०४
अतः परं तृतीयं तु ज्ञेयमारण्यकं महत् ।

98 ^{b}) B (except B4) D (except D2.5.14) °दार्शिनः. — ^{d}) K1 ततः; G4–6 तदा.

99 K1 om. 99. — ^{a}) D2 T2 G7 M1 °व्रज-; M3 °व्रजं. K6 निबद्धानां; D6.8 तु रुद्धा°; D7.9.12 -नुरु°; G4.5 च रु°. — N (except K1; K5 missing) G7 ins. after 99^{ab}:

111* तथा दिग्विजयोऽत्रैव पाण्डवानां प्रकीर्तितः ।
राज्ञामागमनं चैव सार्हणानां महाक्रतौ ।

— ^{c}) K3.6 B1.3 D14 T1 G M2.4 °सूयेऽर्घ-; D3.4.6.7.9.12 T2 °सूयार्घ-; D13 °सूयेथ; M3 °सूयस्य. — ^{d}) V1 ततः; B2 G5 तदा.

100 ^{a}) G1.4–6 transp. तां and दृष्ट्वा. — ^{b}) K1 °मर्षयुत°. — ^{c}) D8.10–12 S °स्यापहा°; D14 °स्योपहा°. — ^{d}) K1 भीमसेनस°; K6 V1 D2 °सेनात्स°; G2.3 वचनं च स°.

101 ^{a}) D5 यतोस्य. K1 मन्युरुत्पन्नः; B4 S °रभवत् (G4.5 युद्धमभवत्). D14 यत्तस्य विभवं दृष्ट्वा. — ^{b}) D14 S (except G2.3 M2.4) °मकल्पयत्.

102 T1 om. 102^{ab}. — ^{a}) K4 B4 D5.13 T2 G (except G7) M1.3 मग्ना; K6 V1 B1m.2.3 Da Dn Dr D1–4.10.11 M2.4 °ग्नां. — ^{b}) K6 V1 B (except B4) D1–4.10.11.13 T2 M2.4 द्रौपदीं. D2.5 G (except G7) M3 °वार्णवे. — K3.4.6 V1 B D (except D7.12) ins. after 102^{ab}:

112* धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः स्नुषां परमदुःखिताम् ।
[V1 B4 महाराज; D13 °प्रज्ञः.]

— ^{c}) K1 B4 Da2 Dr (except Dr2) D4.13 T1 तां तीर्णां; K4.6 तां तीर्णान्; B3 D2.8 तांस्तीर्णां; D5 तां कृष्णां; G3 तान्दीर्णान्. G6 गच्छतश्चापि दृष्टांस्तान्. — ^{d}) K3 श्रुत्वा; V1 मत्वा; B4m मग्नो (for ज्ञात्वा). — ^{f}) T1 G3.7 °ह्वयति. — N (except K0.1; K5 missing) G7 ins. after 102:

113* जित्वा च वनवासाय प्रेषयामास तांस्ततः ।
[B1 Dn D1.9 G7 स (for च).]

103 ^{ab}) K0.6 तवाख्यातं; K1 महा°. K0.6 D2.14 महामुने; K1 °मतेः; D1.13 °त्मनां. K3 तथाख्यातं मया मुने; G1.4.5 व्याहृतं वो महाद्विजाः; G6.7 T व्याख्यातं परमर्षिणा; M1 व्याहृतं वो मया द्विजाः. G2.3 M2–4 °पर्वण्याख्यातं परमर्षिणा. — B2 om. 103^{cd}–105. — ^{c}) K0.2.4 Da1 D3.12 T2 सप्तति ज्ञे°; B4 Dr1 °स विज्ञे°. — ^{d}) K3 V1 B (B2 om.) Da2 D2–6.8–11.13.14 तथाष्टौ चात्र; K4 Da1 Dn Dr D1 तथा चाष्टौ प्र-; D7.12 तथात्रैवाष्ट; G5 तथा द्वे चा°; G6 द्वौ चात्र परि-.

104 B2 om. 104 (cf. v. l. 103). — ^{a}) K1.4 च (for तु). D2 °नां तु सहस्रे द्वे. D10.11 चतुःश्लोकसहस्राणि; S चतुःसहस्रं श्लोकानां. — ^{b}) K6 सप्त; D1 षट्; G7 त्रीणि; M1.3 नव (for पञ्च). — ^{c}) K0.2.6 D2.14 °दश तथा; K1 °दशस्तथा. — ^{d}) K0 प्रवर्तिताः; K3 B1.3 D (except D2.5.14) द्विजोत्तमाः; M2 °र्तितं (for प्रकी°).

105 B2 om. 105 (cf. v. l. 103). — ^{a}) T च (for तु). — ^{b}) B4 शुभं; S परं (M1 प्रति; M2 वरं) (for महत्). K4.6 Dn Dr D1.2.5.6.8–11 S (except M1) ins. after 105^{ab}:

114* वनवासं प्रयातेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।

— ^{cd}) K0.1 om. 105^{cd}. K2 चात्र; K6 D2 B4 यत्र. D2 °राज° (for °पुत्र°). S (M1 om.) पौरानुकंपा निर्वेदो (G6 व्रजतो) धर्मराजस्य धी°. — After 105, D14 ins.:

115* यत्रादित्याद्वरप्राप्तिर्धर्मराजस्य धीमतः ।

K2–4.6 V1 B (B2 om. line 1) D (except D14) G7 ins. after 105:

116* अन्नौषधीनां च कृते पाण्डवेन महात्मना ।
द्विजानां भरणार्थं च कृतमाराधनं रवेः ।
हितं च ब्रुवतः क्षत्तुः परित्यागोऽम्बिकासुतात् ।
त्यक्तस्य पाण्डुपुत्राणां समीपगमनं तथा ।
पुनरागमनं चैव धृतराष्ट्रस्य शासनात् । [5]
कर्णप्रोत्साहनं चैव धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
वनस्थान्पाण्डवान्हन्तुं मन्त्रो दुर्योधनस्य च ।
तं दुष्टभावं विज्ञाय व्यासस्यागमनं द्रुतम् ।
निर्याणप्रतिषेधश्च सुरभ्याख्यानमेव च ।

पौराणुगमनं चैव धर्मपुत्रस्य धीमतः ॥ १०५
वृष्णीनामागमो यत्र पाञ्चालानां च सर्वशः ।
यत्र सौभवधाख्यानं किर्मीरवध एव च ।
अस्त्रहेतोर्विवासश्च पार्थस्यामिततेजसः ॥ १०६
महादेवेन युद्धं च किरातवपुषा सह ।
दर्शनं लोकपालानां स्वर्गारोहणमेव च ॥ १०७
दर्शनं बृहदश्वस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
युधिष्ठिरस्य चार्तस्य व्यसने परिदेवनम् ॥ १०८
नलोपाख्यानमत्रैव धर्मिष्ठं करुणोदयम् ।
दमयन्त्याः स्थितिर्यत्र नलस्य व्यसनागमे ॥ १०९
वनवासगतानां च पाण्डवानां महात्मनाम् ।
स्वर्गे प्रवृत्तिराख्याता लोमशेनार्जुनस्य वै ॥ ११०
तीर्थयात्रा तथैवात्र पाण्डवानां महात्मनाम् ।
जटासुरस्य तत्रैव वधः समुपवर्ण्यते ॥ १११

C. 1. 456
B. 1. 2. 180
K. 1. 2. 181

मैत्रेयागमनं चात्र राज्ञश्चैवानुशासनम् । [10]
शापोत्सर्गश्च तेनैव राज्ञो दुर्योधनस्य च ।
किर्मीरस्य वधश्चात्र भीमसेनेन संयुगे ।

S (except G_7 M_1) ins. after 105: $K_{4.6}$ Dn Dr $D_{1.2.4}$(marg)$._{5.6.8-11}$ G_7, after line 2 of 116*:

117* धौम्योपदेशात्तिग्मांशुप्रसादादन्नसंभवः ।

S (except G_7 M_1) cont.:

118* मैत्रेयशापोत्सर्गश्च विदुरस्य प्रवासनम् ।

106 ^{a}) V_1 नां चागमश्चात्र. K_{2-4} B D (except $D_{2.14}$) °गमश्चात्र; K_6 °मोत्रैव. — N (except $K_{0.1}$ D_{14}; K_5 missing) G_7 ins. after 106^{ab}:

119* श्रुत्वा शकुनिना द्यूते निकृत्या निर्जितांश्च तान् ।
क्रुद्धस्यानुप्रशमनं हरेश्चैव किरीटिना ।
परिदेवनं च पाञ्चाल्या वासुदेवस्य संनिधौ ।
आश्वासनं च कृष्णेन दुःखार्तायाः प्रकीर्तितम् ।

T_2 G_1 ins. after 106^{ab}:

120* बान्धवागमनं चैव द्रौपद्याश्चाश्रुमोक्षणम् ।

— ^{c}) $K_{2-4.6}$ V_1 B D G_7 तथा (D_{6-12} ततः; D_{14} as in text) (for यत्र). $G_{1.4.5}$ °भस्य चाख्यानं. — ^{d}) $K_{2-4.6}$ V_1 B D अत्रैवोक्तं महर्षिणा (Dr महात्मना). — For 106^{abcd}, T_1 $G_{2.3.6}$ M (except M_1) subst.:

121* तत्किर्मीरवधाख्यानं वृष्णीनामागमस्तथा ।
पाञ्चालानां च सर्वेषां सौभाख्यानं तथैव च ।

N (except $K_{0.1}$ D_{14}; K_5 missing) G_7 ins. after 106^{cd}:

122* सुभद्रायाः सपुत्रायाः कृष्णेन द्वारकां पुरीम् ।
नयनं द्रौपदेयानां धृष्टद्युम्नेन चैव हि ।
प्रवेशः पाण्डवेयानां रम्ये द्वैतवने ततः ।
धर्मराजस्य चात्रैव संवादः कृष्णया सह ।
संवादश्च तथा राज्ञा भीमस्यापि प्रकीर्तितः । [5]
समीपं पाण्डुपुत्राणां व्यासस्यागमनं तथा ।
प्रतिस्मृत्याथ विद्याया दानं राज्ञो महर्षिणा ।
गमनं काम्यकं चापि व्यासे प्रतिगते ततः ।

107 ^{a}) K_4 तत्; D_1 तु (for च). — ^{b}) K_1 °पतिना सह. — ^{d}) $K_{2-4.6}$ V_1 B D (except D_{14}) read अस्त्रप्राप्तिस्तथैव च, and cont.:

123* महेन्द्रलोकगमनमस्त्रार्थे च किरीटिनः ।
यत्र चिन्ता समुत्पन्ना धृतराष्ट्रस्य भूयसी ।

108 ^{b}) B_4 °र्थेश्चापि धीमतः. — ^{c}) $G_{2.3}$ M_1 पार्थस्य (for चार्तस्य). — ^{d}) $K_{2.3}$ विनेतुं; Dn $D_{1.3.6-13}$ व्यसनं; T तथा च; G_1 व्यासेन; G_7 तदा च. $K_{0.2.6}$ D_2 G_1 °देवितं. K_1 व्यासेनोपनिवेदितं; G_2 व्यसनस्यापनोदनं.

109 In $K_{1-4.6}$ V_1 B Da Dn Dr $D_{2-6.9.13}$ T_1, 109^{ab} is ins. for the first time after 43^{ab}; in D_1, after 44 (v. l. K_6 B_2 °नमिति च; D_1 °नमेवं च; D_2 °नमपरं; D_5 °नमप्येवं; the rest °नमपि च). — ^{c}) V_1 स्तुति°; $G_{2.3}$ स्मृति° (for स्थिति°). — ^{d}) $K_{1.3.4}$ V_1 B (except B_4) D (except $D_{2.14}$) °स्य चरितं तथा. — N (except $K_{0.1}$ D_{14}; K_5 missing) G_7 ins. after 109:

124* तथाक्षहृदयप्राप्तिस्तस्मादेव महर्षितः ।
लोमशस्यागमश्चात्र स्वर्गात्पाण्डुसुतान्प्रति ।
[(L. 1) K_6 °प्राप्तिः ऋतुपर्णान्महात्मनः.]

110 K_1 om. 110^{cd}–111^{ab}. M_1 om. 110^{cd}–111, and reads 127^{ab} after 110^{ab}. — ^{c}) K_4 B_4 Dr $D_{1.2.10}$ $G_{2.3}$ स्वर्ग-. — ^{d}) S (M_1 om.) च (for वै). B_4 तेनैव च किरीटिनः (m as in text). — N (except $K_{0.1}$ D_{14}; K_5 missing) G_7 ins. after 110:

125* संदेशादर्जुनस्यात्र तीर्थाभिगमनक्रिया ।
तीर्थानां च फलप्राप्तिः पुण्यत्वं चापि कीर्तितम् ।
पुलस्त्यतीर्थयात्रा च नारदेन महर्षिणा ।

☞ St. 111–126 of the constituted text are based on the shorter version as preserved in K_{0-2} $D_{2.14}$ S (except G_7); for the text of the longer (inflated) version (128*) found in the remaining MSS., cf. v. l. 126.

111 M_1 om. 111; K_1 om. 111^{ab} (cf. v. l. 110). G_{4-6} read 111^{ab} after 117^{ab}, and 127^{ab} after 111^{ab}. After 111^{ab}, K_2 D_2 ins. line 2 of 128* (cf. v. l. 126). G_6 moreover reads 111^{cd} after 120. G_3 M (M_1 om.

C. 1. 452
B. 1. 2. 177
K. 1. 2. 178

नियुक्तो भीमसेनश्च द्रौपद्या गन्धमादने ।
यत्र मन्दारपुष्पार्थं नलिनीं तामधर्षयत् ॥ ११२
यत्रास्य सुमहद्युद्धमभवत्सह राक्षसैः ।
यक्षैश्चापि महावीर्यैर्मणिमत्प्रमुखैस्तथा ॥ ११३
आगस्त्यमपि चाख्यानं यत्र वातापिभक्षणम् ।
लोपामुद्राभिगमनमपत्यार्थमृषेरपि ॥ ११४
ततः श्येनकपोतीयमुपाख्यानमनन्तरम् ।
इन्द्रोऽग्निर्यत्र धर्मश्च अजिज्ञासञ्शिबिं नृपम् ॥ ११५
ऋश्यशृङ्गस्य चरितं कौमारब्रह्मचारिणः ।
जामदग्न्यस्य रामस्य चरितं भूरितेजसः ॥ ११६
कार्तवीर्यवधो यत्र हैहयानां च वर्ण्यते ।
सौकन्यमपि चाख्यानं च्यवनो यत्र भार्गवः ॥ ११७
शर्यातियज्ञे नासत्यौ कृतवान्सोमपीथिनौ ।
ताभ्यां च यत्र स मुनिर्यौवनं प्रतिपादितः ॥ ११८
जन्तूपाख्यानमत्रैव यत्र पुत्रेण सोमकः ।
पुत्रार्थमयजद्राजा लेभे पुत्रशतं च सः ॥ ११९
अष्टावक्रीयमत्रैव विवादे यत्र बन्दिनम् ।
विजित्य सागरं प्राप्तं पितरं लब्धवानृषिः ॥ १२०
अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि गुर्वर्थे सव्यसाचिना ।
निवातकवचैर्युद्धं हिरण्यपुरवासिभिः ॥ १२१
समागमश्च पार्थस्य भ्रातृभिर्गन्धमादने ।
घोषयात्रा च गन्धर्वैर्यत्र युद्धं किरीटिनः ॥ १२२
पुनरागमनं चैव तेषां द्वैतवनं सरः ।
जयद्रथेनापहारो द्रौपद्याश्चाश्रमान्तरात् ॥ १२३
यत्रैनमन्वयाद्भीमो वायुवेगसमो जवे ।
मार्कण्डेयसमस्यायामुपाख्यानानि भागशः ॥ १२४
संदर्शनं च कृष्णस्य संवादश्चैव सत्यया ।
व्रीहिद्रौणिकमाख्यानमैन्द्रद्युम्नं तथैव च ॥ १२५
सावित्र्यौद्दालकीयं च वैन्योपाख्यानमेव च ।
रामायणमुपाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम् ॥ १२६

111) read 111^{cd}–113 after 122^{ab}. T1 G4 om. 111^{cd}. — ^{c}) G6 अजासुरस्य. K0 चात्रैव; K2 चैवात्र. — ^{d}) K1 वधार्थमुप°. — After 111, T2 reads 127^{ab} and D2 ins. line 23 of 128* (cf. v. l. 126).

112 Cf. v. l. 111 and 126. — ^{a}) K0 T2 °ष्पार्थैः; G1 °ष्पाह्यै.

113 Cf. v. l. 111 and 126. — ^{b}) T2 G2.4.5 °भवद्राक्षसैः सह. — ^{c}) K2 चैव (for चापि). — ^{d}) G2 तदा.

114 Cf. v. l. 111 and 126. — ^{a}) G2 °महिमाख्यानं.

115 Cf. v. l. 111 and 126. — ^{a}) K1 तथा. — ^{b}) K1 °मतः परं; G2 °मनुत्तमं. — ^{cd}) G1–6 इंद्राग्नी. K1.2 धर्मश्चाप्यजि°; G1.2.4 M धर्मस्य जिज्ञासार्थं शिबिं. — G1 ins. after 115:

126* इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः ।

116 Cf. v. l. 111 and 126. — ^{b}) K0.2 °व्रत° (for °ब्रह्म°).

117 Cf. v. l. 111 and 126. — ^{b}) K1 G1.2.5 हेययाः°. D2 °नां त्रिवर्ण्यते. — After 117^{ab}, G4–6 read 111^{ab} and 127^{ab}; G6 continues with 112–3.

118 Cf. v. l. 111 and 126. — ^{ab}) M3 transp. नासत्यौ and कृतवान्. — ^{c}) K0.2 M स मुनिर्यत्र (M1.4 °निस्तत्र) (for यत्र स मुनिः). — After 118, K2 ins. line 12 of 128* (cf. v. l. 126).

119 Cf. v. l. 111 and 126.

120 Cf. v. l. 111 and 126. — After 120, K0.1 ins. lines 19–20 of 128* (cf. v. l. 126), interposing between them:

127* पूर्वं प्रक्षिप्तमश्वगोत्पितरं लवणाम्भसि ।

After line 20 of 128*, K0.1 repeat 120^{cd} (v. l. जित्वा च for विजित्य). K2 on the other hand ins. after 120, lines 19, 22, 23 of 128* and a repetition of 112^{ab} (of the text), interposing 127* between lines 19 and 22. — G6 reads 111^{cd} after 120.

121 Cf. v. l. 111 and 126.

122 Cf. v. l. 111 and 126. — T1 om. 122^{ab} and reads 122^{cd} after 123^{ab}. — After 122^{ab}, G3 M (except M1) read 111^{cd}–113.

123 Cf. v. l. 111 and 126. — D2 om. 123. S (except G7) read 123^{ab} after 126 (T1, before 122^{cd}). — ^{b}) T1 G2 °नं प्रति. — ^{d}) K2 °श्रमांतरे.

124 Cf. v. l. 111 and 126. — ^{a}) K0.2 G2.3 यत्रैव°. T2 G2.3 °न्वगाद्भी°. — ^{b}) G1 वातवे°.

125 Cf. v. l. 111 and 126.

126 Cf. v. l. 47, 51, 111 and 123. — ^{a}) K1 °त्र्युद्दालकं चैव. S (except G7) °कीये च. — After 126, S (except G7) read 123^{ab}.

K3.4.6 V1 B D (except D2.14) G7, which contain the longer version, subst. for 111^{cd}–126 (both incl.):

128*

(127ab) कर्णस्य परिमोषोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरंदरात् ।
तथा यज्ञविभूतिश्च गयस्यात्र प्रकीर्तिता ।
(114) आगस्त्यमपि चाख्यानं यत्र वातापिभक्षणम् ।
लोपामुद्राभिगमनमपत्यार्थमृषेरपि ।
(116) ऋश्यशृङ्गस्य चरितं कौमारब्रह्मचारिणः । [5]
जामदग्न्यस्य रामस्य चरितं भूरितेजसः ।
(117ab) कार्तवीर्यवधो यत्र हैहयानां च वर्ण्यते ।
प्रभासतीर्थे पाण्डूनां वृष्णिभिश्च समागमः ।
(117cd) सौकन्यमपि चाख्यानं च्यवनो यत्र भार्गवः ।
(118) शर्यातियज्ञे नासत्यौ कृतवान्सोमपीथिनौ । [10]
ताभ्यां च यत्र स मुनिर्यौवनं प्रतिपादितः ।
मान्धातुश्चाप्युपाख्यानं राज्ञोऽत्रैव प्रकीर्तितम् ।
(119) जन्तूपाख्यानमत्रैव यत्र पुत्रेण सोमकः ।
पुत्रार्थमयजद्राजा लेभे पुत्रशतं च सः ।
(115) ततः श्येनकपोतीयमुपाख्यानमनन्तरम् । [15]
इन्द्रोऽग्निर्यत्र धर्मश्च अजिज्ञासञ्शिबिं नृपम् ।
(120ab) अष्टावक्रीयमत्रैव विवादो यत्र बन्दिना ।
अष्टावक्रस्य विप्रर्षेर्जनकस्याध्वरेऽभवत् ।
नैयायिकानां मुख्येन वरुणस्यात्मजेन हि ।
पराजितो यत्र बन्दी वादे तेन महात्मना । [20]
(120cd) विजित्य सागरं प्राप्तं पितरं लब्धवानृषिः ।
यवक्रीतस्य चाख्यानं रैभ्यस्य च महात्मनः ।
गन्धमादनयात्रा च वासो नारायणाश्रमे ।
(112ab) नियुक्तो भीमसेनश्च द्रौपद्या गन्धमादने ।
व्रजन्पथि महाबाहुर्दृष्टवान्पवनात्मजम् । [25]
कदलीषण्डमध्यस्थं हनूमन्तं महाबलम् ।
(112cd) यत्र मन्दारपुष्पार्थं नलिनीं तामधर्षयत् ।
(113) यत्रास्य युद्धमभवत्सुमहद्राक्षसैः सह ।
यक्षैश्चैव महावीर्यैर्मणिमत्प्रमुखैस्तथा ।
(111cd) जटासुरस्य च वधो राक्षसस्य वृकोदरात् । [30]
वृषपर्वणश्च राजर्षेस्ततोऽभिगमनं स्मृतम् ।
आर्ष्टिषेणाश्रमे चैषां गमनं वास एव च ।
प्रोत्साहनं च पाञ्चाल्या भीमस्यात्र महात्मनः ।
कैलासारोहणं प्रोक्तं यत्र यक्षैर्बलोत्कटैः ।
युद्धमासीन्महाघोरं मणिमत्प्रमुखैः सह । [35]
समागमश्च पाण्डूनां यत्र वैश्रवणेन च ।
(122ab) समागमश्चार्जुनस्य तत्रैव भ्रातृभिः सह ।
(121) अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि गुर्वर्थं सव्यसाचिना ।
निवातकवचैर्युद्धं हिरण्यपुरवासिभिः ।
निवातकवचैर्घोरैर्दानवैः सुरशत्रुभिः । [40]
पौलोमैः कालकेयैश्च यत्र युद्धं किरीटिनः ।
वधश्चैषां समाख्यातो राज्ञस्तेनैव धीमता ।
अस्त्रसंदर्शनारम्भो धर्मराजस्य संनिधौ ।
पार्थस्य प्रतिषेधश्च नारदेन महर्षिणा ।
अवरोहणं पुनश्चैव पाण्डूनां गन्धमादनात् । [45]
भीमस्य ग्रहणं चात्र पर्वताभोगवर्ष्मणा ।
भुजगेन्द्रेण बलिना तस्मिन्सुगहने वने ।
अमोक्षयद्यत्र चैनं प्रश्नानुक्त्वा युधिष्ठिरः ।
काम्यकागमनं चैव पुनस्तेषां महात्मनाम् ।
तत्रस्थांश्च पुनर्द्रष्टुं पाण्डवान्पुरुषर्षभान् । [50]
वासुदेवस्यागमनमत्रैव परिकीर्तितम् ।
(124cd) मार्कण्डेयसमस्यायामुपाख्यानानि सर्वशः ।
पृथोर्वैन्यस्य चाख्यानं यत्रोक्तं परमर्षिणा ।
संवादश्च सरस्वत्यास्तार्क्ष्यर्षेः सुमहात्मनः ।
मत्स्योपाख्यानमत्रैव प्रोच्यते तदनन्तरम् । [55]
मार्कण्डेयसमस्या च पुराणं परिकीर्त्यते ।
ऐन्द्रद्युम्नमुपाख्यानं धौन्धुमारं तथैव च ।
पतिव्रतायाश्चाख्यानं तथैवाङ्गिरसं स्मृतम् ।
(125ab) द्रौपद्याः कीर्तितश्चात्र संवादः सत्यभामया ।
(123ab) पुनर्द्वैतवनं चैव पाण्डवाः समुपागताः । [60]
(122cd) घोषयात्रा च गन्धर्वैर्यत्र बद्धः सुयोधनः ।
ह्रियमाणस्तु मन्दात्मा मोक्षितोऽसौ किरीटिना ।
धर्मराजस्य चात्रैव मृगस्वप्ननिदर्शनम् ।
काम्यके काननश्रेष्ठे पुनर्गमनमुच्यते ।
व्रीहिद्रौणिकमाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम् ।
दुर्वाससोऽप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्तितम् ।
(123cd) जयद्रथेनापहरो द्रौपद्याश्चाश्रमान्तरात् ।
(124ab) यत्रैनमन्वयाद्भीमो वायुवेगसमो जवे ।
चक्रे चैनं पञ्चशिखं यत्र भीमो महाबलः ।
(126cd) रामायणमुपाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम् । [70]
यत्र रामेण विक्रम्य निहतो रावणो युधि ।
(126ab) सावित्र्याश्चाप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्त्यते ।

[K3.4 V1 B D (except Dn) om. line 1. — K6 reads line 2 after line 29; G7, after line 7. D5.8 read 15 after 4. — (L. 5) K3.6 °व्रतचारिणः. — (L. 6) B (except B4) चाख्यानं भू°. — K6 reads 12 after 22. — (L. 15) K4 °मतः परं; B3 Dn D1.3-13 °मनुत्तमं. — (L. 16) K6 G7 इंद्रोग्निर्यत्र. — After 16, D10.11 G7 ins. 126* (cf. v. l. 115). — K6 om. 18. — G7 reads 38-63 after 23. — K3 om. 25. — (L. 27) K4 Dn Dr (except Dr1) D1.3-12 सौगंधिकार्थेसौ; V1 मंदारकस्यार्थे; Da D18 मंदारकार्थेसौ. — K6 om. 30. — G7 om. 30-35. — (L. 30) B4 (m as in text) जटासुरवधश्चात्र ततोऽनन्तरमुच्यते. — D8 repeats 23 after 33. — (L. 35) B1 मानसं प्रमु°. — G7 om. 37. — K6 reads 37 after 60. — K3.4 V1 B Da Dr D1.3-13 om. 38-39. — G7 om. 40. — (L. 42) K3 B4 राज्ञा ते°; B1-3.5 G7 राज्ञे ते°.

C. 1. 441
B. 1. 2. 201
K. 1. 2. 202

कर्णस्य परिमोषोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरंदरात् ।
आरणेयमुपाख्यानं यत्र धर्मोऽन्वशात्सुतम् ।
जग्मुर्लब्धवरा यत्र पाण्डवाः पश्चिमां दिशम् ॥ १२७
एतदारण्यकं पर्व तृतीयं परिकीर्तितम् ।
अत्राध्यायशते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा ।
एकोनसप्ततिश्चैव तथाध्यायाः प्रकीर्तिताः ॥ १२८
एकादश सहस्राणि श्लोकानां षट्शतानि च ।
चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्वैतत्परिकीर्तितम् ॥ १२९
अतः परं निबोधेदं वैराटं पर्वविस्तरम् ।
विराटनगरं गत्वा श्मशाने विपुलां शमीम् ।
दृष्ट्वा संनिदधुस्तत्र पाण्डवा आयुधान्युत ॥ १३०
यत्र प्रविश्य नगरं छद्मभिर्न्यवसन्त ते ।
दुरात्मनो वधो यत्र कीचकस्य वृकोदरात् ॥ १३१
गोग्रहे यत्र पार्थेन निर्जिताः कुरवो युधि ।
गोधनं च विराटस्य मोक्षितं यत्र पाण्डवैः ॥ १३२
विराटेनोत्तरा दत्ता स्नुषा यत्र किरीटिनः ।
अभिमन्युं समुद्दिश्य सौभद्रमरिघातिनम् ॥ १३३
चतुर्थमेतद्विपुलं वैराटं पर्व वर्णितम् ।

— V1 B1.4 ins. after 51:

129* मार्कण्डेयस्य च तथा देवर्षेर्नारदस्य च ।

— (L. 56) B4 °भविष्यं (for °समस्या). — K6 reads 37 after 60. — G7 reads 38–63 after 23. — For 64–70, G7 reads काम्यकं काननं अत्रैव बहुविस्तरं (sic). — Line 66 is found only in Dn Dr. — D10.11 om. 67–70. — (L. 69) Nilp पंचसटं (for °शिखं). — K8 Da om. 69. — (L. 70) B4 रामोपाख्यानमत्रैव संक्षेपबहु°.]

127 M1 reads 127^{ab} after 110^{ab}; G4–6, after 111^{ab}; T2, after 111. — For 127^{ab} cf. also line 1 of 128* (cf. v. l. 126). — ^{a}) S (except G7) °मोक्षोत्र. K6 कर्णः शक्तिमवापानु. — K3.4.6 V1 B D (except D13.14) G7 ins. after 127^{ab}:

130* यत्रास्य शक्तिं तुष्टोऽदादेकवीरवधाय च ।

— ^{c}) G1.6 M1 °यकमाख्यानं; G4.5 °यं समा°. — ^{d}) T2 G6 °वदत्सुतं; G1 °न्वगात्सु°; G4.5 °न्वगात्ततः.

128 ^{c}) D6.7.12 अध्यायानां शते. — ^{d}) K3 संख्यायां परिकीर्तितं; K4 V1 B D संख्यया (B4 संक्षेपात्) परिकीर्तिते (B1.4m Dr1.r4 D3.7 °कीर्त्यते). — ^{f}) T1 G2 तदा°. K2 अध्याया: परिकी°.

129 D8 om. 129. — ^{d}) K3.4.6 V1 B D (except D2.14) S (except G1.4.5) पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः.

130 ^{a}) K0.2.3.6 D2 अत ऊर्ध्वं. K6 °बोध त्वं; D3.4 °धैनं; D11 T2 G2.3.7 M (except M1) निगद्दितं. — ^{b}) K2.6 Dr4 D2.3.7–11 विराटं. K0–3.6 D2 बहु° (for पर्व°). T2 G2.3 M °स्तरात्. — ^{c}) K2.6 Dn D6–12 °नगरे. — ^{d}) K0 Cd बहुलां; Devp विपुलां (as in text). — ^{e}) K2.3 Cd संन्यद°. T G1.4–6 संन्यदधुर्यत्र; G2 स यत्र वसति; G3 °न्यस्यभूर्यत्र. B4 D14m °धुर्यत्र. — ^{f}) K2.5 D2 °वाः स्वायुधा°; K4 Dr °वा ह्यायुधानि ते; V1 B2.3 Dn D6–9.12 M1 °वा ह्यायुधा°; B1.4 Dr D13 °वा ह्यायुधानि च; D1.10.11 °वान्यायुधा°; D8 °वान्यायुधान्स्वकान्; T2 G7 °वाश्चायुधानि च; G2.3 °वाः स्वायुधानि च.

131 ^{a}) K2 नगरे. — ^{b}) K4 B D (except D2) G7 छद्मना. V1 °भिश्चाव°. K6 B3.4 Dn D1.5 न्यवसंस्तु ते; S °संस्तदा (T2 °स्तथा; G7 °श्च ते). — K3.4.6 V1 B D (except D14) G7 ins. after 131^{ab}:

131* पाञ्चालीं प्रार्थयानस्य कामोपहतचेतसः ।
[K3 °यानानां °चेतसां.]

— ^{c}) K0 दुरात्मनां; K1–3 °ष्टात्मनां; K4.6 V1 B D °ष्टात्मनो. K1 transp. वधः and यत्र. — ^{d}) K0–3.6 कीचकानां. — K3.4.6 V1 B D G7 ins. after 131:

132* पाण्डवान्वेषणार्थं च राज्ञो दुर्योधनस्य च ।
चाराः प्रस्थापिताश्चात्र निपुणाः सर्वतो दिशम् ।
न च प्रवृत्तिस्तैर्लब्धा पाण्डवानां महात्मनाम् ।
गोग्रहश्च विराटस्य त्रिगर्तैः प्रथमं कृतः ।
यत्रास्य युद्धं सुमहत्तैरासील्लोमहर्षणम् । [5]
ह्रियमाणश्च यत्रासौ भीमसेनेन मोक्षितः ।

[(L. 2) D14 चाराः प्रतिदिशं जग्मुः पांडवान्वेषिणस्ततः. — (L. 5) D14 °त्रिगर्तैर्लो°.]

132 K3.4.6 V1 B D (D2 om. 132^{cd}) G7 transp. the lines and ins. after 132^{cd}:

133* अनन्तरं च कुरुभिस्तस्य गोग्रहणं कृतम् ।

— ^{a}) K3.4.6m V1 B D (except D2) G7 समस्ता यत्र. — ^{b}) K1 कुरवो निर्जिता रणे. — K3.4.6 V1 B D G7 ins. after 132^{ab}:

134* प्रत्याहृतं गोधनं च विक्रमेण किरीटिना ।

133 ^{ab}) D3.4.6–12 transp. दत्ता and यत्र. K0–3 D2.5 स्नुषार्थे च. — ^{d}) K0–3.6 D2 °मपराजितं.

134 ^{ab}) B4 °मेतद्वैराटमद्भुतं पर्व. K6 बहु वर्णितं; G2 परि°; M2.4 उप°. — D14 om. 134^{cd}–135^{ab}. — ^{cd}) G1–5 M2.4 तत्रापि; G6 तत्र चो°. K3 G4–6 °ख्यानम°. K4 V1 B D (D14 om.) °ख्याता अध्यायाः (B4 °याश्च; D2 °यानां) परमर्षिणा (B4 D2 महा°).

अत्रापि परिसंख्यातमध्यायानां महात्मना ॥ १३४
सप्तषष्टिरथो पूर्णा श्लोकाग्रमपि मे शृणु ।
श्लोकानां द्वे सहस्रे तु श्लोकाः पञ्चाशदेव तु ।
पर्वण्यस्मिन्समाख्याताः संख्यया परमर्षिणा ॥ १३५
उद्योगपर्व विज्ञेयं पञ्चमं शृण्वतः परम् ।
उपप्लव्ये निविष्टेषु पाण्डवेषु जिगीषया ।
दुर्योधनोऽर्जुनश्चैव वासुदेवमुपस्थितौ ॥ १३६
साहाय्यमस्मिन्समरे भवान्नौ कर्तुमर्हति ।
इत्युक्ते वचने कृष्णो यत्रोवाच महामतिः ॥ १३७
अयुध्यमानमात्मानं मन्त्रिणं पुरुषर्षभौ ।
अक्षौहिणीं वा सैन्यस्य कस्य वा किं ददाम्यहम् ॥ १३८
वव्रे दुर्योधनः सैन्यं मन्दात्मा यत्र दुर्मतिः ।
अयुध्यमानं सचिवं वव्रे कृष्णं धनंजयः ॥ १३९
संजयं प्रेषयामास शमार्थं पाण्डवान्प्रति ।
यत्र दूतं महाराजो धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ॥ १४०
श्रुत्वा च पाण्डवान्यत्र वासुदेवपुरोगमान् ।
प्रजागरः संप्रजज्ञे धृतराष्ट्रस्य चिन्तया ॥ १४१
विदुरो यत्र वाक्यानि विचित्राणि हितानि च ।
श्रावयामास राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ॥ १४२
तथा सनत्सुजातेन यत्राध्यात्ममनुत्तमम् ।
मनस्तापान्वितो राजा श्रावितः शोकलालसः ॥ १४३
प्रभाते राजसमितौ संजयो यत्र चाभिभोः ।
ऐकात्म्यं वासुदेवस्य प्रोक्तवानर्जुनस्य च ॥ १४४
यत्र कृष्णो दयापन्नः संधिमिच्छन्महायशाः ।

C. 1. 506
B. 1. 2. 231
K. 1. 2. 232

135 D14 om. 135ab (cf. v. l. 134). — a) K1 चतुःषष्टि°. G2.3.7 °स्तथा पूर्णा. — b) K1.3.4.6 V1 B D T2 G (except G6; G4 by corr.) श्लोकानामपि. G2.3 तत् (for मे). — c) D6.8–11 S त्रीणि श्लोकसहस्राणि. — d) K3 पंचदशैव. K0 B1 Da D13 तथा पंचशतानि च; K1 V1m B2.3.4m D7.12.14 त्रीणि श्लोकशतानि च; K4 तथा पंचाश एव च; B4 D2.6.8–11 S पंच श्लोकशतानि च; Dr D1 श्लोकाः पंचशतानि च. — ef) K0.3.6 संख्येयं; D2 °ख्यायां; G1 °ख्याता. V1 B D (except D2.14) उक्तानि वेदविदुषा पर्वण्यस्मिन्महर्षिणा (D3.4 °न्महात्मना).

136 ab) K4.6 V1 B4 Da Dr D3.13.14 M उद्योगं. K0.3 °गमथ वि°. T1 G1.4.5 शृणु चापरं; G2.7 शृणुतापरं. D2 °पर्व सुमहत्पर्वेमं शृणु तत्परं. — c) K1–3 B4 D13 °प्लवे; D4.6.8.10.11 S °प्लाव्ये. K3m निवृत्तेषु.

137 a) M1.3 °मत्र स°. K0.2.3 °स्मिन्संग्रामे. — b) K6 भगवन्; V1 भगवान्. K1 D14 G1–3 नः; D5 वै (for नौ). G1.4.5 दातुम°. K0.3.4 D2.3.7.8.10.12 T2 °मर्हसि. — c) T1 G7 °क्तवचनौ. — d) K4 G1 तत्रो°. D8 T G2.3 महाद्युतिः; B4 G1.4–6 M °मनाः; D11.12 महीपतिः.

138 c) K0.2.3 D2 T G1.4–6 च (for वा). G7 अर्बुदं चैव सै°. — d) K1 B1m वां. K6 V1 B3 Dn1.n2 D1.3.4.6–12.14 S किं वा (G7 किं वै); D2 किं प्र-. Dn3 किं वाप्येकं ददा°.

139 a) K0.2 ततो; G2.3 तत्र (for वव्रे). — b) K2 च सु-; B4 युद्ध-; G1 यस्य; G2 M (except M1) तत्र (for यत्र). — d) K1 T G7 transp. वव्रे and कृष्णं. Da1 यत्र (for कृष्णं). — K4.6 Dn Dr D1–6.8–11 ins. after 139:

135* मद्रराजं च राजानमायान्तं पाण्डवान्प्रति ।
उपहारैर्वञ्चयित्वा वर्त्मन्येव सुयोधनः ।
वरदं तं वरं वव्रे साहाय्यं क्रियतां मम ।
शल्यस्तस्मै प्रतिश्रुत्य जगामोद्दिश्य पाण्डवान् ।
सान्त्वपूर्वं चाकथयद्यत्रेन्द्रविजयं च यः । [5]
पुरोहितप्रेषणं च पाण्डवैः कौरवान्प्रति ।
वैचित्रवीर्यस्य वचः समादाय पुरोधसः ।

[(L. 2) Dr D3.4 सुधन्वनः (for सुयो°). — (L. 4) D1 शल्यस्तस्य वचः श्रुत्वा. — K4 D1.2.5.6.8–11 om. line 7.]
— K4 B (except B4) D (except D14) G7 cont.:

136* तथेन्द्रविजयं चापि यानं चैव पुरोधसः ।

140 b) K1 समर्थं; K3.4 V1 B2.3 D (except D2.5) शमार्थी; B1 °र्थे; M1 शमने. — c) G2.3 सूतं (for दूतं). K0.1.3 B4 (m as in text) G1 महाप्राज्ञे; K2 °प्राज्ञं.

141 a) K0 T2 G7 M1.2 तु (for च). — c) B4 च संजज्ञे; Dr प्रसंजज्ञे; G2.3 समभवत्. — d) G2.3 °स्य धीमतः.

142 b) G1.4–6 चित्राणि विविधानि च. — c) B4 °मास बहुलं (m as in text). — d) D7.12 महर्षिणं; D14 M1 मनीषया.

143 d) K1 B4m पुत्रलालसः; B4 शोकमानसः.

144 a) M (except M1) °ते समितौ राज्ञां. — b) K0 चानिभो; K1 चाभितः; K2 V1 B Da Dn Dr D2–6.13 वा विभो; K4.6 D7–12 वा विभोः; D1 या विभो; T1 G4.5 तु प्रभुः; T2 G6 च प्रभुं; G1–3 M3.4 च प्रभुः; G7 च प्रभोः. D14 संजयः सव्रतः प्रभो. — c) G3 एकांतं; G8 वाक्यार्थं; G4 ऐक्यार्थं.

145 a) G2 °ष्णो यदुपतिः. — b) M1 सिद्धिमिच्छ°.

C. 1. 503
B. 1. 2. 231
K. 1. 2. 232

स्वयमागाच्छमं कर्तुं नगरं नागसाह्वयम् ॥ १४५
प्रत्याख्यानं च कृष्णस्य राज्ञा दुर्योधनेन वै ।
शमार्थं याचमानस्य पक्षयोरुभयोर्हितम् ॥ १४६
कर्णदुर्योधनादीनां दुष्टं विज्ञाय मन्त्रितम् ।
योगेश्वरत्वं कृष्णेन यत्र राजसु दर्शितम् ॥ १४७
रथमारोप्य कृष्णेन यत्र कर्णोऽनुमन्त्रितः ।
उपायपूर्वं शौण्डीर्यात्प्रत्याख्यातश्च तेन सः ॥ १४८
ततश्चाप्यभिनिर्यात्रा रथाश्वनरदन्तिनाम् ।
नगराद्धास्तिनपुराद्बलसंख्यानमेव च ॥ १४९
यत्र राज्ञा उलूकस्य प्रेषणं पाण्डवान्प्रति ।
श्वोभाविनि महायुद्धे दूत्येन क्रूरवादिना ।
रथातिरथसंख्यानमम्बोपाख्यानमेव च ॥ १५०
एतत्सुबहुवृत्तान्तं पञ्चमं पर्व भारते ।
उद्योगपर्व निर्दिष्टं संधिविग्रहसंश्रितम् ॥ १५१
अध्यायाः संख्यया त्वत्र षडशीतिशतं स्मृतम् ।
श्लोकानां षट् सहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥ १५२
श्लोकाश्च नवतिः प्रोक्तास्तथैवाष्टौ महात्मना ।
व्यासेनोदारमतिना पर्वण्यस्मिंस्तपोधनाः ॥ १५३

K4 V1 B D (except D2.14) महामतिः. — V1 D2.3.4 (cancelled) repeat 145ab after 137* (cf. v. l. 146). — c) K1 B4 Dr3 D1.10.11 G1.2 °मागच्छ°; K6 G3 °मायाच्छ°.

146 b) B4 D3 T2 G6 राज्ञो. D3 °धनस्य. K1 D14 T G2.7 M1 च (for वै). — c) K1.4.6 V1 B D (except D2.14) G1 शमार्थे. — K3.4.6 V1 (line 1 for the second time; cf. v. l. 51) B D (D14 om. lines 2–4) G7 ins. after 146:

137* दम्भोद्भवस्य चाख्यानमत्रैव परिकीर्तितम् ।
वरान्वेषणमत्रैव मातलेश्च महात्मनः ।
महर्षेश्चापि कथितं चरितं गालवस्य च ।
विदुलायाश्च पुत्रस्य प्रोक्तं चाप्यनुशासनम् ।

[(L. 2) G7 °त्रैव सारथेर्वासवस्य च. — G7 ins. line 4 after 147. V1 D2.3.4 (cancelled) repeat 145ab after the last line.]

147 c) K1 योगीश्वर°. — d) K4 B (except B4) D राज्ञां प्रदर्शितं (D2 राज्ञां सु°; D14 राजन्सु°). B1m Devp राजसं यत्र द°. — After 147, G7 ins. line 4 of 137* (cf. v. l. 146).

148 b) D14 निर्मंत्रितः. — c) V1 B Da Dn2 D13 Cd शौटीर्या°. — D4 (marg).9–11 S ins. after 148 (G7, after 139*): Dr D14, after 150:

138* श्वेताभिषेकः कृष्णोक्तो विचित्रो बहुविस्तरः ।
[Dr D14 सेनाभिषे°.]

K3.4.6 V1 B D (except D14) G7 ins. after 118 (D4.9–11, after 138*):

139* आगम्य हास्तिनपुरादुपप्लव्यमरिंदमः ।
पाण्डवानां यथावृत्तं सर्वमाख्यातवान्हरिः ।
ते तस्य वचनं श्रुत्वा मन्त्रयित्वा च यद्धितम् ।
सांग्रामिकं ततः सर्वं सज्जं चक्रुः परंतपाः ।

149 a) K0 °श्चान्वभि°; G4.5 °श्चाग्राभि°. T2 G2.3.7 M1.3 °निर्याणं. K1 ततश्चात्राभिनिर्याता; K3.4 V1 B D ततो (B4m तथा) युद्धाय (B4 तथा चाप्यभि)निर्याता; K6 ततो युद्धाय निर्याणं; D11 G6 °त्राभिनिर्याणं; M2.4 °स्याभिनिर्याणं. — b) V1 B D (except D14) °दन्तिनः. K (K5 missing) Dn M2.3 नराश्वरथदन्तिनः (K0.2.6 °नां); D2 गजाश्वरथपत्तिनः. — d) K2 रथसं°.

150 D2 om. 150. — ab) K1 राज्ञ उ°; K4 V1 B (except B4) D (except D14) राज्ञा ह्यु°. T G2.3 M ह्युलूकस्तु प्रेषितः; G7 ह्युलूकस्तु प्रहितः. — c) K0.2 महद्युद्धे. — d) K0.3.4 V1 B D (except D1; D2 om.) G2–4 M दौत्येन; K1 दौते°; K2.6 G6 दूते°; T G5 द्यूते°; G7 दौत्ये च. G3 कुरुवा°. K1.3.6 D14 °वादिनः. K4 V1 B D (D2 om.) कृतवान्प्रभुः (D14 क्रूरवादिनः). — K6 Dr ins. after 150cd:

140* परिवादश्च पाण्डूनां श्वोदर्शनविलम्बनम् ।

— e) G7 ततो° (for रथा°). — f) K0 T G7 M1 यत्रांबाख्यान°; K1 यत्राप्या°; K2 यत्राश्चा°; K3 यत्रास्त्वा°; K6 अश्वसं°; V1 यत्र चा°; B4 समुपा°; G3 महोपा°. — K6 V1 B4 ins. after 150:

141* अम्बोपाख्यानमत्रैव रामभीष्मसमागमे ।

— After 150, Dr D14 ins. 138* (cf. v. l. 148).

151 a) G7 एतत्सु. — b) K0.2 D6 M2.4 भारत; D1 चोच्यते. M1.3 पंचमं परिकीर्तितं. — c) T M उद्योगं. T2 G3.7 M (except M1) विज्ञेयं (for निर्दिष्टं). — d) K1 D14 S °संज्ञितं (M1 °ज्ञकं); B3 °मिश्रितः; Da2 °श्रियं; Dn D1.3.4.6–12 °मिश्रितं; D2 as in M1.

152 a) K0 S (except G6.7) यत्र; D14 तत्र (for त्वत्र). K4 V1 B D (except D2.14) अध्यायानां शतं प्रोक्तं; K6 °यास्त्वत्र संख्येयाः. — b) K4 V1 B Da Dr D13 °तिर्महात्मना; Dn D1.3–12 °तिर्महर्षिणा. — c) D9–11.14 G3 श्लोकाः सप्तसह°. — d) D9–11.14 S नव श्लोकशता°.

153 K3 om. 153. — a) V1 B D (except Da2 Dn

अत ऊर्ध्वं विचित्रार्थं भीष्मपर्व प्रचक्षते ।
जम्बूखण्डविनिर्माणं यत्रोक्तं संजयेन ह ॥ १५४
यत्र युद्धमभूद्घोरं दशाहान्यतिदारुणम् ।
यत्र यौधिष्ठिरं सैन्यं विषादमगमत्परम् ॥ १५५
कश्मलं यत्र पार्थस्य वासुदेवो महामतिः ।
मोहजं नाशयामास हेतुभिर्मोक्षदर्शनैः ॥ १५६
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य यत्र पार्थो महाधनुः ।
विनिघ्नन्निशितैर्बाणै रथाद्भीष्ममपातयत् ॥ १५७
षष्ठमेतन्महापर्व भारते परिकीर्तितम् ।
अध्यायानां शतं प्रोक्तं सप्तदश तथापरे ॥ १५८
पञ्च श्लोकसहस्राणि संख्ययाष्टौ शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिः पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ।
व्यासेन वेदविदुषा संख्याता भीष्मपर्वणि ॥ १५९
द्रोणपर्व ततश्चित्रं बहुवृत्तान्तमुच्यते ।
यत्र संशप्तकाः पार्थमपनिन्यू रणाजिरात् ॥ १६०
भगदत्तो महाराजो यत्र शक्रसमो युधि ।
सुप्रतीकेन नागेन सह शस्तः किरीटिना ॥ १६१
यत्राभिमन्युं बहवो जघ्नुर्लोकमहारथाः ।
जयद्रथमुखा बालं शूरमप्राप्तयौवनम् ॥ १६२
हतेऽभिमन्यौ क्रुद्धेन यत्र पार्थेन संयुगे ।

C. 1. 533
B. 1. 2. 258
K. 1. 2. 259

D1. 9–11. 14) विंशतिः (for नवतिः). — b) V1 B (except B4) Da Dr D13 महर्षिणा. — D2 om. 153cd. — d) Da D13 °स्मिन्महात्मना; G3 °स्मिंश्च भारत; M (except M4) °स्तपस्विना.

154 a) V1 B (except B4) D (except D2. 14) अतः परं. — b) K2 °पर्वणि वक्ष्यते. Dr (except Dr1) T1 G7 प्रवक्ष्यते. — c) K3 जंबूद्वीप°. — d) G1 अत्रोक्तं. K2 T1 हि; K4 V1 च; G2. 3 तु (for ह).

155 K4 V1 B (except B4) D (except D2. 14) transp. the lines. — a) T2 G7 यस्मिन्महदभूद्युद्धं. — b) K4 V1 B D °हानि सुदा° (D2 as in text; D14 °हमति°).

156 a) K3 कल्मषं. — b) T1 वामदेव्यो; G7 °मरेवो. S (except G1. 4. 5 M1) महाद्युतिः. — d) K0. 2. 3 Dn D0. 3 G7 °दर्शिभिः; K1 °भावुकैः; K4. 6 B4 Dr D1–5. 14 T2 G2. 3 M2. 4 °दर्शकैः. — K3. 4. 6 V1 B D (except D14) G7 ins. after 156:

142* समीक्ष्याधोक्षजः क्षिप्रं युधिष्ठिरहिते रतः ।
रथादाप्लुत्य वेगेन स्वयं कृष्ण उदारधीः ।
प्रतोदपाणिराधावद्भीष्मं हन्तुं व्यपेतभीः ।
वाक्यप्रतोदाभिहतो यत्र कृष्णेन पाण्डवः ।
गाण्डीवधन्वा समरे सर्वशस्त्रभृतां वरः ।

157 b) D3. 4. 6–12 transp. यत्र and पार्थो. K1 Da D13 महाबलः; K6 D14 T G (except G2. 3) °रथः. — c) B3 °घ्नन्विशिखैस्तीक्ष्णै. — K3. 4. 6 V1 B D (except D14) G7 ins. after 157:

143* शरतल्पगतश्चैव भीष्मो यत्र बभूव ह ।

158 a) D14 इदमे°; G5 भीष्ममे°. K1 T2 G1 महत्पर्व; K4 V1 B D समाख्यातं (B4 D2 as in text; D14 महत्पर्व). — b) K4 V1 B1–3. 4m Da Dr D3. 5–13 पर्व विस्तरं; B4 परिकीर्त्यते; Dn D1. 4 पर्व विस्तृतं. — c) K0. 2 अत्राध्यायशतं. K1 °तं संख्या. — d) K6 S अष्टादश. K0. 1. 4 V1 B D तथा सप्तदशापरे (D14 सप्तादश तथा परे); K2 सप्तादश तथैव च.

159 a) Dr श्लोकानां षट् सह°. — b) K3. 4 V1 D1 संख्या चाष्टौ; B2 Dr3. r4 D6. 7. 10. 12. 13 संख्याया°; B3 तथा चा°; B4 तथैवा°; T G1 M2. 4 संख्ययाष्ट°; G2. 3 संख्यायाष्ट°. — c) B3 श्लोका वै; G4. 6 श्लोकानां. B (except B4) चतुर°. V1 G2. 3 M श्लोकाश्चतुरशीतिश्च. — d) K1. 4. 6 B (except B4) D (except D14) G4–6 अस्मिन्पर्वणि; G1 तस्मिन्पर्वणि. — f) K3 D14 M2–4 संख्यातं; D2 T G (except G2. 3) M1 °ख्यया.

160 b) T2 G7 M2. 4 सम्यग्° (for बहु°). — K3. 4. 6 V1 B D (except D14) G7 ins. after 160ab:

144* सैनापत्येऽभिषिक्तोऽथ यत्राचार्यः प्रतापवान् ।
दुर्योधनस्य प्रीत्यर्थं प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ।
ग्रहणं धर्मराजस्य पाण्डुपुत्रस्य धीमतः ।

— M om. 160cd. — d) K4 Dr2. r3 उपनिन्यू; D8 G1 अभि°; G2. 3 °नीय. G1. 4–6 अभिपेतू रणाजिरे.

161 a) K1 महाप्राजा; D3. 4. 6–12 °तेजा. — b) D2 क्रुद्धः शक्र°. T G7 शक्रोपमो. Da D13 मृधे; G4. 5 रणे (for युधि). — d) K1 सह सक्तः; K2 Cd सह शांतः; K4 सह स्तस्वो; K6 हतः सुप्तः; V1 Dn स हि शांतः; B4 सदृशोभः (m as in text); Dr नाशितः स; D2 हतः सोत्रि°; D6–9. 12 स हि शस्तः; G2 सह भग्नः; G3 सहशक्तिः. T युयुधे नारकिभिरं.

162 b) K (K4 as in V1 B D below; K3 missing) युधि जघ्नुर्म°; V1 B D (D2 as in K above; D14 as in text) जघ्नुरेकं म°.

163 ab) G1 अभिमन्यौ हते क्रुद्धे. K1 कर्णाद्यैः (for

C. 1. 533
B. 1. 2. 259
K. 1. 2. 260

अक्षौहिणीः सप्त हत्वा हतो राजा जयद्रथः ।
संशप्तकावशेषं च कृतं निःशेषमाहवे ॥ १६३
अलम्बुसः श्रुतायुश्च जलसंधश्च वीर्यवान् ।
सौमदत्तिर्विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ।
घटोत्कचादयश्चान्ये निहता द्रोणपर्वणि ॥ १६४
अश्वत्थामापि चात्रैव द्रोणे युधि निपातिते ।
अस्त्रं प्रादुश्चकारोग्रं नारायणममर्षितः ॥ १६५
सप्तमं भारते पर्व महदेतदुदाहृतम् ।
अत्र ते पृथिवीपालाः प्रायशो निधनं गताः ।
द्रोणपर्वणि ये शूरा निर्दिष्टाः पुरुषर्षभाः ॥ १६६
अध्यायानां शतं प्रोक्तमध्यायाः सप्ततिस्तथा ।
अष्टौ श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च ॥ १६७
श्लोका नव तथैवात्र संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ।
पाराशर्येण मुनिना संचिन्त्य द्रोणपर्वणि ॥ १६८
अतः परं कर्णपर्व प्रोच्यते परमाद्भुतम् ।
सारथ्ये विनियोगश्च मद्रराजस्य धीमतः ।
आख्यातं यत्र पौराणं त्रिपुरस्य निपातनम् ॥ १६९
प्रयाणे परुषश्चात्र संवादः कर्णशल्ययोः ।
हंसकाकीयमाख्यानमत्रैवाक्षेपसंहितम् ॥ १७०
अन्योन्यं प्रति च क्रोधो युधिष्ठिरकिरीटिनोः ।

क्रुद्धेन). K_2 transp. क्रुद्धेन and पार्थेन. — ^{c}) K_0 जित्वा; K_2 हित्वा (for हत्वा). — $K_{3.4.6}$ V_1 B D (except $D_{2.11}$) G_7 ins. after 163^{cd}:

145* यत्र भीमो महाबाहुः सात्यकिश्च महारथः ।
अन्वेषणार्थं पार्थस्य युधिष्ठिरनृपाज्ञया ।
प्रविष्टौ भारतीं सेनामप्रधृष्यां सुरैरपि ।

— $D_{2.13}$ om. 163^{ef}. — ^{e}) M (except M_4) तु (for च). — ^{f}) T_2 $G_{1-3.7}$ $M_{2.4}$ कृत्वा. — $K_{3.4}$(marg.)$_6$ Dr $D_{4-6.8.9}$ T_1 $G_{2.4.5}$ ins. after 163:

146* संशप्तकानां वीराणां कोट्यो नव महात्मनाम् ।
किरीटिनाभिनिष्क्रम्य गमिता यमसादनम् ।

For 146*, Dn_1(marg.) subst.:

147* संशप्तकवधोत्साही जिष्णुः पुत्रवधार्दितः ।
प्रतिज्ञां महतीं कृत्वा तीर्णः श्रीपतिमायया ।

164 D_2 om. 164. — ^{b}) D_1 जरासंधस्य; T_1 $G_{2.3.6}$ °संधिश्च; G_4 जारासंधिश्च; G_5 जारसंधिश्च. — D_{13} om. 164^{cd}. — ^{d}) K_4 °रथाः. — K_6 ins. after 164^{cd}:

148* धृतराष्ट्रस्य पुत्राश्च तथा पाषाणयोधिनः ।
नारायणाश्च गोपालाः समरे चित्रयोधिनः ।

— After 164, G (except $G_{3.7}$) reads 166^{cdef}.

165 ^{a}) B_3 D_{14} $G_{1.4.5}$ -पि तत्रैव; T G_7 -पि चैवात्र; G_6 पितरि वै. — ^{d}) D_1 °ममर्षणः; $G_{2.3}$ °मनिंदितं. — $K_{4.6}$ Dn Dr $D_{1.2.4.9-11}$ (latter three om. line 2) T_1 $G_{1.5}$ ins. after 165:

149* आग्नेयं कीर्त्यते यत्र रुद्रमाहात्म्यमुत्तमम् ।
व्यासस्य चाप्यागमनं माहात्म्यं कृष्णपार्थयोः ।

For 149*, D_2 subst.:

150* शतरुद्रीयमत्रैव शंकरस्य महास्तवः ।

166 K_2 om. 166^{abcd}; T_1 om. 166^{cdef}. G (except $G_{3.7}$) reads 166^{cdef} after 164. — ^{c}) $K_{1.6}$ V_1 B Da Dn $D_{1.3.4.6}$ यत्र ते; G_3 अत्रैव. — ^{ef}) D_2 °णि वै शूराः प्रायशो निधनं गताः.

167 ^{a}) $K_{1.4}$ V_1 B D (except $D_{2.14}$) अत्रा(B_2 यत्रा; B_3 तत्रा)ध्यायशतं. — ^{b}) K_4 V_1 B (except B_4) D (except $D_{2.14}$) तथाध्यायाश्च सप्ततिः. — ^{c}) $K_{1.6}$ V_1m B_1m Da $D_{1.3.4.10.11.13}$ नव; T_1 G (except G_6) $M_{2.4}$ दश (for अष्टौ). — ^{d}) $K_{1.2}$ D_3 G_{4-6} नव श्लोकशता°.

168 ^{a}) K_1 तथात्रैव; K_2 °वास्मिन्; K_6 तथा तत्र; D_2 तथा चात्र; T_1 तत्रै°. — ^{b}) D_1 संख्यातत्त्वार्थं°. — ^{d}) K_1 द्रोणपर्वणि सत्तमाः.

169 ^{a}) G_2 अथापरं. — K_1 om. 169^{cd}. — ^{c}) D_6 सविध्ये; D_8 सविधे (for सारथ्ये). — ^{e}) $K_{0.2-4.6}$ V_1m B_3 D_2 $G_{2.4.6}$ $M_{2.4}$ आख्यानं. G_1 तत्र. $K_{0.3.4}$ B_4 Da $G_{2.7}$ M (except M_1) पौराणां; G_1 पर्वाणां.

170 ^{a}) $K_{4.6}$ D_1 T_1 G_{3-6} $M_{2.3}$ प्रायेण. K_4 Dr निष्ठुरश्चात्र. — ^{b}) M_1 विवादः. — ^{d}) V_1 B D M_1 तत्र (B_1 तथा; D_2 यत्र; D_{14} अत्र as in text). K_0(m as in text)$_1$ D_{14} T G_7 M -संयुतं. K_3 अत्रैवाद्भुतसंज्ञितं; K_4 तत्रैवाक्षेमसंज्ञकं; D_3 यत्राक्षेपसमन्वि°; G_2 आख्यानं महदद्भु°. — $K_{3.4.6}$ V_1 B (latter two om. lines 1 and 2) D (except $D_{13.14}$; Da $D_{5.7.12}$ om. lines 1 and 2) ins. after 170:

151* वधः पाण्ड्यस्य च तथा अश्वत्थाम्ना महात्मना ।
दण्डसेनस्य च वधो दण्डस्य च वधस्तथा ।
द्वैरथे यत्र कर्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
संशयं गमितो युद्धे मिषतां सर्वधन्विनाम् ।

171 ^{a}) K_2 संक्रोधो; D_2 संक्रुद्धे. B_4 transp. प्रति and च. — ^{b}) G_1 युधि कर्णकि°. — $K_{3.4.6}$ D (except D_{14}; Da $D_{6-8.12.13}$ om. line 1) ins. after 171^{ab}:

152* यत्रैवानुनयः प्रोक्तो माधवेनार्जुनस्य वै ।

द्वैरथे यत्र पार्थेन हतः कर्णो महारथः ॥ १७१
अष्टमं पर्व निर्दिष्टमेतद्भारतचिन्तकैः ।
एकोनसप्ततिः प्रोक्ता अध्यायाः कर्णपर्वणि ।
चत्वार्येव सहस्राणि नव श्लोकशतानि च ॥ १७२
अतः परं विचित्रार्थं शल्यपर्व प्रकीर्तितम् ।
हतप्रवीरे सैन्ये तु नेता मद्रेश्वरोऽभवत् ॥ १७३
वृत्तानि रथयुद्धानि कीर्त्यन्ते यत्र भागशः ।
विनाशः कुरुमुख्यानां शल्यपर्वणि कीर्त्यते ॥ १७४
शल्यस्य निधनं चात्र धर्मराजान्महारथात् ।
गदायुद्धं तु तुमुलमत्रैव परिकीर्तितम् ।
सरस्वत्याश्च तीर्थानां पुण्यता परिकीर्तिता ॥ १७५
नवमं पर्व निर्दिष्टमेतदद्भुतमर्थवत् ।
एकोनषष्टिरध्यायास्तत्र संख्याविशारदैः ॥ १७६
संख्याता बहुवृत्तान्ताः श्लोकाग्रं चात्र शस्यते ।
त्रीणि श्लोकसहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा ।
मुनिना संप्रणीतानि कौरवाणां यशोभृताम् ॥ १७७ C. 1. 561 B. 1. 2. 290 K. 1. 2. 291

प्रतिज्ञापूर्वकं चापि वक्षो दुःशासनस्य च ।
भित्त्वा वृकोदरो रक्तं पीतवान्यत्र संयुगे ।

[K8 subst. for lines 2–3 : रुधिरं पीतवान्यत्र भीमो दुःशासनाद्रणे. — K8 Dr D4 (marg.) ins. after line 1 of 152* :

153* दुःशासनस्य च वधो वृषसेनस्य चोभयोः ।
कर्णपुत्रश्च पार्थेन हतः कर्णस्य पश्यतः ।

— K3.4 (marg.) Dr D4 (marg.; om. lines 3–7) ins. after line 3 of 152* :

154* यथावद्बलसैन्यं च वर्णयामास वायुजः ।
पूरयित्वाञ्जलिं पूर्णां न दृष्टो हीदृशो रसः ।
अन्येषां च रसानां तु प्रतिज्ञादृढनिश्चयः ।
कर्णार्जुनद्वैरथे तु वर्तमाने भयानके ।
शापेनैव च कर्णस्य ततश्चक्रं महीगतम् ।
नागमात्रं वलीकं च कर्णोऽमुञ्चत फाल्गुने ।
तद्भयात्केशवो भूमिं प्रावेशयत तं रथम् ।

— ^{e}) Ko.8 G8 M2.3 द्वैरथे; Dr °थं.

172 ^{a}) G7 एकादश शतं प्रो°. — ^{ef}) B1m पंच श्लोकसहस्राणि पंच श्लोकश°; D14 पंच चैव सहस्राणि तावंत्येव श°. — K V1 B1.2m.4 D (except Da D13.14) ins. after 172 :

155* चतुःषष्टिस्तथा श्लोका पर्वैतत्परिकीर्तितम् ।

[V1 श्लोकाः षष्टिस्तथा चात्र. K4 Dn Dr D1.6–8 पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः; D3.4.9–12 °ण्यत्र प्रकीर्तिताः; D6 °ण्यस्मिन्नुदाहृताः.]

173 ^{a}) G7 ततः. V1 G7 °त्राख्यं. — ^{b}) D12 °पर्वणि कीर्त्यते. — D14 om. 173^{cd}. — ^{c}) Dr D18 °प्रवीर-. D2 °वीरा सैन्यस्य; D8 हतवीरेषु सैन्येषु; G5 °वीरसैन्येषु; — K6 V1 B Da D8.18 ins. after 173 :

156* यत्र कौमारमाख्यानमभिषेकस्य कर्म च ।

174 D12.14 om. 174. — ^{a}) K4 यत्र (for रथ-). — ^{b}) G1 तत्र (for यत्र). D1 भारत. — ^{d}) K4 कीर्तिते; D2 G2 °र्तितं; T G7 M (except M1) °र्तित:.

175 ^{b}) K1.2.6 G1 °राज्ञो महा°. K4 V1 B (B4 marg.) D (except D14) महात्मनः. — N (except Ko–2 D14; K5 missing) ins. after 175^{ab} (D2.5, after 175^{cd}):

157* शकुनेश्च वधोऽत्रैव सहदेवेन संयुगे ।
सैन्ये च हतभूयिष्ठे किंचिच्छिष्टे सुयोधनः ।
ह्रदं प्रविश्य यत्रासौ संस्तभ्यापो व्यवस्थितः ।
प्रवृत्तिस्तत्र चाख्याता यत्र भीमस्य लुब्धकैः ।
क्षेपयुक्तैर्वचोभिश्च धर्मराजस्य धीमतः ।
ह्रदात्समुत्थितो यत्र धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ।
भीमेन गदया युद्धं यत्रासौ कृतवान्सह ।
समवाये च युद्धस्य रामस्यागमनं स्मृतम् ।

— Ko.2–4.6 B (except B4) D (except D2.5.14) transp. 175^{cd} and 175^{ef}. — ^{c}) K3.4.6 V1 B D (except D14) च (for तु). — ^{d}) Ko.2.3 D3.14 T2 G2.3.7 M4 °कीर्त्यते. — ^{e}) K6 °स्वत्यादि-; G2 °स्तु. — ^{f}) K1 मुख्यता; G7 तीर्थता. D14 °तात्र प्रकी°. K1 °कीर्त्यते; M °कीर्तनं. — K3.4.6 B1–3 D (except D14) ins. after 175^{cd} : V1 B4, after 175^{ef} :

158* दुर्योधनस्य राज्ञोऽथ यत्र भीमेन संयुगे ।
ऊरू भग्नौ प्रसह्याजौ गदया भीमवेगया ।

176 ^{a}) D7.8.10.11.14 पर्वमुद्दिष्टं. — ^{b}) K1 °दद्भुतपूर्वकं; B4 °देवाद्भुतं महत् (m as in text). — ^{d}) K1 अत्र; K3 स्वत्र (for तत्र). K4 V1 B (B4 marg.) D (except D2.14) पर्वण्यत्र (D1 °णि; D8 °स्मिन्) प्रकीर्तिताः.

177 ^{a}) K4 संख्यायां. — ^{b}) V1 श्लोकानां. K2 चास्य; T2 यत्र (for चात्र). D14 M2.4 कथ्यते; T2 G6 M3 शब्द्यते; M1 दृश्यते. K1 श्लोका चैवात्र कथ्यते; K3 श्लोका ग्रंथार्थसंमताः; K4 Da D2.18 श्लोकसंख्यात्र शब्द्य°; K6 °श्चैवात्र भाषिताः; B1.2 D6 श्लोकसंख्यात्र कीर्त्य°; B3 श्लोकसंख्या च कीर्त्य°; B4 °नां चापि शब्द्य° (m चात्र कीर्त्य°); Dr Dn D1.3.4.7.9–12 श्लोकसंख्यात्र कथ्य°; D5 °नां चात्र गीय°; D8 श्लोकसंख्यात्र गण्य°; T1 °ग्र्यं यस्य शब्द्य°; G1.4.5 °नां चात्र शब्द्य°; G2 °ग्र्यं यत्र गण्य°; G3 °ग्र्या यत्र ग्रस्य°; G7 श्लोका यत्र प्रशब्द्य°. Cd has at least श्लोकाग्रं. — ^{d}) D10 द्विशते. — ^{e}) D12 सुप्रणी°; Ko D14 संप्रगी°. — ^{f})

C. 1. 561
B. 1. 2. 291
K. 1. 2. 292

अतः परं प्रवक्ष्यामि सौप्तिकं पर्व दारुणम् ।
भग्नोरुं यत्र राजानं दुर्योधनममर्षणम् ॥ १७८
व्यपयातेषु पार्थेषु त्रयस्तेऽभ्याययू रथाः ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणिः सायाह्ने रुधिरोक्षिताः ॥ १७९
प्रतिजज्ञे दृढक्रोधो द्रौणिर्यत्र महारथः ।
अहत्वा सर्वपाञ्चालान्धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।
पाण्डवांश्च सहामात्यान्न विमोक्ष्यामि दंशनम् ॥ १८०
प्रसुप्तान्निशि विश्वस्तान्यत्र ते पुरुषर्षभाः ।
पाञ्चालान्सपरीवाराञ्जघ्नुर्द्रौणिपुरोगमाः ॥ १८१
यत्रामुच्यन्त पार्थास्ते पञ्च कृष्णबलाश्रयात् ।
सात्यकिश्च महेष्वासः शेषाश्च निधनं गताः ॥ १८२
द्रौपदी पुत्रशोकार्ता पितृभ्रातृवधार्दिता ।
कृतानशनसंकल्पा यत्र भर्तॄनुपाविशत् ॥ १८३
द्रौपदीवचनाद्यत्र भीमो भीमपराक्रमः ।
अन्वधावत संक्रुद्धो भारद्वाजं गुरोः सुतम् ॥ १८४
भीमसेनभयाद्यत्र दैवेनाभिप्रचोदितः ।
अपाण्डवायेति रुषा द्रौणिरस्त्रमवासृजत् ॥ १८५
मैवमित्यब्रवीत्कृष्णः शमयंस्तस्य तद्वचः ।

K0.2.4.6 B (B1m as in text) D Cd यशोभृता; G1.7 °हृता; G2.8 महात्मनां.

178 a) D1 च (for प्र-). — b) T2 G7 यत्र (for पर्व). Dr पर्वमुत्तमं. — c) Dr1 भरतं; D14 भग्नोरथं. — d) K2 °मधर्षणं; T G2.8.6.7 °ममर्षिणं.

179 a) K4 Dn T G7 अपया°. K6 प्रयातेष्वेव. — b) K1 पुनस्तेप्याययू; K2 यत्र तेभ्या°; T1 G5.6 त्रयस्ते ह्या°; T2 G8.7 त्रयस्तेभ्यो°; M1 त्रयस्त्वभ्या°. T G (except G6) रथैः. Dr1 यत्र सौम्याय यूथपाः; D2 °भ्यागमंस्तदा; D14 त्रय तेभ्यो महारथाः. — d) V1 D (except D14) °क्षितं; G2 °स्थिताः. — K3.4.6 V1 B D (except D14) ins. after 179:

159* समेत्य ददृशुर्भूमौ पतितं रणमूर्धनि ।

180 ab) V1 बृहत्क्रोधो; T2 G7 धृत°; M2.4 दृढं क्रोधात्. D14 °णिश्चात्र; T2 G2.3.7 M2.4 °णिस्तत्र. K2 °ज्ञे दृढो द्रौणिः स बभूव म°. — c) K4 नाहत्वा. D8.4 पंच° (for सर्व°). K6 V1 Da1 Dr2 Dn2 D1.9.10 °पंचालान्. — e) Dr1.r4 D7.10–12 G7 महामात्यान्; G2 महामान्यान्; G3 महाख्या°; G4–6 तथा°. — f) G4.6 नाभिमो°. G2 °मोक्ष्यानि. K2 दर्शनं; V1 दर्शने (for दंशनम्). G7 न विमोक्ष्यमिमं शरं; M1 न विमोक्षे शरावरं. — K3.4.6 V1 B D (except D14) ins. after 180:

160* यत्रैवमुक्त्वा राजानमपक्रम्य त्रयो रथाः ।
सूर्यास्तमनवेलायामासेदुस्ते महद्वनम् ।
न्यग्रोधस्यात्र महतो यत्राधस्ताद्व्यवस्थिताः ।
ततः काकान्बहूनरात्रौ दृष्ट्वोलूकेन हिंसितान् ।
द्रौणिः क्रोधसमाविष्टः पितुर्वधमनुस्मरन् । [5]
पाञ्चालानां प्रसुप्तानां वधं प्रति मनो दधे ।
गत्वा च शिबिरद्वारि दुर्दर्शं तत्र राक्षसम् ।
घोररूपमपश्यत्स दिवमावृत्य धिष्ठितम् ।
तेन व्याघातमस्त्राणां क्रियमाणमवेक्ष्य च ।
द्रौणिर्यत्र विरूपाक्षं रुद्रमाराध्य सत्वरः । [10]

[(L. 2) K6m D1 महद्वटं; Dr4 D6–10.12 °द्रुमं. — (L. 7) D3.4.6–12 दुर्धर्षं.]

181 b) G3 य एते. K3 °र्षभान्. K1 यत्र तान्पुरुषर्षभान्; K4.6 V1 B D (except D14) धृष्टद्युम्नपुरोगमान् (= 180d); D2m द्रौपदेयांश्च सर्वशः. — d) K4.6 V1 B D (except D14) द्रौपदेयांश्च सर्वशः (D2m धृष्टद्युम्नपुरोगमान्). — K4.6 V1 B D (except D14) G6 ins. after 181:

161* कृतवर्मणा च सहितः कृपेण च निजघ्निवान् ।

182 a) K4 V1 B (except B4) D (except D2.14) transp. पार्थाः and ते. — c) D2 G2.3 M तु (M3 ते) (for च). — K3.4.6 V1 B D (except D14) ins. after 182:

162* पाञ्चालानां प्रसुप्तानां यत्र द्रोणसुताद्वधः ।
धृष्टद्युम्नस्य सूतेन पाण्डवेषु निवेदितः ।

183 a) B4 T2 G2.3.7 M1.3 यत्र (for पुत्र-). — b) B4 T2 G2.3.7 पुत्र° (for पितृ°). — c) G2 °कल्पात्. G3 कृशाननानसंकल्पान्. — d) Dr1 D14 यत्र भ्रातॄ°; G2 अन्यभ्रातॄ°. Arjp Cd उपालभत् (for उपाविशत्).

184 a) G4 °नात्तत्र. — K3.4.6 V1 B D (except D14) ins. after 184ab:

163* प्रियं तस्याश्चिकीर्षन्वै गदामादाय वीर्यवान् ।

— c) K4 °वत्तत: क्रोधात्; K6 B4 Dn D2 S (except G4–6) °वत्सुसं°; Da1 °वच्च तं क्रु°; Da2 D13 °वच्च सं°. K3 V1 B1–3 Dr D3–5.7.9–12 सक्रोधो. D1 अन्वाद्रवत्सुसु°.

185 b) B4 दैवेनाति-; D3.4 °नापि; D7.14 T1 M1 देवेनाभि-; G7 देवेशाभि-. K0.2 V1 D2 °प्रणो°. K6 दैवेनातिप्रवेशितः; G6 °न प्रलिप्तो°. — c) K0 D13 G1 पुरुषा (sic); T2 G7 ततो (for रुषा). — d) D6.8 T1 °मपासृ°; T2 G3 °मुपा°. K0 द्रौणिः शस्त्रमिवासृ°; G7 °रस्त्रं तदासृ°.

186 b) G2.3 M (except M1) शमयन्निव. Da1 तत्वतः; G5 तस्य च. B4 त्वसंश्रुत्य च त°. — c) K1

यत्रास्त्रमस्त्रेण च तच्छमयामास फाल्गुनः ॥ १८६
द्रौणिद्वैपायनादीनां शापाश्चान्योन्यकारिताः ।
तोयकर्मणि सर्वेषां राज्ञामुदकदानिके ॥ १८७
गूढोत्पन्नस्य चाख्यानं कर्णस्य पृथयात्मनः ।
सुतस्यैतदिह प्रोक्तं दशमं पर्व सौप्तिकम् ॥ १८८
अष्टादशास्मिन्नध्यायाः पर्वण्युक्ता महात्मना ।
श्लोकाग्रमत्र कथितं शतान्यष्टौ तथैव च ॥ १८९
श्लोकाश्च सप्ततिः प्रोक्ता यथावदभिसंख्यया ।
सौप्तिकैषीकसंबन्धे पर्वण्यमितबुद्धिना ॥ १९०
अत ऊर्ध्वमिदं प्राहुः स्त्रीपर्व करुणोदयम् ।
विलापो वीरपत्नीनां यत्रातिकरुणः स्मृतः ।
क्रोधावेशः प्रसादश्च गान्धारीधृतराष्ट्रयोः ॥ १९१
यत्र तान्क्षत्रियाञ्शूरान्दिष्टान्ताननिवर्तिनः ।
पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄंश्चैव ददृशुर्निहतान्रणे ॥ १९२
यत्र राजा महाप्राज्ञः सर्वधर्मभृतां वरः ।
राज्ञां तानि शरीराणि दाहयामास शास्त्रतः ॥ १९३ C. 1. 538 B. 1. 2. 320 K. 1. 2. 321

°स्त्रमंत्रेण. B4 (before corr.) ततः; D14 च तम्; G3 च यत्. — ^{d}) D6.8 क्षमया°; D14 छादया°. — K3.4.6 V1 B D (except D14) ins. after 186:

164* द्रौणेश्च द्रोहबुद्धित्वं वीक्ष्य पापात्मनस्तथा ।

187 ^{a}) S (except T2 G4.5 M1) कृष्णद्वै°. — ^{b}) K4 D14 G2.3 शापश्चान्योन्यकारितः. — K3.4.6 V1 B D (except D14) ins. after 187^{ab}:

165* मणिं तथा समादाय द्रोणपुत्रान्महारथात् ।
पाण्डवाः प्रददुर्हृष्टा द्रौपद्यै जितकाशिनः ।
एतद्वै दशमं पर्व सौप्तिकं समुदाहृतम् ।

— K3.4 V1 B D (except D2.14) M read 187^{cd} and 188: T1 G7, 187^{cd} and 188^{ab}: after 193. — ^{c}) G4.5 तेषां; G6 चिता- (for तोय-). K3.4.6 V1 B D (except D2.14) चारब्धे (for सर्वेषां). — ^{d}) K2 °मुदयदायके.

188 For sequence cf. v. l. 187. — K1 om. 188^{ab}. — ^{c}) K1 सूतस्य तदिह; K2 सुतस्येत°; K6 मया चैत°; D2 एवमेत°; G2.3 सूतस्य तदिति. K3 °दिति व्यक्तं. — ^{d}) K3.4.6 V1 B D (except D2.14) व्यासेन परमर्षिणा; M स्त्रीपर्वैकादशं पुनः.

189 ^{a}) T2 सप्तविंशतिरध्या°. — ^{b}) D2 T2 °ण्यस्मिन्नु-दाहृताः; D3 °ण्युत्तमतेजसा. — ^{c}) K4 V1 B D (except D14) श्लोकानां कथितान्यत्र; K6 °श्च यत्र कथिताः; D2 °स्तथा च कथिताः; G2 °काः समग्रं क°. Cd mentions श्लोकाग्रं. — ^{d}) K4 V1 B (except B4) D (except D2.14) प्रसंख्यया (for तथैव च). D1 शताष्टौ प्रतिसंख्यया.

190 ^{b}) K0.2.3.6 D2 यथावदनु-; K1 °वश्चात्र; B4 D14 °वदिह. V1 B1-3 Da Dn Dr D1.3-13 मुनिना ब्रह्मवादिना. — ^{c}) K3 B1.2 D (except Dr1 D1.3.6.8.11.14) T2 G1.2.7 °संबद्धे. K1 °प्तिके शोकसंबद्धे. — ^{d}) K4 V1 B D (except D2.14) °ण्युत्तमतेजसा.

191 ^{a}) K0.1.3 D2 °मिह प्रोक्तं; K2 °मिति प्रोक्तं; K6 °स्त्रियोभेदं. — K3.4.6 V1 B D (except D14) ins. after 191^{ab}:

166* पुत्रशोकाभिसंतप्तः प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ।
कृष्णोपनीतां यत्रासावायसीं प्रतिमां दृढाम् ।
भीमसेनद्रोहबुद्धिर्धृतराष्ट्रो बभञ्ज ह ।
तथा शोकाग्नितप्तस्य धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
संसारगहनं बुद्ध्या हेतुभिर्मोक्षदर्शनैः ।
विदुरेण च यत्रास्य राज्ञ आश्वासनं कृतम् ।
धृतराष्ट्रस्य चात्रैव कौरवायोधनं तथा ।
सान्तःपुरस्य गमनं शोकार्तस्य प्रकीर्तितम् ।

— ^{c}) Da विपयो; G2.3 °वादो (for विलापो). — ^{d}) D10.11 यत्रापि. K1 °णो महान्; G4-6 °णं स्मृतं; M1.3 °णं महत्. — ^{e}) D14 कोपा°; T2 G (except G2.3) क्रोधवेगः. K1 प्रमादश्च; K3.4.6m V1 B D (except D14) °मोहश्च.

192 ^{a}) D2 यत्र ताः; D5 यत्र ता; G1.4-6 यत्र च. K6 V1 B3 Da Dn D8 Cd क्षत्रियाः शू°; D13 क्षत्रिया दृष्ट्वा. K0 B1 Dr D6.7.12 यत्र ताः क्षत्रियाः शू°; K1 यत्र ते क्षित्रियाः शू°; D1 यत्र ताः क्षत्रियाश्शूरा; M3 यत्र तः क्षत्रियाः शू°. — In G1, folio missing after क्षत्रि. — ^{b}) K0 Cd दिष्टांतादनि°; K2 निर्दिष्टा°; K3 दृष्ट्वा ता°; K4.6 B D संग्रामेष्वनि° (D1 दिष्टांतादनिवृत्तिनः; D7.12 संग्रामेष्वनु°; D14 निष्टाता°); B1m Arjp Devp दृष्टांता°; T G2.7 नष्टांस्ता°; G4-6 दृष्टांस्ता°; M1 निष्टास्वा°; M2.4 निष्टोस्वा°; M3 नष्टान्स्वा°. K1 दृष्टांतादतिवर्तिताः; G3 नष्टांताननिवर्तिनी. — ^{d}) D6.9 संग्रामे निह°. G4-6 transp. ददृशुः and निहतान्. — K3.4.6 V1 B D (except D14) ins. after 192:

167* पुत्रपौत्रवधार्तायास्तथात्रैव प्रकीर्तिता ।
गान्धार्याश्चापि कृष्णेन क्रोधोपशमनक्रिया ।

193 ^{b}) K1.6 V1 °शस्त्रभृतां; G2.3.6 M °धर्मविदां. B4 (m as in text) सर्वशास्त्रविशारदः; G4.5 °धर्मविशारदः. — ^{d}) K6 धर्मतः. — After 193, K3.4 V1 B D (except D2.14) M read 187^{cd} and 188; T1 G7 read 187^{cd} and 188^{ab} only.

C. 1. 590
B. 1. 2. 322
K. 1. 2. 323

एतदेकादशं प्रोक्तं पर्वातिकरुणं महत् ।
सप्तविंशतिरध्यायाः पर्वण्यस्मिन्नुदाहृताः ॥ १९४
श्लोकाः सप्तशतं चात्र पञ्चसप्ततिरुच्यते ।
संख्यया भारताख्यानं कर्त्रा ह्यत्र महात्मना ।
प्रणीतं सज्जनमनोवैक्लव्याश्रुप्रवर्तकम् ॥ १९५
अतः परं शान्तिपर्व द्वादशं बुद्धिवर्धनम् ।
यत्र निर्वेदमापन्नो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
घातयित्वा पितॄन्भ्रातॄन्पुत्रान्संबन्धिबान्धवान् ॥ १९६
शान्तिपर्वणि धर्माश्च व्याख्याताः शरतल्पिकाः ।
राजभिर्वेदितव्या ये सम्यङ्ज्ञयबुभुत्सुभिः ॥ १९७
आपद्धर्माश्च तत्रैव कालहेतुप्रदर्शकाः ।
यान्बुद्ध्वा पुरुषः सम्यक्सर्वज्ञत्वमवाप्नुयात् ।
मोक्षधर्माश्च कथिता विचित्रा बहुविस्तराः ॥ १९८
द्वादशं पर्व निर्दिष्टमेतत्प्राज्ञजनप्रियम् ।
पर्वण्यत्र परिज्ञेयमध्यायानां शतत्रयम् ।
त्रिंशच्चैव तथाध्याया नव चैव तपोधनाः ॥ १९९
श्लोकानां तु सहस्राणि कीर्तितानि चतुर्दश ।
पञ्च चैव शतान्याहुः पञ्चविंशतिसंख्यया ॥ २००
अत ऊर्ध्वं तु विज्ञेयमानुशासनमुत्तमम् ।
यत्र प्रकृतिमापन्नः श्रुत्वा धर्मविनिश्चयम् ।
भीष्माद्भागीरथीपुत्रात्कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ २०१
व्यवहारोऽत्र कार्त्स्न्येन धर्मार्थीयो निदर्शितः ।

---

194 M (except M1) om. 194ab. — a) K4 V1 B D (except D2. 14) पर्व (for प्रोक्तं). — b) G2 पर्व स्त्री; G3 पर्व हि. K4 V1 B D (except D2. 14) शोकवैक्लव्यकारकं (B3 D1. 6–12 °रणं). — After 194ab, K4. 6 V1 B D (except D14) read 195ef. — d) K0. 2. 4 V1 B (except B4) D (except D2. 14) °स्मिन्प्रकीर्तिताः.

195 a) V1 D5. 6. 8. 10 श्लोकाः सप्तशती; B (except B4) Da Dn Dr D1. 3. 4. 7. 9. 12. 13 श्लोकसप्तशती. K4 सप्तशतानीव. K1 चैव; K3 B Dn Dr D1. 3–12. 14 S चापि; D3 प्रोक्ताः (for चात्र). — b) K4 B (except B4) D (except D2. 14) °तिसंयुता; V1 °तिसंख्यया. — K0–2 om. 195cd. — c) K3. 6 B4 D1 G3 संख्याया. — d) K3 B4 कृतं; K4 V1 B2. 3 Da Dn Dr D3–13 T1 उक्तं; B1 D1 युक्ता (for कर्त्रा). K6 व्यासेनोक्ता; D2 कृता व्यास-; D14 तत्र गीतं; G2. 3 व्यासेनात्र; G4 तत्राख्यातं; G5 तत्राख्यानं; M1 तत्राख्याता (for कर्ता ह्यत्र). K3. 4 V1 B D (for D2. 14 see above) T2 G7 व्यासेन धीमता (for ह्यत्र महात्मना). K4. 6 V1 B D (except D14) read 195ef after 194ab. — f) K2 °विमोचनं; B2 S °वर्तनं (G1 as in text; G2 °वर्धनं; M1 °दास्रवर्तनं). D14 °वैक्लव्याच्च प्रतापनं.

196 a) G2 ततः. — b) D2 बुद्धिदर्शनं. — c) B4 (m as in text) T1 G4–6 M (except M1) °मापेदे. G2. 3 यत्र सर्वेदमोपेतः. — e) D6. 8 पातयित्वा. — f) K1 सुहृत् (for पुत्रान्). V1 B1–3. 4m D (except D2. 14) °मातुलान् (for °बांधवान्).

197 b) T1 G4–6 व्याहृताः. V1 B D (except Dr3. r4 D2. 11. 14) T2 G4 शार°. K4 D2. 14 G2 °तल्पिना; M शारतल्पिना (M1 °नः). — c) K3 V1 B D (except D14) °व्यास्ते; D3 °व्याश्च. T2 G7 राजर्षिभिर्वेदितव्याः. — d) K3 सम्यग्ज्ञाने; V1 B D सम्यग्ज्ञान- (B1. 3 सम्यग्ज्ञानं; D2 सम्यक्स्वर्ग-; D14 समृद्ध्यर्थं); T1 G4. 5. 7 सम्यगर्थ-; T2 G6 M1 सम्यगर्थं; G3. 3 सम्यङ्मायाः. K2 शश्वत्त्रयबुभुत्सया.

198 a) K1. 6 G2 °द्धर्मश्च. — b) K0. 2 काले. K1 °वर्तकः; K3. 4 वर्तकाः; K6 G2 °दर्शकः; V1 °दर्शिकाः; B (except B4) D (except D2. 14) °दर्शिनः (B4m °दर्शनः; D3 °दर्शनाः). — c) K1 यद्बुध्वा; G2. 3 बुध्वा यान्. — d) K0 D1 सर्वतत्त्व°; K6 धर्मज्ञत्व°. — e) T1 G4–6 °श्च विविधा.

199 b) Dr1 G7 एतत्प्रज्ञा°. G2 °ज्ञमनःप्रियं. — c) G2. 3 परिज्ञातं; G7 प्रति°. V1 B (except B4) D (except D2. 14) अत्र पर्वणि विज्ञे°. — e) K6 विंशतिश्च; Dn3 Dr2 D10. 11 विंशच्चैव. — f) K0. 2. 3 नव चान्ये; B4 नवैव च. G2. 3 सप्त चैव तथापरे.

200 ab) V1 Da Dr D13 कीर्तितानीह षोडश. K0–2. 4. 6 B1 (m as in text). 2 Dn D1–12 चतुर्दश (D5 °त्रिंशत्) सहस्राणि तथा सप्त (K1 नव) शतानि च. — c) Dr तथा पंच श°. K (K5 missing) B1. 2 Dn D1–9. 12 सप्त श्लोकास्तथैवात्र. — d) K2 सप्तविंश°; D4 सप्तविंश°. K4 पाराशर्येण संख्यया; D1. 2 पाराशर्येण धीमता.

201 a) Dn Dr1 D3. 4. 7 च (for तु). — b) K1 V1 B D (except D2. 3. 8. 10–12) अनु°. Da D13 अद्भुतं (for उत्तमं). K2 आनुशासनिकं परं. — d) K0. 2 धर्मार्थमुत्तमं; K1. 3 °मार्थनि°; K4 D2 °मार्थनिश्चयान्. T G (G1 missing) M1 °निश्चयात्.

202 a) M2. 4 °हारश्च. b) K1 °योभिमंत्रितः; K3 धमार्थं यो नि°; K6 V1 B1–3 Da Dn Dr D3. 4. 13 °यः प्रकीर्तितः; B4 D5 °र्थाय प्रकीर्तितः; D1 °यः प्रकल्पितः; D2 °यो नियोजितः; D6–9. 11. 12 °र्थो यः प्रकीर्तितः; D10 °र्थो यत्र

विविधानां च दानानां फलयोगाः पृथग्विधाः ॥ २०२
तथा पात्रविशेषाश्च दानानां च परो विधिः ।
आचारविधियोगश्च सत्यस्य च परा गतिः ॥ २०३
एतत्सुबहुवृत्तान्तमुत्तमं चानुशासनम् ।
भीष्मस्यात्रैव संप्राप्तिः स्वर्गस्य परिकीर्तिता ॥ २०४
एतत्त्रयोदशं पर्व धर्मनिश्चयकारकम् ।
अध्यायानां शतं चात्र षट्चत्वारिंशदेव च ।
श्लोकानां तु सहस्राणि षट् सप्तैव शतानि च ॥ २०५
ततोऽश्वमेधिकं नाम पर्व प्रोक्तं चतुर्दशम् ।
तत्संवर्तमरुत्तीयं यत्राख्यानमनुत्तमम् ॥ २०६
सुवर्णकोशसंप्राप्तिर्जन्म चोक्तं परिक्षितः ।
दग्धस्यास्त्राग्निना पूर्वं कृष्णात्संजीवनं पुनः ॥ २०७
चर्यायां हयमुत्सृष्टं पाण्डवस्यानुगच्छतः ।
तत्र तत्र च युद्धानि राजपुत्रैरमर्षणैः ॥ २०८
चित्राङ्गदायाः पुत्रेण पुत्रिकाया धनंजयः ।
संग्रामे बभ्रुवाहेन संशयं चात्र दर्शितः ।
अश्वमेधे महायज्ञे नकुलाख्यानमेव च ॥ २०९

1. 609
1. 2. 342
1. 2. 343

कीर्तितः; D14 °र्थौ यौ निदर्शिनौ; T1 °र्थौ येन दृ°; T3 धर्मे चार्थे नि°; G2.3 M2.4 °र्थे यो नि°; G4.5.7 °र्थौ यो नि°; G6 °र्थौ येन दृ°; M1.3 °र्थानां नि°. — D9–11 om. 202cd. — d) G3 फलभेदाः पृ°. Dn D2–4.6–8.12 °गाः प्रकीर्तिताः. G2 फलभेदः पृथग्विधः.

203 a) K1 B3 °शेषश्च. — b) K1 च वरो; K3 च तथा; G2 चापरो; M4 च पुरो. M1 च प्रकीर्तिताः. — c) D14 °विनियो°. K4.6 B1 D3.4.6.7.9–11 °योगाश्च. D2 आचारा विधियोगाश्च. — d) Da D13 सत्यसत्यपरा. K1 परो विधिः. — K3.4.6 V1 B D (except D2.14) ins. after 203:

168* महाभाग्यं गवां चैव ब्राह्मणानां तथैव च ।
रहस्यं चैव धर्माणां देशकालोपसंहितम् ।
[(L. 2) K3 बहुलोपाख्यान राजेंद्र दुर्वासाख्यानमुत्तमं.]

204 K3 transp. the lines. — b) K0.2–4 D2 धर्मशासनं; S (except G1–3) पुत्र°. K1 धर्मशासनमुत्तमं; B1 Da (Da1 m as in text) D13 अनुशासनमुत्तमं; G2.3 उक्तं चाप्यनु°. — c) K1 °स्य स्वर्गसं°; K6 V1 B Da Dr D3.4.13 T2 G6.7 M1 °स्यैवात्र सं°. — d) K1 धर्मस्य प°.

205 a) G3 °शं सर्वं. — b) K3 °निर्णय°. T1 G2.4–6 °कारणं. K1 धर्मस्य परिकीर्तितं. — c) T1 G7 M2.4 शते द्वेत्र; T2 G4.5 शते त्वत्र; G2 शते द्वे तु; G3 शतेपेत; G6 शते तत्र; M3 शते द्वे च. V1 Da Dn D1.3.4.6–9.12.13 M1 त्वत्र; B Dr D5.10.11 तत्र; D14 चैव (for चात्र). — d) K2 °शद्दशैव च; D2 °शत्तथैव च; D14 °शदाधिकं (for °शदेव च). Dn Dr D1.3.4.6–12 तु (for च). T1 G4–6 षट्पंचाशत्तथोत्तरे; T2 G2.3 M °पंचाशत्तथैव च (M1 °चत्वारिंशदर्पितं). — e) B3.4 D3.4 T G4–7 च (for तु). K0–4 D2 सप्त श्लोकसहस्राणि. — f) K0.2.3 शतान्यष्टौ तथैव च; K1 तथाचाष्टौ शतानि च; K4 D3 तथैवाष्टौ शतानि च; K6 B D (except D14; for D2 see above) प्रोक्तान्यष्टौ प्रसंख्यया; V1 प्रोक्तान्यष्टौ शतानि च; T G4–7 M2.4 द्वादशैवेति कीर्त्यते; G2 M3 द्वादशैव तु की°; G3 द्वादशैवात्र की°.

206 a) K0 तथा°; K2 D14 G6 M1 अथा°; K3 D2 G5 अतो°. D1.3 transp. नाम and पर्व (in b). — b) K0.3 D2 पर्वोक्तं च; K3 प्रोक्तं पर्व; K6 B3.4 D1.14 G4–6 पर्व चोक्तं. — c) K3 संवर्तकमरु°. — d) T1 G4.6 अत्रा°; T2 G7 तत्रा°. K4 °ख्यानकमु°. K2 यत्रा व्याख्यानमुत्तमं.

207 b) K1.4 प्रोक्तं; G2.3 चैव (for चोक्तं). — cd) K2 दग्धः शस्त्रा° °जीवितः पुनः.

208 K0 om. 208. — a) K2.4 T G5.6 चर्यया; M1 संतान°. D3 °मुत्स्रष्टुं; G2 M2–4 °मुत्सृज्य. G3 यत्र चाश्वं समुत्सृज्य. — d) Dr (except Dr1) राज्ञा पु°. M1 °त्रैर्महारथैः.

209 b) K1.4 D2 °कायां ध°; B4 यत्रायुध्यद्ध° (m as in text); D14 S (G1 missing) स्वपुत्रेण ध° (M1 आत्मजेन ध°). G6 किरीटिनः (for धनं°). — d) K0–2 B1 D2.10.11.14 T1 G2–4 संशयश्चात्र; B3 °यं च प्र°. T2 G7 M1.3 °त्र जग्मिवान्. — K3.4 (marg.) ins. after 209cd: Dr D4, after 170*:

169* अनुगीता तथा प्रोक्ता सम्यग्भगवता पुनः ।
कथितः शाश्वतो धर्मः कृष्णेनार्जुनसंनिधौ ।
तथा ब्राह्मणगीता च संवादो गुरुशिष्ययोः ।

— K6 D (except Da Dn D6.12–14) S (except G6; G1 missing) ins. after 209cd:

170* सुदर्शनं तथाख्यानं वैष्णवं धर्ममेव च ।
[D5 सुधादर्शनमाख्यानं; S मृगदर्शं तथा चैव.]

After 170*, Dr D4 ins. 169*. — D3 om. 209ef. — e) D14 °मेधो महायज्ञो; M1 °मेधमहाख्याने. — f) G6 नाकुल्याख्या

C. 1. 609
B. 1. 2. 343
K. 1. 2. 344

इत्याश्वमेधिकं पर्व प्रोक्तमेतन्महाद्भुतम् ।
अत्राध्यायशतं त्रिंशत्त्रयोऽध्यायाश्च शब्दिताः ॥२१०
त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।
विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥२११
तत आश्रमवासाख्यं पर्व पञ्चदशं स्मृतम् ।
यत्र राज्यं परित्यज्य गान्धारीसहितो नृपः ।
धृतराष्ट्राश्रमपदं विदुरश्च जगाम ह ॥ २१२
यं दृष्ट्वा प्रस्थितं साध्वी पृथाप्यनुययौ तदा ।
पुत्रराज्यं परित्यज्य गुरुशुश्रूषणे रता ॥ २१३
यत्र राजा हतान्पुत्रान्पौत्रानन्यांश्च पार्थिवान् ।
लोकान्तरगतान्वीरानपश्यत्पुनरागतान् ॥ २१४
ऋषेः प्रसादात्कृष्णस्य दृष्ट्वाश्चर्यमनुत्तमम् ।
त्यक्त्वा शोकं सदारश्च सिद्धिं परमिकां गतः ॥ २१५
यत्र धर्मं समाश्रित्य विदुरः सुगतिं गतः ।
संजयश्च महामात्रो विद्वान्गावल्गणिर्वशी ॥ २१६
ददर्श नारदं यत्र धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
नारदाच्चैव शुश्राव वृष्णीनां कदनं महत् ॥ २१७
एतदाश्रमवासाख्यं पर्वोक्तं सुमहाद्भुतम् ।
द्विचत्वारिंशदध्यायाः पर्वैतदभिसंख्यया ॥ २१८
सहस्रमेकं श्लोकानां पञ्च श्लोकशतानि च ।
षडेव च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥ २१९
अतः परं निबोधेदं मौसलं पर्व दारुणम् ।
यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शस्त्रस्पर्शसहा युधि ।
ब्रह्मदण्डविनिष्पिष्टाः समीपे लवणाम्भसः ॥ २२०

---

210 G2.3 om. 210^{ab}. — b) D2 M1.3 °न्महात्मना. — c) K0.2.3 अध्यायानां श°; D2.5 T1 G7 अत्राध्यायाः श°. K6 V1 B1.2.4m Dr D3.4.8.13 चैव (for त्रिंशत्). B3 तत्राध्यायाः शतं चैव; D6.7.9–12 यत्राध्यायशतं चैव. — d) K1 सम्मिताः; K2 Dn कीर्ति°; V1 संमि°; D2 दर्शि°; D14 संशि°.

211 a) K6 D14 S (G1 missing) चत्वार्येव स° (M1 चत्वार्यथ स°). — b) K1.4 V1 Dr1 D2.9–11 G2 M1 तावत्येव. — c) K0 °था प्रोक्ताः.

212 a) K0.2.4 Dr1 D2 T1 G4.5 M2.4 ततश्चाश्र°; K1.3 V1 B Dn Dr2–r4 D1.3–12.14 M1.3 ततस्त्वा°; K6 ततोत्रा°; Da D13 अतस्त्वा°; G6 तत्र चा°. T2 ततश्चाश्रमवासं च; G2.3 ततश्चाश्रमवासश्च; G7 तत आश्रमवासश्च. — b) G3 सत्रं (for पर्व). — c) K2.4.6 V1 B D (except D2.11) G5 M1 °ज्यं समुत्सृज्य. — d) K0.2.3.6 V1 B (B4 marg.) D (except D2.14) गांधार्या. G2 (m as in text).3 गतवांश्च तथा नृपः. — e) K2–4.6 V1 B1.2 D T G4.5 °राष्ट्रोश्र° (D3–5 as in text; D10.11 °राष्ट्रेश्र°); G7 M1 °राष्ट्र आश्र°; M2.4 °राष्ट्रश्चाश्र°. G2 धृतराष्ट्रस्याश्रममनु (sic); G3 °ष्ट्रश्चाश्रमं तु.

213 a) D10 संदृष्ट्वा. K0 पथितं; Dr1.r2 D13 प्रथितं. B4 (m as in text) M1 तान्दृष्ट्वा प्रस्थितान्सर्वान्. — b) D14 पृथा चानु°. K6 °नुजगाम ह. Da D2.13 T G7 तथा. — c) G2.3 कुरुराज्यं; G7 पुत्रे रा°; M1 पुत्रांस्तत्र. — d) D7.9–11 परिशुश्रू°.

214 b) K6 पौरा° (त्रा over रा); T2 G7 गुरू°; G2.3 वीरा°; M (except M1) पितॄ°. — c) D6.7.12 °कांतरं.

215 b) K6 G2.7 तद्दृष्ट्वाश्चर्यमुत्तमं; T G3 M तं दृष्ट्वाश्चर्यमु°. — c) D2 मुक्त्वा. Dr1 G3 लोकं. K1 °दारांश्च. K6 तु (for च). — d) D4 पारमिकां; G3 प्रथ°; G6 °मतां.

216 Dr1 om. 216^{ab}. — a) K2 यतिधर्मं. — b) K0.2.3.6 D14 सद्गतिं; B (except B3) Da Dr (except Dr1) D2–4.9.13 M स्वर्ग°. — c) K0 V1 (by corr.) Dn Dr1.r3.r4 D1.3–5.7.10–12.14 G2 महामात्यो; K1 D13 °मंत्रो; K6 °प्राज्ञो; B2 °भागो; B4 Dr2 D2.6.8.9 G5 सहामात्यो. — d) T1 °णिस्तदा; T2 G7 °णिस्तथा.

217 ab) K0.4 V1 B1.2 Da Dr (except Dr2) D2 तत्र. K1 ददृशे नार[द]स्तत्र °राजं °ष्ठिरं. — G7 om. 217^{cd}. — d) M1.3 गुरूणां क°.

218 In D6, 218 is ins. in marg.; in D8, which om. 218, there is lacuna after 217. — b) K6 सुपर्व सु°; D2 यथोक्तं सु°. K2 सुमहात्मना; K6 Dn महदद्भु°. — c) K1 M1.3 त्रिचत्वा°; K4 द्वा°. V1 B (except B4) Da Dr D1.3.4.6.7.9–13 °दध्यायं. D14 M2.4 चत्वारिंशदथाध्यायाः; G2 चत्वारिंशत्तदा°; G3 चत्वारिंशतिर°. — d) G2.3 सर्वे तदभि°. K2 °तदिति सं°; D7.9.11 °तदपि सं°. B3.4 पर्वण्यत्राभि°; T G7 °ण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः.

219 a) G4.5 °मेतत् (for °मेकं). K0.2.3 श्लोकानां वै (K2 च) सहस्रं तु. — b) K3 परं श्लो°; D10.11 S नव श्लो° (G1 missing; G7 तत श्लो°). — c) D2 षट् चैव च. K0 तथा प्रोक्ताः. — d) K0.2.3.6 °ताः परमर्षिणा.

220 a) G7 ततः. B1 °बोधध्वं. — b) K0.2–4.6 V1 Da D1.2.5.13.14 मौशलं; B °ष°. K6 V1 D1.5 G4–6 M भृश° (for पर्व). — G7 om. 220^{cdef}–221. — c) Da Dn1 D13 अत्र. — d) K6 B3 Da D5.13.14 T2 G4–6 °हता; T1 °समा (for °सहा). D1 शकस्य सहितायुष. — e) K6 G5.6 °विनिर्दिष्टाः. — f) K1.2 °णांभसा.

आपाने पानगलिता दैवेनाभिप्रचोदिताः ।
एरकारूपिभिर्वज्रैर्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ २२१
यत्र सर्वक्षयं कृत्वा तावुभौ रामकेशवौ ।
नातिचक्रमतुः कालं प्राप्तं सर्वहरं समम् ॥ २२२
यत्रार्जुनो द्वारवतीमेत्य वृष्णिविनाकृताम् ।
दृष्ट्वा विषादमगमत्परां चार्तिं नरर्षभः ॥ २२३
स सत्कृत्य यदुश्रेष्ठं मातुलं शौरिमात्मनः ।
ददर्श यदुवीराणामापाने वैशसं महत् ॥ २२४
शरीरं वासुदेवस्य रामस्य च महात्मनः ।
संस्कारं लम्भयामास वृष्णीनां च प्रधानतः ॥ २२५

स वृद्धबालमादाय द्वारवत्यास्ततो जनम् ।
ददर्शापदि कष्टायां गाण्डीवस्य पराभवम् ॥ २२६
सर्वेषां चैव दिव्यानामस्त्राणामप्रसन्नताम् ।
नाशं वृष्णिकलत्राणां प्रभावानामनित्यताम् ॥ २२७
दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नो व्यासवाक्यप्रचोदितः ।
धर्मराजं समासाद्य संन्यासं समरोचयत् ॥ २२८
इत्येतन्मौसलं पर्व षोडशं परिकीर्तितम् ।
अध्यायाष्टौ समाख्याताः श्लोकानां च शतत्रयम् २२९
महाप्रस्थानिकं तस्मादूर्ध्वं सप्तदशं स्मृतम् ।
यत्र राज्यं परित्यज्य पाण्डवाः पुरुषर्षभाः

C. 1. 625
B. 1. 2. 305
K. 1. 2. 366

221 G7 om. 221 (cf. v. l. 220). — a) K1 D1.12 अपाने; G2 आसन्नाः; G3 आपन्ने. N (except K0-2 D5; for D14 see below) पानकलिताः; M1.3 °कुपिताः. D14 अपेयपाननिरताः. — b) K3.4 °प्रनो°; D2 °प्रणो°. — c) K2 एरिका°; D3.4 ऐर°; G2 घेर°; G1.5 एळ°. D2 °भिः शस्त्रैः. — d) D3 °रेतराः; G2.3.6 °रेतरे.

222 a) D6 transp. यत्र and सर्वक्षयं. M2.4 सर्वं. B2m °यं भूत्वा; B4(m as in text) G2.3 °यं दृष्ट्वा. — c) K1 D2 G4.5 नाभिचक्रामतुः; V1 Dr2 Dn2 D5.6.9–12.14 G3 °तिचक्रा°; D8 G2 तानि च°. D3 °क्रमितुं. — d) D14 प्राप्य. K2 सदा; K6 V1 B1(m as in text).3.4m Da Dn D1.3–12 महत्; B4 शुभं; G4–6 परं (for समं). Dr सर्वसमं महत्. ❀ Arj.: सहदित्यपपाठः (for महत् of K6 etc.). ❀

223 a) G2 °वत्यां. — b) D12 यत्र वृ°; D13 एता वृ°. K1.3 D14 G7 कृष्णनिरा°; T1 G2.4–6 कृष्णाद्वि°; T2 कृष्णवि°; M1 पुत्रवि°. — d) K1 G2.3 शांतिं (for चार्तिं).

224 a) K3.6 V1 B Da Dn Dr D2–13 T2 स संस्कृत्य (B4 स सस्मृत्य; Dr3.r4 स संस्कृतं); D1 T1 G4.5.7 संस्कृत्य च; G6 संत्यज्य च. V1 Dn Dr3 D6.9 G4.5 °स्य नरश्रे°. — b) K2 शूरमा°. — c) B4 युद्धं (for यदु-). — d) K1 आसन्नं; K6 आत्मनो; D1 अपानं; D3.6–12 अपाने; D14 °पातं; G7 अहाने (for आपाने). G2 श्रेयसं म°.

225 a) K0 B2.3 (latter two marg. as in text) Cd शरीरे. Da (erroneously) शरीरं (as in text). ❀ Arj. (acc. to Da2): शरीरे द्वितीयाद्विवचनान्तं। शरीरमिति वा पाठः। ❀ — c) K1 D1 सत्कारं. Dr4 D13 लभया°.

226 a) B4 स बालवृद्ध°; D1 संवृद्धबल°; D14 स वृद्धं बाल°. — b) K3 T °वत्यां तथा; D2 °कायास्ततो. K4 B2.3 D5.9–11.14 G2.3 M °स्ततोर्जुनः; G7 °स्तदार्जुनं. — d) K4 D1.14 गांजीवस्य.

227 ab) D13 चैव देवानां. D14 चैव शस्त्राणां दिव्यानामप्र°. K4 B1 Dr3.r4 °णां च प्र°; K6 V1 B2.3 Da Dr1.r2 D5.13 °णां चाप्र°. — c) D13 नानावृष्णि°; D14 तेषां वृ°. — d) D14 प्रहृताना°.

228 b) K0.2 D2 °प्रणोदितः; K4 °नोदि°; G3 °साद°. — c) K0.2.3 B4 °राजं समागम्य; G3 °राजानमाश्रित्य.

229 a) Da D13 T2 G7 इत्येवं; T1 G4–6 इतीदं. K0.3 V1 B (except B2) Da1 Dr2 D5.13.14 G7 मौशलं. — c) B4 अष्टाध्यायाः. K3 D2 प्रसंख्याताः; K4 च सं°. K0.2 अष्टाध्यायं समाख्यातं; D14 अष्टाध्यायास्तु सं°; S (G1 missing) अष्टाध्यायाः प्रसं°. — d) T1 G4–6 M2.4 श्लोकाग्रं च. — K1.3.4.6 Da Dn Dr D1.2.4(marg.).6.8–11.13 ins. after 229:

171* श्लोकानां विंशतिश्चैव संख्याता तत्त्वदर्शिना ।

[K1.3 विंशतिश्च तथा श्लोकाः सं°. D6 D13 विंशतिश्च समाख्याता मुनिना तत्त्व°.]

230 ab) K1.3 B D14 °प्रास्था°. D2 °निकं पर्व तस्मात्सप्त°. — c) D3.4 तत्र. D3 राष्ट्रं (for राज्यं). — e) D3.12 द्रौपद्याः. D1 सहितं. D12 G5 देव्याः. G3 °हिताः सर्वे. — f) G7 om. 230f. K6 V1 B D (except D2.14) महाप्रस्थानमास्थिताः (B1.3 Da2 D13 °श्रि°). — K3.4.6 V1 B D (except D2.14) ins. after 230:

172* यत्र तेऽग्निं ददृशिरे लौहित्यं प्राप्य सागरम् ।
यत्राग्निना चोदितस्य पार्थस्तस्मै महात्मने ।
ददौ संपूज्य तद्दिव्यं गाण्डीवं धनुरुत्तमम् ।
यत्र भ्रातॄन्निपतितान्द्रौपदीं च युधिष्ठिरः ।
दृष्ट्वा हित्वा जगामैव सर्वाननवलोकयन् । [5]

C. 1. 630
B. 1. 2. 365
K. 1. 2. 366

द्रौपद्या सहिता देव्या सिद्धिं परमिकां गताः ॥ २३०
अत्राध्यायास्त्रयः प्रोक्ताः श्लोकानां च शतं तथा ।
विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥२३१
स्वर्गपर्व ततो ज्ञेयं दिव्यं यत्तदमानुषम् ।
अध्यायाः पञ्च संख्याताः पर्वैतदभिसंख्यया ।
श्लोकानां द्वे शते चैव प्रसंख्याते तपोधनाः ॥ २३२
अष्टादशैवमेतानि पर्वाण्युक्तान्यशेषतः ।
खिलेषु हरिवंशश्च भविष्यच्च प्रकीर्तितम् ॥ २३३

एतत्सप्तदशं पर्व महाप्रस्थानिकं स्मृतम् ।

[(L. 3) $D_{6.8.9}$ तद्दिष्टं; $D_{10.11}$ °ष्टं. — (L. 5) K_6 स सर्वानव°. — (L. 6) B $D_{r3.r4}$ $D_{4.9.10}$ °प्रास्था°.]

231 G_7 om. 231–2. — ^{a}) B_3 तत्रा°; Dn Dr $D_{2-4.6.7.9-12}$ यत्रा°. S (except $M_{1.8}$; G_1 missing; G_7 om.) अध्यायाश्च त्रयः. K_1 D_1 °ध्यायत्रयं प्रोक्तं. — ^{b}) $K_{0-2.4.6}$ V_1 B_4m Da Dn D_{1-13} शतत्रयं; K_8 $M_{1.8}$ शतद्वयं; B_4 Dr D_{14} $G_{2.4-6}$ तथा शतं; G_8 शतं स्मृतं. — ^{d}) K_1 D_{14} °ता: परमर्षिणा.

232 G_7 om. 232 (cf. v. l. 231). — ^{a}) D_2 तत: प्रोक्तं. — $K_{3.4.6}$ V_1 B D (except D_{14}) ins. after 232^{ab}:

173* प्राप्तं देवरथं स्वर्गान्नेष्टवान्यत्र धर्मराट् ।
आरोढुं सुमहाप्राज्ञ आनृशंस्याच्छुना विना ।
तामस्याविचलां ज्ञात्वा स्थितिं धर्मे महात्मनः ।
श्वरूपं यत्र तत्यक्त्वा धर्मेणासौ समन्वितः ।
स्वर्गं प्राप्तः स च तथा यातना विपुला भृशम् । [5]
देवदूतेन नरकं यत्र व्याजेन दर्शितम् ।
शुश्राव यत्र धर्मात्मा भ्रातॄणां करुणा गिरः ।
निदेशे वर्तमानानां देशे तत्रैव वर्तताम् ।
अनुदर्शितश्च धर्मेण देवराज्ञा च पाण्डवः ।
आप्लुत्याकाशगङ्गायां देहं त्यक्त्वा स मानुषम् । [10]
स्वधर्मनिर्जितं स्थानं स्वर्गे प्राप्य स धर्मराट् ।
मुमुदे पूजितः सर्वैः सेन्द्रैः सुरगणैः सह ।
एतदष्टादशं पर्व प्रोक्तं व्यासेन धीमता ।

[(L. 1) B_4 °रथं दृष्ट्वा. — (L. 2) K_3 $B_{1.4}$ D_2 स महाप्रा°. — (L. 3) K_4 °स्यामचलां; K_6 °स्यानिश्चलां; Da D_{13} °स्याविपुलां. — (L. 4) $K_{3.4.6}$ V_1 Da D_{r1} $D_{1.3.5-12}$ स्वरूपं. — (L. 5) K_6 D_2 स्वर्गप्राप्तिश्चैव तथा; V_1 B (B_1m as above) Da D_{6-13} स्वर्गं प्राप्तस्य च तथा. — (L. 6) $K_{3.6}$ V_1 B_1 Dr D_{7-12} दर्शितः. — (L. 7) $K_{3.4.6}$ V_1 B_4 Dr $D_{2.5-8.10-12}$ श्रुत्वा यत्र स धर्मात्मा. — (L. 12) $K_{3.6}$ V_1 B Da Dr $D_{2.5.13}$ °णैः सुखी. — $K_{3.4}$ (marg.) Dr D_4 ins. after line 12 above:

174* कर्णस्य नरकप्राप्तिः प्रमोक्षश्चात्र कीर्त्यते ।
समागमश्च वीराणां स्वर्गलोके महात्मनाम् ।
कीर्त्यते यत्र विधिवत्स्वर्गसंवाद एव च ।
स्वानि स्थानानि च प्राप्ता यत्र ते पुरुषर्षभाः ।]

— On the other hand, $G_{3.4}$ ins. after 232^{ab}:

175* यत्र दुर्योधनादीनां श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ।
निर्वेदं परमं गत्वा स्वर्गं नाकाङ्क्षदव्ययम् ।
देवानां वचनाद्यत्र तनुं त्यक्त्वा महारथः ।
स्वर्गं नित्यं महातेजाः स्वस्थानमगमद्धनम् ।

— ^{d}) K_1 °तदिति सं°. $K_{3.4}$ V_1 B D (except D_{14}) पर्वण्यस्मिन्महात्मना. — ^{e}) G_7 द्विशते. M_1 चापि (for चैव). — $K_{4.6}$ Dn Dr $D_{1.3.4.6.8.9.11}$ ins. after 232:

176* नव श्लोकास्तथैवान्ये संख्याताः परमर्षिणा ।

233 ^{a}) K_1 M (except M_1) °वमुक्तानि. — ^{b}) K_8 V_1 Dr (except D_{r1}) $D_{2.4}$ T_1 G_3 पर्वण्यु°; $D_{n1.n2}$ M (except M_1) °ण्येतान्य°. D_{n3} पर्वाण्येतान्यनेकशः. — B_2 Dr D_7 om. 233^{cd}. — ^{c}) T_2 खिले तु. K_8 °वंशेषु; M_3 °वंशं च. — ^{d}) K_1 V_1 °ष्यश्च; K_6 B (B_2 om.) Da Dn $D_{1.5.13.14}$ °ष्यं च. K_0 °च्चात्र की°. K_4 V_1 $M_{3.4}$ °कीर्तितः. — K_4 B_2 (which om. 233^{cd}) ins. after 233^{ab}: B_1 Da D_{13}, after 233: a repetition of 69^{ab}, 91* (cf. v. l. 69), and 69^{cd}; that is to say:

177* हरिवंशस्ततः पर्व पुराणं खिलसंज्ञितम् ।
विष्णुपर्व शिशोश्चर्या विष्णोः कंसवधस्तथा ।
भविष्यं पर्व चाप्युक्तं खिलेष्वेवाद्भुतं महत् ।

Dr D_4m ins. after 233^{ab}: V_1, after 233: a repetition of 69^{ab} only (in D_{r1} the repeated line is ins. after line 1 of 180*). — K_3 ins. after 233: Dr D_4m, after the repetition of 69^{ab}: K_4m (om. lines 13–15, 18 and 19), after the repetition of 91* (cf. v. l. 69):

178* ततः परं विष्णुपर्व महत्पर्वेत्युदाहृतम् ।
जन्म यत्र तु देवस्य पद्मनाभस्य मानुषम् ।
वसुदेवकुले जातो नन्दगोपकुले धृतः ।
यत्र बाल्ये स्वकर्माणि रमणान्यद्भुतानि च ।
यत्र कंसवधं कृत्वा रङ्गमध्ये चकर्ष ह । [5]
अनेकैः संश्रयैश्चापि जरासंधवधेन ह ।
विक्रमाद्रुक्मिणीं देवीमाहृत्य परवीरहा ।
परीक्ष्य च निवासार्थं द्वारकां विनिवेशयत् ।
कलिङ्गं दन्तवक्त्रं च रणे विक्रम्य जघ्निवान् ।
राजशुल्कां च वै कृष्णः सत्यभामामथोद्वहत् । [10]
तयोदितः सत्यभामया गत्वा दिवमधोक्षजः ।
जित्वामराधिपं यत्र पारिजातमथानयत् ।
जघ्ने यत्र महाबाहुर्बैलुके रणमूर्धनि ।

एतदखिलमाख्यातं भारतं पर्वसंग्रहात् ।
अष्टादश समाजग्मुरक्षौहिण्यो युयुत्सया ।
तन्महद्दारुणं युद्धमहान्यष्टादशाभवत् ॥ २३४
यो विद्याच्चतुरो वेदान्साङ्गोपनिषदान्द्विजः ।
न चाख्यानमिदं विद्यान्नैव स स्याद्विचक्षणः ॥ २३५
श्रुत्वा त्विदमुपाख्यानं श्राव्यमन्यन्न रोचते ।
पुंस्कोकिलरुतं श्रुत्वा रूक्षा ध्वाङ्क्षस्य वागिव ॥ २३६
इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्ते कविबुद्धयः ।
पञ्चभ्य इव भूतेभ्यो लोकसंविधयस्त्रयः ॥ २३७
अस्याख्यानस्य विषये पुराणं वर्तते द्विजाः ।
अन्तरिक्षस्य विषये प्रजा इव चतुर्विधाः ॥ २३८
क्रियागुणानां सर्वेषामिदमाख्यानमाश्रयः ।

C. 1. 950
B. 1. 2. 387
K. 1. 2. 388

नरकासुरकालीयहयग्रीवं च दानवम् ।
केशिं सकालियदमं कालनेमिनमेव च । [15]
दोष्णां सहस्रं चिच्छेद बाणस्याद्भुतकर्मणः ।
नहारं भार्यया सार्धं मुमोचयत्र संयुगे ।
भारतीया कथा यत्र वृष्णिवंशश्च कीर्त्यते ।
भविष्यद्धरिवंशस्य खिलानामिति कथ्यते ।
वाराहं नारसिंहं च वामनं पौष्करं तथा । [20]

[(L. 11) K3 चोदितः सत्यभामाया. — After line 12, K3 ins.:

179* जित्वा नृपानथांस्त्यक्त्वा भीमसेन भवत्प्रभुः ।

(L. 17) K3 उमया (for भार्यया). K4 संप्राप्तं शरणं यत्र भार्यया सह मोचयत्. — After line 20, K3 ins. a passage of 14 lines given in App. I (No. 4), which is further followed by a repetition of 233.]

— K4.6 V1 B D (except Dr3 D5.14; for D3 see v. l. 234) G7 ins. after 233 or (when any interpolations have been specified above or below, then) after the specified interpolations, the following lines (D6.7.13 om. line 1; D10 G7 om. line 2):

180* दशश्लोकसहस्राणि विंशच्छ्लोकशतानि च ।
खिलेषु हरिवंशे च संख्यातानि महर्षिणा ।

[K4.6 Dr D1.3.4.6.8–11 ins. before line 1 (Dr3, after line 20 of 178*):

181* अत्रापि परिसंख्याता कथिता तत्त्वबुद्धिना ।
अध्यायानां सहस्रं तु कीर्तितं वै द्विजोत्तमाः ।

(L. 1) D3.4.6.8–11 विंशच्छ्लोक° (for दशश्लोक°). K4 Dr1.r3.r4 subst. for line 1 of 180*: K6 ins. after line 2 of 181* (cf. v. l. 234):

182* अष्टादशसहस्राणि श्लोकानां कीर्तितानि वै ।

G7 subst. for line 1 of 180*:

183* अष्टादशसहस्राणि श्लोकानां च शतं तथा ।

K6 Dr D1.3.6.8–11 ins. after line 1 of 180*:

184* श्लोकाश्च चतुराशीतिर्हरिवंशे प्रकीर्तिताः ।

(L. 2) K3 B3 Da D6.13 °वंशेषु; D8 °वंशश्च. V1 B2 °नि महात्मना. K3 °वंशे च भविष्यश्चात्र कीर्तितः.]

— T1 G2.4.5 ins. after 233:

185* खिलेषु हरिवंशस्य व्याख्याताः परमर्षिणा ।
यत्र दिव्याः कथाः पुण्याः कीर्तिताः पापनाशनाः ।
देवासुरकथाश्चैव विचित्राः समुदाहृताः ।
भविष्यदपि चाख्यानं विचित्रं पुण्यवर्धनम् ।
यत्र कृष्णस्य कर्माणि श्रूयन्ते जन्मना सह ।

234 ^{a}) K1.2 एतच्चाखिल°; K3 °त्सुखिल°; K4 D2 °न्निखिल°; K6 V1 B Da Dn Dr D1.3.4.6–13 °त्सर्वं समा°; D14 S °त्सखिल° (G1 missing; G2.3.7 °त्सकल°). K0 असौ निखिल आख्यातः. — ^{b}) K1.3 °ग्रहं; K1 °ग्रहः. K0 Dn Dr D2–4 भारते °ग्रहः. — After 231^{ab}, D3 ins. line 2 of 181*, followed by 182* (cf. v. l. 233). — D1 om. 234^{cdef}. — 234^{cd}=10^{cd}. — ^{e}) K0 Da Dn D2.5.6.13.14 तन्महादा°. — ^{f}) K2 T G1 °दशैव नु; M1.3 °दशैव तत्.

235 D5 om. 235. — ^{a}) K3 नो (for यो). K0.2–4 Dr (except Dr3) D13.14 विंद्या°. — ^{b}) K1 °दास्तथा; K2.6 B1 (m as in text). 2.4 D Devp °दो द्विजः (for D2 see below; D5 om.; D6–8.12 °दो गुरुः; D14 °दान्बुधः); Cd as in text. D2 सांगोपांगान्सविस्तरान्. — ^{c}) T1 G7 स चा°. K2–4 Dr (except Dr2) D11 विंद्या°; M1.3 विद्वान्. — ^{d}) K2.4 D2 transp. स and स्यात्. — K6 V1 B2.4 Dn D2.6m ins. after 235:

186* अर्थशास्त्रमिदं प्रोक्तं धर्मशास्त्रमिदं महत् ।
कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ।

[(L. 2) B2.4 °मिततेजसा.]

236 G7 om. 236–7. — ^{b}) K1.3 B2.4 Da Dn1 D1.7.11 श्रव्य°. Da D13 न विद्यते. — ^{c}) V1 Dn T1 °गिरं (for °रुतं). — ^{d}) B4 °क्षा काकस्य. B3 ध्वांक्षगिरो यथा. D14 वाग्यथा; T1 वा गिरा. M1.3 रूक्षं ध्वांक्षस्य वाशितं. — After 236, B1 ins. a passage of 14 lines given in App. I (No. 5).

237 G7 om. 237 (cf. v. l. 236). — ^{a}) K4 B4 °माद्यस्मात्; T °मात्त°. — After 237^{ab}, B4 ins. a passage of 9 lines given in App. I (No. 5). — ^{d}) D14 °धयो यथा.

238 ^{d}) D14 इव च तद्द्विजाः.

239 K1 om. 239^{bc}. — ^{b}) K6 °नमुत्तमं. D14 G3–5

C. 1. 650
B. 1. 2. 387
K. 1. 2. 388

इन्द्रियाणां समस्तानां चित्रा इव मनःक्रियाः ॥२३९
अनाश्रित्यैतदाख्यानं कथा भुवि न विद्यते ।
आहारमनपाश्रित्य शरीरस्येव धारणम् ॥ २४०
इदं सर्वैः कविवरैराख्यानमुपजीव्यते ।
उदयप्रेप्सुभिर्भृत्यैरभिजात इवेश्वरः ॥ २४१
द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं
पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ।
यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं
किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥ २४२
आख्यानं तदिदमनुत्तमं महार्थं
विन्यस्तं महदिह पर्वसंग्रहेण ।
श्रुत्वादौ भवति नृणां सुखावगाहं
विस्तीर्णं लवणजलं यथा प्लवेन ॥ २४३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ समाप्तं पर्वसंग्रहपर्व ॥

M1 °श्रयं. — c) Ko.2.4.6 D2 °णां च सर्वेषां. — d) Ko.2 D5 °क्रिया.

240 Cf. v. l. 31. — a) Dr2 °श्रित्य तदा°; D1.12 °श्रित्येदमा°. — c) T2 G3 M3 °मनुपा°. — d) T2 G7 M4 °रणा.

241 Cf. v. l. 31. — a) K2.4.6 B (except B4) D (except D14) transp. सर्वैः and कविवरैः. — c) B2 D14 उदयं; D13 उद्ये. G5 °भिर्भूतैः; G7 °भिर्निलैः. K6 उदयं प्रेप्सुभिर्मर्त्यैः. — d) K1 अतियत्त इ°; K2 अभिकांत इ°. — N (except D14; Ko D2 om. 188*; K5 missing) ins. after 241:

187* अस्य काव्यस्य कवयो न समर्था विशेषणे ।
साधोरिव गृहस्थस्य शेषास्त्रय इवाश्रमाः ॥

188* धर्मे मतिर्भवतु वः सततोत्थितानां
स ह्येक एव परलोकगतस्य बन्धुः ।
अर्थाः स्त्रियश्च निपुणैरपि सेव्यमाना
नैवात्मभावमुपयान्ति न च स्थिरत्वम् ॥

242 G6 om. 242. — b) K4 शुभं (for शिवं). — K3.4m.6 V1 B (except B1; B3 om. 190*) D (except D2.14; Da2 Dr1.r2 om. 191*) ins. after 242:

189* यदह्ना कुरुते पापं ब्राह्मणस्त्विन्द्रियैश्चरन् ।
महाभारतमाख्याय संध्यां मुच्यति पश्चिमाम् ॥

190* यद्रात्रौ कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
महाभारतमाख्याय पूर्वां संध्यां प्रमुच्यते ॥

191* यो गोशतं कनकशृङ्गमयं ददाति
विप्राय वेदविदुषे च बहुश्रुताय ।
पुण्यां च भारतकथां शृणुयाच्च नित्यं
तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ॥

[Da Dr (except Dr1) D13 transp. 189* and 191*.]

243 a) D3.11 °दमुत्तमं. K2 °हार्थात्. — b) Ko.2–4.6 B1.2m.3.4 Da D1.3-13 G2 विज्ञेयं; K1 द्विप्रायं; V1 यो विद्वान्; B2 Dr Nilp Cd द्विन्यास्यं; Arjp Devp द्विल्याज्यं. Da reads (erroneously) विज्ञेयं, but the true Arj. reading appears to be द्विन्यास्यं (as in B2 etc. above). B4 महदिदं; M2.4 °दिव. — c) T2 G6 M (except M1) महति (for भवति). G2.4.5 सुखं तदानीं. Dr1 °वहार्थं; T G6.7 M °वगाह्यो; G3 °वहोयं. — d) B Da Dr D3.5–8.12.13 विस्तीर्णो लवणजलो; D9–11 S (G1 missing) °र्णे °जले (T1 निस्तीर्णे °जले; G7 निस्तीर्णो °जलो). K4 °निधिर् (for °जलं).

Colophon: K5 G1 missing. — Ko.2.4 इति श्रीमहाभारते (K4 om. श्री-) आदिपर्वणि पर्वसंग्रहः (Ko cont. नाम द्वितीयो°; K2 cont. समाप्तः); K1.3 G5 इ° श्रीम° शतसाहस्र्यां (G5 °सहस्रिकायां) संहितायां आदि° पर्वसंग्रहो नाम द्वितीयो° (K1 om. द्वितीयः); K6 इ° श्रीम° आदि° संग्रहाध्यायः समाप्तः; V1 B Da D13 इ° श्रीम° (B1.3 D13 om. श्री-; B2 om. श्रीम°) शत° सं° वैयासिक्यां (B2.4 om. शत° सं° वै°) आदि° पर्वसंग्रहः समाप्तः (B1.3 om. समा°); Dn इ° श्रीम° आदि° संग्रहः समा° (Dn3 cont. द्वितीयो° ॥ २ ॥); Dr D14 G6 इ° (Dr2 D14 G6 ins. श्रीम°) आदि° पौलोमे पर्वसंग्रहो नाम द्वितीयो° (Dr1 om. पर्वसं° नाम द्वितीयः; D14 cont. ॥ २ ॥); D1.3–5 इ° श्रीम° (D3.4 श्रीमन् for श्री; D5 om. श्रीमहा-) आदि° संग्रहः समा°; D2 इ° श्री आदि° पर्वसंग्रहः समा°; D6 इ° श्रीमन्म° शतसहस्रिकायां सं° वै° आदि° अष्टादशपर्वसंग्रहो नाम द्वितीयो° ॥२॥; D7.12 इ° श्रीम° (D12 श्रीमन् for श्री-) आदि° पर्वसंग्रहः; D8–11 G7 इ° श्रीम° (D11 om. -महाभा°; G7 om. श्रीम°) आदि° पर्वसंग्रहो नाम (D10 om. पर्वसं° ना°) द्वितीयो°; T इ° श्रीम° शत° (T2 °सहस्रिकायां) सं° वै° आदि° (T2 ins. पौलोम) पर्वसंग्रहो (T1 om. पर्व-) नाम द्वितीयो°; G2 श्रीम° आदि° संग्रहाध्यायो नाम द्वितीयो°; G3 इ° श्रीमन्म° शतसहस्रि° वै° आदि° पर्वसंग्रहाध्यायो नाम द्वितीयो°; G4 इ° श्रीम° शतसहस्रि° सं° आदि° पौष्ये पर्वसंग्रहो नाम द्वितीयो°; M इ° पौलोमे (M3 पौलोमपर्वणि) पर्वसंग्रहो (M2.4 पर्वसंग्रहाध्यायो) नाम द्वितीयो°.

३

सूत उवाच ।

जनमेजयः पारिक्षितः सह भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते । तस्य भ्रातरस्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन इति ॥ १ ॥ तेषु तत्सत्रमुपासीनेषु तत्र श्वाभ्यागच्छत्सारमेयः । स जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोरूयमाणो मातुः समीपमुपागच्छत् ॥ २ ॥ तं माता रोरूयमाणमुवाच । किं रोदिषि । केनास्यभिहत इति ॥ ३ ॥ स एवमुक्तो मातरं प्रत्युवाच । जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोऽस्मीति ॥ ४ ॥ तं माता प्रत्युवाच । व्यक्तं त्वया तत्रापराद्धं येनास्यभिहत इति ॥ ५ ॥ स तां पुनरुवाच । नापराध्यामि किंचित् । नावेक्षे हवींषि नावलिह इति ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रशोकार्ता तत्सत्रमुपागच्छद्यत्र स जनमेजयः सह भ्रातृभिर्दीर्घसत्रमुपास्ते ॥ ७ ॥ स तया क्रुद्धया तत्रोक्तः । अयं मे पुत्रो न किंचिदपराध्यति । C. 1. 669 B. 1. 3. 9 K. 1. 3. 3

3

[☞ The scope of the apparatus has been extended by the addition of the following 4 new MSS.: two Nepālī MSS. Ñ1, Ñ2; one Bangālī MS. B5; and one Malayālam MS. M5. On the other hand, the 14 MSS. mentioned below, misch-codices of small trustworthiness, have been discarded as being of no special value for critical purposes: K5.6, Dr1–r4 (= Dr), D8–14 and G7. The reader should note the changes in the values of the versional sigla K, B, D, G and M caused by the change in the apparatus mentioned above.]

1 In G1, 1–44 and the words तमुपाध्याय: of 45 are lost on a missing folio (7). K1 S (G1 missing; G2 om.; T2 G3 with prefixed श्री) सूत:; K3.4 Ñ1 V1 B (except B4) D सौतिरु°. — Dn2 D3.6.7 G2–5 M1.3 पारीक्षित:; D5 परी°. G3–5 om. कुरु°. G2.4–6 om. उप-. K2 उपातिष्ठन् (for उपास्ते). After °स्ते, B1–3 Da D2.5 S (except M1.3; G1 missing) Cd ins. स्म; cf. 7. — After तस्य, K4 ins. च; Ñ1 M1 आसन्. After त्रय:, D1 B5 ins. बभूवु:; D3.4 आसन् (see Ñ1 M1 above); cf. 19. T1 G2.4.5 शूर° (for श्रुत°). B1–3 transp. उग्र° and भीम°. Before इति, K1 T2 G3 M ins. च.

2 G1 missing. — Ko Ñ1 G6 M1 तत्र चाभ्या(Ko M1 °भ्य)गच्छत्; K1 तत्राभिग°; K4 D2 तत्र चाभ्या(D2 श्वा)गमत्; V1 तत्रार्तोऽभ्याग°; B Da D5–7 अभ्याग°; Dn D1.3.4 आग° (for तत्र श्वाभ्यागच्छत्). T1 G2.4.5 श्वाभ्या (G2.4 °भ्य)गात्. After श्वा, T2 G3 M2–5 ins. कश्चिद्. — Ko.1 Ñ V1 B4 Dn (except Dn2) D1 T1 G2.4.5 M1.2.4 om. स. After स, K4 ins. तत्र. Kom °स्य स भ्रातृ°. T1 G2.4–6 om. अभि-. V1 मातु: सकाशमग°. B5 G3 M1–4 अग°; D2 अगमत्; G2 M5 आग°; G6 अभ्याग° (for उपागच्छत्).

3 G1 missing. — B1 अपृच्छत् (for उवाच). — Ko.4 किं करोषि; K3 B (except B5) किं रौषि (B1m as in text). — G3 om. from केना° up to end of 3.

4 G1 missing. — For 4 and 5, G3 subst. न किमपि मया कृतमिति. — K2 om. स. G3 अवोचत् (for प्रत्यु°). — D2 om. from जनमे° up to °रुवाच (6). T1 om. from भ्रातृ° up to स्थित्वा (46). K3 om. अभि-.

5 D2 T1 om. 5; G1 missing. For G3, cf. v. l. 4. — D5 °राध: कृत: (for °राद्धं).

6 D2 om. up to उवाच; T1 om. 6; G1 missing. — Ñ1 D5 स तां मातरं प्रत्यु°. — K1.4 Ñ1 °वेक्षेहं ह°. K4 T2 न चावलीढ इति; B4 नावलिहामीति; D2 न चाव°; G (G1 missing) न चावलीढेहमिति (G4–6 om. च); M न चावलीढमिति (M1.5 om. च).

7 T1 om. 7; G1 missing. — Before तच्छ्रु°, B2 ins. स; B1 सा. G2.4–6 M1 om. तच्छ्रुत्वा. B4 om. तस्य. D2 M (except M1) om. तस्य माता. B2 तन्मा°; G3 सा (for तस्य माता). N (except K D3.5) T2 G2.4–6 °त्र दु:खार्ता. B4 (m as in text) T2 G3.6 M2–5 अग°; D2 M1 अगमत्; G2.4.5 आग° (for उपाग°). K4 D1 om. यत्र स. K2 D3.6.7 T2 G6 M5 om. स. Ko.3 असौ; D5 राजा (for स). After °जय:, B4 ins. पारिक्षित:. After 7, G (G1 missing) ins. स्म (cf. 1 and v. l.).

8 T1 om. 8; G1 missing. — M (except M1),

C. 1. 669
B. 1. 3. 8
K. 1. 3. 8

किमर्थमभिहत इति । यस्माच्चायमभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्टं त्वां भयमागमिष्यतीति ॥ ८ ॥ स जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया दृढं संभ्रान्तो विषण्णश्चासीत् ॥ ९ ॥

स तस्मिन्सत्रे समाप्ते हास्तिनपुरं प्रत्येत्य पुरोहितमनुरूपमन्विच्छमानः परं यत्नमकरोद्यो मे पापकृत्यां शमयेदिति ॥ १० ॥ स कदाचिन्मृगयां यातः पारिक्षितो जनमेजयः कस्मिंश्चित्स्वविषयोद्देशे आश्रममपश्यत् ॥ ११ ॥ तत्र कश्चिदृषिरासांचक्रे श्रुतश्रवा नाम । तस्याभिमतः पुत्र आस्ते सोमश्रवा नाम ॥ १२ ॥ तस्य तं पुत्रमभिगम्य जनमेजयः पारिक्षितः पौरोहित्याय वव्रे ॥ १३ ॥ स नमस्कृत्य तमृषिमुवाच । भगवन्नयं तव पुत्रो मम पुरोहितोऽस्त्विति ॥ १४ ॥ स एवमुक्तः प्रत्युवाच । भो जनमेजय पुत्रोऽयं मम सर्प्यां जातः । महातपस्वी स्वाध्यायसंपन्नो मत्तपोवीर्यसंभृतो मच्छुक्रं पीतवत्यास्तस्याः कुक्षौ संवृद्धः । समर्थोऽयं भवतः सर्वाः पापकृत्याः शमयितुमन्तरेण महादेवकृत्याम् । अस्य त्वेकमुपांशुव्रतम् । यदेनं कश्चिद्ब्राह्मणः कंचिदर्थमभियाचेत्तं तस्मै दद्यादयम् । यद्येत-

---

omitting स at the beginning, read it before तत्रो°. — K2.4 Da यन् (for अयं). D2–4 मम (for मे). B4 om. किंचित्. M1.3 transp. न and किंचित्. — After °राध्यति, K1 Ñ2 V1 B (except B4) Dn D1.3.4.6 ins.: नावेक्षते हवींषि नावलेढि (B2.3 °वलीढ इति). — After (the first) इति, V1 Dn D2.4m.5.6 S (T1 om.; G1 missing) ins.:

192* न किंचिदुक्तवन्तस्ते । सा तानुवाच ।

[D4m G2.4–6 °वतस्तानाह सरमा. D5 om. ते । सा. — T2 G3 M तान्पुनरुवाच.]

— K2 यस्मात्त्वभि°; K4 °स्मात्त्वयायमभि°; Ñ1 V1 D G6 °स्माद्यमभि° (D2 as in text; D5 °स्मात्त्वयाभि°); B4 (m as in text) यतोयमभि°; G2.4.5 °स्माद्भि°. K4 B4 G (G1 missing) M ना(M3.4 न)पराधी (B4m कारी); D4 नाप° (for ऽनपकारी). G2 तस्माद्दुष्टं; G3 °स्माद्विपतं.

9 T1 om. 9; G1 missing. — K1 Ñ V1 B (except B4) D om. स. Ñ3 V1 B1 D (except Da D2.5) G6 भृशं (for दृढं). D6.7 संतप्तो (for संभ्रा°).

10 T1 om. 10; G1 missing. D5 om. 10—11. — Ko D3.4 om. स. G2–5 M हस्तिन°. Ko T2 अभ्ये°; K1 समे° (for प्रत्ये°). K1 D2 Dn D1.3.4 अन्विष्यमाणः; K3 अभिगच्छ°; G2 °मानं. M (except M1) चिंताम् (for यत्नम्). G2.3 संशम°; G4–6 नाश° (for शम°).

11 D5 T1 om. 11; G1 missing. K1 V1 Dn D1.2 S (T1 om.; G1 missing) गतः (for यातः). Dn2 D6.7 G2–5 M (except M5) पारीक्षि°. K1 Ñ2 V1 B D (except D2; D5 om.) °विषये (for °विषयो°). G2.3 अगच्छत् (for अपश्यत्).

12 T1 om. 12; G1 missing. — K1 reads आसां° after (the first) नाम. G2.3 तत्र च निवेशयांचक्रे श्रुत° नाम कश्चिदृषिः. — Ñ1 D5 M1 तस्याभि(D5 °पि)हि(M1 °र)तः; Dn D1.3.4.6.7 तस्य तपस्यभिरतः. K1 पुत्र आसीत्; M (except M1) °त्रश्चास्ते. After 12, B3 T2 G (G1 missing) M2–4 ins.: तपोभिः संभृ(G2.3 °वृ)तः (T2 G6 M2–4 °तं).

13 T1 om. 13; G1 missing. — D2.6.7 om. तं. G2.3 पुत्रमुप(G3 °पा)गम्य. Ñ1 T2 om. पारि°. Dn D2.6–7 G2–5 M (except M5) पारी°.

14 T1 om. 14; G1 missing — K1.2 T2 M2.4.5 om. स. — D1 G3 om. अयं. G2 om. अयं तव. B4 भवतु (for अस्तु).

15 T1 om. 15; G1 missing. — G4 om. स. After °वाच, B (B4 before °वाच) D (except D2) ins. जनमेजयं. Ko.1.3 भो राजन् जन°; G2.3 भो भो जन°. K1.4 G4–6 om. अयं. K3 भार्यायां; D2.5 सर्पिण्यां (for सर्प्यां). — K2 G (G1 missing) °तपाः (for °तपस्वी). D2 °संयुतो (for °संपन्नो). B5 om. मत्तपोवीर्यसं°. V1 D3.4 G2 महत्तपो- (for मत्तपो-). Ko.2–4 -संभृतं; K1 Ñ V1 B4 D (except Dn1.n2 D2.5) -संभू°; G2.3 -संपन्नो (for -संभृतो). T2 G4–6 M शुक्रं; G3 °क्रः (for शुक्रं). G4–6 पिबंत्याः (for पीतवत्याः). S (T1 om.; G1 missing) सर्प्याः (for तस्याः). K3 Ñ3 D5–7 T2 संभूतः; B °वृत्तः (B3m °भूतः; B4 °भूतः; B4m as in text); Dn D1.3.4 जातः (for संवृद्धः). — K1 transp. सर्वाः and पापकृत्याः. After शमयितुं, M2.4 ins. शक्तः and om. from अन्त° up to °मुक्तो (16). G2 शमयितुं महत्तरेण देवकृत्येन. — Before अस्य, T2 ins. अपि च. G3 om. अस्य. T2 G2.4–6 M3.5 अस्य वै विद्यते त्वेक°; M1 अपि चास्यास्त्येक°. D3.4 °शुमहाव्रतं. — D3.4 S (T1 M2.4 om.; G1 missing) यद्येनं. B4.5 °नं यः कश्चि°. G4–6 om. ब्राह्मणः. K3.4 Da1

दुस्सहसे ततो नयस्वैनमिति ॥ १५ ॥ तेनैवमुक्तो जनमेजयस्तं प्रत्युवाच । भगवंस्तथा भविष्यतीति ॥ १६ ॥

स तं पुरोहितमुपादायोपावृत्तो भ्रातॄनुवाच । मयायं वृत उपाध्यायः । यदयं ब्रूयात्तत्कार्यमविचारयद्भिरिति ॥ १७ ॥ तेनैवमुक्ता भ्रातरस्तस्य तथा चक्रुः । स तथा भ्रातॄन्संदिश्य तक्षशिलां प्रत्यभिप्रतस्थे । तं च देशं वशे स्थापयामास ॥ १८ ॥

एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदृषिर्धौम्यो नामायोदः । तस्य शिष्यास्त्रयो बभूवुरुपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति ॥ १९ ॥ स एकं शिष्यमारुणिं पाञ्चाल्यं प्रेषयामास । गच्छ केदारखण्डं बधानेति ॥ २० ॥ स उपाध्यायेन संदिष्ट आरुणिः पाञ्चाल्यस्तत्र गत्वा तत्केदारखण्डं बद्धुं नाशक्नोत् ॥ २१ ॥ स क्लिश्यमानोऽपश्यदुपायम् । भवत्वेवं करिष्यामीति ॥ २२ ॥ स तत्र संविवेश केदारखण्डे । शयाने तस्मिंस्तदुदकं तस्थौ ॥ २३ ॥

ततः कदाचिदुपाध्याय आयोदो धौम्यः शिष्यानपृच्छत् । क्व आरुणिः पाञ्चाल्यो गत इति ॥२४॥ C. 1. 681 R. 1. 3. 25 K. 1. 3. 25

D8.6 T2 किंचिदर्थं; B3 G2 कश्चि°. Ko.1 B4 D2 G2-5 °याचते; K3.4 B2 G6 M1 °याचेत (for °याचेत्). Ñ2 B4.5 Dn D1 G2.3 om. तं. B2 D5 T2 G4-6 तत् (see below); M1.5 ततः (for तं). G4-6 M8 transp. तं (G4-6 तत्; see above) and तस्मै. — Before यचेत°, D2-4 ins. मयैतदुक्तं. T2 G (G1 missing) M1.3.5 यचेतत्सहसि (T2 °से). Before ततो, D2 ins. यचेतत्संपादयसि. T2 G3 इतो (for ततो).

16 T1 om. 16; G1 missing. — M2.4 om. तेनैवमुक्तो (cf. v. l. 15). D2.3 तेनेदमु°. — Before तथा, Dn D1.5-7 ins. तत्. B1 (m as in text). 5 क(B5 च)रिष्यामीति.

17 T1 om. 17; G1 missing. — After तं, T2 ins. पुत्रं. Da D1-3 °दायोपवृ°; G2.3 °दाय निवृ°; Cd as in text. — K4 आनीत (for वृत). M (except M1) transp. अयं and वृतः. — D2.3 om. अविचारयद्भिः. B1 (m as in text). 5 °विचार्यमिति. Ko.3 ins. भवद्भिः before, K1.4 Ñ2 B (B4 marg.) Da D1.2.6.7 after, अविचारयद्भिः; on the other hand after the latter, M (except M1) ins. युष्माभिः.

18 T1 om. 18; G1 missing. — G2.3.6 M ins. त्रयः before, and ते after, तस्य (M1 om. ते). K3 D5 अस्य (for तस्य). — B1 (m as in text) G4.5 om. स. After तथा, G4-6 ins. तान्. B3 °न्समुद्दिश्य. V1 संप्रतस्थे; B4 अभिप्र°; T2 प्रतिप्र°. K3 D1-4.6.7 G2-5 om. -प्र-. — D8 M1 om. च. D5 निजवशे; T2 G2.3 M3.5 स्वव°; G6 M2 स्वांशे; M4 स्ववं° (for वशे).

19 T1 om. 19; G1 missing. — D6.7 अवसरे (for अन्तरे). M1 om. कश्चिदृषिर्. K1.4 Ñ V1 B D (except D1; for D2 see below) नामापोदः; T2 G2.3 °मायातः; G6 °मायोनिजः; Nilp Cd as in text. ❀ Dev: अयोदद्दिति वा पाठः। अयोमयां दंता अस्येति। ❀ D2 नामापोदस्यापत्यं. T2 G2.3 M (except M1) ins. सं- before बभू°. B4 ins. च after °मन्युः. D4 S (T1 om.; G1 missing) °रुणिपांचालो (M °ल्यो). D4 M वै°; T2 G4-6 बै°; G2.3 बैल्वः (for वेदः). K1.2 Ñ1 D2-4 T2 G4-6 M1 om. च; cf. 1.

20 T1 om. 20; G1 missing. — M1 पुत्रं (for शिष्यं). B4 ins. आहूय after °ष्यम्. S (T1 om.; G1 missing) °णिपांचालं (G2 °लिं; M °ल्यं). — Before गच्छ, K3 ins. वत्स; T2 G2.3.6 भो; M भो आरुणिपांचाल्य. B1.4 M1.2.5 ins. उप- before बधा°. B1m बध्यतामिति.

21 T1 om. 21; G1 missing. — K2 om. up to °खण्डं. Dn1 D3 M2 om. स. M1 transp. स उपा° and संदि°. S (T1 om.; G1 missing) °णिपांचालः (M °ल्यः). K1 V1 B4 D7 G4-6 M om. तत्. K1 om. बद्धुं. B1m.4 D1.6.7 T2 G2-5 M (except M1.2) बंधुं. N °शकत् (K D5 as in text; D2-4 अशक्तः) (for नाश°).

22 T1 om. 22; G1 missing. — K (except K1) D3.4.6.7 M1.3.5 संक्लिश्य° (for स क्लि°). K1 नापश्यत्तपाय (sic); K2 अथाचिंतयदुपायं पश्यत्; K3 [ऽ]चिंतयदु°; K4 [ऽ]चिंतयदुपायं नापश्यत्; T2 G2.3.6 M2-5 गतिमपश्यत्; G4.5 [ऽ]अवरिकिंचित् (for ऽपश्यदुपायं). Ñ1 M1 om. उपायम्. — G6 ins. तावत् before करि°. G4-6 om. इति.

23 T1 om. 23; G1 missing. — K3 transp. संवि° and केदा°. — After °याने, Ñ B4.5 D2-4 M3 ins. च; B1 Da तु; B3 तथा; Dn D1.6.7 M5 च तथा.

24 T1 om. 24; G1 missing. — K4 तत्र (for ततः). Ñ1 ins. स before, G2-5 M2.4 after, कदाचित्. After °ध्यायः, G4-6 ins. तस्मिन्नायाते. K1 आयतौ; K3 °यादौ; Ñ1 G4.5 °यातो; Ñ2 V1 B D °पोदो; T2 स; G3 °योथ-; G6 °योद- (for आयोदो); cf. v. l. 19. B4 D3.4 T2 G4-6 शिष्यावृ°. — K4 S (T1 om.; G1 missing) °णिपांचालो (K4 M °ल्यो).

C. 1. 690
B. 1. 3. 26
K. 1. 3. 26

ते प्रत्यूचुः । भगवतैव प्रेपितो गच्छ केदारखण्डं बधानेति ॥ २५ ॥ स एवमुक्तस्ताञ्शिष्यान्प्रत्युवाच । तस्मात्सर्वे तत्र गच्छामो यत्र स इति ॥ २६ स तत्र गत्वा तस्याह्वानाय शब्दं चकार । भो आरुणे पाञ्चाल्य क्वासि । वत्सैहीति ॥ २७ ॥ स तच्छ्रुत्वा आरुणिरुपाध्यायवाक्यं तस्मात्केदारखण्डात्सहसोत्थाय तमुपाध्यायमुपतस्थे । प्रोवाच चैनम् । अयमस्म्यत्र केदारखण्डे निःसरमाणमुदकमवारणीयं संरोद्धुं संविष्टो भगवच्छब्दं श्रुत्वैव सहसा विदार्य केदारखण्डं भवन्तमुपस्थितः । तदभिवादये भगवन्तम् । आज्ञापयतु भवान् । किं करवाणीति ॥ २८ ॥ तमुपाध्यायोऽब्रवीत् । यस्माद्भवान्केदारखण्डमवदार्योत्थितस्तस्माद्भवानुद्दालक एव नाम्ना भविष्यतीति ॥ २९ ॥ स उपाध्यायेनानुगृहीतः । यस्मात्त्वया मद्वचोऽनुष्ठितं तस्माच्छ्रेयोऽवाप्स्यसीति । सर्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति सर्वाणि च धर्मशास्त्राणीति

---

25 T1 om. 25; G1 missing. — B4 (m as in text). 5 D3–5 T2 G1–6 तौ (for ते); cf. v. l. 24. After ते, Ñ V1 B1.2.4m D (except D2–6) ins. तं. B4.5 D5 T2 G1–6 °त्यूचतुः; D3.4 प्रोचतुः (for प्रत्यू°). — K1.4 Ñ D (except D2–4) भगवंस्त्वयैव प्रे°. S (G1 missing) om. गच्छ. B4 ins. उप- before बधा°.

26 T1 om. 26; G1 missing. — K2 G4–6 M2.4 om. स. M (except M1) om. शिष्यान्. B4 (m as in text). 5 D3 G4–6 तौ शिष्यौ (for ताञ्शिष्यान्); cf. v. l. 24, 25. — D3.4 om. तत्र. K1 B4 Dn D1.6.7 T2 G3–6 transp. सर्वे and तत्र. After °च्छामो, B4 ins. वयं. Before इति, K1.3 Ñ2 V1 B D (except D2–4) ins. गत.

27 T1 om. 27; G1 missing. — Da1 M1 om. स. T2 G1 om. स तत्र. K2 D2–4 G2.3.5.6 M (except M1) om. तत्र. T2 तत्र; G6 तत्र हि (for तस्य). — S (T1 om.; G1 missing) °णिपांचाल (M °ल्य).

28 T1 om. 28; G1 missing. — K3 B3 Dn3 D5 G4–6 om. स. S (except M1; T1 om.; G1 missing) °णिपांचालः (M2–5 °ल्यः) (for आरुणिः). D3.8 सहसोद्दाल्योत्थाय. Ko.3 B1 om. तं. B5 G3–6 M1 om. उपाध्यायं. T2 अथ धौम्यं (for तमुपाध्यायं). — M5 om. from चैनं to सहसा. — K3 om. अयं. T3 G (G1 missing) M2–4 अहं (for अयं). K2.3 °स्मिन्; T3 G6 °स्मात् (for अस्मि). K2.3 T2 G6 M1 om. अत्र. T2 G6 °खंडात् (for °खण्डे). D5 om. अवार°. Ko.4 V1 B4m अधार°; Ñ2 अवधार° (for अवार°). Ñ1 G2–5 M (except M5) om. सं- (of संरो°). D5 संदि°; T2 प्रवि°; G2–5 संप्रवि° (for संविष्टो). After °च्छब्दं, Ñ V1 D5 ins. च. T2 समश्रुत्वैव (sic) (for श्रुत्वै°). G4.5 transp. एव and सह°. Ko.2 अवदाल्य; K4 अवदा° (for विदार्य). — K1 om. from विदार्य up to भवान् (29). — K2.4 Ñ2 V1 Da D2.5–7 T2 G2.4–6 भगवंतं (for भवन्तं). — G4 om. from तदभि° up to °र्योत्थितः (29). — D2–4 °वादयामि. Ñ1 om. भग°. K3.4 B3–5 Da1 T2 G3 भवंतं; D2.5 °गवन्; D3.4 °वान् (for भग°). — K2 V1 B3 D5 भगवान्; D4 °गवन् (for भवान्). D6.7 °ज्ञापय भगवन्. — Ñ2 V1 B4m Dn कं (for किं). After किं, Ñ2 V1 B D (except D2–4.6.7) ins. अर्थे (B1 अहं; B1m अर्थे). B4 (m as in text) करोमि (for करवाणि).

29 T1 om. 29; G1 missing. K1 om. up to भवान्; G4 up to °र्योत्थितः (cf. v. l. 28). — Ñ2 V1 Dn D6.7 स एवमुक्तः (for तं). After तं, D1 ins. स एवं. N (except K2–4 Ñ1 B4 D2–4; K1 om.) प्रत्युवाच (for अब्रवीत्). — D6.7 यत् (for यस्मात्). K3 इदं (for the first भवान्). Before केदा°, Ko.2.4 D2.4 ins. इमं; Ñ1 इति; B4 इदं. After °खण्डं, B1 ins. सहसा. Ko.3.4 °दाल्य; Ñ V1 B D (except D2) G2 M (except M1) विदा° (for अवदार्य). K1 अवदार्यल्योत्थि° (sic). D6.7 तत् (for तस्मात्). Ñ2 V1 B (except B4) D (except D2–5; for D1 see below) omitting भवान् before उद्दालकः, read it after नाम्ना. D1 G6 om. (the second) भवान्. K1 D6.7 om. एव. K (except K1) B1 D2–4 T2 अस्तु; Ñ1 M1 अस्ति; G (G1 missing) M2–5 भवतु (for भविष्यति).

30 T1 om. 30; G1 missing. D1 (hapl.) om. from उपा° up to °मुक्त (31). — K3 Ñ2 V1 B (except B4) D (except D2–4) om. स. — After यस्मात्, K4 Ñ B D (except D2–4; D1 om.) ins. च. N (except K D2–4; D1 om.) मद्वचनं (for मद्वचः). Ñ2 एवाप्स्य° (for अवाप्स्य°). Ñ1 V1 B (except B4) Dn D2–5 T2 G (G1 missing) om. (the first) इति; cf. 77. — D5 G4–6 om. (the first) च. Ko.4 D2–4 T2 M2–5 om. ते; G2.3 M1 om. च ते. K1.3 Da D5 G2.3 om. (the second) च. M2.5 om. धर्म-. K2 G2.3 M2–5 om. (the last) इति. M1 च (for इति).

॥ ३० ॥ स एवमुक्त उपाध्यायेनेष्टं देशं जगाम ॥ ३१ ॥

अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदस्य धौम्यस्योपमन्युर्नाम ॥ ३२ ॥ तमुपाध्यायः प्रेषयामास । वत्सोपमन्यो गा रक्षस्वेति ॥ ३३ ॥ स उपाध्यायवचनादरक्षद्गाः । स चाहनि गा रक्षित्वा दिवसक्षयेऽभ्यागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ३४ ॥ तमुपाध्यायः पीवानमपश्यत् । उवाच चैनम् । वत्सोपमन्यो केन वृत्तिं कल्पयसि । पीवानसि दृढमिति॥३५॥ स उपाध्यायं प्रत्युवाच । भैक्षेण वृत्तिं कल्पयामीति ॥ ३६ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । ममानिवेद्य भैक्षं नोपयोक्तव्यमिति ॥ ३७ ॥

स तथेत्युक्त्वा पुनररक्षद्गाः । रक्षित्वा चागम्य तथैवोपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ३८ ॥ तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वोवाच । वत्सोपमन्यो सर्वमशेषतस्ते भैक्षं गृह्णामि । केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसीति ॥ ३९ ॥ स एवमुक्त उपाध्यायेन प्रत्युवाच । भगवते निवेद्य पूर्वमपरं चरामि । C. 1. 705 B. 1. 3. 41 K. 1. 3. 41

---

31 T1 om. 31; G1 missing. — D1 om. स एवमुक्त (cf. v. l. 30). — Ñ2 B3 Da D3 om. स. K3 transp. स and एवमु°. D2–4 स्व- (for इष्टं). G4. 6 इष्टान्देशान्. — After 31, B1. 3. 4 ins. ह; Ko. 4 D2–4 एतस्यैषा परीक्षा आरुणेः (D2 om. आ°).

32 T1 om. 32; G1 missing. — G4–6 om. शिष्यः after °परः; G4. 5 read it after °योदस्य, G6 after धौम्यस्य. Ñ2 D2–4 तथा (for तस्य). K1. 2. 4 Ñ V1 B Da D6. 7 G2 आपोद°; D2–4 T2 उपाध्याय° (for आयोद°). Dn D1 आपोदधौ°; G3. 6 M (except M5) °योदधौ°. V1 om. धौम्यस्य. G2. 3 om. नाम.

33 T1 om. 33; G1 missing. — After तं, K1 Ñ2 B D (except D2–4) ins. च. — Ñ2 V1 B (except B5) Da D5. 6 G4. 5 M1. 5 रक्ष (for रक्षस्व).

34 T1 om. 34; G1 missing. — D6 om. (the first) स. — V1 सर्वदा; B4 M1 सदा (for स च). Ñ1 B3 D2–4 T2 G (G1 missing) M2. 4. 5 om. गा. M1. 3 transp. गा and रक्षि°. After °क्षये, K1 Ñ2 B D (except D2–4) ins. गुरुगृहं. Ñ2 B D (except D2–4) आग°; T2 G2. 6 M स्वाग° (for अभ्याग°).

35 T1 om. 35; G1 missing. — K2 प्रीत्या नमस्यंतं (for पीवानमपश्यत्). Before अपश्यत्, M1. 5 ins. एव. D5 दृष्ट्वा; G2. 3 पश्यते स्म; G4–6 एव दृष्ट्वा (for अपश्यत्). — D5 शिष्यं (for चैनं). G4–6 om. चैनं. — V1 om. वत्सोप°. K4 कां नु (for केन). G4. 5 transp. केन वृत्तिं कल्प° and पीवानसि. Ko ins. परि- before कल्प°. T2 G6 om. पीवानसि. G4. 5 om. दृढमिति. Ko. 2 D2–5 दृढतरमि°; V1 दृढोसीति; B4 भृशमि°.

36 T1 om. 36; G1 missing. — D3. 6 om. स. M1 °ध्यायवचनं श्रुत्वा प्रत्यु°. D5 om. प्रति-. — Ko (hapl.) om. from भैक्षेण up to °वाच (37). Before भैक्षे°, K1 B1. 3 m Da2 Dn D1. 6. 7 ins. भो. The MSS. vary between भैक्ष- and भैक्ष्य-, both here and below. G2. 3 भैक्षवृत्तिं. D5 om. वृत्तिं °यामि.

37 T1 om. 37; G1 missing. Ko om. up to °वाच (cf. v. l. 36). — D6. 7 तमुवाचोपाध्यायः (for तमु°–°वाच); cf. v. l. 41, 45. — Before मम°, T2 ins. निवेद्य गुरवेनुज्ञातो भुंजीयादिति धर्मः तस्मात्. K1 Ñ2 V1 B D (except D2–4) मयि (for मम). G2. 3 भिक्षितं (for भैक्षं). K1. 2. 4 D3–5 G2. 3 °पभोक्तव्यं. B (except B1) D5 om. इति (ins. in B3 marg.). — After 37, N (except Ko. 3 Ñ1) ins.:

193* स तथेत्युक्त्वा भैक्षं चरित्वोपाध्यायाय न्यवेदयत् ।
स तस्मादुपाध्यायः सर्वमेव भैक्षमगृह्णात् ।

[D2 om. स तथा. K1 V1 B1. 3 Dn D1 उक्तः (for उक्त्वा). V1 B (except B1) Da °ध्यायस्य (for °ध्यायाय).]

38 T1 om. 38; G1 missing. — D6. 7 om. तथेत्यु°. K4 V1 कदाचित् (for तथेत्यु°). Ko–2 B1. 3 Dn D1–4 उक्तः (for उक्त्वा). — V1 om. from पुन° up to °क्षित्वा च. — Before रक्षि°, K1 Ñ2 B (except B4) D (except Dn D2–4) ins. अहनि; K4 ततः प्रभृति स. D6. 7 भिक्षि° (for रक्षि°). After °क्षित्वा, K1 Ñ2 B D (except D2–4) ins. निशामुखे गुरुकुलं (Ñ2 B2. 4. 5 D5 °गृहं), and om. च. T2 G (G1 missing) पुनराग° (G2. 3 पुनरुपा°) (for चागम्य). M1 om. रक्षित्वा चा°. M1 पुनर् (for तथैव). K1 Ñ2 B D (except D2–4) गुरोः (for तथैवोपाध्यायस्य).

39 T1 om. 39; G1 missing. — G2. 3 M (except M1) om. तथापि. K (except K1) T2 तथैव (for तथापि). B2 G4–6 om. अपि. K1 G6 अवोचत्; Ñ1 चैनमुवा°; V1 अवादीत्; T2 तथोवा° (for उवाच). — D6. 7 om. सर्वं. V1 एव (for अशेषतस्ते). — G2. 3 om. इदानीं. — In G2, 39–45 are ins. in marg.

40 T1 om. 40; G1 missing. — After °मुक्तः, Ñ2 B (except B1) Da D5–7 ins. तं. K1 Ñ2 B D °ध्यायं.

C.1.705
B.1.3.41
K.1.3.41

तेन वृत्तिं कल्पयामीति ॥ ४० ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । नैषा न्याय्या गुरुवृत्तिः । अन्येषामपि वृत्त्युपरोधं करोष्येवं वर्तमानः । लुब्धोऽसीति ॥ ४१ ॥

स तथेत्युक्त्वा गा अरक्षत् । रक्षित्वा च पुनरुपाध्यायगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ४२ ॥ तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वा पुनरुवाच । अहं ते सर्वं भैक्षं गृह्णामि न चान्यच्चरसि । पीवानसि । केन वृत्तिं कल्पयसीति ॥ ४३ ॥ स उपाध्यायं प्रत्युवाच । भो एतासां गवां पयसा वृत्तिं कल्पयामीति ॥ ४४ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । नैतन्न्याय्यं पय उपयोक्तुं भवतो मयाननुज्ञातमिति ॥ ४५ ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय गा रक्षित्वा पुनरुपाध्यायगृहानेत्य गुरोरग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ४६ ॥ तमुपाध्यायः पीवानमेवापश्यत् । उवाच चैनम् । भैक्षं नाश्नासि न चान्यच्चरसि । पयो न पिबसि । पीवानसि । केन वृत्तिं कल्पयसीति ॥ ४७ ॥ स एवमुक्त

V_1 प्रोवाच (for प्रत्यु°). — G_{3-6} M (except M_1) om. भग°. K_3 D_5 भगवंस्ते; $\tilde{N}_1$ B_4 $D_{3.4}$ भव°; D_6 T_3 M_1 भवतो (for भग°). Before निवे°, V_1 $B_{2.4.5}$ S (T_1 om.; G_1 missing) ins. भैक्षं (also spelt °क्ष्यं). S (T_1 om.; G_1 missing) transp. निवे° and पूर्वं. Before अपरं, G_6 ins. तुभ्यं; M_1 मम. M_5 परमं (for अपरं). After °परं, $\tilde{N}_1$ ins. भैक्ष्यं. — D_{2-4} om. इति.

41 T_1 om. 41; G_1 missing. — $D_{6.7}$ तमुवाचोपाध्यायः; cf. v. l. 37, 45. — $D_{2-4.6.7}$ गुरुकुलवृ°. — After °मपि, K_1 $\tilde{N}_2$ V_1 B D ins. भैक्षोप($D_{6.7}$ ins. -वृत्ति-)जीविनां. Before एवं, $\tilde{N}_2$ Dn D_1 ins. इति. — $G_{4.5}$ M_1 om. इति.

42 T_1 om. 42; G_1 missing. — After °त्युक्त्वा, D_{2-4} ins. पुनर्; $G_{4.5}$ ता; G_6 अन्येद्युरपि. D_{2-4} S (except M_1; T_1 om.; G_1 missing) transp. गाः and अरक्षत्. — Before रक्षि°, K_2 ins. गा. K_2 $B_{4.5}$ D_{2-5} T_2 G_{4-6} M_2 om. च. K_3 गाः; $G_{2.3}$ अपि (for च). $\tilde{N}_2$ B_4 $G_{2.3}$ om. from उपा° up to °गम्य. T_2 G_{4-6} M om. उपाध्यायगृहं. $K_{0.1}$ °क्षित्वा च गाः पुनरुपावृत्य गृह°. $D_{3.4}$ °गत्य (for आगम्य). Da_2 M_5 °ध्यायाग्रतः.

43 T_1 om. 43; G_1 missing. — K_0 $\tilde{N}_1$ $B_{1.2}$ Da T_2 G (G_1 missing) M_{3-5} om. अपि. $G_{2.3}$ om. एव. B_4 अपश्यत् (for दृष्ट्वा). B_4 Da_1 T_2 M_1 om. पुनर्. — Before अहं, K_2 ins. भो; K_3 $\tilde{N}_2$ B D (except D_{3-5}) वत्सोपमन्यो (B_4 चैनं दृष्ट्वा). — B_4 हंत वत्स; G_2 हंत ते (for अहं ते). D_5 तत् (for ते). S (except M_1; G_1 missing) om. सर्वं. — Before पीवा°, G_3 ins. त्वं. $K_{0.1}$ D_2 G_6 पीवा (for °वान्). Before असि, K_0 $\tilde{N}_1$ ins. एव च; $K_{1.2.4}$ D_2 एव. After असि, $\tilde{N}_2$ V_1 B D (except D_{2-4}) ins. भृशं. — K_1 करोषि (for कल्प°). $K_{0.3.4}$ D_{2-4} om. इति.

44 T_1 om. 44; G_1 missing. — K_3 B_5 Dn_1 om. स. Before उपा°, K_1 $\tilde{N}_2$ V_1 B D T_2 ins. एवमुक्तस्तं (K_1 B_4 om. तं). — T_2 $G_{2.3.6}$ $M_{2.5}$ om. भो. $G_{4.5}$ M_1 ततः (for भो). T_2 तासां; G_6 तवा° (for एता°).

45 T_1 om. 45. — G_1 sets in again from प्रत्युवाच (cf. v. l. 1). — $\tilde{N}_2$ V_1 Dn $D_{1.6.7}$ तमुवाचोपाध्यायः; cf. v. l. 37, 41. — T_2 G_3 नैवं; G_2 M_{3-4} °व (for नैतन्). K (except K_3) $\tilde{N}_2$ V_1 D_{1-5} G_{1-3} °भोक्तुं. K_1 तव; K_4 $\tilde{N}_1$ D_{2-5} T_2 $G_{1.2}$ M भवता; D_6 भग° (for भव°). K_1 Ñ V_1 B D (except D_{2-4}) G_{4-6} $M_{1.3}$ नाभ्यनु°; $G_{2.3}$ $M_{2.4.5}$ न ह्यनु° (for -ननुज्ञा°).

46 T_1 om. up to स्थित्वा (cf. v. l. 4). — T_2 उक्त्वा (for प्रति°). After °ज्ञाय, M_1 ins. ररक्ष. K_1 G_{1-3} °ध्यायस्य (for °ध्याय-). $G_{2.3}$ om. -गृहाने°. K (except K_4) $\tilde{N}_2$ $B_{4.5}$ D (except Dn $D_{6.7}$) T_2 $G_{1.4-6}$ M -गृहं (for -गृहान्). K_2 D_{2-4} आगत्य; T_2 आगम्य; $G_{1.4-6}$ M आसाद्य (for एत्य).

47 $\tilde{N}_2$ ततः पुनर् (for तं). Before पीवा°, T G_{4-6} M_1 ins. तथा. All MSS. except K $\tilde{N}_1$ B_1 D_{2-4} T_2 G_1 M_1 दृष्ट्वा (for अपश्यत्). — All MSS. except K $\tilde{N}_1$ B_4 D_{2-4} $G_{1.3}$ M_1 om. चैनं. Before भैक्षं, N (except K $\tilde{N}_1$ B_1 D_{2-4}) G_1 ins. वत्सोपमन्यो; $G_{2.3}$ M (except M_1) त्वं. D_5 न भिक्षामश्ना°; T_2 न तद्भैक्षमश्ना° (for भैक्षं ना°). B_5 om. पयो न पि°. T G_{4-6} transp. पयः and न. — Before पीवा°, K_2 D_{2-4} ins. तथापि. T_1 $G_{4.5}$ om. पीवानसि. K (except K_2) पीवा (for पीवान्). After पीवान्, K $\tilde{N}_1$ $G_{2.3}$ M_1 ins. एव च (K_2 $G_{2.3}$ M_1 om. च). After असि, K_1 $\tilde{N}_2$ V_1 B D (except D_{2-4}) ins. भृशं. — After केन, K_1 $\tilde{N}_2$ V_1 B (except B_4) D (except D_{1-4}) ins. इदानीं. D_{2-4} G_2 om. इति.

48 T_2 om. स एव°. T_2 तं (for उपा°). K_1 transp. उपा° and प्रत्यु°. — D_5 S वत्सानां वदनाच्च्युतं (for भोः). After °बामि, T_2 $G_{1.6}$ ins. इति. K_1 om. इमे. K_3 D_5 T_1 $G_{1.4-6}$ M यदिमे (M_1 om. मे); D_{2-4} य इमे; T_2 G_2

उपाध्यायं प्रत्युवाच । भोः फेनं पिबामि यमिमे वत्सा मातॄणां स्तनं पिबन्त उद्गिरन्तीति ॥ ४८ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । एते त्वदनुकम्पया गुणवन्तो वत्साः प्रभूततरं फेनमुद्गिरन्ति । तदेवमपि वत्सानां वृत्त्युपरोधं करोष्येवं वर्तमानः । फेनमपि भवान्न पातुमर्हतीति ॥ ४९ ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय निराहारस्ता गा अरक्षत् । तथा प्रतिषिद्धो भैक्षं नाश्नाति न चान्यच्चरति । पयो न पिबति । फेनं नोपयुङ्क्ते ॥ ५० ॥ स कदाचिदरण्ये क्षुधार्तोऽर्कपत्राण्यभक्षयत् ॥ ५१ ॥ स तैरर्कपत्रैर्भक्षितैः क्षारकट्वूष्णविपाकिभिश्चक्षुष्युपहतोऽन्धोऽभवत् । सोऽन्धोऽपि चङ्क्रम्यमाणः कूपेऽपतत् ॥ ५२ ॥

अथ तस्मिन्ननागच्छत्युपाध्यायः शिष्यानवोचत् । मयोपमन्युः सर्वतः प्रतिषिद्धः । स नियतं कुपितः । ततो नागच्छति चिरगतश्चेति ॥ ५३ ॥ C. 1. 718 B. 1. 3. 53 K. 1. 3. 53

त इमे; G3 इमे (for यमिमे). M1 om. वत्सा. K2-4 B4 D1.2 T2 स्तनात्; Ñ2 V1 B1-3 D (for D1.2 see above) G1.4 °नान्; T1 G2.3.5 M °नानि. D3.4.6(before corr.).7 T1 पिबंति (for °बन्तः). Before उद्गि°, T2 G1-3 M (except M1) ins. फेनं. N (except Ñ1 B4) T1 G4-6 om. इति.

49 K2 (hapl.) om. up to °द्गिरन्ति. B4 transp. तं and उपा°. T1 G1.4-6 M1 read वत्साः after एते, omitting it after °वन्तो. T2 om. गुण° वत्साः before प्रभू°; ins. गुण° after फेनं. B5 D2-4 T G1.2 प्रभूतं (for प्रभू°). T1 G4.5 om. फेनं. After °रन्ति, T1 G1.2.4.6 ins. इति. — N (except Ko.2-4 Ñ1) एषां (for एवं). Before अपि, M (except M1) ins. वर्तमानः (see below). K2 G1 om. अपि. K3 गते (for अपि). Before वत्सा°, Ko.3 ins. सर्व-; T2 च. After °त्सानां, K3 ins. अपि. K3 वृत्त्युपरोधे (om. करोष्येवं); T2 G6 M5 प्रत्युप°; G2 उप°; G3 °परोधकं (for वृत्त्यु°). M2-4 एव (for एवं). M (except M1) om. वर्त° (see above). M1 ins. इति after °मानः. M1 om. from फेनमपि up to end of 49. — T1 G4-6 om. अपि भवान्. Ko.1 transp. भवान् and न. T2 G2.3 M (M1 om.) transp. न and पातुं. After न, T1 G4-6 ins. एव. D5.6 T1 G (except G1) अर्हसि. Ko.4 D (except D1) om. इति.

50 T1 G1.2.4.5 om. स. M1 पुनः (for स). After तथा, Ko.4 ins. एव. Ñ2 V1 B (B4 marg.) D (for D2-4 see below) °श्रुत्य; D2-4 M1 उक्त्वा (for प्रति°). B4 (orig.) °रस्थः; G1 °रस्तथा (for °रस्ता). T1 G4-6 om. ता. K1 om. ता गा. After गाः, G2.3 M2-5 ins. च. N (except K Ñ1 D2-4) M1 पुनररक्षद्गाः (B4 marg.; D7 cont. निराहारः)(for निरा°—°रक्षत्). — D3 om. from तथा प्रति° up to end of 51. — K3 B4 M5 om. तथा. M1 om. तथा प्रति°. G4.5 °षेधे; M3 °क्रुद्धो (for °षिद्धो). Before भैक्षं, D3.4 ins. असौ. — K4 T1 G4-6 transp. पयः and न. — After फेनं, K1 ins. च; B1 अपि. G4.5 transp. फेनं and न. K1.2.4 Ñ2 D1.4.5.7 G2.3 नोपभुंक्ते.

51 D2 om. 51 (cf. v. l. 50). T1 G4-6 °रण्येषु. G4.5 °पर्णानि (for °पत्राणि).

52 G4-6 °पर्णैः (for °पत्रैः). Ko.3.4 B5 D5 om. भक्षि°. K1 क्षारतिक्तकट्वूष्णरूक्षतीक्ष्णवि°; Ñ2 V1 B3 (m as in text) °ट्वम्लतीक्ष्णविपाकैः (V1 with तिक्त- ins. before क्षार-); B1.2 °ट्वूष्णविपाकैः; B4 °टुतावि° (m पाकैः); B6 °ट्वाम्लविपाकैश्च; Da Dn D1.6.7 क्षारतिक्तकटुरूक्षैस्तीक्ष्णविपाकैः; D2-4 °टुतिक्तवि°; D5 ins. -तीक्ष्ण- before -विपा°; T G1.4.5 M °टुकोष्ण° (M5 °टुकोष्णविपाकिरन्तः); G2.3 °टुकोष्णवारिभिः; G6 °टुतीक्ष्णोष्णविपाकाच्च. D5 T1 G1.5 चक्षुषा; G2.3 °क्षुर् (for °क्षुषि). Ñ B3.4 Da D6 G6 M2.3 °हते; D2-4.7 अप°; D5 M5 अपहते; G1.5 अभ्युप°; M1 अभिहते (for उपहतो). N (except K Ñ1 D2-5) बभूव (for ऽभवत्). — Before सोऽन्धो°, B3 D (except D1-5) M4.5 ins. ततः. V1 B (except B3) om. सोऽन्धोऽपि and instead ins. तत्र (B1 तत्; B4 m तत्र; B5 m ततः सोंधोपि). Ñ2 तत्र (for सः). B4 D2-5 चंक्रम°. Before कूपे, B4 ins. इतस्ततः. N (except K Ñ1 D2-7) पपात (B4 marg.; orig. as in text); G2.3 पतति स्म (for ऽपतत्).

53 B5 om. अथ. B4 (m as in text) तथा च (for अथ). After °गच्छति, K1 Ñ2 V1 B (B4 after °ध्यायः) D (except D5) ins. सूर्ये चास्ताचलावलंबिनि (V1 B2.5 D2-4.6.7 om. च); G2.3 ins. स. D6 T2 G6 शिष्यं (for °ष्यान्). K1 अब्रवीत्; M1 °चोदयत् (for अवोचत्). — K2.6 Ñ2 V1 Dn D3-5 ins. after अवोचत्: K4, after 53:

194* नायात्युपमन्युः। त ऊचुः। वनं गतो गा रक्षितुमिति। तानाह उपाध्यायः।

— K4 cont.: उपमन्युः प्रेषितः. — B4 T2 om. स. K3 D2-4 T1 G1-6 om. स नियतं. M1 नूनं (for निय°).

C. 1. 718
B. 1. 3. 53
K. 1. 3. 53

स एवमुक्त्वा गत्वारण्यमुपमन्योराह्वानं चक्रे । भो उपमन्यो क्वासि । वत्सैहीति ॥ ५४ ॥ स तदाह्वानमुपाध्यायाच्छ्रुत्वा प्रत्युवाचोच्चैः । अयमस्मि भो उपाध्याय कूपे पतित इति ॥ ५५ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । कथमसि कूपे पतित इति ॥ ५६ ॥ स तं प्रत्युवाच । अर्कपत्राणि भक्षयित्वान्धीभूतोऽस्मि । अतः कूपे पतित इति ॥ ५७ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । अश्विनौ स्तुहि । तौ त्वां चक्षुष्मन्तं करिष्यतो देवभिषजाविति ॥ ५८ ॥ स एवमुक्त उपाध्यायेन स्तोतुं प्रचक्रमे देवावश्विनौ वाग्भिर्ऋग्भिः ॥ ५९ ॥

प्र पूर्वगौ पूर्वजौ चित्रभानू
गिरा वा शंसामि तपनावनन्तौ ।
दिव्यौ सुपर्णौ विरजौ विमाना-
वधिक्षियन्तौ भुवनानि विश्वा ॥ ६०
हिरण्मयौ शकुनी सांपरायौ

— G1-6 M1 om. ततो. K3 नागतः; T1 °च्छत् (for °गच्छति). After °च्छति, K3 B5 D3 G2 ins. इति. G1.3 om. चिरगतश्चेति. K2 Ñ V1 B3 D (except Da D5) T1 G5.6 चिरं (for चिर-). Dn D1.6.7 om. -गतश्च. B3 om. च. T1 G1-6 M तु (for च). Before इति, Da ins. अन्विष्य; Dn D1.6.7 ततोन्वेष्य. After 53, K0 ins. अन्विष्यतामितश्चेतश्चेति, while K4 ins. a passage given above (q. v.).

54 Ñ2 V1 B (except B4) D (except D2-5) om. स. After °मुक्त्वा, K1 Ñ2 V1 B (except B4) D (except D5) ins. शिष्यैः सार्धं (D2-4 cont. अरण्यं). K1 Ñ2 V1 B D (for D5 see below) transp. गत्वा and अरण्यं. D5 G2.3 गत्वारण्ये. Before उपमन्योः, G1-3 M2-5 ins. उपाध्याय. T G4-6 M1 उपाध्यायः (for उपमन्योः). N (except K Ñ1 B4 D2-5) तस्याह्वानाय शब्दं चकार (for उपमन्योराह्वानं च°). — T2 om. वत्स. G1 om. एहि.

55 D2-5 तथा° (for तदा°). T1 G4.5 °ह्वानात् (for °ह्वानमुपाध्यायात्). K3 D5 °ध्यायस्य; B1 °ध्यायवचः (for °ध्यायात्). Ñ2 V1 B1-3.5 Da Dn D1.6.7 उपाध्यायवचनं (for तदाह्वानमुपाध्यायात्). G2.3 उप(G3 °पा)श्रुत्वा (for उपाध्यायाच्छ्रुत्वा). — K1 Ñ1 D2-5 T2 M3 अहम्; G1 अयमहम् (for अयम्). N (except K Ñ1 B4 D1.5) G1.4.5 अस्मिन् (for अस्मि). N (except K Ñ1 B4 D2.4.5) T2 om. भो उपाध्याय. After पतितः, N (except K Ñ1 B4 D2-7) ins. अहम् (for K3 see below); K3 M1 अस्मि.

56 Before 56, D5 ins. स एवमुक्तवारण्ये. T1 G6 स (for तम्). — K0.2.4 D3.5-7 G1.6 अस्मिन्; K1 Ñ2 B Da Dn D1 त्वमस्मिन्; M2.4.5 अपि (for असि).

57 Before 57, K0.2.3.4 m ins. ततः. — After स, T G4-6 ins. च. D6 om. तं. K1 B Da Dn D1 उपाध्यायं; G2.3 तु (for तं). After तं, Ñ2 V1 ins. उपाध्यायं. — B4 D6 मया भक्षितानि । ततोऽस्मि (D6 °स्मिन्) (for भक्षयित्वा). T1 G4.5 अंधोभू(G5 °भ)वं (for अन्धीभूतोऽस्मि). K0 B4 D6.7 om. अस्मि. — B4 D6 om. अतः. K0.4 D7 ततः (for अतः). Before कूपे, K4 G6 ins. अस्मिन्; D7 संक्रममाणः; T2 G1-3 M2-5 चंक्रम्य(M2.4 °म)माणः. K2.3 Ñ1 D2-5 G4.5 M1 om. कूपे. K0 अस्मिन्; T1 अन्यस्मिन्; G4.6 अस्यस्मिन् (for कूपे). D6 ins. नि- before पतित. After पतितः, B1 ins. अहम्.

58 G4 स्तुतौ (for तौ). Ñ2 V1 B (except B4) D (except D2-5) read देवभिषजौ after तौ; T1 G4-6, after त्वां. M1 स्तुत्वा (for त्वां). K0.2.4 D2-5 करिष्येते; Ñ2 V1 B (except B4) D (for D2-5 see above) कर्तारौ (for करि°).

59 T2 G4-6 M1 °ध्यायवचनेन (for °ध्यायेन). Before स्तोतुं, N (except K Ñ1 B4 D1-4) ins. उपमन्युरश्विनौ (D5 cont. देवौ). D6 om. from स्तोतुं up to °श्विनौ. K1 Dn D1.7 G6 उप- (for प्र-). Before देवा°, K3 ins. उपमन्युरुवाच । ॐ. B1.6 Da D5 transp. वाग्भिः and ऋग्भिः. G1.3 om. ऋग्भिः.

60 [☞ The text of the Aśvin hymn (st. 60–70) is still highly uncertain, in part even quite unintelligible, the MSS. being at this point all very corrupt.—One Devabodha MS. (Baroda 11372) incorporates the entire text of the hymn, in an extremely corrupt form; in the other Dev. MS. (Baroda 12928) the corresponding folios are missing. Since every word of the hymn has been commented on by Dev., it is possible to reconstruct the text of the entire hymn, as read by Dev., from the pratīkas in the comm. Just for the text of this hymn, therefore, the readings of Cd have been cited only when they differ from those of the constituted text, and not also when the two texts agree as has

नासत्यदस्रौ सुनसौ वैजयन्तौ ।
शुक्रं वयन्तौ तरसा सुवेमा-
वभि व्ययन्तावसितं विवस्वत् ॥ ६१
ग्रस्तां सुपर्णस्य बलेन वर्तिका-
ममुञ्चतामश्विनौ सौभगाय ।
तावत्सुवृत्तावनमन्त मायया
सत्तमा गा अरुणा उदावहन् ॥ ६२
षष्टिश्च गावस्त्रिशताश्च धेनव
एकं वत्सं सुवते तं दुहन्ति ।
नानागोष्ठा विहिता एकदोहना-
स्तावश्विनौ दुहतो घर्ममुक्थ्यम् ॥ ६३
एकां नाभिं सप्तशता अराः श्रिताः

C. 1. 726
B. 1. 3. 61
K. 1. 3. 61

been done for those portions for which the text of Dev. is not known in its entirety.]

Before 60, K1 ins. ॐ अश्विभ्यां नमः; D3 G1.6 ॐ. — a) G2 om. प्र पूर्वगौ. Da1 (hapl.) om. पूर्वगौ. G3 transp. पूर्वगौ and °जौ. After °गौ, Ñ2 B4 ins. देवौ. — b) Ko Ñ1 S om. वा. K3 D6 चा-; D2 Arjp (MSS. erroneously वा) वां (for वा). D2 प्रशंसा° (for शं°). Ko.2.4 Ñ B D (except D2.4) Cd तपसा ह्यनंतौ; T1 M3 तपसाव°; Arjp तपसा हलेतौ (? read हनंतौ), and तपनाव° (as in text). — c) K3 Ñ S सुप(T1 सव)र्णा-वरजौ (M1 °दौ); Arjp सुवर्णौ वरजौ, सुवर्णाव°. Ko Da2 सयुजौ (for विर°). Ko सहायौ (for विमानौ). — d) Dn1 M2.3.5 अधिक्षियंतौ (as in text); Ko.3 M4 °क्षयंतौ; G2.3 °ष्टीयंतौ; the rest °क्षिपंतौ.

61 a) Dovp Arjp हिरण्ययौ. ❀ Arj: आथर्वण्याः श्रुतेः हिरण्ययाविति पाठः । ❀ — b) Ñ2 D3 G4–6 सुमनसौ; G2.3 सुनगौ (for सुन°). Cd Da जयंतौ (Da MSS. erroneously वैजयंतौ); Arjp विजयंतौ, वैज°(as in text). — c) Ñ V1 B5 Dn D1.2.5 G1.2.6 शुक्रं (for °क्रं). Ko.2 धयंतौ; B3 उपयंतौ; B4 उपंतौ (for वयन्तौ). G2.3 तपसा (for तर°). D2-5 T G सुवेषौ (G2.3 °दौ); M1.5 °वौ; M2.3 °पौ; Arjp °शौ. — d) N (except K3 Ñ1 V1 Da) Cd अधिव्ययंतौ; M1 अधिश्र°. K4 Arjp अनिशं; G2.3 चरितं (for असितं). N (except Ko.2–4) G2.3 विवस्वतः; T1 °स्वते.

62 a) Cd ग्रथ्नां (=मिलितां Comm.); T2 अग्रस्तात् (for ग्रस्तां). — b) K1 D3.4.6 G2.3.6 अमुंचतावश्वि°. — cd) Ko तावत्सुवृत्तावनमंतमायया यासत्तमा गा; K1 तौ वत्सुवृत्तावनमंतमाययौ असतं तु मा गा; K2 तावत्सुवृत्तानमच्चपादौ सत्तमा मा; K3 तौ वत्सवृत्तावनमंतमायया यौ सत्तमौ गां; K4 B1 तावत्सुवृत्तावनमंतमायया तौ (B1 यौ) सत्तमा गा; Ñ Dn तावत्सुवृत्तावनमंतमाययावसत्तमा गा (Dn1 मा); V1 तावत्सुवृत्तावनमंतमायया यावत्समा गा; B2.3 तावत्सुवृत्तावनमत्त(B3 °न्त)माययासत्तमा गा; B4.5 Da तावत्सुवृत्तावनमंतमाययासत्तमा गा; D1 तावत्सवृत्तावनवंतमाययामसत्तमा गा; D2 तौ वत्सवृत्तावनमंतमाययौ सत्तमा गा; D3 तौ वत्सवृत्तावनमंतमाययावसन्तमा या; D4 तौ वत्सवृत्तावनमंतमायया वसत्तमा गा; D5 तौ वत्सुवृत्तावनमन्तमाययौ सत्तमा गा; D6 तावत्सुवृत्तावनमंतमाययासदुत्तमांगा; D7 तावत्सुवृत्तावनमंतमाययासत्तमाङ्गा; T1 तावत्सुवृत्तावनमत्तमाययौ हे सत्तमौ गा; T2 तावत्सुवृत्तावनमत्तमायया न सत्तमौ गा; G1 तावत्सुवृत्तावननुमर्त्तमाययौ नासक्तमौ गाः; G2 तावत्सुवृत्तावनमुत्तमा ये यौ सत्तमौ गात्; G3 तपन्सुवृत्तावनमुत्तमाये यौ सत्तमौ गा; G4.5 तावत्सुवृत्तावनमत्तमाययौ वसत्तमौ गा; G6 तावत्सुवृत्तावनमत्तमाययौ तौ सत्तमौ गा; M1 तावत्सुवृत्तावनमत्रमाययासक्तमया; M2.4 तावत्सुवृत्तावनमत्तमाययौ सत्तमा गा; M3 तावत्सुवृत्तावनमत्त (*sup. lin.* त्र) मायया(corr. from माययौ)म (*sup. lin.* स)त्तमा गा; M5 तावत्सुवृत्तावनमत्तमाययौ अत्तमा गा (for तावत्सुवृत्तावनमन्त मायया सत्तमा गा). K2 व्यरुणा; D6.7 अरुण; T2 वरुणा; G4–6 अरुणाव् (for अरुणा). K Cd उदावहं (K1 तदावहन्); G2.3 उपाव°. Arjp तौ वत्सवृत्तावनमुत्तमाययौ सत्तमा गा अरुणा उदावहन्.

63 a) T2 M1.3 °शतं च. — b) D5 समलेभे; M1 दुहते तं (for सुवते तं). T1 सुमते दुरामतिः (for सुवते तं दु°). — c) T3 G4–6 °दोहनाः; M1 °दोहा नानाः (for °दोहनाः). — d) M1 om. तौ. T1 G1.2.4 M3.5 ताः (for तौ). K3 S अश्विभ्यां दुहते (T1 °तेर्; M4 as in text). K2 धर्म्यं; K3 धर्मं; Da M3 °र्म्यं (Da MSS. erroneously धर्मं); G2.3 वर्गं; M5 °र्घं. V1 उक्थं; Da उत्तमं (MSS. erroneously उक्थ्यं); M1 अर्घ्यं; Arjp उक्थ्यं as in text (MSS. erroneously उत्तयां).

64 a) D5 तमेकनाभिं. B4 सप्तशतान्यराः. T1 अथाश्रिताः. D3 om. श्रिताः. K2 स्मृताः (for श्रि°). — b) D5 corrupt; S प्रथिपु (T1 पति°; G2 ब्रूणी°; G3 प्रणी°; M1 प्रतिष्ठा; M5 as in text). D5 om. अन्या. S (except T1 M2) अस्यां (for अन्या). K3 Ñ2 V1 D4 Arjp तथापरे (for प्रधिष्वन्या). After प्रधिष्वन्याः, D2.3 ins. तथापरे. G2.5 अर्पितानि (for अर्पिता अराः). — c) K1 D1.4.6 Arjp षण्णेमि; Ñ1 V1 S (except M1.2) Arjp सुनेमि. V1 Da जगत्; B4 अज; G2 जनाः; G6 जरा (for अजरं). — d) D5 M1 मया; T3 G1.4.5 M2–5 मायया; G6 यया

C. 1. 720
B. 1. 3. 61
K. 1. 3. 61

प्रधिष्वन्या विंशतिरर्पिता अराः ।
अनेमि चक्रं परिवर्ततेऽजरं
मायाश्विनौ समनक्ति चर्षणी ॥ ६४
एकं चक्रं वर्तते द्वादशारं प्रधि-
षण्णाभिमेकाक्षममृतस्य धारणम् ।
यस्मिन्देवा अधि विश्वे विषक्ता-
स्तावश्विनौ मुञ्चतो मा विषीदतम् ॥ ६५

अश्विनाविन्द्रममृतं वृत्तभूयौ
तिरोधत्तामश्विनौ दासपत्नी ।
भित्त्वा गिरिमश्विनौ गामुदाचरन्तौ
तद्वृष्टमह्ना प्रथिता वलस्य ॥ ६६
युवां दिशो जनयथो दशाग्रे
समानं मूर्ध्नि रथया वियन्ति ।
तासां यातमृषयोऽनुप्रयान्ति

(for माया-). M6 (hapl.) om. from समनक्ति up to °श्विनौ (65d). S (except T M6) अश्विना संसक्त (M1 °नौ सन्ममवर्ति; M3 समवर्ति) (for °नौ सम°). Ñ1 चक्षुषी; B1.2 D3.4 वर्षिणी; B5 Da Dn2 D2 चर्विणी; M1 चाक्षिणी.

65 M6 om. up to °श्विनौ (cf. v. l. 64). — ab) K3 T G (except G2) M2.4 द्वादश (for द्वादशारं). K0.2.4 Ñ V1 Dn D1.3-5 M1 om. प्रधि-. Ñ2 V1 B2 D2.4 T G4 M (M5 om.) Arjp -षण्णाभं. D6.7 प्रदिषण्णाभिं; G2.3 प्रतिपद्माहं; G5 प्रधिषण्णाहं. B4 om. एकाक्षम्. Ñ1 M1 एकं; D6.7 एकाक्षयं; T2 °क्षरं; G2.3 °काग्रं (for एकाक्षम्). K1 B1.5 Dn D1 T1 G2.3.6 M2-4 ऋतस्य (for अमृतस्य). Ñ2 V1 D2 Arjp धाम; T G M3 धारं (G2.3 धारयं) (for धार°). Ñ1 अपि विश्वे. Da Dn1 T1 निषक्ताः (for वि°). — d) K3 तावत्; B1 S (M5 om.) तम् (G4-6 तद्) (for तौ). Ñ1 D2.6 T1 G1.4-6 M3 मुंचथः; Ñ2 B3 °तं; D1 G2.3 °तौ; D7 मा मुंचतः (for मुञ्चतः). ❀Arj: सुव्रतः इत्यपपाठः। ❀ D4 om. मा. Ñ1 V1 ह (for मा). K0.4 D1 विषीदत; K1.3 Ñ1 V1 D3 T2 G4-6 M Arjp °थः; D5 विषादं; D6.7 °तां; T1 G1 °थ; G2.3 °षीद्.

66 a) Ñ2 B1 D3.4 अश्विनाविंदुं; Da1 °ना चंद्रम्; S (except M1.5) °ना धेनुम् (for °नाविन्द्रम्). K1 वृत्तं भूयौ; V1 °भूयिष्ठं; B5 D6 °भूयः; S प्रवृत्तं भूयः (M1.5 om. भूयः). K3 D2 (m as in text) इंद्रं वृत्तमवर्षासु भूयः (cf. 195*a). D5 अश्विनाविवृधामृतं वृत्तं भूयाः. — b) S (except M1.3.5) तिरोधाम् (for °धत्ताम्). K3 दासपत्नीं; T1 G1 M1.6 °पत्निः; T2 M3.4 °पत्नीः; G2.3 दानपत्नी. — cd) K1 Ñ2 B D (except D5) हित्वा; K4 गीत्वा. K2 M1 गिरं; T G M2-4 गिरीन्; M6 शिरं. D4 (m as in text). sm मेघान् गिरं (for गिरिमश्विनौ). K0 गामुदाचरंतौ दृष्टमह्ना; K1 गामुदाचरंतौ तद्वृष्टमह्ना; K2 गामुदाचरंतो तद्वष्टमह्ना; K3 गामुदाचरन् तत् दृष्टं कर्म; K4 गामुदाचरंतो तत् दृष्टमन्हा; Ñ1 गामुदाचरंतं तद्वृष्टिमन्हा; Ñ2 गामुदाचरंतौ तद्वृष्टमुक्त्वा; V1 गामुदाचरंतौ तदृष्टमन्हा; B1.5 गामुदाचरन्तौ तद्वृष्टिमह्ना; B2-4 गामुदाचरन्तौ तद्दृष्टमह्ना; Da1 D6.7 गामुदाचरं(Da1 om. रं)तौ तदृष्टमह्ना; Da2 गुमुदाचरंतौ तदृष्टमह्ना; Dn1.n3 D2.5 गामुदाचरंतौ तद्वृष्टिमह्ना; Dn2 D2 m.3.4 गामुदाचरंतौ तद्वृष्टिकर्म; D1 गामुदाचरंतौ तदृष्टिमह्ना; T गा उपा(T2 °दा)चरन्नदृष्टमहा (T2 °मह्ना); G1 गाचरन्नदृष्टमन्हा; G2 गाढताश्च दृष्टेमह्नो; G3 गाढताच दृष्टेमंहो; G4.5 M2-4 गा उदा(M3 inf. lin. पा)चरन्नदृष्टमह्ना (M2 °न्हा; M4 °न्हं); G6 गास्सदाचरन्नरगाअदष्टं; M1 गामुदाचरन्तन्दृष्टमह्ना; M5 गा उदाचरन्नदृष्टमन्ना (for गामुदाचरन्तौ तद्वृष्टमह्ना). K0.1 D2-5 G2.3 प्रथितौ; Ñ V1 Dn °स्थितौ. N (except B D5) T1 G6 M1.3 बलस्य; T2 बलस्य ह; G1 °स्य हि; G2.3 बलस्य हि; G4.5 बलस्य भो (for वलस्य). — After 66, B5 Da G6 (om. the first half) ins.:

195* इदं वृत्तमपि वर्षासु भूय-
स्तिरोधत्तामश्विनौ दासपत्नीः ।
भित्त्वा मेघानशिवमुदाचरन्तं
यद्वृष्टिकर्म प्रथितौ बलस्य ॥

[a) Da1 B5 वृत्तमवर्षासु. — b) Da व्यतिरोध(Da1 °द)ताम्. — c) B5 गिरा मेघो (for भित्त्वा मेघान्). G6 भित्त्वा गिरीनश्विनौ गाः सदाच[रे]त्. — d) B5 तद्वृष्टि°. G6 अदृष्टमह्ना प्रथिता वलस्य.]

— After 195*, B5 repeats 66ab. — At the end of the comm. on 195*, Arj. adds: एवं च पाठः । and repeats 66 [v. l. a) इदम् (for इन्द्रम्), वृत्तं भूयः; b) °पत्नीः; c) गा उदाचरन्; then 195*d].

67 G2 om. 67ab. — a) T1 भो युवां. D5 पूर्वा दिशो. V1 दिशाग्रे; D2 (m as in text) जगताग्रे; D6 M1 यथाग्रे. — b) V1 समानमूर्ध्वं; Dn2 S (except G3; G2 om.) °नमू°; Arjp °नमूर्ति. K0 रथयया; K1 Ñ Dn D2 m.3.4 G3 °यानं; K3 °यासा; T G1 M2-5 रथता. K0.2 B5 D2-4 वियांति; K4 °यांतौ; B1-3 Da D6.7 °याति; B4 यांति. D1 मूर्ध्नि स्थितो रथयानं वियांति; M1 समानं मूर्ध्नि रथयोस्तु यंता. — c) M1 आसंते (for ता°). S यानं. Da M1

देवा मनुष्याः क्षितिमाचरन्ति ॥ ६७
युवां वर्णान्विकुरुथो विश्वरूपां-
स्तेऽधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ।
ते भानवोऽप्यनुसृताश्चरन्ति
देवा मनुष्याः क्षितिमाचरन्ति ॥ ६८
तौ नासत्यावश्विनावामहे वां
स्रजं च यां बिभृथः पुष्करस्य ।
तौ नासत्यावमृतावृतावृधा-
वृते देवास्तत्प्रपदेन सूते ॥ ६९
सुखेन गर्भं लभतां युवानौ
गतासुरेतत्प्रपदेन सूते ।
सद्यो जातो मातरमत्ति गर्भ-
स्तावश्विनौ मुञ्चथो जीवसे गाः ॥ ७०

एवं तेनाभिष्टुतावश्विनावाजग्मतुः । आहतुश्चैनम् । प्रीतौ स्वः । एष तेऽपूपः । अशानैनमिति ॥ ७१ ॥

स एवमुक्तः प्रत्युवाच । नानृतमूचतुर्भवन्तौ । न

C. 1. 734
B. 1. 3. 70
K. 1. 3. 70

चर्षयो; S चर्पणयो (G_2 चर्पणं ये; for M_1 see above) (for ऋपयो). G_{1-3} M (except M_1) om. -प्र-.

68 K_2 D_1 M_1 **Cd** om. 68. Ko transp. 68 and 69. B_5 ins. 68 in marg. — ^{a}) G (except $G_{1.3}$) पर्णान्. T_1 G M (M_1 om.) विरु($G_{2.3}$ °रो)धो (for विकुरुथो). T_2 युवां वर्णौ विरुधौ विश्वरूपौ. — ^{b}) $K_{0.4}$ Dn_2 $D_{3.4}$ येधिक्षियंते; K_1 G_1 °क्षयंति; K_3 °क्षिपंतो; $\tilde{N}_1$ तेपिक्षपंते; $\tilde{N}_2$ Da D_2 ते(D_2 ये)धिष्टियंते; V_1 °क्षिपंतौ; $B_{1.4}$ तेधिङ्कंते (sic); $B_{3.5}$ $Dn_{1.n3}$ °क्षिपंते; D_5 ते विक्षिपंतौ; $D_{6.7}$ ते प्विद्यंते; T_1 ते द्रीक्षियंति; T_2 °क्षपंति; $G_{2.3}$ ते वीक्षंते; G_{4-6} °क्षिपंति (for तेऽधिक्षियन्ति). — ^{c}) $K_{0.3}$ °वोप्यनु°; K_4 °वोत्यनसृ°; $\tilde{N}_2$ °नुसूताः; V_1 °वोप्यन्यसृ°; B_1 $D_{6.7}$ °वोत्यंतसृ°; B_3 °वोप्यमृताः; B_4 °वोस्यंतसूताः; D_5 °वो येनु°; M_5 °नुस्मृ° (for °वोऽप्यनुसृताः). — ^{d}) $G_{2.3}$ क्षत्रियाः (sic) चरंति (for क्षितिमा°).

69 ^{a}) Ko ततौ; K_1 सत्यौ; $\tilde{N}_1$ B_3 सतो; $\tilde{N}_2$ B_5m $D_{3.4}$ यतो; D_5 अतो; S संतौ (M_1 सते) (for तौ). K_1 om. अश्विनौ. $K_{0.2.4}$ $\tilde{N}_2$ $B_{1.2.4.5}$ D_6 Dn D_5 °नौ वां महे (Ko °हे वां; $\tilde{N}_2$ Dn °हेहं); $\tilde{N}_1$ B_3 D_{2-4} °नावात्मनैषा ($\tilde{N}_1$ °त्मदेवा); B_5m °नावावात्मना; D_6 °नौ वां स्तुवामहे; S °नाव्हये वां (G_{1-3} $M_{3.5}$ तां; M_1 °नावावहेतां) (for °नावामहे वां). D_1 अहं (for वां). — ^{b}) D_{2-4} युवां (for च यां). Ko T_1 G_{4-6} यौ; K_1 V_1 G_2 या; Da वां; M_3 या कौ (for यां). T_2 G_6 M_1 °भृतः; G_2 विकृता; **Cd** बिभ्रथ (for बिभृ°). — ^{cd}) K_2 transp. 69^c and 69^d. K_3 $\tilde{N}$ V_1 $B_{3.5}$m D_{2-4} S (except M_4) ततो (for तौ). K_1 $M_{1.2}$ om. -वृता-. K_2 °वृधौ च चक्रे देवाः; V_1 °वृता च वृद्धौ देवाः. $B_{3.5}$m D_5 °वमृतावधार्येते देवैः (D_5 देवान्). D_{2-4} देवैः; T G $M_{2.4.5}$ देवान् ($G_{4.5}$ देवौ) (for देवाः). G_1 तान् (for तत्). Ko G_2 प्रपेदेन; K_1 पुनः प्रपदे°; D_2 पदे°; G_{3-5} प्रतिपे(G_4 °प)दे न प्रसू° (G_3 om. प्र-); M_1 तव प्रमदे°; $M_{2.4}$ तत्प्रददे° (for तत्प्रपदेन). K_3 om. 69^d, reading after 69^c: -मृतं गोपयंतो शिवाय । १० ते नासत्याहं प्रणमे शिवाय ततोमृतं गोपयंतोशिवाय । नासत्यावमृतावृतावृधो.

70 M_5 om. 70^{ab}. — ^{a}) $\tilde{N}$ V_1 Dn (except Dn_2) $D_{3.6.7}$ लभेतां; Da D_5 **Cd** °भेथां; M_1 °भते. M_3 युवाश्विनौ (for युवा°). — ^{b}) K_3 D_2 गतासुरत्र; **Cd** गतायुरे°; S (M_5 om.) गतासु($G_{2.3}$ °नु)रिक्तं (M_1 गतं सरिक्तं) (for गतासुरेतत्). $G_{2.3}$ प्रतिपेदेन सू°; $M_{1.2.4}$ प्रद्(M1 °म)देन सू°. — ^{c}) K_3 जाते; $B_{1.4.5}$ Da G_2 (before corr.) जातं (for जातो). B_1 Da भत्ति; D_5 अस्ति; $G_{2.3}$ मंत्रि; G_6 मुक्ति (for अत्ति). B_4 Da $D_{6.7}$ **Cd** गर्भे. — ^{d}) T G_{1-3} $M_{2.4.5}$ तम्; G_6 तत्र (for तौ). K_1 $D_{6.7}$ T_2 मुंचतो. G_4 विश्वसे गां; $M_{1.3}$ बीजसेकः (for जीवसे गाः). T $G_{1.5.6}$ $M_{2.5}$ गां (for गाः). — After 70, K_1m Dn_1 D_4m.5.6 S (except $M_{1.3}$) ins.:

196* स्तोतुं न शक्नोमि गुणैर्भवन्तौ
चक्षुर्विहीनः पथि संप्रमूढः ।
दुर्गेऽहमस्मिन्पतितोऽस्मि कूपे
युवां शरण्यौ शरणं प्रपद्ये ॥
[^{b}) K_4 Dn_1 संप्रमोहः.]

71 Before 71, D_6 T_1 $M_{2.4.5}$ ins. सूतः; $G_{1.3}$ सूतः । एवं ऋग्भिश्चान्यैरस्तुवत्. — N (except K D_{2-4}) इत्येवं (for एवं). Da $D_{6.7}$ $G_{2.3}$ तौ (for तेन). Da M_5 om. अश्विनौ. — G_2 आगतौ चैनमूचतुः (s'loka rhythm!) (for आहतुश्चै°). Before चैनम्, K_3 ins. कूपेऽधीभूतमुपमन्युं प्रसादीकृतमवासवानसीति ऊचतुः. — After चैनम्, K_3 D_{2-4} ins. हे उपमन्यो; T G_1 आवां. K_3 G_2 om. प्रीतौ स्वः. — $G_{2.3}$ om. ते. After °पूपः, D_5 ins. दत्तः. — V_1 $B_{4.5}$ भक्षयस्व; S (except G_{4-6} M_1) खाद (for अशान). T om. एनम्. K_3 अपूपकं भक्षयस्वेति (for एष ते etc. up to end of 71). After 71, D_5 ins. पुनरनंधो भविष्यसीति.

72 K_2 om. स. $K_{0.3.4}$ transp. स and एवमु°, and

C. 1. 734
B. 1. 3. 70
K. 1. 3. 70

त्वहमेतमपूपमुपयोक्तुमुत्सहे अनिवेद्य गुरव इति॥७२॥ ततस्तमश्विनावूचतुः । आवाभ्यां पुरस्ताद्भवत उपाध्यायेनैवमेवाभिष्टुताभ्यामपूपः प्रीताभ्यां दत्तः । उपयुक्तश्च स तेनानिवेद्य गुरवे । त्वमपि तथैव कुरुष्व यथा कृतमुपाध्यायेनेति ॥ ७३ ॥ स एवमुक्तः पुनरेव प्रत्युवाचैतौ । प्रत्यनुनये भवन्तावश्विनौ । नोत्सहेऽहमनिवेद्योपाध्यायायोपयोक्तुमिति ॥ ७४ ॥ तमश्विनावाहतुः । प्रीतौ स्वस्तवानया गुरुवृत्त्या । उपाध्यायस्य ते कार्ष्णायसा दन्ताः । भवतो हिरण्मया भविष्यन्ति । चक्षुष्मांश्च भविष्यसि । श्रेयश्चावाप्स्यसीति ॥७५॥ स एवमुक्तोऽश्विभ्यां लब्धचक्षुरुपाध्यायसकाशमागम्योपाध्यायमभिवाद्याचचक्षे । स चास्य प्रीतिमानभूत् ॥७६॥ आह चैनम् । यथाश्विनावाहतुस्तथा त्वं श्रेयोऽवाप्स्यसीति । सर्वे च ते वेदाः

after स ins. उपमन्युस्तौ प्रणम्य. After °मुक्तः, D_{2-4} ins. तौ. $K_{0.3.4}$ om. प्रति-. — K_3 om. नानृतमूचतुः. K_1 $\tilde{N}$ V_1 B D (except D_{2-5}) M_1 भग°; K_3 भो देवौ (for भवन्तौ). — Before न त्व°, K_3 ins. सुतरां क्षुधितोपि. T om. अहम्. $K_{0.3.4}$ $B_{2.4.5}$ Da D_{2-5} $M_{1.3}$ एनम्; $\tilde{N}_1$ G_1 एतद्; $G_{2.3}$ $M_{2.4}$ तद्; G_{4-6} चैनम्; M_5 तम् (for एतम्). T_1 $G_{2.3}$ $M_{2.4.5}$ om. अपूपम्. K_3 अपूपकम्. $K_{1.2}$ D_5 $G_{1.3}$ °भोक्तु°; D_{2-4} G_3 भो° (for उपयो°). N (except K $B_{4.5}$ D_{2-4}) transp. अनि° and गुर°. Before इति, T_1 ins. चाहम्.

73 M om. ततः. K (K_1 corrupt) D_{2-4} $G_{5.6}$ तौ (for तम्). D_{2-4} आह° (for ऊच°). — G_{4-6} om. पुरस्तात्. $\tilde{N}_2$ V_1 B_{1-3} Da $D_{6.7}$ °ध्याया($B_{1.2}$ °ध्यायाया)भि° (for उपा°—°भिष्टु°). K_4 T M_1 om. एवम्. $G_{2.3.6}$ M_{2-4} om. एव. $G_{1.4.5}$ om. एवमेव. — M_5 om. from -मेवाभि° up to end of 73. — G_{4-6} transp. अपूपः and प्रीता°. $G_{2.3}$ अभूतपूर्वं (for अपूपः). N (except $K_{0.2-4}$ $\tilde{N}_1$ D_{2-4}) om. प्रीता°. — D_5 °भुक्तः; M_{2-4} °युक्तं (sic) (for °युक्तः). K_1 $\tilde{N}_2$ V_1 B_2 D (except D_5) om. च. $K_{0.2-4}$ $B_{1.3.5}$ G_2 M_{3-5} om. स. G_2 न नि°; G_3 निवे°; $M_{2.4}$ तेन नानि° (for तेनानि°). — Before त्वमपि, T G_{1-6} ins. अद्य. T उपयोक्तुमर्हसि (for कुरुष्व); om. from यथा up to end of 73 except इति. After यथा, $K_{2.3}$ $B_{3.5}$ Da $G_{1.4-6}$ ins. ते; M_1 तेन.

74 K_1 D (except D_{2-5}) S om. पुनरेव. $K_{1.3.4}$ D_{2-4} पुनौ; K_2 T तौ; B_1 Dn $D_{6.7}$ एतत्; B_4 प्रीत्याश्विनौ; B_5 प्रीत्या; M (except M_3) प्रीतौ (for एतौ). Before प्रत्यनु°, D_1 ins. एतत्. D_{2-4} transp. प्रत्य° and भवन्ताव°. T प्रीतावनु°; G_1 प्रीत्यनु° (for प्रत्य°). — K_3 om. उत्सहे and उपाध्यायाय. After °वेद्य, K_3 ins. स्वहस्तेन पूपकं. Ko D_{2-4} °ध्यायस्य; B (except $B_{4.5}$) Da Dn $D_{1.5-7}$ गुरवे (for उपाध्यायाय). M_1 transp. अनिवेद्य and उपाध्यायाय. After °ध्यायाय, K_1 $B_{1.3}$ Da $D_{1.6.7}$ ins. अपूपमेनं; K_2 $\tilde{N}_2$ V_1 Dn अपूपं. $K_{0.1.4}$ D_{2-5} $G_{1.3}$ उपभोक्तु°; K_3 भक्षयिष्ये (for उपयोक्तु°).

75 G_{2-5} M (except M_1) ऊच° (for आह°). — $G_{2.3}$ om. from प्रीतौ up to °वृत्त्या. — $B_{4.5}$ ins. सु- before प्रीतौ. N (except $K_{0.2-4}$ $\tilde{N}_1$) $M_{3.4}$ °भक्त्या (for °वृत्त्या). — T °ध्यायाय (for °ध्यायस्य). After °ध्यायस्य, $B_{4.5}$ ins. अपि. K_3 D_3 om. ते. G_4 तद् (for ते). S (except M_4) कार्ष्णायसो देहो दत्तः (G_3 corrupt; $G_{2.4-6}$ transp. °यसः and देहः; M_1 °यसो दत्तं) (for °यसा दन्ताः). — G_2 om. भवतो हिर° भवि°. After भवतो, N (except K_1 B_4 D_{5-7}) $M_{1.4}$ ins. अपि. After °ण्मया, $B_{1.5}$ $D_{2.4.6.7}$ ins. दंताः. S (except M_4; G_2 om.) हिरण्मयो भविष्यति. After °ष्यन्ति, $B_{4.5}$ ins. इति. — Before चक्षु°, T_2 G_6 ins. एतौ गृहाण. K_3 °ष्यति; G_6 भवसि (for °ष्यसि). After °ष्यसि, Dn D_1 ins. इति. After 75, K_2 ins.: सर्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यंति सर्वाणि शास्त्राणीति (cf. 30, 77 and v. l. 77).

76 $K_{1.2}$ Dn $D_{1.6.7}$ G_6 om. स. After °श्विभ्यां, D_5 T_2 $G_{1-3.6}$ $M_{2.4}$ ins. तथा (G_1 om. तथा) भक्षयित्वा. T_2 °समीपं; G_3 °काशे (for °सकाशं). T_2 आगत्य; G_3 M (except M_1) अभि° (M_3 corr. to उप°) (for आगम्य). K_1 $\tilde{N}_2$ D (except Da_2 D_{2-7}) S (except G_1 M_1) om. उपाध्यायम्. B_5 तम् (for उपा°). $G_{2.3}$ om. अभिवाद्य. N (except $K_{0.3.4}$) T_1 $G_{1.4-6}$ M_1 अभ्यवादयत् (K_2 °भिवादयित्वा) (for अभिवाद्य). Before आचचक्षे, $D_{2.4}$ ins. तद्. K_2 आचक्षौ; T_2 आचक्षे; $G_{2.3}$ सर्वमुक्तवान् (for आचचक्षे). After °चक्षे, N (except $K_{0.2-4}$ B_4 $D_{3.7}$) G_{4-6} M_1 ins. च. — $\tilde{N}_1$ om. स. D_6 om. चास्य. $B_{1.2.5}$ Da_2 D_5 $G_{1.4.5}$ अस्य स; B_3 अस्य स च; B_4 चाक्षुष्य (m स्य); D_{2-4} तदास्य; D_7 M_1 अस्य; T_1 तथास्य स; T_2 $G_{2.3}$ M_{2-5} स (M_3 interp. तत्) श्रुत्वा; G_6 अस्य स दृष्ट्वा (for स चास्य). K_2 प्रीतमना (for °तिमान्). $\tilde{N}_1$ D (except Da_2 D_{2-5}) बभूव (for अभूत्).

प्रतिभास्यन्तीति ॥ ७७ ॥ एषा तस्यापि परीक्षोपमन्योः ॥ ७८ ॥

अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदस्य धौम्यस्य वेदो नाम ॥ ७९ ॥ तमुपाध्यायः संदिदेश । वत्स वेद इहास्यताम् । भवता मद्गृहे कंचित्कालं शुश्रूषमाणेन भवितव्यम् । श्रेयस्ते भविष्यतीति ॥ ८० ॥ स तथेत्युक्त्वा गुरुकुले दीर्घकालं गुरुशुश्रूषणपरोऽवसत् । गौरिव नित्यं गुरुषु धूर्षु नियुज्यमानः शीतोष्णक्षुत्तृष्णादुःखसहः सर्वत्राप्रतिकूलः ॥ ८१ ॥ तस्य महता कालेन गुरुः परितोषं जगाम । तत्परितोषाच्च श्रेयः सर्वज्ञतां चावाप । एषा तस्यापि परीक्षा वेदस्य ॥ ८२ ॥

स उपाध्यायेनानुज्ञातः समावृत्तस्तस्माद्गुरुकुलवासाद्गृहाश्रमं प्रत्यपद्यत । तस्यापि स्वगृहे वसतस्त्रयः शिष्या बभूवुः ॥ ८३ ॥ स शिष्यान्न किंचिदुवाच । कर्म वा क्रियतां गुरुशुश्रूषा वेति । दुःखाभिज्ञो

C. 1. 745
B. 1. 3. 81
K. 1. 3. 81

---

77 K3 G1-3 M (except M1) ऊच° (for आहतुः). K B4.5 D (except Dn D5) T G5.6 M1 om. the first इति (cf. 30). — Ñ1 om. च. K1 अपि (for च). D5 om. च ते. K0 D2-4 S om. ते. K1 transp. ते and वेदाः. B2 (m as in text) देवाः (for वेदाः). B5 D2-5 om. (the second) इति. All MSS. except K0.1.4 B4 T1 G4-6 M1 om. (the second) इति, and after 77 ins. सर्वाणि च धर्मशास्त्राणीति (D1 ins. before it चक्षुष्मांश्च भविष्ये; K2 B5 Da D1-5 T2 G2.3 om. च; G2 om. इति; K2 B3 प्रतिभास्यंति for इति); cf. 30.

78 K2.4 transp. एषा and तस्य. K0.3 D2-4 एतस्यैषा (for एषा तस्य). K (except K1) D2-4 om. अपि.

79 B4.5 G2.3 तथा (for अथ). T G1-3 om. शिष्यः (see below). K1 T1 om. एव. G2.3 om. एवायोदस्य; T2 G1 corrupt. K1.4 Ñ V1 B D (except D2-4) आपोद° (for आयो°). T1 M2-5 आयोदधौ°. After °म्यस्य, T G1 ins. शिष्यः (see above). D4 T2 M वै°; D6 G बै° (G2.3 बैल्वो) (for वेदो).

80 Ñ V1 B1.3 D (except D6.7) समादिदेश; B2 समुपादि°. — D4 M (except M5) वै°; T G बै° (G2.3 बैल्व) (for वेद). B4.5 इहोष्य°; G2 इहावस्य° (for इहास्य°). After °स्यताम्, K3 Ñ V1 B Dn D1.5-7 ins. तावत्. — K2 Ñ V1 B (except B4.5) Dn D1.5-7 om. भवता. Da च (for भवता). Dn D6.7 मम गृ° (for मद्गृ°). M (except M1) transp. भव° and मद्गृ°. K4 Dn D6 T1 G2 किंचि° (for कंचि°). After °कालं, G1 ins. स्थित्वा. Ñ V1 B1-3 D (except D1-4) शुश्रूषुणा; B4.5 G1-3 गुरुशुश्रूषया; S (for G1-3 see above) गुरुशुश्रूषा(G4.6 °षण)प(M1 °भ)रेण (M4 गुरुशुश्रूषुणा); cf. 81. Before भवि°, N (except K B5 D1-4.6.7) M4 ins. च. K1 om. भवि°. — G2.3 M1 om. श्रेय°—°ष्यति; G2.3 om. इति also.

81 T °गृहे (for °कुले). G4-6 transp. गुरु° and दीर्घ°. G2.3 om. गुरु- (after °कालं). All MSS. except K0.2-4 Da1 D2-7 T2 G1.4-6 M1.3 °शुश्रूषा° (for °शुश्रूषण°); cf. 80. K2.3 B4.5 D1 G M1.3 अभवत् (in M3 ins. before अव°); T बभूव (for अवसत्). — Before गौरिव, S (except G3-6) ins. स. After गौरिव, K0.3 ins. च. K1 Ñ B1.2 D (except D2-4) G2.3 गुरुणा (D1 परगुरुणा) धूर्षु (D5 धुरि); K2 गुर्वीषु धू°; K4 °रुशुश्रूषुः; V1 T G1 M (except M1) °रुधुरि; B3.5 °रुधूर्षु (for गुरुषु धूर्षु). After धूर्षु, K2 ins. धुर्यवत्. Ñ V1 B (except B3) Dn (except Dn2) D1.6.7 G5 °योज्य°; T1 G1 युज्य° (for नियुज्य°). K2.4 °तृषादुःख(K4 om. ख)सहः; D1 °ष्णादुःसहं; T1 °ष्णासह (sic); G2.3 °ष्णादिदुःख°. G4.5 सदा (for सर्वत्र).

82 K1 D6.7 om. (the first) च. G2.3 सर्वं; M1 सर्वज्ञत्वं (for सर्व°). K3 ins. परि- before आवाप. G2.3 प्राप्तवान् (for आवाप). — G2.3 om. from एषा up to end of 82. D4 S (G2.3 om.) बै(D4 M2.4 वै)द° (for वेद°).

83 G1.4.5 M1 om. स. G2.3 पुनः (for स). After स, K3 ins. कदाचित्. B1 °ध्यायेनाभ्यनु°; B5 °ध्यायाभ्यनु° (for °ध्यायेनानु°). K (except K1) समाप्तविद्यः; D2-4 सः (for समावृत्तः). G4-6 गुरुकुले(G6 °ल-) निवा°. T गृहस्था° (for गृहा°). D1 समपद्यत; D6.7 प्राप°; G3 °पद्यत्; G6 प्रतिप°. — After तस्यापि, K2 ins. वेदस्य. G4-6 om. स्व-. K2.4 D2.4 स्वे गृहे. T G2.3 M2.4.5 om. त्रयः. Before शिष्याः, G5 ins. तत्र. G1 शिष्या आसंस्त्रयः (for त्रयः—°भूवुः). G2.3 आययुः (for बभू°).

84 G4-6 om. स. K1 transp. शिष्यान्न and किंचिद्. — G2.3 कियती (for कर्म). K2 D2-5 om. वा (after कर्म). G4.6 om. गुरु-. G2.3 om. वेति. K2 G2-5 om. वा (before इति). K0.2.4 D (except D1.2.6.7) T1 G4.5 चेति (for वेति). — G2.3 आज्ञा (for दुःखा°). K1.4 D2-4 S (except T1 G1 M4; for T2 see below) om. हि.

C. 1. 745
B. 1. 3. 81
K. 1. 3. 81

हि गुरुकुलवासस्य शिष्यान्परिक्लेशेन योजयितुं नैयेष ॥ ८४ ॥

अथ कस्यचित्कालस्य वेदं ब्राह्मणं जनमेजयः पौष्यश्च क्षत्रियावुपेत्योपाध्यायं वरयांचक्रतुः ॥८५॥ स कदाचिद्याज्यकार्येणाभिप्रस्थित उत्तङ्कं नाम शिष्यं नियोजयामास । भो उत्तङ्क यत्किंचिदस्मद्गृहे परिहीयते तदिच्छाम्यहमपरिहीणं भवता क्रियमाणमिति ॥८६॥ स एवं प्रतिसमादिश्योत्तङ्कं वेदः प्रवासं जगाम ॥ ८७ ॥

अथोत्तङ्को गुरुशुश्रूषुर्गुरुनियोगमनुतिष्ठमानस्तत्र गुरुकुले वसति स्म ॥८८॥ स वसंस्तत्रोपाध्यायस्त्रीभिः सहिताभिराहूयोक्तः । उपाध्यायिनी ते ऋतुमती । उपाध्यायश्च प्रोषितः । अस्या यथायमृतुर्वन्ध्यो न भवति तथा क्रियताम् । एतद्विषीदतीति ॥८९॥ स

B4 मत्; T2 अहं (for हि). M1 °कुलनिवास°. After शिष्यान्, B4.5 ins. मुनिः. B4 om. परि-. Ko D1 ins. न before शिष्यान् (see below). K2 B3 T1 G1-3 M2.4.5 °क्लेशे; K3 न °क्लेशे (for परिक्लेशेन). D2-5 °क्लेशयितुं (for °क्लेशेन योज°). T1 G1-3 M2.4.5 नियोक्तुं; T2 योक्तुं (for योजयितुं). Ko.3 D1 om. न (see above). K2 नैच्छत्; T1 G1 M2.4.5 नोत्सहते (G1 cont. इति); T2 नोत्सह इति; G2.3 नोत्सहे; Cd नैयेष (as in text).

85 Ñ1 B2m D (except Da1 D2-5) कस्मिंश्चित्काले (for कस्यचित्का°). D4.6 M1.3.4 वै°; T1 भै°; T2 G M2 बै° (G2.3 बैल्वं); M5 दैवं (for वेदं). D2-4 पौष्यकश्च (for °ष्यश्च). After क्षत्रियौ, D2-4 ins. उभौ. G4.5 अभ्युपे° (for उपेत्य). D5 om. उपा°. Ko.4 D3 om. वरयां-. Ñ V1 B2.3.5 D (except D2-5) वरयित्वा (B5 interp. तम्) उपाध्यायं च° (for उपाध्यायं वर°). — After 85, K2 D2-4 ins. याजनाय.

86 D1 om. याज्य-. Ñ V1 B3.4 (m as in text) यज्ञ°; S राज° (for याज्य°). B3 T G3 M2-4 om. अभि-. After °स्थितः, K (except K1) D6.7 ins. गृहे; T M हि; G2.3 अपि. Ñ2 V1 B1 Dn D1.6 उत्तं(B1 °तं)कनामानं; B2-4 उतंकनाम-; S उदंकं ना.° After शिष्यं, B5 ins. मुनिर्. Ko.3.4 विनियो°; Ñ2 B (except B5) D (except Dn D1) G6 योज° (for नियोज°). After आस, D2-4 ins. गृहे. — K1 om. भो. Ñ2 V1 B Dn D1 G2.3 om. उत्तङ्क (B4 reads उतंक). S (G2.3 om.) उदंक (for उत्तङ्क). After उत्तङ्क, K4 ins. स्थेयं. T1 G2.3 मद्गृहे न किंचित्; M2-5 मद्गृहे यत्किंचिन्न (M3 om. यत्; M4 om. न) (for यत्किं°—°गृहे). K1 T2 G1.4.6 M1 मद्गृ°; K2 Ñ1 D2-4 मम गृ° (for अस्मद्गृहे). Ko.3 Ñ1 B1.2 Da D1.6.7 M3.4 परिहीयेत. D2-4 तत्तत् (for तत्). K1 B2.5 D1 M3.4 om. अहं. M1.5 om. अपरिहीणं. Ko.4 D5 T1 G1 M2 °हीयमाणं; K1 Ñ2 V1 B1-3.5 D2-4.6.7 G5 °हीनं; Ñ1 Dn T2 G3.6 M3.4 °हीयमानं; B4 D1 परिहीयमाणं (B4 °नं); G2 परीय्यमाणं (sic); G4 परिहीनं (for अपरिहीणं). G6 reads भवता after अहं and om. it before क्रिय°. K4 भवति (for भवता क्रि°).

87 N (except Ko.2-4 Ñ1 D2-4) प्रतिसंदि° (D6 प्रतिदि°); T2 समादि° (for °समादिश्य). Here and in the foll. passages (wherever the name occurs) up to the end of the adh., B उतंक-; S उदंक- (for उत्तङ्क- of the text). D4 M1.3-5 वै°; T1 भै°; T2 G M2 बै° (G2.3 बैल्वः) (for वेदः). T प्रतस्थे (for प्रवासं ज°).

88 K1 B2.5 D6.7 स शुश्रू°; K3 °श्रूषणे; Ñ V1 B1.3.4 D (for D6.7 see above) T G4-6 M1.5 शुश्रू°; G1 illegible; G2.3 स्वगुरु°; M2-4 स गुरु° (for गुरुशुश्रूषुः). T G4 °तिष्ठन् (for °ष्ठमानः). N (except K B4 D2-4) T om. तत्र. After तत्र, G2.3 ins. एव. K4 निवस°; T अवसत् (om. स्म); M1 प्रतिव° (for वस°).

89 Ko.1 G4-6 M om. स. Before वसं°, K D2-4 ins. एवं. K1 G1 वसतस्तत्र; Ñ1 °स्ततः; Ñ2 V1 B (except B4) D (except D2-4) तत्र वसमानः (Da तत्र वसन्) (for वसंस्तत्र). K2.4 °ध्यायस्य स्त्री°. G2 M1 om. सहिताभिर्. — K1.4 B2.3 Da1 D2-7 T G6 °ध्यायानी; B1.5 °ध्यायी; G2.3 °ध्यायी या च (for °ध्यायिनी). Before ते, B4 ins. भूया. After ते, K2.3 ins. इयं. — Ko.4 विप्रो°; B1.2.5 Da1 D5.7 ते प्रो° (for प्रोषि°). — G2.3 अस्यां; M2 तस्या (for अस्या). Ko.3 transp. अस्याः and यथा. K4 यथास्यां. B4 D2-4 G2 om. अयं. K (except K2) B3 D2-4 transp. वन्ध्यो and न. M अवंध्यो (for वन्ध्यो न). G1 M2.5 भविष्यति (G1 cont. इति) (for भवति). G2.3 कुमारो (G3 °रे) भविष्यति (for ऋतु°—भवति). After क्रियताम्, D2-4 G1 ins. इति. — B4 D5 T G2.3 M (except M1) om. एतद्विषीदति. Ñ V1 D6.7 एषा (for एतद्). After एतद्, D2-4 ins. परिहीनं. G1 (uncertain) एतद्धि नावसीदति (the upper portions of the akṣ. are lost on a torn margin); G4-6 एतस्यामेतद्धि सीद° (for एतद्वि°).

90 K1 Dn2 D4 G3.5.6 M5 om. स. After स, Ñ V1

एवमुक्तस्ताः स्त्रियः प्रत्युवाच । न मया स्त्रीणां वचनादिदमकार्यं कार्यम् । न ह्यहमुपाध्यायेन संदिष्टः । अकार्यमपि त्वया कार्यमिति ॥ ९० ॥ तस्य पुनरुपाध्यायः कालान्तरेण गृहानुपजगाम तस्मात्प्रवासात् । स तद्वृत्तं तस्याशेषमुपलभ्य प्रीतिमानभूत् ॥ ९१ ॥ उवाच चैनम् । वत्सोत्तङ्क किं ते प्रियं करवाणीति । धर्मतो हि शुश्रूषितोऽस्मि भवता । तेन प्रीतिः परस्परेण नौ संवृद्धा । तदनुजाने भवन्तम् । सर्वामेव सिद्धिं प्राप्स्यसि । गम्यतामिति ॥ ९२ ॥ स एवमुक्तः प्रत्युवाच । किं ते प्रियं करवाणीति । एवं ह्याहुः ॥ ९३ ॥

यश्चाधर्मेण विब्रूयाद्यश्चाधर्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं चाधिगच्छति ॥ ९४

सोऽहमनुज्ञातो भवता इच्छामीष्टं ते गुर्वर्थमुपहर्तुमि- C. 1. 751 B. 1. 3. 92 K. 1. 3. 92

B (except B4) D5 ins. च. G4.5 om. ताः. — T2 om. from स्त्रियः up to किं ते (92). — G1 कुर्यां (for मया). Ñ V1 B (except B2) Da D5 G (for G1 see below) om. इदं. G1 transp. इदं and अकार्यं. N (except K Ñ1 B4 D2-4) करणीयं; G1-3 M (except M1) कर्तव्यं (for कार्यम्). After कार्यम्, K B3m D2-4 ins. इति. — K D2-4 आदि°; B4 अभियुक्तः (for संदिष्टः). — K1.3 M1 om. त्वया. — After 90, K3 D2-5 ins.:

197* तस्य स्त्रीवाक्यं न कार्यमिति धर्मलोपभयादेवमवदत् ।

[K3 D3 om. तस्य. D5 त्वया कार्यं (for तस्य). K3 ins. कार्यं after स्त्रीवाक्यं and om. एवमवदत्.]

— Instead of the above, K4 ins.: स एवमुक्त्वा नैच्छत्.

91 T2 om. 91 (cf. v. l. 90). — Before तस्य, Ñ1 D5 ins. स. After तस्य, K (except K1) ins. एवं वसतः. After पुनर्, G3 ins. अपि. K3 G6 कालांतरे (for °रेण). K1.3.4 B4 D2-4 G1.3 M1.2 उपाज°; Ñ1 V1 B1-3.5 D (for D2-4 see above) आज° (for उपज°). — M1.3 आगतः (for सः). — After स, Ñ2 V1 B1.2.5 D (except D2-4) ins. तु. B4 सन्निवृत्तः (see below); B5 D1 T1 G M स तद्वृत्तांतं (G4-6 °त्तांतस्य) (for स तद्वृत्तं). D3 तद्वृत्तविशेषं (for °द्वृत्तं तस्याशेषं). B5 D2.4.5 S om. तस्य. K1 Ñ B1.2.4 Da D5 T1 G (except G3) M1 अशेषतः (for अशेषम्). Before उपल°, B4 ins. वृत्तांतं (see above). K0 उत्तंकस्याशेषवृत्तंश्चोपलभ्य (for स तद्वृ°—°लभ्य). K2.4 G2-5 प्रीतमनाः (for °तिमान्). K3 G2.3 भूत्वा; D6 बभूव (for अभूत्).

92 T2 om. up to किं ते (cf. v. l. 90). Dn2 om. 92-94. — B3 G1 om. च. G2.3 om. किं. G4.5 M (except M1) om. इति. — After करवाणीति, K4 ins.:

198* स उवाच । सर्वं कृतमिति । उपाध्यायः प्रत्युवाच ।

— G3 (hapl.) om. from धर्मतो up to °वाणीति (93). S (except M1) om. हि. D2-4 -भि- (for हि). K (except K3) D2-4 °षिताः स्मः (for °षितोऽस्मि). G2.4.5 om. भवता. — B5 D2-4 M1 अनेन (for तेन). D6.7 G5 प्रीतः; T2 संप्री° (for प्रीतिः). D5 transp. प्रीतिः and पर°. T G2 M (except M1) om. पर°. B4 आवयोः; T अपि; G2 M (except M1) अभि- (for नौ). B3m.5 D5 समृद्धा; B4 अभिवृ°; G (except G2; G3 om.) °वृत्ता (for संवृ°). — T om. तद्. T1 अनुजानामि; G2 °जानन् (for °जाने). G1.6 भवतः; G2 °वान् (for °वन्तम्). — B4 सर्वमेतन् (for °र्वामेव). Ñ V1 B1-3.5 D (except D2-4; Dn2 om.) T G2 M2-5 सर्वानेव (T G2 M2-5 om. एव) कामान् (B5 interp. सिद्धिं च) अवाप्स्यसि; M1 सर्वाः सिद्धीरवा° (for सर्वा°-°प्स्यसि).

93 Dn2 om. 93; G3 om. up to करवाणीति (cf. v. l. 92). — K1 M1 om. स. After प्रत्यु°, B4 T G2 ins. एनं. — M2.4 om. इति. K1 किं करवाणि ते (for किं ते—°वाणीति). — B3 D2-4 om. हि. Dn (Dn2 om.) D1 G3 च (for हि). K3.4 D3 (by corr.) S (except T1) आह (for आहुः).

94 Dn2 om. 94 (cf. v. l. 92). — [a]) K3 V1 B1m.4.5 D (except D2-7; Dn2 om.) वै ब्रू°; T G2.3 M (except M1) विब्रूते; Cd as in text. — [c]) D2 (by corr.) प्रेत्य (for प्रैति). — [d]) K1 Ñ B1 Da1 S वा (for च). B4 अभिग°; B5 अपि ग°; Da1 G1 अति°; T1 M नि°.

95 Before 95, B4 ins. तेनैव; B5 तेन च. S (except G3) om. सः. G1 om. अहम् (see below). After अहम्, T G3 M (except M1) ins. अपि. D6.7 om. भवता. T भवेयं (for भवता). Before इच्छा°, G1 ins. अहम् (see above). T G2.3 M (except M1) om. इच्छामि (see below). G1.5.6 transp. इष्टं and ते. K0.3 Ñ V1 D (except D2.3) G4 om. ते. K0.1.3.4 D2-4 T2 G6 उपाहर्तुं. In the sequel, MSS. vary at random between उपहृ and उपाहृ. After -हर्तुं, G2.3 M (except M1) ins. इच्छामि (see above). T G1.5 M2.4.5 om. इति.

C. 1. 756
B. 1. 3. 92
K. 1. 3. 92

ति ॥९५॥ तेनैवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच । वत्सोत्तङ्क उष्यतां तावदिति ॥९६॥ स कदाचित्तमुपाध्यायमाहोत्तङ्कः । आज्ञापयतु भवान् । किं ते प्रियमुपहरामि गुर्वर्थमिति ॥९७॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । वत्सोत्तङ्क बहुशो मां चोदयसि गुर्वर्थमुपहरेयमिति । तद्गच्छ । एनां प्रविश्योपाध्यायिनीं पृच्छ किमुपहरामीति । एषा यद्ब्रवीति तदुपहरस्वेति ॥ ९८ ॥ स एवमुक्त उपाध्यायेनोपाध्यायिनीमपृच्छत् । भवत्युपाध्यायेनास्म्यनुज्ञातो गृहं गन्तुम् । तदिच्छामीष्टं ते गुर्वर्थमुपहृत्यानृणो गन्तुम् । तदाज्ञापयतु भवती । किमुपहरामि गुर्वर्थमिति ॥९९॥ सैवमुक्तोपाध्यायिन्युत्तङ्कं प्रत्युवाच । गच्छ पौष्यं राजानम् । भिक्षस्व तस्य क्षत्रियया पिनद्धे कुण्डले । ते आनयस्व । इतश्चतुर्थेऽहनि पुण्यकं भविता । ताभ्यामाबद्धाभ्यां ब्राह्मणान्परिवेष्टुमिच्छामि । शोभमाना यथा ताभ्यां कुण्डलाभ्यां तस्मिन्नहनि संपादयस्व । श्रेयो हि ते स्यात्क्षणं कुर्वत इति ॥ १०० ॥

---

96 D2-4 एव (for एवम्). D2.7 M2.4 उक्तं. T om. उपा°. — B3 om. from उष्यतां up to भक्षयस्व (104); D2.3 (hapl.) om. from उष्य° up to वत्सोत्तङ्क (98). D4 ins. from उष्य° up to प्रत्युवाच (98) in marg.

97 B3 D2.3 om. 97 (cf. v. l. 96). — V1 B5 T1 om. स. K1 Ñ2 V1 D (except D4.5) om. तम्. — M5 (hapl.) om. from तमुपाध्या° up to end of 97. — G2.3 M2-4 पप्रच्छ (for आह). — G2.3 M2.3 om. उत्तङ्कः । आज्ञापयतु भवान्. — T आज्ञापय गुरो (for °पयतु भवान्). After °पयतु, K1.2.4 ins. मां. B4.5 भग° (for भवान्). — T2 तत्र किं (for किं ते). T1 om. ते. T2 M2.3 om. प्रियम्. After °रामि, B4 ins. इष्टं; M1 इति. K1 Da T G2.3 M2.3 om. गुर्वर्थम्.

98 B3 om. 98; D2.3 om. up to °त्युवाच (cf. v. l. 96), K1 up to चोदयसि. — G2.3 om. तम्. T गुरुः (for उपा°). — G4-6 मा (for मां). K0.2.4 D2-4 नोदयसि. M (except M1) transp. मां and चोद°. — T2 (hapl.) om. from उपहरे° up to ते गुर्वर्थम् (99). — K (except K1) Ñ V1 G4.5 उपाहृ°; B1.2 D1 M3 °हरामि; Dn2 उपाहरामि; D6.7 आहरामि (for उपहरेयम्). After (the first) इति, G1 ins.:

199* तेनैवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच । किमर्थमुपहरेयमिति ।

— K1 Ñ V1 B (B3 om.) Da1 D5 G2.3 एतां; D6.7 M1 इमां (for एनां). D2-4 T1 G1.4-6 om. प्रविश्य. K1 B2.5 Da1 D6 T1 G2 °ध्यायानीं; cf. v. l. 99, 100, 160. T1 transp. उपा° and पृच्छ. Before पृच्छ, G5 ins. गच्छ. Before किं, K2 ins. ते. — G2.3 सा (for एषा.) Da वदति (for ब्रवी°). G1 आहरस्व.

99 B3 om. 99 (cf. v. l. 96). T2 om. up to ते गुर्वर्थम् (cf. v. l. 98). — G4-6 om. स. T1 G2.3 M (for M1 see below) अंतः प्रविश्य (for °मुक्त उपाध्यायेन). M1 om. °ध्यायेन. K1 B1m.2.5 Da D5 T1 G1 °ध्यायानीं; B4 G6 °ध्यायीं. — K Ñ1 B2.5 D (except Da D6) भगवति. G1-3 M4.5 om. अस्मि. K2 अहं; G4.5 सम्यग् (for अस्मि). K1 transp. अस्मि and अनु°. K1 S om. गृहं. — N (except K B4 D2-4) om. (the first) तद्. T1 G2.3 om. इच्छामि. G1 M om. तदिच्छामि (see below). K3 Da D3.4 om. ते. D2 om. इष्टं ते. K2 ते इष्टं (by transp.). G2 अन्यतो; G3 अतो (for अनृणो B4 भवितुं (for गन्तुम्). After (the second) गन्तुम्, Ñ V1 B (except B4; B3 om.) D5-7 ins. इति; Da M1.3 इच्छामि (see above). — T G1-3 M2.4.5 om. (the second) तद्. After °पयतु, B4 ins. नः; D2-5 मां. After भवती, K1 ins. मां; T M5 इति. — T2 om. from किमुप° up to end of 99. K3 आहरामि.

100 B3 om. 100 (cf. v. l. 96). B1 om. सैवमुक्ता, for which M1 subst. तं. S (except G1.4-6) om. उपाध्यायिन्युत्तङ्कं (M1 om. only उत्तङ्कं). K1.4 B2.5 Da1 D5.6 G1 °ध्यायानी; B4 °ध्यायी. After °ध्यायिनी, Ñ2 V1 B2.4.5 Dn D1.5 ins. तं. K1 D2-4 S (except G4-6 M1) उवाच (for प्रत्यु°). — T M (except M1) om. गच्छ. T G2.3 M (except M1) om. पौष्यं राजानम् । भि°. After गच्छ, Da ins. पुत्र; G2.3 सौम्य. After पौष्यं, Ñ V1 B1.2.5 D (except D2-4) ins. प्रति. K1 Ñ1 G1.4-6 M1 om. राजा°. After राजा°, Ñ (Ñ1 after पौष्यं) V1 B4 D (except D2-4) G (except G2.3) M1 ins. कुंडले (D5 तस्य पत्न्याः कुंडले); B1.2.5 तस्य कुंडले (see below). — K1 B1.5 D5 om. भिक्ष°. Ñ1 V1 B2 D (except D2-4; D5 om.) भिक्षितुं; G1 M1 °क्षित्वा (for °क्षस्व). B1.2.5 D5 G2.3 M1 om. तस्य. T M3.5 पौष्यस्य पत्न्याः; M2.4 पौष्यपत्न्याः (for तस्य). K1.2 D1.2.5 T क्षत्रियायाः; G2.3 °याण्या (for °यया). Before पिनद्धे, K (except K1) D2-4 ins. ये. Before कुण्डले, M2-5 ins. ते. N (except K D2-4; B3 om.) G (except G2.3) M1 om.

स एवमुक्त उपाध्यायिन्या प्रातिष्ठतोत्तङ्कः । स पथि गच्छन्नपश्यदृषभमतिप्रमाणं तमधिरूढं च पुरुषमतिप्रमाणमेव ॥ १०१ ॥ स पुरुष उत्तङ्कमभ्यभाषत । उत्तङ्कैतत्पुरीषमस्य ऋषभस्य भक्षयस्वेति ॥ १०२ ॥ स एवमुक्तो नैच्छत् ॥ १०३ ॥ तमाह पुरुषो भूयः । भक्षयस्वोत्तङ्क । मा विचारय । उपाध्यायेनापि ते भक्षितं पूर्वमिति ॥ १०४ ॥ स एवमुक्तो बाढमित्युक्त्वा तदा तदृषभस्य पुरीषं मूत्रं च भक्षयित्वोत्तङ्कः प्रतस्थे यत्र स क्षत्रियः पौष्यः ॥ १०५ ॥

तमुपेत्यापश्यदुत्तङ्क आसीनम् । स तमुपेत्याशीर्भिरभिनन्द्योवाच । अर्थी भवन्तमुपगतोऽस्मीति

C. 1. 768
B. 1. 3. 103
K. 1. 3. 103

कुण्डले (see above). After कुण्डले, D2–4 ins. स्तः. — All MSS. except K Da1 D2–4 G4–6 M1 om. ते. After आन°, K (except K3) Ñ1 B4 D2–4 G1.3 ins. इति. — K1.2 Ñ2 V1 B D (except D2–4) om. इतः. K3 पुण्यपाकं; Ñ1 D6 S (except G1 M1) °ण्यकर्म; Cd पुण्यकं (as in text); cf. v. l. 160. B4 भविष्यति; D5 भावि (for भवि°). After भविता, K4 ins. स्नाता; G1 मम; G4.5 M1 मे. Ñ1 S (except G1–6) एता° (for ताभ्याम्). B4 अपिबद्धा°; D6 पिनद्धा°; T M2.4 बद्धा°; G1–3 कुंडलाभ्यां; G4–6 M3.5 कुंडलाभ्यां बद्धा° (for आबद्धा°). After °बद्धाभ्यां (or its variants), Ñ2 V1 B1.5 D (except D2–4) S (except G1.4.5 M1) ins. शोभमाना (T शोभय°); see below. Ko.2–4 ब्राह्मणानां; K1 G2.3 °णं. After इच्छामि, T ins. इति. — Ñ3 V1 B1.2.5 D (except D2–4) S (except G1.4.5 M1) om. from शोभ° up to °ह्नहनि (see above). K2 शोभमानां मां य°. G1.4 om. कुण्ड°. B1 om. तस्मिन्नहनि. Before संपाद°, K1 ins. मां; Ñ2 V1 B (B3 om.) D (except D2–4) M5 तत्; T G2.3.6 तथा त्वं; G1 M1 तथा. M2–4 om. संपाद°. K (except Ko) संपादयसि; B5 T °दय; D2–4 °दयामि (for °दयस्व). — Before श्रेयो, N (except K Ñ1; B3 om.) ins. एवं हि (B4 om. हि; D5 ते for हि) कुर्वतः (B5 cont. ते; D1 तव). — G1.6 om. हि. After हि, Ko.4 ins. यथा. Ñ2 V1 B (B3 om.) D (except D2–4) भविता (for हि ते स्यात्). Before क्षणं, K2 ins.: शापो हि ते स्यात्. G2.3 om. स्यात्. Ñ1 T M1 भिक्षणं कु°; Ñ2 V1 B (B3 om.) D (except D2–4) अन्यथा कुतः (B5 कुर्वतः; m कुतः) श्रेयः (D6.7 transp. कुतः and श्रेयः); G कुंडलभिक्षणं (G2.3 असद्भीक्ष°) कु°; M2–5 भिक्षां कु° (for क्षणं कु°). After इति, Ñ1 ins.: अन्यथा शापं ददामीति.

101 B3 om. 101 (cf. v. l. 96). — G2.3 M5 om. स. Ñ2 V1 Dn D1.6.7 तथा; B2.5 Da °ध्यायान्या; T गुरुपत्न्या (for °ध्यायिन्या). — D2–4 transp. पथि and गच्छन्नपश्यद्. K1.2.4 Dn1 D1–4.6.7 G3 वृषभं. After ऋषभम्, T ins. तं. T1 om. from अतिप्र° up to पुरुषम्. G2.3 M1.4 om. तं. K1 D3 G1.6 तद् (for तम्). K1 आरूढं (for अधि°).

D3 M1.5 om. एव. V1 इति; D2.4 च (for एव). After एव, G4.5 ins. च.

102 B3 om. 102 (cf. v. l. 96). — G2.6 om. स. After पुरु°, Ko.3.4 ins. तमुपेत्य; D2–4 समुपेत्य. Ko इत्यभा°; K4 D2.6.7 अभा°; T1 उवाच; T2 उवाचेदं (for अभ्यभा°) — Before उत्तङ्क, N (except K B1.4 D1–5; B3 om.) G1 ins. भो. T अस्य; G2.3.6 एतस्य (for एतत्). D2–4 om. अस्य. T एतद्; G2 M2–4 मे (for अस्य). Dn1 G1.4.5 M1.5 om. ऋष°. K1.3.4 D2–4 वृष°. K2 D1 T2 भक्षस्व. After °स्वेति, V1 ins.: श्रेयस्ते भविष्यति.

103 B3 om. 103 (cf. v. l. 96). — T om. स. Dn (except Dn1) नैषत्; D5 नैवैच्छत् (for नै°). After °च्छत्, Ko.3.4 D5 ins. भक्षयितुं; D2–4 अत्तुं पुरीषं वृषभस्य.

104 B3 om. up to भक्षयस्व (cf. v. l. 96). — Before तमाह, K2 ins. अभक्षयंतं. Before पुरु°, K (except K1) B2 Dn (except Dn3) D1.2 G2 ins. स; G3 M2.4.5 च. M1 om. भूयः. — After °यस्व, D2–4 ins. इति (om. उत्तङ्क); T2 G3–6 M1.3 इदं; M2.4.5 एतत्. Ko.3.4 विचारयस्व; G1.3 चिराय; G2 चिरं (for विचा°). T G2.3 om. ते. K1 D2–4 S (except M4) om. पूर्वम्.

105 G4.5 om. इति. K2 B1 D2–5 M1 om. तदा. S (except G4.5; M1 om.) ततः (for तदा). M1 om. तद्. K B4 D2–4 G6 तस्य; Ñ2 गृहीतवान्दत्तं; B3.5 G4.5 दत्तं; D5 तदीय· (for तद्). G4.5 om. ऋषभ°. K (except K2) Ñ1 V1 D (except Da D6.7) T1 G2.6 M1 वृष°. All MSS. except K G4–6 transp. पुरीषं and मूत्रं (D2–4 मूत्रपुरीषे; G2.3 ins. च after मूत्रं). D2–4.7 T1 M1 om. च. After °त्तङ्कः, Dn ins. स. Before प्रत°, N (except K V1 D2–5) ins.: संभ्रांतः स्थित (B1 Dn संभ्रमादुत्थित) एव (Ñ B1.3 Dn एवाप) उपस्पृश्य. After यत्र, K2 ins. आस्ते. G1 om. स. T G1 om. क्षत्रियः. K (except K3) D2–4 सा क्षत्रिया. D6 transp. क्षत्रि° and पौष्यः. K (except K3) D2–4 M5 पौष्यं (for °ष्यः).

106 Ko.3.4 तत्रासीनमपश्यदुत्तंकस्तमुपेत्य (K3 ins. तमुपेत्य also before तत्र); K1.2 D2–4 तत्रा(K1 तम)पश्यदासीनमुत्तंकः समुपेत्य (K2 स तमु°; D2–4 तमु°); Ñ V1 B

C. 1. 766
B. 1. 3. 103
K. 1. 3. 103

॥ १०६ ॥ स एनमभिवाद्योवाच । भगवन्पौष्यः खल्वहम् । किं करवाणीति ॥ १०७ ॥ तमुवाचोत्तङ्कः । गुर्वर्थे कुण्डलाभ्यामर्थ्यागतोऽस्मीति ये ते क्षत्रियया पिनद्धे कुण्डले ते भवान्दातुमर्हतीति ॥ १०८ ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच । प्रविश्यान्तःपुरं क्षत्रिया याच्यतामिति ॥ १०९ ॥ स तेनैवमुक्तः प्रविश्यान्तःपुरं क्षत्रियां नापश्यत् ॥ ११० ॥ स पौष्यं पुनरुवाच । न युक्तं भवता वयमनृतेनोपचरितुम् । न हि ते क्षत्रियान्तःपुरे संनिहिता । नैनां पश्यामीति ॥ १११ ॥ स एवमुक्तः पौष्यस्तं प्रत्युवाच । संप्रति भवानुच्छिष्टः । स्मर तावत् । न हि सा क्षत्रिया उच्छिष्टेनाशुचिना वा शक्या द्रष्टुम् ।

Da Dn D1.5 तमुपेत्या(B3 स तमुपा°; Da तमुपा)सीनमपश्यदुत्तंकः स तु (Da Dn D1 om. तु) उत्तंकस्तमुपेत्य (D1 om. उपेत्य); D6.7 तमुपेतमपश्यदुत्तंकः स (D7 om. स) उत्तंकस्तमुपेत्य; T G2.3 M2-5 तमुपेत्यासीनं; G1 M1 तमुपेत्यापश्यदासीनमुदंकस्तं (M1 transp. आसी° and उदंकः) (for तमुपेत्यापश्यदुत्तङ्क आसीनम् । स तमुपेत्य). K1 अभितंस्य (sic); B3 °वाद्य; T1 °वंद्य; M1 वर्धयित्वाभीष्टं स्वस्य (for अभिनन्द्य). — Before अर्थी, D2-4 ins. अहं. Ko आ°; K1 B5 D (except D5) T M3 उपा°; K3.4 G4-6 अभि°; K3 M1 अधि° (for उपगतः). K3 B5 Da1 G2.3 om. इति.

107 D1 om. 107, and 108 upto °गतोऽस्मि. — S (except M1) तम् (for एनम्). M1 अभिनंद्य (for °वाद्य). — Ko.4 transp. भग° and पौष्यः. D2-4 transp. पौष्यः and खल्व°. Ko.4 ins. ते before, K2 after, किं. — After 107, K (except K1) D2-4 ins. तदाज्ञापयतु भ(K2 भग)वान्.

108 D1 om. up to °गतोऽस्मीति (cf. v. l. 107). — Beforo तम्, K3.4 Ñ2 V1 B (except B5) D (except D2-5; D1 om.) ins. स. N (except K D2-5) om. उत्तङ्कः. — B D (except D2-4; D1 om.) M3 गुर्वर्थं. Ñ V1 B2-5 D5 कुंडलार्थं; B1 D (except D2-4; for D1.5 see above) °लयोरर्थेन; T °लार्थी (for °लाभ्यामर्थी). K1.4 om. अर्थी. K4 B1 D (except D2-5; D1 om.) G4.5 अभ्याग° (for आग°). K2.4 D1 S (except G1.6 M1.3) om. (the first) इति. Ñ V1 B2.3.5 Da ये ते (Ñ V1 एते) वै; B1.4 Dn D1 ये वै ते; D2-4 T1 G1-3 एते (for ये ते). M1.3 om. ते. K1.4 D1.5 T G6 क्षत्रियायाः; D2-4.6 G5 क्षत्रिया- (for °यया). G1.4.5 M1 om. कुण्ड°. B2 D6.7 T1 G2 om. ते. G6 transp. कुण्ड° and ते. Before भवान्, D3.4 G2 ins. मे. T त्वं (for भवान्). T G2.3 अर्हसि (for °ति). K2 D2-4 T1 G2.3.6 om. इति.

109 Ñ2 V1 Dn D1.6.7 transp. पौष्यः and प्रत्यु°. B1.2 M2.4 प्रोवाच (for प्रत्यु°). — K1 प्रविश (for °विश्य). T transp. क्षत्रि° and याच्यताम्. K1 Dn1 G1.2 क्षत्रियायाः (for क्षत्रि°). K1 G1.2 उच्य°; Ñ1 प्रोच्य° (for याच्य°). — After °ताम्, K4 ins.:

200* तस्यास्तत्स्त्रीधनं इंद्रेण यज्ञे तुष्टेन दत्तमासीत् ।

and om. इति.

110 G6 (? hapl.) om. 110, 111. — D2-4 om. स. After स, Ko.3.4 ins. च. M1 om. तेन. M1 क्षत्रियांतःपुरं प्रविश्य (for प्रविश्या°). D2-4 °पुरे (for °पुरं). After क्षत्रि°, G1.5 ins. तां.

111 G6 om. 111 (cf. v. l. 110). — After पौष्यं, D5 ins. आगत्य. T G1-3 पुनरेव (G1 interp. तम्; G2.3 एनम्) आगत्य (G1 om. आ°) उवाच. — Ko G1.5 अयुक्तं (for न यु°). N (except K D2-4; for D5 see below) अहम्; D5 T1 अयम् (for वयम्). Ko.2.4 B1.2.5 °चर्तुं; K3 °कर्तुं; B4 °वक्तुं; D2-4 °हर्तुं; G1 चाचरि°; G2.3 M1 अपच°; G4.5 आच° (for उपच°). — G2 om. from न हि up to the first न in 112. S (G3.6 om.) सा (for ते). N (except K D2-4; D7 corrupt) transp. क्षत्रिया and अन्तः°. K2 Ñ B4 D (except Da D5) M3.4 om. इति.

112 G2 om. up to the first न (cf. v. l. 111). — D5 G3-5 om. स. G1.6 तेन (for स). K2 D3 G1.3 M2.3.5 transp. पौष्यः and तं. After पौष्यः, N (except K D2-4) M4 ins. क्षणमात्रं (B6 क्षणं) विमृश्य. Ñ2 B5 D (except D3-5) T M1.4 om. तं. Before प्रत्यु°, N (except K D2-4) ins. उत्तंकं. — After प्रत्यु°, T M2-5 ins. तत्र संनिहितैव सा; G1 नैतदेवं; G4.5 M1 एतदेव. N (except K D2-4) नियतं (for संप्र°). G5 transp. संप्र° and भवान्. — Ko transp. सा and क्षत्रि°. K4 D2-4 om. सा. After क्षत्रि°, B4 ins. अपि; B5 D5 हि. N (except K D2-4) om. वा (K1 substs च for वा). G2.3 पापिना (for वा शक्या). — K (except K1) D2-5 °व्रतत्वात्. T1 G4.5 M1 om. from एषा up to end of 112. — Before एषा, N (except K D2-4) ins. सा (K1 हि). K1 transp. न and अशुचेर्. T2 G6 नाशुचिना त्वया द्रष्टव्या भविष्यति (for नाशुचे°—°मुपैति). Ko B6 D2-4 T1 G (except G1.3) M (except M3.4) om. इति.

पतिव्रतात्वादेषा नाशुचेर्दर्शनमुपैतीति ॥ ११२ ॥ अथैवमुक्त उत्तङ्कः स्मृत्वोवाच । अस्ति खलु मयोच्छिष्टेनोपस्पृष्टं शीघ्रं गच्छता चेति ॥ ११३ ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच । एतत्तदेवं हि । न गच्छतोपस्पृष्टं भवति न स्थितेनेति ॥ ११४ ॥ अथोत्तङ्कस्तथेत्युक्त्वा प्राङ्मुख उपविश्य सुप्रक्षालितपाणिपादवदनोऽशब्दाभिर्हृदयंगमाभिरद्भिरुपस्पृश्य त्रिः पीत्वा द्विः परिमृज्य खान्यद्भिरुपस्पृश्यान्तःपुरं प्रविश्य तां क्षत्रियामपश्यत् ॥ ११५ ॥

सा च दृष्ट्वैवोत्तङ्कमभ्युत्थायाभिवाद्योवाच । स्वागतं ते भगवन् । आज्ञापय किं करवाणीति ॥ ११६ ॥ स तामुवाच । एते कुण्डले गुर्वर्थं मे भिक्षिते दातुमर्हसीति ॥ ११७ ॥ सा प्रीता तेन तस्य सद्भावेन पात्रमयमनतिक्रमणीयश्चेति मत्वा ते

C. 1. 774
B. 1. 3. 111
K. 1. 3. 111

113 D4 G4.5 तथा; G1.2 M (for M1 see below) तेन (for अथ). After अथ, T ins. तेन. M1 अथैनमुदंकः (for अथै°—°त्तङ्कः). G1-3 M (for M1 see above) om. उत्तङ्कः. G4.5 उक्तवंतं स्मृत्वाहोदंकः (for अथै°—°वाच). G6 तथाहोदंकः (for उत्त°—°वाच). — Before अस्ति, K2 D2-4 ins. सत्यं. G2.3 किंचित् (for खलु). Ko.4 मयोच्छिष्टेनानुपविष्टेनापः स्पृष्टाः; K1 Ñ V1 B Da Dn D1 मयोत्थितेनो° (B2.4 °ना°); K2.3 G1 मया (G1 interp. भक्षितम्) उच्छिष्टे(K3 G1 °ष्टेन)नोपस्पृष्टं (K2 °स्पृष्टा); D2-4 मयि उच्छिष्टं नाप°; T G4-6 M2-5 मया तु (G5 मयापि; M2-5 om. तु) भक्षितं नो°; G2.3 मम नो°; M1 मया भक्षयता नो° (for मयोच्छिष्टेनो°). G3 om. from शीघ्रं up to end of 113. All MSS. except Ko.2-4 D2-4 om. शीघ्रं; but cf. v. l. 114. S (except G3; G2 om.) आगच्छता. S (except M2-5) om. च.

114 G4-6 om. तं. T transp. तं and पौष्यः; and before पौष्यः ins.: स (T2 om. स) एवमुक्तः. D2.3 G1.4.5 M1 om. तत्. K1 G1 M1 om. हि. N (except Ko.2-4; for D2.3 see above) एष ते (B3 om. ते) व्यतिक्रमः (for एतत्तदेवं हि). — After न, G1 M1 ins. हि. K4 खलु स्थि° (for न स्थि°). D2 om. स्थितेन. G4.5 M1 om. भवति न स्थितेनेति. N (except K D3; D4 by corr.; for B5 see below) नोत्थिते(Ñ1 B2.4 न स्थिते)नोपस्पृष्टं भवति इति शीघ्रं (Ñ1 V1 B2-4 Da2 D1.6.7 न for इति शी°; B1 D5 om. इति शी°) गच्छता चेति (B5 उत्थितेनोपस्पृष्टं गच्छता चेति); T G1-3.6 M2-5 एवं चेत् शुद्धो (G2.3 शुद्धेन) भूत्वा गंतव्यं (for एतत्तदे°—स्थितेन). G1 एवं चेत्तत् शुद्धो भूत्वा गच्छ (for भवति न स्थितेन).

115 Ñ1 Dn2 G1 तथा; G4.5 M1 ततः (for अथ). After °त्तङ्कः, N (except K1-3 B5 D2-4) ins. तं. M1 om. प्राङ्मुख उप°. T G2.3 M (M1 om.) भूत्वा; G4.5 उपस्पृश्य (for उप°). Da2 S (except G1 M) om. सु-. Ko.2 सं-; D1 स (for सु-). D1 -दंत- (for -पाद-). M1 °नयनो (for °वदनो). N (except K D2.3; for D4 see below) निःशब्दा°; D4 S शुद्धा° (for अशब्दाभिर्). After -शब्दाभिर्, N (except K D2-4) ins. अफेनाभिरनुष्णाभिः (D5-7 om. अनुष्णा°). B5 D3.5 M2.4 om. हृदयंगमाभिः. N (except K D2.4; B5 D3.5 om.) हृद्गता° (for हृदयंगमा°). K2 D2-4 G3 M1 om. अद्भिः. K4 transp. अद्भिः and उप°. Ñ V1 B2-4 Dn D1.5-7 G2 transp. उप° and त्रिः. B2.4 Dn D1.5-7 om. पीत्वा. G1.4-6 om. त्रिः पी°. Da om. त्रिः. Da M आचम्य (for पीत्वा). B5 om. from पीत्वा up to खान्यद्भिर्. G3 (hapl.) om. from (the first) अद्भिरुप° up to खानि. T om. from त्रिः पी° up to °रुपस्पृश्य. G2 om. पीत्वा द्विः परि°. After पीत्वा, K D2-4 ins. आपः (K3 cont. हिष्ठा इत्यनुवाकेन शीर्षाभिषिच्य). D6.7 om. from द्विः up to °रुपस्पृश्य. K3 om. द्विः परि°. Dn1 D5 अद्भिः (for द्विः). Ko.4 उन्मृ° (for परिमृ°). K1 om. खान्यद्भिरुपस्पृश्य. G1 मुखं; G4.6 मुखानि (for खानि). M (except M1) om. अद्भिः (after खानि). After (the second) °स्पृश्य, K2 ins. मूर्धानं च; Ñ V1 B D (except D2-4) G3.6 M1 च. N (except K B4 D2-4) प्रविवेश ततः (for प्रवि°). K3 T G4-6 M1 om. तां.

116 D2-4 तं दृष्ट्वा (for दृष्ट्वैव). K1 B4 M1 om. एव. K1 M1 उत्था°; N (except Ko.2-4; for K1 see above; D2-4 om.) प्रत्यु° (for अभ्युत्थाय). — B3 Da1 T2 om. ते. B5 M5 भवन्; D5 भवान् (for भग°). — K3.4 D3 °ज्ञापयतु. Ko.3.4 किं ते; T M2.4.5 भोः ते किं; G2.3 ते किं; M3 भोः किं (for किं).

117 After स, G4.5 ins. च. After तां, G2.3 ins. उदंकः प्रति-. — B5 G1-3 M2.4 ते (for एते). After एते, T ins. ते. Dn2 D2-4 T G2.3 गुर्वर्थे. D2-4 T G2.3 om. मे. D5 मया; G1 मयि (for मे). K2 transp. मे and भिक्षि°. K3 भिक्षवे; G1 M °क्षिता; G2.3 °क्षां; Cd as in text.

C. 1. 774
B. 1. 3. 111
K. 1. 3. 111

कुण्डले अवमुच्यास्मै प्रायच्छत् ॥ ११८ ॥ आह चैनम् । एते कुण्डले तक्षको नागराजः प्रार्थयति । अप्रमत्तो नेतुमर्हसीति ॥ ११९ ॥ स एवमुक्तस्तां क्षत्रियां प्रत्युवाच । भवति सुनिर्वृता भव । न मां शक्तस्तक्षको नागराजो धर्षयितुमिति ॥ १२० ॥

स एवमुक्त्वा तां क्षत्रियामामन्त्र्य पौष्यसकाशमागच्छत् ॥ १२१ ॥ स तं दृष्ट्वोवाच । भोः पौष्य प्रीतोऽस्मीति ॥ १२२ ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच । भगवंश्चिरस्य पात्रमासाद्यते । भवांश्च गुणवानतिथिः । तत्करिष्ये श्राद्धम् । क्षणः क्रियतामिति ॥ १२३ ॥ तमुत्तङ्कः प्रत्युवाच । कृतक्षण एवास्मि । शीघ्रमिच्छामि यथोपपन्नमन्नमुपहृतं भवतेति ॥ १२४ ॥ स तथेत्युक्त्वा यथोपपन्नेनान्नेनैनं भोजयामास ॥ १२५ ॥

अथोत्तङ्कः शीतमन्नं सकेशं दृष्ट्वा अशुच्येतदिति मत्वा पौष्यमुवाच । यस्मान्मे अशुच्यन्नं ददासि

---

118 T om. तेन. K2 तत्र तेन (for तेन तस्य). B4 D2-5 G M transp. तेन and तस्य (G2.3 M2.4.5 om. तेन तस्य). K1 Ñ B (except B1) D (except D2-4) पात्रः; K2 साधु (for पात्रम्). G2 इति इदं; G3 M (except M1) इदं (for अयम्). After अयम्, G1.4.5 M1 ins. भवति. S नाति(T न मयाति-; G1.4.5 M1 अनति-; G6 मया नाति)क्रमणीयं (for अनतिक्रमणीयः). Ñ2 Da1 D6.7 G M3-5 om. ते. K1 Ñ1 B5 Da1 G2.3 विमु° (for अवमु°). After °मुच्य, G1 ins. अथ. D1 तस्मै; D2-4 असौ (for अस्मै). K2 अयच्छत्; T अदात् (for प्राय°).

119 B1 नागाधिरा°; D4 नाम नाग° (for नाग°). After -राजः, N (except K Dn1 D2-4) ins. सुभृशं. K D2-4 G2.3 प्रार्थयते. — Before नेतुं, K0.3 ins. भवान्; K4 भवन्. K0 अर्हति (for °सि).

120 Ñ1 D1 G1-6 om. स. G2.3 om. क्षत्रि°. G1.5 उवाच (for प्रत्यु°). — K0 G2.3 om. भवति. K1.4 भवतु; K2.6 G1.5 M भवती (see below). K D1-5.7 T2 G1.2 M2.4 सुनिवृत्ता; D5 G4 निर्वृ°; D7 G5.6 निवृत्ता (for सुनि°). K0 अस्तु भवतां; K1.4 D2.3 भवती; K3 अस्तु; D1 S भवतु (for भव); see above. — T transp. न and मां. K0 मे (for मां). G4-6 M1 स मामश° (for न मां शक्तः). K3 transp. शक्तः and तक्ष°. K1 D2-4 om. नाग°.

121 K3 B4 D2-4 G1.4.5 om. स. T G (except G1) om. तां. K1 D2-4 G4.5 M अगच्छत्; T2 अगमत्; G1 अभ्या°; G2 अभिगच्छति; G3 अभिग°.

122 G4.5 om. स. N (except K Ñ1 B4 D2-4) आह चैनं (for स तं दृष्ट्वोवाच). — T2 om. भोः. D2-4 om. भोः पौष्य. Da om. पौष्य. G2.3 M2.3(before corr.).4.5 हे (for भोः).

123 After तं, K4 Ñ2 V1 B (except B4) D (except D2-4) ins. उत्तंकं. — K1 (hapl.) om. from भगवं° up to प्रत्युवाच (124). Da भगवान् (for °वन्). Dn D1.6.7 चिरेण; D5 °रमपि; T1 उचितस्य (for चिर°). B4 समासाद्यते; G2 °दितः (for आसा°). — K2.4 G6 भग° (for भवान्). D3 transp. भवान् and गुणवान्. G1 M1 om. च; G2.3 om. च गुणवान्. — D2-4 ततः (for तत्). Ñ1 T G1 M1 प्रकरिष्ये; Ñ2 V1 B D (except D2-4) इच्छे; G2.3 M2-5 करिष्येहं; G4-6 प्रकरिष्ये(G5 °ष्य)ते (G6 हं) (for करि°). G2.3 M (except M1) श्राद्धकर्म (for श्राद्धम्). After श्राद्धम्, N (except K Ñ1 D2-4) ins. कर्तुं. K2 G3 क्षणं (for °णः). N (except K Ñ1 D2-4) transp. क्षणः and क्रियताम्. Ñ2 G3 स्थीय° (for क्रियताम्). Before इति, B4 ins. प्रतिगृह्यतां.

124 K1 om. up to °वाच (cf. v. l. 123). — G3 कृतक्षणं. G5.6 -भावः (for एव). After अस्मि, K3 B4 G1.4.5 ins. इति. — After शीघ्रं, K1 M1 ins. तु; T G1.2.6 M2-5 अहं; G4.5 त्वहं. D5 om. इच्छामि. G6 आगच्छामि (for इच्छा°). Before यथो°, D2-5 G6 ins. इति; T G1 गंतुं. K1-3 Ñ2 Da D5.7 T1 G1-3 om. अन्नम्. G4.5 om. उपहृ°. K1 उपसंहृ°; V1 B2 Dn D1 G6 उपा°; B3 उपस्कृ°; G1 उदाहृ° (for उपहृ°). D6.7 पुर(D7 उप)स्कृतमन्नं (for अन्नमुप°). K4 D6.7 भवति; S (except M1) भवत्विति (for भवते°).

125 Ñ1 D2-4 G1.2 om. स. Before अन्नेन, Ñ2 V1 D5 G6 ins. एव. D2-4 G2-5 om. अन्नेन. K D5 T G1.2.6 M2-5 om. एनं. D1 तं; D6 एवं; M1 °व (for एनं). B4 एवार्थिनं तं (for अन्नेनैनं). K Ñ1 V1 B3 D2-4 G4.5 M1 सं(B3 om. सं)योज° (K3 G4.5 °भोज°) (for भोज°).

126 M शीतल° (for शीत°). K1 Ñ1 S (except M3.4) om. सकेशं. Ñ2 V1 B D transp. शीतम° and सके°. Before इति, G4-6 ins. अन्नम्. Before पौष्यं, N (except K Ñ1 B4 D2-4) ins. तं. T G1-3 om. पौष्यमुवाच (see below). — Before यस्मात्, T G2.3.6 ins. सकेशमन्नमुपहृतं शीतम् (T om. शी°) अशुचि; G1 मुक्तकेश्या तव स्त्रिया सकेशमन्नमुपहृतमिति. D2 om. from यस्मा° up to °च्यसीति (127). T G2.3.6 om. अशुच्यन्नं

तस्मादन्धो भविष्यसीति ॥ १२६ ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच । यस्मात्त्वमप्यदुष्टमन्नं दूषयसि तस्मादनपत्यो भविष्यसीति ॥ १२७ ॥ सोऽथ पौष्यस्तस्याशुचिभावमन्नस्यागमयामास ॥ १२८ ॥ अथ तदन्नं मुक्तकेश्या स्त्रियोपहृतं सकेशमशुचि मत्वोत्तङ्कं प्रसादयामास । भगवन्नज्ञानादेतदन्नं सकेशमुपहृतं शीतं च । तत्क्षामये भवन्तम् । न भवेयमन्ध इति ॥ १२९ ॥ तमुत्तङ्कः प्रत्युवाच । न मृषा ब्रवीमि । भूत्वा त्वमन्धो नचिरादनन्धो भविष्यसीति । ममापि शापो न भवेद्भवता दत्त इति ॥ १३० ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच । नाहं शक्तः शापं प्रत्यादातुम् । न हि मे मन्युरद्याप्युपशमं गच्छति । किं चैतद्भवता न ज्ञायते यथा ॥ १३१ ॥

नावनीतं हृदयं ब्राह्मणस्य
वाचि क्षुरो निहितस्तीक्ष्णधारः ।
विपरीतमेतदुभयं क्षत्रियस्य

C. 1. 786
B. 1. 3. 123
K. 1. 3. 123

(see above). B_4 $G_{1.4.5}$ M अन्नमशुचि (by transp.). Before ददा°, G_1 ins. अपि. K_0 (? hapl.) om. from तस्मा° up to दूषयसि (127). T $G_{2.3.6}$ त्वमंधो; G_1 अंधस्त्वं (for अन्धो). — After 126, T G_2 ins. पौष्यमुवाच (see above).

127 K_0 om. up to दूषयसि; D_2 om. 127 (cf. v. l. 126). Before तं, T_1 ins. स. G_2 om. तं पौष्यः प्र°. G_3 om. तं. G_3 उवाच (for प्रत्यु°). — D_6 om. यस्मात्. B_2 $D_{6.7}$ S (except M_1) om. अपि. K_1 transp. अपि and अदुष्टम्. M_1 transp. अदु° and अन्नं. After तस्मात्, Ñ V_1 B_2 D_{5-7} ins. त्वमपि; $B_{1.3.5}$ Da Dn D_1 T_1 G_2 त्वं. After 127, N (except K_{0-3} $Ñ_1$; D_2 om. the first sentence) ins.:

201* तमुत्तङ्कः प्रत्युवाच । न युक्तं भवतान्नमशुचि दत्त्वा प्रतिशापं दातुम् । तस्मादन्नमेव प्रत्यक्षीकुरु ।

[After °तान्नम्, D_{2-4} ins. मम. K_4 परीक्षस्व; $Ñ_2$ $B_{1.2.4}$ °कुरुष्व (for प्रत्यक्षी°).]

128 M_1 om. सः. N (except K $Ñ_1$ D_{2-5}) ततः (for सोऽथ). T $G_{1-3.6}$ om. पौष्यः. After पौष्यः, N (except K $Ñ_1$ D_{2-5}) ins.: तदन्नमशुचि दृष्ट्वा. $G_{2.3}$ पौष्यस्य (for तस्य). $Ñ_1$ V_1 S (G_1 om. अन्नस्य) transp. अशुचि° and अन्नस्य. B_5 °चितां (for अशुचिभावम्). $Ñ_2$ B D (except $D_{4.5}$) G_1 om. अन्नस्य. K_1 शमयामास; K_2 $Ñ_1$ V_1 B_4 अवगम°; $Ñ_2$ B_{1-3} D अपरोक्ष° (D_5 अगण°); B_5 अवेक्ष°; G_6 दर्श° (for आगम°).

129 K_2 Dn D_1 यत्कृतं (for उपहृ°). After °हृतं, N (except K $Ñ_1$ D_{2-5}) ins. अनुष्णं. $D_{6.7}$ om. सकेशम्. Before अशुचि, N (except $Ñ_1$ B_4 D_{2-7}) ins. च. B_4 S (except T_1 $G_{4.5}$ M_1) om. अशुचि. Before मत्वा, N (except K $Ñ_1$ D_{2-5}) ins. एतदिति (B_4 om. एतद्). T_2 G_{1-3} M (except M_1) आलक्ष्य; G_6 आलोक्य (for मत्वा). Before उत्तङ्कं, K_4 ins. अथ; $Ñ_3$ तं; V_1 B (except B_4) D (except D_{2-5}) तमृषिं. — After अज्ञानात्, T_2 G_1 M (except M_1) ins. एव. Dn D_1 transp. अज्ञानाद् and एतद्. T_2 G_1 तद् (for एतद्). K_0 G_1 transp. सके° and उपहृ°. Dn M_5 उपाहृ°. G_1 om. शीतं च. M_1 शीतलत्वं; M_3 °तलं (for शीतं). D (except Da_1 D_{2-5}) om. च. — T_2 G_6 एतत् (for तत्). K_1 B_1 Dn D_5 क्षम°; D_1 शम°; $G_{2.3}$ क्षमाप° (for क्षाम°). $K_{1.2}$ D_{2-4} $G_{4.5}$ भगवंतं; Da_1 G_1 भगवन् (for भव°).

130 T_1 om. 130–132. — K_3 वृथा (for मृषा). $M_{1.3}$ प्रब्रवीमि. — D_3 T_2 M_1 om. त्वम्. K_1 अपि; D_5 च (for त्वम्). G_1 om. त्वमन्धो. $G_{2.3}$ इति (G_2 om. इति) अंधो भूत्वा (for भूत्वा त्वमन्धो). D_{2-5} G_3 M_1 अचि° (for नचिरात्). K_1 T_2 $G_{2.3}$ $M_{2.5}$ om. इति. — $G_{2.3}$ om. अपि. After ममापि, $K_{1.2}$ B_3 Da D_7 ins. तु; D_{2-4} त्वत्, B_1 त्वया; T_2 G_{4-6} $M_{1.3}$ भवद्° (for भवता). G_2 यदुक्त; $M_{1.3}$ उक्त (for दत्त). K_1 न दत्तो भवेच्छापः; $Ñ_2$ V_1 Dn D_1 शापो भवता दत्तो न भवेत्; G_1 न शापो भवेन्नवदत्तः (for शापो — दत्तः).

131 T_1 om. 131 (cf. v. l. 130). — After (the first) न, N (except K $Ñ_1$ D_{2-5}) $M_{1.2}$ ins. च. $G_{2.3}$ om. अहं. K_2 D_{2-4} प्रत्याख्यातुं. T_2 transp. शापं and प्रत्या°. — K_3 स (for the second न); see below. T_2 om. हि. G_5 मां (for मे). $G_{2.3}$ अपि (for अद्यापि). D_{2-4} शमं (for उप°). Before गच्छ°, K_3 ins. न (see above). After °च्छति, K_3 G (except $G_{2.3}$) ins. इति. — S (except $G_{4.5}$ M_1) om. च. D_{2-4} तु (for च). M_1 om. भव°. Before यथा, K_3 ins. तत्. $Ñ_1$ $G_{4.5}$ M_1 om. यथा. K_4 श्लोकोत्र; $Ñ_2$ V_1 G_1 तथा (for य°).

132 T_1 om. 132 (cf. v. l. 130). — [a]) K_2 (by corr.) D (except Da) S (T_1 om.) नव°. After -नीतं, $G_{4.5}$ ins. एव. G_2 transp. हृद° and ब्राह्म°. — [b]) G_2 corrupt. $Ñ_1$ वाक्यं (for °चि). After वाचि, G_6 ins. च. K $Ñ_1$ V_1 $B_{4.5}$ Dn $D_{1.3.5}$ G_2 निशितः; T_2 विनि° (for निहितः). — [c]) $M_{1.3}$ om. एतद्. N (except K B_4 D_2)

C. 1. 766
B. 1. 3. 123
K. 1. 3. 123

वाङ् नावनीती हृदयं तीक्ष्णधारम् ॥१३२॥ इति । तदेवं गते न शक्तोऽहं तीक्ष्णहृदयत्वात्तं शापमन्यथा कर्तुम् । गम्यतामिति ॥ १३३ ॥ तमुत्तङ्कः प्रत्युवाच । भवताहमन्नस्याशुचिभावमागमय्य प्रत्यनुनीतः । प्राक्च तेऽभिहितम् । यस्माददुष्टमन्नं दूषयसि तस्मादनपत्यो भविष्यसीति । दुष्टे चान्ने नैष मम शापो भविष्यतीति ॥ १३४ ॥ साधयामस्तावदित्युक्त्वा प्रातिष्ठतोत्तङ्कस्ते कुण्डले गृहीत्वा ॥ १३५ ॥

सोऽपश्यत्पथि नग्नं श्रमणमागच्छन्तं मुहुर्मुहुर्दृश्यमानमदृश्यमानं च । अथोत्तङ्कस्ते कुण्डले भूमौ निक्षिप्योदकार्थं प्रचक्रमे ॥ १३६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे स श्रमणस्त्वरमाण उपसृत्य ते कुण्डले गृहीत्वा प्राद्रवत् । तमुत्तङ्कोऽभिसृत्य जग्राह । स तद्रूपं

तदुभयमेतद्विपरीतं क्ष°. — d) K1.3 नावनीता; K3 (by corr.) Dn S (T1 om.) नवनीतं; Ñ V1 B1m.3 D6 °नीतं. D5 अस्य मुखं नवनीतं (for वाङ् ना°). B3 क्षुरधारं (for तीक्ष्ण°).

133 Ko om. 133. — D1 om. गते. B4 om. न (see below). B4 °धार° (for °हृदय°). K2 D2 T2 M (except M1) om. तं. K1 B4 न (see above); G2.3 च (for तं). K3.4 प्रत्यादातुं (for अन्यथा क°). — Ko.3.4 ins. after 133: D2 before गम्य°:

202* मम शापो भविष्यतीति ।

134 T2 G2.3 M3–5 भवतः (for °ता). B4 T2 G2.3 M (except M1) om. अहम्. K2 T1 G1.4–6 M1 आ(G6 om. आ)गमयित्वा; K3 Ñ2 B4.5 °गम्य; K4 D2.5 अवगम्य; B1–3 Da D3.4.6.7 आकलय्य; Dn D1 आलक्ष्य; T2 G2.3 M3 ज्ञात्वा; M2.4.5 अज्ञात्वा (for आगमय्य). B4 अनुनी°; D3 प्रत्यानी°; T2 G2.3 M (except M1) मयोक्तं; G1 °नुदितः (for प्रत्यनु°). — D5 T2 G2.3 M (except M1) om. प्राक्च. K (except Ko) B3 D2.6.7 G1 om. च. G3 तु (for च). K4 ते ब्रुवतेति (for च ते). T1 G1–6 एतत्; T2 G1-3 M (except M1) भवतापि (T2 om. पि) (for ते). T2 om. अभिहि°. D3.4 अभिमतं; M (except M1) °हितः. — Dn2 D3.4 तस्मात् (for य°). G2.3 M2.4.5 न दुष्टं (for अदु°). After तस्मात्, T3 ins. त्वं. T2 अभिहितः (for भवि°). G2 T2 om. इति. — G5 (? hapl.) om. from दुष्टे up to end of 134. G1.4.6 M1 om. नैष (see below). K1 न (for नैष). B4 D2.5 G3 M5 om. मम. D1 मे (for मम). D3.4.6.7 transp. नैष and मम. After मम, M1 ins. अपि. T3 transp. मम and शापो. Before भवि°, K1 T1 G1.4 M1 ins. न (see above); K4 ins. निविन्नो (sic). B3 S (except T1 G4.5) om. इति.

135 Ko.2.4 साधु या°; D2 °यामि (for साधयामः). G2 तम्; G3 M2.4.5 तर्हि (for तावद्). B3 Da read प्रातिष्ठतो° after गृही°. T1 G M1 प्रातिष्ठत् (G2.3 प्रस्थितः) (for °ष्ठत). T2 G2.3 om. ते.

136 After सः, G1 ins. अपि. After °पश्यत्, N (except K B4 D2.5) ins. अथ. D2 क्षपणकं नग्नं पथि आयांतं (for पथि —°च्छन्तं). Ñ1 नग्नश्र°. Ko.3.4 D5 श्रवणं; Ñ2 B (except B4) D1 M °मणकं (D4m as in Dn etc. below); V1 (m as in text) Da °वणकं; Dn D1.6.7 क्षपणकं (for श्रम°). After श्रमणम्, G1 ins. पृष्ठतः. K1.2 D2.5 मुहुर् (for मुहुर्मु°). Ko om. दृश्यमानम्. After दृश्यमानम्, K1.3 Ñ1 ins. मुहुः; K4 G6 मुहुर्मुहुः; G1 च. D5 G3 M1 om. अदृश्यमानं च. K1 B1 om. च. Ko.2.4 Ñ1 D2 T2 transp. अदृश्यमानं and च. — M1 om. ते. B4 भूम्यां (for °मौ). Ko.3 प्रक्षि°; K1 B4 M5 विनि°; T2 G2.3 निधाय (for निक्षिप्य). Ñ1 transp. भूमौ and निक्षिप्य. Ñ2 V1 B (for B4 see above) D (except D2.5) सं(B2 om. सं)न्यस्य भूमौ (for भूमौ निक्षिप्य). S (except T1 G4–6 M1) प्रतस्थे (for प्रच°).

137 D5 S (except G4–6 M5) तस्मिन् (for एत°). G2.3 अवसरे (for अन्तरे). B4 S om. स. Ko.3 D5 श्रवणः (K3m क्षपणकः); K4 V1 Da °वणकः; Ñ B D3.4 M °णकः; Dn D2.6.7 क्षपणकः (for श्रमणः). D3 S om. त्वर°. Before उप°, B4 ins. सहसा. T G4.5 उपासृ°; M1 °स्पृश्य (for उपसृ°). B4 G4.5 M1 om. ते. T3 प्रायात् (for प्राद्र°). — Before तम्, G1–3 M (except M1) ins.: तत आचम्य. B4 om. अभि°. Ko T1 G4.5 अपसृ°; K2.4 अप्युप°; D2.5 अभ्युप° (for अभिसृ°). — After -सृत्य, N (except K1.3 Ñ1) ins. (Ko.2.4 V1 om. the last two sentences):

203* कृतोदककार्यः शुचिः प्रयतो नमो देवेभ्यो गुरुभ्यश्च कृत्वा महता जवेन तमन्वयात् । तस्य तक्षको दृढमासन्नः । स तं जग्राह ।

[After प्रयतो, V1 ins. भूत्वा. Ko.2.4 D2.5 om. मह° जवे°. K2 अभिसृत्य जगाम; K4 उपसृत्य; D2.5 अनुजगाम (for अन्वयात्).]

— K3 D2 om. जग्राह. — Before स, N (except K Ñ1 V1 D2) ins. गृहीतमात्रः (B4 cont. श्रमणं). G1 अपहाय

विहाय तक्षकरूपं कृत्वा सहसा धरण्यां विवृतं महाबिलं विवेश ॥ १३७ ॥ प्रविश्य च नागलोकं स्वभवनमगच्छत् । तमुत्तङ्कोऽन्वाविवेश तेनैव बिलेन । प्रविश्य च नागानस्तुवदेभिः श्लोकैः ॥ १३८ ॥

य ऐरावतराजानः सर्पाः समितिशोभनाः ।
वर्षन्त इव जीमूताः सविद्युत्पवनेरिताः ॥ १३९
सुरूपाश्च विरूपाश्च तथा कल्माषकुण्डलाः ।
आदित्यवन्नाकपृष्ठे रेजुरैरावतोद्भवाः ॥ १४०
बहूनि नागवर्त्मानि गङ्गायास्तीर उत्तरे ।
इच्छेत्कोऽर्कांशुसेनायां चर्तुमैरावतं विना ॥ १४१
शतान्यशीतिरष्टौ च सहस्राणि च विंशतिः ।

C. 1. 800
B. 1. 3. 127
K. 1. 3. 137

(for वि°). K1 तक्षकः (for °करूपं कृ°). Ñ2 V1 B1–3 D (except D2–5) M2 तक्षकस्वरू°. Ko om. from कृत्वा up to °लोकं (138). B4 चकार; S गृहीत्वा (for कृ°). G3 om. सह°. G3 असौ (for सह°). B5 transp. सह° and धर°. K3.4 T2 G1–3 M महद्बिलं (M1 बिलं) (for महा°). B1.4 D (except D2.5) G4–6 M1 प्रवि°; T2 G1 M2–5 आवि°; G2.3 आविशत् (for विवे°).

138 Ko om. प्रविश्य च ना° (cf. v. l. 137). Da1 D2.5 G6 om. च. D5 T G1.5 M (except M1) °लोके. After °लोकं, B5 ins. क्षणात्. G2.3 °लोकस्य भव°. K2.3 स्वभु°; T1 स्वं भ° (for स्वभ°). — G1 folio 8 ends with अगच्छत्; next folio (9) is missing. — After अगच्छत्, N (except K1 Ñ1) T1 G4.5 ins. (D5 T1 G4.5 om. the first sentence and K2 the last two):

204* अथोत्तङ्कस्तस्याः क्षत्रियाया वचः स्मृत्वा तं तक्षकमन्वगच्छत् । स तद्बिलं दण्डकाष्ठेन चखान । न चाशकत् । तं क्लिश्यमानमिन्द्रोऽपश्यत् । स वज्रं प्रेषयामास । गच्छास्य ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुरुष्वेति । अथ वज्रो दण्डकाष्ठमनुप्रविश्य तद्बिलमदारयत् ।

[Ko.2.4 V1 B1.2.5 स च (for अथ). — T1 G4.5 च खनितुं नाश° (for न चाश°), गत्वास्य (for गच्छास्य), and कार्यं (for साहाय्यं).]

— B4 तदा; M2.4 तत् (for तम्). B4 T2 G6 om. अन्वावि°. K2 प्रवि°; Ñ2 Dn D1.6.7 अनुवि°; B5 विवेश; G2 उपाविशत् (for अन्वावि°). Before तेनैव, K1 T2 G6 M ins. ज्ञात्वा. G2 om. तेनैव बि°. M transp. अन्वावि° and तेनैव बि°. — D2 om. प्रविश्य च. T2 G6 अन्वावि°; G2.3 अनुप्र° (for प्रवि°). D7 G4.5 transp. प्रवि° and च. K Da Dn D1.5 T G6 om. च. — After (the second) प्रविश्य च, N (except Ko.1 Ñ1) T1 G4.5 ins.:

205* तं नागलोकमपर्यन्तमनेकविधप्रासादहर्म्यवलभीनिर्यूहशतसंकुलमुच्चावचक्रीडाश्चर्यस्थानावकीर्णमपश्यत् । स तत्र.

[T1 °सदन°; G4.5 °वदन° (for °हर्म्य°). T1 G4.5 om. -वलभी- and read °क्रीडनवास° (for °क्रीडाश्चर्य°). — K3 om. स तत्र. Ko.4 तान् (for तत्र). Omitting स तत्र, K2 D5 cont. तेनैव बिलेन प्रविश्य; T1 G4.5 तमुदंको ज्ञात्वा तेनैव बिलेनान्वाविश्य.]

— After नागान्, N (except K Ñ1 D2.5–7) ins. तान्. K D2.5 अस्तौषीद्; G2.3 अस्तौद् (for अस्तुवद्).

139 Before 139, B1.3 ins. उतंक उवाच; Da उत्तंक उ°; S (except M1.5; G1 missing) उदंकः. — [a]) K1 Ñ1 यदैरा°; V1 येत्रैरा°. S (G1 missing) यावंतो नागरा° (T1 G4.5 यद्येव नागाः सर्पा वा). Cd as in text. — [b]) M1 सर्वाः. T1 G4.5 सर्वे संमतविक्रमाः; T2 सर्वाः (sic) त्वमितविक्रमाः; G2.3 M2.3.5 सर्पाश्चामितविक्रमाः; G3 °स्त्वमितविक्रमाः; M4 °श्चामितिविक्रम (sic). — K1 om. 139[c]–140[d]. — [c]) N (except K Ñ1 B4.5 D2.5) क्षरंत इव.

140 K1 om. 140 (cf. v. l. 139). — G1 missing — [a]) M1 transp. सु- and वि-. G6 सुस्वरूपा (for सुरू°). N (except K D2) सुरूपा बहुरूपाश्च. — [b]) B1 अप्यथ; D2 G2.3 M2–4 अप्यथो; T1 अथ; T2 G5 अथो; G4 यथा; M1.5 तत्र- (for तथा). G6 विविधोपलकुंडलाः. — [c]) D7 G5 °वन्नागपृ°. T G2.3 आदित्या इव नागेंद्राः. — [d]) G2 °वता ध्रुवाः; G3 °वतोद्भुवः.

141 G1 missing. — [a]) D T2 G2.3.6 M3–5 नागवेश्मा° (D2 as in text; D5 °वृंदानि); T1 G4.5 °सद्मा°; M2 राजवेश्मा°. — K4 V1 B1–3.5 D (except D2.5) ins. after 141[ab]; B4, after 141:

206* तत्रस्थानपि संस्तौमि महतः पन्नगानहम् ।

[D3.4 °स्थानेन सं-; D6 °स्थाननिशं; D7 °स्थानानिशं. K4 V1 B1–3 सततं (for मह°).]

— [cd]) S (G1 missing) इच्छंतो°. T1 G4.5 °सेवां च कर्तुं°; T2 G6 M3 °सेवायै वस्तु°; G2.3 सेवायां वस्तु°. D2 M2.4.5 वस्तुमैरा°.

142 G1 missing. — [a]) Da D2.5 °ति चाष्टौ. — [b]) G4.5 संति च (for विंश°). — [c]) K D5 °ग्रहं (K2 °ग्रहो). Ko.2 D5 यांति; Cd as in text. — [d]) Da D1 °राष्ट्रे; Cd as in text. Ñ2 V1 B Dn D3.4.6.7 यमेजति; Da D1 समेज°; T1 यमिध्य°; T2 G2.3.6 जयेदि°; G4.5

C. 1. 800
B. 1. 3. 138
K. 1. 3. 139

सर्पाणां प्रग्रहा यान्ति धृतराष्ट्रो यदेजति ॥ १४२
ये चैनमुपसर्पन्ति ये च दूरं परं गताः ।
अहमैरावतज्येष्ठभ्रातृभ्योऽकरवं नमः ॥ १४३
यस्य वासः कुरुक्षेत्रे खाण्डवे चाभवत्सदा ।
तं काद्रवेयमस्तौषं कुण्डलार्थाय तक्षकम् ॥ १४४
तक्षकश्चाश्वसेनश्च नित्यं सहचरावुभौ ।
कुरुक्षेत्रे निवसतां नदीमिक्षुमतीमनु ॥ १४५
जघन्यजस्तक्षकस्य श्रुतसेनेति यः श्रुतः ।
अवसद्यो महद्द्युम्नि प्रार्थयन्नागमुख्यताम् ।
करवाणि सदा चाहं नमस्तस्मै महात्मने ॥ १४६
एवं स्तुवन्नपि नागान्यदा ते कुण्डले नालभद्-
थापश्यत्स्त्रियौ तन्त्रे अधिरोप्य पटं वयन्त्यौ
॥ १४७ ॥ तस्मिंश्च तन्त्रे कृष्णाः सिताश्च तन्तवः ।
चक्रं चापश्यत्षड्भिः कुमारैः परिवर्त्यमानम् । पुरुषं

यदिच्छ°; M यजेदि° (M1 यमिच्छ°); Cd as in text.

143 G1 missing. — a) K4 D2.5 °मनुसर्पंति; B4 T1 °मुपश्रृण्वंति. T2 G (G1 missing) M ये चेद्(G4-6 चैव)मुपश्रृण्वंति. — b) V1 B3.5 दूरतरं; B1.2 °रपरं; Dn D1 °रं पथं; D2 °रे परे; D4 °रं पुरं; D6.7 °रपथं; T1 G (G1 missing) M2-4 °रं परा-. K1 corrupt. — cd) B4 °वतं ज्येष्ठं; B5 °वतो ज्येष्ठ-; D3 °ज्येष्ठं; D5 °स्रेष्ठ-; M1 °वतं ज्येष्ठ-; Cd as in text. G2 °भ्यस्तनुमो नमः; G3 °भ्योकद्मो (sic) न°.

144 G1 missing. — b) Ko.2 Dn2 D6.7 वा (for च). G2.3 च भवत्यथ. N पुरा (K Ñ1 D2 as in text; D5 तदा) (for सदा). — c) Ñ2 V1 B1.3.4m.5 D (except D2.5) तं नागराज°; B3 तं नागवर्ज°. Da अश्रौपं.

145 G1 missing. — b) G4.5 संनिहितावुभौ. — c) Ko.2-4 D5 निवसतो; K1 V1 B Da D1-4 T2 M2.4 न्यव°; Ñ1 M1.3.6 ह्यव°; Ñ2 Dn च व°. — d) K (except K1) Dn2 °मिक्षुवती°; B (except B5) °मीक्षु°; D1 °मिक्ष्वावती°; M1.5 °मिक्षुनदी°. — After 145, G6 ins.:

207* नदीं मन्दाकिनीं रम्यां प्रसन्नसलिलामनु ।

146 G1 missing. — a) Ñ V1 B1.4 D5 °क्षकश्च. — b) Ko नः श्रुतः; K1 Dn D1 यः सुतः; B4 यं विदुः; M1.6 विश्रुतः. D2 S (G1 missing) °सेन इति श्रुतः (for M1.5 see above). — c) B4 (m as in text) अवहद्यो; G2.3.6 अनव°; G6 °सीद्यो; M1.3 (before corr.).5 °धीद्यो. Ko-2 D6 महद्योम्नि; K3 V1 महेद्यु°; K4 महिद्यु°; Ñ2 महाद्युम्ने; B1.2 महाद्यु°; B3 (m as in text).5 Da महद्युम्ने; D5 corrupt; T G3 M2-4 महानिम्ने; G2 महाद्युम्नः; G4.5 बृहद्युम्निः; M1.3 (*inf. lin.*).5 बृहद्युम्निं; Cd महद्युम्नि. — D5 om. 146cd. — e) G2.3 तदा (for सदा). M1.5 सदाह्वानं. — After 146, N (except Ko-2; D5 om. line 1) ins.:

208* एवं स्तुत्वा स विप्रर्षिरुत्तङ्को भुजगोत्तमान् ।
नैव ते कुण्डले लेभे ततश्चिन्तामुपागमत् ।

[(L. 2) K4 अवाप ह; D5 जगाम ह (for उपा°).]

— After 146, M ins.:

209* नागराजाय मुख्याय कुण्डले आभुयां यथा ।

147 G1 missing. — Ñ V1 स्तुत्वापि. B4 एव (for अपि). After °न्नपि, M2-4 ins. तान्. G2.3 तस्मान्नागात् (for नागान्). T G (G1 missing) om. यदा ते. M2.3.5 om. ते. G4-6 (om. यदा ते) transp. कुण्ड° and नालभद्. After कुण्ड°, G5 ins. तदा. G3 om. नालभद्. Ko °लभंत; K1 पालभत; B (except B5) Da D3.4.6.7 G3 °लभत; M1.5 °भवद् (for नालभद्). — G4 ins. after कुण्डले: G5, after तदा (see above):

210* तदा वै चिन्तयामास उपाध्याय्या यदीरितम् ।
काले च समतिक्रान्ते शापं दास्यति मन्युना ।

— After नालभत (see above), B3 ins. the second half of line 2 of 208*. — After °लभद्, D5 ins. ततः. — After °भवद् (see above), M1 ins.: तत्र दृष्टवान्पटं. — Ñ1 B1.5 तथा; Ñ2 B1m.3 D (except D2-5) G2.3 M (except M1) तदा (for अथ). Da °पश्यत; D3.4 पश्यन्; T1 पश्यति; G3 नापश्यत्. G2 यज्ञे (for तन्त्रे). M1 चाधि° (for अधि°). After °रोप्य, K1 ins. सुचसं (sic); Ñ1 V1 सुधियौ; B D (except D2.5) सुवेमे (B4 °मौ). B (except B4) वपंत्यौ.

148 G1 missing. — Ñ V1 B2.3 Dn D1.4 G6 om. च. K2 तु; K3 पटे (for च). G2 यंत्रे (for तन्त्रे). K1 सिताः कृष्णाश्च; K2 कृष्णाः श्वेताश्च; B4 श्वेताः कृष्णाः; G2 कृष्णाश्च सि°; G4-6 कृष्णांश्च सितांश्च; M1 (om. तन्तवः) °ष्णांश्च तंत्रान्सितान्. G4.5 तंतून् (for तन्तवः). — M2 कचक्रं; M4 कचक्रं (sic) (for चक्रं). Da2 प्रप°; G2 चाविप°; G3.5 चाप्यप° (for चापश्यत्). Before षड्भिः, Ko Dn S (except M1; G1 missing; for T2 M5 see below) ins. द्वादशारं. — T2 om. from चापश्य° up to कुमाराः (150d). — M5 om. from षड्भिः up to °दश्वं च. — K4 परिपिच्य°; G2 °वर्त्यं; G3 °वृत्तं. — Before पुरुषं, S (G1 missing; T2 M5 om.) ins. अश्वारूढं (M1 °श्वमधि°; M3.4 °श्वाधि°). After °पश्यत्, N (except Ko-2.4 D5) ins.:

चापश्यद्दर्शनीयम् ॥ १४८ ॥ स तान्सर्वांस्तुष्टाव एभिर्मन्त्रवादश्लोकैः ॥ १४९ ॥

त्रीण्यर्पितान्यत्र शतानि मध्ये
षष्टिश्च नित्यं चरति ध्रुवेऽस्मिन् ।
चक्रे चतुर्विंशतिपर्वयोगे
षड्यत्कुमाराः परिवर्तयन्ति ॥ १५०
तन्त्रं चेदं विश्वरूपं युवत्यौ
वयतस्तन्तून्सततं वर्तयन्त्यौ ।
कृष्णान्सितांश्चैव विवर्तयन्त्यौ
भूतान्यजस्रं भुवनानि चैव ॥ १५१
वज्रस्य भर्ता भुवनस्य गोप्ता
वृत्रस्य हन्ता नमुचेर्निहन्ता ।
कृष्णे वसानो वसने महात्मा
सत्यानृते यो विविनक्ति लोके ॥ १५२
यो वाजिनं गर्भमपां पुराणं
वैश्वानरं वाहनमभ्युपेतः ।
नमः सदास्मै जगदीश्वराय
लोकत्रयेशाय पुरंदराय ॥ १५३

ततः स एनं पुरुषः प्राह । प्रीतोऽस्मि तेऽहमनेन स्तोत्रेण । किं ते प्रियं करवाणीति ॥ १५४ ॥ स तमुवाच । नागा मे वशमीयुरिति ॥ १५५ ॥ स एनं पुरुषः पुनरुवाच । एतमश्वमपाने धमस्वेति ॥ १५६ ॥ स तमश्वमपानेऽधमत् । अथाश्वाद्धम्यमानात्सर्वस्रोतोभ्यः सधूमा अर्चिषोऽग्नेर्निष्पेतुः C. 1. 814 B. 1. 3. 152 K. 1. 3. 152

अश्वं च. After च, B3 ins. अतिप्रमाणं; B4 चंक्रममाणं. G (G1 missing) दर्शनीयान्. After °नीयम्, B5 ins. महाप्रमाणं.

149 T3 om. 149 (cf. v. l. 148). — G1 missing. — G2.3.5 om. स. G4 om. स तान्. D6.7 सतः (for स तान्). K1 om. सर्वान्. After सर्वान्, D5 ins. च. D2.5 अमीभिः; T G3.6 तदेभिः; G2 तदेवं; G4.5 एतैः; M2-4 तदेभिः; M5 तदादि (for एभिः). K1 D2 मंत्रवादैः; B4.5 T1 G4.5 M °पदैः; Dn °वदेव; D5 पङ्क्तिः; G2 निर्मंत्रपदैः; G3 °पादैः; Nilp Cd मंत्रवाद- (as in text). B2m मंत्रतुल्यैः श्लो°.

150 Before 150, B3 ins. उतंक उवाच. T2 om. up to कुमाराः (cf. v. l. 148). — G1 missing. — b) B4 G2.3 षष्टिश्च. G2 परिदृश्यते (for चरति ध्रुवे). G3 दृश्यते (for ध्रुवे). — c) M1 चक्रं. K D2.5 -पर्वयुक्ते; G2 पंचयोगं; G3 M1.2 -पर्वयोगं; M4 सर्वयोगे. — d) D1 corrupt. K1 इत्थं; K3 G2.3 M3.4.5 तत् षट्; Ñ1 V1 Dn D2.5 G6 षड्वै; Da1 षट्; Da2 षट् षट्; T1 G4.5 तं षट्.

151 G1 missing. — a) K1 तत्रं चेति; D7 तंत्रे हेदं; T G4.5 तंतूंश्चेदं. All MSS. (incl. Cd; G1 missing) except K1 T1 G2.4-6 M °रूपे. S (except T2 G6; G1 missing) वयंत्यौ. — b) K1 वयतस्तत्; K2 वयस्तंतून्; K3 T1 G4.5 M3.5 यतस्तं°; K4 वयंतस्तनून्; B (except B1) Da2 वपत°; D5 वस्त्रे तं°; D6 वयंतं (sic); T2 वयंत्यौ तं°; G2 corrupt; G3 यतस्तंतोः. Arjp विवर्तयंत्यौ. — c) M1 om. 151c. K4 कृष्णाशिताश्चै°; D5 °ष्णासिता°. K1 G5.6 निवर्त°. G2.3 M (M1 om.) इदं वयं(G2 °दं)त्यौ पुनरावयंत्यौ. — d) K1 corrupt. G2.3 हुता° (for भूता°).

152 G1 missing. — a) G2.3 यज्ञस्य. Ko D3 M1 हर्ता; G5 ध°; Cd as in text. — b) T G6 चलस्य (for निहन्ता). — d) G2.3 विविधानि.

153 G1 missing. — a) B5 तं (for यो). G6 वाहनं ग°. — b) K (except Ko) Ñ V1 B2 Da D1.2 °भ्युपेत्य; B1.3 Dn D5-7 T1 (by corr.) °पैति; B1.5 °पेत्या; D3.4 °भ्युपैति; G3 M4 °पेतं. — c) Ñ2 B D (except D2.5) नमोस्तु तस्मै. — After 153, G (G1 missing) M (except M1) ins. इति.

154 K1 D2 T2 G (G1 missing) om. स. T1 एतदंतरं (for ततः स एनं). D1.5 M transp. स and एनं. V1 एवं; D3 °तं; D6 °व. K3 पुनरुवाच; D3 पुराणो; D5 आह; M2 (before corr.) प्रत्युवाह. — G4-6 om. अस्मि. K3 T G2.3 M om. ते. — K3 om. from किं ते up to °रुवाच (156). — K1 तत्र (for ते). G4-6 प्रियं ते किं (by transp.).

155 G1 missing. — G5 च (for तम्). — After उवाच, T G2.3.6 M (except M1) ins. उदंकः. — K1.4 B1 (m as in text) D5 M1 उपेयुः; D6.7 नेयुः; T G2.3.5 M2.4.5 एयुः. M3 वशगा भवे° (for वशमीयुः).

156 G1 missing. — After स, N (except Ko.2-4) ins. च (K1 D2.5 एव; B1 एवमुक्तवा). B1 om. एनं. T G2.3 M2.3.5 प्रत्युवाच; G6 प्रोवाच (for उवा°). — Ko.2 (before corr.). 3.4 B3 D6.7 S (except T1 G3 M4; G1 missing) एनं. K1.2.4 आधम°; T1 G2 M धमेति; T2 G4.6 धम इति; G3 धमिति; G5 धमयेति.

157 G1 missing. — K1 om. up to °धमत्. — K3.4

C. 1. 815
B. 1. 3. 153
K. 1. 3. 153

॥ १५७ ॥ ताभिर्नागलोको धूपितः ॥ १५८ ॥ अथ ससंभ्रमस्तक्षकोऽग्नितेजोभयविषण्णस्ते कुण्डले गृहीत्वा सहसा स्वभवनान्निष्क्रम्योत्तङ्कमुवाच । एते कुण्डले प्रतिगृह्णातु भवानिति ॥ १५९ ॥ स ते प्रतिजग्राहोत्तङ्कः । कुण्डले प्रतिगृह्याचिन्तयत् । अद्य तत्पुण्यकमुपाध्यायिन्याः । दूरं चाहमभ्यागतः । कथं नु खलु संभावयेयमिति ॥ १६० ॥ तत एनं चिन्तयानमेव स पुरुष उवाच । उत्तङ्क एनमश्वमधिरोह । एष त्वां क्षणादेवोपाध्यायकुलं प्रापयिष्यतीति ॥ १६१ ॥

स तथेत्युक्त्वा तमश्वमधिरुह्य प्रत्याजगामोपाध्यायकुलम् । उपाध्यायिनी च स्नाता केशानावपयन्त्युपविष्टोत्तङ्को नागच्छतीति शापायास्य मनो दधे ॥ १६२ ॥ अथोत्तङ्कः प्रविश्य उपाध्यायिनीमभ्यवादयत् । ते चास्यै कुण्डले प्रायच्छत् ॥१६३॥ सा चैनं प्रत्युवाच । उत्तङ्क देशे कालेऽभ्यागतः ।

D_3 आधम°; D_5 चाध°. $\tilde{N}_2$ V_1 B D (for $D_{2.5}$ see above) ततोश्वस्यापानमधमत्. M_1 °श्वमपान उपागम्योपाध°. — N (except K $\tilde{N}_1$ $D_{2.5}$; B_4 om.) ततः; T_1 ततोस्मात्; $G_{2.3}$ M (except M_1) तस्मात् (for अथ). T_2 G_{4-6} om. अश्वात्. T_1 धयनात्; G_2 ध्मायमानं; G_3 M ध्मायमानात्. T_3 G_{4-6} °मानस्य. G_6 सर्वतः (for सर्व-). G_2 अग्नेरिव नि°. G_6 om. अग्नेर्. N (except K $\tilde{N}_1$ B_4 $D_{2.5}$) पावकार्चिषः सधूमाः (for सधूमा — ग्नेः). M_2 सधूमोग्निर्निस्सृतः (for सधू° — °ष्वेतुः).

158 G_1 missing. — G_6 याभिः; M_1 तेन. K_{0-3} आ(K_1 उपा)धूमितः; K_4 B Da G_{4-6} M_1 उपधू°; $\tilde{N}$ V_1 Dn $D_{1.3.4.6.7}$ उपधूपिते (accordingly reading °लोके); $D_{2.5}$ अवधूमि°; $G_{2.3}$ दूपि°; T M_{3-5} as in text.

159 G_1 missing. — N (except K B_4 $D_{2.5}$) T_1 संभ्रांतः; T_2 संभ्रमात्; G_3 संभ्रमन् (for ससंभ्रमः). N (except K B_4 $D_{2.5}$) अग्नेस्तेजोभयाद्वि°; $G_{2.3}$ $M_{2.4.5}$ °तेजसा भयविषण्णः. Before ते, $M_{2.4.5}$ ins. चासीत्. N (except K $\tilde{N}_2$ B_4 $D_{2.5}$) om. ते. $K_{1.4}$ om. सह°. K_0 B_3 Da_2 Dn D_1 om. स्व-. D_7 om. स्वभवनात्. $G_{2.3}$ भयात् (for स्वभव°). After निष्क्रम्य, M_1 ins. तम्. — N इमे (K_1 $\tilde{N}_1$ B_4 as in text; $K_{0.2-4}$ $D_{2.5}$ इमे ते) (for एते). S (except M_1; G_1 missing) मणिकुंड°. N (except K B_4 $D_{2.5}$) $M_{2.4}$ om. प्रति-.

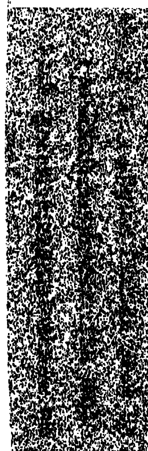
160 G_1 missing. — B_4 om. प्रतिजग्राह, and reads उतंकः after °गृह्य. T $G_{4.5}$ om. from प्रतिज° up to कुण्डले. — K_3 स तथेति (for कुण्डले). K_1 गृहीत्वा (for °गृह्य). After °गृह्य, K ins. च. D (except Da $D_{2.5}$) transp. कुण्डले and °गृह्य, inserting च before कु°. — $D_{3.4.6.7}$ om. तत्. T $G_{4.5}$ पुण्यकर्म; $G_{2.3}$ °कर्मण्या (for पुण्यकम्); cf. v. l. 100. G_6 पुण्यमहरुपा°. K_1 $B_{2.3.5}$ T_2 °ध्यायान्याः; cf. v. l. 98, 99. — T $G_{4.5}$ om. अभ्या°. $K_{0.1}$ उपगतः; K_{2-4} D_5 अभ्युप°; B_4 उपा°; D_2 अभ्युपा°; D_6 अत्या°. B (except B_4) D (except $D_{2.5}$) स कथं (for कथं नु खलु).

161 G_1 missing. — $M_{1.5}$ om. तत. K_1 तत्र (for ततः). T $G_{4.5}$ तं; G_3 $M_{1.5}$ एवं (for एनं). B_4 विचिंतयंतं; T चिंतयमानं. M om. एव. T_2 G_{4-6} एवं. After पुरु°, B_1 ins. पुनः. — $\tilde{N}_2$ V_1 B (except B_4) एतं. After एनम्, N (except $K_{1.2.4}$ $\tilde{N}_1$ B_4 D_5) ins. एव. — Dn $D_{1.6.7}$ om. एष. T_1 स एष. N (except K $D_{2.5}$) क्षणेनैव; T अद्यैव; $G_{2.3}$ $M_{2.4}$ एतत्क्षणं; G_{4-6} एतत्क्षणेन; $M_{1.5}$ तत्क्षण ए°; M_3 एतत्क्षण ए° (for क्षणादेव). K (except K_1) $D_{2.5}$ °गृहं प्रा°.

162 G_1 missing. — $M_{1.4.5}$ om. स. K_1 om. तथेत्यु°. G_{4-6} om. तम्. T om. अश्वम्. B_3 om. उपाध्या°. D_6 °गृहं (for °कुलम्). — $K_{1.4}$ $B_{3.5}$ Da $D_{3.4.6.7}$ T °यानी; K_2 G_2 °यनी. — D_6 (hapl.) om. from च स्नाता up to °ध्यायिनी (163). — G_{4-6} om. च. T_2 $G_{2.3}$ $M_{2.3.5}$ तु (for च). T_1 om. च स्नाता; $G_{2.3}$ om. स्नाता (see below). G_{4-6} स्नात्वा. K_1 आकल्पयंती; $\tilde{N}$ V_1 B (for B_5 see below) D (except Dn_2, n_3 $D_{1.2}$) आवाप°; B_5 T $M_{1.3.5}$ °वपंती. T ins. स्नाता after °वपंती, G_3 after °व्रपयंती (see above). T om. उपविष्टा. $G_{4.5}$ °च्छदिति. After °तीति, B_1 ins.: तस्मिन्ननागच्छत्युपाध्यायिनी. K_4 D_5 S मतिं(T °नो) दध्रे. B_1 शापायोतंकस्य मंत्रयांचक्रे.

163 G_1 missing. — D_6 om. up to °ध्यायिनी (cf. v. l. 162). After अथ, N (except K_1 $\tilde{N}_1$ $D_{2.5}$; D_6 om.) ins.: एतस्मिन्नंतरे (B_4 आजगाम) स ($K_{0.2-4}$ B_4 om. स). G_{4-6} उपविश्य (for प्र°). — After प्रवि°, N (except K_1 $\tilde{N}_1$ B_4 $D_{2.5}$; D_6 om.) ins. उपाध्यायकुलं (D_7 °गृहे). — T_2 (hapl.) om. from ते चा° up to °वादयत् (165). K_1 om. च; and transp. अस्यै and कुण्डले. B_4 स चा°; M_1 ततो° (for ते चा°). $D_{6.7}$ चास्याः. K_3 प्रादात्.

164 T_2 om. 164 (cf. v. l. 163). — G_1 missing.

स्वागतं ते वत्स । मनागसि मया न शप्तः । श्रेयस्तवोपस्थितम् । सिद्धिमाप्नुहीति ॥ १६४ ॥

अथोत्तङ्क उपाध्यायमभ्यवादयत् । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । वत्सोत्तङ्क स्वागतं ते । किं चिरं कृतमिति ॥ १६५ ॥ तमुत्तङ्क उपाध्यायं प्रत्युवाच । भोस्तक्षकेण नागराजेन विघ्नः कृतोऽस्मिन्कर्मणि । तेनास्मि नागलोकं नीतः ॥ १६६ ॥ तत्र च मया दृष्टे स्त्रियौ तन्त्रेऽधिरोप्य पटं वयन्त्यौ । तस्मिंश्च तन्त्रे कृष्णाः सिताश्च तन्तवः । किं तत् ॥ १६७ ॥ तत्र च मया चक्रं दृष्टं द्वादशारम् । षड्चैनं कुमाराः परिवर्तयन्ति । तदपि किम् ॥ १६८ ॥ पुरुषश्चापि मया दृष्टः । स पुनः कः ॥ १६९ ॥ अश्वश्चातिप्रमाणयुक्तः । स चापि कः ॥ १७० ॥ पथि गच्छता मया ऋषभो दृष्टः । तं च पुरुषोऽधिरूढः । तेनास्मि सोपचारमुक्तः । उत्तङ्कास्य ऋषभस्य पुरीषं भक्षय । उपाध्यायेनापि ते भक्षितमिति । ततस्तद्- C. 1. 827 B. 1. 3. 165 K. 1. 3. 165

Ko.2.3 om. प्रति-. — Before उत्तङ्क, Ko.3 D5 G (G1 missing) M1.2.5 ins. वत्स. M1 om. from देशे up to °गतः. B (except B1) D (except Dn D3–5) देशकाले (Da1 °लं). K1 M (M1 om.) ins. च after काले. After °गतः, Ko.2 D1–7 ins. असि; K3.4 असीति. — K3 om. वत्स. — Ko.2.3 D2.6.7 अनागा असि; K1.4 B4 Dn2.n3 अनाग°; Ñ V1 B1.3 Dn1 D3.4 त्वमना°; Da त्वं मना°; T1 इदानीं यद्यनागतोस्मि; G (G1 missing) M ना(G6 मुहूर्तं ना)गच्छसि चेत् (for मनागसि). — G4.5 मत्वा (for मया). K1 B4 transp. मया and न. Ko.2.4 D2.5 कथमपि न शप्तः; T1 शप्तो भविष्यसीति; G2–5 शापायोपस्थितं (G4.5 °तः); M1 भविष्यत् (for न शप्तः). G6 मत्वा शप्तः श्रेयस्ते भविष्यति; M2–5 मया शापस्तवोपस्थितः (for मया— °स्थितम्). — Before सिद्धि°, G6 ins. अथोपस्थितां. Ko.2 B2 D2 M सिद्धिमवाप्नु° (M2.4 °प्नो°); T1 G4–6 °मवाप्स्यसीति.

165 G1 missing. — T2 om. up to °वादयत् (cf. v. l. 163). After उत्तङ्कः, Da ins. तं. — Ko om. from तमुपा° up to °ध्यायं (166). D2.5 transp. उपाध्या° and अभ्य°. — B1.2 प्रोवाच (for प्रत्यु°). After ते, G2.3 M (except M1) ins. अस्तु. — G2.3 चिरमिति; M (except M1) चिरकृ°.

166 G1 missing. — Ko om. तमुत्तङ्क उपा° (cf. v. l. 165). — M1 स (for तम्); om. उत्तङ्क. G2.3 M (except M1) om. उपा°. K1 M1 उवाच (for प्रत्यु°). — T om. भोस्. Ko Ñ V1 B Da Dn D1 ins. मे after °केण; B4m D3.4 after °राजेन. M1 om. नाग°. — K1 नागकुलं; K4 D2.5 M5 °लोके. Ñ V1 B (except B4) Da Dn D1.3.4.6.7 T2 G4 °लोकं गतः; T1 G5.6 °लोकगतः.

167 G1 missing. — T1 एव; T2 G4–6 एव च (for च). T2 transp. दृष्टे and स्त्रियौ. G2 यंत्रे; M1 तंत्रं. T1 G4.5 M1 om. अधिरोप्य पटं. G2.3 om. पटं. B वपंत्यौ. — D (except Da D2.5) om. (the second) तन्त्रे. Ko.2–4 T2 पटे (for तन्त्रे). D6.7 transp. कृष्णाः and सिताः. — D6.7 G2.3 om. किं तत्. After किं, K4 ins. नु. D3.4 om. तत्. B4 T G4–6 तत्र (for तत्). After तत्, K3 ins. स्यात्.

168 G1 missing. — Before तत्र, D6.7 G2.3 ins. किं च. K1.4 B2 D2.6.7 G2.3 om. च. B4 D5 T G4–6 om. तत्र च. M1 om. from दृष्टं up to कुमाराः. — After चक्रं, Ñ1 S (G1 missing; M1 om.) ins. अपि. After दृष्टं, G2.3 M (M1 om.) ins. तत्. — B5 om. च. Ko.3 चैतत्; K2.4 V1 चैव; Ñ1 B2.3 Dn (except Dn3) D1.7 चैनं. K2 om. from किम् up to पुनः (169).

169 G1 missing. K2 om. up to पुनः (cf. v. l. 168). — Before पुरु°, G2.3 M (except M1) ins. तत्र. K1 T2 G4–6 om. अपि. — Ñ V1 B D (except D2.5) अपि (B4 पुरुषः) (for पुनः). T G4–6 om. स and कः.

170 G1 missing. — M1 om. 170 and 171 up to उत्तङ्कास्य. N (except K D2.5) °माणो (B1.5 interp. मया) दृष्टः. After °युक्तः, G2.3 ins. दृष्टः.

171 G1 missing. — M1 om. up to उत्तङ्कास्य (cf. v. l. 170). T1 G4.5 कोपि (for गच्छ°). After गच्छ°, N (except K1 B4 D3.4) ins. च (K3 transp. च and मया). D6 om. मया. T1 transp. मया and ऋष°. Here and below a few MSS. write वृषभ- for ऋषभ-. After मया, B4 ins. अतिप्रमाण; D3 अपि. K (except K1) D2.5 transp. ऋष° and दृष्टः. G4.5 om. ऋष°. — After च, D2 ins. अपि; D5 अधि. — After तेन, K1 B4 ins. च. G4.5 सोपकार°. D6.7 °चार उक्तः. — B4 S (G1 missing) om. उत्तङ्क. Ñ V1 B3 Da D2.5 om. ऋष°. T G4–6 transp. ऋष° and पुरी°. Ko °क्षस्वेति; K2–4 D5 °क्षयस्वेति; D2 °क्षस्व; T G4–6 °क्षयेति. — Da G2.3 M5 om. ते. — K1 om. from ततस्त° up to end of 171.

C. 1. 827
B. 1. 3. 165
K. 1. 3. 165

चनान्मया तदृषभस्य पुरीषमुपयुक्तम् । तदिच्छामि भवतोपदिष्टं किं तदिति ॥ १७१ ॥

तेनैवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच । ये ते स्त्रियौ धाता विधाता च । ये च ते कृष्णाः सिताश्च तन्तवस्ते रात्र्यहनी ॥ १७२ ॥ यदपि तच्चक्रं द्वादशारं षड्कुमाराः परिवर्तयन्ति ते ऋतवः षट् संवत्सरश्चक्रम् । यः पुरुषः स पर्जन्यः । योऽश्वः सोऽग्निः ॥ १७३ ॥ य ऋषभस्त्वया पथि गच्छता दृष्टः स ऐरावतो नागराजः । यश्चैनमधिरूढः स इन्द्रः । यदपि ते पुरीषं भक्षितं तस्य ऋषभस्य तदमृतम् ॥१७४॥ तेन खल्वसि न व्यापन्नस्तस्मिन्नागभवने । स चापि मम सखा इन्द्रः ॥ १७५ ॥ तदनुग्रहात्कुण्डले गृहीत्वा पुनरभ्यागतोऽसि । तत्सौम्य गम्यताम् । अनुजाने भवन्तम् । श्रेयोऽवाप्स्यसीति ॥ १७६ ॥ स उपाध्यायेनानुज्ञात उत्तङ्कः क्रुद्धस्तक्षकस्य प्रतिचिकीर्षमाणो हास्तिनपुरं प्रतस्थे ॥१७७॥

--- Ñ V1 B D (except D2.5) T G4–6 M1 तस्य (for तद्). M1 om. मया तद्. — After मया, K2.4 D2.5 T G4–6 ins. अपि. K3.4 Ñ1 Dn3 D2–5 G2.3 उपभुक्तं; M (except M1) भक्षितं. — After °युक्तम् (or its v. l.), K3 Ñ V1 B (except B4) D (except D2.5) ins. स चापि कः. — Ñ V1 B D (except D2.5) तदेतद् (Ñ1 om. एतद्) भ(Ñ1 D3.4 भग)-वतोपदिष्टमिच्छेयं श्रोतुं (for तदि°—°दिष्टं). M1 भवतादिष्टं.

172 G1 missing. — Before तेन, N (except K B4 D2.5) ins. स. G2.3 transp. उपा° and प्रत्यु°. — K1 D3.7 S (except G6; G1 missing) एते (for ये ते). After स्त्रियौ, K0.2.4 Ñ1 B1–3.5 ins. ते; B4 D2 पटं वयंत्यौ ते; D5 ते कर्मफलं; M1 वयंत्यौ. G6 °तारौ (for °ता च). — B5 Dn D1 G6 M1 om. च. B2 om. च ते. T G2–6 एते (for ये च ते). D6.7 transp. कृष्णाः and सिताः. B1–3 Dn D1 T1 om. च (after सिताः).

173 G1 missing. — K0.3 यदपि च; K2 T1 G1–6 M1 तदपि; K4 यद्यपि च; B4 यत्तु. T2 G2.3 M2–5 transp. अपि and तत्. K0 T1 G4–6 M1 om. तत्. After षट्, Ñ1 B1–3 Da Dn ins. च. G2.3 दर्शयंति (for परिव°). After ते, K2.4 ins. च; Ñ V1 B (except B4) Da Dn D1 अपि. — K0 om. from ऋत° up to end of 173. Ñ V1 B (except B4) D transp. ऋत° and षट्. After षट्, D7 S (G1 missing) ins.:

211* द्वादशारं द्वादश मासाः ।

— D2.6.7 T G4.5 M (except M3) °त्सरं च°. — After चक्रम्, B1 ins. ये अरास्ते मासाः (cf. 211*).

174 G1 missing. — K1 D2.5 वृष°; M2.4 अश्व ऋष° (for ऋष°). K2–4 transp. ऋष° and त्वया. B4 T1 G4–6 om. पथि ग°. B5 T2 G2.3 M om. गच्छ°. G3 (om. गच्छ°) transp. पथि and दृष्टः. After (the first) स, K2 ins. च. After °वतो, K1 B1.2 D5 G6 ins. नाम. T2 om. नाग°. N (except K B4 D2.5) °राट्; G6 गजराजः. — After °रूढः, Ñ1 B1–3 D (except D1.2.5) ins. पुरुषः. After (the second) स, N (except K B4 D2.5) ins. च. — After यदपि, K0.2.3 ins. च. K1 om. ते, transp. पुरीषं भ° and तस्य ऋ°. Ñ V1 B (except B4) D (except D2.5) read पुरी° after ऋष°. M5 om. from तस्य up to end of 174. T2 G2.3.6 M om. तस्य. D3.4.6.7 तदृष° (for तस्य ऋ°). S (G1 missing) om. ऋष°.

175 G1 missing. — Ñ V1 B4 Da om. तस्मिन्. K0 °भुवने; Da D3 °लोके. Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 transp. (for omission of तस्मिन् see above) न व्या° and तस्मिन्नाग°. After °पन्नः, the same MSS. except B4 ins. त्वं. D5 स खल्वस्ति भवासिद्धस्तस्मिन् लोके (for तेन ख°—°भवने). T2 इंद्रो मम सखा; G2.3 M2–4 इंद्रः सखा मम (by transp.). N (except K D2.5) स हि (B4 om. स हि) भगवानिंद्रो मम सखा (for स चा°— इन्द्रः).

176 G1 missing. — N (except K D2.5) त्व(B2 म)दनुक्रोशादिममनुग्रहं कृतवान् । तस्मात् (for तदनुग्रहात्). T1 G4–6 गृह्य (sic); T2 G3 प्रतिगृह्य; M2–4 प्रगृह्य (for गृही°). G2 (by transp.) प्रतिगृह्य कुंडले (see above). D2 M2–4 om. पुनः. N (except K B4 D2.3) om. अभि-. After असि, D2.5 ins. इति. — After तत्, D5 ins. मनसाप्यगम्यं; and om. गम्य°. — K1 अभ्यनु° (for अनु°).

177 G1 missing. — K3 (hapl.) om. from उत्तङ्कः up to राजानम् (178c). Before उत्तङ्कः, Ñ V1 B D (except D2.5) ins. भगवान्. Ñ V1 D3.4 S (G1 missing) om. क्रुद्धः. Ñ V1 B D (except D2.5) °क्षकं प्रति°. B4 हस्तिना°; S (except T2; G1 missing) हस्ति°.

स हास्तिनपुरं प्राप्य नचिराद्द्विजसत्तमः ।
समागच्छत राजानमुत्तङ्को जनमेजयम् ॥ १७८
पुरा तक्षशिलातस्तं निवृत्तमपराजितम् ।
सम्यग्विजयिनं दृष्ट्वा समन्तान्मन्त्रिभिर्वृतम् ॥१७९
तस्मै जयाशिषः पूर्वं यथान्यायं प्रयुज्य सः ।
उवाचैनं वचः काले शब्दसंपन्नया गिरा ॥ १८०
अन्यस्मिन्करणीये त्वं कार्ये पार्थिवसत्तम ।
बाल्यादिवान्यदेव त्वं कुरुषे नृपसत्तम ॥ १८१
एवमुक्तस्तु विप्रेण स राजा प्रत्युवाच ह ।
जनमेजयः प्रसन्नात्मा सम्यक्संपूज्य तं मुनिम् ॥ १८२
आसां प्रजानां परिपालनेन
स्वं क्षत्रधर्मं परिपालयामि ।
प्रब्रूहि वा किं क्रियतां द्विजेन्द्र
शुश्रूषुरस्म्यद्य वचस्त्वदीयम् ॥ १८३
स एवमुक्तस्तु नृपोत्तमेन
द्विजोत्तमः पुण्यकृतां वरिष्ठः ।
उवाच राजानमदीनसत्त्वं
स्वमेव कार्यं नृपतेश्च यत्तत् ॥ १८४
तक्षकेण नरेन्द्रेन्द्र येन ते हिंसितः पिता ।
तस्मै प्रतिकुरुष्व त्वं पन्नगाय दुरात्मने ॥ १८५
कार्यकालं च मन्येऽहं विधिदृष्टस्य कर्मणः ।
तद्गच्छापचितिं राजन्पितुस्तस्य महात्मनः ॥ १८६
तेन ह्यनपराधी स दष्टो दुष्टान्तरात्मना ।
पञ्चत्वमगमद्राजा वज्राहत इव द्रुमः ॥ १८७
बलदर्पसमुत्सिक्तस्तक्षकः पन्नगाधमः ।
अकार्यं कृतवान्पापो योऽदशत्पितरं तव ॥ १८८

C. 1. 843
B. 1. 3. 1
K. 1. 3. 1

---

178 G1 missing. — K2 om. 178[abc] (cf. v. l. 177). — a) B4 S (except T; G1 missing) हस्तिन°. K1 गत्वा (for प्रा°). — b) Ñ2 V1 B D (except Da1 D2.5) विप्र° (for द्विज°). — c) B4 °गतोयं रा°.

179 G1 missing. — a) M1 °शिलां (see below). K B3.4 Dn D2–5 °संस्थं; Da B1.3m °तस्थं; D1 °तत्स्थं; D6 °संस्थः; D7 °तंकात्; S (G1 missing) °यास्तु (T2 °यास्तं; M1 गत्वा). — d) G2 सर्वतो मंत्रि°.

180 G1 missing. — a) K1 B4 °शिषं; M4 °षा. — b) D1 T G3.5 °न्यायं. D5 प्रपद्य. — c) K1.4 G2.3 ततः (for वचः). — d) Ñ1 सर्व-; B1m सम्यक्; B4 ततः (for शब्द-).

181 Before 181, D (except Da D2.5) ins. उत्तंक उवाच; S (G1 missing) उद्दंकः. — a) D7 अस्मिन्यत्कार°; G2 अथास्मिन्करणीयत्वे. B1.2.3m D (except D2–5) तु (for त्वं). — c) K0.4 °ल्यादेवा°. — d) K0.2.3 कुरुषे किमिदं नृप; K1.4 B4 D2.5 किमिदं (K1 °मेवं) कुरुषे नृप.

182 Before 182, D (except Da D2.5) ins. सौतिरुवाच; S (G1 missing) सूतः. — b) N (except K B4 D3) °जा जनमेजयः. — cd) N (except K D2) subst. for (D5 ins. before) 182[cd]: अर्चयित्वा यथान्यायं प्रत्युवाच द्विजोत्तमं. — G2.3 मंत्रिभिः (for सम्यक्सं-). T1 °पूजितं.

183 Before 183, all MSS. except Da D1.3 G2 M (G1 missing) ins. जनमेजय उवाच. — a) S (G1 missing) अहं (for आसां). — b) K0 D1.3.5 G2 स्वक्षत्र°. D5 प्रतिपाल°. — cd) K0 मां किं; K3 मां यत्; Ñ V1 B1–3.5 D मे किं (Da मे त्वं; D2.5 वाक्यं); B4 S (G1 missing) किं वा. N (except K B4 D2.5) करणीयमद्य (Ñ1 B3 °स्ति) ये(V1 के)नासि कार्येण समागतस्त्वं (for क्रिय° — °दीयम्).

184 Before 184, B3.4 D (except Da D2.3.5) ins. सौतिरुवाच; T G4–6 सूतः. — G1 missing. — b) K (except K1) पुण्यभृतां; D2.5 °वतां. — c) B1m D3.4 °महीन°; D6.7 °महीनकीर्तिं. — d) K3 Ñ V1 B D (except D2.5) °पते कुरुष्व.

185 Before 185, all MSS. except G6 (G1 missing) ins. उत्तंक उवाच (B उतंक उ°; S उद्दंकः). — a) K0.2.4 Da1 D3–5 °केन. Ñ V1 B1.2 Da Dn D1.3.4.6.7 महींद्रेंद्र; B3 महेंद्रें°; B5 मनुष्यें°; D5 M5 नरेंद्रेण; T G2.3.6 हि राजेंद्र; M2–4 तु राजें°. — d) G2.3 महात्मने.

186 G1 missing. — K2 om. 186. — a) K1 कार्याकार्यं; Da1 G2 कार्यं का°. D (except Da D2.5) हि (for च). — b) K0.3 Ñ2 V1 B1.2 Da D2.5 °दृष्टेन कर्मणा.

187 G1 missing. — a) D5 त्वनपराधाच्च. G2.3 °राधेन. — b) B4.5 D2 दुष्टात्मना तदा; D5 °त्मना पिता. — d) Ñ2 °आघात. D1 महाद्रुमः; D2.5 इवाचलः.

188 G1 missing. — a) Dn1 बलादयं; D5 विषदर्प-; Cd as in text. B1m °समुन्मत्तः; T1 M1 °युक्तः; T2 G4 (*sup. lin.*) °दृप्तः; G4.5 M2 °द्विप्तः. — d) G2 यदेतत्पि°; G3 यद्येतत्पि°.

C. 1. 844
B. 1. 3. 182
K. 1. 3. 182

राजर्षिवंशगोप्तारममरप्रतिमं नृपम् ।
जघान काश्यपं चैव न्यवर्तयत पापकृत् ॥ १८९
दग्धुमर्हसि तं पापं ज्वलिते हव्यवाहने ।
सर्पसत्रे महाराज त्वयि तद्धि विधीयते ॥ १९०
एवं पितुश्चापचितिं गतवांस्त्वं भविष्यसि ।
मम प्रियं च सुमहत्कृतं राजन्भविष्यति ॥ १९१
कर्मणः पृथिवीपाल मम येन दुरात्मना ।
विघ्नः कृतो महाराज गुर्वर्थं चरतोऽनघ ॥ १९२
एतच्छ्रुत्वा तु नृपतिस्तक्षकस्य चुकोप ह ।
उत्तङ्कवाक्यहविषा दीप्तोऽग्निर्हविषा यथा ॥ १९३
अपृच्छच्च तदा राजा मन्त्रिणः स्वान्सुदुःखितः ।
उत्तङ्कस्यैव सांनिध्ये पितुः स्वर्गगतिं प्रति ॥ १९४
तदैव हि स राजेन्द्रो दुःखशोकाप्लुतोऽभवत् ।
यदैव पितरं वृत्तमुत्तङ्कादशृणोत्तदा ॥ १९५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ समाप्तं पौष्यपर्व ॥

---

189 G1 missing. — a) D2 राजानं वं°. — b) B4.5 महेंद्रप्र°. — c) K1 ब्रह्मर्षिं; K4 जयासुं (sic); Ñ B D (except D2.5) यियासुं; Nilp पिपासुं (for जघान). K (except K3) Ñ V1 B3.5 Dn D5.6 कश्य°. B5 तत्र (for चैव). — d) K1 संन्यवर्तत पा°.

190 G1 missing. — a) N होतुमर्ह° (K D2 as in text; D5 हंतु°). B2 transp. तं and पापं. S (G1 missing) राजंस्त्वं (T2 पापं त्वं). — d) K1 D5 G4.5 त्वया. K3 त्वयि एतद्धि°. Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 त्वरितं तद्विधीयतां.

191 G1 missing. — a) K1 तु (for च). — b) K4 V1 D (except Da D2.5) T G4 कृत°; G2 हृत°. — cd) D5 प्रियत्वं सु°. T च सुकृतं कृतं कर्म भ°.

192 G1 missing. — a) G1-6 कर्मणां. — b) K2 Ñ1 V1 Da1 Dn1 समयेन. M1.5 तेन. — c) K3 विघ्नकर्ता. — d) K D2.5 M1.5 मम; B4 मह्यं; T1 महान् (for ऽनघ).

193 Before 193, all MSS. except G6 (G1 missing) ins. सूत उवाच (v. l. सौतिरु°; सूतः). — Dn1 om. 193. — a) K1 एव; Da स (for तु). — b) B4 D (except D2.5; Dn1 om.) तक्षकाय.

194 G1 missing. — a) N (except K0.2.4) स (for च). T °च्छत. B5 G6 महाराज[:]. — b) Dn D1 T1 G2.3.6 M °णस्तान्सु°.

195 G1 missing. — b) B4 °शोकान्वितो; T M5 °तुरो; G2.3 °श्रितो; M1 °कपरो; M2-4 °वृतो. — c) K3 B2 D2 G4.5 यदैवं. N (except K D2.5) transp. पितरं and वृत्तम्. M1.3 पैतृकं. K2 °रं दृष्टं. T2 G6 यदैवासौ पितुर्वृत्तं. K0.3.4 T1 तथा; K2 पुरा; T2 G4-6 M द्विजात् (for तदा). After 195, G2.4.5 ins.:

212* पौष्ये पर्वणि राजेन्द्र स्वस्ति वाच्य द्विजानथ ।
समाप्ते पर्वणि तदा स्वशक्त्या तर्पयेद्विजान् ।

Colophon missing in G1. K0-2.4 इ° श्रीम° (K1 om. श्री; K4 om. श्री°; both interp. शत° सं°) आदि° (K0 interp. पौष्यं) काव्यवस्तूत्पादनं नामाध्यायः (K0 cont. तृतीयः; K1 ॥ ७ ॥; K2 ॥ ३ ॥; K4 समाप्तं पौष्यं); K3 Ñ V1 इ° श्रीम° (K3 om. -महा°) शत° सं° (Ñ1 interp. वै°; Ñ2 om. शत° सं°) आदि° पौष्यपर्वणि (K3 om. पौ°) पौष्योपाख्याने (K3 °ख्यानं नाम) तृतीयो° (Ñ V1 cont. ॥ ३ ॥ समाप्तं च पौष्यपर्व); B Da इ° श्रीम° (B3.5 Da om. श्री; B2 om. श्री°; B5 interp. शत° सं° वै°) आदि° पौष्योपाख्यानं (B1 cont. ॥ ३ ॥; B2.3 Da नाम; B4 समाप्तं); Dn इ° श्री (Dn3 interp. महा°) आदि° पौष्याख्यानं समाप्तं तृतीयो° (Dn1 cont. ॥ ३ ॥); D1.3.4.6.7 इ° (D3 interp. श्रीमन्म°) आदि° पौष्यं (D1 पौष्याख्यानं) समाप्तं (D4 cont. marg. *sec. m.* तृतीयो°); D2.5 इ° श्रीम° (D5 om. श्री°) आदि° कथा(D5 वाक्य)वस्तूत्पादनं नाम; T G4 इ° श्रीम° आदि° (T1 om. आ°) पौष्ये (T2 पौलोमे) कार्यवस्तूत्पादनं (T2 °ने) नाम (T2 om. ना°) तृतीयो°; G2.3 इ° श्रीम° (G3 श्रीमन्म°) पौलोमे पर्वणि वस्तूत्पादनो नाम तृतीयो°; G5.6 इ° महा° (G6 om. म°) आदि° तृतीयो°; M1 इ° पौलोमे काव्यवस्तूत्पादनं नाम तृतीयो°; M2-5 इ° पौलोमे (M3 पौलोमपर्वणि; M4 पौष्याख्याने) तृतीयो°.

४

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सूतः पौराणिको नैमिषारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे ऋषीनभ्यागतानुपतस्थे ॥ १ ॥ पौराणिकः पुराणे कृतश्रमः स तान्कृताञ्जलिरुवाच । किं भवन्तः श्रोतुमिच्छन्ति । किमहं ब्रुवाणीति ॥ २ ॥ तमृषय ऊचुः । परमं लोमहर्षणे प्रक्ष्यामस्त्वां वक्ष्यसि च नः शुश्रूषतां कथायोगम् । तद्भगवांस्तु तावच्छौनकोऽग्निशरणमध्यास्ते ॥ ३ ॥
योऽसौ दिव्याः कथा वेद देवतासुरसंकथाः ।
मनुष्योरगगन्धर्वकथा वेद च सर्वशः ॥ ४

C. 1. 865
B. 1. 4. 5
K. 1. 4. 5

4

1 Cf. 1. 1. 1. — In G1 this adhy. is lost on a missing folio (9); cf. v. l. 1. 3. 138. — Before लोम°, K3 Ñ V1 B (except B3; B1 in brackets) Dn3 D1.4.6 Nilp ins. सौतिरुवाच (cf. Nil. comm.); T (T2 with prefixed श्री) G4–6 M2.4 (with prefixed श्री). 5 सूतः. S (except T1 G4 M5; G1 missing) रोम° (cf. v. l. 1. 1. 1; 2. 70). G2 M5 -पुत्रस्तु K2 om. सूतः. K0.3.4 (by corr.) Ñ2 B D (except D2.5) सौतिः. G2.3 M (except M1) om. पौरा°. D7 S (except G4 M5; T2 om.; G1 missing) नैमिशा° (cf. v. l. 1. 1. 3; 2. 71). T2 om. कुलपतेर्. K1 S (except M2.4; G1 missing) om. द्वादश°. K1 om. सत्रे. After सत्रे, G2.3 M (except M1) ins. वर्तमाने (cf. v. l. 1. 1. 1). M2–4 transp. ऋषीन् and अभ्यागतान्. M5 सत्रे वर्तमानेभ्यागत(स्थे)पौराणिकानृषीनुप°. T2 G2.3 om. अभ्यागतानु°.

2 G1 missing. — T1 G4–6 M1 om. पौरा°. K1 om. from पौरा° up to °श्रमः; D3 T2 from पौरा° up to °रुवाच. D6.7 om. पुराणे. G2.3 पुराणज्ञः; M (except M1) °णाभिज्ञः (for पुराणे कृ°). Ñ2 V1 D4 G2.3 om. स. K3 om. तान्. Ñ V1 B1–3 Dn D1.3.4.6.7 transp. तान् and कृताञ्जलिः. Da सन्कृतांजलिस्तमुवाच. — Before किं भवन्तः, D2 T G4.5 ins.:

213* मयोदङ्कस्य चरितमशेषमुक्तम् । जनमेजयस्य सर्पसत्रस्य निमित्तान्तरमिदमपि ।

— D5 भवान्; G6 भगवंतः. D5 अर्हति; G6 इच्छथ; M2.4.5 अर्हंति (for इच्छ°). — Da तदहं. M2.4.5 om. अहं. K2 Ñ V1 Dn (except Dn3) D1 ब्रवाणि; B4 ब्रवामि; S (G1 missing; M3 with prefixed प्र) ब्रवीमि (for ब्रुवाणि). T2 G3 om. इति.

3 G1 missing. — K1 B4.5 D3.4 om. तम्. — D3 T1 G4–6 M1.5 om. परमं. T2 G2.3 M2–4 शोभनं (for पर°). B Da Dn (Dn1 before corr.) D3.4.7 लौम°; T1 G6 रोम°; T2 G2.3 M2–4 सौते; G4.5 M1.5 रौम° (cf. v. l. 1. 1. 5, 8; 2. 70). B5 repeats परमं after -हर्षणे. K1.2 B5 Da1 D2.5 S (except M1.5; G1 missing) प्रवक्ष्यामः; Ñ V1 B1–4 Da2 Dn D1.3.4.6.7 वक्ष्या°. K1 D5 T G (G1 missing) त्वं (for त्वां). Ñ2 B1 D नः (Ñ2 om. नः) प्रतिवक्ष्यसि (Da2 D1.5 as in text; D2 प्रत्र°). B1 D (except Da D2.5) वचः; B4 G2.3 नः; T2 पुनः; G6 च (for च नः). Ñ V1 B Da °योगान्. T2 om. from शुश्रू° up to °योगम्. — After °योगम्, Dn D1.6.7 ins. नः कथायोगे. K1 om. from तद्भग° up to end of 3; D2 from तद्भग° up to तावत्. S (G1 missing) om. तद्; T2 om. भगवांस्तु also. B (except B1) D (except D5; D2 om.) तत्र (for तद्). Ñ V1 B1.4.5 Da om. भगवान्. K3 B2.3 T1 G3–6 M भवान् (for भगवान्). T1 G4–6 च (for तु). Before तु, Ñ V1 B D (except D5; D2 om.) ins. कुलपतिः. D (except Da D5) om. तावत्. After शौनको, T2 ins. अग्निमाराधयितुम् (orig. probably a gloss). S (G1 missing) om. °ण एवास्ते (T2 प्रविष्टः) (for °णमध्यास्ते). After एवास्ते (see above), T (T2 after प्रविष्टः) G4.5 ins. दीर्घसत्रत्वात् सर्वाः (T1 स्वः) कथाः श्रोतुं कालोस्ति; G3 (corrupt) तत्रत्वात्सर्वान्कामान् श्रोतुकामोस्ति; M2.4.5 दीर्घसत्रत्वात्.

4 G1 missing. — K0 om. up to °ष्योरग-; K1 up to °गन्धर्वक-. — a) Ñ1 दिव्य-; T2 सर्वाः. — b) K2 G2.3 वेद चासुरसं°; K4 वेद देवासुरीः क°; Ñ2 B1 (m as in text). 3 D °संश्रिताः (Da °संश्रयाः; D2.5 as in text); T1 देवदानवसं°; T2 देवासुरकथास्तथा; G4 देवदानवसंश्रिताः; G5.6 वेद दानवसं°; M वेद चासुरिकाः क°. — cd) K2 D2 T1 G4–6 M मनुष्यदेवगं°; K4 तथा मनुष्यगं°; T2 G3 मानुषीर्दैवगांधर्वीः (G3 °र्दैवगंधर्वीः) क°; G2 मानुषीर्देवगं°. D3.4.6 वेदेह. D7 ह (for च).

C. 1. 856 B. 1. 4. 6 K. 1. 4. 5

स चाप्यस्मिन्मखे सौते विद्वान्कुलपतिर्द्विजः ।
दक्षो धृतव्रतो धीमाञ्शास्त्रे चारण्यके गुरुः ॥ ५
सत्यवादी शमपरस्तपस्वी नियतव्रतः ।
सर्वेषामेव नो मान्यः स तावत्प्रतिपाल्यताम् ॥ ६
तस्मिन्नध्यासति गुरावासनं परमार्चितम् ।
ततो वक्ष्यसि यत्त्वां स प्रक्ष्यति द्विजसत्तमः ॥ ७

सूत उवाच ।

एवमस्तु गुरौ तस्मिन्नुपविष्टे महात्मनि ।
तेन पृष्टः कथाः पुण्या वक्ष्यामि विविधाश्रयाः ॥ ८
सोऽथ विप्रर्षभः कार्यं कृत्वा सर्वं यथाक्रमम् ।
देवान्वाग्भिः पितॄनद्भिस्तर्पयित्वाजगाम ह ॥ ९
यत्र ब्रह्मर्षयः सिद्धास्त आसीना यतव्रताः ।
यज्ञायतनमाश्रित्य सूतपुत्रपुरःसराः ॥ १०
ऋत्विक्ष्वथ सदस्येषु स वै गृहपतिस्ततः ।
उपविष्टेषूपविष्टः शौनकोऽथाब्रवीदिदम् ॥ ११

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

शौनक उवाच ।

पुराणमखिलं तात पिता तेऽधीतवान्पुरा ।
कच्चित्त्वमपि तत्सर्वमधीषे लोमहर्षणे ॥ १
पुराणे हि कथा दिव्या आदिवंशाश्च धीमताम् ।

---

5 G1 missing. — [a]) G2.3 °प्यस्मत्सखा. M1.3.5 गृहे (for मखे). — [b]) S (except G2.3; G1 missing) गृहपतिर्. — [cd]) G6 om. 5[c]–6[b]. K1 corrupt. D2.5 बृहदारण्यके (D5 °को).

6 G1 missing. G6 om. 6[ab] (cf. v. l. 5). — [b]) Ñ2 B1–3.5 m Da Nilp नियतेंद्रियः. — [c]) S (except M1; G1 missing) °षां चैव. T1 G4.5 मान्यो नः; G2 मानेन; G6 नो नाथः. — [d]) B5 Da1 D2.5 परि° (for प्रति°). G2.3 °पाद्यतां.

7 G1 missing. G6 om. 7. — [c]) D4.6 G3 वक्ष्यति; T2 वद त्वं. K1 तत्तत्त्वां; D2 पूर्वं त्वं; D4 स त्वां यत्; D5 सर्वं त्वं; T2 यत्त्वासौ. — [d]) K3 वक्ष्यते; D6.7 वक्ष्यति; S (G1 missing; G6 om.) पृच्छ°. K1 यत्स प्रक्ष्यति वै द्विजः; D2.5 यत्पृच्छति द्विजोत्तमः.

8 G1 missing. — K0.3.4 Ñ2 V1 B1–4.5 m D (except Da D2.5) सौतिरु°; K1 S (G1 missing; G6 om.) सूतः. — [c]) D5 S (except T1 M5; G1 missing) पृष्टाः. D2.5 G3 दिव्या; T सर्वा (for पुण्या). — [d]) T1 विबुधाश्र°.

9 G1 missing. — [ab]) B4.5 D2.5 G3 सोपि. B1–3 D (except D2.5) transp. कार्यं and सर्वं; G2.4–6 transp. कार्यं and कृत्वा. V1 कृत्वाचारं. Dn2.n3 D1.3.4.6.7 यथाविधि; G3 °क्रियं.

10 G1 missing. — [b]) K (except K1) तदासीना; V1 उपा°; B1–3.5 m D सुखा°; B4.5 समा°; G3 आम्नायनि-; M1 आसीना नि-. Ñ1 B1–3 D (except D2.5) धृतव्रताः; Ñ2 दृढ°. — [d]) K °पुरस्कृताः.

11 G1 missing. — [a]) D2 G3 M (except M1) °त्विक्षु च. — [b]) K1 D2.5 कुलपतिः. K (except K1) Ñ V1 B1–4 Da M1.3 (*inf. lin.*) द्विजः; B5 Dn D1–7 तदा; G3 सभाः (for ततः). — [d]) D6.7 °को वाक्यमब्रवीत्.

Colophon om. in T2 G (except G3). — K इ° श्रीम° (K1.3 cont. शत° सं°) आदि° कथाप्रवेशो नामाध्यायः (K1 om. from आदि° to °ध्यायः; K0 cont. चतुर्थः; K1 cont. ॥ ८ ॥; K3 m ॥ ४ ॥); Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° कथाप्रवेशो नाम चतुर्थो° ॥ ४ ॥; B1–4 इ° श्रीम° (B1 om. श्री; B2.4 om. श्रीम°) आदि° कथाप्रवेशो नाम (B3.4 cont. अध्यायः) ॥ ४ ॥; B5 D3.4 इ° श्रीम° (B5 D4 om. श्रीम°) आदि° कथोपन्यासः (D4 cont. नाम चतुर्थो°) ॥ ४ ॥ (D3 om. the figure); Da Dn D1 इ° श्रीम° (Da2 om. श्री; Dn3 D1 om. श्रीम°) आदि° कथाप्रवेशो नामाध्यायः (Dn1.n3 cont. ॥ ४ ॥); D2.5 इ° श्रीम° (D5 om. महा°) आदि° कथाप्रवेशो नाम चतुर्थो° (D5 पंच चतुर्थो°) ॥ ४ ॥; D6.7 इ° आदि° कथाप्रवेशः ॥ ४ ॥ (D7 om. the figure); T1 इ° आदि° चतुर्थो°; G3 इ° श्रीमन्म° आदि° पौष्ये पौलोमे चतुर्थो° ॥ ४ ॥; M इ° पौलोमे चतुर्थो°.

5

1 In G1 this adhy. is lost on a missing folio (9); cf. v. l. 1. 3. 138. — K1 S om. उवाच. — After 1[ab], D2.4 (marg.).6 ins.:

214* भारताध्ययनं सर्वं कृष्णद्वैपायनात्तदा ।

— [c]) G2.4 असि (for अपि). K2 मो (for तत्). — [d]) K2 अधीत्य; K3 D2 G6 M2.4 °से; T2 G2.4.5 °सो.

कथ्यन्ते ताः पुरास्माभिः श्रुताः पूर्वं पितुस्तव ॥ २
तत्र वंशमहं पूर्वं श्रोतुमिच्छामि भार्गवम् ।
कथयस्व कथामेतां कल्याः स्म श्रवणे तव ॥ ३

सूत उवाच ।

यदधीतं पुरा सम्यग्द्विजश्रेष्ठ महात्मभिः ।
वैशंपायनविप्राद्यैस्तैश्चापि कथितं पुरा ॥ ४
यदधीतं च पित्रा मे सम्यक्चैव ततो मया ।
तत्तावच्छृणु यो देवैः सेन्द्रैः साग्निमरुद्गणैः ।
पूजितः प्रवरो वंशो भृगूणां भृगुनन्दन ॥ ५
इमं वंशमहं ब्रह्मन्भार्गवं ते महामुने ।
निगदामि कथायुक्तं पुराणाश्रयसंयुतम् ॥ ६
भृगोः सुदयितः पुत्रश्च्यवनो नाम भार्गवः ।
च्यवनस्यापि दायादः प्रमतिर्नाम धार्मिकः ।
प्रमतेरप्यभूत्पुत्रो घृताच्यां रुरुरित्युत ॥ ७
रुरोरपि सुतो जज्ञे शुनको वेदपारगः ।
प्रमद्वरायां धर्मात्मा तव पूर्वपितामहात् ॥ ८
तपस्वी च यशस्वी च श्रुतवान्ब्रह्मवित्तमः ।
धर्मिष्ठः सत्यवादी च नियतो नियतेन्द्रियः ॥ ९

C. 1. 873
B. 1. 5. 11
K. 1. 5. 11

Ko.1.3.4 B4 D1–3.6 लोम° (as in text); T G2.5.6 रोम°; the rest लौम° or रौम° (cf. v. l. 1. 1. 5, 8; 2. 70; 4. 3).

2 G1 missing. — a) G3 M2.4 याश्चैव (G3 °वं) (for पुरा°). K M2 च (for हि). — b) T कीर्तिताः (for धीम°). — c) K4 Ñ V1 B1.2.4.5 D3.4.6.7 M1.3.5 तत्; B3 Da Dn D1 ये (for ताः). G3 M2.4 तस्मात्पुराणमस्माभिः. — d) K3 स्मृत्वा (m as in text); Ñ B3 D3.4.6.7 G3 श्रुतं. K1 Da Dn M5 श्रुतपूर्वाः; K4 V1 B1.2.4.5 D1.5 M1–4 श्रुतपूर्वं. Ñ1 सर्वं (for पूर्वं). D2 तथा (for तव).

3 G1 missing. — c) K1 दिव्यां; G2 पुण्यां (for एतां). M1.3 (*inf. lin.*) कथायोगं. — d) K कल्पाः (Ko कथाः). Ko.1.3 B3 D4 M3 स्मः; G6 तत्. Ko.3 G6 न च; G3 ततः (for तव). B4 विस्तरेण तपोधन (m as in text).

4 G1 missing. — Ko.3.4 B1.4 D1.3.4 सौतिरु°; K1 S (G1 missing; G3 with prefixed श्री) सूतः. — a) Ko यदा; K1 त्वया; K2.4 D2.5 तदा; G (G1 missing) सदा; M1 तथा (for पुरा). — b) K3 Ñ V1 B1 Dn D1.5 T G2.6 °श्रेष्ठैर्म°. — c) Dn D1 °विप्राद्यैस्. — d) T यच्चापि. N (except K3) यथा (for पुरा).

5 G1 missing. G3 om. 5a–7b. — a) D5 हि (for च). K D2 °तं हि मे पित्रा. — b) D5 श्रुतो (for ततो). K1 यदधीतं च वै मया; M2 सम्यग्द्वैपायनाज्ञया. — c) Ko D5 G6 तं (for तत्). Dn तावच्छृणुष्व (for तत्तावच्छृ°). K1.3 D1.3 G2.4.5 शृणुयाद्दे°. — d) Ko.3 सिद्धैः; G (G1 missing; G3 om.) सर्वैः. K D2.5 T M1 सा(K1 अ)ग्निपुरोगमैः; Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 सर्षिम°. — e) B5 परमो (for प्रव°). — f) N (except Ko–2.4 D2.5) G2.4.5 M1 भार्गवो. G6 भार्गवः पृथुनं°. K1 भृगुवंशज.

6 G1 missing. G3 om. 6 (cf. v. l. 5). V1 reads 6 in marg. — a) K3 B D (except D2.5) M1.3 (*inf. lin.*) पूर्वं; G4–6 दिव्यं (for ब्रह्मन्). — b) K4 महात्मने; D2.5 °त्मनः. — c) B D (except D2.5) यथायुक्तं. — d) K1 °संस्थितं; G2 °श्रुतं; G4 M1–3 °श्रितं; G5 °हितं; G6 °मद्भुतं; M5 °श्रियं; Cd as in text. — After 6, B5 ins.:

215* शृणुष्वावहितो ब्रह्मन्पुराणे यच्छ्रुतं मया ।

N (except Ko.1) ins. after 6 (B5 after 215*):

216* भृगुर्महर्षिर्भगवान्ब्रह्मणा वै स्वयंभुवा ।
वरुणस्य क्रतौ जातः पावकादिति नः श्रुतम् ।

After 216*, Ñ2 V1 ins. a passage given in App. I (No. 6).

7 G1 missing. G3 om. 7ab (cf. v. l. 5). — a) D3.5 T तु; G5.6 च (for सु-). — c) Ñ V1 B (except B5) D (except D2.5) च (for अपि). — d) Ko D2.5 भार्गवः (for धार्मि°).

8 G1 missing. — d) D3.6.7 पूर्वे (for पूर्व-). K1 Ñ2 V1 B5 Dn D2.4 (by corr.) S (except M2–5; G1 missing) °महः.

9 b) T1 G (except G3; G1 missing) °वान्धर्मे°. — c) K1 T1 ब्रह्मिष्ठः; Ñ2 V1 D (except Da D2.5) धार्मिकः. — d) B5 नियतव्रतः; D (except Da D2.5) °ताशनः; Cd Nīlp as in text. — After 9, Ñ V1 B ins. an additional colophon: इत्यादिपर्वणि पौलोमे.

10 K1 S (G1 missing) om. उवाच. — c) D2.5 कथं प्राप्तं (for परि°). — d) B4m तत्त्व°; D2 T G (except G3; G1 missing) सुव्रत (for पृच्छ°).

11 G1 missing. — Ko.3.4 Ñ V1 B D (except D2.5) सौतिरु°; K1 S (G1 missing) सूतः. — a) T2 G4.5 च; G6 M1.2 तु (for सु-). — c) N (except K

C. 1. 874
S. 1. 5. 12
K. 1. 5. 12

शौनक उवाच ।

सूतपुत्र यथा तस्य भार्गवस्य महात्मनः ।
च्यवनत्वं परिख्यातं तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १०

सूत उवाच ।

भृगोः सुदयिता भार्या पुलोमेत्यभिविश्रुता ।
तस्यां गर्भः समभवद्भृगोर्वीर्यसमुद्भवः ॥ ११
तस्मिन्गर्भे संभृतेऽथ पुलोमायां भृगूद्वह ।
समये समशीलिन्यां धर्मपत्न्यां यशस्विनः ॥ १२
अभिषेकाय निष्क्रान्ते भृगौ धर्मभृतां वरे ।
आश्रमं तस्य रक्षोऽथ पुलोमाभ्याजगाम ह ॥ १३
तं प्रविश्याश्रमं दृष्ट्वा भृगोर्भार्यामनिन्दिताम् ।
हृच्छयेन समाविष्टो विचेताः समपद्यत ॥ १४
अभ्यागतं तु तद्रक्षः पुलोमा चारुदर्शना ।
न्यमन्त्रयत वन्येन फलमूलादिना तदा ॥ १५
तां तु रक्षस्ततो ब्रह्मन्हृच्छयेनाभिपीडितम् ।
दृष्ट्वा हृष्टमभूत्तत्र जिहीर्षुस्तामनिन्दिताम् ॥ १६
अथाग्निशरणेऽपश्यज्ज्वलितं जातवेदसम् ।
तमपृच्छत्ततो रक्षः पावकं ज्वलितं तदा ॥ १७
शंस मे कस्य भार्येयमग्ने पृष्ट ऋतेन वै ।
सत्यस्त्वमसि सत्यं मे वद पावक पृच्छते ॥ १८
मया हीयं पूर्ववृता भार्यार्थे वरवर्णिनी ।
पश्चात्त्विमां पिता प्रादाद्भृगवेऽनृतकारिणे ॥ १९

D2.5) transp. गर्भः and समभ°. — d) Ñ V1 B D भृगुवीर्य-. K1 D2.5 -समन्वितः.

12 G1 missing. — a) K1 सम्भृतेथ (sic); Ñ V1 B D (except D2.5) M3 [ऽ]थ (B3 Da च) संभूते; T1 समुत्पन्ने; T2 G2.3.6 M2.4.5 समुद्भूते.

13 G1 missing. — d) T1 G3 पुलोमेत्याज°; T2 °माभिज°. — For Da2 cf. v. l. 14.

14 G1 missing. — Da2 om. 14^{ab}. — a) D6 (by corr.) G3 M1 तत्; M2–5 स (for तं). — b) T1 पुलोमामप्यनिं°. 14^{b} = 1. 6. 5^{d}. — Da1 ins. 217* (cf. v. l. 16) after 14^{ab}; Da2 (which om. 14^{ab}), after 13. — c) M हृच्छ्रयेण; Cd as in text. — d) B3 D3.4.6.7 प्रत्यपद्य°.

15 G1 missing. — a) D5 प्रत्यागतं. K1 G2.4–6 तु तं दृष्ट्वा. — b) G2.4–6 M1 चारुहासिनी. — c) T1 वाक्ये°; T2 G (G1 missing) M (except M1) पाद्ये° (for वन्ये°). — d) B1 Da D6.7 T2 G4 तथा; D2 ततः.

16 G1 missing. — a) Ko Ñ V1 B D (except D2.5) G2.4–6 °स्तदा. — b) K1 D5 T हृच्छयाभिनिपीडितः (K1 °तं); K2 °पीडितः; G (G1 missing) °येन निपीडितः; M °च्छ्रयेण निपी° (M4 by corr. °डितः). — c) K3 दृष्ट्वा ह्यभूत्; Dn3 हृष्टमना (for हृष्टमभूत्). S (G1 missing) °ष्टमना (M3.5 °नो) भूत्वा. Ñ1 V1 Dn D1.3.4.6.7 राजन्; Ñ2 विद्वन्; B4 विद्वान् (m as in text); B5 Da ब्रह्मन् (for तत्र). — d) K1.2 Ñ V1 °र्षुं तां; B5 M2–4 °षेस्तां; T1 G4.5 °र्षस्तां; T2 M5 °षेस्तां; Cd as in text. — K1 (om. line 1). 4 Ñ V1 B Dn D1 (om. line 1). 3.4.6 (om. line 1) ins. after 16: Da1, after 14^{ab}: Da2 (which om. 14^{ab}), after 13:

217* जातमित्यब्रवीत्कार्यं जिहीर्षुर्मुदितः शुभाम् ।
सा हि पूर्वं वृता तेन पुलोम्ना तु शुचिस्मिता ।
तां तु प्रादात्पिता पश्चाद्भृगवे शास्त्रवत्तदा ।
तस्य तत्किल्बिषं नित्यं हृदि वर्तति भार्गव ।
इदमन्तरमित्येवं हर्तुं चक्रे मनस्तदा ।

[Cf. 19, 21 below. — (L. 1) K4 Ñ V1 B1m Da D3.4 कृतमि°; B हृतमि°. K4 °वीत्स्मा तं; Ñ1 °वीच्चासौ; V1 B Da D3.4 °वीदेनां (B3 °वीच्चैनां). K4 विजिहीर्षुमनिन्दिता; Ñ1 B1 तां जिहीर्षुमनः शु°; V1 B3–5 Da D3.4 विजिहीर्षुमनाः शु°; B2 जिहीर्षुस्तामनिंदितां (= 16^{d}). — (L. 2) Ñ1 B D3.4 पुलोमेन (B4.5 °म्नैव). — (L. 3) V1 B1.2 हृष्टो (for पश्चाद्). Ñ2 Da D3.4 मंत्र°; V1 B2.3.5 शास्त्रवित्तदा. — (L. 4) Ñ2 B °त्यं हृदि संपरिवर्तते.]

17 G1 missing. — b) Ko Ñ2 D (except D5) ज्वलंतं; Ñ1 ज्वरि°. — d) Ñ1 ज्वरितं.

18 G1 missing. — Before 18, D4 marg. (*sec. m.*) ins.: रक्ष उवाच (cf. v. l. 23). — b) K1 G3 अग्निः; K4 मया (for अग्ने). K3 पूर्वं; Ñ V1 Dn D1 पृच्छे; B5 पृच्छामि (for पृष्टः). Da स तेन; G6 M1 वदस्व (for ऋते°). S (except M1; G1 missing) मे (for वै). D5 अग्ने त्वं पृच्छतो मम. — c) K1 Ñ2 B1.3–5 Da Dn D1.3.4 मुखं; K4 corrupt; Ñ1 B2 D6.7 G2.4.6 सत्यं (for सत्यः). K1.3 Ñ V1 B D (except D5) देवानां (for सत्यं मे). S (except G3; G1 missing) वै (for मे). — d) M1.5 तदा पा°. K D5 G3.6 पृच्छतः.

19 G1 missing. — a) K (except K1) Ñ2 V1 B1 D (except Da) वृता पूर्वं. — c) N (except Ko–2 D5) om. तु. — d) Ñ2 V1 [ऽ]नृतकारकः; T भूरितेजसे; Dn (MSS. erroneously) and Nilp both as in text.

सेयं यदि वरारोहा भृगोर्भार्या रहोगता ।
तथा सत्यं समाख्याहि जिहीर्षाम्याश्रमादिमाम् ॥ २०
मन्युर्हि हृदयं मेऽद्य प्रदहन्निव तिष्ठति ।
मत्पूर्वभार्यां यदिमां भृगुः प्राप सुमध्यमाम् ॥ २१
तद्रक्ष एवमामन्त्र्य ज्वलितं जातवेदसम् ।
शङ्कमानो भृगोर्भार्यां पुनः पुनरपृच्छत ॥ २२
त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि नित्यदा ।
साक्षिवत्पुण्यपापेषु सत्यं ब्रूहि कवे वचः ॥ २३
मत्पूर्वभार्यापहृता भृगुणानृतकारिणा ।
सेयं यदि तथा मे त्वं सत्यमाख्यातुमर्हसि ॥ २४
श्रुत्वा त्वत्तो भृगोर्भार्यां हरिष्याम्यहमाश्रमात् ।
जातवेदः पश्यतस्ते वद सत्यां गिरं मम ॥ २५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सप्तार्चिर्दुःखितो भृशम् ।
भीतोऽनृताच्च शापाच्च भृगोरित्यब्रवीच्छनैः ॥ २६ C. 1. 892 B. 1. 5. 30 K. 1. 5. 32

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

❀ Nil: अत एव तस्याः पिता अनृतकारकः । अनृतकारिणे इति पाठे तु भृगोरेव विशेषणं । ❀ Cf. also 24^b.

20 G1 missing. T1 om. 20^{bc}. — ^{c}) K4 T2 G2–5 M ममाख्या°. — ^{d}) G2 °र्षादाश्र°; M2.5 °र्षादाश्रमामिमां.

21 G1 missing. — ^{a}) K1 हृदये सोद्य. K2 मन्युर्मे हृदये ह्यद्य; Ñ V1 B D (except D2.5) स मन्युस्तत्र (D1 °स्य) हृदयं. — ^{b}) D5 G2.4–6 निर्दह°; T1 दहतीव च; T2 G3 M दहन्निव च. — ^{d}) Ñ V1 B D आप (D2 as in text; D5 प्राप्य); T G2.3 M2.4.5 प्राप्तः. — After 21, G2.4.5 ins.:

218* असंमतं कृतं मेऽद्य हरिष्याम्याश्रमादिमाम् ।

For latter half of this line, cf. 20^d, 25^b and v. l.

22 G1 missing. — Before 22, K1 ins. सूतः; Ñ V1m B1.2.4 Dn D1.3.4.6.7 सौतिरु°; B3 Da सूत उ°. — ^{a}) K3 Ñ V1 B D (except D5) एवं रक्षस्तमामंत्र्य. — ^{c}) K3 Ñ V1 B D (except D2) M3.5 °मानं.

23 G1 missing. — Before 23, D4 marg. (*sec. m.*) ins.: रक्ष उवाच (cf. v. l. 18). — ^{a}) K2 सर्वभावानां. — ^{b}) S (except T; G1 missing) अंतर्वससि. K D5 नित्यशः (K3 पावक); B2 T सर्वदा; D3 पावकः. — ^{d}) K2.4 कवे मम; D5 शुचे मम; M1 वचो मम.

24 G1 missing. — ^{a}) D5 °र्या यतता. Ñ V1 B Dn D1.3.4.6.7 मत्पूर्वापहृता भार्या. — ^{b}) G4.5 °नृतचारिणा.

25 G1 missing. — ^{b}) M5 °माश्रयात्. N (except K D2.5) T °ष्याम्याश्रमादिमां (T °मात्ततः); cf. 20^d.

26 G1 missing. — Before 26, K1 ins. सूतः; V1 B3 Dn3 सौतिरु°; B2.5 Da Dn1.n2 D1.3.4.6.7 सूत उ°. — ^{a}) N (except K0–2) T1 G2.4.5 M1 तस्यैत°. — ^{b}) K1 Ñ2 V1 B1 Dn D1 °तोभवत्. T2 °र्चिर्भृशदुःखितः. — After 26^{ab}, T1 G2.4.5 ins.:

219* सत्यं वदामि यदि मे शापः स्याद्ब्रह्मवित्तमात् ।
असत्यं चेदहं ब्रूवे पतिष्ये नरकान्क्रमात् ।

After 26, N (except K0.2 D5; K4 marg.) T1 G2.4.5 ins.:

220* अग्निरुवाच ।
त्वया वृता पुलोमेयं पूर्वं दानवनन्दन ।
किं त्वियं विधिना पूर्वं मन्त्रवन्न वृता त्वया ।
पित्रा तु भृगवे दत्ता पुलोमेयं यशस्विनी ।
ददाति न पिता तुभ्यं वरलोभान्महायशाः ।
अथेमां वेददृष्टेन कर्मणा विधिपूर्वकम् । [5]
भार्यामृषिर्भृगुः प्राप मां पुरस्कृत्य दानव ।
सेयमित्यवगच्छामि नानृतं वक्तुमुत्सहे ।
नानृतं हि सदा लोके पूज्यते दानवोत्तम ।

[T1 G2.4.5 om. अग्निरु°. — (L. 1) T1 G2.4.5 त्वया वृतेयं लोकेश. B Da दानवसत्तम (B5m as above). — (L. 4) K3 D2 T1 G2.4.5 न तु तुभ्यं प्रदत्ता वै; K4 Ñ B Da तुभ्यं प्रदत्ता न तु वै; V1 ददाति तुभ्यं न तु वै; D3.4.6.7 प्रदत्ता न तु वै तुभ्यं. T1 G3.4.5 वरारोहा (for वर°). — (L. 5) T1 G2.4.5 अथैनां. K4 V1 B3m धर्मेण (for कर्मणा). — (L. 6) D6.7 अपि (for ऋषिर्). T1 G3.4.5 गुरुः प्राप्तः. T1 G2.4 तं (for मां). — (L. 7) K4 Ñ1 V1 B5 पृष्टः सत्येन चैवा(K4 दैत्या)हं ना°. — (L. 8) K4 च सतां; B (except B4) हि सतां; T1 G2.4.5 स (G4 हि) तदा (for हि सदा). T1 G3.4.5 पूज्यं (G5 °र्वं) दानवसत्तम.]

Colophon missing in G1; D5.6 om. it. — K इ° श्रीम° (K1–3 om. श्री°) आदि° पौलोमे (K1.3 om. पौ°) अग्निपृच्छा नाम (K1 om. अग्नि° ना° and cont. ॥ ९ ॥; K2 cont. ॥ ५ ॥; K3 marg. *sec. m.* cont. अध्यायः ॥ ५ ॥); Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° पौलोमपर्वणि पुलोमाग्निसंवादे पंचमो° ॥ ५ ॥; B Dn1.n2 D1 इ° महा° (B3.4.5 Dn1.n2 D1 om. म°) आदि° पौलोमे; Da इ° महा° आदि° पौलोमे अग्निवाक्यं; Dn3 इ° श्रीम° आदि° पंचमो° ॥ ५ ॥; D2 आदि° अग्निपृच्छा नाम ॥ ५ ॥; D3.4.7 इ° आदि° पौलोमे (D4 marg. *sec. m.* cont. पंचमो°; D7 cont. ॥ ५ ॥); T इ° श्रीम° आदि° पौलोमे भार्गववंशकथनं (T1 om. -वंश-) नाम पंचमो° (T2 चतुर्थो°); G2.3 इ° श्रीम° (G3 श्रीमन्म°) पौलोमे पर्वणि पंचमो° (G2 चतुर्थो°); G4 पौलोमे भार्गवकथनं नाम चतुर्थो°; G5.6 इ° श्रीम° (G6 om. श्री°) आदि° चतुर्थो° ॥ ४ ॥; M इ° पौलोमे पंचमो°.

६

C. 1. 897
B. 1. 6. 1
K. 1. 6. 1

सूत उवाच ।
अग्नेरथ वचः श्रुत्वा तद्रक्षः प्रजहार ताम् ।
ब्रह्मन्वराहरूपेण मनोमारुतरंहसा ॥ १
ततः स गर्भो निवसन्कुक्षौ भृगुकुलोद्वह ।
रोषान्मातुश्च्युतः कुक्षेश्च्यवनस्तेन सोऽभवत् ॥ २
तं दृष्ट्वा मातुरुदराच्च्युतमादित्यवर्चसम् ।
तद्रक्षो भस्मसाद्भूतं पपात परिमुच्य ताम् ॥ ३
सा तमादाय सुश्रोणी ससार भृगुनन्दनम् ।
च्यवनं भार्गवं ब्रह्मन्पुलोमा दुःखमूर्च्छिता ॥ ४
तां ददर्श स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
रुदतीं बाष्पपूर्णाक्षीं भृगोर्भार्यामनिन्दिताम् ।
सान्त्वयामास भगवान्वधूं ब्रह्मा पितामहः ॥ ५
अश्रुबिन्दूद्भवा तस्याः प्रावर्तत महानदी ।
अनुवर्तती सृतिं तस्या भृगोः पत्न्या यशस्विनः ॥ ६
तस्या मार्गं सृतवतीं दृष्ट्वा तु सरितं तदा ।
नाम तस्यास्तदा नद्याश्चक्रे लोकपितामहः ।
वधूसरेति भगवांश्च्यवनस्याश्रमं प्रति ॥ ७
स एवं च्यवनो जज्ञे भृगोः पुत्रः प्रतापवान् ।
तं ददर्श पिता तत्र च्यवनं तां च भामिनीम् ॥ ८
स पुलोमां ततो भार्यां पप्रच्छ कुपितो भृगुः ।
केनासि रक्षसे तस्मै कथितेह जिहीर्षवे ।
न हि त्वां वेद तद्रक्षो मद्भार्यां चारुहासिनीम् ॥ ९

6

1 In G1, 1–8^{ab} is lost on a missing folio (9); cf. v. l. 1. 3. 138. — D5 T2 G2.3 M4 om. सूत उ°. Ko.3.4 Ñ V1 B D (D5 om.) सौतिरु°; K1 T1 G4.5 M1.3.5 सूतः; M2 श्री. — ^{b}) B3 राक्षसः प्र°.

2 G1 missing. — ^{ab}) G4–6 M1 transp. गर्भो and कुक्षौ. K2 B5 D2 S (except M1–4; G1 missing) °द्वहः; B1 °द्रवः (m as in K2 etc.). — ^{c}) D5 corrupt. D6.7 °तः क्रुद्धः.

3 G1 missing. — ^{a}) D1 नंदत्या मातु°. — ^{b}) Da T °त्यतेजसं.

4 G1 missing. D5 om. 4. — ^{b}) K2 °नंदनः; K3 Dn D1 M (except M5) °न. — ^{c}) N (except K D2; D5 om.) °वं पुत्रं. — ^{d}) V1 पुत्रदुःखिता; T भृशदुःखिता.

5 G1 missing. D1 om. 5^{abcd}. — ^{a}) K2 °यं ब्रह्मन्. — ^{b}) K4 वधूं लो°; D8 ब्रह्मा लो°. — K1.2 D7 T G3.6 M (? hapl.) om. 5^{cdef}. B3 ins. 5^{cd} in marg. — ^{c}) Ko.3 Da1 D6 G2.4.5 रुदंतीं. K4 °रुद्राक्षीं. — 5^{d} = 1. 5. 14^{b}. — ^{f}) D5 ब्रह्मन्पि°.

6 G1 missing. — D4 ins. 6^{a}–7^{b} in marg. *sec. m.* — ^{a}) K3 °बिंदुभवा. D5 °बिंदुर्भवत्तस्याः; G4.5 M1 °बिंदोस्ततस्त°. — ^{c}) Hypermetric! Ko T1 M4 अनुवर्तिनी; K3.4 °वर्तंती; Ñ V1 B Da D3.6.7 आ(V1 प्रा)वर्त°; D2.4 T2 G4–6 °वर्त्म (T2 G6 °र्त्य); G2.3 M3 °वर्ती; M1 °यांती; M3.5 °मार्गं. K2 Ñ1 V1 सुतं; K3.4 B2 (m as in text) सृतं; D2 G4–6 M सृता (M1 स्मृता; M5 गता); D4 T2 G2.3 स्रुता; T1 स्रुतिं. Cd स्मृतिः (? read सृतिः.) Dn D1 अनुवर्त्मा(Dn2 °र्त्मा)श्रिता; D5 अन्ववर्तत सा. — ^{d}) Da1 पत्नी. K4 Da1 D5 यशस्विनी; Ñ Dn D1.3.6.7 तप°. M1 भृगोर्वासाद्यशस्विनी.

7 G1 missing. — For D4 cf. v. l. 6. — ^{a}) Ñ2 D4 T2 स्रुतवतीं; G6 गत°. — ^{b}) Ñ2 B (except B3) D4 तां दृष्ट्वा स°. — B3 ins. 7^{cdef} in marg. — ^{c}) D4.5 G2.3 तथा. Da1 चक्रे (for नद्याः). — ^{d}) Da1 ब्रह्मा (for चक्रे). — ^{e}) Da B3 विख्याता (for भग°).

8 G1 missing for 8^{ab}. — ^{a}) Ko.1 एवं स (by transp.). Dn2 D5 G2.4–6 एव. — G1 (fol. 10^{a}) resumes with 8^{c}. — ^{c}) T तदा त°. — ^{d}) K4 मानिनीं; Ñ V1 B Da Dn1 D1.3 (before corr.). 7 भावि° (cf. 1. 9. 5 and v. l.).

9 ^{a}) D5 T2 G4–6 M1 तदा भा°. — ^{b}) G3 अपृच्छत्. — Before 9^{cd}, Ñ V1 B3m.4 Dn D1.4m T1 ins. भृगुरुवाच; D6 भृगुः. — ^{c}) Ñ1 V1 केनेह; G1 °नापि. G2.3 रक्षसैतन्मे. — ^{d}) Ko corrupt. G4 कथिता वि-; G6 °ता हि; M3 °ते वि- (for कथितेह). G1 °षैते. K1 रक्षिणेह निवेदिता; Ñ V1 B D (except D2) T कथिता त्वं (Dn2 त्वां; D5 ह) जिहीर्षते (Da T °वे as in text); G2 कथय त्वं जिहीर्षिता; G5 °ता विजिगीषवे; cf. v. l. 11^{b}. — ^{e}) K1

तत्त्वमाख्याहि तं ह्यद्य शप्तुमिच्छाम्यहं रुषा ।
बिभेति को न शापान्मे कस्य चायं व्यतिक्रमः ॥ १०

पुलोमोवाच ।

अग्निना भगवंस्तस्मै रक्षसेऽहं निवेदिता ।
ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥ ११

साहं तव सुतस्यास्य तेजसा परिमोक्षिता ।
भस्मीभूतं च तद्रक्षो मामुत्सृज्य पपात वै ॥ १२

सूत उवाच ।

इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्युमान् ।
शशापाग्निमभिक्रुद्धः सर्वभक्षो भविष्यसि ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

सूत उवाच ।

शप्तस्तु भृगुणा वह्निः क्रुद्धो वाक्यमथाब्रवीत् ।
किमिदं साहसं ब्रह्मन्कृतवानसि सांप्रतम् ॥ १
धर्मे प्रयतमानस्य सत्यं च वदतः समम् ।
पृष्टो यदब्रुवं सत्यं व्यभिचारोऽत्र को मम ॥ २
पृष्टो हि साक्षी यः साक्ष्यं जानमानोऽन्यथा वदेत् ।
स पूर्वानात्मनः सप्त कुले हन्यात्तथा परान् ॥ ३
यश्च कार्यार्थतत्त्वज्ञो जानमानो न भाषते ।

C. 1. 914
B. 1. 7. 4
K. 1. 7. 4

G_5 $M_{2.4.5}$ त्वा (for त्वां). — ^{f}) B_1 (m as in text). $_{3.4}$ °सिनि.

10 ^{a}) K_0 त्वं; D_1 तत् (for तं). K_1 त्वद्य; K_3 मह्यं. — ^{b}) K_3 °च्छामि तं. — ^{c}) Dn_1 बिभेत; Dn_3 G_6 बिभेद; T_1 $G_{4.5}$ प्रबिभेत्. — ^{d}) K_1 $D_{3.4}$ $G_{1.3.6}$ वायं. M_1 कस्य वार्च्यां ह्यति°.

11 S om. उवाच. — ^{b}) K_1 D_1 °से ह. M_1 °से सखि°. $G_{2.3}$ M_{2-5} कथितेह ($G_{2.3}$ °ताहं; M_3 °तेव; $M_{1.5}$ °ते वि·) जिहीर्षवे; cf. 9^d. — ^{d}) K_1 यथा (for इव).

12 ^{b}) M_1 चास्मि मो°. $K_{0.2}$ °मोचिता; T_1 °रक्षिता. — ^{c}) B_5 °कृतं. $K_{0.4}$ $D_{2.5-7}$ S (except G_{1-3} M_1) तु (for च). — ^{d}) K_2 समुत्सृज्य; G_3 मां मुमोच. Ñ V_1 B Da D_5 ह (for वै).

13 $D_{3.6.7}$ T_1 $M_{3.4.5}$ om. सूत उ°. $K_{0.3.4}$ Ñ V_1 B Da D_4 सौतिरु°; K_1 T_2 G ($G_{2.3}$ with profixed श्री) $M_{1.8}$ सूतः. — K_1 (? hapl.) om. 13. — ^{a}) Da °मा (sic) च. — ^{c}) Ñ V_1 B D (except D_3) M_5 °मतिक्रु°; M_1 °मपि क्रु°. — ^{d}) $K_{0.2.3}$ B_3 (m as in text) Dn_2 $D_{1.7}$ T_2 भविष्यति; G_6 °वेद्गिति.

Colophon om. in K_1 (cf. v. l. 1. 7. 1). — K (K_1 om.) इ° श्रीम° (K_0 om. -महा-; K_3 om. श्री°) आदि° पौलोमे अग्नि($K_{2.4}$ अग्नेः)शापो नामाध्यायः (K_3 om. अध्या°; $K_{2.3}$ (marg.) cont. ॥ ६ ॥); Ñ V_1 इ° श्रीम° आदि° पौलोमपर्वणि अग्निशापे षष्ठो° ॥ ६ ॥; $B_{1.3}$ इ° महा° आदि° पौलोमे अग्निशापो नाम; $B_{2.4}$ इ° आदि° अग्निशापो नामाध्यायः ॥ ६ ॥; B_5 इ° पौलोमे; Da इ° महा° आदि° अग्निशापो नाम; $Dn_{1.n2}$ इ° आदि° पौलोमे अग्निशापः (Dn_1 cont. ॥ ८९८ ॥); Dn_3 इ° महा° आदि° षष्ठो° ॥ ६ ॥; $D_{1-3.5}$ इ° महा° ($D_{1.3.5}$ om. म°) आदि° पौलोमे ($D_{1.3}$ cont. अग्निशापः); D_4 पौलोमे अग्निशापे (marg. *sec. m.* °शापो नाम षष्ठो°); $D_{6.7}$ इ° आदि° (D_6 cont. पौलोमे); T G_4 इ° श्रीम° (G_4 om. श्री°) आदि° (T_1 om. आ°) पौलोमे पर्वणि (T_2 G_4 om. प°) अग्निशापो नाम षष्ठो° (T_2 G_4 पंचमो°); G_1 इ° आदि° पौलोमे भृगुवंशानुकीर्तनो अग्निशापो नाम पंचमो°; $G_{2.3}$ इ° श्रीम° (G_3 श्रीमन्म°) पौलोमे पर्वणि (G_3 om. प°) षष्ठो° (G_2 पंचमो°; G_3 cont. ॥ ६ ॥); $G_{5.6}$ इ° श्रीम° (G_6 om. श्री°) आदि° (G_5 om. आ°) पंचमो°; M इ° पौलोमे षष्ठो° ($M_{3.4}$ cont. ॥ ६ ॥).

7

1 K_1 $G_{2.3}$ om. सूत उ° (for K_1 cf. v. l. 1. 6. 13). $K_{0.3.4}$ Ñ V_1 B D (except $D_{2.5}$) सौतिरु°; S ($G_{2.3}$ om.) सूतः. — ^{b}) K_3 क्रोधाद्वा°. V_1 °द्धो भृगुमथा°; D_2 स क्रुद्धो वाक्यमब्र°. — After 1^{ab}, B_3 D_4 (*sec. m.*) marg. ins. अग्निरुवाच. — ^{d}) K_4 Ñ B D (except $D_{2.5}$) मां प्रति (for सांप्र°).

2 ^{b}) K_1 समं (for सत्यं). $K_{1.3}$ Ñ V_1 D_1 मम; $K_{2.4}$ D_6 T स्वयं (for समम्). — ^{c}) K_2 यदवदं; D_5 यदि वदेत्; T_1 M_{2-5} °ब्रवं; G_1 M_1 [ऽ]हमब्रु°; G_5 °ब्रवन्.

3 ^{a}) T_1 °क्षी दुःसाक्ष्यं. K $D_{2.5}$ पृष्टः साक्षी तु यः साक्ष्ये (K_1 D_5 °क्ष्यं). — ^{b}) K_0 जानन्योस्मान्यथा; K_1 $D_{3.5.7}$ जानन्नप्य°; $K_{2.4}$ जानतोप्य°; K_3 D_6 जानन्योप्य°; Ñ V_1 B Da Dn D_4 जानानोप्य° ($Dn_{1.n2}$ °नो ह्य°); D_1 जानतो ह्य°; T_1 $G_{4.5}$ जानानश्चा° (cf. v. l. 4^b). D_2 जानानो ह्यथा भवेत्. — ^{c}) $K_{0.2}$ D_5 transp. स and सप्त. K_1 °नात्मना. D_6 स पूर्वमात्मनस्तत्र. — ^{d}) K $D_{2.5}$ कुलान् (K_3 सप्त).

4 ^{b}) $K_{0.4}$ $D_{6.7}$ जानतोपि; $K_{1.3}$ $D_{2.5}$ °नन्नपि; K_2 Ñ

C. 1. 914
B. 1. 7. 4
K. 1. 7. 4

सोऽपि तेनैव पापेन लिप्यते नात्र संशयः ॥ ४
शक्तोऽहमपि शप्तुं त्वां मान्यास्तु ब्राह्मणा मम ।
जानतोऽपि च ते व्यक्तं कथयिष्ये निबोध तत् ॥ ५
योगेन बहुधात्मानं कृत्वा तिष्ठामि मूर्तिषु ।
अग्निहोत्रेषु सत्रेषु क्रियास्वथ मखेषु च ॥ ६
वेदोक्तेन विधानेन मयि यद्धूयते हविः ।
देवताः पितरश्चैव तेन तृप्ता भवन्ति वै ॥ ७
आपो देवगणाः सर्वे आपः पितृगणास्तथा ।
दर्शश्च पौर्णमासश्च देवानां पितृभिः सह ॥ ८
देवताः पितरस्तस्मात्पितरश्चापि देवताः ।
एकीभूताश्च पूज्यन्ते पृथक्त्वेन च पर्वसु ॥ ९
देवताः पितरश्चैव जुह्वते मयि यत्सदा ।
त्रिदशानां पितॄणां च मुखमेवमहं स्मृतः ॥ १०

अमावास्यां च पितरः पौर्णमास्यां च देवताः ।
मन्मुखेनैव हूयन्ते भुञ्जते च हुतं हविः ।
सर्वभक्षः कथं तेषां भविष्यामि मुखं त्वहम् ॥ ११
चिन्तयित्वा ततो वह्निश्चक्रे संहारमात्मनः ।
द्विजानामग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च ॥ १२
निरोंकारवषट्काराः स्वधास्वाहाविवर्जिताः ।
विनाग्निना प्रजाः सर्वास्तत आसन्सुदुःखिताः ॥ १३
अथर्षयः समुद्विग्ना देवान्गत्वाब्रुवन्वचः ।
अग्निनाशात्क्रियाभ्रंशाद्भ्रान्ता लोकास्त्रयोऽनघाः ।
विधध्वमत्र यत्कार्यं न स्यात्कालात्ययो यथा ॥ १४
अथर्षयश्च देवाश्च ब्रह्माणमुपगम्य तु ।
अग्नेरावेदयञ्शापं क्रियासंहारमेव च ॥ १५
भृगुणा वै महाभाग शप्तोऽग्निः कारणान्तरे ।

V1 B Da Dn D1.3.4 G4.5 जानानोपि; cf. v. l. 3^{b}.

5 ^{a}) T2 G6 °मभिशप्तुं. — ^{b}) B3m ते (for तु). — ^{c}) N (except K D2.5) ब्रह्मन् (for व्यक्तं). — ^{d}) K2.3 कथयामि. D5 यत् (for तत्).

6 ^{a}) T1 G4–6 M एकोहं; Cd योगेन (as in text). — ^{c}) B1.3 (m as in text) D5 सर्वेषु; Cd सत्रेषु (as in text). — ^{d}) Ko कर्मस्वथ; K1.2 Ñ V1 B5 D (except Da1 D2–5) T1 G4–6 क्रियासु च.

7 ^{b}) K2 एवं (for यत्). — After 7^{ab}, K1 reads 10. — $7^{c}=10^{a}$. — ^{d}) G4–6 M1 तृप्तास्तेन (by transp.). Ko.2 G1 च; Ñ2 B Da D3–7 उत; D1 T G2.3 हि (for वै).

8 ^{a}) M3 (by corr.) आयुर्देव°. — ^{b}) G2.3 देवाः पितृ°; M3 (by corr.) आयुः पितृ°. G1 °स्ततः. — Ko om. 8^{c}–9^{b}. — ^{c}) K (Ko om.) D2.5 T1 M1 दर्शं च. K1 °मास्यां; K2–4 °मासं; D2.5 T1 M1 पूर्णमासं; G (except G2.3) M2–5 पूर्ण°.

9 Ko om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — ^{a}) D5 G6 पितृभिः. K1 चैव (for तस्मात्). — ^{b}) K1 चैव (for चापि). — ^{c}) Dn दृश्यंते (for पूज्यन्ते). — ^{d}) B4 कर्मसु; D6.7 सर्वशः.

10 K1 reads 10 after 7^{ab}. — $10^{a}=7^{c}$. — ^{a}) S देवाश्च. M पितरोश्नंति. — ^{b}) S (except G6 M) °यि सर्वदा. N (except K D2.5) भुंजते मयि यद्धुतं (B1m मन्मुखेनैव भुंजते). — ^{c}) K1 Ñ V1 B Da Dn1.n2 D1.3.4.6.7 G3 M2.4 देवतानां; Dn3 G2 M3.5 देवानां च. — ^{d}) N (except K D2.5) °मेतदहं; G2 °मेवंविधः (*inf. lin.* महत्). N (except K1.4) G6 स्मृतं.

11 ^{ab}) T अमायां चैव. Ñ V1 Dn D1 हि; M1.3 तु (for च both times). — ^{c}) Ko M2.4 तन्मुखे°; G2.3 यन्मुखे°. K2 Ñ1 B (except B3) °खे चैव. D5 जुह्वंते. — ^{d}) G3 हूयंते (for भुञ्ज°). T G1–3 यद्धुतं. — ^{e}) K1.3.4 Ñ V1 B1–3 Da2 Dn (except Dn2) D5 M4 त्वेषां; M2 चैषां. — ^{f}) K1.2 G2.3 कथं (for मुखं).

12 Before 12, N (except K D5) ins. सौतिरुवाच. — ^{a}) Ñ1 श्रावयित्वा. — ^{d}) M1.3 यज्ञे (for यज्ञ-). Ko B3 °क्रियादिषु.

13 ^{a}) Ko निराकार°; D5 निराकारवषट्कार-; D6.7 M1 °वषट्कार-. — ^{b}) Ko D5 स्वाहास्वधावि°; Ñ V1 B Da D3.4.6.7 स्वाहाकारवि°; T2 °स्वाहादि°. — ^{c}) D6.7 °ना ततः. — ^{d}) Ñ V1 Dn3 G5 तत्र; D6.7 G2.3 प्रजाः; T G6 M2–4 तदा; M5 सदा (for ततः). K (except K3) G2.3 M (except M1) चासन्; G6 ह्या°.

14 ^{b}) D1 G3 नत्वा. — Before 14^{cd}, B3 ins. ऋषय ऊचुः (cf. v. l. 15–17). — ^{c}) K V1 B (except B1m.5) Da D2–5 °शापात्क्रि° (B2m °नाशक्रि°; B5m शापात्); D6.7 °शापक्रि°. — ^{d}) B2 (m as in text).5 भ्रष्टा; G1 नष्टा (for भ्रान्ता). K1 Dn2 °कास्तथा°. D5 त्रयस्तथा. — ^{e}) G2.3 यतध्व°; Cd as in text. D6 किमत्र वद तत्कार्यं. — ^{f}) D2 G4–6 M1.2.4 महान्; D6 तथा (for यथा).

15 Before 15, B3 ins. सौतिरुवाच (cf. v. l. 14, 16, 17). — ^{a}) K2 अथर्षयो देवताश्च. — ^{b}) B ते; D5 G6 च (for तु). G2.3 °पजग्मतुः.

16 Before 16, B3 ins. देवा ऊचुः (cf. v. l. 14, 15, 17). — ^{a}) K3 G3 °भागः. — ^{c}) D5 S (G2.3 corrupt)

कथं देवमुखो भूत्वा यज्ञभागाग्रभुक्तथा ।
हुतभुक्सर्वलोकेषु सर्वभक्षत्वमेष्यति ॥ १६
श्रुत्वा तु तद्वचस्तेषामग्निमाहूय लोककृत् ।
उवाच वचनं श्लक्ष्णं भूतभावनमव्ययम् ॥ १७
लोकानामिह सर्वेषां त्वं कर्ता चान्त एव च ।
त्वं धारयसि लोकांस्त्रीन्क्रियाणां च प्रवर्तकः ।
स तथा कुरु लोकेश नोच्छिद्येरन्क्रिया यथा ॥ १८
कस्मादेवं विमूढस्त्वमीश्वरः सन्हुताशनः ।
त्वं पवित्रं यदा लोके सर्वभूतगतश्च ह ॥ १९
न त्वं सर्वशरीरेण सर्वभक्षत्वमेष्यसि ।
उपादानेऽर्चिषो यास्ते सर्वं धक्ष्यन्ति ताः शिखिन् ॥ २०
यथा सूर्यांशुभिः स्पृष्टं सर्वं शुचि विभाव्यते ।
तथा त्वदर्चिर्निर्दग्धं सर्वं शुचि भविष्यति ॥ २१
तदग्ने त्वं महत्तेजः स्वप्रभावाद्विनिर्गतम् ।
स्वतेजसैव तं शापं कुरु सत्यमृषेर्विभो ।
देवानां चात्मनो भागं गृहाण त्वं मुखे हुतम् ॥ २२
एवमस्त्विति तं वह्निः प्रत्युवाच पितामहम् ।
जगाम शासनं कर्तुं देवस्य परमेष्ठिनः ॥ २३
देवर्षयश्च मुदितास्ततो जग्मुर्यथागतम् ।
ऋषयश्च यथापूर्वं क्रियाः सर्वाः प्रचक्रिरे ॥ २४
दिवि देवा मुमुदिरे भूतसंघाश्च लौकिकाः ।
अग्निश्च परमां प्रीतिमवाप हतकल्मषः ॥ २५

C. 1. 937
B. 1. 7. 28
K. 1. 7. 28

°मुखं. — d) Ko °भागांश°; M1 °भागग्र°. G (except G1) M1 तदा. — e) B1 (m as in text). 5 °लोकेश; B3 Da G3 °भूतेषु; D2 °लोकस्य.

17 Before 17, B3 ins. सौतिरुवाच (cf. v. l. 14–16); T2 G4–6 सूतः. — a) Ko. 2 B4 D4. 6. 7 च; K3. 4 अथ (for तु). D2. 5 T G1–3. 5 M (except M1) तद् (G2 तु) वचनं ते°. — b) D (except Da D2. 5) विश्वकृत्. — d) K1–3 D2. 5 T °मव्ययः.

18 Before 18, Ñ V1 B3 ins. ब्रह्मोवाच; S (except G4. 5 M1) ब्रह्मा. — a) G1 °मपि; G2. 3 M1 °मिव. T लोकानां च ऋषीणां त्वं. — b) K1 शांतिरेव; D5 चांतमेव. D1 T कर्ता चांतक एव च; G1 त्वं कर्तांतक एव च. — c) D5 भूतांस्त्रीन्. — d) T2 त्रयाणां; D6 गुणानां. G4. 5 M1 त्वं (for च). — e) K1 G4–6 M1 देवेश; B5 (m as in text) लोकेषु. Ko. 2 तथा कुरुष्व लोकेषु. — f) Ko नोच्छिद्यंते; K3 °द्येत. Ñ V1 B Da Dn D1 यथा क्रियाः (by transp.); D6 यथा तथा; G1 क्रियास्तथा; G4–6 °द्यः.

19 a) Ko यस्मा°; T G2. 4 M1 तस्मा°. G1 सन् (for त्वम्). — b) G6 ईशस्त्वं हि. K3 सद्; D2. 5 T G1–5 त्वं (for सन्). All MSS. except Ko. 2. 4 Da1 D1 G1–3 M5 °शन. — c) Dn3 D2. 5 पवित्रः. Ñ1 अथो; Ñ2 V1 B1. 2. 5 Dn D1. 3. 4. 6. 7 M3 सदा; B3 Da D2. 5 T G1–3 M2. 4. 5 यथा. — d) K1 Dn D1. 3. 6 T °गतिश्च; M1. 3 °हितश्च. G1 °गतिस्तथा. K (except K1) हि (for ह).

20 a) T G2. 3 M (except M1) °प्रकारेण. — b) Ko °भक्षो भविष्यसि. — c) N (except Ko–3 D5) अपाने ह्य(Ñ V1 Da2 त्व)र्चिं°; G1. 2 उदपानेर्चिं°; M3 °दानार्चिं°. — d) K1 Ñ V1 B D (except D3. 4) M5 भक्ष्यंति. K1–3 B1 T G6 शिखाः. — After 20, N (except Ko–3 D2. 5) ins.:

221* क्रव्यादा च तनुर्या ते सा सर्वं भक्षयिष्यति ।

21 D1 om. 21. — c) Ko °र्चिर्भिर्दग्धं; K1 corrupt; B5 °र्चिषा द°; D2. 5 °र्चिभिः स्पृष्टं; D3 G3 M2. 4 °र्चिनिर्द°. B3 (m as in text) यदा यदर्चिनिर्द°. — d) G4–6 M1 शुद्धं वि°.

22 a) T महाभाग; G1 M (except M1) महातेजाः; G2. 3 महातेजः. Ko तदग्ने त्वमभूत्ते°; Ñ V1 B D (except D2. 5) त्वमग्ने परमं तेजः. — b) D5 T G3 M1 °गतः; G2 °र्मितं. — c) D2 ते शापं. — d) G2. 3 मोक्तुमर्हसि सुव्रत. — e) K (except K1) G6 चात्मना; T1 G5 आत्मनो; G4 आत्मना. T2 च महाभाग. — f) Ko D5 M2 त्वन्मुखे. T2 मखे. K2 मुखे गतं.

23 Before 23, Ko Ñ V1 B D (except Da1 D2. 5) ins. सौतिरुवाच (B3 सूत उ°); S (except T2 G1–3) सूतः. — a) K1 तं ह्यग्निः. — b) K1. 4 D2. 5 S (except G2 M3) प्रत्युक्त्वाथ (T2 °क्त्वा च). — After 23^{ab}, B1 ins. 222* (cf. v. l. 25).

24 b) Ñ V1 B Da D3. 4. 6. 7 T G6 प्रतिज°; D5 G1–4 M2–4 तथा ज°. — d) K1 M1 सर्वे.

25 a) D2 प्रमुदिरे. — b) M1 देवसंघाः. — d) Ko Ñ Da °किल्बिष; K1 B5 T गतक°; V1 गतकिल्बिषः; G (except G4) M4 हृतक°. — B3–5 D1. 3–5 ins. after 25: B1, after 23^{ab}: K4 marg., after 26^{ab}: D6, after 224* (cf. v. l. 1. 8. 2):

222* एवं स भगवाञ्शापं लेभेऽग्निर्भृगुतः पुरा ।

After 25, D6 ins. सूत उवाच, which is followed by (the first occurrence of) 1. 8. 2^{cd}; then follows 224* (cf. v. l. 1. 8. 2); and finally 222*.

C. 1. 938 B. 1. 7. 29 K. 1. 7. 29 एवमेष पुरावृत्त इतिहासोऽग्निशापजः । पुलोमस्य विनाशश्च च्यवनस्य च संभवः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

सूत उवाच ।

स चापि च्यवनो ब्रह्मन्भार्गवोऽजनयत्सुतम् ।
सुकन्यायां महात्मानं प्रमतिं दीप्ततेजसम् ॥ १
प्रमतिस्तु रुरुं नाम घृताच्यां समजीजनत् ।
रुरुः प्रमद्वरायां तु शुनकं समजीजनत् ॥ २
तस्य ब्रह्मन्रुरोः सर्वं चरितं भूरितेजसः ।
विस्तरेण प्रवक्ष्यामि तच्छृणु त्वमशेषतः ॥ ३
ऋषिरासीन्महान्पूर्वं तपोविद्यासमन्वितः ।
स्थूलकेश इति ख्यातः सर्वभूतहिते रतः ॥ ४
एतस्मिन्नेव काले तु मेनकायां प्रजज्ञिवान् ।
गन्धर्वराजो विप्रर्षे विश्वावसुरिति श्रुतः ॥ ५
अथाप्सरा मेनका सा तं गर्भं भृगुनन्दन ।
उत्ससर्ज यथाकालं स्थूलकेशाश्रमं प्रति ॥ ६
उत्सृज्य चैव तं गर्भं नद्यास्तीरे जगाम ह ।

26 Before 26, D7 ins. सूत उवाच. — a) Da T °मेव; D2.5 °मेतत्. K1 मया प्रोक्तः; D2 T2 G3 °वृत्तं. — After 26ab, K4 ins. marg. 222* (cf. v. l. 25). — D3 om. 26bcd. — c) Ko.3.4 पुलोम्नस्तु; K3 Dn D2.5 M3 (*inf. lin.* as in text). 4. 5 °श्च; Ñ V1 B Da D1.6.7 G4 °श्चोथ. Ñ V1 Dn D1 विनाशोयं. T पुलोमदैत्यनाशश्च.

Colophon om. in D3. — Ko.2–4 इ° श्रीम° (K2.3 om. श्री°) आदि° (Ko om. आ°) पौलोमे (Ko om. पौ°) अग्निप्रसादो (K3 °शापो) नामाध्यायः (K3 om. अध्यायः; K2.3 marg. cont. ॥ ७ ॥); K1 महा° आदि° ॥ ११ ॥; Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° पोलोमपर्वणि च्यवनोत्पत्तिः सप्तमो° ॥ ७ ॥; B1.3 Da इ° श्रीम° (B3 Da1 om. श्री) आदि° पौलोमे च्यवनोत्पत्तिः; B2.4.5 इ° आदि° पौलोमे (B4 interp. अग्निशापमोक्षः) च्यवनोत्पत्तिः; Dn1. n2 D1.6.7 इ° आदि° पौलोमे (Dn2 cont. ॥ १२६ ॥); Dn3 इ° महा° पौलोमोपाख्यानं सप्तमो° ॥ ७ ॥; D2 आदि° पौलोमे ॥ ७ ॥; D4 T1 इ° आदि° पौलोमे सप्तमो°; D5 T2 G4 इ° श्रीम° (G4 om. श्री°; D5 om. महा°) आदि° पौलोमे अग्निप्रसादो नाम (T2 G4 cont. षष्ठो°); G1 इ° आदि° पौलोमे अग्निसर्वभक्षत्वं नाम षष्ठो°; G2.5.6 इ° श्रीम° (G6 om. श्री°) आदि° (G5 om. आ°) पौलोमे (G2.5 om. पौ°) षष्ठो°; G3 इ° श्रीमन्म° पौलोमे सप्तमो° ॥ ७ ॥; M इ° पौलोमे सप्तमो°.

8

1 B5 D3 G5 om. सूत उ°. Ko.3.4 Ñ V1 B1.4 D1 सौतिरु°; K1 S (G5 om.; G2.3 with prefixed श्री) सूतः. — a) K2 °नो राजन्. — b) G2.3 भार्गवं. — c) D2.5 G (except G1) महाभागं. — d) D2.4 G3.5 प्रमितिं. M2.4 °चेतसं.

2 a) D2.5 G3 प्रमितेस्तु; D4 G5 प्रमिति°. — D1.7 (? hapl.) om. 2cd; Ñ1 om. 2c–3d. Dn1 transp. 2cd and 3ab. — c) K4 D2.5 S (except T1) रुरोः. — d) K D2 शुनक त्वं (K4 -स्त्वं) यतोभवः; B4 (m as in text) D6 T M2–5 शुनकस्तु सुतो (D6 यतो; T ततो) भवत्; G1–3 शुनकश्च (G3° स्तु) ततोभवत्; G4–6 M1 शुनकः समपद्यत. — After 2, G (except G3) ins.:

223* शौनकस्तु महाभागः शुनकस्य सुतोऽभवत् ।

— Ñ1 D4 (*marg. sec. m.*) T G3 M2.4.5 ins. after 2: G1.2.4–6 after 223*: D6, after the first occurrence of 2cd (cf. v. l. 1. 7. 25):

224* शौनकस्तु महासत्त्वः सर्वभार्गवनन्दनः ।
जातस्तपसि तीव्रे च स्थितः स्थिरयशास्ततः ।

[(L. 1) T M2.4 शुनक°. — (L. 2) G4–6 इज्यातपसि. D6 स्थितः स्थिर इवाश्रुतः; G4–6 M2.1 स्थिरः स्थितवचः (G6 स्थितिवशः; M2.4 स्थिरयथा) श्रुतः; M5 स्थितवांश्च यथाश्रुतः.]

3 Ñ1 om. 3; Dn1 transp. 2cd and 3ab (cf. v. l. 2). — a) G2.3 तस्य तत्वम°; M (except M1) शृणु तत्व (M2.4 सर्वे) म°.

4 b) G4–6 M1 °द्याविशारदः. — c) K3 समाख्यातः.

5 b) K2 Dn D2.6 G1–3 °जग्मिवान्. — d) K2 (*sup. lin.*). 3 Ñ V1 B (except B3) D (except Da Dn3) °ति स्मृतः. — For D1 cf. v. l. 7 also.

6 D1 om. 6a–7b. — a) K3 तथाप्स°. Ñ V1 B D (except D2.5; D1 om.) अप्सरा मेनका तस्य; G1 अप्सरो मेनका चापि. — b) D6 गर्भं भार्गवनंदन.

7 D1 om. 7ab (cf. v. l. 6). — a) G2.3 सा (for तं). — b) K1 नदीतीरे. Ñ V1 B D (except D1.2.5–7) M3.4 सा (for ह). — Ñ (except Ko–2 D5) ins. after

कन्याममरगर्भाभां ज्वलन्तीमिव च श्रिया ॥ ७
तां ददर्श समुत्सृष्टां नदीतीरे महानृषिः ।
स्थूलकेशः स तेजस्वी विजने बन्धुवर्जिताम् ॥ ८
स तां दृष्ट्वा तदा कन्यां स्थूलकेशो द्विजोत्तमः ।
जग्राहाथ मुनिश्रेष्ठः कृपाविष्टः पुपोष च ।
ववृधे सा वरारोहा तस्याश्रमपदे शुभा ॥ ९
प्रमदाभ्यो वरा सा तु सर्वरूपगुणान्विता ।
ततः प्रमद्वरेत्यस्या नाम चक्रे महानृषिः ॥ १०
तामाश्रमपदे तस्य रुरुर्दृष्ट्वा प्रमद्वराम् ।
बभूव किल धर्मात्मा मदनानुगतात्मवान् ॥ ११
पितरं सखिभिः सोऽथ वाचयामास भार्गवः ।
प्रमतिश्चाभ्ययाच्छ्रुत्वा स्थूलकेशं यशस्विनम् ॥ १२
ततः प्रादात्पिता कन्यां रुरवे तां प्रमद्वराम् ।
विवाहं स्थापयित्वाग्रे नक्षत्रे भगदैवते ॥ १३
ततः कतिपयाहस्य विवाहे समुपस्थिते ।
सखीभिः क्रीडती सार्धं सा कन्या वरवर्णिनी ॥ १४
नापश्यत प्रसुप्तं वै भुजगं तिर्यगायतम् ।
पदा चैनं समाक्रामन्मुमूर्षुः कालचोदिता ॥ १५
स तस्याः संभ्रमत्तायाश्चोदितः कालधर्मणा ।
विषोपलिप्तान्दशनान्भृशमङ्गे न्यपातयत् ॥ १६
सा दष्टा सहसा भूमौ पतिता गतचेतना ।
व्यसुरप्रेक्षणीयापि प्रेक्षणीयतमाकृतिः ॥ १७

C. 1. 953
B. 1. 8. 21
K. 1. 8. 21

7^{ab} (D_1, which om. 6–7^{ab}, after 5):

225* अप्सरा मेनका ब्रह्मन्निर्दया निरपत्रपा ।

— ^{c}) B_5 °वर्णाभां; D_5 °गर्भां तां. — ^{d}) K_2 हि (for च). $G_{2.8}$ विज्वलंतीमिव श्रि°.

8 ^{ab}) $D_{6.7}$ transp. समु° and नदी°. K_4 S (except G_{4-6} M_1) नद्यास्तीरे. $G_{8.3}$ महामुनिः. — K_0 (hapl.) om. 8^{c}–9^{a}; T_1 (hapl.) om. 8^{c}–10^{d}. — ^{c}) T_2 तु; $G_{1.4-6}$ सु- (for स). — ^{d}) $G_{1.3}$ M (except M_1) निर्जने. G_2 जनव°; G_8 बल°.

9 K_0 om. 9^{a}; T_1 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{b}) Ñ V_1 $B_{4.5}$ Dn $D_{1.3.4.6.7}$ महाद्विजः; B_{1-3} Da महानृषिः. — ^{c}) K_0 Ñ V_1 B Da Dn $D_{1.3.4.6.7}$ च; K_2 $D_{2.5}$ स (for अथ). Ñ V_1 B Da_1 $D_{3.4.6.7}$ $M_{1.3}$ द्विजश्रेष्ठः. — ^{d}) K_4 ह (for च). — ^{e}) $G_{2.8}$ °धे चाप्सरा साध्वी. $M_{1.5}$ महाभागा (for वरा°). — ^{f}) N (except K $D_{2.5}$) शुभे. — After 9, $K_{0.2.4}$ Ñ V_1 (marg.) B D (except $D_{2.5}$) ins.:

226* जातकर्म क्रियाश्चास्या विधिपूर्वं यथाक्रमम् ।
स्थूलकेशो महाभागश्चकार सुमहानृषिः ।

[(L. 1) Ñ V_1 B_3 $D_{3.4.6.7}$ जातकाद्याः क्रि°. B_3 Da सर्वाः (for चास्याः). — (L. 2) $K_{0.2}$ स (for सु-).]

10 K_0 T_1 om. 10 (cf. v. l. 8). — ^{a}) K_2 वरारोहा. — ^{b}) B_1 Dn $D_{3.4.7}$ सत्वरूप°; B_5 रूपौदार्य°; Da सर्वभूत°; D_6 सा च रूप°. T_2 G_{1-3} M_{2-4} रूपशीलादिभिर्गुणैः; G_{4-6} $M_{1.5}$ सर्व(M_5 °स्व)रूपगुणैर्युता. — ^{c}) B_4 तदा प्र°; $G_{2.8}$ तस्मात्प्र°. D_2 °वरा तस्या.

11 ^{d}) Dn D_1 मदनोपहतस्तदा; T मन्मथानु°.

12 ^{a}) D_5 ऋषिभिः सोथ; T $G_{2.8}$ M_{2-4} सोथ सखिभिः. — ^{b}) Ñ B D श्रावया°; V_1 वर°; S याच°. Ñ V_1 Dn_3 $D_{6.7}$ G_3 भार्गवं; Dn_{1} n_2 $D_{1.5}$ $M_{2.4}$ °व. — ^{c}) D_{2-4} प्रमितिः. $B_{1.4}$ Dn $D_{1.3.4.7}$ °भ्ययाचत्तां; B_3 Da °भ्यगाच्छ्रु°; D_2 °स्तद्वचः श्रु°; D_6 °भ्यधावत्तां; T °भ्ययात्तस्मात्. — ^{d}) T °केशाश्रमं प्रति. — After 12, B_1 (marg.) $D_{2.5}$ ins.:

227* याचयामास तां कन्यां पुत्रार्थे वरवर्णिनीम् ।
[MSS. °वर्णिनी.]

13 ^{a}) V_1 तस्मै प्रा°; D_6 तदा प्रा°. $G_{1.4-6}$ °प्रादात्तदा. — ^{c}) T $G_{2.3.6}$ M_{2-4} °हं कल्पयामास.

14 ^{a}) $D_{2.4.6}$ S °हस्सु. — ^{c}) T $G_{2.8}$ M_{2-4} क्रीडते (T_1 M_3 °ती) ब्रह्मन्. $G_{1.4-6}$ $M_{1.5}$ सर्वाभिः सखिभिस्तत्र (G_6 °स्य). — ^{d}) $K_{0.2.4}$ $D_{2.5}$ कन्या सा (by transp.); K_1 सखी सा; $G_{1.4-6}$ $M_{1.5}$ क्रीडंती.

15 ^{a}) Ñ °श्यत्सुप्त°; V_1 B D (except $D_{2.5}$) $G_{2.3}$ M_{2-4} ना(G_2 सा)पश्यत्संप्र°; T_1 $G_{1.4-6}$ $M_{1.5}$ °श्यत्तं प्र°. $K_{2.4}$ सा (for वै). — ^{b}) Here and below the MSS. vary at random between भुजग- and भुजंग-. — ^{c}) $D_{4.7}$ चैवं; T $G_{1.2.4-6}$ M शीर्षे. G_3 पादाकर्षणमात्रात्सा. — ^{d}) K (except K_1) $D_{1.5}$ °नोदिता.

16 ^{a}) Ñ V_1 B (except B_1) Da $D_{2-4.6.7}$ स तु (D_3 च) तस्याः प्र°; T_2 $G_{2.3}$ M (except $M_{2.4}$) स तस्यां संभ्रम($M_{1.5}$ °भ्र)त्तायां. — ^{b}) K_1 D_2 G_1 °धर्मिणा; K_2 T_2 °कर्म°. — ^{c}) D_{2-4} °लिप्तद°; T G_6 °लिप्तैर्दशनैः; G_{1-5} M विषोप(M_1 विषाव)लिप्तदंष्ट्राभ्यां. — ^{d}) K अदष्टांगे (K_4 स दष्टांगे); D_2 तस्यांगुष्ठे; D_5 तस्याश्चांगे; G M ह्यदं($G_{4.5}$ M_{2-4} °द)शच्च. T अदशत्सा पपात च.

17 ^{a}) N (except K $D_{2.5}$) तेन सर्पेण; T G_3 M_{2-4} पतिता भूमौ (for सहसा भू°). — ^{b}) T G_8 M (except M_1) सहसा; G_{4-6} पपात (for पति°). N (except K

प्रसुप्तेवाभवच्चापि भुवि सर्पविषार्दिता ।
भूयो मनोहरतरा बभूव तनुमध्यमा ॥ १८
ददर्श तां पिता चैव ते चैवान्ये तपस्विनः ।
विचेष्टमानां पतितां भूतले पद्मवर्चसम् ॥ १९
ततः सर्वे द्विजवराः समाजग्मुः कृपान्विताः ।
स्वस्त्यात्रेयो महाजानुः कुशिकः शङ्खमेखलः ॥ २०
भारद्वाजः कौणकुत्स आर्ष्टिषेणोऽथ गौतमः ।
प्रमतिः सह पुत्रेण तथान्ये वनवासिनः ॥ २१
तां ते कन्यां व्यसुं दृष्ट्वा भुजगस्य विषार्दिताम् ।
रुरुदुः कृपयाविष्टा रुरुस्त्वार्तो बहिर्ययौ ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

सूत उवाच ।
तेषु तत्रोपविष्टेषु ब्राह्मणेषु समन्ततः ।
रुरुश्चुक्रोश गहनं वनं गत्वा सुदुःखितः ॥ १
शोकेनाभिहतः सोऽथ विलपन्करुणं बहु ।
अब्रवीद्वचनं शोचन्प्रियां चिन्त्य प्रमद्वराम् ॥ २
शेते सा भुवि तन्वङ्गी मम शोकविवर्धिनी ।

D2.5) पपात सहसा भुवि. — After 17^{ab}, N (except K0-3) ins.:

228* विवर्णा विगतश्रीका भ्रष्टाभरणचेतना ।
निरानन्दकरी तेषां बन्धूनां मुक्तमूर्धजा ।

— c) Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 सा; S (except G4.5) च (for अपि). D5 देवासुरमनुष्येषु. — d) N (except K D2.6) °तरा(Ñ V1 Dn °तमा)भवत्.

18 a) G2.3 °प्ता चाभ°. — c) K1 Ñ V1 B D3.4.6.7 T2 G1-3 M2-4 °तमा.

19 a) G2.3 तयोर्माता; G4-6 M1.5 तां ददर्श (by transp.). K3 D3.4 तत्र (for चैव). — b) K0 D7 ते वै चान्ये; K1 तथा चा°; B1 Dn D6 T ये चैवा°; B3.5 Da G4.5 तथैवा°; D2.5 अन्ये ये च. K1 तपोधनाः.

20 c) K3 D1 महाभागः; B3 (m as in text) °भानुः; B4m °तेजाः. — d) K3 शंखलेखकः; G1.4.5 °मेखलौ. — After 20, K4 Dn D3.4.7 S (except M1) ins.:

229* उद्दालकः कठश्चैव श्वेतकेतुस्तथैव च ।

[K4 °को माठरकः; G1.4.5 °कः कमठर (sic). Dn श्वेतश्चैव महायशाः.]

21 a) K3 Ñ V1 B3.5m Dn D1.3.4 T2 G (except G4) M5 भर°. Ñ V1 B Dn D4-7 G6 M6 °कुत्स्य; M2.4 °कुत्स्थ. — b) B आर्ष्णि°. — d) T सहा(T1 तथा)न्ये च तपस्विनः.

22 a) K0.4 D5 ते तां (by transp.); K1 ते च; K3 T1 तां तु; D2 ततो; G2.3 तां वै. Ñ V1 B (except B6) Da D3.4.6.7 तदा दृ°; D5 मृतां दृ°. — bc) G2.3 भयार्दितां, and करुणाविष्टा. — d) K0.3 D1 °श्चार्तो; B6 °रार्तो. D1 विनिर्ययौ; G4-6 बहिर्गतः. — K4 D6.7 S ins. after 22: D4 (marg. sec. m.), after सौतिरु° in 1. 9. 1:

230* ते च सर्वे द्विजश्रेष्ठास्तत्रैवोपाविशंस्तदा ।

Colophon om. in K0 Da1. — K1 D2 इ° श्रीम° (K1 om. श्री) आदि°; K2-4 इ° (K4 interp. श्रीम°) आदि° पौलोमे प्रमद्वरोत्पत्तिर्नामाध्यायः ॥ ८ ॥ (K3 ins. the figure marg. sec. m.); Ñ V1 Da2 इ° श्रीम° आदि° प्रमद्वरोपाख्यानं अष्टमो° ॥ ८ ॥; B इ° महा° (B2.4.5 om. म°) आदि° पौलोमे (B3.4 om. पौ°) प्रमद्वरोपाख्याने (B1.3 cont. ॥ ९ ॥); Dn D1.4 इ° आदि° पौलोमे (Dn2 cont. ॥ १५१ ॥; Dn3 D4 marg. sec. m. cont. अष्टमो°); D3.6.7 इ° श्रीम° (D6.7 om. श्री°) आदि° पौलोमे; D5 इ° श्री आदि° प्रमद्वरोत्पत्तिर्नाम नवमो°; T G4 इ° श्रीम° (G4 om. श्री°) आदि° पौलोमे प्रमद्वराविवाहस्थापनं नाम सप्तमो° (T1 अष्टमो°); G1 इ° आदि° पौलोमे भृगुवंशानुकीर्तने रुरुद्वरप्रमद्वराख्यानं नाम सप्तमो°; G2.3 इ° श्रीम° पौलोमे पर्वणि अष्टमो° (G2 सप्तमो°); G5.6 इ° श्रीम° (G6 आदि°) सप्तमो°; M इ° पौलोमे अष्टमो°.

9

1 K0.3.4 Ñ V1 B D (except D2.5) सौतिरु°; K1 S (G2 M5 om.; K1 G3 M4 with prefixed श्री) सूतः. — After सौतिरु°, D4 marg. sec. m. ins. 230* (cf. v. l. 1. 8. 22). — a) M1 ब्राह्मणमुख्येषु; M6 सत्रोप°. — b) M1 निविष्टेषु (for ब्राह्म°). N (except K D2.5) महात्मसु (B6 °मुने) (for सम°). — c) G M1 रुरुः शोकसमापन्नः (G2.3 रुरुश्च शोकगहनः). — d) G1.4-6 M1 प्ररुरोद सु°. Dn D1 अति (for सु-).

2 b) K (except K1) D2.5 विलप्य. — c) K4 G1 °वीत्करुणं. K0.2.3 सोथ; K1 चैव (for शोचन्). — d) Dn स्मृत्वा; D1 मत्वा (for चिन्त्य).

बान्धवानां च सर्वेषां किं नु दुःखमतः परम् ॥ ३
यदि दत्तं तपस्तप्तं गुरवो वा मया यदि ।
सम्यगाराधितास्तेन संजीवतु मम प्रिया ॥ ४
यथा जन्मप्रभृति वै यतात्माहं धृतव्रतः ।
प्रमद्वरा तथाद्यैव समुत्तिष्ठतु भामिनी ॥ ५

देवदूत उवाच ।

अभिधत्से ह यद्वाचा रुरो दुःखेन तन्मृषा ।
न तु मर्त्यस्य धर्मात्मन्नायुरस्ति गतायुषः ॥ ६
गतायुरेषा कृपणा गन्धर्वाप्सरसोः सुता ।
तस्माच्छोके मनस्तात मा कृथास्त्वं कथंचन ॥ ७
उपायश्चात्र विहितः पूर्वं देवैर्महात्मभिः ।
तं यदीच्छसि कर्तुं त्वं प्राप्स्यसीमां प्रमद्वराम् ॥ ८

रुरुरुवाच ।

क उपायः कृतो देवैर्ब्रूहि तत्त्वेन खेचर ।
करिष्ये तं तथा श्रुत्वा त्रातुमर्हति मां भवान् ॥ ९

देवदूत उवाच ।

आयुषोऽर्धं प्रयच्छस्व कन्यायै भृगुनन्दन ।
एवमुत्थास्यति रुरो तव भार्या प्रमद्वरा ॥ १०

रुरुरुवाच ।

आयुषोऽर्धं प्रयच्छामि कन्यायै खेचरोत्तम । C. 1. 974 B. 1. 9. 12 K. 1. 9. 13

---

3 a) K1.2 D2 G1.4.5 M1 शेतेसौ. K3 (m as in text) मम (for भुवि). — b) K0 मनःशोक°. — After 3ab, G (except G3.6) ins.:

231* प्राणानपहरन्तीव पूर्णचन्द्रनिभानना ।
यदि पीनायतश्रोणी पद्मपत्रनिभेक्षणा ।
मुमूर्षुरपि मे प्राणानादायाशु गमिष्यति ।
पितृमातृसखीनां च लुप्तपिण्डस्य तस्य मे ।

— c) D6.7 तु (for च).

4 d) D1 G1.4–6 सा जीवतु. M1 °तु च मे. T G2.3 M2–5 समुत्तिष्ठतु मे प्रि° (cf. 11 and v. l.). — After 4, G2 ins. 233* (cf. v. l. 5).

5 G2 om. 5. — a) K4 D3.4 G4–6 तथा; M1 यदा. N (except K D2.5) G4–6 M1 च जन्मप्रभृति. — b) K0 जितात्मा°. K3 T G1.3 यतव्रतः; B3 Da Dn3 D4 M दृढ°. — c) K1 T2 G6 m तथाद्यासौ; Da1 यथा°; Dn D1 तथा ह्येषा; D2 तथा चैव; D3.4 तदा°; D5 °त्रैव; G1 °द्यासा; G4.5 यथाद्यासौ. — d) D6 संजीवयतु. Ñ V1 B Da D7 भाविनी (cf. v. l. 1. 6. 8); G3 M2–5 मे प्रिया. K1 T G4–6 M1 उत्तिष्ठतु मम प्रिया (K1 यशस्विनी). — N (except K1) ins. after 5 (D6, after line 2 of 233* below):

232* एवं लालप्यतस्तस्य भार्यार्थे दुःखितस्य च ।
देवदूतस्तदाभ्येत्य वाक्यमाह रुरुं वने ।

[Cf. Devībhāgavata, 2. 9. 26. — Before line 1, B3 ins. सौतिरु°. — (L. 1) D2.5 °स्तस्य ऋषिपुत्रस्य वै तदा. — (L. 2) V1 °रुं मुने.]

— D6 (om. lines 3–8) G1.4.5 ins. after 5: G2, after 4:

233* कृष्णे विष्णौ हृषीकेशे लोकेशेऽसुरविद्विषि ।
यदि मे निश्चला भक्तिर्मम जीवतु सा प्रिया ।
विलप्यमाने तु रुरौ सर्वे देवाः कृपान्विताः ।
दूतं प्रस्थापयामासुः संदिश्यास्य हितं वचः ।
स दूतस्त्वरितोऽभ्येत्य देवानां प्रियकृच्छुचिः ।
उवाच देववचनं रुरुमाभाष्य दुःखितम् ।
देवैः सर्वैरहं ब्रह्मन्प्रेषितोऽस्मि तवान्तिकम् ।
त्वद्धितं त्वद्धितैरुक्तं शृणु वाक्यं द्विजोत्तम ।

T2 G6 ins. after 5: G1.2.4.5 cont. after 233* above:

234* प्रलपन्तमतीवार्तं रुरुं दीनतरं तदा ।
देवदूतः समागम्य वचनं चेदमब्रवीत् ।

6 M1 om. देवदूत उ°. K1 D6 S om. उवाच. — D3 ins. 6 in marg. (*sec. m.*). — a) K0.2.3 D2.5 हि (for ह). G6 भवान् (for ह यद्). T M (M1 corrupt) अभियाचसि य°; G2.3 °याचे पुनर्वा°. — b) Dn D1 T G1.4–6 M दुःखेन (as in text); the rest दुःखाग्र. — c) B4 (m as in text) Dn D1 यतो (for न तु). B5 तन्निवर्तस्व ध°. M (except M1) भगवन् (M3 *inf. lin.* as in text).

7 ab) K4 Ñ V1 D2 गतासु°. — Cf. Devībhāgavata, 2. 9. 27cd (v. l. सुश्रोणी for कृपणा).

8 b) K1 पूर्वैर्; D2 पूर्वं-. — c) K3 transp. तं and त्वं. — d) T (T1 corrupt) G2.3 लप्स्यसेमां; G1.4–6 M1.3.5 लप्स्य°. N (except K D2.5) °सीह प्र°.

9 K1 S om. उवाच. — a) G2.3 कृपया च (G3 -थ) कृतं (G3 °ता) दे°. — c) K3 V1 B3 m D (except Da) S °ष्येहं (D2 °ष्ये हि). — d) D5 वक्तुम°. K0.2.4 Da1 D3.4.6 G2.3 °मर्हसि. K2 चानघ; Ñ V1 B Da D3.4.6.7 नो भवान्.

10 K1 S om. उवाच. — a) K1 B1.3 D (except D2.5) G3–6 M (except M1) °च्छ त्वं; B2 illegible; G2 °च्छध्वं. — c) D5 भृगो; D6.7 विभो (for रुरो).

11 K1 S om. उवाच. — ab) Cf. Devībhāgavata,

C. 1. 875
B. 1. 9. 12
K. 1. 9. 18

शृङ्गाररूपाभरणा उत्तिष्ठतु मम प्रिया ॥ ११

सूत उवाच ।

ततो गन्धर्वराजश्च देवदूतश्च सत्तमौ ।
धर्मराजमुपेत्येदं वचनं प्रत्यभाषताम् ॥ १२

धर्मराजायुषोऽर्धेन रुरोर्भार्या प्रमद्वरा ।
समुत्तिष्ठतु कल्याणी मृतैव यदि मन्यसे ॥ १३

धर्मराज उवाच ।

प्रमद्वरा रुरोर्भार्या देवदूत यदीच्छसि ।
उत्तिष्ठत्वायुषोऽर्धेन रुरोरेव समन्विता ॥ १४

सूत उवाच ।

एवमुक्ते ततः कन्या सोदतिष्ठत्प्रमद्वरा ।
रुरोस्तस्यायुषोऽर्धेन सुप्तेव वरवर्णिनी ॥ १५

एतद्दृष्टं भविष्ये हि रुरोरुत्तमतेजसः ।
आयुषोऽतिप्रवृद्धस्य भार्यार्थेऽर्धं ह्रसत्विति ॥ १६

तत इष्टेऽहनि तयोः पितरौ चक्रतुर्मुदा ।
विवाहं तौ च रेमाते परस्परहितैषिणौ ॥ १७

स लब्ध्वा दुर्लभां भार्यां पद्मकिञ्जल्कसप्रभाम् ।
व्रतं चक्रे विनाशाय जिह्मगानां धृतव्रतः ॥ १८

स दृष्ट्वा जिह्मगान्सर्वांस्तीव्रकोपसमन्वितः ।
अभिहन्ति यथासत्त्वं गृह्य प्रहरणं सदा ॥ १९

स कदाचिद्वनं विप्रो रुरुरभ्यागमन्महत् ।
शयानं तत्र चापश्यड्डुण्डुभं वयसान्वितम् ॥ २०

---

2. 9. 32ab (v. l. नात्र संशयः for खेचरो°). — c) K (except K1) D2.5 °वेषाभरणा; D1 °भरणा चेयं; G2.8 °रादिविलासेन. — d) K2–4 Ñ V1 B Da D2–7 G4.5 प्रोत्तिष्ठतु; T M1 चोत्ति°; G1.6 सोत्ति°. Ñ V1 B Da D3.4.6.7 प्रमद्वरा (for मम प्रि°). Dn D1 G2.8 M2–5 समुत्तिष्ठतु मे प्रि° (cf. 4 and v. l.). — After 11, G1 ins.:

235* संलापगुणसंपन्ना पूर्णचन्द्रनिभानना ।
मच्छोकं वाक्यतोयेन व्यपनीतं करिष्यति ।

For latter half of line 1, cf. line 1 of 231*.

12 D8 om. सूत उ°. Ko.3.4 Ñ V1 Da Dn3 D1 सौतिरु°; K1 S (G2.3 with prefixed श्री) सूतः. — With 12 cf. Devibhāgavata, 2. 9. 34. — b) K1 देवराजश्च. D6.7 T2 G6 सत्तम; T1 G4 °मः; G5 संमतः. — c) Da देवराज°. B3 (m as in text) Da D5 T G4.5 एवं; G1–8 एनं (for इदं).

13 Before 13, B5 ins. देवदूत उवाच; T G1.6 M2.4.5 देवदूतः; M3 गंधर्वराजदेवदूतौ. — T1 (hapl.) om. 13b–15c. — c) T2 उत्तिष्ठतु च क°. — d) K1.3 Ñ V1 B D मृतैवं (Dn1 °तेव; D2 °तेयं); K4 °तेवं; T2 G2.8 M (except M1) मृता च.

14 T1 om. 14 (cf. v. l. 13). — M1 धर्मः. K1 D5 S om. उवाच. — a) K2 Ñ V1 Dn D6.7 G2.8 प्रमद्वरां (K2 °रा) रुरोर्भार्यां. — 14bc = Devībhāgavata, 2. 9. 37bc. — b) D5 देवदेव. K1.2 D (except Dn2 D2.6.7) T2 G3–6 M5 यदिच्छसि. — c) G2.8 °युरर्धेन (cf. v. l. 15c); M3 (by corr.) °युषार्धेन. — D1 (hapl.) om. 14d–15c. — d) G2 रुरुभार्या प्रमद्वरा (cf. 13ab).

15 D1 T1 om. 15abc (cf. v. l. 13, 14). G2 om. सूत उ°. Ko.3.4 Ñ V1 B D (except D2.5; D1 om.) सौतिरु°; K1 S (T1 G2 om.) सूतः. — a) K1 D5 T2 G2.3 M2.4.5 तदा क°. — c) G2 °युरर्धेन (cf. v. l. 14c).

16 a) D2 एवं दृष्टं; D5 एतदि°. Ñ1 ह (for हि). T G2.3.6 महत्कर्म; G4.5 भविष्यद्धि; Cd as in text. — b) T1 °मचेतसः. — c) S तपसाति° (T °साभि°; G6 °सा तीव्रवृ°). — d) K2 ह्रसन्निति; K4 ह्रसिष्य°; Ñ V1 B D अलुप्यत (D2 as in text; D5 प्रदत्तवान्); S प्रदास्यतः (G4–6 M1 प्रयच्छतः).

17 c) T2 G6 रेजाते.

18 b) K3 S (except G6 M1) °संनिभां (M3 *inf. lin.* as in text); Ñ V1 D2 °सुप्रभां; B Da D3.4.6.7 °वर्चसं. — c) T G6 M (except M1) मतिं; Cd व्रतं (as in text). M5 च (for वि-). G3 किं चक्रे विदितं किंचित्. — d) M1 द्विजिह्वानां. Ko–3 D5 यत°; K4 जित°; T2 दृढ°; G4.5 बृहद्व्रतः. — After 18, Ñ1 ins. an additional colophon.

19 Before 19, Ñ1 ins. सौतिरुवाच (cf. v. l. 18). — a) K1 Ñ V1 B Da D3.4.6.7 जिह्मगं. Ko D5 T2 G2–5 सर्पान्; K1 B1–3 सर्वं; Ñ V1 B4.5 Da D3.4.6.7 सर्पं. M1 दृष्ट्वा द्विजिह्वकं सर्वं. — b) T2 G4–6 M1 तीक्ष्ण°. — c) Ko.4 B Dn D1 यथा (B2 यदा; B4 m as in text; Dn3 तथा) सत्त्वं; K1 °सर्वं; K3 तथा°; G4–6 यदा°. — d) D1 प्रगृह्य हरणं. Ko.2.3 D2.5 रुषा; K1 क्रुधा; T ततः; G तदा (for सदा).

20 a) B (except B3) कदाचित्तु वनं. D5 प्राप्तो; G2.3 विप्र. — b) Da °गतं; G2.3 °गतो. D3 G5 महान्. — c) K1 यत्र. Ko.2.3 D2.5 स (D5 सं-) शयानं तदाप°. — d) Ko.3 Da2 डुंडुभं; Da1 corrupt.

तत उद्यम्य दण्डं स कालदण्डोपमं तदा ।
अभ्यघ्नत्कुपितो विप्रस्तमुवाचाथ डुण्डुभः ॥ २१

नापराध्यामि ते किंचिदहमद्य तपोधन ।
संरम्भात्तत्किमर्थं मामभिहंसि रुषान्वितः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

रुरुरुवाच ।
मम प्राणसमा भार्या दष्टासीद्भुजगेन ह ।
तत्र मे समयो घोर आत्मनोरग वै कृतः ॥ १
हन्यां सदैव भुजगं यं यं पश्येयमित्युत ।
ततोऽहं त्वां जिघांसामि जीवितेन विमोक्ष्यसे ॥ २
डुण्डुभ उवाच ।
अन्ये ते भुजगा विप्र ये दशन्तीह मानवान् ।
डुण्डुभानहिगन्धेन न त्वं हिंसितुमर्हसि ॥ ३
एकानर्थान्पृथगर्थानेकदुःखान्पृथक्सुखान् ।
डुण्डुभान्धर्मविद्भूत्वा न त्वं हिंसितुमर्हसि ॥ ४
सूत उवाच ।
इति श्रुत्वा वचस्तस्य भुजगस्य रुरुस्तदा ।

C. 1. 991
B. 1. 10. 5
K. 1. 10. 5

---

21 a) Dn2 ततश्चोद्यम्य. K4 च; T1 वै; G2.3 तं (for स). — b) Da G5 M2 सदा; Dn2 तथा; T1 तु सः. G2.3 सोहनडुंडुभं तदा. — c) Ko.3 अभ्यहनत्; Ñ V1 B1-4 Da D3.4 जिघांसन्; B5 Dn D1.6.7 जिघांसुः; T G6 अहनत्. Ko.2 दुःखितो; B3.5 D (except D3.4.6.7) T2 G4-6 M1 कुपि°; T1 डुंडुभं; G1 द्विष°; G2.3 दूषि°.

22 Before 22, B3 D4 (*sec. m.*) ins. marg. डुंडुभ उवाच. — c) G4-6 संरंभः; M5 °भं. K1 तु; Dn D1.6 च; T1 -र्थं; T3 G1-3 M त्वं (for तत्). T2 G4-6 वै (for मां). — d) T3 G4-6 मा मा (T3 -भि-) हिंसी रु°.

Colophon om. in G4-6. — Ko.3 (marg. *sec. m.*). 4 B5 D1.3.4.6.7 इ° श्रीम° (B5 D1.4.6.7 om. श्री°) आदि° पौलोमे (D4 marg. *sec. m.* cont. नवमो°); K1.2 D5 आदि° पौलोमे ॥ ९ ॥ (D5 om. the fig.); Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° पौलोमपर्वणि प्रमद्वराजीवने नवमो° ॥ ९ ॥; B1-4 इ° महा° (B2.4 om. म°) आदि° पौलोमे (B3.4 om. पौ°) प्रमद्वरोपाख्याने (B4 प्रमद्वरे पौलोमे) ॥ १० ॥ (B3.4 om. the fig.); Da इ° श्रीम° आदि° प्रमद्वरोपाख्याने; Dn इ° म° (Dn1 om. इ° म°; Dn2 om. म°) आदि° पौलोमे (Dn2 cont. ॥ ९७३ ॥; Dn3 cont. नवमोध्यायः ॥ ९ ॥); D3 इ° श्रीम° आदि° पौलोमे; T G1 इ° आदि° पौलोमे नवमो° (T2 G1 अष्टमो°); G2.3 इ° श्रीम° (G3 om. श्री) आदि° (G3 om. आ°) पौलोमे (G3 interp. पर्वणि) नवमो°; M इ° पौलोमे नवमो°.

10

1 In B5 the adhy. is written on a suppl. folium. — G2.3 om. रुरुरु°. K1 S om. उवाच. — a) G2.3 अहो संभाषितः पूर्वं. — b) Ñ V1 B Da D3.4.6.7 दष्टा तु. Ko D2 हि; T2 G4-6 वै (for ह). — c) M5 ततो मे. — d) S (except G4-6 M1) आसीदुर(T1 °रु)ग. Ko °नोरगा. T डुंडुभ; G2 सत्तमं; G3 तच्छृणु; G4.5 वै कृतिः.

2 a) D3.4.6.7 फणिनं (for भुज°). K D2.5 सदैव भुजगं हन्यां; Da1 Dn D1 भुजगं वै सदा हन्यां; S भुजंगमान् (T1 G4.5 M1 °मं) सदा (G4-6 समा-) हन्यां. — b) G2.3.6 M (except M1) यान्यान्. G2.3 पश्येहमि°. G1 इति मे व्रतमाहितं. — c) G2.3 तान् (for त्वां). Ñ V1 B Da D3.4.6.7 हनिष्यामि. — d) Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 अद्य (for वि-). D5 नानृतं न विमोक्ष्यसि.

3 Ko (? hapl.) om. 3 (with डुंडुभ उ°) and 4ab. K1 D5 S om. उवाच. — a) Ñ2 V1 तु (for ते). Dn D1 ब्रह्मन् (for विप्र). — b) K1 मानुषान्. — c) K3 °नभिधानेन; V1 °नहिदष्टे°; Da न हि हिंसंति; T °नभिवंदे°; G1.4-6 M2.5 °नहिशब्दे°; Cd as in text.

4 Before 4, G2 ins. सूतः (cf. 5). Ko om. 4ab (cf. v. l. 3). — a) D5 एकसार्थान्; M3.4 एतानर्थान्. K2 m. 4 विभक्तार्थान्; D1.5 पृथग्गर्भान् (D5 m °थग्भक्ष्यान्); T (T1 corrupt) G1.4-6 °थग्धर्मान्. K1 एकार्थां पृथगर्थां च; D6.7 एकार्थान्पृथगर्थान्वै; G2 एकार्थानेकपृतनान्. — b) K1 ह्येक°; K3 Dn1 T G6 नैक°. K1 पृथक्पृथक्; D2 °क्सुखी. — c) K3 सर्वविद्भू°; D1 धर्मकृ°; T1 अभिदंडेन; T2 G1.4-6 M (except M1; M3 orig. corrupt, *inf. lin.* as in text) अहिशब्देन (cf. 3c and v. l.).

5 Ko.3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.3.4 सौतिरु°; K1 (with prefixed श्री) S (G4.5 om.) सूतः. — ab) B1 transp. वचः and रुरुः. D5 वचः सत्यं. Ñ V1 B D (except Dn D1.5) डुंडुभस्य. — c) K D2 नाहनद्; B4 नाब्रवीद्. N (except D6.7) T1 G2.3 M5 °संविग्नं; G4.5 ध्यानसं°; M1 भृशसंविग्नं. — d) Ko.1.2 m.3.4 ऋषिर्. K2 m दृष्ट्वा (for मत्वा). K (except K1; K2 m as in text) Ñ V1 स; G6 च; M5 तु (for अथ).

C. 1. 991
B. 1. 10. 5
K. 1. 10. 5

नावधीद्भयसंविग्न ऋषिं मत्वाथ डुण्डुभम् ॥ ५
उवाच चैनं भगवान्रुरुः संशमयन्निव ।
कामया भुजग ब्रूहि कोऽसीमां विक्रियां गतः ॥ ६
डुण्डुभ उवाच ।
अहं पुरा रुरो नाम्ना ऋषिरासं सहस्रपात् ।
सोऽहं शापेन विप्रस्य भुजगत्वमुपागतः ॥ ७
रुरुरुवाच ।
किमर्थं शप्तवान्क्रुद्धो द्विजस्त्वां भुजगोत्तम ।
कियन्तं चैव कालं ते वपुरेतद्भविष्यति ॥ ८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

डुण्डुभ उवाच ।
सखा बभूव मे पूर्वं खगमो नाम वै द्विजः ।
भृशं संशितवाक्तात तपोबलसमन्वितः ॥ १
स मया क्रीडता बाल्ये कृत्वा तार्णमथोरगम् ।
अग्निहोत्रे प्रसक्तः सन्भीषितः प्रमुमोह वै ॥ २
लब्ध्वा च स पुनः संज्ञां मामुवाच तपोधनः ।
निर्दहन्निव कोपेन सत्यवाक्संशितव्रतः ॥ ३
यथावीर्यस्त्वया सर्पः कृतोऽयं मद्बिभीषया ।

---

6 b) K4 संसांत्वय°. D5 T1 G1-3 M गिरा (for इव). K3 तत्पीडां शम°; T2 G4-6 रुरुस्तं भुजगं तदा. — After 6ab, B3 D4 (marg. *sec. m.*) ins. रुरुरुवाच; while G1 ins.:

236* केन कर्मविपाकेन भुजगत्वमुपागतः ।

— c) K1 काम्यया; K4 D4 को भवान्; Ñ V1 B2.4 Dn कामं मां (B2m मे); D2 इच्छामि; D5 इच्छया; T G4-6 केन त्वं. K1 भुजगश्रेष्ठ; K3 कारणं ब्रू°; G4.5 M4 भुजगो ब्रू°.

7 K1 S (except M3.4) om. उवाच. K1 (? hapl.) om. 7–8. — After डुण्डुभ उवाच, D5 ins.:

237* ब्राह्मणस्य तु शापेन प्राप्तोऽहं विक्रियामिमाम् ।
सदा समुपयुक्तस्य वेदाध्यायरतस्य च ।

8 K1 om. 8 (cf. v. l. 7). — S om. उवाच. — a) D6 G1-3 M (except M1) °वान्विप्रः (see below). — b) B Da विप्रस्त्वां; D3.4.7 विप्रः स; D6 क्रुद्धः स; G1-3 M (except M1) क्रुद्धस्त्वां (see above). — c) D2 कियता चैव कालेन.

Colophon om. in K1.4 D1 G4-6. — K0.2.3 इ° (K0 interp. श्रीम°) आदि° पौलोमे प्रमद्वराविवाहो नाम (K0 cont. अध्यायः; K2 cont. ॥ १० ॥; K3 marg. *sec. m.* cont. ॥ ९ ॥); Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° पौलोमपर्वणि रुरुडुंडभसंवादे दशमो° ॥ १० ॥; B1-3 इ° महा° (B3 om. म°) आदि° पौलोमे प्रमद्वरोपाख्याने (B1.2 cont. ॥ ११ ॥); B4 इ° आदि°; B5 इ° महा° शत° सं° वै° आदि° पौलोमे; Da इ° श्रीम° आदि° (Da2 om. आ°) प्रमद्वरोपाख्याने; Dn इ° आदि° पौलोमे (Dn2 cont. ॥ ९८१ ॥; Dn3 दशमो° ॥ १० ॥); D2 महा° आदि° पौलोमे प्रमद्वराविवाहो नाम एकादशो°; D3.4 इ° श्रीम° आदि° पौलोमे (D4 marg. *sec. m.* cont. दशमो°); D5-7 इ° आदि° पौलोमे (D5 cont. प्रमद्वराविवाहे एकादशो°); T G1-3 इ° श्रीम° (G1 om. श्री°; T2 om. महा°) आदि° (G3 om. आ°) पौलोमे (G3 cont. पर्वणि) दशमो° (T2 G1 नवमो°); M इ° पौलोमे दशमो°.

11

1 K1 om. डुण्डुभ उ°; S om. उवाच. — a) K1 transp. मे and पूर्वं. — b) K1 वैशाखो (for खग°). Ñ V1 B Da2 D3.4.7 Nilp वाडवः (B1m.3m ब्राह्मणः; B3 m as in text); D6 बांधवः (for वै द्वि°). — c) B2.4.5 T1 शंसित°. M1.2.4 °वान् (for °वाक्). K0.2-4 D5 शंसित(K2 D5 संशित-; K3 संसत्य)वक्ता च; B3 (m as in text) D3.4.7 °वांस्तत्र; D1 सितववक्तात्व (sic); D2 संयतवाक्योथ; G1 हसितवांस्तात; G2.3 सुशीतवाक्चैव; G4.5 स हसितस्तात. — d) M2 ततो (for तपो-).

2 a) G4-6 सर्पं (for बाल्ये). D6 transp. बाल्ये and कृत्वा (in b). — b) K2m तृ[र्णं-]; K3 तौर्णं-; G2 तस्य. N (except K) तार्णं (D1.3.5.7 तार्णं-; D2 तूर्णं; D6 तृण-) भुजंगमं (D1.2 महोरगं); T2 तृणमयो°; G1 तार्णं महो°; G4-6 तृणमयं तदा; M1 तार्णमिवो°. — c) K1 °होत्र-. S [ऽ]प्रमत्तः (G2.3 M3 °युक्तः; M2.4.5 °वर्तः). Ñ2 B5 प्रसक्तोसौ; V1 °सुप्तोसौ. Ñ1 Dn D1 तु; D2 स (for सन्). B1-4 Da D3.4.6.7 °प्रसक्तोसौ (D6 °क्तो वै). — d) K3 G2.3 स (for प्र-). M5 °मुमोच ह. G4.5 च (for वै).

3 a) K1 चापि (for च स). K2.4 Ñ V1 Da1 Dn D1.5-7 transp. च and स. — b) K0.3 °धन. Ñ2 transp. 3b and 3d. — After 3ab, G1 ins. a passage of four lines given in App. I (No. 7). — d) K0.1 D2 संयतेंद्रियः; K2-4 स (K2 सं-) जितेंद्रियः; B4.5 Dn1.n3 D1 M5 शंसि°; D5 यो जितेंद्रियः(cf. v. l. 1. 1. 2, 53 etc.).

तथावीर्यो भुजंगस्त्वं मम कोपाद्भविष्यसि ॥ ४
तस्याहं तपसो वीर्यं जानमानस्तपोधन ।
भृशमुद्विग्नहृदयस्तमवोचं वनौकसम् ॥ ५
प्रयतः संभ्रमाच्चैव प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।
सखेति हसतेदं ते नर्मार्थं वै कृतं मया ॥ ६
क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मञ्शापोऽयं विनिवर्त्यताम् ।
सोऽथ मामब्रवीद्दृष्ट्वा भृशमुद्विग्नचेतसम् ॥ ७
मुहुरुष्णं विनिःश्वस्य सुसंभ्रान्तस्तपोधनः ।
नानृतं वै मया प्रोक्तं भवितेदं कथंचन ॥ ८
यत्तु वक्ष्यामि ते वाक्यं शृणु तन्मे धृतव्रत ।
श्रुत्वा च हृदि ते वाक्यमिदमस्तु तपोधन ॥ ९
उत्पत्स्यति रुरुर्नाम प्रमतेरात्मजः शुचिः ।
तं दृष्ट्वा शापमोक्षस्ते भविता नचिरादिव ॥ १०
स त्वं रुरुरिति ख्यातः प्रमतेरात्मजः शुचिः ।
स्वरूपं प्रतिलभ्याहमद्य वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ११
अहिंसा परमो धर्मः सर्वप्राणभृतां स्मृतः ।

C. 1. 1007
B. 1. 11. 13
K. 1. 11. 13

4 a) D5 वृथा°. G1–3 °वीर्यस्तथा. K4 (m as in text) ब्रह्मन् (for सर्पः). T G4–6 transp. त्वया and कृतः (in b). — b) K2 कृतो यस्माद्वि° (स्मा corr. marg. from म). K1 भीषणो मयि; B Da D3.4.6 °भीषणः; D5 मंदबुद्धिना; D7 °द्विभाषिणः; G2.3 अतिभीषया; M5 °भीषण. — d) G6 आत्म- (for मम). K3 Ñ V1 B D शापाद्भ°.

5 b) K0 जानानस्तस्तपो°; K1 जानन्नासं तपो°; K2 Dn D1.4.6.7 जानानस्तं तपोधनं (Dn °न; D1 °नः); K3.4 Ñ V1 B Da जानानः संस्तपोधन (K3 °धनः); D2 जानीमः संस्त°; D3 जानतस्तं तपोधनं; D5 जानन्नपि त°; G2 जायमानस्तपोधनः. — After 5^{ab}, G4.5 ins.:

238* मुहुरुष्णं च निःश्वस्य सुसंभ्रान्तस्तपोधनः ।

T1 (hapl.) om. 5^{c}–8^{b}. — c) D3.4 °मनसः; G4.5 °मनसा (for °हृदयः). K1 भृशोद्विग्नमनाः सौम्य. — d) K0.4 तमुवाच. K1 G तपोधनं; Dn अहं तदा; T2 तपस्विनं; M (except M1) द्विजोत्तमं. D1 तमुवोचमहस्तदा.

6 T1 om. 6 (cf. v. l. 5). — a) N (except K D2.5) M1 प्रणतः. G4–6 सन्भ्रमादाश्च. M2–5 transp. संभ्रमात् and प्राञ्जलिः (in b). — b) N (except K D2) पुरतः (D1 पर°) (for प्रण°). M1 transp. प्राञ्जलिः and प्रणतः. — cd) K0 हसता चेदं; D5 हसितस्तस्मात्. S (except M1; T1 om.) °ति साहसं तात हास्यार्थं वै. K0.2 °र्थं विकृतं.

7 T1 om. 7 (cf. v. l. 5). — b) D2 यदि; T2 सं- (for वि-). — c) S (except M1; T1 om.) स तु (for सोऽथ). B Da D3.4.6.7 वाक्यं (for दृष्ट्वा). — d) D3.4 °भ्रमानसं.

8 T1 (cf. v. l. 5) G3 om. 8^{ab}. — a) K3 B5 D2 M1 च (for वि-). — b) M4 स समभ्रांत°. — c) D5 वाक् (for वै). Dn D1 पूर्वं; D6 प्रोक्ता. — After 8^{c}, G1 repeats from शापोऽयं (7^{b}) up to मया प्रोक्तं (8^{c}). — d) K0 भवितैवं; K2 °तैव (m भवेच्चेदं); D5 प्रेषितेहं; D6 (before corr.) भवतीदं.

9 a) K3 यद्वक्ष्यामि च; B5 यत्प्रवक्ष्यामि. Ñ1 वाच्यं; B5 तथ्यं; S सर्वं (for वाक्यं). — Da (? hapl.) om. 9^{bc}. — b) K0 मे त्वं; K2 मेतत् (m as in text) (for तन्मे). K3 D2.5 दृढव्रत. B5 S शृणु तत्संशितव्रत (T °तः). — c) B5 Dn तत्; D2 G2.3 M2–5 तु; M1 अथ (for च). D1 तद्विदिते (for च हृदि ते). D6 T1 G5 M2–5 मे; G1 मत् (for ते). — d) V1 इदमस्मात्; D5 एवमस्तु. Dn D1 T G1 M1 सदानघ; G2–6 M2–5 तवानघ. — After 9, K4 ins.:

239* यं समाभाष्य दृष्ट्वा च शापादस्माद्विमोक्ष्यसे ।

10 a) B2 D2 °त्स्यते; Dn2 °त्स्यसि; M2.4 उपेत्स्यसि. — b) = 11^{b}. B1 शुचेः; G2 शुभः. — d) G4.5 °दिह. — After 10, T2 G1 ins.:

240* एवमुक्तस्तु तेनाहमुरगत्वमवाप्तवान् ।

11 b) = 10^{b}. B D (except D2.5) °रात्मजोपि च (D7 वा). — After 11^{ab}, B5 ins.:

240a* शापमोक्षश्च भविता न चिराद्द्विजसत्तम ।

— c) K0 Ñ1 V1 B2.3 Dn D1.3.4 T M (except M5) स्वं रूपं; D2 सुरूपं. B5 परिलभ्य; B1m. 5m Dn D1.3.4.6.7 प्रतिपद्य. — d) K0 G2.3 अथ; K2 प्रति-; Da D3.4.6.7 इह; D2 सम्यक्; D5 संप्र-; M अत्र (for अद्य). — K4 Ñ B D (except D5) ins. after 11: V1, after 1. 12. 2:

241* स डौण्डुभं परित्यज्य रूपं विप्रर्षभस्तदा ।
स्वरूपं भास्वरं भूयः प्रतिपेदे महायशाः ।
इदं चोवाच वचनं रुरुमप्रतिमौजसम् ।

[Ñ B1.3 Da D2.4 (marg.) ins. सूत उवाच before these lines.]

— After 11, G1 ins.:

242* सूतः ।
इति स्वरूपं गृह्याशु तमृषिं वाक्यमब्रवीत् ।

12 a) Da1 प्रथमो. — b) K0.1 Ñ1 V1 B3.5 Dn D2.4–7 T G1.4–6 वर; K2–4 D1.3 M1.5 वरः (for स्मृतः). — d) G6 M1 हिंसेत्रा°.

C. 1. 1008
B. 1. 11. 14
K. 1. 11. 14

तस्मात्प्राणभृतः सर्वान्न हिंस्याद्ब्राह्मणः क्वचित् ॥ १२
ब्राह्मणः सौम्य एवेह जायतेति परा श्रुतिः ।
वेदवेदाङ्गवित्तात सर्वभूताभयप्रदः ॥ १३
अहिंसा सत्यवचनं क्षमा चेति विनिश्चितम् ।
ब्राह्मणस्य परो धर्मो वेदानां धारणादपि ॥ १४
क्षत्रियस्य तु यो धर्मः स नेहेष्यति वै तव ।
दण्डधारणमुग्रत्वं प्रजानां परिपालनम् ॥ १५
तदिदं क्षत्रियस्यासीत्कर्म वै शृणु मे रुरो ।
जनमेजयस्य धर्मात्मन्सर्पाणां हिंसनं पुरा ॥ १६
परित्राणं च भीतानां सर्पाणां ब्राह्मणादपि ।
तपोवीर्यबलोपेताद्वेदवेदाङ्गपारगात् ।
आस्तीकाद्द्विजमुख्याद्वै सर्पसत्रे द्विजोत्तम ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

रुरुरुवाच ।
कथं हिंसितवान्सर्पान्क्षत्रियो जनमेजयः ।
सर्पा वा हिंसितास्तात किमर्थं द्विजसत्तम ॥ १
किमर्थं मोक्षिताश्चैव पन्नगास्तेन शंस मे ।

---

13 a) D2.5 -भावो हि; D6 (before corr.) एवायं; T2 G4-6 -भावेन; D7 T1 एवाह. — b) Ko.3 जायतीति; K1 °ते ह; Ñ B Da Dn D1 भवतीति; V1 °ते हि. G6 पुरा. G2 जायते परमा श्रुतिः. — c) K4 Ñ °वेत्ता च; V1 °विज्ञातः; Dn D1 °विन्नाम. — d) T G8 M2.4.5 °भयंकरः (G3 °र); G2 °भूतभयंकरः.

14 b) M5 चेदिति निश्चितं. Ko.2 T विनिश्च(Ko °श्चि)-यं (T °यः). — c) K1 ब्राह्मणानां. — d) Ko.2.4 पालनादपि; K1 पारणावपि; K3 धारणं तथा; Ñ V1 B D (except D2.5) धारणापि च; T2 धारणं दमः.

15 a) K1 ब्राह्मणस्य. Ko-2 B5 Dn D1.3.4.6.7 G4 M3.4 हि; Da G3.6 च; G2 नु (for तु). K4 परो (for तु यो). D2.5 °यस्यापि यथा(D5 °स्वा)सीत्. — b) Ko स हि नार्हति (cf. K3 D5 below); K1 स नैहैष्यति; K2 Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 स हि नेष्येत (K2 D6 °ष्यति; D7 °ष्यामि); T1 स चेहे°; M1 सन्नेहे°; M5 सन्दहे°. G2.4.5 यस्तव; G3 वै ततः. K2 m.4 स ब्रह्मंस्तव नेष्यते; K3 स ते नार्हति वै द्विजः; D2.5 धर्मः प्राणभृतां वर (D5 °रः). — After 15^{ab}, D5 ins.:

243* क्षत्रियस्य तु यो धर्मः स ते नार्हति वै द्विज ।

16 a) T1 क्षत्रियस्यान्यत्; T2 G3 M2-4 °यस्य स्यात्. — b) G6 कर्मणा. G2 वै श्रवणे. Ñ V1 °णु वै पुरा. — c) Hypermetric! Da1 जन्मे°; D5 °जयेन. Ko.3 D2 वै राज्ञः; K1 D7 धर्मात्मा; K2 (m as in text) वै धर्मात्; Ñ2 V1 Dn D1 यज्ञेस्मिन्. — d) D3 हिंसितं; S हिंसने (M1 निधने).

17 a) K2 भूतानां. — b) M1 दहनादपि. — c) D7 G3-5 ततो वीर्यं°. — e) Ko.2 (अ corr. to आ) D6 G3 आस्तिका°; S (except G1-3) अस्तीका°. — f) K1 M1 °सत्राद्धि°.

Colophon om. in K3 T G4-6. — Ko.2.4 B1.3 Da इ° श्रीम° (B1.3 om. श्री) आदि° पौलोमे (K2 cont. ॥ ११ ॥); K1 इ° श्रीम° आदि° पौलोमं समाप्तं; Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° पौलोमपर्वणि डुंडुभशापमोक्षे एकादशो° ॥ ११ ॥; B2.4.5 Dn1.n2 D1-7 इ° आदि° पौलोमे (D4 marg. *sec. m.* interp. एकादशो°; D5 द्वादशो°) ॥ ११ ॥ (Dn2 ॥ १००० ॥; Dn1 D1-5.7 om. the figure); Dn3 G2.3 इ° श्रीम° (G3 om. श्री) आदि° (G3 om. आ°) पौलोमे (G3 interp. पर्वणि) एकादशो°; G1 इ° आदि° पौलोमे दशमो°; M इ° पौलोमे एकादशो° (M3.4 cont. ॥ ११ ॥).

12

1 K1 om. the adhy. S om. उवाच. — b) Ñ V1 B D (except D2.5) स राजा (for क्षत्रि°). — K2 (? hapl.) om. from 1^{cd} to 1^{ab} of the foll. adhy. — c) Ko ते; K4 वै (corr. from वा); M2-4 वि- (for वा). K3 D2.5 S (except T G1 M1) °तास्तेन; Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 °तास्तत्र. — d) T G1 M ते द्विजोत्तम (M1 तेन सत्तम); G2.4-6 ऋषिस°. G3 ते तु तत्र विमोक्षिताः.

2 K1.2 om. 2 (cf. v. l. 1). — ab) Da T1 °तास्तेन. T2 G2.4-6 transp. चैव and तेन. K4 °गास्ते च; G3 °गाः केन. Ñ B D (except Da D5) धीमता (for शंस मे). — D3 om. 2^{c}–3^{d}. — c) Ko Da1 D1 G1.3 आस्तिकेन; D5 आस्तीके वै; T2 G4.5 M1-3 आस्ती°; G2.6 M4.5 अस्ति°. B3 Da Dn D1 द्विजश्रेष्ठ; T G1.3 M (except M1) तथा (T °था) विप्र. — d) Da B D4.6.7 °च्छामि तत्त्वतः; T2 °च्छाम विशेषतः. — After 2, V1 ins. 241* (cf. v. l. 1. 11. 11).

आस्तीकेन तदाचक्ष्व श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः ॥ २

ऋषिरुवाच ।

श्रोष्यसि त्वं रुरो सर्वमास्तीकचरितं महत् ।
ब्राह्मणानां कथयताम्
इत्युक्त्वान्तरधीयत ॥ ३

सूत उवाच ।

रुरुश्चापि वनं सर्वं पर्यधावत्समन्ततः ।
तमृषिं द्रष्टुमन्विच्छन्संश्रान्तो न्यपतद्भुवि ॥ ४
लब्धसंज्ञो रुरुश्चायात्तच्चाचख्यौ पितुस्तदा ।
पिता चास्य तदाख्यानं पृष्टः सर्वं न्यवेदयत् ॥ ५

C. 1. 1019
B. 1. 12. 6
K. 1. 12. 9

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तं पौलोमपर्व ॥

---

3 K1.2 D8 om. 3 (cf. v. l. 1, 2). — B3 (m as in text) सौतिरुवाच. S om. उवाच. — a) G2.4.5 श्रोष्यसे. T G5 त्वं यथा. B5 T2 G2-6 M वत्स; T1 वतु; G1 विप्र (for सर्वं). — b) Ko T1 G1-4 आस्तीकं; Da1 आस्तिक-; G5 अस्तिकं; G6 M अस्तीक- (M1 अस्तीके). — d) Ñ D1 त्वरावान्नामने ह्यहं. — D1.5-7 ins. after 3: Ñ B3.5 D4, after सौतिरु°: D2, after सूत उ° (cf. 4):

244* इत्युक्त्वान्तर्हिते योगात्तस्मिन्नृषिवरे प्रभो ।
संभ्रमाविष्टहृदय ऋषिर्मेने तदद्भुतम् ।

[(L. 2) B5 D1.4 रुरुर्मेने. D5 रुरुरासीत्तदाद्भुतं.]

4 K1.2 om. 4 (cf. v. l. 1). Ko D1.5 M1 om. सूत उवाच. K4 Ñ V1 B Da Dn D3.4.6.7 सौतिरु°; S (M1 om.; G3 with prefixed श्री) सूतः. — a) Ko.3 रुरुश्च त- (Ko स्त)द्वनं; K4 D2 S (G1 missing) रुरुस्त्वथ वनं. Ñ B3.5 वनं च परमा(B3 परया; B5 पुनरा)यस्तः; D1 बलं च परमास्थाय. — b) T G5 परिधावत् (T °न्). B5 °वदितस्ततः. D1 ययौ धावन्नितस्ततः. — c) Ñ V1 B D (except D2.5) G4.5 नष्ट°; T2 प्रेष्टु°. Ñ2 V1 °मन्विष्य; B (except B5) Da °ष्यन्; Dn (except Dn2) °च्छत्; D8 °च्छ. — d) Ko.3 B (except B2.5) Da D2.3.5 G3 M स (Ko सन्) श्रांतो; D1.6 T2 G2.4.5 संभ्रां°. M5 न्यवसद्भुवि. — After 4, K3.4 Ñ V1 B D ins.:

245* स मोहं परमं गत्वा नष्टसंज्ञ इवाभवत् ।
तदृषेर्वचनं तथ्यं चिन्तयानः पुनः पुनः ।

[(L. 1) D1.5 संमोहं. K4 लब्धसंज्ञः. — (L. 2) K3 तद्वत्; K4 तस्य; B4 श्रुत्वा; D1 सत्यं (for तथ्यं).]

5 K1.2 om. 5 (cf. v. l. 1). — a) Ko.4 °रुस्त्वायात्; B5 °रुः प्रायात्; D2 °रुश्चाथ; D5 °रुश्चापि; Dn1 °रुश्चार्य; T G1.3 M2-5 °र्गत्वा; G2.4.6 °रुः सोथ; G3 रुः सोथः. — b) K3 तच्चाचक्षौ; Ñ V B Da Dn2 D7 तदाच°; Dn1 तत्वाच°; D2 तच्चास°; D5 तथाच°. B5 स्वमाश्रमपदं तथा. — After 5^{ab}, B5 ins.:

246* न्यवेदयत तत्सर्वं यथावृत्तं पितुर्द्विजः ।

After 5^{ab}, T2 G (except G3) ins.:

247* पित्रे तु सर्वमाख्याय डुण्डुभस्य वचोऽर्थवत् ।
अपृच्छत्पितरं भूयः सोऽस्तिकस्य वचस्तदा ।
यत्तदाख्यानमखिलं डुण्डुभेनाथ कीर्तितम् ।
तत्कीर्त्यमानं भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।

[(L. 3) T2 आस्तीकं (for अखिलं). G1 आख्यातवान्त-दाख्यानं डुंडु°.]

— c) M1 तस्य तदा°; M5 चाख्यात्तदा°. D6 चास्य नवाख्यानैः; G3 चाचख्यदाख्यानं. — d) Da G3 पृष्टं.

Colophon om. in K1.2 (cf. v. l. 1). — Ko D2.3.5-7 इ° श्रीम° आदि° पौलोमं समाप्तं (D6 cont. ॥१२॥); K3 इ° श्रीम° शत° सं° आदि° पौलोमे रुरोपाख्यानं । समाप्तं च पौलोम (cont. *sec. m.* ॥ १० ॥); K4 इ° पौलोमे पर्वणि पौलोमं समाप्तं; Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° पौलोमपर्वणि सर्पसत्रप्रस्तावनायां द्वादशो° ॥ १२ ॥ समाप्तं पौलोमपर्व; B1-4 इ° महा° (B2.4 om. म°) आदि° पौलोमे सर्पसत्रप्रस्तावो (B2 °स्तावनो; B4 °स्तावना) नामाध्यायः (B1 cont. पौलोमं समाप्तं; B2 समाप्तं च पौलोमं; B3 इदं पौलोमं; B4 समाप्तं पौलोमं); B5 इ° आदि° पौलोमे; Da इ° श्रीम° (Da1 om. श्री) आदि° पौलोमे सर्पसत्रप्रस्तावनो नामाध्यायः । समाप्तं च पौलोमं; Dn1.n2 D1 इ° आदि° सर्पसत्रप्रस्तावना । पौलोमं समाप्तं; Dn3 D4 इ° महा° (D4 om. म°) आदि° (Dn3 cont. सर्पसत्रप्रस्तावनः) पौलोमं समाप्तं । द्वादशो° ॥ १२ ॥ (D4 marg. *sec. m.* ins. पौ° स° द्वा° and om. ॥ १२ ॥); T1 इ° आदि° पौलोमे एकादशो° । श्रीकृष्णाय नमः । पौलोमं समाप्तं; T2 G4 इ° श्रीम° (G4 om. श्री°) आदि° पौलोमे रुरुप्रश्नो नाम दशमो° (G4 अष्टमो°) । पौलोमं पर्व (G4 om. प°) समाप्तं; G1 इ° आदि° पौलोमे भृगुवंशानुकीर्तने रुरुडुंडुभसंवादो नाम एकादशो° । पौलोमः समाप्तः; G2.3 इ° श्रीम° आदि° (G3 om. आ°) पौलोमे पर्वणि (G2 om. प°) द्वादशो° । पौलोमपर्व समाप्तं (G2 समाप्तः पौलोमः); G5.6 इ° श्रीम° (G6 om. श्री°) आदि° (G5 om. आ°) अष्टमो° । पौलोमपर्व समाप्तं; M1 इ° पौलोमे द्वादशो°; M2 इ° श्रीम° शतसहस्रिकायां सं° आदि° पौलोमे; M3 इ° पौलोमपर्वणि द्वादशो° । पौलोमपर्व समाप्तं; M4.5 इ° महा° शतसहस्रिकायां सं° आदि° (M5 om. आ°) पौलोमे द्वादशो° (M4 cont. पौलोमे समाप्तं; M5 समाप्तं पौलोमं). — After समाप्तं, T1 G4.5 ins.: पौलोमे भरतश्रेष्ठ गन्धमाल्यैर्द्विजान्बहून् । विधिवद्भोजयेद्राजन्मधुपायससर्पिषा ॥

१३

C. 1. 1020
B. 1. 13. 1
K. 1. 13. 1

शौनक उवाच ।
किमर्थं राजशार्दूलः स राजा जनमेजयः ।
सर्पसत्रेण सर्पाणां गतोऽन्तं तद्वदस्व मे ॥ १
आस्तीकश्च द्विजश्रेष्ठः किमर्थं जपतां वरः ।
मोक्षयामास भुजगान्दीप्तात्तस्माद्धुताशनात् ॥ २
कस्य पुत्रः स राजासीत्सर्पसत्रं य आहरत् ।
स च द्विजातिप्रवरः कस्य पुत्रो वदस्व मे ॥ ३
सूत उवाच ।
महदाख्यानमास्तीकं यत्रैतत्प्रोच्यते द्विज ।
सर्वमेतदशेषेण शृणु मे वदतां वर ॥ ४
शौनक उवाच ।
श्रोतुमिच्छाम्यशेषेण कथामेतां मनोरमाम् ।
आस्तीकस्य पुराणस्य ब्राह्मणस्य यशस्विनः ॥ ५
सूत उवाच ।
इतिहासमिमं वृद्धाः पुराणं परिचक्षते ।
कृष्णद्वैपायनप्रोक्तं नैमिषारण्यवासिनः ॥ ६
पूर्वं प्रचोदितः सूतः पिता मे लोमहर्षणः ।
शिष्यो व्यासस्य मेधावी ब्राह्मणैरिदमुक्तवान् ॥ ७
तस्मादहमुपश्रुत्य प्रवक्ष्यामि यथातथम् ।
इदमास्तीकमाख्यानं तुभ्यं शौनक पृच्छते ॥ ८
आस्तीकस्य पिता ह्यासीत्प्रजापतिसमः प्रभुः ।
ब्रह्मचारी यताहारस्तपस्युग्रे रतः सदा ॥ ९

13

1 M3.4.5 om. शौनक उ°. K1 (with prefixed श्री) T G (G1 with prefixed ॐ; G3 with श्री) M1 शौनकः. — K2 om. 1^{ab} (cf. v. l. 1. 12. 1). — [b]) K (K2 om.) Ñ V1 B (except B5; B1 missing) D2 स पुरा; D5 पुरा स. — [d]) Ko.2.4 प्राप्तोंतं. K D2.5 तद्ब्रवीहि (cf. v. l. 3). Ko.2 मां. — After 1, Ñ V1 B (except B4) D (except Da D2.5) ins.:

248* निखिलेन यथातत्त्वं सौते सर्वमशेषतः ।
[B2.5 °ते कथय मे स्फुटं.]

2 Ko.4 आस्तिको हि; K2 आ(corr. from अ)स्तीको हि; T2 G3–6 M अस्ती(G4 °स्ति)कस्तु (M1 °श्च). T1 G2 तु (for च). — [b]) K1 D1 यजतां; K4 Ñ1 B1.5 Da1 Dn D2.5–7 जय°; Nilp as in text. — [c]) K2 D5 भगवान् (for भुज°). — [d]) K4 दीनांस्तस्मा°; M4 दीप्तांस्तस्मा°. Ñ V1 B D प्रदीप्ताद्व्रसुरेतसः (D2 as in text; D5 तस्मादुद्धूतसासनात्).

3 D5 om. 3. — [b]) B3 यथाहरत् (m as in text); G3 जहार तत्. — [d]) K D2 ब्रवीहि (cf. v. l. 1) तं (Ko.4 मे; K3 D2 तत्); Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 [ऽ]भिधत्स्व मे. G2 नः; G4–6 M1 तत् (for मे).

4 Ko om. सूत उ°. K1 (with prefixed श्री) D3 S सूतः; Ñ V1 B1.3.4 Da Dn D1 सौतिरु°. — S transp. 4 (with सूत उवाच) and 5. — [a]) K1 एतदा° (cf. 45). B Da D4.6.7 M1 transp. आख्या° and आस्ती° (cf. v. l. 8, 45). T °मास्तिक्यं. D3 एतदाग्निकमाख्यानं. — [b]) K1 यत्र तत्; K2.4 अत्रै°; K3 Ñ V1 B1 Dn D1 G2.4.5 यथै° (Dn3 यथाव°); B2.3 D3.4.6.7 G3 M (except M1) यदे°; D2.5 यच्चै°. S बुधैः (for द्विज). — After 4, G3.6 M ins. an additional colophon.

5 S transp. 4 and 5 (cf. v. l. 4), and om. शौनक उ°. K1 om. उवाच. — [b]) G3.6 M1 मनोहरां. — [c]) K4 Ñ V1 B D पुराणर्षेः. — [d]) S तपस्विनः. — After 5, K1 ins. आदिपर्वणि.

6 T1 G2.4.5 om. सूत उ°; G1 missing. Ko.4 Ñ V1 B1.3.4 Da Dn D1 सौतिरु°; K1 (with prefixed श्री) T2 G1.3.6 M1–4 सूतः. — [a]) Ñ V1 B D (except D2.5) °मं विप्राः. — [b]) B4 G1 °णं प्रति°. — [d]) S (except M3.4) नैमिशा-; cf. 1. 1. 1, 3; 2. 71; 4. 1 etc. K (except Ko; K2 m as in text) Ñ V1 B1 m.2 (m as in text). s D (except Da) M (M3 *inf. lin.* as in text) -वासिषु (D5 °नं); G6 -वासिभिः.

7 [a]) K2.4 D2 प्रणोदितः; K3 संचो°. — [b]) S रोम° (cf. v. l. 1. 1. 1, 5; 2. 70; 4. 1 etc.). — [d]) B3 m Dn D3.4.6 S (except G6) ब्राह्मणेष्विद°.

8 [b]) M5 यथा तथा. — [c]) K1 T G4.5 M1 transp. आस्ती° and आख्या° (cf. 4, 45 and v. l.). — After 8, N G (except G3.6) ins.:

249* कथयिष्याम्यशेषेण सर्वपापप्रणाशनम् ।

9 [a]) K1 पितेह्यासी°; B Da D3.4.6.7 पिता चासी°

जरत्कारुरिति ख्यात ऊर्ध्वरेता महानृषिः ।
यायावराणां धर्मज्ञः प्रवरः संशितव्रतः ॥ १०
अटमानः कदाचित्स स्वान्ददर्श पितामहान् ।
लम्बमानान्महागर्ते पादैरूर्ध्वैरधोमुखान् ॥ ११
तानब्रवीत्स दृष्ट्वैव जरत्कारुः पितामहान् ।
के भवन्तोऽवलम्बन्ते गर्तेऽस्मिन्वा अधोमुखाः ॥१२
वीरणस्तम्बके लग्नाः सर्वतः परिभक्षिते ।
मूषकेन निगूढेन गर्तेऽस्मिन्नित्यवासिना ॥ १३

पितर ऊचुः ।
यायावरा नाम वयमृषयः संशितव्रताः ।
संतानप्रक्षयाद्ब्रह्मन्नधो गच्छाम मेदिनीम् ॥ १४
अस्माकं संततिस्त्वेको जरत्कारुरिति श्रुतः ।
मन्दभाग्योऽल्पभाग्यानां तप एव समास्थितः ॥१५
न स पुत्राञ्जनयितुं दारान्मूढश्चिकीर्षति ।
तेन लम्बामहे गर्ते संतानप्रक्षयादिह ॥ १६
अनाथास्तेन नाथेन यथा दुष्कृतिनस्तथा ।

C. 1. 1039
B. 1. 13. 21
K. 1. 13. 21

— ^{b}) Ko.2 (m as in text). 3.4 D2.5 °समद्युतिः; T G3.6 पितामहसमो भुवि; G1 illegible; G2.4.5 पितामहसमप्रभुः (G4 °भः); M2-5 °समो भुवि. — ^{c}) Ko.4 D2.5 जिताहारः. — ^{d}) D2.5 °स्यभिरतः. Dn3 T2 G2.5.6 रतस्तदा; M4 यतः स°.

10 ^{b}) K महामुनिः (K1 °ऋषिः); Ñ V1 B D (except D2.5) °तपाः. — ^{cd}) D5 om. 10^{cd}. K3 ins. 10^{cd} in marg. *sec. m.* Ko धर्मज्ञः प्रभवः; K1.2 °ज्ञः प्रसवः; K3 प्रभवो धर्मज्ञः; Ñ V1 B 1.3-5 Dn D1.3.4.6.7 प्रवरो धर्मज्ञः (by transp.); B2 Da प्रवरः प्रसवः; T G °ज्ञः सततं. K (except K1) Da2 Dn1.n2 D1.4 शंसित° (cf. 1. 1. 2, 53; 11. 3 etc.). — After 10, K3 (om. lines 1-5) Ñ V1 B Da Dn D1-4.5 (om. line 1). 6.7 ins.:

250* स कदाचिन्महाभागस्तपोबलसमन्वितः ।
चचार पृथिवीं सर्वां यत्र सायंगृहो मुनिः ।
तीर्थेषु च समाप्लावं कुर्वन्नटति सर्वशः ।
चरन्दीक्षां महातेजा दुश्चरामकृतात्मभिः ।
वायुभक्षो निराहारः शुष्यन्ननिमिषो मुनिः । [5]
इतस्ततः परिचरन्दीप्तपावकसप्रभः ।

[Cf. beginning of adhy. 41. — (L. 2) B Da कृत्स्नां (for सर्वां). B1m.2 (m as in text) यत्र तत्र स्थितो मुनिः. — (L. 4) Ñ1 B (except B1) Da D4.6 °रां तपसि स्थितः (B5m as in text); V1 D2.5 °रां तीव्र(V1 °र्थे)विक्रमः; D3.4.6.7 °रं तप आश्रि(D4.6 °स्थि)तः (for °रामकृतात्मभिः).]

11 ^{ab}) Ñ V1 D (except Da) T2 transp. स and स्वान्. G2 च (for स). G3 °चिच्च ददर्श स्वपिता°. — K1 G4 (hapl.) om. 11^{c}-12^{b}; D5 (? hapl.) om. 11^{d}-12^{c}. — ^{d}) Ñ V1 B Da Dn D3.4.6.7 M (except M2.4) अवाङ्मुखान्; D1 पराङ्मु°. K3 corrupt.

12 K1 G4 om. 12^{ab}; D5 om. 12^{abc} (cf. v. l. 11). — ^{a}) D2 ततोऽब्र°. Dn3 प्राब्रवीत्स च दृ°. — ^{b}) T2 G3 महातपाः; G6 प्रतापवान् (for पिता°). G5 repeats 12^{ab} after 17^{ab}. — Before 12^{cd}, B3 D4 ins. जरत्कारुरुवाच; T2 G (except G2.6) जरत्कारुः. — ^{cd}) Ko (hapl.) om. 12^{d}-13^{c}. K1 corrupt. K4 -त्र लंबंते; T2 -भिलं°; G3 प्रलं°. G6 M3 के वै (M3 वा) भवंतो लंबंते. Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 M1.3.4 ह्यस्मिन्; M5 -त्य° (for ऽस्मिन्वा). K3.4 D2 T2 G2.3.6 M3 वै (for वा). T2 G2.3.6 M2 ह्यधो°. D5 कस्मिन्वै मध्यधो°. K2 लंबमाना महागर्ते किं भवंतो अधोमुखाः.

13 Ko om. 13^{abc} (cf. v. l. 12); M1 om. 13. — ^{c}) The MSS. vary at random between मूषकेन and मूषि°. — ^{d}) G3 °त्यपातिताः.

14 K1 S om. ऊचुः. — ^{a}) G3 नाम पराः. — ^{b}) K (except K1) B4 Dn1 D1.4 (by corr.). 6.7 T1 शंसित° (cf. v. l. 1. 1. 2; 13. 10 etc.). — ^{c}) K D2.5 °नस्य क्षया°. T G2.3 °नप्रेक्ष(G2 °प)या ब्र°. Cf. 16^{d} and v. l. — ^{d}) B1.2.4 Da गच्छेम. — K4 ins. after 14: D3.4.6.7, after 17^{ab}:

251* येषां तु संततिर्नास्ति मर्त्यलोके सुखावहा ।
न ते लभन्ते वसतिं स्वर्गे पुण्यव्रता अपि ।

15 ^{a}) K D2.5 संततात्त्वेको; B3 Da1 °तिर्ह्येको. — ^{b}) K3 श्रुतिः; Ñ V1 B D (except D2.5) T G1-3 स्मृतः. — ^{c}) M1.3 मंदभागो. — Ko om. 15^{d}-16^{c}. — ^{d}) Ñ V1 B D (except D2) तप एकं. Ñ V1 B (B4 marg.) Da D3.4 G6 समा(B4 orig. मया)श्रितः; D1 समन्वितः.

16 Ko om. 16^{abc} (cf. v. l. 15). — ^{a}) D5 स प्रजां; D7 सत्पुत्रान्; G5 M2.4.5 स पुत्रं. — ^{b}) G3 दारांश्चाथ चि°. — ^{c}) K1 ततो (for तेन). D2.5 सर्वे (for गर्ते). — ^{d}) Dn D1 °नस्य क्ष°. D2.5 गर्ते संतानसंक्षयात्. Cf. 14^{c} and v. l.

17 ^{a}) G3 °स्तेन पितरः. — After 17^{ab}, D3.4.6.7 ins. 251* (cf. v. l. 14). G5 repeats 12^{ab} after 17^{ab}.

C. 1. 1039 B. 1. 13. 21 K. 1. 13. 22

कस्त्वं बन्धुरिवास्माकमनुशोचसि सत्तम ॥ १७

ज्ञातुमिच्छामहे ब्रह्मन्को भवानिह धिष्ठितः ।
किमर्थं चैव नः शोच्याननुकम्पितुमर्हसि ॥ १८

जरत्कारुरुवाच ।

मम पूर्वे भवन्तो वै पितरः सपितामहाः ।
ब्रूत किं करवाण्यद्य जरत्कारुरहं स्वयम् ॥ १९

पितर ऊचुः ।

यतस्व यत्नवांस्तात संतानाय कुलस्य नः ।
आत्मनोऽर्थेऽस्मदर्थे च धर्म इत्येव चाभिभो ॥ २०

न हि धर्मफलैस्तात न तपोभिः सुसंचितैः ।
तां गतिं प्राप्नुवन्तीह पुत्रिणो यां व्रजन्ति ह ॥ २१

तद्दारग्रहणे यत्नं संतत्यां च मनः कुरु ।
पुत्रकास्मन्नियोगात्त्वमेतन्नः परमं हितम् ॥ २२

जरत्कारुरुवाच ।

न दारान्वै करिष्यामि सदा मे भावितं मनः ।
भवतां तु हितार्थाय करिष्ये दारसंग्रहम् ॥ २३

समयेन च कर्ताहमनेन विधिपूर्वकम् ।
तथा यद्युपलप्स्यामि करिष्ये नान्यथा त्वहम् ॥२४

सनाम्नी या भवित्री मे दित्सिता चैव बन्धुभिः ।
भैक्षवत्तामहं कन्यामुपयंस्ये विधानतः ॥ २५

दरिद्राय हि मे भार्यां को दास्यति विशेषतः ।
प्रतिग्रहीष्ये भिक्षां तु यदि कश्चित्प्रदास्यति ॥ २६

एवं दारक्रियाहेतोः प्रयतिष्ये पितामहाः ।
अनेन विधिना शश्वन्न करिष्येऽहमन्यथा ॥ २७

तत्र चोत्पत्स्यते जन्तुर्भवतां तारणाय वै ।
शाश्वतं स्थानमासाद्य मोदन्तां पितरो मम ॥ २८

— K_4 repeats पितर ऊचुः before 17^{cd}. — ^{c}) K_4 $\tilde{N}_1$ M_1 °रिहास्माकं. — ^{d}) D_1 सुव्रत; $D_{3.4.6.7}$ वा($D_{6.7}$ चा) नघ; G_1 पुत्रक (for सत्त°). D_5 °शोचितुमर्हसि (cf. 1. 1. 183 and v. l. 18 below).

18 D_5 om. 18. — ^{a}) T M (except M_1) °मिच्छाम (T M_5 °मि) तत्वेन. — ^{b}) K_1 T G $M_{1-3.5}$ तिष्ठति; $\tilde{N}$ V_1 B_{1-4} Dn $D_{1.3.4.7}$ M_4 Arjp नः स्थितः; $B_{1m.5}$ Da विष्टि°; D_6 संस्थि°; Cd as in text. — ^{d}) S (except T_1) °तुमिच्छसि ($G_{4.5}$ M_5 °ति). $\tilde{N}$ V_1 B Da Dn $D_{1.3.4.6.7}$ अनुशोचसि सत्तम (=17^{d}).

19 K_1 S om. उवाच. — ^{a}) $D_{3.4}$ मम सर्वे. G_1 पूर्वे भवंतो मम वै. — ^{c}) $D_{6.7}$ °ण्यत्र. — ^{d}) D_2 $G_{2.5}$ °रिति स्वयं; D_5 °रहं सुतः.

20 K_1 D_3 S om. ऊचुः. — After पितर ऊचुः, $D_{4.6.7}$ ins.:

252* पितरस्ते वयं तात संतारय कुलं स्वयम् ।

— ^{a}) $G_{2.3}$ °स्व वै महाभाग. — Ko (hapl.) om. 20^{b}–21^{a}. — ^{c}) G_6 वा (for च). — ^{d}) K_1 M_1 चाभिभोः; $\tilde{N}$ V_1 B D $G_{1.4}$ वा विभो ($G_{1.4}$ °भोः); M_6 चापि भोः. G_6 गृहमेधी भवाद्य भो.

21 Ko om. 21^{a} (cf. v. l. 20). — ^{a}) $G_{5.6}$ °बलैस्तात. — ^{b}) G_6 स्वसंचितैः. — ^{c}) M_1 न तां गतिं प्राप्नुवंति. — ^{d}) $K_{0.2-4}$ B_5 $D_{2.5}$ M हि; K_1 Dn D_1 वै; D_6 G_{4-6} च; G_{1-3} उत (for ह).

22 ^{a}) V_1 दारसंग्र°. — ^{b}) D_2 °त्यै च; G_2 °त्याश्च; G_6 °त्यर्थे. $G_{1.4.5}$ M °त्यर्थं च नः कुरु. — ^{c}) K_3 °योगार्थं; D_5 °गे त्वं; $G_{2.3}$ °गाच्च. T $G_{1.4-6}$ पुत्रक त्वां नियोक्ष्यामः (T_1 G_5 °म). — ^{d}) T_1 एवं नः; $G_{2.3}$ त्वमेव.

23 K_1 S om. उवाच. — ^{a}) M तु (for वै). $\tilde{N}$ V_1 B_3 D (except $D_{2.5}$) T $G_{1.6}$ M करिष्येह°; $B_{1.2.4.5}$ करोमीति. — ^{b}) T $G_{1.6}$ M (except M_1) इति मे. $\tilde{N}_1$ V_1 B_{3m} D (except Da $D_{2.5}$) न धनं जीवितार्थतः; $G_{4.5}$ बुद्धिर्मे तपसि स्थिता; Cd as in text. — ^{c}) T_1 हि (for तु).

24 ^{c}) Ko $\tilde{N}_1$ V_1 B_3 Dn $D_{6.7}$ यथा; D_5 ततः. D_2 यद्यपि ल°; $D_{6.7}$ -वदुपल°; M_1 -हमुपल°. — ^{d}) $\tilde{N}$ V_1 B D (except $D_{2.5}$) हि (for तु).

25 ^{a}) D_2 मन्नाम्ना; T $G_{1.4.5}$ स्वनाम्नी (T_2 °म्ना). $G_{2.3}$ सा हि जाया; M_1 (before corr.) सनामा वा. T_1 G_5 त्वा (for या). — ^{b}) D_5 दापिता; $G_{2.3}$ ई(G_3 वी)प्सिता. K $D_{2.5}$ बांधवैः. — ^{c}) The MSS. vary at random between भैक्ष- and भैक्ष्य- (cf. 1. 3. 36). T G_{3-5} भैक्षदत्ता°; G_2 चरन्भैक्षा°.

26 ^{a}) Ko तु; D_5 च (for हि). $G_{1.4-6}$ M (except M_1) मे कन्यां. G_2 जरत्कारुं मदीयाख्यां; G_3 जरत्कार्वीत्यभिधानं. — ^{b}) B_5 विधानतः.

27 ^{a}) $G_{2.3}$ °हेतौ; G_6 °योगे. — ^{b}) $\tilde{N}$ V_1 B Da $D_{3.4.6.7}$ यतिष्येहं. — ^{c}) K (except K_1) $D_{2.5}$ सम्यक् (for शश्वत्). — ^{d}) S करिष्ये नाहम°.

28 ^{a}) S तत्रोत्पत्स्यति चेज्जंतुः ($G_{2.3}$ यः पुत्रः). — ^{b}) D_5 यः (for वै). — ^{d}) T G M_1 मोदंतु. — After 28, B_2 (marg.)$_{.3}$ Da $Dn_{2.n3}$ ins. an additional colophon: इत्यादिपर्वणि आस्तीके; Dn_2 cont. ॥ ३७ ॥; Dn_3 ॥ ९३ ॥.

सूत उवाच ।
ततो निवेशाय तदा स विप्रः संशितव्रतः ।
महीं चचार दारार्थी न च दारानविन्दत ॥ २९
स कदाचिद्वनं गत्वा विप्रः पितृवचः स्मरन् ।
चुक्रोश कन्याभिक्षार्थी तिस्रो वाचः शनैरिव ॥ ३०
तं वासुकिः प्रत्यगृह्णादुद्यम्य भगिनीं तदा ।
न स तां प्रतिजग्राह न सनाम्नीति चिन्तयन् ॥ ३१
सनाम्नीमुद्यतां भार्यां गृह्णीयामिति तस्य हि ।
मनो निविष्टमभवज्जरत्कारोर्महात्मनः ॥ ३२
तमुवाच महाप्राज्ञो जरत्कारुर्महातपाः ।
किंनाम्नी भगिनीयं ते ब्रूहि सत्यं भुजंगम ॥ ३३
वासुकिरुवाच ।
जरत्कारो जरत्कारुः स्वसेयमनुजा मम ।
त्वदर्थं रक्षिता पूर्वं प्रतीच्छेमां द्विजोत्तम ॥ ३४
सूत उवाच ।
मात्रा हि भुजगाः शप्ताः पूर्वं ब्रह्मविदां वर ।
जनमेजयस्य वो यज्ञे धक्ष्यत्यनिलसारथिः ॥ ३५
तस्य शापस्य शान्त्यर्थं प्रददौ पन्नगोत्तमः ।
स्वसारमृषये तस्मै सुव्रताय तपस्विने ॥ ३६
स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ।
आस्तीको नाम पुत्रश्च तस्यां जज्ञे महात्मनः ॥ ३७
तपस्वी च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारगः ।
समः सर्वस्य लोकस्य पितृमातृभयापहः ॥ ३८
अथ कालस्य महतः पाण्डवेयो नराधिपः । C. 1. 1062 B. 1. 15. 5 K. 1. 15. 5

---

29 Ko.3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.2 सौतिरु°; K1 S (G3 with prefixed श्री) सूत:. — After उवाच, K3.4 D2 ins.:

253* इत्युक्तमात्रे वचने तथेत्युक्त्वा पितामहा: ।
अन्तर्धानं गता: सर्वे विस्मयं स ययौ मुनि: ।

— a) T2 विवाहाय (orig. prob. a gloss). Ñ V1 B (B3 m as in text) Da D3.4 Nilp यति:; M1 गत: (for तदा). — b) K (except K1) D2 स मुनि:. K (except K1) Dn1 D1.2.4 (by corr.).7 शंसित° (cf. v. l. 1. 1. 2; 13. 10, 14 etc.); G2 सर्वतो धृत:. — c) Ko.2 B5 D5 दारार्थं; K4 °र्थे. — d) D2.5–7 G2.3.7 °रान्स विंदति (D7 G3.7 °त); T G1.6 °रांस्त्ववविं°. K3 स च दारान्न (corr. to °न sec. m.) विंद°.

30 a) G2 °नं भिक्षु:. — b) K1 द्विज: (for विप्र:). Ko.2–4 D2 पितृणां च वच: (K3 D2 वचनं) स्म°. — d) K1 B4 शनैरिति; B3 °रिह; D3.4 S (except M1) शनै: शनै:.

31 b) K1 °दुद्दिश्य. T °नीं तत:. — cd) K1 om. 31^{cd}. G1 च (for स). G2.3 नवयौवनसंपन्नां सनाम्नीमिति चिं°.

32 a) K3 स्वनाम्नी°. Ñ V1 B (except B5) D (except D2.5) °म्नीं चोद्यतां; G6 °म्नीमुत्तमां.

33 B5 om. 33^{ab}. — b) K1 महत्तपा:; G4–6 °मना:. — After 33^{ab}, D4 marg. *sec. m.* ins. जरत्कारुरुवाच. — c) D3 भगिनी चेति.

34 K1 S om. उवाच. — After 34^{ab}, N (except Ñ1 B1.4 Da) ins.:

254* प्रतिगृह्णीष्व भार्यार्थे मया दत्तां सुमध्यमाम् ।
[D5 गृह्णीष्व भद्रं ते भूयान्मया.]

— cd) G2.3 °क्षिता चेयं पत्न्यर्थे तु द्वि°. — K Ñ V1 B1 (marg.).2.5 D (except Da) G (except G3.6) ins. after 34: B3 marg., after 36:

255* एवमुक्त्वा तत: प्रादाद्भार्यार्थे वरवर्णिनीम् ।
[Dn3 D4 ins. सौतिरुवाच before 255*.]

— After 255*, K4 (marg.) Ñ B1 (marg.).2.5 Dn D (except D2.5) ins. (for the first time) 37^{ab}. In Dn the first occurrence of 37^{ab} is followed by an additional colophon.

35 Ko.3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.2.4m सौतिरु°; K1 Da2 T G (G2–5 om.) M सूत:. — a) Ñ B2–4 Da च; B1.5 D1.3.4.6.7 तु (for हि). — c) K1 यज्ञे वै; D5 वै यज्ञे. — d) D5 प्रज्वाल्यानिल°.

36 a) G2.3 तस्य कोपस्य. — b) D5 पन्नगेश्वर:; M1.5 भुजगो°. — d) Ko.4 सुप्रीताय; G4–6 °वृत्ताय; M1.5 संप्रधार्य. K1 द्विजन्मने; V1 Dn D1S महात्म°. — After 36, B3 marg. ins. 255* (cf. v. l. 34).

37 a) B3m तां वरयामास. — c) Here and below (wherever the name occurs) the majority of S write अस्तीक-. M2.3 D3.4 °कनामा. G2–5 तु (for च). — d) K1 द्विजन्मन:; K2 °तपा:; B3 Dn (except Dn3) G6 °मना:.

38 a) G4.5 यशस्वी (for महा°).

39 Before 39, T2 G4.5 M1.5 ins. सूत:. — a) Ñ V1 B D (except D2.5) अथ दीर्घस्य कालस्य. — c) D3.4 महासत्रं; G2 °रंभ:. — d) B3 °त्रं महाद्युति:. D3.4 T G1.3–6 श्रु(T2 स्मृ)तं. G2 यज्ञा: सर्पश्रुतिस्मृति: (sic).

C. 1. 1062
B. 1. 15. 5
K. 1. 15. 5

आजहार महायज्ञं सर्पसत्रमिति श्रुतिः ॥ ३९
तस्मिन्प्रवृत्ते सत्रे तु सर्पाणामन्तकाय वै ।
मोचयामास तं शापमास्तीकः सुमहायशाः ॥ ४०
नागांश्च मातुलांश्चैव तथा चान्यान्स बान्धवान् ।
पितॄंश्च तारयामास संतत्या तपसा तथा ।
व्रतैश्च विविधैर्ब्रह्मन्स्वाध्यायैश्चानृणोऽभवत् ॥ ४१
देवांश्च तर्पयामास यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
ऋषींश्च ब्रह्मचर्येण संतत्या च पितामहान् ॥ ४२
अपहृत्य गुरुं भारं पितॄणां संशितव्रतः ।
जरत्कारुर्गतः स्वर्गं सहितः स्वैः पितामहैः ॥ ४३
आस्तीकं च सुतं प्राप्य धर्मं चानुत्तमं मुनिः ।
जरत्कारुः सुमहता कालेन स्वर्गमीयिवान् ॥ ४४
एतदाख्यानमास्तीकं यथावत्कीर्तितं मया ।
प्रब्रूहि भृगुशार्दूल किं भूयः कथ्यतामिति ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

शौनक उवाच ।

सौते कथय तामेतां विस्तरेण कथां पुनः ।
आस्तीकस्य कवेः साधोः शुश्रूषा परमा हि नः ॥ १
मधुरं कथ्यते सौम्य श्लक्ष्णाक्षरपदं त्वया ।

---

40 a) T2 °त्ते यज्ञे. — cd) T G1.2 M1.5 मोक्षया°. Ñ V1 B Da D3.4.6.7 G6 M1.5 ताञ्(M5 याञ्)छापादा° (B4 तान्सर्पाना°); Dn D1 तान्नागाना°; G2-5 तच्छापमा°. D2.5 G6 स; G2.3 तु (for सु-). K3 Dn D1.2.5 S (except G1 M1.3.5) -तपाः (for -यशाः).

41 a) K (except K3) नागान्स-; Ñ B D भ्रातृंश्च (D2 नागान्स्व-; D5 as in text). M1.5 चापि (for चैव). — b) K0.4 D2 चान्यांश्च (D2 °स्व-); D5 -न्यांश्चापि; T G1-3.6 M2-4 संबंधि-; M1.5 चार्यान्स. K1 Ñ B Da Dn D1.3.4.6.7 तथैवान्या(Ñ B3 °र्या)न् स पन्नगान् (K1 स्वबांधवान्). — M1 om. 41^{cdef}. — e) M2.4 कारयामास. — D4 ins. 41^{d}–42^{a} in marg. *sec. m.* (hapl. omission).

42 For D4 cf. v. l. 41. — a) G1 M1 वेदांश्च. M1 तोपयामास.

43 a) Da अपकृत्य; D2 अपा°. — b) B4 भ्रातॄणां; M1 गुरू°. — b) K Dn D1.2.4 (by corr.) शंसित° (K1 स महातपाः); cf. v. l. 1. 1. 2; 13. 10, 14 etc. — d) K1.2 D5 स(K1 स्व)हितैः. Ñ V1 B3-5 Da D3.4.6.7 G2-5 M (except M1) तैः; G1 स्व- (for स्वैः).

44 K0 om. 44. — a) D6.7 तु (for च). — b) V1 विभुः; T1 मुनेः (for मुनिः). — D3 om. from 44^{c} to end of the adhy. — c) K3 M2.4 स (for सु-). — d) B6 मुद्मीयि°. K2 Ñ V1 Dn D1.6 (by corr.) S °मेयिवान्.

45 Before 45, D2.5 ins. सूत उवाच. — D3 om. 45 (cf. v. l. 44). — a) B Da D4.6.7 M (except M3) transp. आख्या° and आस्ती° (cf. v. l. 4, 8). — b) Dn D1.4.6.7 G6 यथावत्कथितं; G2.3 भवतः श्रावितं; M1 संक्षेपात्की°. — c) K1 मुनिशा°; M5 किल शा°. — d) K3 Dn D1 किमन्यत्; B Da D4.6.7 भूयः किं (by transp.). — K (except K1) Ñ V1 B5 Dn D1.2.5 कथयामि ते; S (except G4-6) श्रोतुमिच्छसि.

Colophon: K0-2.4 इ° श्रीम° (K1 om. इ° श्री°) आदि° आस्तीके; K3 इ° श्रीम° आदि° जरत्कारुसंतानप्रशंसा नामाध्यायः (cont. *sec. m.* ॥ ११ ॥); Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° आस्तीकपर्वणि सर्पाणां मातृशापप्रस्तावे पंचदशो° ॥ १५ ॥; B1-4 Da D1.3.6.7 इ° महा° (B2.4 D1.3.6.7 om. म°) आदि° आस्तीके (B1.2 cont. ॥ १४ ॥); B5 D4 इ° आस्तीके (D4 marg. *sec. m.* cont. त्रयोदशो°); Dn T1 इ° आदि° आस्तीके पंचदशो° (Dn2 om. पंच°; T1 reads द्वादशो°; Dn3 cont. ॥ १५ ॥); D2.5 आदि° आस्तीके (D5 marg. cont. ॥ १४ ॥); T2 G1.4.5 इ° श्रीम° (G1.4 om. श्री°) आदि° (G1.5 om. आ°) आस्तीके (G5 om. आ°) कथासंक्षेपो नाम प्रथमो° (T2 एकादशो°); G2.3.6 इ° श्रीम° (G6 om. श्री°) आदि° (G3 om. आ°) आस्तीके (G3 interp. पर्वणि) द्वितीयो°; M इ° आस्तीके (M1 interp. कथासंक्षेपो नाम) द्वितीयो° (M3 *sup. lin. sec. m.* प्रथमो°). — For B2.3 Da Dn cf. v. l. 28, 34; for G3.6 M cf. v. l. 4 also.

14

[☞ Here begin the collations of a newly acquired Nepālī MS. Ñ3.]

1 T2 G3 om. शौनक उ°. K1 D6 S (except M8) om. उवाच. — a) K3 D2 S कथय तत्त्वेन; Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 त्वं कथयस्वेमां. — b) K2m S कथामिमां. — Ñ3 reads 1^{c}–6^{f} after 1. 13. 44^{ab}. — c) M1 तु वै (for कवेः). K2 D2.3 T G2-5 M1 साधो. — d) G2 परं कौतूहलं हि नः.

प्रीयामहे भृशं तात पितेवेदं प्रभाषसे ॥ २
अस्मच्छुश्रूषणे नित्यं पिता हि निरतस्तव ।
आचष्टैतद्यथाख्यानं पिता ते त्वं तथा वद ॥ ३

सूत उवाच ।

आयुष्यमिदमाख्यानमास्तीकं कथयामि ते ।
यथा श्रुतं कथयतः सकाशाद्वै पितुर्मया ॥ ४
पुरा देवयुगे ब्रह्मन्प्रजापतिसुते शुभे ।
आस्तां भगिन्यौ रूपेण समुपेतेऽद्भुतेऽनघे ॥ ५
ते भार्ये कश्यपस्यास्तां कद्रूश्च विनता च ह ।
प्रादात्ताभ्यां वरं प्रीतः प्रजापतिसमः पतिः ।
कश्यपो धर्मपत्नीभ्यां मुदा परमया युतः ॥ ६
वरातिसर्गं श्रुत्वैव कश्यपादुत्तमं च ते ।
हर्षादप्रतिमां प्रीतिं प्रापतुः स्म वरस्त्रियौ ॥ ७
वव्रे कद्रूः सुतान्नागान्सहस्रं तुल्यतेजसः ।
द्वौ पुत्रौ विनता वव्रे कद्रूपुत्राधिकौ बले ।
ओजसा तेजसा चैव विक्रमेणाधिकौ सुतौ ॥ ८
तस्यै भर्ता वरं प्रादादध्यर्धं पुत्रमीप्सितम् ।
एवमस्त्विति तं चाह कश्यपं विनता तदा ॥ ९
कृतकृत्या तु विनता लब्ध्वा वीर्याधिकौ सुतौ ।
कद्रूश्च लब्ध्वा पुत्राणां सहस्रं तुल्यतेजसाम् ॥ १०

C. 1. 1050
B. 1. 16. 12
K. 1. 16. 12

---

2 a) G2 परमं क°. Ko सम्यक्; D2.5 G6 M1 सौते; G1 सूत (for सौम्य). — b) Ko मधुराक्षर°; B4 सूक्ष्मा°. G2.3 °पदान्वितं. — c) K4 Da1 Dn (except Dn2) D3.6.7 T G M1 प्रिया° (G2.3 प्रियमाह). M (except M1) वयं ता°. — d) S (except G6) त्वं (for इदं). Ñ3 प्रभाषतः. K (except K1) D2.5 पितृवत्ते प्रभाषतः.

3 a) D3.4 °णे पूर्वं. — c) K3m (*sec. m.*) आचचक्षे; Da1 T2 G1-3 M1 आचष्टे तद्; D6.7 °ष्टैनं (for °ष्टैतद्). B5 °न्यायं; G2.3 °ज्ञानं; M1.5 यदा° (for यथा°). — d) T G2.3 पिते(T1 °त्रे)व. Ñ1 तत् (for त्वं).

4 Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1 सौतिरु°; K1 D3 S सूतः. — a) K1.4 Ñ B1m.3.4 Dn D1-5 S आयुष्मन्. K4 परम्; Ñ3 अयम्; B4 अहम्; T एतद् (for इदम्). — d) T2 च; M (except M1) मे (for वै). B1 T2 G2.3 M1 मम; M2-5 तथा (for मया).

5 a) Ko.2.4 कृतयुगे. G2.3 विप्र; M2 *sup. lin.* कन्ये (for ब्रह्मन्). M4 ins. कन्ये पितामहसुते between ब्रह्मन् and प्रजा° (in b). — b) Ñ1.3 T G1-6 M (M2 *sup. lin.* as in text) पितामहसुते; G2.3 दक्षकन्ये भृशं. K1 तदा; D2 G1 M1 उभे (for शुभे). — d) K1 तदानघे; K2m -द्भुतेन ते; K4 (by corr.) B1-4 Da Dn D1.3.4 M1 -द्भुतेनघ; Ñ1.2 उभेनघ; V1 B3m शुभेनघ; D6.7 -द्भुतेन ह; G1 तपोधने; G4.5 M2.3.5 तपोधन (M2 *sup. lin.* नघेद्भुते, which M4 ins. before तपोधन); G6 -द्भुते तदा. Ko संपन्ने चाद्भुतेन वै; T G2.3 मुमुदाते तदानघ (T1 तपोधनं; T2 तपोधने).

6 a) D5 द्वे (for ते). Ñ3 नार्यौ (for भार्ये). Here and below (generally) S काश्यप-. — b) K2 कद्रूर्विनतया सह; G2 कद्रवद्विनता सह. — c) K3 G2.3.6 M वरौ; Ñ3 च यो. D5 प्रीत्या. — d) G6 पितामहसमः. G1 °मः प्रभुः. — K3 (hapl.) om. 6^{e}–7^{a}. — f) M3.5 °मयान्वितः. Ko.1.4 D2.5 G6 M1 परया च (Ko.4 स; M1 वै) मुदान्वितः; K2 Ñ3 परया मुदयान्वितः; T G4.5 सम्यक्प्रीत्या समन्वितः.

7 a) K3 om. 7^{a} (cf. v. l. 6). Ñ1 वराभिसंगं; Ñ2 V1 Cd °भिसर्गं. B1.3.4 Dn श्रुत्वैवं; M1 °तं. — b) G2.3 °दुत्तरं. B Da D3.4.6 तु; D2.5 हि (for च). K2 हितैः; D7 सुते (for च ते). — G3 om. 7^{cd}. — c) Ñ2 V1 B Da D3.4.6.7 °दभ्य(B3-5 °प्य)धिकां; D5 °च प्रतिमां; M2 °दवाप्नुयां (*sup. lin.* as in text). — d) B5 D5 ते; D6 च (for स्म). D2 वरे.

8 b) B D (except D2.5) तुल्यवर्चसः. — d) D5 बलैः; M5 °लौ. — e) K1 Dn D1 तेजसा वपुषा (K1 तपसा) चैव; Nilp as in text. — f) Ñ3 °मे चाधिकौ. K2 उभौ (m as in text); Ñ1.2 B D (except D2.5) G2.3 M (except M1) च तौ (for सुतौ). — After 8, K4 (marg.) D4 (marg. *sec. m.*) ins.:

256* भवतो भवतो युक्तौ प्रसादात्तनयौ मम ।

9 M1 om. 9^{a}–10^{b}. — b) K4 Ñ1.2 V1 B Da D1 T2 अत्यर्थं; Da D3.4.6 अत्यंतं; D5 तदर्थं (for अध्यर्धं). Ñ3 T2 ईदृशं (for ईप्सि°). K1 अवध्यं सुतमी°; T1 ददृशाते भविष्यतः; G M (M1 om.) ई(M5 की)दृशौ तौ (G4.5 M2-5 ते) भविष्यतः. — c) K2 Ñ3 B4.5 D6 T1 G2.3 प्राह (for चाह). — d) G2.3 तथा. — D5 ins. after 9: Ko.2.4, after 11:

257* उक्ते समाहिते गर्भावेतौ धारयतस्तदा ।
[Ko सुतौ; K2.4 शुभौ (for तदा).]

N (except Ñ1.3) ins. after 9 (D5 after 257*):

258* यथावत्प्रार्थितं लब्ध्वा वरं तुष्टाभवत्तदा ।

10 M1 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — a) K1 D6.7 च (for तु). T1 G4.5 M (M1 om.) सा प्रीता चाभवत्तौ तु.

C. 1. 1080
B. 1. 16. 12
K. 1. 16. 12

धार्यौ प्रयत्नतो गर्भावित्युक्त्वा स महातपाः ।
ते भार्ये वरसंहृष्टे कश्यपो वनमाविशत् ॥ ११
कालेन महता कद्रूरण्डानां दशतीर्दश ।
जनयामास विप्रेन्द्र द्वे अण्डे विनता तदा ॥ १२
तयोरण्डानि निदधुः प्रहृष्टाः परिचारिकाः ।
सोपस्वेदेषु भाण्डेषु पञ्च वर्षशतानि च ॥ १३
ततः पञ्चशते काले कद्रूपुत्रा विनिःसृताः ।
अण्डाभ्यां विनतायास्तु मिथुनं न व्यदृश्यत ॥ १४
ततः पुत्रार्थिनी देवी व्रीडिता सा तपस्विनी ।
अण्डं बिभेद विनता तत्र पुत्रमदृक्षत* ॥ १५
पूर्वार्धकायसंपन्नमितरेणाप्रकाशता ।
स पुत्रो रोषसंपन्नः शशापैनामिति श्रुतिः ॥ १६
योऽहमेवं कृतो मातस्त्वया लोभपरीतया ।
शरीरेणासमग्रोऽद्य तस्माद्दासी भविष्यसि ॥ १७
पञ्च वर्षशतान्यस्या यया विस्पर्धसे सह ।
एष च त्वां सुतो मातर्दास्यत्वान्मोक्षयिष्यति ॥ १८
यद्येनमपि मातस्त्वं मामिवाण्डविभेदनात् ।
न करिष्यस्यदेहं वा व्यङ्गं वापि तपस्विनम् ॥ १९
प्रतिपालयितव्यस्ते जन्मकालोऽस्य धीरया ।
विशिष्टबलमीप्सन्त्या पञ्चवर्षशतात्परः ॥ २०

— b) G2.3 कद्रू भार्याधिका (G2 °कान्) सुतान्. — d) Ko.2-4 D2 दीप्त°; Dn D1.3-7 °वर्चसां.

11 b) K4 Ñ3 B4 D2.3.5-7 G2.3 सु- (for स). K3 महायशाः; B3 °बलाः. — c) D6 द्वे (for ते). K1 V1 Dn D5 °संतुष्टे; M1 परिसंतुष्टे. Ñ1.2 B (B1m as in text) Da वरं प्रदाय भार्याभ्यां; T G1-3 M2-5 भार्ये परमसंहृ(G3 °सृ)ष्टे. — After 11, Ko.2.4 ins. 257* (cf. v. l. 9).

12 Before 12, K1 D3 ins. सूतः; Ñ2 V1 Dn D1 सौतिरु°; B1m.2.3 D2.4.6.7 सूत उ°. — a) K3 °न गच्छता. — b) Ko.1 B4 च शतां (Ko शती; B4 शतीर्) दश; M (except M1) दश वै शतं; Cd दशतीर्दश (as in text). T2 G1.2.4.5 अंडान् (G2 अस्यां) दश शतान्यथ (G2.4.5 °था). — c) Ko.2.4 Ñ1.2 B Da D3.4.6.7 चिप्रर्षे; G2.3 च तदा. — d) Ko Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 G2.3 द्वे चांडे; K1.2.4 D2.5 T G1.4-6 M द्वे त्वंडे; K3 alone as in text. K1.3 D2.5 G6 M तथा.

13 a) K1 तयोस्त्वंडानि; G4-6 ततोप्यं°; M1 तत ह्यं° (sic). D5 तयोरंडं समदधुः. — b) G2 निर्दिष्टाः. Ko.1.4 Ñ3 D3 T G2.4.6 M2 °चारकाः. — c) G2.3 सौवर्णादिषु; G4-6 °स्नेहेषु; M2.3 (both *inf. lin.*) घृतपूर्णेषु; M4 lacuna. T G2.3 कुंभेषु; G1.4-6 M कुंडे°. — d) Ñ1.2 B Da D3.6.7 उत; Ñ3 S (except G6) तु; D5 वै (for च).

14 a) S °ते पूर्णे (G1.6 M1 वर्षे). — b) K1 विनिर्ययुः. — c) S (except G1.6 M1) अंडेभ्यो. — d) Ko.2.4 न प्रदृ°; B3 च न दृ°; M1 नाभ्यदृ°.

15 a) V1 पुत्रं विना दे°. — b) K1 अपि; Ñ1.2 V1 Dn D1 T G1.5 च (for सा). — c) B4 तूर्णं (for अण्डं). V1 सहसा (for विन°). — d) Ko D2 T G6 अदृश्य°; K1 ददर्श सा; K2.4 Ñ V1 Dn D1.5 G1.4.5 M अपश्य°; B Da D3.4.6.7 ददर्श ह (for अदृक्षत*). K3 तत्र पुत्रस्त्वजायत; G2.3 क्रोधेन महतान्विता.

16 a) Da Cd अध्यर्ध°; D5 °संविघ्नं; G4.5 °संपूर्णं; Dn (erroneously) Nilp as in text. T पूर्वार्धेनाति(T2 °र्धे काय)सं°. — b) K1 T2 G1.6 M1 °काशितं; K4 T1 M3 °शिता; D5 °शतां. G2 उदरेण प्रकाशत (sic). — c) K (except K1) Ñ3 B3 D2-7 रोषसंतप्तः; Ñ1.2 V1 B (B3 marg.) M1 °रब्धः; Da °बद्धः; Dn क्रोधसंरब्धः; T G4.5 °युक्तः; M3 °पूर्णः; M5 °रब्धं. — d) G2 इतः श्रुतः; G6 इति श्रुतं.

17 Before 17, B3 D4 (marg.) ins. पुत्र उवाच. — a) B4 S (except G1.5 M1) सोहम्. — b) Ñ3 लोभाभिभूतया; G3 °विनीतया. B4 त्वं मामंडविभेदनात् (m त्वया मोहपरीतया); cf. 19b. — c) K3 °समग्रोयं; Ñ2 B1m.3.4 Dn D1.2.5 G2.4.5 M2.3 (*inf. lin.*).4.5 °ग्रेण.

18 b) Ko.2.4 °या वै स्प°; M1 °तिस्प°; M2 °पिस्प°. T2 सदा (for सह). — c) Ñ3 (before corr.) तु (for च). D6 त्वां च (by transp.). G2.3 M3 त्वत्सुतो भूयः (M3 मातः). — d) Ko.2.4 D2.5 M1 दासत्वात्; K1 Dn D1.3.4.6.7 G1.4.5 दासी°; Ñ1.2 V1 B Da दास्याद्वै; G3 दास्यां त्वां; G6 दास्यकात्; M2-4 दास्यात्त्वां. K1.3 Dn D2.5 T1 मोचयि°. G2 दास्यं त्वां परिमोक्ष्यति.

19 a) Ko.2 B2 यद्येतदपि; Ñ B1.3-5 Da D6.7 M1 °तमपि; D3.4 (m as in text) °वमपि; D5 तदेनम°. — c) Ko °स्यदेहत्वात्; Ñ1 V1 B D (except D2) °स्यनंगं वा; G1 °स्यर्धदेहं. K4 त्वं (for वा). — d) Ko Dn D5 चापि; D2 चैनं (for वापि). B5 D3.4.6.7 यशस्विनं; D2.5 G1.4.5 °स्विनी.

20 a) K1 तत् (for ते). — c) K3.4 Ñ1.2 V1 B3 D (except Da Dn3) S (except T1 G2) विशिष्टं. S (except T1) फलम् (for -बलम्). M3 इच्छंत्या. — d) Ko

एवं शप्त्वा ततः पुत्रो विनतामन्तरिक्षगः ।
अरुणो दृश्यते ब्रह्मन्प्रभातसमये सदा ॥ २१
गरुडोऽपि यथाकालं जज्ञे पन्नगसूदनः ।
स जातमात्रो विनतां परित्यज्य खमाविशत् ॥ २२
आदास्यन्नात्मनो भोज्यमन्नं विहितमस्य यत् ।
विधात्रा भृगुशार्दूल क्षुधितस्य बुभुक्षतः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

सूत उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु भगिन्यौ ते तपोधन ।
अपश्यतां समायान्तमुच्चैःश्रवसमन्तिकात् ॥ १
यं तं देवगणाः सर्वे हृष्टरूपा अपूजयन् ।
मथ्यमानेऽमृते जातमश्वरत्नमनुत्तमम् ॥ २
महौघबलमश्वानामुत्तमं जवतां वरम् ।
श्रीमन्तमजरं दिव्यं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥ ३
शौनक उवाच ।
कथं तदमृतं देवैर्मथितं क्व च शंस मे ।
यत्र जज्ञे महावीर्यः सोऽश्वराजो महाद्युतिः ॥ ४
सूत उवाच ।
ज्वलन्तमचलं मेरुं तेजोराशिमनुत्तमम् ।

C. 1. 1098
B. 1. 17. 5
K. 1. 17. 5

D5 °शतोपरः; K1 °शतीपरा; K2 °शतोरपि; Ñ1.2 °शतानि ह. K3.4 B5 S (except G5) परं (for परः).

21 Before 21, D1.5 ins. सूत उ°; G (except G2.3) M (except M3) सूतः. — D5 om. 21^cd. — ^c) G2.3 °ते यस्मात्. — ^d) D3.4 प्रभाते. B2.4 Dn (except Dn2) यदा; T1 G M1.5 तदा. — After 21, K2-4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) ins.:

259* आदित्यरथमध्यास्ते सारथ्यं समकल्पयत् ।

G (except G3.6) ins. after 21: D6 (om. lines 4, 5), after 259*:

260* उद्यन्नथ सहस्रांशुर्दृष्ट्वा तमरुणं प्रभुः ।
स्वतेजसा प्रज्वलन्तमात्मनः समतेजसम् ।
सारथ्ये कल्पयामास प्रीयमाणस्तमोनुदः ।
सोऽपि तं रथमारुह्य भानोरमिततेजसः ।
सर्वलोकप्रदीपस्य ह्यरुणोऽप्यमरोऽभवत् ।

22 ^b) B3 D (except Da D2.5) °भोजनः. — ^d) K1 खमाश्रितः.

23 ^a) Ko अपश्यन्; K1 अदायान्. K2 भक्षं; D5 भोग्यं. — ^d) Ñ3 G2.5 बुभुक्षितः. K (except K1) B D क्षुधितः पत(Ko.3.4 Da D2 °त्त्र)गेश्वरः; Ñ1.2 V1 °तश्च खगेश्वरः.

[☞ Hereafter to the end of the Ādip., only significant constituent elements of the colophons will be noted.]

Colophon om. in K1. — *Sub-parvan:* all MSS. (K1 om.) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it B5 G1 M1 add सौपर्ण. — *Adhy. name:* K (K1 om.) D2.5 M1 गरुडोत्पत्तिः; Ñ1.2 V1 विनताशापः; G1 अरुणोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko T1 13; K2 B1 Dn2 15; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T2 12; B2 Dn3 16; D4m 14; G1.4.5 M2 2; G2.3.6 M1.3-5 3. — *S'loka no.:* Ñ3 18; Dn 24. *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1079.

15

1 G4.5 M2.4.5 om. सूत उ°. Ko.3.4 B1 (m as in text). 4 सौतिरु°; K1 D6 T G1-3.6 M1.3 सूतः (G2.3 with prefixed श्री). — ^c) K1.3.4 B2.5 D2-4.6 G2.3.6 M (except M5) अपश्येतां. Ñ1.2 समायाते. — ^d) D3.4.6.7 अंतिके.

2 ^a) V1 G4.5 M1 यं तु; G6 यं ते; M5 यस्तु. — ^b) Ñ1.2 V1 B1m D (except D2.5) G1 °रूपं. S ह्य(G2 व्य)पूज°. — ^cd) T °तं ह्यश्व°.

3 ^a) K3 Ñ1.2 B D T1 अमोघबल°; V1 महाबलाना°. — ^b) K4 V1 Dn D1.3.4.6.7 जयतां; Ñ3 °गतां; G1 °यिनां; G2.3 जीव° (for जवतां as in K1 Ñ3). Ko.2.3 Ñ1 B Da D2.5 जवे तुल्यं नभस्वता (Ko °नः); T G4-6 M दिव्यं जववतां वरं. — ^d) K (except K1) दिव्य°; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 °पूजितं; D2.5 G2.3 °संयुतं.

4 M1 om. 4. — K1 D6 S om. उवाच. — ^b) K2 तत्र (for क्व च). — After 4^ab, T1 G (except G3.6) ins.:

261* कारणं चाथ मथने किं जातममृतात्परम् ।

— ^c) T G (except G6) M3 जातो (for जज्ञे). — ^d) T1 सोर्वरा°; G1 सोश्वजातो.

5 Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 D1.4.7 सौतिरु°; K1 S (M1 om.; G3 with prefixed श्री) सूतः; D8 सौतिः. — After सौतिरु° (see above), K4 ins.:

262* पूर्वं सुरगणाः सर्वे तथा दैत्याश्च सर्वशः ।

C. 1. 1098
B. 1. 17. 5
K. 1. 17. 5

आक्षिपन्तं प्रभां भानोः स्वशृङ्गैः काञ्चनोज्ज्वलैः ॥५
काञ्चनाभरणं चित्रं देवगन्धर्वसेवितम् ।
अप्रमेयमनाधृष्यमधर्मबहुलैर्जनैः ॥ ६
व्यालैराचरितं घोरैर्दिव्यौषधिविदीपितम् ।
नाकमावृत्य तिष्ठन्तमुच्छ्रयेण महागिरिम् ॥ ७
अगम्यं मनसाप्यन्यैर्नदीवृक्षसमन्वितम् ।
नानापतगसंघैश्च नादितं सुमनोहरैः ॥ ८
तस्य पृष्ठमुपारुह्य बहुरत्नाचितं शुभम् ।
अनन्तकल्पमुद्विद्धं सुराः सर्वे महौजसः ॥ ९
ते मन्त्रयितुमारब्धास्तत्रासीना दिवौकसः ।
अमृतार्थे समागम्य तपोनियमसंस्थिताः ॥ १०
तत्र नारायणो देवो ब्रह्माणमिदमब्रवीत् ।
चिन्तयत्सु सुरेष्वेवं मन्त्रयत्सु च सर्वशः ॥ ११
देवैरसुरसंघैश्च मथ्यतां कलशोदधिः ।
भविष्यत्यमृतं तत्र मथ्यमाने महोदधौ ॥ १२
सर्वौषधीः समावाप्य सर्वरत्नानि चैव हि ।
मन्थध्वमुदधिं देवा वेत्स्यध्वममृतं ततः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

सूत उवाच ।
ततोऽभ्रशिखराकारैर्गिरिशृङ्गैरलंकृतम् ।
मन्दरं पर्वतवरं लताजालसमावृतम् ॥ १
नानाविहगसंघुष्टं नानादंष्ट्रिसमाकुलम् ।

क्षुज्जराभ्यां समाक्रान्ता ब्रह्माणमुपतस्थिरे ।
— ^{a}) D2.5 अजरं (for अचलं). D5 दिव्यं (for मेरुं). — ^{d}) Ñ2 V1 D7 G2 स-; M4 सु (for स्व-). B4 G1 °नोपमैः.

6 ^{a}) Ko.1.3 Ñ1 कानना°; Dn D1 कनका°; T °भरणैः. K1 G1–3 M दिव्यं. K3 काननार्चिसमायुक्तं (m as in text).

7 ^{a}) G2.3 मृगैराच°. K3 आसेवितं. — ^{b}) K (except K1) °समन्वितं; Ñ1.2 V1 °विभूषि°. — ^{c}) K2m आश्रित्य. — ^{d}) K1 Ñ1.2 V1 Da D4 T2 G3 उच्छ्रायेण.

8 ^{b}) G6 M2.4.5 °गणान्वितं. — ^{c}) D1 G2 °पतंग°; D2.5 °पतत्रि°; G1 °विहग°. — ^{d}) Ñ3 G1 M °हरं.

9 ^{a}) G4.5 M (except M1) चित्र- (for तस्य). K1 उपाश्रित्य; K2–4 V1 D2.5 G6 M (except M3) समारुह्य. — ^{b}) Ñ1.2 V1 Dn3 D6 °न्वितं. Ñ3 °रत्नमयं शिवं. — ^{c}) B3 °रत्न° (for °कल्प°). K1 Ñ V1 B3–5 D2.5.7 °मुद्विग्राः (D7 °ग्रं); K2m °मुद्विष्टं; B1m °मुत्कृष्टं; D1 °महिमं; S °मद्वंद्वं. — ^{d}) G1–3 M5 देवाः सर्वे; M1 दुराधर्षे. G2 महागताः; G3 समागताः (for महौ°).

10 ^{a}) K1 ते मंत्रयित्वा संरब्धाः. — ^{b}) G2.3 तत्र दीनाः; G4 (before corr.).5 तत्रादीना. — ^{c}) Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 अमृताय; Ñ3 B4m D2.5 °र्थं. G4 पुरोगम्य. — ^{d}) K3 Ñ3 V1 B2.4.5 D5 °संभृताः; Ñ1 B1.3 Da °वृताः; Ñ2 Dn D1–4.6.7 °युताः; M1.2.4.5 °चिताः. T G M3 सर्वे चेंद्र(M3 शक्र)पुरोगमाः.

11 T transp. 11^{ab} and 11^{cd}. — ^{a}) K1 ततः; T2 अत्र; M2.4 यत्र. — ^{c}) Ñ3 G2 अचिंतयत् (for चिन्त°). Ñ3 एतत्; D6 T2 G2 M1.2 एव (for एवं). — ^{d}) K1 Ñ2 सर्वतः. Ñ3 मंत्रयित्वा च सर्वथा.

12 ^{a}) G2.3 °रमरसं°. — ^{b}) Ñ2 V1 पयसो निधिः; T स महो°; Cd as in text. — ^{d}) K1 महांबुधौ. G2.3 मथनात्कलशोदधेः.

13 ^{a}) Ko.3 स(Ko स्व)मादाय; K2.4 D2.5 °धाय; Ñ1 V1 B1.3 (both m as in text).4 Da D3.4.6.7 °नाद्य. — ^{b}) Ñ V1 B D (except D2.5) M तु; T1 च (for हि). — ^{c}) Ko.3 Ñ3 B1.2.5 Da D2.6 M1 मथध्वम्; K1 B4 मथ्न°; K2 मथ्य°. K1 D1 T1.2 (*sup. lin.*) G2 अमृतं (for उदधिं). — ^{d}) Ñ1.2 V1 D1.2.5 लप्स्यध्वम्; D6.7 त्रिद°; Cd as in text. G2 तथा (for ततः).

Colophon. *Sub-parvan:* Ko.3 Ñ1.2 V1 B1.5 Dn1 D6.7 T G1–4.6 M आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it B5 G1.2 add सौपर्ण. — *Adhy. name:* Ko.2–4 Ñ V1 B D T2 G1–3 अमृतमथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 B1.2 Dn2 16; K3 (*sup. lin. sec. m.*) D2.5 T2 13 (D5m 17); Ñ1.2 V1 Dn1.n3 17; D4m 15; T1 14; G1.4.5 3; G2.3.6 M 4. — *S'loka no.:* Ñ3 Dn1.n2 13; Dn3 12.

16

1 G4.5 M2.4.5 om. सूत उ°. Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1 सौतिरु°; K1 D6 T G1–3.6 M1.3 सूतः (G2.3 with prefixed श्री). — ^{b}) K1 B2 गिरिं शृंगैर्; G1 गिरिकूटैर्. — ^{c}) G2.3 वृक्षैर्बहुभिराकीर्णं. — ^{d}) K1 °समन्वितं; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6 °समाकुलं; D7 नानाविहगसंयुतं

किंनरैरप्सरोभिश्च देवैरपि च सेवितम् ॥ २
एकादश सहस्राणि योजनानां समुच्छ्रितम् ।
अधो भूमेः सहस्रेषु तावत्स्वेव प्रतिष्ठितम् ॥ ३
तमुद्धर्तुं न शक्ता वै सर्वे देवगणास्तदा ।
विष्णुमासीनमभ्येत्य ब्रह्माणं चेदमब्रुवन् ॥ ४
भवन्तावत्र कुरुतां बुद्धिं नैःश्रेयसीं पराम् ।
मन्दरोद्धरणे यत्नः क्रियतां च हिताय नः ॥ ५
तथेति चाब्रवीद्विष्णुर्ब्रह्मणा सह भार्गव ।
ततोऽनन्तः समुत्थाय ब्रह्मणा परिचोदितः ।
नारायणेन चाप्युक्तस्तस्मिन्कर्मणि वीर्यवान् ॥ ६
अथ पर्वतराजानं तमनन्तो महाबलः ।
उज्जहार बलाद्ब्रह्मन्सवनं सवनौकसम् ॥ ७
ततस्तेन सुराः सार्धं समुद्रमुपतस्थिरे ।
तमूचुरमृतार्थाय निर्मथिष्यामहे जलम् ॥ ८
अपांपतिरथोवाच ममाप्यंशो भवेत्ततः ।
सोढास्मि विपुलं मर्दं मन्दरभ्रमणादिति ॥ ९
ऊचुश्च कूर्मराजानमकूपारं सुरासुराः ।
गिरेरधिष्ठानमस्य भवान्भवितुमर्हति ॥ १०
कूर्मेण तु तथेत्युक्त्वा पृष्ठमस्य समर्पितम् ।
तस्य शैलस्य चाग्रं वै यन्त्रेणेन्द्रोऽभ्यपीडयत् ॥ ११
मन्थानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रं च वासुकिम् ।
देवा मथितुमारब्धाः समुद्रं निधिमम्भसाम् ।

C. 1. 1124
B. 1. 18. 13
K. 1. 18. 13

(cf. 2^{a}); T1.2 (*sup. lin.*) प्रभाजाल°.

2 Ñ1 D7 (? hapl.) om. 2^{ab}. — ^{a}) The MSS. vary at random between °विहंग° and °विहग°. — ^{b}) D6 °दंति°; G1 °धातु°; G6 °व्याळ° (for °दंष्ट्रि°). T नानासिंहगणा(T2 °गैर्)युतं. — ^{d}) G2 सु- (for च). G1.6 शोभितं; M2.4.5 पूजि°.

3 ^{c}) Ñ3 अंतर्भूमेः; D5 भूमौ चापि. K V1 D2.4 (by corr.).5 सहस्राणि. — ^{d}) K V1 D2.5 तावंत्येव; T2 तापस्येव.

4 ^{a}) D (except Da D2.5) अशक्ता. — ^{b}) K2 D3.6 सर्वदेव°. K1 ततः; B5 G6 तथा. — ^{cd}) T1 एतद्; T2 एवम् (for इदम्). G2.3 विष्णुमासाद्य ब्रह्माणमिदं वचनमब्रुवन्.

5 Before 5, Ñ1.2 B4 D4 (marg.) ins. देवा ऊचुः. — ^{a}) K3m भगवंस्तोव (sic); D5 भगवंस्तान् च. V1 B (except B5) Da Dn D3.4.6 कुर्वीतां; D7 कुर्वं°. — ^{b}) G2 वै (for नैः-). D6 प्रियां; G2 पुरा; G3 परात्. — ^{d}) G6 तु (for च).

6 Before 6, Ñ1.2 B Da2 Dn D1.4 (marg.).5.6 ins. सौतिरु°; V1 Da1 सूत उ°. — ^{b}) Ñ3 भारत (for भार्ग°). — After 6^{ab}, Ñ2 V1 Dn D1.2.4 (marg.) S (except M1) ins.:

263* अचोदयदमेयात्मा फणीन्द्रं पद्मलोचनः ।

Before 6^{cd}, G4.5 ins. सूतः. — ^{d}) Ko.4 Dn D1.2 °नोदितः. — ^{f}) G2.3 पर्वतं समुपेयिवान्.

7 ^{b}) Da1 G2.3 अनंतः सु(Da1 स)महा°. — ^{c}) K1 T2 (before corr.) महान्; K3 तदा; T1 महद् (for बलाद्). Ñ3 तस्मिन् (for ब्रह्मन्). — After 7^{c}, K3 ins.:

264*   लीलया मधुसूदनः ।
सिद्धर्षिसेवितं दिव्यं.

— ^{d}) Ñ2 corrupt. B3 पर्वतं (m as in text); G1 सस्वनं (for सवनं).

8 ^{a}) G2.3 °स्ते दानवैः सा°. — ^{c}) K2-4 Ñ1.2 V1 B D M5 अमृतस्यार्थे; Ñ3 M1-4 °तार्थं वै (Ñ3 ते); T G °तार्थे वै (G1 तु). — ^{d}) Ko-2 Ñ3 D2 T G3.6 M3 °ष्याम(Ko G3 °मि) ते (Ko-2 वै).

9 ^{b}) K1 इति; G2.3 तदा (G2 corr. to °था) (for ततः). — ^{c}) Ñ1.2 V1 B3 (m as in text) विपुलामर्दं. — ^{d}) K1 B3 D2.5 °दिभिः; G4-6 M °दिह. G2.3 मंथानं (G3 मंदरं) धारयिष्यथ.

10 ^{a}) D5 तं (for च). — ^{b}) B (except B4) Dn1 D5 G4-6 अकूपारे; Cd Nilp Dn2.n3 (both erroneously) as in text. — ^{c}) Ko.2.4 Ñ1.2 V1 B D M (except M1) अधिष्ठानं गिरेर् (by transp.). G1-3 गिरेरस्य ह्य(G1 °स्याप्य)धिष्ठानं.

11 ^{a}) K1 G2.3 M (except M1) च (for तु). K1 D5 S (except M1) °त्युक्ते (G1 °क्तो). — ^{b}) K1 Ñ3 T2 G4-6 M2-4 समर्पितः; G1 °ते; G2 °थितः. G3 प्रहृष्टैस्तैः समुत्थितः. — ^{c}) K1 Ñ3 D5 T G M2-5 स शैलस् (K1 शैलः स) तस्य; K3 D2 M1 शैलस्य तस्य. G2 चाश्रंगैः (for चाग्रं वै). Ñ1.2 V1 B (B1 marg.; B3m as in text) Da Dn D1.3.4.6.7 तं शैलं तस्य पृष्ठस्थं (Dn D1 °स्थः). — ^{d}) D2.6 T G1.4-6 M2-5 वज्रेण (for यन्त्रेण). Ñ3 Dn M (except M1) ह्य°; B3 D3.4 G6 -ध्य°; G4 नि° (for ऽभ्य°). G2.3 पर्वतेंद्रस्य पीडयत्.

12 ^{b}) Ñ3 T G1.4-6 M2-4 ततः. Ñ1.2 V1 चक्षुं (!);

C. 1. 1125
B. 1. 18. 14
K. 1. 18. 13

अमृतार्थिनस्ततो ब्रह्मन्सहिता दैत्यदानवाः ॥ १२
एकमन्तमुपाश्लिष्टा नागराज्ञो महासुराः ।
विबुधाः सहिताः सर्वे यतः पुच्छं ततः स्थिताः ॥१३
अनन्तो भगवान्देवो यतो नारायणस्ततः ।
शिर उद्यम्य नागस्य पुनः पुनरवाक्षिपत् ॥ १४
वासुकेरथ नागस्य सहसाक्षिप्यतः सुरैः ।
सधूमाः सार्चिषो वाता निष्पेतुरसकृन्मुखात् ॥ १५
ते धूमसंघाः संभूता मेघसंघाः सविद्युतः ।
अभ्यवर्षन्सुरगणाञ्श्रमसंतापकर्शितान् ॥ १६
तस्माच्च गिरिकूटाग्रात्प्रच्युताः पुष्पवृष्टयः ।
सुरासुरगणान्माल्यैः सर्वतः समवाकिरन् ॥ १७
बभूवात्र महाघोषो महामेघरवोपमः ।
उदधेर्मथ्यमानस्य मन्दरेण सुरासुरैः ॥ १८
तत्र नानाजलचरा विनिष्पिष्टा महाद्रिणा ।
विलयं समुपाजग्मुः शतशो लवणाम्भसि ॥ १९
वारुणानि च भूतानि विविधानि महीधरः ।
पातालतलवासीनि विलयं समुपानयत् ॥ २०
तस्मिंश्च भ्राम्यमाणेऽद्रौ संघृष्यन्तः परस्परम् ।
न्यपतन्पतगोपेताः पर्वताग्रान्महाद्रुमाः ॥ २१
तेषां संघर्षजश्चाग्निरर्चिर्भिः प्रज्वलन्मुहुः ।
विद्युद्भिरिव नीलाभ्रमावृणोन्मन्दरं गिरिम् ॥ २२
ददाह कुञ्जरांश्चैव सिंहांश्चैव विनिःसृतान् ।

T2 G1.4–6 योक्त्रं; Cd नेत्रं (as in text). D3.4.6.7 तु (for च). K B1 D2.5 G2.3 M1 नेत्रं (G2.3 योक्त्रं) कृत्वा तु (K1.3.4 M1 च; G3 -थ) वासुकिं. — ^{d}) G2.3 °द्रं सरितां पतिं. — ^{e}) Hypermetric! K3.4 Ñ1.2 V1 B D3.4 T2 °तार्थे; Da Dn D1.2.5–7 G1.6 M °र्थे; G2 °र्थी (for °तार्थिनस्). B Da D3.4.6.7 पुरा; T1 तदा (for ततो). K2 om. ब्रह्मन्. K2m अमृतार्थि ततो ब्रह्मन्. — ^{f}) K1 S (except G1.4.5) °दानवैः; Ñ3 Dn देव°. Ñ1.2 V1 B Da D3.4.6.7 तथैवासुरदानवाः.

13 ^{a}) D2 एके मुख°; T1 G1.4.5 एकस्थान°; T2 G2.3.6 M2–5 एकं पक्ष° (T2 पंच°); M1 एतस्याग्र°. K2 एकमुखमुपाधिष्ठा (m एकांतं समुपाश्लिष्टा). — D1 om. from 13^{a} up to उद्यम्य in 14^{c}. — ^{b}) T2 G1–3.6 महाबलाः (cf. 265*). — M2–4 om. 13^{cd}. — ^{d}) K1 यत्र; D3 ततः (for यतः). D3 यतः (for ततः). — After 13, D7 T G M5 ins.:

265* वासुकेरग्रमाश्लिष्टा नागराज्ञो महासुराः ।
(cf. 13^{ab}).

14 D1 om. up to उद्यम्य (cf. v. l. 13). — T1 G4–6 transp. 14^{ab} and 14^{cd}. — ^{b}) S (except M1) स्थितः (for ततः). — ^{c}) K3 D2.7 शिरम्(!). B1 Dn उत्क्षिप्य (for उद्यम्य). — ^{d}) K0.2 T1 °रिवाक्षिपत्; K1 Ñ3 T2 G2.3 °रथाक्षि°.

15 ^{b}) D2 T G3–6 M क्षिप्यतो(D2 °प्यतं; G3 °पतो; G5.6 °पते)सुरैः. T1 (*sup. lin.*) G1.2 तु तैः (for सुरैः). — D2 (hapl.) om. 15^{c}–18^{d}. — ^{c}) G6 °श्चार्चिषो; M1 °स्त्वर्चिषो. G6 M1.2 (*sup. lin.*).5 वह्नेः (for वाताः). M4 ins. वह्नेः before वाताः. — After 15, S (except M1) ins. a passage given in App. I (No. 9).

16 D2 om. 16 (cf. v. l. 15). — ^{a}) G6 corrupt. G1 तेन धूमेन संभूताः. — ^{b}) B1 मेघा इव; G4.5 महामेघाः (for मेघ°). — ^{d}) K1 °मूर्च्छितान्; Dn1 G2 M1 धूम°. A few N MSS. -कर्षितान्.

17 D2 om. 17 (cf. v. l. 15). — ^{c}) T G4–6 ततः सुर°. Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 सर्वान्; G1 मूलैः (for माल्यैः). Ñ3 सुरासुराणां माल्यैश्च. — ^{d}) Ñ1.2 V1 B D (except D5; D2 om.) समंतात्; G2.3 गंधैश्च (for सर्व°).

18 D2 om. 18 (cf. v. l. 15). — ^{a}) Ñ1.2 V1 B D (except D5; D2 om.) महाना(Da D3.6 °न्ना)दो. G6 धूमो बभूवात्र महान्. — ^{b}) Ñ1.2 B Da D3.4.6.7 °स्वनोपमः; G2.3 महतो मंदरस्य च; G6 घोषो मेघा°. — ^{c}) G3 जलधेर्म°. — ^{d}) G2.3 मंदरस्य. K0 महासुरैः.

19 ^{a}) D3.4 ततो; M1 अत्र. M1.3.5 नागा (for नाना-). — ^{b}) Ñ3 V1 S विनिर्धूता (M5 °तं). K1 महीध्रेण विनि * ताः. — ^{d}) B5 कलशांभसि; M2 (*sup. lin.*).3.5 वरुणालये.

20 ^{a}) K0 D5 दारुणानि. — ^{b}) T1 विविधाश्च महीचराः. — ^{c}) G4.5 पातालमूल°.

21 ^{a}) K1 तु (for च). — ^{b}) Da G1.5.6 संघुष्यंतः; T1 सस्वजं°; T2 संसृजं°; G2.3 संघर्षात्तु; M2–4 संघर्ष°. — ^{d}) K (except K3) Ñ3 D2.5 पुष्पिताग्रा.

22 ^{a}) K1 M1 स घर्षजः (M1 °तः); K2 M5 °र्षयन्; G2 °र्षणः. D2 °जन्योग्निर्. — ^{b}) Da उत्थितः (for अर्चि°). G6 M1 बहु; M2–4 इव (for मुहुः). — ^{c}) G2 मूलाग्रं; G8 नीलाभिः; M2 नीलाभं.

23 ^{a}) Ñ1.2 B5 Dn D1.3.4.6.7 M5 तत्र; B1.2 चापि; B3.4 Da चात्र; D5 जीवान्. — ^{b}) D5 वह्निश्चैव. K (except K1) D (except Da) G4.5 विनिर्गतान्. G2.3

विगतासूनि सर्वाणि सत्त्वानि विविधानि च ॥ २३
तमग्निममरश्रेष्ठः प्रदहन्तं ततस्ततः ।
वारिणा मेघजेनेन्द्रः शमयामास सर्वतः ॥ २४
ततो नानाविधास्तत्र सुस्रुवुः सागराम्भसि ।
महाद्रुमाणां निर्यासा बहवश्चौषधीरसाः ॥ २५
तेषाममृतवीर्याणां रसानां पयसैव च ।
अमरत्वं सुरा जग्मुः काञ्चनस्य च निःस्रवात् ॥२६
अथ तस्य समुद्रस्य तज्जातमुदकं पयः ।
रसोत्तमैर्विमिश्रं च ततः क्षीरादभूद्घृतम् ॥ २७
ततो ब्रह्माणमासीनं देवा वरदमब्रुवन् ।
श्रान्ताः स्म सुभृशं ब्रह्मन्नोद्भवत्यमृतं च तत् ॥ २८
ऋते नारायणं देवं दैत्या नागोत्तमास्तथा ।
चिरारब्धमिदं चापि सागरस्यापि मन्थनम् ॥ २९
ततो नारायणं देवं ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
विधत्स्वैषां बलं विष्णो भवानत्र परायणम् ॥ ३०

विष्णुरुवाच ।

बलं ददामि सर्वेषां कर्मैतद्ये समास्थिताः ।
क्षोभ्यतां कलशः सर्वैर्मन्दरः परिवर्त्यताम् ॥ ३१

सूत उवाच ।

नारायणवचः श्रुत्वा बलिनस्ते महोदधेः ।
तत्पयः सहिता भूयश्चक्रिरे भृशमाकुलम् ॥ ३२
ततः शतसहस्रांशुः समान इव सागरात् ।

C. 1. 1145
B. 1. 18. 34
K. 1. 18. 48

सिंहांश्च परिनिःसृतान्; G6 M1 सिंहांश्चान्यान्सहस्रशः. — cd) K1 गतासूनि च; D6.7 निर्गता°. T G4.5 M3.5 कृत्वाग्निः (for सर्वा°). G2.3 विकृतासूनि कृत्ता(G3 °त्तो)ग्निः. G1.6 M1 transp. सर्वा° and सत्त्वा°. M2.4 कृत्वा निःसत्त्वानि (for सर्वाणि स°).

24 a) D5 अचलश्रेष्ठं. — b) G2 प्राहरंस्ते; G3 °हरंतः (for प्रद°). K1 मुहुर्मुहुः; Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) इतस्ततः. — c) G2 मेघसंघानां; G3 °संकाशा. D1 वारिमेघगजेंद्रेण. — d) G2.3 मोक्षया°. K4 Dn D1 T G3-5 M1 सर्वशः.

25 a) K D2.5 G6 M1 °रसास्तत्र. — b) G1 बभूवुः. — c) G6 ततो द्रु°. G2.3 निर्याता.

26 a) B4m °कार्येण; G2.3 °कार्याणां. — b) Ñ3 सर्वेषां; T रसेन. Ñ3 T तपसैव; B3.4 Da पयसोपि; G1 आसवेन; G2.3 च तथैव; G4-6 M तेजसैव. D6 हि; D7 ह (for च). — c) G2.3 अमृतत्वं. M1 सुराः सर्वे. — d) K1 कांचनस्येव. B4 विनिश्रयात्; D2 T G2.3 विनिस्र°; D5 परिस्र° (for च निः°).

27 a) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) ततस्तस्य. — b) S (except M2.4.5) संजातम्. — c) T G4.5 विनिर्मिश्रं; G2.3 विसंभिन्नं; M (except M1) तैर्विमिश्रं. G1 रसोपमर्दैर्मिश्रं च. — d) G2.3 क्षीरमभू°. — After 27, K4 ins. a passage of 14 lines given in App. I (No. 10).

28 b) K4 B4m Da D2.5 वचनमब्रु° (cf. 30b). — After 28ab, Ñ1 B3 D4 (marg.) ins. देवा ऊचुः. — d) D5 नोन्मूतम्; G2.3 M2-4 न भवति (for नोद्भवति). D1.5 च यत्; T G1.4.5 M चिरात् (M1 जलात्). M2 *sup. lin.* असुरा बलशालिनः.

29 a) Dn D1 विना; G2.3 ततो (for ऋते). K1.2.4 B4 D2.5 M1 सर्वे (for देवं). — b) K1 °त्तमाः सुराः; D5 °त्तमा यथा; T G2.3 °त्तमैस्तथा (G2 °दा); M4 °रगास्तथा; M5 °त्तमास्ततः. Ñ1.2 V1 B (except B4) D1.3.4.6.7 सर्वेऽन्ये देवदानवाः. — d) K1 °स्यापि मर्दनं; K2.3 B1.3 Da T1 M3.4 °स्याभिमं°; B2.4 °स्यातिमं°; G2.3 °स्य विमं°. — After 29, D2.4 (marg.).5 ins.:

266* ग्लानिरस्मान्समाविष्टा न चात्रामृतमुत्थितम् ।

After 29, S (except G6 M1) ins.:

267* देवानां वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा लोकपितामहः ।

(cf. v. l. 30).

30 Before 30, Ñ1.2 B3 D4 (marg.) ins. सौतिरुवाच. — ab) D6 transp. देवं and ब्रह्मा. D7 ब्रह्मा ततो (for देवं ब्र°). G1-5 M2-5 वचनं (M3 वरदं; M4 वदनं) चेदम° (cf. 267*). — Before 30cd, Ñ1.2 B3 D4 (marg.) ins. ब्रह्मोवाच (see above). — d) G2.3 भगवन् कः (G3 कं) परः परः.

31 K1 श्रीनारायणः; K3 श्रीविष्णु°; D6.7 श्रीविष्णुः; T1 G6 श्रीभगवान्; T2 G2.3 M3 श्रीभगवानु°; G1.4.5 M2.4.5 भगवान्; M1 विष्णुः. — a) Ko तत्तेषां (for सर्वे°). — b) B4 कर्मैतत्सु- (m as in text); D2 °ते ये; D5 °तद्वै. Ko Dn1 समाश्रिताः; B1.4 °हिताः. — c) K1 कलशोब्धिर्वै; Ñ3 °शः श्रांतै[:]. — d) G2.3 मंदरं पात्य (G3 वाद्य) पर्वतं.

32 Ko.3.4 B1 Dn3 D1.3.4.7 सौतिरु°; K1 S (G3 with prefixed श्री) सूतः. — b) T G (except G1.6) महोदधौ. — c) B1 (m as in text).2.5 D3.4 तद्भूतं; D5 corrupt; M1 तद्वचः. K1 सहसा भूयः; B1 (m as in text).5 पयसा मिश्रं. G2.3 आरोप्य पर्वतं तत्र. — d) G2.3 भृशमेव समा°. — After 32, D4 (marg.).6 S ins.:

268* तत्र पूर्वं विषं जातं तद्ब्रह्मवचनाच्छिवः ।

C. 1. 1145
B. 1. 18. 24
K 1. 18. 48

प्रसन्नभाः समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः ॥ ३३
श्रीरनन्तरमुत्पन्ना घृतात्पाण्डुरवासिनी ।
सुरा देवी समुत्पन्ना तुरगः पाण्डुरस्तथा ॥ ३४
कौस्तुभश्च मणिर्दिव्य उत्पन्नोऽमृतसंभवः ।
मरीचिविकचः श्रीमान्नारायणउरोगतः ॥ ३५
श्रीः सुरा चैव सोमश्च तुरगश्च मनोजवः ।
यतो देवास्ततो जग्मुरादित्यपथमाश्रिताः ॥ ३६
धन्वन्तरिस्ततो देवो वपुष्मानुदतिष्ठत ।
श्वेतं कमण्डलुं बिभ्रदमृतं यत्र तिष्ठति ॥ ३७
एतदत्यद्भुतं दृष्ट्वा दानवानां समुत्थितः ।

प्राग्रसङ्गोकरक्षार्थं ततो ज्येष्ठा समुत्थिता ।
कृष्णरूपधरा देवी सर्वाभरणभूषिता ।

[(L. 1) T $G_{3.5.6}$ ब्रह्मणो वचना°; G_4 शिवो ब्रह्माभियाचनात्. — (L. 3) G_6 कृष्णांबरधरा. T_2 contains both कृष्णरूप° and कृष्णांबर°.]

33 ^{a}) $K_{0.1.4}$ Da $D_{2.6.7}$ $M_{1.5}$ °सहस्रांतात्; K_3 स्फीतसह°; Cd Nilp °सहस्रांत:; Arjp as in text. — ^{b}) $Ñ_{1.2}$ V_1 B D मथ्यमानात्तु (D_5 °च) सा°. — ^{c}) $K_{1.3}$ Ñ V_1 B D प्रसन्नात्मा (D_5 °नत:). — ^{d}) Dn_1 °निर्मल:; $D_{2.5}$ G_2 °मंडल:; $G_{4.5}$ M_1 °रुज्वलन्.

34 ^{b}) $K_{1.2}$ (m as in text). $_4$ धृतपांडुरवासिनी (K_1 °वर्णिनी); $D_{6.7}$ धृतपांडु(D_7 °ड)र°; T_1 धृत्वा पांडववासिस; T_2 $G_{1.2.4-6}$ M घृतात् (G_2 भूत-; M_1 गृहात्) पांडरवासिनी (M_{2-5} °वाससि); G_3 अमृतत्व परवारिधे: (sic). — ^{c}) $G_{2.3}$ सुरा चैव. $K_{1.3.4}$ ततो(K_4 °थो)त्पन्ना; $G_{2.3}$ समुद्भूता. — ^{d}) $B_{3.5}$ पांडवस्; D_7 S (except T_1) पांडरस्. B_3 D_3 T_1 $G_{2.6}$ तदा. $Ñ_3$ तुरगश्चैव पाण्डुर:.

35 ^{a}) K_{2-4} $Ñ_{1.2}$ V_1 B_1 D (except D_5) G_{3-5} M_5 तु (for च). — ^{b}) $B_{1.3}$ D (except Da $D_{2.5}$) घृतसं°. — ^{d}) $K_{0.2.4}$ D_5 °विभूषणं; K_1 °शिरोगत:; $Ñ_3$ G_{2-5} M °शिरोपग:; B_4 °मनागत:; D_2 °शिरोमणि:. T G_6 स च नारायणं गत:. — After 35, D_2 ins. lines 3–7 of 274* (cf. v. l. 38). — D_6 T_2 $G_{1.6}$ ins. after 35: D_4 (marg.) $G_{2.4.5}$, after 36^{ab}: T_1, after 36:

269* पारिजातश्च तत्रैव सुरभिश्च महामुने ।
जज्ञाते तौ तदा ब्रह्मन्सर्वकामफलप्रदौ ।
ततो जज्ञे महाभाग चतुर्दन्तो महागजः ।

[(L. 2) D_4 जातौ तौ च, सर्वलोक°. — (L. 3) D_4 T G_2 °ज्ञे महाकाय:.]

— After 269*, D_4 (marg.) G_2 ins. 271*; while $G_{4.5}$ ins. 272* (cf. v. l. 36).

36 After 36^{ab}, $D_{2.5}$ ins.:

270* अत: परं महाकायश्चतुर्दंष्ट्रो महोत्कटः ।
ऐरावणस्तु नागेन्द्र उत्थितोऽमृतसंभवः ।

(cf. lines 1, 2 of 274* and v. l.). — After 36^{ab}, D_4 (marg.) $G_{2.4.5}$ ins. 269* (cf. v. l. 35). — $G_{1.3.6}$ (om. line 2) M_{2-4} subst. for 36^{ab}: D_4 (marg.) G_2 ins. after 269*: T_2 (om. line 1) ins. after 36^{ab}:

271* विषं ज्येष्ठा च सोमश्च श्रीः सुरा तुरगस्तथा ।
कौस्तुभश्चाप्सराश्चैव ऐरावतमहागजः ।

[Cf. 268* (v. l. 32). — (L. 2) $G_{2.3}$ ऐरावतगजस्तथा.]

$G_{4.5}$ ins. after 269*: G_6, after line 1 of 271*:

272* कपिला कामवृक्षश्च कौस्तुभश्चाप्सरोगणाः ।

T_2 G_{1-3} ins. after 271*: $G_{4.5}$, after 272*:

273* ऐरावतः स वै नागो नागानां प्रवरः शुभः ।

(cf. 270* and line 2 of 274*). — ^{c}) K_1 अत्र देवा:. — ^{d}) T_1 $G_{2.3}$ °पदमा°. Ko $D_{3.6}$ T_2 °मास्थिता:. — After 36, T_1 ins. 269* (cf. v. l. 35); while K_4 ins. a passage of four lines given in App. I (No. 11).

37 ^{a}) G_6 तदा (for तत:). M_1 जातो (for देवो). — ^{b}) K_3 वपुषाभूद्गति°. K_1 °नुदपद्यत. — ^{d}) K_1 चात्र; B_3 तत्र. $D_{6.7}$ संस्थितं (for तिष्ठ°). — After 37, $K_{0.3.4}$ (om. lines 3–7) Da_2 (om. 38–9) D_7 (om. lines 1, 2) ins. 274*; D_6 ins. lines 3–7 of 274* after 37 and the remaining lines (1, 2) after 38.

38 Da_2 om. 38–9. — ^{b}) $Ñ_3$ दानवां समुपस्थितं. — ^{c}) K_1 T_2 महावादो; $K_{2.3}$ D_5 $G_{4.5}$ °नादो; T_1 °न्वादो. — ^{d}) Da_1 corrupt. — V_1 Da_1 Dn $D_{1.3.4.8}$ (lines 1, 2) ins. after 38: $K_{0.3.4}$ (om. lines 3–7) Da_2 (om. 38–9) D_6 (lines 3–7). $_7$ (om. lines 1, 2), after 37: D_2 (om. lines 1, 2), after 35:

274* श्वेतैर्दन्तैश्चतुर्भिस्तु महाकायस्ततः परम् ।
ऐरावणो महानागोऽभवद्वज्रभृता धृतः ।
अतिनिर्मथनादेव कालकूटस्ततः परः ।
जगदावृत्य सहसा सधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ।
त्रैलोक्यं मोहितं यस्य गन्धमाघ्राय तद्विषम् । [5]
दधार भगवान्कण्ठे मन्त्रमूर्तिर्महेश्वरः ।
तदा प्रभृति देवस्तु नीलकण्ठ इति श्रुतिः ।

[(L. 1) $K_{0.3.4}$ तत: परं महाकाय: श्वेतैर्दंतै: मदोत्कट: (cf. 270*). — (L. 2) $K_{0.3.4}$ V_1 Da °णो नागराजो. After line 2, K_4 ins.:

275* एतस्मिन्नन्तरे दैत्या देवान्निर्जित्य कृत्स्नशः ।
जगृहुरमृतं दिव्यं देवा विमनसोऽभवन् ।

With lines 3–7 of passage No. 9 in App. I.

अमृतार्थे महानादो ममेदमिति जल्पताम् ॥ ३८
ततो नारायणो मायामास्थितो मोहिनीं प्रभुः ।
स्त्रीरूपमद्भुतं कृत्वा दानवानभिसंश्रितः ॥ ३९
ततस्तदमृतं तस्यै ददुस्ते मूढचेतसः ।
स्त्रियै दानवदैतेयाः सर्वे तद्गतमानसाः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

सूत उवाच ।
अथावरणमुख्यानि नानाप्रहरणानि च ।
प्रगृह्याभ्यद्रवन्देवान्सहिता दैत्यदानवाः ॥ १
ततस्तदमृतं देवो विष्णुरादाय वीर्यवान् ।
जहार दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहितः प्रभुः ॥ २
ततो देवगणाः सर्वे पपुस्तदमृतं तदा ।
विष्णोः सकाशात्संप्राप्य संभ्रमे तुमुले सति ॥ ३
ततः पिबत्सु तत्कालं देवेष्वमृतमीप्सितम् ।
राहुर्विबुधरूपेण दानवः प्रापिबत्तदा ॥ ४
तस्य कण्ठमनुप्राप्ते दानवस्यामृते तदा ।
आख्यातं चन्द्रसूर्याभ्यां सुराणां हितकाम्यया ॥ ५
ततो भगवता तस्य शिरश्छिन्नमलंकृतम् । C. 1. 1163 B. 1. 19. 6 K. 1. 19. 7

— (L. 3) Ko D2.7 बभूव विषमुल्बणं; K3 बभूव च तथापरः; D1.3.4 समजायतथा°. — After line 5, Dn ins.:

276* प्राग्रसल्लोकरक्षार्थं ब्रह्मणो वचनाच्छिवः ।

(cf. lines 1, 2 of 268* in v. l. 32). — (L. 6) Ko D2.7 अष्टमूर्तिर्महे°. — (L. 7) Ko °स्मृतः; Da D2–4.7 श्रुतः.]
— After line 7, V1 Dn D1.3.4 ins.:

277* एतत्तदद्भुतं दृष्ट्वा निराशा दानवाः स्थिताः ।
अमृतार्थे च लक्ष्म्यर्थे महान्तं वैरमाश्रिताः ।

After 38, D6 ins. lines 1, 2 of 274* (see above).

39 Da2 om. 39 (cf. v. l. 38). — a) V1 B3 °यणो देवो (cf. 30a). — b) K2 संस्थितो. K1 विभुः (for प्रभुः). Ñ1.2 V1 B Da1 Dn D1.3.4.6.7 मोहिनीं समुपाश्रितः. — c) T G1.4.5 M3 °रूपमतुलं. — d) D5 °संवृतः; D6 °सृतः. T1 दानवानां समाश्रितः.

40 a) T G4.5 गृहीतममृतं. — c) D5 corrupt. G1.5 स्त्रियो. G2.3 दारार्थमागम्य. — d) G1–3 M2.4.5 °चेतसः. — After 40, D4 (marg.) T G (except G2.3) ins.:

278* सा तु नारायणी माया धारयन्ती कमण्डलुम् ।
आस्यमानेषु दैत्येषु पङ्क्त्या च प्रति दानवैः ।
देवानपाययद्देवी न दैत्यांस्ते च चुक्रुशुः ।

Colophon. *Sub-parvan:* Ko.2–4 Ñ1.2 V1 B1.3.5 D5 T1 G1–4.6 M आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it B5 G2 add सौपर्ण. — *Adhy. name:* Ko.2–4 अमृतोत्पत्तिः; K1 Ñ1.3 V1 B1.2.4.5 D G2.3 अमृतमथनं; Ñ2 समुद्रमथने अमृतोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 B1 Dn1.n2 17; K3 (*sup. lin. sec. m.*) D5 14; Ñ1.2 V1 Dn3 D5m 18; D4m T1 16; T2 15; G1.4–6 M1 5; G2.3 M2–5 6. — *S'loka no.:* Ñ3 41; Dn 46. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1138.

17

1 Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1.2 सौतिरु°; K1 S (G1 M1 om.; G2.3 with prefixed श्री) सूतः. — Ko.2.3 D2.5 transp. 1 and 2. — a) G2.3 अथाभर°. — b) Ñ3 T2 G1–3 महाप्र°. — c) D5 परिगृह्याभवन्देवाः. — d) D6.7 देवदानवाः.

2 Ko.2.3 D2.5 transp. 1 and 2. — b) T G2.3 M (except M1) विष्णुरुत्तम-. — c) G4–6 M1 जगाम. G1 ततो जग्राह दैत्येभ्यो. — d) M2–4 सहितं. Ñ1.2 B Da D3.4.6.7 विभुः. V1 नारीरूपेण स प्रभुः.

3 b) Ko.2.3 D2.5 मुदं प्राप्य परां तदा (D5 परंतपः); see below. — d) V1 G (except G6) M2–4 संग्रामे. T1 तथा (for सति). Ko.2.3 D2.5 पपुस्तदमृतं तदा (= b); see above. — D4 (marg.) T2 G (except G3) ins. after 3:

279* पाययत्यमृतं देवान्हरौ बाहुबलेन च ।
निरोधयति चापेन दूरीकृत्य धनुर्धरान् ।

4 D5 (? hapl.) om. 4a–5b. — a) S (except M4) तत्काले. — b) K1 S (except M3.4) °तमुत्तमं. G (except G3.6) ins. after 4ab: D4, marg. after 279*:

280* ये येऽमृतं पिबन्ति स्म ते ते युध्यन्ति दानवैः ।

after which G4.5 repeat 4ab. — d) Ñ3 °वः पीतवांस्तदा.

5 D5 om. 5ab (cf. v. l. 4); D4 reads it in marg. — ab) K4 D2 °प्राप्ते, °स्यामृतं. G1–3 M (except M1) सति (for तदा). — c) Dn3 T G3 M1.5 °ख्यातः (T2 *sup. lin.* तं).

6 c) K3 दीप्तेन; Ñ3 देवेन (for चक्रे°). — d) B5 T1 °तेजसा; M1 °मुत्तमं.

C. 1. 1163
B. 1. 19. 6
K. 1. 19. 7

चक्रायुधेन चक्रेण पिबतोऽमृतमोजसा ॥ ६

तच्छैलशृङ्गप्रतिमं दानवस्य शिरो महत् ।
चक्रेणोत्कृत्तमपतच्चालयद्वसुधातलम् ॥ ७

ततो वैरविनिर्बन्धः कृतो राहुमुखेन वै ।
शाश्वतश्चन्द्रसूर्याभ्यां ग्रसत्यद्यापि चैव तौ ॥ ८

विहाय भगवांश्चापि स्त्रीरूपमतुलं हरिः ।
नानाप्रहरणैर्भीमैर्दानवान्समकम्पयत् ॥ ९

ततः प्रवृत्तः संग्रामः समीपे लवणाम्भसः ।
सुराणामसुराणां च सर्वघोरतरो महान् ॥ १०

प्रासाः सुविपुलास्तीक्ष्णा न्यपतन्त सहस्रशः ।
तोमराश्च सुतीक्ष्णाग्राः शस्त्राणि विविधानि च ॥ ११

ततोऽसुराश्चक्रभिन्ना वमन्तो रुधिरं बहु ।
असिशक्तिगदारुग्णा निपेतुर्धरणीतले ॥ १२

छिन्नानि पट्टिशैश्चापि शिरांसि युधि दारुणे ।
तप्तकाञ्चनजालानि निपेतुरनिशं तदा ॥ १३

रुधिरेणावलिप्ताङ्गा निहताश्च महासुराः ।
अद्रीणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते ॥ १४

हाहाकारः समभवत्तत्र तत्र सहस्रशः ।
अन्योन्यं छिन्दतां शस्त्रैरादित्ये लोहितायति ॥ १५

परिघैश्चायसैः पीतैः संनिकर्षे च मुष्टिभिः ।
निघ्नतां समरेऽन्योन्यं शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥ १६

छिन्धि भिन्धि प्रधावध्वं पातयाभिसरेति च ।

---

7 ^{b}) B5 शिरोहरत्. — ^{cd}) Ko reads 7^{cd} after 282*. T3 चचाल. T1 तच्चचाल वसुंधरां. — K2-4 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1-3.5.7 subst. for 7^{cd}: Ko ins. after 7^{ab}: D4 (marg.). 6 ins. after 7^{cd}:

281* चक्रच्छिन्नं खमुत्पत्य ननादातिभयंकरम् ।
[Ko.2 D2.5-7 समुत्पत्य.]

Ko.2-4 Ñ1.2 V1 B D cont.:

282* तत्कबन्धं पपातास्य विस्फुरद्धरणीतले ।
सपर्वतवनद्वीपां दैत्यस्याकम्पयन्महीम् ।

D6.7 ins. after line 1 of 282*: D4, marg. after 10^{ab}:

283* त्रयोदशसहस्राणि योजनानि समन्ततः ।
[D6.7 चतुरस्त्रं (for योज°).]

8 ^{b}) B4 °ग्रहेण वै. — ^{c}) Ko D3.5 T1 G2.3 M2-4 शाश्वतं. — ^{d}) Ñ1.3 जग्राह; G (except G2.3) M (except M3) ग्रसते. Ko.4 तावुभौ. D5 सः; G1 तं (for तौ).

9 ^{c}) G2.3 M1.2.5 दिव्यैर्; G6 दीप्तैर्; M4 मुख्यैर् (for भीमैर्). K D2.5 ततो नानाप्रहरणैः (D5 °णो).

10 ^{a}) G2.3 प्रवृत्ते संग्रामे. — ^{b}) = 1. 2. 220^{d}. — After 10^{ab}, D4 marg. ins. 283* (cf. v. l. 7). — ^{d}) Ko.2.3 बभौ; K4 स च; B5 G1-3 M (except M1) स वै; G6 स सु- (for सर्व-). K2-4 V1 B2.3 Da -घोरतमो. T G1.5 घोररूपतरस्तदा.

11 ^{a}) Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 G1 च; D2 तु (for सु-). — ^{b}) K2-4 Ñ3 D6 T न्यपतंत:; B4.5 भुशुण्ड्यश्च; G2.3 M2-4 न्यपतंश्च. K1 समंततः (for सह°); cf. v. l. 15^{b}. — ^{c}) G2.3 महाघोराः (for सुती°). — ^{d}) G2 चक्राणि; G3 चास्त्रा°.

12 ^{a}) T1 तथा. D5 च निर्भिना; T चक्रहता; G2-6 M2-4 शस्त्रभिन्ना. — ^{b}) B4 मुहुः (for बहु). — ^{c}) Ko.3 D3.5 T G4.5 °भिन्ना; K4 Ñ1 °भग्ना; D6 °नुन्ना. — ^{d}) D3 न्यपतंत सहस्रशः (= 11^{b}).

13 D3 om. 13^{a}-15^{b}. — ^{a}) T भिन्नानि. S पट्टसैः. K1 Ñ1.2 V1 B D1.4.6.7 चैव (for चापि). M1 पट्टसैश्चापविद्धानि. — ^{b}) Ñ3 मृधि (for युधि). Ko.2-4 Ñ1.3 B1.2 Dn D1.5 G1.6 M1 दारुणैः. G4.5 विबुधद्विषां (for युधि दा°). — ^{c}) Ñ1.2 V1 B Da D4.6.7 °चित्राणि; Ñ3 Dn °माली°; D1 M1 °माला°; D5 T G M2-5 °माल्या°. — ^{d}) Ñ3 प्रपेतु°. B5 तथा.

14 D3 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{a}) Ñ1.2 V1 B1 Dn G6 अनु-; G1 वि-; G2 एव (for अव-). — ^{b}) K4 Ñ3 निपेतुश्च. — ^{d}) G2.3 निकृत्तानीव शे°. — T2 G6 ins. after 14: M (except M1), after 15^{ab}:

284* ततो हलहलाशब्दः संबभूव समन्ततः ।
[M (except M1) °शब्दाः संबभूवुः.]

15 ^{ab}) D3 om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). Ñ3 °रवाः संबभूवुः; T G4.5 °काराः संबभूवुः. G6 M1 संबभूव. K1 Ñ3 T G4-6 M1 समंततः (for सह°); cf. v. l. 11^{b}. G2.3 M2-5 निहतास्तत्र तत्रैव संबभूवुः समंततः. — After 15^{ab}, M (except M1) ins. 284* (cf. v. l. 14). — ^{c}) K2 M5 छिंद्यतां; K4 T1 भिंद°; D5 M2-4 छिद्य°; M1 निघ्न°. — ^{d}) D5 °त्यो लोहितो दिवि.

16 ^{a}) Ñ1.2 V1 B D (except D2) om. च. T2 आयतैः. Ko.2 D5 T2 (*sup. lin.*) G6 पीनैः; K1 Dn D1 तीक्ष्णैः; K3.4 D2 पाशैः; Ñ1.2 V1 B Da D3.4.6.7 प्रासैः; Ñ3 पातैः; T1 M2-5 स्फीतैः; G2 तेषां; G3 ते वै; M1 भीतैः (for पीतैः as in T2 G4.5). G1 °श्चायुधैर्घोरैः. — ^{b}) Ko.4 B5 D5 G1 °कर्षैश्च; Ñ3 °कर्षेण; D1 संकर्षेण च; T G4.5 °कर्षाच्च; G2.3.6 °कृष्टैश्च. — ^{d}) K (except K1) D5 G1 अथ (for इव). D5 आवृणोत् (for अस्पृ°). B2.3 शब्दा — °स्पृशन्.

व्यश्रूयन्त महाघोराः शब्दास्तत्र समन्ततः ॥ १७
एवं सुतुमुले युद्धे वर्तमाने भयावहे ।
नरनारायणौ देवौ समाजग्मतुराहवम् ॥ १८
तत्र दिव्यं धनुर्दृष्ट्वा नरस्य भगवानपि ।
चिन्तयामास वै चक्रं विष्णुर्दानवसूदनम् ॥ १९
ततोऽम्बराच्चिन्तितमात्रमागतं
महाप्रभं चक्रममित्रतापनम् ।
विभावसोस्तुल्यमकुण्ठमण्डलं
सुदर्शनं भीममजय्यमुत्तमम् ॥ २०
तदागतं ज्वलितहुताशनप्रभं
भयंकरं करिकरबाहुरच्युतः ।
मुमोच वै चपलमुदग्रवेगव-
न्महाप्रभं परनगरावदारणम् ॥ २१
तदन्तकज्वलनसमानवर्चसं
पुनः पुनर्न्यपतत वेगवत्तदा ।
विदारयद्दितिदनुजान्सहस्रशः
करेरितं पुरुषवरेण संयुगे ॥ २२
दहत्क्वचिज्ज्वलन इवावलेलिह-
त्प्रसह्य तानसुरगणान्न्यकृन्तत ।
प्रवेरितं वियति मुहुः क्षितौ तदा
पपौ रणे रुधिरमथो पिशाचवत् ॥ २३
अथासुरा गिरिभिरदीनचेतसो
मुहुर्मुहुः सुरगणमर्दयंस्तदा ।
महाबला विगलितमेघवर्चसः
सहस्रशो गगनमभिप्रपद्य ह ॥ २४
अथाम्बराद्भयजननाः प्रपेदिरे

C. 1. 1163
B. 1. 19. 26
K. 1. 19. 28

17 a) M1 भिंधि भिंधि. K3 प्रधावंति; Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) G1 प्रधाव त्वं; G2 °हरतां; G3 °हारध्वं. — b) D5 पातयध्वं; G1 घ्नत चाभि-; M (except M1) पाटयाभि-. G3 °पतेति च. — c) Ñ1.2 V1 B3 G2.3 अश्रूयंत. — d) G4.5 तत्र तत्र स°.

18 a) K (except K1) Dn D7 °तुमले. — b) K1 महाबले; Ñ V1 B (B3 marg.) D (except D2.3.5) T महाभये; G1 भयानके; G2.3 M (except M1) भयंकरे. — d) D2.5-7 T G2.4.5 M1 (before corr.) आहवे.

19 a) K1 दिव्यं धनुस्ततो दृष्ट्वा; M1 तस्य दिव्यं वपुर्दृ°. — c) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) तत् (for वै). — d) K4 T G1 M (except M5) °सूदनः; G2.3 °मर्दनः.

20 a) G2.3 ततोंबराच्च सहसा (G3 सहा) चिंतितं चक्रमागतं (s'loka line!). — b) K3 °अघातनं. — c) K0 om. 20c. B1 °मग्रणं; D6.7 °वर्चसं; G1 °वैभवं; G2 अखंडमंडलं; G3 अमित्रकर्शनं. — d) V1 अगम्यम्; D2 G6 अजेयम्; D5 असह्यम्; G4.5 अमेयम् (for अजय्यम्). Ñ3 °जय्यविक्रमं. Ñ1.2 B Da Dn D1.3.4.6.7 °नं संयति भीमदर्शनं.

21 a) T तथा (for तद्). — c) K0-2.4 Ñ3 T1 M1 °वेगवान्; Ñ1.2 V1 B2.4 Dn D6.7 प्रबलवदुग्रवेगवा(B2.4 D6.7 °व)न्; B1.3.5 Da D3.4 बलवदुदग्रवेगवा(B1.3.5 D3 °व)न्; D1 ज्वलदुदग्रवेगवान्; D2 बलापलमुदग्रवेगवान्; D5 चक्रमुग्र°; T2 G (except G3) विपुलमुदग्रवेगवा(T2 G6 °व)न्; M2.4 चचलमुदग्र°. K3 मुमोच चैनं बलमुग्रवेगा; M3 °च चैवालमुदग्र°. — d) T1 सन् (for पर-). T -मर्दनं (for -दारणम्).

22 a) Ñ3 G3.5.6 M1 तदंतकं. T -ज्वलनदिवाकरप्रभं; G M (except M1) -ज्वलितहुताशसंनिभं (cf. 28c). — b) K0 D2 न्यपतत्; G2.3 निपतति. T ततः (for तदा). — c) K D2.5 T2 G3.6 M व्यदार° (K1 विदारयं; K2m as in text). K D2.5 M1 दितितनयान्; Ñ3 दितिजवरान्. G6 सहासून्.

23 a) K1.3 B D3-7 G2.4-6 M5 दहत् (as in text); the rest (with B3m) दहन्. M1 इव (for क्वचित्). T1 दनुज; T2 G2 M2 दहन (for ज्वलन). K0.2-4 अर्चिपालिहन्; K1 Ñ3 T2 G2.3 अभिलेलिहन्; D (except D3.7) T1 M1-3 °लेलिहन्; G1 अर्चिलेलिहन्; G4 अभिले°. — b) K1 D3.5.6 T1 G1.4.5 °णान्नकृंतत; G2.3 °णान्निकृं°. — c) T1 G M3.5 प्रवेपितं (G6 °चोदितं); T2 °वेपिता (*sup. lin.* प्रचोदिता). Ñ1.2 V1 B D (except D2) M2.4 तथा. — In G2.3, 22d is written twice over. — d) K2 अत्र (for अथो).

24 a) K0 अथो; Ñ1.2 V1 B3 Dn (except Dn2) D1.3.4.6.7 G6 M2.4 तथा; B3 Da तदा (for अथ). K4 °सुराण्यरिभिर्. K Ñ3 D2.5 G6 °मानसा; M1.6 °सत्वा (for °चेतसो). — b) K1 Ñ3 B Da Dn T2 M2.4 °मार्द°. B3.4 (m as in text) तथा. — c) M1 महासुराः. K (except K1) D2.5 °मेघनिस्वनाः. — d) B4 °प्रतस्थिरे; T G1 °प्रदुद्रुवुः; G2.3.6 M °प्रविश्य ह (G2.3 तु; G6 ते); G4.5 °प्रतत्य ह. Ñ3 गिरमभितः प्रतन्य ह; D5 गगननिभाभिपद्य ह.

25 a) M2.4.5 तथा. G2.3 M2.3 °जनकाः. K4 B1 °पेतिरे. — b) D6 तथाविधा (for सपा°). B3 °धघोररूपि°.

C. 1. 1183
B. 1. 19. 26
K. 1. 19. 28

सपादपा बहुविधमेघरूपिणः ।
महाद्रयः प्रविगलिताग्रसानवः
परस्परं द्रुतमभिहत्य सस्वनाः ॥ २५
ततो मही प्रविचलिता सकानना
महाद्रिपाताभिहता समन्ततः ।
परस्परं भृशमभिगर्जतां मुहू
रणाजिरे भृशमभिसंप्रवर्तिते ॥ २६
नरस्ततो वरकनकाग्रभूषणै-
र्महेषुभिर्गगनपथं समावृणोत् ।
विदारयन्गिरिशिखराणि पत्रिभि-
र्महाभयेऽसुरगणविग्रहे तदा ॥ २७
ततो महीं लवणजलं च सागरं
महासुराः प्रविविशुरर्दिताः सुरैः ।
वियद्गतं ज्वलितहुताशनप्रभं
सुदर्शनं परिकुपितं निशाम्य च ॥ २८
ततः सुरैर्विजयमवाप्य मन्दरः
स्वमेव देशं गमितः सुपूजितः ।
विनाद्य खं दिवमपि चैव सर्वश-
स्ततो गताः सलिलधरा यथागतम् ॥ २९
ततोऽमृतं सुनिहितमेव चक्रिरे
सुराः परां मुदमभिगम्य पुष्कलाम् ।
ददौ च तं निधिममृतस्य रक्षितुं
किरीटिने बलभिदथामरैः सह ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

सूत उवाच ।
एतत्ते सर्वमाख्यातममृतं मथितं यथा ।
यत्र सोऽश्वः समुत्पन्नः श्रीमानतुलविक्रमः ॥ १
यं निशाम्य तदा कद्रूर्विनतामिदमब्रवीत् ।

— c) K1 प्रविचलिताग्र°; K2.3 D2 °ताग्र्य°; K4 °तार्द्रे°; Ñ1.2 V1 B Dn D1.4.6.7 M4.5 परि(B3 प्र)गलि°; Ñ3 प्रतिगलि°; D3 परिगलितार्द्रे°; G1 °तोग्र°; G2.3 °तार्द्रि°. — d) K4 अभिपत्य. T M (except M1) सस्वनुः; G1-3 °नः; G4.5 °नं.

26 a) T G4-6 धरा (for मही). B3 D3.6 M5 प्रचलिता; M1.2.4 °विगलिता (cf. 25c). — b) K1 महाद्रिभिः समभिहता; G2.6 (sup. lin. as in text) M3 महाद्रिवा(M3 °घा)ताभि°. T2 G4.5 महाद्रिभिर्भृशमभिसंहतं तदा. — c) B5 समम्; G2.3 द्रुतम् (for भृशम्). D3 अपि (for अभि-). D3.4 M1 °गर्जितं. G1-3 M2-5 अभि(M5 अ)गम्य (M4 °त्य) सस्वनं (G1 गर्जतां). — d) S (except G6 M1) विमर्दनं (for रणा°). K1 °वर्तिताः; K3.4 B3 D3.5 T2 G2-5 M1.2.5 °वर्तते. G1 भृशमपि संप्रवर्तते; G6 ध्वनिरनिशं प्रवर्तते.

27 a) K1 नवकनका°; K3 G4 °काग्र्यभू°. — b) M2.4.5 व(M5 प)रेषुभिः. K0 गगनतलं; Ñ3 S पवनपथं (G2.3 °दं). — c) Ñ3 Da विदारयद्. — d) K3 D2 T1 G1.4.5 महाहवे.

28 a) G2.3 महाघोरं (for ततो महीं). K3 D2 भागशः (for साग°). — b) K4 (by corr.) भृशं; T1 G4-6 M1 शरैः (for सुरैः). — d) M2.4 हुताशनं (for सुद°). B5 प्रविकुपितं. N (except K0.1 Ñ3) G2.3.6 निशम्य. K2.4 D5 तत्; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6 ते; Ñ3 ह; D7 तं (for च).

29 b) D5 स (for सु-). — G3 om. 29cd. — c) D3 M (except M1) विनद्य. D5 सर्वदा. — d) T G4.5 तदा गताः. K1 सलिलमुचः.

30 a) D5 सुनियतम्; G5 सुनिभृ°; M1 सुविहि°. K3 °मेव रक्षते. — b) D2.5 G2.3 परं; G5 पुरा (for परां). D1 G6 M1 (by corr.). 2.3 (inf. lin.) अधिगम्य. — c) Ñ3 T G3-6 M2-5 ददुः; G1 M1 दधुः; G2 ययुः (for ददौ). K1 अधिगम्य (for अमृतस्य). — d) D5 T G (except G1.4) बलि(G2 °ल)भिर्; M1 बलिनम्. Ñ3 इह (for अथ).

Colophon. *Sub-parvan:* K0.2-4 V1 B1.5 D2.6.7 T G2-4.6 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it B5 adds सौपर्ण. — *Adhy. name:* K0.2-4 Ñ3 B4 Dn1.n3 D1.3 M1 अमृतमथनं समाप्तं; K1 B1-3.5 Da Dn2 D3-5 G1-4 अमृतमथनं; Ñ1.2 V1 अमृतमथनसमाप्तिः; T2 अमृतमथने देवासुरयुद्धं; G1.3 देवासुरयुद्धे देवविजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 B1 Dn2 18; K3 (*sup. lin. sec. m.*) D5 T1 15; Ñ1.2 V1 D6m 19; D4m 17; T2 16; G1.4-6 M1 6; G2.3 M2-5 7. — *S'loka no.:* Ñ3 30; Dn 31.

18

1 K0.3.4 Ñ1.2 V1 B1.2.4 Dn D2 सौतिरु°; K1 S (M2.4 om.; K1 G3 with prefixed श्री) सूतः. — a) Ñ1.2

उच्चैःश्रवा नु किंवर्णो भद्रे जानीहि माचिरम् ॥ २

विनतोवाच ।

श्वेत एवाश्वराजोऽयं किं वा त्वं मन्यसे शुभे ।
ब्रूहि वर्णं त्वमप्यस्य ततोऽत्र विपणावहे ॥ ३

कद्रूरुवाच ।

कृष्णवालमहं मन्ये हयमेनं शुचिस्मिते ।
एहि सार्धं मया दीव्य दासीभावाय भामिनि ॥ ४

सूत उवाच ।

एवं ते समयं कृत्वा दासीभावाय वै मिथः ।
जग्मतुः स्वगृहानेव श्वो द्रक्ष्याव इति स्म ह ॥ ५

ततः पुत्रसहस्रं तु कद्रूर्जिह्मं चिकीर्षती ।
आज्ञापयामास तदा वाला भूत्वाञ्जनप्रभाः ॥ ६
आविशध्वं हयं क्षिप्रं दासी न स्यामहं यथा ।
तद्वाक्यं नान्वपद्यन्त ताञ्शशाप भुजंगमान् ॥ ७
सर्पसत्रे वर्तमाने पावको वः प्रधक्ष्यति ।
जनमेजयस्य राजर्षेः पाण्डवेयस्य धीमतः ॥ ८
शापमेनं तु शुश्राव स्वयमेव पितामहः ।
अतिक्रूरं समुद्दिष्टं कद्र्वा दैवादतीव हि ॥ ९
सार्धं देवगणैः सर्वैर्वाचं तामन्वमोदत ।
बहुत्वं प्रेक्ष्य सर्पाणां प्रजानां हितकाम्यया ॥ १०
तिग्मवीर्यविषा ह्येते दन्दशूका महाबलाः ।

C. 1. 1190
B. 1. 20. 11
K. 1. 20. 11

V1 B D (except D2.5) °स्ते कथितं (D6.7 -भिहितं) सर्वं. — b) G2.3 मथितं स्वमृतं यथा. — c) K2 Ñ3 B4 D5 G6 तत्र. G5 तत्राथोश्वः.

2 a) G1.4.5 तं (for यं). K1–3 Ñ1.2 V1 B D (except D3.4) G2.3.6 M1 निशम्य. — b) Ko.2.3 D2 वाक्यम् (for इदम्). — After 2ab, Ñ1.2 B3 D4 (marg.) ins. कद्रूरुवाच. — c) K1 Ñ1.2 V1 B4 (m as in text) Dn M1 हि; K3 ह; B2m D2.5 G1–3.6 M2–5 तु (for नु). T G4.5 किमुच्चैःश्रवसो वर्णः. ※ Arj: उच्चैःश्रवाहात्यपपाठः। (sic). ※ — d) K2m.4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) प्रब्रूहि (for जानी°). T G2.4–6 जानीहि ब्रूहि माचिरं; G3 विनता इदमब्रवीत् (cf. 2b).

3 G2.3 om. विनतो°. D6 S om. उवाच. — a) K D2.5 °राजोसौ; G4.5 °वालोयं. — c) K1 सत्यं (for वर्णं). T2 G2.3 स्वमश्वस्य. — d) D3.4.6.7 ततस्तु; T1 तथात्र. D6 हि पणा°. M2.4.5 °पणामहे. K3 ततो आवां पणावहे.

4 K1 S om. उवाच. — a) Ñ1.2 V1 B Da D1–4.7 कृष्णवर्णम्. — b) G6 सुमध्यमे (for शुचि°). — c) T G1–3.6 M (except M4) पश्य; G4.5 देवि. — d) Ko.2–4 B4 Da D2.5 G6 M1 दास°; K1 G2 दासभावेन (cf. v. l. 5). B Da D7 भाविनि.

5 Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D2 सौतिरु°; K1 S (G3 with prefixed श्री) सूतः. — a) G6 तु (for ते). Ko.3–4 Ñ3 (by corr.) B1m.3.4 Da D2.5 G6 M1 दास°; K1 दासभावेन (cf. v. l. 4). — c) Ñ3 °गृहांश्चैव; M (except M1) °गृहायैव. — d) K3 D3 द्रक्ष्याम. M2.4 स्म ते.

6 a) T °सहस्राणि; G6 °स्रं तत्. — b) M3.4.5 transp. कद्रूः and जिह्मं. G1 °जिह्मचिकीर्षया. B4m चिकीर्षितुं; D2 °कीर्षितं (sic). — c) M1 कृष्णत्वं प्रापयामास.

7 a) D5 अपिदध्वं; M1 प्रा°; M2 अपिबध्वं; M4 आविद्°. T2 G (except G6) M2–4 शीघ्रं (for क्षिप्रं). — b) G5 तथा. — After 7ab, Ñ1.2 B3 ins. सौतिरुवाच. — c) G1–3 M2–4 ततस्ते (for तद्वा°). Ko.2–4 Ñ V1 B D नान्व(Ñ V1 D1 नानु; B1.2.4 Dn नाव)पद्यंत ये(D5–7 ते) वाक्यं (D2 वाचं); K1 ये वै वाक्यं नान्वपद्यन्.

8 Before 8, Ñ1.2 B3 D4 (marg.) ins. कद्रूरुवाच. — c)=1. 1. 8. Ko B4 Da1 D5 जन्मे° (cf. v. l. 1. 1. 8, 18, 57 etc.).

9 Before 9, Ñ1.2 B3 ins. सौतिरु° (cf. v. l. 7, 8). — a) Ko.2 M1 °मेतं; K3 Ñ1.2 B5 D2 T1 G4.5 M2–5 °मेवं. T G2–5 M (except M1) स; G1 प्र- (for तु). — b) M1 स्मयमानः पि°. — c) B4m अतिजिह्मं; M2.4 °क्रमं. K2 D5 G2.3 समादिष्टं; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 समुत्सृ°. — d) B1m मात्रा (for कद्र्वा). K1 दूराद्; G2.3 द्वेपाद्. M इति (for अति). D6.7 S (except G6 M1) ह (for हि).

10 b) Ñ3 शापं तं चानु°; D3 वाच्यं तामनु°; S वचनं चान्व°.

11 a) K1 °बला; K3 तीव्र°; S उग्र° (G3 वक्र°; M1 as in text). M3 अपि (for हि). — D3.4.6 (for the second time).7 read 11cd after line 9 of 285*; D4 repeats it in marg. — c) K2 °विषं चास्ति; B5 °विषत्वं च. M (except M1) च (for हि). — d) D5 तु (for च). V1 Dn D1.3.6 S (except G6 M1) च (for वै). — Ko.3.4 V1 (marg.) Da1 Dn D1 (om. line 7).2.5.6 (om. line 10) ins. after 11cd: D3 (om. line 10).4.7 (om. lines 1, 2, 10), after 11ab:

285* शुक्रं मात्रा कृतं तेषां परपीडोपसर्पिणाम् ।

C. 1. 1199 B. 1. 20. 11 K. 1. 20. 11 तेषां तीक्ष्णविषत्वाद्धि प्रजानां च हिताय वै । प्रादाद्विषहर्णीं विद्यां काश्यपाय महात्मने ॥ ११

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

सूत उवाच ।
ततो रजन्यां व्युष्टायां प्रभात उदिते रवौ ।
कद्रूश्च विनता चैव भगिन्यौ ते तपोधन ॥ १
अमर्षिते सुसंरब्धे दास्ये कृतपणे तदा ।
जग्मतुस्तुरगं द्रष्टुमुच्चैःश्रवसमन्तिकात् ॥ २
ददृशाते तदा तत्र समुद्रं निधिमम्भसाम् ।
तिमिंगिलझषाकीर्णं मकरैरावृतं तथा ॥ ३
सत्त्वैश्च बहुसाहस्रैर्नानारूपैः समावृतम् ।

अन्येषामपि सत्त्वानां नित्यं दोषपरास्तु ये ।
तेषां प्राणान्तिको दण्डो दैवेन विनिपात्यते ।
एवं संभाष्य देवस्तु पूज्य कद्रूं च तां तदा ।
आहूय कश्यपं देव इदं वचनमब्रवीत् । [5]
यदेते दन्दशूकाश्च सर्पा जातास्त्वयानघ ।
विषोल्बणा महाभोगा मात्रा शप्ताः परंतप ।
तत्र मन्युस्त्वया तात न कर्तव्यः कथंचन ।
दृष्टं पुरातनं ह्येतद्यज्ञे सर्पविनाशनम् ।
इत्युक्त्वा सृष्टिकृद्देवस्तं प्रसाद्य प्रजापतिम् । [10]

[Cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27. 127. — (L. 2) Ko.3.4 Da1 D2 सर्वेषां; D3.4 भूतानां. Ko.3.4 Da1 D2 परपीडारतास्तु(K4 °श्च) ये. — (L. 4) Ko.3.4 Da1 D2-7 एवमुक्त्वा स दे°. Ko Da1 स तां; K3 सुतां; K4 सतीं (for च तां). V1 कद्रूं संसज्य वै तदा. — (L. 6) Ko.3.4 Da1 हि ते; D3-7 च ते (for त्वया). — (L. 7) Ko.3.4 Da1 D6.7 महाभाग; D2-5 °भागा. — After line 9: D6 repeats, D3.4.7 ins. 11^{cd}.]

— G1 om. 11^{ef}. — ^{e}) K1 B3.4 (m as in text) Da1 Dn M4 °हर्रीं; Ñ1.2 V1 B1.2 Da2 D1.3.4.6.7 Nilp °हरां; Cd °हणं (sic). Ñ3 विषहरणा विद्या; D5 °र्ह्रीं विद्यां च; G4.5 °हणीर्विद्याः. — ^{f}) N (except B4.5 Da) कश्यपाय. — K4 D4 (marg.). 6 S (except M1) ins. after (G1 before) 11^{ef}:

286* एवं शप्तेषु नागेषु कद्र्वा च द्विजसत्तम ।
उद्विग्नः शापतस्तस्याः कद्रूं कर्कोटकोऽब्रवीत् ।
मातरं परमप्रीतस्तदा भुजगसत्तमः ।
आविश्य वाजिनं मुख्यं वालो भूत्वाञ्जनप्रभः ।
दर्शयिष्यामि तत्राहमात्मानं काममाश्वस ।
एवमस्त्विति तं पुत्रं प्रत्युवाच यशस्विनी ।

[*Contra* Winternitz (*loc. cit.*), who seems inclined to regard these lines as genuine.]

Colophon. *Sub-parvan:* Ko.2-4 Ñ V1 B1m.3.5 D3-7 T G1-4.6 M आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ V1 B1(marg.).3.5 add सौपर्ण. B2.4 Da Dn (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* Ko.4 D2.5 नागशापः; K2 शापः; K3 सर्पशापप्रदानः; Ñ1.2 सर्पशापः; G1 कद्रूवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 B1.2 Dn2 19; K3 (*sup. lin. sec. m.*) D5 16; Ñ1.2 V1 Dn3 20; D4m 18; T2 17; G1.4-6 M1 7; G2.3 M2-5 8. — *S'loka no.:* Ñ3 12; Dn 16.

19

1 Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1.3.4 Da Dn D2 सौतिरु°; K1 S (M2.4.5 om.; G2 with prefixed श्री) सूतः. — For 1^{a}–2^{d}, Ñ3 subst. the first three lines of a passage given in App. I (No. 12); also cf. v. l. 3. — ^{a}) S (except G6 M1) ततो (T2 °था) राज्यां व्यतीतायां. — ^{b}) Ñ1.2 V1 Dn D1 प्रभातेभ्यु°.

2 For Ñ3 cf. v. l. 1. — ^{a}) G2.3 सुसंक्रुद्धे; M (except M1) तु संर°. — After 2^{ab}, K4 D4 (both marg.) ins.:

287* सागरस्य परं पारं वेलावनविभूषितम् ।

— ^{d}) K1 D2.5 °मंतिके.

3 For Ñ3 see below. — ^{a}) K1.3 तथा; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4.6 7 -थ ते; B Da तु ते; D2 च ते; M1 उभे (for तदा). K3 तेत्र (for तत्र). — K V1 (marg.) Dn D1-6 T G (except G6) ins. after 3^{ab}: Ñ3 subst. for 3^{ab}:

288* महान्तमुदकागाधं क्षोभ्यमाणं महास्वनम् ।

[K4 °कावासं; Ñ3 °कागारं; T G (except G6) °काधारं.]

— ^{c}) B4 °समाकीर्णं (m as in text); D5 °गणाकीर्णं. — ^{d}) Ko G2.3 सदा; K2.3 Ñ3 D2.5 T1 G4.5 M1 तदा.

4 ^{a}) K D2.5 संवृतं; Ñ3 संयुतं; G2.3 ना(G3 म)-व्यैश्च (for सत्त्वैश्च); see below. — ^{b}) M2.4.5 अपावृतं. K D2.5 सत्वै(K2.4 °त्वैं)र्नानाविधैरपि (K1 °धैस्तथा); see

उग्रैर्नित्यमनाधृष्यं कूर्मग्राहसमाकुलम् ॥ ४
आकरं सर्वरत्नानामालयं वरुणस्य च ।
नागानामालयं रम्यमुत्तमं सरितां पतिम् ॥ ५
पातालज्वलनावासमसुराणां च बन्धनम् ।
भयंकरं च सत्त्वानां पयसां निधिमर्णवम् ॥ ६
शुभं दिव्यममर्त्यानाममृतस्याकरं परम् ।
अप्रमेयमचिन्त्यं च सुपुण्यजलमद्भुतम् ॥ ७
घोरं जलचरारावरौद्रं भैरवनिस्वनम् ।
गम्भीरावर्तकलिलं सर्वभूतभयंकरम् ॥ ८
वेलादोलानिलचलं क्षोभोद्वेगसमुत्थितम् ।
वीचीहस्तैः प्रचलितैर्नृत्यन्तमिव सर्वशः ॥ ९
चन्द्रवृद्धिक्षयवशादुद्वृत्तोर्मिदुरासदम् ।
पाञ्चजन्यस्य जननं रत्नाकरमनुत्तमम् ॥ १०
गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा ।
वराहरूपिणा चान्तर्विक्षोभितजलाविलम् ॥ ११
ब्रह्मर्षिणा च तपता वर्षाणां शतमत्रिणा ।
अनासादितगाधं च पातालतलमव्ययम् ॥ १२
अध्यात्मयोगनिद्रां च पद्मनाभस्य सेवतः ।
युगादिकालशयनं विष्णोरमिततेजसः ॥ १३
वडवामुखदीप्ताग्नेस्तोयहव्यप्रदं शुभम् ।
अगाधपारं विस्तीर्णमप्रमेयं सरित्पतिम् ॥ १४
महानदीभिर्बह्वीभिः स्पर्धयेव सहस्रशः ।
अभिसार्यमाणमनिशं ददृशाते महार्णवम् ॥ १५
गम्भीरं तिमिमकरोग्रसंकुलं तं

C. 1. 1222
B. 1. 21. 18
K. 1. 21. 18

above. — After 4^{ab}, Ñ1.2 V1 B D (except D3–5.7) T2 ins.:

289* भीमपर्णैर्विकृतैरन्यैर्घोरैर्जलचरैस्तथा ।

— ^{d}) G2.3 बहुग्राह°; M1 °झषाकुलं.

5 M1 om. 5–7. Ñ3 om. 5^{ab} and reads 5^{c}–6^{b} (om. 6^{cd}), 7 and 15 after 10^{ab}. — ^{a}) G4.5 transp. आकरं and आलयं (in ^{b}). K3 D2 °भूतानां; G2.3 °सत्त्वानां. — ^{b}) G1 हु (for च). — ^{c}) D5 °लयं दिव्यं.

6 M1 om. 6; for sequence of Ñ3 cf. v. l. 5. — ^{b}) K3 D2 निवेशनं; B1m तथालयं; Dn D1.4 G6 च बांधवं; D5 Cd निबं°; T2 *sup. lin.* च मंदरं; Nilp as in text. — Ñ3 M5 om. 6^{cd}. — ^{c}) B1m G2.6 °कराणां. — ^{d}) K (except K1) D2.5 अंभसां. B1m निधिमव्ययं; T G M2–4 निधिमद्भुतं (G1 च निबंधनं; G2 नीतिमद्भुतं).

7 M1 om. 7; for sequence of Ñ3 cf. v. l. 5. — ^{a}) T2 G1.4.5 शुभ्रं. — ^{b}) K4 प्रियं; Ñ V1 B (except B4) Da M3.4 वरं. — ^{c}) D5 तं (for च). — ^{d}) K3 Ñ1.3 D2 G2.3 सुपुण्यं. K3 D2 महदद्भुतं.

8 ^{a}) K D2.5 घोरैः; Ñ3 रौद्रं. K D2.5 °रावैः; Ñ1 V1 °रावं; Ñ2 °धराकारं; B5 G2 °वासं; T G1.3–6 M °कीर्णं. — ^{b}) Ko.1.4 D5 T2 रौद्र-. — ^{c}) B4 (m as in text) S °सलिलं.

9 ^{a}) K D2.5 °चलत्; S °लोलानिलबलं. — ^{b}) K3 क्षोभादिव. Ñ2 V1 °समन्वितं; B Da Dn D1.6.7 °समुच्छ्रितं. D5 क्रोधोद्वेगसमुच्छ्रितं; S क्षोभवेगसमुत्थितैः. — ^{c}) The MSS. vary at random between वीची- and वीचि-. Ñ3 G2.3 M प्रसरितैः. — ^{d}) K4 Ñ3 D (except Da D2.5) S (except T2) सर्वतः.

10 ^{b}) Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.4 °समाकुलं; B2 उद्भूतोर्मिसमाकुलं; B3–5 Da D3.6.7 उद्धू(B4.5 D6 °द्ध-; Da2 °द्भू-; D3.7 °द्धू)तोर्मिसमाकुलं; T1 उद्धूतोर्मिसमाकुलं; T2 उच्छ्रि- (*sup. lin.* स्थि)तोर्मि°; G M1 उद्धूतोर्मि° (G2 उत्थितं सुदु°; G3 उद्धितास्मिन्दु°); M2–5 उद्भूतोदं दु°. — After 10^{ab}, Ñ3 reads 5^{c}–6^{b}, 7 and 15. — ^{c}) G2.3 M (except M1) जनकं. — ^{d}) Ñ3 रत्नागार°.

11 ^{a}) Ko.4 D1.2.5 वाराह°. K3.4 भ्रांत- (for चान्तर्). — ^{d}) K4 प्रक्षो°.

12 ^{a}) K3 D2 महर्षिणा. Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) व्रतवता (for च त°). — ^{b}) D5m °तंद्रिणा; M2 °मुत्तमं. — ^{c}) T G2.3 अनासाद्यमगाधं. G1 °दितपर्यंतं.

13 ^{b}) Ko सेवितुः; V1 D3.4 धीमतः. — ^{c}) Ko T2 (*sup. lin.* as in text) G1.4–6 युगांत°; Cd as in text. D2.6.7 M °काले; G2 °कालं. — After 13, N (except K1 Ñ3) G2 ins.:

290* वज्रपातनसंत्रस्तमैनाकस्याभयप्रदम् ।
डिम्बाहवार्दितानां च असुराणां परायणम् ।

[(L. 2) Ko.2.4 Ñ1 V1 D5.6 देवा(Ñ1 तथा)हवजितानां; K3 दिग्मोहवर्जितानां; Ñ2 B °व(B4 °वे)जितानां; D1.2.7 Nilp तिग्माहवा°.]

14 ^{a}) K1 °तोयाग्नि-; K4 Ñ3 Da1 °दीप्ताग्नि-. — ^{b}) Dn D1.6.7 °दं शिवं. — ^{c}) Ko G3 M अगाध(M3–5 °धा)पार-; Ñ1 D2 °धपरि-; T G1.4–6 °धतल-; G2 °धमपि.

15 For sequence of Ñ3 cf. v. l. 5. — ^{a}) T2 G1.2 बहुभिः. — ^{b}) Ñ3 G2.3 स्पर्धमानं; G4.5 स्पर्धते यः. K1 समंततः (cf. v. l. 1. 17. 11^{c}, 15^{c}). — ^{c}) B4 °णसलिलं (m as in text). — ^{d}) T1 om. 15^{d}. T2 M1 तत्र तत्र

C. 1. 1222
B. 1. 21. 18
K. 1. 21. 18

गर्जन्तं जलचररावरौद्रनादैः ।
विस्तीर्णं ददृशतुरम्बरप्रकाशं
तेऽगाधं निधिमुरुमम्भसामनन्तम् ॥ १६
इत्येवं झषमकरोर्मिसंकुलं तं
गम्भीरं विकसितमम्बरप्रकाशम् ।
पातालज्वलनशिखाविदीपितं तं
पश्यन्त्यौ द्रुतमभिपेततुस्तदानीम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

सूत उवाच ।
तं समुद्रमतिक्रम्य कद्रूर्विनतया सह ।
न्यपतत्तुरगाभ्याशे नचिरादिव शीघ्रगा ॥ १
निशाम्य च बहून्वालान्कृष्णान्पुच्छं समाश्रितान् ।

(for दृद°). Ñ3 G M2-5 तत्र तत्र समंततः. — After 15, K4 B (except B4) D (except D2-7) ins.:

291* आपूर्यमाणमत्यर्थं नृत्यमानमिवोर्मिभिः ।

16 M1 transp. 16 and 17. — a) G2 transp. गम्भीरं and गर्जन्तं (in b). M1 °शोर्मिसं° (cf. 17a). Ko.3 Ñ3 B4 D7 G2 om. तं. — b) B4 °रौद्रमुग्रैः; D6 °चररौद्रनादरावैः; S °राव(G2 om. राव; G3 by corr. वारि)नादितैस्तैः (T1 om. तैः; M1 °रावसंनिनादैः). — d) Ko.2.3 तमगाधं; K2m.4 D2 ते भीमं; T2 ते गाढं. G2 निधिममुम्; G6 निधिगुरुम्. S अपारं (M1 नदंतं) (for अनन्तम्). D5 तं भीमं किल निधिमंभसा°.

17 K Ñ3 D1.5 om. 17; Ñ1.2 V1 B D (D1.5 om.) read it at the end of an interpolated adhy. given in App. I (No. 12). M1 transp. 16 and 17, interchanging 16b and 17b. — a) Cf. 16a. Ñ1.2 V1 B D (D1.5 om.) इत्येवं तरलतरोर्मि°. — b) Cf. 16c. — c) Ñ1.2 V1 B D (D1.5 om.) °वि(B2.4.5 D3.4.6.7 °च)दीपितांगं; T1 M1 °पितांतं. — d) Ñ1.2 V1 B D (D1.5 om.) गर्जंतं द्रुतमभिजग्मतुस्ततस्ते.

Colophon om. in T G3-6. — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 B1.3.5 D3.4.6.7 G1.2 M आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ1.2 V1 B1.3.5 M2-5 add सौपर्ण. Ko-2.4 Ñ3 B2.4 Da Dn D1 (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* K3 समुद्रवर्णनः; Ñ1.2 V1 G1 समुद्रदर्शनं; D2 समुद्र. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 B1.2 Dn2 D5m 20; K3 (*sup. lin. sec. m.*) D6 17; Ñ1.2 V1 Dn3 21; D4m 19; G1 M1.2.4 8; G2 M3.5 9. — *S'loka no.:* Ñ3 16; Dn 18.

After adhy. 19, Ñ1.2 V1 B D ins. an additional adhy. given in App. I (No. 12); in Dn D1-4 this interpolated adhy. is preceded by a passage of 6 lines given in the same App. (No. 13), a passage which some other MSS. ins. at the beginning of the foll. adhy. ❀ Nil. *ad loc.:* नागाश्च संविदं कृत्वेति द्वादशश्लोकमध्यायं केचिन्न पठंति [।] कांश्चिदत्रत्यान् श्लोकान्पूर्वत्रैव च पठंति [।] अन्ये तु पंचषान्पठंत्यपीत्यत्र कोशशुद्धिं न प्रतीमः [।] ❀ Cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27. 127.

20

1 K1 S (K1 G3 with prefixed श्री) सूतः; Dn3 D1.4.5 सौतिरु°. After सूत उ° (resp. its v. l.), K (except K1) V1 (marg.) Da D5-7 G (except G3.6) ins. a passage given in App. I (No. 13). After this passage, G (except G3.6), irrelevantly, ins. 294*, which is irrefutable evidence of contamination of these four G MSS. from late Northern sources. — c) D5 अपतत्. K2 तुरगं पार्श्वे; K3.4 Da D2.3 T1 °भ्यासे; T2 G3-5 °भ्याशं. — d) D5 °रादेव. — After 1, Ko.2 (both om. line 2). 4 Ñ V1 B D (except D5) ins.:

292* ततस्ते तं हयश्रेष्ठं ददृशाते महाजवम् ।
शशाङ्ककिरणप्रख्यं कालवालमुभे तदा ।

[(L. 1) Ko.2 हयपृष्ठे. Ko.2.4 महाबलं.]

2 K1 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1-3.7 निशम्य. B1m.4 बहूनागान्. D5 दृष्ट्वा वहंतं वै बालान्. — b) Ko.2-4 D2 पुच्छे; K1 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3-7 G1.3 पुच्छ-; M4 पुच्छः. T G2.4-6 उपाश्रि°. — After 2ab, K (except K1) Da1 D2 ins.:

293* विषण्णवदना तत्र विनता सर्वतोऽभवत् ।
दृष्ट्वा कृष्णं तु पुच्छं सा वाजिराजस्य विस्मिता ।
अवाक्शिरा दीनमना कद्र्वा दासत्वमागता ।

[(L. 1) K2 च ततो (for सर्वतो). — (L. 3) Ko Da1 दीनमुखा.]

— c) K4 विनतां दीनवदनां; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 विषण्णरूपां विनतां; D5 G6 विषण्णवदनां कद्रूः

विनतां विषण्णवदनां कद्रूर्दास्ये न्ययोजयत् ॥ २
ततः सा विनता तस्मिन्पणितेन पराजिता ।
अभवद्दुःखसंतप्ता दासीभावं समास्थिता ॥ ३
एतस्मिन्नन्तरे चैव गरुडः काल आगते ।
विना मात्रा महातेजा विदार्याण्डमजायत ॥ ४
अग्निराशिरिवोद्भासन्समिद्धोऽतिभयंकरः ।
प्रवृद्धः सहसा पक्षी महाकायो नभोगतः ॥ ५
तं दृष्ट्वा शरणं जग्मुः प्रजाः सर्वा विभावसुम् ।
प्रणिपत्याब्रुवंश्चैनमासीनं विश्वरूपिणम् ॥ ६
अग्ने मा त्वं प्रवर्धिष्ठाः कच्चिन्नो न दिधक्षसि ।
असौ हि राशिः सुमहान्समिद्धस्तव सर्पति ॥ ७
अग्निरुवाच ।
नैतदेवं यथा यूयं मन्यध्वमसुरार्दनाः ।
गरुडो बलवानेष मम तुल्यः स्वतेजसा ॥ ८
सूत उवाच ।
एवमुक्तास्ततो गत्वा गरुडं वाग्भिरस्तुवन् ।
अदूरादभ्युपेत्यैनं देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ ९
त्वं ऋषिस्त्वं महाभागस्त्वं देवः पतगेश्वरः ।

C. 1. 1249
B. 1. 23. 15
K. 1. 23. 15

(see below). — d) D5 दास्ये तां वै; G6 न तां दास्ये. Ko.2 G1 नियोज°; K1 न्यवेशयत्.

3 K1 D5 M1 om. 3. Cf. 1. 21. 2. — b) S (M1 om.) पणिते वै. — d) Ko.2.3 B1.4 Da दासभावं. K3 B4.5 D1–4 समाश्रिता. Ñ3 दासभावाय मास्थिता; S (M1 om.) दासी(G3.6 °स)भावे नि(M2–5 भावेन)योजिता.

4 a) Ñ V1 B D (except D2.5) चापि (for चैव). — Ko.2.4 Ñ V1 B D (except D2) ins. after 4: G (except G3.6), irrelevantly, before 1 (cf. v. l. 1):

294* महासत्त्वबलोपेतः सर्वा विद्योतयन्दिशः ।
कामरूपः कामगमः कामवीर्यो विहंगमः ।

[(L. 1) Ko.2.4 Dn2 महाभद्र°. G2 शशिवत् द्योत°. — (L. 2) B1–3 Da कामरूपी (for °रूपः). G2 °गमः कामरूपो वियत्तमः.]

5 a) K D2 °रिवोद्भासः (K1 °द्भसन्); D5 °रिवाभासः. — b) D5 स मृधे विजयंकरः. — After 5ab, Ko.2.4 Ñ V1 B D (except D2.5) ins.:

295* विद्युद्विस्पष्टपिङ्गाक्षो युगान्ताग्निसमप्रभः ।

[Ko विद्युद्वर्णः स्फुलिंगांगो; K2.4 विद्युद्वर्णश्च पिंगांगो (K4 °गाक्षो).]

— c) K D2.5 विवृद्धः; G3 ववृधे. D2.5 S (except M1) स (D2 सु-) महापक्षी. — After 5, N (except K1 D5) ins.:

296* घोरो घोरस्वनो रौद्रो वह्निरौर्व इवापरः ।

[D6.7 घोराद्घोर°. Ko.2.4 °स्वनोपेतो.]

After 296*, Ñ2 ins. an additional colophon (इ° श्रीम° आदि° सुपर्णोत्पत्तिः) and सूत उवाच; B3 ins.: सूत उवाच (cf. v. l. 7) only.

6 b) Ñ1.2 V1 Dn G1.2 देवाः सर्वे वि°. — c) K4 G1.2 °त्याब्रवीच्चैनं. K1.2 Ñ3 T एवम् (for एनम्).

7 Before 7, Ñ1.2 B3 D3.4 ins. प्रजा ऊचुः. — a) G6 transp. अग्ने and मा त्वं. K2 T G2.4.5 transp. मा and त्वं. D6.7 प्रमर्दिष्ठाः. — b) Ko.2.3 D2 नः (K2 न; K3 अपि) प्रधक्ष्यति; D5 न विध°; T1 न नध°; G2 न निधक्ष्यसि. M1 कच्चित्त्वं नो दिधक्ष(ति)सि. — c) M2.4 रश्मिः (for राशिः). — After 7, B2–4 Da ins. an additional colophon: इ° महा° आदि° सुपर्णोत्पत्तिः (B2 om. सुप°; B3 सौपर्णे for सुप°); cf. v. l. 5.

8 S om. उवाच (M5 om. the reference altogether). — b) Ñ3 °मसुरोत्तमाः. — c) T भगवानेष. — d) K4 Ñ V1 Dn D1 T1 च; D7 स (for स्व-). — K4 Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 G1.2 ins. after 8: D2, after line 2 of 298* below:

297* जातः परमतेजस्वी विनतानन्दवर्धनः ।
तेजोराशिमिमं दृष्ट्वा युष्मान्मोहः समाविशत् ।

[(L. 2) K4 B Da D2 तु तं (for इमं).]

K4 Da Dn D1.3.4.6 T1 G1.2 cont.: K3 D2 G4.5 ins. after 8:

298* नागक्षयकरश्चैव काश्यपेयो महाबलः ।
देवानां च हिते युक्तस्त्वहितो दैत्यरक्षसाम् ।
न भीः कार्या कथं चात्र पश्यध्वं सहिता मम ।

[(L. 2) K3.4 D2 पन्नगान्प्रति; G4.5 यक्षरक्षसां. — After line 2, D2 ins. 297* above. — (L. 3) K3.4 D2 G1.2.4.5 कथंचिद्वै. K3.4 Da D2.6 G1.2.4.5 मया (for मम).]

9 N (except Ñ1.2 B3.5 D1) T G2.4.5 M5 om. सूत उ°. G1.3(with prefixed श्री).6 M (M5 om.) सूतः. — Da2 om. 9ab. — a) Dn D1 M4 तदा (for ततो). G6 देवाः (for गत्वा). — c) K1 तं दूरा°; Ñ V1 B D (except D2–5) ते (Da1 सु-) दूरा° (Ñ3 अदूरमभ्यु°); T2 अंबरा°; G3 अमरा अभ्यु°. — d) B3.4 (m as in text) D5.6 T1 तथा.

10 Before 10, B2.3.5 D (except Da D5) ins. देवा ऊचुः; T G1.3 M1 देवाः. — b) K1 प्लवगे°; K4 Ñ1.3 V1

C. 1. 1249
B. 1. 23. 16
K. 1. 23. 16

त्वं प्रभुस्तपनप्रख्यस्त्वं नक्षाणमनुत्तमम् ॥ १०

बलोर्मिमान्साधुरदीनसत्त्वः
समृद्धिमान्दुष्प्रसहस्त्वमेव ।
तपः श्रुतं सर्वमहीनकीर्ते
अनागतं चोपगतं च सर्वम् ॥ ११

त्वमुत्तमः सर्वमिदं चराचरं
गभस्तिभिर्भानुरिवावभाससे ।
समाक्षिपन्भानुमतः प्रभां मुहु-
स्त्वमन्तकः सर्वमिदं ध्रुवाध्रुवम् ॥ १२

दिवाकरः परिकुपितो यथा दहे-
त्प्रजास्तथा दहसि हुताशनप्रभ ।
भयंकरः प्रलय इवाग्निरुत्थितो
विनाशयन्युगपरिवर्तनान्तकृत् ॥ १३

खगेश्वरं शरणमुपस्थिता वयं

$B_{1m.2.3.4}$ (m as in text).$_5$ Da M_1 परमेश्वर: (K_4 M_1 °र); T $G_{1.2.4.5}$ M_{2-5} पतगोत्तम (T_1 M_5 °म:); G_3 °श्वर. — ^{c}) B_4 देव:; $M_{1.3.5}$ विभु:. B_{1-3} D_1 $M_{1.3}$ तपन: प्र°; Dn $G_{1.2}$ °न: सूर्य:. — After 10, K_4 (marg.) Dn D_4 (marg.) S ins.:

299* त्वं विभुस्तपनः सूर्यः परमेष्ठी प्रजापतिः ।
त्वमिन्द्रस्त्वं हयमुखस्त्वं शरस्त्वं जगत्पतिः ।
त्वं मुखं पद्मजो विप्रस्त्वमग्निः पवनस्तथा ।
त्वं हि धाता विधाता च त्वं विष्णुः सुरसत्तमः ।
त्वं महानभिभूः शश्वदमृतं त्वं महद्यशः । [5]
त्वं प्रभास्त्वमभिप्रेतं त्वं नक्षाणमनुत्तमम् ।
त्वं गतिः सततं त्वत्तः कथं नः प्राप्नुयाद्भयम् ।

[Dn D_4 inserting 299* between 10^c and 10^d, om. the first half of line 1, the second half of line 6 and the whole of line 7. — (L. 2) G_3 भयं घोरं (for हयमुख:). T G_3 M_1 शक्र:; $G_{2.4.5}$ विष्णु:; G_6 सर्व:; $M_{3.5}$ शर्व: (for शर:). G_3 बृहस्पति: (for जग°). — (L. 4) T_2 $G_{2.4.5}$ ईश्वर: (for त्वं विष्णु:). $G_{2.4.5}$ सुरनायक:. — (L. 6) $G_{2.4-6}$ $M_{1.3.5}$ °मभिप्रेत:. The second half of the line $= 10^d$.]

11 ^{a}) S (except M_4) बलोत्तम:. — ^{b}) K_1 सुबुद्धि°; D_7 प्रवृद्धि°. $K_{0.2.4}$ $Ñ_{1.2}$ V_1 B D (except D_2) दुर्विषहस्; — ^{c}) K_3 $Ñ_{1.2}$ V_1 B (B_1m as in text) D (except D_5) त्वत्त:; T $G_{1.3.6}$ M_{2-4} तव (for तप:). $Ñ_{1.2}$ V_1 $B_{1.3.4}$ Dn D_1 M_5 स्मृतं. K $Ñ_3$ M_1 °कीर्ति:; D_5 °सत्व; G_1 °वृत्ते:. — ^{d}) $Ñ_{1.2}$ V_1 B D T_1 G_6 M_4 ह्यनागतं.

12 ^{a}) $Ñ_3$ अनागत: (for त्वमु°). — ^{b}) $K_{1.2}$ D_1 T_1 $G_{1.2}$ °वभासे. $G_{3.6}$ M_1 °भिर्भासि दिवाकरो यथा. — ^{c}) D_2 प्रभावं (for प्रभां मुहुस्).

13 ^{a}) $Ñ_3$ $B_{4.5}$ दहन्. — ^{b}) $Ñ_3$ हरसि. $Ñ_3$ B_1 Da D_2 T G_3 M_{3-4} °प्रभ:. — ^{c}) D_6 -महाग्निर्; $G_{2.4.5}$ -हुताग्निर्. — ^{d}) D_5 विनाशनं.

14 ^{a}) Ñ V_1 B D (except D_2) T_1 °मुपागता. — ^{b}) Ko D_2 वरौजसं; G_3 महेश्वरं. — After महौजसं, Dn D_1 T_1 ins.:

300* ज्वलनसमानवर्चसम् । तडित्प्रभं.

K (except K_4) D_2 °जसं वरदमजेयमक्रमं (D_2 °मुत्तमं); $Ñ_{1.2}$ V_1 B Da °जसं ज्वलनतडित्समप्रभं; D_5 °जसा चिरमभ्रगोचर (sic). — ^{d}) $K_{0.1}$ om. 14^d. $K_{2.4}$ D_5 महौजसं; Da D_3 $M_{4.5}$ परापरं. K_4 $Ñ_3$ Da_1 D_2 $G_{1.6}$ M_{2-4} अजेयवि° (K_4 °मक्रमं; $Ñ_3$ °मप्लवं); T_2 G_{2-5} अमेयवि°. — After 14, K_2 (marg.).$_{3.4}$ Ñ V_1 B D T_1 G (except $G_{3.6}$) ins.:

301*

1) तवौजसा सर्वमिदं प्रतापितं
जगत्प्रभो तप्तसुवर्णवर्चसा ।
भयान्विता नभसि विमानगामिनः
विमानिता विपथगतिं प्रयान्ति ते ॥

2) ऋषेः सुतस्त्वमसि दयावतः प्रभो
महात्मनः खगवर कश्यपस्य ह ।
स मा क्रुधः कुरु जगतो दयां परां
त्वमीश्वरः प्रशममुपैहि पाहि नः ॥

3) महाशनिस्फुरितसमस्वनेन ते
दिशोऽम्बरं त्रिदिवमियं च मेदिनी ।
चलन्ति नः खग हृदयानि चानिशं
निगृह्यतां वपुरिदमग्निसंनिभम् ॥

4) तव द्युतिं कुपितकृतान्तसंनिभां
निशाम्य नश्चलति मनो व्यवस्थितम् ।
प्रसीद नः पतगपते प्रयाचतां
शिवश्च नो भव भगवन्सुखावहः ॥

[1^b) $G_{1.2.4.5}$ तपन सुवर्णव°. — After 1^{ab}, Dn D_1 T_1 ins.:

302* त्वं पाहि सर्वांश्च सुरान्महात्मनः ।

— ^{c}) $G_{2.4.5}$ त्वयार्दिता. — ^{d}) $K_{2.4}$ स्खलितगतिं; $G_{1.2.4.5}$ विषम°. — 2^d) K_{2-4} D_2 त्वमाशुग. $G_{1.2.4.5}$ परमम् (for प्रशमम्). — 3^b) $K_{2.4}$ $G_{1.2.4.5}$ दिशां(K_4 °शों)तरं. Ñ V_1 B Da D_{2-7} T_1 $G_{1.2.4.5}$ चानघ. $K_{2.4}$ बलं निशाम्य निगदाम तेनघ. — 4^b) The MSS. vary at random between निशाम्य and °शाम्य. K_2 Ñ V_1 $B_{3.4}$

महौजसं वितिमिरमभ्रगोचरम् ।
महाबलं गरुडमुपेत्य खेचरं
परावरं वरदमजय्यविक्रमम् ॥ १४

एवं स्तुतः सुपर्णस्तु देवैः सर्षिगणैस्तदा ।
तेजसः प्रतिसंहारमात्मनः स चकार ह ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

सूत उवाच ।
ततः कामगमः पक्षी महावीर्यो महाबलः ।
मातुरन्तिकमागच्छत्परं तीरं महोदधेः ॥ १
यत्र सा विनता तस्मिन्पणितेन पराजिता ।
अतीव दुःखसंतप्ता दासीभावमुपागता ॥ २
ततः कदाचिद्विनतां प्रवणां पुत्रसंनिधौ ।
काल आहूय वचनं कद्रूरिदमभाषत ॥ ३
नागानामालयं भद्रे सुरम्यं रमणीयकम् ।
समुद्रकुक्षावेकान्ते तत्र मां विनते वह ॥ ४
ततः सुपर्णमाता तामवहत्सर्पमातरम् ।
पन्नगान्गरुडश्चापि मातुर्वचनचोदितः ॥ ५
स सूर्यस्याभितो याति वैनतेयो विहंगमः ।

C. 1. 1284
B. 1. 25. 6
K. 1. 25. 6

D5 व्यवस्थितिः; K3 B1.2.5 Da °स्थितेः.] — After the Triṣṭubh st., Ñ B (except B4) D2–4 S (except T1) ins. सूत उवाच (resp. its v. l. सौतिरु° or सूतः).

15 [b]) B4 ऋषिगणैः; D5 सर्व°. Ko D5 तथा. — [d]) K Ñ3 D1.2.5 प्र- (K3 D1 प्रति-); T2 G3.6 M (except M1) तु (for स). — The first two stanzas, designated here A*, B*, of an adhy. interpolated in some N MSS. after adhy. 20 (see below) are ins. in G1.2.4.5 at the end of the present adhy., the sequence being as follows:

G1: A*, 15, B*, colophon.
G2: 15, A*, B*, colophon.
G4.5: A*, B*, 15, colophon.

Colophon. *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 B1.3.5 D3.4.6.7 T1 G1.2.4 M आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ1.2 V1 B1.3.5 add सौपर्ण. K Ñ3 D2.4 Da Dn D2 G3 (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* Dn1.n2 स्तुतिः; D1.6.7 सुपर्णस्तुतिः; G1 गरुडोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 B2 22; K3 *sup. lin. sec. m.* 18; Ñ1.2 V1 Dn3 23; D4m 21; T2 19; G M 9 (G2.3 10). — *S'loka no.:* Ñ3 22; Dn 26. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1241.

After this adhy., K4 (marg.) Ñ V1 B D (except D5; D2 on a suppl. fol.) T1 G (except G3.6) ins. an adhy. given in App. I (No. 14). Cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27. 128.

21

1 K1 T1 M4 om. सूत उ°. Ko.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1 सौतिरु°; G (except G3.6) M (M4 om.) सूतः. Before 1, G3 ins. the first two st. of an adhy. given in App. I (No. 14); cf. remarks on the last st. of the preceding adhy. — [b]) Ñ3 D3.4.6.7 M कामवीर्यो. — After 1[ab], G3.6 ins. line 5 of the interpolated adhy. mentioned above. — [d]) Ko.2.3 Ñ1.2 V1 B D T1 M5 परं पारं.

2 Cf. 1. 20. 3. — [a]) S (except G3.6 M5) तत्र (for तस्मिन्). — [b]) K1.4 D5 S (except M1.5) पणिते (K1 °ता) वै. — D3 om. 2[cd]. — [c]) B1 दुःखं संप्राप्ता; D5 °संपन्ना. — [d]) K (except K4) Ñ3 B1.3.4 Da G6 M1 दासभाव°. D5 दासभावे समागता.

3 [b]) Ñ1.2 V1 B D T प्रणतां (D2 as in text; D5 ब्रुवाणा); G3 कृपणां (for प्रव°). — [c]) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) काले चा(B Da त्वा)हूय. — [d]) G3 कद्रूस्त्विद°. Ñ3 उवाच ह (for अभा°).

4 Before 4, Ñ1.2 B3 D4 (marg.) ins. कद्रूरुवाच. — [b]) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) चारुदर्शनं (for रम°). — [c]) = 1. 24. 2[a]. M1 °वेवास्ते. — [d]) Ñ3 Dn नय (for वह). — After 4, V1 repeats 294* (v. l. गरुडस्य यथाकालं जज्ञे for महासत्त्वबलोपेतः सर्वा). — Cf. Suparṇādhyāya, 5. 2 [v. l. [abc]) समुद्रे रमणीयकं द्वीपं शुश्रुम शाश्वतम् । नागानामालयं पूर्वं; [d]) नो (for मां)].

5 Before 5, Ñ1 ins. सूत उ°; B3 D4 (marg.) सौतिरु°; T G3 M (except M1) सूतः. — [c]) Ñ3 मारुतश्चापि. — [d]) Ko.2.4 D1.2.5 °नोदितः.

6 [a]) Ko.2.3 Ñ1.2 V1 B D सूर्यमभितो; T1 M3 °र्योभिमुखो. T G (except G3) [ऽ]गच्छत् (for याति). — [c]) K1 G3 °परीताङ्गाः; Ñ2 V1 B Da Dn D1.6.7 T1

C. 1. 1264
B. 1. 25. 6
K. 1. 25. 6

सूर्यरश्मिपरीताश्च मूर्च्छिताः पन्नगाभवन् ।
तदवस्थान्सुतान्दृष्ट्वा कद्रूः शक्रमथास्तुवत् ॥ ६
नमस्ते देवदेवेश नमस्ते बलसूदन ।
नमुचिघ्न नमस्तेऽस्तु सहस्राक्ष शचीपते ॥ ७
सर्पाणां सूर्यतप्तानां वारिणा त्वं प्लवो भव ।
त्वमेव परमं त्राणमस्माकममरोत्तम ॥ ८
ईशो ह्यसि पयः स्रष्टुं त्वमनल्पं पुरंदर ।
त्वमेव मेघस्त्वं वायुस्त्वमग्निर्वैद्युतोऽम्बरे ॥ ९
त्वमभ्रघनविक्षेप्ता त्वामेवाहुः पुनर्घनम् ।
त्वं वज्रमतुलं घोरं घोषवांस्त्वं बलाहकः ॥ १०
स्रष्टा त्वमेव लोकानां संहर्ता चापराजितः ।
त्वं ज्योतिः सर्वभूतानां त्वमादित्यो विभावसुः ॥ ११
त्वं महद्भूतमाश्चर्यं त्वं राजा त्वं सुरोत्तमः ।
त्वं विष्णुस्त्वं सहस्राक्षस्त्वं देवस्त्वं परायणम् ॥ १२
त्वं सर्वममृतं देव त्वं सोमः परमार्चितः ।
त्वं मुहूर्तस्तिथिश्च त्वं लवस्त्वं वै पुनः क्षणः ॥ १३
शुक्लस्त्वं बहुलश्चैव कला काष्ठा त्रुटिस्तथा ।
संवत्सरर्तवो मासा रजन्यश्च दिनानि च ॥ १४
त्वमुत्तमा सगिरिवना वसुंधरा
सभास्करं वितिमिरमम्बरं तथा ।
महोदधिः सतिमितिमिंगिलस्तथा
महोर्मिमान्बहुमकरो झषालयः ॥ १५
महद्यशस्त्वमिति सदाभिपूज्यसे
मनीषिभिर्मुदितमना महर्षिभिः ।
अभिष्टुतः पिबसि च सोममध्वरे
वषट्कृतान्यपि च हवींषि भूतये ॥ १६
त्वं विप्रैः सततमिहेज्यसे फलार्थं
वेदाङ्गेष्वतुलबलौघ गीयसे च ।

°प्रतप्ताश्च; D4 °प्रदीपाश्च. — d) K1 व्यथिताः; G3 प्रतप्ताः (for मूर्छि°). K0.2.4 D5 फणिनो°; K1 चाहयो° (for पन्नगा°). — e) G3 तथावस्थान्.

7 Before 7, Ñ1 B3.5 D2 ins. कद्रूरुवाच; G3.6 कद्रूः. — a) Ñ2.3 V1 B (except B3) D (except D2.5) G3 सर्व°; T2 G (except G3.6) °लोकेश. — b) T2 G3 M बलसू°.

8 b) D3.6.7 संप्लवो. M2-4 त्वं भवो भव. — c) T2 G1.2 परम-.

9 b) G3.6 त्वं ह्यनल्पं; M1.3 त्वं ह्यनंतं. K (except K1) D2 सुरेश्वर (for पुरं°). — c) B Da D3.4.6.7 transp. मेघः and वायुः. — d) V1 B Dn D1.6.7 °र्विद्युतो°; D5 °र्मरुतां वरः; T °र्वि(T1 °र्वै)द्युतो नरः.

10 a) Ñ V1 B D (except D2.5) °गण° (for °घन°). — b) K2.3 D2 पुरंदरं; Ñ V1 D1 महाघनं; D4.7 पुनर्वनं; S घनं (G3 परं) पुनः. — c) M5 °मखिलं. — d) T G (except G3.6) घोषणस्त्वं. K1 महाबलः (for बला°).

11 c) K3 D2 त्वं योनिः. K D2.5 G3 सर्वलोकानां.

12 a) K1 महाद्भुतं; T G1.3.6 M (except M5) महाभू°; G2.4.5 महाभ्रू°. — b) M2-5 सुरसत्तमः (for त्वं सुरो°). K2 G1.2.4.5 °त्तम. K3 D2 त्वं च राजा सुरोत्तमः (D2 °म); D5 त्वं राज्यं त्वं सुरेश्वरः; G3.6 M1 राजा त्वं सुरसत्तम. — c) D5 त्वं विभुस्. — d) K4 Ñ1.2 V1 B1.4.5 Da D3.6.7 T1 G3 परायणः.

13 b) K4 D5 त्वं सोमस्त्वं परार्चितः; G3 M त्वं च सोमः परा°. — c) K4 D5 T2 G3-6 M (except M5) मुहूर्तं. D6 मुहूर्तस्त्वं. K0.2.3 Ñ3 D2.3 M1 स्थितिः. Dn D1.5 त्वं च; D2 T2 G (except G3.6) M (except M5) चैव. — d) Ñ3 B Da D3.4.6.7 G3.6 M1.3 च त्वं; T2 G1.2.4.5 चैव; M2.4.5 त्वं च (for त्वं वै). K2 त्वं वस्त्रं वै. Ñ1.2 V1 Dn D1 त्वं लवस्त्वं; T1 त्वंबरस्त्वं (for लवस्त्वं वै). K2-4 तथा; D2 तदा; G6 परः (for पुनः). K0 क्षणः पुनः (by transp.).

14 a) K3 Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T °लस्त्वं च. — b) K1.4 स्थितिस्तथा; Ñ3 तथात्रुटः; S (except T1) तथा त्रुटिः. — G6 om. 14cd. — c) =1. 1. 35a. — d) T2 G (except G3.6) पक्षाहोरात्रयः क्रमात् (=1. 1. 35b).

15 a) K2 D5 S (except T) °मुत्तमः. K3 m.4 सगिरिवरा. — b) G3 तिमिरमथांबरं; M5 वितिमिरांबरं. — c) B Da D3.5-7 T2 G (except G3.6) °गिलश्च वै. — d) K3 Ñ V1 B D (except D4.5) T G झषाकुलः (G3 °श्रयः).

16 a) K0 महद्यशाः; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.6.7 T1 महायशाः; D4 महाद्युतिः. G (except G3.6) हि (for अभि-). K2 *sup. lin.* प्रीयसे. — b) K1 G1 M5 transp. मनीषिभिः and मह°. B Da D5 M5 मुदितमनो-. G6 मुदितहृदंबुजे विभो. — c) Ñ3 (before corr.) अम्बरे (for अध्व°). K1 °तः पिब सोममंबरे. — d) K1 भूतले; T2 हूयते; G1.2 हूयसे; G4 (before corr.).5 भूयसे.

17 a) G2.5 सुहु°; G4 सुहि° (for सततम्). K3

त्वद्धेतोर्यजनपरायणा द्विजेन्द्रा
वेदाङ्गान्यभिगमयन्ति सर्ववेदैः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

सूत उवाच ।
एवं स्तुतस्तदा कद्र्वा भगवान्हरिवाहनः ।
नीलजीमूतसंघातैर्व्योम सर्वं समावृणोत् ॥ १
ते मेघा मुमुचुस्तोयं प्रभूतं विद्युदुज्ज्वलाः ।
परस्परमिवात्यर्थं गर्जन्तः सततं दिवि ॥ २
संघातितमिवाकाशं जलदैः सुमहाद्भुतैः ।
सृजद्भिरतुलं तोयमजस्रं सुमहारवैः ॥ ३
संप्रनृत्तमिवाकाशं धारोर्मिभिरनेकशः ।
मेघस्तनितनिर्घोषमम्बरं समपद्यत ॥ ४
नागानामुत्तमो हर्षस्तदा वर्षति वासवे ।
आपूर्यत मही चापि सलिलेन समन्ततः ॥ ५

C. 1. 1302
B. 1. 26. 7
K. 1. 26. 7

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

G2.4.5 द्वहेब्यसे; D5 इहाध्वरे. — ^{b}) D2 चंद्रांगे°; G (except G3.5) वेदांते°. M (except M1) °वलोभि(M5 °धी)गीयसे. G M2–4 त्वं (for च). T2 °त्वतुलमभिष्टुत: सदा त्वं. — ^{c}) Ñ3 °यैजनपरा. — ^{d}) M1.3 वेदार्थान्. K (except K1) Ñ3 D2 M1.3 अधिगम°; D6.7 °गमयंश्च. K D2.5 सर्ववेदै(K1 D5 °दे)र्व; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 °यज्ञैः.

Colophon om. in D3.6.7 T G1.2.4.5 M2–5. — *Sub-parvan:* Ñ V1 B1.3.5 Dn1 G3.6 M1 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ V1 B3.5 Dn1 G3 add सौपर्ण. K B2.4 Da Dn2 D1.2.4.5 (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* Ko.2–4 D2.5 शक्रस्तवन:; G3 इंद्रस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 *sup. lin. sec. m.* 19; Ñ1.2 V1 Dn3 25; B1 24; D4m 23; D5 21; G3 11; G6 M1 10. — *S'loka no.:* Ñ3 Dn 17. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1277.

22

1 Ko.4 Dn D1 सौतिरु°; D6 S (G1.3 with prefixed श्री) सूतः. — ^{a}) G3 तत: (for °दा). — ^{b}) K3m ह्रद्विवाहन (for हरि°). — After 1^{ab}, K4 ins. 303*. — M1 om. 1^{cd}. — ^{c}) D5 °संकाशैः; T2 °संघैश्च. — ^{d}) K1 अथावृणोत्. Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 सर्वमंबरमावृणोत्. — K4 (marg.) repeats after 1,: Dn D3.4(marg.).6 T G ins. after 1: M1 ins. after 1^{ab}:

303* मेघानाज्ञापयामास वर्षध्वमुदकं शुभम् ।
[Dn T1 अमृतं (for उदकं).]

2 ^{b}) K (except K1) D2 °दुल्बणाः; D5 °दुज्वलं. — ^{cd}) V1 अत्युच्चं; G (except G3) अत्यंतं (for अत्यर्थं). — D1 om. from -त्यर्थं up to end of 2.

3 D1 transp. 3 and 4. — ^{a}) Ko संघातिकं; K2 m.4 D5 T2 M2–5 °छादितं; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 °वर्तितं; G M1 अद्रिसंघैः (G1 °शृंगैः; G3.6 M1 °संघं). — K1 D2 (hapl.) om. 3^{b}–4^{a}. — ^{b}) Da च; G3.6 M1.2 तु (for सु-). — ^{d}) G1.2.4.5 संवृतं; G3 असक्तं (for अजस्रं). K4 सुमहाह्वे; G3 °हस्तदा.

4 D1 transp. 3 and 4; K1 D2 om. 4^{a} (cf. v. l. 3). — ^{a}) Ko सुसंवृत्तं; Ñ1.3 D3.7 T2 G3–6 °वृत्तं (G3 °द्धं); V1 समावृ°; B °विष्टं (B5 °वृत्य); Da °कृष्टं. — ^{b}) D6 जातोर्मि°. — ^{c}) Ko.2–4 D2 मेघैः स्तनि(K3 स्तिमि)तनिर्घोषैः; K1 D6 °स्तनितनिर्घोषं (D6 °षैः); Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.7 T1 °निर्घोषैः. — After 4^{c}, N (except K1; K2 marg.) T1 ins.:

304* विद्युत्पवनकम्पितैः ।
तैर्मेघैः संततासारं वर्षद्भिरनिशं तदा ।
नष्टचन्द्रार्ककिरणम्.

[(L. 1) K2m वायुना तत्र कं°; K4 अंबरं समपद्यत (=4^{d}). — (L. 2) Ko.3 Ñ1.2 V1 Dn D2 T1 सतता°. Ko °द्भिर्नियतं.]

5 ^{a}) B4 बहुशो हर्षः. — ^{b}) Ko.3 Ñ1.2 V1 Dn D1.2.5 T G3.6 M1 तथा; K2.4 °तः (for °दा). K3 °ति माधवे. — ^{c}) K1 B2 D1.6 G8 अपूर्यत. — After 5, K3.4 Ñ (Ñ3 om. line 2) V1 B D T1 ins.:

305* रसातलमनुप्राप्तं शीतलं विमलं जलम् ।
तदा भूरभवच्छन्ना जलोर्मिभिरनेकशः ।
रामणीयकमागच्छन्मात्रा सह भुजंगमाः ।

[(L. 2) B1m D3.4.6.7 तदाभवन्नभश्छन्नं. — (L. 3) K3 D2.3.6.7 रमणी°. B5 °यकमातिष्ठन्.]

Colophon om. in K1 T1 G1 M1. — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 B1.3.5 G2–6 M2–5 आस्तीक (v. l. आस्तिक,

२३

C. 1. 1304
B. 1. 27. 1
K. 1. 27. 1

सूत उवाच ।
सुपर्णेनोह्यमानास्ते जग्मुस्तं देशमाशु वै ।
सागराम्बुपरिक्षिप्तं पक्षिसंघनिनादितम् ॥ १
विचित्रफलपुष्पाभिर्वनराजिभिरावृतम् ।
भवनैरावृतं रम्यैस्तथा पद्माकरैरपि ॥ २
प्रसन्नसलिलैश्चापि ह्रदैश्चित्रैर्विभूषितम् ।
दिव्यगन्धवहैः पुण्यैर्मारुतैरुपवीजितम् ॥ ३
उपजिघ्रद्भिराकाशं वृक्षैर्मलयजैरपि ।
शोभितं पुष्पवर्षाणि मुञ्चद्भिर्मारुतोद्धुतैः ॥ ४
किरद्भिरिव तत्रस्थान्नागान्पुष्पाम्बुवृष्टिभिः ।
मनःसंहर्षणं पुण्यं गन्धर्वाप्सरसां प्रियम् ।
नानापक्षिरुतं रम्यं कद्रूपुत्रप्रहर्षणम् ॥ ५

अस्तीक); to it Ñ1.2 V1 B1.3.5 G2.3 add सौपर्ण. Ko. 2–4 Ñ3 B2.4 D (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 (*sup. lin. sec. m.*) T2 20; Ñ1.2 V1 B1 Dn3 26; B2 D4m 24; D3 23; D5 20 in word and 23 in figures; G2.3 12; G4.5 M2.4.5 10; G6 M3 11. — *S'loka no.:* Ñ3 7; Dn 8. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1285.

23

1 G1.3 M1 om. सूत उ°. K1 T G2 (with prefixed श्री). 4–6 M2–5 सूतः; K3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.2 सौतिरु°. — After सूत उ° (resp. its v. l.), Ñ V1 B D (except D5) T1 ins.:

306* संप्रहृष्टास्ततो नागा जलधाराप्लुतास्तदा ।
[B Da °धाराभिराप्लुताः.]

— ^{b}) Ñ1.2 V1 B D (except Da D2.5) द्वीपम् (for देशम्). — After 1^{ab}, K3 Ñ V1 B D (for Da see below) T1 G (except G3.6) M5 (om. line 3) ins.:

307* तं द्वीपं मकरावासं विहितं विश्वकर्मणा ।
इन्द्रतुल्यबला घोरं ददृशुः सर्वमायतम् ।
सुपर्णसहिताः सर्पाः काननं च मनोरमम् ।

[(L. 1) B (except B4) Da °वासे. — (L. 2) Da read this line after 2^{ab}. Ñ1 Dn D1 M5 तत्र ते लवणं घोरं. Dn D1 M5 पूर्वमागता; D3 सर्वमाशु तं; G1.2.4.5 सर्वमालयं. — (L. 3) B4 Da G5 कांचनं.]

— D5 om. 1^{c}–3^{b}. — ^{c}) G5 काननांबु°. — ^{d}) K1 °संगेन नादितं; K2 (before corr.). 3.4 Ñ3 D2.7 G1.3.6 M °विनादितं.

2 D5 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{b}) Some D MSS. °राजीभिर्. K1 आचितं; D6.7 आजि°. — T1 om. 2^{c}–3^{d}. — ^{c}) G1 °राचितं; G3.6 M1 °श्चावृतं. G1.3.6 M1 दिव्यैः.

3 D5 om. 3^{ab}; T1 om. 3 (cf. v. l. 1, 2); K1 (hapl.) om. 3^{a}–4^{b}. — ^{b}) D2 द्रुमैः (for ह्रदैः). K3.4 Ñ1.2 V1 B D (D5 om.) दिव्यैर् (for चित्रैर्). G3 कुमुदैश्च वि°. — K2 om. 3^{c}–4^{b}. — ^{d}) D5 °शोभितं; M2.4 अभिवी°.

4 K1.2 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). B5 om. 4. — ^{a}) K3.4 Ñ3 B1.3.4 उपघ्नद्भिरिवा°; Ñ1.2 V1 B2.3m D T1 उत्पतद्भिरिवा° (D2 उदयद्भिरिवा°); T2 G1.3.6 आजिघ्रद्भिरिवा°. — ^{c}) K3 सेवितं; G3–5 शोभितैः. G3 M1.5 °वर्षं च; G6 °वर्षैश्च. — ^{d}) Ñ V1 B2.3 D5 T2 G3–5 M3–5 मारुतोद्धतैः; Dn D1 T1 G6 M1 °तेरितैः; D4 °तोद्भवैः; G1 °तोद्यतैः. K1 वर्षद्भिर्मारुताधुतैः. — K4 Ñ1.2 V1 B1–4 D (except D5) T1 ins. after 4: B5, after 3:

308* वायुविक्षिप्तकुसुमैस्तथान्यैरपि पादपैः ।

5 ^{a}) D6 अपि (for इव). G6 नागेंद्रान् (for तत्र°); see below. G3 तैः किरद्भिरिव त्रस्तान्. — ^{b}) D5 पुष्पान्सुवृ°; G3 पुष्पाभिवृ°. G6 तत्रस्थान्पुष्पवृष्टिभिः (see above). — ^{c}) K2.4 °सो हर्षणं पु°; Ñ1 Dn D1 T1 °संहर्षजं दिव्यं; B Da1 D4 °नःप्रहर्षणं पु°; G3 मानसं हर्षजं प्रश्नन्. — ^{d}) D5 जनं (for प्रियं). — After 5^{cd}, Ko.2.4 Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 ins.:

309* मत्तभ्रमरसंघुष्टं मनोज्ञाकृतिदर्शनम् ।
रमणीयं शिवं पुण्यं सर्वैर्जनमनोहरैः ।

[(L. 2) Dn D1 T1 °मनोहरं. K4 सर्वतः सुमनोहरं; B1 सर्वभूतमनोरमं; B2–5 Da D3.4.6.7 गंधर्वाप्सरसां प्रियं (= 5^{d}).]

— ^{e}) K1 T2 M (except M1) °युतं; D3.6.7 °रुतैः; G4.5 °घ्रतं. M1 पुण्यं (for रम्यं). — ^{f}) D6 °निबर्हणं (m as in text).

6 ^{a}) M2.4.5 समास्थाय. D5 सं तेन वनमासाद्य. — ^{b}) K (except K1) Ñ2 Dn D1.2 T1 तदा; D5 तथा (for मुदा). — After 6^{ab}, G1 ins. an additional colophon: इत्यास्तिके पर्वणि कद्रूस्तुतिर्नाम दशमोध्यायः. — ^{d}) K1.4 G1.2 पन्नगो°; Ñ1.2 V1 B Da D (except D2–5) T1 पतगेश्वरं; T2 G4–6 °पन्नगोत्तमाः.

तत्ते वनं समासाद्य विजह्रुः पन्नगा मुदा ।
अब्रुवंश्च महावीर्यं सुपर्णं पतगोत्तमम् ॥ ६
वहास्मानपरं द्वीपं सुरम्यं विपुलोदकम् ।
त्वं हि देशान्बहूत्रम्यान्पतन्पश्यसि खेचर ॥ ७
स विचिन्त्याब्रवीत्पक्षी मातरं विनतां तदा ।
किं कारणं मया मातः कर्तव्यं सर्पभाषितम् ॥ ८

विनतोवाच ।

दासीभूतास्म्यनार्याया भगिन्याः पतगोत्तम ।
पणं वितथमास्थाय सर्पैरुपधिना कृतम् ॥ ९

सूत उवाच ।

तस्मिंस्तु कथिते मात्रा कारणे गगनेचरः ।
उवाच वचनं सर्पांस्तेन दुःखेन दुःखितः ॥ १०
किमाहृत्य विदित्वा वा किं वा कृत्वेह पौरुषम् ।
दास्याद्वो विप्रमुच्येयं सत्यं शंसत लेलिहाः ॥ ११
श्रुत्वा तमब्रुवन्सर्पा आहरामृतमोजसा ।
ततो दास्याद्विप्रमोक्षो भविता तव खेचर ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

सूत उवाच ।

इत्युक्तो गरुडः सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् ।
गच्छाम्यमृतमाहर्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम् ॥ १

C. 1. 1320
B. 1. 28. 1
K. 1. 28. 1

---

7 Before 7, Ñ1.2 B3 D4 (marg.) ins. सर्पा ऊचुः; D8 G1.3 नागाः. — ^{a}) D5 वै परं (for अपरं). G1.2 °परद्वीपं. B5 G6 M1 दिव्यं (for द्वीपं). — ^{b}) B2 सुपुण्यं; M1 सुपर्णं. Ko.2.3 Ñ1.2 V1 B1.5 Dn D1–4.7 T G1.3.4 M1 विमलो°; D6 बहुलो°. — ^{c}) G3 त्वं विदेशान्. Ko त्वं हि रम्यान्बहून् (om. देशान्). K1 पतत्रस्थान् (for बहूत्र°). B4 V1 अन्यान् (for रम्यान्). — ^{d}) Ñ2 Dn D1 T1 व्रजन्; B4 रम्यान्; G3 बत (for पतन्).

8 Before 8^{ab}, B3 ins. सौतिरु°. Before 8^{cd}, D4 (marg.) ins. गरुड उ°; M (except M1.5) सुपर्णः. — ^{d}) D3.6.7 °भाषणं. — After 8, K4 ins.:

310* किमर्थं च वयं सर्पान्वहामो दुर्बलाधमान् ।

After 8, B4 ins.:

311* एवमुक्तस्तदा तेन विनता प्राह खेचरम् ।
पुत्रं सर्वगुणोपेतं महावीर्यबलाचलम् ।

9 K1 S om. उवाच. — ^{ab}) K3 T2 G5.6 °ता ह्यना°. Ñ1.2 B D (except D2.5) °तास्मि दुर्योगात्सपत्न्याः. D5 पतगेश्वर.

10 B3 सूत उ° (as in text); D4m सौतिरु°; G1.3.6 M सूतः; the rest om. the reference. — ^{a}) D2 च (for तु).

11 = (var.) Suparṇ. 11. 5 [v. l. ^{ab}) किमा हृत्वा किं वि जित्वा किमु कृत्वा तु पौ°; ^{c}) दास्याद्धि वो प्रमुच्येय; ^{d}) तत्तु (for सत्यं)]. Before 11, B3 D4 (marg.) ins. गरुड उवाच; D8 S (except T2 G3 M1) गरुडः. — ^{a}) D5 किमानये; T2 G2.4.6 किं वाहृत्य; G3 कं वाहृतं; G5 किं वा कृत्वा. T2 G6 वितीर्य; G3 विजित्वा. Dn1 G8 M1 च; D5 G1.2 M2–5 किं; T2 G6 -हं (for वा). — ^{b}) D5 M5 इव; T2 G3–6 एव (for इह). T1 किं चाहृत्यैव. — ^{c}) Ko.3 B Da D2.5–7 M1 वै; B1m भो; K4 G6 वा (for वो). Ko °च्ये वै; K3.4 B5 D2.6 °च्येत; B1–3 Da °च्येम; D3 G1.2 °च्येहं; D7 M1 °च्येय. K2 तदा स्याद्विप्रमुच्येत (m दास्याद्वै विप्रमुच्येम); Ñ3 दास्यादहं विमु°. — ^{d}) N तथ्यं (K1 as in text; K2m तन्मे; D3 यथा; D4 तथा); M1 क्षिप्रं (for सत्यं). Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 वदत. Ko.2m रेरिहाः; K2 जिह्मगाः; K3 D2 पन्नगाः; Ñ3 रेलिहाः; G3 मे शुभाः.

12 Before 12, Ko.3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.2 ins. सौतिरु°; K1 D6 सूतः; K2 B2.3.5 Da D3–5.7 सूत उ°. — ^{a}) D5 श्रुतं ते चाब्रु°; T G4.5 श्रुत्वैवमब्रु°; M2.4.5 श्रुत्वैव चाब्रु°. — ^{b}) T2 G2.4.5 M (except M1) आहृत्या-मृत°. — ^{c}) S (except G1.3 M1.3) तदा (for ततो). — ^{d}) D5 भविता स्यास्तु; M1 नचिरादिव.

Colophon om. in S. — *Sub-parvan:* Ñ V1 B1.3.5 D3 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it the same MSS. except D3 add सौपर्ण. K B2.4 Da Dn1.n3 D1.2.4–7 (om. sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 *sup. lin. sec. m.* 21; Ñ1.2 V1 Dn3 27; B1 26; B2 D3.4m 25; D5 22 in words and 24 in figures. — *S'loka no.:* Ñ3 15; Dn 16. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1293.

C. 1. 1321
B. 1. 28. 2
K. 1. 28. 2

विनतोवाच ।
समुद्रकुक्षावेकान्ते निषादालयमुत्तमम् ।
सहस्राणामनेकानां तान्भुक्त्वामृतमानय ॥ २
न तु ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्या बुद्धिः कथंचन ।
अवध्यः सर्वभूतानां ब्राह्मणो ह्यनलोपमः ॥ ३
अग्निरर्को विषं शस्त्रं विप्रो भवति कोपितः ।
भूतानामग्रभुग्विप्रो वर्णश्रेष्ठः पिता गुरुः ॥ ४

गरुड उवाच ।
यथाहमभिजानीयां ब्राह्मणं लक्षणैः शुभैः ।
तन्मे कारणतो मातः पृच्छतो वक्तुमर्हसि ॥ ५

विनतोवाच ।
यस्ते कण्ठमनुप्राप्तो निगीर्णं बडिशं यथा ।
दहेदङ्गारवत्पुत्र तं विद्याद्ब्राह्मणर्षभम् ॥ ६

सूत उवाच ।
प्रोवाच चैनं विनता पुत्रहार्दादिदं वचः ।

24

1 D3 G1 om. सूत उ°. Ko.3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1 सौतिरु°; K1 S (G1 om.; K1 G3 with prefixed श्री) सूतः. — ^{d}) A few MSS. भक्षम् (for भक्ष्यम्). K D2 त्विच्छामि. M (except M1) देहि तत् (M3 *inf. lin.* as in text).

2 M1 om. विनतो°. K1 S om. उवाच. — ^{a})=1. 21. 4^{c}. — ^{b}) K1 °लय उच्चतः; B1 G (except G3.6) °लय उत्तमः. — After 2^{ab}, D4 G2.4.5 ins.:

312* भवनानि निषादानां तत्र सन्ति द्विजोत्तम ।
पापिनां नष्टलोकानां निर्घृणानां दुरात्मनाम् ।

— ^{c}) Ko.2 D5 T1 अनेकेषां. Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 निषादानां सहस्राणि; G2.4.5 M3 सहस्राणि ह्यनेकानि. — ^{d}) G3 जित्वा (for भुक्त्वा). G1 °माहर.

3 ^{a}) K1 त्वत्र; Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) M4 तु च (for तु ते). — ^{b}) K1 कदाचन.

4 ^{a}) Ñ1 V1 B1.3.4 Da सर्पो (for शस्त्रं). — Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 ins. after 4^{ab}; K3 (om. lines 5, 6) Ñ3 D2.5, after 4:

313* एवमादिभी रूपैस्तु सतां वै ब्राह्मणो मतः ।
स ते तात न हन्तव्यः संक्रुद्धेनापि सर्वदा ।
ब्राह्मणानामभिद्रोहो न कर्तव्यः कथंचन ।
न ह्येवमग्निर्नादित्यो भस्म कुर्यात्तथानघ ।
यथा कुर्यादभिक्रुद्धो ब्राह्मणः संशितव्रतः । [5]
तदेतैर्विविधैर्लिङ्गैस्त्वं विद्यास्तं द्विजोत्तमम् ।

[Ñ2 ins. before the first line: B3, after the last line:

314* गुरुर्हि सर्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्तितः ।

(L. 1) B3 °मादिस्वरूपै°. K3 Ñ1.3 V1 B1.4.5 Da D2.5 सद्भिर्वै. K3 Ñ V1 B1.2m.4 D2 °णः खग; D5 °णो वरः; D7 °णोत्तमः. — (L. 2) A few MSS. सर्वथा. — (L. 3) B (except B4) Da D2 कदाचन. — (L. 4) K3 B5 Da2 D2.5 न ह्येवा(D5 मे चा)ग्निर्न चादित्यो. — (L. 6) B (B3m as in text) D3.5–7 यथेतैर्. B D3.5–7 न (for त्वं).]

— After the last line: D5 repeats 4^{cd}; B3 ins. 314* (see above) and after it repeats 4; D3 ins.:

315* तर्हि वक्ष्यामि विस्पष्टं कारणं तन्निबोधथ ।

— ^{c}) Ñ1.2 V1 B D1.3.4.6.7 °मग्रभूर्विप्रो; D5 M2.4.5 °मग्रणीर्वि°; T °मग्रणीश्रेष्ठो. — ^{d}) G6 तथा (for पिता).

5 K3 D5 om. गरुड उ°. K1 D6 S om. उवाच (G6 moreover वैनतेयः for गरुडः). Ñ2 B5 Da Dn D1.3.4.6.7 ins. after गरुड उवाच: K3 Ñ1 V1 B1–4 D2, after 5: D5 (om. line 2), after the repetition of 4^{cd} (cf. v. l. 4):

316* किंरूपो ब्राह्मणो मातः किंशीलः किंपराक्रमः ।
किंस्विदग्निनिभो भाति किंस्वित्सौम्यप्रदर्शनः ।

[(L. 1) B4.5 Da D5 किंपरायणः (for °क्रमः). — (L. 2) B4 Da कच्चिदग्नि°. K3 D3.6.7 °ग्निसमो. B4 Da कच्चित्सौम्य°.]

— ^{a}) K3 B5 D1.2 अपि (for अभि-). — ^{b}) D6 ब्राह्मणैः शुभलक्षणैः. — ^{c}) Ko.2.3 D2 एतन्मे कारणं मातः. — ^{d}) G3.6 M1 transp. पृच्छतः and वक्तुम°.

6 M2.4.5 om. विनतो°. K1 T G M1.3 om. उवाच. — After विनता, M1.3 ins. a passage of 8 lines given in App. I (No. 15). — ^{a}) G6 कंठबिलं प्रा°. B (except B2) Da °प्राप्य. — ^{b}) Ko.2–4 D2–7 T1 G1.2.4.5 निगीर्णो. Ko विडशौ (sic); K2–4 D2–7 बडिशो. — ^{c}) K1 तत्र (for पुत्र). — ^{d}) K1 Da1 T2 M3 विद्याः. G2 विद्यास्त्तं (by transp.); G4.5 विद्यास्तं. — After 6, Ñ2 Dn D1.3.4.6 repeat line 2 of 313* (v. l. विप्रस्त्वया for स ते तात).

7 N (except Ñ1 V1 B3.4) G3 om. सूत उ°. S om. उवाच. — Ñ1 V1 B Da D7 read 7^{ab} and Dn D1.3.4.6 (with slight variation) repeat 7^{ab} after 317*. — ^{a}) Ñ1 V1 B D (except D2.5; Dn D1.3.4.6 in the repeated line) पुनः (D4 ततः) प्रोवाच (for प्रोवाच चैनं). — ^{b}) K (except K1) D2 पुत्रस्नेहा°. M5 पयः (for

जानन्त्यप्यतुलं वीर्यमाशीर्वादसमन्वितम् ॥ ७
पक्षौ ते मारुतः पातु चन्द्रः पृष्ठं तु पुत्रक ।
शिरस्तु पातु ते वह्निर्भास्करः सर्वमेव तु ॥ ८
अहं च ते सदा पुत्र शान्तिस्वस्तिपरायणा ।
अरिष्टं व्रज पन्थानं वत्स कार्यार्थसिद्धये ॥ ९
ततः स मातुर्वचनं निशम्य
वितत्य पक्षौ नभ उत्पपात ।
ततो निषादान्बलवानुपागम-
द्बुभुक्षितः काल इवान्तको महान् ॥ १०
स तान्निषादानुपसंहरंस्तदा
रजः समुद्धूय नभःस्पृशं महत् ।
समुद्रकुक्षौ च विशोषयन्पयः
समीपगान्भूमिधरान्विचालयन् ॥ ११
ततः स चक्रे महदाननं तदा
निषादमार्गं प्रतिरुध्य पक्षिराट् ।
ततो निषादास्त्वरिताः प्रवव्रजु-
र्यतो मुखं तस्य भुजंगभोजिनः ॥ १२
तदाननं विवृतमतिप्रमाणव-
त्समभ्ययुर्गगनमिवार्दिताः खगाः ।
सहस्रशः पवनरजोऽभ्रमोहिता

C. 1. 1336
B. 1. 28. 20
K. 1. 28. 21

वच:). — Ñ1 V1 B Da D7 ins. before 7^{ab}: Ñ2 Dn D1.3.4.6, after (the first occurrence of) 7^{ab}:

317* जठरे न च जीर्येयस्त्वं जानीहि द्विजोत्तमम् ।
[B2 Da जीर्येत त्वं.]

— c) K0 जानत्यप्य°; K1.4 जानानाप्य°; K2 Da जानन्नप्य°; B4 जानान्यप्य°; D5 जानती ह्य°. — d) Ñ2 Dn D1.4 °र्वादपरायणा. — After 7, Ñ3 ins.:

318* पुत्रहार्दादुवाचैनं विनता गरुडं तदा ।

Ñ1.2 V1 B (except B1.2) D (except Da D2.5) ins. after 7: Ñ3, after 318*:

319* प्रीता परमदुःखार्ता नागैर्विप्रकृता सती ।
[Ñ1.3 D3.6.7 विनिकृता.]

8 Before 8, Ñ2 D3.6.7 ins. विनतोवाच. — a) K2 मारुता पांतु. — b) K0.2.4 Ñ3 D5 S (except G3.6) च (for तु). Ñ2 Dn D1 चंद्रसूर्यौ च पृष्ठतः. — c) N (except K1 B4) च (for तु). N (except K1) transp. ते and वह्निः. — d) K0.2-4 D2.5 वरुणः; K1 Ñ3 मारुतः. K D2.5 हि; G1 M1 च (for तु). Da Dn D1.3.4.6.7 वसवः (Da भास्करः) सर्वतस्तनुं. — After 8, G (except G3.6) ins.:

320* विष्णुः सर्वगतः सर्वमङ्गानि तव चैव च ।
[G1 ह्र (for the final च).]

9 a) G3 तु (for च). T2 M5 तदा (for सदा). D1 अहं ते सर्वदा पुत्र. — After 9^{ab}, Ñ V1 B D (except D2.5) T1 ins.:

321* इहासीना भविष्यामि स्वस्तिकारे सदा रता ।
[Ñ1.3 V1 B3-5 Da D6 Nilp इहासती. Ñ V1 D1 रता सदा.]

— After 9^{ab}, G2.4.5 ins.:

322* व्रतोपवासनियता भवामि सुरलोकतः ।
भविष्यति न संदेहो यावदागमनं तव ।

— c) G (except G3.6) M2-4 गच्छ (for व्रज). — d) Ñ V1 B D (except D2) पुत्र (for वत्स).

10 Before 10, K0.3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.2 ins. सौतिरु°; K1 D6 T G M3 सूतः; K2 B2.3.5 Da D3-5.7 सूत उ°. — b) K0.3 विवृत्य. K1 °पात ह. — c) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 °पागतो. — d) K0.3 B1-4 D °कोपरः; B5 G3.6 M1 °कोपमः.

11 a) K1.2 सर्वान्; D4 स वै; S (except G2.4) ततो (for स तान्). G3 अभि- (for उप-). — b) K0.3.4 D3 °स्पृशन्; Ñ3 °स्पृहं. K3 महान्; D5 इव (for महत्). — c) B Da D4 स; G6 हि (for च). G2.4.5 अपः (for पयः). M4 °कुक्षौ परिशोषयन्नपि. — d) K0 Ñ V1 B1.3.5 D1.3.4.6.7 समीपजान्. Ñ V1 B1.3 D4.6.7 भूधरजान्. K0.2.4 च (for वि-). K1 व्यचालयत्.

12 In B1, 12^{ab} is partly illegible. — b) S (except T1) °मार्गान्. — After 12^{ab}, K0 ins.:

323* तदा निपत्याशनिचण्डविक्रमः
प्रसार्य पक्षौ स निषादमागतः ।

— In B2, 12^{c}–13^{b} is illegible. — c) K0.2 Ñ3 B Da D4 G (except G4.5) त्वरितं. K0.2 B3 (m as in text) Da प्रदुद्रुवुः; T2 G3.6 प्रजग्मुः. — d) K0.1.3 Ñ3 B4 Da D2.6.7 M2.4.5 भोगिनः.

13 In B2, 13^{ab} is illegible (cf. v. l. 12). — a) G6 अथाननं. D2 विततम्. K0.2 D3 अतिप्रमाणं. — b) K1 समुद्ययुः. — c) K3 Ñ1.2 V1 D (except Da) T1 G6 °विमो°; Ñ3 °नुमो°; M °भिमो° (for °भ्रमो°). G3-5 °रयेण मोहिताः. — d) Ñ1.2 V1 B D (except Da D2) T1 G6 यथानिल°.

14 a) M3.5 अतिप्रमाणवत् (for अमित्र°); cf. 13^{a}. — b) K3 D2 T2 °ह्रस्वतिचपलो; B1.2.4 Da °ह्रस्व्यनिलबलो; B5 °स्पवनबलो. K D2.5 महाद्युतिः. — c) V1

C. 1. 1338
B. 1. 28. 20
K. 1. 28. 21

महानिलप्रचलितपादपे वने ॥ १३
ततः खगो वदनममित्रतापनः
समाहरत्परिचपलो महाबलः ।
निषूदयन्बहुविधमत्स्यभक्षिणो
बुभुक्षितो गगनचरेश्वरस्तदा ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

सूत उवाच ।
तस्य कण्ठमनुप्राप्तो ब्राह्मणः सह भार्यया ।
दहन्दीप्त इवाङ्गारस्तमुवाचान्तरिक्षगः ॥ १
द्विजोत्तम विनिर्गच्छ तूर्णमास्यादपावृतात् ।
न हि मे ब्राह्मणो वध्यः पापेष्वपि रतः सदा ॥ २
ब्रुवाणमेवं गरुडं ब्राह्मणः समभाषत ।
निषादी मम भार्येयं निर्गच्छतु मया सह ॥ ३
गरुड उवाच ।
एतामपि निषादीं त्वं परिगृह्याशु निष्पत ।
तूर्णं संभावयात्मानमजीर्णं मम तेजसा ॥ ४
सूत उवाच ।
ततः स विप्रो निष्क्रान्तो निषादीसहितस्तदा ।
वर्धयित्वा च गरुडमिष्टं देशं जगाम ह ॥ ५
सहभार्ये विनिष्क्रान्ते तस्मिन्विप्रे स पक्षिराट् ।
वितत्य पक्षावाकाशमुत्पपात मनोजवः ॥ ६
ततोऽपश्यत्स पितरं पृष्टश्चाख्यातवान्पितुः ।
अहं हि सर्पैः प्रहितः सोममाहर्तुमुद्यतः ।
मातुर्दास्यविमोक्षार्थमाहरिष्ये तमद्य वै ॥ ७

समर्दयन्. Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 °मत्स्यजीविनो. — ^{d}) B5 तथा.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 B1.5 D3 T1 G M आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ1.2 V1 B1.5 G3 add सौपर्ण. K Ñ3 B2–4 Da Dn D1.2.4–7 (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 *sup. lin. sec. m.* 22; Ñ1.2 V1 Dn3 28; B1 27; D4m (*sec. m.*) 26; D5 25; T 21; G M 11 (G2.3 13; G6 M3 12). — *S'loka no.:* Ñ3 19; Dn 20. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1313.

25

1 Cf. Suparṇ. 18. 2. — Ñ3 M2.4 om. सूत उ°. K1 S (M2.4 om.) सूतः; K3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 D (except Da D2.5) सौतिरु°. — ^{c}) K0.2 कंठं दहति चा(K2 दहन्निवा)स्युग्रं.

2 Cf. Suparṇ. 18. 4. — Before 2, B3 D4 ins. गरुड उ°. — ^{a}) Ñ3 M1 विनिःसर्प. G2.3 द्विजोत्तमो विनिर्गच्छत् (G3 °निःसर्पत्). — ^{b}) K1 विदारितात्; K2 M1.3 अना(M1 °वा)वृ°. — ^{d}) K3 पापेपि; G2.6 पुण्येषु (for पापेषु). K3 Ñ3 V1 B1.5 Da D1.2.4.6 G3 M1.4.5 अभिरतः (for अपि रतः). T2 G1–3 तदा. K0.2.4 सर्वपापेष्वपि (K0 °व-) स्थितः. — After 2, K4 ins. two lines given in App. I (No. 16); cf. v. l. 3.

3 Cf. Suparṇ. 18. 5. — Before 3, B3 D4 ins. सूत उ° (cf. v. l. 2). — G3 (hapl.) om. 3^{a}–5^{b} — ^{a}) G4.5 °वं करुणं. — ^{b}) Ñ1.2 V1 B (except B3) D (except D2.3) T1 G6 प्रत्यभाषत. — ^{d}) M1 °गच्छेत. — After 3^{ab} and after 3^{cd}, K4 ins. certain lines given in App. I (No. 16); cf. v. l. 2 also.

4 G3 om. 4 (cf. v. l. 3). K1 D3.6 S om. उवाच. — ^{ab}) K2 °ह्य सुतांस्ततः. K3 निःसर; Ñ3 निष्क्रम. T2 G2.4.5 M (except M1) निषादीमपि गृह्य त्वमेनामाशु विनिष्पत. — ^{c}) K2 सभावयन्मां च; K3 °वयामास. — ^{d}) K0.4 D5 T2 G2.4.5 M (except M1) अजीर्णो; K2 न जीर्णे.

5 Cf. Suparṇ. 18. 6. — G3 om. 5^{ab} (cf. v. l. 3). — K0.3.4 Ñ1.2 V1 B1 D (except Da D4.5) सौतिरु°; K1 S (G2.3 om.) सूतः. — ^{a}) D5 स द्विजो. K0.4 D2.5 निष्क्रम्य; K3 व्यक्रामत्; K3 Ñ3 T2 M1 निष्क्रामत्. G (G3 om.) M (except M1) निश्चक्राम ततो (M2.4 °दा) विप्रः. — ^{c}) M2.4.5 तु (for च). — ^{d}) D3.7 सः (for ह).

6 ^{a}) K3 Ñ3 D5 T2 G2 M सभार्ये तु (Ñ3 च; T2 G2 हि); D2 समर्पितु (sic); G3–6 सभार्येभि- (for सहभार्ये). Da च (for वि-). — ^{b}) Ñ1.2 V1 B D1.3.4.7 T1 च; D6 M1 -थ (for स).

7 ^{a}) G2 M2.5 स्वपितरं. — ^{b}) K1 अपि (for च). Ñ3 D3.6 °वान्प्रभुः. G (except G3.6) काश्यपं दीप्ततेजसं. — After 7^{ab}, K0 (om. line 3).3.4 (om. line 3) Ñ V1

माता चास्मि समादिष्टो निषादान्भक्षयेति वै ।
न च मे तृप्तिरभवद्भक्षयित्वा सहस्रशः ॥ ८
तस्माद्भोक्तव्यमपरं भगवन्प्रदिशस्व मे ।
यद्भुक्त्वामृतमाहर्तुं समर्थः स्यामहं प्रभो ॥ ९

कश्यप उवाच ।

आसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम् ।
भ्राता तस्यानुजश्चासीत्सुप्रतीको महातपाः ॥ १०
स नेच्छति धनं भ्राता सहैकस्थं महामुनिः ।
विभागं कीर्तयत्येव सुप्रतीकोऽथ नित्यशः ॥ ११
अथाब्रवीच्च तं भ्राता सुप्रतीकं विभावसुः ।
विभागं बहवो मोहात्कर्तुमिच्छन्ति नित्यदा ।
ततो विभक्ता अन्योन्यं नाद्रियन्तेऽर्थमोहिताः ॥ १२ C. 1. 1357 B. 1. 29. 13 K. 1. 29. 19

B D (except D5) T1 ins.:

324* यथान्यायममेयात्मा तं चोवाच महानृषिः ।
कच्चिद्वः कुशलं नित्यं भोजने बहुलं सुत ।
कच्चिच्च मानुषे लोके तवान्नं विद्यते बहु ।

[Cf. Suparṇ. 19. 2. — Before line 1, Ko.3.4 Da D2 ins.:

325* समुत्पत्याभिविश्रान्तः पितरं च समेत्य सः ।

(L. 1) Ko.3.4 B Da D2 om. च. — After line 1, Ko Ñ2 B3 Dn D1.3.4.6.7 ins. कश्यप उ°. — (L. 2) B4 (m as in text) Da कच्चिच्च. — (L. 3) K3 D2 °के त(K3 m कु)त्र ते विद्यते गतिः.]

— After 7^{ab}, G (except G3.6) ins.:

326* ववन्दे पततां श्रेष्ठो ब्रह्म ब्रह्मविदां प्रभुम् ।
पृष्टश्च पित्रा बलवान्वैनतेयः प्रतापवान् ।
क्व गन्तासीति वेगेन मम त्वं वक्तुमर्हसि ।

[(L. 1) G4.5 पततां श्रेष्ठ तं श्रेष्ठं ब्रह्म ब्र° वरः.]

Ko.3.4 Ñ V1 B D (except D5) T1 ins. after 324*: G2.4.5, after 326*:

327* गरुड उवाच ।
माता मे कुशला शश्वत्तथा भ्राता तथा ह्यहम् ।
न हि मे कुशलं तात भोजने बहुले सदा ।

[Cf. Suparṇ. 19. 3. — D3.6 T1 G2.4.5 om. उवाच. — (L. 1) D3.7 G2.4.5 कुशली. Ko.4 G2.4.5 तात (for शश्वत्). — (L. 2) G2.4.5 न च. Ko.3.4 Ñ3 B Da D2.4 T1 बहुलं.]

— Before 7^{cd}, G1 T2 ins. गरुडः. — ^{c}) D3 M3 सर्प-; M1.5 सर्पः. — ^{d}) Ko-3 D2 ओजसा; K4 Ñ V1 B Da Dn D1.3-7 T1 G3.6 उत्तमं (for उद्यतः). — ^{f}) K1-4 B5 D2.5 M1.3 तत् (for तं).

8 ^{a}) K2 चास्मिन्; Ñ V1 Dn D1.3.6.7 चात्र. Ko.2 समुद्दिष्टो. — ^{b}) Ko.2 °येदिति; K4 B4 T2 G4.5 M °येति च; Ñ1.2 V1 D (except D2.5) T1 G2 °येदिह. — D5 om. 8^{c}–9^{d}. — ^{c}) K3 हि; B5 तु (for च). Ñ1 तुष्टिर्; D4 प्रीतिर्.

9 D5 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) Ko.2.4 °स्मात्त्वं भक्ष्यम्; K1 Ñ3 °स्माद्दत्तव्यम्; Ñ2 Dn D1.3.6.7 T1 M °स्मान्नक्ष्यं त्वम्. — ^{b}) G1.2.5 प्र(G1 सं)विधत्स्व; G3 संदि°. — ^{d}) K1.3 D2 विभो. — After 9, Ñ V1 B5 D (except Da D2.5) T1 ins.:

328* क्षुत्पिपासाविघातार्थं भक्ष्यमाख्यातु मे भवान् ।

10 Cf. Suparṇ. 13. 1f. — K1 (with prefixed श्री) D6 T1 M5 कश्यपः; K3 श्रीकश्यप उ°; T2 G M1-4 काश्यपः (cf. v. l. 1. 26. 5). — After कश्यप उ° (resp. its v. l.), K3.4 (om. lines 2-4) Ñ V1 B D (except D5) T1 G (except G3.6) ins.:

329* इदं सरो महापुण्यं देवलोकेऽपि विश्रुतम् ।
यत्र कूर्मोग्रजं हस्ती सदा कर्षत्यवाङ्मुखः ।
तयोर्जन्म तु ते कृत्स्नं प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
तन्मे तत्त्वं निबोधस्व यत्प्रमाणौ च तौ मतौ ।

[(L. 1) G1.2.4.5 आसीत् (for इदं). K4 असौ देशो महापुण्यः. K4 B Da च; G1.2.4.5 अति- (for अपि). Ñ3 एषो सरो महानस्मिन्दिवि लोके महाबलः. — (L. 2) D3 G1.2.4.5 कूर्मो गजं हत्वा. G1.2.4.5 समक(G1.3 °ह)र्षत्. — (L. 3) Ñ Dn D1.6.7 T1 तयोर्जन्मांतरे वैरं संप्रवक्ष्याम्यशेषतः. — (L. 4) Ñ2.3 Dn D1.3.4.6.7 T1 °णौ च तावुभौ. — After line 4, G (except G3.6) ins.:

330* शृणु त्वं वत्स भद्रं ते कथां वैराग्यवर्धिनीम् ।
पित्रोरर्थविभागे वै समुत्पन्नां पुराण्डज ।]

— ^{b}) G1 क्रोधनो. — ^{c}) Ko बालः (for भ्राता). K D2 G1 श्रीमान्; D5 नाम (for चासीत्). — ^{d}) K Dn3 D2.5 महायशाः.

11 ^{a}) Ñ V1 B3 Dn D3.5-7 T1 G3.6 M5 भ्राता. — K4 (hapl.) om. 11^{b}–12^{a}. — ^{b}) Ko सहद्व्यस्तं; K2 स्पृहैकस्थं. B4 सहैव तु महामतिः (m as in text). — ^{d}) D2 सुप्रतीकाय. K3 Ñ2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 हि; G3.4 सः (for अथ). For 11^{d}, Ñ3 subst. 10^{d}.

12 K4 om. 12^{a} (cf. v. l. 11). — ^{a}) K1 तु; B4 T2 G3-6 M स (for च). G1.2 धनं (for च तं). — ^{b}) D2 M1 °तीको °वसुं. — M (except M1) subst. for 12^{cd}: D3.4 (marg.).6 T1 G4.5 ins. after 12^{ab}:

331* विभागे बहवो दोषा भविष्यन्ति महातपाः ।

Before 12^{cd}, B3 ins. विभावसुरुवाच. — ^{c}) T2 °वो

C. 1. 1237
B. 1. 29. 19
K. 1. 29. 20

ततः स्वार्थपरान्मूढान्पृथग्भूतान्स्वकैर्धनैः ।
विदित्वा भेदयन्त्येतानमित्रा मित्ररूपिणः ॥ १३
विदित्वा चापरे भिन्नानन्तरेषु पतन्त्यथ ।
भिन्नानामतुलो नाशः क्षिप्रमेव प्रवर्तते ॥ १४
तस्माच्चैव विभागार्थं न प्रशंसन्ति पण्डिताः ।
गुरुशास्त्रे निबद्धानामन्योन्यमभिशङ्किनाम् ॥ १५
नियन्तुं न हि शक्यस्त्वं भेदतो धनमिच्छसि ।
यस्मात्तस्मात्सुप्रतीक हस्तित्वं समवाप्स्यसि ॥ १६
शप्तस्त्वेवं सुप्रतीको विभावसुमथाब्रवीत् ।
त्वमप्यन्तर्जलचरः कच्छपः संभविष्यसि ॥ १७
एवमन्योन्यशापात्तौ सुप्रतीकविभावसू ।
गजकच्छपतां प्राप्तावर्थार्थं मूढचेतसौ ॥ १८
रोषदोषानुषङ्गेण तिर्यग्योनिगतावपि ।
परस्परद्वेषरतौ प्रमाणबलदर्पितौ ॥ १९
सरस्यस्मिन्महाकायौ पूर्ववैरानुसारिणौ ।
तयोरेकतरः श्रीमान्समुपैति महागजः ॥ २०
तस्य बृंहितशब्देन कूर्मोऽप्यन्तर्जलेशयः ।
उत्थितोऽसौ महाकायः कृत्स्नं संक्षोभयन्सरः ॥ २१
तं दृष्ट्वावेष्टितकरः पतत्येष गजो जलम् ।
दन्तहस्ताग्रलाङ्गूलपादवेगेन वीर्यवान् ॥ २२

दोषात्. — d) K1 Ñ1.2 V1 B2m D (except Da D5) T G3–6 M1 नित्यशः; B5 वै तदा. — e) N (except K1 Ñ3) T1 G6 °क्तास्त्व(D5 °स्ते)न्यो°; T2 G1–5 M °क्ताश्चान्यो°. — f) Da T1 विक्रुध्यंते; G4.5 नाश्रयंते. Dn3 विमो°; M सुमोहिताः.

13 a) Ñ3 °तश्चार्थं°; G3 °तस्त्वर्थं°. — b) S (except G2.3) °कैर्जनैः. — c) K1 B2 (m as in text).5 Da D4 T2 G1.4.5 M1 एनान्; G3 अस्मान् (for एतान्). V1 भेदयंत्यपरे चैनान्.

14 a) G6 विदीर्णाः. K (except K3) D2.5 च परे. — b) D5 T2 G (except G2.3) नरकेषु. B Da अंतरे प्रहरं(B4 °पतं)त्यथ (B5 °त्युत); B3m अंतरेषु प्रहृत्य ह. — c) D5 अभितो (for अतुलो). — After 14, G1.2 ins. 332* (cf. v. l. 15).

15 a) G1 विभागं तं. Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 तस्माद्विभागं भ्रातृणां; T2 G4.5 M (except M1) तस्मादेनं विभागं वै. — b) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 साधवः (for पण्डिताः). — D3.4(marg.).6 T2 G4–6 M (except M1) ins. after 15ab: G1.2, after 14:

332* एवमुक्तः सुप्रतीको भागं कीर्तयतेऽनिशम् ।
एवं निर्बध्यमानस्तु शशापैनं विभावसुः ।

— c) K (except K1) Ñ3 D2 G3 M1 °शा(Ñ3 °श)स्त्रेण ब° (D2 G3 बृ°); G4.5 M2.3.5 °शास्त्रनिब°. — d) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T1 अन्योन्येन. K0.2–4 D2.5 अभिशंसिनां; K1 °शंसतां; G (except G3) M2–5 अवि(G5.6 M5 °पि)शं°; M1 शंकिताः. Ñ3 तमन्योन्याभि°. — After 15, D3.6 T2 G6 ins.:

333* तेषां मध्ये त्वमप्येकश्छद्मकृच्च महात्मभिः ।

16 a) K1 D3 T1 G2.3.6 M1 निहंतुं. K1 Dn3 G3.6 शक्तस्त्वं. — D7 om. 16c–17a. — d) M1 समवाप्नुहि.

17 Before 17, B3 ins. कश्यप उ°. — K3 D7 (cf. v. l. 16) om. 17. — Before 17cd, B3 ins. सुप्रतीक उ°. — d) D3.6 T2 G1–3 त्वं भ°; G4.5 M (except M1) तु भ°.

18 Before 18, T2 ins. सूतः. — a) T G5 शापार्तौ. — For ins. in V1 D3.6.7, cf. v. l. 25–6. — d) K1.2 अर्थार्थे; B3 अन्योन्यं; T2 G6 धनार्थं. B3 °चेतनौ; G1 मुग्धचे°. Cf. v. l. 26.

19 a) B4.5 रोषस्य वशमापन्नौ; G1 द्वेषानुषंगेण तदा. — b) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 °गतावुभौ. — c) K0.1.4 D1.3 T2 G6 °स्परं. K0 द्वेषकरौ; K3 B5 D2.5 G1 °गतौ; G3 °वंतौ; G6 दोषर°. — d) T1 प्रत्यहं वधमिच्छतः.

20 c) B Da Dn3 D1.3–7 T1 °रन्यतरः (D6 °मः); T2 G2.4–6 °रेकः सरः; G3 M °रेष स(G3 व)रः.

21 a) K1 Ñ3 Da1 Dn D1.3.7 यस्य. K (except K1) D2.5 गर्जित°. — b) D5 जले स्थितः; S (except T1) जलेचरः. — c) Ñ1 दुःखितोसौ; G2.4.5 उत्तिष्ठति. Ñ3 °तो हि; T2 M (except M1) °तो वै. — d) M (except M1) सर्वं (for कृत्स्नं). K1 Ñ V1 Dn D3.4–7 वि(Ñ3 स)क्षोभयन्; D1 विक्षोभते; T2 M (except M1) क्षोभयते.

22 a) N (except K1 Ñ3) यं. G3 कूर्मोपि वेष्टि°. — b) G3 M1 °त्येव. D1 ततो; G1 गतो (for गजो). D5 G3.6 °जो बली (G3 °लं). — c) K0.2.4 °लांगूलः; D5 °लांगूली. — d) K1 °वीर्येण वेगवान्.

23 K1 (hapl.) om. 23. — a) K4 तस्तु विक्षोभ्य मा°; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4.6.7 T1 विक्षोभयंस्ततो नागः; B1.4.5 Da विक्षोभयंतं तं (Da °यस्ततो) नागं; D5 M तद्वि(M2 *sup. lin.* 4.5 °द्रुत्)क्षोभयमाणस्तु. — b) M1 कूर्मो ब°. — c) D5 °भ्युदिते रागे; T1 G2.4.5 M (except M1) °भ्युद्गतशिरा. G1.6 स कूर्मोभ्युद्ग(G6 °प्युच्च)तशिरा.

तं विक्षोभयमाणं तु सरो बहुझषाकुलम् ।
कूर्मोऽप्यभ्युद्यतशिरा युद्धायाभ्येति वीर्यवान् ॥ २३
षडुच्छ्रितो योजनानि गजस्तद्द्विगुणायतः ।
कूर्मस्त्रियोजनोत्सेधो दशयोजनमण्डलः ॥ २४
तावेतौ युद्धसंमत्तौ परस्परजयैषिणौ ।
उपयुज्याशु कर्मेदं साधयेप्सितमात्मनः ॥ २५
सूत उवाच ।
स तच्छ्रुत्वा पितुर्वाक्यं भीमवेगोऽन्तरिक्षगः ।
नखेन गजमेकेन कूर्ममेकेन चाक्षिपत् ॥ २६
समुत्पपात चाकाशं तत उच्चैर्विहंगमः ।
सोऽलम्बतीर्थमासाद्य देववृक्षानुपागमत् ॥ २७
ते भीताः समकम्पन्त तस्य पक्षानिलाहताः ।
न नो भञ्ज्यादिति तदा दिव्याः कनकशाखिनः ॥२८
प्रचलाङ्गान्स तान्दृष्ट्वा मनोरथफलाङ्कुरान् ।
अन्यानतुलरूपाङ्गानुपचक्राम खेचरः ॥ २९
काञ्चनै राजतैश्चैव फलैर्वैडूर्यशाखिनः ।

C. 1. 380
B. 1. 29. 41
K. 1. 29. 43

---

24 b) G2.4.5 गजस्तु; G3 विस्तारो (for गजस्तद्). — G5 om. 24^{c}–25^{d}. — c) B5 °र्मो द्वियो°. — d) Ko.2 (m as in text).4 D5 °नमायतः.

25 G5 om. 25 (cf. v. l. 24). — a) Ñ V1 B D (except D2.5) T1 तावुभौ. Ko.2–4 D2.5 °संयु(K3 D2 °स)क्तौ; K1 B5 Da युद्ध(B5 सत्व)संपन्नौ; D1 °संप्राप्तौ. — b) Ñ V1 B D (except D2.5) T1 °वधैषिणौ. — c) K2 °भुज्य; D2 भुक्त्वायुज्य; G3 °युंक्ष्व; M1 °युक्त्वा. T2 कर्मैतत्; G2 कूर्मेभौ; G4 कूर्मेदं. Ñ3 Da1 उपयुंक्त्वा स कूर्मेदं; G6 °भुक्त्वा कूर्मगजौ. — d) G1.2 साधय प्रीतिमा°; G3 स्वादु चेप्सि°. Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6 °हितमा°. — Ñ1.2 Dn ins. after 25: V1, after 18^{ab}: D3.6.7, after 18^{cd}:

334* महाभ्रघनसंकाशं तं भुक्त्वामृतमानय ।
महागिरिसमप्रख्यं घोररूपं च हस्तिनम् ।
[(L. 1) D3.6.7 °शं भुक्त्वा त्वमृ°.]

After 334*, V1 D3.6.7 ins. प्रमतिरुवाच(!). — For further ins., cf. v. l. 26.

26 Ko.4 Ñ1.2 B1 D (except Da D4.5) सौतिरु°; K1 S (G3 with prefixed श्री) सूतः. — K2.4 (both om. lines 5–9) Ñ B Da Dn D1.2.4 T1 G (except G3.6) ins. after सूत उ° (resp. its v. l.): V1 D3.6.7, after प्रमतिरुवाच (cf. v. l. 18, 25):

335* इत्युक्त्वा गरुडं सर्पिः माङ्गल्यमकरोत्तदा ।
युध्यतः सह देवैस्ते युद्धे भवतु मङ्गलम् ।
पूर्णकुम्भो द्विजा गावो यच्चान्यत्किंचिदुत्तमम् ।
शुभं स्वस्त्ययनं चापि भविष्यति तवाण्डज ।
युध्यमानस्य संग्रामे देवैः सार्धं महाबल । [5]
ऋचो यजूंषि सामानि पवित्राणि हवींषि च ।
रहस्यानि च सर्वाणि सर्वे वेदाश्च ते बलम् ।
इत्युक्तो गरुडः पित्रा गतस्तं ह्रदमन्तिकात् ।
अपश्यन्निर्मलजलं नानापक्षिसमाकुलम् ।

[Cf. Suparṇ. 19. 4. — (L. 1) Ñ2 Dn D1.3.6.7 सोथ (for सर्पिः). — (L. 2) K2.4 सदा युध्यंतु; B1–4 सहा (B1 °ह) युध्यंतु; G1.2.4.5 सह पुत्रैस्तु (for युध्यतः सह). Ñ3 Dn2.n3 D1–4.6.7 T1 शुभं; G1.2.4.5 युद्धं. — (L. 3) K2.4 B (except B3) Da D2.4 T1 G1 पूर्णकुंभाः; G2.5 °कुंभ-. G1.2.4.5 °न्यद्भुवि चोत्तमं. — (L. 8) V1 D2.4 गत्वा तं; B Da G1.2.4.5 तं गत्वा. G1.2.4.5 देशमंति°. — (L. 9) G1.2.4.5 °मलं स्वच्छं.]

— V1 (om. line 2) B2 (marg.).3.4 (marg.) D3.6.7 ins. after 335*:

336* एतस्मिन्नेव काले तु तावुभौ विस्तलोलुपौ ।
गजकच्छपतां प्राप्य युयुधाते परस्परम् ।
[(L. 2) B2–4 °सौ युद्धासक्तौ ददर्श ह.]

— a) V1 तच्छ्रुत्वापि. Ñ B1.2.5 Dn D1.3.4 G6 स्मृत्वा. — c) T1 G6 M2.3 (*sup. lin.* as in text).4.5 करेण ग°; G3 पादेन ग°.

27 c) K1 पौलस्त्य-; K2 सालंबी-; Ñ V1 B Dn1.n2 T1 सोलंबं; Dn3 G3 सालंबं; D1 सालंब-; D3.4 T2 G4–6 M5 स लंबं; G1.2 M1.3.4 स लंब-. K4 जंबुतीर्थं समासाद्य. — d) M1.5 देवतीर्था°.

28 a) D6 ते धूताः; G3 ते वृक्षाः. — c) Ko.3 Ñ3 Da D5 G2.4.5 ततो. D5 भक्षेत्; T2 G2–4.6 M भंजेत् (M3 *inf. lin.* भाक्षत्). G3 मनोहराः शुभाः कांक्षन्. K (except K3) काननशा°; D5 काननवासिनः.

29 a) Ko.2 प्रचलांगा°. T2 G6 तदाद्द°; M ततो द्द°. — b) B4 D2.4 T2 G M मनोहर° (G3 °हरणपल्लवान्); Dn D1.7 °फलद्रुमान्; D3.6 मनोहरफलद्रुमान्; T1 °चलो कुरात्. — d) B1 (m as in text) Da2 G4.5 अपचक्राम.

30 a) G3.6 M1 transp. काञ्चनैः and राजतैः. — b) D3.4.6 °शालिनः. — D5 (hapl.) om. from -द्रुमान् up to महा- (32^{a}). — After 30, D3 G1.2 (om. line 4).4.5 ins.:

337* तेषां मध्ये महानासीत्पादपः सुमनोहरः ।
सहस्रयोजनोत्सेधो बहुशाखासमन्वितः ।
खगानामालयो दिव्यो नाम्ना रोहिणपादपः ।

C. 1.1380
B. 1.29.41
K. 1.29.43

सागराम्बुपरिक्षिप्तान्भ्राजमानान्महाद्रुमान् ॥ ३०
तमुवाच खगश्रेष्ठं तत्र रोहिणपादपः ।
अतिप्रवृद्धः सुमहानापतन्तं मनोजवम् ॥ ३१
यैषा मम महाशाखा शतयोजनमायता ।
एतामास्थाय शाखां त्वं खादेमौ गजकच्छपौ ॥ ३२
ततो द्रुमं पतगसहस्रसेवितं
महीधरप्रतिमवपुः प्रकम्पयन् ।
खगोत्तमो द्रुतमभिपत्य वेगवा-
न्बभञ्ज तामविरलपत्रसंवृताम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

सूत उवाच ।
स्पृष्टमात्रा तु पद्भ्यां सा गरुडेन बलीयसा ।
अभज्यत तरोः शाखा भग्नां चैनामधारयत् ॥ १
तां भग्नां स महाशाखां स्मयन्समवलोकयन् ।
अथात्र लम्बतोऽपश्यद्वालखिल्यानधोमुखान् ॥ २
स तद्विनाशसंत्रासादनुपत्य खगाधिपः ।

यस्य छायां समाश्रित्य सद्यो भवति निर्वृतः ।

31 D5 om. 31 (cf. v. l. 30). G2 om. 31ab. — a) K1 उवाच च ख°. — b) T2 ततो रो°. K0 रोहणि°; K2 रोहिणी°; K3 रोहण°; K4 D2 रोहिणि°; Ñ V1 B (except B6) Dn1.n2 D3.6.7 रौहिण° (D6.7 °ण्य°); G6 रोचन° (cf. v. l. 32). — c) Ñ3 अतिवृद्धं महाकायं.

32 Before 32, K1 Ñ2 Dn3 ins. रौहिण उ°; B3 रुरुरुवाच; G6 रोचनः (cf. v. l. 31). — a) D5 om. up to महा- (cf. v. l. 30). Ñ3 वेयं; D2.6 T2 G1.2.6 एषा. — c) K1 शाखां वै; V1 श्रांतस्त्वं.

33 Before 33, M (except M1) ins. सूतः. — a) M ततोपतत्प°. — c) Da D5.6 T2 G (except G3.6) द्रुमं; D2 sup. lin. द्रुदं. T2 G2.4–6 M2–5 अभिगम्य; G3 M1 °हत्य. — d) Ñ3 पतत्स (for बभञ्ज). B D (except D2.5) T1 °संचयां; T2 G2.4.5 °संयुतां.

Colophon. *Sub-parvan:* Ñ V1 B1.3.5 D3 S (except T2) आस्तीक (v. l. अस्तीक, आस्तिक); to it Ñ V1 B1.3.5 D3 add सौपर्ण. K B2 Da Dn D1.2.4–7 (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* K (except K1) D2.5 कश्यपवाक्यं; G1 अमृतापहरणं; G3 भक्ष्यलाभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 *sup. lin. sec. m.* 23; Ñ1.2 V1 Dn3 29; B1 28; B2 D3.4 (marg. *sec. m.*).5 27; T2 22; G M 12 (G2.3 14; G6 M3 13). — *S'loka no.:* Ñ3 45; Dn 44. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1357.

26

1 K1 D3 S (G1 om.; G2.3 with prefixed श्री) सूतः; K3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.2.6.7 सौतिरु°. — a) T G2.4.6 M1 °त्रे तु; G1.3.5 °त्रेण. M2–5 °त्रे ततः पद्भ्यां. K4 B Da D4 T1 transp. पद्भ्यां and सा. — b) K1 महात्मना (for बली°). — d) D3.6.7 लग्नां; G1 पद्भ्यां.

2 Cf. Suparn. 13. 4. — a) K0.2.4 Dn भक्त्वा; K1 भुंक्त्वा; K3 Ñ V1 B Da D1–4.6.7 भंक्त्वा; T1 भुक्त्वा. B D3 G1.3 M2.4.5 सुमहा°. T2 G2.4.5 भं(G4 भुं)क्त्वा तु तां महा°. K2 D2.5 महतीं (for स महा-). — b) Ñ1.2 V1 B D T1 स्मयमानो विलो° (D2 as in text; D5 स्मयंतमव°); Ñ3 समंतादव°; G1 शाखां सम°. — c) K0.2–4 D2 अथाव-; T2 स तत्र; G1.2.4.5 अत्राव-; G3 ततः प्र-; M1 ततोत्र. — d) K0.3 Ñ3 B Da2 D1 वालि° (cf. 35 below and 1. 27. 1, 6, 16, 21 etc.). G M तपोधनान् (G3.6 अवाङ्मुखान्). — K3 Ñ V1 B Da Dn D1–4.6.7 T1 ins. after 2: K0.1.2 (marg.).4 D5, after 3:

338* ऋषयो ह्यत्र लम्बन्ते न हन्यामिति तानृषीन् ।

[D5 repeats this line after 2, with वालखिल्या ह्यधोगताः as the second half. K0–2.4 D5 तानहं. K3 Ñ1.2 V1 B Da D2.4 T1 °ते वाल(K3 B Da °लि)-खिल्यास्तपोधनाः.]

— K0.1.2 (marg.).4 Ñ2 Dn D1.3–7 ins. after 338*:

339* तपोरतांल्लम्बमानान्ब्रह्मर्षीनभिवीक्ष्य सः ।

[K0–2.4 D5 °नान्वालखिल्यानधोमुखान्.]

After 2, G (except G3.6) M ins.:

340* वैखानसांश्च शाखायां लम्बमानानधोमुखान् ।

[Cf. Suparn. 13. 4. — M °मानानवाङ्मुखान्.]

K3 (om. line 2) Ñ1 B Da D2 (om. line 2) T1 ins. after 338*: K0–2.4 Ñ2 Dn D1.3–7, after 339*: G (except G3.6), after 340*:

341* हन्यादेतान्संपतन्ती शाखेत्यथ विचिन्त्य सः ।
नखैर्दृढतरं वीरः संगृह्य गजकच्छपौ ।

[(L. 1) K3 B Da D2 G2.4.5 °तान्पतंतीयं. G1.2.4.5

शाखामास्येन जग्राह तेषामेवान्ववेक्षया ।
शनैः पर्यपतत्पक्षी पर्वतान्प्रविशातयन् ॥ ३
एवं सोऽभ्यपतद्देशान्बहून्सगजकच्छपः ।
दयार्थं वालखिल्यानां न च स्थानमविन्दत ॥ ४
स गत्वा पर्वतश्रेष्ठं गन्धमादनमव्ययम् ।
ददर्श कश्यपं तत्र पितरं तपसि स्थितम् ॥ ५
ददर्श तं पिता चापि दिव्यरूपं विहंगमम् ।
तेजोवीर्यबलोपेतं मनोमारुतरंहसम् ॥ ६
शैलशृङ्गप्रतीकाशं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ।
अचिन्त्यमनभिज्ञेयं सर्वभूतभयंकरम् ॥ ७
मायावीर्यधरं साक्षादग्निमिद्धमिवोद्यतम् ।
अप्रधृष्यमजेयं च देवदानवराक्षसैः ॥ ८
भेत्तारं गिरिशृङ्गाणां नदीजलविशोषणम् ।
लोकसंलोडनं घोरं कृतान्तसमदर्शनम् ॥ ९
तमागतमभिप्रेक्ष्य भगवान्कश्यपस्तदा ।
विदित्वा चास्य संकल्पमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १०
पुत्र मा साहसं कार्षीर्मा सद्यो लप्स्यसे व्यथाम् ।
मा त्वा दहेयुः संक्रुद्धा वालखिल्या मरीचिपाः ॥ ११
प्रसादयामास स तान्कश्यपः पुत्रकारणात् ।
वालखिल्यांस्तपःसिद्धानिदमुद्दिश्य कारणम् ॥ १२ C. 1. 1599 B. 1. 30. 16 K. 1. 30. 16

विचिंतयन्. — (L. 2) B Da D4 T1 विदारयन् (for दृढ°). G1.2.4.5 शनैर्विदारयामास सं°. K0–2.4 D5 °रः स जग्राह महाबलः.]

— After 2, T2 G6 ins.:

342* तपस्यतो भयाविष्टो वैनतेयो महाबलः ।

3 a) G3 सर्पिः (for स तत्). — b) K3.4 Ñ1.2 V1 B D T1 अभि(K3 Da1 D2 °धि-; K4 °वि)पत्य (D4 °द्य); Ñ3 उपपत्य; T2 G6 उत्पत्य (G6 °द्य) च; G1.2.4 M अनुत्पत्य (M5 अनपत्य); G3 अनुत्सृज्य. K1 खगेश्वरः; G6 महाखगः. — c) K0.1.3 D2.5 G3 M1 जगृहे. — d) Ñ3 तेषां चैवा°. D5 G1.2 °वानुकंपया. — After 3cd, K3 Ñ V1 B D (except D5) T1 G (except G3.6) ins.:

343* अतिदैवं तु तत्तस्य कर्म दृष्ट्वा महर्षयः ।
विस्मयोत्कम्पहृदया नाम चक्रुर्महाखगे ।
गुरुं भारं समासाद्योड्डीन एष विहंगमः ।
गरुडस्तु खगश्रेष्ठस्तस्मात्पन्नगभोजनः ।

[(L. 1) G1.2.4.5 transp. तस्य and कर्म. — (L. 2) Ñ3 G1.2.4.5 °योत्फुल्लहृ°. B1 गरुत्मतः; G1.2.4.5 महात्मनः.] — e) G3 °नैरवतरत्. K1 पत्री (for पक्षी). B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 ततः शनैः परि(B2.3.5 Dn D1.3.6.7 °र्य)पतत्. — f) K3 D2 पर्वताग्रान्; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4.6.7 T1 पक्षैः शैलान्; Ñ3 पर्वतांश्च. K3 D2 विनाशयन्; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4.6.7 T1 प्र(B Da D4 T1 वि)कंपयन्; Ñ3 विचालयन्. T2 G M प्रवि(T2 G4.5 विप्र-; G6 परि)चालयन्. D5 पर्वतप्रतिमा तु या. — After 3, K0–2.4 D5 ins. 338* (cf. v. l. 2).

4 c) T2 G2.5.6 भयात्तु; G4 भयार्तं (for दया°).

5 b) Ñ1.2 V1 D (except D5) T1 °मंजसा; B2.5 °मोजसा; G2.3 °पर्वतं. — c) Here and below S (generally) काश्यप-; cf. v. l. 1. 25. 10. K1.4 transp. कश्यपं and पितरं (in d). — d) G1 संशितव्रतं; G2.3 समुपस्थितं.

7 K1.2 G2 (hapl.) om. 7c–8b. — c) Ñ V1 B D (except D2.5) °भिध्येयं. — d) = 1. 19. 8d.

8 K1.2 G2 om. 8ab (cf. v. l. 7). — a) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 S (G2 om.) महावीर्य°. D (except Da D2.5) T1 रौद्रं (see below). — b) B Da वह्निं. Dn D1.3.4.6.7 T1 साक्षादग्निं (see above). — c) M (except M1) °ममेयं. — d) M2.4 दैत्यदा°.

9 a) B4 कंपनं नगशृं°. — b) Ñ V1 B D (except D2.5) T1 समुद्रजलशोष(B °षि)णं. — c) B Da लोकसंमोहनं; T1 °संजनयन्; T2 क्रोधनं लोलनं; G1.4.5 त्रासनं लोलनं; G2 °संक्षोभकं; G3.6 M °संलोलनं (G3 M1 °कं). — d) K4 °विक्रमं.

10 ☞ Here sets in the fragm. Śāradā MS. (Ś1), beginning: कश्यपः । विदित्वा चास्य सङ्कल्पमिमं etc. (fol. 24a); the upper half of this fol. is missing.

11 Before 11, K0.2–4 Ñ V1 B Da Dn D1–6 ins. कश्यप उ°; K1 (with prefixed श्री) D7 कश्यपः; S (except G3) काश्यपः. — b) S (M1 *sup. lin.*) त्वं (for मा). — c) Ś1 K1.2 T2 G4–6 M2–5 मा त्वा (as in text); Ñ3 G1–3 M1 न त्वा; the rest मा त्वां. K4 शपेयुः. — d) Ś1 *sup. lin.* तपोधनाः (for मरी°).

12 Before 12, Ś1 K1 S ins. सूतः; K0.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D2.3.6.7 सौतिरु°; K2 Ñ3 B2–5 Da D4.5 सूत उ°. — a) K0.2.3 D5 ततः; D2 T2 G1.4.5 च तान्; G2.3 तदा. Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 ततः प्रसादयामास. — b) K1 पुत्रकाम्यया. — cd) K3 G2.3 ततः सिद्धा°. Ñ2 V1 D (except Da D2.5) T1 वालखिल्यान्महाभागांस्तपसा हतकल्मषान्.

13 Before 13, Ś1 K1 D3.6 T1 ins. कश्यपः; K0.2–4 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4.5.7 कश्यप उ°; T2 G M1.3.5 काश्यपः.

C. 1. 1400
B. 1. 30. 17
K. 1. 30. 17

प्रजाहितार्थमारम्भो गरुडस्य तपोधनाः ।
चिकीर्षति महत्कर्म तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १३
एवमुक्ता भगवता मुनयस्ते समभ्ययुः ।
मुक्त्वा शाखां गिरिं पुण्यं हिमवन्तं तपोऽर्थिनः ॥ १४
ततस्तेष्वपयातेषु पितरं विनतात्मजः ।
शाखाव्याक्षिप्तवदनः पर्यपृच्छत कश्यपम् ॥ १५
भगवन्क्व विमुञ्चामि तरुशाखामिमामहम् ।
वर्जितं ब्राह्मणैर्देशमाख्यातु भगवान्मम ॥ १६
ततो निष्पुरुषं शैलं हिमसंरुद्धकन्दरम् ।
अगम्यं मनसाप्यन्यैस्तस्याचख्यौ स कश्यपः ॥ १७
तं पर्वतमहाकुक्षिमाविश्य मनसा खगः ।
जवेनाभ्यपतत्तार्क्ष्यः सशाखागजकच्छपः ॥ १८
न तां वध्रः परिणहेच्छतचर्मा महानणुः ।
शाखिनो महतीं शाखां यां प्रगृह्य ययौ खगः ॥ १९
ततः स शतसाहस्रं योजनान्तरमागतः ।
कालेन नातिमहता गरुडः पततां वरः ॥ २०
स तं गत्वा क्षणेनैव पर्वतं वचनात्पितुः ।
अमुञ्चन्महतीं शाखां सस्वनां तत्र खेचरः ॥ २१
पक्षानिलहतश्चास्य प्राकम्पत स शैलराट् ।
मुमोच पुष्पवर्षं च समागलितपादपः ॥ २२
शृङ्गाणि च व्यशीर्यन्त गिरेस्तस्य समन्ततः ।
मणिकाञ्चनचित्राणि शोभयन्ति महागिरिम् ॥ २३

---

14 Before 14, Ko.3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1-3.7 ins. सौतिरु°; K1 S (except G2.3 M1) सूतः; K2 B2.3.5 Da D4.5 सूत उ°. — a) Ś1 K1 °मुक्ते. — b) Ś1 K1 B5 D5 समुद्ययुः. — c) Ś1 K B5 D2.5 त्यक्त्वा. D5 गिरिश्रेष्ठं. — d) B4 D5 T G1.4.5 M2-5 तपोधनाः; B5 तपस्विनः; G2.3.6 M1 प्रपेदिरे.

15 a) Ś1 K3.4 Da D2 G2.3 °षु प्रया°; K1 B4 D4 T1 °पूपया°. — b) K2-4 Ñ1.2 V1 B D T1 G5 °तासुतः. — c) G2.3 °निक्षिप्त°.

16 Before 16, Ś1 D2 S (except T1 M1) ins. गरुडः; B3 गरुड उ°. — a) D5.6 T2 G4.5 क्व च; G1 कुत्र; G2.3.6 क्व नु; M5 क्वापि (for क्व वि°). — b) Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1 तरोः शा°. D5 °मिमां हरन्. — c) Ś1 K Dn D1-3.6.7 T1 मानुषैर्; D5 मनुजैर्.

17 Before 17, S (except T1 G2.3) ins. सूतः. — a) T2 G (except G1.4) देशं (for शैलं). — b) Ś1 K1 Dn3 D6 °कंधरं; M2.4 °कन्मषं (sic). — c) = 1. 15. 8a. — d) Ko.2 D2.3.6 तमा°; B3 तच्चा°; D7 तदा°; G1 तथा°. K4 B3 Da2 D5 च (for स). Ś1 स पूरुषः (m as in text).

18 a) K4 Ñ V1 B D (except D2) T G1.2.4 पर्वतं. — b) K4 उद्यम्य; Ñ1.2 V1 Dn D5 S (except T1) उद्दिश्य. K3 B1.2.4m.5 Da D2 सहसा; Ñ1.2 V1 B3.4 Dn D1.3.4.6.7 T1 स महा-; T2 तरसा. — c) M1 नखेन. D3 M5 °नाभिप°. — d) K Ñ3 Dn1 सशाखग°; G3 सशाखो ग°.

19 Cf. Suparṇ. 15. 4ab (नैनां वध्रः परिहरच्छतचर्मानुच्छिदः !). — G1 transp. 19 and 20. — a) T2 G2.3.6 सतां. Ś1 (by corr.) K1 Ñ1.2 V1 B1m.3m.4.5 Dn D1.2.4 T1 वध्री; K2 G2.3 गृध्रः; K3 बध्रा (m as in text); B1-3.4m Da (erroneously) Arjp नध्री (Arj. comm. नध्रः); D3.7 वध्रा; D5 वज्री; D6 M1 वाध्रः; T2 तान्तः; G4-6 M2-4 वार्ध्रः; M5 वन्ध्रिः; Cd as in text. K4 परिवहेत्; D3.7 °णह°; T2 M °रि(M1.5 °री)णाहे°; G2.3 °रीणाहः. G1 स च तान्तौ परिवहन्. — b) Ko.2.3 Ñ3 D5 Cd शतवर्मा; K1 °धर्मा; K4 °वर्त्मा; D1 कृतवर्मा; T1 शुभकर्मा; M5 शतपर्वा. Ñ1.2 V1 महातनुं; Ñ3 D3.7 °हनुः; B (B1m.2m.3m as in text) Da Dn D1.2 °तनुः; D5 °नगः; T1 महा अणुः; T2 अणुच्छदः; G2 °सनः; G3 °सरः; G4.5 ह्यणुच्छिदः (cf. Suparṇ. 15. 4). Arjp महातनुः (same as Da!) and महानुनु (sic); the true Arj. reading appears to be as in text. Cd as in text. G1 छदवर्मारुणच्छदः. — c) K2 Da1 Dn1 D1-3.7 G5 महती. Ś1 K1 शाखिनश्चापि तां शाखां. — d) K1 G1 परिगृह्य; Ñ3 G2-6 M प्रगृह्य प्र- (for यां प्र°). Ś1 K1 transp. ययौ and खगः.

20 G1 transp. 19 and 20. — a) Ko.2.3 Ñ V1 B D (except D5) T1 स ततः; G1 M1 स तदा; G2.3 स तु तं (for ततः स). G6 ततः शतसहस्रं स. — b) G2 °नांतमुपागतः. M2-5 योजनानां तदा (M5 शतं) गतः (M5 °तं). — d) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T1 पतगेश्वरः.

21 a) T2 G1.4-6 स गत्वा तत्क्षणे°. — In Ś1, 21b-35d is lost on the missing upper half of a fol. (24b). — c) G1 M (except M1) प्रामुंच°. — d) Ñ1.2 V1 B D (except D2.4.5) T1 G3 M1 सस्वनं; B4m पुनस्तत्.

23 Ś1 missing. — b) T2 G4.5 पर्वतस्य (for गिरे°). K1 हि भारतः; Ñ3 महात्मनः (for सम°). — d) B1m.2-5 शाखया तत्र भारत; Da शाखायास्तस्य भारतः.

शाखिनो बहवश्चापि शाखयाभिहतास्तया ।
काञ्चनैः कुसुमैर्भान्ति विद्युत्वन्त इवाम्बुदाः ॥ २४
ते हेमविकचा भूयो युक्ताः पर्वतधातुभिः ।
व्यराजञ्शाखिनस्तत्र सूर्यांशुप्रतिरञ्जिताः ॥ २५
ततस्तस्य गिरेः शृङ्गमास्थाय स खगोत्तमः ।
भक्षयामास गरुडस्तावुभौ गजकच्छपौ ॥ २६
ततः पर्वतकूटाग्रादुत्पपात मनोजवः ।
प्रावर्तन्ताथ देवानामुत्पाता भयवेदिनः ॥ २७
इन्द्रस्य वज्रं दयितं प्रजज्वाल व्यथान्वितम् ।
सधूमा चापतत्सार्चिर्दिवोल्का नभसश्च्युता ॥ २८
तथा वसूनां रुद्राणामादित्यानां च सर्वशः ।
साध्यानां मरुतां चैव ये चान्ये देवतागणाः ।
स्वं स्वं प्रहरणं तेषां परस्परमुपाद्रवत् ॥ २९
अभूतपूर्वं संग्रामे तदा देवासुरेऽपि च ।
ववुर्वाताः सनिर्घाताः पेतुरुल्काः समन्ततः ॥ ३०
निरभ्रमपि चाकाशं प्रजगर्ज महास्वनम् ।
देवानामपि यो देवः सोऽप्यववर्षदसृक्तदा ॥ ३१
मम्लुर्माल्यानि देवानां शेमुस्तेजांसि चैव हि ।
उत्पातमेघा रौद्राश्च ववर्षुः शोणितं बहु ।
रजांसि मुकुटान्येषामुत्थितानि व्यधर्षयन् ॥ ३२
ततस्त्राससमुद्विग्नः सह देवैः शतक्रतुः ।
उत्पातान्दारुणान्पश्यन्नित्युवाच बृहस्पतिम् ॥ ३३
किमर्थं भगवन्घोरा महोत्पाताः समुत्थिताः ।
न च शत्रुं प्रपश्यामि युधि यो नः प्रधर्षयेत् ॥ ३४

G. 1. 1422 B. 1. 30. 39 K. 1. 30. 89

---

24 Ś1 missing. — ^{b}) B (except B1) G1 °या निहतास्. Ko.2.4 B4 Da1 D3–6 G5.6 तथा; M1 तदा.

25 Ś1 missing. — ^{a}) T2 G1.4.5 M °रजसा; G2.3.6 °सदृशैर् (for °विकचा). K3 Ñ V1 B D (except D5) T1 भूमौ. G2 M1 transp. भूयः and युक्ताः (in ^{b}). B4 ते तथा निहता भूयो (m as in text). — ^{b}) K1.3.4 Ñ V1 B D T1 G4.5 युताः. — ^{c}) Ko विराजन्; K3 D2.5 विरेजुः; G1.3 M व्यरोचन्; G2 रोचयन्. — ^{d}) Ko.2.3 D2.5 °परि°; K4 °प्रवि°; G4.5 °परिरक्षिताः.

26 Ś1 missing. — ^{b}) K3 D2 खगसत्तमः; D5 G4.5 स खगेश्वरः; G2.3 M खचरो°. — After 26, K3.4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 ins.:

344* तावुभौ भक्षयित्वा तु स तार्क्ष्यः कूर्मकुञ्जरौ ।

27 Ś1 missing. — ^{b}) K1 Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) G महाजवः (G1 विहंगमः); M1 महागजः. — ^{d}) K (except K1) Ñ1.2 V1 B D T1 भयशंसिनः; Ñ3 B3m °दर्शिनः.

28 Ś1 missing. — ^{a}) K2.4 transp. वज्रं and दयितं. M (except M1) ज्वलितं. G4.5 वज्रो दयितः. — Da1 om. 28^{b}–29^{c}. — ^{b}) K3 यथानलं; Ñ1.2 V1 B Da2 Dn D1.3.4.6.7 T1 भयात्ततः; Ñ3 G1 M3 व्यथश्चिव; T2 भया°; G2.3 महाग्निना; M2.4 व्यथद्विवं. G4–6 M1 जज्वाल व्यथयश्चिव; M5 प्रजज्वालाव्यथन्विवं. — ^{cd}) Ñ1.2 V1 B Da2 Dn D1.3–7 T1 न्यपत°; M1 चाभव°. Ko.1 G3 M1 चार्चिः. Ko.4 D2.3 महोल्का; D7 हृद्यो°; T2 G6 दीप्तो°; G5 द्युवो°; M2–5 उल्का च. G2 च नभश्च्युता; G4 M1 नभसा च्युता. G1 सधूमाः सार्चिषः सोल्का न्यपतंत सहस्रशः.

29 Ś1 missing. Da1 om. 29^{abc} (cf. v. l. 28). — ^{a}) G2.3.6 M1 ततः (for तथा). — ^{c}) D5 M1 चापि. — ^{e}) D3.6.7 स्वस्व-.

30 Ś1 missing. — ^{a}) G1 वचनं; G2.3 संरंभं (G3 °भः). — ^{b}) K2.4 D5 आदौ; T2 G1.4–6 M तथा. K2–4 D2 हि; D5 ह् (for च). Ko Ñ3 T2 G4–6 M °सुरेष्वपि; K1 °सुरैरपि. G2.3 आ(G3 अ)सुरेषु (G3 °ष्व-) सुरेष्वपि. — ^{d}) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 G2–5 सहस्रशः (for सम°); cf. v. l. 1. 17. 11, 15; 19. 15 etc.

31 Ś1 missing. — ^{a}) K3 Ñ3 इव; Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 G2.3.6 M एव (for अपि). — ^{b}) T2 G4.5 M2.4.5 प्रागर्जत; M1.3 °गर्जति. — ^{d}) K3 T2 G2.3 M सोभ्य° (M1 स व्य°). K (except K1) Ñ1.2 V1 B D °र्षत शोणितं.

32 Ś1 missing. — ^{b}) K1 Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T नेशुस्ते°. K4 Ñ3 B Da D4.6 G6 M (except M3) ह् (for हि). — ^{c}) G2.3 तथैव मे°. G1 संवाश्च; G2.3 घोराश्च. — ^{d}) K2 Ñ1.2 V1 B Dn D1.3.6.7 T1 M ववृषुः. M2–5 मुहुः. — ^{e}) K1 मुकुटाः; K3 D2 मुकुटेषु; K4 Ñ3 G2 मु(G2 म)कुटान्; T2 G1.4.5 M3–5 मकुटानि; G3 मुकुटां; G6 मकुटां; M1 मकुटात्. K1 तेषां; K4 Ñ3 G2.3.6 चैषां. — ^{f}) Ñ3 D3.7 व्युत्थि°. Ko.4 S (except T1 G6) प्र(Ko.4 वि-; T1 अव)धर्ष°.

33 Ś1 missing. — ^{a}) G1–3 तत्र (for ततः). G2 संभ्रमसमु°; G3 त्रासनमु°. — ^{b}) G4.5 सर्वदेवैः. — ^{d}) D2.5 प्रत्युवाच; G1 उवाच च; G3 इत्युक्त्वा च.

34 Ś1 missing. Before 34, K2.3 Ñ V1 B D

C. 1. 1423
B. 1. 30. 40
K. 1. 30. 40

बृहस्पतिरुवाच ।
तवापराधाद्देवेन्द्र प्रमादाच्च शतक्रतो ।
तपसा वालखिल्यानां भूतमुत्पन्नमद्भुतम् ॥ ३५
कश्यपस्य मुनेः पुत्रो विनतायाश्च खेचरः ।
हर्तुं सोममनुप्राप्तो बलवान्कामरूपवान् ॥ ३६
समर्थो बलिनां श्रेष्ठो हर्तुं सोमं विहंगमः ।
सर्वं संभावयाम्यस्मिन्नसाध्यमपि साधयेत् ॥ ३७
सूत उवाच ।
श्रुत्वैतद्वचनं शक्रः प्रोवाचामृतरक्षिणः ।
महावीर्यबलः पक्षी हर्तुं सोममिहोद्यतः ॥ ३८
युष्मान्संबोधयाम्येष यथा स न हरेद्बलात् ।
अतुलं हि बलं तस्य बृहस्पतिरुवाच मे ॥ ३९
तच्छ्रुत्वा विबुधा वाक्यं विस्मिता यत्नमास्थिताः ।
परिवार्यामृतं तस्थुर्वज्री चेन्द्रः शतक्रतुः ॥ ४०
धारयन्तो महार्हाणि कवचानि मनस्विनः ।
काञ्चनानि विचित्राणि वैडूर्यविकृतानि च ॥ ४१
विविधानि च शस्त्राणि घोररूपाण्यनेकशः ।
शिततीक्ष्णाग्रधाराणि समुद्यम्य सहस्रशः ॥ ४२
सविस्फुलिङ्गज्वालानि सधूमानि च सर्वशः ।
चक्राणि परिघांश्चैव त्रिशूलानि परश्वधान् ॥ ४३
शक्तीश्च विविधास्तीक्ष्णाः करवालांश्च निर्मलान् ।
स्वदेहरूपाण्यादाय गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ॥ ४४
तैः शस्त्रैर्भानुमद्भिस्ते दिव्याभरणभूषिताः ।
भानुमन्तः सुरगणास्तस्थुर्विगतकल्मषाः ॥ ४५

(except D1) ins. इंद्र उवाच; T1 इंद्रः; M2-5 शक्रः. — ^{a}) D5 °र्थेमभवन्; G4 °र्थे बहवो. — ^{b}) K2-4 D2.5 सुदारुणाः (for समु°). Ko.1 उत्पाताः समुपस्थिताः; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 उत्पाताः सहसो°. — ^{c}) D5 G2.3 M (except M5) हि (for च). Ko transp. च and शत्रुं. G1 न हि पश्यामि शत्रुं मे.

35 Ś1 missing. — K1 D6 S om. उवाच. — ^{a}) G1-3.6 M °द्देवेश. — ^{c}) Ko.2.3 B Da वालि° (cf. v. l. 1. 27. 1, 6, 16, 21 etc.). — ^{d}) D5 भयं (for भूतं). M2.4 उद्भूतं; M5 उल्बणं (for उत्पन्नं). Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) महर्षीणां महात्मनां; T2 भयमद्भुतमुत्तमं.

36 Ś1 resumes with 36^{a}. — ^{b}) K2-4 D2.5 °याः खगेश्वरः. — ^{c}) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 °मभिप्राप्तो. — ^{d}) G2 गरुत्मान्नाम°. K1 Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 °रूपधृत्.

37 ^{a}) G2.3 M1 °र्थो बलवान्. — ^{b}) G1 सोममिहागतः.

38 V1 om. सूत उ°. Ś1 K1 T G (G2.3 with prefixed श्री) सूतः; Ko.3 Ñ B1 D (except Da D4.5) सौतिरु°. — ^{a}) B Da D4 बृहस्पतेः (for एतद्व°).

39 ^{a}) K2-4 D2.5 संभावया°. — After 39^{a}, G (except G3.6) ins.:

345* गृहीत्वा वरुणायुधान् ।
परिवार्यामृतं सर्वे यूयं मद्वचनादिह ।
रक्षध्वं विबुधा वीरा.

— ^{b}) Ñ1.2 V1 Dn T1 G6 M1 transp. स and न. K2 सोमं (for स न). — ^{c}) M1 अलं हि वै ब°. — ^{d}) Dn T G1.4.5 M (except M1) ह (for मे).

40 Before 40, B3 ins. सौतिरु°; G6 सूतः. — ^{b}) D5 भयमा°. — After 40^{c}, D5 ins. सर्वे क्षुभितमानसः, transp. 40^{d} and 41^{a}, and om. 41^{b} (cf. v. l. 41). — ^{d}) D5 चैव (for चेन्द्रः). K (except K1) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 प्रतापवान् (for शत°).

41 For D5 cf. v. l. 40. — ^{a}) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 विचित्राणि; Da महास्त्रा°. — ^{b}) Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.3.6.7 कांचनानि; B2 D4 साधना°. B Da D4 तरस्विनः. — ^{c}) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 कवचानि महार्हाणि. — After 41, Ñ V1 B D (except D2) T1 ins.:

346* चर्माण्यपि च गात्रेषु भानुमन्ति दृढानि च ।
[B Da1 D4.7 वर्मा°. D3 साधनानि च गा°.]

42 ^{ab}) T2 G1.4.5 M शस्त्राणि घोररूपाणि नानारू° (M1 subst. 41^{d} for 42^{b}). — D5 om. 42^{cd}. — ^{c}) T2 G1.4.5 M °तीक्ष्णत(G4 M3 °ध)राग्राणि (M1 शितानि तीक्ष्णधाराणि). — ^{d}) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5.) T1 सुरोत्तमाः (for सह°).

43 ^{b}) M (except M1) °नि सहस्रशः. — After 43^{ab}, Ñ3 (partly illeg.) B3 Da ins.:

347* भूषितानि च अन्यानि ज्वलिताम्यपराणि च ।
शिततीक्ष्णाग्रधाराणि वज्रछेदीनि सर्वशः ।

— ^{d}) K (except K1) Da D1 परस्व°.

44 ^{a}) Ñ3 G (except G1) M2.4.5 विमलास्ती°; T2 M1 विपुला°. — ^{d}) D5 गदाश्चैवोग्रद°.

45 ^{a}) T2 G4.5 शस्त्रैश्च; G3 तैरस्त्रैर्; M2 तैश्चक्रैर्.

46 ^{ab}) G3 अनुपं बलवीर्यास्ते तेजसो धृतमानसः (s'loka rhythm!). — ^{c}) Ñ3 D5 T2 G6 ins. ते after सुराः. — In Ś1, the rest of this adhy. (along with some portion of the foll. adhy.) is lost on the missing

अनुपमबलवीर्यतेजसो
धृतमनसः परिरक्षणेऽमृतस्य ।
असुरपुरविदारणाः सुरा
ज्वलनसमिद्धवपुःप्रकाशिनः ॥ ४६

इति समरवरं सुरास्थितं
परिघसहस्रशतैः समाकुलम् ।
विगलितमिव चाम्बरान्तरे
तपनमरीचिविभासितं बभौ ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

शौनक उवाच ।
कोऽपराधो महेन्द्रस्य कः प्रमादश्च सूतज ।
तपसा वालखिल्यानां संभूतो गरुडः कथम् ॥ १
कश्यपस्य द्विजातेश्च कथं वै पक्षिराट् सुतः ।
अधृष्यः सर्वभूतानामवध्यश्चाभवत्कथम् ॥ २
कथं च कामचारी स कामवीर्यश्च खेचरः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पुराणे यदि पठ्यते ॥ ३
सूत उवाच ।
विषयोऽयं पुराणस्य यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
शृणु मे वदतः सर्वमेतत्संक्षेपतो द्विज ॥ ४
यजतः पुत्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ।
साहाय्यमृषयो देवा गन्धर्वाश्च ददुः किल ॥ ५
तत्रेध्मानयने शक्रो नियुक्तः कश्यपेन ह ।
मुनयो वालखिल्याश्च ये चान्ये देवतागणाः ॥ ६
शक्रस्तु वीर्यसदृशमिध्मभारं गिरिप्रभम् ।
समुद्यम्यानयामास नातिकृच्छ्रादिव प्रभुः ॥ ७
अथापश्यदृषीन्ह्रस्वानङ्गुष्ठोदरपर्वणः ।
पलाशवृन्तिकामेकां सहितान्वहतः पथि ॥ ८

C. 1. 1443
B. 1. 31. 8
K. 1. 31. 8

---

upper half of a fol. (25a). — [d]) Ko ins. इव after ज्वलन. D3 ज्वलदनलवपुः; D6.7 ज्वलदनलसमि°. After °शिनः, D1.3.6.7 T1 ins. च सर्वे; T2 G6 च.

47 [a]) T G2.3 °मरमुखं; G4-6 °मरवरैः. K2.3 D2.5 सुराः स्थिताः; K4 °श्रितं; Ñ1.2 V1 Dn D1 T1 सुराः स्थितास्ते; Ñ3 G1 M1.3 समास्थि°; G4.5 सुरैः स्थितैः; G6 सुरैर्वृतं तत्. — [b]) K1 M1 समावृतं. — [c]) K D2 G4.5 विलुलि°; G6 विलिखि°. K3 G1 चांबरे (G1 °रं); Ñ1.2 V1 Dn D1.5-7 G4-6 M1.3 °रांतरं. — [d]) M2.4.5 पवनम°. Ñ1.2 V1 Dn D1.4 °विकाशितं; D3.6.7 T1 °विकासि°; T2 G1 M2.4.5 °भिराचि°; G5 °विराचि°; G6 °विभावि°.

Colophon. Ś1 illegible. — *Sub-parvan:* Ñ V1 B1.3.5 S आस्तीक; to it Ñ V1 B1.3.5 G2.3 add सौपर्ण and G1 सोमहरण. K B2.4 D (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* K (except K1) D2.5 उत्पातदर्शनं; G1.3 देवसन्नाहः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 *sup. lin. sec. m.* 24; Ñ1.2 V1 Dn3 30; B1 29; B2 D3.4 (marg. *sec. m.*).5 28; T2 23; G M 13 (G2.3 15; G6 M3 14). — *S'loka no.:* Ñ3 Dn 52.

27

1 In Ś1, 1-13[a] is lost on the missing upper half of a fol. (25a). — K1 S (G3 with prefixed श्री) शौनकः; D3 सूत उ°. — [ab]) Ko.2 D5 om. कः. K1 Ñ3 S (except T1) transp. अपराधः and प्रमादः. — [c]) Ko.2.3 B Da वालि° (cf. v. l. 6, 16, 21 etc.).

3 Ś1 missing. — [a]) Ko.2.3 D2 T2 G4.5 वा (for च). Ñ3 S (except T1) कामरूपी; D4 °कारी.

4 Ś1 missing. — Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D2.6.7 सौतिरु°; K1 S (G2.3 with prefixed श्री) सूतः; D3 सौतिः. — [ab]) G1 पुराणानां यो मां. Da °पृच्छसे.

5 Ś1 missing. — [d]) D5 °श्च सुदुर्बलाः.

6 Ś1 missing. — [b]) Ko.1 B1 T1 G6 हि; T2 G1.3 M (except M1) तु (for ह). — [c]) Ko.2 Ñ3 B Da वालि° (cf. v. l. 1, 16, 21 etc.). K1 °ल्याख्या.

7 Ś1 missing. — [a]) T2 च; G (except G2.3) M (except M1) स्व- (for तु). — [c]) B Da D4.5 समुत्क्षिप्या°. — [d]) G3 °दिति प्रभो. G6 प्रभो.

8 Cf. Suparṇ. 2. 3. — Ś1 missing. — [a]) D5 अथो दृष्ट्वा ऋ°. D6 S (except T2 M1.3) सर्वान् (for ह्रस्वान्). — [b]) K1 Ñ1.2 V1 B (except B4) D (except D2.5.6) T1 °वर्ष्मणः; T2 G M ह्रस्वा(T2 M3 सर्वा-; M1 दिव्या)नंगुष्ठमात्रकान्. — [c]) Ko-3 Ñ1.2 V1 B2 D2.5.7 M1 °वर्तिकां; K4 Ñ3 Da Dn D1.4.6 T G3 M5 °वृत्तिकां; D3 G2-5 °वृंतकां. — [d]) K1 G transp. सहितान् and

C. 1. 1444
B. 1. 31. 9
K. 1. 31. 9

प्रलीनान्स्वेष्विवाङ्गेषु निराहारांस्तपोधनान् ।
क्लिश्यमानान्मन्दबलान्गोष्पदे संप्लुतोदके ॥ ९
तांश्च सर्वान्स्मयाविष्टो वीर्योन्मत्तः पुरंदरः ।
अवहस्यात्यगाच्छीघ्रं लङ्घयित्वावमन्य च ॥ १०
तेऽथ रोषसमाविष्टाः सुभृशं जातमन्यवः ।
आरेभिरे महत्कर्म तदा शक्रभयंकरम् ॥ ११
जुहुवुस्ते सुतपसो विधिवज्जातवेदसम् ।
मन्त्रैरुच्चावचैर्विप्रा येन कामेन तच्छृणु ॥ १२
कामवीर्यः कामगमो देवराजभयप्रदः ।
इन्द्रोऽन्यः सर्वदेवानां भवेदिति यतव्रताः ॥ १३
इन्द्राच्छतगुणः शौर्ये वीर्ये चैव मनोजवः ।
तपसो नः फलेनाद्य दारुणः संभवत्विति ॥ १४
तद्बुद्ध्वा भृशसंतप्तो देवराजः शतक्रतुः ।
जगाम शरणं तत्र कश्यपं संशितव्रतम् ॥ १५
तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
वालखिल्यानुपागम्य कर्मसिद्धिमपृच्छत ॥ १६
एवमस्त्विति तं चापि प्रत्यूचुः सत्यवादिनः ।
तान्कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्वं प्रजापतिः ॥ १७
अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद्ब्रह्मणः कृतः ।
इन्द्रार्थं च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः ॥ १८
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्तुमर्हथ सत्तमाः ।
भवतां च न मिथ्यायं संकल्पो मे चिकीर्षितः ॥१९
भवत्वेष पतत्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान् ।
प्रसादः क्रियतां चैव देवराजस्य याचतः ॥ २०

वहतः. Ñ1.2 V1 Dn D1 T1 M1 वहतः सं(M1 स)हतान्°; Ñ3 वृद्धितां बहवः प°; D5 सहतः व°; D6.7 बहवो वह°.

9 Cf. Suparṇ. 2. 3. — Ś1 missing. — [a]) K0 स्वेषु गात्रेषु; D3.5.6 स्वेषु चांगे°. — [b]) K2-4 D6 तपोरतान्; Ñ3 °न्वितान्. — [c]) G2.3 मंदप(G3 °पा)दान्.

10 Cf. Suparṇ. 2. 4. — Ś1 missing. — [a]) Ñ3 स; G1.4.5 M (except M1) तु; G6 स्म (for च). K0.2.3 D3 मदाविष्टो. Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3-7 T G2.3 तान्सर्वान् (D5 °न्दृष्ट्वा) विस्म°. — [c]) K1.2 Ñ V1 B1.3.4 Dn D1.2.4.7 अवहस्याभ्यगा°; K3 °हास्यात्यया°; B2.5 Da °स्याभ्यया°; D3 अपाहस्याभ्य°; D5 corrupt; D6 G3.5 अपहास्याभ्य°; T1 °हास्याभ्य°; T2 G1.2.4.6 M (except M1) अपहास्या°. — [d]) T2 G1.3.5 M अव(M3.5 °प)मत्य.

11 Ś1 missing. — [a]) K0 G1.6 M5 तु; K4 D5 च; D3 -पि; D6 स (for ऽथ). G4.5 °पवशादेनं. — [b]) G6 M1 भृशं संजात°.

12 Ś1 missing. — [a]) K4 Ñ3 सु(Ñ3 स्व)तपसा; D2.7 स°; D5 स्वपयसा. — [b]) B1-3.4m.5m वसुरेतसं; T2 °वेदसि; G1 °वेधसि. — [c]) K (except K4) M1 विप्र.

13 Ś1 resumes with 13[b] (cf. v. l. 1). — [b]) Ś1 K Ñ3 D2.5 M1 °भयंकरः (cf. 11[d]). — [c]) Ñ3 T2 G4-6 M सर्वभूतानां. — [d]) K2 भवत्विति (cf. 14[d]).

14 Cf. Suparṇ. 2. 5. — [a]) G2 स्थैर्ये; G6 वीर्ये. G1 इंद्राश्च ते गुणः सर्वे. — [b]) G6 शौर्ये. K (except K1) B Da D2.4.5 चापि (for चैव). Ś1 K D2.5 महाबलः (for मनो°). — [c]) Ś1 K1 G3 M अस्य; Ñ3 स्यात् (for अद्य). — [d]) K0 Da D5 M5 स (for सं-). K3 संभवेदिति (cf. 13[d]); G3 °भविष्यति; G6 समपद्यताम्.

15 [a]) K (except K1) D2.5.6 T2 G M1.5 तच्छ्रुत्वा (cf. 16[a]). — [b]) Ś1 K1 पुरंदरः (for शत°). — [d]) K0.2.3 D1.2.4 शंसित°; Ñ3 तपसंश्रितं (cf. v. l. 1. 1. 2, 53; 11. 3 etc.).

16 T1 (hapl.) om. 16[c]-17[d]. — [c]) K0.2.3 B (except B1) Da वालि° (cf. v. l. 1, 6, 21 etc.) — After 16, D3 G (except G3.6) ins.:

348* काश्यपः ।
केन कामेन चारब्धं भवद्भिर्होमकर्म च ।
याथातथ्येन मे ब्रूत श्रोतुं कौतूहलं हि मे ।
वालखिल्याः ।
अवज्ञाताः सुरेन्द्रेण मूढेनाकृतबुद्धिना ।
ऐश्वर्यमदमत्तेन सदाचाराभिरस्यता ।
तद्विघातार्थमारम्भो विधिवत्तस्य काश्यप ।
[D3 कश्यप उवाच.]

17 T1 om. 17 (cf. v. l. 16). D4 repeats 17[ab] with v. l. (see below). — [a]) K3 B (B1m as in text) Da D2.4 (second time) अथ ते तं महात्मानं. — After the repetition of 17[ab], D4 reads (for the first time) 22[ab]. — [d]) K3 D2 G2.3 °पूर्वमिदं वचः.

18 Before 18, G2.3 ins. प्रजापतिः. — [c]) Ś1 K1 Ñ V1 D (except Da D4.5) T M3.4 इंद्रार्थे.

19 [c]) Ñ1.2 V1 B (except B1) Da Dn D1.3.4.6.7 T1 हि न; D3 न च; G2.3 चैव (for च न). M3.4.5 वै (for अयं). — [d]) K3 Ñ1.2 V1 B D T1 M1.3 वै (D5 अपि); T2 G4-6 हि; G2.3 न; M2.4.5 अयं (for मे). T2 G3-6 भवेदिति (G3 °त्तथा).

20 [a]) T2 G4.5 पतत्रीणां भवेच्छ्रेष्ठः. — [b]) B6 M1

एवमुक्ताः कश्यपेन वालखिल्यास्तपोधनाः ।
प्रत्यूचुरभिसंपूज्य मुनिश्रेष्ठं प्रजापतिम् ॥ २१
इन्द्रार्थोऽयं समारम्भः सर्वेषां नः प्रजापते ।
अपत्यार्थं समारम्भो भवतश्चायमीप्सितः ॥ २२
तदिदं सफलं कर्म त्वया वै प्रतिगृह्यताम् ।
तथा चैव विधत्स्वात्र यथा श्रेयोऽनुपश्यसि ॥ २३
एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी ॥ २४
तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ।
उपचक्राम भर्तारं तामुवाचाथ कश्यपः ॥ २५
आरम्भः सफलो देवि भवितायं तवेप्सितः ।
जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ॥ २६
तपसा वालखिल्यानां मम संकल्पजौ तथा ।
भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ ते लोकपूजितौ ॥ २७
उवाच चैनां भगवान्मारीचः पुनरेव ह ।
धार्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः ॥ २८
एकः सर्वपतत्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यति ।
लोकसंभावितो वीरः कामवीर्यो विहंगमः ॥ २९
शतक्रतुमथोवाच प्रीयमाणः प्रजापतिः ।
त्वत्सहायौ खगावेतौ भ्रातरौ ते भविष्यतः ॥ ३०
नैताभ्यां भविता दोषः सकाशात्ते पुरंदर ।
व्येतु ते शक्र संतापस्त्वमेवेन्द्रो भविष्यसि ॥ ३१
न चाप्येवं त्वया भूयः क्षेप्तव्या ब्रह्मवादिनः ।
न चावमान्या दर्पात्ते वाग्विषा भृशकोपनाः ॥ ३२
एवमुक्तो जगामेन्द्रो निर्विशङ्कस्त्रिविष्टपम् ।
विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तदा ॥ ३३ C. 1. 1458 B. 1. 31. 33 K. 1. 31. 30

इंद्रोपि. G2.3 °बलवीर्य°. D5 इंद्रोयं बहुविक्रमः. — c) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 अस्य; T2 चास्य (for चैव). — d) K0 याचितुः; K2.3 °च्चितुं; D2 °च्चितः.

21 a) K (except K1) D2 कश्यपेनैवमुक्तास्ते. — b) K0.3 Ñ3 B Da Dn8 वालि° (cf. v. l. 1, 6, 16 etc.). K D2.5 तपस्विनः. — c) B Da D4.6 G2.3 M1 °संप्रेक्ष्य.

22 Before 22, K1.3 Ñ V1 B D T1 M1 ins. वाल(B Da °लि)खिल्या ऊचुः (Ñ3 D1 °ल्य उवाच). — For D4 cf. v. l. 17. — a) K2 °र्थाय; Dn °र्थेयं; M2 °र्थो यः. — b) D5 कृतोस्माभिः प्र°; M1 कृतः सर्वैः प्र°. — c) Ś1 K1 G1 °र्थः; K2–4 D2 °र्थे.

23 Cf. Suparṇ. 1. 3; 2. 5, 6. — ab) M1 transp. तदिदं and सफलं. Ś1 K1.3 सकलं. K0 एतत्; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4.6.7 T1 एव; B तु; Da G1 च (for वै). Ñ3 °दं सगुणं कर्म सफलं प्र°. — c) Ñ V1 B D (except D1) T1 G1.4.5 M5 चैवं (B4 एव च). — d) B4 D4 M1.3 °यो भविष्यति.

24 Before 24, Ś1 (with prefixed श्री) T2 G1.4 M ins. सूतः; K0.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.2 सौतिरु°; K1 श्रीवत्सः; K2 Ñ3 B2–5 Da D5 सूत उ°. — a) = 1. 8. 5a; 15. 1a. — d) In Ś1, the portion from यशस्विनी up to खेचरः (1. 28. 5b) is lost on the missing upper half of a fol. (25b).

26 Ś1 missing. — ab) B5 transp. सफलः and भविता. G1 विनतेयं; G2 वितेयं (sic). Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 °यस्त्वयेप्सि°; D4 °यस्तवे°. G3 भवितेदं तवेप्सितं.

27 Ś1 missing. — a) K0.2.3 B (except B1) Da वालि° (cf. v. l. 1, 16, 21 etc.). — b) T2 G4.5 M2.4.5 °ल्पतः. G3 M1.3 यथा. — c) D5 M1.3 °भागे; G1 °बाहू. — d) G1 द्वौ (for ते). Ñ V1 B3 Dn D1 T1 त्रैलोक्यपू°; D2.3.6.7 T2 G4–6 M2.4.5 त्रैलोक्य(D2 ते लोक)विश्रुतौ; D4 लोकसुपू° (for ते लो°).

28 Ś1 missing. — b) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 G1 M कश्यपः (for मारीचः). K (except K1) D4.5 T2 हि (for ह).

29 a) N (Ś1 missing) G3 M1 एतौ (D3 °ते); G1 एषः; G2 एतत्. — b) N (except D3; Ś1 missing) G2.3 M1 °ष्यतः. — D5 om. 29c–30d; M1 om. 29cd. — c) N (except D3; Ś1 missing; D5 om.) T1 G2.3 °वितौ वीरौ. — d) K Ñ3 B1–3.4m D2 कामवीर्यौ; Ñ1.2 V1 B4.5 Da Dn D1.3.4.6.7 T1 G2.3 °रूपौ (D3 °पो). N (except D3; Ś1 missing; D5 om.) T1 G2.3 विहंगमौ.

30 Ś1 missing. D5 om. 30 (cf. v. l. 29). — a) G2.3 °तुमुवाचाथ. — Before 30cd, G1.6 M (except M1) ins. काश्यपः. — c) G5.6 M3–5 °त्सखायौ. Ñ1.2 V1 B D (except D2; D5 om.) T1 °यौ महावीर्यौ (Dn3 °रौ). — d) B (B1m as in text) Da तौ; D2 वै (for ते).

31 Ś1 missing. — b) G4.5 वै (for ते). — c) M ह्यैतु. G2.3 ते ह्यैतु श°. G2 संत्रासात् (for संतापस्). — d) D5 त्वमिंद्रो वै.

32 Ś1 missing. — a) D6 °वं तथा. — c) B4 (m as in text).6 D4 विप्रास्ते (B5m दर्पास्ते). — d) Ñ1.2 V1

C. 1. 1469
B. 1. 31. 34
K. 1. 31. 37

जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा ।
अरुणस्तयोस्तु विकल आदित्यस्य पुरःसरः ॥ ३४

पतत्रीणां तु गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत ।
तस्यैतत्कर्म सुमहच्छ्रूयतां भृगुनन्दन ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

सूत उवाच ।
ततस्तस्मिन्द्विजश्रेष्ठ समुदीर्णे तथाविधे ।
गरुत्मान्पक्षिराट् तूर्णं संप्राप्तो विबुधान्प्रति ॥ १
तं दृष्ट्वातिबलं चैव प्राकम्पन्त समन्ततः ।
परस्परं च प्रत्यघ्नन्सर्वप्रहरणान्यपि ॥ २
तत्र चासीदमेयात्मा विद्युदग्निसमप्रभः ।
भौवनः सुमहावीर्यः सोमस्य परिरक्षिता ॥ ३
स तेन पतगेन्द्रेण पक्षतुण्डनखैः क्षतः ।
मुहूर्तमतुलं युद्धं कृत्वा विनिहतो युधि ॥ ४
रजश्चोद्धूय सुमहत्पक्षवातेन खेचरः ।
कृत्वा लोकान्निरालोकांस्तेन देवानवाकिरत् ॥ ५
तेनावकीर्णा रजसा देवा मोहमुपागमन् ।
न चैनं ददृशुश्छन्ना रजसामृतरक्षिणः ॥ ६
एवं संलोडयामास गरुडस्त्रिदिवालयम् ।

B D (except D2) T1 वाग्वज्रा.

33 Ś1 missing. — Before 33, T2 G2 (with prefixed श्री).3.6 M ins. सूतः. — d) Ñ V1 D (except Da D2) T1 तथा.

34 Ś1 missing. — c) G1 अरुणो द्वयोस्तु; M1.5 °णः पदोस्तु. K4 Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1 विकलांगो· रुणस्तत्र. — d) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 भास्करस्य.

35 Ś1 missing. — a) K1 Da M °त्रिणां. Ko Ñ V1 B1.5 D (except Da D2) T1 च (for तु). K2 Ñ1.2 V1 B (except B1) D (except Da D1) T2 G3.6 गरुडं; Nilp as in text. — b) K3 Ñ3 Da °षिच्यते; K1 Ñ1.2 V1 B3 Dn D1-3.6 T1 G2.3 M1 °षिंचत; M5 °भिषिच्यते. — Ñ1 B Da D4 read 35cd after सूत उ° (resp. its v. l.) of the foll. adhy. — c) M2.4 तस्य तत्. G6 transp. कर्म and सु°.

Colophon. Ś1 missing. — *Sub-parvan:* Ñ V1 B1.3.5 D3 S (except T1) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ V1 B1.3.5 D3 G2.3 add सौपर्ण. K (except Ko) B2.4 Da Dn D1.2.4-7 (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* Ko.2.4 D2 ब्राह्मणमाहात्म्यं; K3 G3 गरुडोत्पत्तिः; D5 ब्राह्मणवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 marg. *sec. m.* 25; Ñ1.2 V1 Dn3 31; B1 30; B2 D3.4 (marg. *sec. m.*).5 29; T2 24; G M 14 (G2.3 16; G6 M3 15). — *S'loka no.:* Ñ3 Dn 35.

28

1 In Ś1, 1-5b is missing (cf. v. l. 1. 27. 24). — T2 G5 om. सूत उ°. Ko.3.4 Ñ V1 B1 Dn D1-3.7 सौतिरु°; K1 T1 G1-4.6 M सूतः (G2.3 with prefixed श्री); D6 सौतिः. — After सूत उ°, Ñ1 B Da D4 read the last line of the foregoing adhy. — a) G4.5 ततः; G6 तस्मात् (for तस्मिन्). B3 भृगुश्रे°; T2 ऋषिश्रे°. D3 G (except G3) M5 °ष्ठः. — b) Ko.2 समुत्क्षोभे; K3 B1.3.4 (m as in text) D2.4 Arjp ("*apapātha*") °दिष्टे; D3 T2 M4 °दीर्णः (G2 °दीते); Cd as in text. D3 तथाविधः; T2 G (except G2.3) महाबलः; M2.4.5 महाबले; M3 °बले. — cd) Ñ V1 D (except Da D2.4) T1 गरुडः प°. G2.3.6 °त्मानथ (G6 °पि) संप्राप्तो जवेन विबु°.

2 Ś1 missing. — a) Ko.1.3.4 Ñ3 D2.5 चापि (for चैव). K2 दृष्ट्वा प्रतिबलं चापि. — b) B D (except D2) T1 सुरास्ततः (for सम°). — d) Cf. 1. 26. 29cd. Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 G1 M1 °णान्युत (Da1 °णः श्रुतः); D5 °णैरपि; G3 °णान्युधि; G6 °णा युधि.

3 Cf. Suparn. 23. 1, 2. — Ś1 missing. — c) K2 भौनामा; Ñ1.2 V1 B D (except Da D1.2) T G1-3 Cd भौमनः. — d) G4.5 सोमः सोमस्य रक्षिता.

4 Ś1 missing. — b) K3 Ñ V1 D (except Da D5) T1 G1 °नखक्षतः; M °तुंडेन विक्षतः. — cd) K1 मुहूर्तं तुमुलं. Ko.2-4 D2.5 कृत्वा सुतुम(D2.5 °मु)लं युद्धं मुहूर्तमिह°.

5 Ś1 resumes with 5b (cf. v. l. 1. 27. 24). — c) Ś1 देवान् (for लोकान्). M लोकं निरालोकं.

6 a) B D5 T1 G2 °कीर्णं°. — b) G4-6 समा(G6 उपा)विशन्. — c) Ñ1.2 V1 B1.2 Du D6 T1 G1 चैवं.

7 a) Ś1 K (except K3) Dn3 D1.4.5 स लोड°; S (except T1) सं(M1.3 स)लोल°. — b) Ko.2 B3 D5 त्रिदशालयं; K1 G1.4-6 M °लयान्; T2 G2.3 M3 (before

पक्षतुण्डप्रहारैश्च देवान्स विददार ह ॥ ७
ततो देवः सहस्राक्षस्तूर्णं वायुमचोदयत् ।
विक्षिपेमां रजोवृष्टिं तवैतत्कर्म मारुत ॥ ८
अथ वायुरपोवाह तद्रजस्तरसा बली ।
ततो वितिमिरे जाते देवाः शकुनिमार्दयन् ॥ ९
ननाद चोच्चैर्बलवान्महामेघरवः खगः ।
वध्यमानः सुरगणैः सर्वभूतानि भीषयन् ।
उत्पपात महावीर्यः पक्षिराट् परवीरहा ॥ १०
तमुत्पत्यान्तरिक्षस्थं देवानामुपरि स्थितम् ।
वर्मिणो विबुधाः सर्वे नानाशस्त्रैरवाकिरन् ॥ ११
पट्टिशैः परिघैः शूलैर्गदाभिश्च सवासवाः ।
क्षुरान्तैर्ज्वलितैश्चापि चक्रैरादित्यरूपिभिः ॥ १२
नानाशस्त्रविसर्गैश्च वध्यमानः समन्ततः ।
कुर्वन्सुतुमुलं युद्धं पक्षिराण्न व्यकम्पत ॥ १३
विनर्दन्निव चाकाशे वैनतेयः प्रतापवान् ।
पक्षाभ्यामुरसा चैव समन्ताद्व्याक्षिपत्सुरान् ॥ १४
ते विक्षिप्तास्ततो देवाः प्रजग्मुर्गरुडार्दिताः ।
नखतुण्डक्षताश्चैव सुस्रुवुः शोणितं बहु ॥ १५
साध्याः प्राचीं सगन्धर्वा वसवो दक्षिणां दिशम् ।
प्रजग्मुः सहिता रुद्रैः पतगेन्द्रप्रधर्षिताः ॥ १६
दिशं प्रतीचीमादित्या नासत्या उत्तरां दिशम् ।
मुहुर्मुहुः प्रेक्षमाणा युध्यमाना महौजसम् ॥ १७
अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च पक्षिणा ।
क्रथनेन च शूरेण तपनेन च खेचरः ॥ १८

C. 1. 1452
B. 1. 32. 18
K. 1. 32. 19

corr.) °दशालयान्. — c) M °प्रहारेण. Ñ1.2 V1 B2.4 D (except Da D2.5) T1 तु (for च). — d) T2 G4.5 transp. देवान् and स. G2.3.6 च (for स). Ś1 °वान्विप्रद°. T2 G4–6 M1 विरराद.

8 b) K2.4 D5 °मनोदयत्; G2.3 °मथाब्रुवन्. — c) K0.2.4 प्रक्षिप; G2.3 क्षपय. Ś1 B Da D4 एतां; K1 D8 एनां (for इमां). — d) Ñ V1 B4 Dn D1 T1 M तवेदं; D3.6.7 G2.3.5 °देवं; G1 °दैव.

9 Before 9, B3 ins. सौतिरु°. — a) K1m शत्रुमथा°; G1 शत्रून्यमर्द°. Ś1 K1 Ñ3 D3–5 T G M1.3 अर्दयन्.

10 a) K (except K1) Ñ1.2 V1 B D T1 उच्चैः स (for चोच्चैः). — b) Ś1 महाघोरतरः. Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 °घ इवांबरे. — K2 om. 10^{cdef}. — c) B3 °युध्यमानः (m as in text).

11 a) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) M2.4.5 समु°; G2–5 समुपेत्यांत°. M2.4.5 °क्षं तं. — cd) K0 °धाः शस्त्रैर्नानारूपैर°.

12 a) G (except G3) M (except M5) पट्टसैः. M1 मुसलैः (for परि°). — c) Ñ V1 B1.3.5 D (except Da D1.2.5) T2 G1.3.5.6 M1 क्षुरप्रैर् (B1m क्षुरास्त्रैः); B4 T1 G4 °रप्र-; M2–5 °राग्रैर्. K D2.5 चैव; M2–4 वापि. — K3 (? hapl.) om. 12^{d}–15^{c}. — d) M (except M1) प्रासैः (for चक्रैः). B2.3.5 Da D4 चक्रैश्चादि°. K0.2.4 D2.5 M2.5 °त्यसंनिभैः.

13 K3 om. 13 (cf. v. l. 12). — a) G2.3 °विमोक्षैश्च. Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 तैः; Ñ3 G6 M1.3.5 तु (for च). — c) K2 D4 G3 स (for सु-). K0.2.4 T1 -तुमलं.

14 K3 om. 14 (cf. v. l. 12). — a) Ś1 K1.2 विनदन्; Ñ1.2 V1 B1–3.5m Da Dn D1–4.6.7 T G1.4.5 M1 निर्दहन्; Ñ3 विवर्द्धन्; B4 निरुध्यन्; B5 निरुंधन्. B3 T2 G1.4.5 °काशं. D5 नदन्विहस्निवाकाशं; G2.3 विनर्द्यन्निवा°; G6 M3 विनिर्दहन्निवा°. — d) Ñ V1 B (except B5) D (except D2) T2 G6 व्यक्षिपत्; T1 पक्षिराट्.

15 K3 om. 15^{abc} (cf. v. l. 12). — a) T2 G4.5 तेन क्षि°. G6 °प्ताः सुराः सर्वे. — b) Ñ1.2 V1 B (B4 marg.) D (except D2.5) T1 दुद्रुवुर्ग°. — c) Ñ3 °प्रहारैश्च; G4 °क्षतां चैव; G6 °हतां चापि. — d) G4.5 प्रसुस्रुः. B4 मुहुः (m बहु as in text).

16 With 16–7, cf. Suparṇ. 26. 2. — a) G3 °ध्याः प्रतीचीं गं°. T2 G4.5 M2.4.5 °चीं दिशं सर्वे. — K4 om. 16^{cd}. — c) D5 जग्मुस्ते स°. Ñ1.2 V1 Dn1.n3 रुद्राः. — d) M1 पतगेन.

17 Cf. v. l. 16. — a) K1 °चीं चादि°. — b) Ś1 K (except K4) Ñ3 D2.5 S (except T1 G1) °त्यौ (G3 °त्या) चोत्त°. — d) K3.4 B2.3.4m Da D2.5 °मानं. K2 Ñ1.2 V1 B5 D (except Da D2.5) T1 °जसः. K4 °ने महौजसे; Ñ3 T2 G M °मानम(T2 °स्त्व)नेकशः.

18 With 18–9, cf. Suparṇ. 23. 3–5. — a) B4 °श्वक्रांतेन (m as in text); G3 °श्वकुंतेन. — b) Ñ1.2 V1 B D T G4 पक्षिराट् (D5 खेचरः); cf. 19^{b}, and v. l. 18^{d}. Ś1 घसेन प्रघसेन च (cf. 349* below). — K (K2 marg.) V1 D3.4 ins. after 18^{ab}: Da, after 18:

C. 1. 1469
B. 1. 32. 19
K. 1. 32. 19

उलूकश्वसनाभ्यां च निमेषेण च पक्षिणा ।
प्ररुजेन च संयुद्धं चकार प्रलिहेन च ॥ १९
तान्पक्षनखतुण्डाग्रैरभिनद्विनतासुतः ।
युगान्तकाले संक्रुद्धः पिनाकीव महाबलः ॥ २०
महावीर्या महोत्साहास्तेन ते बहुधा क्षताः ।
रेजुरभ्रघनप्रख्या रुधिरौघप्रवर्षिणः ॥ २१
तान्कृत्वा पतगश्रेष्ठः सर्वानुत्क्रान्तजीवितान् ।
अतिक्रान्तोऽमृतस्यार्थे सर्वतोऽग्निमपश्यत ॥ २२
आवृण्वानं महाज्वालमर्चिभिः सर्वतोऽम्बरम् ।
दहन्तमिव तीक्ष्णांशुं घोरं वायुसमीरितम् ॥ २३
ततो नवत्या नवतीर्मुखानां
कृत्वा तरस्वी गरुडो महात्मा ।
नदीः समापीय मुखैस्ततस्तैः
सुशीघ्रमागम्य पुनर्जवेन ॥ २४
ज्वलन्तमग्निं तममित्रतापनः
समास्तरत्पत्ररथो नदीभिः ।
ततः प्रचक्रे वपुरन्यदल्पं
प्रवेष्टुकामोऽग्निमभिप्रशाम्य ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

349* बलाकेन च शूरेण घसेन प्रघसेन च ।

D5 om. 18^{cd}. — Ñ3 S (except T1 G1) transp. 18^{cd} and 19^{ab}. — ^{a}) Ś1 K (K2 marg.) श्वसनेन (K2 orig. क्रकचे°). Ś1 Ñ3 वीरेण. — ^{d}) K4 पवनेन; Ñ3 B1m.3 (m as in text) Da G1 पतगे°; D1 T1 पत°. — After 18^{cd}, Ñ3 ins.:

350* सुपर्णेन च शूरेण श्वसनेन च पक्षिराट् ।

19 Cf. v. l. 18. — Ś1 K1.4 om. 19^{ab}. — Ñ3 S (except T1 G1) transp. 18^{cd} and 19^{ab}. — ^{b}) K0.2 D6 M3.4 निमि°. Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 M1.3.5 पक्षिराट्; G1 पत्रिगा (cf. 18^{b}). — ^{c}) Ś1 K1 प्रजनेन; K0.2 प्रजंघे° (cf. K3 D2 below); B D3.4 पुरु°; Da पुर°; D5 प्रविघ्ने°; G2.3.6 वर°; G4 M1 प्ररुचे°. Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 संग्रामं; Ñ3 G2.3 M5 संरु(G2 °क्रु)द्धं. K3 D2 प्रज(D2 °जं)घेन समं युद्धं; K4 प्रभंजनेन सं°. — ^{d}) Ñ1.2 V1 D T1 पुलिनेन (D2 as in text; D3.4 पुल°; D5 पल°); B (except B1) पुलि°.

20 ^{a}) T2 G4.5 पक्षतुंडाग्रनखैः. — ^{b}) D5 G2 अहनत्; G4.5 अभ्यहन्. Ś1 K (except K4) Ñ3 Da D2 °तात्मजः. — ^{c}) K2 Ñ3 Da °काल-. G2.3 युगांतेनातिसं°. — ^{d}) Ñ1.2 V1 B D (except Da D2.5) T1 परंतपः (for महा°).

21 ^{a}) K2 Ñ2.3 D (except Da D2.4.5) S महाबला (for °वीर्या); cf. 1. 1. 163^{b}. Ñ3 S (except T1) महावीर्याः. — ^{b}) G2.3 M बहुशः. — ^{c}) M (except M1.5) रेजिरेभ्र°. B1 °भ्रचयप्र°. — G2 om. 21^{d}–23^{c}. — ^{d}) G4.5 °विवर्षि°.

22 G2 om. 22 (cf. v. l. 21). — ^{a}) Da तान्दृष्ट्वा. — M4 om. 22^{b}–23^{a}. — ^{d}) K1 सर्वत्र.

23 D5 om. 23; D7 23^{cd}; G2 23^{abc}; M4 23^{a}. — ^{a}) T2 G1 °ज्वालैः. — ^{b}) K4 Ñ1 V1 B Da D4 G1 M1 °तो दिशं. — ^{c}) G1 M (except M1) दीप्तांशुं. — ^{d}) K2 G4.6 M1 घोर-; Ñ1 V1 B1–3.5 Da भीम-; Ñ2 B4 Dn D1.3.4.6 T1 चंड-. G2.3 घोरवी(G2 °मी)र°. — After 23, G (except G3.6) ins.:

351* नभः स्पृशन्तं ज्वालाभिः सर्वभूतभयंकरम् ।

24 Cf. Suparṇ. 26. 4. — ^{a}) Ś1 K Da D1.3.5.7 T1 M1.3 Nīlp Cd नवत्यो न°; D2 M4.5 °त्यां न°. G1.2 नवतिं मु°. — ^{b}) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 °त्वा महात्मा गरुडस्तर(Ñ1.2 V1 Dn D1 °प)स्वी. — After 24^{b}, D5 ins.:

352* मुखं सहस्रं स चकार पक्षी
नदीयुतं वह्निविनाशहेतोः ।
महायुतैस्तैः सबलैर्महात्मा
तमग्निमिद्धं शमयांचकार ॥

— ^{c}) Ś1 K1 ततः (for नदीः). G2.3 M1.5 समानीय. T2 G1.4.5 M (except M1.5) समस्तैः. — ^{d}) Ś1 K1 D1 G6 स (for सु-). M1.3 m.5 ततः समा°. Ś1 G3 M1.5 जलेन.

25 ^{b}) Ñ1.2 V1 B3m.4 G1–3 समावृणोत्; B4m °स्तनोत्; Cd as in text. B1 पक्षर° (m as in text); D5 पक्षिर°. — ^{c}) G1 M (except M1.5) स (for प्र-). T2 G5 M2.4 वपुरत्यनल्पं; G2.3 व(G2 स)पुरस्य कल्पं. M1.5 अर्थं (for अल्पं). — ^{d}) M1.3 °प्रणाश्य; M3 (*inf. lin.*).5 °प्रणाश्यं.

Colophon om. in Dn1. — *Sub-parvan:* Ñ V1 B1.3.5 S (except T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ V1 B1.3.5 G2 add सौपर्ण. Ś1 K B2.4 D (Dn1 om.) (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* K0.2.4 D2.5 देवराजपराजयः (K2 om. राज; D5 om. परा); K3 विबुधपराजयः; G1 सोमरक्षनिरासः; M1.3.5 वैनतेययुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 illegible; K3 *sup. lin. sec. m.* 26; Ñ1.2 V1 Dn3 32; B1 31; B2 D3.4 (marg. *sec. m.*).5 30; T2 25; G M 15 (G2.3 17; G6 M3 16). — *S'loka no.:* Ñ3 Dn 25. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 1469.

२९

सूत उवाच ।
जाम्बूनदमयो भूत्वा मरीचिविकचोज्ज्वलः ।
प्रविवेश बलात्पक्षी वारिवेग इवार्णवम् ॥ १
स चक्रं क्षुरपर्यन्तमपश्यदमृतान्तिके ।
परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस्मयम् ॥ २
ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम् ।
घोररूपं तदत्यर्थं यन्त्रं देवैः सुनिर्मितम् ॥ ३
तस्यान्तरं स दृष्ट्वैव पर्यवर्तत खेचरः ।
अरान्तरेणाभ्यपतत्संक्षिप्याङ्गं क्षणेन ह ॥ ४
अधश्चक्रस्य चैवात्र दीप्तानलसमद्युती ।
विद्युज्जिह्वौ महाघोरौ दीप्तास्यौ दीप्तलोचनौ ॥ ५
चक्षुर्विषौ महावीर्यौ नित्यक्रुद्धौ तरस्विनौ ।
रक्षार्थमेवामृतस्य ददर्श भुजगोत्तमौ ॥ ६
सदा संरब्धनयनौ सदा चानिमिषेक्षणौ ।
तयोरेकोऽपि यं पश्येत्स तूर्णं भस्मसाद्भवेत् ॥ ७
तयोश्चक्षूंषि रजसा सुपर्णस्तूर्णमावृणोत् ।
अदृष्टरूपस्तौ चापि सर्वतः पर्यकालयत् ॥ ८
तयोरङ्गं समाक्रम्य वैनतेयोऽन्तरिक्षगः ।
आच्छिनत्तरसा मध्ये सोममभ्यद्रवत्ततः ॥ ९
समुत्पाट्यामृतं तत्तु वैनतेयस्ततो बली ।

C. 1. 1504
B. 1. 33. 10
K. 1. 33. 11

29

1 K1 T3 G1-3 M5 om. सूत उ°. Ś1 T1 G4-6 M1-4 सूतः; K0.3.4 Ñ V1 B1 Da D1-3.7 सौतिरु°; D6 सौतिः. — a) Ś1 K ततो जांबूनदो भू°. — b) Ñ1.2 V1 B1 D (except Da D1.2.5) T1 °निकरोज्ज्व°; Ñ3 T2 °कनकोज्ज्व°. Ś1 G (except G6) °ज्वलन्. — c) T2 G4.5 जवात्पक्षी; M1.5 महाप°; M2.4 महान्प°. Ś1 K D2.5 विवेश बलवान्पक्षी. — d) K0 वातवेगः; B5 T G1 M2.4 वायु°.

2 Cf. Suparṇ. 25. 3, 4. — d) Ñ3 क्षुरधा°. K0 T2 G3 °मयोमयं; Cd as in text.

3 a) Ñ3 B4 ज्वलितार्क°. M1.3 (*inf. lin.*).5 सोमं (for घोरं). — b) G2 corrupt. G3.6 किंकिणीजालसंवृतं. — c) K2 D5 T2 तदा; T1 °था (for तत्). — Ñ3 घोररूपिणमत्यर्थं. — d) Ś1 K1 वि° (for सु°). D5 यत्नाद्देवैस्तु नि°.

4 a) Ś1 K1 M5 तत्; G1 तु (for स). — c) Ś1 K1 अरा अरेणा°(!); Ñ3 Da D6.7 T अत्रां(Ñ3 °नं-; T1 °त्रां-; T2 °थां)तरे°; D5 आरांतरे सो°; G2 परिभ्रमन्नभ्य°; G3 चिरंतरे°. — d) G1-3 M °क्षिप्तांगः. K1 G5 च; K4 D5 हि (for ह).

5 K4 reads 5^{ab} after 6^{ab}. — a) D1.3.6.7 T1 G2.3 अंतश्च°. D2 T2 G1.4-6 चैवास्तां; D5 चैवाथ. — b) K3 Da1 D3.6.7 T G2 M1.3.5 महाद्युतिः. — c) Ñ V1 B D (except D2.5) T1 G2 महावीर्यौ; T2 G1.4-6 M2-4 °कायौ. — d) D2 M5 दीर्घ°; G2 °तेजसौ.

6 a) Ñ1.2 V1 B Dn D1.3.4.6.7 T1 °घोरौ; Da °वीरौ. — b) Ñ1.2 V1 B2.3.5 D (except Da D2.3.5) T1 G2 M5 नित्यं. Ś1 K0.1 तप(Ś1 °म)स्विनौ. — c) B Da अमृतस्यैव रक्षार्थं. — d) Ś1 K Ñ3 D2.5 ददृशे. B1.3.5 Da D4 ददर्शाथ भुजंगमौ.

7 a) B4.5 S (except G2.3 M1.5) संरक्त°; D3.7 संस्तब्ध°; D6 संस्तंभ°. — d) Ś1 K (except K4) D2.5 व्रजेत् (for भवेत्). — After 7, D3 G (except G3.6) ins.:

353* तौ दृष्ट्वा सहसा खेदं जगाम विनतात्मजः ।
कथमेतौ महावीर्यौ जेतव्यौ हरिभोजिनौ ।
इति संचिन्त्य गरुडस्तयोस्तूर्णं निराकरः ।

8 b) Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 °र्णः सहसावृ°; D5 T2 G M °र्णस्तु समा°. — c) K0.2 Ñ3 D5 M1.5 तं चैव; Ñ3m B Da D4 तत्रासौ; G2.3 तौ चैव. Ś1 K1.3.4 अदृष्टपूर्वं (K3.4 °रूपं) तं चैव; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 ताभ्यामदृष्टरूपोसौ; D2 °दृष्टपूर्वौ तौ चैव. — d) Ś1 K पर्वतं (K4 पतंतं); D2 पन्नगौ. Ś1 K D2 पर्यलोडयत्; Ñ1.2.3m V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 समताड°; Ñ3 समलोल°; D5 च व्यलोड°; G5 परिकाल°; M1 °चाल°; M5 °पाल°.

9 a) B (except B5) Da D3.5.6 °रंगं. M (except M3) तयोरंतरमाग(M2.4 °क्र)म्य. — b) B4 °यो महाबलः; G1 M2-4 °यो विहंगमः. — c) B1.2.5 Da D4 T M1.5 अच्छि°. K3 D2 सहसा (for तर°). — d) K1 °मभ्यापत°; B4 °मभ्यहर° (m as in text).

10 G4 om. 10^{a}–11^{b}. — a) Ñ1.2 V1 B3.4 Dn D1.3.6.7 T1 M3 तत्र; D2 G2 तं तु; D5 तं वै; G1 तस्मात्. — b) D6 (hapl.) om. from ततो up to वैनतेयः (12^{b}). G (G4 om.) M तदा (for ततो). B4 महाबली; T2 प्रतापवान्. — c) K2.4 G1 बलेनैव. — d) K1 उत्पाट्य वी°.

11 D6 om. 11; G4 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — a) B

C. 1. 1504
B. 1. 33. 10
K. 1. 33. 11

उत्पपात जवेनैव यत्रामुन्मथ्य वीर्यवान् ॥ १०
अपीत्वैवामृतं पक्षी परिगृह्याशु वीर्यवान् ।
अगच्छदपरिश्रान्त आवार्यार्कप्रभां खगः ॥ ११
विष्णुना तु तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान् ।
तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्मणा ॥ १२
तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरिक्षगः ॥ १३
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।
अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम् ॥ १४
प्रतिगृह्य वरौ तौ च गरुडो विष्णुमब्रवीत् ।
भवतेऽपि वरं दद्मि वृणीतां भगवानपि ॥ १५
तं वव्रे वाहनं कृष्णो गरुत्मन्तं महाबलम् ।
ध्वजं च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यसीति तम् ॥ १६
अनुपत्य खगं त्विन्द्रो वज्रेणाङ्गेऽभ्यताडयत् ।
विहंगमं सुरामित्रं हरन्तममृतं बलात् ॥ १७
तमुवाचेन्द्रमाक्रन्दे गरुडः पततां वरः ।
प्रहसञ्श्लक्ष्णया वाचा तथा वज्रसमाहतः ॥ १८
ऋषेर्मानं करिष्यामि वज्रं यस्यास्थिसंभवम् ।
वज्रस्य च करिष्यामि तव चैव शतक्रतो ॥ १९
एष पत्रं त्यजाम्येकं यस्यान्तं नोपलप्स्यसे ।

Da T1 च (for एव). — b) Ś1m निर्गतः; Ko धैर्यतः; Ñ1.2 V1 B1 (m as in text).2.4.5 D4 (erroneously) Dn D3.4.7 T1 Arjp ("*cintya*") निःसृतः; D5 T2 वीर्यतः; G5 वेगतः. Ś1 K1.2 Da D1 Cd °ह्य (K2 Da1m °ह्या) शुचिर्यतः; K3 D2 °ह्य स्ववीर्यतः (D2 °वान्); K4 °ह्य शुचिव्रतः. — c) Ñ1.2 V1 B3-5 D1-4.6.7 T1 G3.5.6 M4 आगच्छ°. — d) D5 आस्थाय (for °वार्य). Ñ2 Dn D1.3.7 ततः (for खगः).

12 D6 om. up to वैनतेयः (cf. v. l. 10). — a) K1.3.4 Ñ V1 B4 Dn D1-3.5 T1 M च (for तु). — b) K2.4 B4 समीयिवान्. — c) Da1 तेन; Da2 (m as in text) तदा (for तस्य). — d) G4.5 तदा (for तेन). Ś1 (m as in text) Ko °लौक्येन; S (except T1) °तुल्येन.

13 b) K2 M5 खेचरः; K3.4 D1.3 °र.

14 Before 14cd, B3 ins. गरुड उ°. — c) Dn D1.3.6.7 S (except M1.5) अमृतः (G3 °तं) (for अमरः). — After 14, K3.4 Ñ V1 B D T1 ins.:

354* एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम् ।
[Ñ3 °ष्णुः प्रत्युवाचान्तरिक्षगः.]

15 a) Ñ3 D5 G1 परि°; G3 प्रत्या°. Ko B Da तौ तु; T2 चैव. — c) K2.3 B2.3 D2.7 T2 G (except G4.5) M1 भवतो. D6 तु; M3 हि (for ऽपि). Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 दद्यां. — d) Ś1 (corr. from वृणोति) K1.3.4 (by corr.) Ñ1.2 V1 B D T1 वृणोतु.

16 a) M2.3 स (for तं). G2.3 °व्रे भगवान्. K3.4 Ñ V1 D (except Da D5) T1 विष्णुः. — b) D4 G2-5 M2-4 गरुडं तं. — c) Ko Dn1 चक्रे स; Da चक्रेषु; M1.5 चक्रे तु (for च चक्रे). — d) B1.2.5 Da D2.5 G5.6 M2 स्थास्यति; D1 °प्यसि. Ś1 K D5 च; D3 मां (for तं). — K3.4 Ñ1.2 V1 B D T1 ins. after 16: G (except G3.6; all om. line 1), after 357* below:

355* एवमस्त्विति तं देवमुक्त्वा नारायणं खगः ।
वव्राज तरसा वेगाद्वायुं स्पर्धन्महाजवः ।
[(L. 2) G1.2.4.5 °द्वायुमार्गान्मनोजवः.]

After 16, S (except T1) ins.:

356* तथेत्येवाब्रवीत्पक्षी भगवन्तं सनातनम् ।

G (except G3.6) cont.:

357* एतस्मिन्नेव काले तु भगवान्हरिवाहनः ।

which is followed by line 2 of 355* above.

17 a) Ko.3 Ñ1.2 V1 B D T1 तं व्रजंतं; K2 अभिपत्य; Ñ3 M1.5 अनूत्प°; T2 G4.5 M2-4 अथा(T2 तदा)भ्ये°; G1 अनुक्रम्य; G2.3.6 अभ्युपे°. Ñ1.2 V1 B D T1 खगश्रेष्ठं (D2 as in text; D5 खगं चेन्द्रो); M1.5 खमिंद्रोपि. K2 G4.5 तु (K2 च) खं (for खगं). — b) Ko.4 वज्रेणांस(K4 °ग)मता°; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 °णेंद्रोभ्य°; Ñ3 °णात्मभ्य°; D5 °णागम्य ता°; T2 G4.5 M2-4 °णैवाभ्य°; G1 °णैवासता°; G2.3.6 M1.5 °णांगे न्य(G2 °स्य; G3 °नु)पातयत्. — cd) G2.3.6 °गम (G6 °मं) सुराञ्जित्वा ह°. Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 हरंतममृतं रोषाद् (B4 रौद्रं) गरुडं पक्षिणां वरं.

18 a) K4 °क्रंदन्; D3.6.7 °मामंत्र्य; T2 M °माक्र(T2 °ग)म्य; G1.4.5 °मालोक्य; G6 °माक्रांतः; Cd as in text. G2.3 अनंतरमुवाचेंद्रं.

19 = Suparṇ. 27. 6. — Before 19, B3 ins. गरुड उ°. — D7 (hapl.) om. 19bc. — a) Ñ V1 D (except Da D2-5) T1 तवैव च (for तव चै°).

20 a) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T एतत्; D5 अहं (for एष). Ś1 Ko.1.3 पक्षं. K2 D2 एकपक्षं (K2m °पत्रं). — b) Ko.2.3 D1.2 °स्यांतः. Ś1 K1 °लक्ष(K1 °क्ष्य)से; Ko.2.3 Ñ3 D2 °लभ्यते (Ñ3 °से); D1 M1.5 °लप्स्यते; G2

न हि वज्रनिपातेन रुजा मेऽस्ति कदाचन ॥ २०
तत्र तं सर्वभूतानि विस्मितान्यब्रुवंस्तदा ।
सुरूपं पत्रमालक्ष्य सुपर्णोऽयं भवत्विति ॥ २१
दृष्ट्वा तदद्भुतं चापि सहस्राक्षः पुरंदरः ।
खगो महदिदं भूतमिति मत्वाभ्यभाषत ॥ २२
बलं विज्ञातुमिच्छामि यत्ते परमनुत्तमम् ।
सख्यं चानन्तमिच्छामि त्वया सह खगोत्तम ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि ऊनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

गरुड उवाच ।
सख्यं मेऽस्तु त्वया देव यथेच्छसि पुरंदर ।
बलं तु मम जानीहि महच्चासह्यमेव च ॥ १
कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तः स्वबलसंस्तवम् ।
गुणसंकीर्तनं चापि स्वयमेव शतक्रतो ॥ २
सखेति कृत्वा तु सखे पृष्टो वक्ष्याम्यहं त्वया ।

C. 1. 1523
B. 1. 34. 3
K. 1. 34. 4

°पद्यते. — After 20^{ab}, Ko.4 ins.:

358* तस्याग्रखण्डादभवन्मयूरो
मध्ये द्विवक्त्रा भुजगेन्द्रराजी ।
मूले च शत्रुर्नकुलः फणीनां
ते वै त्रयः सर्वविषापहा[:] स्मृताः॥

[^{abc}) = Suparṇ. 28. 1^{bca}. — ^{d}) Ko तथा च ते जाहक तु जाती.]

— ^{c}) Ñ V1 B D (except D2.5) T1 च (for हि). — ^{d}) D5 व्यथा (for रुजा). K1 कथंचन. K2 रुग्जाता मेस्ति काचन; K4 Ñ1.2 V1 B (except B4) Da Dn D1.3.4.6.7 T1 रुजा मेस्तीह(K4 मंगेस्ति) का°; Ñ3 तत्कृत्यं मे कथं°; T2 G4–6 M2–4 वेदना मेस्ति का°; G1 रुजा मम कथं°; G2.3 M1.5 रुजा हि मम का° (G2.3 किं°). — After 20, Ko.2.3 (all om. line 2) Ñ1.2 V1 B D T1 ins.:

359* एवमुक्त्वा ततः पत्रमुत्ससर्ज स पक्षिराट् ।
तदुत्सृष्टमभिप्रेक्ष्य तस्य पर्णमनुत्तमम् ।

[Before line 1, B3 ins. सौतिरु°.]

After 20, T2 G M (except M1.5) ins.:

360* इत्येवमुक्त्वा गरुडः पत्रं चैकं व्यसर्जयत् ।

21 ^{a}) Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 हृष्टानि; D5 तत्रस्तं; G2.3 तत्र वै; G6 तत्रैव. — ^{b}) Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1 नाम चक्रुर्गरुत्मतः. — ^{c}) B (except B1.3) Da D4 पर्णम् (for पत्रम्). B6 G5 आलोक्य. D5 सुपर्णं पक्षमा°. — ^{d}) D6 G2.3 भविष्यति. — After 21, T2 G (except G3.6) ins.:

361* त्रिधा कृत्वा तदा वज्रं गतं स्थानं स्वमेव हि ।

[Cf. Suparṇ. 28. 1^{a}. — T2 वृथा (for त्रिधा).]

22 ^{a}) Ñ1.2 V1 B1.2.5 Da2 Dn2.n3 D4.6.7 तद्दृष्ट्वा; B3.4 Da1 Dn1 D1.3 T1 तं दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा तत्). G3 तं (for तत्). Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 महदा(B3 Da सुमहा)श्चर्यं (for अद्भुतं चापि). — ^{c}) G1 खगोत्तममिदं.

23 Cf. Suparṇ. 28. 2. — Before 23, K1 Ñ3 D5 ins. इंद्र उ°; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4.6.7 शक्र उ°; D3 T1 शक्रः; T2 G1–3.6 M इंद्रः. — ^{a}) G6 वेदि° (for विज्ञा°). — B5 G5 (hapl.) om. 23^{bc}. — ^{b}) B3.4 D5 M1.5 परममुत्तमं. — ^{c}) K1 Da D2.4 T2 G1.3.4.6 M चानंत्य°; D5 °त्यंत°.

Colophon om. in K3 D2; K2 reads it in marg. — *Sub-parvan:* Ko.4 Ñ1.2 V1 B1.3.5 S (except T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ko.4 Ñ1.3 V1 B1.3.5 G3 M3 add सौपर्ण and G1 सोमहरण. Ś1 K1.3 Ñ3 B2.4 Da Dn2 D1.3–7 (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* G1 इंद्रविजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko G2.3 18; Ñ1.2 V1 Dn3 33; B1 32; B2 D4 (marg. *sec. m.*).5 31; T 26; G M 16 (G6 M3 17). — *S'loka no.:* Ñ3 24; Dn 25. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1494.

30

1 G (except G6) ins. before गरुड उ°: M2–4, before 1:

362* इत्येवमुक्तो गरुडः प्रत्युवाच शचीपतिम् ।

[M2–4 read सूतः before 362*.]

M2–4 om. गरुड उ°. Ś1 K1 G1.4.5 सुपर्णः; Ko.2–4 Ñ3 D2.5 सुपर्ण उ°; D6 T G2.6 M1.5 गरुडः. — ^{c}) Ko.2–4 D2.5 G3 च (for तु). — ^{d}) G2.3 °श्चानंत(G3 °त्य)मे°.

2 ^{a}) G2.6 एव (for एतत्). — ^{b}) G1–3 M1.5 स्वगुण°; B (B3 marg.) °संभवं. Ñ3 संतोस्मबल°; G4.5 °तो ह्यात्मबलस्तवं. — After 2^{ab}, G (except G3.6) ins.:

363* अनिमित्तं सुरश्रेष्ठ सद्यः प्राप्नोति गर्हणाम् ।

— ^{c}) Ś1 K1 वापि; K4 चैव. — After 2^{c}, G (except G3.6) ins.:

364* पृष्टेनान्येन गोपते । वक्तव्यं न तु वक्तव्यं.

C. 1. 1523
B. 1. 34. 3
K. 1. 84. 4

न ह्यात्मस्तवसंयुक्तं वक्तव्यमनिमित्ततः ॥ ३
सपर्वतवनामुर्वींससागरवनामिमाम् ।
पक्षनाड्यैकया शक्र त्वां चैवात्रावलम्बिनम् ॥ ४
सर्वान्संपिण्डितान्वापि लोकान्सस्थाणुजङ्गमान् ।
वहेयमपरिश्रान्तो विद्धीदं मे महद्बलम् ॥ ५

सूत उवाच ।

इत्युक्तवचनं वीरं किरीटी श्रीमतां वरः ।
आह शौनक देवेन्द्रः सर्वभूतहितः प्रभुः ॥ ६
प्रतिगृह्यतामिदानीं* मे सख्यमानन्त्यमुत्तमम् ।
न कार्यं तव सोमेन मम सोमः प्रदीयताम् ।
अस्मांस्ते हि प्रबाधेयुर्येभ्यो दद्याद्भवानिमम् ॥ ७

गरुड उवाच ।

किंचित्कारणमुद्दिश्य सोमोऽयं नीयते मया ।
न दास्यामि समादातुं सोमं कस्मैचिदप्यहम् ॥ ८
यत्रेमं तु सहस्राक्ष निक्षिपेयमहं स्वयम् ।
त्वमादाय ततस्तूर्णं हरेथास्त्रिदशेश्वर ॥ ९

शक्र उवाच ।

वाक्येनानेन तुष्टोऽहं यत्त्वयोक्तमिहाण्डज ।
यदिच्छसि वरं मत्तस्तद्गृहाण खगोत्तम ॥ १०

सूत उवाच ।

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं कद्रूपुत्राननुस्मरन् ।
स्मृत्वा चैवोपधिकृतं मातुर्दास्यनिमित्ततः ॥ ११

---

3 a) G1.2 सखे तु. Ś1 K D2.5 मत्वा. G2 त्वां सख्ये; G3 तं संख्या (sic). — c) Ś1 ह्यात्मसंस्तवं युक्तं; K (except K1) D2.5 °त्मगुणसं°. — d) D3 °व्यमिति तत्वतः.

4 With this and the foll. st., cf. Suparṇ. 28. 3. — b) K0 D2 °धरा°; K2.4 °पुरा°; K3 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 °जला°; T2 G1–3.6 M2–4 °नदी°; M1.5 °नगा° (for °वना°). D5 तथैव च ससागरां. — c) K1 पक्षणा ऐकया; K2 °क्षेनोह्यैक°; K3 Da1 °क्षे ना°. Ñ2.3 (marg. sec. m.) Dn D3.6.7 वहे पक्षेण वै; Ñ3 °क्षयाप्यैक°; D1 वहेभ्यक्षेण च; D2 S °क्षेणैकेन वै (G4.5 वा); D5 पक्षतावैकया; Cd as in text. — d) Ś1 त्वा चात्रैवाव°; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 त्वामप्यत्रा°. K4 D5 °त्राविलंबिनं.

5 Cf. v. l. 4. — a) Ñ1 °ताल्लोकान्; B4 °तांश्चापि; D5 °ताच्चापि; T2 °तांश्चैव. G2 सर्वान्पितामहान्वापि; G3 सर्वान्सदैवता°. Nilp संपीडितान् ("apapāṭha"). — b) Ñ1 ह्यर्णवः स्था°. Ñ3 T G (except G1) M1.3.5 °कान्स्थावरजंग°. Cd as in text. — After 5, K0.4 ins.:

365* अष्टौ भूमीर्नव दिवस्त्रीन्समुद्राञ्शचीपते ।
परः सहस्रान्पर्वतान्वहेयं कामयेथ चेत् ।

= (var.) Suparṇ. 28. 3.

6 Ś1 K1 D5 S (G4.5 om.) सूतः; K0.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1–3.7 सौतिरु°; D6 सौतिः. — a) Ñ1.3 G6 M5 °त्युक्त्वा; K4 T G1–5 M2.4 त्युक्तः. Ś1 K2.4 T2 G वीरः (K2 G2 °र). — c) K0.4 प्राह. — d) Ś1 K1 सर्वदेवहितः (K1 °त-) प्रभुः; K0.2.4 M1.5 °हितं (K2.4 °त-) प्र°; K3 D2 G6 M2 (sup. lin. as in text).3.4 °हिते रतः; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3–7 T1 °त्रैलोकहितः (Da2 T1 °त-; Dn1 °तं) प्र°; G4.5 °भूतप्रभुं प्रभुः. — After 6, K2 Ñ V1 B D T1 ins.:

366* शक्र उवाच ।
एवमेव यथात्थ त्वं सर्वं संभाव्यते त्वयि ।

[K2 Ñ2.3 V1 Dn D1.3–7 om. शक्र उ°. K2 B3 Da Dn2 D4 एतत् (for एव).]

7 a) Hypermetric! — K0 (om. मे) प्रतिगृह्यताम् (as in text); Ś1 K1 प्रदेह्येतत् (Ś1 °तम्); K2.4 Ñ3 B1–4 Da D2 T2 G M प्रगृह्य°; K3 प्रतिगृह्यम्; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4.6.7 T1 संगृह्य°; B5 D5 आ(D5 अ)गृह्य°. — b) Ñ1.2 V1 B3 m.4 D (except Da D2.5) T1 सख्यमत्यंतमु°. — With the foll. two lines, cf. Suparṇ. 28. 4. — c) K1.3.4 Ñ V1 B D (except D2) T1 यदि (for तव). — D5 om. 7cd. — e) Ś1 K1 °स्ते विप्रबा°; K0 °स्ते प्रतिषे°; K2.4 D2 °स्ते प्रति°; K3 °स्मात्ते प्रति°; B3 °स्तेषु प्र°; T2 अस्माकं तु प्र°; G4 °स्ते नु प्र°; G5 °स्तेभिप्र°; G6 °स्तेभि च बंधे°. — f) Ñ1 B1–3 Da येषां. Ś1 K3 Ñ3 G1 °निदं.

8 T1 om. गरुड उ°. Ś1 K1.3 (with prefixed श्री) D3.6 T2 G M गरुडः. — b) G2 °मो निर्यास्यते. — c) Ñ3 त्वथादातुं; D3 T2 G (except G2.3) समापातुं; M1.5 त्वया दत्तं; M2–4 सखे पातुं. — d) T2 G1.4.5 M कस्यचि°.

9 a) Ñ3 B Da D5 यत्रेदं. K3 यत्र सोमं स°. — b) D5 रक्षिष्येय°. G1 M2–4 °हं शुभं. — c) Ñ3 Dn1 G4.5 तमा°; G6 समा°. — d) T2 G1.4.5 व्रजस्व; G6 व्रजेथाः (for हरे°). Ñ V1 B3.4 D (except Da D2.3) T1 G1.3.4.6 त्रिदिवेश्वर.

10 T2 om. शक्र उ°. — K3 श्रीशक्र उ°; Ś1 K1 T1 G M1.5 शक्रः; M2–4 इंद्रः. — a) D3.6.7 संतुष्टः; G4–6 M2–4 तुष्टोस्मि. — c) Ś1 K1 Ñ3 M1 यदी°; K0.2–4 Ñ1.2 V1 B3 D (except Da D4) T1 G3.4.6 M3–5 यमि°. — d) K (except K1) Ñ1.2 V1 D (except Da D5) T1 G3.4–6

ईशोऽहमपि सर्वस्य करिष्यामि तु तेऽर्थिताम् ।
भवेयुर्भुजगाः शक्र मम भक्ष्या महाबलाः ॥ १२
तथेत्युक्त्वान्वगच्छत्तं ततो दानवसूदनः ।
हरिष्यामि विनिक्षिप्तं सोममित्यनुभाष्य तम् ॥ १३
आजगाम ततस्तूर्णं सुपर्णो मातुरन्तिकम् ।
अथ सर्पानुवाचेदं सर्वान्परमहृष्टवत् ॥ १४
इदमानीतममृतं निक्षेप्स्यामि कुशेषु वः ।
स्नाता मङ्गलसंयुक्तास्ततः प्राश्नीत पन्नगाः ॥ १५
अदासी चैव मातेयमद्यप्रभृति चास्तु मे ।
यथोक्तं भवतामेतद्वचो मे प्रतिपादितम् ॥ १६
ततः स्नातुं गताः सर्पाः प्रत्युक्त्वा तं तथेत्युत ।
शक्रोऽप्यमृतमाक्षिप्य जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ १७
अथागतास्तमुद्देशं सर्पाः सोमार्थिनस्तदा ।
स्नाताश्च कृतजप्याश्च प्रहृष्टाः कृतमङ्गलाः ॥ १८
तद्विज्ञाय हृतं सर्पाः प्रतिमायाकृतं च तत् ।
सोमस्थानमिदं चेति दर्भांस्ते लिलिहुस्तदा ॥ १९

C. 1. 1542
B. 1. 34. 23
K. 1. 34. 27

M3 तं; T2 G3 सं-; M2.4 त्वं (for तद्). K1.3 खगेश्वर.

11 Ś1 K1 S सूतः; K0.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1-3.7 सौतिरु°; D5 सौतिः. — [a]) G5.6 M1.5 °स्युक्तं. G2.3 °चेंद्रं. — [c]) K2 (before corr.) D5 T2 G6 चैवोपाधि°; G1.4.5 वैरोप°; G2 वचोपाधि°. Cd mentions उपधिकृतं. G3 स्मृत्वोवाचोप°. — [d]) Ś1 K1 B5 Nilp दास्यं; G1.2 °स्ये.

12 Cf. Suparṇ. 30. 5. — Before 12, Ñ1 S (except T1) ins. गरुड उ°. — [b]) D2 इति तेर्थितं; D3.6.7 च तेर्थितं; T2 G M1.5 यथेप्सितं; M2-4 त्वदर्थितं. — [c]) M2.4 उरगाः श°. — [d]) A few MSS. भक्षा. B Da D5 महाविषाः.

13 Before 13, B3 T G (except G5) M1 ins. सूतः. — [a]) Ś1 -जुगच्छंतं; K (except K1) तु गच्छंतं; T2 G1 M2-4 -न्वगाच्छक्रः. — [b]) D3 तथा; G M1.5 शक्रो (G1 तदा). K4 भगवांस्त्रिदशेश्वरः. — Ś1 K0 (om. lines 1, 2).1.2 (om. line 3).3 (om. lines 1, 2) Ñ2 V1 D (except Da) T1 ins. after 13[ab]: Ñ1, after 13:

367* देवदेवं महात्मानं योगिनामीश्वरं हरिम् ।
स चान्वमोदत्तत्सर्वं यथोक्तं गरुडेन वै ।
इदं भूयो वचः प्राह भगवांस्त्रिदशेश्वरः ।

[(L. 2) Ñ1.2 V1 Dn (except Dn3) °दत्तं चार्थं. Ś1 K1.2 यदुक्तं.]

— [d]) K3 °न्वभाषत; K4 °नुभाषत; D3 °नुभाषितं; D4 °न्वगच्छत.

14 [b]) T2 G (except G1.3) °रंतिके. — After 14[ab], G (except G3.6) ins.:

368* विनयावनतो भूत्वा वचनं चेदमब्रवीत् ।
गरुडः ।
इदमानीतममृतं देवानां भवनान्मया ।
प्रशाधि किमतो मातः करिष्यामि शुभव्रते ।
विनता ।
परितुष्टाहमेतेन कर्मणा तव पुत्रक ।
अजरश्चामरश्चैव देवानां सुप्रियो भव ।

— After 368*, G2 ins. 371* (cf. v. l. 18). — [cd]) G4-6 transp. सर्पान् and सर्वान्. B1.2 (both marg. as in text).3m D1-4.7 T1 °ष्टवान्; B3 °हर्षवान्; G4.5 °हर्षं; Cd °प्रकृष्टवान्.

15 With this and the foll. st., cf. Suparṇ. 29. 1, 4. — Before 15, K4 ins. गरुड उ°; B3 सुपर्ण उ°; G1.6 गरुडः. — [b]) B4 D3 T1 निक्षिप्या°; B5 T2 G M °क्षिपा°; Da निःक्षिप्या°. K2-4 B4 D (except Dn) G2 च (for वः). — [c]) Ś1 K1 °युक्ताश्च; K4 °संपन्नाः. — [d]) Ñ3 °त सत्तमाः. — After 15, Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1 ins.:

369* भवद्भिरिदमासीनैर्यदुक्तं तद्वचस्तदा ।

16 Cf. v. l. 15. — [a]) M1.5 °व मे माता. — [b]) M2-4 वोस्तु. M1.5 वै (for मे). — [c]) T2 °तामत्र; G2.3 °ता मात्रा. — [d]) B1 त्वमोघं (m as in text); T2 G2.3 तथा मे; M2.3 (m as in text) वचनं (for वचो मे).

17 Before 17, M2-4 ins. सूतः. — [b]) M3 transp. प्रत्यु° and तं. B1.2 °थेति च. — [c]) K0.3.4 D2 G1 M °मादाय.

18 [b]) M1.5 पुनः (for तदा). — [d]) G6 M1.5 हृष्टाश्च (for प्रहृ°). T कृतकौतुकमंगलाः. — After 18, K2.4 Ñ1.2 V1 B D (except D2) ins.:

370* यत्रैतदमृतं चापि स्थापितं कुशसंस्तरे ।

[K2.4 B D4.5 यतस्तद°; Da यच्छतस्तद° (sic).]

G1.4.5 ins. after 18: G2, after 368*:

371* परस्परकृतद्वेषाः सोमप्राशनकर्मणि ।
अहं पूर्वमहं पूर्वमित्युक्त्वा ते समाद्रवन् ।

19 [a]) Ś1 K1 T2 G1 °ज्ञायाहृतं. Ś1 मंदाः (for सर्पाः). — [b]) G6 शक्रमाया°. B5 °हृतं (m as in text). K4 Da T1 M1.3.5 यत्; T2 G3-5 तं (for तत्). — [c]) Ś1 *sup. lin.* रसत्वं. — [d]) D5 सर्पाः (for दर्भान्). Ś1 K (except K4) Ñ3 D2 G1 तान् (for ते).

20 [a]) Ñ V1 B Da Dn D1.4-7 द्विधा कृ°. Ś1 K1

C. 1. 1542
B. 1. 34. 23
K. 1. 34. 27

ततो द्वैधीकृता जिह्वा सर्पाणां तेन कर्मणा ।
अभवंश्चामृतस्पर्शाद्दर्भास्तेऽथ पवित्रिणः ॥ २०
ततः सुपर्णः परमप्रहृष्टवा-
न्विहृत्य मात्रा सह तत्र कानने ।
भुजंगभक्षः परमार्चितः खगै-
रहीनकीर्तिर्विनतामनन्दयत् ॥ २१
इमां कथां यः शृणुयान्नरः सदा
पठेत वा द्विजजनमुख्यसंसदि ।
असंशयं त्रिदिवमियात्स पुण्यभा-
ङ्महात्मनः पतगपतेः प्रकीर्तनात् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

शौनक उवाच ।
भुजंगमानां शापस्य मात्रा चैव सुतेन च ।
विनतायास्त्वया प्रोक्तं कारणं सूतनन्दन ॥ १
वरप्रदानं भर्त्रा च कद्रूविनतयोस्तथा ।
नामनी चैव ते प्रोक्ते पक्षिणोर्वैनतेययोः ॥ २
पन्नगानां तु नामानि न कीर्तयसि सूतज ।
प्राधान्येनापि नामानि श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ३
सूत उवाच ।
बहुत्वान्नामधेयानि भुजगानां तपोधन ।
न कीर्तयिष्ये सर्वेषां प्राधान्येन तु मे शृणु ॥ ४
शेषः प्रथमतो जातो वासुकिस्तदनन्तरम् ।
ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनंजयौ ॥ ५

Ñ1.2 V1 B Da1 Dn2 D5 G4 जिह्वाः. D3 ततो भवद्द्विधा जिह्वा. — c) K1.2 Da D1.2.7 G1.2 M2.5 °स्पर्शाः; K3 °तस्यांशाः; G3 °मृतास्वादात्. — d) K1 कुशाः (for दर्भाः). Ś1 K (except K3) Da D2 G5 (*sup. lin.*) तेन; Ñ3 G1 ते च; D3.6.7 तेपि; D5 ते तु. — After 20, K2.4 Ñ V1 B D ins.:

372* एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च ।
द्विजिह्वाश्च कृताः सर्पा गरुडेन महात्मना ।

After 20, G (except G3.6) ins.:

373* नागाश्च वञ्चिता भूत्वा विसृज्य विनतां तदा ।
विषादमगमंस्तीव्रं गरुडस्य बलात्प्रभो ।

21 a) Ko.2.3 Da °मः प्रहृ°; Ñ V1 B (except B3) Dn D1.4.5.7 T2 G2–5 M1.3.5 °प्रहर्षवान्; D3.6 °मं प्रहर्ष°; G6 °मः प्रहर्षात्. — b) T2 °त्रा सहितः स का°. D6.7 देव° (for तत्र). — c) K1 G2.5 M1.5 °पक्षः. G2 खगः. — d) D4 अक्षीणकी°.

22 D8 om. 22. — b) K3 पठेत्तथा द्वि°. Ñ1.2 V1 B D (except D2; D8 om.) G5 द्विजगणमु°. — d) D6.7 खग° (for पतग°). — After 22, Ko.4 ins. two st. (*phalas'ruti*) given in App. I (No. 17).

Colophon. *Sub-parvan:* Ñ V1 B1–3.5 Dn D1 S आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ1.2 V1 B5 G1.3–5 add सौपर्ण. B1–4 Da D5 (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* K2 सुपर्णचरितं; B4 Da अमृताहरणं; G1 दास्यनिष्क्रयः; M1.3.5 विनतादास्यनिर्मोचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 27; Ñ1.2 V1 Dn3 34; B1 33; B2 D4 (marg. *sec. m.*).5 32; G M 17 (G2.3 19; G3 M3 18). — Ś1 Ko.1.3.4 Ñ3 Dn D1–4.6.7 G1 M2 add (some before and some after the adhy. no.) सौपर्णं (Ko.3 सुपर्णचरितं) समाप्तं. — *S'loka no.:* Ñ3 24; Dn 26. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1520.

31

1 Ś1 Ko.1 S om. उवाच.

2 a) Ko °रदानं च. B1.2 भर्त्रोथ; B5 D5 °तुश्च; G2.3 M1.5 अभवत्. — b) D3.5 T2 G1.4.6 तदा; G2.3 तयोः; M1.5 यथा. — d) D2 पत्रिणोर्; D5 पुत्रयोर्.

3 a) Ś1 K1 G1 च (for तु). — Ś1 K1 (hapl.) om. 3bc. — b) K4 मम कीर्तय; D1 कीर्तयिष्यसि. — c) S (except T1 G1) तु (for अपि). — d) K1 G1 °च्छाम ते; G4.5 °च्छामि ते.

4 Ś1 K1 S (G1 om.) सूतः; Ko.3.4 Ñ V1 B1 D (except Da D5) सौतिरु°. — b) Ñ1.2 V1 B D T1 पन्नगानां; the rest vary at random between भुजगानां and भुजं°.

5 a) T2 G2–6 M1.5 शेषस्तु प्रथमो जा°. — b) G4.5 M (except M2) °नंतरः. — c) G2 °कस्तु. — d) Ś1 K1 D3 S (except T) कार्को°.

कालियो मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा ।
नागस्तथा पिञ्जरक एलापत्रोऽथ वामनः ॥ ६
नीलानीलौ तथा नागौ कल्माषशबलौ तथा ।
आर्यकश्चादिकश्चैव नागश्च शलपोतकः ॥ ७
सुमनोमुखो दधिमुखस्तथा विमलपिण्डकः ।
आप्तः कोटनकश्चैव शङ्खो वालशिखस्तथा ॥ ८
निष्ठ्यूनको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा ।
बाह्यकर्णो हस्तिपदस्तथा मुद्गरपिण्डकः ॥ ९
कम्बलाश्वतरौ चापि नागः कालीयकस्तथा ।
वृत्तसंवर्तकौ नागौ द्वौ च पद्माविति श्रुतौ ॥ १०
नागः शङ्खनकश्चैव तथा च स्फण्डकोऽपरः ।
क्षेमकश्च महानागो नागः पिण्डारकस्तथा ॥ ११
करवीरः पुष्पदंष्ट्र एलको बिल्वपाण्डुकः ।
मूषकादः शङ्खशिराः पूर्णदंष्ट्रो हरिद्रकः ॥ १२

C. 1. 1557
B. 1. 35. 12
K. 1. 35. 12

6 a) K4 Dn D1.3.6.7 G (except G4.6) काली°. — b) D5 पूरणस्तु तथैव च. — M5 om. 6c. — c) Ś1 K1 बंजवकः(!); K0.2-4 G3 M1 पं(K2 प्यं)ज°; Ñ3 पं(पिं *sup. lin. sec. m.*)जरगः; D5 पिंगर°; G1 °रिकः; G5 °रगः; G6 पंचशिराः. — d) Ś1 K1 ऐला(K1 °ल)प°; B4 (m as in text) तुला°; T2 G2.3 °पुत्रो.

7 a) Ñ3 नीलानलौ; D2 मीन°; T1 °निलौ. — b) G4.5 कलापि° (G5 °पी°); M1.2 (before corr.).5 °शकलौ. — c) Ś1 K1 आर्यकश्चैत्र°; K0.2 °श्चानु°; K3 °श्चार्त°; K4 °श्चेंद्र°; Ñ1.2 V1 B D T1 °श्चोग्र°; Ñ3 °श्चाद्र°; M2-4 °श्चांद्र°; G4 °श्चार्द्र°; G5.6 °श्चार्द°; M1.3 (*inf. lin.*).5 °श्चाद्रवश्चैव. T2 G1-3 सूर्यकश्चं(G1 °श्चां)द्रक°. — d) Ñ1.2 V1 B D T1 नागः कलशपो°; G1 M2-4 नागौ वै शालपोतकौ; G4-6 °श्च हलपो°; M1.5 °श्च लशपो°.

8 a) Hypermetric! Ś1 सोममुखो; K0.3.4 B2 Dn D1.3.4.6.7 T1 सु(B2 शु)नामु°; K1 सुमुनामु°; K2 सुतामु°; Ñ1.2 V1 सुमनाख्यो; B2m सुरामु°; B4 खवामु°; Da1 मनोमु°; G2 सुम्नोमु°; M2.3 (*inf. lin.* as in text).4 सुमारो वै. T2 G1.4-6 सुमुखो दुर्मुखश्चैव (cf. 375*). — b) Ś1 °पिंडिकः; D5 °पीडिकौ. T2 G4-6 विमुखोसि(T2 °षि-; G4 °डि)मुखस्तथा (cf. 375*). — c) K1 D4 कोटरकः; Ñ1.2 V1 Dn3 G क(G1 का)कोंट°; Da1 कैटन°; Dn1.n2 D1.3.6.7 करोट°; D5 कोरंट°; T1 कनेट°; M2.3 (*inf. lin.* as in text).4 °नगः. Ñ3 आप्तकः कोरकश्चैव; T2 G4-6 विमलः पिंडकः क्षुप्तः (T2 क्षांतः; G6 चैव); G2.3 आप्तः (G3 °प्ति)-कोपरतश्चैव. — d) Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3-6 T1 वालि(B3 °न)शिखः; D7 वालिखितः; T2 वारिजितः; G4.5 विलिखितः. — G6 repeats 8cd as: आप्तकोटरवश्चैव शंखपालशिखिस्तथा.

9 G4 om. 9ab. — a) Ś1 निष्पूरको; K0 °ष्यूर°; K1.3.4 °ष्ठूर°; K2 °ष्कूर°; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4.6.7 T1 °ष्टान°; Ñ3 B Da1 D2 T2 G5.6 M1.5 °ष्ठुरि°; Da2 भिष्टरि°; D5 °ष्कुरि°; G2 °ष्ठाधि°; G3 °ष्माति°; M3 °नगो. K4 हेमगुखो; Da D2 °गुडो; T2 G5 पोत°; G2 °गुणो; M1.5 मल्गु°. — b) K (except K1) नाहुषः; B3m Da लघुपः. — M2.4 om. 9c-11d. — c) G2.3 बाहु°. Ś1 Da2 हस्तिपादः; K (except K1) Da1 °मुखः; T2 °कर्णः; G2 °पको; G3.6 °बको. — d) Ñ3 मुद्गल°; B1 D4 मुकुर°.

10 M2.4 om. 10 (cf. v. l. 9). — a) K2 कंबराश्व°. — b) Ś1 K2.4 Da1 D3 M3.5 कालि°; D6 °यनः; G1 कालिककुः; G4.5 कालिंगकः; G6 °लिकटः. — After 10ab, D1 reads 12. — c) K3 वर्तसं°; G1.4 वृत्रः (G1 °त्तः) संवर्तकः. B2 D1 G2.3.6 M1.3.5 °संवृत्तकौ (M3 °गौ). M1.5 द्वौ च (for नागौ). — d) Da D2.3.6.7 द्वौ पद्मा(D6 मद्मा)विति विश्रुतौ.

11 G1 M2.4 om. 11 (cf. v. l. 9). — a) K4 B1-3 Da G (except G6; G1 om.) शंखणकः; Ñ1.2 V1 Dn D3.6.7 T1 °मुखः; Ñ3 B4.5 M3 °नखः; D1 °शिराः; D2 °गणः. — b) Ś1 च स्फांड°; K0 Ñ3 च स्पंड°; K1 च फंड°; K2.3 च स्यंड°; K4 Ñ1.2 V1 B D T1 कूष्मां(*or* °श्मां)डको°; T2 G4.5 चंड(T2 °द्र)प्रकोपनः; G2.3 M3 चाप्य(M3 °ड्य)जको वरः; G6 गंधवृकोदनः; M1.5 चाप्यजकेश्वरः. — c) Ñ1.2 V1 B D T G4-6 तथा(G6 °दा) नागो. — d) Da पिंजर°; G2.3 पांडुर°; G6 पिंडीर°; M1.3.5 पिंडर°. — After 11, Ś1 marg. ins.:

374* विप्रस्यावज्ञया शक्रो मातुः सर्पा विपद्गताः ।
सुपर्णस्तूभयप्रीत्या हरेरप्युपरि स्थितः ।

12 For D1 cf. v. l. 10. — a) G1 पद्मदंष्ट्रः. K2.4 Da1 °वीरपुष्पदंष्ट्रौ. — b) Ś1 K Ñ3 शै(K2 न-; K4 श)लको बिल्व(K3 विधि)पांडु(Ś1 °मंड)कः; Ñ1 वनुको बिलपांडुरः; Ñ2 V1 B D T बि(B2.3.4m Da बै)ल्वको बिल्वपांडु(*or* °ड)रः(D2 वैलुको बिल्वपांडुरः; D5 बेलुको बिलुपांडुरः); G1 M2-4 °को बहुपांडरः; G2.3 नशको बि°; G4-6 वैलूको बि°; M1.5 बलको बि°. — c) MSS. vary at random between मूष° and मूषि°; D4 सूच्याननः. — d) K0-2 हरिद्रुकः; G3 °रींदुकः; M (except M1.5) °द्रुमः. — After 12, M2.4 read 15ab. For G1 cf. v. l. 15.

C. 1. 1556
B. 1. 35. 13
K. 1. 35. 13

अपराजितो ज्योतिकश्च पन्नगः श्रीवहस्तथा ।
कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च पुष्करः शल्यकस्तथा ॥ १३
विरजाश्च सुबाहुश्च शालिपिण्डश्च वीर्यवान् ।
हस्तिभद्रः पिठरको मुखरः कोणवासनः ॥ १४
कुञ्जरः कुररश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ।
कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिर्हलिकस्तथा ।
कर्कराकर्करौ चोभौ कुण्डोदरमहोदरौ ॥ १५
एते प्राधान्यतो नागाः कीर्तिता द्विजसत्तम ।
बहुत्वान्नामधेयानामितरे न प्रकीर्तिताः ॥ १६
एतेषां प्रसवो यश्च प्रसवस्य च संततिः ।
असंख्येयेति मत्वा तान्न ब्रवीमि द्विजोत्तम ॥ १७
बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
अशक्यान्येव संख्यातुं भुजगानां तपोधन ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

---

13 ^{a}) Hypermetric ! Ś1 transp. अप° and ज्योतिकः. M2–4 अपारतः. K0.4 ज्योतिष(K4 °षि)कः; D1 अंतिकस्य; D2 ज्योतिषश्च; M2–4 द्रौ(M3 धौ)तिकश्च. G2.3.6 M1.3 (*inf. lin.*).5 अपानमित्रो ज्योतीकः. — ^{b}) T2 transp. पन्न° and श्रीवहः. G6 शिवगः; M1 श्रीवगः. — ^{d}) K पुष्पकः; Ñ3 मस्करः. K0 कल्पकः; K2–4 शिल्प(K4 °ल्प)कः. Ñ1.2 V1 B D T1 शंखपिंडश्च (D5 °क)वीर्यवान् (cf. 14^{b}).

14 D7 om. 14^{ab}. — ^{a}) Ś1 K1 विराटश्च; K2.3 G1 विरज°; Ñ3 G4–6 विराज°. B1 Da चर्मवासाः (for च सुबाहुः). — ^{b}) Cf. v. l. 13^{d}. T2 शालिपिं°; G2–5 शाल°; M1.5 बल°. — ^{c}) Ś1 हस्तिरुद्रः पिटिरकः; K1 °रुद्रः पठि°; K4 हस्तीरजः पीठ°; Ñ1.2 V1 Dn T1 °पिंडः पि°; Ñ3 G6 °द्रः पी°; B1–3.5 Da D2.4 °कर्णः पि°; B4 °कर्णः पिठकर्णः (m as in text); D1 °स्तीकर्णः पिठ°; D3 °कर्णः पीठकरः; D5 हस्तिकः पिंडरकः; D6.7 °कर्णः पीठ°; G2 °स्तभेदः पित्तकश्च; G3 °स्तभेदः पीतर°; G4.5 °द्रः पीठनखः; M1–4 °द्रः पीठ° (M1 पीव°); M5 हस्तिबभ्रुर्विवर°. — ^{d}) Ñ1.2 V1 B D सुमुखः (for मुखरः). Ś1 K कोणवाहनः (K0 °कः); Ñ1.2 V1 B2.3 Dn D1.3.4.6.7 कौणपा(B2.3 °वा)शनः; B4.5 कौण(B5 °ल)वाहकः (B5 °नः); D5 कोतवासनः; S को(M3 कौ)ण(M1.5 °ण)नासि(M2 °पि-; M4 °वि)कः.

15 For M2.4 cf. v. l. 12. — ^{a}) K1 कुडरः; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 कुठ(D1 °ठा)रः; B4 कुरजः (for कुञ्जरः). Ś1 K1.2 कुरवः; K0 कुरु°; K4 कुहकः; Ñ1.2 V1 B4 Dn D1.3.6.7 T1 G2.4.5 कुंज°; B1–3.5 D2.4.5 कुठ°; Da कुच°; G1 खुर°; G6 तुरगः (for कुररः). — ^{b}) T G (except G1.6) प्रहारकः (for प्रभा°). — G1 reads 15^{ef} and 15^{cd} after 12, and between the two (former) lines ins.:

375* सुमुखो विमुखश्चैव विमुखोऽसिमुखस्तथा ।

(cf. v. l. 8^{ab}). — ^{c}) K0.2.3 °दाख्यश्च; D5 °दाक्षि°. — ^{d}) Ś1 K1 °हैलकः; K0 °क्षल्ल°; K2.3 °भिल्ल°; K4 °भेल्ल°; Ñ3 तिहिरिहंरिकः; D1 °रहेलि°; D2 °लिहै°; D5 °रिहाणिकः; T1 °ह्रीवि°; T2 G4.5 °हेलिलः; G1 °लिहैरि°; G2.3.6 °हैरिलः; M1 °लिखः; M2.4 °हंरिकः; M3 °लिपः; M5 °लिवः. — After 15^{cd}, K0.2.4 Ñ1.2 V1 B D T1 ins.:

376* कर्दमश्च महानागो नागश्च बहुमूलकः ।
[K4 B1–3.4m Da D1.2.4 तथा (for महा-).]

— ^{e}) K2 °रावर्क°; K3 °चर्क°; D2 कर्णराककरौ; G2.3 कर्कणः कर्ककः. Ñ1.2 V1 B D T1 नागौ (for चोभौ). — ^{f}) D5 कृशो°; M2.4 कुंदो°.

16 ^{a}) Ś1 K1 नाम्न; K0.2.4 Ñ3 B4 T2 G4.6 तु च; Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) नानु-; T1 त्वनु-; G5 न तु (for न प्र-).

17 ^{a}) K2 तेषां वै (for एतेषां). B2.3 Da D2 तु (for च). — ^{b}) K0 अपि (for च). — ^{c}) Da असंख्याये°; Dn1.n3 D1.3.6.7 °ख्य इ°; D4 T1 °ख्यमि°. Ś1 K (except K4) °ति मन्वानो; असंख्येयान्विदित्वा; G (except G3.6) °ति मत्वाहं; M2.4 °यमिति त्वाहं. — ^{d}) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T1 G1 °मि तपोधन.

18 ^{a}) Ś1 K1 °नि हि; K3 °नां च; K4 Da1 T1 °नि इ; D5 °नी हि; T2 G M °नि च. — ^{b}) G4.5 प्रसूतानि (for प्रयु°). Ñ3 G4.5 अयुता°; M1.5 अंबुदा°. — ^{c}) K2.4 B3 D2 असंख्यान्ये(K4 D2 °ने)व. — ^{d}) A few MSS. भुजं°. Ñ1.2 V1 B D T1 पन्नगानां. G1 द्विजोत्तम.

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. except Ś1 K1 T2 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* K0 पन्नगानां नामानुकथनं; Ñ1.2 V1 G1 सर्प(G1 नाग)नाम-कथनं; G3 नागनामकीर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 28; Ñ1.2 V1 Dn3 35; B1 34; B2 D3.4m 33; G M 18 (G2.3 20; G6 M3 19). — *S'loka no.:* Ñ3 Dn 19.

३२

शौनक उवाच ।

जाता वै भुजगास्तात वीर्यवन्तो दुरासदाः ।
शापं तं त्वथ विज्ञाय कृतवन्तो नु किं परम् ॥ १

सूत उवाच ।

तेषां तु भगवाञ्शेषस्त्यक्त्वा कद्रूं महायशाः ।
तपो विपुलमातस्थे वायुभक्षो यतव्रतः ॥ २
गन्धमादनमासाद्य बदर्यां च तपोरतः ।
गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ॥ ३
तेषु तेषु च पुण्येषु तीर्थेष्वायतनेषु च ।
एकान्तशीली नियतः सततं विजितेन्द्रियः ॥ ४
तप्यमानं तपो घोरं तं ददर्श पितामहः ।
परिशुष्कमांसत्वक्स्नायुं जटाचीरधरं प्रभुम् ॥ ५
तमब्रवीत्सत्यधृतिं तप्यमानं पितामहः ।
किमिदं कुरुषे शेष प्रजानां स्वस्ति वै कुरु ॥ ६
त्वं हि तीव्रेण तपसा प्रजास्तापयसेऽनघ ।
ब्रूहि कामं च मे शेष यत्ते हृदि चिरं स्थितम् ॥ ७

शेष उवाच ।

सोदर्या मम सर्वे हि भ्रातरो मन्दचेतसः ।
सह तैर्नोत्सहे वस्तुं तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ८
अभ्यसूयन्ति सततं परस्परममित्रवत् ।
ततोऽहं तप आतिष्ठे नैतान्पश्येयमित्युत ॥ ९
न मर्षयन्ति सततं विनतां ससुतां च ते ।

C. 1. 1878
B. 1. 30. 10
K. 1. 30. 10

32

1 Ś1 K1 S (G3 with prefixed श्री) शौनकः. — a) Ś1 जात्या वै; K1 °त्यैव; Ñ1.2 V1 B3 D (except Da D2.5) T1 आख्याताः; T2 G M एते वै. D5 ते तु (for तात). — c) Ś1 K1 G4.5 तं त्वनुवि°; Ñ1.2 V1 B3 Dn D1.3.4.6.7 तं तेभिवि°; Ñ3 B1.2.4.5 Da D5 T1 तं त्वभिवि°; D2 त्वेतं त्वभि°; T2 तद्भिवि°. G1-3.6 M2.4 शापतत्व(G3 °कं)मभि(G3.6 °धि)ज्ञाय. — d) Ś1 m परमुत्तरमनुत्तरं (sic). Ñ1.2 V1 B D °वंतः किमुत्तरं. — After 1, K0.4 Da1 ins. a passage of three lines given in App. I (No. 18).

2 Ś1 K1 S (K1 G3 with prefixed श्री) सूतः; Ñ1.2 V1 B1 Dn3 सौतिरु°. — a) D5 शेषस्तु; M2.4.5 शेषां तु (sic). K1 बलवान् (for भग°). — b) Ñ1.2 V1 B D transp. त्यक्त्वा and कद्रूं. G3 त्वेको कद्रूं. G1.4-6 कद्रूसुतानपि. — c) Ñ1 आगच्छत्; Ñ3 G1 °स्थाय; D5 °तेपे. Ñ2 V1 Dn D1.3.6.7 उग्रं तपः समातस्थे. — d) G (except G4.5) M °क्षो जितेंद्रियः.

3 a) Ś1 K1 G3 आस्थाय. — b) Ñ3 S (except T1) तपोधनः. — c) Ś1 K दशार्णे पु°.

4 a) Ñ3 G1 रम्ये°; D3.6.7 सर्वे° (for पुण्ये°). — b) Cf. 1. 1. 10^{d}. — c) Ś1 (by corr.) Ñ V1 B Da D2.3 T G M1.5 °शीलो. — d) K2 Ñ3 नियतेंद्रियः. — After 4, K4 ins. 1. 41. 3^{ab} (cf. 250*); while G (except G3.6) ins.:

377* शीतवातातपसहः परित्यक्तप्रियाप्रियः ।
धर्मे मनः समाधाय स्नाने त्रिषवणे तथा ।

5 b) K2 G3.6 ददर्श च; G2 ददृशे च (for तं द°). — G6 om. 5^{c}–6^{b}. — c) Hypermetric! K0.2.4 वि-; K3 Ñ1.2 V1 B D T1 सं-; Ñ3 G3 प्र-; G2 तं (for परि-). — d) Ś1 K1 T2 G1.4.5 M (except M1.5) प्रभुः; Ñ1.2 V1 B D T1 मुनिं. Ñ3 जटामकुटधारिणं.

6 G6 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — a) M2.4.5 °धृतिः. — Before 6^{cd}, K4 D4.5 ins. ब्रह्मोवाच; G2.3.6 M (except M2) ब्रह्मा. — c) M1.3 °दं क्रियते.

7 d) Ś1 K1.3.4 Ñ V1 B2-4 D (except D2.5) T1 यस्ते. Ś1 K1.4 स्थितः. Ñ1.2 V1 D T1 व्यवस्थितः (D2.5 °तं); B as in D2.5; T2 G M चिकीर्षि° (G2 चिरास्थि°; G3 corrupt).

8 K3 श्रीशेष उ°. Ś1 K1 D6 S om. उवाच. — a) Ś1 K T G4.5 M2 ते; Ñ3 M1.5 -पि (for हि). — b) Ñ3 भ्रायशो (for भ्रा°).

9 c) Ñ1.2 V1 B D (except D1) तप आ(D3 तपसा)तिष्ठं. — d) Ś1 K1 Da1 G1.4 M (except M1.5) नैनान्.

10 a) K0 (? hapl.) om. from सततं up to द्विषन्ति (11^{a}). Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4.7 T1 ससुतां (for सत°). — b) Ñ1.2 V1 Dn D1.4.7 T1 सततं विनतां; M5 सततं ससुतं. D6 G6 M3 transp. विन° and ससु°. — d) K3 प्रतापवान्; Ñ1.2 V1 B D T1 अंतरिक्षगः (for पिता°).

11 K0 om. up to द्विषन्ति (cf. v. l. 10). — a) M1

C. 1. 1573
B. 1. 36. 10
K. 1. 36. 10

अस्माकं चापरो भ्राता वैनतेयः पितामह ॥ १०
तं च द्विषन्ति तेऽत्यर्थं स चापि सुमहाबलः ।
वरप्रदानात्स पितुः कश्यपस्य महात्मनः ॥ ११
सोऽहं तपः समास्थाय मोक्ष्यामीदं कलेवरम् ।
कथं मे प्रेत्यभावेऽपि न तैः स्यात्सह संगमः ॥ १२
ब्रह्मोवाच ।
जानामि शेष सर्वेषां भ्रातॄणां ते विचेष्टितम् ।
मातुश्चाप्यपराधाद्वै भ्रातॄणां ते महद्भयम् ॥ १३
कृतोऽत्र परिहारश्च पूर्वमेव भुजंगम ।
भ्रातॄणां तव सर्वेषां न शोकं कर्तुमर्हसि ॥ १४
वृणीष्व च वरं मत्तः शेष यत्तेऽभिकाङ्क्षितम् ।
दित्सामि हि वरं तेऽद्य प्रीतिर्मे परमा त्वयि ॥ १५
दिष्ट्या च बुद्धिर्धर्मे ते निविष्टा पन्नगोत्तम ।
अतो भूयश्च ते बुद्धिर्धर्मे भवतु सुस्थिरा ॥ १६
शेष उवाच ।
एष एव वरो मेऽद्य काङ्क्षितः प्रपितामह ।
धर्मे मे रमतां बुद्धिः शमे तपसि चेश्वर ॥ १७
ब्रह्मोवाच ।
प्रीतोऽस्म्यनेन ते शेष दमेन प्रशमेन च ।
त्वया त्विदं वचः कार्यं मन्नियोगात्प्रजाहितम् ॥ १८
इमां महीं शैलवनोपपन्नां
ससागरां साकरपत्तनां च ।
त्वं शेष सम्यक्चलितां यथाव-
त्संगृह्य तिष्ठस्व यथाचला स्यात् ॥ १९
शेष उवाच ।
यथाह देवो वरदः प्रजापति-

---

transp. च and द्विषन्ति. Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D T$_1$ सततं (for ते°). G$_{2.3}$ तं सर्वभूतलेत्यर्थं. — ^{b}) T$_3$ G$_{4.5}$ अयं (for अपि). Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D T$_1$ बलवत्तरः (for सुम°). — ^{c}) B Da D$_{2.4.5}$ G$_1$ च; G$_{4-6}$ स्व- (for स). — ^{d}) Here and below S (generally) काश्यप-. Ñ$_3$ V$_1$ B Da D$_5$ पितामह (for महा°).

12 ^{b}) K$_1$ Ñ$_3$ त्यक्ष्यामि. — ^{c}) Ś$_1$ K वा (for मे). — ^{d}) G$_{2.3.6}$ M$_{1.3.5}$ transp. न and तैः. Ś$_1$ K$_1$ तैः स्यात् सह (K$_1$ मम) न सं°. — After 12, Ñ V$_1$ B D T$_1$ ins.:

378* तमेवंवादिनं शेषं पितामह उवाच ह ।

[Before this line, B$_3$ D$_4$ ins. सूत उ°; Dn$_3$ सौतिरु°.]

13 Ñ$_2$ V$_1$ Dn$_1$, n$_2$ D$_{2.6.7}$ G$_3$ om. ब्रह्मो°. Ś$_1$ (with prefixed श्री) G$_{1.2.5.6}$ M$_{1.5}$ ब्रह्मा; Ko.$_{2-4}$ पितामह उ°; K$_1$ T$_2$ G$_4$ M$_{2-4}$ पितामहः. — ^{c}) B$_4$ °श्चास्या°; G$_{2.3}$ M$_{1.5}$ °श्चैवा°.

14 ^{c}) K$_2$ D$_3$ चैव; G$_{4.5}$ एव (for तव). — ^{d}) D$_3$ G$_{4.5}$ M$_{1.5}$ सुवृत्तानां विमोक्षणं. — D$_3$ S ins. after 14: D$_4$, marg. after 15^{ab}:

379* शापात्तस्मान्महाघोरात्मुक्तान्मात्रा महाबल ।

[Before this line, D$_4$ (marg.) T G$_1$ repeat 14^{cd}, reading सुवृत्तानां विमोक्षणं for the second half (cf. v. l. 14^{cd}). — D$_3$ T$_2$ G$_{2-5}$ M (except M$_{1.5}$) °घोरान्मुक्तात्मा त्वं; G$_1$ °बाहो विविक्तस्त्वं.]

15 ^{a}) B$_3$ D$_4$ °ष्व वरमस्मत्तः. — ^{b}) K (except K$_1$) T$_1$ यस्ते; D$_7$ T$_2$ यन्ते. K$_{2-4}$ -भिकाङ्क्षितः; M (except M$_{1.5}$) विव°. — ^{c}) K (except K$_1$) Ñ$_2$ V$_1$ Dn D$_{1.3.6.7}$ T$_1$ दास्यामि. K (except K$_1$) G$_{3.6}$ इह (for हि). T$_2$ G$_{4.5}$ M (except M$_{1.5}$) °मि ते वरं त्वद्य. D$_2$ corrupt.

16 ^{ab}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D T$_1$ transp. च and बुद्धिः, as also धर्मे and ते. G$_1$ बुद्धिर्धर्मे ते निविष्टा वरिष्ठा प°. — After 16^{ab}, G$_1$ repeats 14^{cd}, reading the second half as in D$_3$ G$_{4.5}$ M$_{1.5}$ (cf. v. l. 14). — ^{c}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D T$_1$ भूयो (for अतो). Ś$_1$ K$_1$ T$_2$ G$_{2.3}$ transp. ते and बुद्धिः. — ^{d}) Ñ$_3$ B$_{4.6}$ D$_{1.5}$ M$_5$ सुस्थिता.

17 Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच. — B$_6$ (? hapl.) om. 17. — ^{ab}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B (B$_5$ om.) D T$_1$ देव (for मेऽद्य), and मे (for प्र-). — ^{d}) T$_2$ ज्ञाने तपसि च प्रभो.

18 Ko.$_{2.3}$ (with prefixed श्री).$_4$ Ñ$_3$ पितामह उ°; K$_1$ M$_{2.4}$ पितामहः; Ś$_1$ T G M$_{1.3.5}$ ब्रह्मा. — D$_5$ om. 18. — ^{b}) D$_2$ अनेन; T$_1$ धर्मे° (for दमे°). Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_{1.4}$ Dn D$_{1.3.4.6.7}$ च (for प्र-). Ś$_1$ (by corr.) B$_2$m Da Cd Nīlp प्रश्रयेन; M$_{1.5}$ प्रमदेन.

19 M$_5$ om. 19, 20. — ^{a}) Ś$_1$ शेष वनो°; G$_{4.6}$ °वरोप°. — ^{b}) Ko.$_4$ आकर°; K$_2$ G$_1$ सागर°; T$_2$ G$_{4-6}$ सनगर°. Ñ (Ñ$_3$ *inf. lin.*) V$_1$ B D (for D$_5$ see below) ससागरग्रामविहारपत्तनां; G$_{2.3}$ सनागरस्थानविपट्टणां च. — ^{c}) Ko.$_{3.4}$ कलितां; D$_2$ बलवान्; G$_{2.3}$ गलि°. M$_1$ च पूर्वं (for यथा°). — ^{d}) T$_2$ M$_1$ प्रगृह्य संतिष्ठ; G$_{2.3}$ संदिष्ट (G$_3$ °तिष्ठ) संगृह्य. — D$_5$ subst. for 19:

380* अन्यमेव वरं दद्मि तवाहं भुजगोत्तम ।
इमां त्वं सकलां पृथ्वीं मूर्ध्नो संधारयिष्यसि ।

20 M$_{1.5}$ om. 20 (cf. v. l. 19). Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच. — ^{b}) Ñ$_3$ भुजग°; B$_2$ लोक°; B$_4$ (m as in text)

महीपतिर्भूतपतिर्जगत्पतिः ।
तथा महीं धारयितास्मि निश्चलां
प्रयच्छ तां मे शिरसि प्रजापते ॥ २०

ब्रह्मोवाच ।

अधो महीं गच्छ भुजंगमोत्तम
स्वयं तवैषा विवरं प्रदास्यति ।
इमां धरां धारयता त्वया हि मे
महत्प्रियं शेष कृतं भविष्यति ॥ २१

सूत उवाच ।

तथेति कृत्वा विवरं प्रविश्य स
प्रभुर्भुवो भुजगवराग्रजः स्थितः ।
बिभर्ति देवीं शिरसा महीमिमां
समुद्रनेमिं परिगृह्य सर्वतः ॥ २२

ब्रह्मोवाच ।

शेषोऽसि नागोत्तम धर्मदेवो
महीमिमां धारयसे यदेकः ।
अनन्तभोगः परिगृह्य सर्वां
यथाहमेवं बलभिद्यथा वा ॥ २३

सूत उवाच ।

अधो भूमेर्वसत्येवं नागोऽनन्तः प्रतापवान् ।
धारयन्वसुधामेकः शासनाद्ब्रह्मणो विभुः ॥ २४
सुपर्णं च सखायं वै भगवानमरोत्तमः ।
प्रादादनन्ताय तदा वैनतेयं पितामहः ॥ २५

C. 1. 1568
B. 1. 36. 25
K. 1. 36. 25

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

T G1-3 M2-4 भुवन° (for भूतपतिर्). — Ko om. 20cd. — d) Ś1 K1.3 transp. तां and मे. B3 विवरं (for शिर°).

21 Ś1 (with prefixed श्री) S (G3 M1.5 om.) ब्रह्मा; K1 पितामहः. — a) M1 अतो; M5 इमां (for अधो). Ko.2.4 °गमेश्वर. — b) T1 (evidently with mislection of exemplar) प्रतेसा (for तवैषा). — c) K4 D2 G3.6 °मां महीं.

22 D5 om. 22. G (except G2.3) M (except M1.5) transp. 22 and 23. — G2 M om. सूत उ°. Ś1 K1 T G (G2 om.) सूतः; Ko Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.3.6.7 सौतिरु°. — a) Ñ V1 Dn3 G3 M4 तथैव. Ś1 K Ñ3 Da D2 G6 om. स. T2 तद् (for स). — b) G2.3 भुवोंतरे (for प्रभुर्भु°). K °वरो(K1 °तरा)ग्रजः; T2 °वरोत्तमः; G M2.4 °वरो(G3.6 °रा)ग्रतः. Ko.2.3 सितः. B5 m प्रभुर्भुजंगप्रवरा°. M1.3.5 प्रभो भु(M1 -र्भु)जंगप्रवरोग्रजः (M3 °तः). — d) A few MSS. °नेमीं. B4 T2 G (except G4.5) सर्वशः.

23 For G1.4-6 M2-4 cf. v. l. 22. — G5.6 om. ब्रह्मो°. Ś1 (with prefixed श्री) K1 T G2.3 M1.5 ब्रह्मा. — D2 om. 23. — a) D5 T2 G2.3 °देहो. — b) T2 G M धारयिता (M1.5 °यतां). G (except G2.3) त्वमेकः; M3 (by corr.) त्वदेकः. — c) G6 अनेकभोगान्. K3 °भोगात्; Ñ1.2 V1 Dn °गैः; D5 G1 M1.5 °गं. Ś1 K सर्वतो; Ñ3 B (except B4) Da Dn D1.4.6.7 T2 M3 (by corr.) °वैं; D5 °वें; G6 °वान्. — d) K3 °मेनां; G4.5 °मेको. Ś1 K1 बलिभि°. B3.4 च; G4.5 मया; M1.5 एव (for वा).

24 D2 G1.4-6 M1.5 om. सूत उ°. Ś1 K1 T G2.3 M2-4 सूतः; Ko.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.3.6.7 सौतिरु°. — a) Ś1 Ko-2.4 D3.6.7 T1 अंतर्भूमौ; K3 Ñ1.2 V1 B3.4 D5 अधो भूमौ. Ñ3 D6 G1.6 M एव (for एवं). — c) M3 वै धरामेकः. — d) K1 विभोः; Ñ1.2 V1 Dn3 D2-4.6.7 विदुः; G4-6 प्रभो.

25 D6 om. 25. — a) K3 Ñ V1 B D (except D2; D5 om.) T G1.4.5 सहायं. — b) M1.5 प्रददावमरो°. — c) T2 G (except G4.5) M1.5 प्रादाद्दे(M1.5 °साधे)नमनंताय. — D3.4.6 S (except M1.5) ins. after 25: K4 D5, before st. 1 of the foll. adhy.:

381* अनन्तेऽभिप्रयाते तु वासुकिः स महाबलः ।
अभ्यषिच्यत नागैस्तु दैवतैरिव वासवः ।

[(L. 2) D3-6 T1 G1 देवैरिव स (G1 च) वा°.]

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. except K1.3 Dn1 T2 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* Ko.2.4 अनंतवरप्रदानः; K3 श्रीशेषस्य वरप्रदानं; Ñ1.2 V1 शेषवृत्तकथनं; G1 शेषभूभारनियोजनं; G3 शेषभूभारं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 43; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T2 29; Ñ1.2 V1 B1 Dn3 36; B2 D4 m.5 34; D3 33; G M 19 (G2.3 21; G6 M3 20). — *S'loka no.:* Ñ3 26; Dn 24. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1563.

३३

C. 1. 1583
B. 1. 37. 1
K. 1. 37. 1

सूत उवाच ।

मातुः सकाशात्तं शापं श्रुत्वा पन्नगसत्तमः ।
वासुकिश्चिन्तयामास शापोऽयं न भवेत्कथम् ॥ १

ततः स मन्त्रयामास भ्रातृभिः सह सर्वशः ।
ऐरावतप्रभृतिभिर्ये स्म धर्मपरायणाः ॥ २

वासुकिरुवाच ।

अयं शापो यथोद्दिष्टो विदितं वस्तथानघाः ।
तस्य शापस्य मोक्षार्थं मन्त्रयित्वा यतामहे ॥ ३

सर्वेषामेव शापानां प्रतिघातो हि विद्यते ।
न तु मात्राभिशप्तानां मोक्षो विद्येत पन्नगाः ॥ ४

अव्ययस्याप्रमेयस्य सत्यस्य च तथाग्रतः ।
शप्ता इत्येव मे श्रुत्वा जायते हृदि वेपथुः ॥ ५

नूनं सर्वविनाशोऽयमस्माकं समुदाहृतः ।
न ह्येनां सोऽव्ययो देवः शपन्तीं प्रत्यषेधयत् ॥ ६

तस्मात्संमन्त्रयामोऽत्र भुजगानामनामयम् ।
यथा भवेत सर्वेषां मा नः कालोऽत्यगादयम् ॥ ७

अपि मन्त्रयमाणा हि हेतुं पश्याम मोक्षणे ।
यथा नष्टं पुरा देवा गूढमग्निं गुहागतम् ॥ ८

यथा स यज्ञो न भवेद्यथा वापि पराभवेत् ।
जनमेजयस्य सर्पाणां विनाशकरणाय हि ॥ ९

सूत उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे काद्रवेयाः समागताः ।
समयं चक्रिरे तत्र मन्त्रबुद्धिविशारदाः ॥ १०

एके तत्राब्रुवन्नागा वयं भूत्वा द्विजर्षभाः ।

33

1 Ś$_1$ K$_1$ S (T$_2$ G$_2$ with prefixed श्री) सूतः; K$_{0.3.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_1$ D$_n$ D$_{1.3.6.7}$ सौतिरु°. — After सूत उ°, K$_4$ D$_5$ ins. 381* (cf. v. l. 1. 32. 25). — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D T$_1$ श्रुत्वा वै पन्नगोत्तमः.

2 ^{d}) K स्युर्; T$_2$ G स्व- (G$_1$ त्व-) (for स्म). Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D T$_1$ सर्वैर् (D$_1$ °र्वै) धर्मपरायणैः (D$_n$ °णः; D$_1$ °णाः).

3 Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच. — ^{a}) Ñ$_3$ T$_2$ G$_{2.3}$ M$_{1.5}$ यथा सृष्टो; G$_{1.4.5}$ M$_{2-4}$ यथोत्सृ°; G$_6$ यथाद्द°. — ^{b}) B$_5$ (m as in text) D$_{2.3}$ T$_2$ G$_{4-6}$ M$_{2.4}$ विदितो; G$_{2.3}$ सुंचतो. K$_{0.2.4}$ यथा; T$_2$ G$_6$ तदा; G$_{2-5}$ सदा. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ G$_{4.5}$ M$_3$ शांत्यर्थं; G$_{2.3}$ M$_{1.5}$ °र्थे.

4 ^{a}) T$_2$ G (except G$_1$) M अपि (M$_{1.5}$ अभि-) (for एव). — D$_7$ (hapl.) om. 4^{cd}. — ^{c}) B$_5$ °त्रा प्र-; G$_{1.3.6}$ M$_5$ °त्रा हि. — ^{d}) Ś$_1$ K °क्षो भवति. Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (D$_7$ om.) मोक्षः कथन विद्यते. — After 4, K$_{0.4}$ D$_{a1}$ ins. two lines given in App. I (No. 19).

5 ^{b}) M (except M$_{1.5}$) तु (for च). K$_3$ D$_4$ T G$_6$ M यथा. B$_4$ श्रुतिः; T$_2$ M$_{1.2.3}$ (*inf. lin.* as in text).$_5$ श्रुतः; G$_2$ श्रुतेः; G$_3$ श्रुतं (for अग्रतः). — ^{d}) Ñ$_3$ °व श्रुत्वा तु.

6 ^{b}) Ś$_1$ K समुपस्थितः; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D T$_1$ °पागतः. — After 6^{ab}, G (except G$_{3.6}$) ins.:

382* शापः सृष्टो महाघोरो मात्रा खल्वविनीतया ।

— ^{c}) Ś$_1$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D T$_1$ ह्येतां; K$_{2.3}$ corrupt; M (except M$_{1.5}$) ह्यस्मान्. G$_{1.4.5}$ अव्ययो; G$_2$ प्रति नो; G$_3$ प्रत्यजो; M$_{1.5}$ यो° (for सो°).

7 ^{a}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_2$) T$_1$ G (except G$_{2.3}$) M$_{2.4}$ अद्य (for अत्र). — D$_3$ om. 7^{cd}. — ^{c}) K (except K$_1$) भवति; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (D$_3$ om.) T$_1$ भवेद्धि; T$_2$ °त्तु. K$_{3.4}$ वै क्षेमं (for सर्वे°). — ^{d}) G$_2$ मा सः; G$_3$ मा सु- (for मा नः). — K$_{1.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D T$_1$ ins. after 7 (D$_3$, after 7^{ab}):

383* सर्वे एव हि नस्तावद्बुद्धिमन्तो विचक्षणाः ।

8 ^{a}) Ñ$_3$ M अभि- (for अपि). K$_{2.3}$ T$_2$ °माणो हि; G$_{1-3}$ M$_{1.5}$ °माणोपि. G$_{4-6}$ मंत्रयाम इहैवाथ. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{0.1}$ D$_2$ पश्येम; K$_{2.4}$ T$_2$ G (except G$_{4.5}$) M$_{1.5}$ °मि. — ^{d}) G$_2$ शुभागतं; M$_5$ हुता°.

9 ^{b}) B D$_n$ M$_{1.5}$ चापि; T$_2$ G$_{1-3}$ शापः. Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_{2-4}$ D (except D$_n$ D$_{3.6.7}$) T$_1$ M$_{1.5}$ पराभवः; Cd as in text. K (except K$_1$) तस्य राज्ञो महात्मनः. — ^{d}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D T$_1$ वै (for हि). T$_2$ G$_{2.3.6}$ M$_{1.3}$ (*sup. lin.* as in text).$_5$ °करणं प्रति.

10 Ś$_1$ K$_1$ S सूतः; K$_{0.3}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_1$ D (except D$_n$ D$_{2.4.5}$) सौतिरु°. — ^{a}) Ñ V$_1$ D (except D$_n$ D$_{2.4.5}$) T G$_{2.3.6}$ M$_{1.5}$ ततः (for तु ते). — ^{b}) G$_{2.3.6}$ समाहिताः. — ^{d}) Ñ$_3$ मंत्रं मंत्रवि°. — After 10, G$_1$ (partly damaged).$_{4.5}$ ins.:

384* तेषु तत्रोपविष्टेषु पन्नगेषु द्विजोत्तम ।
एलापत्रोऽब्रवीत्तेषां मन्त्रविद्योत्तमो वचः ।

जनमेजयं तं भिक्षामो यज्ञस्ते न भवेदिति ॥ ११
अपरे त्वब्रुवन्नागास्तत्र पण्डितमानिनः ।
मन्त्रिणोऽस्य वयं सर्वे भविष्यामः सुसंमताः ॥ १२
स नः प्रक्ष्यति सर्वेषु कार्येष्वर्थविनिश्चयम् ।
तत्र बुद्धिं प्रवक्ष्यामो यथा यज्ञो निवर्तते ॥ १३
स नो बहुमतान्राजा बुद्ध्वा बुद्धिमतां वरः ।
यज्ञार्थं प्रक्ष्यति व्यक्तं नेति वक्ष्यामहे वयम् ॥ १४
दर्शयन्तो बहून्दोषान्प्रेत्य चेह च दारुणान् ।
हेतुभिः कारणैश्चैव यथा यज्ञो भवेन्न सः ॥ १५
अथवा य उपाध्यायः क्रतौ तस्मिन्भविष्यति ।
सर्पसत्रविधानज्ञो राजकार्यहिते रतः ॥ १६
तं गत्वा दशतां कश्चिद्भुजगः स मरिष्यति ।
तस्मिन्हते यज्ञकरे क्रतुः स न भविष्यति ॥ १७
ये चान्ये सर्पसत्रज्ञा भविष्यन्त्यस्य ऋत्विजः ।
तांश्च सर्वान्दशिष्यामः कृतमेवं भविष्यति ॥ १८
तत्रापरेऽमन्त्रयन्त धर्मात्मानो भुजंगमाः ।
अबुद्धिरेषा युष्माकं ब्रह्महत्या न शोभना ॥ १९
सम्यक्सद्धर्ममूला हि व्यसने शान्तिरुत्तमा ।
अधर्मोत्तरता नाम कृत्स्नं व्यापादयेज्जगत् ॥ २०
अपरे त्वब्रुवन्नागाः समिद्धं जातवेदसम् ।

C. 1. 1608
B. 1. 37. 21
K. 1. 37. 21

---

11 Before 11, G1.4.6 ins. एलापत्र: (cf. v. l. 10). — a) G1.4.6 शृण्वंतु नागा हृत्स्थं मे. — b) K (except K1; K2m as in text) द्विजोत्तमा:. — c) K0 Da1 जन्मे° (cf. v. l. 1. 1. 8; 18. 8 etc.). Ś1 K1 D2 G2.3.6 M (except M4) तं (as in text); the rest तु.

12 ab) 12^{a} = 21^{a}. Ñ3 transp. नागा: and तत्र. — c) K3 हि (for ऽस्य). — d) K3 समंतत:; Ñ1 B Da सुसंह°; T2 सुसत्तमा:; G2 समाश्रि°; G4.5 समाग°.

13 a) S (except T1 M5) पृच्छति. K2 D1 M2.4 transp. सर्वे° and कार्येषु (in b). — b) K0 अथ; B4 सु- (for अर्थ-). Ñ3 G1 °श्चयात्; D2.5 °श्चयान्. — c) Ś1 तथा (for °त्र). Ñ1.2 V1 B D प्रदास्यामो; T1 G3 प्रयो°; G2 प्रवे°. — d) D6.7 राज्ञो (for य°). Ś1 T1 निवर्त्स्यते; K1 Ñ1.2 V1 B D °र्त्स्यति (B4 D5 °ते); Ñ3 न वत्स्यति; T2 G M न व°.

14 a) Ñ3 B4.5 बहुमतो; D2 बुद्धिमतो. D1 बुद्धा (for राजा). — b) Ñ3 B4 G M बुद्धौ (G2 °द्धिं; G3 °द्धे; M1.5 °द्धो); B1–3.5 Dn D1.4.6 T1 °ध्या. — c) Ñ1 B D2.5 सत्रार्थं (B4 D2 °र्थे). K2 M2–4 प्रक्ष्यते; T G2–4 M1.5 पृच्छते; G5.6 वक्ष्यते. G2.3 युक्तं (for व्यक्तं). — d) Ś1 K (except K4) वक्ष्याम तं (K0.3 ते).

15 b) G5 om. 15^{b} excepting चेह. G1.4 सु- (for च). — c) M1.3.5 विविधैश्चैव; M2.4 °श्चापि. — d) M1.5 यशेन चेतस:.

16 a) Ñ1.2 V1 B Dn1.n2 D3.5 अयम् (for य). — b) Ñ1.2 V1 B D (except D1.2) T G4.5 क्रतो:; M (except M1.5) यज्ञे. Ñ1.2 V1 B D T1 G2.3.6 M तस्य; T2 G1.4.5 °त्र. — T2 om. 16^{c}–21^{b}.

17 T2 om. 17 (cf. v. l. 16). — a) K1 transp. दश° and भुज° (in b). K4 G3 दश्यतां; G2 दिश्य°. — c) Ñ1.2 V1 B D T1 मृते; G4.5 ग°. K1 Ñ1.2 V1 B (except B5) D (except D2.6) T1 G1.6 M1.5 यज्ञकारे; K3 °विधि. — d) K (except K1) यज्ञोसौ. M (except M1.5) च (for स).

18 T2 om. 18 (cf. v. l. 16); D6 (hapl.) om. 18. — b) K1 Ñ1.2 V1 Dn D1.3.7 M °त्यस्य चर्वि°; K3 G2.3 °त्यस्य च द्विजा:; T1 °ति स चर्त्वि°; G6 °त्यत्र चर्त्वि°. — c) Ś1 हनिष्याम:. D3 G6 तान्सर्वान्दंशयिष्याम:. — d) K3 Da1 क्रतुर्नैव; Ñ3 °मेतद्; D2 (by corr.) क्रतुरे°; G2 कृत: स न; Cd कृतमेवं (as in text).

19 T2 om. 19 (cf. v. l. 16). — a) Ś1 Ñ3 मंत्रयंतो (Ś1 corr. to °यंतु); K1 धर्मरता; K4 S (except T2) मंत्रयंति (G4.5 °ते). Ñ1.2 V1 B D अपरे त्वब्रुवन्नागा: (D5 °वन्तत्र); cf. 21^{a}, 25^{a} etc. — b) K1 मंत्रयंतो; M (except M1.5) महा° (for धर्मा°). Ñ1.3 V1 B D दयालव:. — c) Da1 कुबुद्धि°. Ñ1.3 V1 B D भवतां (for यु°). — d) Ñ3 M1.5 ब्रह्मवध्या. Ñ1.3 V1 B D न शोभनं (D1 विनाशनं; D4 as in text); Ñ3 भविष्यति.

20 T2 om. 20 (cf. v. l. 16). — a) G1 M2.4 संपत् (for सम्यक्). G2.3 संपत्तिर् (for सम्यक्सद्-). Ñ1.2 V1 D (except Dn D1.5) M1 Nilp सध°; T1 G1 सुध°; G6 सा ध° (for सद्ध°). Ñ1.2 V1 B3.4 D T1 G2.3.6 M1.5 वै (for हि). G4.5 सत्यव्रता धर्ममूला. — b) Ś1 K °रुच्यते (K3 °रिष्यते) (for °रुत्तमा). — c) K2 अधर्मोयं भुजंगा हि; G4–6 M2.4 °र्मे एवं चरितं (G5 M2 °त:; M4 °ता). — d) G2 आपतये°; G3 आपा°; G5m M2.4 व्याघातये°.

21 T2 om. 21^{ab} (cf. v. l. 16). — b) M1.5 ज्वलितं जा°. — c) T सर्वे (for वयैर्). Ś1 K1.2 D5 G1 निवारयि°. — d) M1.5 वर्षा भू°. Ñ3 समंतत: (for सवि°).

22 a) T2 G3.6 M3.4 °भांडान्; M2 °डो. K2 Ñ1.2

C. 1.1608
B. 1.37.21
K. 1.37.21

वर्षैर्निर्वापयिष्यामो मेघा भूत्वा सविद्युतः ॥ २१
स्रुग्भाण्डं निशि गत्वा वा अपरे भुजगोत्तमाः ।
प्रमत्तानां हरन्त्वाशु विघ्न एवं भविष्यति ॥ २२
यज्ञे वा भुजगास्तस्मिञ्शतशोऽथ सहस्रशः ।
जनं दशन्तु वै सर्वमेवं त्रासो भविष्यति ॥ २३
अथवा संस्कृतं भोज्यं दूषयन्तु भुजंगमाः ।
स्वेन मूत्रपुरीषेण सर्वभोज्यविनाशिना ॥ २४
अपरे त्वब्रुवंस्तत्र ऋत्विजोऽस्य भवामहे ।
यज्ञविघ्नं करिष्यामो दीयतां दक्षिणा इति ।
वश्यतां च गतोऽसौ नः करिष्यति यथेप्सितम् ॥२५
अपरे त्वब्रुवंस्तत्र जले प्रक्रीडितं नृपम् ।
गृहमानीय बध्नीमः क्रतुरेवं भवेन्न सः ॥ २६
अपरे त्वब्रुवंस्तत्र नागाः सुकृतकारिणः ।
दशामैनं प्रगृह्याशु कृतमेवं भविष्यति ।
छिन्नं मूलमनर्थानां मृते तस्मिन्भविष्यति ॥ २७
एषा वै नैष्ठिकी बुद्धिः सर्वेषामेव संमता ।
यथा वा मन्यसे राजंस्तत्क्षिप्रं संविधीयताम् ॥ २८
इत्युक्त्वा समुदैक्षन्त वासुकिं पन्नगेश्वरम् ।
वासुकिश्चापि संचिन्त्य तानुवाच भुजंगमान् ॥ २९
नैषा वो नैष्ठिकी बुद्धिर्मता कर्तुं भुजंगमाः ।

V1 B D T3 G2.6 M च (M1 तु); G1 अथ (for वा). — b) Ś1 K1.2 (*sup. lin.*) T G2.6 M (except M1) अप्यपरे; K2 (before corr.).4 G4.5 त्वपरे; G1 परे (for अप°). — c) Ś1 प्रसुप्तानां. — d) Dn (except Dn3) D1.7 G2.3 M1.5 विघ्नमेवं; D3 G1 °स्त्वेवं.

23 Ś1 (hapl.) om. 23. — a) D6 ये; G1 च; M2.4 -थ (for वा). G1 तत्र (for तस्मिन्). — c) K1 Ñ1.2 V1 D (except Da D5) जनान्. K1 Dn1.n3 D1-4.6.7 सर्वान्; Ñ1.2 V1 B1 Dn2 G2.3 °वें. — d) Ñ1.2 V1 B1 Dn2 नैवं. T transp. एवं and त्रासः.

24 a) Ś1 K1 संभृतं; T2 संस्तु°. — c) M2 स्वेद°. G1 स्वेदमूत्रपुरीषैश्च. — d) Ś1 K1 °भक्ष्य°; D2 °भोग°; G4.5 M2-4 °भोक्तृ°. T G1-3.6 °भोक्तृविनाशनं (T1 °शिनं; G1 °शनाः); M1.5 °भोक्तृन्विनाशय.

25 B Da D2.4 transp. 25 and 26. — a) = 26a and 27a. K3 T G1 M1.5 तस्य; M2-4 नागाः (for तत्र); cf. 21 and v. l. 19. — K2 reads 25b-27a in marg. — b) D6 G1 च; T G5 अत्र (for अस्य). Ś1 महीपतेः (for भवा°). — c) K2 T1 G4.5 यज्ञे वि°. — d) Ś1 K1 B1.4.5 Da2 दीयंतां. — e) G1 M5 पश्यतां. G4-6 चागतो. Ñ3 M1.5 गतः सोथ. T G2.3 पश्यतो जगतः सोस्त्यः (T1 सो नः); M2-4 पश्यस्त्वान्यां गतिं सोथ (M2.4 नैव).

26 K3 (hapl.) om. 26. For B Da D2.4 cf. v. l. 25. — ab) 26a = 25a and 27a. Ś1 अत्र; T नागाः (cf. 21). — Ś1 K2 जल°. D3 जलेन क्रीडितं. D4 विक्री°; M3 विजिडितं; M4 विजिस्वितं. — d) Ś1 K4 Dn1 D6.7 M5 एष; M1 °ष (for एवं). T1 न भवेत्क्रतुरीदृशः.

27 a) = 25a and 26a. — b) K2 D2.5 दुःकृतकारिणः (D3 °णं); Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 M4 पंडितमानिनः; B Da D4 G2 °कारिणं. — c) K3 दशाम्येनं; Ñ1.2 V1 Dn D1.6 T1 °मस्तं; G2.3 दंशामैनं (G3 °गं); M1.5 जगा°; M3 गच्छामेनं. Ś1 K Ñ3 G4-6 प्रसह्याशु. — d) Ñ3 कृतकार्यं; T2 G1-3 °मेनं. Ś1 भवेच्छुभं; B1 करि°. K (except K1) क्रतुरेवं भवेन्न सः (= 26d). — e) K3 B1.3.4 Dn1 D2.3.5.6 T G1.2.5 M (except M3) छिन्न°. — f) B D2 हते त°.

28 G6 has confused the sequence of st. 28-30; it is ignored here. — a) K2 वा; Ñ V1 B D T1 G1.4.5 नो (D6 नौ). — b) G1 corrupt. G4.5 यदि (for एव). Ñ3 B4 G1.4.5 रोचते; T2 G2.3 पन्नगाः; M1.3.5 नः कृता (for सं°). Ñ1.2 V1 B (B4 marg.) D T1 सर्वेषामीक्षणश्रवः (D3.4 T1 °वाः); M2.4 °षां च भुजंगमाः. — c) Ś1 यथा वै; Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 अथ यत्; M2.4 यथा वो. — d) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 कुरुतं तरसं°; G1.4.5 तद्वै क्षिप्रं वि°.

29 a) Ñ3 Dn1.n3 D1.5-7 G2 समुदीक्ष्य(D5 °क्ष्यं)त; T1 समवीक्षंत; M1.5 °देक्षंत. — b) Ñ1.2 V1 B D पन्नगोत्तमं (B1.2.4m Da D2.4 °माः). — After 29, G1.4.5 (last two with वासुकिः added before the lines) ins. lines 1, 2 of 385*.

30 Before 30, Ñ3 B3 D5 ins. वासुकिरु°; T2 G1.6 वासुकिः. — a) Cf. 28a. K1 D5 S (except T2) एषा. K1.2 D5 G2 वै; M4 वा. — D1 (hapl.) om. 30bc. — b) Ś1 K1 न तां; T2 मतां; G1.4.5 जाता; G2 M4 माता. G1 बुद्धिं (for कर्तुं). — After 30ab, Ñ3 reads 31cd. — c) K1 बुद्धिर्नः; Ñ3 D5 T2 G (except G4.5) M बुद्धिर्मे (by transp.).

31 a) K4 Ñ1.2 V1 B2 D (except Da D2.4) T G M3.4 किं तत्र (G2.3 तवत्र). — b) Ñ1.2 V1 B D T1 स्याद्धि(D5 साधि)तं तु यत्; Ñ3 यथदीप्सितं; T2 चैव य°; G6 यद्धितं भवेत्. — K4 Ñ1.3 V1 B D (for D6 see below) T1 ins. after 31ab; Ñ3 (om. lines 3, 4), after

सर्वेषामेव मे बुद्धिः पन्नगानां न रोचते ॥ ३०
किं त्वत्र संविधातव्यं भवतां यद्धवेद्धितम् ।
अनेनाहं भृशं तप्ये गुणदोषौ मदाश्रयौ ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

सूत उवाच ।
श्रुत्वा तु वचनं तेषां सर्वेषामिति चेति च ।
वासुकेश्च वचः श्रुत्वा एलापत्रोऽब्रवीदिदम् ॥ १
न स यज्ञो न भविता न स राजा तथाविधः ।
जनमेजयः पाण्डवेयो यतोऽस्माकं महाभयम् ॥ २
दैवेनोपहतो राजन्यो भवेदिह पूरुषः ।
स दैवमेवाश्रयते नान्यत्तत्र परायणम् ॥ ३
तदिदं दैवमस्माकं भयं पन्नगसत्तमाः ।
दैवमेवाश्रयामोऽत्र शृणुध्वं च वचो मम ॥ ४
अहं शापे समुत्सृष्टे समश्रौषं वचस्तदा ।
मातुरुत्सङ्गमारूढो भयात्पन्नगसत्तमाः ॥ ५
देवानां पन्नगश्रेष्ठास्तीक्ष्णास्तीक्ष्णा इति प्रभो ।

C. 1. 1627
B. 1. 38. 6
K. 1. 38. 7

---

31 : G1.4.5 (om. lines 3, 4), after 29 :

385* श्रेयः प्रसादनं मन्ये कश्यपस्य महात्मनः ।
ज्ञातिवर्गस्य सौहार्दादात्मनश्च भुजंगमाः ।
न च जानाति मे बुद्धिः किंचित्कर्तुं वचो हि वः ।
मया हीदं विधातव्यं भवतां यद्धितं भवेत् ।

[(L. 2) K4 B Da D2 G1.4.5 °वंशस्य. — D6 om. lines 3 and 4, and repeats 30^{c}–31^{b}. — (L. 4) Second half =(var.) 31^{b}.]

— Ñ3 reads 31^{cd} after 30^{ab}. — ^{c}) Ko B Da D2.4.5 अनेन सुभृशं. T2 G1.4.5 M तप्स्ये.

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. except K1 T आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* Ko.2.4 नागमंत्रः; K3 सर्पमंत्रः; Ñ1.2 V1 वासुक्यादिमंत्रणं; G1 वासुकीसर्पसंतापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 44; Ko 32; K3 (marg. *sec. m.*) T 30; Ñ1.2 V1 Dn 37; B1 36; B2 D3.4m 35; D5 3 (sic); G M 20 (G2.3 22; G6 M3 21). — *S'loka no.:* Ñ3 33; Dn 34.

34

1 Ko om. सूत उ°. Ś1 K1 S (G2.3 with prefixed श्री) सूतः; K3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1.3.6.7 सौतिरु°. — ^{a}) Ñ1.2 V1 B D T1 सर्पाणां तु (D6 च) वचः श्रुत्वा. — ^{b}) D3 T2 G1–3 M3 °षामेव; G4–6 M1.2.4.5 °षामपि. T2 G M1.2.4.5 चैव (for चेति). D3 T2 G हि; M1.2.4.5 ह. M3 भोगिनां (for चेति च). — ^{c}) K2.4 Da G1 तु (for च). M4 वासुके ते. — After 1, G (except G3.6) ins.:

386* प्रागेव दर्शिता बुद्धिर्मयैषा भुजगोत्तमाः ।
हेयेति यदि वो बुद्धिस्तवापि च तथा प्रभो ।
अस्तु कामं ममाद्यापि बुद्धिः स्मरणमागता ।
तां शृणुध्व प्रवक्ष्यामि यथातथ्येन पन्नगाः ।

2 Before 2, B4 D1 ins. एलापत्र उ°; T2 एलापुत्रः. — ^{b}) Ko.3 B3 D5 T2 G स (T2 G1 न) च (for न स). Arjp (like Da) न स (as in text). — ^{c}) Ko Da1 Dn1 जन्मे° (cf. v. l. 1. 1. 8; 18. 8 etc.). — ^{d}) Ko.2.4 Ñ3 M1.5 °कमनामयं (K2 °यः); B D T °कं महद्भयं. G (except G2.3) M2–4 °कमिदं भयं. Ñ3 (*inf. lin. sec. m.*) भवतां भयवद्धितं.

3 ^{a}) D6 G6 °पहतं; T2 °हते; G4.5 °द्रुतो. M1.5 कार्ये (for राजन्). — ^{b}) Ko पौरुषः. T3 G2.3.6 M1.5 न कर्तव्यं च पौरुषं. — ^{c}) T1 देवम्. Ñ3 D2.3.7 G6 M °श्रयेत; T2 °श्रयीत; G1 °श्रयिता. — ^{d}) Ś1 K1 B3 Dn3 D7 नान्यस्तत्र; K3 Dn1.n2 D1 T1 नान्यो(K3 °न्य)स्त्यत्र; D5 नान्यं तत्र.

4 ^{a}) Ñ V1 Dn °दं चैवम°. G6 पौरुषं नैतदस्माकं; — ^{b}) M (except M1.5) °सत्तम. G4–6 भयदं पन्नगोत्तमाः. — Ś1 K1 (hapl.) om. 4^{c}–5^{d}. — ^{d}) K3 वदतो; T2 G3.6 M1.5 वचनं (for च वचो).

5 Ś1 K1 om. 5 (cf. v. l. 4). Before 5, Ko.4 ins. एलापत्र उ°; G2.6 एलापत्रः. — ^{b}) G2.3 समावर्ते ततस्तदा. — ^{d}) M °सत्तम.

6 ^{a}) Ś1 m °गाः श्रौषं; T2 G1.4.5 M2–4 °गश्रेष्ठ. G2.3.6 M1.5 देवैः (G2 दैवं) श्लोकं (G6 चोक्तं) तदा(M5 °था)श्रौषं. — ^{b}) D3.6 T1 तीक्ष्णास्तीक्ष्ण; D5 G1.2.4.5 M2–4 °क्ष्णं तीक्ष्णं; T2 G6 °क्ष्णतीक्ष्णं (G6 °क्ष्ण); M1 °क्ष्णा तीक्ष्णा; Cd as in text. — After 6^{ab}, G (except G3.6) ins.:

387* शापदुःखाभितप्तानां पन्नगानामनामयम् ।
कृपया परयाविष्टाः प्रार्थयन्तो दिवौकसः ।

C. 1. 1627
B. 1. 38. 6
K. 1. 38. 9

पितामहमुपागम्य दुःखार्तानां महाद्युते ॥ ६

देवा ऊचुः ।

का हि लब्ध्वा प्रियान्पुत्राञ्शपेदेवं पितामह ।
ऋते कद्रूं तीक्ष्णरूपां देवदेव तवाग्रतः ॥ ७
तथेति च वचस्तस्यास्त्वयाप्युक्तं पितामह ।
एतदिच्छाम विज्ञातुं कारणं यन्न वारिता ॥ ८

ब्रह्मोवाच ।

बहवः पन्नगास्तीक्ष्णा भीमवीर्या विषोल्बणाः ।
प्रजानां हितकामोऽहं न निवारितवांस्तदा ॥ ९
ये दन्दशूकाः क्षुद्राश्च पापचारा विषोल्बणाः ।
तेषां विनाशो भविता न तु ये धर्मचारिणः ॥ १०
यन्निमित्तं च भविता मोक्षस्तेषां महाभयात् ।
पन्नगानां निबोधध्वं तस्मिन्काले तथागते ॥ ११
यायावरकुले धीमान्भविष्यति महानृषिः ।
जरत्कारुरिति ख्यातस्तेजस्वी नियतेन्द्रियः ॥ १२
तस्य पुत्रो जरत्कारोरुत्पत्स्यति महातपाः ।
आस्तीको नाम यज्ञं स प्रतिषेत्स्यति तं तदा ।
तत्र मोक्ष्यन्ति भुजगा ये भविष्यन्ति धार्मिकाः ॥ १३

देवा ऊचुः ।

स मुनिप्रवरो देव जरत्कारुर्महातपाः ।
कस्यां पुत्रं महात्मानं जनयिष्यति वीर्यवान् ॥ १४

ब्रह्मोवाच ।

सनामायां सनामा स कन्यायां द्विजसत्तमः ।
अपत्यं वीर्यवान्देवा वीर्यवज्जनयिष्यति ॥ १५

— d) D2 °र्तास्ते महीपते; G2.3 M1.5 °र्तानां महात्मनां. G1.4.5 देवा वचनमब्रुवन्.

7 Ś1 K Ñ3 (*sup. lin. sec. m.* as in text) D5 S (except T1) om. देवा ऊ°. — a) Ś1 K1–3 D2.7 को हि. G1.4.5 M (except M1.5) का हि पुत्रान्प्रियाल्लँब्ध्वा. — K2 (hapl.) om. 7c–8b. — c) G3 कद्रूवदेतेषां. T G4–6 M तीक्ष्णरोषां; G2 वतैतेषां. D5 ऋते च कद्रूं तीक्ष्णत्वात्. — d) G2 जगत्पते; G4.5 पितामह (for तवा°). D5 एकमेव ममाग्रतः.

8 K2 G5 om. 8ab (cf. v. l. 7). — a) T G2.3.6 वचनं (for च वचस्). T1 श्रुत्वा. — Ko om. 8cd. — c) Dn D1 T G4.5 °च्छामि. G2.3 °च्छामहे श्रोतुं. — d) D5 यस्तदा भवेत्. Da वा विभो; D3 T1 M1.5 वारितं.

9 D5 om. 9. Ko om. ब्रह्मो°. — Ś1 (with prefixed श्री) S (except M3) ब्रह्मा; K1–4 Ñ3 पितामह उ° (K1 om. उ°). — b) K1 भीमवेगा; Ñ2 V1 Dn D1.3.4.6.7 T1 घोररूपा; B Da D2 °रूपा; M1.5 तीक्ष्ण°. G2.4.5 M1.5 विषोद्बणाः. — Ś1 K1 (hapl.) om. 9c–10b. — c) M2.4 देवानां. Ñ1 B Da D2 °कामस्तान्; G1–3 °कामाय. — d) Ñ1 B Da D2 नाहं वा°; Ñ2 V1 Dn D1.3.4.6.7 T1 न च वा°. G4.5 ततः (for तदा). Ñ3 T2 G6 M1.5 न वारयितवांस्तदा (Ñ3 °था); G3 नानुज्ञापितवांस्तथा.

10 Ś1 K1 om. 10ab (cf. v. l. 9). — c) G1 नाशोत्र (for वि°). — d) = 1. 35. 9d. Ko च (for तु).

11 Ś1 Ko–3 स(K1 स्व)निमि°; Ñ3 G2.3.6 M1.5 सनि(G6 तस्मि)मित्तश्च; B1–3.4 (m as in text).5m D3.5 T2 G1.4.5 M3 °मित्तश्च; Cd as in text. — b) Ś1 transp. मोक्षः and तेषां. G2.3 भयावहात्. — c) Ko विबुध्यध्वं; K3 निबुध्य त्वं. — d) Ś1 K1 उपागते; Ko.2 यथा°; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 समा°. T2 G2.3.6 M1.5 यथा वो (G2.6 वै) गदितं मया.

12 b) G2.3 भविता स. — c) = 1. 13. 10a. — d) Ñ1.2 V1 B D T1 तपस्वी. D5 G4.5 M (except M1.5) विजितेंद्रियः.

13 b) Ñ1.2 V1 B D T1 भविष्यति तपोधनः. — c) Here and below the MSS. vary at random between आस्तीक-, अस्तीक- and आस्तिक-. — e) Ś1 K मोक्ष्यं(K2.3 °क्षं)ते तत्र भु°; G1.4.5 मोक्ष्यंते तेन भु°. — f) G4.5 M (except M1.5) भवंतीह. M1.5 साधवः (for धा°).

14 Ś1 S (except G1) om. ऊचुः. Ñ1 पूर्वदेवा ऊचुः. — a) G2.3 स तु (G3 समं) विप्रवरो. Ñ V1 B D T1 °रो ब्रह्मन्. — c) G1 महावीर्यं. — d) D3 °ति सर्वशः.

15 Ś1 (with prefixed श्री) K1 S ब्रह्मा. — After ब्रह्मा, G (except G3.6) ins.:

388* वासुकेर्भगिनी कन्या समुत्पन्ना सुशोभना ।
तस्मै दास्यति तां कन्यां वासुकिर्भुजगोत्तमः ।
तस्यां जनयिता पुत्रं वेदवेदाङ्गपारगम् ।

— c) Ś1 K (except K3) Ñ3 वीर्यवद्देवा; Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 °संपन्नं; G2 °वान्धीरं; G3 °वान्वीर्यं; M1.5 °वांस्तस्यां. — d) Ś1 K Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 वीर्यवान्जन°; G2 धीरः संजन°; G3 वीर्यं च जन°; M1.5 सुवीर्यं जन°; M2–4 जनयिष्यति वीर्यवत्. — After 15, K4 Ñ2 V1 B3 D (except Da D2.5) T1 ins.:

389* वासुकेः सर्पराजस्य जरत्कारुः स्वसा किल ।
स तस्यां भविता पुत्रः शापान्नागांश्च मोक्ष्यति ।

16 Ś1 K1 ऐलापत्रः; S °पत्रः. — c) T2 G1–3 M

एलापत्र उवाच ।
एवमस्त्विति तं देवाः पितामहमथाब्रुवन् ।
उक्त्वा चैवं गता देवाः स च देवः पितामहः ॥ १६
सोऽहमेवं प्रपश्यामि वासुके भगिनीं तव ।
जरत्कारुरिति ख्यातां तां तस्मै प्रतिपादय ॥ १७
भैक्षवद्भिक्षमाणाय नागानां भयशान्तये ।
ऋषये सुव्रताय त्वमेष मोक्षः श्रुतो मया ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

सूत उवाच ।
एलापत्रस्य तु वचः श्रुत्वा नागा द्विजोत्तम ।
सर्वे प्रहृष्टमनसः साधु साध्वित्यपूजयन् ॥ १
ततः प्रभृति तां कन्यां वासुकिः पर्यरक्षत ।
जरत्कारुं स्वसारं वै परं हर्षमवाप च ॥ २
ततो नातिमहान्कालः समतीत इवाभवत् ।
अथ देवासुराः सर्वे ममन्थुर्वरुणालयम् ॥ ३
तत्र नेत्रमभून्नागो वासुकिर्बलिनां वरः ।
समाप्यैव च तत्कर्म पितामहमुपागमन् ॥ ४
देवा वासुकिना सार्धं पितामहमथाब्रुवन् ।
भगवञ्शापभीतोऽयं वासुकिस्तप्यते भृशम् ॥ ५
तस्येदं मानसं शल्यं समुद्धर्तुं त्वमर्हसि ।

C. 1. 1646
B. 1. 39. 6
K. 1. 39. 6

(except M1.5) नत्वा. G1 M (except M1.5) चैनं; G3.6 चैव. Ñ1 उक्त्वा चैनं गतो देवः; Ñ2 V1 B D T1 उक्त्वैवं (D3 °नं) वचनं देवान् (D2 उक्त्वा चैवागतं देवाः). — [d]) Ñ1.2 V1 B D (except D2) विरिंचिस्त्रिदिवं ययौ; G1.2 देवन्देवं पितामहं.

17 [a]) Ś1 K D2.5 °मेतां (K3 D2 °नां). B5 नु (for प्र-). — [b]) K0.4 B1 D2.7 G1 वासुकेर्. B1.2.4 D (except D2.5) T भगिनी. — [c]) Cf. 12[c]. Ñ V1 B (except B3) D (except D2) T G1.5.6 M5 ख्याता. — [d]) K3 G2.3 तामस्मै; B3 M (except M1.5) तस्मै तां; D1 तस्मै त्वं.

18 [a]) D5 भैक्ष्यं हि. — [b]) Ś1 शाप° (for भय°). — [c]) Ñ1.2 V1 B3 D (except Da D2.5) T1 °तायैनाम्. — [d]) G2 एवं (for एष). M1.5 transp. श्रुतः and मया.

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. except Dn1.n3 T2 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* K (except K1) Ñ1.2 V1 एलापत्रवाक्यं; G3 एलापुत्रवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 33; Ñ1.2 V1 38; B1 37; B2 D3.4m 36; D5 4; T 31; G M 21 (G2.3 23; G6 M3 22). — *S'loka no.:* Dn 19. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1616.

35

1 Ś1 K1 S (G3 with prefixed श्री) सूतः; K0.3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1.3.6.7 सौतिरु°. — [a]) Ś1 K1 ऐला°. K0 च (for तु). G1 वचनं (for तु वचः). K3 Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T1 G2.3 एलापत्रवचः श्रुत्वा. — [b]) B5 श्रुत्वा ते च; D4 ते नागाश्च; G2.3.6 नागराजो. Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 ते नागा द्विजसत्तम. — [d]) Ñ1.2 V1 Dn T1 °त्यथाब्रुवन्.

2 [b]) T1 G4 परिरक्षत. — [d]) K1 Ñ3 ह (for च).

3 [a]) M2.3 (*inf. lin.* as in text).4 ततोतीव. — [b]) D2 °तीतोभवत्तदा. — After 3[ab], B3 ins.: कश्चिदत्रैव अध्यायः ॥ सौतिरुवाच. — [c]) G4-6 M2.4 ततो (for अथ). K2 (first *visarga sup. lin.*).4 D2.4.6.7 T2 G (except G3) देवाः सुराः.

4 [a]) T2 G योक्त्रम् (G3 वे°). G2.3 °महात्मा(G3 °ना)गो. — [c]) K4 समाप्यैवं च; Ñ3 G4.5 M1.5 संस्थाप्य चैव; G1 M2-4 ते संस्थाप्य च (G1 तु). T2 संस्थाप्य चैवं तत्सर्वं; G2.3.6 संस्थाप्य च महत्कर्म. — [d]) K0.2.3 Dn1.n3 D1.3.6.7 T1 G2-5 M1 °गमत्. B3 सेंद्राः प्रांजलयस्ततः (m as in text).

5 T2 (? hapl.) om. 5[ab]. — [b]) K0.3.4 ते पितामहमब्रुवन्; G4.5 M (except M1.5) ते च (G4.5 -थ) ब्रह्माणमब्रु°.

6 [a]) K0.4 Ñ3 G5 तस्येमं; K2 °स्यैमं; K3 °स्यैनं; Ñ1.2 V1 B D T1 अस्यैतन् (Da D5 तस्यैतन्; D2 अस्यैदं); G4 अस्ये°; M1.5 तस्य तन्. G1 M मनसः. — [b]) Ś1 अथ; Ñ3 इह (for त्वम्). G1 transp. समु° and त्वम्. T2 त्वमुद्धर्तुमिहार्हसि. — [c]) K1 जननी-; B3 D5 °न्या; M (except M1.5) °न्यां. K2.4 चैव (for देव). — [d]) Ñ1.2 V1 B Da Dn D3.4.6.7 T1 हितमिच्छतः; D1 हर्षमिच्छतः; D5 M1.5 °कांक्षिणा (D5 °णां); M2.4 °कारिणं.

[illegible] देव ज्ञातीनां हितकाङ्क्षिणः ॥ ६
हितो ह्ययं सदास्माकं प्रियकारी च नागराट् ।
कुरु प्रसादं देवेश शमयास्य मनोज्वरम् ॥ ७
ब्रह्मोवाच ।
मयैवैतद्वितीर्णं वै वचनं मनसामराः ।
एलापत्रेण नागेन यदस्याभिहितं पुरा ॥ ८
तत्करोत्वेष नागेन्द्रः प्राप्तकालं वचस्तथा ।
विनशिष्यन्ति ये पापा न तु ये धर्मचारिणः ॥ ९
उत्पन्नः स जरत्कारुस्तपस्युग्रे रतो द्विजः ।
तस्यैष भगिनीं काले जरत्कारुं प्रयच्छतु ॥ १०
यदेलापत्रेण वचस्तदोक्तं भुजगेन ह ।
पन्नगानां हितं देवास्तत्तथा न तदन्यथा ॥ ११
सूत उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा स नागेन्द्रः पितामहवचस्तदा ।
सर्पान्बहूञ्जरत्कारौ नित्ययुक्तान्समादधत् ॥ १२
जरत्कारुर्यदा भार्यामिच्छेद्वरयितुं प्रभुः ।
शीघ्रमेत्य ममाख्येयं तन्नः श्रेयो भविष्यति ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

---

7 a) G2.4.5 भीतो. Ñ1.2 V1 G5 ह्यहं. M1.5 सहितोयं यदस्माकं. — b) B4 M1 स (for च). — c) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 transp. कुरु and प्रसा°. Ñ3 अस्य त्वं (for दे°). — d) D1 M2.4 शमयस्व.

8 Ś1 (with prefixed श्री) S ब्रह्मा (G4 पितामहः); K Ñ3 D2.5 पितामह उ° (K1 as in G4). — After पितामह उ°, K2.4 ins. two lines given in App. I (No. 20). — a) Ś1 Ñ1.2 V1 B (except B6) Dn D5 G2.3 मयैव तद्; M1.5 मया चैतद्. T2 मे (for वै). K1 मयैव तद्वितीर्णं वै; K2 मयि चैत° (m °तत्कथितं वै); K4 Da D1 °तद्विचीर्णं वै; D2 मयैतद्विदितं चैव; T1 मयैव तद्धि संपूर्णं; G1 मम चैं(? read वै)विद्धि विदितं; G4-6 M2-4 मयैतच्चिंतितं पूर्वं. Cd विचीर्णं. — b) B Da D4 G2.3 M3 °सा सुराः; T2 M1.5 °सा धृतं; G4 °सा पुरा. — c) Ś1 K1 ऐलाप°. — d) G1 यदत्रा°; G4.5 M2.4 यदस्य व्याहृतं.

9 b) D5 corrupt. Ś1 K1 कालप्राप्तं; Ñ3 D2 काले प्राप्तं; T2 G (except G4.5) काले प्राप्ते. Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4.6.7 T1 स्वयं; Ñ3 D2 G2-5 M तदा; B Da च तत् (B5 चरेत्) (for तथा). — c) D1.2 विनश्यं(D2 °क्ष्यं)ति च. Ś1 K1 Da1 G6 ते; D3 वै (for ये). — d) = 1. 34. 10d.

10 b) S (except T1 G1) रतः सदा. — c) Ś1 K2 D6.7 तस्यैषा; Ko.3 G1-5 M1.3 (*inf. lin.*).5 तस्यैव; B4.5 Da1 D3 तस्मै स; D4.5 T2 G6 तस्मै स्व-. Ś1 K2 D6.7 G2.5 (*sup. lin.*) भगिनी. — d) Ś1 °रोः प्रदीयतां. M1.5 प्रयच्छत.

11 a) Ś1 यदैलप°; K1 यदैलाप°. Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1 एलापत्रेण यत्प्रोक्तं; T2 G1 M1.5 एलापत्रेण तु (M1.5 च) वचः (cf. 1a); G2-6 M2-4 एलापत्रेण वचनं. — b) Ś1 T2 तदुक्तं; Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1 वचनं; G2.3 यथोक्तं; M1.5 तत्रो°; M2-4 पुरो°. G2.3 भुजगस्य तु; G6 °गोत्तम. D1 M2-4 हि (for ह). — c) G2.3.6 भुजगानां. G2 तु तद्; G3 तु यद् (for हितं). G4-6 M (except M1.5) चैव (for देवाः). — d) T2 G M1 तथा तन्; M5 तदा तन् (for तत्तथा). M2-4 तत्कुरुष्वाविचारयन् (M3 °ष्व भुजंगम).

12 Ś1 K1 S (G1.3 M1.5 om.) सूतः; Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.3.6.7 सौतिरु°. — a) Ñ V1 B1 D (except Da D2.5) T1 तु (for स). — After 12ab, Ñ2 V1 B5 (marg.) D (except Da D2.5) T1 ins.:

390* संदिश्य पन्नगान्सर्वान्वासुकिः शापमोहितः ।
स्वसारमुद्यम्य तदा जरत्कारुमृषिं प्रति ।

— c) Ś1 युक्तान् (for बहून्). Ś1 G2.3 M1.5 °त्कारोः — d) K1.2 D4 T2 G4.5 समादधान्; D2 तदाद°. D5 नित्यं युक्तान्समाददत्; G2.3 नियुक्तान्स समावदत्.

13 c) Ś1 Ko.2.4 समाख्येयं; Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1 तदाख्येयं. G1 शीघ्रमेव ममाख्यात. — d) Ñ3 ततः; Da1 G1.2 M (except M5) तन्न; D7 यन्नः; T1 G4.5 तत्र.

Colophon om. in G4.5. — *Sub-parvan:* All MSS. except T2 G4.5 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* Ko.2-4 पितामहवाक्यं; Ñ1.2 V1 जरत्कार्वन्वेषणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 34; K3 (marg. *sec. m.*) T 32; Ñ1.2 Dn3 39; B1 38; B2 D4 (marg.).5 37 (D5 ins. पंचमोध्यायः before the figure 37); D3 G2.3 24; G1 M1.2.4.5 22; G6 M3 23. — *S'loka no.:* Da1 13; Dn 14. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1630.

३६

शौनक उवाच ।

जरत्कारुरिति प्रोक्तं यत्त्वया सूतनन्दन ।

इच्छाम्येतदहं तस्य ऋषेः श्रोतुं महात्मनः ॥ १

किं कारणं जरत्कारोर्नामैतत्प्रथितं भुवि ।

जरत्कारुनिरुक्तं त्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ २

सूत उवाच ।

जरेति क्षयमाहुर्वै दारुणं कारुसंज्ञितम् ।

शरीरं कारु तस्यासीत्तत्स धीमाञ्शनैः शनैः ॥ ३

क्षपयामास तीव्रेण तपसेत्यत उच्यते ।

जरत्कारुरिति ब्रह्मन्वासुकेर्भगिनी तथा ॥ ४

एवमुक्तस्तु धर्मात्मा शौनकः प्राहसत्तदा ।

उग्रश्रवसमामन्त्र्य उपपन्नमिति ब्रुवन् ॥ ५

सूत उवाच ।

अथ कालस्य महतः स मुनिः संशितव्रतः ।

तपस्यभिरतो धीमान्न दारानभ्यकाङ्क्षत ॥ ६

स ऊर्ध्वरेतास्तपसि प्रसक्तः

स्वाध्यायवान्वीतभयक्लमः सन् ।

चचार सर्वां पृथिवीं महात्मा

न चापि दारान्मनसाप्यकाङ्क्षत् ॥ ७

ततोऽपरस्मिन्संप्राप्ते काले कस्मिंश्चिदेव तु ।

C. 1. 1664
B. 1. 40. 10
K. 1. 40. 10

36

1 Ś1 K1 S (T2 G3 with prefixed श्री) शौनकः. — a) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 ख्यातः (cf. 1. 13. 10 etc.); D4 G1 प्रोक्तः. — b) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 G1 यस्त्वया; B Da D2.4.5 त्वया यत् (by transp.). — cd) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T G (except G4.5) M1.5 तद् (for एतद्). Ñ V1 D (except Da D2.4.5) T1 transp. तस्य and श्रोतुं. M1.5 तत्र (for तस्य). T2 ऋषेर्ज्ञातुं; G5 नाम ऋषेः. G4 ऋषेर्नाम महामतेः.

2 b) Ś1 D1 नाम तत्. — c) Ñ1.2 V1 D (except Da D1.2.5) T1 G1.5 °निरुक्तिं त्वं; T2 G2.3.6 °निमित्तं स्म (T2 त्वं; G6 मे); M2.4 °नियुक्तं त्वं. M1.3.5 तत् (for त्वं). — After 2, B4 D3.4.6.7 T1 ins.:

391* तत्तस्य वचनं श्रुत्वा प्रोवाच स महाद्युतिः ।

3 D6 T2 G2 om. सूत उ°. Ś1 K1 T1 G1.3-6 M सूतः; K0.3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1.3.7 सौतिरु°. — a) M जरेति च क्षपामाहुः. — c) Ś1 K1 चारु (for का°). — d) M1.3.5 तु (for स).

4 b) T G4-6 °सेत्येतदुच्यते. — c) Ñ3 °ति प्रोक्तं (cf. 1a). — d) K2 transp. वासु° and भगि°. G2 -पतिं; G3.6 M -पतिः (for तथा).

5 b) Ñ3 G2.3 प्रहसन्; T2 G1.6 प्राह तं. G3 तथा. K1 प्राहसं शौनकस्तदा. — After 5ab, G2 ins. 392*, which is followed by 393* (cf. v. l. 6). — c) Ś1 K1 उग्रप्रभावमा°. — K3.4 Ñ2.3 (om. line 3) V1 B D (D2 om. line 3) T G1.4.5 ins. after 5: G2, after 5ab:

392* शौनक उवाच ।

उक्तं नाम यथापूर्वं सर्वं तच्छ्रुतवानहम् ।

यथा तु जातो ह्यास्तीक एतदिच्छामि वेदितुम् ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सूतः प्रोवाच शास्त्रतः ।

[Ñ3 T2 G1.2.4.5 om. शौनक उ°. — (L. 1) K3.4 Ñ3 B Da D2.5 T2 G1.2.4.5 यथावच्च (T2 G1.2.4.5 °तत्त्वं) सर्वं यत्पृष्टवानहं. — (L. 3) K3.4 B1.4 T2 G1.2.5 सौतिः प्रो°. T2 G2.4.5 शाश्वतं; G1 शाश्वतः.]

6 Ś1 K1 S (T2 G4.5 om.) सूतः; K3.4 Ñ1.2 V1 Dn D1 सौतिरु°. — K4 Ñ2.3 V1 B D T1 ins. after सूत उ° (resp. its v. l.): T2 G1.2.4.5, after 392* (cf. v. l. 5):

393* संदिश्य पन्नगान्सर्वान्वासुकिः सुसमाहितः ।

स्वसारमुद्यम्य तदा जरत्कारुमृषिं प्रति ।

[(L. 1) Ñ3 B Da D3.4.5 G1.2.4.5 शापमोहितः (for सुसमा°). — (L. 2) Cf. 1. 13. 31.]

— b) G4.5 स ऋषिः. Ś1 संश्रित°; K (except K1) B1.2.5 Da2 Dn शंसित° (Dn3 संक्षित°); cf. 1. 1. 2, 53 etc. — c) T2 शीमान् (sic). — d) K3.4 ब्रह्मचर्ये व्यवस्थितः; Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) स दाराञ्चाभ्य° (D3 °भि°). G1 अभिकांक्षति.

7 a) Ś1 K0.1.3 T2 G (except G1) M स ह्यूर्ध्व°; K2.4 Ñ V1 Dn D1 T1 स तूर्ध्व°. G1 प्रयुक्तः; G2.3 °सिक्तः. B Da D2.5 °रेता हि महात(D5 °न्त)पस्वी. — b) Ñ1.3 शीलगुणोपपन्नः; Ñ2 V1 Dn D1.3.4.6.7 T1 °भयः कृतात्मा; B5 °भयः कृशश्च; G2 °भयः समश्च. K3 B1-4 Da D2.5 G1.3 M (except M1.5) च (for सन्). — c) B Da D2.4.5 °र्वां वसुधां. K0 जितात्मा; K3 यता°. — d) K0.2 (m as in text).3.4 T2 G6 M2.3 अभि-; Ñ1.2 V1 Dn2 अधि-; G2.3 हि (for अपि). Ś1 K1.3.4 Da Dn2 D1.4 अकांक्षत; K2 °क्षतां; G6 °क्षयत्. — After 7, G4.5 ins. an

C. 1. 1654
B. 1. 40. 10
K. 1. 40. 10

परिक्षिदिति विख्यातो राजा कौरववंशभृत् ॥ ८
यथा पाण्डुर्महाबाहुर्धनुर्धरवरो भुवि ।
बभूव मृगयाशीलः पुरास्य प्रपितामहः ॥ ९
मृगान्विध्यन्वराहांश्च तरक्षून्महिषांस्तथा ।
अन्यांश्च विविधान्वन्यांश्चचार पृथिवीपतिः ॥ १०
स कदाचिन्मृगं विद्ध्वा बाणेन नतपर्वणा ।
पृष्ठतो धनुरादाय ससार गहने वने ॥ ११
यथा हि भगवान्रुद्रो विद्ध्वा यज्ञमृगं दिवि ।
अन्वगच्छद्धनुष्पाणिः पर्यन्वेषं ततस्ततः ॥ १२
न हि तेन मृगो विद्धो जीवन्गच्छति वै वनम् ।
पूर्वरूपं तु तन्नूनमासीत्स्वर्गगतिं प्रति ।
परिक्षितस्तस्य राज्ञो विद्धो यन्नष्टवान्मृगः ॥ १३
दूरं चापहृतस्तेन मृगेण स महीपतिः ।
परिश्रान्तः पिपासार्त आससाद मुनिं वने ॥ १४
गवां प्रचारेष्वासीनं वत्सानां मुखनिःसृतम् ।
भूयिष्ठमुपयुञ्जानं फेनमापिबतां पयः ॥ १५
तमभिद्रुत्य वेगेन स राजा संशितव्रतम् ।
अपृच्छद्धनुरुद्यम्य तं मुनिं क्षुच्छ्रमान्वितः ॥ १६
भो भो ब्रह्मन्नहं राजा परिक्षिदभिमन्युजः ।
मया विद्धो मृगो नष्टः कच्चित्त्वं दृष्टवानसि ॥ १७
स मुनिस्तस्य नोवाच किंचिन्मौनव्रते स्थितः ।
तस्य स्कन्धे मृतं सर्पं क्रुद्धो राजा समासजत् ॥ १८
धनुष्कोट्या समुत्क्षिप्य स चैनं समुदैक्षत ।
न च किंचिदुवाचैनं शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ १९

---

additional colophon: इत्यास्तिके (G4 interp. पर्वणि) द्वाविंशोध्यायः.

8 c) D2 M (except M5) परीक्षि°. Ś1 K1 Ñ3 परिक्षिद्वरेणासीत्; K0.2 परि(K2 °री)क्षिद्वनेरासीत्; K3.4 B Da D2.4.5 G4.5 परी(B1–4 D4 °रि)क्षिदिति नामासीत्; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 परीक्षिन्नाम राजासीत्. — d) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 ब्रह्मन् (for राजा). K3 Ñ1 °वंशधृक्; K4 °कृत्; Ñ2 V1 B D T1 G4.5 °जः.

9 b) K0.2.3 विभुः; Ñ V1 B D T1 G1–3 M युधि (for भुवि). — After 9ab, T2 G6 ins. 394*. — c) Ñ3 स तथा; G6 पांडुस्तु (for ब°). G1 मृगयासक्तः. — d) M1.3.5 पुरेव प्र°. — D3 G1.2.4.5 ins. after 9: T2 G6 after 9ab:

394* तथा विख्यातवाँल्लोके परिक्षिदभिमन्युजः ।

10 b) M2.4 तदा. — c) Ś1 °धांस्त्वन्यान्; K2.4 B6 °धान्वध्यान्; Dn1 D7 G2 °धानन्यान्. — d) D5 तथा च; G6 जघान (for च°).

11 a) B4 M1.5 मृगान्. T2 G4.5 घोरं (for विद्ध्वा). — b) M1.5 गतप°. K4 Ñ V1 B D (except D5) बाणेनानत°; T1 °नानतिदारुणा; T2 G4.5 विध्वा तीक्ष्णेन पत्रिणा. — d) Ś1 K1 D5 चचार; D3.6.7 स राजा (for स°).

12 a) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 यथैव. G2.3 पुरा यथा हि भगवान्. — b) G2.3 °गं प्रति. — d) Ś1 K G1–3.6 M1–4 पर्यन्वेषंस्त(K3 °ष्टुं त)तस्ततः; Ñ1.2 V1 B D T1 °न्वेष्टुमितस्ततः (B1m °न्वेषाश्रित°; D5 °न्वेषश्रित°); G4.5 °न्विष्यंस्तत°; M5 पयसेपस्तत° (sic).

13 a) G2.3 M (except M1.5) स हि. — b) K3 नैव ते; K4 Ñ V1 B D G4.5 वै वने; G2.3 वै स्वयं. — K0 om. 13cdef. — c) K3.4 °दृष्टं; Ñ3 पूर्ण°; D7 पूर्वं रूपं. Ś1 तद्वीर्यं; Ñ2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 तत्तूर्णं; G2.3 M तस्या(M1.5 °त्रा)सीत्. T2 G1.4–6 अभूत(G1 अपूर्वं)पूर्वं (G6 °र्वंस्) तत्रा(G4.5 °स्वा)सीत्. — d) Ñ1.2 V1 Dn D1.6.7 T1 सोगात्; T2 G M राज्ञः (for आसीत्). — e) Ñ V1 B D T1 परिक्षितो (D5 °क्षिष्टो) नरेंद्रस्य (D3 परीक्षिता नरेंद्रेण); T2 G1–3.6 M1.5 परीक्षिता (G6 °तो) महाराज्ञा (G6 °ज्ञो); G4.5 M2–4 पांडवेयस्य ब्रह्मर्षेः.

14 a) G2.3 त्वप°; G4.5 चापि हृतस्. — cd) G4.5 °सार्तस्त्वास°.

15 a) G2.3 °ष्वालीनं. — b) D5 मुखनिर्गतं; G2.3 अभिनिः°. — c) Ś1 K1 Da D3.5.7 T2 °भुंजानं. — d) G (except G2.3) फेनं वै.

16 D2 om. 16ab. — a) B5 तमभिप्रेत्य; M5 तदभिश्रु°. — b) G4.5 स ऋषिं. Ś1 संश्रित°; K (except K1) Dn1.n2 D1 T1 शंसि(K4 °शि)त° (cf. 1. 1. 2, 53 etc.). Ś1 K1 om. 16cd. — d) T2 G1 तमृषिं; Ñ3 (*inf. lin. sec. m.* as in text) G2–6 M (except M1.5) तं मृगं. K2 Da1 कृच्छ्रमास्थितं (Da1 °श्रितः); D2 क्षुत्तृषा°; D5 क्षुत्सम°.

17 Before 17, B3 D4 ins. परीक्षिदुवाच. — a) G1 ब्राह्मण राजाहं. — d) K1.2 Ñ1.2 V1 B D (except Da D2.6) T1 M1.5 तं (for त्वं).

18 Before 18, B3 ins. सौतिरु°; D4m सूत उ°. — a) Ś1 किं च नोवाच; Ñ1.2 V1 D (except Da D1.2.6) T1 तं तु नो°; M तं न चो°. — b) Ś1 तस्य (for किंचित्). Ś1 K3 °व्रताम्वितः; M1.5 °व्रतस्थितः. — d) K2.4 B4 Dn3

स राजा क्रोधमुत्सृज्य व्यथितस्तं तथागतम् ।
दृष्ट्वा जगाम नगरमृषिस्त्वास्ते तथैव सः ॥ २०
तरुणस्तस्य पुत्रोऽभूत्तिग्मतेजा महातपाः ।
शृङ्गी नाम महाक्रोधो दुष्प्रसादो महाव्रतः ॥ २१
स देवं परमीशानं सर्वभूतहिते रतम् ।
ब्रह्माणमुपतस्थे वै काले काले सुसंयतः ।
स तेन समनुज्ञातो ब्रह्मणा गृहमीयिवान् ॥ २२
सख्योक्तः क्रीडमानेन स तत्र हसता किल ।
संरंभी कोपनोऽतीव विषकल्प ऋषेः सुतः ।
ऋषिपुत्रेण नर्मार्थं कृशेन द्विजसत्तम ॥ २३
तेजस्विनस्तव पिता तथैव च तपस्विनः ।
शवं स्कन्धेन वहति मा शृङ्गिन्गर्वितो भव ॥ २४
व्याहरत्स्वृषिपुत्रेषु मा स्म किंचिद्वचो वदीः ।
अस्मद्विधेषु सिद्धेषु ब्रह्मवित्सु तपस्विषु ॥ २५
क्व ते पुरुषमानित्वं क्व ते वाचस्तथाविधाः ।
दर्पजाः पितरं यस्त्वं द्रष्टा शवधरं तथा ॥ २६

C. 1. 1655
B. 1. 40. 31
K. 1. 40. 31

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

D1-3.5-7 T1 G M3-4 °सृजत्; M1.5 समुत्सृ° (cf. v. l. 1. 37. 8).

19 a) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 transp. धनु° and समु°. B5 G2.3 समाक्षिप्य; T2 समुकृत्य (sic). — b) D6 G (except G6) न चैनं. K3 Ñ1.2 V1 B D (except Da D5.6) T1 समुपैक्षत; G1-3 M (M3 *inf. lin.*) समवै° (G3 °वे°). — c) Ñ V1 B Da Dn D1.7 न स; D4 न हि; D6 नासौ; T1 स न. — G3 om. 19d–21c.

20 G3 om. 20 (cf. v. l. 19). — c) G4-6 नगरीं. — d) K1 ऋषिरास्ते; Ñ1.2 V1 B D T1 °स्त्वासीत् (D2 °रासीत्; D5 तं दृष्ट्वा ते). G4.5 तथाविधः. K2m D2.6 T2 G2.6 M5 च (for सः). — Dn D1 (om. line 1).3 (in reverse order).4 (om. line 1).6.7 T1 (om. line 1) ins. after 20:

395* न हि तं राजशार्दूलं क्षमाशीलो महामुनिः ।
स्वधर्मनिरतं भूपं समाक्षिप्तोऽप्यधर्षयत् ।
[D4 न (for स्व-).]

K (except K1) Ñ1.3 V1 B Da D2 G (except G3.6) ins. after 20: Dn D1.4.6.7 T1, after 395*: D3, after line 1 of 395*:

396* न हि तं राजशार्दूलस्तथा धर्मपरायणम् ।
जानाति भरतश्रेष्ठस्तत पुनमधर्षयत् ।

21 G3 om. 21abc (cf. v. l. 19). — a) Ś1 K1.4 रोषण°; K3 रोषेण° (for तरु°). — b) Ś1 K D5 गत्रि जातो (for तिग्म°). G4.5 °यशाः. — c) Ś1 G2 महाक्रुद्धो; K (except K1) °तेजा. — d) K (except K1) °दोतिकोपनः; Da °दो महातपाः.

22 a) K0 M4 सदैवं; K2 G1 °दैव; D2 G4 °देव. Ś1 K (except K4) Ñ3 D3.6.7 परमेशानं; Ñ2 V1 Dn D1 T1 °मासीनं; G1.4 वर°; G2 पशु°; G3 पति°. — d) Ś1 यतव्रतः; K1 द्विजोत्तमः; D5.7 तु सं°. — f) Ś1 K1.2 ब्रा(K2 ब्र)ह्मणो. Ś1 Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) S °मेयिवान्; Ñ3 °मेधिना.

23 b) G (except G4.5) सहसा किल. D5 सततं वसता किल (m as in text). — c) Ñ2 V1 Dn D1.3.5-7 T2 G2.3.6 M1.2.5 संरंभात्; B Da D2 G1 °रब्धः. — d) K (except K1) Ñ1.2 V1 D (except D5) T1 मुनेः. M1.3 ins. तु before ऋषेः. — After 23cd, K2.4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 G1.2 ins.:

397* उद्दिश्य पितरं तस्य यच्छ्रुत्वा रोषमाहरत् ।
[K2 भरतस्तस्य. K2.4 तत्; Dn D1.3.7 T1 यः (for यत्).]

— e) K3 ऋषेः; Ñ1 सखि- (for ऋषि-). Ś1 K1.2 B3 Da1 धर्मार्थं; Ñ2 V1 Dn D1-3.7 धर्मार्थे; Ñ3 धर्मात्मा; T1 कर्मा°; T2 G (except G4.5) तत्वा°. — f) Ñ3 Da D4 G2.3.6 °सत्तमः.

24 Before 24, Ś1 Ñ2.3 V1 B3-5 D (except Da D2.5) T1 ins. कृश उ°. — b) K (except K1) तथा चैव. D3.6.7 यशस्विनः. — c) Ś1 K0.1 M1.5 शावं (M5 °पं) (!); K3.4 सर्पं. K3 transp. स्कंधे° and वह°. — d) T1 मादितो (for गर्वि°).

25 a) K1 °पुत्रेण; K4 Ñ3 °रनृषिपुत्रेषु (Ñ3 °ण). — b) Ñ3 S मा च (G2.3 न च; M1.5 as in text). B1.3-5 Da व(B4 त)दोत्तरं; Ñ1.2 V1 B2 Dn D1.3.4.6.7 T वद; D2 G2.3.6 °दत्; D5 °दीत्; M1.3 ब्रवीः; M5 ब्रवीत्. K1 मा स्म किंचिद्धि चाब्रवीः.

26 b) Ś1 T G1.2 M क्व च. M (except M1.5) वादास्तथा°. — cd) Ñ3 G2.3 यस्त्वं. K3 T G M1.3.5 दृष्ट्वा. Ñ1.2 V1 B D (for D5 see below) द्रष्टा (D3.6.7 दृष्ट्वा) यस्त्वं (by transp.). Ś1 K1 शावपरं; K0.2-4 शववहं; M1 शाव°; M2.4 शावधनुं; M5 शाप°. Ñ3 G3.6 तदा. D5 तत्तेजपितरं यंस्त्व (sic) दृष्ट्वा शवधरस्तथा. — After 26, Ñ2 V1 B4 D (except Da D2.5) ins.:

३७

C. 1. 1690
B. 1. 41. 1
K. 1. 41. 1

सूत उवाच ।
एवमुक्तः स तेजस्वी शृङ्गी कोपसमन्वितः ।
मृतधारं गुरुं श्रुत्वा पर्यतप्यत मन्युना ॥ १
स तं कृशमभिप्रेक्ष्य सूनृतां वाचमुत्सृजन् ।
अपृच्छत कथं तातः स मेऽद्य मृतधारकः ॥ २
कृश उवाच ।
राज्ञा परिक्षिता तात मृगयां परिधावता ।
अवसक्तः पितुस्तेऽद्य मृतः स्कन्धे भुजंगमः ॥ ३
शृङ्ग्युवाच ।
किं मे पित्रा कृतं तस्य राज्ञोऽनिष्टं दुरात्मनः ।
ब्रूहि त्वं कृश तत्त्वेन पश्य मे तपसो बलम् ॥ ४
कृश उवाच ।
स राजा मृगयां यातः परिक्षिदभिमन्युजः ।
ससार मृगमेकाकी विद्ध्वा बाणेन पत्रिणा ॥ ५
न चापश्यन्मृगं राजा चरंस्तस्मिन्महावने ।
पितरं ते स दृष्ट्वैव पप्रच्छानभिभाषिणम् ॥ ६
तं स्थाणुभूतं तिष्ठन्तं क्षुत्पिपासाश्रमातुरः ।
पुनः पुनर्मृगं नष्टं पप्रच्छ पितरं तव ॥ ७
स च मौनव्रतोपेतो नैव तं प्रत्यभाषत ।
तस्य राजा धनुष्कोट्या सर्पं स्कन्धे समासृजत् ॥ ८

398* पित्रा च तव तत्कर्म नानुरूपमिवात्मनः ।
कृतं मुनिजनश्रेष्ठ येनाहं भृशदुःखितः ।
[(L. 2) B4 कृतरूपं पितुश्चैव ये°.]

Colophon om. in Da1. — *Sub-parvan:* All MSS. except Da1 Dn2.n3 T आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ1.2 V1 add परिक्षिदुपाख्याने. — *Adhy. name:* K (except K1) कृशवाक्यं; G2 मृगान्वेषणं; G3 शेपं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 35; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 33; Ñ1.2 V1 Dn3 40; B1 39; B2 D4 (marg.).5 38 (D5 reads षष्ट अध्याय: before 38); G M 23 (G2.3 25; G6 M3 24). — *S'loka no.:* Ñ3 31; Dn1 33; Dn2.n3 32.

37

1 Ś1 K1 S (M2.4 om; T2 G3 with prefixed श्री) सूतः; Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.3.6.7 सौतिरु°. — [a]) M2.4 तु (for स). — [b]) D5 °समन्वितं; G1 परमकोपनः. Ś1 K शृंग्या(Ś1 K1.2 °गी; Ko °गा)क्षेपसमन्वितं. — [c]) Ś1 K1.2 मृतहारं; K3 शव°; D5 मृतावहं; G4.5 °भारं (cf. v. l. 2). Da °रुं दृष्ट्वा. — [d]) G4.5 °तप्यन्महामनाः.

2 [a]) T2 (before corr.) M4 °प्रेत्य. — [b]) Ñ3 वाक्यमु°. — [c]) Ñ1.2 V1 D (except Da D4) T1 अपृच्छत्तं. — [d]) Ś1 K2 Da2 G1.2.6 समेत्य. Ś1 K1 मृतहारकः (cf. v. l. 1). B4 सखे मे मृतवाहकः (m as in text); D3 G4.5 सर्वभूतहिते रतः; D5 शंस मे मृतहारकः. — After 2, D3 T2 G (except G3.6) ins.:

399* अनन्यचेताः सततं विष्णुं देवमतोषयत् ।
वन्यान्नभोजी सततं मुनिर्मौनव्रते स्थितः ।
एवंभूतः स तेजस्वी स मेऽद्य मृतधारकः ।
[Cf. v. l. 16.—(L. 3) G1.2.5 सखे (for स मे). Latter half = 2[d].]

3 Ś1 K1 S om. उवाच. B3 reads 3, 4 in marg. — [a]) K2 तत्र; M1.5 तं तु (for तात). — [d]) Ñ3 T2 G4-6 M1.5 कंठे (for स्कन्धे).

4 Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) Ñ3 S (except T1) तात (for तस्य). — [b]) K1 राज्ञो दुष्टं. G4.5 राज्ञे—°त्मने. — [c]) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T1 तत् (for त्वं).

5 Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) Ś1 K1 D6 मृगयायां वै; T2 G1-3 M1.3.5 °याशीलः. — [d]) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 °न शीघ्रगं.

6 [a]) G1 °श्यन्महातेजा. — [b]) T2 स च; G1 मृगं (for चरन्). Ś1 तपोवने. — [c]) G3 °रं तव. T2 °रं ते वै दृष्ट्वाथ. — [d]) K3 Dn3 D5.6 T1 G6 M1.5 °भाषणं. G2.3 पप्रच्छ न बभाष तं.

7 [a]) M1.5 मौनव्रते च (M5 °न) ति°. — [b]) G (except G2.3) M1-3 °श्रमान्वितः. — [d]) G1 °रं तदा.

8 [a]) G2.3 °व्रतो वाचा. — [b]) K1 D5 G1 न चैनं; T2 G6 वचो न; G2.3 M1.5 न च तं. — [d]) Ñ3 G6 मृतं सर्पं; D1 सर्पं स्कंधम्; D2 मृतं स्कंधे; G4.5 कंठे सर्पं. Ś1 K1 Ñ1.2 V1 B (except B4) Dn2 D4 T2 समासजत्; D1 G6 अवा°; M4 समुत्सृ° (cf. v. l. 1. 36. 18).

9 [a]) G6 स्कंधे तव. Ñ V1 B1 D T1 पिता सोपि

शृङ्गिंस्तव पिताद्यासौ तथैवास्ते यतव्रतः ।
सोऽपि राजा स्वनगरं प्रतियातो गजाह्वयम् ॥ ९

सूत उवाच ।

श्रुत्वैवमृषिपुत्रस्तु दिवं स्तब्ध्वेव* विष्ठितः ।
कोपसंरक्तनयनः प्रज्वलन्निव मन्युना ॥ १०
आविष्टः स तु कोपेन शशाप नृपतिं तदा ।
वार्युपस्पृश्य तेजस्वी क्रोधवेगबलात्कृतः ॥ ११

शृङ्ग्युवाच ।

योऽसौ वृद्धस्य तातस्य तथा कृच्छ्रगतस्य च ।
स्कन्धे मृतमवास्राक्षीत्पन्नगं राजकिल्बिषी ॥ १२
तं पापमतिसंक्रुद्धस्तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
आशीविषस्तिग्मतेजा मद्वाक्यबलचोदितः ॥ १३
सप्तरात्रादितो नेता यमस्य सदनं प्रति ।
द्विजानामवमन्तारं कुरूणामयशस्करम् ॥ १४

सूत उवाच ।

इति शप्त्वा नृपं क्रुद्धः शृङ्गी पितरमभ्ययात् ।
आसीनं गोचरे तस्मिन्वहन्तं शवपन्नगम् ॥ १५
स तमालक्ष्य पितरं शृङ्गी स्कन्धगतेन वै ।
शवेन भुजगेनासीद्भूयः क्रोधसमन्वितः ॥ १६
दुःखाच्चाश्रूणि मुमुचे पितरं चेदमब्रवीत् ।
श्रुत्वेमां धर्षणां तात तव तेन दुरात्मना ॥ १७
राज्ञा परिक्षिता कोपादशपं तमहं नृपम् ।
यथार्हति स एवोग्रं शापं कुरुकुलाधमः ॥ १८
सप्तमेऽहनि तं पापं तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
वैवस्वतस्य भवनं नेता परमदारुणम् ॥ १९
तमब्रवीत्पिता ब्रह्मंस्तथा कोपसमन्वितम् ।

C. 1. 1710
B. 1. 41. 19
K. 1. 41. 20

(D2.5 °ताद्यापि); B2.4.5 °सौ च; T2 G2.3.6 °ता चासौ; G1 M °ता सौम्य (M1.5 तत्र); G4.5 °थासौ. — b) D2 घृतव्रतः. — d) Ñ2 V1 D (except Da D2.4) T1 प्रस्थितो (D5 प्रतीधं) गजसाह्वयं.

10 Ś1 K1 S (M1.5 om.) सूतः; Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.3.7 सौतिरु°. — a) K (except K1) Ñ3 D5 G4–6 M1.5 एतद्; T2 एव (for एवम्). Ś1 Ko.1 G3 M2–4 स; Ñ3 च; D5 T2 G3 M1.5 -स्य; G1 सन् (for तु). G6 ऋषितः सख्युः. — b) Ś1 K1 G3–5 M स्तब्धेव. Ko दिवं तद्वत्वेव धिष्ठितः; K2 दिवं भूत्वेव धिष्ठिते; K3 दिदृक्षुश्चाधितस्थिवान्; K4 त्रिधक्षुश्चापि धि°; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 शवं स्कंधे प्रतिष्ठितं; Ñ3 स दिवंस्तव°; B Da D2.4 भृशं स्तब्धेव तस्थिवान्; D5 वाचं तस्य च तिष्ठतः; T2 वाचं तत्रैव वि°; G1 शवं स्कंधेवतिष्ठति; G2 वचस्तब्ध्वैव विस्मितः; G6 वचः स्तब्ध्वा च वि°. — d) G1 M2–4 तेजसा; G2.3 वह्निना (for मन्यु°).

11 a) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 हि (for तु). — d) Ś1 K क्रोधाद्दे(Ko.1 °द्दे)व°; T2 G2.3.6 M1.5 °समन्वितः; M2–4 क्रोधेन च ब°.

12 Ś1 K1 S om. उवाच. — b) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5.6) T1 ह (for च). — c) K1 मृतं स्कंधे; G1.2.4 कंठे मृतम्. Ś1 K1 Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T1 समास्रा°; K2 G5 इवास्रा°; T2 इदं स्रा°.

13 a) D5 तमेवम्. K (except K1) B5 D2 G3 अभिसं°. — b) = 19^{b}. Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 पन्नगेश्वरः. — d) Ko.2.4 B4 D5 °नोदितः.

14 c) D5 विप्राणाम°. — After 14, B3 ins. an additional colophon, while Ko.4 ins.:

400* नो चेत्ततस्तक्षकोऽपि यास्यते यममन्दिरम् ।

15 Ś1 missing. Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D3.6.7 सौतिरु°; K1 S (G3 om.) सूतः. — a) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4.6.7 T1 -तिसंक्रुद्धः; B Da भृशं शृंगी (B1 क्रुद्धः); B4 m D2 नृपं शृंगी. — b) B2–5 Da D2 क्रुद्धः पि°. K2–4 Ñ1.2 V1 B1 D (except Da D2.3.5) T G5 अभ्यगात्; G2.3 अध्ययं. — c) Ñ1.2 V1 B D गोव्रजे; T1 °व्रतः. — d) Ś1 K1 M1.3.4 शाव°; M5 शाप°.

16 a) G4.5 स तमालोक्य; G6 वृद्धमालोक्य; M1.5 समालक्ष्याथ. — D5 (? hapl.) om. 16^{b}–17^{a}. — c) Ś1 K1.4 M1 शावेन; M5 शापे°. — d) Ñ1.3 भृशं (for भूयः). Ñ2 V1 B D (D5 om.) T1 °समाकुलः; Ñ3 G2.3 कोप°; G4.5 °वशं गतः; M1.3 (*inf. lin.* as in text).5 शोक°. — After 16, G1 repeats lines 1 and 3 of 399* (cf. v. l. 2).

17 a) D5 om. 17^{a} (cf. v. l. 16). K1.3 G4.5 om. च. — b) Ś1 K1 °रं चैवम°; D5 चेदं वचनम°; M4 वचनं चेदम°. — After 17^{b}, T3 G1–3 M2–4 ins. शृंगी. — d) K4 कृतां; G6 राज्ञा (for तव).

18 ab) M1.5 °पं तं महानृपं. G6 कोपात्तमशपं तात राजानं दुष्टचेतसं. — c) Ś1 K1 यद्; G2.3 तथा (for यथा). T2 G तथा (G1 नृपं; G3 सदा) चोग्रं; M1.5 स एवोग्रः; M2 सदेवो° (for स ए°). — d) T3 G6 शसः कु°.

19 D7 om. 19^{ab}. — b) = 13^{b}. — After 19^{ab}, G1 ins. सूतः, while M (except M1.5) repeat 13^{cd}.

C. 1. 1711
B. 1. 41. 20
K. 1. 41. 21

न मे प्रियं कृतं तात नैष धर्मस्तपस्विनाम् ॥ २०
वयं तस्य नरेन्द्रस्य विषये निवसामहे ।
न्यायतो रक्षितास्तेन तस्य पापं न रोचये ॥ २१
सर्वथा वर्तमानस्य राज्ञो ह्यस्मद्विधैः सदा ।
क्षन्तव्यं पुत्र धर्मो हि हतो हन्ति न संशयः ॥ २२
यदि राजा न रक्षेत पीडा वै नः परा भवेत् ।
न शक्नुयाम चरितुं धर्मं पुत्र यथासुखम् ॥ २३
रक्ष्यमाणा वयं तात राजभिः शास्त्रदृष्टिभिः ।
चरामो विपुलं धर्मं तेषां चांशोऽस्ति धर्मतः ॥ २४
परिक्षित्तु विशेषेण यथास्य प्रपितामहः ।
रक्षत्यस्मान्यथा राज्ञा रक्षितव्याः प्रजास्तथा ॥ २५
तेनेह क्षुधितेनाद्य श्रान्तेन च तपस्विना ।
अजानता व्रतमिदं कृतमेतदसंशयम् ॥ २६
तस्मादिदं त्वया बाल्यात्सहसा दुष्कृतं कृतम् ।
न ह्यर्हति नृपः शापमस्मत्तः पुत्र सर्वथा ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

— c) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 G6 सदनं; M1.5 नगरं.

20 Before 20, K0.4 ins. शमीक उ°; B3 D4 (marg.) सौतिरु°; T2 G3.6 M (except M1.5) सूतः. — a) D3.6 मुह्यं; D7 मह्यं (for ब्रह्मन्). — b) Cf. 16a. D5 क्रोधस°. — After 20ab, K3 Ñ V1 B D (except D5) ins. शमीक उ°; T1 शमीकः. — After 20, K0.4 ins. a passage of six lines given in App. I (No. 21).

21 c) G1.4.5 M3.4 न्यायेन. G1-3 °तास्तात. — d) D4 transp. तस्य and पापं. Ś1 K1.4 B4.5 Da D2.6 T2 G (except G4.5) शापं.

22 b) B2 Da D2 तु; T2 G (except G1) अपि (for हि). T1 °धैः सह. — After 22, G (except G3.6) ins. 402* (cf. v. l. 26), all om. line 3.

23 a) Ś1 K1 यतो रा°. Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 न संरक्षेत्. — b) Ñ1.2 V1 B D T1 G1 नः (G1 वै) परमा भवेत् (D5 वै नः सदा भ°). G2 (*inf. lin.* as in text) प्रजा वै नः पराभवत्. — c) K (except K1) Da1 M (except M1.5) °यामश्च°.

24 b) Ś1 K1 शस्त्रवृष्टि(K1 °त्ति)भिः; Ñ1.2 V1 B D (except D5) धर्मदृ°. — c) K2.4 Ñ3 T G1.4.5 M1.2.4.5 चराम; G2.3 M3 °मि. — d) K3.4 B Da D2 om. च. G1 तु (for च). Ñ V1 D (except Da D2; D5 corrupt) T G2.3.6 M1.5 भागोस्ति (M1.5 °स्तु). — After 24, Ñ1.2 V1 B D T1 ins.:

401* सर्वथा वर्तमानस्य राज्ञः क्षन्तव्यमेव हि ।
[Cf. 22. — B Da D2.4.5 °मानानां राज्ञां.]

25 c) Ñ1.2 V1 B D तथा. Ś1 K यथान्यायं (K1 °य्यं). M1.5 रक्षत्वस्मांस्तथा राज्ञो. — d) K0.2-4 D5 इति; Ñ1.2 V1 B Dn D3.4.6.7 M1.5 विभो (for तथा). Ś1 K1 रक्षितव्यः (K1 °व्यं) पिता त्विति; Da D1 °व्या प्रजा विभो; D2 °व्यास्तथा विभो.

26 a) T2 G4.6 M क्षुधितेनै(M2.4 °ने)त्य; G2.3 °तेनेत्थं. — b) K0.3.4 च यशस्विना; B1 च तर° (m as in text); S (except T1 G5) मृगलिप्सुना (G6 °प्सया). — c) K0.2.4 D5 पापमिदं; K3 Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 G5 कृतं मन्ये; D2 कृतं बाल्यान्; T2 M1.5 कृतमिदं; G2.3.6 कृतं तात. — d) K3 D2 पापम्; Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 G5 व्रतम्; T2 G2.3.6 ध्रुवम् (for कृतम्). Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 G5 इदं मम; D2 G2.3 न संशयः (for असं°). M1.5 कर्म नैवात्र संशयः. — K3.4 (om. line 6) Ñ (Ñ1 om. line 4) V1 B D T1 ins. after 26: G (except G3.6; all om. line 3), after 22:

402* अराजके जनपदे दोषा जायन्ति वै सदा ।
उद्वृत्तं सततं लोकं राजा दण्डेन शास्ति वै ।
दण्डात्प्रतिभयं भूयः शान्तिरुत्पद्यते तदा ।
नोद्विग्नश्चरते धर्मं नोद्विग्नश्चरते क्रियाम् ।
राज्ञा प्रतिष्ठितो धर्मो धर्मात्स्वर्गः प्रतिष्ठितः । [5]
राज्ञो यज्ञक्रियाः सर्वा यज्ञाद्देवाः प्रतिष्ठिताः ।
देवाद्वृष्टिः प्रवर्तेत वृष्टेरोषधयः स्मृताः ।
ओषधिभ्यो मनुष्याणां धारयन्सततं हितम् ।
मनुष्याणां च यो धाता राजा राज्यकरः पुनः ।
दशश्रोत्रियसमो राजा इत्येवं मनुरब्रवीत् । [10]

[(L. 1) G1.2.4.5 दोषो जायेत वै तदा. — (L. 2) K3 Da1 D1 G1.2.4.5 उद्धृतं. G1.2.4.5 °जा धर्मेण. — (L. 4) G1.2.4.5 राज्ञा प्रवर्तते धर्मो नोद्विग्नश्चरते प्रजाः. — (L. 5) K3 B1-4 Da D4.5 प्रवर्तते; K4 B5 D2 °वर्त्यते; D1.3 °वर्तितो (for प्रतिष्ठितो). — (L. 8) B4 Da D4.5 धारयेत्; G1.2.4.5 जायते. — (L. 10) D3 सुखदः श्रोत्रियो राजा; G1.2.4.5 सुदुःखः श्रोत्रियः सोम (G1 साम; G4 सोम्य).]

— After 402*, K3.4 Ñ3 B Da D2.4 repeat 26cd; while

३८

शृङ्ग्युवाच ।
यद्येतत्साहसं तात यदि वा दुष्कृतं कृतम् ।
प्रियं वाप्यप्रियं वा ते वागुक्ता न मृषा मया ॥ १
नैवान्यथेदं भविता पितरेष ब्रवीमि ते ।
नाहं मृषा प्रब्रवीमि स्वैरेष्वपि कुतः शपन् ॥ २
शमीक उवाच ।
जानाम्युग्रप्रभावं त्वां पुत्र सत्यगिरं तथा ।
नानृतं ह्युक्तपूर्वं ते नैतन्मिथ्या भविष्यति ॥ ३
पित्रा पुत्रो वयःस्थोऽपि सततं वाच्य एव तु ।
यथा स्याद्गुणसंयुक्तः प्राप्नुयाच्च महद्यशः ॥ ४
किं पुनर्बाल एव त्वं तपसा भावितः प्रभो ।
वर्धते च प्रभवतां कोपोऽतीव महात्मनाम् ॥ ५
सोऽहं पश्यामि वक्तव्यं त्वयि धर्मभृतां वर ।
पुत्रत्वं बालतां चैव तवावेक्ष्य च साहसम् ॥ ६
स त्वं शमयुतो भूत्वा वन्यमाहारमाहरन् ।
चर क्रोधमिमं त्यक्त्वा नैवं धर्मं प्रहास्यसि ॥ ७
क्रोधो हि धर्मं हरति यतीनां दुःखसंचितम् ।
ततो धर्मविहीनानां गतिरिष्टा न विद्यते ॥ ८

C. 1. 1732
B. 1. 42. 8
K. 1. 42. 8

Ñ2 V1 Dn D1.7 T1 G4.6 repeat 26: a further indication of the spurious character of the passage.

27 ^{a}) K3 Ñ2.3 V1 B D (except D5) T1 कस्मात्. Ko.2.4 एतत् (for इदं). G2.3 °दं कृतं. — ^{d}) G1 स मत्तः; G3 रक्षिता (for असत्तः). T सर्वदा. — After 27, Ko.4 ins. four lines given in App. I (No. 22).

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. except Dn3 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* Ko.2.4 ऋषिशापदानं; Ñ1.2 V1 G2.3 परिक्षिच्छापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1m 48; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 34; Ñ1.2 V1 Dn3 41; D4m 39; D5 7; G M 24 (G2.3 26; G6 M3 25). — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 Dn1.n2 33; Dn3 32. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1694.

38

1 Ś1 K1 S (M4 with prefixed श्रीः) शृंगी. — ^{a}) Ś1 यद्येदं (sic); Ko G2.3 यदेतत्; K1 यद्येवं. — ^{c}) B4 विप्रियं वा प्रि°. Ko.2.4 D6 T2 G2.3.6 M1.3 अपि. — ^{d}) D5 G2.4.5 प्रागुक्ता (D5 °क्तं). Ñ1.2 V1 B D T1 भवेत्; G2.3.6 मम (for मया).

2 ^{a}) D3.6.7 न चान्य°; T2 G1.6 °न्यथा तत्; G5 °न्यथावत्; M2.4 °न्यथैवं. G2.3 याव(G3 यत्व)दुक्तं तु भवता. — ^{b}) Ko.2.4 B3.4.5m D5 T2 G पितरेतद् (G2.3 पुनरेव); M1.5 °रेवं. — ^{c}) T1 न हि (for नाहं). D4 °हं वृथा. Ñ1.2 V1 B D2-7 T1 ब्रवीम्येवं. — ^{d}) D2 संरब्धोपि; D8 स्वैरं वापि. Ś1 K D5 कुतोन्यथा.

3 Ś1 D6 S om. उवाच. — ^{a}) G2 M2 °प्रतापं. M (except M2) त्वा. — ^{b}) K3 Ñ1.2 V1 B D T1 M तात; T2 G2.3.6 तव (for पुत्र). T G2.3.6 सत्यां गिरं. — ^{c}) K3 Ñ1.2 V1 B D च (for हि).

4 ^{a}) Ñ3 B1.3.4.5 D2.4 G5 °युक्तश्च; B3 Da D6 G4 °युक्तस्तु (for °संयुक्तः).

5 ^{a}) G2.3 किं बाल एव त्वं वत्स. — ^{b}) K3 द्योतितप्रभः; G1 भावितात्मना. K2.4 D3 प्रभुः; Ñ1.2 V1 B1.2m Dn D1.3.4.6.7 T1 सदा (for प्रभो). — ^{c}) S (except T1 G2.6) चेत् (for च). — ^{d}) Ś1 Ko.1.2m Ñ3 D6 मनीषिणां; K3-4 मनस्वि° (for महा°). — After 5, D3.6 S (except T1 G3.6 M1.5) ins.:

403* उत्सीदेयुरिमे लोकाः क्षमा चास्य प्रतिक्रिया ।

6 ^{c}) Ś1 K1 पुत्रतां; D2 पुत्र ते. G1.4.5 बालकत्वं च. T2 G2.3.6 M1.5 पुत्रत्वाद्बाल(G2 °ल्य)भावाच्च. — ^{d}) Ś1 K B1.3 Da D2.4.5 तथावे(Ś1 K1.3 D5 वी)क्ष्य. Ko.2 इह (for च).

7 ^{a}) Ñ1.2.3 (*sup. lin. sec. m.*) V1 Dn D1.3.6.7 T शमपरो (Ñ3 orig. corrupt); B Da D2.4 सुसंयतो; G1 M4 °यितो; G2.3 °यिता. — ^{b}) Ñ1.2 V1 B4 D (except Da D2.4.5) T1 °माचरन्. G6 तातः साहसमाचर. — ^{c}) D2.5 G2.3.6 चरन्. G1 कोपम्. Ñ1.2 V1 Dn D1 T1 हत्वा; B Da D2-4.6.7 हित्वा. — ^{d}) K1 D3.4.7 G3.6 M नैव.

8 ^{a}) G4.5 °र्मं हंतीमं. — ^{b}) Ko पूर्वसंचितं. — ^{c}) G2.3 तपोधर्म°. — After 8, Ko.4 ins. two lines given in App. I (No. 23); cf. v. l. 11.

9 ^{a}) G4 क्षमैव तु; G5.6 क्षम एव; Cd as in text. M (except M1.5) तु (for हि). — ^{b}) Ś1 सिद्धिदायकः.

C. 1.1733
B. 1.42.9
K. 1.42.9

शम एव यतीनां हि क्षमिणां सिद्धिकारकः ।
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ॥ ९
तस्माच्चरेथाः सततं क्षमाशीलो जितेन्द्रियः ।
क्षमया प्राप्स्यसे लोकान्ब्रह्मणः समनन्तरान् ॥ १०
मया तु शममास्थाय यच्छक्यं कर्तुमद्य वै ।
तत्करिष्येऽद्य ताताहं प्रेषयिष्ये नृपाय वै ॥ ११
मम पुत्रेण शप्तोऽसि बालेनाकृतबुद्धिना ।
ममेमां धर्षणां त्वत्तः प्रेक्ष्य राजन्नमर्षिणा ॥ १२

सूत उवाच ।

एवमादिश्य शिष्यं स प्रेषयामास सुव्रतः ।
परिक्षिते नृपतये दयापन्नो महातपाः ॥ १३
संदिश्य कुशलप्रश्नं कार्यवृत्तान्तमेव च ।
शिष्यं गौरमुखं नाम शीलवन्तं समाहितम् ॥ १४
सोऽभिगम्य ततः शीघ्रं नरेन्द्रं कुरुवर्धनम् ।
विवेश भवनं राज्ञः पूर्वं द्वाःस्थैर्निवेदितः ॥ १५
पूजितश्च नरेन्द्रेण द्विजो गौरमुखस्ततः ।
आचख्यौ परिविश्रान्तो राज्ञे सर्वमशेषतः ।
शमीकवचनं घोरं यथोक्तं मन्त्रिसंनिधौ ॥ १६
शमीको नाम राजेन्द्र विषये वर्तते तव ।
ऋषिः परमधर्मात्मा दान्तः शान्तो महातपाः ॥ १७
तस्य त्वया नरव्याघ्र सर्पः प्राणैर्वियोजितः ।
अवसक्तो धनुष्कोट्या स्कन्धे भरतसत्तम ।
क्षान्तवांस्तव तत्कर्म पुत्रस्तस्य न चक्षमे ॥ १८
तेन शप्तोऽसि राजेन्द्र पितुरज्ञातमद्य वै ।
तक्षकः सप्तरात्रेण मृत्युस्ते वै भविष्यति ॥ १९
तत्र रक्षां कुरुष्वेति पुनः पुनरथाब्रवीत् ।
तदन्यथा न शक्यं च कर्तुं केनचिदप्युत ॥ २०
न हि शक्नोति संयन्तुं पुत्रं कोपसमन्वितम् ।

— d) Ś1 K1 परलोकः. Ñ3 D5 T2 G2.3.6 M1.5 चापि (for चैव). Ñ3 D5 G2.3 M1.5 तपस्विनां.

10 a) K3 पुण्यं तस्माच्चरेथास्त्वं. — c) G4.5 लोकं. — d) D3 T1 G4.5 समनंतरं.

11 a) G6 अहं (for मया). Ś1 K1 अत्र (for तु). — b) Ś1 K1 °महंसि. G6 वक्तुं तद्वाक्यमद्य वै. — c) K2 °ष्ये तथा शिष्यं; Ñ1.2 V1 B D T1 °ष्याम्यहं तात (B6 शिष्यं); T2 G1–5 M °ष्यामि ताता(G2.3 तत्रा)हं. G6 शिष्यं धर्मभृतस्तात. — d) S (except T1) नृपस्य वै. — After 11, K4 ins. two lines given in App. I (No. 23); cf. v. l. 8.

12 b) Ñ1.2 V1 B1 बालेन कृश(B1 °त)बु°. — c) K (except K1) ममैतां; G4.5 ममैनां.

13 Ś1 K1 S (G3 om.) सूतः; K0.4 Ñ1.2 V1 B1 D (except Da D3.4.5) सौतिरु°. — a) D6 G3 पुत्रं; M1.5 सूतं (for शिष्यं). G1 M2.3 स्वं; G2.3.6 वै. — d) K (except K1) Cd कृपापन्नो; D5 दययानो; G2 यथा वक्तुं; G3 यथा°. K1 G1.4.5 महामनाः.

14 d) Ś1 K गुणान्वितं.

15 b) K4 B4 D1 G (except G6) M (except M1.5) कुलवर्धनं. — c) G2.3 भवनद्वारं.

16 a) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 G6 तु (for च). — b) K2 Ñ1.2 V1 B D G1.3 M (except M1.5) तदा (B4 D7 °था); T1 G2.6 as in B4 D7. — c) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 M2.3 (*inf. lin.* as in text).4 च परि-; G4.5 विपरि- (for परिवि-). G2.3 आचख्याव(G2 °वि)परिश्रांतो. — d) K3.4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 G2 राज्ञः. — f) G2.3 मित्रसं°.

17 Before 17, K3 B1.2 ins. ऋषिरु°; Ñ2.3 V1 B3–5 Dn D1–4.7 गौरमुख उ°; D6 T1 G2.3.6 M गौरमुखः. — a) Ś1 राजर्षे. — b) Ñ1.2 V1 Da1 Dn (except Dn1) transp. विष° and वर्त°. D1 transp. वर्त° and तव. G2.3.6 वसते तव; M1.5 वसतीह ते. — c) T2 G2.3.6 M1.5 ऋषिः शमदमोपेतो. — d) Ś1 G4.5 M2–4 transp. दान्तः and शान्तः. M2.4 (*sup. lin.* as in text) जितेंद्रियः. T2 G2.3.6 M1.5 मौनव्रतसमन्वितः (G2.3 °परायणः).

18 T2 G2.3.6 transp. 18^{b} and 18^{a}. — b) M1.5 (*inf. lin.* as in text).5 मृगयां परिधावता (= 1. 37. 3^{b}). — d) For 18^{d}, M1.5 read 18^{b}. Ñ1.3 V1 B D T1 स्कंधे मौनान्वितस्य च (B3.5 Da D5 हि). K1 ins. प्रमाणं नवरालत्रयं between °ष्कोट्या and स्कन्धे. — M1.5 om. 18^{ef}. — e) G2.3 क्षं(G3 क्षां)तव्य°. Ś1 K1 तात (for तव). — f) D5 च नाक्षमत् (for न च°).

19 ab) D5 °जेंद्र न पितुः संनिधौ परं. M1.5 तस्य पुत्रेण शप्तोसि श्रुत्वेमां धर्षणां पितुः. — c) Ś1 K0.1 D2 G6 M1.5 तक्षकात्. — d) Ś1 K1 Ñ3 T2 G2.3.6 M1.5 transp. ते and वै. Ñ1.2 V1 B D T1 तव (for ते वै).

20 ab) T2 G (except G1) तस्य (for तत्र). M (except M1.5) °रभाषत. D5 पुनः पुनरुवाचेदं तव रक्षां कुरुष्विति. — c) Ś1 वै; T2 G1–3 M (except M4) हि

ततोऽहं प्रेषितस्तेन तव राजन्हितार्थिना ॥ २१
इति श्रुत्वा वचो घोरं स राजा कुरुनन्दनः ।
पर्यतप्यत तत्पापं कृत्वा राजा महातपाः ॥ २२
तं च मौनव्रतधरं श्रुत्वा मुनिवरं तदा ।
भूय एवाभवद्राजा शोकसंतप्तमानसः ॥ २३
अनुक्रोशात्मतां तस्य शमीकस्यावधार्य तु ।
पर्यतप्यत भूयोऽपि कृत्वा तत्किल्बिषं मुनेः ॥ २४
न हि मृत्युं तथा राजा श्रुत्वा वै सोऽन्वतप्यत ।
अशोचदमरप्रख्यो यथा कृत्वेह कर्म तत् ॥ २५
ततस्तं प्रेषयामास राजा गौरमुखं तदा ।
भूयः प्रसादं भगवान्करोत्विति ममेति वै ॥ २६
तस्मिंश्च गतमात्रे वै राजा गौरमुखे तदा ।
मन्त्रिभिर्मन्त्रयामास सह संविग्नमानसः ॥ २७
निश्चित्य मन्त्रिभिश्चैव सहितो मन्त्रतत्त्ववित् ।
प्रासादं कारयामास एकस्तम्भं सुरक्षितम् ॥ २८
रक्षां च विदधे तत्र भिषजश्चौषधानि च ।
ब्राह्मणान्सिद्धमन्त्रांश्च सर्वतो वै न्यवेशयत् ॥ २९
राजकार्याणि तत्रस्थः सर्वाण्येवाकरोच्च सः ।
मन्त्रिभिः सह धर्मज्ञः समन्तात्परिरक्षितः ॥ ३०
प्राप्ते तु दिवसे तस्मिन्सप्तमे द्विजसत्तम ।
काश्यपोऽभ्यागमद्विद्वांस्तं राजानं चिकित्सितुम् ३१
श्रुतं हि तेन तदभूदद्य तं राजसत्तमम् ।
तक्षकः पन्नगश्रेष्ठो नेष्यते यमसादनम् ॥ ३२
तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण करिष्येऽहमपज्वरम् ।

C. 1. 1759
B. 1. 42. 35
K. 1. 42. 30

(for च). — ^{d}) K3 वाक्यं (for कर्तुं).

21 ^{a}) Ś1 यो न; K1 तव; D7 न च (for न हि). Ñ1. 2 V1 Dn D1. 3. 7 तं यंतुं; D5 तं शप्तुं. — ^{b}) B5 क्रोधस°. — ^{c}) G2. 3 इदानीं प्रे°.

22 Before 22, Ko. 2 (marg.). 4 B3. 4 Dn3 D1. 4 ins. सौतिरु°; K3 Ñ2 V1 Dn1. n2 D3. 5 (marg.). 7 सूत उ°; D6 S (except G3) सूतः. — ^{b}) G2. 3 कुरूणां (!) वरः. — ^{d}) Ko. 4 रोषात्; K2 शोचन; Ñ3 ब्रह्मन्; D6 राजन्. Ko. 2–4 Ñ3 महामनाः; D2. 5 °यशाः. S (except T1) कृत्वा ब्रह्मन्महात्मनः.

23 ^{a}) Ñ1. 2 V1 Dn D1. 3. 4. 6. 7 T1 °व्रतं श्रुत्वा; Da °व्रतचरं. G2. 3 तच्च गौरमुखाद्धोरं. — ^{b}) Ñ1. 2 V1 D (except Da D2. 5) T1 वने (for श्रुत्वा). Ś1 K1 Ñ3 G1. 4. 5 ततः; Ko T2 G6 °था (for °दा). G2. 3 शापस्य विवरं तदा. — Ś1 K1 D3 (hapl.) om. 23^{d}–25^{a}. — ^{d}) Ko C2 °संताप°.

24 Ś1 K1 D3 om. 24 (cf. v. l. 23). — ^{b}) Ko. 3 T2 G4–6 °कस्योपधार्य तु (K3 °धारयन्). Ñ1. 2 V1 B D (D3 om.) T1 च (for तु). — ^{d}) M2. 4 transp. कृत्वा and तत्.

25 Ś1 K1 D3 om. 25^{a} (cf. v. l. 23). K3 मृत्यु-भयाद्राजा. G (except G3. 6) M1. 3. 5 तदा (for °था). M2. 4 °था श्रुत्वा. — ^{b}) G2. 3 दृष्ट्वा वै; M2. 4 राजा वै. K3 पर्य°; G3 °पद्यत. — ^{c}) M1. 3. 5 °च्चतामर°.

26 ^{d}) K2 अद्य; Ñ1. 2 V1 B (except B5) D T1 M4 इह (for the first इति). S (except T1) नृप (for the second इति). — After 26, B3 ins. an additional colophon; while T2 G (except G3) ins.:

404* श्रुत्वा तु वचनं राज्ञो मुनिर्गौरमुखस्तदा ।
तमनुज्ञाप्य वेगेन प्रजगामाश्रमं गुरोः ।

27 Before 27, B3 ins. सौतिरु°. — ^{a}) S (except T1 G1) तु (for च). Ñ1. 2 V1 B D T1 अथ; Ñ3 स; T2 G (except G2) M1. 5 तु (for वै). — ^{b}) Ś1 Ko–2 ततः; D3 °था (for °दा). — ^{d}) G2. 3 सर्वैः (for सह). K4 सह संव्यग्र°; B3 D2 सहसोद्विग्न°. Cd has उद्विग्नमनसः (sic).

28 ^{ab}) Ñ1. 2 V1 B D T1 संमंत्र्य (for नि°), and स तथा मंत्र°. M1. 3. 5 °तो हितमात्मनः. — ^{d}) G2. 3. 6 चैक°. D5 एकस्तंभेन र°.

29 ^{c}) K3 मंत्रसंसिद्धान्; Ñ1. 2 V1 B D T1 मंत्र-सिद्धांश्च. — ^{d}) Ñ1. 2 V1 B D T1 न्ययोजयत्; M2. 4 °वेद°.

30 ^{b}) Da °व चकार सः; D3 °व करोति सः. — ^{c}) G1. 2. 4–6 मंत्रज्ञैः; G3 M1. 5 मंत्रज्ञः. — After 30, K3. 4 Ñ2. 3 (marg. *sec. m.*) V1 B D T1 ins.:

405* न चैनं कश्चिदारूढं लभते राजसत्तमम् ।
वातोऽपि निश्चरंस्तत्र प्रवेशे विनिवार्यते ।

[(L. 1) K4 B (except B1) D (except Dn) T1 Nilp °दा रोद्धुं. K4 B1. 2. 5 Da D2. 5 द्विजसत्तम. — (L. 2) Da विचरं°.]

31 ^{a}) Ñ1. 2 V1 B D T1 च; G2 हि (for तु). — ^{b}) K3. 4 Ñ V1 B (except B4) D (except D5) T1 °सत्तमः. — ^{c}) Ś1 K (except K3) D5 कश्यपो.

32 G1. 4. 5 transp. 32 and 33. — ^{a}) G2 कृतं; G3 ज्ञा°. K3 तत्सर्वं; B5 तदहः; D5 तद्भूतं. — ^{b}) Ko. 3 Ñ1. 2 V1 B D T1 G5 यथा (for अद्य). — For 32^{d}, Ko. 2. 4 G1 subst. 36^{d}.

C. 1. 1759 B. 1. 42. 35 K. 1. 42. 26

तत्र मेऽर्थश्च धर्मश्च भवितेति विचिन्तयन् ॥ ३३
तं ददर्श स नागेन्द्रस्तक्षकः काश्यपं पथि ।
गच्छन्तमेकमनसं द्विजो भूत्वा वयोऽतिगः ॥ ३४
तमब्रवीत्पन्नगेन्द्रः काश्यपं मुनिपुंगवम् ।
क्व भवांस्त्वरितो याति किं च कार्यं चिकीर्षति॥३५

काश्यप उवाच ।

नृपं कुरुकुलोत्पन्नं परिक्षितमरिंदमम् ।
तक्षकः पन्नगश्रेष्ठस्तेजसाद्य प्रधक्ष्यति ॥ ३६
तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण तेनाग्निसमतेजसा ।
पाण्डवानां कुलकरं राजानममितौजसम् ।
गच्छामि सौम्य त्वरितं सद्यः कर्तुमपज्वरम् ॥ ३७

तक्षक उवाच ।

अहं स तक्षको ब्रह्मंस्तं धक्ष्यामि महीपतिम् ।
निवर्तस्व न शक्तस्त्वं मया दष्टं चिकित्सितुम् ॥ ३८

काश्यप उवाच ।

अहं तं नृपतिं नाग त्वया दष्टमपज्वरम् ।
करिष्य इति मे बुद्धिर्विद्याबलमुपाश्रितः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

तक्षक उवाच ।

दष्टं यदि मयेह त्वं शक्तः किंचिच्चिकित्सितुम् ।
ततो वृक्षं मया दष्टमिमं जीवय काश्यप ॥ १
परं मन्त्रबलं यत्ते तद्दर्शय यतस्व च ।

---

33 For G1.4.5 cf. v. l. 32. — a) G1.4.5 M (except M1.5) भुजगेंद्रेण. — c) M1.5 मेर्थं च धर्मं च. — d) G1.4 M2.3 भवेदिति; G2.3 विद्य(G3 °द्ये)तेति.

34 b) M1.5 (? hapl.) om. 34b–35a. Dn2 D5 G2.3 प्रति (for पथि). K4 M2.4 transp. काश्य° and पथि. — d) S (except M1.3.5) वयोधिकः; Cd as in text.

35 M1.5 om. 35a (cf. v. l. 34). — b) K3 G1 M °सत्तमं; G4.5 द्विज°. — K1 om. 35c–36b. — c) G1 M (except M1.5) क्व वै भवानितो याति. — d) Ś1 भोस्त्वं (for कार्यं). Ś1 D6 G3 चिकीर्षसि; D5 °र्पितं.

36 Ś1 D6 S om. उवाच. — K1 om. 36ab (cf. v. l. 35). — d) Cf. v. l. 32. B1.5 D2 अभि-; B4 वि-; T2 सं- (for अद्य). Ś1 प्रधक्ष्यति स्वतेजसा.

37 b) Ñ1.2 V1 Dn °तेजसं. — c) M1.5 कुलधरं. G4.5 पांडवेयं महात्मानं. — e) Ñ3 S (except G2) त्वरितः. Ñ1.2 V1 B D T1 transp. सौम्य and त्वरि°. — f) D5 सखे (for सद्यः). — After 37, G (except G3.6) ins.:

406* विज्ञातविषविद्योऽहं ब्राह्मणो लोकपूजितः ।
अस्मद्गुरुकटाक्षेण कल्योऽहं विषनाशने ।

38 Ś1 K1 D6 S तक्षकः. — a) T2 G2.3.6 हि; Cd स (as in text). — cd) G2 निवर्तयेथा श°; G3 निवर्तय न श°. G1.4–6 निवर्तस्व मया दष्टं न शक्यं स्याच्चि°.

39 Ś1 K1 D6 S om. उवाच. — a) K3 transp. अहं and तं. D5 हि; T2 G तु (for तं). Ñ1.2 V1 B D T1 °तिं गत्वा. — c) Ñ3 D (except D3.5) T1 M (except M1.5) करिष्यामीति. — d) Ś1 K1 °मु(K1 °म)पाश्रिता. Ñ2 Dn1.n3 D7 M2.4 °समन्विता; B3 D4 T2 G3.6 M1.3.5 °समाश्रितः (G6 M1 °ता; M5 °त); Dn2 D1.3.5.6 T1 °समन्वितः (T1 °तं); G2 °समाश्रयं.

Colophon om. in D2. — *Sub-parvan:* All MSS. (D2 om.) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* K0.2.4 राज्ञो रक्षाविधानं; K3 तक्षककाश्यपसमागमः; Ñ1.2 V1 काश्यपागमनं; T2 G3 काश्यपतक्षकसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 49; K0 37; K1 9; K3 (marg. *sec. m.*) T 35; Ñ1.2 V1 Dn3 42; B1 41; B2 D3.4m 40; D5 8; G M 25 (G2.3 27; G6 M3 26). — *S'loka no.:* Ñ3 43; Dn 41. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1735.

39

1 Ś1 K1 D3 S (T2 with prefixed श्री) तक्षकः. — a) Ñ1.2 V1 B D T1 transp. दष्टं and यदि. — b) K0.3 B2 कच्चित्; K2 कं°; M1.3.5 किल. — c) G M (except M1.5) transp. वृक्षं and दष्टं. Ś1 द्रुवं; G1 द्रुमं (for मया). K0.2 Ñ3 दग्धं. — d) Ś1 मया; D7 द्रुवं.

2 b) D1 G1.4.5 M (except M1.5) दर्शयस्व य°. T1 ततः स्वयं; G2.3 यतव्रत. K2 तद्दर्शयत तत्त्वतः (m as in text). — c) M2.3 °नं दशामि. — After 2, M ins.:

407* सूतः ।
एवमुक्तस्तक्षकेण काश्यपः पुनरब्रवीत् ।
[M1.5 om. सूतः.]

न्यग्रोधमेनं धक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ॥ २

काश्यप उवाच ।

दश नागेन्द्र वृक्षं त्वं यमेनमभिमन्यसे ।
अहमेनं त्वया दष्टं जीवयिष्ये भुजंगम ॥ ३

सूत उवाच ।

एवमुक्तः स नागेन्द्रः काश्यपेन महात्मना ।
अदशद्वृक्षमभ्येत्य न्यग्रोधं पन्नगोत्तमः ॥ ४
स वृक्षस्तेन दष्टः सन्सद्य एव महाद्युते ।
आशीविषविषोपेतः प्रजज्वाल समन्ततः ॥ ५
तं दग्ध्वा स नगं नागः काश्यपं पुनरब्रवीत् ।
कुरु यत्नं द्विजश्रेष्ठ जीवयैनं वनस्पतिम् ॥ ६
भस्मीभूतं ततो वृक्षं पन्नगेन्द्रस्य तेजसा ।
भस्म सर्वं समाहृत्य काश्यपो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
विद्याबलं पन्नगेन्द्र पश्य मेऽस्मिन्वनस्पतौ ।
अहं संजीवयाम्येनं पश्यतस्ते भुजंगम ॥ ८
ततः स भगवान्विद्वान्काश्यपो द्विजसत्तमः ।
भस्मराशीकृतं वृक्षं विद्यया समजीवयत् ॥ ९
अङ्कुरं तं स कृतवांस्ततः पर्णद्वयान्वितम् ।
पलाशिनं शाखिनं च तथा विटपिनं पुनः ॥ १०
तं दृष्ट्वा जीवितं वृक्षं काश्यपेन महात्मना ।
उवाच तक्षको ब्रह्मन्नेतदत्यद्भुतं त्वयि ॥ ११
विप्रेन्द्र यद्विषं हन्या मम वा मद्विधस्य वा ।
कं त्वमर्थमभिप्रेप्सुर्यासि तत्र तपोधन ॥ १२
यत्तेऽभिलषितं प्राप्तुं फलं तस्मान्नृपोत्तमात् ।
अहमेव प्रदास्यामि तत्ते यद्यपि दुर्लभम् ॥ १३
विप्रशापाभिभूते च क्षीणायुषि नराधिपे ।
घटमानस्य ते विप्र सिद्धिः संशयिता भवेत् ॥ १४
ततो यशः प्रदीप्तं ते त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
विरश्मिरिव घर्मांशुरन्तर्धानमितो व्रजेत् ॥ १५

काश्यप उवाच ।

धनार्थी याम्यहं तत्र तन्मे दित्स भुजंगम ।
ततोऽहं विनिवर्तिष्ये गृहायोरगसत्तम ॥ १६

C. 1. 1081
B. 1. 43. 15
K. 1. 43. 16

---

3 M om. काश्यप उ°. Ś1 K1 T1 कश्यपः; Ko.2.4 Da1 कश्यप उ°; D6 T2 G काश्यपः. — b) K3 B1–3 यद्येतम°; Ñ1.2 V1 B4.5 D T1 यद्येतदभि° (D4 यद्येनम°); Ñ3 यमेवम°; G4 यद्येवम°; M4 यमेतम°. — c) G1.4.5 °या दग्धं. — After 3, T2 G1 M ins.:

408* पश्य मन्त्रबलं मेऽद्य न्यग्रोधं दश पन्नग ।

4 Ñ1.3 om. सूत उ°. Ś1 K1 S (G2.3 with prefixed श्री) सूतः; Ko.3.4 Ñ2 V1 B1 D (except Da D2.4.5) सौतिरु°. — d) M1.5 पन्नगेश्वरः.

5 a) Ñ1.2 V1 B D T1 M1.5 तु (for सन्). — b) K2 महामुने; K3 °श्रुतिः. Ñ1.2 V1 B D T1 पन्नगेन महात्मना.

6 a) Ś1 (*sup. lin.* as in text) तं दृष्ट्वा; G3 संदृष्ट्वा; M5 संदग्धं. G1 तं च दृष्ट्वा स नागेंद्रः. — c) G2.3 कुरुतत्वं.

7 Before 7, Ś1 K1 S (except G3) ins. सूतः; Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.3.7 सौतिरु°; K2 Ñ3 B2–5 Da D2.4.5 सूत उ°; D6 सौतिः. — Ko om. 7^{a}–8^{b}. — a) G4.5 °भूते—वृक्षे. M (except M1.5) तु तं (for ततो).

8 Ko om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — Before 8, B3 ins. काश्यप उ°. — b) Ñ1.2 V1 D (except D2.5) T1 G2 मेद्य. — c) Ko.3 Ñ3 (*sup. lin. sec. m.* as in text) अयं; G2.3 अमुं.

9 Before 9, D5 ins. सूत उ°; T2 G M (except M1.5) सूतः. — a) K3.4 ततः सोचिंतयद्विद्वान्; D5 ततः स नागो भग°; G2.3 ततस्तु सहसा वि°. — b) K3 मुनिस°.

10 a) D3.6 S (except T1 M1) सांकुरं. Ñ1.2 V1 Dn D1 T1 कृतवांस्तत्र; M कृतवान्पूर्वं (for स कृ°). — b) Ś1 K D3.6.7 पुनः (for ततः). Ś1 पर्णमया°; K1 °वया°; B5 G1.4.5 पत्र°; G2.3 °फला°; M5 °दला°.

11 a) Ś1 दृष्ट्वा तु; B4 दृष्ट्वा च; D5 स दृष्ट्वा. — cd) K1.3 Ñ V1 B D T G1.6 M ब्रह्मन्नेतद्; G2.3 °न्निदम्; Nilp as in text. D3.6.7 अप्यद्भुतं.

12 a) Ñ1.2 V1 B D T1 द्विजेंद्र. Ś1 K1 सद्विषं; G3 मद्वि°. K1.2 हन्यात्. Ñ3 विप्रेण तद्विषं हत्वा (°न्या *sup. lin. sec. m.*). — c) Ko.2.4 B1.2.4 D2.5 T1 G4.5 M किं स्व°. Ñ3 G6 °भिप्रेक्ष्य; T2 G2.3 M2.4 °भिप्रेत्य. — d) K3 गच्छसे द्विजसत्तम.

13 a) Ś1 K (K3m as in text) Ñ3 अभिकांक्षितं; D3.6 G (except G3.6) °षितुं. — c) G6 तत्तेहं संप्र°. — d) T2 G (except G4.5) निवर्तस्व द्विजोत्तम.

14 a) T2 G2.3 तु; M1.5 अपि (for च). — b) G2.3 °षि नृपोत्तमे. — cd) Ñ3 G2 यतमान°. M1.5 transp. विप्र and सिद्धिः.

15 a) D5 सुदीप्तं; G2.3 प्रतिष्ठां (G3 °ष्ठं). — b) Cf. 1. 2. 12^{d}. — c) Ñ1.2 V1 B D T1 निरंशु°. G2.3

C. 1. 1082
B. 1. 43. 17
K. 1. 43. 17

तक्षक उवाच ।

यावद्धनं प्रार्थयसे तस्माद्राज्ञस्ततोऽधिकम् ।
अहं तेऽद्य प्रदास्यामि निवर्तस्व द्विजोत्तम ॥ १७

सूत उवाच ।

तक्षकस्य वचः श्रुत्वा काश्यपो द्विजसत्तमः ।
प्रदध्यौ सुमहातेजा राजानं प्रति बुद्धिमान् ॥ १८
दिव्यज्ञानः स तेजस्वी ज्ञात्वा तं नृपतिं तदा ।
क्षीणायुषं पाण्डवेयमपावर्तत काश्यपः ।
लब्ध्वा वित्तं मुनिवरस्तक्षकाद्यावदीप्सितम् ॥ १९
निवृत्ते काश्यपे तस्मिन्समयेन महात्मनि ।
जगाम तक्षकस्तूर्णं नगरं नागसाह्वयम् ॥ २०
अथ शुश्राव गच्छन्स तक्षको जगतीपतिम् ।
मन्त्रागदैर्विषहरै रक्ष्यमाणं प्रयत्नतः ॥ २१
स चिन्तयामास तदा मायायोगेन पार्थिवः ।
मया वञ्चयितव्योऽसौ क उपायो भवेदिति ॥ २२
ततस्तापसरूपेण प्राहिणोत्स भुजंगमान् ।
फलपत्रोदकं गृह्य राज्ञे नागोऽथ तक्षकः ॥ २३

तक्षक उवाच ।

गच्छध्वं यूयमव्यग्रा राजानं कार्यवत्तया ।
फलपत्रोदकं नाम प्रतिग्राहयितुं नृपम् ॥ २४

सूत उवाच ।

ते तक्षकसमादिष्टास्तथा चक्रुर्भुजंगमाः ।
उपनिन्युस्तथा राज्ञे दर्भानापः फलानि च ॥ २५
तच्च सर्वं स राजेन्द्रः प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।

शीतांशुर्. — d) Ś1 K1 Ñ3 G1.4.5 इह; K0.2–4 D5 G6 इव (for इतो).

16 Ś1 K1 T1 कश्यपः; K0.2–4 कश्यप उ°; T2 G M काश्यपः. — a) M1.5 त्वद्य (for तत्र). — b) G6 तद्ददस्व; M (except M1.5) दित्स (M3 देहि) तन्मे (for तन्मे दित्स). Ś1 K1 दत्स्व; K3 Ñ1.2 V1 B D T1 देहि; G1.4.5 दिश. — c) G3 अस्मात् (for अहं). — d) Ñ3 गृहीतोर°. Ñ1.2 V1 B D T1 स्वापतेयं प्रगृह्य वै (D5 गृहीत्वोरगसत्तम). — After 16, D5 ins.:

409* यत्तेयं च प्रगृह्य वै विनिवर्तै भुजंगम ।

17 Ś1 K1 S om. उवाच. — b) G3 विप्र (for राज्ञः). D1 °द्राजगसत्तमात्. — c) Ñ1.2 V1 B D T1 एव (Da °वं; D6 °नं; D7 °तत्); M1.5 तेभ्यः. M2–4 धनं तेहं प्र°. — d) D5 तपोधन; G2.3.6 M1.5 महामुने. Ñ3 निवर्तै द्विजसत्तम. — After 17, K0.4 ins. two lines given in App. I (No. 24).

18 Ś1 K1 S सूतः; K0.3.4 Ñ1.2 V1 B1 D (except Da D2.4.5) सौतिरु°. — K2 om. 18ab. — c) Ś1 K1 D1 G (except G3.6) M स (for सु-).

19 a) G2.3 °ज्ञानात्. M2.4 °ज्ञानेन ते°. — b) M1.5 तु (for तं). K0.1.3 Ñ3 T2 G2.3 M1.5 ततः. — d) K1.3.4 Da G2.6 उपाव°. — After 19cd, D5 ins. a passage of four lines given in App. I (No. 25). — Before 19ef, T2 ins. सूतः. — e) G2 वरं; G3 धनं (for वित्तं). — After 19, B3 ins. an additional colophon.

20 Before 20, B3 ins. सूत उ°. — a) G2 °त्ते ब्राह्मणे. — b) K4 महामनाः; Dn3 D3 °मुनिः. — cd) Ś1 transp. तक्षकः and नगरं.

21 a) B1–3 D5 गच्छंस्तं. — b) G2.3 तं गुप्तं ज°. — c) Ñ Dn D1 मंत्रैर्गदैः; D5 मंत्रविद्भिः; G4.5 तत्रागतैः. Ñ3 विषहणैः. T G2.3.6 M मंत्रैर्विषहरै(M2–4 °णै)र्दिव्यैः; G1 विप्रैर्विषहरैरेव.

22 Before 22, Ñ2 V1 B1.4 Dn3 D1 ins. सौतिरु°; Ñ3 B2.3.5 Dn1.n2 D2–7 सूत उ°; T1 सूतः. — c) G1.2 मायया वंचित°. M अयं (for असौ).

23 cd) Ś1 फलपातोदकं; K3 Ñ3 G6 °पात्रो°; B (B4 marg.) D (except Da D5) M3 °दर्भो°; T1 °पुष्पादिकं; M1.2.4.5 °मूलो° (cf. v. l. 24). D5 transp. गृह्य and राज्ञे. Ś1 K1.4 G4.5 राज्ञो. M1.3.5 तस्य राज्ञोथ. M2.4 स (for अथ).

24 T2 G2–6 M1.5 om. तक्षक उ°. Ś1 K1 D3.6 T1 G1 M2–4 om. उवाच. — b) Ñ1 V1 कार्यचिंतया; M1.3 (*inf. lin.*).5 °गौरवात्. — c) Ś1 फलपातो°; K0.1.3 G6 °पात्रो°; Ñ2.3 Da1 Dn D1 °पुष्पो°; B (B4 marg.) D2–4.6.7 °दर्भो° (cf. v. l. 23). T2 G1 (by corr.).4.5 नागाः (for नाम). — d) Ś1 K1 °तुं क्षमं.

25 D3.6.7 T2 M2.4 om. सूत उ°. Ś1 K1 G M1.3.5 सूतः; K0.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरु°. — b) D5 कर्तुं; G6 निन्युर् (for चक्रुर्). — K1 om. from निन्यु- (25c) up to गम्यता- (26d). — c) Ś1 K0.3 T1 G4 M1.2.5 तदा. M1.3.5 राज्ञो. — d) Ś1 K (K1 om.) D5 दर्भानंबु-; D2 दर्भमूल-; S (except T1 M4) °नंभः.

26 K1 om. up to गम्यता- (cf. v. l. 25). — a) T2 G1.4.5 श्रुत्वा. D1 T2 G6 M (except M1.5) तु (for च). Ñ1.2 V1 B4 D (except D2.4.5) T1 G1–3 transp. च and

हसन्नेव च भोगेन तक्षकेणाभिवेष्टितः ।
तस्मात्फलाद्विनिष्क्रम्य यत्तद्राज्ञे निवेदितम् ॥
१. ३९. ३३

कृत्वा च तेषां कार्याणि गम्यतामित्युवाच तान् ॥ २६
गतेषु तेषु नागेषु तापसच्छद्मरूपिषु
अमात्यान्सुहृदश्चैव प्रोवाच स नराधिपः ॥ २७
भक्षयन्तु भवन्तो वै स्वादूनीमानि सर्वशः ।
तापसैरुपनीतानि फलानि सहिता मया ॥ २८
ततो राजा ससचिवः फलान्यादातुमैच्छत ।
यद्गृहीतं फलं राज्ञा तत्र कृमिरभूदणुः ।
ह्रस्वकः कृष्णनयनस्ताम्रो वर्णेन शौनक ॥ २९
स तं गृह्य नृपश्रेष्ठः सचिवानिदमब्रवीत् ।
स्तमभ्येति सविता विषादद्य न मे भयम् ॥ ३०
सत्यवागस्तु स मुनिः कृमिको मां दशत्वयम् ।
तक्षको नाम भूत्वा वै तथा परिहृतं भवेत् ॥ ३१
ते चैनमन्ववर्तन्त मन्त्रिणः कालचोदिताः ।
एवमुक्त्वा स राजेन्द्रो ग्रीवायां संनिवेश्य ह ।
कृमिकं प्राहसत्तूर्णं मुमूर्षुर्नष्टचेतनः ॥ ३२
हसन्नेव च भोगेन तक्षकेणाभिवेष्टितः ।
तस्मात्फलाद्विनिष्क्रम्य यत्तद्राज्ञे निवेदितम् ॥ ३३

C. 1. 1801
B. 1. 43. 35
K. 1. 43. 35

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

तेषां. — d) K (except K1) D3.6.7 ह (for तान्).

28 Before 28, B3 ins. परीक्षिदु°; D4 राजोवाच.

29 Before 29, B3 D4 ins. सौतिरु°. — a) G2.3.6 अथ (for ततो). — b) K (except K1) फलान्यत्तुमियेष सः; D5 °न्यादाय चैच्छत. — After 29ab, Ñ2.3 V1 B3.4 (om. line 2).5 Dn D1.4 ins.:

410* विधिना संप्रयुक्तो वै ऋषिवाक्येन तेन तु ।
यस्मिन्नेव फले नागस्तमेवाभक्षयत्स्वयम् ।

— c) Ś1 यत्तु प्रातुं; K1 यत्तु त्रातं; Ñ1 यत्तत्र तु; Ñ3 यत्तत्रान्तं; V1 यत्तदात्तं; B Da D3.4.6.7 यत्तदत्तं; D2 यत्तु दत्तं; T2 G (except G1) M1.5 यज्ञ(G2 स ज)ग्राह. B Da D2–4.6.7 राज्ञे; T2 G (except G1) M1.6 राजा. Ñ2 Dn D1 T1 ततो भक्षयतस्तस्य. — d) Ñ1.2 V1 Dn D1 T1 फलात्; G2.3 M तस्मिन् (for तत्र). Here and below many MSS. write क्रिमि- for कृमि-, a difference ignored in the foll. readings. B Da D2.4 कृमिस्तत्र भवेदणुः (B2 °ल्पः; B4.5 m °थ); D3.6.7 कृमिस्तत्राभवत्तनुः. — ef) Ś1 ताम्रनयनः कृष्णो व°. Ko.2.3 Ñ1.2 V1 Dn D1 T1 ताम्रवर्णोऽथ; B3 D2–7 M4 ताम्रव°. D3.6.7 सोऽभवत् (for शौ°).

30 a) K2 G2.3 तत् (for तं). D3 स गृह्य तं नृ°; D6.7 G1 तं गृह्य नृपतिश्रे°. — Before 30cd, B3 ins. परीक्षिदु°; D4 राजोवाच. — d) D3 विषादस्मात्; T2 °दस्य.

31 b) A few MSS. मा (for मां). G3 दशेदयं; G5 °शत्विति. Ś1 K1 कृमिः कोपाद्द°; Ñ1.2.3 (sup. lin. sec. m.) B D (except D3) T1 कृमिर्मां दशतामयं. — c) G4.5 M3.4 transp. भूत्वा and वै. G3 भूतो वै; M3 वै नागः. — d) B3 Da परिकृतं.

32 Before 32, B3 D4 ins. सौतिरु° (cf. v. l. 28–9). — a) K4 तं; M (except M1.5) न (for ते). K2 B4 m G1.3 चैव°; D7 चैत°. Ś1 अनुमन्यंत; Ko B4 Dn D1 T1 °नुवर्तं°; G2 °न्वमन्यंत. — b) Ko.2.4 D1.6 °नोदिताः; T1 G1 °चोदितः; M (except M1.5) °तं. — d) B2 D3.6.7 संन्य(D3 °नि)वेशयत्; G2.3 तं नियम्य ह. — e) G2.3 प्राह तं. M1.3 (inf. lin. as in text).5 प्रहसंस्तू°. — f) M (except M1.5) °र्पुः कालचोदितः.

33 D3 om. 33ab. — a) K3 हसन्निव च; Ñ1.2 V1 B1–3 Dn D1.2.4 प्रहसन्नेव; T1 प्रहसन्निव. T2 G2.3.6 M (except M1.5) नागेन. — b) Ś1 K1 °णाभ्यवेष्टयत; Ñ V1 Dn T1 °केण त्व(Ñ3 °णान्व)वेष्टयत; Ñ3 (sup. lin. sec. m.) °केन स वेष्टि°; B1–3 D2 °केनान्ववेष्टय(B1 °ष्ट)त; D1 °केन त्ववेष्टयत्; D4 °णान्व°; D5 °क्षकः समवेष्टयत्; G2.3 °णाभ्य°; M1.5 °णाभ्यवेष्टत; M4 inf. lin. °णाभ्यवेष्टयत. — c) K3 transp. फलात् and विनि°. — d) Ś1 K M1.5 राज्ञो. — After 33, K3.4 Ñ2.3 V1 B D T G (except G3) ins.:

411* वेष्टयित्वा च भोगेन विनद्य च महास्वनम् ।
अदशत्पृथिवीपालं तक्षकः पन्नगेश्वरः ।

[(L. 1) K3 B D1.4 तु (for च). Ñ2.3 V1 Dn T1 G1.2 वेगेन.]

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. (except T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* Ko.2.4 M1.5 क(M1.5 का)श्यपनि(Ko °श्यप परि)वर्तनं; K3 परीक्षितस्वर्गगमनं; Ñ1.2 V1 तक्षकदंशः. *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 38; K1 50; K3 (*sup. lin. sec. m.*) Ñ3 T 36; Ñ1.2 V1 Dn3 43; B1 42; B2 D1m 41; D5 9; G M 26 (G2.3 28; G6 M3 27). — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 Dn 36. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1771.

४०

C. 1. 1802
B. 1. 44. 1
K. 1. 44. 1

सूत उवाच ।

तं तथा मन्त्रिणो दृष्ट्वा भोगेन परिवेष्टितम् ।
विवर्णवदनाः सर्वे रुरुदुर्भृशदुःखिताः ॥ १
तं तु नादं ततः श्रुत्वा मन्त्रिणस्ते प्रदुद्रुवुः ।
अपश्यंश्चैव ते यान्तमाकाशे नागमद्भुतम् ॥ २
सीमन्तमिव कुर्वाणं नभसः पद्मवर्चसम् ।
तक्षकं पन्नगश्रेष्ठं भृशं शोकपरायणाः ॥ ३
ततस्तु ते तद्गृहमग्निना वृतं
प्रदीप्यमानं विषजेन भोगिनः ।
भयात्परित्यज्य दिशः प्रपेदिरे
पपात तच्चाशनिताडितं यथा ॥ ४
ततो नृपे तक्षकतेजसा हते
प्रयुज्य सर्वाः परलोकसत्क्रियाः ।
शुचिर्द्विजो राजपुरोहितस्तदा
तथैव ते तस्य नृपस्य मन्त्रिणः ॥ ५
नृपं शिशुं तस्य सुतं प्रचक्रिरे
समेत्य सर्वे पुरवासिनो जनाः ।
नृपं यमाहुस्तममित्रघातिनं
कुरुप्रवीरं जनमेजयं जनाः ॥ ६
स बाल एवार्यमतिर्नृपोत्तमः
सहैव तैर्मन्त्रिपुरोहितैस्तदा ।
शशास राज्यं कुरुपुंगवाग्रजो
यथास्य वीरः प्रपितामहस्तथा ॥ ७
ततस्तु राजानममित्रतापनं
समीक्ष्य ते तस्य नृपस्य मन्त्रिणः ।
सुवर्णवर्माणमुपेत्य काशिपं
वपुष्टमार्थं वरयांप्रचक्रमुः ॥ ८
ततः स राजा प्रददौ वपुष्टमां
कुरुप्रवीराय परीक्ष्य धर्मतः ।
स चापि तां प्राप्य मुदा युतोऽभव-

40

1 Ś1 K1 S (G2-5 om.) सूत:; K0.3.4 B1 Dn3 D1 सौतिरु°. — a) Ñ1.2 V1 Dn ते तथा; G2.3 तत्क्षणात्. — b) D5 भोगिना; T G2.3.5 नागेन. — c) K1 Ñ V1 B D G1 विषण्ण°.

2 a) D5.6 M2-4 च (for तु). B3 (m as in text) G1.5 M2-4 नागं. G1.4.5 M2-4 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). T2 दह्यमानं तथा दृष्ट्वा; G2.3 तं दृशंतं तदा द°; G6 M1.5 दृह्यं (G6 °हं तं तं तथा द°. — b) K0 सचिवास्ते. — c) K4 अपश्यंश्चैव वै सर्वे; Ñ1.2 V1 B D T1 °श्यंत (B4 °श्ते) तथा यांतं. — d) K1 अद्भुतं; K4 ते यांतं (for आकाशे). K1.3.4 M नागमुत्तमं.

3 b) K2 D3.6.7 G2 M1.5 °वर्चस:. — d) K1 Ñ3 D4 G2.3 M2.4 °शं कोप°. — After 3, Ś1 K1 ins. ५१; Ś1 marg. ins. an additional colophon: इत्यादिपर्वण्येकपंचाशत्तमोऽध्याय:(!).

4 b) G2.3 वह्निना (for भो°). — d) K4 Ñ1.2 V1 B D T1 °त राजाशनिताडितो (D2 °पातितो).

5 d) B2 तस्यापि; M1.5 येन्येथ (for ते तस्य).

6 a) D3.4.6.7 M2-4 transp. नृपं and सुतं. M1.5 सुतं (for नृपं). K0.2-4 transp. शिशुं and सुतं. Ś1 G6 M1.5 नृपस्य चक्रिरे (for सुतं प्र°). — b) Ñ3 S स (G2.3 ते) मंत्रिणस्तत् (G1 °स्तं) पुर°. — Ś1 om. 6cd. — c) K0.2.4 G (except G2.3) °त्रतापनं (cf. 8). — d) G1 नृपं; G6 तदा (for जना:).

7 Before 7, B4 ins. सूत उ°. — b) Da D5.6.7 °पुरोगमैस्. — D2 om. 7cd. — c) Ś1 K कुरुपांडवाग्र°; T °त्मजः.

8 a) T1 M1.5 °त्रघातिनं (cf. 6). — After 8a, G1 erroneously repeats 6d. — b) T1 °क्ष्य ते मंत्रिणस्तस्य सर्वे. — c) M1.5 स्ववर्ण°. Ś1 K1 °मथेत्य; K0.2 °मथैत्य; T2 G5.6 °मथेत्य; G2.3 °मथेह. Ś1 K1 B3 G1-4.5m M2.4 काश्यपं. K3m सवर्णधर्माणमुपेत्य का°. — d) K1 T2 G4-6 वपुष्टमार्थे; G2 विनष्टमर्थं; G3 विष्ठुष्टमा°; M1.3.5 °मां तां. Cd वपुष्टमा (as in text). T1 °यांबभूवुः; T2 G1 M °चक्रिरे; G6 यांबभूविरे.

9 b) Ś1 प्रवीक्ष्य; K1 निरी°; B1 G6 M1.5 समी°. — c) G4.5 मुदान्वितो.

न चान्यनारीषु मनो दधे क्वचित् ॥ ९
सरःसु फुल्लेषु वनेषु चैव ह
प्रसन्नचेता विजहार वीर्यवान् ।
तथा स राजन्यवरो विजह्रिवा-
न्यथोर्वशीं प्राप्य पुरा पुरूरवाः ॥ १०
वपुष्टमा चापि वरं पतिं तदा
प्रतीतरूपं समवाप्य भूमिपम् ।
भावेन रामा रमयांबभूव वै
विहारकालेष्ववरोधसुन्दरी ॥ ११

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

सूत उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु जरत्कारुर्महातपाः ।
चचार पृथिवीं कृत्स्नां यत्रसायंगृहो मुनिः ॥ १
चरन्दीक्षां महातेजा दुश्चरामकृतात्मभिः ।
तीर्थेष्वाप्लवनं कुर्वन्पुण्येषु विचचार ह ॥ २
वायुभक्षो निराहारः शुष्यन्नहरहर्मुनिः ।
स ददर्श पितॄन्गर्ते लम्बमानानधोमुखान् ॥ ३
एकतन्त्ववशिष्टं वै वीरणस्तम्बमाश्रितान् ।
तं च तन्तुं शनैराखुमाददानं बिलाश्रयम् ॥ ४
निराहारान्कृशान्दीनान्गर्तेऽ*र्तांस्त्राणमिच्छतः ।
उपसृत्य स तान्दीनान्दीनरूपोऽभ्यभाषत ॥ ५
के भवन्तोऽवलम्बन्ते वीरणस्तम्बमाश्रिताः ।

C. 1. 1813
B. 1. 45. 6
K. 1. 45. 6

10 a) K2m D1 कुंजेषु (for फुल्ले°). Ś1 K Ñ3 T G (except G2.3) M1.5 नगेषु (for वने°). Ś1 K2 Ñ V1 B4 Da Dn D1 T1 G3.3 M1.3.5 om. ह. K0.2m.3.4 चारुषु; D2 T2 G1.4–6 चैव हि. — b) G6 सप्रियः (for वीर्य°). — c) T1 G4.5 तया. B5 अपि; D6 च (for स). S राजप्रवरो (G1 राजाप्रतिमो). G1–3 विजह्रे. — d) G4.5 transp. पुरा and पुरू°.

11 a) K2 अवाप्य; D5 सापि; T1 चैव; M5 वापि. T2 G1.4.5 परं; Cd as in text. B4 transp. वरं and पतिं. Ñ1.2 V1 Dn पतिव्रता; M (except M1.5) °तिं तथा. — b) Ñ1.2 V1 B (B1m as in text) Dn D1.2.6 M3–5 °रूपा; Da (by contamination) Arjp प्रतिस्वरूपं; Cd as in text. Arj. in his comm. explains प्रतीतरूपं (as in text). G3 प्रतीतमापन्नमवा°. G1.2.4–6 तमवाप्य. K0.1 Ñ1.2 V1 B6 Dn D1.3 भूपतिं. — c) S अनन्यभावा (G1.2.4.5 सुखेन रामा). Ñ1.3 V1 B D तं; S सा (for वै).

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. (except T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* K (except K1) जनमेजयाभिषेकः; Ñ1.3 V1 जनमेजयराज्याभिषेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 39; K1 52; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 37; Ñ1.2 V1 Dn3 44; B1 43; B2 D3.4m 42; D5 10; G M 27 (G2.3 29; G6 M3 28). — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 Dn 11. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 1782.

41

1 With adhy. 41–44 cf. adhy. 13. — With 1–3ab cf. 250* (v. l. 1. 13. 10). D1 om. सूत उ°. Ś1 K1 S (T2 with prefixed श्री) सूतः; K0.3.4 Dn3 सौतिरु°. — a) = 1. 8. 5a; 15. 1a. — c) Ś1 K1.4 D1 T1 M (except M1.5) °वीं सर्वां.

2 Cf. 250* (v. l. 1. 13. 10). — c) Ñ2 V1 B D (except D3.4.6.7) °नं कृत्वा. — d) D1 °षु विविधेषु च. M (except M1.5) पुष्करेषु चचार ह.

4 a) Ś1 (before corr.) K1 Ñ2 Da1 D1–4.6.7 G6 °वशिष्टान्; B3.4 एकतस्त्वव°. — b) = 22b. — M2.4 om. 4c–5b. — c) Da तु (for च). Ñ Dn transp. च and तन्तुं. B1 transp. तं च and तन्तुं. D1.3.4.6.7 तंतुं तं दशनै°. — d) Ñ1.2 V1 B Dn D1.5 G (except G3.6) M3 विलेशयं; Da °शयं.

5 M2.4 om. 5ab (cf. v. l. 4). — a) T निराश्रयान्. — b) Ś1 K1 गर्ते तत्राण°; K0.2–4 °र्ते तांस्त्रा°; Ñ1.2 V1 B3 Dn D5 T G2.4–6 °र्ते स्वत्रा°; Ñ3 B1.2.4.5 Da D3.4.6.7 °र्तेषु त्रा°; D1 °र्ते स्वशरण°; D2 आर्तान्स्वत्रा°; G1 M (M2.4 om.) °र्तेऽस्मिंस्त्रा°; G3 °र्ते संत्रा° (for गर्तेऽर्तांस्त्राणम्* = गर्ते + आर्तान् + त्रा°). — c) G (except G3.6) °स्य तदा दी°. M3 सर्वान् (for दीनान्).

6 Before 6, B3 D4 (marg.) M3 ins. जरत्कारुरु°. — a) = 1. 13. 12c. — b) Ś1 K1 °णस्तंभ°. — c) Ñ3

C. 1. 1818 B. 1. 45. 6 K. 1. 45. 6

दुर्बलं खादितैर्मूलैराखुना बिलवासिना ॥ ६
वीरणस्तम्बके मूलं यदप्येकमिह स्थितम् ।
तदप्ययं शनैराखुरादत्ते दशनैः शितैः ॥ ७
छेत्स्यतेऽल्पावशिष्टत्वादेतदप्यचिरादिव ।
ततः स्थ पतितारोऽत्र गर्ते अस्मिन्नधोमुखाः ॥ ८
ततो मे दुःखमुत्पन्नं दृष्ट्वा युष्मानधोमुखान् ।
कृच्छ्रामापदमापन्नान्प्रियं किं करवाणि वः ॥ ९
तपसोऽस्य चतुर्थेन तृतीयेनापि वा पुनः ।
अर्धेन वापि निस्तर्तुमापदं ब्रूत माचिरम् ॥ १०
अथवापि समग्रेण तरन्तु तपसा मम ।
भवन्तः सर्व एवास्मात्काममेवं विधीयताम् ॥ ११

पितर ऊचुः ।
वृद्धो भवान्ब्रह्मचारी यो नस्त्रातुमिहेच्छति ।
न तु विप्राग्र्य तपसा शक्यमेतद्व्यपोहितुम् ॥ १२
अस्ति नस्तात तपसः फलं प्रवदतां वर ।
संतानप्रक्षयाद्ब्रह्मन्पतामो निरयेऽशुचौ ॥ १३
लम्बतामिह नस्तात न ज्ञानं प्रतिभाति वै ।
येन त्वां नाभिजानीमो लोके विख्यातपौरुषम् ॥ १४
वृद्धो भवान्महाभागो यो नः शोच्यान्सुदुःखितान् ।
शोचस्युपेत्य कारुण्याच्छृणु ये वै वयं द्विज ॥ १५
यायावरा नाम वयमृषयः संशितव्रताः ।
लोकात्पुण्यादिह भ्रष्टाः संतानप्रक्षयाद्विभो ॥ १६

दुर्बला:; G1.2 M (except M1.5) °लं. Da D2 T G3-6 M1.2 खादितं; G1.2 M2-4 °ते. Da D2 S मूले (M1.5 °लं). — G2.4.5 om. 6^{d}, 7^{a}. — ^{d}) T1 G1 ह्याखु°; M (except M1.5) त्वाखु°.

7 G2.4.5 om. 7^{a} (cf. v. l. 6). — ^{a}) Ś1 D3.5 °स्तंभ° (cf. v. l. 6). — ^{b}) K (except K1) °कमवस्थि°. — ^{d}) D3.6.7 तुदते. D5 °नैः शनैः.

8 ^{a}) T2 G छि(G6 छे)द्यते; M1.5 भेत्स्य°. — ^{c}) K (except K1) ततश्च; Ñ V1 B1.3 (both m as in text).4.5 D T1 M (except M1) °तस्तु; T2 G1.3.6 तत्रस्था:; G2.4.5 तत्र ते. B4 G (except G3) °ता रौद्रे; D5 °ता गर्ते. — ^{d}) D5 रौद्रे (for गर्ते). Ś1 K1 Ñ3 T G2.4.5 ह्यस्मिन्न°; K0.2-4 सर्वेप्य°; Ñ1.2 V1 B D व्यत्क्रम°; G1.6 M ह्यस्मि°; G3 तस्मि° (for अस्मिन्न°).

9 Before 9, B2.5 ins. जरत्कारुरु°. — ^{a}) Ñ V1 B D तस्य (B5 अस्य; B5m D3.4.6.7 अत्र; Da2 तत्र); T G3.6 तस्मात्; G1.2.4.5 M2-4 तेन. Ś1 °मापन्नं (cf. ^{c}). M1.5 तत्तु दुःखं समु°. — ^{c}) Ś1 T G3 °पन्नाः (Ś1 *sup. lin.* T2 G3 °न्नः); G1 °मारूढान्.

10 ^{a}) G1 M2.3 अद्य (for अस्य). — ^{b}) Ñ1.2 V1 B D (except D5) °नाथवा; T G6 M °न च वा. G3 मदीयेन तथा पुनः. — ^{c}) K2-4 चापि; M1.5 वाथ. Ś1 K1 तां तर्तुं; T G3.6 M1 संत°. — ^{d}) M (except M1.5) °पदः.

11 ^{a}) D1 वे; G3 सु; G6 M1.5 तु (for अपि). — ^{c}) Ś1 K1 G6 एक(G6 °त)स्मात्; Ñ1.3 V1 B D °वेह; T1 G3 M1.3.5 °व स.

12 Ś1 K1 D6 S om. ऊचुः. — ^{a}) Ś1 Ñ V1 Dn D1.4 G3 वृद्धो; D3 T2 G1.2.4-6 कुतो; D5 सिद्धो (cf. v. l. 15^{a}). — ^{b}) K2-4 Ñ V1 D (except Da2 D3-6) T1 G1-3 M (except M1.5) °च्छसि. — ^{c}) G3 तु सर्वेण. — ^{d}) Ñ V1 B4 Dn D3.5 °कयते तद्. K0.2 D5 वि(D5 अ)पोहि°.

13 ^{a}) Ñ3 T G3.6 M1.5 transp. तात and तप°. D6 अस्ति चान्यत्तु त°. — ^{c}) = 1. 13. 14^{c}. Ś1 K Ñ3 T M1.5 °प्र(T2 °प्रे)क्षयात्त्व(T °द)स्मिन्; G1-3 °प्र(G3 °प्रे)क्षया ब्र°. — ^{d}) Ñ V1 Da1 Dn S पताम (G3 वसतं). B4 °येषु वै (m as in text); M (except M1.5) °ये वयं. — After 13, Dn ins.:

412* संतानं हि परो धर्म एवमाह पितामहः ।

14 ^{a}) B1 नस्तत्र (m as in text). M (except M1.5) इह मे (M3 नो) लंबमानानां. — ^{b}) D6 रक्षा न (for न ज्ञानं). — ^{c}) K (except K1) D2 तेन. Ś1 K1 D1 त्वा. S (except T1 M1.5) om. न.

15 ^{a}) Ś1 K1.4 Ñ V1 Dn D1-3 T G1.2.4.5 वृद्धः; D6.7 रुद्रः; G3 ऋषिः (cf. v. l. 12^{a}). B D (except Dn D1) महातेजा; T G °योगी; M ब्रह्मचारी. — ^{b}) G1.2.4.5 शोचसि दुःखि°; G3 °च्यांश्च दुः°; M (except M1.5) त्रातुमिहेच्छति (cf. 12^{b}). — After 15^{ab}, G (except G3.6) M (except M1.5) ins.:

413* शोच्यान्सुदुःखितानस्मान्कस्माद्वेदविदां वर ।

[First half of this line = 15^{b}; but cf. v. l. 15.]

— ^{c}) K3 Da शोचस्युपे°; Ñ2 V1 B Dn D1-4.6.7 °चते चैव. — ^{d}) D6 ये संति च द्वि°. T G transp. ये and वै. M1.3.5 च (for वै).

16 ^{ab}) = 1. 13. 14^{ab}. Ś1 Ñ3 संश्रित°; K (except K1) Dn1 D1.4.6 T1 शंसित° (cf. v. l. 1. 1. 2; 13. 10 etc.). — ^{c}) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1.3 G (except G3.6) स्रस्ताः; K0.2.4 प्राप्ताः (for भ्रष्टाः). — ^{d}) Ś1 °त्प्रभो; Ñ1.2 V1 B D °न्मुने; Ñ3 T G2-6 °न्विताः; G1 M

प्रनष्टं नस्तपः पुण्यं न हि नस्तन्तुरस्ति वै ।
अस्ति त्वेकोऽद्य नस्तन्तुः सोऽपि नास्ति यथा तथा १७
मन्दभाग्योऽल्पभाग्यानां बन्धुः स किल नः कुले ।
जरत्कारुरिति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ।
नियतात्मा महात्मा च सुव्रतः सुमहातपाः ॥ १८
तेन स्म तपसो लोभात्कृच्छ्रमापादिता वयम् ।
न तस्य भार्या पुत्रो वा बान्धवो वास्ति कश्चन ॥१९
तस्माल्लम्बामहे गर्ते नष्टसंज्ञा ह्यनाथवत् ।
स वक्तव्यस्त्वया दृष्ट्वा अस्माकं नाथवत्तया ॥ २०
पितरस्तेऽवलम्बन्ते गर्ते दीना अधोमुखाः ।
साधु दारान्कुरुष्वेति प्रजायस्वेति चाभिभो ।
कुलतन्तुर्हि नः शिष्टस्त्वमेवैकस्तपोधन ॥ २१

यत्तु पश्यसि नो ब्रह्मन्वीरणस्तम्बमाश्रितान् ।
एषोऽस्माकं कुलस्तम्ब आसीत्स्वकुलवर्धनः ॥ २२
यानि पश्यसि वै ब्रह्मन्मूलानीहास्य वीरुधः ।
एते नस्तन्तवस्तात कालेन परिभक्षिताः ॥ २३
यत्त्वेतत्पश्यसि ब्रह्मन्मूलमस्यार्धभक्षितम् ।
तत्र लम्बामहे सर्वे सोऽप्येकस्तप आस्थितः ॥ २४
यमाखुं पश्यसि ब्रह्मन्काल एष महाबलः ।
स तं तपोरतं मन्दं शनैः क्षपयते तुदन् ।
जरत्कारुं तपोलुब्धं मन्दात्मानमचेतसम् ॥ २५
न हि नस्तत्तपस्तस्य तारयिष्यति सत्तम ।
छिन्नमूलान्परिभ्रष्टान्कालोपहतचेतसः ।
नरकप्रतिष्ठान्पश्यास्मान्यथा दुष्कृतिनस्तथा ॥ २६

C. 1. 1940
B. 1. 45. 29
K. 1. 45. 29

°द्विति (M1.5 °द्विज).

17 a) G2.4.5 नु (for नस्). Ñ1.2 V1 B D तीव्रं (for पुण्यं). G1 प्रनष्टस्तपसः पु°. — c) B3 वैको; B1 D4 ह्येको. — d) M1.5 स हि (for सोऽपि).

18 a) = 1. 13. 15c. M1.5 मंदभाग्य; M2-4 °भाग्यो. K0 °पुण्यानां; M2-4 °भाग्यानां. — b) Ś1 K1 transp. स and किल. D5 बांधवः कि°. Dn D3.4.6.7 तप एकं समाश्रि (D3.6.7 °श्रि)तः; D1 यश्च एकांतमाश्रितः (cf. 1. 13. 15d). — c) = 1. 13. 10a. — f) Ś1 K1 च; K4 स (for सु-).

19 a) K2 वै; K3 अस्य; B3 M1.3 स्व-; D3 असन् (for स्म). M2.4 ते तस्य. T1 °सो मोहात्. — b) B1.3.5 °दिता महत्; B2.4 D3.6.7 °तं महत्. G3 कृच्छ्रमुत्पादितो वयं. — c) B1 transp. भार्या and पुत्रो. — d) D2 °वो वेति; T1 °वा शपि (sic); T2 °वा चापि; G1.2.4-6 °वो वापि; G3 M1.3.5 °वा अपि; M2.4 °वा वापि. Ñ3 S केचन (G1 कश्चन; G2 as in text).

20 c) G1 transp. स and वक्तव्यः. Ś1 सम्यक्; Ñ1.2 V1 B दृष्टः. — d) Ś1 K1 Ñ3 Da Dn1.n3 D1-4.6.7 T अस्माकं (as in text); G3 M1.5 चास्मा°; the rest ह्यस्मा°.

21 a) K2 D1 T1 °स्तव; D3 M1.5 °स्त्वेव. — b) Ś1 K1 D4 T G3.6 अधोमु° (as in text); G2.4.5 ह्यवाङ्मु°; the rest ह्यधोमु°. — d) K2 वाभिभो; Ñ1.2 V1 B D4 D2-7 वा वि°. K4 Dn D1 प्रजामुत्पादयेति च. Cd प्रजायस्व (as in text). — After 21cd, B1 ins. a passage of 6 lines given in App. I (No. 26). — e) Da G1 कुले. — f) D5 T2 G स एवैकः (G3 तमेकत्वः); M (except M1.5) स चैवैकः. Ñ3 B3.4 Da1 D1-3.5-7 T2 M (except M1.5) °धनः.

22 a) K0 Ñ3 B1 m.2 Da D3 G (except G2) M1.3.5 यं तु; Ñ1.2 V1 Dn D1 यस्त्वं (Dn3 यं त्वं); B1 यच्च. K3 वै; M1.5 मे (for नो). — K2 (hapl.) om. 22b-23a. — b) = 4b. — c) K0.4 Da D5 G2.4.5 एको°. Ś1 °स्तंभ; K1 °स्तस्य; Da1 D6 कुले तंतुः. — d) Ñ1.2 V1 Dn D2 आस्ते. Ś1 K0.1.3 Ñ3 B (except B1) G6 स (for स्व-).

23 K2 om. 23a (cf. v. l. 22). — a) Ñ3 S चैव (G3 चेदं) त्वं (for वै ब्रह्मन्). — Ś1 K1.3 om. (hapl.) 23b-24a. — b) K4 T G3.6 M मू(G3 कु)लानीमानि वी°. — c) K4 B5 Dn1 D1.3.6 T G2 एतेन तं°; G3 °न कृपतस्ता°.

24 Ś1 K1.3 om. 24a (cf. v. l. 23). — a) K0 यत्ते तत्; K4 ये त्वे°; B4 G4-6 M2-4 °त्त्वेकं; D2 नन्वे°; D3.6.7 यच्चै°; T यद्दृ°; G1.2 °त्त्वेकः; G3 M1.5 यद्दे°. — b) D6.7 मूलमस्या हि; G1.5 °मर्धास्य; G6 °मस्य न. — c) K2.4 Ñ2 V1 B1-3.5 D यत्र; B4 T G1.3.6 M अत्र (M1.5 तेन). Ñ1.2 V1 Dn D1 G3 M (except M1.5) गर्ते (for सर्वे). — d) Ś1 K1 M2.4 तपसि स्थितः; K0.2.3 D3 तप आश्रितः; D2 तपसा स्थितः; G3.6 स्तंब आश्रि(G3 °हि)तः.

25 b) K2 D5 T एव (for एष). — c) Ñ V1 B (except B3) Da T G2-5 °रतिं; M1.5 °रतिः. G6 स तंतुमेकं दिवसैः; M2-4 स तं तु वितुदन्नाखुः. — d) B2.3 T G3 M1.5 भक्षयते. D2 ह्यदन्; D5 रज°; D7 रुद्°; G2.4.5 नुदः; M (except M1.5) द्विजः; Cd नुदन्. G3 दशनैः क्षयते तु°. — e) G1.2 तपोवृद्धं. — f) K2 D6 महात्मा°. K1.4 B (except B1) D (except Dn) °चेतनं (cf. v. l. 1. 1. 98d).

26 e) Hypermetric! Only Ñ1.3 M2.3 as in text. K नरकस्थान्प्रपश्यास्मान् (K0 °श्यामि); Ñ2 V1 B D अधःप्रविष्टान्प°; T G M1.5 अप्रतिष्टान्प्रपश्या°; M4 नरकप्रविष्ट°.

C. 1. 1841
B. 1. 45. 29
K. 1. 45. 29

अस्मासु पतितेष्वत्र सह पूर्वैः पितामहैः ।
छिन्नः कालेन सोऽप्यत्र गन्ता वै नरकं ततः ॥ २७
तपो वाप्यथवा यज्ञो यच्चान्यत्पावनं महत्
तत्सर्वं न समं तात संतत्येति सतां मतम् ॥ २८
स तात दृष्ट्वा ब्रूयास्त्वं जरत्कारुं तपस्विनम् ।
यथादृष्टमिदं चास्मै त्वयाख्येयमशेषतः ॥ २९
यथा दारान्प्रकुर्यात्स पुत्रांश्चोत्पादयेद्यथा ।
तथा ब्रह्मंस्त्वया वाच्यः सोऽस्माकं नाथवत्तया ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

सूत उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा जरत्कारुर्दुःखशोकपरायणः ।
उवाच स्वान्पितॄन्दुःखाद्बाष्पसंदिग्धया गिरा ॥ १
अहमेव जरत्कारुः किल्बिषी भवतां सुतः ।
तद्दण्डं धारयत मे दुष्कृतेरकृतात्मनः ॥ २
पितर ऊचुः ।
पुत्र दिष्ट्यासि संप्राप्त इमं देशं यदृच्छया ।
किमर्थं च त्वया ब्रह्मन्न कृतो दारसंग्रहः ॥ ३

— d) = 1. 13. 17^{b}. G6 दुष्कृतकारिणः.

27 a) M1.5 अस्माभिस्तु परीतैस्तु. — b) Ñ2 B2.3.5 Dn D1 G2.4.5 M4 सर्वैः (for पूर्वैः). Ś1 K Ñ3 G6 सहान्वयैः; Ñ1 कुलान्वयः; Ñ2 Dn D1 सबांधवैः (for पिता°). — c) Ñ1 D2 M1 छिन्नका°; T1 छिन्नमू°. — d) T1 G3.6 तथा; T2 यथा.

28 b) Da1 D2–4.6.7 T2 G3 M1.5 यद्वान्यत्. — cd) G6 एतत् (for इति). Ñ1.2 Dn D1 °र्वैमपरं तात न संतत्या समं मतं.

29 a) K0 स तान् (sic); K1 एतत्तु; Ñ3 V1 D2.7 G (except G6) तं तात; D5 तं ततः. D1 तान्दृष्ट्वैव (for तात दृ°). K3 transp. दृष्ट्वा and ब्रूयाः. K1 Ñ V1 B D4.5 तं (for त्वं). Ś1 एतद्दृष्ट्वा तु भूयस्त्वां (m अस्मान्दृष्ट्वा ततो ब्रूयात्). — b) Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.4.5 तपोधन; B2–5 Dn D2.3.6.7 T तपोधनं (for तप°). — c) M1.5 अद्य (for यथा). Ñ3 वृत्तं (for दृष्टं). Ś1 K1 दृष्ट्वा वयं. Ñ1.2 V1 B D चात्र (D5 सर्वं); T G चाद्य (G1 as in D5; G5 चास्य).

30 a) G5 प्रगृह्णात्. M (except M1.5) च (for स). — b) M2.3 पुत्रं. Ś1 Ñ1.2 V1 B D (except Da) M5 °श्चानुरूपा°. — c) M (except M1.5) एतत् (for तथा). — d) G4.5 ह्यस्माकं. — After 30, Ñ1.2 V1 B3.4.5 (marg.; om. line 1) Dn D1.2.4 ins.:

414* बान्धवानां हितस्येह यथा चात्मकुलं तथा ।
कस्त्वं बन्धुमिवास्माकमनुशोचसि सत्तम ।
श्रोतुमिच्छाम सर्वेषां को भवानिह तिष्ठति ।

[(L. 1) Ñ1 V1 B3 अनुकूलं यथा तथा; B4 यथा मे कुशलं तथा. — (L. 2, 3) = (var.) 1. 13. 17^{cd}, 18^{ab}. D2 बंधुरिवा°. D2.4 °मिच्छामि.]

Colophon. *Sub-parvan name:* All MSS. (except Dn3 T2 G3) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* K0 पितृवाक्यं; K3 जरत्कारुपितृसमागमः; Ñ1.2 V1 जरत्कारुपितृदर्शनं; G3 M1.5 पितृजरत्कारुसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 40; K1.4 53; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 38; Ñ1.2 V1 45; B1 44; B2 47; D3.4 (marg.) 43; D5 11; G M 28 (G2.3 30; G6 M3 29). — *S'loka no.:* Dn 33. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1915.

42

1 K0.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरु°; K1 S (T2 with prefixed श्री; G4.5 M2.4 om. the ref.) सूतः. — b) Ñ1.2 V1 Dn D1 S भृशं (for दुःख-); cf. 1. 43. 30^{d}; 46. 34f. — c) Ñ1.2 V1 B D (for D5 see below) तान् (for स्वान्). D3 सर्वान्; G3 मुख्यान् (for दुःखात्). D5 आह तांश्च पि°. — d) V1 B D (except Dn D1) G6 बाष्पगद्गदया; Cd as in text (cf. 1. 43. 31). — After 1, K2–4 Ñ1.2 V1 B D ins.:

415* जरत्कारुरुवाच ।
मम पूर्वे भवन्तो वै पितरः सपितामहाः ।
तद्ब्रूत यन्मया कार्यं भवतां प्रियकाम्यया ।
[L. 1 = 1. 13. 19^{ab}.]

2 Before 2, Ś1 S (except G3.6 M1.5) ins. जरत्कारुः. — c) Ñ2 Dn ते (for तत्). — d) Ś1 K1 °तेनाकृता°; D3.7 °सेतरकर्मणः; M1.5 पुष्कलं चाकृ°.

3 Ś1 S om. ऊचुः (M5 om. the ref.). — a) K (except K1) तु (for च). — After 3, K0.4 Da1 ins. a passage given in App. I (No. 27).

जरत्कारुरुवाच ।
ममायं पितरो नित्यं हृद्यर्थः परिवर्तते ।
ऊर्ध्वरेताः शरीरं वै प्रापयेयममुत्र वै ॥ ४
एवं दृष्ट्वा तु भवतः शकुन्तानिव लम्बतः ।
मया निवर्तिता बुद्धिर्ब्रह्मचर्यात्पितामहाः ॥ ५
करिष्ये वः प्रियं कामं निवेक्ष्ये नात्र संशयः ।
सनाम्नीं यद्यहं कन्यामुपलप्स्ये कदाचन ॥ ६
भविष्यति च या काचिद्भैक्षवत्स्वयमुद्यता ।
प्रतिग्रहीता तामस्मि न भरेयं च यामहम् ॥ ७
एवंविधमहं कुर्यां निवेशं प्राप्नुयां यदि ।
अन्यथा न करिष्ये तु सत्यमेतत्पितामहाः ॥ ८

सूत उवाच ।
एवमुक्त्वा तु स पितॄंश्चचार पृथिवीं मुनिः ।
न च स्म लभते भार्यां वृद्धोऽयमिति शौनक ॥ ९
यदा निर्वेदमापन्नः पितृभिश्चोदितस्तथा ।
तदारण्यं स गत्वोच्चैश्चुक्रोश भृशदुःखितः ॥ १०
यानि भूतानि सन्तीह स्थावराणि चराणि च ।
अन्तर्हितानि वा यानि तानि शृण्वन्तु मे वचः ॥ ११
उग्रे तपसि वर्तन्तं पितरश्चोदयन्ति माम् ।
निविशस्वेति दुःखार्तास्तेषां प्रियचिकीर्षया ॥ १२
निवेशार्थ्यखिलां भूमिं कन्याभैक्षं चरामि भोः ।
दरिद्रो दुःखशीलश्च पितृभिः संनियोजितः ॥ १३ C. 1. 1861 B. 1. 46. 16 K. 1. 46. 16

4 $\acute{S}_1$ $K_{1.2}$ D_6 S (except G_5) om. उवाच. — [b]) $G_{3.6}$ हृदि संपरि°. — [d]) B_2 $D_{2.5}$ °येहम°; Cd as in text. $B_{1.2.4}$ D_a D_5 T G_{1-5} M_5 ह; D_2 G_6 च (for वै). — After 4, K_4 $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D ins.:

416* न दारान्वै करिष्येऽहमिति मे भावितं मनः ।

=(var.) 1. 13. 23^{ab}.

5 [b]) $M_{1.5}$ शोकार्तानिव.

6 [a]) G (except $G_{1.6}$) कार्यं (for कामं). — [b]) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D °क्ष्येहमसंशयं. — [c]) $\tilde{N}_3$ S सनामां.

7 [a]) $\acute{S}_1$ K हि (for च). M (except $M_{1.5}$) °ति यदा का°. — [b]) Here and below the majority of N MSS. भैक्ष्य-. — [c]) G_3 प्रतिगृह्य सनामां च. — [d]) B_5 reads न after च. G_6 उद्वहेयं; Cd as in text. K_2 $D_{2.5}$ S (except G_1) तां (for यां). $\acute{S}_1$ K_1 नेतरां रोचयाम्यहं.

8 [ab]) B_4 G_{2-4} °विधा°. B_4 भार्यां; $G_{3.6}$ कन्यां (for कुर्यां). $M_{1.5}$ कुर्यां निवेशं पितर एवं संप्रा°. — [c]) $\acute{S}_1$ K M (except $M_{1.5}$) करिष्यामि; $\tilde{N}$ V_1 B D °ष्येहं; T_2 G_6 °ष्ये तत्. — [d]) K_1 न संशयः (for पिता°). T सत्यमेव ब्रवीमि वः. — After 8, $K_{3.4}$ (om. line 1) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D ins.:

417* तत्र चोत्पत्स्यते जन्तुर्भवतां तारणाय वै ।
शाश्वताश्चाव्ययाश्चैव तिष्ठन्तु पितरो मम ।

[=(var.) 1. 13. 28. — (L. 2) K_4 शाश्वतं चाव्ययं चैव पितरो वै मतं मम.]

9 $\acute{S}_1$ K_1 S (G_3 om.) सूतः; $K_{0.3.4}$ B_1 D_1 सौतिरु°. — [a]) D_2 स मुनिः; G_3 पृथिवीं. — [b]) G_3 °र स महामुनिः. — [c]) $M_{1.5}$ कार्यं (for भार्यां). — [d]) $D_{6.7}$ चानघ (for शौ°).

10 Before 10, K_0 (irrelevantly) ins. शौनक उ°. — [b]) D_2 °भिर्देशितस्त°; D_5 °भिर्नोदितो यथा; T $G_{3.6}$ $M_{1.5}$ °भिश्च प्रचोदितः. — [c]) B_4 ततो°; B_5 G_3 तथा° (for तदा°). K_0 स गत्वा वै; M_1 प्रविश्योच्चैः; M_5 प्रपश्यो°. — After 10, $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except D_a) ins.:

418* स त्वरण्यगतः प्राज्ञः पितॄणां हितकाम्यया ।
उवाच कन्यां याचामि तिस्रो वाचः शनैरिमाः ।

[(L. 1) B D_2 प्रियका°. — (L. 2) Cf. 1. 13. 30. $\tilde{N}_1$ V_1 $B_{1-3.4m}$ D_{2-7} भिक्षां (for कन्यां).]

11 [a]) $\acute{S}_1$ $K_{1.4}$ transp. भूतानि and सन्तीह. — [b]) K_0 $G_{1.2.4-6}$ जंगमस्थावराणि च; $K_{2.3}$ $\tilde{N}_3$ T G_3 M जंगमानि स्थिराणि च; K_4 स्थिराणि च च°; D_5 °णि च सर्वशः. — [c]) $\acute{S}_1$ $K_{0.1.4}$ $D_{2.3.6.7}$ यानीह; D_{a1} यावंति; T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5}$ चान्यानि.

12 [b]) D_5 °तरो नोद°. B_4 वै (for माम्). — [c]) K_0 $D_{2.5}$ G_1 निवेशस्वे°; B_3 निविशं वोन्न; $G_{2.4.5}$ निवेशये(G_2 °य)ति. Cd appears to have read निवेशं (cf. B_3 above). — [d]) $\tilde{N}_2$ D_n D_1 संतानस्य चि°.

13 [a]) K_4 $\tilde{N}$ V_1 B_3 D T_2 G_3 M_{2-4} निवेशाया(D_5 °र्थो)खि°; $B_{1.5}$ निविशाम्य(B_5 °प्य)खि°; T_1 निवेशिदखि°; G_1 निवेशार्थं खि°; G_2 निवेशाद्यखि°; $M_{1.5}$ निवेश्यर्थां(M_5 °स्वा)खि°. — [b]) D_1 T $G_{3.6}$ M अहं (for भोः). — [d]) D_2 M_3 °भिश्च नियो°.

14 [a]) K_4 B_4 (m as in text) कस्य; $M_{1.5}$ तस्या (sic). — [b]) $D_{5.7}$ T_1 या (for ये). D_1 मयेह परिकीर्तितं; S (except T_1 G_3 $M_{1.5}$) गुणैः सम्यक् प्रकीर्तिताः (M_{2-4} °र्त्यतां). — [c]) D_5 कन्यां प्रयच्छतु स मे; G (except G_3) M (except $M_{1.5}$) प्रयच्छतु स मे कन्यां.

C. 1. 1862
B. 1. 46. 17
K. 1. 46. 17

यस्य कन्यास्ति भूतस्य ये मयेह प्रकीर्तिताः ।
ते मे कन्यां प्रयच्छन्तु चरतः सर्वतो दिशम् ॥ १४
मम कन्या सनाम्नी या भैक्षवच्चोद्यता भवेत् ।
भरेयं चैव यां नाहं तां मे कन्यां प्रयच्छत ॥ १५
ततस्ते पन्नगा ये वै जरत्कारौ समाहिताः ।
तामादाय प्रवृत्तिं ते वासुकेः प्रत्यवेदयन् ॥ १६
तेषां श्रुत्वा स नागेन्द्रः कन्यां तां समलंकृताम् ।
प्रगृह्यारण्यमगमत्समीपं तस्य पन्नगः ॥ १७
तत्र तां भैक्षवत्कन्यां प्रादात्तस्मै महात्मने ।
नागेन्द्रो वासुकिर्ब्रह्मन्स तां प्रत्यगृह्णत ॥ १८
असनामेति वै मत्वा भरणे चाविचारिते ।
मोक्षभावे स्थितश्चापि द्वन्द्वीभूतः परिग्रहे ॥ १९
ततो नाम स कन्यायाः पप्रच्छ भृगुनन्दन ।
वासुके भरणं चास्या न कुर्यामित्युवाच ह ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

सूत उवाच ।
वासुकिस्त्वब्रवीद्वाक्यं जरत्कारुमृषिं तदा ।
सनामा तव कन्येयं स्वसा मे तपसान्विता ॥ १
भरिष्यामि च ते भार्यां प्रतीच्छेमां द्विजोत्तम ।
रक्षणं च करिष्येऽस्याः सर्वशक्त्या तपोधन ॥ २
प्रतिश्रुते तु नागेन भरिष्ये भगिनीमिति ।

---

15 [a]) B1 transp. मम and कन्या. Ñ3 S (except G2) सनामा. T1 एव; T2 G3 M3.5 वै (for या). — [b]) Ś1 K2 Ñ1.2 V1 B2 D3.6.7 चोदिता. — [c]) T1 केवलां (for चैव यां). G3 नाहं तां (for यां नाहं). — [d]) G3 एवं (for तां मे). K2 B3 D3.5.7 S (except T2 G3 M1.5) °च्छतु (G6 °श्च).

16 Before 16, K0 ins. सूत उ°; K4 सौतिरु°; S (except G3 M3) सूतः. — [a]) T2 G2.4.5 तु (for ते). D3.6.7 ते; M1.5 च (for वै). — [b]) K1 D5 T1 G3 °त्कारोः; K2 °त्कारु-. M2.3 (*inf. lin.*).4 सुयोजिताः. — [c]) Ś1 D3.6.7 वै (for ते). — [d]) G3 वासुकिं. Ś1 संन्यवे°; K1 पर्यवे°.

17 [a]) G6 अथ (for स). — [b]) K3 Ñ1.2 V1 D (except D2.5) M transp. कन्यां and तां. G3 कन्यकां सम°.

18 [a]) B1 ततस्तां; Dn3 तत्रैतां; T G1.3.6 M1.5 स तत्र. — [c]) T1 G3.6 M1 कालेन (for नागेंद्रो). — [d]) Ś1 न च तां; K0.2.3 Ñ3 न च स. D2 न स प्रत्यग्रहीच्च तां.

19 [ab]) Ś1 K1 B1.5 M °नाम्नीति. D5 G3 M तां (for वै). T2 G1.2.4.5 °ति कृत्वा वै. Ś1 K1 च वि°; D5-7 चावि°. K4 सनामा तु भवेद्या मे न भरेयं तु यामहं. — [c]) G (except G3.6) मोक्ष एव; M1.5 भैक्षभा°; Cd as in text. — [d]) K0 T G3 M द्वैधीभू°; Ñ2 V1 Dn द्वंद्वभू°; D5 G1.4-6 मंद्रीभू°; G2 मंत्रीभू°; Cd as in text. Ś1 K1 प्रतिग्र°.

20 [b]) G2 अपृच्छत्. — After 20[b], K4 Ñ3 ins. 1. 13. 33 (v. l. भुजंगमं for महातपाः). — [c]) Ś1 K1 B3 Da1 D5 T2 G1-5 M वासुके (as in text); T1 G6 °किः; the rest °किं. — [d]) M1.3.5 तं (for ह). — After 20, B3 ins. a passage of six lines consisting of a question by Ruru (2 lines) and answer by Pramati (4 lines), the latter being merely a repetition of 1. 13. 35-6 (see App. I, No. 28).

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. (except Dn2 D7 T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* K3 कन्याप्रदानं; Ñ1.2 V1 वासुकिजरत्कारुसमागमः; G3 भार्यान्वेषणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K1 54; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T1 39; B1 45; B2 D3.4 (marg.) 44; D5 12; T2 G M 29 (G3.8 31; G6 M3 30). — *S'loka no.:* Ñ3 21; Da1 Dn 23. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1836.

43

1 Ś1 K1 S (G4-6 om. the ref.) सूतः; K0.3.4 (with prefixed श्री) Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरुवाच. — [b]) G1 इदं (for ऋषिं). D6 प्रति (for तदा). — [c]) The MSS. vary at random between सनामा and °म्नी (cf. v. l. 1. 42. 19). — [d]) M1.5 वै (for मे).

2 [a]) Ñ1.2 ते कन्यां. — Ś1 om. 2nd. — [d]) B4 यथाशक्त्या. B3 द्विजोत्तम. — After 2, K3.4 Ñ V1 B D T2 G (except G3) ins.:

जरत्कारुस्तदा वेश्म भुजगस्य जगाम ह ॥ ३
तत्र मन्त्रविदां श्रेष्ठस्तपोवृद्धो महाव्रतः ।
जग्राह पाणिं धर्मात्मा विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ४
ततो वासगृहं शुभ्रं पन्नगेन्द्रस्य संमतम् ।
जगाम भार्यामादाय स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ ५
शयनं तत्र वै क्लृप्तं स्पर्ध्यास्तरणसंवृतम् ।
तत्र भार्यासहायः स जरत्कारुरुवास ह ॥ ६
स तत्र समयं चक्रे भार्यया सह सत्तमः ।
विप्रियं मे न कर्तव्यं न च वाच्यं कदाचन ॥ ७
त्यजेयमप्रिये हि त्वां कृते वासं च ते गृहे ।
एतद्गृहाण वचनं मया यत्समुदीरितम् ॥ ८
ततः परमसंविग्ना स्वसा नागपतेस्तु सा ।
अतिदुःखान्विता वाचं तमुवाचैवमस्त्विति ॥ ९
तथैव सा च भर्तारं दुःखशीलमुपाचरत् ।
उपायैः श्वेतकाकीयैः प्रियकामा यशस्विनी ॥ १०
ऋतुकाले ततः स्नाता कदाचिद्वासुकेः स्वसा ।
भर्तारं तं यथान्यायमुपतस्थे महामुनिम् ॥ ११
तत्र तस्याः समभवद्गर्भो ज्वलनसंनिभः ।
अतीव तपसा युक्तो वैश्वानरसमद्युतिः ।
शुक्लपक्षे यथा सोमो व्यवर्धत तथैव सः ॥ १२
ततः कतिपयाहस्य जरत्कारुर्महातपाः ।
उत्सङ्गेऽस्याः शिरः कृत्वा सुष्वाप परिखिन्नवत् ॥१३
तस्मिंश्च सुप्ते विप्रेन्द्रे सवितास्तमियाद्गिरिम् ।
अह्नः परिक्षये ब्रह्मंस्ततः साचिन्तयत्तदा । C. 1. 1884 B. 1. 47. 15 K. 1. 47. 16

419* त्वदर्थं रक्ष्यते चैषा मया मुनिवरोत्तम ।
ऋषिरुवाच ।
न भरिष्येऽहमेतां वै एष मे समयः कृतः ।
अप्रियं च न कर्तव्यं कृते चैनां त्यजाम्यहम् ।

[(L. 1) K3 Ñ3 D5 T2 G (except G3) रक्षिता. K4 Ñ3 B Da D2.5 T2 G (except G3) मुनिवर प्रभो. — (L. 2) Dn वै (for मे). T2 G (except G3) अप्रियं मा करिष्येच्च.]

3 Before 3, K0 Ñ3 (*sup. lin. sec. m.*) B3 D2 ins. सूत उ°; K4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.4 सौतिरु°; T G M2.4 सूतः (G4.5 सौतिः). — a) B5 D3.6.7 °श्रुते च; D2 °श्रुतेन; M1.3.5 °ज्ञाते तु. — c) K3 ततो (for °दा). — d) The MSS. vary at random between भुजग- and भुजं°.

4 a) K3 तत्र वेदविदां; M1 तदापि द्विविदां; M5 ततो विद्विविदां. — b) K3 तपोनिष्ठो. D4 G1.2.4.5 महातपाः; T1 °बलः; T2 G3.6 M °मतिः. — c) B1 कन्यायाः (m धर्मात्मा as in text).

5 Ñ1 om. 5^{ab}. — a) G6 °गृहे शुभ्रे. K2 शुद्धं; Ñ2.3 V1 B D रम्यं. — b) S धीमतः (G1 भूभृतः) (for सं°). — c) Ś1 K1 जग्राह भा°. — d) G6 मनीषिभिः.

6 a) Ñ V1 D संक्लृप्तं (D2.5 as in text; D3.7 क्लृप्तं स). — b) K1 सव्यास्तरण°; K2 महा°; D2 स्वच्छा°; D3 स्पृध्या°; T1 G4 स्वाध्या°; G1 सुष्ठ्वा°; G2.5 स्वध्या°; Cd as in text. D5 G3.6 M (except M1.5) परार्ध्यास्तरणावृ(D5 °न्वि)तं. — c) K0 T1 G1–3 सन्; K4 तु; Ñ V1 Dn वै; B Da D1.2.4.5 असौ (for स). G6 स तत्र भार्यासहितो.

7 b) K0.2.4 G1.2.4 M1.5 सत्तम. D2 भार्यामामंत्र्य वै मुनिः; D3.6.7 जरत्कारुस्त्रिया सह. — After 7^{ab}, D4 G (except G3) M (except M3) ins. जरत्कारुः. — c) G3 अप्रियं. — d) Ś1 K1 G3 कथंचन.

8 a) Ñ1.2 V1 B D विप्रिये च (for अप्रिये हि). — b) K4 T G3 कृतवासः (T2 °सं); M1.5 गृहे वा°. M1.5 के (for ते).

9 Before 9, B3 D1 (marg.) ins. सौतिरु°. — a) D5 परमविग्नासीत्. — b) Ñ1.2 V1 B D T1 °पतेस्तदा (D1 as in text; D6 °पतेः सुता). — c) K4 Ñ1.2 V1 B D G (except G3.6) M3 वाक्यं. — d) G (except G3.6) °वाच मन(G4 तप)स्विनी.

10 b) Da दुःखशीला उपा°; G1 °शीलसमन्विता. — c) Ś1 श्वेतकाकेयैः; K2 यश्च तानीयैः; B4 सकलैस्तस्य (m as in text); G3 श्वेतहारीयैः; M1.5 चेत°; M2 चेक°; Cd as in text.

11 In Ś1, 11^{cd} is lost on a torn portion. — c) Ñ1.2 V1 B D वै (D1 चैव; D3.6.7 सा); T2 G1.3.6 नु (for तं). — d) Ñ1 मुदा (for महा-).

12 a) K4 B1 M (except M1.5) ततः; D4 कुक्षौ (for तत्र). S (except G1.4.5) तस्यां. — b) B1 Da2 D3.6.7 °सप्रभः; Da1 °संभवः. — c) Ñ2 V1 B4 D (except D2.5) T1 °वतेजसा. — d) D6 G4 °प्रभः. With 12^{ef} cf. 1. 44. 16^{cd}. — f) Ñ3 T G3 च (for सः).

13 a)=1. 8. 14^{a}. D2–4 S °हस्सु. — The fragm. MS. B3 ends with 13^{a}. — b) B (B3 missing) D (except D2.3.6.7) °र्महायशाः.

14 a) D2 प्रसुप्ते; D5 M (except M1.5) तु सुप्ते; G (except G3.6) सुप्ते तु. — b) K1 °स्तमगाद्; Da Dn2 D1.5–7 T2 G M1.5 °स्तमयात् (G1 °स्तमिताद्). — c) G2 °क्षयात्. M1.5 °ये तस्मिन्. — e) T1 °नी ब्रह्मन्. — f) G

C. 1. 1884 B. 1. 47. 10 K. 1. 47. 10

वासुकेर्भगिनी भीता धर्मलोपान्मनस्विनी ॥ १४
किं नु मे सुकृतं भूयाद्भर्तुरुत्थापनं न वा ।
दुःखशीलो हि धर्मात्मा कथं नास्यापराध्नुयाम् ॥१५
कोपो वा धर्मशीलस्य धर्मलोपोऽथवा पुनः ।
धर्मलोपो गरीयान्वै स्यादत्रेत्यकरोन्मनः ॥ १६
उत्थापयिष्ये यद्येनं ध्रुवं कोपं करिष्यति ।
धर्मलोपो भवेदस्य संध्यातिक्रमणे ध्रुवम् ॥ १७
इति निश्चित्य मनसा जरत्कारुर्भुजंगमा ।
तमृषिं दीप्ततपसं शयानमनलोपमम् ।
उवाचेदं वचः श्लक्ष्णं ततो मधुरभाषिणी ॥ १८
उत्तिष्ठ त्वं महाभाग सूर्योऽस्तमुपगच्छति ।
संध्यामुपास्स्व भगवन्नपः स्पृष्ट्वा यतव्रतः ॥ १९
प्रादुष्कृताग्निहोत्रोऽयं मुहूर्तो रम्यदारुणः ।
संध्या प्रवर्तते चेयं पश्चिमायां दिशि प्रभो ॥ २०
एवमुक्तः स भगवाञ्जरत्कारुर्महातपाः ।
भार्यां प्रस्फुरमाणोष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ २१
अवमानः प्रयुक्तोऽयं त्वया मम भुजंगमे ।
समीपे ते न वत्स्यामि गमिष्यामि यथागतम् ॥ २२
न हि तेजोऽस्ति वामोरु मयि सुप्ते विभावसोः ।
अस्तं गन्तुं यथाकालमिति मे हृदि वर्तते ॥ २३
न चाप्यवमतस्येह वस्तुं रोचेत कस्यचित् ।
किं पुनर्धर्मशीलस्य मम वा मद्विधस्य वा ॥ २४
एवमुक्ता जरत्कारुर्भर्त्रा हृदयकम्पनम् ।
अब्रवीद्भगिनी तत्र वासुकेः संनिवेशने ॥ २५
नावमानात्कृतवती तवाहं प्रतिबोधनम् ।
धर्मलोपो न ते विप्र स्यादित्येतत्कृतं मया ॥ २६
उवाच भार्यामित्युक्तो जरत्कारुर्महातपाः ।
ऋषिः कोपसमाविष्टस्त्यक्तुकामो भुजंगमाम् ॥ २७

(except G3.6) M (except M1.5) तपस्विनी.

15 b) Ś1 K1 D5 G (except G3) °पनेन वा; B4.5 °पनं प्रति. — c) K0 सुदुःखशीलो ध°. — d) Ś1m दुःखं (for कथं, which is erased). Ś1 K1 वा(K1 ना)स्यादवाप्नुयां; Da1 G1.2.6 तस्याप°.

16 G (except G3.6) M2.4 transp. 16 and 17. — D3 (hapl.) om. 16c–17b. — c) D2 स्यात्; T1 G3 M मे (for वै). — d) Ñ1.2 V1 Dn D1 G (except G3.6) M स्यादित्यत्र; D2 उत्थाने च (for स्यादत्रेति). Dn D1 M2.4 मतिं.

17 D3 om. 17ab. For G (except G3.6) M2.4 cf. v. l. 16. — b) T G M1.5 कोपो भविष्यति. — d) Ś1 K1.3.4 °क्रमणात्; B3 °क्रमदो; G3 °निष्क्रमणे. D1 °क्रमणेन तु.

18 b) Ś1 मनस्विनी; K1 G2.3 भुजंगमी. — e) G1 °मनसं; G3 °वदनं. — e) T ततः (for वचः).

19 Before 19, B3 D4 (marg.) ins. जरत्कारुरुवाच. — b) Da उपतिष्ठति. — c) D2 T1 G2.4.6 उपास्य; G3 त्वमास्व. — d) T1 M1 महाव्रत; T2 G5 M5 महाव्रतः. K3 नापो मे प्रगुणीकृताः(!); G1–5 M2–4 उ(M3 अ)पस्पृश्य महाव्रत.

20 a) K3 तथा कृता°; T1 प्राविष्कृतो°; Cd as in text. — c) B4m M (except M1.5) चैषा; G3 सेयं. — d) The MSS. vary at random between पश्चिमायां and °मस्यां.

21 Before 21, B3 D4 (marg.) ins. सूत उ°. — a) K3 M (except M1.5) तु (for स). — c) B1.3.4m.5 Da1 D2.4.5 G3.6 तां भार्यां (for भार्यां प्र-). The MSS. vary at random between °माणोष्ठ and °माणौष्ठ.

22 Before 22, B3 D4 ins. जरत्कारुरुवाच; T G (except G3.6) M (except M1.5) जरत्कारुः. — b) Ś1 K (except K3) °या मेद्य. — c) T1 पश्यामि; G5 वत्स्येहं. — d) G1.5 यथासुखं.

23 a) Ñ2 V1 B (B2 missing) D शक्तिरस्ति न वा°. — d) Ś1 K1 transp. हृदि and वर्ते°. T M वर्तते मतिः; G3 वर्तते पथि.

24 a) D3 न च मेवमतस्येह; T1 corrupt. — b) Ñ3 D (except Da D2.5) M4 वासो. — d) = 1. 39. 12d. — After 24, K0 ins.:

420* नावमानात्कृतवती दिवसोऽस्तमुपेयिवान् ।

With this line cf. 26a.

25 Before 25, B3 ins. सूत उ°; D4 (marg.) सौतिरु°; S (except G3 M1.3.5) सूतः. — d) Ś1 स्व-; K1 सु-; D5 तन्; S (except T1 G3 M1.5) तु; Cd सं- (as in text).

26 Before 26, B3 D4 (marg.) ins. जरत्कारुरुवाच (cf. v. l. 25); G3 भुजंगी. — b) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) विप्र बोधनं. — d) T2 G3.6 °दित्येवं; M1.5 °दित्येव. Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 transp. कृतं and मया.

27 Before 27, K0 B3 ins. सूत उ°; K4 सौतिरु°; T1 G3.6 M1.5 सूतः. — b) D5 °र्महायशाः. — d) Ś1 K1

न मे वागनृतं प्राह गमिष्येऽहं भुजंगमे ।
समयो ह्येष मे पूर्वं त्वया सह मिथः कृतः ॥ २८
सुखमस्म्युषितो भद्रे ब्रूयास्त्वं भ्रातरं शुभे ।
इतो मयि गते भीरु गतः स भगवानिति ।
त्वं चापि मयि निष्क्रान्ते न शोकं कर्तुमर्हसि ॥ २९
इत्युक्ता सानवद्याङ्गी प्रत्युवाच पतिं तदा ।
जरत्कारुं जरत्कारुश्चिन्ताशोकपरायणा ॥ ३०
बाष्पगद्गदया वाचा मुखेन परिशुष्यता ।
कृताञ्जलिर्वरारोहा पर्यश्रुनयना ततः ।
धैर्यमालम्ब्य वामोरूर्हृदयेन प्रवेपता ॥ ३१
न मामर्हसि धर्मज्ञ परित्यक्तुमनागसम् ।
धर्मे स्थितां स्थितो धर्मे सदा प्रियहिते रताम् ॥३२
प्रदाने कारणं यच्च मम तुभ्यं द्विजोत्तम ।
तदलब्धवतीं मन्दां किं मां वक्ष्यति वासुकिः ॥३३
मातृशापाभिभूतानां ज्ञातीनां मम सत्तम ।
अपत्यमीप्सितं त्वत्तस्तच्च तावन्न दृश्यते ॥ ३४
त्वत्तो ह्यपत्यलाभेन ज्ञातीनां मे शिवं भवेत् ।
संप्रयोगो भवेन्नायं मम मोघस्त्वया द्विज ॥ ३५
ज्ञातीनां हितमिच्छन्ती भगवंस्त्वां प्रसादये ।
इममव्यक्तरूपं मे गर्भमाधाय सत्तम ।
कथं त्यक्त्वा महात्मा सन्गन्तुमिच्छस्यनागसम् ॥३६
एवमुक्तस्तु स मुनिर्भार्यां वचनमब्रवीत् ।
यद्युक्तमनुरूपं च जरत्कारुस्तपोधनः ॥ ३७
अस्त्येष गर्भः सुभगे तव वैश्वानरोपमः ।
ऋषिः परमधर्मात्मा वेदवेदाङ्गपारगः ॥ ३८
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा जरत्कारुर्महानृषिः ।
उग्राय तपसे भूयो जगाम कृतनिश्चयः ॥ ३९

C. 1. 1911
B. 1. 47. 43
K. 1. 47. 43

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

G2.3 भुजंगमीं.

28 Before 28, Ñ3 (*sup. lin.*) B3 D4 (marg.) ins. जरत्कारुरुवाच. — ^{b}) K3 D4 गमिष्यामि. — ^{c}) Ś1 G6 transp. मे and पूर्वं. — ^{d}) G1 त्वया साकं.

29 ^{a}) D3 G6 °मध्युषितो (G6 °तं). — ^{c}) Da °ते ब्रूहि.

30 Before 30^{ab}, B4 ins. सूत उ°; D4 marg. सौतिरु°; S (except G3) सूतः. — ^{b}) Ñ1.2 V1 Dn D1 G2 मुनिं तदा; B (B2 missing) Da D2.4 वचस्त°. — ^{c}) Ś1 Da1 T1 transp. जरत्कारुं and °त्कारुः; G3 जरत्कार्वी जरत्कारुं. — ^{d}) G (except G3.6) °समन्विता; M (except M1.5) °बलात्कृता (cf. 1. 42. 1^b; 46. 31^f).

31 ^{a}) K (except K3) बाष्पसंदिग्धया (cf. 1. 42. 1^d). D2 om. 31^c–32^d. — ^{c}) K1 G4.5 M2.4 कृत्वांजलिं (G6 °लिः); G2 °जलिं. — ^{d}) K3.4 T G3.6 तदा. — ^{e}) Ś1 K1 धर्मेमा°. — ^{f}) K3.4 Dn (except Dn3) T2 G (except G3.6) प्रवेपिता; T1 विदूयता.

32 Before 32, B3 D4 (marg.) ins. जरत्कारुरुवाच. — D2 om. 32 (cf. v. l. 31). — ^{a}) Ś1 मां च नार्हसि ध°. — ^{b}) D3.6 G M अनागसीं (G2 °सिं). — ^{c}) D4 transp. स्थितां and °तः. Ñ3 धर्मस्थित[:] स्थितां धर्मे.

33 After 33^{ab}, T2 G (except G3) ins.:

421* अपत्यार्थं तु मे भ्राता ज्ञातीनां हितकाम्यया ।

— K3 (hapl.) om. 33^c–34^b. — ^{c}) T न तल्लब्ध°; — ^{d}) Ś1 D3.4.6.7 T M1.5 वा (for मां).

34 K2 om. 34^{ab} (cf. v. l. 33). — ^{b}) G1.2 द्विजसत्तम. — ^{c}) M2.4 अवश्यमी°.

35 ^{a}) G (except G3.6) च (for मे). T M1.3 (*inf. lin.*).5 सुखं; G3.6 शुभं (for शिवं). — ^{c}) G1 °न्नाथ. — ^{d}) D1.3 T G3.6 M2.4 त्वयानघ; M1.3.5 तवानघ.

36 D6 reads 36^{abcd} in marg. — ^{a}) G6 M2.4 °नां सुखम्. G3 हितकामार्थं. — ^{b}) G3 त्वामहं संप्र°. — ^{c}) Dn1 D6 T2 G1.2 M इदम्. — ^{d}) Ś1 K1 Dn D5.6 T1 °मादाय. — ^{e}) K3 B6 महात्मानं; T G3.6 °भाग. — ^{f}) D3 G M °गसीं. — B3 reads from 36^f up to स (37^a) in marg.

37 Before 37, K0.4 D4 (marg.) ins. सौतिरु°; K3 D6 सूत उ°; S सूतः. — For B3 cf. v. l. 36. — ^{a}) M1.5 transp. तु and स. — ^{c}) K0.2.4 T G1-3 यदुक्त°; D4 M1.5 तदुक्त°. — ^{d}) Ñ V1 Dn D1.3.6.7 G6 जरत्कारुं. D2 T1 जरत्कारो तपोधने; G3 जरत्कार्वि त्वयाधुना.

38 Before 38, B3 D4 (marg.) ins. जरत्कारुरुवाच (cf. v. l. 26). — D1 om. 38^a–39^b. — ^{a}) Ñ1.2 V1 Da2 Dn D3.4.6.7 अयं; B3-5 S (except G3.6) एव (for एष). Ñ1.2 V1 Dn D3.4.6.7 transp. गर्भः and सु°. — ^{b}) Ś1 K (except K3) D5 G1 °नरप्रभः; M1.5 °नरोत्तमः. — ^{d}) = 1. 13. 38^b.

39 Before 39, B3 ins. सूत उ°; D4 (marg.) सौतिरु°

४४

C. 1. 1912
B. 1. 48. 1
K. 1. 48. 1

सूत उवाच ।

गतमात्रं तु भर्तारं जरत्कारुरवेदयत् ।
भ्रातुस्त्वरितमागम्य यथातथ्यं तपोधन ॥ १
ततः स भुजगश्रेष्ठः श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
उवाच भगिनीं दीनां तदा दीनतरः स्वयम् ॥ २
जानासि भद्रे यत्कार्यं प्रदाने कारणं च यत् ।
पन्नगानां हितार्थाय पुत्रस्ते स्यात्ततो यदि ॥ ३
स सर्पसत्रात्किल नो मोक्षयिष्यति वीर्यवान् ।
एवं पितामहः पूर्वमुक्तवान्मां सुरैः सह ॥ ४
अप्यस्ति गर्भः सुभगे तस्मात्ते मुनिसत्तमात् ।
न चेच्छाम्यफलं तस्य दारकर्म मनीषिणः ॥ ५
कामं च मम न न्याय्यं प्रष्टुं त्वां कार्यमीदृशम् ।
किं तु कार्यगरीयस्त्वात्ततस्त्वाहमचूचुदम् ॥ ६
दुर्वासतां विदित्वा च भर्तुस्तेऽतितपस्विनः ।
नैनमन्वागमिष्यामि कदाचिद्धि शपेत्स माम् ॥ ७
आचक्ष्व भद्रे भर्तुस्त्वं सर्वमेव विचेष्टितम् ।
शल्यमुद्धर मे घोरं भद्रे हृदि चिरस्थितम् ॥ ८
जरत्कारुस्ततो वाक्यमित्युक्त्वा प्रत्यभाषत ।

(cf. v. l. 38). — D1 om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). — a) K3 जरत्कारुं (for स ध°). — b) Ko.4 G5.6 जरत्कारुं. K1 महाऋषिः; D2 T G3.6 M1.5 °मुनिः; G1 M2–4 °तपाः.

Colophon om. in G3. — *Sub-parvan:* All MSS. (except T2 G1; B2 missing; G3 om.) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* Ko.2.4 जरत्कारुगमनं; K3 जरत्कारुपरित्यागः; Ñ1.2 V1 जरत्कारुनिर्गमः. — *Adhy. no.:* Ś1 K1 55; Ko 42; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 40; B1 46; Da1 45; Dn3 47; D3.4 (marg.) 45; D5 in words 13, in figures 48; G1.4.5 M1.2.4.5 30; G2 32; G6 M3 31. — *S'loka no.:* Da1 44; Dn1 42; Dn3 43. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1881.

44

1 Ko G3 M5 om. सूत उ°. Ś1 K1 S (G3 M5 om.) सूतः; K3.4 Ñ V1 B1 Dn D1.3.6.7 सौतिरु°. — c) Ñ2 V1 B (B2 missing) D सकाशम् (for त्वरितम्). M1.5 °स्त्विति स(M5 त)मा°. K3 Ñ V1 आगत्य. — d) The MSS. vary at random between यथातथ्यं and याथा°. K4 B1.3 D2.4 °धनाः; Da सुमध्यमा; G (except G3.6) M (except M1.5) द्विजोत्तम.

2 b)=1. 1. 95^{b}. — cd) Ñ3 दीनाशयां (*sup. lin.* दीनां तदा as in text). Ś1 K1 भयात्; Ko.2.4 M5 ततो; K3 T2 G6 तथा (for °दा). G3 तदानीं तु ततः स्वयं.

3 Before 3, Ś1 K1.2 S (except G3) ins. वासुकिः; Ko.3.4 Ñ V1 B3–5 D वासुकिरुवाच. — a) K2.4 यत्किंचित्; K3 त्वं भर्तुः; T2 तत्कार्ये. — b) K3 प्रसवे; D1 प्रदानं. Ko.2.4 कारणं तव. K1 प्रचने (कारणं ने) कारणं च यत् (sic). — d) D1 G1.2.4–6 transp. ते and स्यात्. T G3 M1.5 पुत्रस्तेद्य (G3 °स्तव) भवेद्यदि.

4 a) K3 अस्मान्; G2.4.5 वै (for नो). M1.5 स सर्वान्किल नो भद्रे. — d) Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2) तु; G1.3 च (for मां).

5 c) G3 न चेद्धाम्यफलं तस्य. — d) D1 G2.3 दानकर्म°.

6 a) M (except M1.5) तु (for च). — b) Ś1 K1 काममी°. — d) K3 G5 ततश्चाह°; D6 ततस्त्वह°; T G6 M1.5 तस्मादह°. Ko.2.4 °स्त्वाहमनूनुदं; B4 °स्त्वाहमहच्छदं (sic); D5 °स्त्वामहमब्रुवं.

7 D3 om. 7–8^{ab}. — a) Ñ2 V1 Dn दुर्वार्यतां; Ñ3 *sup. lin. sec. m.* क्रोधतां तां; B4 (m as in text) Da °सत्वं; D5 °चं तां; G2.4.5 °रतां; Cd as in text. K3 D6 तु (for च). — b) D5 तु; T G2.3 च (for ऽति-). G2.3 मनस्विनः (for तप°). G4.5 भर्तुस्ते निय(G5 °हि)तात्मनः. — c) B4 (m as in text) T नैवम्. — d) B1.3 Da D2.5 M (except M1.5) स (Da1 सं-); T1 तु; G1.2 च (for हि). K3 Da Dn3 शपेत मां; B1.3 D2.5 G1.2 M °द्धि मां; T1 corrupt; T2 °दिति; G3 °दृथ; G4.5 °च्च मां.

8 D3 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — a) G3.6 सर्वं (for भर्तुः). K2 B5 M1.5 ते (for त्वं). — b) Ñ1 सर्वमेतद्; T सर्वं चैव; G3 भर्तुस्नेह-; G6 भर्तुश्चैव. K3 वासे सर्वं प्रतिष्ठितं. — c) T चैनं (for घोरं). Ñ2 V1 B (B2 missing) D उद्धरस्व च शल्यं मे. — d) Ñ2 V1 B (B2 missing) D घोरं; T M1.5 इमं; G3.6 इदं (for भद्रे). K2.4 D2.4.7 G1 M2–4 हृदि चिरं स्थितं; D5 हृदि च संस्थितं; T G3 M1.5 हृदयसं(G3 °सु)स्थितं (cf. v. l. 13).

9 Before 9, B3 D4 (marg.) ins. सौतिरु°. — b) M1.5

आश्वासयन्ती संतप्तं वासुकिं पन्नगेश्वरम् ॥ ९
पृष्टो मयापत्यहेतोः स महात्मा महातपाः ।
अस्तीत्युदरमुद्दिश्य ममेदं गतवांश्च सः ॥ १०
स्वैरेष्वपि न तेनाहं स्मरामि वितथं क्वचित् ।
उक्तपूर्वं कुतो राजन्सांपराये स वक्ष्यति ॥ ११
न संतापस्त्वया कार्यः कार्यं प्रति भुजंगमे ।
उत्पत्स्यति हि ते पुत्रो ज्वलनार्कसमद्युतिः ॥ १२
इत्युक्त्वा हि स मां भ्रातर्गतो भर्ता तपोवनम् ।
तस्माद्व्येतु परं दुःखं तवेदं मनसि स्थितम् ॥ १३
एतच्छ्रुत्वा स नागेन्द्रो वासुकिः परया मुदा ।
एवमस्त्विति तद्वाक्यं भगिन्याः प्रत्यगृह्णत ॥ १४
सान्त्वमानार्थदानैश्च पूजया चानुरूपया ।
सोदर्यां पूजयामास स्वसारं पन्नगोत्तमः ॥ १५
ततः स ववृधे गर्भो महातेजा रविप्रभः ।
यथा सोमो द्विजश्रेष्ठ शुक्लपक्षोदितो दिवि ॥ १६
यथाकालं तु सा ब्रह्मन्प्रजज्ञे भुजगस्वसा ।
कुमारं देवगर्भाभं पितृमातृभयापहम् ॥ १७
ववृधे स च तत्रैव नागराजनिवेशने ।
वेदांश्चाधिजगे साङ्गान्भार्गवाच्च्यवनात्मजात् ॥ १८
चरितव्रतो बाल एव बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः ।

C. 1. 1929
B. 1. 48. 19
K. 1. 48. 19

इति तं (for इत्युक्त्वा). K (except K1) प्रत्युवाच ह. — c) G6 संतापं (for °तप्तं). — d) D5 G (except G3.6) M (except M1.5) पन्नगोत्तमं.

10 Before 10, Ś1 K1.2 S (except T2 G1.6) ins. जरत्कारुः; K0.3.4 Ñ V1 B (B2 missing) D जरत्कारुरुवाच (D3 om. उवाच). — a) B5 वंशहेतोः. — b) K3 जरत्कारुर्महा°; M1.5 °व्रतः (for °तपाः). — c) Ñ1.2 V1 Dn °त्युत्तर°. — d) M (except M1.5) तु (for च). G4 मुनिः (for च सः). G1.5 ममेदं कृतवान्मुनिः. — After 10, D5 ins.:

422* भूय एवाभवद्भ्राता शोकसंतप्तमानसः ।

11 a) K1 हि; G2.3 स (for न). Da2 M (except M1.5) न तस्याहं; G1.5 ततो नाहं. — b) T1 G2.3 corrupt. Ñ2 V1 B (B2 missing) D वचः (for क्वचित्). — c) K4 उक्तमर्थं. Ñ3 तथा (for कुतो). S वाक्यं (for राजन्). — d) K4 विवक्षति.

12 a) Ś1 K1 मा (for न). G1-3 M2 कार्ये. — b) Ñ3 B (B2 missing) D (except Dn D1) मा(D5 स)मुद्दिश्य. G5.6 कामं प्रति. K1 Ñ2 B1.4 D2.4.6 T1 G3 M °गम. — c) Ñ1.2 V1 Dn च (for हि). Ñ3 B (B2 missing) D2-4.6.7 M1.3.5 मे (for ते). K1 पुत्रो मे; G3 मत्पुत्रो. K0 om. from पुत्रो up to 13b. — d) Ñ V1 B (B2 missing) D (except D2) °प्रभः.

13 K0 om. 13ab (cf. v. l. 12). — a) Ś1 स; K1 आशु; D2 तु; M1.5 अपि (for हि). K4 Ñ1.2 V1 Da Dn D1 T G3.6 M2-4 transp. हि and स. Ś1 मम (for स मां). K2.4 G3 मे (for मां). B1 स ततो; B3.4 (m महिषां).5 D4.6.7 स इतो (for हि स मां). — b) Ñ2.3 V1 B (B2 missing) D T1 M1.4.5 तपोधनः (D2 as in text; D5 °वने). Ś1 गतवान्स महातपाः. — d) T2 तवेदं; G1 तव यत्; G3 तदिदं. D3 हृदि संस्थितं. D6.7 तदेव(D7 °वं) हृदि संस्थितं (cf. v. l. 8).

14 Before 14, Ś1 K1 S (except T1) ins. सूतः; K0.3.4 Ñ V1 B (B2 missing) D सौतिरु° (Ñ3 D5 सूत उ°). — a) K2 च (m as in text); K4 B4 G1 M2.4 तु (for स). — c) G1 वाक्यं सः (for तद्वा°). — d) Ñ3 जगृहे तदा (for प्रत्य°).

15 a) K3 D1 transp. -मान- and -दान-. B4 °मानानु°. G3 °वाक्यैश्च; M1.5 °मानैश्च. — c) Ś1 सोदरां; K (except K1) सौं(K3 सौ)दर्यां; G3 सोदरीं. — d) G1 सोदर्यां; M3 सादरं (for स्व°). S (except T G6) पन्नगेश्वरः.

16 K1 om. 16a–17b. — a) Ñ1.2 V1 B1.3.4 D (except D2.4.5) प्र- (for स). — b) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D महाप्रभः (D6 as in text; D7 °प्रभुः). K3 ज्वलनार्कसमद्युतिः (=12d). — With 16cd cf. 1. 43. 12cd. — c) D2-4.6 T G3.6 °श्रेष्ठः.

17 K1 om. 17ab (cf. v. l. 16). — a) Ñ2 Dn अथ काले. G3 ततो; G6 तथा; M1.5 च सा (for तु सा). — b) K3 प्रसूता; G1 संजज्ञे; Cd as text. — With 17cd cf. 1. 13. 38d. — d) G2.4.5 नाग°.

18 a) K0.1.4 M1.5 transp. स and च. Ñ1.2 V1 B1.3.5 D तु (for च). — b) K3 बालो नागनि°. — c) K0.4 G2 चाधिजगौ; Dn D1.4 चाधिगमे. K3 सर्वान्. — d) K3 निखिलान्; D2.3.6 G1.2.4-6 M3 (*inf. lin.* as in text) भार्गव- (for भार्गवात्). Ñ1.2 V1 Dn D1 च्यवनान्मुने; M1.5 °नाद्द्विजात्. T1 G3 भार्गवच्यवनाद्द्विजात्.

19 a) Hypermetric! K2 चरित्वृतो (sic); K3.4 Ñ V1 Dn D1.4 चीर्णव्रतो. D5 corrupt. — b) D5 सत्त्वबुद्धि- (by transp.). — c) B4 यस्या° (m as in text); D3.6.7 G (except G3.6) M (except M1.5) तस्या° (for चास्या°).

C. 1. 1920
B. 1. 48. 19
K. 1. 48. 19

नाम चास्याभवत्ख्यातं लोकेष्वास्तीक इत्युत ॥ १९
अस्तीत्युक्त्वा गतो यस्मात्पिता गर्भस्थमेव तम् ।
वनं तस्मादिदं तस्य नामास्तीकेति विश्रुतम् ॥ २०
स बाल एव तत्रस्थश्चरन्नमितबुद्धिमान् ।
गृहे पन्नगराजस्य प्रयत्नात्पर्यरक्ष्यत ॥ २१
भगवानिव देवेशः शूलपाणिर्हिरण्यदः ।
विवर्धमानः सर्वांस्तान्पन्नगानभ्यहर्षयत् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

शौनक उवाच ।
यदपृच्छत्तदा राजा मन्त्रिणो जनमेजयः ।
पितुः स्वर्गगतिं तन्मे विस्तरेण पुनर्वद ॥ १
सूत उवाच ।
शृणु ब्रह्मन्यथा पृष्टा मन्त्रिणो नृपतेस्तदा ।
आख्यातवन्तस्ते सर्वे निधनं तत्परिक्षितः ॥ २
जनमेजय उवाच ।
जानन्ति तु भवन्तस्तद्यथावृत्तः पिता मम ।
आसीद्यथा च निधनं गतः काले महायशाः ॥ ३
श्रुत्वा भवत्सकाशाद्धि पितुर्वृत्तमशेषतः ।

K4 B3 Da2 M1.5 भवेत्. K3 स्फीतं; G1 लोके (for ख्यातं) — d) Ś1 K1 लोके चा°; Ko.2 S लोकेष्व° (M5 as in text; G1 ख्यातिरास्तीक); D6 लोके ह्या°.

20 b) T1 G1.3 M2.5 च; G2.4.5 स: (for तम्). — cd) Ko.2 D5 तत:; T G6 M1.5 एवं (for वनं). B4m तात (for तस्य). Ś1 K1 °स्तीक इति श्रुतं; T1 आस्तीकेति च वि°. G2.4.5 तस्मादिदं (G2 °मं) तस्य नामा(G2 interp. आ)स्तीकेति च वि°.

21 a) B4 सर्वान् (m स बाल as in text). — d) K3 Ñ1.3 T G3 M1.3 (*inf. lin.*).5 समंतात् (for प्रयत्नात्). Ko.2.4 परिरक्ष्यते; Ñ V1 D परिरक्षित:.

22 a) D3.6.7 °वानपि. — b) Ś1 (*sup. lin.*) K4 Ñ2 V1 B4.5 (both m as in text) Dn हिरण्मय:; T1 G3 °ण्यज:; T2 G1.2.4–6 M (except M1.5) पिनाकधृक् (G1.2 °धृत्). ※Dev: हिरेण्यद्रो (sic) ज्ञानद: ।※ — c) G3 स (for वि-). T1 तान्सर्वान् (by transp.). — d) Ko अभ्यरक्षयत्; Ñ1.3 पर्यहर्ष°.

Colophon. D3 lacuna. — *Sub-parvan:* All MSS. (except Ko.2.4 T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* K (except K1) आस्तीकोत्पत्ति:. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K1 56; Ko 43; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 41; Ñ1.2 V1 48; B1 47; Da1 D4 (marg.).6 46; D5 14; G M 31 (G2 33; G3.6 M3 32). — *S'loka no.:* Ñ3 Dn 22; Da1 23. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1903.

45

1 D3 om. शौनक उ°, but has lacuna at that place. Ś1 K1 S (G3 with prefixed श्री) शौनक:. — After शौनक उ° (or its v. l.), D3 G (except G3.6) ins.:

423* सूतस्य वचनं श्रुत्वा शौनक: प्राह विस्मित: ।

— a) K3 Ñ1.3 V1 B1.4.5 D (except Dn D1.5) G (except G4.5) ततो (for °दा). — c) G1 मे तु (for तन्मे).

2 Ś1 K1 D3 S (G3 with prefixed श्री) सूत:; K3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरु°. — M3.4 om. 2 and जनमे° उ° (3). — a) Ñ1 राजन्; Ñ3 राज्ञा (for ब्रह्मन्). K4 Ñ2 V1 B1.3.4 D (except D2) T1 पृच्छन्. B5 शृणवपृच्छद्यथा ब्रह्मन्. — b) Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2) T1 नृपतिस्; Ñ3 भूपतेस्. K2.4 B5 तथा. — c) Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2) यथा चा(D5 ज्या)ख्यात-वंतस्ते. — d) The MSS. vary at random between परिक्षित: and परी° (cf. v. l. 1. 1. 8).

3 K1 D3.6 S (M3.4 om. the ref.) om. उवाच. — With 3^{ab} cf. 6^{cd}. — a) Ko.2.4 च; Ñ1 न; Ñ3 M2.4 हि; B (B2 missing) D स्म (for तु). D2 भवंतोस्य (for भवंतस्तद्). — b) M4 पितुर्मम. Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D T2 G यथावृत्तं पितुर्मम. — cd) Ś1 आपद्यथा; K1 आप यथा. Ñ2.3 (*sup. lin.*) V1 B (B2 missing) D स (D6 सं-) (for च). Ś1 K1 स तत् (for गत:). K3 आचक्षध्वं यथाकामं कथं च निधनं गत:.

4 a) T2 °त्सकाशं तु. K3 T1 G3.6 तु; D6 वै (for हि). — b) T2 G3.5 पितृवृत्त°. — c) Ś1 K (except K3) °पत्स्येहं. — d) Ś1 तु (*sup. lin.* म as in text).

5 T2 om. सूत उ°. Ś1 K1 S सूत:; Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरु°. — a) Ś1 K1 °धावदन्वा°. — b) G2.4.5 ससादरं (for महा°). — c) Ñ2.3 V1 Dn D1.4 G (except G3.6) M (except M1.5) सर्वे धर्म°.

कल्याणं प्रतिपत्स्यामि विपरीतं न जातुचित् ॥ ४

सूत उवाच ।

मन्त्रिणोऽथाब्रुवन्वाक्यं पृष्टास्तेन महात्मना ।
सर्वधर्मविदः प्राज्ञा राजानं जनमेजयम् ॥ ५
धर्मात्मा च महात्मा च प्रजापालः पिता तव ।
आसीदिह यथावृत्तः स महात्मा शृणुष्व तत् ॥ ६
चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्थं स कृत्वा पर्यरक्षत ।
धर्मतो धर्मविद्राजा धर्मो विग्रहवानिव ॥ ७
ररक्ष पृथिवीं देवीं श्रीमानतुलविक्रमः ।
द्वेष्टारस्तस्य नैवासन्स च न द्वेष्टि कंचन ।
समः सर्वेषु भूतेषु प्रजापतिरिवाभवत् ॥ ८
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव स्वकर्मसु ।
स्थिताः सुमनसो राजंस्तेन राज्ञा स्वनुष्ठिताः ॥ ९
विधवानाथकृपणान्विकलांश्च बभार सः ।
सुदर्शः सर्वभूतानामासीत्सोम इवापरः ॥ १०
तुष्टपुष्टजनः श्रीमान्सत्यवाग्दृढविक्रमः ।
धनुर्वेदे च शिष्योऽभून्नृपः शारद्वतस्य सः ॥ ११
गोविन्दस्य प्रियश्चासीत्पिता ते जनमेजय ।
लोकस्य चैव सर्वस्य प्रिय आसीन्महायशाः ॥ १२
परिक्षीणेषु कुरुषु उत्तरायामजायत ।
परिक्षिद्भवत्तेन सौभद्रस्यात्मजो बली ॥ १३
राजधर्मार्थकुशलो युक्तः सर्वगुणैर्नृपः ।
जितेन्द्रियश्चात्मवांश्च मेधावी वृद्धसेवितः ॥ १४
षड्वर्गविन्महाबुद्धिर्नीतिधर्मविदुत्तमः ।
प्रजा इमास्तव पिता षष्टिं वर्षाण्यपालयत् ।
ततो दिष्टान्तमापन्नः सर्पेणानतिवर्तितम्* ॥ १५

C. 1. 1949
B. 1. 49. 17
K. 1. 49. 17

---

6 Before 6, Ś1 K1 G6 ins. मंत्रिणः; Ko.2.4 Ñ V1 B (B2 missing) D मंत्रिण ऊचुः. — After मंत्रिण ऊचुः, K4 Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) ins.:

424* शृणु पार्थिव यद्ब्रूषे पितुस्तव महात्मनः ।
चरितं पार्थिवेन्द्रस्य यथा निष्ठां गतश्च सः ।

[(L. 1) K4 Ñ3 शृणु राजन्यथा ब्रूषे. Ñ3 °स्तवमशेषतः.] — ^{ab}) D2 स धर्मात्मा; G6 धर्मज्ञश्च (for धर्मात्मा च). G1 प्रजाहेतो (for महात्मा च). G2.4–6 transp. महात्मा च and प्रजा°. — With 6^{cd} cf. 3^{ab}. — ^{d}) G1.5 महात्मन्.

7 ^{a}) Ś1 (*sup. lin.* as in text) च; G1 सु- (for स्व-). — ^{b}) D3.6 कृत्वा वै (for स कृ°).

8 ^{a}) T G (except G3) M1.5 अरक्षत्. D1 पृथिवीं सर्वां; G2.4.5 प्रथितः पृथ्वीं. — ^{b}) = 1. 18. 1^{d}. — ^{c}) T1 G3 M1.5 वै नासन्. — ^{d}) Ś1 K1 स च नाद्वेष्ट. Ko Ñ V1 B5 Da Dn D4 transp. न and द्वेष्टि. B1 स च द्वेष्टि च; B1m D2 न स द्वेष्टि च. B4 स च द्वेष्टि न कस्यचित्.

9 ^{b}) K3 स्वकर्मणि; B4 स्वकर्मभिः (m as in text). — ^{d}) Ko.2.3 Ñ3 V1 B (B2 missing) D स्वधिष्ठिताः.

10 ^{ab}) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 transp. °कृपणान् and विकलान्. K3 स पोषयन्; M1.5 बभार तान्.

11 ^{a}) B1 हृष्टपुष्ट°; D3.6.7 पुष्टस्तुष्ट°; M1.5 इष्टपुष्ट°. — ^{b}) B4 G5 सत्यवान्. Ś1 K (except K3) Ñ1.3 B1.3.5 D5 दृढसंगतः (D5 °तिः); B4 गूढवि° (m as in text); D2 °संमतः; D3 °निश्चयः; G1 °संकरः. — G2 reads 14^{c}–15^{b} before 11^{cd}; T G3.6 M, after 11^{cd}. — ^{c}) Ñ3 V1 B3–5 D G3 तु (D3.6 as in text; D5.7 अपि); M1.5 स (for च). T वेदे च (for शिष्योऽभून्). — ^{d}) D2 च; M1.5 तु (for सः). K3 कृपस्य [? स] महात्मनः; T शिष्यः शारद्वतस्य ह.

12 ^{d}) K3 प्रियवाक्सु-; K4 प्रियश्चासीन्. G3 महातपाः.

13 ^{b}) Ś1 चोत्तरायां; K3 Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D सोत्त°; T ह्युत्त°. Ś1 K Ñ V1 Dn D1.5 M (except M1.5) अजीजनत्. — ^{c}) A few N and most S MSS. परीक्षि° (cf. v. l. 2). G3 तस्मात् (for तेन). — ^{d}) D2 नृप (for बली).

14 ^{a}) Ñ1 G3.5.6 M (except M1.5) राजा (for राज-). M2.4 सर्वार्थ° (for -धर्मार्थ°). — ^{b}) Ñ2 V1 Dn (except Dn1) D1 वृतः (for नृपः). — G2 reads 14^{cd} before 11^{cd}; T G3.6 M, after 11^{cd}. — ^{c}) B4m.5 Dn3 चार्थवांश्च; D3.6 चाप°; Cd as in text. — ^{d}) K3 धर्मज्ञो; Cd मेधावी (as in text). K1 Ñ1.3 T2 वृद्धसेविता; K2.3 M2–4 °सेवकः; Ñ2 V1 B (B2 missing) D धर्मसेविता (B5 D3 धर्मसेवितः; D5 सर्वसेवितः); G1.4.5 °संमतः; G2.3.6 M1.5 °सेवया.

15 G2 reads 15^{ab} before 11^{cd}; T G3.6 M, after 11^{cd}. — ^{a}) Ñ3 V1 B1.3 D T2 G (except G2.3) षड्वर्गजिन् (Da as in text; D3 षडूर्मिजि°; D6.7 षडूर्मिवि°). G1.4.5 महाप्राज्ञो. — ^{b}) Ñ2 V1 B (B2 missing) D नीतिशास्त्र°; G6 नीतिकर्म°. Ko.2.4 नीतिधर्मार्थवित्तमः; M1.5 नीतं धर्मविशारदः. — ^{d}) Ko.2.4 Ñ V1 B1.3 Da Dn2 D1.3.5.7 M3 षष्टि-; T1 G2.5 षष्टिर्. — After 15^{d}, G3 ins.:

425* ततो गतिं समापन्नः सर्वेषामनिवर्तिनीम् ।

C. 1. 1949
B. 1. 49. 16
K. 1. 49. 18

ततस्त्वं पुरुषश्रेष्ठ धर्मेण प्रतिपेदिवान् ।
इदं वर्षसहस्राय राज्यं कुरुकुलागतम् ।
बाल एवाभिजातोऽसि सर्वभूतानुपालकः ॥ १६

जनमेजय उवाच ।

नास्मिन्कुले जातु बभूव राजा
यो न प्रजानां हितकृत्प्रियश्च ।
विशेषतः प्रेक्ष्य पितामहानां
वृत्तं महद्वृत्तपरायणानाम् ॥ १७

कथं निधनमापन्नः पिता मम तथाविधः ।
आचक्षध्वं यथावन्मे श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १८

सूत उवाच ।

एवं संचोदिता राज्ञा मन्त्रिणस्ते नराधिपम् ।
ऊचुः सर्वे यथावृत्तं राज्ञः प्रियहिते रताः ॥ १९
बभूव मृगयाशीलस्तव राजन्पिता सदा ।
यथा पाण्डुर्महाभागो धनुर्धरवरो युधि ।
अस्मास्वासज्य सर्वाणि राजकार्याण्यशेषतः ॥ २०
स कदाचिद्वनचरो मृगं विव्याध पत्रिणा ।
विद्ध्वा चान्वसरत्तूर्णं तं मृगं गहने वने ॥ २१
पदातिर्बद्धनिस्त्रिंशस्तताायुधकलापवान् ।
न चाससाद गहने मृगं नष्टं पिता तव ॥ २२
परिश्रान्तो वयःस्थश्च षष्टिवर्षो जरान्वितः ।
क्षुधितः स महारण्ये ददर्श मुनिमन्तिके ॥ २३
स तं पप्रच्छ राजेन्द्रो मुनिं मौनव्रतान्वितम् ।
न च किंचिदुवाचैनं स मुनिः पृच्छतोऽपि सन् ॥ २४

— e) K0.2.4 दिष्ट्वा(K4 °ष्ट्वा)तमगमत्. Cd has दिष्टांतं (as in text). — f) Ś1 सर्वे(*sup. lin.* सर्पे)णानतिवर्तिनां; K0.2 सर्वेषामनि(K0 °मपिनि)वर्तनं; K1 °वर्तितां; K3 सर्वे प्राप्यानिवर्तनं; K4 सर्पेणेति विनिश्चितं; Ñ1 सर्वेषां न निवर्तिनां; Ñ2 V1 B (B2 missing) D सर्वेषां दुःखमावहन्; Ñ3 सर्वेशाश्यतिवर्तिनां; T1 °तिपर्वणा; T2 G M2.4 °वर्तिना (G6 °नम्); M1.3 (*inf. lin.* as in T2 etc. above).5 सर्वैरनतिवर्तितं.

16 a) K2.3 Ñ1 M (except M1.5) °षड्याघ्र. — c) Ñ1.2 V1 °सहस्राणि; T1 G3 °स्त्रं तु; M1.5 °स्रांतं. — d) T G2–6 M1.5 कलियुगा(T1 G3.6 °गे)गतं (G3 शतं); G1 M2.4 कुलधरागतं; M3 कलियुगे सति. — e) Ñ1.3 V1 B (B2 missing) D4.6.7 °भिजानासि; Ñ2 Dn °भिषिक्तस्त्वं; Da °भिजानाति. — f) Ś1 सर्वभूताभिपालक; Ñ1.3 V1 °पालनं; B (B2 missing) D3.4.6.7 °भिपालनं; T G3.6 M1.3 °नुकंपनः; M5 सर्व एवानुकंपनः.

17 Ś1 (with prefixed श्री) K1.2 D6 S जनमेजयः. — a) K1 नास्मत्कुले. — b) K4 Ñ3 D1.3.6.7 G1.2.4.5 M2 नः; G3 ना (for न). Ñ3 G3.4 (*sup. lin.* as in text) प्रियाणां (Ñ3 °नां). K3 Ñ V1 Dn D1 S प्रि(T1 प्रे)यकृत्. K3 M3 हितश्च. — c) G6 महीपतीनां (for पिता°). K0.3.4 विशेषतोस्मत्प्रपिताम°. — d) T2 G (except G3) महावृत्त°.

18 K0 om. 18cd. — c) Ñ3 आचक्ष्व वै. K3 यथातथ्यं; D2 T G3.6 M1.5 य(G3 त)था तन्मे. — d) K3 °मि कृत्स्नशः.

19 K0–2 D5 om. सूत उ°. Ś1 D6 S सूतः; K3.4 Ñ1.2 V1 B1.3.5 Dn D1.2 सौतिरु°. — a) K2–4 D5 सं(K3 स)नोदिता (D5 °तो). G (except G3.6) तेन (for राज्ञा). — b) Ś1 K1 त(K1 य)थोदितं (for नरा°). — K2 om. 19c–20b. — c) K1 Ñ1.2 V1 D3.7 G2.4.5 M1 सर्वं. K3 Ñ V1 T G3 M1.5 यथातत्वं. — d) Ñ2 V1 Dn D1 M3 °हितैषिणः. — After 19, Ś1 ins. (the fig.) ५७ (adhy. no.!)

20 K2 om. 20ab (cf. v. l. 19). Before 20, Ś1 K0.1 D6 T2 G1.3–5 M1.5 ins. मंत्रिणः; K4 Ñ1.2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1.3–5.7 मंत्रिण ऊचुः. — K4 Ñ V1 B (B2 missing) D ins. after मंत्रिण ऊचुः (resp. its v. l.) (Ñ3 D2 which om. the ref. altogether, after 19):

426* स राजा पृथिवीपालः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।

Cf. 1. 36. 9. — c) Ñ2 V1 B (B2 missing) D M3 महाबाहुः; Ñ3 °योधो; G1 M1.2.4.5 °राजो; G2.4.6 °बाहो. — e) K3 कर्माणि; B5 राज्या°; T2 धर्मा° (for सर्वा°). — f) K0 राज्य°; B5 सर्वं°. G3 कार्याण्यानीय सर्वशः.

21 a) K0.2 मृगवने; K4 वनं गत्वा; Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D G (except G1.3) वनगतो (D5 as in text; D3.6.7 वनं यातो); M1 वनधरो. — c) Ś1 K1.4 चानु°; T2 G6 M1.4.5 चान्वचर°; G1 सो व्यचर°; G3 चाभ्यपत°; G4.5 सोन्व° (for चान्व°). G2 विध्वंसो विचर°. — d) T1 न; T2 G3.6 M1.5 स (for तं).

22 b) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K0.2.4 तथायुधकलापधृत् (K2.4 °धृक्); K1 Ñ1.3 °कलापधृक्; K3 °तूणायुधकलापधृक्; D1.2 तथायुध°; S शरपाणिर्धनुर्धरः. — c) D2 नैवास°; D5 न वास°; G3 स चास°.

23 a) G2.3 पथि श्रांतो. — b) D3.7 T2 G2.4.5

ततो राजा क्षुच्छ्रमार्तस्तं मुनिं स्थाणुवत्स्थितम् ।
मौनव्रतधरं शान्तं सद्यो मन्युवशं ययौ ॥ २५
न बुबोध हि तं राजा मौनव्रतधरं मुनिम् ।
स तं मन्युसमाविष्टो धर्षयामास ते पिता ॥ २६
मृतं सर्पं धनुष्कोट्या समुत्क्षिप्य धरातलात् ।
तस्य शुद्धात्मनः प्रादात्स्कन्धे भरतसत्तम ॥ २७
न चोवाच स मेधावी तमथो साध्वसाधु वा ।
तस्थौ तथैव चाक्रुध्यन्सर्पं स्कन्धेन धारयन् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

मन्त्रिण ऊचुः ।

ततः स राजा राजेन्द्र स्कन्धे तस्य भुजंगमम् ।
मुनेः क्षुत्क्षाम आसज्य स्वपुरं पुनराययौ ॥ १
ऋषेस्तस्य तु पुत्रोऽभूद्गवि जातो महायशाः ।
शृङ्गी नाम महातेजास्तिग्मवीर्योऽतिकोपनः ॥ २
ब्रह्माणं सोऽभ्युपागम्य मुनिः पूजां चकार ह ।
अनुज्ञातो गतस्तत्र शृङ्गी शुश्राव तं तदा ।
सख्युः सकाशात्पितरं पित्रा ते धर्षितं तथा ॥ ३
मृतं सर्पं समासक्तं पित्रा ते जनमेजय ।
वहन्तं कुरुशार्दूल स्कन्धेनानपकारिणम् ॥ ४
तपस्विनमतीवाथ तं मुनिप्रवरं नृप ।
जितेन्द्रियं विशुद्धं च स्थितं कर्मण्यथाद्भुते ॥ ५

C. 1. 1969
B. 1. 50. 6
K. 1. 50. 8

धर्षितवर्षो; T1 M1.5 °वर्प-. — c) G1 सु- (for स). G6 तदारण्ये. — d) Ñ2 V1 Dn D1 मुनिसत्तमं.

24 b) Ś1 °व्रताश्रितं; Ñ2 V1 D (except D5) M (except M1.5) °व्रते स्थितं. — c) Ś1 °वाचास्य; Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 °वाचेदं. — d) K1 मुनिं; G1.2 पुनः. M2.4 पृष्ट उत्तरं. Ś1 K1 वै (for सन्). K0.2.4 Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D पृष्टोपि स (D5 च) मुनिस्तदा; M3 राजानं पृष्ट उत्तरं (*inf. lin.* as in text, reading only ह for अपि).

25 a) T2 G4.5 M2.4 दृष्ट्वा (for राजा). Ś1 क्षुत्तृषार्तः; D1 श्रमार्तस्तं; D5 क्षुधार्तः सन्. — b) D1 मुनिं स्थाणुमिव स्थितं; T1 तं स्थाणुमिव च स्थि°. — c) Ñ3 दान्तं; G3 M श्रांतः (M4 श्रांतं). — d) Ñ2 V1 B1.3.4 D (except D2.5) T2 G6 गतः; B5 गतं (for ययौ).

26 a) Ñ2 V1 B4 Dn D1 च (for हि). — c) Ñ2 V1 B4 (m as in text) D (except D2.5) क्रोधसमा°.

27 b) K3 महीतलात्. — d) Ś1 K1 Da1 G1.2.6 M1.3.5 °सत्तमः.

28 a) G6 तं नोवाच स; M1.3.5 स न चोवाच. — b) K (except K1) वचनं; G1 तमसौ; G3.6 राजानं (for तमथो). — c) Ś1 K1 न चैव (for तथैव). K1 G1 न क्रु°; Ñ V1 B (B2 missing) D T1 चाक्रुद्धः; G6 M1.5 नाक्रुध्यत्.

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. (except K2 Dn3) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ1.2 V1 add पारिक्षितीय. — *Adhy. name:* K (except K1) मंत्रिवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 44; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 42; Ñ1.2 V1 Dn3 49; D3.4 (marg.) 47; D5 15; G M 32 (G2 34; G3.6 M3 33). — *S'loka no.:* Ñ3 32; Da1 33; Dn 31. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1934.

46

1 Ś1 K1 S मंत्रिणः; K2 सूत उ°. — c) K3 वक्ष्यसि चा°; M (except M1.5) क्षुधार्त आ°. D5 आसाद्य. — d) K2 Ñ2 V1 B (B2 missing) D प्रययौ पुनः (for पुन°).

2 b) T2 G6 भुवि. K0.2.4 Ñ3 D1.3.6.7 महातपाः. — d) D3.4.6.7 दुष्प्रसादोति°; G3 स्निग्धविद्योति°; M1.3.5 तिग्मकोपोतिदारुणः.

3 a) Ś1 T2 G1.6 सोप्युपा°; Ñ2 V1 Dn D1.3.5–7 समुपा°; B (B2 missing) Da D2.4 स उपा°. — c) Ś1 K1 Ñ1.3 B (B2 missing) Da D3.6.7 स यज्ञाय (Da D3.6.7 °या-) ग°; Ñ2 V1 Dn D1 G2.4.5 सोनुज्ञातस् (G2.4.5 °ज्ञाय) ततस्त°; D2.4 T G6 M सोनुज्ञाय (D2.4 °या-; T1 M2–4 °तो) गतस्तत्र (G6 °स्य); G1 सोनुज्ञातो मुनिस्त°; G3 नानुज्ञाय ततस्त°. — d) D5 G1.3 M1.3.5 तत् (for तं). — T1 (? hapl.) om. 3c–6b. — f) K3 Ñ3 B4 G (except G1) M तदा; Ñ1.2 V1 B1.3.4m.5 D पुरा.

4 T1 om. 4 (cf. v. l. 3). — a) Ñ1 T2 G2.4.5 समायुक्तं; G3.6 M1.5 तथास°. — b) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D स्थाणुभूतस्य तस्य तं (D2 ह). — c) Ñ2 V1 Dn M (except M1.5) राजज्ञा°.

C. 1. 1969
B. 1. 50. 6
K. 1. 50. 6

तपसा द्योतितात्मानं स्वेष्वङ्गेषु यतं तथा ।
शुभाचारं शुभकथं सुस्थिरं तमलोलुपम् ॥ ६
अक्षुद्रमनसूयं च वृद्धं मौनव्रते स्थितम् ।
शरण्यं सर्वभूतानां पित्रा विप्रकृतं तव ॥ ७
शशापाथ स तच्छ्रुत्वा पितरं ते रुषान्वितः ।
ऋषेः पुत्रो महातेजा बालोऽपि स्थविरैर्वरः ॥ ८
स क्षिप्रमुदकं स्पृष्ट्वा रोषादिदमुवाच ह ।
पितरं तेऽभिसंधाय तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ ९
अनागसि गुरौ यो मे मृतं सर्पमवासृजत् ।
तं नागस्तक्षकः क्रुद्धस्तेजसा सादयिष्यति ।
सप्तरात्रादितः पापं पश्य मे तपसो बलम् ॥ १०
इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र पिता यत्रास्य सोऽभवत् ।
दृष्ट्वा च पितरं तस्मै शापं तं प्रत्यवेदयत् ॥ ११

स चापि मुनिशार्दूलः प्रेषयामास ते पितुः ।
शप्तोऽसि मम पुत्रेण यत्तो भव महीपते ।
तक्षकस्त्वां महाराज तेजसा सादयिष्यति ॥ १२
श्रुत्वा तु तद्वचो घोरं पिता ते जनमेजय ।
यत्तोऽभवत्परित्रस्तस्तक्षकात्पन्नगोत्तमात् ॥ १३
ततस्तस्मिंस्तु दिवसे सप्तमे समुपस्थिते ।
राज्ञः समीपं ब्रह्मर्षिः काश्यपो गन्तुमैच्छत ॥ १४
तं ददर्शाथ नागेन्द्रः काश्यपं तक्षकस्तदा ।
तमब्रवीत्पन्नगेन्द्रः काश्यपं त्वरितं व्रजन् ।
क्व भवांस्त्वरितो याति किं च कार्यं चिकीर्षति १५

काश्यप उवाच ।

यत्र राजा कुरुश्रेष्ठः परिक्षिन्नाम वै द्विज ।
तक्षकेण भुजंगेन धक्ष्यते किल तत्र वै ॥ १६

---

5 T1 om. 5 (cf. v. l. 3). — a) G1.6 महात्मानं; G2.4.5 गतक्रोधं (for अती°). — b) G1 तदा (for नृप). — d) Ñ V1 Dn D1 G (except G3.6) °च्छ्रुतं.

6 T1 om. 6ab (cf. v. l. 3). — b) D2 श्रेष्ठं सुनियतं. Ñ1.2 V1 D5 T2 G (except G3.6) M1.5 तदा; Dn D1.3.6.7 सदा. — c) G3 M3 (*inf. lin.* as in text) °कारं (for °चारं). — d) Ñ V1 B (B2 missing) D (except D6) M1.5 सुस्थितं. T1 तमलोकयत्; G3 धर्मलो°.

7 c) Ś1 K (except K1) Ñ1.3 °भूतेषु. — d) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D (except D5) विनिकृ°. K1 तथा. T1 G (except G3.6) पित्रा ते विकृतं तदा.

8 a) Ñ3 V1 B (B2 missing) D महातेजाः (for स त°). Ś1 शशाप स च तच्छ्रु°; K3 शृंगी शशाप तच्छ्रु°. — c) K2.4 B1 G1.6 ऋषिपु°. — d) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D (except D5) स्थविरद्युतिः; T1 °रैः सह; G1 °रो गुणैः; G3 °रैः समः; M1.5 °रैर्वृतः. Cd mentions स्थविरैः (as in text).

9 b) K0.2.4 °दमभाषत. — c) D5 तेपि संरब्धः.

10 Before 10, B3 ins. शृंग्युवाच. — c) D2 तेजसा (for तक्षकः). — d) = 12f. Ś1 (*sup. lin.* as in text) दाहयि°; K1 धर्ष°; K2 शात°; Ñ3 V1 B (B2 missing) D (except D2.5) प्रदहि°; T G2 साध°; G1 दंश°; G3 सूद°; G5 विदहि°. — After 10cd, K4 B3.5 m Dn D1.4.5 ins.:

427* आशीविषस्तिग्मतेजा मद्वाक्यबलचोदितः ।

— e) M1.5 इमं (for इतः). — f) G3 दृश्यतां पन्नगोत्तम.

11 Before 11, B3 ins. मंत्रिण ऊ°. — a) B (B2 missing) D (except Dn D1) स (for प्र-). — b) Ś1 यत्र सोस्य पिताभवत्. — d) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D transp. शापं and तं. Ñ3 स्वं (for तं).

12 b) Ñ3 V1 प्रेरया°. G3 M4 विभुः (for पितुः). — After 12ab, K4 (om. line 1) Ñ3 V1 B3 D (except D3.5–7) ins.:

428* शिष्यं गौरमुखं नाम शीलवन्तं गुणान्वितम् ।
आचख्यौ स च विश्रान्तो राज्ञः सर्वमशेषतः ।

[(L. 2) K4 Da वृत्तांतं (for विश्रान्तो). D2 राज्ञ आह यथा मुनिः.]

— f) = 10d. Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1 °सा दाहयि°; Ñ3 V1 B1.3.4 m.5 Da Dn D1.4.6.7 °सासौ दहिष्य°; B4 °सा पातयि°; D3 °सा प्रदहिष्य°; G2 °सा साधयि°. D5 T G1.3.6 M सप्तरात्रेण धक्ष्यति.

13 a) K0 अथ; K1.2.4 B1.4.5 D4 G2.4.5 सः; K3 Ñ1.2 V1 B3 Da Dn D1.3.5–7 च (for तु).

14 Here and below many N MSS. write कश्यप- for काश्यप-.

15 K3 D7 (hapl.) om. 15bc. — b) Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D1.2.4–6 T M1.3.5 transp. काश्यपं and तक्षकः. D3 कंपंतं तक्षकं तदा. — c) G3 M1.5 स (G3 च) नागेन्द्रः. — d) D5 त्वरितोदितं. Ñ3 V1 B (B2 missing) Da Dn D1.2.4.6.7 द्विजं; D3 तदा; T1 ब्रुवन्. — 15ef = 1. 38. 35cd. — e) K3 नु भोः; G3 भो वा (for भवान्). Ś1 G3–5 स्वरितं. K0.3 G3 M1 यासि. G3 om. 15f–17c. — f) Ś1 से (for च). Ś1 K1 भविष्यति; B4 G2

गच्छाम्यहं तं त्वरितः सद्यः कर्तुमपज्वरम् ।
मयाभिपन्नं तं चापि न सर्पो धर्षयिष्यति ॥ १७
तक्षक उवाच ।
किमर्थं तं मया दष्टं संजीवयितुमिच्छसि ।
ब्रूहि काममहं तेऽद्य दद्मि स्वं वेश्म गम्यताम् ॥१८
मन्त्रिण ऊचुः ।
धनलिप्सुरहं तत्र यामीत्युक्तश्च तेन सः ।
तमुवाच महात्मानं मानयञ्श्लक्ष्णया गिरा ॥ १९
यावद्धनं प्रार्थयसे तस्माद्राज्ञस्ततोऽधिकम् ।
गृहाण मत्त एव त्वं संनिवर्तस्व चानघ ॥ २०
स एवमुक्तो नागेन काश्यपो द्विपदां वरः ।
लब्ध्वा वित्तं निववृते तक्षकाद्यावदीप्सितम् ॥ २१
तस्मिन्प्रतिगते विप्रे छद्मनोपेत्य तक्षकः ।
तं नृपं नृपतिश्रेष्ठ पितरं धार्मिकं तव ॥ २२
प्रासादस्थं यत्तमपि दग्धवान्विषवह्निना ।
ततस्त्वं पुरुषव्याघ्र विजयायाभिषेचितः ॥ २३
एतद्दृष्टं श्रुतं चापि यथावन्नृपसत्तम ।
अस्माभिर्निखिलं सर्वं कथितं ते सुदारुणम् ॥ २४
श्रुत्वा चैतं नृपश्रेष्ठ पार्थिवस्य पराभवम् ।
अस्य चर्षेरुत्तङ्कस्य विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २५

C. 1. 1991
B. 1. 50. 31
K. 1. 50. 31

चिकीर्षितं; Da1 °र्दयेते.

16 G3 om. 16 (cf. v. l. 15). Ś1 K1.2 D6 S om. उवाच. — ^{b}) A few N MSS. and most S MSS. परी° (for परि°); cf. v. l. 1. 1. 8; 36. 8 etc. V1 K2.4 -त:; V1 B4 Da D3.4.6.7 स: (for वै). K2 Da1 D3 द्विज:; S (except G6; G3 om.) नृप:. D1 °क्षिदभिमन्युज. — ^{c}) Ś1 K0–3 B5 Da2 Dn (except Dn2) D1.5–7 G2.4.5 °केन. K4 तक्षको नाम नागेंद्र:. — ^{d}) Dn D1 सोद्य; T2 यत्र (for तत्र).

17 G3 om. 17^{abc} (cf. v. l. 15). — 17^{ab} =(var.) 1. 38. 37^{ef}. — ^{a}) M1.5 इच्छा°. B4 D3.6.7 त्वरितं. — ^{c}) G (G3 om.) M (except M1.5) °भिमन्त्रितं (G1 M3 °त:). — ^{d}) K3 सर्पो नाभिभविष्यति.

18 Ś1 K1 D6 S (T1 om. the ref.) om. उवाच. — ^{a}) G1.2.5 M1.5 त्वं (for तं). G1 द्विजश्रेष्ठ. — K4 (om. line 7) Ñ V1 B (B2 missing) D T1 ins. after 18^{ab}: G4.5 (om. lines 1, 2, 7), after 18:

429* अहं स तक्षको ब्रह्मन्पश्य मे वीर्यमद्भुतम् ।
न शक्तस्त्वं मया दष्टं तं संजीवयितुं नृपम् ।
इत्युक्त्वा तक्षकस्तत्र सोऽदशद्वै वनस्पतिम् ।
स दष्टमात्रो नागेन भस्मीभूतोऽभवन्नगः ।
काश्यपश्च ततो राजन्नजीवयत तं नगम् । [5]
ततस्तं लोभयामास कामं ब्रूहीति तक्षकः ।
स एवमुक्तस्तं प्राह काश्यपस्तक्षकं पुनः ।

[(L. 2) Da D3.6.7 °तुं स्वयं. — (L. 6) For G4.5 see below. — (L. 7) B (B2 missing) एवमुक्तस्तु (for स एव°). D5 तक्षकेनैवमुक्तस्तु प्रोवाचेदं स कश्यप:.]
— Ñ2.3 V1 B (B2 missing) D T1 M3 om. 18^{cd}. — G4.5 repeat 18^{cd} after line 6 of 429*, an indication that the passage is interpolated in G4.5. — ^{c}) Ś1 K1.4 Ñ1 M2.4 कं ते; K0.2 किं ते; T2 G4.5 तं ते; G2.6 तत्ते; G3 दास्ये; M1.5 किं तु (for तेऽद्य). — ^{d}) G3 यदि (for दद्मि).

19 Ñ2 V1 B (B2 missing) D G3 om. मन्त्रिण ऊ°. Ś1 K1 मंत्रिण:; K0.4 Ñ3 काश्यप उ°; S (G3 om.) काश्यप:. — ^{c}) B4 तं प्राह काश्यपं भूय:. — ^{d}) Ñ2 V1 B (B2 missing) D तक्षक:; S वारयन्.

20 =(var.) 1. 39. 17. — ^{a}) K3 अर्थं (for धनं). — ^{b}) K (except K3) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D transp. तस्मात् and राज्ञ:. — ^{c}) D1 transp. मत्त: and एव. M1.5 स्वं (for त्वं).

21 Before 21, B3 ins. मंत्रिण ऊ°. — ^{a}) K (except K1) Dn3 एवमुक्त: स (K3 तु). — ^{b}) M (except M1.5) °पो द्विजसत्तम:. — 21^{cd} =(var.) 1. 39. 19^{ef}; cf. v. l. 20. — ^{c}) D1 धनं नि°. K3 °त्तं निवृत्तोथ. — ^{d}) G पन्नगोत्तमात् (for याव°).

22 ^{b}) Ś1 K1 D5 छद्मनाभ्येत्य (D5 °त्ति). G1.2 तक्षकश्छद्मनागत:. — ^{c}) Ñ2 V1 B1.3 Da1 Dn2 D1.3.6 G3.6 °श्रेष्ठं.

23 ^{a}) Ś1 अप्रमादं; K सप्रा(K1.2 °प्र)सादं; T G M1.5 क्षणेनैव (for यत्त°). Ñ1 सप्रसादीयं तमपि; M2–4 स प्रासादस्थितं यत्तं. — ^{b}) G3 दष्टवान्. — ^{c}) M (except M1.5) °षश्रेष्ठ. — ^{d}) D7 G6 M1.5 विषया°; G3 वीर्यवानभि°.

24 ^{a}) T G (except G1.3) M1.5 एवं. — ^{b}) Ś1 राजस°; K1 द्विजस°. — ^{c}) G2.4.5 अस्माकं. G4 अखिलं. D3 T G (except G3) वृत्तं; M (except M1.5) राजन्. — ^{d}) Ñ2 V1 B (B2 missing) D अतिदा°.

25 ^{a}) K1.4 D5 चैनं; K3 T G1.4–6 M1.5 चैव; G3 चापि. Ñ1.2 V1 B5 D G3 M4 नरश्रे°. — ^{c}) Ś1 K1 Dn1 D1 °रुतंक°; D3 S °रुदंक°. D2 उत्तङ्कस्य मुनेश्चैव. — After 25, Da ins. an additional colophon. — K4 Ñ2 B (B2

C. 1. 1997
B. 1. 50. 37
K. 1. 50. 37

जनमेजय उवाच ।
एतत्तु श्रोतुमिच्छामि अटव्यां निर्जने वने ।
संवादं पन्नगेन्द्रस्य काश्यपस्य च यत्तदा ॥ २६
केन दृष्टं श्रुतं चापि भवतां श्रोत्रमागतम् ।
श्रुत्वा चाथ विधास्यामि पन्नगान्तकरीं मतिम् ॥ २७
मन्त्रिण ऊचुः ।
शृणु राजन्यथास्माकं येनैतत्कथितं पुरा ।
समागमं द्विजेन्द्रस्य पन्नगेन्द्रस्य चाध्वनि ॥ २८
तस्मिन्वृक्षे नरः कश्चिदिन्धनार्थाय पार्थिव ।
विचिन्वन्पूर्वमारूढः शुष्कशाखं वनस्पतिम् ।
अबुध्यमानौ तं तत्र वृक्षस्थं पन्नगद्विजौ ॥ २९
स तु तेनैव वृक्षेण भस्मीभूतोऽभवत्तदा ।
द्विजप्रभावाद्राजेन्द्र जीवितः सवनस्पतिः ॥ ३०
तेन गत्वा नृपश्रेष्ठ नगरेऽस्मिन्निवेदितम् ।
यथावृत्तं तु तत्सर्वं तक्षकस्य द्विजस्य च ॥ ३१
एतत्ते कथितं राजन्यथावृत्तं यथाश्रुतम् ।

---

missing) D ins. after 25: V1 (om. lines 1, 2), after 34ef:

430* सौतिरुवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु स राजा जनमेजयः ।
उवाच मन्त्रिणः सर्वानिदं वाक्यमरिंदमः ।
जनमेजय उवाच ।
अथ तत्कथितं केन यद्वृत्तं तद्वनस्पतौ ।
आश्चर्यभूतं लोकस्य भस्मराशीकृतं तदा ।
यद्वृक्षं जीवयामास काश्यपस्तक्षकेण वै । [5]
नूनं मन्त्रैर्हतविषो न प्रणश्येत काश्यपात् ।
चिन्तयामास पापात्मा मनसा पन्नगाधमः ।
दष्टं यदि मया विप्रः पार्थिवं जीवयिष्यति ।
तक्षकः संहतविषो लोके यास्यति हास्यताम् ।
विचिन्त्यैवं कृता तेन ध्रुवं तुष्टिर्द्विजस्य वै । [10]
भविष्यति ह्युपायेन यस्य दास्यामि यातनाम् ।

[(L. 1) Da D3.5 सूत उ°. — (L. 3) V1 * * मया हि सत्वेन यमुद्धर्तुं व°. — (L. 7) D5 चिंतयन्बहुरूपा°. K4 B1.3.5 D2.5 पन्नगो बहुधा च सः. — (L. 9) B1.3.5 Da D5 संयत°; D2-4 Nilp संहत°. — (L. 11) Da1 कश्यपस्य (for भवि°). B (B2 missing) Da1 D2-4.7 तस्य; D5 योस्य; D6 तदा.]

☞ V1 contains both 430* and 431*, but in a confused sequence. The sequence of st. beginning with 25 is as follows: 25, 33, 34abcd, lines 1 and 2 of 431*, 34ef, lines 3-11 of 430*, then 26-32, and finally 35, 36 etc.

26 Ś1 K (except K4) Ñ1.3 G3 M1.5 om. 26-32. For V1 cf. v. l. 25 also. — K4 Ñ2 V1 B1.3.4 D (except D6) M3.4 om. जनमेजय उ°. — a) K4 B1.4.5 Da Dn3 D2.5 एवं; Ñ2 B3 Dn1.n2 D1.3.6.7 एकं (for एतत्). — b) Ñ2 V1 Dn D1 तद्वृत्तं; G4-6 ह्यटव्यां. — c) G2 M (M1.5 om.) संवादः. — d) K4 अभवत्; Ñ2 V1 B1.3.5 Da D2-7 च कः; B4 Dn D1 वचः; T2 G1 च यः. Dn D1 तथा.

27 Ś1 K (except K4) Ñ1.3 G3 M1.5 om. 27 (cf. v. l. 26). — a) K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D श्रुतवान्दृष्टवान् चा(K4 B1.3.5 वा)पि. — b) Dn कथं; D1 केन (for श्रोत्रं). Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except Dn D1) भवत्सु कथमागतं (B1m.3 Da °तः). — c) K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D तस्य; G1 चैव; G6 -पि च; M2.4 चास्य; M3 चाद्य. Ñ2 V1 B4 D (except D2.5) विधास्येहं; M2.4 °धित्सामि.

28 Ś1 K (except K4) Ñ1.3 G3 M1.5 om. 28 (cf. v. l. 26). K4 D5 S (G3 M1.5 om.) om. ऊचुः. — b) K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D3) तत् (for एतत्). — c) K4 Ñ2 M (M1.5 om.) °गमः; V1 Da2 Dn °गतं.

29 Ś1 K (except K4) Ñ1.3 G3 M1.5 om. 29 (cf. v. l. 26). — a) T2 G2.4-6 वने नरः; T1 वनचरः. — c) D5 सर्वमारूढं (for पूर्व°). — d) K4 D4 शुष्काः शाखाः; Ñ2 V1 Dn D1 °शाखाः; B3.4 D5 शुष्कां शाखां; Da D3.6.7 °शाखां. K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D °स्पतौ. — e) K4 B (B2 missing) Da D2-7 न बुध्येतां तु (D3 च; B1 D5 तं) तौ तत्र; Ñ2 V1 Dn D1 न बुध्येतामुभौ तौ च; T G (G3 om.) °नौ तत्रास्तां. — f) K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D नगस्थं (Da1 गच्छंतौ). Nilp पुरुषद्विजौ.

30 Ś1 K (except K4) Ñ1.3 G3 M1.5 om. 30 (cf. v. l. 26). — a) K4 D5 सहसैव तु; Ñ2 V1 B1.4 Da Dn D1.3.4.6.7 सह तेनै°; B3.5 D2 स सहैव तु. — b) K4 B3-5 Da D2 नृपोत्तम; Ñ2 V1 B1 Dn D1.3.4.6.7 °वसुप; D5 द्विजोत्तम. — c) D5 T1 विप्रप्र°. — d) K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D व्यजीवत् (for जीवितः).

31 Ś1 K (except K4) Ñ1.3 G3 M1.5 om. 31 (cf. v. l. 26). — a) K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D तेनागम्य; M (M1.5 om.) तेनागत्वा. K4 Ñ2 V1 Dn D1 द्विज°; D3.6.7 T1 G (G3 om.) नर°. — b) K4 पुंसा लोके; Ñ2 V1 B1.3 D पुंसा(D5 पुरा)ख्यासु (B1.3 D2.3 °कं); G1.5

श्रुत्वा तु नृपशार्दूल प्रकुरुष्व यथेप्सितम् ॥ ३२

सूत उवाच ।

मन्त्रिणां तु वचः श्रुत्वा स राजा जनमेजयः ।
पर्यतप्यत दुःखार्तः प्रत्यपिंषत्करे करम् ॥ ३३
निःश्वासमुष्णमसकृद्दीर्घं राजीवलोचनः ।
मुमोचाश्रूणि च तदा नेत्राभ्यां प्रततं नृपः ।
उवाच च महीपालो दुःखशोकसमन्वितः ॥ ३४
श्रुत्वैतद्भवतां वाक्यं पितुर्मे स्वर्गतिं प्रति ।
निश्चितेयं मम मतिर्या वै तां मे निबोधत ॥ ३५
अनन्तरमहं मन्ये तक्षकाय दुरात्मने ।
प्रतिकर्तव्यमित्येव येन मे हिंसितः पिता ॥ ३६
ऋषेर्हि शृङ्गिणो वचनं कृत्वा दग्ध्वा च पार्थिवम् ।
यदि गच्छेदसौ पापो ननु जीवेत्पिता मम ॥ ३७
परिहीयेत किं तस्य यदि जीवेत्स पार्थिवः ।
काश्यपस्य प्रसादेन मन्त्रिणां सुनयेन च ॥ ३८
स तु वारितवान्मोहात्काश्यपं द्विजसत्तमम् ।

C. 1. 2012
B. 1. 50. 52
K. 1. 50. 52

गुरवेस्मिन्. — ^{c}) K4 B1.3.5 D2.5 G1 च (for तु). — ^{d}) M3 पन्नगस्य द्वि°.

32 Ś1 K (except K4) Ñ1.3 G3 M1.5 om. 32 (cf. v. l. 26). — ^{a}) G1.2.4.5 सर्वं (for राजन्). — ^{b}) K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D यथादृष्टं श्रुतं च (D5 तु) यत् (D3.6.7 तत्). — ^{c}) K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D5) G6 च (for तु). G2.4.5 नर°; G6 कुरु°. — ^{d}) K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D विधत्स्व यदनंतरं (D1 यदभीप्सितं); T1 °स्व यथामति (cf. 25^{d}).

33 D5 T1 M1.5 om. सूत उ°. Ś1 K1 D3 T2 G M2–4 सूतः; K0.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn3 D1 सौतिरु°. — ^{a}) K3.4 D3 च; M1.5 तत् (for तु). G M2–4 °णां वचनं. — ^{d}) Ś1 K2.3 D2 प्रत्यपीपत्; K4 पर्यपी°; Ñ1 B5 G3 पर्यपिं°; Ñ3 प्रतिपी°; B4 प्रत्यर्पय (m as in text); D5 °पिष्य; D6 T1 °पीडत्; T2 G6 °पिंक्षत्; G1.2.4.5 M2.4 पर्यपिंक्षत्; M1 °विक्षत्; M5 °पिक्षत्. Ñ1.2 V1 B1.3 D (except D1.5) transp. करे and करं.

34 ^{a}) T G1.2 M (except M1.5) निःश्वसन्; G4–6 निःश्वासन्. D3 विनिश्वसन्नुष्ण स°. K3 उत्सृज्य (for असकृत्). — ^{b}) Ñ1 दीप्तः (for दीर्घं). — ^{c}) Ś1 K1 Ñ3 D1.2.5 G6 transp. अश्रूणि and च. D6 स (for च). Ś1 K1 तथा; K2.4 ततः (for तदा). B4 सहसा; G1 M (except M1.5) नेत्राभ्यां (for च तदा). — ^{d}) Ñ1.3 D2 नेत्रयोः. K0 Ñ1 सततं; K2.4 सं°; K3 T G2.3.5.6 प्रापतत्; Ñ2 V1 B (B2 missing) Da Dn D4 M1.5 °रुदन्; Ñ3 प्रापतं; D1.3.6.7 G4 प्रारुदत्; D2 पतितः; D5 प्रीतितः. K3 जलं; B1 इव; D1 तदा (for नृपः). G1 M2–4 प्रापतच्च नृपस्तदा. — ^{e}) G3 जनमेजयो मही°. B1 M (except M1.5) स (for च). — ^{f}) = (var.) 1. 42. 1^{b}. — K4 Ñ2 Dn D1.2.4 ins. after 34^{ef}: V1 (om. line 3), after 34^{cd}:

431* दुर्धरं बाष्पमुत्सृज्य स्पृष्ट्वा चापो यथाविधि ।
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा निश्चित्य मनसा नृपः ।
अमर्षी मन्त्रिणः सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ।

[(L. 1) K4 D2 सस्वरं वाक्यमु°. K4 पन्नगया चापो यथागतं. ❀ Nil: दुर्धरमित्यादिः सार्धः श्लोकः क्षिप्त इति भाति । ❀]

35 Before 35, K4 Ñ2 V1 B3 Dn D1.2.4.6 G2.3 ins. जनमेजय उ°. — ^{a}) Ś1 K1 तु; D3.6.7 एव; D5 एवं (for एतत्). — ^{b}) D2.5 G1 M (except M1.5) पितुः स्वर्गगतिं. — ^{c}) T1 G1.6 निश्चितेयं (T1 °ता च) मतिर्या वै. — ^{d}) Ñ2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1–4.6.7 M1.5 च (for वै). B3–5 Da1 D2.3.7 एतां; D6 M1.5 एनां (for तां). K (except K1) यादृशी तां; D5 अमात्या वै; M2–4 तां मे यूयं (for या वै तां मे). T1 G1.6 तां निबोधत सत्तमाः.

36 ^{a}) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D (except D5) °रं च मन्येहं. — ^{b}) Ś1 Ñ3 D6.7 महात्मने. D1 G1 तक्षकस्य दुरात्मनः. — ^{c}) Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) T2 M2.4 एवं. — ^{d}) = (var.) 1. 3. 185.

37 ^{a}) K3 ऋषिः शृंगीस्तु वच°; Ñ1 B (B2 missing) Da D2–4.6.7 °र्हि शृंगिणो वाक्यं; Ñ2 V1 Dn D1 शृंगिणं हेतुमात्रं यः; G2 °र्हि वचनं शृंगेः. — ^{b}) T1 श्रुत्वा; G2 दृष्ट्वा (for कृ°). K2 G5 दृष्ट्वा; T2 G1.4.6 दग्ध्वा; G2 कृत्वा. M1.5 °त्वा संदह्य पा°. — Ñ2.3 V1 B (B2 missing) Dn D1.2.4.6.7 ins. after 37^{ab}: K4 Da D3, after 37^{cd}:

432* इयं दुरात्मता तस्य काश्यपं यो न्यवर्तयत् ।

D5 om. 37^{c}–38^{b}. After 432*, D3 repeats 37^{cd} with the reading of the vulgate (see below). — ^{c}) K4 Da विप्रः (for पापः). Ñ (Ñ3 *sup. lin.*) V1 B (B2 missing) Dn D1.2.3 (second time).4.6.7 यद्यागच्छेत् स वै (D2 असौ) विप्रः.

38 D5 M3 om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). — ^{b}) M2.4 °वेत्पिता मम. — ^{c}) Ñ1.3 S प्र(G3 नि)योगेण (G3 °न). — ^{d}) Ñ2 V1 B4.5 Da2 Dn D3.4.6.7 विनये°; Da1 D1 विजये°. D3.7 वा (for च).

39 ^{a}) T G3.6 M1 च (for तु). — ^{b}) K4 मुनिस°. — ^{c}) T2 G3.6 M1.5 स (M1.5 तं) संजीवयितुं. B4 m

C. 1. 2012
B. 1. 50. 52
K. 1. 50. 52

संजिजीवयिषुं प्राप्तं राजानमपराजितम् ॥ ३९
महानतिक्रमो ह्येष तक्षकस्य दुरात्मनः ।
द्विजस्य योऽददद्द्रव्यं मा नृपं जीवयेदिति ॥ ४०
उत्तङ्कस्य प्रियं कुर्वन्नात्मनश्च महत्प्रियम् ।
भवतां चैव सर्वेषां यास्याम्यपचितिं पितुः ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

सूत उवाच ।
एवमुक्त्वा ततः श्रीमान्मन्त्रिभिश्चानुमोदितः ।
आरुरोह प्रतिज्ञां स सर्पसत्राय पार्थिवः ।
ब्रह्मन्भरतशार्दूलो राजा पारिक्षितस्तदा ॥ १
पुरोहितमथाहूय ऋत्विजं वसुधाधिपः ।
अब्रवीद्वाक्यसंपन्नः संपदर्थकरं वचः ॥ २
यो मे हिंसितवांस्तातं तक्षकः स दुरात्मवान् ।
प्रतिकुर्यां यथा तस्य तद्भवन्तो ब्रुवन्तु मे ॥ ३
अपि तत्कर्म विदितं भवतां येन पन्नगम् ।
तक्षकं संप्रदीप्तेऽग्नौ प्राप्स्येऽहं सहबान्धवम् ॥ ४
यथा तेन पिता मह्यं पूर्वं दग्धो विषाग्निना ।
तथाहमपि तं पापं दग्धुमिच्छामि पन्नगम् ॥ ५

विप्रं (for प्राप्तं).

40 Dn3 transp. 40 and 41. — a) D5 °तिशयो; M1.5 महागति°. G6 ह्यस्य. — b) Ś1 K1 G5 महात्म°. — c) T G6 M1.5 काश्यपस्य (T1 °स्या-) दद(T2 G6 °दा)त्; G3 काश्यपस्य ददौ. Ś1 K (except K3) G1.4.5 [ऽ] ददात्; M2–4 ददौ. Ko.2.4 B1 D5 वित्तं (for द्रव्यं). — d) G3 नृपतिं; M3 मा मृतं. T G6 M1.5 न (for मा). Ś1 K1 °येति च.

41 Dn3 transp. 40 and 41. — a) Ś1 K1 उत्तं°; S उदं°; cf. v. l. 1. 3. 86, 87 etc. Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D (except D5) °यं कर्तुं. — b) G2 मनःप्रि°; M5 कचित्प्रि°. — d) Ñ2 V1 D (except D2.4.5) गच्छाम्य°. — After 41, K4 ins.:

433* सर्पसत्रं विधास्यामि नागानां क्षयकारकम् ।

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. (except T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* K (except K1) जनमेजयवाक्यं; G3 सर्पसत्रप्रतिज्ञा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K1 59; Ko 45; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 43; Ñ1.2 V1 Dn3 50; Da1 49; D4 marg. 48; D5 16; G M 33 (G2 35; G3.6 M3 34). — *S'loka no.:* Da1 (reckoning from st. 26, where an additional colophon is ins.; cf. v. l. 25 above) 24; Dn 53. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 1988.

47

1 In Ś1, the portion from सूत उ° to मन्त्रिभिः (in a) is lost on the missing upper half of a fol. (35b). — Ko.3 B1 Dn D1 सौतिरु°; K1 S (G3 om.) सूतः. — a) D2 द्विजः (for ततः). — c) M1.5 ततोकरोत् (for आरु°). Ñ1.3 G6 वै (for स). — d) T1 सर्पराजाय(!). — e) K3 ब्रह्मर्षे नृपशा°. — f) A few N MSS. and most S पारी° (for पारि°); cf. v. l. 1. 1. 8; 36. 8 etc.

2 b) K Ñ1.3 B3 T G3 M सर्त्विजं; Ñ2 V1 Dn D2.3.5 °जः G2.4.5 सर्त्विजः स नराधिपः. — d) K3 तद्यदर्थं°; Ñ3 V1 B (B2 missing) D कार्यसंपरक° (D2 सम्यगर्थं°); G1.6 संपन्नार्थं°; G3 स्वयमर्थं°.

3 Before 3, Ko.4 B3 D4 G3.6 M (except M1.5) ins. जनमेजय उ°. — a) Ś1 K1 Ñ3 यो नः; B (B2 missing) D2.4 योसौ. Ko.2 (m as in text).4 येन नो हिंसितस्तातः (K4 °त). — b) Da D5 G (except G3.5) सु- (for स). M1.5 तक्षकस्य दुरात्मनः. — c) T2 प्रतिक्रियां. Ñ3 अहं; B3 Dn (except Dn3) D1.4.5.7 तथा. G1 सद्यः (for तस्य). D3.6 °यां तक्षकस्य. — d) Ś1 K1 transp. तत् and भवन्तः. K3 मां (for मे).

4 b) Ś1 पतितं ये°. — c) T G1.3.6 °दीप्ताग्नौ. — d) Ko.2.4 Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D G3 M2–4 प्रक्षिपेयं सबां°; K1 T G1.2.4.5 प्रापयेयं सबांधवं (T1 °वैः); K3 प्रदहेयं सबां°; Ñ3 प्राप्स्येयं वै सबां°; G6 M1.5 प्राप्स्येयं सह बांधवैः.

5 ab) Ko यथास्माकं. K2.4 B4 D5 पितास्माकं; Ñ1 °ता मे तु. M1.5 transp. मह्यं and पूर्वं. K1 T2 G1.2 पूर्व-. — c) M1.5 नागं (for पापं).

6 G5 om. ऋत्विज ऊ°. Ś1 K1 T G1.2.4.6 M1.3.5 ऋत्विजः; Ñ1 ऋत्विगुवाच; Ñ2 V1 M2.4 ऋषिः; G3 ब्राह्मणाः. — a) D1.2.5 T2 G1.6 महाप्र°. — b) B4 G6 तद्धं. B1.4.5 D3 दैवनि°; G3 परिनि°. — M1.5 om. 6c–7b.

ऋत्विज ऊचुः ।

अस्ति राजन्महत्सत्रं त्वदर्थं देवनिर्मितम् ।
सर्पसत्रमिति ख्यातं पुराणे कथ्यते नृप ॥ ६
आहर्ता तस्य सत्रस्य त्वन्नान्योऽस्ति नराधिप ।
इति पौराणिकाः प्राहुरस्माकं चास्ति स क्रतुः ॥ ७

सूत उवाच ।

एवमुक्तः स राजर्षिर्मेने सर्पं हि तक्षकम् ।
हुताशनमुखं दीप्तं प्रविष्टमिति सत्तम ॥ ८
ततोऽब्रवीन्मन्त्रविदस्तान्राजा ब्राह्मणांस्तदा ।
आहरिष्यामि तत्सत्रं संभाराः संभ्रियन्तु मे ॥ ९
ततस्ते ऋत्विजस्तस्य शास्त्रतो द्विजसत्तम ।
देशं तं मापयामासुर्यज्ञायतनकारणात् ।
यथावज्ज्ञानविदुषः सर्वे बुद्ध्या परं गताः ॥ १०
ऋद्ध्या परमया युक्तमिष्टं द्विजगणायुतम् ।
प्रभूतधनधान्याढ्यमृत्विग्भिः सुनिवेशितम् ॥ ११
निर्माय चापि विधिवद्यज्ञायतनमीप्सितम् ।
राजानं दीक्षयामासुः सर्पसत्राप्तये तदा ॥ १२
इदं चासीत्तत्र पूर्वं सर्पसत्रे भविष्यति ।
निमित्तं महदुत्पन्नं यज्ञविघ्नकरं तदा ॥ १३
यज्ञस्यायतने तस्मिन्क्रियमाणे वचोऽब्रवीत् ।
स्थपतिर्बुद्धिसंपन्नो वास्तुविद्याविशारदः ॥ १४
इत्यब्रवीत्सूत्रधारः सूतः पौराणिकस्तदा ।
यस्मिन्देशे च काले च मापनेयं प्रवर्तिता ।
ब्राह्मणं कारणं कृत्वा नायं संस्थास्यते क्रतुः ॥ १५ C. 1. 2030 B. 1. 51. 16 K. 1. 51. 16

— d) T2 G2–5 पुराणं; G6 °णैः. Ñ V1 B D °णे परिपठ्यते.

7 M1.5 om. 7ab (cf. v. l. 6). — a) G3 सर्पस°; M (M1.5 om.) तस्य यज्ञस्य. — b) D5 त्वत्तो नान्यो. K Ñ3 G1 M (M1.5 om.) जनाधि°; Da D1.6.7 °धिपः. — M4 om. from प्राहुर° up to end of 8.

8 M4 om. 8 (cf. v. l. 7). K3 Ñ1.2 Dn G2–5 om. सूत उ°. Ś1 K1 T G1.6 M (M4 om.) सूतः; Ko.4 B1.4 D1 सौतिरु°. — a) S (except G1; M4 om.) राजेंद्रः. — b) K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D5) दग्धं (for सर्पं). — c) Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) मुखे दीप्ते. — d) B1.3 (m as in text).4.5 D2.5 G1 इव; T G2–6 M1.5 द्विज- (for इति). K2 D2.5 सत्तमः. M2.3 प्रविष्टं सह बंधुभिः.

9 a) T2 G4–6 ब्रह्मविदः. T1 G3 ततो ब्रह्मविदः सर्वान् (G3 तांस्तान्); G2 °वीन्मंत्रवित्तान्. — b) D5 G1.6 कर्मज्ञान्; G3 स राजा. T1 प्राह राजा महीपतिः. — c) D3.6.7 अहं (for तत्). — d) K3 D4 T संभारान्. Ś1 संभवंतु; Ko.2.3 G4 °भरंतु. K2.3 च; G5 वै; M1.5 नः.

10 Before 10, S (except G2.6) ins. सूतः. — a) Ñ V1 B1.3 M (except M1.5) ततस्त; Da ततस्तु; T ततो हि. M1.5 चर्त्विज°. — b) D5 निर्दिष्टाः; G1.6 शास्त्रेण; M (except M1.5) °ज्ञाः. K3 Ñ1 Da1 D5 M (except M1.5) °सत्तमाः. — c) Ñ V1 B (B2 missing) D (except D3.6.7) transp. देशं and तं. K2 कार°; D5 याप°; G1.6 प्राप°; G2 ताप°; G3 ज्ञाप°. — d) K3 °कारिणः; D6 °कांक्षणात्. — e) Ko.3 Ñ1 यथा च. Ś1 K1 Ñ3 ज्ञानविद्वांसः; Ñ1 तज्ज्ञा विद्वांस (sic); Ñ2 V1 B (B2 missing) D वेदविद्वांसः; G1 ज्ञानविद्याश्च. G2.4.5 यथा यज्ञविदः; G3 M1.3.5 यथा विज्ञान°; G6 यथा विज्ञानविद्वांसः. — f) K3.4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D5) M (except M1.5) बुद्धेः. D6 बुद्ध्या परंतपाः; T2 G6 °द्धिं परां ग°; G3 °द्धिमतां वराः.

11 a) Ś1 इष्ट्या; Ñ3 धृत्या; G3 वेद्या (for ऋद्ध्या). — b) Ś1 Ko.1.3 G1 इष्ट-; K2 इष्टैर्; K4 शिष्ट-. Ko D2 °गुणान्वितं; K1 Ñ1.2 V1 B5 °गणावृ°; K2 °गणैर्युतः; K3 °जनावृ°; Ñ3 G6 M2–4 °जनायु°; B1.3 D5 T G2.4.5 °गणान्वि°; Dn D4 °गणैर्यु°; D1 देवगणैर्यु°. — c) Ñ3 D5 °धान्यं च; D3.6.7 °रत्नाढ्यं. — d) T1 G1 M3 (*inf. lin.* as in text) ऋत्विजः. Ś1 K1 संनिवेष्टितं; Ñ1.2 V1 B5 D (except D2.4.5) °पेत्रितं; B3 G2.4–6 °वेदि°; B4 °वेष्टि°; G3 संनिवे°.

12 a) G3 सर्वं (for चापि). — In Ś1, the portion from 12b up to 1. 48. 3 is lost on the missing upper half of a fol. (36). — b) S (except G1) °नमुत्तमं. — d) D5 °त्राय वे; T2 G3.6 °त्राय वै. T2 G3.6 M1.5 द्विजाः (for तदा). T1 °सत्राय चर्त्विजः.

13 Ś1 missing. — a) M (except M1.5) om. च. K3 तदा पूर्वमिदं चासीत्. — M5 om. 13b. — c) M5 °दुल्बणं. — d) T2 महत् (for तदा).

14 Ś1 missing. G5 om. 14a–15b. — a) K1 °स्यावसरे. — b) K1 °णेथ सोथ°. — c) G1 प्रवृत्तेर्बुद्धि°.

15 Ś1 missing. G5 om. 15ab (cf. v. l. 14). — a) K3 °वीद्वार्धुकिकः. — b) K1.2 T G2 तथा. — c) B5 transp. देशे and काले. — d) G1.2.4.5 M2 (*inf. lin.* as in text).4 स्थापनेयं; G3 रूपनीयं. T1 G3.6 प्रकीर्ति°. — f) Ko.1 Ñ3 S °स्थाप्यते (T1 °स्थापये;

C. 1. 2031
B. 1. 51. 17
K. 1. 51. 17

एतच्छ्रुत्वा तु राजा स प्राग्दीक्षाकालमब्रवीत् ।
क्षत्तारं नेह मे कश्चिदज्ञातः प्रविशेदिति ॥ १६
ततः कर्म प्रववृते सर्पसत्रे विधानतः ।
पर्यक्रामंश्च विधिवत्स्वे स्वे कर्मणि याजकाः ॥ १७
परिधाय कृष्णवासांसि धूमसंरक्तलोचनाः ।
जुहुवुर्मन्त्रवच्चैव समिद्धं जातवेदसम् ॥ १८
कम्पयन्तश्च सर्वेषामुरगाणां मनांसि ते ।
सर्पानाजुहुवुस्तत्र सर्वानग्निमुखे तदा ॥ १९
ततः सर्पाः समापेतुः प्रदीप्ते हव्यवाहने ।
विवेष्टमानाः कृपणा आह्वयन्तः परस्परम् ॥ २०
विस्फुरन्तः श्वसन्तश्च वेष्टयन्तस्तथा परे ।
पुच्छैः शिरोभिश्च भृशं चित्रभानुं प्रपेदिरे ॥ २१
श्वेताः कृष्णाश्च नीलाश्च स्थविराः शिशवस्तथा ।
रुवन्तो भैरवान्नादान्पेतुर्दीप्ते विभावसौ ॥ २२
एवं शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
अवशानि विनष्टानि पन्नगानां द्विजोत्तम ॥ २३
इन्दुरा इव तत्रान्ये हस्तिहस्ता इवापरे ।
मत्ता इव च मातङ्गा महाकाया महाबलाः ॥ २४

G3 as in text); K3 °स्थायते; B4.6 °ति.

16 Ś1 missing. Before 16, B3 ins. सौतिरु°. — ^{a}) K1 Ñ1.2 V1 च; T1 M4 स (for तु). K0.2.4 प्राक्; Ñ2 V1 B (B2 missing) D M4 असौ (D1 तु); T च (for स). M1–3.5 °त्वा स राजेंद्रः. — ^{b}) K (except K1) दीक्षा(K3 प्राप्त)कालमथाब्र°; M1.5 °काल अब्र°; M2–4 °क्षाया वचोब्र°. — ^{c}) G1 अंतरा; G2 कर्तारं. K2 Ñ1.2 V1 D (except D2.5) न हि; K3 जह्नि. — ^{d}) D5 अविज्ञातो विशे°. K1 T1 °शेदिह. — After 16, K0.4 Ñ2 B (B2 missing) D (except D5) ins. an additional colophon.

17 Ś1 missing. Before 17, K0.4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D ins. सौतिरु° (D3.5 सूत उ°); cf. v. l. 16. — ^{a}) Ñ3 transp. कर्म and प्रववृते. — ^{b}) Ñ2 Dn D1–3 T1 °सत्र-; M1.5 °सत्रं. — ^{c}) K1.2 B1 D6 M3 पर्या(B1 °र्यं)क्र(K1 °क्रा)मंश्च. — ^{d}) K0.2 याज्ञिकाः; G3 योजिताः.

18 Ś1 missing. — ^{a}) Hypermetric! K0.2 विधाय; K1 विविधाय; K3.4 पिधाय; Ñ2 V1 B (B2 missing) D प्रा(D1 आ)वृत्य. — ^{b}) Dn D5 धूम्र°. — ^{c}) G2.4.5 मंत्रतश्चैव. — ^{d}) K1 समृद्धां; K3 M1.5 °मृद्धं; K4 M2–4 °मिद्धे. M (except M1.5) °वेदसि.

19 Ś1 missing. — ^{a}) T2 G6 M1.5 °यंति. B3 तु; T G6 M1.5 स (for च). — ^{b}) B4.5 पन्नगानां म°. D6 मनस्विनां. K3.4 Ñ1.2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1–4.7 T1 G5 M4 च; D5 M1.5 वै (for ते). — ^{c}) K1.4 B3–5 D2 T1 सर्वाना°; K3 सर्वांश्चा°. D5 सत्रे (for तत्र). K2 ते सर्वान् जुहुयास्तत्र. — ^{d}) K Ñ3 B (B2 missing) Da1 D2 T1 G2.3.6 सर्पानग्नि°.

20 Ś1 missing. — ^{a}) G2.4.5 ततः (for सर्पाः). After 20^{a}, there begins in K1 a big lacuna, which reaches up to 1. 54. 4, the fol. being left blank. — ^{b}) G2.4.5 समिद्धे (for प्र°). M1.2 (before corr.).5 °प्ते जातवेदसि (cf. v. l. 18). — ^{c}) K (except K0.1) Ñ V1 B (B2 missing) D विचेष्ट°. Ñ V1 B (B2 missing) D (except D2.5) M3 °पणं.

21 Ś1 K1 missing. — ^{a}) K0 निःश्वसंतः; G1 स्फुरंतश्च; G3 निरंतरं. K0 Da1 G2 स्फुरंतः; G1 स्वरंतः. — ^{b}) K3.4 B5 D1.3 चेष्ट°. K2 तथारुचिः; Ñ2 V1 B (B2 missing) D परस्परं. — K2 om. 21^{c}–22^{b}. — ^{c}) G1 भोगैः शि°. T2 G6 पुच्छैश्चैव शि°; G2.3 पुच्छैः श्वेतशि°. T2 G2.3.6 om. भृशं. B5 सु- (for च).

22 Ś1 K1 missing. K2 om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). — ^{a}) K3 पीताः (for श्वेताः). T1 transp. कृष्णाः and नीलाः. D3.4 T2 G (except G3) M (except M1.5) रक्ताः (for नीलाः). — ^{b}) M1.5 शिशवोशिश°. — ^{c}) Ñ V1 T1 G रवंतो; B (B2 missing) D T2 नदं(D2 °दं)तो. B (B2 missing) D विविधान्; T G3.6 M1.5 भैरवं. K3 Ñ1 D2 G2.4.5 रावान्; T1 M1.5 रावं; T2 G3.6 नादं; G1 रम्यान्. — ^{d}) M1.5 प्रदीप्ते च वि°. G1 °प्ते हुताशने. — After 22, Dn D3.4 (marg. *sec. m.*; om. line 2).5 T G (except G3) M (except M1.5) ins.:

434* क्रोशयोजनमात्रा हि गोकर्णस्य प्रमाणतः ।
पतन्त्यजस्रं वेगेन चाग्नावग्निमतां वर ।
[(L. 2) Dn °न वह्नावग्नि°.]

23 Ś1 K1 missing. — ^{a}) Ñ1 असुख्यानां (for अव°). D1 G3.6 निवि°; T G1 M प्रवि° (for विन°). K0.3 अवशानां प्रवि° (K0 विन°); K2.4 असंख्यातानि नष्टा°; G2.4.5 अग्नावेतानि नष्टा°. — ^{d}) Ñ2 D (except D2) तु तत्र वै (for द्विजो°). T G3.6 M1.5 नागानां द्विजसत्तम.

24 Ś1 K1 missing. — ^{a}) K0.2.4 उरगाः; K3 इदंकाः; Ñ V1 B (B2 missing) D तुर(B4 D3 °रं)गाः; T G1.2.4.5 M2.3 (*inf. lin.* as in text).4 दर्दु(T2 °र्दुं)राः; G3 असुराः (for इन्दुराः as in G6 M1.5). — ^{b}) K2.3 तथापरे. — ^{c}) K2 D3.6.7 सु(K2 प्र)मत्ता इव मा°.

25 Ś1 K1 missing. — ^{a}) K2 °बन्धश्च बहुशः.

उच्चावचाश्च बहवो नानावर्णा विषोल्बणाः ।
घोराश्च परिघप्रख्या दन्दशूका महाबलाः ।
प्रपेतुरग्नावुरगा मातृवाग्दण्डपीडिताः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

शौनक उवाच ।
सर्पसत्रे तदा राज्ञः पाण्डवेयस्य धीमतः ।
जनमेजयस्य के त्वासन्नृत्विजः परमर्षयः ॥ १
के सदस्या बभूवुश्च सर्पसत्रे सुदारुणे ।
विषादजननेऽत्यर्थं पन्नगानां महाभये ॥ २
सर्वं विस्तरतस्तात भवाञ्शंसितुमर्हति ।
सर्पसत्रविधानज्ञा विज्ञेयास्ते हि सूतज ॥ ३

सूत उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि नामानीह मनीषिणाम् ।
ये ऋत्विजः सदस्याश्च तस्यासन्नृपतेस्तदा ॥ ४
तत्र होता बभूवाथ ब्राह्मणश्चण्डभार्गवः ।
च्यवनस्यान्वये जातः ख्यातो वेदविदां वरः ॥ ५
उद्गाता ब्राह्मणो वृद्धो विद्वान्कौत्सार्यजैमिनिः ।
ब्रह्माभवच्छार्ङ्गरवो अध्वर्युर्बोधपिङ्गलः ॥ ६

C. 1. 2046
B. 1. 53. 6
K. 1. 53. 6

— [b]) G1 नानारूप-. Ñ1 विषोद्धताः; G1.2 M2 °द्गुणाः. — [d]) = 1. 18. 11[b]. — [e]) K2 पेतुरग्रा तुवुरुगाः (sic). — [f]) K2 मातुः शापनिपी°; K3 °शापाभिपी°; Ñ3 मातृदंडनिपी°; T2 G3 मंत्रवाग्दंड°.

Colophon. Ś1 K1. missing. — *Sub-parvan:* All MSS. (except Dn T2; Ś1 K1 missing) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* Ko.2.4 सर्पसत्रप्र(K2 om. प्र)वर्तनं; Ñ1.2 V1 सर्पसत्रोपक्रमः; Dn1.n2 D1 सर्पसत्रं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 47; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 44; Ñ1.2 V1 52; B1 51; D3.4 (marg.) 50; D5 17; G M 34 (G2 36; G3.6 M3 35). — *S'loka no.:* Da1 Dn (reckoning from st. 17, where an additional colophon is ins.; cf. v. l. 16 above) 10.

48

1 This adhy. is missing in K1, which has a lacuna here (cf. v. l. 1. 47. 20). In Ś1, st. 1–3 are lost on the missing upper half of a fol. (36); cf. v. l. 1. 47. 12. K3 श्रीशौनक उ°; D3 ऋपय ऊ°; D6 S शौनकः. — [a]) K4 G3.6 महाराज्ञः; T महाप्राज्ञः; M1.5 महायज्ञे. — [b]) D7 पांडवस्य च धी°. — [d]) Ñ3 पुरुपर्षभाः.

2 Ś1 K1 missing. — [a]) D2 तु (for च). — [b]) Ko.2.4 Ñ1.3 तत्र सत्रे; K3 सत्रे तत्र; G6 तस्य स°. — [d]) Ñ3 D3.5–7 भयावहे; G3 महामते.

3 Ś1 K1 missing. — [a]) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1.3 विस्तरशः; D5 G2 °स्तार°; G1 °स्तरितं. — [b]) G1 व्याहर्तुं; G2.4.5 M (except M1.5) व्याख्यातुं (for शंसि°). Ko Ñ3 D1.6.7 T1 G1.2 अर्हसि. — [c]) B4 Dn M4 °नज्ञ. — [d]) K3 Ñ1 T G3–6 M (except M3) तेपि; Ñ2 V1 Dn D1 के च; B (B2 missing) Da D2–4.6.7 के हि; D5 G1.2 तव. K3 तत्वतः; D6 सत्तम.

4 K1 missing. Ś1 resumes with मनीषिणां (in[b]); cf. v. l. 1. 47. 12. Ko.3.4 B1.4 Dn D1 सौतिरु°; S सूतः. — [a]) K3 अथ; T2 G अहं. Ñ3 वर्तयि°. — [c]) A few MSS. make the abhinihita saṁdhi. G2 ऋत्विजश्च सद°. — [d]) K (K1 missing) तत्रास°.

5 K1 missing. — [cd]) G3 तस्यैव चान्वये जातं. Ñ V1 B1.3.4 D (except D2.3.5–7) G1 transp. जातः and ख्यातः. Ñ3 वेदविशारदः.

6 K1 missing. — [b]) Ś1 Ñ1 V1 B5 Dn D1–7 G1.2.4.5 कौत्सोथ; Ko.2 Da1 °त्सेय-; K3 °त्सः स; K4 °शल्य-; Ñ3 °त्सेर्य-; B4 °स्यश्च; T G3.6 M कौ(G3 कु)त्सस्तु. — [cd]) G2 °भवच्चांगिरसः. Ś1 Ko.2.4 °वो[ऽ]ध्वर्युर्वोढाधि-(Ś1 °थ)पिंगलः; K3 Ñ V1 M1.2.4.5 °वो[ऽ]थाध्वर्युर्बोधि° (M2.4 °ध°); B (B2 missing) D °वो अ(D2 ह्य)ध्वर्युश्चापि पिं° (D5 °वो[ऽ]प्यध्वर्जुर्हेमपिं°); T G3.4.6 M3 °वो ह्य(G4 °था)ध्वर्यु°. — After 6, K4 D5 ins.:

435* उत्तङ्को ह्यभवत्तत्र नेता च ब्राह्मणोत्तमः ।
कुण्डलद्वेषतस्तत्र सर्पान्दहति सर्वतः ।

7 K1 missing. Dn1 om. 7. — [a]) T1 transp. पुत्र and शिष्य. M1.5 °शिष्यैः. T G3.5.6 M1.5 °समन्वितः; G2.4 °समावृतः. D5 वैशंपायनसहा°. — After 7[ab], B5 reads 9[cd]. — [c]) K3 शमीकश्च; Ñ2 V1 Dn (Dn1 om.)

C. 1. 2047
B. 1. 53. 7
K. 1. 53. 7

सदस्यश्चाभवद्व्यासः पुत्रशिष्यसहायवान् ।
उद्दालकः शमठकः श्वेतकेतुश्च पञ्चमः ॥ ७
असितो देवलश्चैव नारदः पर्वतस्तथा ।
आत्रेयः कुण्डजठरो द्विजः कुटिघटस्तथा ॥ ८
वात्स्यः श्रुतश्रवा वृद्धस्तपःस्वाध्यायशीलवान् ।
कहोडो देवशर्मा च मौद्गल्यः शमसौभरः* ॥ ९
एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ।
सदस्या अभवंस्तत्र सत्रे पारिक्षितस्य ह ॥ १०
जुह्वत्स्वृत्विक्ष्वथ तदा सर्पसत्रे महाक्रतौ ।
अहयः प्रापतंस्तत्र घोराः प्राणिभयावहाः ॥ ११
वसामेदोवहाः कुल्या नागानां संप्रवर्तिताः ।
ववौ गन्धश्च तुमुलो दह्यतामनिशं तदा ॥ १२
पततां चैव नागानां धिष्ठितानां तथाम्बरे ।
अश्रूयतानिशं शब्दः पच्यतां चाग्निना भृशम् ॥ १३
तक्षकस्तु स नागेन्द्रः पुरंदरनिवेशनम् ।
गतः श्रुत्वैव राजानं दीक्षितं जनमेजयम् ॥ १४
ततः सर्वं यथावृत्तमाख्याय भुजगोत्तमः ।
अगच्छच्छरणं भीत आगस्कृत्वा पुरंदरम् ॥ १५
तमिन्द्रः प्राह सुप्रीतो न तवास्तीह तक्षक ।
भयं नागेन्द्र तस्माद्वै सर्पसत्रात्कथंचन ॥ १६

D4 प्रमतकः; Ñ3 G1.6 M2-4 क(G6 का)मठ°; B (B2 missing) Da D1-3.6.7 प्रम(Da1 °प)ठ(D2 °थ)कः (D1 °नः); D5 मवर°; T G2-5 M1.5 शमध(T G3 °प)रः. — d) D3.6.7 श्वेतघेतुश्च. T1 तु (for च). Ñ3 V1 B (B2 missing) Da Dn (Dn1 om.) D1-4.6.7 पिंगलः; D5 T2 G1.6 M2 शांडिलः (T2 °लिः; also *inf. lin.* पंचमः as in text).

8 K1 missing. — B3 om. 8^{cd}. — c) Ś1 transp. 8^{c} and 9^{a}. K3 कुंडधारोथ; Ñ V1 Dn D1.3.6.7 °जठरौ; D5 T1 G1.6 M कण्व(G1 कर्ण; M1.5 कंड)जठरौ; T2 G2-5 कण्वज°. — d) K2.4 कुट्टि°; K3 कर्का°; Ñ1 °घटि°; Ñ2 V1 B1.4.5 D कालघट° (Da1 °वर°); Ñ3 °घटा°; T1 कट°; T2 G1 M3 कटि°; G2 करिकट°; G3 द्विज°; G4.5 कटिघटि°; G6 किरिकट°; M1.5 कटिकट°.

9 K1 missing. — a) Ś1 transp. 9^{a} and 8^{c}. — b) Ś1 Ñ V1 B (B2 missing) Da2 D2.6.7 वयःस्वा°; Dn D1.4 जपस्वा°. — B5 reads 9^{cd} after 7^{ab}. — c) Ś1 कोहडो; K0 कोहाडा; K3.4 Da1 D3.5 T2 G1.3.4 M1.3.5 °हलो; Ñ V1 B (B2 missing) Da2 Dn D1.2.4.6.7 G2.5.6 M2.4 कोहलो; T1 कहेलो. — d) K4 मौद्गलः; G5 मुद्गलः. Ś1 K4 D5 च स सौरभः; K0.2 च स सौभ°; K3 चैव सौभरिः; Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D1-4.6.7 समसौरभः (Dn2 समसौभरः); T1 शमंदो हरः; T2 G2.4.5 °ठो हरः; G1 °ठो रहः; G3 °लो नरः; G6 °ठोरगः; M1.5 °ठो नरः; M2.4 °ठो रभः; M3 °ठो भरः.

10 K1 missing. — b) Ś1 संश्रित°; K (K1 missing) T1 शंसित°; Ñ2 V1 B (B2 missing) D M1.5 वेदपारगाः. — c) K3 Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D2.4-7 चाभवं°; D3 T1 G1.2.4.5 M5 स्वभवं°; T2 स्म भवं°; G3 तेभवं°. D1 सदस्याश्चाभवंश्चान्ये. — d) Ñ3 यज्ञे; T1 G3 M (except M3) सर्वे. Some MSS. of both recensions पारि° (for पारि°); cf. v. l. 1. 1. 8; 47. 1 etc. K0 D1 च (for ह).

11 K1 missing. — a) M1.3.5 ins. च after जुह्वत्सु. K0.2.3 त्रृत्विक्षु हि; B5 G1 M2.4 °त्विक्षु च; G3 °त्विजेषु. Ś1 D5 M2.4 तथा; G3 अत्र. K3 m जुहृत्सु तेष्वथ तदा; K4 °त्सु द्विजमुख्येषु. — d) G3 सर्वे प्रा°; G6 सर्पप्रा°. Ś1 B5 D5 °भयंकराः.

12 K1 missing. — a) Ñ1.3 तेषां (for वसा-). K3 G3 °महाकु°. — b) K3 परिवर्तिताः. — c) T1 M ततो गं°. T2 G6 तु; G3 सु- (for च). K (K1 missing) Da1 D1.5 तुमलो (cf. v. l. 1. 1. 76 etc.).

13 K1 missing. — a) M2.4 °व दिव्यानां. — b) Ś1 Da1 D2 वेष्टि°; Ñ3 B (B2 missing) Dn (except Dn2) T G3.6 M विष्टि°; G2.4.5 निष्टि°. Ś1 B (B2 missing) Da D2.4 M3 तथांतरा; Ñ3 तथांतरात्; T1 °बले; G1.3 तदांबरे; M5 °बरात्. — c) D1.3.6.7 G2.4.5 °यंतानिशं शब्दाः. — d) D2 ज्वलतां; G6 दह्यतां. Ś1 K (K1 missing) D5 M (except M1.5) om. च.

14 K1 missing. — a) Ś1 D5 transp. तु and स. — After 14^{ab}, D6 ins.:

436* जगाम भयसंविग्नः शरणार्थी सुरर्षभम् ।

15 K1 missing. — a) M (except M1.5) तस्मै स°. Ñ3 यथान्यायं. — b) K3 स भुजंगमः. — In Ś1 the portion from 15^{c} up to 1. 49. 3^{d} is lost on the missing upper half of a fol. (36). G1 om. 15^{c}-17^{b}. — c) K0.2.4 V1 Da D1 आगच्छ°. — d) D3 अग्रे कृत्वा; D6 नमस्कृत्य; T1 रोक्षागस्य (sic); T2 G2.6 नमस्कृत्वा. Cd mentions आगः.

16 Ś1 K1 missing. G1 om. 16 (cf. v. l. 15).

प्रसादितो मया पूर्वं तवार्थाय पितामहः ।
तस्मात्तव भयं नास्ति व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ १७
एवमाश्वासितस्तेन ततः स भुजगोत्तमः ।
उवास भवने तत्र शक्रस्य मुदितः सुखी ॥ १८
अजस्रं निपतत्स्वग्नौ नागेषु भृशदुःखितः ।
अल्पशेषपरीवारो वासुकिः पर्यतप्यत ॥ १९
कश्मलं चाविशद्घोरं वासुकिं पन्नगेश्वरम् ।
स घूर्णमानहृदयो भगिनीमिदमब्रवीत् ॥ २०
दह्यन्तेऽङ्गानि मे भद्रे दिशो न प्रतिभान्ति च ।
सीदामीव च संमोहाद्घूर्णतीव च मे मनः ॥ २१
दृष्टिर्भ्रमति मेऽतीव हृदयं दीर्यतीव च ।
पतिष्याम्यवशोऽद्याहं तस्मिन्दीप्ते विभावसौ ॥ २२
पारिक्षितस्य यज्ञोऽसौ वर्ततेऽस्मज्जिघांसया ।
व्यक्तं मयापि गन्तव्यं पितृराजनिवेशनम् ॥ २३
अयं स कालः संप्राप्तो यदर्थमसि मे स्वसः ।
जरत्कारोः पुरा दत्ता सा त्रायस्वास्मान्सबान्धवान् ॥ २४
आस्तीकः किल यज्ञं तं वर्तन्तं भुजगोत्तमे ।
प्रतिपेत्स्यति मां पूर्वं स्वयमाह पितामहः ॥ २५
तद्वत्से ब्रूहि वत्सं स्वं कुमारं वृद्धसंमतम् ।
ममाद्य त्वं सभृत्यस्य मोक्षार्थं वेदवित्तमम् ॥ २६

C. 1. 2066
B. 1. 53. 26
K. 1. 53. 26

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

— a) Da D3.4.6.7 संप्रीतो. — b) M2.4 °स्तीति. — d) Ñ2 V1 B (B2 missing) D M5 कदाचन.

17 Ś1 K1 missing. G1 om. 17^{ab} (cf. v. l. 15). — b) K2 तवार्थं स; D5 तवार्थं प्र-; M2.4 तदार्थाय. — d) M (except M1) व्यैतु. G1.3 M1.5 मनसो. G1 भयं.

18 Ś1 K1 missing. Before 18, Ko.4 B3 Dn D1 T1 ins. सौतिरु°; K2.3 B5 Da D3–7 सूत उ°. — c) K3.4 भुवने. K (K1 missing) Ñ3 T G2.4.5 M तस्य; Ñ1.2 V1 B (B2 missing) G3 तस्मिन्.

19 Ś1 K1 missing. — b) G2 नागेंद्र भृश°.

20 Ś1 K1 missing. — a) G6 M1.5 प्राविशत्. — b) K2.3 D3 S वासुकिः. K2.3 Ñ3 T G2–5 M °गेश्वरः; V1 Dn D1.3.4.6.7 G1.6 °गोत्तमं (G1.6 °मः). — c) Ko.4 Da संघू°; T1 G2.4.5 सुघू°.

21 Ś1 K1 missing. Before 21, K4 D4 ins. वासुकिरु°; T2 G (except G3) वासुकिः. — a) Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D2.4 T1 G4 दह्यंति; D1 G1 दहंते. — b) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D (except D5) transp. दिशः and न. D3.6.7 मे; D5 चै (for च). — d) D2 भ्रमतीव; T1 घूर्णमानं; M1.5 दह्यतीव. Ko.2 D5 च मेदिनी.

22 Ś1 K1 missing. — a) Ñ1 B5 D (except D2.4.5) भ्राम्य°; Ñ3 भवति. — b) D5 शीर्यं°. M1.5 इति (for इव). K2 वः; K4 मे (for च). — K4 om. 22^{cd}. — c) Ñ3 °ष्याम्येव सोद्याहं. — d) K2.3 Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except Dn D1) हुताशने (for विभा°).

23 Ś1 K1 missing. — a) Some MSS. of both recensions पारी° (for पारि°); cf. v. l. 1. 1. 8; 47. 1 etc T1 वा (for असौ). — b) K4 Da D1.2.4 T2 स्म (for ऽस्मज्). — c) G2.4.5 अवश्यमपि. Ñ3 हि (for अपि). — d) Ñ2 V1 B (B2 missing) D प्रेतराज°; M1.5 तत्र राज°.

24 Ś1 K1 missing. — a) T1 M2.4 हि (for स). — b) T1 G3 M अपि (for असि). — c) K3 Ñ V1 D (except Da D1.3) °त्कारौ. K3 Ñ2 V1 B (B2 missing) D G2 मया (for पुरा). — d) K (K1 missing) Ñ1.2 V1 Dn D1 (all om. सा) त्रायस्वास्मान्; G1 संत्राह्यस्मान्; M1.5 सत्राद्स्मान्.

25 Ś1 K1 missing. — a) Ko.2.4 transp. यज्ञं and तं. M (except M1.5) °ल वर्ततं. — b) M (except M1.5) यज्ञं वै (M4 तं) भु°. T2 G (except G3) वर्तमानं भुजंगमे. — c) T2 M (except M1.5) मा. K3 प्राह (for पूर्वं). Ñ3 G3 प्रतिपेत्स्यतीति मे (Ñ3 मा) पूर्वं. — d) K3 पूर्वं; G2 एव (for आह).

26 Ś1 K1 missing. — a) M1.5 अस्मात्सा; M2.4 तद्वसेत्. Ko.2.4 D3 M वत्सं तं (M1.5 वर्ततं); D6.7 G3 °त्सं त्वं. — d) T1 वीर्यवत्तमं.

Colophon. Ś1 K1 missing. — *Sub-parvan*: Ko.2.4 Ñ V1 B (B2 missing) Da D2.3.6.7 S आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ1.2 V1 add सर्पसत्रे; K3 Dn D1 om. आस्तीक, mention only सर्पसत्रे. — *Adhy. name*: Ko.2.4 Ñ1.2 V1 वासुकिवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 48; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 45; Ñ1.2 V1 B1 Da1 Dn3 52; D4 marg. 51; G M 35 (G2 37; G3.5.6 M3 36). — *S'loka no.*: Da1 Dn 26. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 2041.

४९

C. 1. 2067
B. 1. 54. 1
K. 1. 54. 1

सूत उवाच ।
तत आहूय पुत्रं स्वं जरत्कारुर्भुजंगमा ।
वासुकेर्नागराजस्य वचनादिदमब्रवीत् ॥ १
अहं तव पितुः पुत्र भ्रात्रा दत्ता निमित्ततः ।
कालः स चायं संप्राप्तस्तत्कुरुष्व यथातथम् ॥ २
आस्तीक उवाच ।
किंनिमित्तं मम पितुर्दत्ता त्वं मातुलेन मे ।
तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन श्रुत्वा कर्तास्मि तत्तथा ॥ ३
सूत उवाच ।
तत आचष्ट सा तस्मै बान्धवानां हितैषिणी ।
भगिनी नागराजस्य जरत्कारुरविक्लवा ॥ ४
भुजगानामशेषाणां माता कद्रूरिति श्रुतिः ।
तया शप्ता रुषितया सुता यस्मान्निबोध तत् ॥ ५
उच्चैःश्रवाः सोऽश्वराजो यन्मिथ्या न कृतो मम ।
विनतानिमित्तं पणिते दासभावाय पुत्रकाः ॥ ६
जनमेजयस्य वो यज्ञे धक्ष्यत्यनिलसारथिः ।
तत्र पञ्चत्वमापन्नाः प्रेतलोकं गमिष्यथ ॥ ७
तां च शप्तवतीमेवं साक्षाल्लोकपितामहः ।
एवमस्त्विति तद्वाक्यं प्रोवाचानुमुमोद च ॥ ८
वासुकिश्चापि तच्छ्रुत्वा पितामहवचस्तदा ।
अमृते मथिते तात देवाञ्शरणमीयिवान् ॥ ९
सिद्धार्थाश्च सुराः सर्वे प्राप्यामृतमनुत्तमम् ।
भ्रातरं मे पुरस्कृत्य प्रजापतिमुपागमन् ॥ १०
ते तं प्रसादयामासुर्देवाः सर्वे पितामहम् ।

49

1 This adhy. is missing in K_1, which has a lacuna here (cf. v. l. 1. 47. 20). In $Ś_1$, 1–3 are lost on the missing upper half of a fol. (36); cf. v. l. 1. 48. 15. $K_{0.3.4}$ $B_{1.4}$ Dn D_1 सौतिरु°; S ($M_{2.4}$ om.; T_2 G_3 with prefixed श्री) सूतः. — [a]) $Ñ_3$ transp. पुत्रं and स्वं.

2 $Ś_1$ K_1 missing. Before 2, $K_{0.4}$ $Ñ_1$ B_3 D_4 T G_{3-6} ins. जरत्कारुरु°. — [b]) K_3 महात्मना (for निमि°). — [d]) Ko ते; T_2 $G_{2.4.5}$ तं. K_3 यथामतं; T_1 °सुखं.

3 $Ś_1$ K_1 missing. D_6 S om. उवाच. — [b]) B_5 Dn_2 $D_{3.6.7}$ वै (for मे). — [d]) $K_{0.2.4}$ अहं (for तत्). B_5 तदा (m as in text).

4 K_1 missing. G_3 om. 4 and 5. $Ś_1$ resumes. $D_{3.6.7}$ om. सूत उ°. $Ś_1$ S (G_3 om.) सूतः; $K_{0.3.4}$ $B_{1.4}$ Dn D_1 सौतिरु°. — [a]) $Ñ_3$ transp. सा and तस्मै. T_1 तत् (for सा). B_5 (m as in text) Da तस्मिन्. K_3 तत आचक्षदस्मै सा; G_1 आचचक्षे ततस्तस्मै. — [d]) Nilp अविप्लवा.

5 K_1 missing. G_3 om. 5 (cf. v. l. 4). Before 5, V_1 (*inf. lin.*) $B_{3.5}$ D T G (G_3 om.) ins. जरत्कारुः. — [a]) K_3 G (G_3 om.) भुजं°; $Ñ_2$ V_1 B (B_2 missing) D पन्नगा°. — [b]) Ñ V_1 B (B_2 missing) Da Dn $D_{1.4.5}$ $G_{1.5}$ श्रुता; $D_{3.6.7}$ T $G_{2.4.6}$ M (except M_3) स्मृता. — [c]) G_1 कुपितया. — [d]) $M_{2.3}$ (*inf. lin.* as in text).4 मे (for तत्).

6 K_1 missing. — [a]) D_5 om. सः. K_3 °श्रवास्तुरंगोयं; $Ñ_3$ G_1 °श्रवस्याश्वराज्ञः; T $G_{2.4-6}$ M °श्रवस्यश्वराजे. — [b]) Ko यन्न मिथ्याकृ°; K_2 D_1 यस्मिन्मिथ्याकृ°. $D_{3.6.7}$ मया (for मम). $Ñ_{1.3}$ T_1 G_3 M यन्मिथ्या कुरुतेह (M_3 °पि) मा ($Ñ_3$ सा; $M_{1.5}$ तत्; $M_{2.4}$ मां); V_1 °थ्या कुरुतामिमां; T_2 $G_{1.4.5}$ यो मे न कुरुते वचः; G_2 मन्मिथ्या कुरुते महान्; G_6 °थ्या कुरुते मम. — [cd]) Hypermetric! $K_{0.4}$ $Ñ_2$ V_1 B (B_2 missing) D विनतार्थाय. $M_{1.5}$ पणितौ. S (except $G_{5.6}$ $M_{1.5}$) दासी° (cf. v. l. 1. 18. 4, 5). K_2 marg. *sec. m.* पणिते दासभावाय विनतायास्तु पुत्रकाः.

7 K_1 missing. — [a]) Hypermetric! Ko D_5 जन्मे°. $Ś_1$ B_4 यज्ञे वै; D_2 यज्ञो यः. $B_{1.3}$ T_1 $M_{1.5}$ transp. वो and यज्ञे. — [d]) G (except $G_{1.3}$) M_3 पितृलो°.

8 K_1 missing. — [a]) $Ñ_2$ V_1 B (B_2 missing) D देवः (for एवं). — [d]) $Ś_1$ उवाच. G_3 स (for अनु-). T_2 G_2 ह.

9 K_1 missing. — [b]) $Ś_1$ K_4 $Ñ_3$ $G_{2.4.5}$ तथा. — [c]) K_2 वापि; K_4 चापि; D_1 तावत् (for तात). — [d]) $Ñ_3$ Da_1 D_6 S (except M_1) °मेयि°.

10 K_1 missing. — [a]) D_5 हि (for च). K_3 °श्चामराः. — [b]) T_1 प्राश्या°. G_1 प्राप्य चामृतमुत्तमं. — [d]) K_3 $Ñ_2$ V_1 B (B_2 missing) D पितामहमु°.

राज्ञा वासुकिना सार्धं स शापो न भवेदिति ॥ ११
वासुकिर्नागराजोऽयं दुःखितो ज्ञातिकारणात् ।
अभिशापः स मात्रास्य भगवन्न भवेदिति ॥ १२
ब्रह्मोवाच ।
जरत्कारुर्जरत्कारुं यां भार्यां समवाप्स्यति ।
तत्र जातो द्विजः शापाद्भुजगान्मोक्षयिष्यति ॥ १३
जरत्कारुरुवाच ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वासुकिः पन्नगेश्वरः ।
प्रादान्मामभरप्रख्य तव पित्रे महात्मने ।
प्रागेवानागते काले तत्र त्वं मय्यजायथाः ॥ १४
अयं स कालः संप्राप्तो भयान्नस्त्रातुमर्हसि ।
भ्रातरं चैव मे तस्मात्त्रातुमर्हसि पावकात् ॥ १५
अमोघं नः कृतं तत्स्याद्यदहं तव धीमते ।
पित्रे दत्ता विमोक्षार्थं कथं वा पुत्र मन्यसे ॥ १६
सूत उवाच ।
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽस्तीको मातरं तदा ।
अब्रवीद्दुःखसंतप्तं वासुकिं जीवयन्निव ॥ १७
अहं त्वां मोक्षयिष्यामि वासुके पन्नगोत्तम ।
तस्माच्छापान्महासत्त्व सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १८
भव स्वस्थमना नाग न हि ते विद्यते भयम् ।
प्रयतिष्ये तथा सौम्य यथा श्रेयो भविष्यति ।
न मे वागनृतं प्राह स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ १९
तं वै नृपवरं गत्वा दीक्षितं जनमेजयम् ।
वाग्भिर्मङ्गलयुक्ताभिस्तोषयिष्येऽद्य मातुल । C. 1. 2087 B. 1. 54. 21 K. 1. 54. 21

11 K1 missing. — a) M1.5 सं- (for तं). — b) Ś1 transp. देवाः and सर्वे. Dn (except Dn3) D1.3.6.7 सुराः (for देवाः). B (B2 missing) D सर्वैर्ब्जसंभवं (D2 °वें स्वयंभुवं). — Before 11^{cd}, K0.4 T1 G1.3.6 ins. देवा ऊचुः. — c) D6 °ना पूर्वं. — d) Ñ2 V1 B (B2 missing) D शापोसौ (D6 °यं) न.

12 K1 missing. Before 12, Ñ V1 B (B2 missing) D T1 M (except M1.5) ins. देवा ऊचुः. — a) G2.4.5 °राजोपि. — b) K2.3 अपि शा°. K0.2.4 स मातुश्च; K3 समम्रोस्य; Ñ2 V1 B (B2 missing) D स मातुस्तु (D5 °वैं); T2 G2 स्वमात्रा°. M1.3.5 अभिशापश्च मातुः स. — d) Ś1 D5 G3 यथा; Ñ1 T2 G4.5 M तथा (M5 °तः); Ñ2.3 V1 B (B2 missing) Da Dn D1-4.6.7 कथं; T1 G1.2.6 तदा (for इति). — After 12, K4 ins.:

437* तथा विधीयतामेतद्देवदेव जगत्पते ।

13 K1 missing. D7 om. ब्रह्मो°. Ś1 (with prefixed श्री) T2 G2-4 पितामहः; K0.2m.4 Ñ1.3 D5 पितामह उ°; K3 श्रीब्रह्मा उ°; D1.6 T1 G1.5.6 M ब्रह्मा. — b) Ś1 K2 T G M1.5 यो (G1 अथ) भा°; M2 भार्यायां (sup. lin. as in text); M3 भार्यां तां. — c) Ś1 तस्मात्; K0.2.4 ततो; K3 तस्यां. G6 M5 शापो (for जातो). — d) A few MSS. भुजंगा°. K0.4 मोच°. Ñ2 V1 B (B2 missing) D मोक्षयिष्यति पन्नगान्.

14 K1 missing. In Ś1, the portion from 14^{a}–28^{e} is lost on the missing upper half of a fol. (37). Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2.4.5) G1-3 om. जरत्कारुरु°. — b) Ñ2 V1 B (B2 missing) D M1.5 पन्नगोत्तमः. — e) G3 यज्ञे (for काले). — f) K2 Dn D1 M3.4 तस्मात्त्वं; K3 तत्सत्वं; D3.6.7 ततस्त्वं; M1.2.5 पुत्र त्वं.

15 Ś1 K1 missing (cf. v. l. 14). — b) S (except T1 M1.5) भवाच्च°. D3 S (except M1) अर्हति. — c) Da Dn D1.3.6.7 चापि (for चैव). — d) D7 G (except G3.6) M1.2.5 अर्हति.

16 Ś1 K1 missing. — a) Ñ V1 B (B2 missing) D T1 M2.4 न (T1 अ)मोघं (T1 °घः; M2.4 °घे). Ñ3 V1 B (B2 missing) D तु; G3 तत् (for नः). K3 न मोघं तत्कृतं नः स्यात्. — b) D3.6.7 यदयं धीमते तव. — c) M3 दत्तास्मि मो°.

17 Ś1 K1 missing. K0.4 B1.4 Dn D1 सौतिरु°; S सूतः. — b) Ñ V1 Dn (except Dn3) सास्तीको; D3.6.7 आस्ती°. ❀ Nil.: सोस्तीक [text] इत्यपपाठः। ❀ D3.7 मुदा; G3 तथा. — d) G3 वचनं (for वासुकिं).

18 Ś1 K1 missing. — Before 18, B3 ins. आस्तीक उ°. — a) G2 अतः; G5 अत्र (for अहं). — b) Ñ1.3 T2 पन्नगेश्वर. — c) K3 महाभाग; V1 B4 (m as in text) विरमये; G3 °सत्रे; M1.5 °तत्व.

19 Ś1 K1 missing. — a) G1 तात (for नाग). K3 D2 भव स्वस्थो महाना(D2 °भा)ग; S (except G1) स्वस्थो भव महाभा(G3.5 M2-4 °ना)ग. — D1 om. 19^{c}–20^{b}. — c) D5 °तिष्याम्यहं. Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2.5; D1 om.) राजन् (for सौम्य). — d) D3.4.6.7 भवेदिति. — e) Cf. 1. 38. 2; 43. 28.

20 Ś1 K1 missing. D1 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — a) K0.2.4 D2.5 °यिष्यामि मा°; K3 Ñ1.3 V1 B1 (m as in text).3-5 ज्ञा(Ñ3 जा; B5 गा)पयिष्येद्य (K3 °थ). — c) M1.5 न (for स). D2.5 G1 यज्ञं. Da D2.5 G1

C. 1. 2087
B. 1. 54. 21
K. 1. 54. 21

यथा स यज्ञो नृपतेर्निर्वर्तिष्यति सत्तम ॥ २०
स संभावय नागेन्द्र मयि सर्वं महामते ।
न ते मयि मनो जातु मिथ्या भवितुमर्हति ॥ २१

वासुकिरुवाच ।

आस्तीक परिघूर्णामि हृदयं मे विदीर्यते ।
दिशश्च न प्रजानामि ब्रह्मदण्डनिपीडितः ॥ २२

आस्तीक उवाच ।

न संतापस्त्वया कार्यः कथंचित्पन्नगोत्तम ।
दीप्तदाग्नेः समुत्पन्नं नाशयिष्यामि ते भयम् ॥ २३
ब्रह्मदण्डं महाघोरं कालाग्निसमतेजसम् ।
नाशयिष्यामि मात्र त्वं भयं कार्षीः कथंचन ॥ २४

सूत उवाच ।

ततः स वासुकेर्घोरमपनीय मनोज्वरम् ।
आधाय चात्मनोऽङ्गेषु जगाम त्वरितो भृशम् ॥२५
जनमेजयस्य तं यज्ञं सर्वैः समुदितं गुणैः ।
मोक्षाय भुजगेन्द्राणामास्तीको द्विजसत्तमः ॥ २६
स गत्वापश्यदास्तीको यज्ञायतनमुत्तमम् ।
वृतं सदस्यैर्बहुभिः सूर्यवह्निसमप्रभैः ॥ २७
स तत्र वारितो द्वाःस्थैः प्रविशन्द्विजसत्तमः ।
अभितुष्टाव तं यज्ञं प्रवेशार्थी द्विजोत्तमः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

नृपतिः. — ^{f}) D2.5 न करिष्य°; S न भविष्य° (G1 as in text; M1.5 भविष्यति च). K3 मानद (for स°).

21 Ś1 K1 missing. — ^{a}) D2 तत् (for स). K3 G1.6 संभावयस्व (G6 °य त्वं); T1 G3 स त्वं भावय; T2 समं भा°. D2 विप्रेंद्र. — ^{b}) T2 महीपते; G1.6 महाद्युते (G6 °ति). — ^{d}) M1.5 मोघं भ°.

22 Ś1 K1 missing. S om. उवाच. — ^{a}) B4 G1 °पूर्णोसि (G1 °स्मि); D5 °चूर्णामि. — ^{b}) T G3 M1.5 च (for मे). Ñ2 V1 B1.5 प्रदीर्ये°; M1.5 विशीर्ये°. K (K1 missing) D2 °यं दीर्यतीव मे. — ^{c}) K3 विजा°. Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D (except D2) °शो न प्रतिजाना°. — ^{d}) D5 G1 M (except M1.5) °दंडेन पी°.

23 Ś1 K1 missing. S om. उवाच. — ^{b}) M1.5 पन्नगेश्वर. — ^{c}) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D प्रदीप्ताग्नेः.

24 Ś1 K1 missing. — ^{a}) B4 मया घोरं (m as in text). — ^{b}) M (except M1.5) दीप्ताग्नि°. — ^{c}) K4 M4 नात्र; T G1.2.4–6 M1.3.5 माद्य; G3 M2 नाद्य.

25 Ś1 K1 missing. K3 Ñ1.3 Da1 T2 G3 om. सूत उ°. B1.4 Dn D1.4 सौतिरु°; T1 G1.2.4–6 M सूतः. — ^{c}) T1 G2.6 आदा°. K0 इव (for च). K3 अवधायात्म°. — ^{d}) K0.2.4 तदा (for भृशं).

26 Ś1 K1 missing. — ^{a}) Hypermetric! K0 जन्मे°. D6 transp. तं and यज्ञं. — ^{b}) Cf. 1. 1. 171^{d}. — ^{d}) A few MSS. °सत्तम.

27 Ś1 K1 missing. M1.5 (hapl.) om. 27^{a}–28^{b}. — ^{d}) T G3.6 transp. सूर्य and वह्नि.

28 K1 missing; Ś1 resumes with 28^{cd} (cf. v. l. 14). M1.5 om. 28^{ab} (cf. v. l. 27); Ñ3 om. 28^{bc}. — ^{b}) T G1.3.4 (*inf. lin.*).6 M (M1.5 om.) अतिष्ठद्वि°; G2 प्रशसद्वि°. — G6 om. 28^{cd}. — ^{d}) Ś1 °शार्थे; K4 D4 G3 °शार्थं. Ñ2.3 B (B2 missing) D (except D5) परंतपः (for द्विजो°). — After 28, K2 (marg. *sec. m.*).4 Ñ2.3 V1 B (B2 missing) D ins.:

438* स प्राप्य यज्ञायतनं वरिष्ठं
द्विजोत्तमः पुण्यकृतां वरिष्ठः ।
तुष्टाव राजानमनन्तकीर्ति-
मृत्विक्सदस्यांश्च तथैव चाग्निम् ॥

[^{a}) K4 B4.5 Da1 D5 संप्रा°. — ^{b}) K2 मुनिस्तदा संप्रविशन्निरुद्धः.]

Colophon om. in G6. — *Sub-parvan:* All MSS. (except K0.1.3 Dn T2; G6 om.) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* K0.1 आस्तीकस्तोदनं; K3 Dn D1 सर्पसत्रं; Ñ1.2 V1 सर्पसत्रे आस्तीकागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 63; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 46; B1 Dn3 53; D3.4 (marg.) 52; D5 in words 19, in figures 54; G M 36 (G2 38; G3.5 M3 37; G6 om.). — *S'loka no.:* Da1 31; Dn 30. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2071.

50

1 This adhy. is missing in K1, which has a lacuna here (cf. v. l. 1. 47. 20). Ś1 S om. उवाच. Da1 D1 om. आस्तीक उ°. — ^{c}) Here and in the foll. st. up to 7, Ś1 K0.4 Ñ1.3 Cd भारताग्र्य (for °ताग्र्य). — After 1, D4 marg. *sec. m.* ins. a st. given in App. I (No. 29); cf. v. l. 5.

2 K1 missing. D1.6 G4.5 M1.3 om. 2; K3 T2 reads it after 7, while in M3 it is ins. *int. lin.*

५०

आस्तीक उवाच ।
सोमस्य यज्ञो वरुणस्य यज्ञः
प्रजापतेर्यज्ञ आसीत्प्रयागे ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ १
शक्रस्य यज्ञः शतसंख्य उक्त-
स्तथापरस्तुल्यसंख्यः शतं वै ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ २
यमस्य यज्ञो हरिमेधसश्च
यथा यज्ञो रन्तिदेवस्य राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ३
गयस्य यज्ञः शशबिन्दोश्च राज्ञो
यज्ञस्तथा वैश्रवणस्य राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ४
नृगस्य यज्ञस्त्वजमीढस्य चासी-
द्यथा यज्ञो दाशरथेश्च राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ५
यज्ञः श्रुतो नो दिवि देवसूनो-
र्युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ६
कृष्णस्य यज्ञः सत्यवत्याः सुतस्य
स्वयं च कर्म प्रचकार यत्र ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य

C. 1. 2103
B. 1. 55. 7
K. 1. 55. 7

— [a]) D5 G1.2 -युक्तः; G3 -मुक्तः (for उक्त॰). T1 शशिबिंदोश्च यज्ञः (for शत॰ उक्तः). — [b]) Ś1 Ñ V1 B1.3.4 Da Dn D2–4.7 तथापरं; D5 T G6 M3 त(T2 य)था पूरोः; G2 यथास्तु पूरोः; G6 यथातथं. Ñ V1 B1.3.4 Da Dn D2 T G6 M2.4 तुल्यसंख्यं; D3.7 शतसंख्यं. Ko.2.3 ततो वै; K4 B5 तथैव; D2 श्रुतं वै; D3.7 च सत्रं. G1 तथास्संप्रति विद्यते हि। न्द्राश्शतं व (sic).

3 K1 missing. Da1 D5 G1 M1.5 om. 3. T reads 3 after 6. D3.6.7 (om. 4[a]) G4.5 M8 transp. 3 and 4. — [a]) G2 धर्मस्य (for यम॰). K2 marg. *sec. m.* ॰मेधयज्ञः; K3 हरिश्चंद्रश्च यज्ञः; M3 ॰मेधस्य यज्ञः. — [b]) B1.3.4 D4 G (G1 om.) तथा (for यथा). T M3 transp. यथा and यज्ञो. Ñ1 B1.3 transp. यज्ञः and राज्ञः. Ñ3 यज्ञः (for रा॰). K3 यज्ञस्तथा दाशरथेर्नृपस्य.

4 K1 missing. D2 T1 om. 4. D3.6.7 (om. 4[a]) G4.5 M8 transp. 3 and 4; Ko M1.5 transp. 4 and 5. K8 reads 7 before 4. — [a]) G1 नलस्य (for गय॰). Ś1 G2–4 शशि॰; K3 शिशुबिंदुश्च; G6 शत॰ (cf. v. l. 1. 1. 168). K2.3 T2 G2.4.5 M1.5 यज्ञो (for रा॰). — [b]) Ko.3.4 T2 यज्ञो यथा; M तथा (M1.5 यथा) यज्ञो. D3 वरुणस्य (for वैश्र॰).

5 K1 missing. D5.6 om. 5. D2 reads 5 after 7. Ko M1.5 transp. 4 and 5; K2 transp. 5 and 6. — [a]) T G3 नहुषस्य; G2 तु नलस्य. T G1.2.4.5 M1.3.5 यज्ञः; G6 M2.4 राज्ञः (for चासीत्). — [b]) Ś1 Ñ1.3 V1 B3.5 Da D2.3.7 G3.6 M तथा; G1.2 भत्रस्य (for यथा). K3 transp. यथा and यज्ञो. K3 रंतिदेवस्य (for दाश॰). G (except G2.6) यज्ञः (for रा॰). A st. given in App. I (No. 29) is ins. in D5 T3 G6 after 5, and in D4 marg. *sec. m.* after 1.

6 K1 missing. Ś1 D1 G1 om. 6. K2 transp. 5 and 6. — [a]) G6 यज्ञस्तुतो. B5 Da D3.4.6.7 मे; D5 T G6 यो; M [ऽ]यं (for नो). B1 m. 3.5 Da D3.4.6.7 भुवि (for दि॰). K2 देवयाने; Ñ3 T2 ॰यानो; D2 ॰योनेर्; T1 ॰योनौ; G (except G6; G1 om.) M देवेषु राज्ञो (G3 चैत्र; M1.5 राज्ञां; M3 राजन्). Ñ1.2 V1 Dn दिवि देवस्य सूनोः (for नो दिवि देवसूनोः). Ko.3.4 यज्ञो यथा शंतनोर्देवयानो (K4 ॰नोः पार्थिवस्य). — [b]) G2.4.5 यु(G2 यौ)धिष्ठिरो हरिश्चंद्रस्य यज्ञः. — [c]) G4.5 नळस्य यज्ञस्तव भा॰. — After 6, T reads 3; while D2 ins. a st. given in App. I (No. 30).

7 K1 missing. D1 om. 7. — [b]) B1 स; B3–5 G3 स्व- (for च). G1 यज्ञः स्वयं स्व प्रकर्म (for स्वयं च कर्म प्र-). G2–5 M1.5 यथा यज्ञो (M1.5 यज्ञोयं) भारतस्य ययातेः;

C. 1. 2108
B. 1. 56. 7
K. 1. 55. 7

पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ७
इमे हि ते सूर्यहुताशवर्चसः
समासते वृत्रहणः क्रतुं यथा ।
नैषां ज्ञानं विद्यते ज्ञातुमद्य
दत्तं येभ्यो न प्रणश्येत्कथंचित् ॥ ८
ऋत्विक्समो नास्ति लोकेषु चैव
द्वैपायनेनेति विनिश्चितं मे ।
एतस्य शिष्या हि क्षितिं चरन्ति
सर्वर्त्विजः कर्मसु स्वेषु दक्षाः ॥ ९
विभावसुश्चित्रभानुर्महात्मा
हिरण्यरेता विश्वभुक्कृष्णवर्त्मा ।
प्रदक्षिणावर्तशिखः प्रदीप्तो
हव्यं तवेदं हुतभुग्वष्टि देवः ॥ १०
नेह त्वदन्यो विद्यते जीवलोके
समो नृपः पालयिता प्रजानाम् ।
धृत्या च ते प्रीतमनाः सदाहं
त्वं वा राजा धर्मराजो यमो वा ॥ ११
शक्रः साक्षाद्वज्रपाणिर्यथेह
त्राता लोकेऽस्मिंस्त्वं तथेह प्रजानाम् ।
मतस्त्वं नः पुरुषेन्द्रेह लोके
न च त्वदन्यो गृहपतिरस्ति यज्ञे ॥ १२
खट्वाङ्गनाभागदिलीपकल्पो

M2–4 यथा ययातेर्भरतस्य राज्ञः.

8 K1 missing. D3 om. 8a and 8d, and reads the first half of the refrain (तथा यज्ञोऽयं etc.) after 8e. — a) Ñ2 V1 B (B2 missing) D च (D3 om.; D7 न) (for हि). K0.3 Ñ V1 B (B2 missing) D (except D1.5; D3 om.) सूर्यसमानव°; G1 °शनार्चिषः. — b) D3.6.7 सभासदः; G2 समावृतो; G3 °हिता. D3.6.7 S क्रतौ (G1 क्रतोर्; M2.4 शतक्रतौ) (for क्रतुं). D5 समासते मंत्रविदः प्रयत्नात्. — c) Ñ2 V1 B3 m Da Dn D6.7 ज्ञातुं; B1 m.3–5 D2.4 यज्ञे; D3 T1 ज्ञानात्; D5 अज्ञातं; G6 ज्ञेयं; M1.5 यज्ञं (for ज्ञानं). M5 विज्ञातं (for °द्यते). Ś1 ज्ञातुमत्र; K0 जातु°; K2.4 जातु नाद्य; Ñ1 D2 T2 G6 M3 ज्ञात°; Ñ2 V1 B5 Da Dn ज्ञान°; Ñ3 T1 ज्ञानमन्यत्; D3 ज्ञातमत्र; D5 जातु किंचित्; D6.7 ज्ञानमत्र; G2 ज्ञानमन्यं; G4 ज्ञातमन्यत्; G5 ज्ञातुमन्यत्; M1.2.4.5 ज्ञातमस्य. G3 एषां यज्ञा नाद्यते ज्ञानमन्यत्; Arjp नैषां यज्ञे विद्यते ज्ञानमद्य. Cd reads the whole pāda exactly as in text! — d) D5 वृत्रं; G1 मंदान् (for दत्तं). K3 T G1.2.4.5 चैभ्यो; Ñ1 तेभ्यो; Ñ3 G3.6 M1.3.5 चैषां; M2.4 चैतेभ्यो (for येभ्यो). K3 Ñ V1 B (B2 missing) D (except Da1; D3 om.) T G3.6 M1.4.5 कदाचित्.

9 K1 missing. — a) Ñ2 B4 Dn2 D4 T1 °क्स नो. G1.2 कश्चित् (for चैव). — b) In Ś1 the portion from विनिश्चितं up to 1. 51. 2 is lost on the torn lower edge of a fol. (37). B3.4 च निश्चितं. — c) T2 G3–6 अथास्य. K3 Ñ1.3 M हि (K3 -य) महीं चरंति; K4 D3.6.7 T1 G2–5 क्षितिमाच°; B1 (m as in text).3 D2 भुवनं च°; D5 क्षमावंतश्च; T2 G1 क्रतुमाच°; G6 क्षितिमासते ते. — d) Ñ3 B1.4 सर्वेद्विजः (Ñ3 °जैः); D2 साध्वृत्विजः; G2 स ऋत्विजो; G6 य ऋत्विजः. K (K1 missing) Ñ1.3 चैव दक्षा; Ñ2 V1 Dn स्वेषु दीक्षाः; D2 वै प्रसिद्धाः; D6.7 कर्मसुखेषु दक्षाः; T2 G2.4.5 ये सुदक्षाः; Nilp as in text. G3 °जः स्वेषु कर्मसु दीक्षिताः.

10 Ś1 K1 missing. — b) Ñ1 Dn D1.3 T G4 हुतभुक्; Ñ3 त्रिश्वकृत्. — c) D3.5 °वर्ति°; G1 °वृत्त° (for °वर्त°). K (K1 missing) Ñ3 T G4.5 Cd प्रतीतो; Ñ1 प्रतिष्ठते (for प्रदी°). — d) K0 तदेवं; K2 त्विदं (for तवे°). M5 हुतभुगनक्ति नेह (for हुतभुग्वष्टि देवः). K0 अष्टि; K4 योत्ति; B1 ऋष्टि; D2 इष्ट (sic); Cd as in text. D3 T G M1–4 भुनक्ति (om. देवः); D4 भुनक्ति देवः (for वष्टि देवः) K0 देवं; Dn1 D1 Nilp देवान्; D6.7 देव.

11 Ś1 K1 missing. — a) D5 न हि (for नेह). — b) K3 द्विजानां (for प्र°). — d) K4 Ñ1.2 B1.3 m D3.4.6.7 G3 वै; B4.5 Da1 च (for वा). V1 Da2 Dn D1 वरुणो; M (except M1.5) राजन्; Nilp राजा (as in text). Da1 स त्वं वरो धर्म°. D2 °राजोपमेय; D5 M4 °राजोपमो वा (M4 m as in text).

12 Ś1 K1 missing. — a) G1.2 M (except M1.5) यथैव; G5 यथेंद्रः. — b) B1 om. अस्मिन्. K0 D2.5 S तथैव; Ñ1.3 तथा वै. After तथेह, D6.7 ins. त्वं. K2.4 त्राता नित्य त्वं तथा जीवलोके. K2 repeats 11b in marg. after 12b. — c) Ñ1 न चास्त्यन्यः; Ñ3 मतस्त्वन्यः; V1 B5 D3 अतस्त्वं नः; T G2.5.6 M2.4 अतस्त्वं नाथः; G1 अतस्त्वां नः; G3.4 अथ त्वं नाथः; M1.5 मम त्वं नाथः; M3 तत्वं नाथः (for मतस्त्वं नः). — d) Dn D1 भूपति°; G2.4.5 M (except M1.5) नृपतिश्चा(G2.4.5 °र)स्ति. Da D6.7 लोके (for यज्ञे). Nil. comments on and explains अज्ञे (which has been adopted in the printed ed. of the vulgate); but Dn read यज्ञे (as in text), which

ययातिमान्धातृसमप्रभावः ।
आदित्यतेजःप्रतिमानतेजा
भीष्मो यथा भ्राजसि सुव्रतस्त्वम् ॥ १३
वाल्मीकिवत्ते निभृतं सुधैर्यं
वसिष्ठवत्ते नियतश्च कोपः ।
प्रभुत्वमिन्द्रेण समं मतं मे
द्युतिश्च नारायणवद्विभाति ॥ १४
यमो यथा धर्मविनिश्चयज्ञः
कृष्णो यथा सर्वगुणोपपन्नः ।
श्रियां निवासोऽसि यथा वसूनां
निधानभूतोऽसि तथा क्रतूनाम् ॥ १५
दम्भोद्भवेनासि समो बलेन
रामो यथा शस्त्रविदस्त्रविच्च ।
और्वत्रिताभ्यामसि तुल्यतेजा
दुष्प्रेक्षणीयोऽसि भगीरथो वा ॥ १६

सूत उवाच ।

एवं स्तुताः सर्व एव प्रसन्ना
राजा सदस्या ऋत्विजो हव्यवाहः ।
तेषां दृष्ट्वा भावितानीङ्गितानि
प्रोवाच राजा जनमेजयोऽथ ॥ १७

C. 1. 2113
B. 1. 55. 17
K. 1. 55. 17

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

---

is a Nilp.

13 Ś1 K1 missing. — a) K2.4 B3 खट्वंग-; B1m कट्वांग-; B4.5 कट्वंग-. K1.4 Ñ V1 B (B2 missing) D T G M1.5 °कल्प (D2 °तुल्यो; D5 as in text); K3 °राम-. — b) Ñ V1 B1.3.4 D (except Da1 D2.3.5) T G3–6 M1.5 °प्रभाव; Cd as in text. — D5 om. 13c–14b. — c) B3 T G3 M1.5 °मानतेजो. — d) Ko.3 M2–4 भ्राजसे; K2 °ते; Ñ V1 B (B2 missing) D राजसि (D1.2 राजसु; D5 om.); G3 M1.5 °ति. K2 सुव्रत त्वं; S सुव्रतत्वे.

14 Ś1 K1 missing. D5 om. 14ab (cf. v. l. 13). — a) K2 वाल्मीकिवृत्ते; M1.5 °कि(M5 °क)वत्वं. T1 G5 सुभृतं; G3 सुभृशं; M1 सुधृतौ; M5 सुधृता. Ko.2 G5.6 च; K3.4 Ñ3 T2 G1.4 स्व-; V1 तु; G3 स्म (for सु-). Ñ1.2 B (B2 missing) D (D5 om.) T1 स्व(B1 Dn3 T1 सु)वीर्यं; M1.5 सुधैर्ये. — b) D3.6.7 T G3 निभृतश्च को°; G1.2 निभृतस्वकोपः (G1 °पं); Cd as in text. M1.5 वसिष्ठवद्दुद्भवत्ते हि कोपः. — c) Dn D1.6.7 इंद्रत्वसमं. Da1 मतं ते; D5 समं ते; T1 महाद्युते.

15 Ś1 K1 missing. — a) M1.5 om. 15a. T G1 धर्मो (for यमो). — c) K3 G (except G2.3) M श्रियो (M4 श्रेयो-). K3 निवासो हि; G1.6 निकेतोसि; G2 °सोपि. Dn3 T G4.6 M तथा; G3 धनं (for यथा). — d) K3 निवासभूमिर्हि. K4 D3.4.6 T1 G1.3 यथा. Ñ3 M4 व्रतानां; G3 व्रती°; M1.2 (inf. lin.).3.5 प्रजा°.

16 Ś1 K1 missing. — a) S (except T1) इं(G1 इिं; G3 सं)भोद्भवेन. K3 T2 G (except G1) अपि (for असि). — b) K2 वेदविद्°; K3.4 Ñ V1 B1.4.5 Da Dn D1.4 M2.5 शास्त्रविद्°. D5 शस्त्रबलेन तुल्यः. — c) K2 अग्नि-त्रयीभ्याम्; D3 G2.4.5 और्वात्रिजाभ्याम्; T G6 M रुक्मि(T3 G6 °क्म-; M1.2.4.5 °ग्मि)द्रुमाभ्याम्; G1 रश्मिद्रिमाभ्याम्; G3 रुग्मिध्रुवाभ्याम्; Cd और्वत्रेता (probably a corruption of text reading). — d) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D भगीरथेन; S भगीरथो यथा (T1 यथा भगीरथः). K4 °क्षणीयो भगीरथो यथा. — After 16, Ñ3 ins.:

439* तुल्योऽसि तेनैव महात्मना वा
गङ्गा देवी मानयामास यो वै ।

B5 ins. after 16: गंधां दिवश्चानयमोस यो वै (sic); cf. 439*.

17 Ś1 K1 missing. K3.4 Ñ V1 B4 D2.5 G3 om. सूत उ°. Ko B1 Dn D1 सौतिरु°; S (G3 om.) सूतः. — b) K (K1 missing) Ñ1 D2 G4.5 M3 सत्विजो. B4.5 Da D5 G2.3 °वाहाः. — c) Ko नैषां; K3 ए°. Ñ2 V1 B (B1 in marg.; B2 missing) D (except Dn) Nilp भार(B1 °व)तास्त्विगि°; Arjp as in B1. — d) Ko.2.4 असौ; Ñ1 G1.3 M1.3.5 यथा (for अथ).

Colophon om. in Da. Ś1 K1 missing. — *Sub-parvan:* Ko.2.4 Ñ V1 B (B2 missing) D (Da om.) S आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ V1 add सर्पसत्रे. — *Adhy. name:* Ko.2.4 G3 M1.5 यज्ञस्तुतिः; K3 आस्तीकवाक्यं; Ñ1.2 V1 आस्तीककृतराजस्तवः; G4 आस्तीकस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 47; Ñ1.2 V1 55; B1 Dn3 54; D3.4 (marg.) 53; D5 20; G M 37 (G2 39; G3.5 M3 38). — *S'loka no.:* Da1 16; Dn 17. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2088.

५१

C. 1. 2114
B. 1. 50. 1
K. 1. 50. 1

जनमेजय उवाच ।
बालो वाक्यं स्थविर इव प्रभाषते
नायं बालः स्थविरोऽयं मतो मे ।
इच्छाम्यहं वरमस्मै प्रदातुं
तन्मे विप्रा वितरध्वं समेताः ॥ १

सदस्या ऊचुः ।
बालोऽपि विप्रो मान्य एवेह राज्ञां
यश्चाविद्वान्यश्च विद्वान्यथावत् ।
सर्वान्कामांस्त्वत्त एषोऽर्हतेऽद्य
यथा च नस्तक्षक एति शीघ्रम् ॥ २

सूत उवाच ।
व्याहर्तुकामे वरदे नृपे द्विजं
वरं वृणीष्वेति ततोऽभ्युवाच ।
होता वाक्यं नातिहृष्टान्तरात्मा
कर्मण्यस्मिंस्तक्षको नैति तावत् ॥ ३

जनमेजय उवाच ।
यथा चेदं कर्म समाप्यते मे
यथा च नस्तक्षक एति शीघ्रम् ।
तथा भवन्तः प्रयतन्तु सर्वे
परं शक्त्या स हि मे विद्विषाणः ॥ ४

ऋत्विज ऊचुः ।
यथा शास्त्राणि नः प्राहुर्यथा शंसति पावकः ।
इन्द्रस्य भवने राजंस्तक्षको भयपीडितः ॥ ५

सूत उवाच ।
यथा सूतो लोहिताक्षो महात्मा
पौराणिको वेदितवान्पुरस्तात् ।

51

1 This adhy. is missing in K1, which has a lacuna here (cf. v. l. 1. 47. 20). — In Ś1, 1 and 2 are lost on the missing upper half of a fol. (cf. v. l. 1. 50. 9). S om. उवाच. — a) Ñ1 B5 Dn D1.3.4.6.7 बालोप्ययं; Ñ2 V1 बालोपि वाक्यं; B4 (m as in text) Da बालो ह्ययं. K3 एव; G3 -रूपं (for इव). Dn D1.7 इवावभाषते (D7 °भाषे); D3 -वद्बभाषते. — d) M1.5 बुध्वा (for विप्रा). T संवद°; G1.6 M3 (inf. lin.) प्रवद°; M2 प्रवदस्त्वं (for वित°). Ñ2 B (B2 missing) D संवि(B3 m. 5 संव; Da D3.6.7 विव)दध्वं यथावत् (D5 समेताः as in text).

2 Ś1 K1 missing. — D6 S सदस्याः (G6 सभासदः; M4 broken). — a) G1.6 M1.2.5 om. ऽपि. B (B2 missing) D (except Dn D1.5) G3 राज्ञो; T1 G6 M राज्ञा (M5 यज्ञः); G2.4.5 °जन्. — b) K3 विद्वांस्तथैव. Ñ1.2 V1 (all marg. as in text) D (except D2.5) विद्वान्यो वै (Da यश्च विद्वान्) स पुनर्वै यथा°. — After 2ab, D3.4 (marg. sec. m.) G (except G3) ins.:

440* प्रसादयैनं त्वमतो नरेन्द्र
द्विजातिवर्यं सकलार्थसिद्धये ।

— c) K4 एको°; Ñ2 Dn D1 S एषा°; D5 ह्येषो° (for एषो°). — d) = 4b. D5 स्व; D6 ह; G1 स (for च).

3 Ś1 resumes. K1 missing. D1 om. 3. — Ś1 S (G1.3 om.) सूतः; K0.3.4 Ñ1.2 V1 Dn सौतिरु°. — M2 reads this st. int. lin. (cf. v. l. 4). — a) D5 नृपेंद्रे (for नृपे द्विजं). D3 T2 G2.4.5 °कामो वरदो नृपो द्विजं. G3 corrupt. — b) Ś1 °भ्युवाच ह. — c) K3 M2-4 वाचं; T G2.6 M1.5 वाचा; G1 तावत्; G3 पश्चात्; G4.5 अवोचत् (for वाक्यं). — d) K0.2 राजन्; T शीघ्रं; G5 यावत् (for तावत्).

4 K1 missing. M2 reads जनमेजयः int. lin. and st. 4 in marg. (cf. v. l. 3). Ś1 D5.6 S om. उवाच. — b) = 2d. Ñ2 V1 B1.3.4 D च वै (Dn3 चैव; D2 चैवं) (for च नः). B5 om. नः. G1.2 एतु (for एति). — c) Ś1 sup. lin. संविदध्वं[तु] (for प्रयतन्तु). — d) K3 यथाशक्त्या. Nilp दिद्विषाणः.

5 K1 missing. Ś1 D6 S ऋत्विजः; D2 ऋषिरुवाच. — a) Ñ V1 Da1 Dn1.n2 D2.4.7 T1 शस्त्राणि; Nilp as in text. — b) Ś1 यथा शंसंति पावकाः; S निमित्तानि तथैव च. — After 5, D3.6 T2 G (except G3.6) ins.:

441* आस्ते विषधरो नागो निहन्ता जनकस्य ते ।

6 All MSS. (K1 missing) except T G6 om. सूत उ°; T G6 om. उ° (cf. v. l. 7, 8). — a) K4 S (except G1.6) तथा. D3.6.7 transp. यथा and सूतो. K3m

स राजानं प्राह पृष्टस्तदानीं
यथाहुर्विप्रास्तद्वदेतन्नृदेव ॥ ६
पुराणमागम्य ततो ब्रवीम्यहं
दत्तं तस्मै वरमिन्द्रेण राजन् ।
वसेह त्वं मत्सकाशे सुगुप्तो
न पावकस्त्वां प्रदहिष्यतीति ॥ ७
एतच्छ्रुत्वा दीक्षितस्तप्यमान
आस्ते होतारं चोदयन्कर्मकाले ।
होता च यत्तः स जुहाव मन्त्रै-
रथो* इन्द्रः स्वयमेवाजगाम ॥ ८
विमानमारुह्य महानुभावः
सर्वैर्देवैः परिसंस्तूयमानः ।
बलाहकैश्चाप्यनुगम्यमानो
विद्याधरैरप्सरसां गणैश्च ॥ ९
तस्योत्तरीये निहितः स नागो
भयोद्विग्नः शर्म नैवाभ्यगच्छत् ।
ततो राजा मन्त्रविदोऽब्रवीत्पुनः
क्रुद्धो वाक्यं तक्षकस्यान्तमिच्छन् ॥ १०
इन्द्रस्य भवने विप्रा यदि नागः स तक्षकः ।
तमिन्द्रेणैव सहितं पातयध्वं विभावसौ ॥ ११

C. 1. 2125
B. 1. 56. 11
K. 1. 56. 12

सूत्रधारो (for लोहि°). — b) Da D3.4.6.7 G1.3 चोदित° (for वेदित°). — Before 6^{cd}, Ko D5 (marg.) ins. लोहिताक्ष उवाच; M2.4 सूतः. — c) Ko.3.4 B1.5 G1.4–6 M1 हृष्टः; T2 वि°; G2 द्रु° (for पृष्टः). K3 तथा वै (for तदानीं). — d) Ś1 देवाः (for विप्राः). Ś1 K3.4 D2 M (except M1.5) तद्वदेवं; Ko D5 तत्तदेवं; K2 तत्त(m °द्व)देतत्. D1 नृपेंद्रः; T G2.3 M2–4 नरेंद्र; G1.6 नरेंद्रः; M1.5 नरेंद्रं.

7 K1 missing. K3 om. 7^{a} and 7^{d}. Before 7^{a}, G1–3.6 M1.5 ins. सूतः (cf. v. l. 6, 8). — a) G6 corrupt. M2.4 ततोहमुक्तवान्. — c) M1.5 सखे ह (for वसेह). D5 °शे ह गुप्तो; G1 °शेतिगु°. — d) Ś1 Ko.2.4 D2 प्रतिधक्ष्यतीति.

8 K1 missing. Before 8, K4 ins. सौतिरु°; D2.5 सूत उ°; S (except T2 M1.5) सूतः (cf. v. l. 6, 7). — b) K3 आसीद्; G3 तं (for आस्ते). K (K1 missing) D5 नोद°. — After 8^{ab}, D4 (marg.) G (except G3.6) ins.:

442* इन्द्रेण सार्धं तक्षकं पातयध्वं
विभावसोर्न तु मुच्येत नागः ।

— c) Ko यत्र प्र-; K3 यत्नात्सु-; K4 यत्तः प्र-; Ñ1.2 V1 यत्तोस्या-; B (B2 missing) D य(B4 म)त्तोस्य (D5 सेंद्रः सु-); G2 यत्तस्स-; G4.5 यत्तः सु-. After जुहाव, Dn2 D5 ins. अथ. Ś1 होता च मंत्रैराजुहाव यत्ततो; Ñ3 होता प्रमत्तः प्रजुहाव मंत्रैर्. — d) Ś1 अथ पृथा(*sup. lin.* दा)कुः (sic); Ko G3 M1.3.5 अथाग्नेंद्रः; K2 अथं चेंद्रः; K3 ततस्त्विंद्रः; K4 B (B2 missing) Da Dn1.n2 D2–4.6.7 T2 G4–6 अथा(B3.4 T2 यथा; Dn2 अथो)मरेंद्रः; Ñ1.2 V1 Dn3 D1.5 G2 अथो (G2 यथा) महेंद्रः; Ñ3 G1 यथा त्विंद्रः; T1 यथा चेंद्रः; M2.4 अथ त्विंद्रः. Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D om. एव. — After 8, D3.4 (marg.) T G ins.:

443* आयातु चेन्द्रोऽपि सतक्षकः पते-
द्विभावसौ नागराजेन तूर्णम् ।
जम्भस्य हन्तेति जुहाव होता
तदाजगामाहिदत्ताभयः प्रभुः ॥

9 K1 missing. — a) Ś1 यथानुभावः; D4 तदैव देवः; M1.5 महाप्र°. G3 गंधर्वसिद्धाप्सरसां गणैश्च (cf. d). — b) Ko.2.4 संपरिस्तू°; K3 Ñ3 G1 M (except M1.5) परितः स्तू°; T स्तूयमानः समंतात्. — c) Ñ1.3 °श्चाप्युपगीय°; T1 °श्चानुविगम्य°. — In Ś1 the portion from प्यनुग up to च in 1. 53. 27^{a} is lost on the missing upper half of a fol. (39). — d) B1 ins. च after °धरैः. — After 9, G2.4.5 ins.:

444* नागस्य नाशो मम चैव नाशो
भविष्यतीत्येव विचिन्त्यमानः ।

10 Ś1 K1 missing. — a) T2 ततोत्तरीये. G4.5 पिहितः. — b) T2 शनैश्चैवा°; G4 शनकैश्चैवा°. — G1 om. 10^{cd}. — c) G3 मंत्रविदब्रवित्पुनः. — d) S (G1 om.) तदा (for वाक्यं).

11 Ś1 K1 missing. Before 11, Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D1.2.4.5.7 ins. जनमेजय उ°; D3.6 T1 G2.6 M (except M1.5) जनमेजयः. — ab) T2 G2.4–6 transp. विप्राः and नागः. G3 पन्नगः स तु तक्षकः. — c) G3 तं तु तेनैव सहितं. — After 11, D3.4 (marg.).6 T G (except G3) ins.:

445* न त्यजेद्यदि तं चेन्द्रः स नागं तक्षकं तथा ।

K4 Da Dn D1.2.5 M (except M1.5) ins. after 11: D3.4 (in text).6 T G (except G3), after 445*:

446* सूत उवाच ।
जनमेजयेन राज्ञा तु चोदितस्तक्षकं प्रति ।

C. 1. 2182
B. 1. 50. 18
K. 1. 50. 17

ऋत्विज ऊचुः ।
अयमायाति वै तूर्णं तक्षकस्ते वशं नृप ।
श्रूयतेऽस्य महान्नादो रुवतो भैरवं भयात् ॥ १२
नूनं मुक्तो वज्रभृता स नागो
भ्रष्टश्चाङ्कान्मन्त्रविस्रस्तकायः ।
घूर्णन्नाकाशे नष्टसंज्ञोऽभ्युपैति
तीव्रान्निःश्वासान्निःश्वसन्पन्नगेन्द्रः ॥ १३
वर्तते तव राजेन्द्र कर्मैतद्विधिवत्प्रभो ।
अस्मै तु द्विजमुख्याय वरं त्वं दातुमर्हसि ॥ १४

जनमेजय उवाच ।
बालाभिरूपस्य तवाप्रमेय
वरं प्रयच्छामि यथानुरूपम् ।
वृणीष्व यत्तेऽभिमतं हृदि स्थितं
तत्ते प्रदास्याम्यपि चेददेयम् ॥ १५
सूत उवाच ।
पतिष्यमाणे नागेन्द्रे तक्षके जातवेदसि ।
इदमन्तरमित्येवं तदास्तीकोऽभ्यचोदयत् ॥ १६
वरं ददासि चेन्मह्यं वृणोमि जनमेजय ।

होता जुहाव तत्रस्थं तक्षकं पन्नगं तथा ।
हूयमाने तथा चैव तक्षकः सपुरंदरः ।
आकाशे ददृशे चैव क्षणेन व्यथितस्तदा ।
पुरंदरस्तु तं यज्ञं दृष्ट्वोरुभयमाविशत् । [5]
हित्वा तु तक्षकं त्रस्तः स्वमेव भवनं ययौ ।
इन्द्रे गते तु नागेन्द्रस्तक्षको भयमोहितः ।
मन्त्रशक्त्या पावकार्चिःसमीपमवशो गतः ।

[(L. 3) G1.2.4.5 तस्मिन् (for चैव). — (L. 4) D5 T G1.2.4–6 M2–4 तत्र (for चैव). — (L. 5) Da D5.6 T G1.6 दृष्ट्वा तु; G2.4.5 दृष्टवान्; M2–4 दृष्ट्वा स. — (L. 6) D2.5 T1 शक्रः; G1.2.4–6 M2–4 नागं (for त्रस्तः). M2–4 देवेंद्रो दिवमा(M3 °द्रस्त्रिदिवं)ययौ. — (L. 7) Dn D1 M3 राजेंद्र (for नागेन्द्रस्). — (L. 8) T G1.2.4–6 M2–4 तु सप्तार्चिः(T2 M2.3 °र्चेः)स°. D5 T G1.2.4–6 M2–4 °मवशोगमत्.]

— D4 (marg.).6 T G (except G3) M3 cont.:

447* तं दृष्ट्वा ऋत्विजस्तत्र वचनं चेदमब्रुवन् ।

12 N (Ś1 K1 B2 missing) G3 M1.5 transp. 12–13 and 14–15, inserting (a second) ऋत्विज ऊचुः between the transposed pairs. — T1 om. from 12a up to तीव्रान् in 13d. — G1.2.4–6 M2 om. ऋत्विज ऊ°; D6 T2 G3 M1.5 om. ऊचुः. — a) Ñ V1 B (B2 missing) D T2 G3 तूर्णं स; G1.2.4.5 ते तूर्णं; M1.5 नस्तू°. — b) G (except G3.6) तु (for ते). G (except G3) M (except M1.5) वशं गतः. — c) M1.5 महाञ्छब्दो. — d) Ñ V1 B (B2 missing) D नदतो (D2 °दंतो; D5 °दन्वै); G6 कुर्वतो. K3 भैरवान् रवान् (anuprāsa!). Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D G6 रवं (D2 स्वनं); G (except G3.6) M (except M1.5) महत् (for भयात्).

13 Ś1 K1 missing. T1 om. up to तीव्रान् (cf. v. l. 12). — b) K2m भ्रष्टः; T2 G3.6 ततः (for भ्रष्टः). K2 corrupt (m चाकाशान् and वेगान्); Ñ V1 B3–5 D नाकान् (D2 राजन्; D5 स्वर्गान्); T2 G3.6 त्रस्तः; G1.2.4.5 चांगान्; M2–4 चायं (for चाङ्कान्). G3 मंत्रगृहीत°; G6 °वित्रस्तगात्रः. — c) Ko.2.4 वशम्; M1.5 तूर्णमेव (for नष्टसंज्ञः). K3 संघूर्णमानो हि तथा ह्युपैति; T2 G M2–4 आ(G2 M3 अ)घूर्णमानो हि (G2 M3 -पि) समभ्यु°. — d) T2 G3 M (except M3) तीव्रं. K3 तीव्रोच्छ्वासान्.

14 Ś1 K1 missing. For sequence cf. v. l. 12. — c) B4 D5 त्वं; B6 Dn1 D1.7 T M (except M3) तद्; G (except G5) च (for तु). — d) B4 D5 T1 तं (for त्वं). Ko.2.4 D3.6.7 transp. त्वं and दातुं.

15 Ś1 K1 missing. G1 om. 15a–16b. Ko.2.4 Ñ1.3 राजोवाच; D3.6 T1 जनमेजयः; T2 G (G1 om.) M (M1.5 om.) राजा. — a) K3 T G2.5.6 M °रूपाय; Ñ3 °पन्नाय. Ko.2.4 मनस्विनोस्य; Ñ2.3 V1 B4 D5 T2 तवा(B4 °व)प्रमेयं. — b) Ñ3 D2.3 T G3 M (except M3) तवा(D3 तथा)नु°; B4 °भिरूपं; G4.5 तथा(G5 °वा)प्रमेयं (cf. a). — c) Ko.2 यत्ते हि वरं; Da1 G2.3 मत्तेभि°. K3 Ñ V1 B1.4.6 Da D3.6.7 G6 M1 हृदिस्थं.

16 Ś1 K1 missing. G1 om. 16ab (cf. v. l. 15). Ko.3.4 Ñ1.2 V1 Dn D1 सौतिरु°; D6 S (T1 G1 M3 om.) सूतः. — b) K2 Ñ3 °वेदसं. — c) D3.6.7 एतदंतर°. K3 D5 S °त्येव (G3 °त्येतद्). — d) K (K1 missing) °नोदयत्; B4 °वेदयत्; T G1.2.4–6 °भाषत. G3 अस्तीको ह्यभ्यभाषत; M1.5 तमस्तीकोभ्यभाषत.

17 Ś1 K1 missing. Before 17, Ko.4 Ñ2.3 B (B2 missing) Da Dn D1–5.7 ins. आस्तीक उ°; D6 T G (except G1) आस्तीकः. — c) G3 विरमत्वेव. — d) K2 नृपते जातवेदसं; K3 न वै दह्युर्भुजंगमाः.

18 Ś1 K1 missing. Before 18, K4 ins. सौतिरु°; B3 सूत उ°; S (except G1.3) सूतः (cf. v. l. 17).

सत्रं ते विरमत्वेतन्न पतेयुरिहोरगाः ॥ १७
एवमुक्तस्ततो राजा ब्रह्मन्पारिक्षितस्तदा ।
नातिहृष्टमना वाक्यमास्तीकमिदमब्रवीत् ॥ १८
सुवर्णं रजतं गाश्च यच्चान्यन्मन्यसे विभो ।
तत्ते दद्यां वरं विप्र न निवर्तेत्क्रतुर्मम ॥ १९
आस्तीक उवाच ।
सुवर्णं रजतं गाश्च न त्वां राजन्वृणोम्यहम् ।
सत्रं ते विरमत्वेतत्स्वस्ति मातृकुलस्य नः ॥ २०

सूत उवाच
आस्तीकेनैवमुक्तस्तु राजा पारिक्षितस्तदा ।
पुनः पुनरुवाचेदमास्तीकं वदतां वरम् ॥ २१
अन्यं वरय भद्रं ते वरं द्विजवरोत्तम ।
अयाचत न चाप्यन्यं वरं स भृगुनन्दन ॥ २२
ततो वेदविदस्तत्र सदस्याः सर्व एव तम् ।
राजानमूचुः सहिता लभतां ब्राह्मणो वरम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

शौनक उवाच ।
ये सर्पाः सर्पसत्रेऽस्मिन्पतिता हव्यवाहने ।
तेषां नामानि सर्वेषां श्रोतुमिच्छामि सूतज ॥ १

सूत उवाच ।
सहस्राणि बहून्यस्मिन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
न शक्यं परिसंख्यातुं बहुत्वाद्वेदवित्तम ॥ २　　C. 1. 2143　B. 1. 57. 2　K. 1. 57. 2

— a) V1 B1.5 D (except D2.4) T G M1.5 तदा (for ततो). V1 Dn D1 तेन (for राजा). M (except M1.5) transp. राजा and ब्रह्मन् (in b). K2 स राजेंद्रो (for ततो रा°). — b) Dn D3 तु सः (for तदा). — c) K0.3.4 विप्रम्; Ñ2 V1 B D चेदम् (for वाक्यम्). — d) K0.2.4 Ñ2 V1 B D M2.5 वाक्यम्; K3 पुनर्; Ñ1.3 विप्रम् (for इदम्).

19 Ś1 K1 missing. Before 19, B3 ins. राजोवाच; T2 M (except M1.5) राजा. — a) = 20a. — b) D2 धनं यन्. S (except G2) °से द्विज. — c) G1 विप्रवर्य (for वरं वि°). G3 ब्रह्मन्; M (except M1.5) विद्वन् (for विप्र). — d) D3 G4.5 न निवर्तेः. D3 T2 G3 क्रतुं.

20 Ś1 K1 missing. — S अस्तीकः. — a) = 19a. — b) S (mostly) त्वा. — d) Ñ2 V1 D5 S (except M2–4) मातुः कु°. Ñ3 स्वस्ति नोऽस्तु कुलस्य च.

21 Ś1 K1 missing. K0.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरु°; S (T1 om.) सूतः. — b) A few MSS. पारीक्षि° (cf. v. l. 1. 1. 8; 36. 8 etc.). — d) The MSS. vary at random between वरः and वरं; K as in text.

22 Ś1 K1 missing. Before 22, B3 ins. राजोवाच; T2 G4.5 राजा. — a) Ñ1 G1.2 अन्यद्. — Before 22cd, B3 ins. सौतिरु°. — c) D5 T2 G3–5 °प्यन्यत्. T1 G1.2.6 M (except M1.5) नायाचदयमप्यन्यं (G1.2 °न्यत्).

23 Ś1 K1 missing. — a) Ñ1.2 V1 B1.4.5 D तात (Da1 D5 as in text; D2 तावत्); B1 m.3 ते च; T G (except G1) तस्य (for तत्र). — b) G2 corrupt. D6 T G2.4–6 M1.5 ते; G1 च (for तम्). — c) G1.2 सचिवा (for सहि°). — d) K0.2.4 transp. लभ° and ब्राह्म°. — After 23, D4 marg. sec. m. ins.:

448* श्रुत्वा तन्नृपतिर्वाक्यं ददौ तस्मै वरं तदा ।
सर्वेषां पश्यतां तत्र पूर्णकामो द्विजोऽभवत् ।

Colophon. K1 missing. — *Sub-parvan*: K0.2.4 Ñ V1 B1.5 D (except Dn3) S (except T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name*: K0.2 वरप्रार्थनं; K3.4 B3.4 Da2 D2.4 वरप्रदानं; Ñ1.3 V1 Dn1.n2 D1 आस्तीकवरप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 48; Ñ1.2 V1 56; B1 55; Da1 43; Dn3 55; D3.4 (marg.) 54; D6 21; G M 38 (G2 40; G3.5 M3 39). — *S'loka no.*: Da1 42; Dn 27.

52

1 Ś1 K1 missing (cf. v. l. 1. 50. 1; 51. 9). S (G3 with prefixed श्री) शौनकः. — a) G3 सर्पाः के सर्प°. — d) K (K1 missing) तत्वतः (for सूत°).

2 Ś1 K1 missing. K0.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.3.6.7 सौतिरु°; S (G3 with prefixed श्री) सूतः. — a) K0.2.4 अयुतानि; K3 D2 हुतानि; G6 अर्बुदानि (for बहूनि). — b) = 1. 47. 23c. M3.5 पतितान्य°. — c) K0.2.4 शक्याः. M5 transp. परि- and -सं-. — d) Ñ2 V1 B (B2

C. 1. 2144 B. 1. 57. 3 K. 1. 57. 8

यथास्मृति तु नामानि पन्नगानां निबोध मे ।
उच्यमानानि मुख्यानां हुतानां जातवेदसि ॥ ३
वासुकेः कुलजांस्तावत्प्राधान्येन निबोध मे ।
नीलरक्तान्सितान्घोरान्महाकायान्विषोल्बणान् ॥ ४
कोटिको मानसः पूर्णः सहः पैलो हलीसकः ।
पिच्छिलः कोणपश्चक्रः कोणवेगः प्रकालनः ॥
हिरण्यवाहः शरणः कक्षकः कालदन्तकः ।
एते वासुकिजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ ६
तक्षकस्य कुले जातान्प्रवक्ष्यामि निबोध तान् ।
पुच्छण्डको मण्डलकः पिण्डभेत्ता रभेणकः ॥ ७
उच्छिखः सुरसो द्रङ्गो बलहेडो विरोहणः ।
शिलीशलकरो मूकः सुकुमारः प्रवेपनः ॥ ८

missing) D द्विजसत्तम; M (except M1.5) ब्रह्मवित्त°.

3 Ś1 K1 missing. — a) D5 °स्मृतिं च; G1.2 °श्रुतं तु; M1.5 °स्मृतिस्तु. — b) K3 भुजंगानां. — d) T2 पततां; G1 दग्धा°; G2.4.5 हता°; G3 सर्पाणां.

4 Ś1 K1 missing. — a) Ñ1.2 V1 B (B2 ;) D कुलजातांस्तु (Da °श्च). — c) B1 M2-4 °रक्तसि°; Da D2.4.6.7 M1.5 °रक्तासि°. T2 G5.6 नीला रक्ताः सिता घोराः; G3.4 °रक्तासिता घोराः. — d) T2 G4.6 °कायाः. Ñ3 महाबलान्; T2 G4.6 विषोल्बणाः; G2.3.5 M2.3 °द्रुणाः. — After 4, K (K1 missing) D (except D2.3.5-7) ins.:

449* अवशान्मातृवाग्दण्डपीडितान्कृपणान्हुतान् ।

☞ At this point the MSS. are all extremely corrupt. The readings adopted for the names of the serpents are in many cases merely tentative stop-gaps.

5 Ś1 K1 missing. — a) K4 Ñ1.2.3 (*sup. lin.*) V1 B (B2 missing) D (except D5) कोटिशो (Da1 कौटिज्ञो). G4 नाम सः; M1.3.5 ता(M3 न)मसः. T2 G2.3.5.6 M2.4 नाम (M2.4 °क-) संपूर्णः. — b) Ñ1 शदः; Ñ2 V1 B1.4.5 Da Dn D1-4.6.7 शलः; Ñ3 M1.5 सदः; B2 गणः (m श्यलः); M4 सलः (for सहः). K4 सहपौलो; D5 सत्वपालो; T2 G1.6 सदयालो; G2.4.5 सदवालो; M2.3 सदयोलो (M3 °ला). K2 पौलो; Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D1-4.6.7 M1.4.5 पालो. K2.4 Ñ V1 B3-5 D (except D3.6) M4 हलीमकः; K3 °समः; B1 °मठः (m as in text); T2 हरी°; G2 °सिकः; G6 भलीढकः; M1.5 °यकः; M2.3 हनीलकः. T1 सदयालुर्हलः खगः; G3 नीलो नीलदयः सखः. — c) K0.3.4 Ñ2 B4.5 Dn D1.3.4.6.7 G1 M4 पिच्छ°; V1 मिच्छ°; B1.3 Da पिच्छकः; D2 पिष्टपः; G2.4 पुलहः; G5 कुणपः; G6 °पः; M3 त्रि°. K0.2.3 कोपनः; K4 कोनपः; Ñ V1 Dn D1.4 T2 G4.6 कौ°; B5 कौशलः; D2 °शः; G1.2 M1.5 °कः; G5 पुलहः; M2-4 °णि°. T1 G3-6 शक्रः; T2 G1.2 M (except M1.5) शंखः. — d) B3-5 D (except D2.6) कालवेगः; G1 का°; G3 कैंद्र°. K3 प्रवालकः; B3 (m as in text) T1 °काश°; T2 °कारितः; G1 °घाल°; G2-5 M1.5 °लिकः; G3 °लितः.

6 Ś1 K1 missing. — a) K3 Ñ3 V1 B4.5 D (except D2) G1 °ण्यबाहुः. — b) K0.2.4 कक्षर्णः; K3 °र्पणः; Ñ1 °र्पकः; B4 D2 T G1.2.4-6 तक्ष°; Dn1 (by corr.) °क्षर्कः; M1.5 °श्शनः; M3.4 °श्थकः. K0 कालवत् (sic); K3 °वंतकः; D2 m °दक्षकः; T1 °दंडकः. G3 तक्षकर्णश्च दंतकः. — K0 (? hapl.) om. 6c-7a. — d) = 9d. Ñ1.2 B2.4 Da2 Dn D1 °वाहने. — After 6, Ñ2 V1 B (B2 missing) D ins.:

450* अन्ये च बहवो विप्र तथा वै कुलसंभवाः ।
प्रदीप्ताग्नौ हुताः सर्वे घोररूपा महाबलाः ।

7 Ś1 K1 missing. K0 om. 7a (cf. v. l. 6); G3 M1.5 (hapl.) om. 7-9. — a) B3 कुलात्; M (M1.5 om.) कुलं. K2 T G4-6 तावत्; K3 Ñ3 तात (for जातान्). — b) M (M1.5 om.) °ध तत्. — c) K (K1 missing) Ñ1 पुच्छंडलो; Ñ2 B (B2 missing) Da Dn D1.3.4.6.7 °च्छांड°; V1 °च्छोड°; D5 °च्छादको; T प्रच्छंद°; G1 °शंडिलो; M2 पि°; M3 त्रिच्छंडि°. T2 G4.5 मंगलकः; G1.6 M (M1.5 om.) °लिकः. G3 पुच्छको मंगलो नागः. — d) Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D1.3-7 पिंडसेक्ता; T1 °वेत्ता; G1 °गोप्ता; G4.5 पंडभेक्ता. K0 °पिंडभः कार°; K2 पंडारुः कर°; K3 पिंडारुस्तार°; K4 पांडुरुः कर°. B1 (m as in text) °भेक्षणः; B4 T2 G2.4-6 चभे(G6 °हे)ण(B4 °न)कः; B5 °भेल°; D5 °भक्षणः; D7 रभा°; T1 हरेण°; G1 रहे°. D2 पिंडः सीत्कारभेक्षणः.

8 Ś1 K1 missing. G3 M1.5 om. 8 (cf. v. l. 7). — a) B1.4.5 D2.3.6.7 G (G3 om.) °च्छिकः (D2 °काः); Da °त्सिकः. K3 सरसो; Ñ3 V1 B (B2 missing) D शरभो; G2 शिरसो; G4-6 °रभो. K4 श्यंगो; Ñ1.3 V1 B1.3.4m.5 D भं°; B4 जं°; G1.4-6 रं°; G2 M (M1.5 om.) भृं°. Ñ3 उच्छिरः सुतपो द्रुह्यो; T उच्छिरः सुरभः संघो (T2 रंगो). — b) K2 बलदंडो; Ñ1 B5 Da Dn D1.4.7 बिल्वतेजा (Da °जो); Ñ2 चिरतेजा; Ñ3 वेह्र°; V1 चित्तभोजो; B1.4 बिलतेजा (B4 °जो); B3 बिलभंगो; D2 ब्रिल्वभेजो; D3.6 विश्वतेजा; D5 वलितेजा; G1 बलभोध. Ñ1 विरोचनः. T1

मुद्गरः शशरोमा च सुमना वेगवाहनः ।
एते तक्षकजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ ९
पारावतः पारियात्रः पाण्डरो हरिणः कृशः ।
विहंगः शरभो मोदः प्रमोदः संहताङ्गदः ॥ १०
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ।
कौरव्यकुलजान्नागाञ्शृणु मे द्विजसत्तम ॥ ११
ऐण्डिलः कुण्डलो मुण्डो वेणिस्कन्धः कुमारकः ।
बाहुकः शृङ्गवेगश्च धूर्तकः पातपातरौ ॥ १२
धृतराष्ट्रकुले जाताञ्शृणु नागान्यथातथम् ।
कीर्त्यमानान्मया ब्रह्मन्वातवेगान्विषोल्बणान् ॥ १३
शङ्कुकर्णः पिङ्गलकः कुठारमुखमेचकौ ।
पूर्णाङ्गदः पूर्णमुखः प्रहसः शकुनिर्हरिः ॥ १४ C. 1. 2137 B. 1. 57. 19 K. 1. 57. 10

फेनपोढाविरो°; T2 G4-6 वल्लभोथ (T2 G6 °था) विरा°; G2 वल्लगोथ विरा°; M (M1.5 om.) वल्लभो रवि°. — ^{c}) K0.2.3 श(K2 शि)लीस(K3 °स:)कनको; K4 सलीसनकको; Ñ3 सिलीसल्लकणो; V1 शिलीपानकरो; B1.3 D2.5 शालि(D5 शली)शा°; D3.7 शीली°; B4m शीलशालकरौ; Dn °करौ; T1 सल्लसल्लगणो; T2 G4.5 स(G5 ह)ल: सलगणो; G1.2.6 M (M1.5 om.) सिल: (G1 सल:; G2.6 सिल-) सि (G2 -स्थि; G6 -स्थ)लग(G1.2 °क)णो. Ñ2 यूक:; D2 B1m शूक:; D5 गृढ:. — ^{d}) K2.4 कुमारश्च प्र°.

9 Ś1 K1 missing. G3 M1.5 om. 9 (cf. v. l. 7). — ^{a}) B1 D4 मुकुर:; D5 मंगु°; D7 मुक°; G1 उ°; G4.5 मुरग:. Ñ2.3 V1 Dn D1 शिशुरोमा; D4 °लोमा; T1 शरभो°; T2 शर°. — ^{b}) T2 G1.2.4.5 सुमहा (G1 °हान्). Ñ2 B (B2 missing) D (except D5) सुरोमा च महाहनु:; G6 समरो वेगवान्हर:. — ^{c}) T1 तक्षकदायादा:. — ^{d}) = 6^{d} and 11^{b}. — After 9, D4 reads 11^{cd}.

10 Ś1 K1 missing. D1.3 (hapl.) om. 10^{a}–11^{b}. D4 reads 10 after 12. — ^{a}) K0 Da1 ऐरा°; B4 (m as in text) पारिभार:; Da2 पाराप°; M3 वारा°. K0 पारया°; Ñ3 Dn °यात:; V1 B (B2 missing) Da2 D5.7 पा(Da2 प)रिपा°. — ^{b}) K0.2.3 Da D2.5 पांडुरो; B3 G2.4.5 °वो. K3 रोहिण:. — After 10^{ab}, K (K1 missing) D2 ins.:

451* सुभोजनः पराशश्च वीर्यवानेकसाहसः ।

[K2 परासुभ्रु:; K4 °शुभ्र:; D2 °सुश्च. K2.4 पाय(K4 °प)याते (K4 °ने) प(K4 पु)रो हित:.]

— ^{c}) The MSS. vary at random between विहं° and विह°. T2 विवाह:; G1 विभव:; M5 पिशंग:. K2.4 गोद:; Ñ1.3 V1 B1.3.4m Dn D2.4.6.7 T1 मेद:; Ñ2 वेद:; B4.5 मेघ:. — ^{d}) K4 प्रमाद:; Ñ1 °माई:; Ñ3 °ह:. Ñ1.3 T1 G1 सह(G1 °हि)तांगक:; Ñ2 B1.5 Dn D7 °तापन:; V1 B3.4 Da1 D2.4.6 सहतापन:; D5 सहयोग°; T2 सहतांगत:; G3-6 सं(G2 सिं)हताशन:; M1.5 सह°.

11 Ś1 K1 missing. D1.3 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^{a}) Ñ3 B1m G1 °कुला एते. — ^{b}) = 9^{d}. Ñ1.3 G1.2 M पतिता (for प्रविष्टा). M1.5 °वाहने. After 11^{ab}, D4 reads 13^{ab}. — D5.6 om. 11^{c}–12^{d}. — D4 reads 11^{cd} after 9. — ^{c}) K3 °जातानां. — ^{d}) Ñ2 V1 B1.3.5 Da1 Dn D1.2–4.7 M2 शृणु मे त्वं (D3.7 त्वं मे) द्विजोत्तम; Da2 शृणु नामान्यथातथं (cf. 13^{b}). — After 11, K0 Da1 read (for the first time) 13^{cd}.

12 Ś1 K1 missing. D5.6 om. 12 (cf. v. l. 11). D1 reads 12 before 10. — ^{a}) K3 एंडिर:; Ñ1.3 एभिल:; Ñ2 एरंड:; V1 B (B2 missing) D (D5.6 om.) एरक:; S जटिल:. Ñ3 तुच्छो; V1 D (D5.6 om.) वेणी (D2 मंडो); S (except G1.2) कुंडो. — ^{b}) Ñ V1 B (B2 missing) D (D5.6 om.) T1 वेणी(Ñ3 °ण)स्कंध: (Ñ1 °कंक:); T2 G4.6 °ग्रंध:; G3 वेणीगृध्र:; G5 वेणीगंध:. — ^{c}) K0.3 चक्रक:; K2 वक्त्र°; K4 चंद्र°; G4.6 चाहु°. Ñ3 V1 B1.3.5 Dn D1-4.7 शृंगवेर:; D4 संग°; T G2.3.5 M1.5 °वेष्ट:; G1 °वेप:; G4 °चेष्ट:; G6 °यष्टि:. Ñ2 शृंगलकश्चैव. — ^{d}) K0 °पातपाधरौ; Ñ1.2 V1 °याजकौ; B1.3 D2 या(D2 घा)तयातनौ (B3 °कौ); B4 घातघातनौ; B5 प्रात°; Da Dn D1.3.4.7 प्रा(D3.4 प्रां; D7 शं)तरां (Da2 Dn °रा)तकौ; S पो(T2 M1.5 पा)तपोत(M2-4 °त्र)कौ. — After 12, K (K1 missing) Ñ2.3 V1 B (B2 missing) D (except D5.6) ins.:

452* कौरव्यकुलजास्त्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ।

[K (K1 missing) एते कौरव्यजा नागा: (K0 om. नागा:); B (B2 missing) Da D2 °व्यस्य कुलादेते. K0 om. the latter half.]

— After 12, M ins.:

453* एते कौरव्यजा नागा विभावसुमुखं गता: ।

13 Ś1 K1 missing. D1 reads 13^{ab} after 11^{ab}. K0 om. up to शृणु (in ^{b}). — ^{b}) V1 D5 G1 राजन् (for नागान्). M2.4 om. यथातथं. D1 यथातथा; D4 °गतं; G1 °क्रमं. — ^{c}) K3 उच्यमा°. T2 G4.5 यथा; G3 अथो (for मया). G1.2.6 दंद्(G6 °त)शूकान्महाकायान्. — ^{d}) K3 M1.3.5 °वेगविषो°; G1.2.4 M2 °न्विषोद्व°; G3 °वेगविषोद्व°.

14 Ś1 K1 missing. — ^{a}) Ñ2 V1 B (B2 missing)

C. 1. 2157
B. 1. 57. 16
K. 1. 57. 16

आमाहठः कोमठकः श्वसनो मानवो वटः ।
भैरवो मुण्डवेदाङ्गः पिशङ्गश्चोद्रपारगः ॥ १५
ऋषभो वेगवान्नाम पिण्डारकमहाहनू ।
रक्ताङ्गः सर्वसारङ्गः समृद्धः पाटराक्षसौ ॥ १६
वराहको वारणकः सुमित्रश्चित्रवेदिकः ।
पराशरस्तरुणको मणिस्कन्धस्तथारुणिः ॥ १७
इति नागा मया ब्रह्मन्कीर्तिताः कीर्तिवर्धनाः ।
प्राधान्येन बहुत्वात्तु न सर्वे परिकीर्तिताः ॥ १८
एतेषां पुत्रपौत्रास्तु प्रसवस्य च संततिः ।
न शक्याः परिसंख्यातुं ये दीप्तं पावकं गताः ॥१९
सप्तशीर्षा द्विशीर्षाश्च पञ्चशीर्षास्तथापरे ।
कालानलविषा घोरा हुताः शतसहस्रशः ॥ २०

Da Dn D1. 8–7 पि(D1. 3. 6 पी)टरकः; D2 M1. 3. 5 पिंड(D2 °ज)रकः. — b) Ñ V1 B1m. 3. 5 Da Dn D1. 4 °सेचकौ; B1. 4 D3. 5–7 T G M2–4 °सेव(G1 °सेल)कौ. M1. 5 कुमारमुखसेवकौ. — d) K4 प्रहसिः; Ñ1. 2 B (B2 missing) D (except D2) प्र(B4 प्रा)हासः; Ñ3 T2 °सहः; V1 °हरः; G1 °कुनिः; G2 M (except M1. 5) प्रघ(G2 °ध)सः; G6 °हस्तः. Ñ3 Da1. n2 D1 द्वरिः; G1. 2 हरः.

15 Ś1 K1 missing. — a) K4 D1 आ(D1 अ)पो°; Ñ1. 2 V1 B1. 3. 5 Da Dn D3. 4. 6. 7 अमा° (D3. 6 °मो°); Ñ3 आमांतकः; D2 अमावहः; D5 G1. 2 M2–4 अष्टा(D5 °ष्ट)वक्रः (M2–4 °कः); T1 अधामकः; T2 G3 आमोद्कः (G3 °मः); G1–6 आ(G4 अ)मोथकः; M1. 5 आत्मावा(M5 °या)नः. K2. 4 D1 कोह(D1 °प)ठकः; K3 कोणच°; Ñ1 कोपव°; Ñ2 B1. 3. 5 Da Dn D2–4. 6. 7 का(D2 क)म°; Ñ3 °रकः; V1 माठरकः; D5 केमिलि°; T1 G3–6 कामवि(G3 °पि)कः; T2 कौमत्रिकः; G1. 2 M2–4 कोमल°; M1. 5 कामसेनः. B4 अमाहः कामठकश्च. — b) K3 सुमना; K4 Ñ1. 2 D (except Da1 D2. 5) सुषेणो; T2 G4–6 खनसो (for श्वसनो). K2 नामवो; K3 मनयो; K4 नामचो; Ñ3 हवनो; T1 मास°; G1. 2 मानसो. V1 B (B2 missing) Da Dn D1. 3. 4. 6. 7 मानसो(B1 °लवो)व्ययः. Ñ2 D2 [ऽ]व्ययः; T1 टिकः; G (except G1. 2) नटः; M3 पटः. — c) K3 यमभेदांगः; Ñ3 गंड°; D5 G1. 2 मंडलोपिंगः; T G3–6 M1. 2. 4 मं(T1 मा)त्र (M1. 2. 4 °ड)वेग(M2. 4 °ट)श्च; M3. 5 °वेगश्च. — d) D5 S पिंगलः (for °शंगः). Ñ2 शास्त्रपा°; V1 Dn D1 °पारकः; B1. 3 चोड्ड(B3m as in text)पारकः; B4 T1 G2. 4–6 चोड्डपा°; B5 Da D2 T2 चोर्धपा°; D3 चोढ°; D4. 6 चोंड्-पारगौ (D6 °कः); D5 G1 M2–4 चोग्रचा(G1 °वा)रकः (D5 °णः); D7 चोड्°; G3 चारु°; M1. 5 डुंडु°.

16 Ś1 K1 missing. — a) Ko. 2. 4 Ñ3 V1 Dn D1. 3 M5 नागः; Ñ1 T1 G1 °द्वः; D6. 7 रामः; G6 M1 °थः (for नाम). — b) V1 पिंडाकर°; M1. 5 पिंडोदर°. K4 Da2 D8 T2 G (except G5) °हनुः. K3 °रको महाहनुः; B4 °रकमहाहनुः. — c) Ko °सर्वांगः (for रक्ताङ्गः). — d) G1 प्रसिद्धः. K2. 4 पाठरा°; B5 सादरा°; D2 पिठराक्षकौ; T1 °लांगकः; G1 M2–4 °लाक्षकः; M1. 5 पटलाक्षकौ. K3 सुसमृद्धपरा°; Ñ1. 2 V1 B1. 3. 4 Da °द्ध(B1 °द्धु)पट(B4 °द)रा°; Ñ3 समिद्धपटराक्षकौ; B3m Dn D1. 3. 4. 6. 7 °द्धपट-वासकौ (D1 °कः); D5 °द्धपाठराक्षसः; T2 G3–6 °द्धपटला (G3 °दल)क्षकौ.

17 Ś1 K1 missing. — a) Ko. 4 वारा°; T G (except G1) वला°; M5 पारा°. K3 T1 वारु°; Ñ2 धार°; V1 कार°; B3 Dn D1 वीर°. — b) Ñ V1 B (B2 missing) D सुचित्रः; T1 सुमंत्रः; G1 M3 सचित्रः. K3 चित्रदेवकः; Ñ2 B3 Da Dn D1. 3. 4. 6. 7 °वेगिकः; V1 °वेश°; B1. 4 °वेशि°; B5 °चेणि°; D2 °वेद°; D5 °वेपितः; G (except G3) °वेदि-(G1 °द)तः. — B3 repeats 17^{ab} as:

454* वराहको वारुणकः सुचित्रा एत्रवेणिकः ।

— B5 om. 17^{cd}. — c) Ko. 3. 4 °सरः; D5 M3–4 पारा°; G1 पारावतः (cf. 10^{a}); G2 पालाक्षकः; G3 °शतः; G4. 5 पलाशकः; G6 °शकः. Ko. 2. 4 चारुणि° (K2 °ण°); K3 तार°; Da D4 G1 तर°; T1 तारुणि°; G3 तंकुण°. — d) K3 मणिबंधः; Ñ1. 2 V1 B3. 4 Da2 D2–6 G1–3 °णिः स्कंधः (D5 °दः); Ñ3 कोणि°; B1 माल°. G3 तथा कुणिः; G6 M1. 5 °रुणः.

19 Ś1 K1 missing. D6 (? hapl.) om. 19. With 19^{ab} cf. 1. 31. 17^{ab}. — a) K2. 4 तेषां तु (for एते°). Ñ1. 3 T2 G (except G3. 6) पुत्रपौत्रं; Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D5; D6 om.) M (except M1. 5) प्रसवो यः. Ñ2 V1 B (B2 missing) D (D6 om.) T1 G1. 6 M च (for तु). — c) Ñ V1 B1. 4. 5 D (except D2. 3. 7; D6 om.) T2 G2. 4. 5 M शक्यं. — d) V1 D3 प्र- (for ये).

20 Ś1 K1 missing. — a) Dn त्रिशीर्षा सप्तशीर्षाश्च. — b) Dn D1 दशशीर्षा°. B3 D2 तथैव च. — After 20^{ab}, K3 ins.:

455* शतशीर्षास्तथा नागाः कालानलविषोल्बणाः ।;

while D3. 4 T G (except G3) ins.:

456* दशशीर्षाः शतशीर्षास्तथान्ये बहुशीर्षकाः ।

महाकाया महावीर्याः शैलशृङ्गसमुच्छ्रयाः ।
योजनायामविस्तारा द्वियोजनसमायताः ॥ २१
कामरूपाः कामगमा दीप्तानलविषोल्बणाः ।
दग्धास्तत्र महासत्रे ब्रह्मदण्डनिपीडिताः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

सूत उवाच ।
इदमत्यद्भुतं चान्यदास्तीकस्यानुशुश्रुमः ।
तथा वरैश्छन्द्यमाने राज्ञा पारिक्षितेन ह ॥ १
इन्द्रहस्ताच्च्युतो नागः ख एव यदतिष्ठत ।
ततश्चिन्तापरो राजा बभूव जनमेजयः ॥ २
हूयमाने भृशं दीप्ते विधिवत्पावके तदा ।
न स्म स प्रापतद्वह्नौ तक्षको भयपीडितः ॥ ३
शौनक उवाच ।
किं सूत तेषां विप्राणां मन्त्रग्रामो मनीषिणाम् ।
न प्रत्यभात्तदाग्नौ यन्न पपात स तक्षकः ॥ ४
सूत उवाच ।
तमिन्द्रहस्ताद्विस्रस्तं विसंज्ञं पन्नगोत्तमम् ।

C. 1. 2170
B. 1. 53. 5
K. 1. 58. 5

— c) T2 G2-5 °नलसमाः. K3 आशीविषायुता घोराः (marg. *sec. m.* महा for युता). — d) D5 T1 M (except M2.4) हुताशनसमप्रभाः; T2 G (except G1) हुताशनसमार्चिषः.

21 Ś1 K1 missing. — a) B5 °काला; Da °वेगा (for °काया). Ñ2 V1 B (B2 missing) D °वेगाः (Da °कायाः) (for वीर्याः). T M (except M2.4) transp. °कायाः and °वीर्याः. — b) M1.5 °च्छ्रिताः. — c) Ñ1.3 °नायतवि°. — d) G3-5 ते द्वियोजनमा°. — After 21, D1 ins.:

457* पञ्चयोजनविस्तारा दशद्वादशसंख्यया ।

22 Ś1 K1 missing. — a) Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) T G (except G1.2) °बला (B4m °चरा) (for °गमा). — b) G (except G4) M2 °विषोद्गणाः. — d) D5.6 °निपातिताः; G (except G1) °दंडेन पी°.

Colophon. Ś1 K1 missing. *Sub-parvan:* All MSS. (except Dn5 T2; Ś1 K1 B2 missing) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* K2.4 दग्ध (K4 interp. सर्पाणां) नामानुकीर्तनं; Ñ1.2 V1 सर्पनामकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 52; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 49; Ñ1.2 V1 57; B1 Dn3 56; D2 (marg.).3 55; D5 22; G M 39 (G2 41; G3.5 M3 40). — *S'loka no.:* Ñ3 Dn3 23; Dn1.n2 24. *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2139.

53

1 This adhy. is missing in K1, which has a lacuna here (cf. v. l. 1. 47. 20). Ś1 missing (cf. v. l. 1. 51. 9). K0.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरु°; S सूतः. — a) D3m चास्ती°. — b) B4m Da1 °स्यात्र; T1 °स्यापि; G1.6 °स्य च. Ñ1.2 V1 B (B2 missing) Dn D2-4 M3 °शुश्रुम. — c) B5 M1.3 यथा; M5 एवं. K (K1 missing) Ñ3 D6.7 T M (except M3) °च्यमानः (K3 °नैः); D2 G3.6 °च्छिद्यमानः (G3 °ने); G1 °श्रोच्यमानः; G5 °च्छाद्यमानैः. — d) G2.4.5 तथा (for राज्ञा). Here and below, the MSS. vary at random between पारि°, पारी° and परि°. K2.4 Ñ1.3 V1 B1.4 Da Dn D1.2.4.5 T2 हि; B3 D3.7 M (except M1.5) वै; D6 नु; G (except G1.4) च.

2 Ś1 K1 missing. — b) Ñ1 D1 T1 यदि तिष्ठति. D5 खमेवमधितिष्ठति; T2 G स ख (G2 संत्र) एव व्यवस्थितः.

3 Ś1 K1 missing. — b) Ñ2 B1.3 D (except D2.5) वसुरेतसि; V1 जातवेदसि (for पावके तदा). — c) K3 नु; K4 स; D2 च (for स्म). K4 Ñ3 D2 T1 G1.4.5 M2.3 संप्रा°. T2 G3.6 नष्टसंज्ञोभवन्नागः.

4 Ś1 K1 missing. S (G3 with prefixed श्री) शौनकः. — b) K3 Ñ1.3 S महात्मनां (for मनी°). — c) T1 प्रत्यगात्. K3 ततः; V1 तथा; B4 Da तत्; T2 G4.5 यतः (for तदा). T1 M हुतेग्नौ यत्; G2 हुतो वह्नौ. Ñ1.3 निवेशं (Ñ3 न वै सं-) प्रतिभाति स्म; G1.6 न प्रत्ययुज्य- (G6 °पद्य)ताग्नौ यत्; G3 न प्रत्यभाग्वायतोग्नौ (sic). — d) Ñ2 V1 B3.5 Da Dn D1.2.5 transp. न and स. Ñ1.3 येनाग्नौ न पपात सः; B4 पपात न च त°.

C. 1. 2170
B. 1. 58. 5
K. 1. 58. 5

आस्तीकस्तिष्ठ तिष्ठेति वाचस्तिस्रोऽभ्युदैरयत् ॥ ५
वितस्थे सोऽन्तरिक्षेऽथ हृदयेन विदूयता ।
यथा तिष्ठेत वै कश्चिद्गोचक्रस्यान्तरा नरः ॥ ६
ततो राजाब्रवीद्वाक्यं सदस्यैश्चोदितो भृशम् ।
काममेतद्भवत्वेवं यथास्तीकस्य भाषितम् ॥ ७
समाप्यतामिदं कर्म पन्नगाः सन्त्वनामयाः ।
प्रीयतामयमास्तीकः सत्यं सूतवचोऽस्तु तत् ॥ ८
ततो हलहलाशब्दः प्रीतिजः समवर्तत ।
आस्तीकस्य वरे दत्ते तथैवोपरराम च ॥ ९
स यज्ञः पाण्डवेयस्य राज्ञः पारिक्षितस्य ह ।
प्रीतिमांश्चाभवद्राजा भारतो जनमेजयः ॥ १०
ऋत्विग्भ्यः ससदस्येभ्यो ये तत्रासन्समागताः ।
तेभ्यश्च प्रददौ वित्तं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ११
लोहिताक्षाय सूताय तथा स्थपतये विभुः ।
येनोक्तं तत्र सत्राग्रे यज्ञस्य विनिवर्तनम् ॥ १२
निमित्तं ब्राह्मण इति तस्मै वित्तं ददौ बहु ।
ततश्चकारावभृथं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १३
आस्तीकं प्रेषयामास गृहानेव सुसत्कृतम् ।
राजा प्रीतमनाः प्रीतं कृतकृत्यं मनीषिणम् ॥ १४
पुनरागमनं कार्यमिति चैनं वचोऽब्रवीत् ।

---

5 Ś1 K1 missing. K4 Ñ1.2 V1 B1.4.5 Dn D1 सौतिरु°; S सूतः. — a) Ñ1 V1 D5 त्रिभ्रष्टं. — b) D2 विपर्णं; D5 विवसं. — d) G1.2 transp. वाचः and तिस्रः. K0.2.4 Da1 Dn1 °भ्युदीरयन्; Ñ2.3 V1 Dn3 D4–6 T1 G1-3 M5 °भ्युदीर°; D2 °भ्युवाच ह. G4.5 ह्युदैर°.

6 Ś1 K1 missing. — a) K0.2 वितस्थौ; K3 वित्रस्तः; K4 प्रतस्थौ; D1 तिर्यक्स्थः; D2 व्यतिष्ठत्; G2 विसृस्ते; M3 स तस्थौ. K2 Ñ2 V1 B (B2 missing) D G3 च (for ऽथ). M1.5 स त्रिनष्टोत्तरीयोथ. — c) K0.4 B5 T G1.2.6 M1.2.4.5 तिष्ठेति; K3 Ñ V1 D (except Da) G4.5 °ष्ठति; B3 हि तिष्ठेत्. T1 G (except G3.6) M2.4 चैवोक्तः; M1.5 वै किंचित्. M3 यदा तिष्ठन्निपिद्धः खे. — d) K3 Ñ1.3 गां चक्रं चांतरा (K3 °रां); Ñ2 V1 Dn D1.3.6.7 खं च गां चांत°; B1.3.4m Da D4.5 गां च खं चांतरा (D5 °रे); B4.5 रथचक्रांतरे; D2 गां दिवं चांत°; M1.5 तथा चक्रेंतरा (M5 °रं); M2.4 तथा तस्थेंतरा. K0 अंतरे (for अन्तरा). K3 गतः; B1.4m M1.2.4.5 ततः; B4.5 पुनः (for नरः). T1 तथातिष्ठद्रथांतरा; T2 G3.6 नात्रगच्छेत्तथांतरं; G1.2.4.5 तदा तस्थौ नभोंतरे; M3 वाग्भिर्मित्रस्य तक्षकः(!). ❀ Arj. (corrupt): गां च चां खंतरेत्यपि पाठः। Cd (corrupt) गां चक्रं चान्तरा उक्तो रथाङ्गस्य च मध्ये समय इति यावत्। ❀

7 Ś1 K1 missing. — a) T1 M3 तदा. — b) K3 बोधितो; D5 नोदितो. Ñ3 °स्यैरभिवादितः. — c) Ñ3 एव; G1 °वं (for एतत्). Ñ3 एतं; T2 G °त्र (for एवं). K3 °मेवं संभवतु. — d) K3 °स्तीकेन. K0.2.4 D5 कांक्षितं.

8 Ś1 K1 missing. — c) D5 corrupt; G1 एवं; G3 इदं (for अयं). — d) T2 G6 मम; Cd सूत- (as in text). G1.2.4.5 °चोस्त्विति; G3 M1.5 °चोद्भुतं.

9 Ś1 K1 missing. Before 9, K0.4 B3 ins. सौतिरु°; D5 सूत उ°; S (except G5.6) सूतः. — b) Ñ2 B (B2 missing) D (except Da) प्रीतिदः. Ñ1.3 T2 G1-4.6 M2-4 °वर्धत; Ñ2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1.5 G5 समजायत; M1.5 समर्द्धत (sic). — d) T1 G1 M (except M3) तदैव. M1.5 विरराम (for उपर°). Da D5 G1 M (except M4) ह.

10 Ś1 K1 missing. — b) G1 तथा (for राज्ञः). K3 D3.6 G1 च (for ह). — After 10ab, G6 ins.:

458* समापिते ततः सत्रे विधिवद्विधिदर्शिभिः ।

— c) B5 G6 om. च.

11 Ś1 K1 missing. — a) B1 D2 अथ; D5 अपि; T1 G3.6 M च (for स). — c) M1 स तेभ्यः प्र°.

12 Ś1 K1 missing. — b) K2 M1.5 यथा. G4 प्रभुः. — c) Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2.3.5.6) तस्य (for तत्र). Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2.5) M3 तत्रा(D3.6 °स्या)ग्रे; G1 संग्रामे. — d) T1 सत्रस्य. M1.5 च (for वि-). Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D5) सर्पसत्रनिवर्तने (B1m °प्रवर्तने; B5 °निवृत्तये; D2 °निवर्तनं; D3.6.7 °निबर्हणं).

13 Ś1 K1 missing. — After 13ab, K4 Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D (D5 om. line 2) ins.:

459* दत्वा द्रव्यं यथान्यायं भोजनाच्छादनान्वितम् ।
प्रीतस्तस्मै नरपतिरप्रमेयपराक्रमः ।
[(L. 1) Ñ2 B1.3 D2 °च्छादनाधिकं.]

Ñ1.2 V1 B1 (marg.).3-5 D2 cont.:

460* ततो गत्वा चावभृथं कृत्वा स्नानमनन्तरम् ।

(cf. 13c).

14 Ś1 K1 missing. — a) Ñ1 पूजयामास. — b) M2.4 गृहायैव. K3 Ñ2 Dn D1.3.4 सुसंस्कृ°. T2 प्रदाय

भविष्यसि सदस्यो मे वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ १५
तथेत्युक्त्वा प्रदुद्राव स चास्तीको मुदा युतः ।
कृत्वा स्वकार्यमतुलं तोषयित्वा च पार्थिवम् ॥ १६
स गत्वा परमप्रीतो मातरं मातुलं च तम् ।
अभिगम्योपसंगृह्य यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ १७
एतच्छ्रुत्वा प्रीयमाणाः समेता
ये तत्रासन्पन्नगा वीतमोहाः ।
तेऽस्तीके वै प्रीतिमन्तो बभूवु-
रूचुश्चैनं वरमिष्टं वृणीष्व ॥ १८
भूयो भूयः सर्वशस्तेऽब्रुवंस्तं
किं ते प्रियं करवामोऽद्य विद्वन् ।
प्रीता वयं मोक्षिताश्चैव सर्वे
कामं किं ते करवामोऽद्य वत्स ॥ १९

आस्तीक उवाच ।
सायं प्रातः सुप्रसन्नात्मरूपा
लोके विप्रा मानवाश्चेतरेऽपि ।
धर्माख्यानं ये वदेयुर्ममेदं
तेषां युष्मद्भ्यो नैव किंचिद्भयं स्यात् ॥ २०

सूत उवाच ।
तैश्चाप्युक्तो भागिनेयः प्रसन्नै-
रेतत्सत्यं काममेवं चरन्तः ।
प्रीत्या युक्ता ईप्सितं सर्वशस्ते
कर्तारः स्म प्रवणा भागिनेय ॥ २१

* *

जरत्कारोर्जरत्कार्वां समुत्पन्नो महायशाः । C. 1. 2189 B. 1. 58. 24 K. 1. 58. 24

वसु स°; G2.4.5 विधाय वसुस°; G3 वसुवर्षसु°; M1.5 गृह्याय वसुस°.

15 Ś1 K1 missing. — c) K2 वै (for मे). — d) G2.4.5 अश्वमेधे.

16 Ś1 K1 missing. Before 16, B3 ins. सौतिरु°. — b) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D तदास्ती°; T1 तथास्ती°. K3 मुदान्वितः. — c) G3 गतः (for कृत्वा). K2-4 V1 B3.4 D2.4 स; G3 च (for स्व-). D5 °मिति तं; G3 °मखिलं. — d) T1 तोषयामास पा°. M1.5 तु (for च).

17 Ś1 K1 missing. — b) Ñ1.2 V1 B (B3 missing) D transp. मात° and मातु°. K (K1 missing) Ñ3 च तत्; Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D च तां; M1.5 तथा. — c) G3 अभिनंद्योप°.

18 Ś1 K1 missing. Before 18, K0.4 Dn (except Dn3) D1.4 ins. सौतिरु°; K2 D2 सूत उ°; T G1.2 M3 सूतः. — b) G1 सर्वे ह्यास°. K (K1 missing) G3 वीतशोकाः. — c) K3 D2 ते आस्तीके; Ñ1.2 V1 Dn D1 आस्तीके वै; Ñ3 T1 G2-5 M तेस्तीके च; B4.5 ते आस्तीके वै; D3.5-7 ते चास्तीके; G1 आस्तीके ते; G6 अस्तीकं ते. T2 om. वै. — d) G6 आहुः (for ऊचुः). T1 वृणु त्वं.

19 Ś1 K1 missing. — a) Ñ1 G6 सर्वतस्ते. K3 सर्वे ह्यब्रु°; B (B2 missing) °शस्त्वब्रुवंस्ते; D2 °शस्तं स्तुवंस्ते; G1 संस्तवैरब्रु°. T1 M (except M3) ते ब्रुवाणाः; G3 ते ब्रुवंतः. — b) B4 वयं; G3 कामं (for प्रियं). K0 Ñ1.2 V1 B3 Dn D1-4.6.7 T G (except G3) °माद्य (cf. d). D5 °मो यच्च ब्रह्मन्. — c) T2 G (except G4.6) प्रीताश्चैवं. — d) K0.3.4 B3 D2 T1 G3 M2.4 कं. Ñ1.2 V1 B3.5 D (except Da D5) T G (except G1.3) M5 °माद्य (cf. b). G1.3 विद्वन्. — After 19, K1 marg. ins. an additional colophon: इत्यादिपर्वणि आस्तीके.

20 Ś1 K1 missing. D6 S om. उवाच. — a) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D M1 से (D6 मे) (for सु-). K0 °न्ना: सुरूपाः; K3 वासुके सुप्रसन्नाः; B1 °न्नानुरू°; G1 M3 पन्नगेंद्रा नरेंद्राः; G2 °न्नाः कुरूद्वाः; G3 °न्ना हि लोके; G4 °न्नाः कुरू°; G5 °न्ना नरेंद्राः. — K3 transp. 20b and 20c. — b) Ñ1 T2 G1.2.4.5 M लोके विप्रेंद्रा मा°; G3 विप्रा वंद्या मा°. G1.3 क्षत्रियाः (for मानवाः). K1 Ñ1 वेतरे°; Ñ3 V1 B (B2 missing) D ये परे°. T1 ह; T2 G1.3.6 M वा; G2.4.5 च (for ऽपि). — c) Dn पठेयुर्. G3 ये मदीयं वदंतः. — d) K2 B1 युष्मत्तो; Ñ3 B1.3.5 D G3 युष्मत्.

21 Ś1 K1 missing. Before 21, B3 Dn3 ins. सौतिरु°; M3 सूतः. — b) T G M3 वचनं ते (for काम°). K2 B5 D3.4.6.7 M2.4 चरंतु; K3 T2 G M3 °रामः; K4 D2 वरं नः; Ñ3 B1.4 Da वरं तु; B3 ब्रुवंतु; Dn D1 वरं ते; D8 वचस्ते. — c) Ñ3 V1 B (B2 missing) D (except D3-7) कामितं; M1.5 चेप्सितं. — d) B1.5 स; G3 त्वत् (for स्म). B5 प्रणयात् (m as in text).

22 The serpent spells (in 22 and 23) form a somewhat irrelevant interruption in the narrative

C. 1. 2189 B. 1. 58. 24 K. 1. 58. 24

आस्तीकः सत्यसंधो मां पन्नगेभ्योऽभिरक्षतु ॥ २२
असितं चार्तिमन्तं च सुनीथं चापि यः स्मरेत् ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्य सर्पभयं भवेत् ॥ २३

* *

सूत उवाच ।
मोक्षयित्वा स भुजगान्सर्पसत्राद्द्विजोत्तमः ।
जगाम काले धर्मात्मा दिष्टान्तं पुत्रपौत्रवान् ॥ २४
इत्याख्यानं मयास्तीकं यथावत्कीर्तितं तव ।

---

of the Sūta, and are probably an *old* interpolation. — Ś1 K1 missing. — Before 22, T G ins. अस्तीकः (G6 सूतः). — K2 Dn D1 transp. 22 and 23. D4 repeats 22 with text-reading, in marg. *sec. m.*, inserting it after 21. The last line in the three-lined st., subst. for 22 in the majority of N is given below (for convenience of reference) as line 1 of 463* (*q. v.*). — ^{a}) K0.2.3 Ñ V1 B (B2 missing) D (for D4 see above) यो जरत्कारुणा जातः. — ^{b}) K0.2 B1 D5 जरत्कार्वां; K3 जरत्कन्यां; Ñ V1 B6 Da Dn D1 जरत्कारौ; B1m.4 D2-4.6.7 जरत्कारोर् (for समुत्पन्नो). K0.2 D5 महातपाः. — After 22^{ab}, D5 ins.:

461* गुणवान्वै महातेजा कार्यकर्ता महायशाः ।

— ^{c}) K0 Ñ3 सर्पसत्रेभ्यः; K2 सत्यसंधानः; K3 सत्यसमयो यः; Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D सर्पसत्रे वः (D2 नः; D3.5-7 च). K4 तं (for मां). — ^{d}) K0 Ñ V1 B (B2 missing) D पन्नगान्योऽभ्यरक्षत (D3 °भ्यरक्षतु; D5 °भिरक्षिता); K2.3 पन्नगानभ्यरक्षयत्. — After 22, K2.3 ins.:

462* आस्तीकेनोरगैः सार्धं यः पुरा समयः कृतः ।

K0 (om. the final st.).4 Ñ V1 (om. lines 4 and 5) B (B2 missing) D ins. after 22: K2 (om. the final st.).3 (om. from line 4 onwards) ins. after 462*:

463* तं स्मरन्तं महाभागा न मां हिंसितुमर्हथ ।
सर्पापसर्प भद्रं ते गच्छ सर्प महाविष ।
जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर ।
आस्तीकवचनं स्मृत्वा यः सर्पो न निवर्तते ।
शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिंशवृक्षफलं यथा । [5]
सूत उवाच ।
स एवमुक्तस्तु तदा द्विजेन्द्रः
समागतैस्तैर्भुजगेन्द्रमुख्यैः ।
संप्राप्य प्रीतिं विपुलां महात्मा
ततो मनो गमनायाथ दध्रे ।

[(L. 1) K2.3 यदि सत्यं म°. Ñ1 महाभाग; D3.6.7 महानागाः; D5 महात्मानं. K2.3 दंशितुं. — After line 1, D3.6 repeats 22. — (L. 2) K0.2.3 Ñ2.3 D2 दूरं गच्छ (for गच्छ सर्प). K4 V1 B (B2 missing) D (except Dn D2) वनांतरं (for महा°). — (L. 5) K0 Ñ3 B (B2 missing) Da D3.4.6.7 शिरीषस्य फलं. — (Final stanza) K4 Ñ2.3 V1 B3-5 Da D2 उरगेंद्र° (for भुज°). K4 Ñ1.3 V1 B (B2 missing) D (except Dn D1) द्विजेंद्रः (for महात्मा). K4 Ñ1.2 B (B2 missing) D2.5 ततो मनो वै (K4 D5 ऽसौ) गमनाय दध्रे (D5 वव्रे).]

23 Ś1 K1 missing. K2 Dn D1 transp. 22 and 23. — ^{ab}) T G1.3.6 अस्तीकं. D3 S (except G4 M2.4) चार्चिमं°; D6.7 कीर्ति°. D2 सुनीतिं; T2 °ढं; G3 °तं; M1.5 °गीथं. K3 marg. *sec. m.* असितार्तिमत्सुनीथाः शेषवासुकितक्षकाः. — ^{d}) M1.5 नास्ति. D6 लभेत्; G3 क्वचित्; M1.5 ततः. — After 23, T G (except G3) M3 ins.:

464* इत्येवं नागराजोऽथ नागानां मध्यमस्तथा ।
उक्त्वा सहैव ते सर्वैः स्वमेव भवनं ययौ ।

24 Ś1 K1 missing. K0.2 Ñ2 D (except D2.4.5) om. सूत उ°. K3 Ñ1 V1 B1 सौतिरु°; S सूतः (cf. 463*). — ^{a}) K3 Ñ V1 B (B2 missing) D T1 G1 M1.3.5 तु (B3 च; D3 अथ; D5 as in text) (for स). T2 G (except G1.3) भगवान् (for भुज°). — ^{b}) K2 T1 G2.4.5 M3 °सत्रे. T2 G (except G1.3) भुजंगमान्. — ^{cd}) K2 M2.4 transp. धर्मा° and दिष्टा°. G2.4.5 दिष्टात्मा; Cd as in text.

25 Ś1 K1 missing. — ^{a}) G2.4.5 M1.5 इति ख्यातं. M2.3 °त्यास्तीकमुपाख्यानं. — ^{b}) K2 विधिवत्. G3 कथितं. Ñ1.2 V1 B5 Da Dn D1.3.4.7 transp. कीर्ति° and तव. B1.3 D2 °वत्ते प्रकीर्तितं; B4 यथावृत्तं च कीर्तितं; D6 °वद्द्विज-कीर्तितं. — K4 Ñ V1 B (B2 missing) Da D2.3.6.7 ins. after 25: Dn D1.4.5 (line 1 in marg.), after 26^{ab}:

465* यन्मां त्वं पृष्टवान्ब्रह्मञ्श्रुत्वा डुण्डुभभाषितम् ।
व्येतु ते सुमहद्ब्रह्मन्कौतूहलमरिंदम ।

In D5 the above st. is followed by 466*.

26 Ś1 K1 missing. Dn D1.4 transp. 26^{ab} and 26^{cd}. D5 reads 26^{ab} in marg. — ^{a}) T G6 श्रुत्वेदं धर्ममा°; G1 M2.4 °त्वा च धर्म(G1 °र्थ्य)मा°; G2 °त्वैतं धर्ममा°; G3 °त्वैतत्पुण्यमा°; G4.5 °त्वैतद्धर्ममा°; M1 °त्वेमं धर्ममा°; M5 °त्वेव धर्ममा°. — ^{b}) G3 धर्मवर्धं°; G4.5 पुण्यसंमतम्. — K0 ins. after 26^{ab}: D5, after 465*:

466* सर्वपापैर्विनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ।

यत्कीर्तयित्वा सर्पेभ्यो न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २५
श्रुत्वा धर्मिष्ठमाख्यानमास्तीकं पुण्यवर्धनम् ।
आस्तीकस्य कवेर्विप्र श्रीमच्चरितमादितः ॥ २६

शौनक उवाच ।

भृगुवंशात्प्रभृत्येव त्वया मे कथितं महत् ।
आख्यानमखिलं तात सौते प्रीतोऽस्मि तेन ते ॥ २७
प्रक्ष्यामि चैव भूयस्त्वां यथावत्सूतनन्दन ।
यां कथां व्याससंपन्नां तां च भूयः प्रचक्ष्व मे ॥ २८
तस्मिन्परमदुष्प्रापे सर्पसत्रे महात्मनाम् ।
कर्मान्तरेषु विधिवत्सदस्यानां महाकवे ॥ २९
या बभूवुः कथाश्चित्रा येष्वर्थेषु यथातथम् ।
त्वत्त इच्छामहे श्रोतुं सौते त्वं वै विचक्षणः ॥ ३० C. 1. 2201 B. 1. 59. 4 K. 1. 59. 4

Ñ1.2 V1 B (B2 missing) Da ins. after 26^{ab}: Dn D1.4.5 (marg.), after 25: Ñ3 D2.3.7, after 26: K4, after 465*:

467* यथा कथितवान्ब्रह्मन्प्रमतिः पूर्वजस्तव ।
पुत्राय रुरवे प्रीतः पृच्छते भार्गवोत्तम ।
यद्वाक्यं श्रुतवांश्चाहं तथा च कथितं मया ।

[Before line 1, Dn1.n2 D2 ins. सूत उ°; Ñ3 सौतिरु°. — (L. 1) Ñ1 Da2 D3.5.7 यथावत्कथितं ब्र°. Ñ3 B1.5 D2.4.5 तदा (for तव).]

— After 467*, Ñ3 D2.3.7 repeats 26^{cd} (indicating interpolation). — ^{c}) T1 G1.2 M3 (*inf. lin.* corr. to) तस्य (for विप्र). — After 26, K2 ins.:

468* श्रुत्वास्तीकस्य चरितं यः स्मरेद्भक्तितत्परः ।
पुत्रपौत्रधनायुश्च कुलसंतति चाक्षया ।
महापुण्यं यशश्चैव लभते नात्र संशयः ।

After 26, T2 G (except G3.6) ins.:

469* सर्वपापविनिर्मुक्तो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।
गार्हस्थ्यं धर्ममखिलं प्रयायात्पुत्रपौत्रवान् ।

After 26, K0.4 Da1 Dn D1.4.5 ins. an additional colophon ending the Āstīka-parvan; its details are as follows. *Adhy. name:* K0 सर्पसत्रमित्यास्तीकं; K4 Dn2 सर्पसत्रम्; Da1 आस्तीकवरप्रदानम्. — *Adhy. no.:* K0 53; Da1 55; Dn3 57; D4 56. — *S'loka no.:* Dn 32. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2171.

27 K1 missing. K2 (? hapl.) om. 27–31. Ś1 resumes from the last letter (व) in 27^{a}. — S (T2 G3.5 with prefixed श्री) शौनकः. — ^{a}) G1 °वंशप्रभृत्यैवं. T2 G2–6 M3 °त्येतत्. — ^{b}) D3.6.7 तथा (for त्वया). Ñ2.3 V1 B (B2 missing) D (except D5) कीर्तितं म°. — ^{c}) D5 सौते (for तात). — ^{d}) D5 वत्स; T G (except G1) M1.2.4 भृशं; M5 प्रियं (for सौते). M2.4 विप्रः (for प्रीतः). K3 S (except G1.6 M3) तेनघ; B5 तेन वै; D5 ते तथा.

28 K1 missing. K2 om. 28 (cf. v. l. 27). — ^{a}) Ś1 Ñ1.2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1.3.4.6.7 वक्ष्यामि; K0 प्रख्या°; D2 M1.5 पृच्छा°. Ñ3 T G1.2.4–6 प्रवक्ष्यामि च भू°; D5 वक्ष्यामि भूयस्त्वां चैव; G3 प्रयच्छामि वचो भूयः; M2.4 पूर्वां प्र(M4 व)क्ष्यामि भू°. — ^{c}) G2.3 M1.5 °संप्रोक्तां. Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) T1 G1.6 M3 याः कथा व्याससंपन्नाः (T1 G1.6 °संप्रोक्ताः). — ^{d}) K4 त्वेतां; Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) T1 G1.6 M3 ताश्च. K4 Ñ2.3 Dn2 D5 Cd भूयो विचक्ष्व; Ñ1 °यो विधत्स्व; G3 °योनुचक्ष्व; M2.4 °योभिधत्स्व. D2.7 प्रचक्ष्य(D7 °क्ष)ते; M1.5 प्रचक्रमे; M3 विवक्ष्महे.

29 K1 missing. K2 om. 29 (cf. v. l. 27). — ^{a}) Ñ1.2 V1 B1.3.4m.5 D (except D5) °दुष्पारे (D2 °रं). — ^{b}) Ś1 K0.3.4 B3 T1 G1.3 M3 महात्मनः; D5 °त्मना. — ^{c}) Cf. 1. 1. 58^{c}. Dn3 कर्मारंभेषु; D3.6.7 °रे तु. Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D5) यज्ञस्य (for विधि°). — ^{d}) Ś1 महार्णवे; Ñ1.3 V1 Da2 D3.4.6.7 T1 G1 तथा कवे; Ñ2 Da D1 तथाध्वरे; B1 तथा करे; B2 missing; B3 तथांतरे; B4 यथा करेः; B5 तथापरे; G3 तथा तत्र. M2.4 °स्यानंतरा कवे.

30 K1 missing. K2 om. 30 (cf. v. l. 27). — ^{b}) D2 येषु येषु. Ś1 K0 D5 यथा तथा; K3 °क्रमं; G3 °गतं. — ^{c}) K3 B5 D1 M2.4 ततः; D3 तत्र; D6.7 तत्तत्; G3 तत्वं (for त्वत्तः). K0.4 D5 T G1–3 M1.5 इच्छामि ताः (G2.3 तां); K3 Ñ3 G4–6 °च्छाम ताः (G4.5 तां); D4 °च्छाम्यहं. Ś1 इच्छाम त्वत्तस्तां श्रोतुं. — ^{d}) G2.4–6 सूत; G3 काले. Ś1 त्वेवं; K4 त्वत्तः; Ñ3 तत्वं; V1 D5 G1 M त्वं हि; D2 तास्त्वं (for त्वं वै). B4 विप्रचक्ष्व नः (for वै वि°). Ś1 K3 Ñ V1 B1.3.5 D (except D5) प्र(Ś1 K3 Ñ3 Da वि)चक्ष्व नः.

31 K1 missing. K2 om. 31 (cf. v. l. 27). D3.6.7 om. सूत उ°. — Ś1 S सूतः; K0.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरु°. — ^{a}) M भगवान् (for अकथयन्). Ñ1.2 V1 B

C. 1. 2202
B. 1. 59. 5
K. 1. 59. 5

सूत उवाच ।
कर्मान्तरेष्वकथयन्द्विजा वेदाश्रयाः कथाः ।
व्यासस्त्वकथयन्नित्यमाख्यानं भारतं महत् ॥ ३१
शौनक उवाच ।
महाभारतमाख्यानं पाण्डवानां यशस्करम् ।
जनमेजयेन यत्पृष्टः कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ ३२
श्रावयामास विधिवत्तदा कर्मान्तरेषु सः ।
तामहं विधिवत्पुण्यां श्रोतुमिच्छामि वै कथाम् ॥ ३३
मनःसागरसंभूतां महर्षेः पुण्यकर्मणः ।
कथयस्व सतां श्रेष्ठ न हि तृप्यामि सूतज ॥ ३४
सूत उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् ।
कृष्णद्वैपायनमतं महाभारतमादितः ॥ ३५
तज्जुषस्वोत्तममते कथ्यमानं मया द्विज ।
शंसितुं तन्मनोहर्षो ममापीह प्रवर्तते ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ समाप्तमास्तीकपर्व ॥

(B$_{2}$ missing) D चित्रं (for नित्यं). — ^{d}) M$_{3}$ अब्रवीन्न्रा°.

32 K$_{1}$ missing. Ñ$_{3}$ om. शौनक उ°. — Ś$_{1}$ S (G$_{3}$ with prefixed श्री) शौनकः. — ^{a}) K$_{3}$ Ñ$_{1.3}$ °माद्यंतं. — ^{b}) K$_{3}$ उपाख्यानं य°. Ś$_{1}$ G$_{1}$ यशस्विनां. — ^{c}) Hypermetric! Ko जन्मे° (cf. v. l. 1. 1. 8, 18, 57 etc.). Ñ V$_{1}$ Da D$_{1.3.4.6.7}$ पृष्टः सन् (cf. 1. 1. 57); G$_{1.2.4.5}$ °ष्टं; G$_{3}$ यः पृ°. D$_{5}$ om. यत्. — ^{d}) K$_{2}$ T$_{1}$ M$_{3.4}$ तथा.

33 K$_{1}$ missing. — ^{a}) Ś$_{1}$ विधिना. — ^{b}) D$_{3}$ T$_{2}$ G$_{2.4-6}$ तथा; G$_{1.3}$ कथाः; M$_{2.4}$ कथां (for तदा). Dn D$_{1}$ °रे तु. — ^{c}) G$_{1}$ M$_{2.4}$ °हं सुमहापुण्यां.

34 K$_{1}$ missing. — ^{b}) Ñ$_{2}$ V$_{1}$ B (B$_{2}$ missing) D T G (except G$_{1}$) M$_{1.3}$ (*inf. lin.* as in text).$_{5}$ भावितात्मनः (for पुण्य°). Nilp (should be for ^{d}, and not for ^{b} as the MSS. have) न हि तृप्यामि कथ्यति; cf. Arj. below. — ^{c}) G$_{1}$ M कथां श्रेष्ठां. — ^{d}) Ś$_{1}$ कथ्यतां; K$_{2}$ जल्पतां; K$_{3}$ जल्पतः; Ñ$_{3}$ कथ्यते; B$_{3}$m Cd कथ्यति (for सूत°). Ko.$_{4}$ न तृप्तिः शृण्वतो मम; T G (except G$_{1}$) M$_{1.5}$ परं कौतूहलं हि नः (G$_{2}$ मे). ❀Arj: कथ्यति कथ्यमाने ॥ सूतवे (? read °जे)त्यपपाठः ॥❀

35 K$_{1}$ missing. — Ś$_{1}$ (with prefixed श्री) S सूतः; Ko.$_{3.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B$_{1}$ Dn D$_{1}$ सौतिरु°. — ^{a}) K$_{4}$ B$_{4}$ (m as in text).$_{5}$ अहं (for हन्त). Ñ$_{1.3}$ G (except G$_{1}$) M (except M$_{3}$) तेहं (M$_{1.5}$ ते सं)प्रवक्ष्यामि. — ^{b}) G$_{2.4.5}$ महाख्यानमनुत्तमं. — ^{c}) M$_{1.5}$ °नप्रोक्तं.

36 K$_{1}$ missing. — ^{a}) G$_{3}$ M$_{1.3.5}$ शृणुष्व; Cd as in text. Ñ$_{2}$ B$_{4.5}$ Dn D$_{1.3.4.6.7}$ शृणु सर्वमशेषेण; M$_{3}$ *inf. lin.* शुश्रूषस्वो°. — ^{b}) Ko.$_{2.4}$ द्विजोत्तम; M$_{1.3}$ (*inf. lin.*).$_{5}$ मयानघ. — ^{c}) Ś$_{1}$ G$_{3}$ तन्मनोहर्षं; Ko.$_{2}$ त्वन्मनोहर्षात्; K$_{4}$ D$_{5}$ °हर्षात्; Da$_{2}$ Dn D$_{1.2}$ तन्म(D$_{2}$ सुम)हान्ह°; G$_{1}$ तन्महद्धर्षः; M$_{1.5}$ ते मनो°. K$_{3}$ प्रशंसितुं महाहर्षः. — ^{d}) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ M प्र(M$_{1.5}$ वि)वर्धते; T G$_{3.6}$ च वर्धे°; G$_{2.4.5}$ च वर्त°.

Colophon. K$_{1}$ missing. — Cf. especially v. l. 26. — *Sub-parvan:* Ś$_{1}$ Ñ$_{3}$ B (B$_{2}$ missing) Da D$_{2.3.6.7}$ S आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); Ko Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ अंशावतरण; to which Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ add कथानुबंध, while D$_{4}$ has कथानुबंध only. — *Adhy. name:* Ko.$_{2.4}$ कथापीठबंधः; Dn$_{2}$.n$_{3}$ D$_{1}$ कथाबंधः; D$_{6}$ कथाप्रवेशः; T$_{2}$ वरप्रदानं; G$_{1}$ सर्पसत्रसमाप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_{1}$ (before the colophon) 66 (!); Ko 54; K$_{3}$ (*sup. lin. sec. m.*) T 50; Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ 59; Da$_{1}$ 56; Dn$_{3}$ 58; D$_{4}$ marg. 57; D$_{5}$ 1 (? of the new sub-parvan); G M 40 (G$_{2}$ 42; G$_{3.5}$ M$_{3}$ 41). — *S'loka no.:* Dn 10 (cf. v. l. 26). — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_{2}$ 2181. — Ñ$_{1}$ V$_{1}$ D$_{3}$ T G (except G$_{1}$) M$_{1.3}$ indicate the end of the sub-parvan by phrases like आस्तीकं समाप्तं, समाप्तमास्तीकपर्व etc. — G$_{3.4}$ ins. at the end namaskāras like श्रीकृष्णाय नमः, श्रीमत्स्वामिने नमः; while M MSS. close the sub-pravan with some benedictory st. In M$_{5}$ the latter are followed by the date: ९१८ चिङ्ङम् २१ तेदि (*i. e.* Malabar year 918, month Siṁha, day 21st; *ca.* A. D. 1742-3). — M$_{1.2.4}$ end with this adhy.

५४

सूत उवाच ।
श्रुत्वा तु सर्पसत्राय दीक्षितं जनमेजयम् ।
अभ्यागच्छदृषिर्विद्वान्कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ १
जनयामास यं काली शक्तेः पुत्रात्पराशरात् ।
कन्यैव यमुनाद्वीपे पाण्डवानां पितामहम् ॥ २
जातमात्रश्च यः सद्य इष्ट्या देहमवीवृधत् ।
वेदांश्चाधिजगे साङ्गान्सेतिहासान्महायशाः ॥ ३
यं नाति तपसा कश्चिन्न वेदाध्ययनेन च ।
न व्रतैर्नोपवासैश्च न प्रसूत्या न मन्युना ॥ ४
विव्यासैकं चतुर्धा यो वेदं वेदविदां वरः ।

C. 1. 2212
B. 1. 60. 5
K. 1. 60. 5

☞ The critical apparatus has now been modified as follows: The fragm. MS. B_2 has been replaced by B_6; the three incomplete MSS. $M_{1.2.4}$ (which end with adhy. 53) have been replaced by three new MSS. $M_{6.7.8}$; furthermore the two mixed codices $D_{6.7}$ have been discontinued, as being of no special value for critical purposes. The MSS. which have ended or have been discarded will be *wholly* ignored in the sequel. Accordingly, B shall hereafter denote only the five Bangālī MSS. $B_{1.3-6}$; D only the Devanāgarī MSS. Da Dn D_{1-5} and M only the five Malayālam MSS. M_{5-8}. — Over 2200 stanzas of the vulgate text having been now fully and minutely dealt with in the critical notes, it is deemed permissible, and (to a certain extent) even desirable, to curtail the notes in some measure. The notes will, accordingly, now include only variations which appear to be actually or potentially important. Curtailment will be effected in the following manner: (1) simple clerical blunders will be totally ignored or silently corrected; (2) unimportant variations (for instance like those of the common particles, adverbs or conjunctions च–वै–तु–हि, चैव–चापि, ततः–तथा–सदा) occurring in a *single* MS. will, as a rule, be ignored, when all other MSS. are unanimously against it; (3) detailed enumeration of MSS. will be commonly replaced by general remarks like "some MSS.", "a few MSS." (cf. v. l. 1. 56. 15, 29; 59. 11), when it may be considered unimportant to know exactly how the respective variants are distributed among the different MSS.; (4) unessential differences in the spellings of common words will be, as a rule, ignored; oft-repeated variations in the spellings of proper names (like दुःषंत–दुष्कंत–दुष्मंत–दुष्यंत, or शंतनु–शांतनु) will be registered fully once or twice and ignored thereafter. On the other hand, even small errors or coincidences which may be deemed important in text criticism as helping to determine the inter-relationship of MSS., as well as *all* real variants (as distinguished from clerical mistakes) of important MSS. like $Ś_1$, K_1 will be registered with scrupulous care as hitherto.

54

1 Stanzas 1–4 (with सूत उ°) are missing in K_1 (cf. v. l. 1. 47. 20). — Before सूत उ° (or its v. l.), G_2 ins. हरिः ॐ; M_8 स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः। अविघ्नमस्तु; M_{5-8} हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु (M_6 cont. श्रीगुरुभ्यो नमः). — $Ñ_3$ T_1 om. सूत उ°. $Ś_1$ D_3 T_2 G $M_{6.8}$ सूतः; $K_{0.3.4}$ $Ñ_{1.2}$ V_1 B_1 Dn D_1 सौतिरु°. — In $Ś_1$, 1–17 are lost on the missing upper half of a fol. (39). — [a]) K_{2-4} च (for तु). — [c]) K (K_1 missing) B_5 Da_1 Dn_2 $D_{2.3}$ T G (except $G_{2.4}$) अभ्या° (as in text); the rest अभ्य°. — [d]) K_3 °यनो द्विजः.

2 $Ś_1$ K_1 missing. — [b]) K_2 ऋषेः पुत्रा°. — [c]) G_3 यमुनातीरे. — [d]) B_1 भरतानां (m as in text) (for पाण्ड°).

3 $Ś_1$ K_1 missing. — [a]) V_1 यः सत्याम्; D_3 सद्यः स (for यः सद्यः). — [b]) $D_{2.5}$ इष्टं; D_3 दिष्ट्या; Cd इष्ट्या (as in text). B_1(m as in text)$_{.3}$ Nilp देवीम् (for देहम्). Da (erroneously) देहम्, which is Arjp, the true Arj. reading being देवीम्. S ववृधे वेदवित्तमः (G_{1-3} बालसूर्यवत्). — [c]) = 1. 44. 18[c]. K_2 °धिगमत्; K_4 G_2 °धिजगौ. — [d]) S इतिहासांश्च सर्वशः.

4 $Ś_1$ K_1 missing. — [a]) K_3 $Ñ_2$ V_1 $B_{1.3.6}$ Dn

C. 1. 2212
B. 1. 60. 5
K. 1. 60. 5

परावरज्ञो ब्रह्मर्षिः कविः सत्यव्रतः शुचिः ॥ ५
यः पाण्डुं धृतराष्ट्रं च विदुरं चाप्यजीजनत् ।
शंतनोः संततिं तन्वन्पुण्यकीर्तिर्महायशाः ॥ ६
जनमेजयस्य राजर्षेः स तद्यज्ञसदस्तदा ।
विवेश शिष्यैः सहितो वेदवेदाङ्गपारगैः ॥ ७
तत्र राजानमासीनं ददर्श जनमेजयम् ।
वृतं सदस्यैर्बहुभिर्देवैरिव पुरंदरम् ॥ ८
तथा मूर्धावसिक्तैश्च नानाजनपदेश्वरैः ।
ऋत्विग्भिर्देवकल्पैश्च कुशलैर्यज्ञसंस्तरे ॥ ९
जनमेजयस्तु राजर्षिर्दृष्ट्वा तमृषिमागतम् ।
सगणोऽभ्युद्ययौ तूर्णं प्रीत्या भरतसत्तमः ॥ १०
काञ्चनं विष्टरं तस्मै सदस्यानुमते प्रभुः ।
आसनं कल्पयामास यथा शक्रो बृहस्पतेः ॥ ११

तत्रोपविष्टं वरदं देवर्षिगणपूजितम् ।
पूजयामास राजेन्द्रः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ १२
पाद्यमाचमनीयं च अर्घ्यं गां च विधानतः ।
पितामहाय कृष्णाय तदर्हाय न्यवेदयत् ॥ १३
प्रतिगृह्य च तां पूजां पाण्डवाज्जनमेजयात् ।
गां चैव समनुज्ञाय व्यासः प्रीतोऽभवत्तदा ॥ १४
तथा संपूजयित्वा तं यत्नेन प्रपितामहम् ।
उपोपविश्य प्रीतात्मा पर्यपृच्छदनामयम् ॥ १५
भगवानपि तं दृष्ट्वा कुशलं प्रतिवेद्य च ।
सदस्यैः पूजितः सर्वैः सदस्यानभ्यपूजयत् ॥ १६
ततस्तं सत्कृतं सर्वैः सदस्यैर्जनमेजयः ।
इदं पश्चाद्द्विजश्रेष्ठं पर्यपृच्छत्कृताञ्जलिः ॥ १७
कुरूणां पाण्डवानां च भवान्प्रत्यक्षदर्शिवान् ।

$D_{4.5}$ यं नैति (or यन्नेति); D_1 T_1 यं नेति; Cd as in text. — ^{b}) $G_{2.3}$ °ध्ययनेपि सः. — ^{c}) T_2 G (except $G_{1.3}$) न व्रतेनोपवासेन. — ^{d}) $D_{2.5}$ S प्रशांत्या; Cd as in text.

5 $Ś_1$ missing. B_5 reads 5–10 in marg. — ^{b}) G_3 वेदवेदांगपारगः. — ^{c}) D_5 परं विरक्तो (for परा°). $Ñ_{1.2}$ °ज्ञो धर्मज्ञः. — ^{d}) $Ñ_3$ B_5 Da T $G_{2.4.5}$ M सत्यः शुचिः प्रभुः; B_3 m. $_6$ D_{2-4} सत्यः शुचिव्रतः; G_1 °वचः शुचिः.

6 $Ś_1$ missing. — ^{c}) Ñ V_1 B Da Dn शांतनोः. Da संततिः. $K_{2.4}$ तद्वत्; $Ñ_{1.2}$ V_1 B (except B_3) Da तत्र; T_1 $G_{1.2}$ M सर्वां. — ^{d}) T G उद्धरिष्यन्महातपाः ($G_{1.3}$ °यशाः); M कृतवानृषिसत्तमः.

7 $Ś_1$ missing. — ^{a})=1. 1. 8^{a}; 18. 8^{c} etc. Hypermetric! Ko जन्मे°. — ^{b}) Dn D_1 महात्मा (for तद्यज्ञ-). S तस्मिन् (T_1 सर्प-) सत्रे महात्मनः; cf. 1. 1. 8^{b}. — ^{cd}) $Ñ_{1.2}$ V_1 B D सहितः शिष्यैः (by transp.). M विवेश यज्ञायतनं सह शिष्यैः सहानुगैः.

8 $Ś_1$ missing. — ^{d}) Da (erroneously) देवैर्; Arj. Cd मेधैर्; Nīlp (through misunderstanding!) मेधैर्. S °रिव शतक्रतुं.

9 $Ś_1$ missing. — ^{a}) $K_{0.2.4}$ $Ñ_1$ V_1 B D मूर्धाभि°; Cd as in text. — ^{c}) $Ñ_{1.2}$ V_1 B D ब्रह्म° (for देव°). — ^{d}) D_2 शोभिते (for कुशलैर्).

10 $Ś_1$ missing. — ^{a}) Cf. 7^{a} above and 1. 1. 8^{a} etc. Ko जन्मे°. K_1 स; K_3 Da T_2 च (for तु). — ^{c}) D_3 स राजा (for सगणो). K_3 °भ्युदियात्; K_4 D_4 °भ्याययौ; B_6 D_2 °भिय(D_2 °यं)यौ; T_2 $G_{4.6}$ M_5 °भ्युद्यतः; G_{1-3} °भ्युत्थितः; G_5 °भ्युद्गतः. — ^{d}) S ततो भ°.

11 $Ś_1$ missing. — ^{b}) $Ñ_1$ °नुमतं; D °नुमतः ($D_{2.5}$ as in $Ñ_1$). S स एव नृपतिः स्वयं.

12 $Ś_1$ missing. — ^{b}) Ko ब्रह्मर्षि°; B_3 M_5 °सेवितं.

13 $Ś_1$ missing. — ^{b}) K_{0-2} M राज्यं गां च; K_3 B_4 गामर्घ्यं (B_4 °र्घं) च. — D_2 om. 13^{cd} and 14. — ^{c}) $G_{2.3}$ प्रपितामहाय (hypermetric!).

14 $Ś_1$ missing. D_2 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{a}) K Ñ V_1 Dn_1.n_2 $D_{1.4.5}$ G_3 M_3 तु (for च). — ^{b}) M_{6-8} पार्थिवाज्ज°. — ^{c}) K_4 Dn D_1 °ज्ञाप्य. — ^{d}) S मुनिः (T_1 G_2 °निं) (for व्यासः).

15 $Ś_1$ missing. Da om. 15^{ab}. — ^{a}) $Ñ_2$ V_1 B D (Da om.) च; T G_{4-6} तं (for सं-). S तु (for तं). — ^{b}) $Ñ_2$ V_1 B D (Da om.) प्रणयात्; $Ñ_3$ प्रयत्नात् (for यत्नेन). — ^{cd}) B_4 तत्रोपविश्य, and °पृच्छदृषिस्तदा.

16 $Ś_1$ missing. — ^{b}) K_1 परिवेद्य; B_4 प्रतिपद्य; Cd as in text. T_1 $G_{2.5.6}$ दयालुः प्रति(T_1 °त्य)नंद्य च; T_2 G_4 M दयालुः प्रत्यनंद(T_2 G_4 °द्य)त. — ^{d}) $Ñ_2$ V_1 B D प्रत्यपूज°; T $G_{1.6}$ अभ्यपूज°.

17 $Ś_1$ missing. — ^{a}) S (except $G_{1.3}$) तथा (for ततस्). V_1 Dn D_1 M (except M_5) तु (for तं). $Ñ_2$ B Da D_{2-5} पूजितं; V_1 Dn D_1 सहितः. S सद्भिः (for सर्वैः). — ^{c}) S (except G_{1-3}) कथांते (for सदस्यैर्). — ^{c}) S इममर्थं कुरुश्रेष्ठः.

तेषां चरितमिच्छामि कथ्यमानं त्वया द्विज ॥ १८
कथं समभवद्भेदस्तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
तच्च युद्धं कथं वृत्तं भूतान्तकरणं महत् ॥ १९
पितामहानां सर्वेषां दैवेनाविष्टचेतसाम् ।
कार्त्स्न्येनैतत्समाचक्ष्व भगवन्कुशलो ह्यसि ॥ २०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
शशास शिष्यमासीनं वैशंपायनमन्तिके ॥ २१

कुरूणां पाण्डवानां च यथा भेदोऽभवत्पुरा ।
तदस्मै सर्वमाचक्ष्व यन्मत्तः श्रुतवानसि ॥ २२

गुरोर्वचनमाज्ञाय स तु विप्रर्षभस्तदा ।
आचचक्षे ततः सर्वमितिहासं पुरातनम् ॥ २३

तस्मै राज्ञे सदस्येभ्यः क्षत्रियेभ्यश्च सर्वशः ।
भेदं राज्यविनाशं च कुरुपाण्डवयोस्तदा ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

वैशंपायन उवाच ।
गुरवे प्राङ्नमस्कृत्य मनोबुद्धिसमाधिभिः ।
संपूज्य च द्विजान्सर्वांस्तथान्यान्विदुषो जनान् ॥ १
महर्षेः सर्वलोकेषु विश्रुतस्यास्य धीमतः ।

C. 1. 2232
B. 1. 61. 2
K. 1. 61. 3

---

18 B4 om. 18^{ab}. Ś1 resumes with 18^{cd}. — Before 18, N (except K1; Ś1 missing) ins. जनमे(Ko जन्मे)जय उ° (D3.4 om. उ°). — ^{a})= 22^{a}. Cf. 1. 1. 11^{c}. Devp प्रत्यक्षदर्शनः. — ^{d}) S त्वयानघ (G1 इदं त्वया; G3.6 इह त्वया).

19 ^{ab}) S कथं च भगवन्भेदस्तेषामासीन्महात्मनां. — ^{b})=1. 55. 43^{b}.

20 ^{c}) Ko Ñ V1 B D G1.3 समाचक्ष्व (Da1 as in text; D3 द्विजश्रेष्ठ). T G2.4–6 M इच्छामि तत्वतः श्रोतुं. — ^{d}) Ñ V1 B D G1.3 यथावृत्तं द्विजोत्तम (D3 समाचक्ष्व यथाविधि).

21 Before 21, Ko.3.4 Ñ1 Da2 Dn D1.4 ins. सौतिरु°; K2 B3.6 D2 सूत उ°; T G सूतः. — After 21^{ab}, Ko.2.4 ins.:

470* ब्राह्मणानां पुरस्तात्स नृपेणैवं प्रणोदितः ।

— ^{cd})=1. 1. 57^{cd}. — ^{c}) S (except G1.3.6) उवाच वरदः (M5 °दं) शिष्यं. — ^{d}) G2.4.5 M3 (*inf. lin.* as in text) °मंतिकात्.

22 Before 22, Ñ V1 B1 D (except D1.2.5) ins. व्यास उ°. — ^{a})= 18^{a}. Cf. 1. 1. 11^{c}. Ś1 K M3 transp. कुरू° and पाण्ड°. — ^{d}) G4.5 M यद्वृत्तं तत्र तत्वतः.

23 Before 23, Ñ3 Dn3 ins. सौतिरु°; B3 D4 सूत उ°. — ^{a}) K2–4 °मादाय. — ^{c}) B4.6 °क्षे तदा; G1.2.4 °क्षे [ऽ]थ (G4 च) तत्. — ^{d}) M5 °हासमिमं तदा.

24 ^{a}) Ñ V1 B D G1.3.6 transp. तस्मै and राज्ञे. T G3.4.5 M उवाच राज्ञे तस्मै स (T1 तत्सर्वं). — ^{b}) Ñ2 V1 B D पार्थिवेभ्यः; T G3.4.5 M सदस्ये°. — ^{c}) Cf. 1. 55. 43^{c}. K3 राष्ट्र-; Ñ2 V1 B D सर्वं-; G1.3 राज्ञां (for राज्य-).

Colophon. *Major parvan:* D5 T2 G1–5 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko.2.4 अंशावतरण (Ko °तार). — *Adhy. name:* Ko.2.4 G1.3 M (except M3) व्यासागमनं; Ñ1.2 V1 B Da D2.4 वैशंपायनानुशासनं; Dn कथानुबंधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K1 67; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T1 51; Ñ1.2 V1 D3 57; Da1 56; Da2 60; Dn3 53; D4 58; D5 T2 G M 1 (of the संभवपर्व). — *S'loka no.:* Da1 Dn1.n2 23. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 2204.

55

1 Ś1 om. वैशं° उ°. D6 S (except M3.6) om. उ°. — After उ°, K4 ins.:

471* पातु वः कविमातङ्गो व्यासः सत्यवतीसुतः ।
यस्य वाग्मदगन्धेन वासितं भुवनत्रयम् ।;

while D3.6 S (M3.5 om. line 2!) ins.:

472* श्रृणु राजन्यथा वीरा भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
विरोधमन्वगच्छन्त धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ।
[(L. 2) G3 M6–8 महात्मभिः.]

— ^{a}) S °स्कृत्वा. — ^{b}) B4.5 समाहितः (both m as in text).

2 ^{ab})=(var.) 1. 1. 23^{ab}; 56. 12^{ab}. Ñ1.2 V1 B D T2 G4.5 विश्रुतस्येह सर्वलोकेषु (Da2 T2 G4.5 °कस्य) धी°; T1 °षु पूजितस्य महात्मनः. — ^{cd})=1. 1. 23^{cd}; 56. 12^{cd}. Ś1 K1 पुण्यं (for कृत्स्नं). Ñ2 V1 B D °स्यास्य महात्मनः.

प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ २
श्रोतुं पात्रं च राजंस्त्वं प्राप्येमां भारतीं कथाम् ।
गुरोर्वक्तुं परिस्पन्दो मुदा प्रोत्साहतीव माम् ॥ ३
शृणु राजन्यथा भेदः कुरुपाण्डवयोरभूत् ।
राज्यार्थे द्यूतसंभूतो वनवासस्तथैव च ॥ ४
यथा च युद्धमभवत्पृथिवीक्षयकारकम् ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि पृच्छते भरतर्षभ ॥ ५
मृते पितरि ते वीरा वनादेत्य स्वमन्दिरम् ।
नचिरादिव विद्वांसो वेदे धनुषि चाभवन् ॥ ६
तांस्तथा रूपवीर्यौजःसंपन्नान्पौरसंमतान् ।
नामृष्यन्कुरवो दृष्ट्वा पाण्डवाञ्श्रीयशोभृतः ॥ ७
ततो दुर्योधनः क्रूरः कर्णश्च सहसौबलः ।
तेषां निग्रहनिर्वासान्विविधांस्ते समाचरन् ॥ ८
ददावथ विषं पापो भीमाय धृतराष्ट्रजः ।
जरयामास तद्वीरः सहान्नेन वृकोदरः ॥ ९
प्रमाणकोट्यां संसुप्तं पुनर्बद्ध्वा वृकोदरम् ।
तोयेषु भीमं गङ्गायाः प्रक्षिप्य पुरमाव्रजत् ॥ १०
यदा प्रबुद्धः कौन्तेयस्तदा संछिद्य बन्धनम् ।
उदतिष्ठन्महाराज भीमसेनो गतव्यथः ॥ ११
आशीविषैः कृष्णसर्पैः सुप्तं चैनमदंशयत् ।
सर्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा ॥ १२
तेषां तु विप्रकारेषु तेषु तेषु महामतिः ।
मोक्षणे प्रतिघाते च विदुरोऽवहितोऽभवत् ॥ १३
स्वर्गस्थो जीवलोकस्य यथा शक्रः सुखावहः ।

---

3 Ś1 K Ñ1.3 B1m.4 Cd श्रोतृपात्रं (Ñ3 °त्र:); Da श्रोता पा°. T2 G4–6 तु (for च). Ś1 K (except K4) Ñ2 V1 राजंस्त्वां (K1m राजानं). — ^{b}) Ś1 K Ñ3 G3 प्राप्येयं. — In Ś1 the portion from 3^{b} to 1. 60. 61^{b} is lost on the missing fol. 40–46. K (except K4) भारती; G4.5 महतीं. K0–3 शुभा; K4 Ñ3 M6 शुभां. — ^{c}) K0.3.4 Ñ2.3 B D Cd गुरोर्वक्त्र-; V1 °र्वाक्य-. K0.2–4 Ñ3 °स्पंदं; K1 B Da D2.4 °स्पंद-; M6–8 परीप्संतो. — ^{d}) Ñ2 V1 B3m Dn D1 मन: (for मुदा). K0 Ñ V1 B3m Dn D1 मे (for माम्). B Da2 D2–4 मुदु(D2 समु-; D3 मुदो-; D4 स उ)त्साहयतीव मां; Da1 corrupt. Dev. has मुत् and प्रोत्साहयति.❀ Arj. (corrupt): मुत्प्रोत्साहयति वां इति वा पाठः गौडसंमतादौ । मुदा प्रोत्साहतीव मां इति वा काश्याः पुस्तके ॥ Nil.: प्रोत्साहयतीव परिस्पंदमुत्प्रोत्साहयतीव मे इति पाठे परिस्पंदशब्दे क्लीबत्वमार्षम् ॥❀ — After 3, K4 ins. a passage of 27 lines given in App. I (No. 31), followed by an additional colophon (ending the adhy.) and वैशं°.

4 Ś1 missing. — ^{c}) G2.4.5 °संभूतिर्.

5 Ś1 missing. — ^{b}) Da D3 °कारणं. — ^{c}) Ñ2 V1 B D कथयिष्यामि (for संप्र°).

6 Ś1 missing. — ^{c}) Ñ1.2 V1 B (except B1) D एव (for इव).

7 Ś1 missing. — ^{a}) K1 वीर्यरूपौज:-; K3 शौर्य(m रूप)वी°; Ñ2 V1 Dn सत्ववी°; B1 वीर्यसत्वौज:-; S रूपसंपन्नान्. — ^{b}) D3 वीर° (for पौर°). T1 वीर्ये परमसं°; T2 G3.6 वीर्येण परमेण ह; G1.2.4.5 वीर्यौजै: (G1 °ज:-) परिसंमितान्; M वीर्यौज:परि (M3.5 °र)सं°. — ^{c}) D (except D2–5) नामृषन्. — ^{d}) Ñ1 श्रीयशोवृतान्; S धृतराष्ट्रजा: (G2 °जान्).

8 Ś1 missing. For S see below. — ^{a}) K क्षुद्र:; Ñ1.2 V1 B6 क्रुद्ध: (for क्रूर:). — ^{c}) K (except K4) Ñ3 Cd °निर्नाशान्. — ^{d}) Ñ V1 B D (except Da D5) समारभन्. — S subst. for 8: Dn ins. after 8:

473* ततो दुर्योधनः क्रूरः कर्णस्य च मते स्थितः ।
पाण्डवान्विविधोपायै राज्यहेतोरपीडयत् ।

[(L. 1) Dn कुलिंगस्य; T2 G6 कर्णस्तस्य; G4 कणिकस्य G5 मातुलस्य; M कणिकस्य (for कर्णस्य च).]

9 Ś1 missing. — ^{a}) G2.3 तथाविधं वि°. — ^{c}) T G M6 तं वीर:. — ^{d}) S स्वन्नेन सह भारत.

10 Ś1 missing. — ^{abc}) S °ट्यां क्रीडित्वा ब(G1 बु)ध्वा सुप्तमनागसं । तथैव मध्ये (M5 °मेते) गंगाया: (M5 °यां). — ^{d}) K4 Ñ1 पुनरागमत्; Ñ3 D5 T G पुनराव्र°.

11 Ś1 missing. — ^{a}) K0 Ñ2 V1 B D विबुद्ध:; G4–6 -बुध्यत. — ^{b}) B3.6 M7 संछिंद्य; G3.4 स छिंद्य. G1 M3 बंधनात्. B4.5 तदा संछिन्नबंधन:. — ^{c}) B (except B1) D (except D2.5) M7.8 महाबाहु:.

12 Ś1 missing. — ^{d}) B3 ह; S (except M7) स (for च). — After 12, D3 S (except T2) ins.:

474* उपायैर्बहुभिः क्षुद्रैः संवृतैर्विवृतैरपि ।
पाण्डवान्पीडयामास न च किंचिदसाधयत् ।

With line 1 cf. 15^{ab}.

13 Ś1 missing. M3 reads 13 (with 15) after 25; cf. v. l. 14. — ^{a}) K1 च; Dn3 ते (for तु). S स तेषां

पाण्डवानां तथा नित्यं विदुरोऽपि सुखावहः ॥ १४
यदा तु विविधोपायैः संवृतैर्विवृतैरपि ।
नाशक्नोद्विनिहन्तुं तान्दैवभाव्यर्थरक्षितान् ॥ १५
ततः संमन्त्र्य सचिवैर्वृषदुःशासनादिभिः ।
धृतराष्ट्रमनुज्ञाप्य जातुषं गृहमादिशत् ॥ १६
तत्र तान्वासयामास पाण्डवानमितौजसः ।
अदाहयच्च विस्रब्धान्पावकेन पुनस्तदा ॥ १७
विदुरस्यैव वचनात्खनित्री विहिता ततः ।
मोक्षयामास योगेन ते मुक्ताः प्राद्रवन्भयात् ॥ १८
ततो महावने घोरे हिडिम्बं नाम राक्षसम् ।
भीमसेनोऽवधीत्क्रुद्धो भुवि भीमपराक्रमः ॥ १९
अथ संधाय ते वीरा एकचक्रां व्रजंस्तदा ।
ब्रह्मरूपधरा भूत्वा मात्रा सह परंतपाः ॥ २०
तत्र ते ब्राह्मणार्थाय बकं हत्वा महाबलम् ।

C. 1. 2258
B. 1. 61. 29
K. 1. 61. 29

वि°. — b) K2.3 Ñ3 T1 G3 M महाकविः. — c) Ñ2 V1 B D प्रतिकारे.

14 Ś1 missing. K (except K4) T2 om. 14. M (for M3 cf. v. l. 13) transp. 14 and 15. — a) T1 G1.3 मार्गस्थो; M मार्गतो. — G5 om. 14^{cd} and 15. — d) T1 G1.3 वै; G3.4 [ऽ]भूत् (for ऽपि).

15 Ś1 missing. For G5 and M cf. v. l. 13–14. Cf. also 474*. — b) Ñ1 विविधैरपि. — c) Ñ2.3 V1 B (except B3) Da Dn D1.3.4 नाशकद्; D2.5 G3 M6–8 न (M6–8 ना-) शक्तो. K1 Ñ1.3 T2 G6 °नियंतुं; G4 °नियोक्तुं. — d) K3 दैवभावाच्च; B5 °भावान्सु- (m °भावार्थं-); B6 °भावानु-; D5 T2 G (G5 om.) M3.6–8 दै(G2–4 दे)वेनात्यंत- (D5 °त्यर्थे-); T1 °तैरभि-; M5 देवतात्यर्थं-. — After 15, T2 G1.2.4 ins. lines 1–4, 6 and 7 of 476* (cf. v. l. 21). In T2 there follow line 11 of 476* and a repetition of st. 14 (with v. l.); in G2, line 11 of 476*, a repetition of line 2 of 474* (cf. v. l. 12) and of st. 14 (with v. l.); and finally, in G4, line 2 of 474*, a repetition of st. 14 (with v. l.) and line 11 of 476*.

16 Ś1 missing. D3 T2 G4 om. 16. — ab) K3 ततः स सचिवैः सर्वैः. K3 D1.2.4.5 कर्णदुःशा°. S (T2 G4 om.) ततो दुर्योधनः क्षुद्रः कर्णश्च सहसौबलः = (var.) 8^{ab}. — d) K3.4 °माविशत्. S (T2 G4 om.) °षं चक्रुरालयं.

☞ Stanzas 17–21 of the text are based on the shorter version as preserved in S; for the text of the longer version (476*) found in N (which contains some repetition and shows other signs of inflation and recasting), cf. v. l. 21.

17 Cf. v. l. 21. — d) T2 पुनः सदा; G4.5 पुरस्तदा.

18 Cf. v. l. 21. — b) G3 खनिको. T1 प्रहृतः; T2 G1–3 प्रहितः; G4.5 °तः; M5.6.8 °तात्. G (except G4.5) तदा. — d) G3 वनं (for भयात्). — After 18, G1 ins. line 11 of 476*. S (except G1) ins. after 19: Dn D3.4, after line 15 of 476*:

475* प्राप्ता हिडिम्बी भीमेन यत्र जातो घटोत्कचः ।
[Dn1 हिडंबी; Dn2 हिडिंबा.]

20 Cf. v. l. 21. — b) M (except M5) गतास्तदा.

21 d) G3 तदा; M3 प्रति (for ततः).

☞ For 17–21 (both incl.) N (Ś1 missing), which contains the longer version, subst.:

476*

सुतप्रियैषी ताम्राजा पाण्डवानम्बिकासुतः ।
(17^{ab}) ततो विवासयामास राज्यभोगबुभुक्षया ।
ते प्रातिष्ठन्त सहिता नगरान्नागसाह्वयात् ।
प्रस्थाने चाभवन्मन्त्री क्षत्ता तेषां महात्मनाम् ।
येन मुक्ता जतुगृहान्निशीथे प्राद्रवन्वनम् । [5]
ततः संप्राप्य कौन्तेया नगरं वारणावतम् ।
न्यवसन्त महात्मानो मात्रा सह परंतपाः ।
धृतराष्ट्रेण चाज्ञप्ता उषिता जातुषे गृहे ।
पुरोचनाद्रक्षमाणाः संवत्सरमतन्द्रिताः ।
(18^{ab}) सुरुङ्गां कारयित्वा ते विदुरेण प्रचोदिताः । [10]
आदीप्य जातुषं वेश्म दग्ध्वा चैव पुरोचनम् ।
(18^{cd}) प्राद्रवन्भयसंविग्ना मात्रा सह परंतपाः ।
(19^{ab}) ददृशुर्दारुणं रक्षो हिडिम्बं वननिर्झरे ।
हत्वा च तं राक्षसेन्द्रं भीताः समनुबोधनात् ।
निशि संप्राद्रवन्पार्था धार्तराष्ट्रभयार्दिताः । [15]
(20^{ab}) एकचक्रां ततो गत्वा पाण्डवाः संशितव्रताः ।
(20^{cd}) वेदाध्ययनसंपन्नास्तेऽभवन्ब्रह्मचारिणः ।
ते तत्र प्रयताः कालं कंचिदूषुर्नरर्षभाः ।
मात्रा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ।
तत्राससाद क्षुधितं पुरुषादं वृकोदरः । [20]
(21^{ab}) भीमसेनो महाबाहुर्बकं नाम महाबलम् ।
तं चापि पुरुषव्याघ्रो बाहुवीर्येण पाण्डवः ।
निहत्य तरसा वीरो नागरान्पर्यसान्त्वयत् ।
ततस्ते शुश्रुवुः कृष्णां पञ्चालेषु स्वयंवराम् ।
श्रुत्वा चैवाभ्यगच्छन्त गत्वा चैवालभन्त ताम् । [25]

[Lines 1–4, 6, 7 and 11 have been interpolated at different places in T2 G1.2.4; their variants are

C. 1. 2260
B. 1. 61. 31
K. 1. 61. 32

ब्राह्मणैः सहिता जग्मुः पाञ्चालानां पुरं ततः ॥ २१
ते तत्र द्रौपदीं लब्ध्वा परिसंवत्सरोषिताः ।
विदिता हास्तिनपुरं प्रत्याजग्मुररिंदमाः ॥ २२
त उक्ता धृतराष्ट्रेण राज्ञा शान्तनवेन च ।
भ्रातृभिर्विग्रहस्तात कथं वो न भवेदिति ।
अस्माभिः खाण्डवप्रस्थे युष्मद्वासोऽनुचिन्तितः ॥२३
तस्माज्जनपदोपेतं सुविभक्तमहापथम् ।
वासाय खाण्डवप्रस्थं व्रजध्वं गतमन्यवः ॥ २४
तयोस्ते वचनाज्जग्मुः सह सर्वैः सुहृज्जनैः ।
नगरं खाण्डवप्रस्थं रत्नान्यादाय सर्वशः ॥ २५
तत्र ते न्यवसन्राजन्संवत्सरगणान्बहून् ।
वशे शस्त्रप्रतापेन कुर्वन्तोऽन्यान्महीक्षितः ॥ २६
एवं धर्मप्रधानास्ते सत्यव्रतपरायणाः ।
अप्रमत्तोत्थिताः क्षान्ताः प्रतपन्तोऽहितांस्तदा ॥२७
अजयद्भीमसेनस्तु दिशं प्राचीं महाबलः ।
उदीचीमर्जुनो वीरः प्रतीचीं नकुलस्तथा ॥ २८
दक्षिणां सहदेवस्तु विजिग्ये परवीरहा ।
एवं चक्रुरिमां सर्वे वशे कृत्स्नां वसुंधराम् ॥ २९
पञ्चभिः सूर्यसंकाशैः सूर्येण च विराजता ।
षट्सूर्येवाबभौ पृथ्वी पाण्डवैः सत्यविक्रमैः ॥ ३०
ततो निमित्ते कस्मिंश्चिद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
वनं प्रस्थापयामास भ्रातरं वै धनंजयम् ॥ ३१

---

also given below. — (L. 1) T2 G1 °प्रियोथ तान्दृष्ट्वा; G2 सुप्रीतयोपि तान्दृष्ट्वा; G4 °प्रियोचितं दृष्ट्वा. — (L. 2) K (except K1) B6 D1–3 G4 °बुभुत्सया. — (L. 3) T2 G1.2.4 transp. lines 3 and 4. K Ñ3 T2 G4 transp. सहिता and नगरात्. V1 D2.3 सहसा (for सहिता). — (L. 4) K Ñ1.3 T2 G4 मित्रं (for मन्त्री). — (L. 5) K (except K1) प्राविशन्वनं. — (L. 6) K (except K1) ते सर्वे (for कौन्तेया). — With line 7 cf. line 12, and v. l. line 15. — K1 om. lines 8–10. — (L. 8) K (K1 om.) हर्षिता (for उषि°). — (L. 10) Ñ3 B6 D (except D5) तु (for ते). — (L. 11) K T2 G1.2.4 तत्र (for चैव). — (L. 12) K0.2.3 om. line 12 (cf. v. l. line 15). — (L. 13) K (except K1) वनगोचरं; D3.5 °गह्वरे. — (L. 14) For this line D3 subst. 19^{cd}. Dn D3 समवबो°; D2 समनुबुध्य तान्. K0.2.3 D5 भीम: समनुबोध्य तान्. — (L. 15) K Ñ1.3 °र्थौ मात्रा सह परंतपा: (cf. line 12). — After line 15, Dn D3.4 ins. 475*. — (L. 17) K Ñ3 om. ते. — (L. 18) B1 Dn D1 नियता:. — (L. 23) K Ñ1 D3 भीमो (for वीरो). K Ñ2 V1 पर्यहर्षयत्.]

22 Ś1 missing. G1 om. 22. — ^{a}) S (G1 om.) transp. ते and तत्र. — ^{b}) Ñ3 प्रतिसं°; S (G1 om.) बहून्मासान्सुखोषिता:. — ^{c}) S (G1 om.) सहिता. T1 G4–6 M हस्ति°. — ^{d}) K0.2 G5 °जग्मुरनिंदिता:.

23 Ś1 missing. — ^{a}) K D2.3 तत्रोक्ता (K1 त तक्ता sic); Ñ2.3 Da1 D1 ते वक्ता; S उक्तास्ते. — ^{c}) G2.4.5 भ्रातृणां वि°. B Da1 D4 ताता:. — After 23^{cd}, G5 reads 24^{cd}. M om. 23^{ef}. G4 reads 23^{ef} after 24. — ^{f}) Ñ3 °सोभिरोचित:; D2 °सोत्र चिं°; D3.5 T G °सो चि(T2 *sup. lin.* पि)चिं°.

24 Ś1 missing. — ^{a}) S पुरं ज(G2.4–6 जा)न°. — ^{b}) T G1.2.6 °भक्तं. — K3 (hapl.) om. 24^{d}–25^{c}. G5 reads 24^{cd} after 23^{cd}. — ^{d}) K0.2.4 गच्छध्वं. Ñ2 V1 B D °मत्सरा:. — After 24, G4 reads 23^{ef}.

25 Ś1 missing. K2 om. 25; K3 om. 25^{abc}. — ^{b}) K0.4 °वैः सहोदरैः. — ^{d}) T G M5 रत्नं; M3.6–8 राज्यं. D3 S भागश:. — After 25, M3 reads 13 and 15.

26 Ś1 missing. — ^{a}) Ñ3 transp. तत्र and ते. S (except G1) पांडवा: (for तत्र ते). D (except Da D2.5) पार्था: (for राजन्). — ^{b}) K1 परिसंवत्सरान्बहून्. — ^{c}) D3 वश्यांश्चास्त्र°. T °प्रभावेन; G3 °प्रपातेन. — ^{d}) Ñ2 V1 B D महीभृत:.

27 Ś1 missing. — ^{c}) K3 Ñ1.2 D1.3 T G (except G3) °मत्ता: स्थिता:. D3 क्षत्रा:; T2 कांता:; G6 क्षत्रे. — ^{d}) Ñ1.3 V1 D M बहून्; T2 G3 तथा; G1.2 तत: (for तदा).

28 Ś1 missing. — ^{b}) Ñ2 V1 B D (except D4) महायशा:.

29 Ś1 missing. — ^{cd}) K0 परिचक्रु°, and °शे सर्वां.

30 Ś1 missing. — ^{b}) K0.4 शौर्येण. T G वसुंधरा; M जगत्तथा (M3 °दा). — ^{c}) K1 °र्येवर्बभौ; Ñ1.2 V1 B D °र्येवाभवत्; Ñ3 °र्येव बभौ. T1 षट्सूर्येणैव बभ्राज; T2 G °र्येव च बभ्राज (T2 G5.6 °जे); M °र्येमिव बभ्राजे (M3.5 °ज).

31 Ś1 missing. — After 31^{ab}, K0 ins.:

477* स वै संवत्सरान्पञ्च द्वे चैव तु वने वसन् ।

स वै संवत्सरं पूर्णं मासं चैकं वनेऽवसत् ।
ततोऽगच्छद्धृषीकेशं द्वारवत्यां कदाचन ॥ ३२
लब्धवांस्तत्र बीभत्सुर्भार्यां राजीवलोचनाम् ।
अनुजां वासुदेवस्य सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ॥ ३३
सा शचीव महेन्द्रेण श्रीः कृष्णेनेव संगता ।
सुभद्रा युयुजे प्रीता पाण्डवेनार्जुनेन ह ॥ ३४
अतर्पयच्च कौन्तेयः खाण्डवे हव्यवाहनम् ।
बीभत्सुर्वासुदेवेन सहितो नृपसत्तम ॥ ३५
नातिभारो हि पार्थस्य केशवेनाभवत्सह ।
व्यवसायसहायस्य विष्णोः शत्रुवधेष्विव ॥ ३६
पार्थायाग्निर्ददौ चापि गाण्डीवं धनुरुत्तमम् ।
इषुधी चाक्षयैर्बाणै रथं च कपिलक्षणम् ॥ ३७
मोक्षयामास बीभत्सुर्मयं तत्र महासुरम् ।
स चकार सभां दिव्यां सर्वरत्नसमाचिताम् ॥ ३८
तस्यां दुर्योधनो मन्दो लोभं चक्रे सुदुर्मतिः ।
ततोऽक्षैर्वञ्चयित्वा च सौबलेन युधिष्ठिरम् ॥ ३९
वनं प्रस्थापयामास सप्त वर्षाणि पञ्च च ।
अज्ञातमेकं राष्ट्रे च तथा वर्षं त्रयोदशम् ॥ ४०
ततश्चतुर्दशे वर्षे याचमानाः स्वकं वसु ।
नालभन्त महाराज ततो युद्धमवर्तत ॥ ४१
ततस्ते सर्वमुत्साद्य हत्वा दुर्योधनं नृपम् ।
राज्यं विद्रुतभूयिष्ठं प्रत्यपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ४२

C. 1. 2282
B. 1. 61. 53
K. 1. 61. 55

(cf. 32^{ab}). — ^{c}) D_5 वीरं (for वनं). — After 31^{c}, N ins.:

478* तेजस्वी सत्यविक्रमः ।
प्राणेभ्योऽपि प्रियतरं,

reads सव्यसाचिनं for धनंजयम्, and after 31 ins.:

479* अर्जुनं पुरुषव्याघ्रं स्थिरात्मानं गुणैर्युतम् ।

S ins. after 31 : $D_{3.4}$, after 479*:

480* धैर्योद्धर्माच्च सत्याच्च विजयाच्चाधिकं प्रियम् ।
अर्जुनो भ्रातरं ज्येष्ठं नात्यवर्तत जातुचित् ।

32 $Ś_1$ missing. — ^{a}) K_1 एवं संव°. — ^{b}) T $G_{2.6}$ M चैव. $K_{0.3.4}$ Ñ V_1 B_4 Dn_3 $D_{1.4}$ T G (except G_1) वसन्. — After 32^{ab}, D_{2-5} S ins.:

481* तीर्थयात्रां च कृतवान्नागकन्यामवाप्य च ।
अथ पाण्ड्यस्य तनयां लब्ध्वा ताभ्यां सहोषितः ।

[(L. 2) D_5 लब्धामल्पप्रसादितः; M_3 अवाप्य च धनंजयः. $G_{2.4-6}$ M_5 om. अथ, and ins. तत्र after लब्ध्वा.] — ^{d}) D_3 द्वारकायां.

33 $Ś_1$ missing. — ^{a}) S तत्र लेभे च बी°. — ^{c}) $G_{1.3}$ भगिनीं (for अनु°).

34 $Ś_1$ missing. — ^{b}) V_1 D_5 कृष्णेन च संग(D_5 °यु)ता. — ^{c}) K (except K_1) °द्रा मुमुदे. $Ñ_{2.3}$ V_1 B D (except Da) प्रीत्या. — ^{d}) K_4 T G (except $G_{4.5}$) M_3 च (for ह). $Ñ_1$ °वेन यशस्विनी.

35 $Ś_1$ missing. — ^{ab}) K जातवेदसं (for हव्य°). S तत्र (T_1 G_{1-3} $M_{3.5}$ ततः) संतर्पयामास कौंतेयो ह°. — ^{d}) $Ñ_2$ भूपसत्तम; S खां(M_5 पां)डवे वने.

36 $Ś_1$ missing. M om. 36^{ab}. — ^{a}) $Ñ_3$ °रोस्ति; V_1 °रोस्य; T $G_{1.2.6}$ °रोथ. — ^{b}) Ñ V_1 B D °वेन सहाभवत्. — ^{c}) T_1 G_{3-5} °सायं द्वितीयस्य; T_2 °सायो द्वि°; $G_{1.6}$ M °सायद्वि°; G_2 °सायाद्वि°.

37 $Ś_1$ missing. — ^{a}) S तत्र (for चापि). — ^{c}) Da_1 $M_{3.6.7}$ चाक्षयौ.

38 $Ś_1$ missing. — ^{a}) S (except G_3) मोचया°. — ^{b}) $Ñ_3$ Dn $D_{1.3.4}$ यत्र. — ^{d}) Da_1 Dn_2 $D_{1.3.6}$ °समन्वितां; S °विभूषि°.

39 $Ś_1$ missing. — ^{a}) K_2 राजा; D_1 लोभं; S क्षुद्रो (for मन्दो). — ^{b}) D_1 चक्रे दुष्टः सु°. — ^{c}) K_3 S (except $G_{1.3.6}$) वंचयामास. K_2 तं; $Ñ_3$ स; B (except B_4) Da D_5 $G_{1.3.6}$ तु (for च). — M_5 (hapl.) om. 39^{d}–40^{a}.

40 $Ś_1$ missing. — ^{c}) T अज्ञातवासं. T_1 G_{1-3} राष्ट्रेषु; T_2 $G_{2.4}$ राष्ट्रात्तु; G_6 M राष्ट्रे तु. — ^{d}) Ñ V_1 B D ततो; M_5 सदा.

41 $Ś_1$ missing. — ^{a}) S गते त्रयोदशे. K_3 प्राप्ते (for वर्षे).

42 $Ś_1$ missing. — ^{a}) $B_{1.4}$ D (except Da $D_{2.5}$) क्षत्रमु°. M_3 °स्ते सहिताः सर्वे. — ^{b}) S °नं रणे. — ^{c}) $Ñ_2$ B_1 (m as in text).$_{3.6}$ Da Dn $D_{4.5}$ विहत°; $Ñ_3$ °पर्यंतं; B_4m D_1 विहित°; D_3 निहत°; T विक्रम°; G_6 वित्रूय°; Cd as in text. — After 42, D_{3-5} S (except $M_{6.8}$) ins.:

482* इष्ट्वा क्रतूंश्च विविधानश्वमेधादिकान्बहून् ।
धृतराष्ट्रे गते स्वर्गं विदुरे पञ्चतां गते ।
गमयित्वा स्त्रियः स्वर्गं राज्ञाममिततेजसाम् ।
वार्ष्णेये निलयं प्राप्ते कृष्णदारान्प्ररक्ष्य च ।
महाप्रस्थानिकं कृत्वा गताः स्वर्गमनुत्तमम् ।

[(L. 3) $G_{2.4.5}$ °त्वा क्रियां स्वर्ग्यां. — (L. 4) $G_{2.4.5}$

C. 1. 2282
B. 1. 61. 53
K. 1. 61. 58

एवमेतत्पुरावृत्तं तेषामक्लिष्टकर्मणाम् । भेदो राज्यविनाशश्च जयश्च जयतां वर ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

जनमेजय उवाच ।
कथितं वै समासेन त्वया सर्वं द्विजोत्तम ।
महाभारतमाख्यानं कुरूणां चरितं महत् ॥ १
कथां त्वनघ चित्रार्थामिमां कथयति त्वयि ।
विस्तरश्रवणे जातं कौतूहलमतीव मे ॥ २
स भवान्विस्तरेणेमां पुनराख्यातुमर्हति ।
न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ॥ ३
न तत्कारणमल्पं हि धर्मज्ञा यत्र पाण्डवाः ।
अवध्यान्सर्वशो जघ्नुः प्रशस्यन्ते च मानवैः ॥ ४
किमर्थं ते नरव्याघ्राः शक्ताः सन्तो ह्यनागसः ।
प्रयुज्यमानान्संक्लेशान्क्षान्तवन्तो दुरात्मनाम् ॥ ५
कथं नागायुतप्राणो बाहुशाली वृकोदरः ।
परिक्लिश्यन्नपि क्रोधं धृतवान्वै द्विजोत्तम ॥ ६
कथं सा द्रौपदी कृष्णा क्लिश्यमाना दुरात्मभिः ।
शक्ता सती धार्तराष्ट्रान्नादहद्घोरचक्षुषा ॥ ७
कथं व्यतिक्रमन्द्यूते पार्थौ माद्रीसुतौ तथा ।

स्वं धाम याते वार्ष्णेये; M5 कृष्णयो निधनं प्राप्ते.]

43 Ś1 missing. — ^{b})=1. 54. 19^b. — ^{c}) Cf. 1. 54. 24^c. Ñ2 V1 B1.3.6 D (except D5) °विनाशाय.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (G4 सभा°) (for आदि°). — *Sub-parvan:* K2-4 अंशावतरण. — *Adhy. name:* K0.2-4 कथावस्तूपादनं; Ñ V1 B Da Dn1. n2 D1.3.4 कुरु(Ñ3 om. कुरु)पाण्डवचरितसूत्रं (Ñ1.2 V1 D3 om. सूत्रं); M कथासंक्षेपः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 56; K1 98; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T1 52; Ñ1.2 V1 61; Da1 D3 58; Dn3 60; D4 marg. 59; T2 G M 2 (of the संभवपर्व). — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 Dn1. n2 52; Dn3 53. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2256.

56

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 1. 55. 3); the MS. is ignored here.

1 K1 D3.5 S om. उवाच. — ^{b}) K2 त्वया वै द्विजसत्तम.

2 ^{a}) Ñ1 V1 B Da D2.5 इमामनघ; D4 इमां त्व°; T कथां कथय; G3 तथा त्व°; M3 °मनघ; M6-8 पुण्यामनघ. G1.2.4.5 कथामेनां (G1 °तां) विचि°; G6 °थां तेषां विचि°. — ^{b}) Ñ1 V1 B Da D2.4.5 कथां (for इमां). Ñ2 Dn D1.3 कथयस्व तपोधन. — ^{d}) K (except K1) परं कौतूहलं महत् (K3.4 °लं हि मे).

3 G3 reads 3 after 6^{ab}. — ^{a}) G3 M (except M5) भगवन्वि°. — ^{b}) K (except K3) D3.5 G1 M (except M5) °मर्हसि. — ^{c}) B4 D2 G3 सर्वेषां. G2 °प्याम्यहं शृण्वन्. — ^{d}) T2 G4-6 शृण्वश्चाप°; G2 कुरूणां च°.

4 ^{a}) T G1-3 M5 नैतत्का°. V1 B1 D (except D2.4.5) वै (for हि). M3.6-8 अनल्पकारणं ह्यत्र. — ^{c}) K1 Ñ1.3 B1.5 T G M3 सर्वतो.

5 ^{a}) G1.3 M6-8 ते महावीर्याः. — ^{b}) K1 °क्ताः सर्वे; G1.3 शक्नुवंतो; G6 शांताः संतो. T1 G अपि (for हि). — ^{d}) D2.5 S दुरात्मभिः.

6 ^{b}) K (except K1) भीमसेनो महाबलः. After 6^{ab}, G3 reads 3. — T1 M om. 6^{cd}. — ^{cd}) G3 °क्लिष्टोपि चक्रो°—°न्वै वृकोदरः. — T1 M ins. after 6^{ab}: T2 G (except G3), after 6:

483* भ्रातॄणां क्लेशमायातं गतवान्वै परंतपः ।
[M °मायांतं. T G1.6 धृतवान्वै; M3 सोढ°.]

7 ^{d}) Ñ B Da Dn D1 G4 क्रोधचक्षुषा; D3 क्रोधवह्निना. — After 7, G1 ins.:

484* कथं सा द्रौपदी शक्ता धार्तराष्ट्रांश्च नादहत् ।

8 K1.3 Ñ1 om. 8. — ^{a}) K0.2.4 D2.5 विनिर्जितं (K0 D5 °ता) द्यूते; Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.3.4 व्यसनिनं (B4m व्यवसिनं) द्यू°; T1 यातिक्रमद्यू°; T2 °क्रमं द्यू°; G1 °क्रमाद्यू°; G2.6 °क्रमद्यू°; G3 °क्रमो द्यू°; G5 °क्रमे द्यू°; M5 °क्रमद्यू°: G4 M3.6-8. as in text. — ^{b}) G3 पार्थान्; G6 M6-8 पार्थो. K2.4 B6 Dn D1.3 G2.6 तदा. — ^{c}) B1 G4-6 M5 अन्वव°. Ñ2 V1 B3.6 Da D4 T1 M6-8 °व्याघ्रा.

अनुव्रजन्नरव्याघ्रं वक्ष्यमानं दुरात्मभिः ॥ ८
कथं धर्मभृतां श्रेष्ठः सुतो धर्मस्य धर्मवित् ।
अनर्हः परमं क्लेशं सोढवान्स युधिष्ठिरः ॥ ९
कथं च बहुलाः सेनाः पाण्डवः कृष्णसारथिः ।
अस्यन्नेकोऽनयत्सर्वाः पितृलोकं धनंजयः ॥ १०
एतदाचक्ष्व मे सर्वं यथावृत्तं तपोधन ।
यद्यच्च कृतवन्तस्ते तत्र तत्र महारथाः ॥ ११
वैशंपायन उवाच ।
महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ १२
इदं शतसहस्रं हि श्लोकानां पुण्यकर्मणाम् ।
सत्यवत्यात्मजेनेह व्याख्यातममितौजसा ॥ १३
य इदं श्रावयेद्विद्वान्यश्चेदं शृणुयान्नरः ।
ते ब्रह्मणः स्थानमेत्य प्राप्नुयुर्देवतुल्यताम् ॥ १४
इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
श्राव्याणामुत्तमं चेदं पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥ १५
अस्मिन्नर्थश्च धर्मश्च निखिलेनोपदिश्यते ।
इतिहासे महापुण्ये बुद्धिश्च परिनैष्ठिकी ॥ १६
अक्षुद्रान्दानशीलांश्च सत्यशीलाननास्तिकान् ।
कार्ष्णं वेदमिमं विद्वाञ्श्रावयित्वार्थमश्नुते ॥ १७
भ्रूणहत्याकृतं चापि पापं जह्यादसंशयम् ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा पुरुषोऽपि सुदारुणः ॥ १८

C. 1. 2301
B. 1. 62. 19
K. 1. 62. 21

Ko.2.4 D5 अनुव्रजे(D5 °ते)तां राजानं; B4.5 D2.3 अन्वव्रजन्नरव्याघ्रा; Dn D1 अन्वयुस्ते नरव्याघ्रा. — d) K4 corrupt; Ñ2.3 V1 B3.4 Dn बाध्यमाना; B1.5.6 Da D2.4 बा(Da1 व)ध्य°; D1 वाच्यमाना; D3 T G2 वच°; M वंच्यमाना (M5 बाध्यमानान्).

9 b) K2-4 धर्मभृत्; M5 मंत्र°. — d) G3 नु; M6-8 वै (for स).

10 a) S बहुलां (G1 बलवान्) सेनां. — c) G3 तध्यक्षे°. D3 S सर्वान् (G1.3 सेनां).

11 a) Ñ3 °क्ष्व तत्त्वेन. D4 G1 transp. मे and सर्वं. — b) G1.3 °पं द्विजोत्तम. — After 11, K1 ins. the figure 69 (? misplaced adhy. no.).

12 =(var.) 1. 1. 23; 55. 2. — K1 Dn2 D5 S om. उवाच. — After वैशं° उ°, N ins.:

485* क्षणं कुरु महाराज विपुलोऽयमनुक्रमः ।
पुण्याख्यानस्य वक्तव्यः कृष्णद्वैपायनेरितः ।

— Ñ1 om. 12; D2 om. 12^{ab}. — a) Ñ3 G6 °लोकस्य; D4 °लोकानां.

13 ab)=(var.) line 1 of 27*. Cf. 486*. — a) G1.2 °स्राणां; G3-5 °स्राणि. M8 चतुर्विंशतिसाहस्रं. — b) K Dn1.n2 °कर्मणा. — S subst. for 13^{cd}: D3.4 ins. after 13:

486* उपाख्यानैः सह ज्ञेयं श्राव्यं भारतमुत्तमम् ।
संक्षेपेण तु वक्ष्यामि सर्वमेतन्नराधिप ।
अध्यायानां सहस्रे द्वे पर्वणां शतमेव च ।
श्लोकानां तु सहस्राणि नवतिश्च दशैव च ।
ततोऽष्टादशभिः पर्वैः संगृहीतं महर्षिणा ।

[(L. 1)=Line 2 of 27* (cf. v. l. 1. 1. 60).—(L. 3) M3.5 सहस्रं च. — (L. 4) T G3.4 M3.5 नवतिर्दश ए(T1 चै)व च. — (L. 5) T मनीषिणा; G1.6 महात्मना.]

— c) K1 °वत्याः सुतेने°.

14 a) K °दं कीर्तये°. — b) K3 य इदं; T1 यश्चैतत्. K1 Ñ V1 B D (except D2.3) ये चेदं (K1 °यं) शृणुयुर्न(K1 °यन्न)राः; M5 नित्यं श्रद्धासमन्वितः. — c) D3 T G4.5 M5 स (for ते). K (except K1) ब्रह्मणः स्थानमभ्येत्य; B4 ते ब्रह्मस्थानमासाद्य; G1-3.6 M (except M5) स (G2 M6-8 सं-) प्राप्य ब्रह्मणः स्थानं. — d) K D2.3 T G4.5 M5 प्राप्नुयाद्देव- (K1 °यंत्येव); G1-3 देवैर्गच्छ(G1 °च्छं)ति; G6 देवैर्याति च; M3.6-8 देवैर्व्रजति.

15 a) T1 G1.3.6 °दैः सहितं. — b) T G1.6 M °त्रं चोत्तमं मतं (G1.6 महत्); G2 °त्रं चोत्तमोत्तमं; G3 भारताख्यानमादितः. — K1 reads 25–26 after 15^{ab}; and 15^{cd} after 21. — c) A few MSS. श्रव्याणा°. G1.6 श्राव्यं (for चेदं). G3 संपूक्तमुत्तमं श्राव्यं. — d) Ñ1 G1.3 °संमतं; T1 °सत्कृ°; G2.4-6 M5 °संस्कृ°.

16 a) Ko.1.4 Ñ3 °स्मिन्नर्थश्च; K3 °स्मिस्त्वर्थश्च. Ko.2 V1 B6 D (except D2.5) G2 कामश्च. — b) K1 Ñ V1 B Da Dn D4.5 °देक्ष्यते; K3 °लक्ष्य°; D1 °लिप्य°; D3 °पद्य°. K2 धर्मोपि निखिलः स्थितः. — d) K3 B1 Cd पर°; Ñ1 °निष्ठिता; S परमार्पिता. V1 बुद्धिः परमनै°.

17 a) G4 धर्म° (for दान°). G3 गुरुशिष्यादिशी°. — b) S (except T1 G1.3.6) सत्यवादिन°. — c) Ñ2 कार्त्स्न्येन (hypermetric!); D2 T2 G3.6 कार्त्स्नं. G1 वेदविदे; G2 °विदं. — d) Ko.2.4 श्रावयन्नर्थं°; G (except G1.3) ज्ञापयि°. — 17^{cd}–18^{ab}=(var.) 1. 1. 205.

18 ab)=(var.) 1. 1. 205^{cd}. Ñ3 °हत्यान्वितं. Ko D3 पापं (for चापि). Ko अपि; B4 शापं (for पापं). Ñ2 B1 दह्याद्. T G2.5 M3.5 °ह्याच्च संशयः. D3 जह्यादत्र न

C. 1. 2302
B. 1. 62. 20
K. 1. 62. 22

जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।
महीं विजयते सर्वां शत्रूंश्चापि पराजयेत् ॥ १९
इदं पुंसवनं श्रेष्ठमिदं स्वस्त्ययनं महत् ।
महिषीयुवराजाभ्यां श्रोतव्यं बहुशस्तथा ॥ २०
अर्थशास्त्रमिदं पुण्यं धर्मशास्त्रमिदं परम् ।
मोक्षशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ॥ २१
संप्रत्याचक्षते चैव आख्यास्यन्ति तथापरे ।
पुत्राः शुश्रूषवः सन्ति प्रेष्याश्च प्रियकारिणः ॥ २२
शरीरेण कृतं पापं वाचा च मनसैव च ।
सर्वं तत्त्यजति क्षिप्रमिदं शृण्वन्नरः सदा ॥ २३
भारतानां महज्जन्म शृण्वतामनसूयताम् ।
नास्ति व्याधिभयं तेषां परलोकभयं कुतः ॥ २४
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं पुण्यं तथैव च ।
कृष्णद्वैपायनेनेदं कृतं पुण्यचिकीर्षुणा ॥ २५
कीर्तिं प्रथयता लोके पाण्डवानां महात्मनाम् ।
अन्येषां क्षत्रियाणां च भूरिद्रविणतेजसाम् ॥ २६

संशयः (for पापं ज°). G1.3.6 M6–8 मुच्यते भ्रूणहत्याया (M6–8 कृत्वा तु भ्रूणहत्यां वा) यच्चान्यद्वृजिनं भवेत्. — After 18, K3 Ñ2.3 V1 B D ins.:

487* मुच्यते सर्वपापेभ्यो राहुणा चन्द्रमा यथा ।
[K3 D5 राहोर्वै; Ñ2 B3 राहुतः. Ñ3 राहुचन्द्रमसा यथा.]

K0.2.4 ins. after 18: D5, after 487*:

488* तत्क्षणाज्जायते दान्तः शश्वच्छान्तिं नियच्छति ।
[K0 D5 °ते पूतः.]

19 ^{b}) G1.3 M (except M5) विजयार्थिना. — ^{c}) K Ñ1.2 V1 T1 M3.5 ह्या(K3 M3.5 चा-; T1 आ)शु जयेत् (K1 च यत्); Ñ3 चापि जयेत्. K (except K1) Ñ V1 कृत्स्नां; B D राजा; G1 M6–8 क्षिप्रं (for सर्वां). — ^{d}) G1 शत्रुं चाप्यधितिष्ठति; M (except M5) °श्चाप्यतितिष्ठति. — After 19, D6 ins.:

489* प्रसूते गर्भिणी पुत्रं कन्या सत्पतिमश्नुते ।

20 ^{ab}) D2 पुण्यमिदं (for पुंस°). T G (except G1.3) M5 transp. पुंस° and स्वस्त्य°. G1.3 M (except M5) चैव तथा (for श्रेष्ठमिदं). T1 व्रतं (for महत्). — ^{c}) B1 G6 M6–8 महर्षि°; Cd as in text. — ^{d}) G1–3 M (except M5) स्यात् (G1–3 च) पुनः पुनः. — After 20, K4 Ñ2.3 V1 B D ins.:

490* वीरं जनयते पुत्रं कन्यां वा राज्यभागिनीम् ।

21 =(var.) 186*. — ^{ab}) K (except K1) Ñ2 V1 B D transp. अर्थ° and धर्म°. G3.6 महत् (for परम्). G1 अर्थशास्त्रं धर्मशास्त्रं सर्वशास्त्रमिदं जगत्. — ^{c}) Dn1.n3 पुण्यं (for प्रोक्तं). — ^{d}) S °मिततेजसा. — After 21, K1 reads 15^{cd}; D3 S read 33.

22 With 22^{ab} cf. 1. 1. 24. — ^{a}) K (except K2) Ñ V1 Dn D1.3–5 चेदं; B D2 केचित्; D3 चैके. — ^{b}) K1 Ñ V1 D (except D2) तथाख्यास्यं(Dn D1.3.4 श्रोष्यं)ति चापरे; S कथयिष्यंति चा°. — ^{c}) G3 पुत्रार्थिनोर्थकामाश्च. — ^{d}) K (except K1) B1 Da D2 शिष्याश्च. T G1.3.6 M प्रियवादिनः. G2.4.5 संति प्रेष्याश्च वादिनः. — In S (which om. 24^{cd}), 22–26 occur in the foll. sequence: 22, 24^{ab}, 25^{ab}, 23, 25^{cd}, 26.

23 For S cf. v. l. 22. — ^{b}) K0.2 °चा यन्मन°; K3.4 वाचया मन°. K1 D1 मनसापि. — ^{c}) Ñ V1 B D सं(Da Dn1.n3 स)त्यज°; S त्यजति वै. — ^{d}) K2.4 इमं (for इदं). T1 G1 श्रुत्वा (for शृण्वन्). Ñ1.2 V1 B D य इदं शृणुयान्नरः (cf. 14^{b}).

24 Ñ1 om. 24. — For S cf. v. l. 22. — ^{a}) K4 Ñ1.2 V1 B D (except Da1 D1.5) T1 भर°. K2 G3 महाजन्म. — ^{b}) Ñ3 पुराणम°. T1 G3 M शृण्वतो ह्यनसूयतः (M5 °कः); T2 G1.2.4–6 शृण्वतो ह्य(G1 -श्च)नसूयवः; Cd as in text. — ^{cd}) S om. 24^{cd}. K0.3.4 transp. नास्ति व्याधि° and पर°. K2 परलोकभयं तेषां नास्ति व्याधिकृतं भयं.

25 K1 reads 25–26 after 15^{ab}. — For S cf. v. l. 22. — ^{a}) M5 सत्यं (for धन्यं). — ^{b}) Ñ V1 B D transp. स्वर्ग्यं and पुण्यं. M6–8 तथा स्वस्त्ययनं महत्. — ^{cd}) K repeats the line after 27 (with v. l.). D4 °चिकीर्षया; S (G3 *sup. lin.*) धर्म°.

26 For K1 cf. v. l. 25; for K, v. l. 27; for S, v. l. 22. — ^{a}) Da2 प्रार्थयता; T1 प्रयच्छ°. — ^{b}) K1 Ñ1 T G (except G1.3) M3.5 °नां यशस्विनां. — K ins. after the repetition of 26^{ab} (K3, after that of 26^{cd}): Ñ2.3 V1 B (except B6) D, after 26:

491* सर्वविद्यावदातानां लोके प्रथितकर्मणाम् ।

K ins. after 26: Ñ2.3 V1 B (except B6) D ins. after 26^{ab} (Dn D1, after 491*):

492* य इदं मानवो लोके पुण्यार्थे ब्राह्मणाञ्शुचीन् ।
श्रावयेत महापुण्यं तस्य धर्मः सनातनः ।
कुरूणां प्रथितं वंशं कीर्तयन्सततं शुचिः ।

After the above, K3 repeats 26^{cd} (which is followed by 491*); while Dn D1.4 ins.:

493* वंशमाप्नोति विपुलं लोके पूज्यतमो भवेत् ।

N ins. after 492* (K3, after 491*; Dn D1.4, after

यथा समुद्रो भगवान्यथा च हिमवान्गिरिः ।
ख्यातावुभौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ॥ २७
य इदं श्रावयेद्विद्वान्ब्राह्मणानिह पर्वसु ।
धूतपाप्मा जितस्वर्गो ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ २८
यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।
अक्षय्यं तस्य तच्छ्राद्धमुपतिष्ठेत्पितॄनपि ॥ २९
अह्ना यदेनश्चाज्ञानात्प्रकरोति नरश्चरन् ।
तन्महाभारताख्यानं श्रुत्वैव प्रविलीयते ॥ ३०
भारतानां महज्जन्म महाभारतमुच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३१
त्रिभिर्वर्षैः सदोत्थायी कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
महाभारतमाख्यानं कृतवानिदमुत्तमम् ॥ ३२

C. 1. 2333
B. 1. 62. 52
K. 1. 62. 55

493*): T2 G2.4–6, after 26:

494* योऽधीते भारतं पुण्यं ब्राह्मणो नियतव्रतः ।
चतुरो वार्षिकान्मासान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
विज्ञेयः स च वेदानां पारगो भारतं पठन् ।
देवा ब्रह्मर्षयो यत्र पुण्या राजर्षयस्तथा ।
कीर्त्यन्ते धूतपाप्मानः कीर्त्यते केशवस्तथा ।

With lines 4–5 of. 1. 1. 192. — N cont.:

495* भगवांश्चापि देवेशो यत्र देवी च कीर्त्यते ।
अनेकजननो यत्र कार्त्तिकेयस्य संभवः ।
ब्राह्मणानां गवां चैव माहात्म्यं यत्र कीर्त्यते ।
सर्वश्रुतिसमूहोऽयं श्रोतव्यो धर्मबुद्धिभिः ।

After the above, K1 reads 31.

☞ The rest of this adhy., as preserved in the different versions, is in a chaotic condition, containing much repetition and showing obvious signs of interpolation and recasting. The constituted text is frankly eclectic, representing as it does the irreducible minimum, comprising only stanzas authenticated by both recensions and following in general the sequence of K. The divergent (and evidently amplified) version of D3 S has been relegated to App. I (No. 32), where also its points of contact with N are shown.

27 Occurs in Ñ V1 B D in the course of a passage ins. after 31 (App. I, No. 33); and in S, that of a passage subst. for 29–33 (ibid., No. 32). — a) K (except K1) सुमहान्; G [ऽ]तिमहान्; M8 हि महान्. — b) K1 स (for च). B6 D (except D2.4.5) यथा मेरुर्महा°. — c) Ñ V1 B D (D5 om.) transp. ख्यातौ and उभौ. K1 ख्यातौ रत्नाकरावेतौ; S ख्यातौ (T1 G1 °तो) रत्नाकरौ (T1 G1 °करस्) तद्वत्. — d) S महाभा°. K3 *sup. lin.* °मुत्तमं. — K repeats after 27 (K1, after 494*): 25cd (v. l. °दं नियतं सत्यवादिना), and 26ab (v. l. °र्ति विस्तरता); then follows 491* (in K3 it is a repetition; cf. v. l. 26).

28 a) D3 transp. यः and इदं. S यश्चेदं पठते वि°. — b) K1 S सदा पर्वसु (K1 °णि) पर्वसु (K1 °णि). — c) K1 गत°; G2–5 पूत°. B5 जितः सुद्धो (sic). — d) K3.4 -भूयाय गच्छति; Ñ1.2 V1 B4 Dn D5 गच्छति शाश्वतं; Ñ3 B1.3.5.6 Da गच्छेत्स (Ñ3 °द्-) शाश्वतं; D1 corrupt; D2 गच्छेत्सनातनं.

☞ For 29–32, D3 S subst. a lengthy passage of about 40 lines, given in App. I (No. 32), which includes, in slightly altered form but in the same relative sequence, all the remaining lines of the text. D4 includes some stray stanzas of the Southern passage, inserted at various points of its own text.

29 =(var.) 1. 1. 203. — M5 om. 29. — a) S (M5 om.) पित्र्ये (for श्राद्धे). Ñ V1 B D श्रावयेद्ब्राह्मणाञ्श्राद्धे. — b) Ñ V1 Dn3 D1.4 यश्चेमं; B1.3.6 यश्चात; B1 m Da Dn1.n2 यश्चेदं; B5 यश्चात्र; D2 यश्चैतत्; D3 यस्त्विदं; D5 यस्तात (for ब्राह्मणान्). B4 यश्च श्रद्धासमन्वितः. — c) Some MSS. अक्षयं. T G M3 अन्नपानं च; M6–8 स्वर्गगामीयं. — d) K3 इह (for अपि). Ñ V1 B D उपावर्तेत्पितॄनिह (D5 पितुस्तस्योपतिष्ठते); S (M5 om.) पितॄंस्तस्योपतिष्ठति.

30 S expands 30 into two stanzas, which are included in a long passage given in App. I (No. 32); while B1 D (except D3) expand 30ab into the following two lines:

496* अह्ना यदेनः क्रियते इन्द्रियैर्मनसापि वा ।
ज्ञानादज्ञानतो वापि प्रकरोति नरश्च यत् ।

[D5 om. line 1; B1 Da om. line 2. D4 repeats line 1, reading राऽत्रा for अह्ना.]
— d) K3 प्रतिमुच्यते.

31 K1 reads 31 after 495*. — b) K (except K3) इत्युत (for उच्यते). — After 31, N ins. a passage of about 20 lines given in App. I (No. 33).

C. 1. 2333 B. 1. 62. 53 K. 1. 62. 26 धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ । यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

वैशंपायन उवाच ।
राजोपरिचरो नाम धर्मनित्यो महीपतिः ।
बभूव मृगयां गन्तुं स कदाचिद्धृतव्रतः ॥ १
स चेदिविषयं रम्यं वसुः पौरवनन्दनः ।
इन्द्रोपदेशाज्जग्राह ग्रहणीयं महीपतिः ॥ २
तमाश्रमे न्यस्तशस्त्रं निवसन्तं तपोरतिम् ।
देवः साक्षात्स्वयं वज्री समुपायान्महीपतिम् ॥ ३
इन्द्रत्वमर्हो राजायं तपसेत्यनुचिन्त्य वै ।
तं सान्त्वेन नृपं साक्षात्तपसः संन्यवर्तयत् ॥ ४
इन्द्र उवाच ।
न संकीर्येत धर्मोऽयं पृथिव्यां पृथिवीपते ।
तं पाहि धर्मो हि धृतः कृत्स्नं धारयते जगत् ॥ ५

32 ^{ab}) S °वर्षैर्महाभागः, and °यनोऽब्रवीत्. — ^{cd}) S नित्योत्थितः सदायोगी महाभारतमादितः.

33 D_3 S read 33 after 21. — ^{d}) D_3 न कुत्रचित्. — After 33, K_4 ins. a passage of six lines given in App. I (No. 34), while D_3 S ins.:

497* इदं हि ब्राह्मणैर्लोके आख्यातं ब्राह्मणेष्विह ।

Colophon. — *Major parvan:* T_2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K_0 अंशावतार; T_1 संभव. — *Adhy. name:* K_0 महाभारतप्रसंख्यानं; K_1 (after adhy. no.) जयो नामेतिहासः; $K_{2.3}$ $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 ($\tilde{N}_{1.2}$ V_1 with prefixed महा-) B_6 Dn D_5 भारतप्रशंसा (K_3 °साख्यानं); K_4 D_1 प्रशंसा; T_2 $G_{1.4}$ भारतप्रश्नः; M_5 भारतप्रसङ्गं; M_{6-8} जनमेजयप्रश्नः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_0 57; K_3 (*sup. lin. sec. m.*) T_1 53; $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 62; Da_1 D_3 59; Dn_3 61; D_4 60; T_2 G M 3 (of the संभवपर्व). — *S'loka no.:* Da_1 Dn 51. — *Aggregate s'loka no.:* Dn_2 2307.

☞ In D_3 S this adhy. is followed by the prose adhy. (90) setting forth the genealogy of the Pauravas, commonly known as पूरुवंशानुकीर्तन.

57

1 This adhy. is missing in $Ś_1$ (cf. v. l. 1. 55. 3); the MS. is ignored here. — K_1 Dn_1 D_3 S om. उवाच. — ^{b}) B_4 (m as in text) $D_{2.5}$ °निष्ठो. B_3m $D_{3.4}$ महामतिः (cf. v. l. 2^{d}); Cd as in text. — ^{c}) S मृगयाशीलः. — ^{d}) Ñ V_1 D (except D_3) सदा किल (for स कदाचित्). S शश्वत्स्वाध्यायवान् शुचिः (T G_4 M_5 विभुः).

2 ^{b}) K वसुश्चेदिपतिर्नृपः. — K_0 om. 2^{c}–3^{b}. — ^{d}) K_2 $\tilde{N}_2$ V_1 $B_{1.3}$ (both m as in text).$_{5.6}$ D (except $D_{4.5}$) रमणीयं (B_6m सिद्धोपायं); S स्पृह°; Cd as in text. K_2 Da D_3 महामतिः (cf. v. l. 1^{b}).

3 K_0 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). — ^{a}) $G_{1.2}$ त्यक्तशस्त्रं. — ^{b}) K_1 $\tilde{N}_3$ V_1 °धनं; K_2 (*sup. lin.* धनं).$_{3.4}$ D_5 °रतं; $\tilde{N}_2$ B Da Dn D_{1-4} G_1 °निधिं. — ^{cd}) Ñ V_1 B D देवाः शक्रपुरोगा वै राजानमुपतस्थिरे; S देवराड् वज्र(G_3 भद्र)सहित उपतस्थे मरुद्गणैः.

4 ^{ab}) K_2m इन्द्रस्तमाह राजानं. S इन्द्रोऽह($M_{3.6-8}$ °य)मिति धैर्येण तपसा चे($G_{2.3}$ अ)त्यमन्यत. — After 4^{ab}, G_6 ins.:

498* त्वं नो गतिर्महाराजन्निति वज्र्यवदन्मुहुः ।

— ^{c}) $\tilde{N}_3$ तं सान्त्व्य नृपतिं; Da_1 तस्मात्त्वेनं नृ°; S तं वै देवपतिः. K सांत्वयित्वा च (K_3 स) नृपतिं; D_5 तं सांत्वयित्वा नृपतिं. — ^{d}) $K_{2.3}$ Ñ V_1 B D $G_{5.6}$ संन्यवर्तयन्. Cf. 500*.

5 K_1 S इन्द्रः; Ñ V_1 B D देवा ऊचुः (cf. v. l. 3^{cd}) — ^{ab}) D_5 reads it in marg. G_3 न संतीर्येव धर्मो वै. K_2 सर्वथा (for पृथिव्यां). — ^{c}) K_4 $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 $B_{1.4}$ D M_{6-8} त्वया (K_4 D_2 M_{6-8} तपो) हि (for तं पाहि). K_4 $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D विधृतः; M_3 हि कृतं (for हि धृ°). — ^{d}) $\tilde{N}_{1.3}$ S पालयते. — T $G_{1.2.4-6}$ ins. after 5: D_4 marg. after उवाच (cf. v. l. 6):

499* देवानहं पालयिता पालय त्वं हि मानुषान् ।

6 Before 6, Ñ V_1 B D ins. इन्द्र उ° (D_5 देवा ऊचुः). — ^{a}) K_3 लोक-; $\tilde{N}_3$ B_4 Dn $D_{1.4}$ लोके; D_2 M_{6-8} लोकं; T_1 शौर्यं; G_3 कार्यं; the rest लो(or लौ)क्यं; Cd as in

लोक्यं धर्मं पालय त्वं नित्ययुक्तः समाहितः ।
धर्मयुक्तस्ततो लोकान्पुण्यानाप्स्यसि शाश्वतान् ॥ ६
दिविष्ठस्य भुविष्ठस्त्वं सखा भूत्वा मम प्रियः ।
ऊधः पृथिव्या यो देशस्तमावस नराधिप ॥ ७
पशव्यश्चैव पुण्यश्च सुस्थिरो धनधान्यवान् ।
स्वारक्ष्यश्चैव सौम्यश्च भोग्यैर्भूमिगुणैर्युतः ॥ ८
अत्यन्यानेष देशो हि धनरत्नादिभिर्युतः ।
वसुपूर्णा च वसुधा वस चेदिषु चेदिप ॥ ९
धर्मशीला जनपदाः सुसंतोषाश्च साधवः ।
न च मिथ्याप्रलापोऽत्र स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥१०
न च पित्रा विभज्यन्ते नरा गुरुहिते रताः ।
युञ्जते धुरि नो गाश्च कृशाः संधुक्षयन्ति च ॥ ११
सर्वे वर्णाः स्वधर्मस्थाः सदा चेदिषु मानद ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचित्त्रिषु लोकेषु यद्भवेत् ॥ १२
देवोपभोग्यं दिव्यं च आकाशे स्फाटिकं महत् ।
आकाशगं त्वां मद्दत्तं विमानमुपपत्स्यते ॥ १३
त्वमेकः सर्वमर्त्येषु विमानवरमास्थितः ।
चरिष्यस्युपरिस्थो वै देवो विग्रहवानिव ॥ १४
ददामि ते वैजयन्तीं मालामम्लानपङ्कजाम् ।
धारयिष्यति संग्रामे या त्वां शस्त्रैरविक्षतम् ॥ १५
लक्षणं चैतदेवेह भविता ते नराधिप ।
इन्द्रमालेति विख्यातं धन्यमप्रतिमं महत् ॥ १६

C. 1. 2349.
B. 1. 63. 16
K. 1. 64. 16

text. B4 धर्मान्; D2 धर्मात्. K2 पालयंस्त्वं (m as in text); G2 °यित्वा. D5 लोकान्धर्मेण रक्षित्वा. — ^{b}) K3 मक्तियुक्तः; T G3.5 नित्यं युक्तः (G3 °क्ति-). — ^{d}) K1 प्राप्नोषि; Ñ1.2 V1 Dn पश्य°; B3.6 D2 T G1.3 M3.6-8 प्राप्स्य°; G2.4-6 M5 लप्स्य°. M3 शोभनान्.

7 ^{a}) K (except K1) Ñ3 D5 G3 M द्विवि(Ñ3 °व)स्थस्य. K (except K1) Ñ3 B1.5 D5 G1.3 M भुविस्थ°. — ^{b}) Ñ1.2 V1 D (except D2) सखा भूतो. — ^{c}) K0.2.4 ऋद्धः; K1 रूपं; Ñ V1 ऊर्ध्वः; B1.3.6 उच्चः (B1m as in Da Dn etc.); B4.5 ऊर्ध्वं; Da Dn D1.3 रम्यः; D2.5 श्रेष्ठः; D4 उच्चैः; T1 G3 ऊढः; G1 ऊचुः; G2 गूढः. K3 T2 G4-6 M as in text. K3 B4 G4-6 M6-8 पृथिव्या (as in text); the rest °व्यां. — ^{d}) D3.4 नरेश्वर.

8 ^{a}) B4 प्रशस्यश्चैव (m as in text). K1 D3 °व्यश्च सु-; D5 °व्यं च सु-. K D5 रम्यश्च. — T1 om. 8^{bc}. — ^{b}) K (except K1) M5 सुस्थितो; Ñ2 V1 B D (except D5) T2 प्रभूत-. — ^{c}) K2.3 T2 G2.5.6 सुरक्ष°; Ñ2 D2 G1.3 M सुरक्ष्य°. Ñ3 S (T1 om.) धन्यः (Ñ3 *sup. lin.* पुण्यः; M5 धर्म्यः) (for सौम्यः). K2m शुद्धो मेध्यश्च रम्यश्च. — ^{d}) Ñ3 T1 G1.3 भोगैर्; T2 G2.4-6 भाग्यैर्. T2 G2-6 भूरिगुणैर्.

9 ^{ab}) K1 अग्रवान्; Ñ1.3 B1m Dn D1.3 अर्थवान्; B5.6 Da D4 अन्नवान्; D2 अन्यस्मात्; T2 G6 अनन्यः; G1 धनवान्. Da1 D2 एव; Da2 इव. K1 वै देशो; B5.6 D2 देशोयं; Da °शोति; G1 °शोपि. K4 Ñ2 V1 B1.3.4 अनभ्यावेश(Ñ2 V1 °न्यवेष-; B4 °न्यादेश)देशोयं (K4 B3 °शो हि). Da °रत्नर्द्धिभिर्; G3.5 °धान्यादिभिर्. K3 °द्धिसंयुतः. D5m अतिक्रम्यापरान्देशान्धनरत्नादिभिर्युतान्. — ^{c}) T2 G (except G1.3) वसो रक्षस्व वसुधां. — ^{d}) B5 transp. चेदिषु and °प. K (except K1) T2 भूमिप; Ñ3 चेदिह (m भूमिप) (for चेदिप).

10 ^{a}) G1.3 जनाश्चात्र. — ^{b}) K (except K1) सुसंतुष्टाश्च. Ñ1 मानवाः.

11 ^{b}) Dn D1.4 पुत्रा (for नरा). Ñ2 V1 B Da2 न गुरोरहि°. — With 11^{cd} cf. 1. 58. 19^{cd}. — ^{c}) T G M3 युंजंति; M5-8 युज्यंति. K न गामयुंजन्त धुरि (K3 न गां प्रयुंजन्ति धुरं). — ^{d}) K0.2 कृशं; K3.4 कृशां; Ñ V1 B D T G6 M कृशान्. B6 संरक्ष°; D2 संवर्ध°; G3 विंदुक्षयेपि(!). ❀ Arj.: धुरि नो गाश्च । हलशकटादौ स्त्रीगवीर्न युंजते नापि कृशान्वृषानपि । कृशा इति पाठे स्त्रीगवीरेव ।❀

12 ^{a}) K3 B1 T2 G (except G3) M3.5 सर्वे-. Ñ1.3 T1 M स्वकर्म°; D2 च कर्म°. — ^{b}) Dn1.n3 मानव; Dn2 G M °वाः; T मानुषाः. — ^{c}) B5 G3 M6-8 तेस्त्वविं°; T2 तेप्यवि°.

13 ^{a}) A few MSS. दैवो°. B (except B4) D (except D2-5) त्वां (for च). — M6-8 om. 13^{bc}. — ^{b}) Ñ3 आकाशं; T2 ह्याकाशे; G6 विमानं. — ^{c}) D3 G3-5 त्वं; T G1.2 M3 च; M5 तं. B4.5 Da G6 मया (G6 त्विदं) दत्तं. T M3.5 दिव्यं च (for मद्दत्तं). — ^{d}) D3 °पत्स्यसे; S °लप्स्यसि (G1.2.4-6 °से).

14 ^{a}) Ñ3 °वर्णेषु (*sup. lin.* as in text). — ^{c}) B4-6 Da D3 M3 उपरिष्टो. Ñ1.2 V1 B D (except D5) हि (for वै).

15 ^{a}) B Da2 M5 ददानि. — ^{c}) S °ष्यसि. — ^{d}) S यां. S त्वं (G2.4-6 च) (for त्वां). K0-2 M5 अपि क्षतां(K0 M5 °तं); K3 अपि क्षितं; D2 T2 G2-6 M3.6-8 °क्षतः; T1 G1 अवीक्षितः.

16 ^{a}) Ñ3 लोकानां; G6 लांछनं; Cd लक्षणं (as in text). — ^{c}) T G विख्यातां; M °ता. — ^{d}) V1 शूरं

C. 1. 2350
B. 1. 63. 17
K. 1. 64. 17

वैशंपायन उवाच ।
यष्टिं च वैणवीं तस्मै ददौ वृत्रनिषूदनः ।
इष्टप्रदानमुद्दिश्य शिष्टानां परिपालिनीम् ॥ १७
तस्याः शक्रस्य पूजार्थं भूमौ भूमिपतिस्तदा ।
प्रवेशं कारयामास गते संवत्सरे तदा ॥ १८
ततः प्रभृति चाद्यापि यष्ट्याः क्षितिपसत्तमैः ।
प्रवेशः क्रियते राजन्यथा तेन प्रवर्तितः ॥ १९
अपरेद्युस्तथा चास्याः क्रियते *उच्छ्रयो नृपैः ।
अलंकृतायाः पिटकैर्गन्धैर्माल्यैश्च भूषणैः ।
माल्यदामपरिक्षिप्ता विधिवत्क्रियतेऽपि च ॥ २०
भगवान्पूज्यते चात्र हास्यरूपेण शंकरः ।
स्वयमेव गृहीतेन वसोः प्रीत्या महात्मनः ॥ २१

(for धन्यं). T G धन्यामप्रतिमां वह; M धन्या चाप्रतिमा भुवि (M3.5 भवेत्). — D3.4 (marg.) T G1.3 ins. after 16: G2.4–6, after 17:

500* एवं संसान्त्व्य नृपतिं तपसः संन्यवर्तयत् ।
[Cf. 4[cd]. — G1 T1 तु सांत्व्य; G2 संसृज्य.]

After the above line, G2.4–6 ins. 501* (cf. v. l. 17).

17 All MSS. except G6 om. वैशंपायन उ°. — [a]) Dn1 G (except G1.3) वैष्णवीं. D2 तत्र. — [b]) G1.3 प्रादात्. MSS. mostly °निसूदनः. — [c]) G6 शत्रूणामपि संहर्त्रीं. — [d]) K1 Ñ1.2 V1 Dn D1–3 प्रति°; K3 T2 M °पालनीं; B Da D4 प्रतिपालनीं; T1 अनु°; G1.3 °पालनं. — D3.4 (marg.) T G1.3 ins. after 17: G2.4–6 after 500*:

501* प्रययौ देवतैः सार्धं कृत्वा कार्यं दिवौकसाम् ।
ततस्तु राजा चेदीनामिन्द्राभरणभूषितः ।
इन्द्रदत्तं विमानं तदास्थाय प्रययौ पुरीम् ।
[(L. 3) D3 T1 G1.3.6 पुरम्.]

18 [a]) D3.5 T2 तस्य; G6 स तु. — [b]) K0.2.4 सदा (for त°). — After 18[c], T G ins.:

502* सर्वोत्सववरं तदा ।
मार्गशीर्षे महाराज.
[Cf. 503*. T G3 सर्वोत्साहं परंतप: (for सर्वो° etc.).]

— [d]) G (except G3) पूर्वपक्षे महामखं. — After 18, M3.5 ins.:

503* मार्गशीर्षे महाराज पौर्णमास्यां महामहम् ।

19 [a]) B4 Da S (except M6–8) तदा. — [b]) Dn D1 यष्टेः; G1.6 षष्ठ्यां.

20 [a]) Ñ V1 B D (except D5) °द्युस्ततस्तस्याः. — [b]) M3.6–8 transp. क्रियते and उच्छ्रयः. K1 Ñ1.2 V1 Dn D1.3.5 Cd -स्युच्छ्रयो; K2–4 B3 Da D4 -स्युच्छ्रयो; D2 °त्सवो. Ñ3 M5 क्रिया(Ñ3 °य)स्युच्छ्रायणं नृपैः (sic); T G कुर्वन्त्येते ध्वजोच्छ्रयं (G3 °जोत्सवं). — [c]) S पुलकैर्; Cd पिटकैर् (as in text). — [d]) K3 Ñ1.2 V1 B Da D2–4 T1 G2–6 गंधमा°. B1.3.4 Da D2–4 M (except M3) सु- (for च). — [e]) D3.4 T G3.5.6 °क्षिप्तां. — D3.4 T G ins. after 20[e] (G1, which om. 20[ef], ins. after 20[d], omitting the first 3½ lines; G3 om. line 3):

504* द्वात्रिंशत्किष्कुसंमिताम् ।
उद्धृत्य पीठके चापि द्वादशारत्निकोच्छ्रिते ।
महाराजतवासोभिः परिक्षिप्य ध्वजोत्तमम् ।
वासोभिरन्नपानैश्च पूजितैर्ब्राह्मणर्षभैः ।
पुण्याहवाचनं कृत्वा ध्वज उच्छ्रीयते तदा । [5]
शङ्खभेरीमृदङ्गैश्च.

[After the first half-line, G6 ins.:

505* चतुर्विंशत्यङ्गुलात्मा हस्तः किष्कुरिति स्मृतः ।

(L. 2) G3 वितते चापि. — (L. 3) D3.4 महारजत°.]

— M3.5 ins. after 20[e]:

506* द्वात्रिंशत्किष्कुरायता ।
पीठे च द्वादशारत्नीरुच्छ्रिते रत्नभूषिते ।
वासोभिः पञ्चवर्णैस्तु समाल्यैर्भूषितं ध्वजम् ।

[f]) In D3, 20[f] is repeated (see below). M (except M5) °यतेति च. D3 (both times) क्रियते विधिवत्तदा (cf. v. l. 21); T G1.3 संनादः क्रियते तदा (G1.3 °तः); G2.4–6 संनाहं चक्रिरे तदा (G6 °तः).

21 In D3, 21[ab] is repeated (see below). — [a]) T तत्र (for चा°). — [b]) N हंस(K1 हाम्यहाम्य-; B1m Cd हास-; D3 यष्टि)रूपेण. B5 Dn चेश्वरः (for शं°). D3 (both times) T G यष्टिरूपेण वासवः. ❀ Nil.: हंसरूपेण वासव इति पाठे स्पष्टोऽर्थः । ❀ — D3.4 T G ins. after 21[ab]: D6, after 21:

507* माणिभद्रादयो यक्षाः पूज्यन्ते दैवतैः सह ।
नानाविधानि दानानि दत्वार्थिभ्यः सुहृज्जनैः ।
अलंकृत्वा माल्यदामैर्वस्त्रैर्नानाविधैस्तथा ।
व्रतिभिः सजलैः सर्वैः क्रीडित्वा नृपशासनात् ।
सभाजयित्वा राजानं कृत्वा नर्माश्रिताः कथाः । [5]
रमन्ते नागराः सर्वे तथा जानपदैः सह ।
सूताश्च मागधाश्चैव नटन्ते नटनर्तकैः ।
प्रीत्या च नरशार्दूल सर्वे चक्रुर्महोत्सवम् ।
सान्तःपुरः सहामात्यः सर्वाभरणभूषितः ।
महाराजतवासांसि वसित्वा चेदिराट् तथा । [10]
जातिहिङ्गुलिकेनाक्तः सदारो मुमुदे तदा ।

एतां पूजां महेन्द्रस्तु दृष्ट्वा देव कृतां शुभाम् ।
वसुना राजमुख्येन प्रीतिमानब्रवीद्विभुः ॥ २२
ये पूजयिष्यन्ति नरा राजानश्च महं मम ।
कारयिष्यन्ति च मुदा यथा चेदिपतिर्नृपः ॥ २३
तेषां श्रीर्विजयश्चैव सराष्ट्राणां भविष्यति ।
तथा स्फीतो जनपदो मुदितश्च भविष्यति ॥ २४
एवं महात्मना तेन महेन्द्रेण नराधिप ।
वसुः प्रीत्या मघवता महाराजोऽभिसत्कृतः ॥ २५
उत्सवं कारयिष्यन्ति सदा शक्रस्य ये नराः ।
भूमिदानादिभिर्दानैर्यथा पूता भवन्ति वै ।
वरदानमहायज्ञैस्तथा शक्रोत्सवेन ते ॥ २६
संपूजितो मघवता वसुश्चेदिपतिस्तदा ।
पालयामास धर्मेण चेदिस्थः पृथिवीमिमाम् ।
इन्द्रप्रीत्या भूमिपतिश्चकारेन्द्रमहं वसुः ॥ २७
पुत्राश्चास्य महावीर्याः पञ्चासन्नमितौजसः ।
नानाराज्येषु च सुतान्स सम्राडभ्यषेचयत् ॥ २८
महारथो मगधराड्विश्रुतो यो बृहद्रथः ।
प्रत्यग्रहः कुशाम्बश्च यमाहुर्मणिवाहनम् ।
मच्छिल्लश्च यदुश्चैव राजन्यश्चापराजितः ॥ २९
एते तस्य सुता राजन्राजर्षेर्भूरितेजसः ।

C. 1. 2364
B. 1. 63. 32
K. 1. 64. 46

एवं जानपदाः सर्वे चक्रुरिन्द्रमहं तदा ।
यथा चेदिपतिः प्रीतश्चकारेन्द्रमखं वसुः ।

[After line 1, D3 repeats the last half-line of 504*, 20^{f} and 21^{ab}. — After line 10, D3 G6 ins.:

508* रेजे चेदिपतिस्तत्र दिवि देवपतिर्यथा ।]

— D3 T G om. 21^{cd}.

22 ^{a}) Dn D1.5 स तां (for एतां). K0 पूजामेवं [म]हेंद्र°. — ^{b}) Read देवकृतां? B1 (m as in text) Dn देवः; D3 T G वसु°; M (except M5) तेन. Dev. appears to have construed देवकृतां as a compound. G1 तदा (for शुभाम्). ❀ Nil.: देवः कृतामिति पाठः । विसर्गाभावे तु देवेति जनमेजयसंबोधनम् । ❀ — After 22^{ab}, D3.4 T G ins.:

509* हरिभिर्वाजिभिर्युक्तमन्तरिक्षगतं रथम् ।
आस्थाय सह शच्या च वृतो ह्यप्सरसां गणैः ।

23 ^{a}) D3 पूजयिष्यन्ति च न°. — ^{b}) D3 G (except G3) मखं; Cd as in text. B4.5 यष्टिमेतां शुभां मम. — ^{c}) M6–8 च तथा. — ^{d}) T2 G4–6 नृप.

24 ^{a}) T G श्रीर्विभव°. — ^{b}) G1.2 नरेन्द्राणां. — ^{c}) Ñ1.3 D3 T G2.3 तस्य (Ñ3 *sup. lin.* ततः) स्फीतो; G4–6 तस्येप्सितो; M3.6–8 तेषां स्फी(M3 प्री)तो. — After 24, D3.4 (marg.) T G ins.:

510* निरीतिकानि सस्यानि भवन्ति बहुधा नृप ।
राक्षसाश्च पिशाचाश्च न लुम्पन्ते कथंचन ।

[(L. 1) G2.4.5 निरातंकानि. G3 भविष्यन्त्यम्बुदानि च.]

25 Before 25, Ñ2 D3.4 (marg.) ins. वैशंपायन उ°; T G वैशं°. — ^{ab}) M (except M5) एवमुक्तो महात्माथ सुरेंद्रे°. — ^{c}) Ñ2 B3m.6 वरैः. K2–4 भगवता (cf. v. l. 27^{a}). — ^{d}) K D2.5 M3 °राज्ये. B3.4 T G6 °राजेति स°. G1–4 M3.5 °षेचितः. M6–8महेंद्रेणाभिषेचितः. — After 25, D4 (marg.) T G (except G3) ins.:

511* एवं कृत्वा महेन्द्रस्तु जगाम स्वं निवेशनम् ।

26 ^{b}) M6–8 तदा. T शक्राय. K (except K1) Ñ1.3 (*sup. lin.*) D5 G3 M जनाः. — ^{c}) Ñ1.2 V1 D (except D5) भूमिरत्ना°. — ^{d}) T2 G1.2.4 यथाभूता. B G2.4 ते (for वै). K3 Ñ1.2 V1 B D (except D5) तथा पूज्या (B पूता as in text) भवंति ते. — ^{e}) Ñ3 B5m नरा दा°; B4 नानादा°; B6 (m as in text) नवा दा°; Cd as in text. — ^{f}) N (except K1 Ñ3 D5) च (for ते). — T G1–3.6 read 27^{ef} after 26; T repeats it after 27^{cd}.

27 ^{a}) K1.3 B3.4.5m.6 D4 भगवता (cf. v. l. 25^{c}). — ^{b}) B Da Dn D1–4 चेदीश्वरो नृपः. K1.2.4 D5 G4.6 M3.5 तथा. — ^{d}) B6 दिविस्थः (m as in text). — For T G1–3.6 cf. v. l. 26. — ^{e}) B D (except D5) G3.6 M (except M5) चेदिपतिः. — ^{f}) D3 G1.2.5.6 °मखं. T (first time) G4.5 तदा; cf. v. l. 26.

28 ^{c}) K2m G1.3.6 M3 °राष्ट्रेषु. D5 तान्पुत्रान्; G3 च स्फीतान्; M (except M5) अपि च तान्. — ^{d}) G3 समृद्धोभ्य°.

29 ^{a}) T G1.3 महाराजो. Ñ3 D (except D2.3.5) मागधानां. — ^{b}) K2 योपराजितः. — K2 reads 29^{cdef} in marg. (*sec. m.*). — ^{c}) S प्रत्यग्रश्च. — ^{d}) K0 D5 मणिपूरकम्. — ^{e}) K0 Ñ V1 B3.5 Dn D1–4 मावेल्लः (B5m °चे°); K1 सशेलुः; K2.3 B1.6 D5 माचे° (B1m.6m °वे°); K4 Da माचेलुः; B4 मावेंद्रः; D1 मावेद्रः; T1 °ब्रह्मिः; T2 G5 °र्चि°; G2 M3 °जिह्म°; G3 यज्वलः; G4 °चें°; G6 °जि°; M6–8 °वे°. K0.3 D5 ललित्थश्च; K1 ललित्थश्च; K2 तलिच्छश्च; B4m यम° (for यदु°). For the K reading cf. Pargiter, *Ancient Ind. Hist. Trad.* p. 118. — ^{f}) B3.6 राजा यश्चा°; D3 G (except G6) राजन्याश्चा°.

C. 1. 2365
B. 1. 63. 32
K. 1. 64. 45

न्यवेशयन्नामभिः स्वैस्ते देशांश्च पुराणि च ।
वासवाः पञ्च राजानः पृथग्वंशाश्च शाश्वताः ॥ ३०
वसन्तमिन्द्रप्रासादे आकाशे स्फाटिके च तम् ।
उपतस्थुर्महात्मानं गन्धर्वाप्सरसो नृपम् ।
राजोपरिचरेत्येवं नाम तस्याथ विश्रुतम् ॥ ३१
पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शुक्तिमतीं गिरिः ।
अरौत्सीच्चेतनायुक्तः कामात्कोलाहलः किल ॥ ३२
गिरिं कोलाहलं तं तु पदा वसुरताडयत् ।
निश्चक्राम नदी तेन प्रहारविवरेण सा ॥ ३३
तस्यां नद्यामजनयन्मिथुनं पर्वतः स्वयम् ।
तस्माद्विमोक्षणात्प्रीता नदी राज्ञे न्यवेदयत् ॥ ३४
यः पुमानभवत्तत्र तं स राजर्षिसत्तमः ।
वसुर्वसुप्रदश्चक्रे सेनापतिमरिंदमम् ।
चकार पत्नीं कन्यां तु दयितां गिरिकां नृपः ॥ ३५
वसोः पत्नी तु गिरिका कामात्काले न्यवेदयत् ।
ऋतुकालमनुप्राप्तं स्नाता पुंसवने शुचिः ॥ ३६
तदहः पितरश्चैनमूचुर्जहि मृगानिति ।
तं राजसत्तमं प्रीतास्तदा मतिमतां वरम् ॥ ३७
स पितॄणां नियोगं तमव्यतिक्रम्य पार्थिवः ।
चचार मृगयां कामी गिरिकामेव संस्मरन् ।

---

30 a) K_2 वस्य (m वसो) (for तस्य). T पंच (for राजन्). $G_{1.3.6}$ एते पंच सुतास्तस्य (G_1 °श्चास्य); M एवं पंच सुतास्तस्य. — cd) K_4 D_5 $G_{1.2.6}$ निवे°. K (except K_1) transp. स्वैः and ते. $\tilde{N}_3$ T_2 तैः (for स्वैः). D_3 T G देशांश्चैव (D_3 °श्चापि). — e) T_2 G (except $G_{1.3}$) चैव (for पञ्च). — f) S सर्वे वंशकराः पृथक्.

31 a) K (except K_1) $D_{2.5}$ वसुं तं; M_5 एवं तं (for वसन्तं). $G_{1.3}$ $M_{3.6-8}$ एवमिंद्रप्रसादात्तं. — b) D_5 °केथवा; $G_{1.3}$ °कं रथं. K स्थि(K_1 श)तं; T नृपं; $G_{2.6}$ रथे; $G_{4.5}$ रतं (for च तम्). M आकाशस्फाटिके रतं. — e) K एतत् (for एवं). — f) K D_5 °स्याभिविश्रुतं; $\tilde{N}_3$ °स्य परिश्रुतं. S अवोचन्पार्थिवा नृपं (G_2 °र्थिवर्षभं).

32 b) M शुप्तिमतीं.

33 a) Da गिरिको°. — c) $\tilde{N}_2$ V_1 B D (except D_5) ततः; T_1 मही (for नदी). T G (except $G_{1.3}$) तत्र (G_6 °स्य) (for तेन).

34 b) T_1 $G_{1.3}$ °तद्वयं. — G_1 om. 34^{c}–35^{b}. — c) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B Da $D_{1.3.4}$ तस्सा (for तस्माद्). — T_2 $G_{2.4-6}$ ins. after 34: T_1, after 35^{ab}:

512* महिषी भविता कन्या पौष्यः सेनापतिर्भवेत् ।
शुक्तिमत्या वचः श्रुत्वा दृष्ट्वा तौ राजसत्तमः ।

35 G_1 om. 35^{ab} (cf. v. l. 34). — b) K (except K_1) transp. तं and स. After 35^{ab}, T_1 ins. 512* (cf. v. l. 34). — d) A few MSS. °दमः. — e) T तां कन्यां (for कन्यां तु). $G_{1.2.5}$ तां (for तु). — f) K (except K_1) transp. दयि° and गिरि°. D (except $D_{2.5}$) तथा तां (for दयि°).

36 b) Dn $D_{1.4}$ T_1 कामकालं (T_1 °ले); D_3 ऋतुकाले. — c) K_3 Ñ V_1 $B_{4.5}$ D (except Da) T_2 $G_{1-4.6}$ $M_{3.5}$ °प्राप्ता. G_5 ऋतुकाले तु संप्राप्ते. — d) = 1. 27. 25^{b}. T_2 G (except $G_{1.3}$) काले पुं°.

37 a) K_1 M (except M_3) तदहं. — c) G (except $G_{4.5}$) श्रुत्वा पितृवचः प्रीतः. — d) Some MSS. वरः and वर.

38 a) T $G_{4.5}$ नियोगेन. — b) B_1 D_2 न ह्यति°; Da अभ्यति°; Dn D_1 $G_{3.6}$ M अनति°; T_1 $G_{4.5}$ तामति°; T_2 तमसं°. — c) $\tilde{N}_2$ V_1 B (except B_6) D_4 T_1 चकार. — Dn T $G_{2.4-6}$ ins. after 38^{cd}: G_1, after 38:

513* अशोकैश्चम्पकैश्चूतैस्तिलकैरतिमुक्तकैः ।
पुंनागैः कर्णिकारैश्च बकुलैर्दिव्यपादपैः ।
पनसैर्नारिकेलैश्च चन्दनैश्चार्जुनैस्तथा ।
एतैरन्यैर्महावृक्षैः पुण्यैः स्वादुफलैर्युतम् ।
कोकिलाकुलसंनादं मत्तभ्रमरनादितम् । [5]
वसन्तकाले तत्पश्यन्वनं चैत्ररथोपमम् ।
मन्मथाभिपरीतात्मा नापश्यद्गिरिकां तदा ।
अपश्यत्कामसंतप्तश्चरमाणो यदृच्छया ।
पुष्पसंछन्नशाखाग्रं पल्लवैरुपशोभितम् ।
अशोकस्तबकैश्छन्नं रमणीयं तदा नृपः । [10]
तरोरधस्तात्छायायां सुखासीनो नराधिपः ।
मधुगन्धैश्च संपृक्तं पुष्पगन्धं मनोरमम् ।
वायुना प्रेर्यमाणं तमाघ्राय मुदमन्वगात् ।

[(L. 1) Dn T_1 अनेकैर् (for तिलकैर्). — (L. 2) Dn बकुलैर्. Dn T °पाटलैः (for °पादपैः). — (L. 3) Dn T पाटलैर् (for पनसैर्). — (L. 4) Dn रम्यैः (for अन्यैः). — (L. 6) Dn तत्तस्य (for तत्पश्यन्). — (L. 8) Dn अपश्यन्. — (L. 10) Dn अशोकं स्त°. Dn T °थमपश्यत. — (L. 11) Dn अधस्तात्तस्य छायायां. — (L. 12) Dn संयुक्तं (for संपृ°). Dn T गंधमनोहरं (T °रमं). — (L. 13) Dn °माणस्तु घ्राय. — After 513*, T_2 G_6 repeat 38^{cd}; while G_1 repeats 38^{ef}: a sure indication that the passage is an interpolation.]

अतीव रूपसंपन्नां साक्षाच्छ्रियमिवापराम् ॥ ३८
तस्य रेतः प्रचस्कन्द चरतो रुचिरे वने ।
स्कन्नमात्रं च तद्रेतो वृक्षपत्रेण भूमिपः ॥ ३९
प्रतिजग्राह मिथ्या मे न स्कंदेद्रेत इत्युत ।
ऋतुश्च तस्याः पत्न्या मे न मोघः स्यादिति प्रभुः ॥ ४०
संचिन्त्यैवं तदा राजा विचार्य च पुनः पुनः ।
अमोघत्वं च विज्ञाय रेतसो राजसत्तमः ॥ ४१
शुक्रप्रस्थापने कालं महिष्याः प्रसमीक्ष्य सः ।
अभिमन्त्र्याथ तच्छुक्रमारात्तिष्ठन्तमाशुगम् ।
सूक्ष्मधर्मार्थतत्त्वज्ञो ज्ञात्वा श्येनं ततोऽब्रवीत् ॥ ४२
मत्प्रियार्थमिदं सौम्य शुक्रं मम गृहं नय ।
गिरिकायाः प्रयच्छाशु तस्या ह्यार्तवमद्य वै ॥ ४३
गृहीत्वा तत्तदा श्येनस्तूर्णमुत्पत्य वेगवान् ।
जवं परममास्थाय प्रदुद्राव विहंगमः ॥ ४४
तमपश्यदथायान्तं श्येनं श्येनस्तथापरः ।
अभ्यद्रवच्च तं सद्यो दृष्ट्वैवामिषशङ्कया ॥ ४५
तुण्डयुद्धमथाकाशे तावुभौ संप्रचक्रतुः ।
युध्यतोरपतद्रेतस्तच्चापि यमुनाम्भसि ॥ ४६
तत्राद्रिकेति विख्याता ब्रह्मशापाद्वराप्सराः ।
मीनभावमनुप्राप्ता बभूव यमुनाचरी ॥ ४७
श्येनपादपरिभ्रष्टं तद्वीर्यमथ वासवम् ।
जग्राह तरसोपेत्य साद्रिका मत्स्यरूपिणी ॥ ४८
कदाचिदथ मत्सीं तां बबन्धुर्मत्स्यजीविनः ।
मासे च दशमे प्राप्ते तदा भरतसत्तम ।
उज्जह्रुरुदरात्तस्याः स्त्रीपुमांसं च मानुषम् ॥ ४९
आश्चर्यभूतं मत्वा तद्राज्ञस्ते प्रत्यवेदयन् ।

C. 1. 2391
B. 1. 63. 62
K. 1. 64. 77

— D4 T G2.4.5 ins. after 38^{ef}: G1, after the repetition of 38^{ef}:

514* भार्यां चिन्तयमानस्य मन्मथाग्निरवर्धत ।

39 ^{b}) Ñ2 V1 B D (except D5) °तो गहने. K3 चरतो न भवेदिति; T1 द्विविधा चैव शोभितः. — After 39^{ab}, T1 ins.:

515* तद्रेतश्चापि तत्रैव प्रतिजग्राह भूमिपः ।

— K3 om. 39^{c}–40^{b}. — ^{c}) G (except G1.3) °मात्रेण (om. च). K (K3 om.) B1 M5 तु (for च). — ^{d}) G (except G1.3) °पर्णेन; M5 वटप°; M6–8 ह्यर्कप°.

40 K3 om. 40^{ab} (cf. v. l. 39). — ^{b}) Dn D3 पतेद् (for स्कंदेद्). After 40^{ab}, K (except K3) Dn D1 ins.:

516* इदं वृथा परिस्कन्नं रेतो वै न भवेदिति ।
[Dn D1 मिथ्या (for वृथा) and मे (for वै).]

After 40^{ab}, T G1 ins.:

517* अङ्गुलीयेन शुक्रस्य रक्षां प्रविदधे नृपः ।
अशोकस्तबकैस्ताम्रैः पल्लवैश्चाप्यबन्धयत् ।
इदं वृथैव स्कन्नं मे रेतः स सुमहान्वधः ।

With the last line cf. 516*. — ^{c}) K (except K1) T G1.3 transp. तस्याः and पत्न्याः.

41 ^{a}) K2 D4 G (except G3) M3 एव (for एवं). K1 M6–8 ततो (for °दा). — ^{d}) Ñ3 S तेजसो रा°.

42 ^{a}) Here and in the foll. st. S (mostly) शुक्ल- for शुक्र-. — ^{b}) Ñ1.2 V1 D (except D5) वै; Ñ3 S च (G3 तु) (for सः). — ^{c}) B1.3.6 S (except G1–4) आशु; B4.5 D4 स (for अथ). — ^{f}) Ñ2 B4–6 D (except D2.3.5) गत्वा (for ज्ञा°). K D5 अथ (for ततः).

43 Before 43, B3 D4 (marg.) ins. वसुरुवाच. — ^{b}) K D5 गृहान्. T1 मच्छुक्रं मद्गृहं नय. — ^{c}) K Ñ1 D5 G4.5 गिरिकायै.

44 Before 44, B3 D4 (marg.) ins. वैशंपायन उ° (cf. v. l. 43). — ^{a}) Da B3.5 तु (for तत्). K3 D5 G2.3 तथा (for °दा). T इत्याज्ञसस्तु तं गृह्य. — ^{b}) G1.4.5 उत्प्लुत्य. — ^{c}) G4–6 M (except M3) वेगं. K (except K1) परं जवं समा°.

45 ^{a}) Ñ3 T G3 तदा; G1.2.4–6 M तथा (for अथ). — G5 om. 45^{c}–47^{b}. — ^{c}) D5 °च्च संहृष्टो. — ^{d}) Ñ3 °षकांक्षया.

46 G5 om. 46 (cf. v. l. 45). — ^{a}) G2.3 वल्गुयुद्धं. — ^{c}) M6–8 °तो ह्यपतद्. — ^{d}) T1 °नाजले.

47 G5 om. 47^{ab} (cf. v. l. 45). — ^{a}) G6 M3 तदा (for तत्र). T °केत्यभि°. G1 तदाद्रिकेत्यभिमता; G2.4 अद्रिकेत्यभि°; G3 M5–8 तदाद्रि(M5 °द्रि)केत्यभिख्या(G3 °श्री)ता. — ^{b}) K0.4 D3 G1.3.4 M6–8 °प्सरा. — ^{c}) T1 मत्स्यभाव°.

48 ^{c}) M3.5.8 जग्रास. Da D2 T2 (*inf. lin.*) G6 °सोत्पत्य. — ^{d}) K1 अश्रिका; M6–8 सादिका (sic); cf. v. l. 47.

49 ^{a}) Ñ1.2 V1 D (except D2.4.5) °चिदपि; Ñ3 °च्चिरवथ. K1 B4 T1 G (except G3) मत्स्यां. — ^{b}) S °घातिनः. — ^{c}) K Ñ3 D5 [ऽ]थ; G2 ह्रा- (for च). — ^{d}) D3.4 G (except G3) भारत°. — ^{e}) K1 B5

C. 1. 2392
B. 1. 63. 62
K. 1. 64. 77

काये मत्स्या इमौ राजन्संभूतौ मानुषाविति ॥ ५०
तयोः पुमांसं जग्राह राजोपरिचरस्तदा ।
स मत्स्यो नाम राजासीद्धार्मिकः सत्यसंगरः ॥ ५१
साप्सरा मुक्तशापा च क्षणेन समपद्यत ।
पुरोक्ता या भगवता तिर्यग्योनिगता शुभे ।
मानुषौ जनयित्वा त्वं शापमोक्षवाप्स्यसि ॥ ५२
ततः सा जनयित्वा तौ विशस्ता मत्स्यघातिना ।
संत्यज्य मत्स्यरूपं सा दिव्यं रूपमवाप्य च ।
सिद्धर्षिचारणपथं जगामाथ वराप्सराः ॥ ५३
या कन्या दुहिता तस्या मत्स्या मत्स्यसगन्धिनी ।
राज्ञा दत्ताथ दाशाय इयं तव भवत्विति ।
रूपसत्त्वसमायुक्ता सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ ५४
सा तु सत्यवती नाम मत्स्यघात्यभिसंश्रयात् ।
आसीन्मत्स्यसगन्धैव कंचित्कालं शुचिस्मिता ॥ ५५
शुश्रूषार्थं पितुर्नावं तां तु वाहयतीं जले ।
तीर्थयात्रां परिक्रामन्नपश्यद्वै पराशरः ॥ ५६
अतीव रूपसंपन्नां सिद्धानामपि काङ्क्षिताम् ।
दृष्ट्वैव च स तान्धीमांश्चकमे चारुदर्शनाम् ।
विद्वांस्तां वासवीं कन्यां कार्यवान्मुनिपुंगवः ॥ ५७
साब्रवीत्पश्य भगवन्पारावारे ऋषीन्स्थितान् ।

आजह्रुः; Cd as in text. G$_3$ corrupt. — ^{f}) Ñ V$_1$ Dn$_3$ D$_5$ M$_7$ स्त्रीं पु°. K$_{0.2-4}$ D$_5$ अ- (for च). Ñ$_2$ B D$_2$ स्त्री(B$_{5.6}$ स्त्रीं)पुंसमथ मा°; Ñ$_3$ T G स्त्रीपुमांसौ च (Ñ$_3$ स्म; G$_3$ चैव) मानुषौ. K$_1$ ins. न before च, and a प is erased between न and च.

50 ^{a}) Ñ$_1$ V$_1$ Dn D$_1$ तद्गत्वा; Ñ$_2$ B Da D$_{2-4}$ तज्ज्ञात्वा; Ñ$_3$ मत्वा तं; G$_{1.3}$ मत्वाथ; M$_5$ तं मत्वा. D$_5$ अत्याश्चर्यतमं मत्वा. — ^{b}) K$_1$ (before corr.) राज्ञे ते; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_{2-5}$) राज्ञेथ; Ñ$_3$ राज्ञस्तत्; G$_{1.3}$ तद्राज्ञे. — ^{c}) T$_1$ transp. काये and मत्स्याः. G$_3$ मत्स्यात् (for मत्स्याः). D$_5$ मत्स्यकायादिमौ राजन्; G$_{1.2.4.5}$ कथं मत्स्यादिमौ राजन् (G$_1$ जातौ); G$_6$ कायान्मात्स्यादिमौ राजन्. — ^{d}) G$_1$ हे राजन्मानु°.

51 T$_2$ om. 51–52. — ^{b}) M$_{6-8}$ °चरः स्वयं. — ^{c}) G (except G$_1$) मात्स्यो (for म°). G$_3$ राज एवासीत्.

52 T$_2$ om. 52 (cf. v. l. 51). — ^{c}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_6$ D (except D$_{2.4.5}$) transp. पुरो° and या. S (except M$_{3.5}$; T$_2$ om.) सा (for या). — ^{d}) K$_{2.4}$ D$_5$ °ता सती; Ñ$_1$ B$_6$ Dn D$_{1.4}$ °ता शुभा; S (except M$_3$; T$_2$ om.) °ताशु वै. — ^{ef}) K$_1$ D$_3$ T$_1$ मानुषं. S (T$_2$ om.) तु (for त्वं). Ñ$_1$ S (T$_2$ om.) मुक्तशापा भविष्यसि. Ñ$_3$ जनयिष्यत्यपत्यं ते स्त्रीपुमांसौ तु भामिनि.

53 ^{a}) Ñ$_3$ एतस्मात्; D$_5$ अतः सा; T M$_{3.5}$ अतः सं-; G$_{1.4-6}$ सुतौ सं-; G$_{2.3}$ M$_{6-8}$ अथ सं-. S सा (G$_{4.5}$ तु) (for तौ). — ^{b}) S °घातिभिः. — ^{c}) V$_1$ तं; B तत (B$_6$ तु) (for सा). — ^{d}) MSS. indiscriminately दिव्य- and दिव्यं. K$_1$ °व्यं देहम°. — ^{e}) K$_1$ T$_1$ G$_{3.6}$ °णपदं. — ^{f}) MSS. indiscriminately °प्सरा and °प्सराः.

54 ^{ab}) Ñ$_2$ B$_6$ D (except D$_{2.5}$) सा (for या). K$_1$ D$_5$ transp. तस्याः and मत्स्याः. S (except G$_{1-3}$) म(G$_{4.5}$ मा)त्स्याः (for तस्याः). G$_3$ सासीन् (for मत्स्याः). Da मत्स्यगंधा वरानना; D$_3$ तस्या मत्स्यसुगंधिनी; T G$_{1.2.4-6}$ M सा तस्या (T$_1$ च सौ; T$_2$ कन्या; G$_{1.2.6}$ चासीन्; M$_5$ नु स्यान्; M$_8$ तु सा) मत्स्यगंधिनी. — ^{c}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ D (except D$_5$) M$_3$ च (for अथ). N (mostly) दासाय. — ^{d}) V$_1$ B$_6$ Dn D$_{1.4}$ कन्येयं ते; T$_1$ G$_{3.6}$ सुतेयं ते. G$_3$ भविष्यति. — ^{e}) K$_3$ Ñ$_3$ S सा तु (K$_3$ Ñ$_3$ M$_6$ सत्व-; G$_3$ सत्य-) रूप°; B$_5$ रूपसंपत्°.

55 ^{a}) Ñ$_3$ गंधवती. — ^{b}) K$_{0.2.3}$ Ñ$_1$ °घाताभि-; K$_1$ °घातिनि; K$_4$ °जात्याभि-; B$_3$ D$_{3.4}$ G$_{1.3.4.5}$ °जात्यभि-; G$_3$ °वत्यपि; G$_6$ °गात्राभि-. Da °संश्रया. Ñ$_3$ °घाताभिसंश्रया. — ^{c}) T$_1$ M$_{3.5}$ तस्मिन्मत्स्य°. Dn D$_1$ G$_3$ सा मत्स्यगंधैव; D$_{3.5}$ °सुगंधैव; G$_{4.5}$ °सगंधेव. — ^{d}) K$_{0.2}$ Da G$_{2.3}$ किंचित्. — After 55, D$_3$ G$_{1-3}$ read an additional colophon, with the following details. *Adhy. name:* G$_1$ सत्यवत्युद्भवः. *Adhy. no.:* D$_3$ 62; G$_{1-3}$ 5 (of संभवपर्व).

56 Before 56, D$_3$ ins. वैशंपायन उ°; T G$_{1-3}$ वैशं° (cf. v. l. 55). — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_5$) वाहयंतीं जले च तां.

57 ^{d}) Ñ$_2$ V$_1$ B D चारुहासिनीं. — ^{e}) Ñ$_1$ ज्ञात्वा; Ñ$_2$ V$_1$ B D (except D$_{2.3.5}$) दिव्यां; G$_3$ बुध्वा (for विद्वान्). — ^{f}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_{3.5}$) रंभोरुं. D$_3$ T$_1$ G$_{2.3}$ उपमंत्रयत् (for मुनि°). — After 57, K$_{0.3.4}$ Ñ$_2$ V$_1$ B D ins. (D$_4$ ins. after the passage No. 35 in App. I; D$_5$, ins. after line 52 of that passage):

518* संगमं मम कल्याणि कुरुष्वेत्यभ्यभाषत ।

— After 57, D$_{3.4}$ (om. line 53) T$_2$ G ins. a passage of 53 lines given in App. I (No. 35).

58 ^{b}). D$_3$ T G$_{2.4-6}$ परे पारे; G$_1$ M$_3$ परपारे; M$_3$

आवयोर्दृश्यतोरेभिः कथं नु स्यात्समागमः ॥ ५८

एवं तयोक्तो भगवान्नीहारमसृजत्प्रभुः ।
येन देशः स सर्वस्तु तमोभूत इवाभवत् ॥ ५९

दृष्ट्वा सृष्टं तु नीहारं ततस्तं परमर्षिणा ।
विस्मिता चाब्रवीत्कन्या व्रीडिता च मनस्विनी ॥ ६०

विद्धि मां भगवन्कन्यां सदा पितृवशानुगाम् ।
त्वत्संयोगाच्च दुष्येत कन्याभावो ममानघ ॥ ६१

कन्यात्वे दूषिते चापि कथं शक्ष्ये द्विजोत्तम ।
गन्तुं गृहं गृहे चाहं धीमन्न स्थातुमुत्सहे ।
एतत्संचिन्त्य भगवन्विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ६२

एवमुक्तवतीं तां तु प्रीतिमानृषिसत्तमः ।
उवाच मत्प्रियं कृत्वा कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥ ६३

वृणीष्व च वरं भीरु यं त्वमिच्छसि भामिनि ।
वृथा हि न प्रसादो मे भूतपूर्वः शुचिस्मिते ॥ ६४

एवमुक्ता वरं वव्रे गात्रसौगन्ध्यमुत्तमम् ।
स चास्यै भगवान्प्रादान्मनसः काङ्क्षितं प्रभुः ॥ ६५

ततो लब्धवरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूषिता ।
जगाम सह संसर्गमृषिणाद्भुतकर्मणा ॥ ६६

तेन गन्धवतीत्येव नामास्याः प्रथितं भुवि ।
तस्यास्तु योजनाद्गन्धमाजिघ्रन्ति नरा भुवि ॥ ६७

ततो योजनगन्धेति तस्या नाम परिश्रुतम् ।
पराशरोऽपि भगवाञ्जगाम स्वं निवेशनम् ॥ ६८

इति सत्यवती हृष्टा लब्ध्वा वरमनुत्तमम् ।
पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुषाव सा ।

C. 1. 2413
B. 1. 63. 94
K. 1. 64. 123

पारे पारे. K0 °वारं ऋ° (sic); K1 °वरमृ°; K2 परावरमृ°; K3 Ñ3 B D1.2.5 °वारमृ°; K4 °वारानृ°. Ñ1.2 V1 Da Dn D3.4 T M6-8 transp. ऋषीन् and स्थितान्. M6 ऋषीनिमान्. G3 द्वारस्थान्परमेष्ठिनः. — cd) Ñ V1 B D (except D5) दृष्ट्योर्; G3 दृश्ययोर्. B3 D2.3 तु (for नु). G1.2.4-6 आवयोश्च कथं ब्रह्मन्भविष्यति स°.

59 Before 59, Ñ1.2 B2 ins. वैशंपायन उ°. — a) Ñ3 °वं तदा स. — b) K D6 ततः (K3 °दा); D2 मुनिः; G3.6 विभुः (for प्रभुः). — c) M तेन (for ये°). T2 G3.6 येनैव देशः स°. — d) Ñ2 B1.5 S (except T G3) तमोवृत.

60 b) D3 G2.3 सद्यस्त°. — c) K0 T सा; G1.4.6 M अथ (for च). K1 Ñ1.2 V1 B D (D6 corrupt) सा (K1 चा)भवत्; G2.3.6 [ऽ]भूत्तदा (G3 °तः). — d) K4 Ñ1.2 V1 B D M3 तप° (D3.5 as in text; D4 यश°) (for मन°). G2 °ता ईषदब्रवीत्; G3 °ता ऋषिमब्रवीत्; G6 °ता त्विदमब्रवीत्.

61 Before 61, Ñ1.2 B (B6 marg.) D (except D2.5) ins. सत्यवत्युवाच. — b) T1 न्यायात्; G1 मुग्धां (for सदा).

62 a) K0-2 Dn1.n3 वापि; G (except G3) चाहं. — b) K1 B1 (m as in text).3 D1 शक्ये; K2.4 स्यां वै; Ñ2 B4.5 °क्यं; Ñ3 °क्या; V1 °क्यो. — c) Ñ V1 B1 Dn D1.4 transp. गन्तुं and गृहं. K0 गंतुं स्वा स्वे; B3-6 गृहान्गन्तुं; Da1 G2 गन्तुं गृहे; Da2 गृहानां तु; D3 गृहे गन्तुं; D5 गन्तुं पितृ-; G3 गन्तुं न स्व-. K2-4 गन्तुं वा स्वगृहे (K2 °हं). Ñ3 सदा; V1 Dn D1 रूपे (for गृहे). B1 वाहं; D3 S चापि (T2 G1.2.4.5 वापि) (for चाहं). — d) D1 G2 धीमाना-; T2 अहं न; G3 अनहां; G4 धीमन्ना-; G6 अहं ना-; M6-8 भीता न. — e) K (except K1) Ñ3 एवं सं°. — K1 (hapl.) om. from 62f up to व (in 64^{a}).

63 K1 om. 63 (cf. v. l. 62). — d) G (except G2.3) पुनः कन्या भ°.

64 K1 om. up to व (cf. v. l. 62). — a) G (except G2.3) भद्रे (for भीरु). — b) G2 M5 ईप्ससि. B Da2 Dn भाविनि. — After 64, G3 repeats lines 40–44 of passage No. 35 given in App. I.

65 Before 65, B3 ins. वैशंपायन उ°; G3 वैशं. — b) G3 °सौभाग्यम्. — cd) G1.2.4-6 वरदः (for भग°). D4 M5 मनसा; G1.2.4-6 भगवान्; M3 वरं वै. Da2 Dn शुचि; T2 inf. lin. वरं (for प्र°). G3 अददात्तं वरं चास्यै यथावत्पुण्यकर्मकृत्.

66 After 66ab, G (except G3.6) ins.:

519* लज्जानतमुखी भूत्वा मुनेरभ्याशमागता ।

— c) G2 सहसा सम्यक्.

67 a) Ñ1.2 V1 B3 D (except D2.3.5) एवं (for °व). — Da om. 67cd. — d) K2.4 Ñ1.2 V1 B D (except D3.5; Da om.) आजिघ्रंत. K (except K1) नरा यतः.

68 a) K Ñ3 D6 अतो; B1.3.5.6 Da Dn D1-3 तस्याः; B4 D4 तस्मात्. — b) K D1.5 transp. तस्याः and नाम. Ñ3 प्रनिश्चितं; D5 परं स्मृतं; G1 पि न श्रुतं. Ñ2 V1 B Da Dn D1-3 ततो नामापरं स्मृतं; G2.3 द्वितीयं नाम ते (G2 चि-) श्रुतं. — After 68^{ab}, D3 T2 G (except G6) ins. a passage of 97 lines given in App. I (No. 36). — T2 G om. 68^{cd} (cf. App. I, No. 38, 39, lines 2 and 1 respectively). — c) Ñ1 °पि धर्मात्मा. — d) T1 °म ब्रह्मणोत्तिकं.

69 Before 69, G3 ins. वैशं. — a) T1 मया; T2 G

C. 1. 2411
B. 1. 63. 84
K. 1. 64. 120

जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्यः स वीर्यवान् ॥ ६९
स मातरमुपस्थाय तपस्येव मनो दधे ।
स्मृतोऽहं दर्शयिष्यामि कृत्येष्विति च सोऽब्रवीत् ॥७०
एवं द्वैपायनो जज्ञे सत्यवत्यां पराशरात् ।
द्वीपे न्यस्तः स यद्बालस्तस्माद्द्वैपायनोऽभवत् ॥ ७१
पादापसारिणं धर्मं विद्वान्स तु युगे युगे ।
आयुः शक्तिं च मर्त्यानां युगानुगमवेक्ष्य च ॥ ७२
ब्रह्मणो ब्राह्मणानां च तथानुग्रहकाम्यया ।
विव्यास वेदान्यस्माच्च तस्माद्व्यास इति स्मृतः ॥७३
वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमान् ।
सुमन्तुं जैमिनिं पैलं शुकं चैव स्वमात्मजम् ॥ ७४
प्रभुर्वरिष्ठो वरदो वैशंपायनमेव च ।
संहितास्तैः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकाशिताः ॥ ७५
तथा भीष्मः शान्तनवो गङ्गायाममितद्युतिः ।
वसुवीर्यात्समभवन्महावीर्यो महायशाः ॥ ७६
शूले प्रोतः पुराणर्षिरचोरश्चोरशङ्कया ।
अणीमाण्डव्य इति वै विख्यातः सुमहायशाः ॥७७
स धर्ममाहूय पुरा महर्षिरिदमुक्तवान् ।
इषीकया मया बाल्यादेका विद्धा शकुन्तिका ॥ ७८
तत्किल्बिषं स्मरे धर्म नान्यत्पापमहं स्मरे ।
तन्मे सहस्रसमितं कस्मान्नेहाजयत्तपः ॥ ७९
गरीयान्ब्राह्मणवधः सर्वभूतवधाद्यतः ।
तस्मात्त्वं किल्बिषादस्माच्छूद्रयोनौ जनिष्यसि ॥ ८०
तेन शापेन धर्मोऽपि शूद्रयोनावजायत ।

एवं (for इति). — K2 om. 69^{cd}. — ^{b}) T1 लब्ध्वा भरतसत्तम; T2 G पूजां लब्ध्वा (T2 G3 कृत्वा) यथेष्टतः. — ^{c}) K2 संयोगात्. — ^{d}) D3.5 G1-3 अवाप (for सुषा°). — After 69, D3 T2 G ins. a passage of 44 lines given in App. I (No. 37), while T1 ins. only the first line thereof.

70 D3 T2 G transp. 70^{ab} and 70^{cd}. — ^{a}) Dn D3 T2 G °तरमनुज्ञाप्य. — After 70, D3 T2 G ins. a passage of 7 lines given in App. I (No. 38).

71 D1 om. 71^{ab}. — ^{c}) Ñ1.2 V1 Dn D1 transp. द्वीपे and न्य°. K2.4 तया बालः; D2 तयाज्ञानात्. — ^{d}) K1 Ñ2 V1 B D (except D3.5) °नः स्मृतः.

72 T1 om. 72^{ab}. — ^{a}) K0 Ñ3 B1 (m as in text).4.5 m.6 G6 M3 पादाव°; K1 पद्दानु°; K2 पादाघ°; G1-5 पाद्दानु°; Cd as in text. — ^{b}) Ñ1.3 V1 B D (except D3.5) transp. विद्वान् and स तु. K0.2.4 बुध्वा; K3 दृष्ट्वा; D5 तत्र (for स तु). — ^{c}) B1 अल्पमायुश्च (m as in text). — ^{d}) K (except K1) V1 D3.5 युगावस्थाम्; Ñ2 युगांतं सम्-; Ñ3 Dn2 °युगम्; S °द्युगम्. B1.3.6 Da D1.4 ह (for च).

73 ^{a}) Ñ V1 Da1 Dn2 D2 M3.5 ब्राह्मणो; B1m वेदस्य; D3 G ब्रह्मर्षिः (G1.2 °र्षि-). T1 M हि (for च). — ^{b}) M6-8 तदा. Ñ V1 B D (except D5) T M °कांक्षया. — ^{c}) Ñ V1 B D (except D3) स (for च). — ^{d}) K4 तेन; D3 G1.3 वेद- (for तस्माद्). — After 73, D3 T G ins.:

520* ततः स महर्षिर्विद्वाञ्शिष्यानाहूय धर्मतः ।
[T2 ततो महर्षिर्विद्वान्स. G4-6 °य धर्मवित्.]

74 D3 T G read 74^{ab} after 75^{ab}.

75 ^{cd}) G2.4.5 समाहितैः पृ° भारतं च. K0.3 D3 S प्रकीर्तिताः (G2.4.5 °तं). — After 75, D3 T2 G ins. a passage of 13 lines (ending with a *phalaśruti*!) given in App. I (No. 39), which is followed by a colophon in D3 T2 G1-3.6. Details of the colophons.— *Adhy. name:* G1 व्याससंभवः; G6 व्यासोत्पत्तिः. *Adhy. no.:* D3 63; T2 G6 5 and G1-3 6 (of संभवपर्व).

76 Before 76, K1 D3 T2 G ins. वैशंपायनः (cf. v. l. 75). — ^{a}) M (except M5) ततो (for °था). — ^{b}) D5 °र्यां च महा°. — ^{c}) B1 °स्समुत्पन्नो. — After 76, Ñ1.2 V1 B (B3 marg.) D (except D5) ins.:

521* वेदार्थविच्च भगवानृषिर्विप्रो महायशाः ।
[B4 repeats the line with स कदाचित्तु for वेदा°.]

77 K3 om. 77. — ^{b}) N (mostly) चौर- for चोर- (both times). — ^{c}) K1 आणी°; K4 Da1 T1 अणि°; T2 G M आणि°. K1 इति यो; Ñ1.2 V1 B D (except D5) इत्येवं. — ^{d}) K4 Ñ3 Da1 Dn D4.6 G3 स (for सु-).

78 ^{a}) T धर्ममाहूय स पुरा. Nilp आहूय. — Before 78^{c}, B3 ins. माण्डव्य उ°. — ^{d}) Ñ1.2 V1 B D विद्धा ह्येका. Ñ3 V1 B (except B4) Da1 D4 तु झि(Da1 रु)ल्लिका; D3 तु मक्षिका.

79 ^{a}) G4-6 transp. तत् and कि°. K4 G6 भवेत् (for स्मरे). — ^{b}) D3 मया (for अहं). Da D1.3.4 कृतं (for स्मरे). — ^{c}) K1 Ñ V1 B3.5.6 Dn D2.3.5 T G1.3 °स्रममितं; M °स्रगुणितं.

80 ^{b}) D5 °वधोपमः; M3.5 °वधादपि. — ^{c}) D (except D2.5) °ल्बिषी धर्म. — ^{d}) T1 (hapl.) om. from

विद्वान्विदुररूपेण धार्मी तनुरकिल्बिपी ॥ ८१
संजयो मुनिकल्पस्तु जज्ञे सूतो गवल्गणात् ।
सूर्याच्च कुन्तिकन्यायां जज्ञे कर्णो महारथः ।
सहजं कवचं बिभ्रत्कुण्डलोद्द्योतिताननः ॥ ८२
अनुग्रहार्थं लोकानां विष्णुर्लोकनमस्कृतः ।
वसुदेवात्तु देवक्यां प्रादुर्भूतो महायशाः ॥ ८३
अनादिनिधनो देवः स कर्ता जगतः प्रभुः ।
अव्यक्तमक्षरं ब्रह्म प्रधानं निर्गुणात्मकम् ॥ ८४
आत्मानमव्ययं चैव प्रकृतिं प्रभवं परम् ।
पुरुषं विश्वकर्माणं सत्त्वयोगं ध्रुवाक्षरम् ॥ ८५
अनन्तमचलं देवं हंसं नारायणं प्रभुम् ।
धातारमजरं नित्यं तमाहुः परमव्ययम् ॥ ८६

पुरुषः स विभुः कर्ता सर्वभूतपितामहः ।
धर्मसंवर्धनार्थाय प्रजज्ञेऽन्धकवृष्णिषु ॥ ८७
अस्त्रज्ञौ तु महावीर्यौ सर्वशस्त्रविशारदौ ।
सात्यकिः कृतवर्मा च नारायणमनुव्रतौ ।
सत्यकाद्धृदिकाच्चैव जज्ञातेऽस्त्रविशारदौ ॥ ८८
भरद्वाजस्य च स्कन्नं द्रोण्यां शुक्रमवर्धत ।
महर्षेरुग्रतपसस्तस्माद्द्रोणो व्यजायत ॥ ८९
गौतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्बाच्छरद्वतः ।
अश्वत्थाम्नश्च जननी कृपश्चैव महाबलः ।
अश्वत्थामा ततो जज्ञे द्रोणादस्त्रभृतां वरः ॥ ९०
तथैव धृष्टद्युम्नोऽपि साक्षादग्निसमद्युतिः ।
वैताने कर्मणि तते पावकात्समजायत ।

C. 1. 2467
B. 1. 63. 109
K. 1. 64. 151

ज° up to °योनौ (81^{b}). Ko. 2 D3. 3 गमि°; T2 G6 भवि°.

81 T1 om. up to °योनौ (cf. v. l. 80). — Before 81, Ñ2 B6 ins. वैशंपायन उ°. — ^{a}) T2 G (except G1. 6) पापेन (for शा°). — ^{d}) B4 धर्मसूनुर्. T G धार्मिकः किल्बिपात्ततः; M (except M5) धर्मो विग्रहवानिव.

82 ^{b}) G1-3 जज्ञे गावल्गणात्ततः. — ^{c}) G1. 6 °याँत्कुंत्यां च (G6 हि). T G3. 4-6 कुंत्यां (for कुन्ति-). Cd (corrupt) probably as in text. — ^{d}) D (except D2. 4. 5) महाबलः. — ^{f}) D8 G (except G4. 5) °ल्द्यो°.

83 ^{e}) S स (G1-3 च) (for तु).

84 ^{a}) M (except M5) °नं देवं. — ^{b}) K2 D5 M8 न कृतः (for ज°); cf. 522* below. Ko. 3. 4 सर्वकृत् (K3 °ज्ञः) सर्वेदः प्र°; K2 m संहर्ता परमप्र°; Ñ3 कर्ता हर्ता जगत्प्र°; T G4-6 साक्षाल्लोकेश्वरः प्र°; G1. 2 सर्वकर्ता जगत्प्र°; M3 कर्तारमकृतं प्रभुं; M6-8 संहर्तारमृषिं प्रभुं. — T G2. 4-6 ins. after 84^{ab}: G1, after 84:

522* आदेरादिः समस्तानां स कर्ता न कृतः प्रभुः ।

[T2 स कृतः; G2 नः कृतिः; G4 नः कृतः (for न कृतः). T1 सत्कर्ता सत्कृतिः सदा; G1 साक्षाल्लोकेश्वरः प्रभुः.]
— ^{d}) Ñ1. 2 V1 B D (except D5) °नं त्रिगु°.

85 ^{b}) K2-4 Da D2 प्रकृति-; T G प्रकृतेः. B4. 5 D (except D2. 5) प्रभुं (for परम्). — ^{c}) M6-8 °कर्तारं. — ^{d}) K1 Ñ1 B4. 5 Da D5 Cd सत्व(Ñ1 °र्वं)योग-; S (except G8 M8) सत्य°. Ko. 2-4 विश्वरूपं क्ष(Ko प)राक्षरं; Ñ3 V1 B1. 3. 6 D3 °योगबलाश्रयं.

86 ^{a}) K1 °तमव्ययं; G4. 5 °ततरूपं तं. S (except G1) मेरुं (for देवं). — ^{b}) Ko. 3 हरिं; Cd हंसं (as in text). — ^{c}) Ñ1 अजितं; T1 अचलं; G6 अचरं. K B4 अजम(B4 m अव्रह)व्यक्तं; Ñ2 V1 B5 Dn D1. 3-5 अजमव्यक्तं. Ñ1. 3 B1. 3. 6 D2 दिव्यं; Da व्यक्तं (for नित्यं). — ^{d}) Ñ2 V1 B D (except D5) G4. 6 यं (for तं). K (except K1) परमं पदं. G1 आहुः परममव्ययं. — After 86, Ko. 3. 4 Ñ V1 B D (except D5) ins.:

523* कैवल्यं निर्गुणं विश्वमनादिमजमव्ययम् ।

87 ^{b}) Ñ3 G1. 3 °र्वलोक°. — After 87^{ab}, K (except K3) D2 repeat 1. 1. 196^{cd} (v. l. भगवान्हरिः for परि°). — ^{c}) Ñ1. 3 S °संस्थाप° (= Gītā, 4. 8^{c}). — ^{d}) G4. 5 जज्ञे सः (for प्रजज्ञे).

88 ^{a}) K (except K1) च (for तु). — ^{b}) N (except Ko) G2 M6. 7 सर्वशास्त्र°; G1. 3 धर्मशास्त्र°. — After 88^{ab}, D5 ins. (the foll. derivation of आत्मन्, excerpted, with v. l., from Devabodha's comm. *ad* 85):

524* यदाप्नोति यदादत्ते यच्चाति विषयाणि च ।
यच्चास्य सततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते ।

— T1 om. 88^{cdef}. — ^{f}) Ñ1. 3 S (T1 om.) °तेर्थ-. K Ñ1. 3 D5 °विदावुभौ (K2 *sup. lin.* as in text); Ñ2 V1 B D2 °विदां वरौ. — After 88, K2 marg. ins.:

525* हृदिकः कृतवर्मा च युयुधानस्तु सात्यकिः ।

89 ^{ab}) K1 D2. 8 G2. 4 भार°. Ñ3 transp. स्कन्नं and द्रोण्यां. — ^{d}) K3 Ñ2 V1 B (except B1) तस्मिन् (for °स्मात्). K1. 3. 4 °णो[ऽ]स्य°.

90 D1 (hapl.) om. 90^{cd}. — ^{c}) K3 G1. 2 M6-8 तु (for च). — ^{d}) G4-6 महारथः. — ^{f}) K1 शस्त्रभृतां; Ñ1

C. 1. 2436
B. 1. 63. 109
K. 1. 64. 151.

वीरो द्रोणविनाशाय धनुषा सह वीर्यवान् ॥ ९१
तथैव वेद्यां कृष्णापि जज्ञे तेजस्विनी शुभा ।
विभ्राजमाना वपुषा बिभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ ९२
प्रह्रादशिष्यो नग्नजित्सुबलश्चाभवत्ततः ।
तस्य प्रजा धर्महन्त्री जज्ञे देवप्रकोपनात् ॥ ९३
गान्धारराजपुत्रोऽभूच्छकुनिः सौबलस्तथा ।
दुर्योधनस्य माता च जज्ञातेऽर्थविदावुभौ ॥ ९४
कृष्णद्वैपायनाज्जज्ञे धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
क्षेत्रे विचित्रवीर्यस्य पाण्डुश्चैव महाबलः ॥ ९५
पाण्डोस्तु जज्ञिरे पञ्च पुत्रा देवसमाः पृथक् ।
द्वयोः स्त्रियोर्गुणज्येष्ठस्तेषामासीद्युधिष्ठिरः ॥ ९६
धर्माद्युधिष्ठिरो जज्ञे मारुतात्तु वृकोदरः ।
इन्द्राद्धनंजयः श्रीमान्सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ९७
जज्ञाते रूपसंपन्नावश्विभ्यां तु यमावुभौ ।
नकुलः सहदेवश्च गुरुशुश्रूषणे रतौ ॥ ९८
तथा पुत्रशतं जज्ञे धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
दुर्योधनप्रभृतयो युयुत्सुः करणस्तथा ॥ ९९
अभिमन्युः सुभद्रायामर्जुनादभ्यजायत ।
स्वस्रीयो वासुदेवस्य पौत्रः पाण्डोर्महात्मनः ॥१००
पाण्डवेभ्योऽपि पञ्चभ्यः कृष्णायां पञ्च जज्ञिरे ।
कुमारा रूपसंपन्नाः सर्वशस्त्रविशारदाः ॥ १०१
प्रतिविन्ध्यो युधिष्ठिरात्सुतसोमो वृकोदरात् ।
अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः ॥१०२
तथैव सहदेवाच्च श्रुतसेनः प्रतापवान् ।

अस्त्रविदां. K (except K1) °विशारदः. Ñ2 V1 B D (except D3.5) द्रोणादेव महाबलः. — After 90, D3 T G1.3.6 ins.:

526* धृष्टद्युम्नविनाशाय सृष्टो धात्रा महात्मना ।
[G1 °य धनुषा सह वीर्यवान् (cf. 91f).]

91 c) K1 तपः; K2 T2 G4-6 ततः; G1 कृते; G3 तदा (for तते). — e) D5 °णवधार्थाय. — f) Ñ2 V1 B D (except D5) धनुरादाय वी°.

92 a) Ñ1.2 V1 B D (except D5) तत्रैव.

93 a) K2-4 Ñ1.2 V1 B1.3.4 Da2 Dn D1.2 M3.5 प्रह्राद° (as in text); the rest प्रह्लाद°. M6-8 ननजित्(!). — b) M5 °भवत्सुतः. — c) D2 ततः; T2 G2.4.5 तस्मात् (for तस्य). K1 °धर्त्री; D3 S धर्म(T1 रम्य)धात्री. — d) K धर्मप्र°; Ñ3 T G1.4.5 M3.5 °कोपना; D5 वेदप्र°.

94 ab) A few MSS. गंधार°. M5 °निश्चापि सौबलः. K2 Da T2 तदा (for °था). G1-3.6 गान्धारराजः (G6 °जात्) सुबलः (G6 °लात्) शकुनिश्चापि सौबलः. — c) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4 °स्य जननी. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) G4 M5 °विशारदौ.

95 b) K2 T1 M6-8 नरेश्वरः. — d) N2 V1 B (B6 marg.) Da3 D2 °भुजः; Da1 °प्रभुः; G4.5 °रथः; M3 °यशाः. — After 95, N (Ś1 missing) ins.:

527* धर्मार्थकुशलो धीमान्मेधावी धूतकल्मषः ।
विदुरः शूद्रयोनौ तु जज्ञे द्वैपायनादपि ।

[(L. 1) K Ñ2 B3.6 D2.5 °लो विद्वान्मे°. Ñ1 धर्मार्थयोश्च कुशलो. K0-2.4 Ñ1 B D6 वीत°; K3 D3.4 धूत(K3 वीत)किल्बिषः; Ñ3 Da गत°.]

96 a) B4.5 Da D2.4 M6-8 च (for तु). — c) K1 Da1 D2 T G1.2 M (except M5) गुणश्रेष्ठः; D5 कुन्तिमाद्र्योः. — d) D5 ज्येष्ठस्तेषां यु°.

97 b) Ñ1.2 V1 B D (except D5) च (for तु). — c) S °जयो जज्ञे. — d) A few MSS. °शास्त्र°. S (except G3 M5) -विशारदः (cf. 88b).

98 a) K1 वीर्यसं°. — b) K3 Ñ1.2 V1 B D (except D4) च (for तु). Ñ2 V1 B D अपि (for उभौ).

99 b) G1 *inf. lin.* राष्ट्रो जनेश्वरः. — d) D3 G6 चरमः; T G1-5 अपरः; M3.5 करुणः; Cd करणः (as in text). Da नृपः (for तथा). — After 99, Ñ V1 B D (except D5) ins.:

528* ततो दुःशासनश्चैव दुःसहश्चापि भारत ।
दुर्मर्षणो विकर्णश्च चित्रसेनो विविंशतिः ।
जयः सत्यव्रतश्चैव पुरुमित्रश्च भारत ।
वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च एकादश महारथाः ।

[(L. 1) Ñ3 B Da D2.3 एव (for अपि). — (L. 2) V1 दुर्धर्षणो.]

100 b) B5 D2 S (except T) अपि (for अभि-). — K3 om. from 100d up to 1. 59. 1c.

101 K3 om. 101 (cf. v. l. 100). — a) Ñ2 V1 Dn1.n2 D1.3 हि (for ऽपि). Ñ2 V1 B D (except D5) M3.5 पांचाल्यां (B6 D3 °ल्याः). G3 °भ्यो महर्षिभ्यः. — b) K (K3 om.) कृष्णायाः; Ñ2 V1 B D (except D5) द्रौपद्यां (B6 D3 °द्याः). — d) K (K3 om.) Ñ V1 B4-6 D (except D2.3.5) T1 G (except G3.6) M3.5 °शास्त्र°.

102 K3 om. 102 (cf. v. l. 100). — a) K (K3 om.) B4.5 transp. प्रति° and युधि°. D3 धर्मराजात्. — b) K1.4 G1 M5 सुतः सोमो; K2 B4.5 (m as in text)

हिडिम्बायां च भीमेन वने जज्ञे घटोत्कचः ॥१०३
शिखण्डी द्रुपदाज्जज्ञे कन्या पुत्रत्वमागता ।
यां यक्षः पुरुषं चक्रे स्थूणः प्रियचिकीर्षया ॥१०४
कुरूणां विग्रहे तस्मिन्समागच्छन्बहून्यथ ।
राज्ञां शतसहस्राणि योत्स्यमानानि संयुगे ॥ १०५
तेषामपरिमेयानि नामधेयानि सर्वशः ।
न शक्यं परिसंख्यातुं वर्षाणामयुतैरपि ।
एते तु कीर्तिता मुख्या यैराख्यानमिदं ततम् ॥१०६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

जनमेजय उवाच ।
य एते कीर्तिता ब्रह्मन्ये चान्ये नानुकीर्तिताः ।
सम्यक्ताञ्श्रोतुमिच्छामि राज्ञश्चान्यान्सुवर्चसः ॥ १
यदर्थमिह संभूता देवकल्पा महारथाः ।
भुवि तन्मे महाभाग सम्यगाख्यातुमर्हसि ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
रहस्यं खल्विदं राजन्देवानामिति नः श्रुतम् ।
तत्तु ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ॥ ३
त्रिः सप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां पुरा ।
जामदग्न्यस्तपस्तेपे महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ ४
तदा निःक्षत्रिये लोके भार्गवेण कृते सति ।
ब्राह्मणान्क्षत्रिया राजन्गर्भार्थिन्योऽभिचक्रमुः ॥ ५
ताभिः सह समापेतुर्ब्राह्मणाः संशितव्रताः ।
ऋतावृतौ नरव्याघ्र न कामान्नानृतौ तथा ॥ ६

C. 1. 2461
B. 1. 64. 6
K. 1. 65. 6

D3 श्रुत°. — c) T G4.5 M3.5 श्रुतकर्मा (cf. v. l. 103). Da Dn च (for तु).

103 K3 om. 103 (cf. v. l. 100). — b) G3 श्रुतवर्मा; M6–8 श्रुतकर्मा (cf. v. l. 102). — c) K0.2.4 Da1 D3 हिडंबायां. G (except G1.2) तु (for च). S भीमस्य.

104 K3 om. 104 (cf. v. l. 100). — d) D3 T1 G1 स्थाणुः; D4 G3.4–6 स्थाणु-.

105 K3 om. 105 (cf. v. l. 100). — b) G (except G1.3) समाजग्मुः.

106 K3 om. 106 (cf. v. l. 100). — a) B1.3.6 D3.4 येषां. D (except Da D5) °मेयानां. — After 106ab, D1 reads (for the first time) 1. 58. 2ab. — c) Ñ1.2 V1 B D (except D5) न शक्यानि समाख्यातुं. — e) D3 ते; G4.5 नु (for तु). — f) Ñ3 G1.2 °दं कृतं.

Colophon. Ś1 missing; K3 om. (cf. v. l. 100). — *Major parvan*: T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: K0.2.4 Ñ1.2 V1 B4.5 अंशावतरण; B1.6 Da D3.4 Cd संभव. — *Adhy. name*: K0.2.4 कृष्णद्वैपायनाद्युत्पत्तिः; Ñ1.2 V1 व्यासाद्युत्पत्तिः; T G4 M व्यासोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 58; K1 [7]2; Ñ1.2 V1 63; Da1 60; Dn3 62; D3 64; D4 61; T1 55; T2 G4.5 M 5; G1–3 7; G6 6. — *S'loka no.*: Da1 121; Dn 123. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 2430.

58

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 1. 55. 3) and om. in K3 (cf. v. l. 1. 57. 100); these MSS. are ignored here.

1 D3 om. जन° उ°; K1 S om. उ°. — a) Ñ V1 यत्र ते (Ñ3 तत्) की°; T1 ये चान्ये की°. — c) K0.2.4 Ñ1.3 T G (except G3) ज्ञातुमि°. — d) Ñ3 स सर्वशः; D (except D2.5) सहस्रशः.

2 b) Ñ3 °ल्पा महौजसः. — c) K4 B4 D3 T2 G (except G1.3) तान्मे. — d) G1.3 सत्यमाख्या°.

3 K1 Dn1.n2 D3 S om. उवाच. — a) M6–8 रहस्यां. T2 G (except G1.3) यदिदं. — b) T1 G4.5 इति वि-; T2 G1–3.6 ऋषितः (for इति नः). — 3cd = (var.) 1. 59. 9ab. — c) Ñ1.2 V1 B D2 हन्त ते; M3 तत्तेहं. K D5 कीर्तयि°. — d) K D2.3.5 नमस्कृत्य. G3 पिनाकिनं.

5 c) K0 transp. ब्राह्म° and क्षत्रि°. — d) Ñ2 Da1 Dn D1 सुतार्थि°; B4 पुत्रार्थि° (m as in text). Arjp अभिचुक्रुशुः.

6 a) M6–8 समाजग्मुः; Cd as in text. — b) A few MSS. शंसित- and शंशित-; cf. v. l. 1. 1. 2, 53; 13. 10, 14, 29 etc.

7 a) D (except D2.4.5) च (for तु). Dn D1.4 गर्भं; G1–3 पुत्रान्. — b) G3 क्षत्रियांस्तान्समुच्छ्रितान्.

C. 1. 2462
B. 1. 64. 7
K. 1. 65. 7

तेभ्यस्तु लेभिरे गर्भान्क्षत्रियास्ताः सहस्रशः ।
ततः सुषुविरे राजन्क्षत्रियान्वीर्यसंमतान् ।
कुमारांश्च कुमारीश्च पुनः क्षत्राभिवृद्धये ॥ ७
एवं तद्ब्राह्मणैः क्षत्रं क्षत्रियासु तपस्विभिः ।
जातमृध्यत धर्मेण सुदीर्घेणायुषान्वितम् ।
चत्वारोऽपि तदा वर्णा बभूवुर्ब्राह्मणोत्तराः ॥ ८
अभ्यगच्छन्नृतौ नारीं न कामान्नानृतौ तथा ।
तथैवान्यानि भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ।
ऋतौ दारांश्च गच्छन्ति तदा स्म भरतर्षभ ॥ ९
ततोऽवर्धन्त धर्मेण सहस्रशतजीविनः ।
ताः प्रजाः पृथिवीपाल धर्मव्रतपरायणाः ।
आधिभिर्व्याधिभिश्चैव विमुक्ताः सर्वशो नराः ॥१०
अथेमां सागरापाङ्गां गां गजेन्द्रगताखिलाम् ।
अध्यतिष्ठत्पुनः क्षत्रं सशैलवनकाननाम् ॥ ११
प्रशासति पुनः क्षत्रे धर्मेणेमां वसुंधराम् ।
ब्राह्मणाद्यास्तदा वर्णा लेभिरे मुदमुत्तमाम् ॥ १२
कामक्रोधोद्भवान्दोषान्निरस्य च नराधिपाः ।
दण्डं दण्ड्येषु धर्मेण प्रणयन्तोऽन्वपालयन् ॥ १३
तथा धर्मपरे क्षत्रे सहस्राक्षः शतक्रतुः ।
स्वादु देशे च काले च ववर्षाप्याययन्प्रजाः ॥ १४
न बाल एव म्रियते तदा कश्चिन्नराधिप ।
न च स्त्रियं प्रजानाति कश्चिदप्राप्तयौवनः ॥ १५
एवमायुष्मतीभिस्तु प्रजाभिर्भरतर्षभ ।
इयं सागरपर्यन्ता समापूर्यत मेदिनी ॥ १६

— [d]) B1.3.6 D3.4 क्षत्रिया. Ñ1 B Da2 Dn D1-4 वीर्यवत्तरान्; Ñ3 D5 G1.3.6 °सत्तमान्; G2.4.5 °संमि°. — [f]) B4.5 G6 क्षत्रियवृ°; T G4.5 क्षत्रप्रवृ°; G1-3 M3.5 क्षत्रविवृ°; M6-8 क्षत्रमवर्धत.

8 [a]) G1.3 तु (for तद्). — [b]) T2 G4.5 तपोर्थिभिः. — After 8[ab], Ko.4 ins. three lines given in App. I (No. 40). — [cd]) Ñ3 जातमृद्धेन; B D जातं वृद्धं च (D5 जातमृध्यं तु); Cd as in text. Ñ3 °युषा युतं. Ñ1 विवर्धितश्च धर्मेण सुदिव्येन सुखान्वितः. — After 8[cd], K4 ins.:

529* क्षत्रं तदा महीपाल स्वधर्मं परिपाठनात् ।

— [e]) K1.4 Ñ2 V1 B3 D (except D2.4.5) ततो; Ñ1 T1 तथा. — [f]) T1 G3.6 ब्राह्मणैः समाः (G3 °मं); Cd (corrupt) probably as in text.

9 K2 om. 9[ab]. — [a]) S ततो (T1 M5 तदा) (for ऋतौ). B1.3.4 Da T2 नारीः; D3.4 राजन्. — [b]) T2 सकामा°; G5 M3 नाकामा°. — [c]) Ko.2.4 दारान्न; K1 धारां हि (sic); Ñ3 M5 °राश्चि; B3.4.6 D2 °रांस्तु; D5 °राञ्च; T2 G1.3.6 हि दारान्; G2.5 M3 °राणि; G4 °रान्हि. T1 भूतानि धारान्ग°. — [f]) Da तदा तु; Dn D1.4 तत्तथा; T तथा स्म; G2 तदासन्; G6 सर्वाणि.

10 [a]) G1-3 transp. वर्ध° and धर्मे°. — [c]) A few MSS. °पालाः. K1 तथा प्रजा महीपालाः. — [d]) Ko.2.4 सत्यधर्म°; G1.3 धर्मवृत्त°. — [f]) T G4.5 M शतशो नराः; G1.3.6 सुखमाप्नुयुः. G2 मुक्ताः सुखमवाप्नुयुः.

11 [a]) Ñ V1 B Da Dn D2 °रा(D2 °रो)पांगीं; D3 T G3-6 M3 °रोपांतां; G1.2 °रोपेतां. Cd mentions अपांग. — [b]) D1.4 राजेंद्र°. Ko.2.4 Ñ3 °गते°. D2 गां नरेंद्र ततोखिलां; D3 T G नरेंद्रेंद्र (D3 G1.4.5 °रेंद्राणां) धरां (D3 G1.2 °रा) किल; M नरेंद्रेंद्रशतैर्वृतां (M3.5 °तैश्चितां). ✻Dev.: गजेंद्रगतेति जनमेजयस्य संबोधनं ।✻ — [c]) G1 °ष्ठत्ततः; G3 °ष्ठन्त तत्. — [d]) Ko.2.4 Ñ V1 B D (except D3) T °वनपत्तनां.

12 B6 D2 G2 (hapl.) om. 12[b]-14[a]. — [c]) Ko.2.4 Ñ2 V1 B (B5 om.) Dn D4 ततो; Da D3 अथो; D5 T1 G1.4-6 तथा (for तदा).

13 B6 D2 G2 om. 13 (cf. v. l. 12). — [a]) Ñ3 °क्रोधभवा°. — [b]) Ñ2.3 V1 B1 Da D3.4 च जनाधिपाः. — [c]) Ñ1 दंड्यान्; D5 G1.3 दंडान् (for दण्डं). D4 transp. दण्ड्ये° and धर्मे°. M6-8 °षु विधिवत्. Ñ2 V1 Dn D1 धर्मेण दंडं दंड्येषु. — [d]) K4 Ñ3 प्रयतंतोन्व(Ñ3 °नु)पा°; B4 °तो ह्य(m नु)पा°; T G1.3 प्रापयं(T1 °तं)तोभ्य (G3 °न्व as in text)पा°; G6 दंडयंतोन्वपा°.

14 B6 D2 G2 om. 14[a] (cf. v. l. 12). — [a]) K B (B6 om.) Da1 Dn2 D5 G3 M6-8 क्षेत्रे. — [b]) K D5 G1.3 °क्षः शचीपतिः. — [c]) Ko.2.4 D5 (? Cd) साधु; Ñ2 स्वयं; D2 तदा; G2 वारि (for स्वादु). — [d]) Ko.2.4 D3-5 G1 (? Cd) वर्षेण; K1 धर्मेण; B4 वर्षासु (for ववर्ष). T1 पुनः (for प्रजाः). Ñ1 Dn D1 वर्षेणापाल्यत्प्रजाः. — Cd appears to have read साधु and वर्षेण, but the MS. is corrupt and the comm. unintelligible.

15 [b]) K2 Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) जनाधिप. — [d]) D2-4 °यौवनां.

16 [c]) B1.5 D6 च (for तु).

17 [b]) S (except G1-3) °या भूरि°. — [c]) Cf. 1. 2. 235[ab]. Ko.2 B1 (m as in text).3m.4-6 Da D2.3 G6

ईजिरे च महायज्ञैः क्षत्रिया बहुदक्षिणैः ।
साङ्गोपनिषदान्वेदान्विप्राश्चाधीयते तदा ॥ १७
न च विक्रीणते ब्रह्म ब्राह्मणाः स्म तदा नृप ।
न च शूद्रसमाभ्याशे वेदानुच्चारयन्त्युत ॥ १८
कारयन्तः कृषिं गोभिस्तथा वैश्याः क्षिताविह ।
न गामयुञ्जन्त धुरि कृशाङ्गाश्चाप्यजीवयन् ॥ १९
फेनपांश्च तथा वत्सान्न दुहन्ति स्म मानवाः ।
न कूटमानैर्वणिजः पण्यं विक्रीणते तदा ॥ २०
कर्माणि च नरव्याघ्र धर्मोपेतानि मानवाः ।
धर्ममेवानुपश्यन्तश्चक्रुर्धर्मपरायणाः ॥ २१
स्वकर्मनिरताश्चासन्सर्वे वर्णा नराधिप ।
एवं तदा नरव्याघ्र धर्मो न ह्रसते क्वचित् ॥ २२
काले गावः प्रसूयन्ते नार्यश्च भरतर्षभ ।
फलन्त्यृतुषु वृक्षाश्च पुष्पाणि च फलानि च ॥ २३
एवं कृतयुगे सम्यग्वर्तमाने तदा नृप ।
आपूर्यत मही कृत्स्ना प्राणिभिर्बहुभिर्भृशम् ॥ २४
ततः समुदिते लोके मानुषे भरतर्षभ ।
असुरा जज्ञिरे क्षेत्रे राज्ञां मनुजपुंगव ॥ २५
आदित्यैर्हि तदा दैत्या बहुशो निर्जिता युधि ।
ऐश्वर्याद्भ्रंशिताश्चापि संबभूवुः क्षिताविह ॥ २६
इह देवत्वमिच्छन्तो मानुषेषु मनस्विनः ।
जज्ञिरे भुवि भूतेषु तेषु तेष्वसुरा विभो ॥ २७
गोष्वश्वेषु च राजेन्द्र खरोष्ट्रमहिषेषु च ।
क्रव्यादेषु च भूतेषु गजेषु च मृगेषु च ॥ २८
जातैरिह महीपाल जायमानैश्च तैर्मही ।
न शशाकात्मनात्मानमियं धारयितुं धरा ॥ २९
अथ जाता महीपालाः केचिद्बलसमन्विताः ।
दितेः पुत्रा दनोश्चैव तस्माल्लोकादिह च्युताः ॥ ३०
वीर्यवन्तोऽवलिप्तास्ते नानारूपधरा महीम् ।
इमां सागरपर्यन्तां परीयुररिमर्दनाः ॥ ३१

C. 1. 2487
B. 1. 64. 33
K. 1. 65. 33

°निपदो वे°. — d) D3 S (except T1) चाधीयिरे (cf. v. l. 1. 1. 50).

18 a) G2.4 नैव वि°. Ñ2.3 विक्रीयते. D5 वेदं; cf. Dev. ब्रह्म वेदः। — b) Dn2 D3 T2 G2.4-6 च; G3 तु (for स्म). — c) Ko.2.4 Ñ V1 B Da Dn2 D1.2.5 T1 °भ्यासे. — d) B °यंत्यपि; D2.4.5 °यन्पुनः.

19 a) B1.3.6 D2 कारयंति. — b) K (K3 om.) B3 D5 T1 G1 तदा (for °था). Dn3 ते वैश्याश्च. G1.3 कृता (G3 °ते) भुवि. — With 19cd cf. 1. 57. 11cd. — c) K1.2 °मयुजंत; B D2 G2 °मयुंजत; M3.5 °मयुज्यंत. Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4 युंजते धुरि नो गाश्च; Ñ3 न गा संयुंजंत धुरि; Da1 corrupt; Da2 न गा वै युंजते धूरि (sic). — d) Ko.2.4 B5.6 G6 कृशांगां चा°; K1 Ñ V1 B3 Dn D2.4.5 M5 °गांश्चाप्य°; B4 कृष्णांगां चाप्य°; T2 G2.4.5 कृशांश्चाप्यनु°; G1.3 कृशांश्चैव हि जी°; M6-8 °गाश्चाप्यवाहयन्.

20 a) K (K3 om.) D5 G (except G5) M3.5 तदा (for °था). — b) M3.5 दुह्यंति; Cd as in text. — Ñ3 reads 22b for 20b. — Ko om. 20c-21b.

22 a) Ko B4.5 T1 G1.2 स्वधर्मे°. — b) S सर्वे-. — After 22ab, G (except G3) ins.:

530* धर्ममेवानुवर्तन्ते न पश्यन्ति स्म किल्बिषम् ।
बभूवुः कर्मसु स्वेषु सम्यक्सर्वाः प्रजाः स्थिताः ।

— d) Ko.2.4 D5 ह्रसति (K2 sup. lin. विहते); G3 भ्रश्यते.

23 a) G4-6 कालेनैव. — b) Da T3 पुरुषर्षभ. — c) K2 sup. lin. कालश्च; B (B5m as in text) Dn D1.2.4.5 भवंति (for फलन्ति). Ñ2 V1 B (B1m as in text) D1.2.4 वृक्षाणां.

24 b) Ñ1 G1.3 °माने नराधिप.

25 a) Ñ1 V1 B1.6m D (except Da D2.5) एवं (for ततः). K4 Ñ2 T G1.5 M5.8 प्रमु°; B (except B1; B6m as in text) Da ते मु°; D2 तु मु° (for समु°). Ñ2 V1 Da D4 काले. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) राज्ञां तु मनुजेश्वर.

26 b) G बहवो नि°. — c) Ko.2.4 D5 T2 G6 चैव; Ñ1 Dn D1.3.4 स्वर्गात्; G1-5 ते वै (for चापि).

27 a) Ko.2.4 °त्वमीप्संतो (K4 °ते). — b) Ñ3 पुनः पुनः; G (except G4.5) तपस्विनः.

28 b) G4.5 खरोष्ट्रे मानुषे°. — c) K1 Ñ V1 B D (except D5) T1 G1.3 M3.5 क्रव्यात्सु चैव भू°. — d) Ñ2 नागे°; Ñ3 व्याजे°; B1 खगे° (m as in text) (for गजे°).

29 a) D5 जातैश्चैव. — b) M6 तैर्विभो. — c) Ñ3 D4 G3 °शाक तदात्मानं. — d) K4 तदा; D5 अभि- (for इयं). Ko.2 Ñ1.3 D5 T2 G4-6 M तदा; K1 नृप; T1 तथा (for धरा).

30 b) Ñ1 मद्बलाश्रयात्; Ñ3 B (B3 marg.) D बहु° Ñ3 B3 Da °ल)मदा° (D2 वित्तसम°; D5 दर्पसम°); S (except G1-3) मद्बला°. — d) Ñ3 T G देव-; D3 तदा; M6-8 ततो (for तस्माद्). K1 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4 तदा लोक

C. 1. 2468
B. 1. 64. 34
K. 1. 65. 34

ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्याञ्शूद्रांश्चैवाप्यपीडयन् ।
अन्यानि चैव भूतानि पीडयामासुरोजसा ॥ ३२
त्रासयन्तो विनिघ्नन्तस्तांस्तान्भूतगणांश्च ते ।
विचेरुः सर्वतो राजन्महीं शतसहस्रशः ॥ ३३
आश्रमस्थान्महर्षींश्च धर्षयन्तस्ततस्ततः ।
अब्रह्मण्या वीर्यमदा मत्ता मदबलेन च ॥ ३४
एवं वीर्यबलोत्सिक्तैर्भूरियं तैर्महासुरैः ।
पीड्यमाना महीपाल ब्रह्माणमुपचक्रमे ॥ ३५
न हीमां पवनो राजन्न नागा न नगा महीम् ।
तदा धारयितुं शेकुराक्रान्तां दानवैर्बलात् ॥ ३६
ततो मही महीपाल भारार्ता भयपीडिता ।
जगाम शरणं देवं सर्वभूतपितामहम् ॥ ३७
सा संवृतं महाभागैर्देवद्विजमहर्षिभिः ।
ददर्श देवं ब्रह्माणं लोककर्तारमव्ययम् ॥ ३८
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च बन्दिकर्मसु निष्ठितैः ।
वन्द्यमानं मुदोपेतैर्ववन्दे चैनमेत्य सा ॥ ३९
अथ विज्ञापयामास भूमिस्तं शरणार्थिनी ।
संनिधौ लोकपालानां सर्वेषामेव भारत ॥ ४०
तत्प्रधानात्मनस्तस्य भूमेः कृत्यं स्वयंभुवः ।
पूर्वमेवाभवद्राजन्विदितं परमेष्ठिनः ॥ ४१
स्रष्टा हि जगतः कस्मान्न संबुध्येत भारत ।
सुरासुराणां लोकानामशेषेण मनोगतम् ॥ ४२
तमुवाच महाराज भूमिं भूमिपतिर्विभुः ।
प्रभवः सर्वभूतानामीशः शंभुः प्रजापतिः ॥ ४३
यदर्थमसि संप्राप्ता मत्सकाशं वसुंधरे ।
तदर्थं संनियोक्ष्यामि सर्वानेव दिवौकसः ॥ ४४
इत्युक्त्वा स महीं देवो ब्रह्मा राजन्विसृज्य च ।
आदिदेश तदा सर्वान्विबुधान्भूतकृत्स्वयम् ॥ ४५

इहाच्युत (Ñ1.2 V1 B6 Dn °ताः); M3 ततो लोकादिहागताः; M5 तदा लोकमिहागताः.

32 [b]) K (K3 om.) Da °श्चैवाभ्यपी°; Ñ3 T2 G2.4.5 M3.6.7 °श्चैव प्रपी°. T1 M5–8 शूद्रा(M8 °द्रां)श्चापि प्रपी°; G1.3.6 तथा शूद्रानपी°. — [c]) Ñ2 V1 B D (except D5) चैव सत्वानि.

33 [a]) T तापयंतो. Ñ V1 B D (except D5) °तोभि (B5 °ति)नि°. — [b]) Ñ2 V1 Da Dn D1.3.4 सर्वभूत°; B D2 सर्वान्भूत°. — [c]) Ko.2.4 Ñ V1 B D सर्वशो.

34 [c]) Ko.2.4 वीर्यवंतो; K1 D2 G5 M3.7.8 °मदान्; Cd as in text. T1 ब्रह्मवीर्यमदा मत्ता. — [d]) Ñ3 D2 T M बलमदे°. G1.4.5 °बलान्विताः.

35 [a]) Ko.2.4 D3.5 वीर्यमदो°; T1 °बलोत्सेकैर्; G1.3 °बलोपेतैर्; G2.4.5 वीर्यमदोन्मत्तैर्. — [b]) K1 Da भूरिपत्रैर्; Ñ V1 B5.6 Dn D1–3 Devp भूरियत्नैर्; G1 Arjp भूरियंत्रैर्; G2 भूरिवंतैर्. ❀Dev.: परिपत्रैर्भूरिवाहनैः।❀ G1 °रथैः (for °सुरैः). — [c]) Ñ1.3 Dn D3 मही राजन्; Ñ2 V1 B Da D1.2.4 G3 Nilp महाराज.

36 [a]) K1 [न] भूतां; Ñ1 V1 Dn न ह्यमी; B Da D1.3.4 Nilp न ह्येनां; T M5 न हि मां (M5 तां) (for न हीमां). K4 D5 पन्नगो (D5 °गा) रा°; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4 भूतसत्वौघाः; B Da भूतसत्वौघ- (Da1 °घैः); T पालने रा°; G सवना (G3.6 °नां) रा°. — [b]) M3 *inf. lin.* गजा (for नगा). Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) पन्नगाः सनगां (B1.3.5 D3 °गा) म°; T G3 नानारूपधरां म°; G1.2.4.5 नानारूपान् (G1.4 °पा) मही तदा; G6 नानाकाननगां म°.

37 [b]) Ñ3 भारतो भय°. — [d]) G1.6 सर्वलोक°.

38 [a]) B6 D2 समावृतं; D5 आसं°; G6 समायु°; Cd as in text. — [c]) G1.3 देवमासीनं.

39 [b]) B3 ब्रह्मकर्मसु; Dn दे(Dn2 दै)व°. — [cd]) T1 °नं मुदा सर्वैर्ववंद्येते महाबलाः.

40 [b]) B4.5 S शरणैषिणी. — [c]) K (K3 om.) D5 समक्षं लो°.

41 [a]) M6–8 °स्तस्याः. Ñ3 तस्याः प्रसादार्थं तदा; B5 तत्प्रभावात्म°; G2.4.5 तत्प्रसादादृते तस्याः; G6 तत्प्रयाणात्पुरा तस्याः; Cd (entire pāda!) as in text. — [d]) K4 G2.6 °मेष्ठिना.

42 [b]) K1 B1.4 D2.4 स (for सं-). — [c]) Ñ3 G6 सर्वेषां (for लोकानां). Ñ2 V1 B D (except D5) ससुरासुरलो°. — [d]) Ko.2.4 G अशे(G6 मानु)षाणां; Ñ1.2 विशे°.

43 [a]) T महीपाल; G3 महाभाग; G6 °तेजा. — [b]) Ñ2 V1 B (except B1) D (except D5) प्रभुः; Cd as in text.

44 Before 44, Ñ2 B (except B1) D (except D2.5) ins. ब्रह्मोवाच. — [a]) K2 Dn °मभिसं°; T M6–8 °मिह सं°. — After 44, T2 G (except G3) ins.:

531* उत्तिष्ठ गच्छ वसुधे स्वस्थानमिति सागमत् ।

45 Before 45, Ñ2 Dn2 ins. वैशं° उ°.

46 [c]) M3 अस्यां भूमौ. — [d]) B1 (m as in text).3.6

अस्या भूमेर्निरसितुं भारं भागैः पृथक्पृथक् ।
अस्यामेव प्रसूयध्वं विरोधायेति चाब्रवीत् ॥ ४६
तथैव च समानीय गन्धर्वाप्सरसां गणान् ।
उवाच भगवान्सर्वानिदं वचनमुत्तमम् ।
स्वैरंशैः संप्रसूयध्वं यथेष्टं मानुषेष्विति ॥ ४७
अथ शक्रादयः सर्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः ।
तथ्यमर्थ्यं च पथ्यं च तस्य ते जगृहुस्तदा ॥ ४८
अथ ते सर्वशोंऽशैः स्वैर्गन्तुं भूमिं कृतक्षणाः ।
नारायणममित्रघ्नं वैकुण्ठमुपचक्रमुः ॥ ४९
यः स चक्रगदापाणिः पीतवासासितप्रभः ।
पद्मनाभः सुरारिघ्नः पृथुचार्वञ्चितेक्षणः ॥ ५०
तं भुवः शोधनायेन्द्र उवाच पुरुषोत्तमम् ।
अंशेनावतरस्वेति तथेत्याह च तं हरिः ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

वैशंपायन उवाच ।
अथ नारायणेनेन्द्रश्चकार सह संविदम् ।
अवतर्तुं महीं स्वर्गादंशतः सहितः सुरैः ॥ १
आदिश्य च स्वयं शक्रः सर्वानेव दिवौकसः ।
निर्जगाम पुनस्तस्मात्क्षयान्नारायणस्य ह ॥ २
तेऽमरारिविनाशाय सर्वलोकहिताय च ।

C. 1. 2511
B. 1. 65. 3
K. 1. 66. 3

Da $D_{3.4}$ T G Cd ति(Da_1 G_1 नि)रोधा°; Arjp as in text (? "*apapāṭha*"). $Ñ_1$ °येदमग्र°; $Ñ_3$ °येति सर्वेश:.

47 D_2 om. 47^{abcd}. — ^{a}) T_2 तदैव; $G_{1.3}$ तथेति. — ^{bc}) M_{6-8} °प्सरसो (for °प्सरसां), and देवान् (for सर्वान्). — ^{d}) K_1 Dn_3 D_1 अब्रवीत्; $Dn_1.n_2$ $D_{3.4}$ अर्थवत्; G_6 उत्तरं (for उत्तमम्). — Before 47^{ef}, K_4 $Ñ_{2.3}$ V_1 B (B_6 marg.) Da_2 $D_{1.2.4}$ ins. ब्रह्मोवाच. — ^{e}) $K_{0.4}$ Ñ V_1 B D स्वैः स्वैरंशैः प्र°. — ^{f}) V_1 यथावन्मा°. $Ñ_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) च (for इति).

48 Before 48, B_3 D_4 (both marg.) ins. वैशं° उ°. — K_0 om. from जगृहु° up to °र्गन्तुं (49^{b}).

49 For K_0 cf. v. l. 48. G_3 om. 49. — ^{a}) $K_{2.4}$ ब्रह्मणा सार्धं; S (G_3 om.) सर्वशो($G_{2.4.5}$ °तो)प्यंशैः (for सर्वशोंऽशैः स्वैर्). — ^{b}) $K_{0.2.4}$ सर्वे देवगणाः प्रभुं (K_0 om. सर्वे).

50 ^{a}) G_4 शंखचक्र°. — ^{b}) $Ñ_3$ °वासामित°; B (except B_6) Dn D_3 °वासाः शिति°. — ^{d}) $Dn_1.n_3$ Nilp पृथुवक्षांचि°. — After 50, N (except $Ñ_3$ B_4 D_2; $Ś_1$ missing; K_3 om.; V_1 om. line 1) ins.:

532* प्रजापतिपतिर्देवः सुरनाथो महाबलः ।
श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्वदैवतपूजितः ।

[(L. 1) K (K_3 om.) $Ñ_{1.2}$ $B_{1.5}$ D_5 पद्मनाभो महा°. — (L. 2) K_1 B_1 °दैवतयूथपः.]
— After 50, G_3 ins. 533* (cf. v. l. 51).

51 G_3 om. 51. — ^{a}) $Ñ_2$ V_1 $B_1m._{3.5.6}$ D_2 साधना°; D_1 दोषहीनाय; Cd as in text. (दोषहानये is Dev.'s explanation of शोधनाय.) — D_2 (hapl.) om. from 51^{b} up to 1. 59. 1^{a}. — ^{b}) K (K_3 om.) D_5 उवाच मधुसूदनं. — ^{c}) $K_{0.2}$ भूमो ह्यव°. $Ñ_{1.2}$ B D (except D_5; D_2 om.) T_2 °तरेत्येवं. — G_3 (om. 51) ins. after 50: G_6, after 51:

533* सोऽपि जन्म मनुष्येषु लेभे सुरवरो हरिः ।

Colophon. $Ś_1$ missing; K_3 D_2 om. — *Major parvan:* T_2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* $K_{0.2.4}$ Ñ V_1 B Da Dn $D_{1.4.5}$ Cd अंशावत(Cd °ता)रण; T_1 संभव; M_{6-8} अंशावतार. — *Adhy. name:* $K_{0.2.4}$ ब्रह्मणो वाक्यं; M_3 अंशावतारारंभः; M_{6-8} ब्रह्मावसुंधरासमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 73; $Ñ_{1.2}$ V_1 64; Da_1 61; Dn_3 63; D_3 65; D_4 62; T_1 56; T_2 $G_{4.5}$ M 6; G_{1-3} 8; G_6 7. — *S'loka no.:* Da_1 Dn 54.

59

☞ This adhy. is missing in $Ś_1$ (cf. v. l. 1. 55. 3); the MS. is *wholly* ignored here.

1 K_3 om. 1. D_2 om. वैशं° उ° and 1^{ab}. K_1 D_6 S om. उवाच. — ^{d}) K_1 अंशशः; $Ñ_1$ V_1 °शांशैः; Da_1 °शेन; D_5 °शांशः; T_1 $G_{1.3.5}$ भागतः; T_2 $G_{2.4.6}$ M भागशः.

2 G_3 om. 2^{ab}. — After 2^{ab}, T_2 reads (for the

C. 1. 2511
B. 1. 65. 3
K. 1. 66. 3

अवतेरुः क्रमेणेमां महीं स्वर्गाद्दिवौकसः ॥ ३
ततो ब्रह्मर्षिवंशेषु पार्थिवर्षिकुलेषु च ।
जज्ञिरे राजशार्दूल यथाकामं दिवौकसः ॥ ४
दानवान्राक्षसांश्चैव गन्धर्वान्पन्नगांस्तथा ।
पुरुषादानि चान्यानि जघ्नुः सत्त्वान्यनेकशः ॥ ५
दानवा राक्षसाश्चैव गन्धर्वाः पन्नगास्तथा ।
न तान्बलस्थान्बाल्येऽपि जघ्नुर्भरतसत्तम ॥ ६

जनमेजय उवाच ।

देवदानवसंघानां गन्धर्वाप्सरसां तथा ।
मानवानां च सर्वेषां तथा वै यक्षरक्षसाम् ॥ ७
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन संभवं कृत्स्नमादितः ।
प्राणिनां चैव सर्वेषां सर्वशः सर्वविद्ध्यसि ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ।
सुरादीनामहं सम्यग्लोकानां प्रभवाप्ययम् ॥ ९
ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः ।
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ १०
मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः ।
प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश ॥ ११
अदितिर्दितिर्दनुः काला अनायुः सिंहिका मुनिः ।
क्रोधा प्रावा अरिष्टा च विनता कपिला तथा ॥१२
कद्रूश्च मनुजव्याघ्र दक्षकन्यैव भारत ।
एतासां वीर्यसंपन्नं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥ १३
अदित्यां द्वादशादित्याः संभूता भुवनेश्वराः ।

---

first time) 5^{ab}. — ^{c}) Ko-2.4 D5 ततः; K3 M7.8 पुरः (for पुनः). M5 तस्य (for तस्मात्). — ^{d}) K4 B1.5 Da G2.4 M6-8 च; T2 G6 हि.

3 ^{a}) K1.4 D5 G6 ते सुरारि°. — ^{c}) K3 Ñ V1 B D (except D5) क्रमेणैव.

4 K1 (hapl.) om. 4. — ^{a}) K3 Da महर्षि°. — ^{b}) G6 राजर्षीणां कु°. — ^{d}) T यथाकालं.

5 For T2 cf. v. l. 2. — ^{a}) B5 ब्राह्मणां° (for राक्षसां°). — D3 om. 5^{c}–6^{b}. — ^{c}) K4 सत्वानि; G अनेकानि (for चान्या°). — ^{d}) D5 °घ्नुः सर्वाणि. K1 °न्यशेषतः.

6 K1 om. 6. K Da1 D2.3 G3 om. 6^{ab}. — ^{ab}) G1.2.6 दानवानां च ये मुख्यास्तथा भुजगरक्षसां. — ^{c}) T G3.4.5 ते; G3 ये (for न). Da वय° (Da2 वन°) (for बल°). D2m बलिनः (for बाल्येऽपि). Ko.2.4 बालानपि बलस्थांस्तान्; V1 जातान्पुनस्तान्बा°; D5 ततोन्ववस्था°. — ^{d}) K4 V1 न जघ्नुर्भरतर्षभ. — After 6, G3 reads 9.

7 K1 Dn1 D3 S om. उवाच. — After जन°, G3 ins.:

534* दानवानां च ये मुख्याः तथा भुजगरक्षसाम् ।

— ^{a}) D2 °दैत्यानां. K Ñ3 देवानां दानवानां च; D5 दानवानां च देवानां. — ^{b}) K2 अपि (for तथा). — ^{c}) T2 G2.4.5 मानुषेष्विह स°. — ^{d}) K3.4 S (except M8) तथाहं; Ñ3 तथेदं.

8 G1 repeats 8^{ab} after 9. — ^{b}) G4.5 सांप्रतं कृ°. Ñ1 °वं सर्वम्. — G2.3 om. 8^{cd}. — ^{c}) G4.5 मानवानां च स°. — ^{d}) T सर्वतः. K3.4 Ñ3 V1 B D (D5 corrupt) संभवं (K4 सर्वशो) वक्तुमर्हसि.

9 K1 D3 S om. उवाच. G3 reads 9 after 6. — 9^{ab} = (var.) 1. 58. 3^{cd}. — ^{a}) T1 तेषां ते; G1.2 अहं ते. — ^{b}) K B1.4m.5 D (except Da D3) °स्कृत्य. — ^{c}) D2 सर्वं (for सम्यग्). — ^{d}) D5 G4 (*inf. lin.*) °प्ययौ. T G (except G4.5) संभवं कृत्स्नमादितः. — After 9, G1 repeats 8^{ab}; while G3 ins.:

535* प्राणिनां चैव सर्वेषां सर्वशः प्रभवाप्ययम् ।

10 ^{ab}) = 1. 60. 1^{ab}.

11 ^{ab}) S (except T1) काश्यपः and °श्यपात्. K1-3 S (except G1.3) प्रजा इमाः; K4 सुरासुराः. — ^{c}) A few MSS. °भाग.

12 ^{a}) B1m काष्ठा (for काला). — ^{b}) N (except K2.4 B5; Ś1 missing) दनायुः (cf. v. l. 32 below and 1. 61. 39). K1 Ñ1 मता; Ñ2 Da1 Dn D1.5 (m as in text) तथा; Ñ3 V1 मुना; B5 Da2 स्वसा; D3 ध्रुवं; D4 इला (for मुनिः); see below. — ^{c}) K2 क्रूरा (for क्रोधा); cf. 31 and v. l. K1 T1 प्रदा; K2 प्रवा; K4 Ñ2 V1 B1.3.4 Da2 Dn2.n3 D1.2.5 प्राधा; Ñ1 प्रथा; Ñ3 B6 Dn1 D4 G3 प्रधा; Da1 प्राची; T2 G2.4-6 M ध्रुवा; G1 प्रभा; G3 प्रलेयाः Ko.3 as in text (cf. v. l. 47). K Ñ1.3 V1 B3-6 D2.3 T2 G3.4 M वरिष्टा; Ñ2 Da Dn D1.4 च विश्वा; B1 T1 त्वरिष्टा; G1 ह्यरिष्टा; G6 -प्यरिष्टाः D5 G3.5 as in text. — ^{d}) Ñ2 D (except D2.5) मुनिः (for तथा); see above.

13 ^{a}) S पुरुषव्याघ्र. — ^{b}) Ko.2.4 °कन्या हि; K3 D3.5 T G2-6 °कन्याश्च. B3 G1 M6-8 दक्षकन्यास्त्रयोदश. — ^{d}) V1 T1 G3-5 °मनंतरं (G5 *inf. lin.* as in text).

14 ^{a}) K1 T अदितेर्. — ^{c}) K1.4 D5 ये जाता; K2

ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्तयिष्यामि भारत ॥ १४
धाता मित्रोऽर्यमा शक्रो वरुणश्चांश एव च ।
भगो विवस्वान्पूषा च सविता दशमस्तथा ॥ १५
एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते ।
जघन्यजः स सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः ॥ १६
एक एव दितेः पुत्रो हिरण्यकशिपुः स्मृतः ।
नाम्ना ख्यातास्तु तस्येमे पुत्राः पञ्च महात्मनः॥१७
प्रह्रादः पूर्वजस्तेषां संह्रादस्तदनन्तरम् ।
अनुह्रादस्तृतीयोऽभूत्तस्माच्च शिबिबाष्कलौ ॥ १८
प्रह्रादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ।
विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति विश्रुताः ॥ १९
विरोचनस्य पुत्रोऽभूद्बलिरेकः प्रतापवान् ।
बलेश्च प्रथितः पुत्रो बाणो नाम महासुरः ॥ २०
चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ।
तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशाः ॥ २१
शम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुतः ।
असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः ॥ २२
अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कुश्च वीर्यवान् ।
तथा गगनमूर्धा च वेगवान्केतुमांश्च यः ॥ २३
स्वर्भानुरश्वोऽश्वपतिर्वृषपर्वाजकस्तथा ।
अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहुण्डश्च महासुरः ॥ २४
इसृपा एकचक्रश्च विरूपाक्षो हराहरौ ।
निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपथः कापथस्तथा ॥ २५
शरभः शलभश्चैव सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।
इति ख्याता दनोर्वंशे दानवाः परिकीर्तिताः ।
अन्यौ तु खलु देवानां सूर्याचन्द्रमसौ स्मृतौ ॥ २६ C. 1. 2535 B. 1. 65. 27 K. 1. 66. 27

corrupt. M6-8 नामभिस्तांस्तु.

15 a) V1 त्वष्टा (cf. v. l. 16); B4.5 (m as in text) ॰दित्यो; G2 शर्वो (for शक्रो). D2 मित्रोर्यमा च शक्रोथ. G transp. मित्रो and शक्रो. — b) K1.3.4 Ñ3 वरुणश्चांशुर्; B4 शक्रो वरुण. Ñ1.2 V1 D (except D2.5) तु (for the first च).

16 a) V1 शक्रो (for त्वष्टा); cf. v. l. 15. — b) Ñ1.2 V1 B D (except D5) transp. विष्णुर् and द्वादशः. — c) K1 च; Ñ V1 B Da Dn D1.4 तु (for स). D2 जघन्यो यस्तु स॰; D8 ॰जस्ततस्तेषां.

17 c) Da पंचेमे; D3 G (except G5) M3 तस्यैते. — d) Ñ1.2 V1 B D transp. पुत्राः and पञ्च. D3 महाबलाः.

18 Here and in the foll. st. S (mostly) प्रह्लाद्-, संह्लाद्- and अनुह्लाद्- (with ल for र).

19 cd) K D5 ॰नश्च जंभश्च कुजंभश्चेति वि॰. Ñ2 B D भारत (D3 नामतः; D5 विश्रु॰ as in text).

20 c) Da transp. प्रथि॰ and पुत्रः. — After 20, Ko.3.4 Ñ2.3 V1 B D ins.:

536* रुद्रस्यानुचरः श्रीमान्महाकालेति यं विदुः ।

21 a) M3 चतुस्त्रिंश॰. — b) D3 दृत्याः; G4.5 द्वौ च (for ख्याताः). — c) K (except K4) D5 प्रथमतो; V1 च बलवान्. Ko.2.4m D5 G (except G4.5) M6-8 राजन्. — d) Ñ2 महासुरः.

22 b) G4.5 चैव (for चेति). K1 B4-6 Da D2.5 G6 M3.5 विश्रुताः. — d) D1 नामतः; G6 विश्रुतः (for दा॰).

23 a) G2 अश्वधरो. — b) K3 शंकुकर्णश्च; Dn1.n2 अश्व॰. — d) B5 transp. वेग॰ and केतु॰. Ko-2 Ñ1.2 V1 Dn D3.4 च सः; D5 M6-8 तथा.

24 G5 om. 24-50. — b) Ñ3 D3 ॰र्वाजगस्तथा; V1 D5 ॰र्वायकस्तथा; S (G5 om.) ॰र्वा (G6 ॰र्वा-) गजस्तथा. — d) Ko.3.4 तुहंडश्च; K3 तुदं॰; D2 भुसुं॰; G1.2 तुहंडु॰; G3 राहुदंडो. B6 Dn महाबलः.

25 G5 om. 25. — a) Cf. 1. 61. 21a and v. l. Ko इसृपादेकचक्रश्च; K1 इसृपा चैकव्यक्रश्च; K2 B6 Da इपु(K3 ॰सृ)पादेक॰; K3 इष्टपानक॰; K4 Dn D1.3.4 एकपादेक॰; Ñ1 इपुपाञ्चैव वज्रश्च; Ñ2 B1.5 इपुवाक्चैक(B5 ॰व)च॰; Ñ3 V1 B1 इपुपाच्चैक(V1 ॰व)च॰; B3.4m इपुवाङ्कैक॰; D2 इपुवार्थेक॰; D5 असृक्पादेक॰; T1 G1 स्वसृपा(T1 ॰प)श्चैव चित्तिश्च; T2 G2.4.6 खसृपश्चैक(T2 ॰व)चित्तश्च; G3 ख्य(inf. lin. घ)स्तवश्चैव चित्तिश्च; M खसृमश्चैक॰ (M5 असृपश्चैक-चित्तश्च). — b) B3.4 त्रिरूपाक्ष-. D5 हलाहलौ; G1.2 गरागरौ; G6 महासुरः. Ñ3 विरूपाक्षहरावुभौ; Dn D1.3.4 ॰पाक्षमहोदरौ; T1 ॰पाक्षा हवी हणिः (sic); T2 G4 M3 ॰पाक्ष (M3 ॰क्षो)महाहरौ; G3 ॰पाक्षहरिः हरिः. — c) K3.4 B5.6 Da T निश्चंद्र॰; M3.5 सुचंद्र॰. — d) Ñ2 कुपटः पटकस्तथा; Ñ3 कपटा कपदा॰; S (G5 om.) कुपथः का(G4 कौ)पथ॰ (G6 कुपशः कोपद॰).

26 G5 om. 26. — a) Ñ1 G1.4 M शारदः; T G2.3.6 शारदः. Ñ1 T G (G5 om.) M3.5 शरभ॰. — b) K2 ॰सौ स्मृतौ. K1.2 D2 om. 26cdef. — c) D (except D2.5) एते ख्या॰; T1 G2.4.6 M इत्याख्या॰. — M3.5 om. 26ef. — f) Da S (G5 M3.5 om.) ॰सौ तथा. — After 26, Ko.2.4 Ñ3 B Da Dn2.n3 D3-5 M3.5 ins.:

537* अन्यौ दानवमुख्यानां सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।

C. 1. 2536
B. 1. 65. 28
K. 1. 66. 28

इमे च वंशे प्रथिताः सत्त्ववन्तो महाबलाः ।
दनुपुत्रा महाराज दश दानवपुङ्गवाः ॥ २७
एकाक्षो मृतपा वीरः प्रलम्बनरकावपि ।
वातापिः शत्रुतपनः शठश्चैव महासुरः ॥ २८
गविष्ठश्च दनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः ।
असंख्येयाः स्मृतास्तेषां पुत्राः पौत्राश्च भारत ॥२९
सिंहिका सुषुवे पुत्रं राहुं चन्द्रार्कमर्दनम् ।
सुचन्द्रं चन्द्रहन्तारं तथा चन्द्रविमर्दनम् ॥ ३०
क्रूरस्वभावं क्रूरायाः पुत्रपौत्रमनन्तकम् ।
गणः क्रोधवशो नाम क्रूरकर्मारिमर्दनः ॥ ३१

अनायुषः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवाः ।
विक्षरो बलवीरौ च वृत्रश्चैव महासुरः ॥ ३२
कालायाः प्रथिताः पुत्राः कालकल्पाः प्रहारिणः ।
भुवि ख्याता महावीर्या दानवेषु परंतपाः ॥ ३३
विनाशनश्च क्रोधश्च हन्ता क्रोधस्य चापरः ।
क्रोधशत्रुस्तथैवान्यः कालेया इति विश्रुताः ॥ ३४
असुराणामुपाध्यायः शुक्रस्त्वृषिसुतोऽभवत् ।
ख्याताश्चोशनसः पुत्राश्चत्वारोऽसुरयाजकाः ॥ ३५
त्वष्टावरस्तथात्रिश्च द्वावन्यौ मन्त्रकर्मिणौ ।
तेजसा सूर्यसंकाशा ब्रह्मलोकप्रभावनाः ॥ ३६

---

27 G5 om. 27. — a) Ñ1.2 B Da2 Dn D1–5 G2 वंशाः. K3 Da1 इमे (K3 इति) ख्याता दनोर्वंशे; Ñ3 इमे च प्रथिता वंशाः. — b) G3 महासुराः. — After 27^{ab}, T G4 M read 30–31. — c) Ñ1.3 V1 B (except B1) Da °पुत्रान्वया (Ñ3 °स्तदा) राजन्; D5 दनोः पुत्रा परे राजन्; T1 G3.6 M दनु(G3.6 °नोः)पुत्रान्वये जाता; T2 G1.2 दनोस्तु पुत्रा ये जाता; G4 °पुत्रास्त्रयो जाता. — d) Ñ2 B D °ववंशजाः.

28 G5 om. 28. — a) Ñ1 मृतहा; V1 मृगपा; D (except D2) T2 G1.3.4.6 M °पो. — c) K2.4 B Da1 D1.5 G2 वातापि-; K3 Ñ1.2 V1 Da2 Dn1.n2 D2–4 G3 °पी. Ko.3.4 Ñ1 D5 शत्रु(Ñ1 °क्र)दमनः; K2 °मदनः; V1 शक्रतनयः; G6 °सहनः. — d) K (except K4) M3.5 सहश्चैव; Ñ2 V1 पट°; Dn3 शकटश्च; D2 सव°; T1 G4.6 सद्°; T2 G1 इल्वलश्च; G2 तप°; G3 शम°; M6–8 सदश्चश्च. Ko.3 महाबलः.

29 G5 om. 29. — a) K1 इतिपुश्च; Ñ3 गवेष्ठ°; V1 B5.6 गरिष्ठ°; D2 यवि°; T2 M3 दवि°; G1 हसिपु°; G2 गविभि°; G4 गभिष्ठ°. K4 स्वना°; Dn D1.4 वना°; T1 धना°. G3 हविश्शिष्मवना°; M6–8 °ष्ठश्चाप्यना°. — b) G दीर्घजंघश्च. K D5 वीर्यवान्. M (except M5) दीर्घजिह्वा च दानवी. — c) D5 सुतास्तेषां; G2.4 ततस्ते°. — d) B4 T G1.3.6 M6–8 पुत्रपौ°.

30 G5 om. 30. T G4 M read 30–31 after 27^{ab}. — a) Ñ3 सिंही तु. — K1.3.4 B3 D2 om. (hapl.) 30^{cd}. — c) Ñ1 B4 (m as in text) अचंद्रं; B6 स्व°. G1.6 M3.5 °भर्तारं; G3.4 °हर्तारं. — d) Ñ2 Dn D1.3.4 °प्रमर्दनं; V1 °प्रकाशनं.

31 G2 (hapl.).5 om. 31. For T G4 M cf. v. l. 30. — a) G4 °स्वभावाः. K4 D5 T1 G1.3 क्रोधायाः. — b) Ñ3 °पौत्राद्यनंत°. — d) K D5 रौद्रकर्मा°; Ñ3 Da °र्मा विम°; G4 °र्माप्यरिंदमः.

32 G5 om. 32. — a) N (except K2 B5) दना° (cf. v. l. 12 above and 1. 61. 39). Ko तथा; G1 तु वै; G3 तु ये (for पुनः). T G2.4 M अनायुपायाः (T1 °युः) पुत्रास्तु (M6–8 °श्च). — b) G1.3 M3.5 °सत्तमाः; G6 °संमताः. — c) Ko.2 विष्क°; K1 °क°; K4 °ष्ट°; Ñ2 °ह्वलो; B4 °ध्रनो (m °स्करो); G3 वीक्षदो. G3 °वीरश्च. G6 विक्षरश्च प्रवीरश्च.

33 G5 om. 33. — b) D3 कालकेयाः. — c) Ñ3 D3 सुवि°; B3 Dn D5 प्रवि°. T G4 महातेजा.

34 K2 om. 34^{ab}; G5 om. 34. — b) Ñ1.2 V1 B D क्रोधहंता तथैव च (D5 हंता क्रोधस्तथापरः); S (T1 both times) क्रोधहंता च (G1.2 -ति) वीर्यवान्. — After 34^{ab}, T1 ins. a line (विवर्धनिश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता च वीर्यवान् ।) consisting of the S readings of 34^{a} and 34^{b}. — cd) Ñ V1 B4 Dn D4.5 °वान्ये. B5 m.6 Dn D1.2.4 कालकेया इति श्रुताः. S विवर्धन(T1 both times °नि)श्च क्रोधश्च (M3 कालश्च; M5 क्रोधस्य; M6–8 क्रोधात्मा) कालकेया (G3 °यो) महासुराः (G3 °रः).

35 G5 om. 35. — b) D2 T2 शुक्रः कविसुतो°; D3 G4 °क्रो भृगुसुतो°; T1 M6–8 °क्रः पुत्रः कवेर्ऋषिः; G1.2 °क्रः पुत्रो भृगोः कवेः (G2 °विः); G3 °क्रो पुत्र कवी ऋषिः; G6 °क्रः पुत्रैः स्वकै ऋषिः; M3.5 °क्रः (M5 °क्र-) पुत्रः कवेरिति. — K1 om. 35^{d}–37^{a}. For B4.6 cf. v. l. 1. 60. 42.

36 K1 G5 om. 36 (cf. v. l. 35). For B4.6 cf. v. l. 1. 60. 42. — a) B1 m.3 m.4 (m as in text) Dn D1–4 त्वष्टाधर°; S (except G2.4; G5 om.) त्वष्टापर°. D5 त्वष्टा वरुत्री च तथा (sic). — b) Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 रौद्रकर्मि°; D3 S (G5 om.) मन्त्र°; D5 सत्र°. Ñ1 त्वन्योन्यौ रौद्रक°. ※Arj. (in Da1 only): त्वष्टा धन्वस्तथात्रिश्च

इत्येष वंशप्रभवः कथितस्ते तरस्विनाम् ।
असुराणां सुराणां च पुराणे संश्रुतो मया ॥ ३७
एतेषां यदपत्यं तु न शक्यं तदशेषतः ।
प्रसंख्यातुं महीपाल गुणभूतमनन्तकम् ॥ ३८
तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च तथैव गरुडारुणौ ।
आरुणिर्वारुणिश्चैव वैनतेया इति स्मृताः ॥ ३९
शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च भुजंगमः ।
कूर्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेया महाबलाः ॥ ४०
भीमसेनोग्रसेनौ च सुपर्णो वरुणस्तथा ।
गोपतिर्धृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चाश्च सप्तमः ॥ ४१

पत्रवानर्कपर्णश्च प्रयुतश्चैव विश्रुतः ।
भीमश्चित्ररथश्चैव विख्यातः सर्वविद्वशी ॥ ४२
तथा शालिशिरा राजन्प्रद्युम्नश्च चतुर्दशः ।
कलिः पञ्चदशश्चैव नारदश्चैव षोडशः ।
इत्येते देवगन्धर्वा मौनेयाः परिकीर्तिताः ॥ ४३
अतस्तु भूतान्यन्यानि कीर्तयिष्यामि भारत ।
अनवद्यामनुवशामनूनामरुणां प्रियाम् ।
अनूपां सुभगां भासीमिति प्रावा व्यजायत ॥ ४४
सिद्धः पूर्णश्च बर्ही च पूर्णाशश्च महायशाः ।
ब्रह्मचारी रतिगुणः सुपर्णश्चैव सप्तमः ॥ ४५

C. 1. 2555
B. 1. 65.47
K. 1. 66. 47

रेणुरर्कश्च तावुभौ पाठः ।❀ — c) B4.5 G3 °काशौ; T1 °काश·. — d) V1 ब्रह्मकल्पौ प्रभावन:; B4 (m as in text).5 °परायणौ; D (except D5) °परायणा:; Cd as in text.

37 G5 om. 37; K1 om. 37^{a} (cf. v. l. 35). — a) G2 M3 वंश: कथित:. — b) K1.3 D5 कीर्तितस्ते; G2 M3 प्रभवस्ते. Ñ3 कल्पितस्ते तपस्विने. — c) K Ñ3 D5 G6 transp. असु° and सुरा°. G4 च राजेन्द्र (for सुराणां च). — d) B4 (m as in text) °णेषु श्रु°.

38 G5 om. 38. — a) V1 तेषां च (for एते°). K D5 च (for तु). — b) Ñ1.2 V1 B (except B1) D2 G1 तद्विशेष°. — c) G1-3 प्रवक्तुं तन् (G3 ते). — d) Ñ3 गुणाद्भुतम्; D3 T G (G5 om.) गणभू°. D5 अनुत्तमं.

39 G5 om. 39. — c) D3 T G1-3.6 अरु°. — K1 (hapl.) om. 39^{d}–40^{c}. — d) K4 °तेय इति श्रुत:; Ñ1.2 V1 B D (except D5) °तेया: प्रकीर्तिता:.

40 K1 om. 40^{abc} (cf. v. l. 39); Da1 (hapl.) G5 om. 40; D1 om. 40^{a}–41^{b}. — a) T G1-3 अनंतो वासुकिश्चैव. — b) Some MSS. °गमा:. — c) T G3.4.6 M3 कुलल°; G1.2 कुलक°; M5 कुवल°; M6-8 कूकल°. — d) Ñ1.2 B D (except D5; Da1 D1 om.) °या: प्रकीर्तिता:; G1.8 °या इति स्मृता:.

41 D1 om. 41^{ab} (cf. v. l. 40); G5 om. 41. — a) D2 T1 G2.3 M7 °सेनश्च. — b) M3.5 सुपर्वा. Ñ3 गरुडस्तथा. — After 41, K4 Ñ2 V1 ins.:

538* अनेत्रो वर्हपर्णश्च तथा काशीपतिश्च स: ।

[K4 सुपर्णो बहुनेत्रश्च (for first half), and ह (for स:).]

42 G5 om. 42. — a) Ñ1 G6 M3.5 पुत्र°; Ñ2 यंत्र°; Dn D1.4 सत्यवाक्; T2 G2.4 पक्ष° (for पत्रवान्). K (except K3) Ñ3 D5 अर्कपत्र(Ñ3 °त्रा)श्च; G2.4.6 M अर्कव°. Da D3 सुनेत्रो ह्यर्क°; G1.3 अपामान(G3 °मा अ)र्कपुत्रश्च. — b) Ñ1 प्रद्युम्नश्चेति; B3 प्रसुप्त(m प्रघात)श्चेति; B4 प्रसूत(m पंडित)श्चेति; T G1-4 M3.6-8 प्रयुग(G2 °क)श्चैव; G6 पृथुगश्चै°; M5 प्रयत्तश्चै°. Ñ2 V1 Dn D1.4 चापि; B1.5.6 Da D2.3 चेति (for चैव). — c) G2 चित्रवरं चैव; M6-8 °तरश्चैव — d) M5 सर्वधर्मवित्.

43 G5 om. 43. — a) T G1.2.6 गाधिशिरा; G3 गोध°. — b) Ñ2 V1 B D पर्जन्य(D5 प्रघाम्न)श्च; T G (G5 om.) M6-8 धृष्टद्युम्न:; M3.5 धृष्टश्चैव. Some MSS. °र्दश. — c) G3 शतं पंच°. Ñ V1 B D (except D5) G4 M6-8 तेषां (for चैव). — d) M6-8 किन्तुनारश्च षो°. Some MSS. षोडश.

44 G5 om. 44. — a) Ñ1.2 V1 B1m Da Dn D1.3.4 अथ प्रभू°; Ñ3 B D2 अत: प्रसू° (Ñ3 B1 प्रभू°). — c) K0.2 G1 अनु°. Ñ V1 Dn M3 °द्यां मनुं वंशां; B (except B3) Da2 D1.2.4 °द्यामनुवंशां; D3 °मनुविशां; T1 °ममदितां; T2 °मनपगां; G3 °मनवशां; G4 °मनुप्रागां; G6 °नुपगमां; M5 °मनुवंशां. — d) K1 अनूनां वरुणां प्रि°; Ñ V1 B1.3.6 D (except D4.5) T G4 M असुरां (M5 अनूनां) मार्गण(B1 Da °णां)प्रि°; B4 °मरुणप्रि°; B5 अनुनामारुणप्रि°; G1-3.6 M8 (*inf. lin.*) मदि(G3 °न्दि)रां मार्गणप्रि°. — e) Ñ1 V1 Dn D5 अरूपां; Ñ2 सुरू°; T G3.4.6 °नलां; G1 °नीलां; G2 °निलां; M3.5 अन°; M6 °रवां; M7 °नवां. D5 तस्या:; T2 G3.4.6 M भासां. Ñ3 असषा सुभगा चार्पा(!). — f) G3 पुत्री (for इति). K2 D5 प्राच्यां; K4 प्राज्यां; Ñ V1 B Da Dn D1-4 प्राधा (Ñ3 Da1 °धी); G1-3 भार्सी; G4 क्रोधा; M6-8 प्रापा. K1 इति वाप्यजायत (sic); T2 °ति प्रावाप्य भारत.

45 G5 om. 45. — a) K2.4 T G1.2.4.6 M3 सिद्धि:. G1 पूर्णिश्च; M3 पूर्णो°; M5 पूर्णा च. K3 वह्नी च; Ñ1.2 V1

C. 1. 2555
B. 1. 65. 47
K. 1. 65. 47

विश्वावसुश्च भानुश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा ।
इत्येते देवगन्धर्वाः प्रावेयाः परिकीर्तिताः ॥ ४६
इमं त्वप्सरसां वंशं विदितं पुण्यलक्षणम् ।
प्रावासूत महाभागा देवी देवर्षितः पुरा ॥ ४७
अलंबुसा मिश्रकेशी विद्युत्पर्णा तुलानघा ।
अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा ॥ ४८
असिता च सुबाहुश्च सुव्रता सुभुजा तथा ।
सुप्रिया चातिबाहुश्च विख्यातौ च हहाहुहू ।
तुम्बुरुश्चेति चत्वारः स्मृता गन्धर्वसत्तमाः ॥ ४९
अमृतं ब्राह्मणा गावो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
अपत्यं कपिलायास्तु पुराणे परिकीर्तितम् ॥ ५०
इति ते सर्वभूतानां संभवः कथितो मया ।
यथावत्परिसंख्यातो गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ ५१
भुजगानां सुपर्णानां रुद्राणां मरुतां तथा ।
गवां च ब्राह्मणानां च श्रीमतां पुण्यकर्मणाम् ॥५२
आयुष्यश्चैव पुण्यश्च धन्यः श्रुतिसुखावहः ।
श्रोतव्यश्चैव सततं श्राव्यश्चैवानसूयता ॥ ५३
इमं तु वंशं नियमेन यः पठे-

T3 बर्हिश्च; Ñ3 D3 बर्हा च; D5 वार्धी च; M3.5 वाही च. M6–8 सिद्धिः पूर्णाश्वबाही च. — b) K1 Ñ2 V1 B4.6 Dn D1.4 पूर्णायुश्च; Ñ1 °र्णेश°; Ñ3 °र्णाशस्य; B1.5 Da T M3 °र्णांश°; D2.5 °र्णश°; G1.4 °र्णा(G4 °र्णः) पंच; G2 °र्णाश्वश्च; G3 °र्णश्मश्रू. K1 तथावशः (for महायशाः). M6–8 पूर्णायुरनघस्तथा. — c) Ko.2.4 D5 त्रिगुणवान्; B4.5 च त्रिगुणः. — d) Ko.2.4 T G1.2 सत्तमः (K3 G1.2 °म).

46 G5 om. 46. — b) S (except M3.5; G5 om.) सुभद्रो. — d) K2 शिष्टायाः; Ñ1.2 B1.3.4 Dn D4 प्राधा°; Ñ3 G1 प्राचे°; V1 B4 m.5.6 Da2 D1.2 प्राधे°; Da1 वरिष्टाः; D3 G2.4 प्रौवे°; T1 G3 प्राले°; M5-8 प्रापे°: T2 G6 M3 as in text (cf. v. l. 12). Ko.1.3.4 वरिष्टायाः प्रकी°; D5 अरिष्टेयाः प्रकी°.

47 G5 om. 47. — a) T2 G3.4.6 इदं. G1.2 च (for तु). — b) T G4 M (except M3) प्रथितं. G3 सप्रमाणोपलक्षणं. — c) K1 प्राच्यसूत; K2.4 Ñ2 B D प्राधा(Da1 प्राचा; D3 रिष्ठा)सू°; Ñ1 प्रासूयत; Ñ3 प्रसूता हि; V1 असूयत; T2 अष्टावेव; G4 वरिष्टा तु; G6 अरिष्टा सु°; M प्रापासू°. T1 G1–3 अरि(T1 आदि)ष्टासूत सुभगा. — d) T2 दिवि देव°. V1 वरिष्ठा देवपूजिता; G3 देव देवऋषीत्पु°. — After 47, D5 ins.:

539* मेनका सहजन्या च पर्णिना पुञ्जकस्तथा ।
घृतस्थला घृताची च विश्वासी चोर्वशी तथा ।

and after it repeats 47^{cd} (with slight variation), the usual indication of interpolation.

48 G5 om. 48. — a) Ñ V1 B D (except D3) °बुषा. G3 अश्रुभुस्सा बभ्रुकेशी. — b) Ñ3 विद्युत्कर्णा; S (except T2; G5 om.) °द्युद्व(G1 °च)र्णा. Ñ2.3 V1 B4 (m as in text).5.6 m D (except D2.5) G1.2 M तिलोत्तमा; G4 sup. lin. °नखा. — After 48^{ab}, D3 reads 50.

49 G5 om. 49. — a) Ñ2 Da Dn D1.3.4 केशिनी; B1.4 शासिनी; B3.5 शालिनी; B6 शाशिनी; D2 सासिनी. Ñ3 M6 सुबाहू च. — K2 (hapl.) om. 49^{bc}. — b) G1.2 सुप्रीता. K1 सुव्रजा; G3 सुप्रजा. Ñ2 B Da Dn D1.2.4 M3 सुरता सुरजा तथा; D5 सुप्रभा सुभजा त°. — c) Ko.1.3 V1 D5 °या च सुबाहु(V1 °बंधु)श्च; K4 लघुप्रिया चातिबाहु; T G2.4.6 हं(T2 अं)सो ज्येष्ठस्त्व(T2 °स्तु)रिष्टायाः; G1.3 हा (G3 हं)सो ज्येष्ठस्त्वरिष्टश्च; M3.5 सुप्रियो ज्ञातिबाहुश्च. — d) Ko.2.3 विश्रुतौ. K2.4 हहाहुहुं; K3 Ñ1 V1 D5 G1.3 M3.5 °हुहूः; Ñ2 B3–5 Dn2 हाहाहूहूः; B1 m.6 Dn1 D1.3.4 हाहाहूहु; Da1 Dn3 °हुहुः; D2 T2 M6.7 °हूहू; T1 हुहावहु; G6 महाहनुः. G2 °तौ हुतभुक् प्रिया; G4 °तौ भारभूप्रिया. — After 49^{d}, G2.4 ins.:

540* जानीबाहुश्च विख्याता हाहाहूहूः पुनस्तथा ।

— ef) MSS. indiscriminately तुंबुरु°, तुंबर°, and तुंबरु°. K2.4 T G1–4 M °श्चैव. Ñ2 विख्याताः; G1 गानश्च; G2.3 नागा(G3 °ग)श्च (for चत्वारः). G6 हाहाहूहू तुंबुरुश्च चत्वारो गर्वसत्तमाः(!).

50 G5 om. 50. D3 reads 50 after 48^{ab}.

51 G5 resumes (cf. v. l. 24). — a) G1.2.6 सर्वे देवानां. G3 एतेषामेव भू°. — After 51^{ab}, G3 reads (for the first time) 53^{cd} according to the S version of the line (with चैतन्नसूयया for चैवा°). — c) K1 B1.6 D (except D2) संपरिख्यातो.

52 a) MSS. indiscriminately भुजंगा° and भुजगा°. — b) G4.5 सुराणां म°. T G1–3.6 असुराणां तथैव च. — c) G4.5 भवं च ब्रा°.

53 abc) S आयुष्यं चैव °ण्यं च °न्यं °वहं । श्रोतव्यं चैव etc. — d) Cf. 1. 61. 101^{d}. K Ñ3 D5 ग्राह्यश्चैव; B6 श्रव्यश्चै°; S श्राव्यं (G1.3 ग्राह्यं) चै°. K1 D1 T G M3 (inf. lin. as in text) °सूयया. For G3 cf. also v. l. 51.

54 b) K1 Ñ2.3 V1 G4.5 ब्राह्मणवैश्यसंनिधौ; K4 °णसंनिधौ शुचिः; B M3.5 Nilp °णवैश्यसं°; D5 °णवंशसं°;

न्महात्मनां ब्राह्मणदेवसंनिधौ ।
अपत्यलाभं लभते स पुष्कलं
श्रियं यशः प्रेत्य च शोभनां गतिम् ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

वैशंपायन उवाच ।
ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः ।
एकादश सुताः स्थाणोः ख्याताः परममानसाः ॥१
मृगव्याधश्च शर्वश्च निर्ऋतिश्च महायशाः ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी च परंतपः ॥ २
दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च महाद्युतिः ।
स्थाणुर्भवश्च भगवान्रुद्रा एकादश स्मृताः ॥ ३
मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
षडेते ब्रह्मणः पुत्रा वीर्यवन्तो महर्षयः ॥ ४
त्रयस्त्वङ्गिरसः पुत्रा लोके सर्वत्र विश्रुताः ।
बृहस्पतिरुतथ्यश्च संवर्तश्च धृतव्रताः ॥ ५
अत्रेस्तु बहवः पुत्राः श्रूयन्ते मनुजाधिप ।
सर्वे वेदविदः सिद्धाः शान्तात्मानो महर्षयः ॥ ६
राक्षसास्तु पुलस्त्यस्य वानराः किंनरास्तथा ।
पुलहस्य मृगाः सिंहा व्याघ्राः किंपुरुषास्तथा ॥ ७
क्रतोः क्रतुसमाः पुत्राः पतंगसहचारिणः ।

C. 1. 2673
B. 1. 66. 9
K. 1. 67. 9

G6 °णव्रर्यसं°; M6–8 द्विजजनमुख्यसंसदि. — ^{c}) K0–2.4 Ñ3 D5 °भं स लभेत. K3 तु; Da1 G1.3.6 च (for स). D2.3 T1 G पुष्कलां. — ^{d}) G5.6 प्रियं. K Ñ1.3 D5 मतिं; G1.3 नरः (for यशः). G1.3 च पुष्कलां ग°.

Colophon. Missing in Ś1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K0.2–4 Ñ3 V1 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T2 G2.4 M6–8 Cd अंशावतरण; Ñ1 वंशावतरण; Ñ2 D3 T1 संभव. — *Adhy. name:* K3 कृष्णद्वैपायनोत्पत्तिः; Ñ1.2 V1 आदित्यादिवंशकथनं; T2 G4 सुरसंभवः; G1 देवादिसंभवः; M6–8 असुरसंभवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 60; K1 74; K3 *sup. lin. sec. m.* 54; Ñ1.2 V1 65; Da1 62; Dn3 64; D3 66; D4 63; T1 57; T2 G4.5 M 7; G1–3 9; G6 8. — *S'loka no.:* Ñ3 60; Da1 Dn 56. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2540.

60

☞ In Ś1, st. 1–61^{b} are missing (cf. v. l. 1. 55. 3).

1 K1 D2.5 S om. उवाच. — ^{ab})=1. 59. 10^{ab}. — ^{cd}) Da स्मृताः (for सुताः). K0.3 Ñ2 V1 B D परमतेजसः. S एकादश तथा रुद्राः स्थाणोश्चैवेति (G2.4.5 °श्चैव तु) मानसाः.

2 ^{a}) K1.3 B D M5 सर्प(D5 °र्व)श्च; M6–8 गर्वश्च. — ^{b}) K1 निनृतिश्च; K4 निकृ°; T2 निवृ°; G1 निवृत्ति°; G2.4–6 निर्वृ°; G3 शंभुश्चैव. — ^{c}) K0.2.3 B6 Dn1 °र्बुध्नः; B1 (m as in text).3–5 D5 °ब्ने(B3.5 D5 °ध्न)ध्नः; M (except M3) °र्बुध्निः. — ^{d}) G1.3 च महायशाः.

3 K1 वहनोथे°; Ñ3 वहनो पुष्कलश्चैव; D5 मदनोथे°; T G1 M3 भवनोथे° (T1 °धी°); G2–5 गण(G3 भव)नाथे°; G6 भवनश्चे°; M5 हवनोथे°. — ^{b}) M5 महायशाः. — ^{c}) Ñ1.2 V1 B1 (m as in text).3.4.6 D (except Da D3) T1 G1 °भंगश्च. — ^{d}) G1.4.5 M3 रुद्रास्त्वेका°.

4 K1 (? hapl.) om. 4–5^{ab}. — ^{a}) K0.2.4 D5 G1.2.6 °राश्चात्रिः; K3 °रा ह्यत्रिः; Ñ3 M °राथात्रिः; G4.5 °रा धात्री.

5 ^{ab}) K1 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). Ñ1.3 G3 तत्र पुत्राः; G1 पुत्रास्तत्र (for पुत्रा लोके). K (K1 om.) ख्याताः (for लोके). K0.2.4 °त्र पूजिताः. — K2 reads 5^{cd} in marg. — ^{c}) D3 S उचथ्यश्च (M3 च धृष्णुश्च; *inf. lin.* धिष्ण्यश्च). — ^{d}) K0 वृष्णिश्चैव; K1 corrupt; K3 m.4 V1 धृष्ट(K4 °ष्णु)श्चेति; K3 धृष्टश्चैव; Ñ1 मुहूर्तश्च; Ñ3 G4–6 धृष्ण्य(Ñ3 °ष्ण)श्चेति (for संवर्तश्च). K0 D2–4 धृतव्रतः; K4 यत°; T G1–3 M3.5 महातपाः; G4–6 दृढव्रताः(G6 °तः).

6 ^{a}) Da G1.3 च (for तु). K Ñ3 D5 अत्रेः (D5 अत्रि-) पुत्रास्तु बहवः. — ^{c}) G2.4.6 °दः शुद्धाः.

7 ^{a}) K0.2.4 Ñ1.2 B4–6 D (except D5) च (for तु). D3 पुलस्त्याश्च. — After 7^{ab}, Ñ V1 B D ins.:

541* यक्षाश्च मनुजव्याघ्र पुत्रास्तस्य च धीमतः ।
[V1 B °व्याघ्रा त्वं (V1 B4.5 °त्यास्) तस्य.]

— ^{cd}) T2 G4–6 यक्षा महामृगाः (for किंपुरुषास्तथा). T1 पुलहस्य मृगव्याघ्रा यक्षा ईहामृगा वृकाः. — For 7^{cd}, N

C. 1. 2573
B. 1. 60. 9
K. 1. 67. 9

विश्रुतास्त्रिषु लोकेषु सत्यव्रतपरायणाः ॥ ८
दक्षस्त्वजायताङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्भगवानृषिः ।
ब्रह्मणः पृथिवीपाल पुत्रः पुत्रवतां वरः ॥ ९
वामादजायताङ्गुष्ठाद्भार्या तस्य महात्मनः ।
तस्यां पञ्चाशतं कन्याः स एवाजनयन्मुनिः ॥ १०
ताः सर्वास्त्वनवद्याङ्ग्यः कन्याः कमललोचनाः ।
पुत्रिकाः स्थापयामास नष्टपुत्रः प्रजापतिः ॥ ११
ददौ स दश धर्माय सप्तविंशतिमिन्दवे ।
दिव्येन विधिना राजन्कश्यपाय त्रयोदश ॥ १२
नामतो धर्मपत्न्यस्ताः कीर्त्यमाना निबोध मे ।
कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया तथा ॥ १३
बुद्धिर्लज्जा मतिश्चैव पत्न्यो धर्मस्य ता दश ।
द्वाराण्येतानि धर्मस्य विहितानि स्वयंभुवा ॥ १४
सप्तविंशति सोमस्य पत्न्यो लोके परिश्रुताः ।
कालस्य नयने युक्ताः सोमपत्न्यः शुभव्रताः ।
सर्वा नक्षत्रयोगिन्यो लोकयात्राविधौ स्थिताः ॥ १५
पितामहो मुनिर्देवस्तस्य पुत्रः प्रजापतिः ।
तस्याष्टौ वसवः पुत्रास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ १६
धरो ध्रुवश्च सोमश्च अहश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः ॥ १७
धूम्रायाश्च धरः पुत्रो ब्रह्मविद्यो ध्रुवस्तथा ।
चन्द्रमास्तु मनस्विन्याः श्वसायाः श्वसनस्तथा ॥ १८

(Ś1 missing; K1.2.4 om. line 1) subst.:

542* पुलहस्य सुता राजञ्शरभाश्च प्रकीर्तिताः ।
सिंहाः किंपुरुषा व्याघ्रा ऋक्षा ईहामृगास्तथा ।

[(L. 1) K0.3 सरभास्तु; Ñ1.2 Dn D1 शलभा°. B D2.5 परिकी° (for च प्रकी°). — (L. 2) Ñ1 B4 Dn D1.2.4 यक्षा (for ऋक्षा).]

— After 7^{cd}, M5 ins. line 2 of 542* above, reading °वृताः for °स्तथा.

8 The second half of the st. is mentioned by Arj. in his comm. as a *pāṭha*, but owing to the corrupt condition of the MSS., the true reading of Arj. cannot be ascertained.

9 K4 reads 9^{b}–10^{a} in marg. (*sec. m.*). — ^{ab}) S अंगुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्ष उत्पन्नो भग°. — D3 om. 9^{c}–10^{d}. — ^{c}) K4 सुमहीपालः. — ^{d}) K1 T वरः; G3 वृतः. K4 Ñ1.2 V1 B D (except D5; D3 om.) शांतात्मा सुमहातपाः (K4 °यशाः). Cd has पुत्रवतां वरः, so Dev. read probably as in text!

10 For K4 D3 (which om. 10) cf. v.l. 9. — ^{ab}) K (except K4) D5 वामात्स्वजा°; Ñ3 वामात्प्रजा°. S महर्षेस्तस्य भार्या तु वामांगुष्ठादजायत. — ^{c}) M5 पंचाशत्कन्यकास्तस्याः — ^{d}) S °यत्प्रभुः.

11 ^{a}) G1.3 transp. ताः and सर्वाः. K2.4 om. तु. — ^{d}) G2 स्रष्टुं; G4.5 स्रष्टुः; G6 सुष्टु (for नष्ट-).

12 =(var.) Manu 9. 129. — ^{a}) Ñ3 transp. ददौ and स. B6 D2 G (except G1.3) M transp. स and दश. — ^{b}) K0.3.4 B3–5 Da1 D1.4 (before corr.) सप्तार्विं°. — G3 transp. 12^{b} and 12^{d}. — S (mostly) काश्यप- for कश्यप-.

13 D3 (? hapl.) om. 13–14^{ab}. — ^{a}) G1.3 M5 °पत्नीस्ताः. — ^{b}) D2 reads 13^{b} in marg. G2.4.5 वै (for मे). — ^{cd}) K1 transp. कीर्तिः and लक्ष्मीः. G3 तथा (for धृतिर्). K (except K4) transp. मेधा and पुष्टिः. B1m Da1m Cd कृपा तथा. Ñ3 S (except G4) transp. क्रिया and तथा.

14 D3 om. 14^{ab}. — ^{b}) K3 Ñ1 भारत (for ता दश). — ^{c}) D3 दारास्त्वेतानि ध°; S भार्या ह्येताश्च ध°. — ^{d}) D3 T G विहिताश्च; M3.5 °तास्ता[ः]; M6–8 °ता हि.

15 ^{a}) K3.4 Da Dn1 B3.5 D4 सप्त- (for सप्त-). K Ñ1.2 V1 B (except B5) D2 T2 -विंशतिः; Ñ3 -विंशत्तु. K0.2.4 इंदोश्च; K3 B (except B5) D2 इंदोस्तु. — ^{b}) Ñ1.3 B (except B5) T1 G1.3.6 M6–8 लोकपरि°; Ñ2 V1 Da Dn D1.4 T2 लोकस्य(Dn1 °केषु) विश्रु°. K1 लोकपत्न्याः परिश्रुताः. — ^{d}) Ñ3 S (except M5) धर्मपत्न्यः. K3 समप्रभाः; Ñ1.2 V1 B D (except D5) G2.4–6 शुचिव्र(D3 °स्मि)ताः; G3 श्रुतव्रताः. — M5 om. 15^{e}–16^{a}. — ^{e}) M (M5 om.) नक्षत्रनामिन्यो; Cd (corrupt) probably same as in text. — ^{f}) Ñ3 D5 °विधौ स्मृताः; V1 B Da Dn D1.2.4 °विधानतः.

16 ^{a}) M5 om. 16^{a}. Ñ V1 B D (except D5) पैतामहो; G4.6 °महात्. B3 Da2 D4 मनुर्दे°; B5 मुनिर्दिव्यः. — ^{c}) Da अस्याष्टौ; M5 कन्याष्टौ. — ^{d}) K0.2.3 °मि लक्षणं.

17 ^{a}) D5 transp. धरः and ध्रुवः. G (except G1.3) ध्रुवश्चंद्रमाश्च. — ^{b}) S आपश्चैवा°. Ñ3 B6 D1 G2.6 M7.8 transp. अनिलः and अनलः. — K2 G3 om. 17^{cd}. — ^{c}) D3 M8 प्रभावश्च; T1 °तश्च (for प्रभा°). — ^{d}) Ñ3 °वो नामभिः स्मृताः; G1.5 °वोष्टौ प्रकीर्तिताः.

18 K2 om. 18–19^{ab}; G3 om. 18–20; G5 om. 18–19.

रतायाश्चाप्यहः पुत्रः शाण्डिल्याश्च हुताशनः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च प्रभातायाः सुतौ स्मृतौ ॥ १९
धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा ।
ध्रुवस्य पुत्रो भगवान्कालो लोकप्रकालनः ॥ २०
सोमस्य तु सुतो वर्चा वर्चस्वी येन जायते ।
मनोहरायाः शिशिरः प्राणोऽथ रमणस्तथा ॥ २१
अह्नः सुतः स्मृतो ज्योतिः श्रमः शान्तस्तथा मुनिः ।
अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमाञ्शरवणालयः ॥ २२
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेशश्च पृष्ठजः ।
कृत्तिकाभ्युपपत्तेश्च कार्तिकेय इति स्मृतः ॥ २३
अनिलस्य शिवा भार्या तस्याः पुत्रः पुरोजवः ।
अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य तु ॥ २४
प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रमृषिं नाम्नाथ देवलम् ।
द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ मनीषिणौ ॥ २५
बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ।
योगसिद्धा जगत्सर्वमसक्तं विचरत्युत ।
प्रभासस्य तु भार्या सा वसूनामष्टमस्य ह ॥ २६
विश्वकर्मा महाभागो जज्ञे शिल्पप्रजापतिः ।

C. 1. 2502
B. 1. 60. 28
K. 1. 67. 28

— a) Ñ1.2 V1 B D तु (for च). — b) M ब्रह्मवैद्यो. T G (G3.5 om.) °त्रिद्यासुतो ध्रुवः. — c) T G (G3.5 om.) च (for तु). — d) Ko.4 B1.5.6 Da1 Dn D3 श्वासायाः; Ñ3 D1.2 स्व°; T1 श्वासायां. M6–8 सुतः (for तथा).

19 K2 om. 19^{ab}; D3 G3.5 om. 19 (cf. v. l. 18). — a) Ko.3.4 तारायाश्चा°; Ñ1 रतायां वै धरः पु°; Ñ3 रत्यायाश्च हरः पु°; D1 एलायाश्चा°; T G (G3.5 om.) M6–8 रसायाश्च रसः पु°; M3.5 आपो रसायाः पुत्रश्चं. — b) T G2.4.6 M5 शांडिल्यायाः; M6–8 °ल्यायां. — d) Ko.2.4 D5 G1.2 M6–8 प्रभायाश्च; K1 G4 °वायाः; K3 M3 °यास्तु; Ñ3 T G6 °सायाः. K मतौ; G1.2 उभौ (for स्मृतौ). M5 प्रभापायास्तुतौ स्मृ° (sic).

20 D3 om. 20^{ab}; G3 om. 20 (cf. v. l. 18). — After 20^{ab}, S (except G3) ins.:

543* आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः श्रमश्रान्तो मुनिस्तथा ।

[Cf. 22^{ab}. — G4.5 वातन्ध्यः; G6 वातस्य; M6–8 वैतण्यः. G1.2 शमः शांतो; G4 समशांतो; G6 श्रुतः श्रांतो. M6–8 द्युतिस्तथा.]

— d) G1.2.4 लोकालोक°. D5 °प्रतापनः; G4–6 °प्रकाश°. T लोकालोकप्रकाशनः.

21 a) Da2 Dn3 D3 M6–8 च (for तु). Ñ3 भगवान् (*sup. lin. sec. m.* तु सुतो as in text). — c) V1 मनोरमायाः. — d) K2 T1 G3.4 (*sup. lin.* as in text) M3 मरणस्तथा.

22 a) T2 (*inf. lin.* as in text) G (except G3) अग्नेः; M वह्नेः (for अह्नः). K4 G6 transp. सुतः and स्मृतः. B D (except D5) सुतस्तथा; T G3 सुतस्ततो. — b) Ko G (except G3) श्रुतः; Ñ V1 B D T शमः (D1 समः; D5 as in text) (for श्रमः). Ko G (except G1.3) M6–8 श्रांतो. B4 तमो; T2 तदा (for तथा). M6–8 transp. तथा and मुनिः. — c) Ko.2.3 अग्निपुत्रः. Ko D3 G1–3 च (for तु). — d) Ñ1 श्रीमाञ्शरणालयः; D5 शरस्तंबादजायत.

23 a) G3 तस्य राजा त्रिशालश्च. — b) Ñ1.2 V1 B D T2 नैगमेयश्च; Ñ3 T1 G M नैग(G3 °ज)मेष(G4 °षि)श्च. Ko.2.3 D2.3 पृष्ठजाः; K4 पूर्व°; B6 D4 T1 G6 पृष्ठतः; T2 G4.5 (*inf. lin.* as in text) वृष्णि°; G2 वृष्टि°. — c) D5 °काभ्योभवचेन; T corrupt; G1 °कास्तनपाश्चैव; G2.3 °कात(G3 °स्त)नयश्चैव; G4 °काभ्यवपत्तेश्च; G5.6 °कास्तन्यपानैश्च.

24 b) Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1.3.5.6 D (except D5) मनोजवः; Ñ3 T1 परो जवः; T2 G4.5 °वहः; G3 °जकः; G6 °वयः; M5 °शहः. B4 वसूनामष्टमस्य ह. — After 24^{ab}, B4 ins.:

544* विश्वकर्मा महाभागो तस्य पुत्रो मनोजवः ।

(cf. 27^{ab}). — c) K1 °गतिश्चेति. — d) K (except K1) B4 G (except G3.5) च (for तु).

25 a) T G (except G3) M3.5 प्रत्यूषसो. K (except K3) D5 दिवः (for विदुः). K (except K3) G (except G1) पुत्रः. — b) Ko.2.4 G3.6 ऋषिः. T1 नारद- (for नाम्नाथ). Ñ3 अपि; D5 G6 M6–8 तु; G1.2 च (for अथ). K (except K3) G देवलः. — c) B (except B1) Da D2 transp. द्वौ and पुत्रौ. G3 अथ (for अपि). — d) K D3 M5 मन(K2.4 तप)स्विनौ (for मनी°). — After 25, M5 ins.:

545* शङ्खश्च लिखितश्चैव सर्वशास्त्रविशारदौ ।

26 b) Ñ1.2 V1 B D ब्रह्मवादिनी (B4m वरवर्णिनी); G3 योगचा°. — c) K3 योगयुक्ता; Da1 Dn D4 °सक्ता. Ñ V1 B D कृत्स्नम् (for सर्वम्). — d) Ñ1.2 V1 B Dn D1.2.4 T1 G2 M6.8 असक्ता; Ñ3 अशक्तं; D3.5 M7 अशक्ता; G1 शक्तापि. Ñ1.2 V1 B D (except D5) विचचार ह; G1.2 °चरंत्यु°. — e) Ko.3 Ñ1 D5 भार्या या; K2.4 T1 G2.4.5 M3 भार्यायां; B4.5 या भार्या. — f) D3 G6 च; T G1–5 M तु (for ह). — After 26, T G (except

C. 1. 2502
B. 1. 66. 26
K. 1. 67. 28

कर्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानां च वर्धकिः ॥ २७
भूषणानां च सर्वेषां कर्ता शिल्पवतां वरः ।
यो दिव्यानि विमानानि देवतानां चकार ह ॥ २८
मनुष्याश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः ।
पूजयन्ति च यं नित्यं विश्वकर्माणमव्ययम् ॥ २९
स्तनं तु दक्षिणं भित्त्वा ब्रह्मणो नरविग्रहः ।
निःसृतो भगवान्धर्मः सर्वलोकसुखावहः ॥ ३०
त्रयस्तस्य वराः पुत्राः सर्वभूतमनोहराः ।
शमः कामश्च हर्षश्च तेजसा लोकधारिणः ॥ ३१
कामस्य तु रतिर्भार्या शमस्य प्राप्तिरङ्गना ।
नन्दी तु भार्या हर्षस्य यत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३२
मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपस्य सुरासुराः ।
जज्ञिरे नृपशार्दूल लोकानां प्रभवस्तु सः ॥ ३३
त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्या वडवारूपधारिणी ।
असूयत महाभागा सान्तरिक्षेऽश्विनावुभौ ॥ ३४
द्वादशैवादितेः पुत्राः शक्रमुख्या नराधिप ।
तेषामवरजो विष्णुर्यत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३५
त्रयस्त्रिंशत इत्येते देवास्तेषामहं तव ।
अन्वयं संप्रवक्ष्यामि पक्षैश्च कुलतो गणान् ॥ ३६
रुद्राणामपरः पक्षः साध्यानां मरुतां तथा ।
वसूनां भार्गवं विद्याद्विश्वेदेवांस्तथैव च ॥ ३७
वैनतेयस्तु गरुडो बलवानरुणस्तथा ।
बृहस्पतिश्च भगवानादित्येष्वेव गण्यते ॥ ३८
अश्विभ्यां गुह्यकान्विद्धि सर्वौषध्यस्तथा पशून् ।
एष देवगणो राजन्कीर्तितस्तेऽनुपूर्वशः ।
यं कीर्तयित्वा मनुजः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३९
ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान्भृगुः ।
भृगोः पुत्रः कविर्विद्वाञ्शुक्रः कविसुतो ग्रहः ॥ ४०
त्रैलोक्यप्राणयात्रार्थे वर्षावर्षे भयाभये ।
स्वयंभुवा नियुक्तः सन्भुवनं परिधावति ॥ ४१

G4.5) ins.:

546* प्रासूत विश्वकर्माणं सर्वशिल्पवतां वरम् ।
[G1.3 प्रसूता. T शिल्पिक°.]

27 b) Ñ3 G2.4.5 शिल्पी; B यस्यां; D2 T G6 शिल्पि-; D5 तस्यां. — d) K3 D1 M (except M5) वार्धकिः; D2 वार्धिकेः; D5 वार्धिकः; G3.6 °की.

28 b) G M सर्व(M8 शिल्प)विदां. — Da1 om. 28c–29b. — c) G1-3 सर्वेषां च वि°. — d) Ñ2 V1 Da2 Dn D1.3.4 G3 M6-8 त्रिदशानां. G3 यः (for ह).

29 Da1 om. 29ab (cf. v. l. 28). — a) M मानुषाश्चोप°. — b) B4 T G तस्य. — c) T G6 तं (for यं).

30 b) S °णः पुरुषोत्तमः (G6 परमेष्ठिनः). — d) K4 °भयापहः; Ñ1.2 B Da T2 °पितामहः.

31 b) Ñ1 सर्वलोक°; G (except G4.5) °मनोरमाः. — d) Da D3 लोकधारणाः. T1 M5 मनःप्रीतिविवर्धनाः; G1-3 M3.6-8 मनसः प्रीतिवर्धनाः.

32 a) K1 च (for तु). — b) K4 D3 S (except M5) प्रीतिर् (for प्राप्तिर्). G3 M (except M5) एव च (for अङ्गना). — c) Ñ3 B3 Da1 Dn D1 नंदा. — d) Ñ V1 B D (except D5) यासु (for यत्र). K1 लोकयात्रा प्र°.

33 b) Ñ3 कश्यपाच्च; M6-8 °पात्तु. G3 सुताः सुराः; M6-8 प्रजा इमाः (cf. 1. 59. 11b). — c) K2 राजशार्दूल. — d) K D2.5 प्रभविष्णवः. G3 लोकनाथा महात्मनः.

34 c) G3 M8 प्रासूयत. — d) Some B° MSS. °रीक्षे. G2 M6-8 °श्विनावपि.

36 a) Ko.2-4 °स्त्रिंशत्तु; K1 D5 T1 G6 M Cd °स्त्रिंशतम्.

37 a) B (except B6) D3 T2 G2 अवरः; G1 अभवत् (for अपरः). — b) K (except K1) °नामपरस्तथा. — c) M5 भार्गवो वंशो. — d) K (except K1) B5 D2-4 G2.3 M °देवास्त°.

38 a) Da D3 च (for तु). — c) T1 G1-3 M6-8 तु (for च). G1.5 बलवान्. — d) K1 °व कथ्यते.

39 a) K2 Ñ1.2 V1 Da1 Dn D1-4 अश्विनौ; B Da2 °नोर्; D5 °न्यां. G3 गुह्यकाः सिद्धाः. — b) D5 साध्यौषध्यस्. G6 transp. तथा and पशून्. K1 पश्च(read पशू)न्सर्वौषधीस्तथा. — Ñ1 reads 39c–66d after 1. 61. 26ab. — c) G (except G3.6) M3 एवं (for एष). Ñ1.3 V1 B D (except D5) M8 एते देवगणाः. — d) Ñ V1 B D (except D5) कीर्तितास्. — e) Ñ3 B Da2 D3 T2 G3.5.6 यत्; Dn D1.4 G4 यान् (for यं). Da1 कीर्तयित्वा च म°. — f) G2.4.5 प्रजामिष्टामवाप्नुयात्.

40 b) G M8 निर्गतो. Da2 विभुः; D3 T1 G2 प्रभुः (for भृगुः). — c) B1.3.6 D2 भृगुपुत्रः. K1-3 Ñ3 T1 M3.5 कवि ऋषिः; D5 कविरिति; T2 G M6-8 कविर्विप्रः. Ko.4 भृगोः कवि ऋषिः पुत्रः. — d) Ñ3 शुक्रस्त्वृषिसुतो. K1 वरः; S स्मृतः (for ग्रहः).

योगाचार्यो महाबुद्धिर्दैत्यानामभवद्गुरुः ।
सुराणां चापि मेधावी ब्रह्मचारी यतव्रतः ॥ ४२
तस्मिन्नियुक्ते विभुना योगक्षेमाय भार्गवे ।
अन्यमुत्पादयामास पुत्रं भृगुरनिन्दितम् ॥ ४३
च्यवनं दीप्ततपसं धर्मात्मानं मनीषिणम् ।
यः स रोषाच्च्युतो गर्भान्मातुर्मोक्षाय भारत ॥ ४४
आरुषी तु मनोः कन्या तस्य पत्नी मनीषिणः ।
और्वस्तस्यां समभवदूरुं भित्त्वा महायशाः ।
महातपा महातेजा बाल एव गुणैर्युतः ॥ ४५
ऋचीकस्तस्य पुत्रस्तु जमदग्निस्ततोऽभवत् ।
जमदग्नेस्तु चत्वार आसन्पुत्रा महात्मनः ॥ ४६
रामस्तेषां जघन्योऽभूदजघन्यैर्गुणैर्युतः ।
सर्वशस्त्रास्त्रकुशलः क्षत्रियान्तकरो वशी ॥ ४७
और्वस्यासीत्पुत्रशतं जमदग्निपुरोगमम् ।
तेषां पुत्रसहस्राणि बभूवुर्भृगुविस्तरः ॥ ४८
द्वौ पुत्रौ ब्रह्मणस्त्वन्यौ ययोस्तिष्ठति लक्षणम् ।
लोके धाता विधाता च यौ स्थितौ मनुना सह ॥ ४९
तयोरेव स्वसा देवी लक्ष्मीः पद्मगृहा शुभा ।
तस्यास्तु मानसाः पुत्रास्तुरगा व्योमचारिणः ॥ ५०
वरुणस्य भार्या ज्येष्ठा तु शुक्राद्देवी व्यजायत ।　　C. 1. 2616 B. 1. 66. 52 K. 1. 67. 52

---

41 a) K1 लोकस्य प्रा°. Ñ V1 B1.3-5 Da D1.2.4 T G3.6 M °यात्रार्थं; B3m.5m.6 Cd °यात्रार्थौ; B6m Da G1 °रक्षार्थौ; G2.4 प्रणयार्थौ च; G5 °यात्रां च. — b) S नयानये (T G1.4 °यौ; M8 °ते); Cd as in text. — c) K D5 तु; Ñ3 स (for सन्).

42 a) G महाविद्यो (G3 °वीर्यो). — c) Ñ3 चैव; B (except B3) D1.2 अपि; M एव (for चापि). D3 T G °णाम(D3 °णां चा)हिते युक्तो. — After 42, B1.6 (marg.) repeats 1. 59. 35^{cd}, which is followed by:

547* षण्डामार्कौ प्रथमतः प्रथितावुग्रतेजसौ ।;

then follows a repetition of 1. 59. 36^{ab} (v. l. तथादित्यो), and 36^{cd} (v. l. °संकाशौ, °भावनौ).

43 a) Ñ1.2 V1 D (except Da D5) G3 M3.6.7 विधिना; T2 गुरुणा. — d) Ñ3 T2 G3 M3 °निंदितः.

44 a) K4 दीप्ततेजस्थं; B4 G1.4 दीर्घत°; G2 धर्मत°. — b) Ñ1.2 V1 B D (except D3.5) °नं यशस्विनं; S °नं यत(T दृढ)व्रतं (M8 *inf. lin.* अतींद्रियं). — c) B1m.6 T G गर्भो. — d) G6 मातुः क्षेमाय. T1 °य भार्गवः. — After 44, Ko.4 ins.:

548* आसीत्तस्य सुकन्या वै भार्या चापि महात्मनः ।

45 D5 om. 45^{ab}. — a) Ko अरुषी; K4 अरौत्सीत्; T1 मारिषा; T2 आयु(*sup. lin.* °मु)षी; G1 मारीषि; G2.3 मारि°; G4 मारीषा; G5 मानिषा; M8 शंयार्ती; M5 आकूषि; M6-8 शांयाती. K1 पुरुषस्य म°. D3 M6-8 मुनेः. G6 मानुषी तु पुरा यासीत्. — b) D3 महात्मनः; G3 मनस्विनः (for मनी°). — c) Ko.4 B D3.4 तस्याः; D5 तस्मात्. S °र्वस्तस्या (G1.2 °स्य) ऋषिः (M6-8 मुनिः) पुत्रः. — d) B1m स्वयं (for ऊरुं). Da महातपाः; D3 S विनिर्गतः (T G3 M3.5 °निःसृतः). — e) S (except M6-8) °बलो (for °तपा). Ñ1.2 V1 D (except D5) महातेजा (Da °यशा) महावीर्यो. — f) G (except G3.6) बालभावगुणै°.

46 a) Ñ3 G (except G3.6) °कस्य तु. Ko.2.4 तनयो (for पुत्र°). — b) G6 °ग्निरथोभ°. — c) B1.4.6 D2 च (for तु). — d) G M3 पुत्राश्चासन् (for आसन्पुत्रा). Ñ3 महायशाः.

47 Ko (? hapl.) om. from जघन्यो° up to तेषां in 48^{c}. — a) Da D3 G3 जघन्यः स्याद्. — b) B1 Da D3 T G °घन्यगुणै°. — c) K1.2 T2 G (except G6) M (except M3.5) °शास्त्रार्थ°; K3.4 °शास्त्रास्त्र°; Ñ V1 B D (except D5) °श(B4.5 D3 °शा)स्त्रेषु. — d) K3 D5 बली; T1 भवत् (for वशी). — After 47, D1 reads, irrelevantly, 15½ stanzas from a subsequent adhy.

48 Ko om. up to तेषां (in c); cf. v. l. 47. — d) Ko.2.4 भृगुनंदनाः (K4 °न); Ñ1.2 V1 Da Dn D1.4 G6 भुवि विस्तरः (G6 °राः); B1 D3 G3-5 M3.5 °विस्तराः; G1.2 बहुविस्ताराः; M6-8 °विस्तृतेः.

49 a) T G (except G6) तु भृगोः; Cd ब्रह्मणः (as in text). — b) T G M3 वै जगत्; Cd लक्षणं (as in text). — d) T1 चरतौ; T2 G3.6 M (M3 *inf. lin.*) चरतो (M3 orig. चरंतौ); G1 चरते (for यौ स्थितौ). M3 मानुषाविह (for मनुना सह). G3.4.5 मनुना सह भूपते.

50 a) Ko तयोरेषा. D3 T °सा ज्येष्ठा. G M3 तयोस्तु भगिनी ज्येष्ठा (G6 श्रेष्ठा; M3 लक्ष्मीः). — d) D2 चतुर-; T G ये चान्ये (G6 वचसा); M ये चाश्वा (for तुरगा). M (except M5) दिविचा°.

51 a) Ñ1.2 V1 Dn या ज्येष्ठा; B1.4 ज्येष्ठा या; S ज्येष्ठाभूत्. — b) K (except K1) B4 Da D1.4.5 शुक्रा (Da1 °क्र-); T चक्र; G शक्रं (G3 चक्री); M (except M3) शक्र- (for शुक्राद्). K1 देव; T2 देव्या. — c) S पुत्रशतं विद्धि. — d) Ñ3 सुतां च. D3 चासुर°. T1 corrupt.

C. 1. 2616 B. 1. 66. 52 K. 1. 67. 52

तस्याः पुत्रं बलं विद्धि सुरां च सुरनन्दिनीम् ॥ ५१
प्रजानामन्नकामानामन्योन्यपरिभक्षणात् ।
अधर्मस्तत्र संजातः सर्वभूतविनाशनः ॥ ५२
तस्यापि निर्ऋतिर्भार्या नैर्ऋता येन राक्षसाः ।
घोरास्तस्यास्त्रयः पुत्राः पापकर्मरताः सदा ।
भयो महाभयश्चैव मृत्युर्भूतान्तकस्तथा ॥ ५३
काकीं श्येनीं च भासीं च धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम् ।
ताम्रा तु सुषुवे देवी पञ्चैता लोकविश्रुताः ॥ ५४
उलूकान्सुषुवे काकी श्येनी श्येनान्व्यजायत ।
भासी भासानजनयद्गृध्रांश्चैव जनाधिप ॥ ५५
धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्वशः ।
चक्रवाकांश्च भद्रं ते प्रजज्ञे सा तु भामिनी ॥ ५६
शुकी विजज्ञे धर्मज्ञ शुकानेव मनस्विनी ।
कल्याणगुणसंपन्ना सर्वलक्षणपूजिता ॥ ५७
नव क्रोधवशा नारीः प्रजज्ञेऽप्यात्मसंभवाः ।
मृगीं च मृगमन्दां च हरिं भद्रमनामपि ॥ ५८
मातङ्गीमथ शार्दूलीं श्वेतां सुरभिमेव च ।
सर्वलक्षणसंपन्नां सुरसां च यशस्विनीम् ॥ ५९
अपत्यं तु मृगाः सर्वे मृग्या नरवरात्मज ।
ऋक्षाश्च मृगमन्दायाः सृमराश्चमरा अपि ॥ ६०

---

52 c) K संभूतः. — d) Ko °धर्म°; N V1 D (except Da D2.5) °विनाशकः. S °लोक°.

53 a) M6–8 अथ (for अपि). — c) G1 घोराचाराः; G3 °श्चास्य; T G2.4–6 M °स्तस्य. — d) G2.4.5 घोरकर्म°. M3 पापकर्माण एव ते. — f) G1.3 भूतांतकृत्तथा. — After 53, N (Ś1 missing) ins.:

549* न तस्य भार्या पुत्रो वा कश्चिदस्त्यन्तको हि सः ।

☞ St. 54–67 agree, in part almost verbatim, with Rām. 3. 14. 17[cd]–32.

54 a) Ñ1.2 V1 B D (except D5) °नीं तथा भासीं. T G2.4.5 M क्रौंचीं भासीं च श्येनीं च; G1.3.6 श्येनीं क्रौंचीं च भासीं च. — b) K Ñ3 D5 G1 M (except M3) °राष्ट्री-मथो (K1 as in text; K2 °मथा). — c) S (except G1) अपि (for तु). T G1.3.6 M3.3 कन्याः (for देवी). — d) G4.5 M (except M3) पंच ताः. K1.2.4 D5 (m as in text) लोकमातरः. — After 54, D3 G1–3.6 read 67 (with 67[ef] before 67[ab]). Then follows:

550* भार्या गरुत्मतश्चैव भासी क्रौञ्ची शुकी तथा ।
चतुर्थी धृतराष्ट्री च तास्त्वपत्यान्निबोध मे ।

But in G2.3 these lines (550*) are preceded by the first occurrence of क्रौञ्ची तु सुषुवे क्रौञ्चान्भासी भासान्व्यजायत (cf. v. l. 55[ab]).

55 a) D3 T G1.3.6 क्रौंची तु (for उलूकान्). D3 T G1.3.6 क्रौंचान्; G2.4.5 M क्रौंची (for काकी). — b) D3 S भासी भासान् (for श्येनी श्येनान्). — cd) D3 G3 om. 55[cd]. K1 Ñ3 B3.5 नराधिप. S (G3 om.) श्येनी श्येनांश्च गृध्रांश्च जनयामास तेजसा.

56 a) Ko.2.4 Da च (for तु). — c) Ñ1.2 V1 B5.6 Dn D1.4 भद्रा तु (B5 वै); cf. v. l. 65. — d) Ñ3 D5 T2 G3–5 M5 अपि; T1 G1.2 M3.6–3 च (for तु). Ñ1.2 V1 B D (except D5) जनयामास सैव तु; G6 विजज्ञे भरतर्षभः.

57 a) K1 D5 T G1.2 M (except M5) धर्मज्ञा; G4.5 धर्मेण. Ñ1.2 V1 B D शुकी च जनयामास (D2 अनलायाः शुकी पुत्री; D5 as in text). — b) K1 Ñ1.2 V1 B D °व यश(D5 मन)स्विनी; Ñ3 °वमनुव्रता. — cd) K3 om. 57[cd]. MSS. indiscriminately °संपन्ना and °न्नान्; and पूजिता and °तान्. K1 एका कल्याणसंपन्नास्सर्वलक्षण-पूजिताः; Ko.2.4 सर्वान्कल्याणसंपन्नान्सर्व°—°तान्.

58 a) K3.4 D3 S ततः क्रोध°. K2–4 B4 Da2 D5 नारी; D3 G1.2.6 नाम; T G3–5 M राजन्. — b) S (except M7) विजज्ञे. K1 तनु-; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 क्रोध-; Ñ3 [ऽ]थात्म-; D3 T G1 ह्यात्म-; D5 चात्म-; G2–5 M पन्न (for ऽप्यात्म-). MSS. indiscriminately संभवाः, °वात् and °वान्. G6 भरतर्षभ (for ऽप्यात्मसं°). — c) K3 Ñ V1 B1.3.4m.6 D (except D2.3.5) मृगी and °मंदा. — d) Ñ1.2 V1 B3 Dn D1.4 हरी; B1.4.6 Da D3 हरिः. B (except B5) D (except D2) °मना; T G °मदाम् (G2 °ताम्; G3 °ता). B4 त्वपि (m अपि). Ñ3 हरिभद्रां मनागपि.

59 a) K3 Ñ1.2 V1 B1.3.6 D (except D5) मातंगी. K3 चाथ; Ñ1.2 V1 B D (except D5) त्वथ. K3 Ñ1.2 V1 B (except B5) D (except D2.3) शार्दूली. — b) K3 Ñ1.2 V1 B (except B5) D (except D2.3.5) श्वेता सुरभिरेव. — c) K3 °संपन्नाः; Ñ1.2 V1 B (except B5) D (except D3.4) °न्ना. — d) K3 सर्वलक्षणपूजिताः; Ñ1.2 V1 B D (except D5) सुरसा (B4.5 D2.3 °सां) चैव भामि(B5–6 Da2 °वि)नी (B4.5 D2.3 °नीं).

60 a) Ko.2.4 असूयंत; D5 अजायंत (for अपत्यं तु). — b) Ko.2.4 Da1 D5 G4.5 मृग्यां; G3 सर्वे. Ñ1 B6 Dn D3.4 नरवरोत्तम. — d) Ko.3.4 Ñ V1 B D (except D3) °श्च परंतप.

ततस्त्वैरावतं नागं जज्ञे भद्रमना सुतम् ।
ऐरावतः सुतस्तस्या देवनागो महागजः ॥ ६१
हर्याश्च हरयोऽपत्यं वानराश्च तरस्विनः ।
गोलाङ्गूलांश्च भद्रं ते हर्याः पुत्रान्प्रचक्षते ॥ ६२
प्रजज्ञे त्वथ शार्दूली सिंहान्व्याघ्रांश्च भारत ।
द्वीपिनश्च महाभाग सर्वानेव न संशयः ॥ ६३
मातङ्ग्यास्त्वथ मातङ्गा अपत्यानि नराधिप ।
दिशागजं तु श्वेताख्यं श्वेताजनयदाशुगम् ॥ ६४

तथा दुहितरौ राजन्सुरभिर्वै व्यजायत ।
रोहिणीं चैव भद्रं ते गन्धर्वीं च यशस्विनीम् ।
रोहिण्यां जज्ञिरे गावो गन्धर्व्यां वाजिनः सुताः॥६५
सुरसाजनयन्नागान्राजन्कद्रूश्च पन्नगान् ।
सप्त पिण्डफलान्वृक्षाननलापि व्यजायत ।
अनलायाः शुकी पुत्री कद्र्वास्तु सुरसा सुता ॥ ६६
अरुणस्य भार्या श्येनी तु वीर्यवन्तौ महाबलौ ।
संपातिं जनयामास तथैव च जटायुषम् ।

C. 1. 2634
B. 1. 66. 70
K. 1. 67. 76

61 a) K (except K3) G2.6 नाम (for नागं). T1 ततस्त्वरैवताकल्पं नागं. — b) Ko.2 Ñ V1 B D (except Da2 D1.3) M (except M5) भद्र(V1 B4 तत्र)मनाः; T G °द्रा (G2.3 °ता). — Ś1 resumes from 61c. — c) Ś1 K1 Ñ3 (inf. lin. sec. m. as in text) ऐरावणः. Ś1 K1 T1 ततस् (for सुतस्). Ko.2.4 तु तस्यासीद् (for सुतस्तस्याः). — d) Ko.2.4 देवराज्ञो; B1.4 m.6 D2.5 शक्रवाह्यो; M5 नागराजो. Ś1 K1.3 D5 महाबलः.

62 In Ś1 a portion of 62^{abc} is missing. — a) S (except T2 G6 M3) तु (for च). K4 D1.4 तपस्विनः; S मन° (M3 inf. lin. as in text). — D2 om. 62^{cd}-63. — c) MSS. indiscriminately °गूलाश्च and °गूलांश्च. — d) S विज्ञातव्या हरी(G1-3 हरेः; G5 हनी; G5 sup. lin. हरी)सुताः.

63 D2 om. 63 (cf. v. l. 62). — a) T G1.5 M (except M3) च (for तु). — b) Ñ3 V1 B Da सहस्रशः; Dn D1.4 अनेकशः (for च भा°). — c) Ñ3 द्वीपींश्चैव; M3 तद्द्वीपिन (for द्वीपि°). T G3-5 M5-7 तु (for च). K3.4 Da महाभागा; Ñ2.3 V1 B °भागान्; Dn D1.3.4 °सत्वान्; S सुतास्तस्याः. — d) Ko.2.3 तरस्विनः; K4 D5 वनौकसः (for न सं°). S सर्वे चैव महाबलाः.

64 a) G4.5 मातंगास्त्वथ. Ś1 K1 Ñ3 D5 अपि (for अथ). T G1.4-6 M3 मातंग्याः (G5 °ग्यः); G2 संतानं (for मातङ्गाः). — b) D5 अपत्यं च; G4.5 त्वप°. — c) Ś1 K1 Ñ1.2 V1 Dn दिशां गजं तु; Ko.2-4 आशागजं तु (K3 °जांस्तु); Ñ3 B1.6 दिशागजांस्तु (B1 °श्च); B3.4 D1-3.5 दिशां गजांस्तु (D1 °जा तु; D2 °जाश्च); B5 D. दिशो गजांस्तु. For दिशागज Cf. Jacobi, *Das Rāmāyaṇa*, p. 6 f. G3 तं (for तु). Ś1 श्वेतांगं; K3 °ताभान्; Ñ3 °ता च; B1 Da °ताख्यान्; B3 °ताश्च; B4-6 °तांश्च; D2 °तांगा; D3 S °ताक्षं; D5 °तास्यं. — d) Ñ3 श्वेतान्; M5 श्वेतं. K3 B Da D2 आशुगान्. G1-3 श्वेता व्यजनयत्सुतं.

65 a) A few MSS. दुहितरो. — b) Ñ2.3 V1 B Da2 D2 सुरसा वै. — c) Ñ V1 Da1 Dn D1.4 G4.5 M3.3 रोहिणी. Dn1.n3 D1.4 भद्रा तु (cf. v. l. 56). — d) Ñ V1 K1.2 D (except D2.5) गंधर्वी. Ñ V1 Dn D1.3.4 तु (for च). Ñ V1 Dn D1.4 °स्विनी. — After 65^{d}, Ñ1.2 V1 Dn D1.4 ins.:

551* विमलामपि भद्रं ते अमलामपि भारत ।

— ef) MSS. indiscriminately रोहिण्या and °ण्यां; गंधर्व्या and °र्व्यां.

66 Ś1 K1.3 Ñ V1 B D (except D2.3) G1.2 read 66^{ab} after 67^{cd}. T1, which om. 66^{a}, reads 66^{b} after 67^{a}. — a) D3 G (except G4.5) °यत्सर्पान्. — b) T2 G4.5 M transp. राजन् and कद्रूः. Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4 कद्रूः पुत्रांस्तु (B3.5 m °त्रांश्च) प°; Ñ3 कद्र्वाः पन्नगसत्तमान्; D3 T1 G6 शत(T1 °र)मेकशिरोधरान्. — After 66^{ab}, D3 T G ins.:

552* इरायां कन्यका जातास्तिस्रः कमललोचनाः ।
वनस्पतीनां वृक्षाणां वीरुधां चैव मातरः ।
लतारुहे च द्वे प्रोक्ते वीरुधा एव ताः स्मृताः ।
गृह्णन्ति येऽपि ताः पुष्पं फलानि तरसा पृथक् ।
ततो सुतास्ते विज्ञेयास्तानेवाहुर्वनस्पतीन् ।
पुष्पैः फलग्रहान्वृक्षान्रुहायाः प्रसवं विदुः ।
लतागुल्मानि वल्ल्यश्च त्वक्सारतृणजातयः ।
वीरुधो याः प्रजास्तस्यास्तत्र वंशः समाप्यते ।

— T1 G1.2 om. 66^{cdef}; D3 G3.6 om. 66^{c}-67^{f}. — c) T2 M5 सर्वान् (for सप्त). K4 पर्णफलान्; Cd as in text. Ko.2 सदा पुष्पफलान्वृ°; G4.5 सर्वे पुण्यफलान्वृ°; M3.6-8 सर्वगुल्मलतावृक्षान्. — e) Ś1 K1 T2 G4.5 अनला तु; M3.5 °लापि. — f) Ś1 कल्यास्तु; K1 कर्ण्याश्च; Ñ1 Dn D1.4 कंकस्तु; D2 कंकयास्तु; D5 वर्हास्तु; T2 G4.5 कद्रुवा (!); M3 (inf. lin.).5 कद्रुस्तु. Ko.2-4 च (for तु). K3 सुताः; Ñ1 Dn D1.4 सुतः; Ñ3 V1 Da तथा; B6 स्मृता; T2 मता.

67 D3 G3.6 om. 67 (cf. v. l. 66). — a) Hypermetric! Ko.2.3 transp. अरुणस्य and भार्या. K2.4 B3

C. 1. 2635
B. 1. 66. 71
K. 1. 67. 76

द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु विख्यातौ गरुडारुणौ ॥ ६७
इत्येष सर्वभूतानां महतां मनुजाधिप ।
प्रभवः कीर्तितः सम्यङ्मया मतिमतां वर ॥ ६८
यं श्रुत्वा पुरुषः सम्यक्पूतो भवति पाप्मनः ।
सर्वज्ञतां च लभते गतिमग्र्यां च विन्दति ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

जनमेजय उवाच ।
देवानां दानवानां च यक्षाणामथ रक्षसाम् ।
अन्येषां चैव भूतानां सर्वेषां भगवन्नहम् ॥ १
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन मानुषेषु महात्मनाम् ।
जन्म कर्म च भूतानामेतेषामनुपूर्वशः ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
मानुषेषु मनुष्येन्द्र संभूता ये दिवौकसः ।
प्रथमं दानवांश्चैव तांस्ते वक्ष्यामि सर्वशः ॥ ३

Da च (for तु). B4.5 श्येनी भार्यारुणस्यापि. — T1 om. 67^{bcd}. — ^{d}) Ñ2 V1 B4.5 D (except D2.3.5) वीर्यवंतं; B1.3.6 सुतं चैव (for तथैव च). — After 67^{cd}, Ś1 K1.3 Ñ V1 B D (except D2.3) T1 G1.2 read 66^{ab}; while D2 ins.:

553* कद्रूर्नागमनन्तं च प्रजज्ञे धरणीधरम् ।

— ^{f}) Ś1 D5 प्रख्यातौ.

68 ^{a}) G3 M3 इत्येवं. K1 मार्गो (for सर्व-). — ^{b}) G8 मन्यतां. — Ś1 K1 om. 68^{cd}–69; G4.5 om. 68^{cd}. — ^{c}) K4 संभवः. G8 कीर्त्यते. — ^{d}) G6 भूतो भवति पापतः (cf. 69^{b}).

69 Ś1 K1 om. 69 (cf. v. l. 68). — ^{a}) Da सम्यग्युक्तो वै; D8 सर्वपापेभ्यो (for पुरुषः स°). — ^{b}) K3 Ñ1.2 V1 B Dn D1–4 मुक्तो; Da G3 नरो (for पूतो). K4 भारत; D8 मानवः; T M3 पापतः; G3 भावनः. G4–6 सर्वपापात्प्रमुच्यते. — ^{c}) M6–8 सर्वज्ञत्वं. — ^{d}) B4 गतिमिष्टां.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K0.2–4 Ñ3 Da Dn D1.2.4.5 G4.5 M3.5 अंशावतरण; Ñ1.2 V1 D3 T1 संभव; Cd अंशावतार. — *Adhy. name:* K0.4 भूतोत्पत्तिः; T2 G4 सत्कथनं; M3 सुरसर्गकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K1 75; Ñ1.2 V1 66; B5 59; Da1 63; Dn3 65; D3 67; D4 64; T1 58; T2 G4.5 M 8; G1–3 10; G6 9. — *S'loka no.:* K3 D1 72; Ñ3 Da1 74.

61

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — In Ś1 the portion from च (in 1^{a}) up to केतुमा (in 12^{a}) is lost on the missing upper half of a fol. (47). — ^{a}) G4.5 सुराणामसुराणां च. — ^{b}) K1 गंधर्वाणां च; K4 सर्पाणामथ. Ñ2 V1 B D (except D5) गंधर्वोरगरक्षसां. — After 1^{ab}, Ñ2.3 V1 B D (except D5) ins.:

554* सिंहव्याघ्रमृगाणां च पन्नगानां पतत्रिणाम् ।

— ^{c}) B D सर्वेषां चैव (D5 गंधर्वाणां च). — ^{d}) Ñ2 V1 B D(except D5) M3.5 संभवं (for सर्व°). B Da D2.3 °वन्निह.

2 Ś1 missing. — ^{a}) Ñ3 °मि चरितं. — ^{b}) G3 M7 मानुषाणां. G3 तथैव च. — G4 reads 2^{cd} after वैशं° (in 3). — ^{c}) K3 °मं च सर्वेषां. — ^{d}) K4 T2 G2.6 सर्वेषामनु- (G6 °पि).

3 Ś1 missing. G1.2 (both om. उवाच) read वैशं° after 3^{ab}. — K1 D3.5 G3–6 M om. उवाच. — ^{a}) K1 मानुष्येंद्र मनुष्येषु. — K1 om. 3^{cd}. — ^{c}) K0.2.3 °वा एव; B (except B6) D1.2 °वाश्चैव; G3 °वानां च. G4.5 नामतो बलतश्चैव. — ^{d}) K0.2.3 D1.4 अशेषतः; B4 (m as in text).5 भारत (for सर्व°).

☞ Stanzas 4–62 of this adhy., which give the Avatāras of the Asuras, respectively Daityas and Dānavas, comprise, in its essence, a list of names of mundane Kings each associated with its prototype of a divine Titan. The names of this double series are, for the most part, joined, in pairs, by one or the other of a number of recurrent tags like स बभूव नराधिपः । — क्षितावासीत्स पार्थिवः । — स बभूव प्रथितः क्षितौ । etc. and य आसीद्दानवर्षभः । — श्रीमान्यस्तु महासुरः । — आसीदसुरसत्तमः । etc. It was deemed that no useful purpose would be served by noting down, with scrupulous care, all the whimsical combinations of the tags found in the MSS. The

विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः ।
जरासंध इति ख्यातः स आसीन्मनुजर्षभः ॥ ४
दितेः पुत्रस्तु यो राजन्हिरण्यकशिपुः स्मृतः ।
स जज्ञे मानुषे लोके शिशुपालो नरर्षभः ॥ ५
संह्राद इति विख्यातः प्रह्रादस्यानुजस्तु यः ।
स शल्य इति विख्यातो जज्ञे बाह्लीकपुङ्गवः ॥ ६
अनुह्रादस्तु तेजस्वी योऽभूत्ख्यातो जघन्यजः ।
धृष्टकेतुरिति ख्यातः स आसीन्मनुजेश्वरः ॥ ७
यस्तु राजञ्शिबिर्नाम दैतेयः परिकीर्तितः ।
द्रुम इत्यभिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः ॥ ८
बाष्कलो नाम यस्तेषामासीदसुरसत्तमः ।
भगदत्त इति ख्यातः स आसीन्मनुजेश्वरः ॥ ९
अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कुश्च वीर्यवान् ।
तथा गगनमूर्धा च वेगवांश्चात्र पञ्चमः ॥ १०
पञ्चैते जज्ञिरे राजन्वीर्यवन्तो महासुराः ।
केकयेषु महात्मानः पार्थिवर्षभसत्तमाः ॥ ११
केतुमानिति विख्यातो यस्ततोऽन्यः प्रतापवान् ।
अमितौजा इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ १२
स्वर्भानुरिति विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः ।
उग्रसेन इति ख्यात उग्रकर्मा नराधिपः ॥ १३
यस्त्वश्व इति विख्यातः श्रीमानासीन्महासुरः ।
अशोको नाम राजासीन्महावीर्यपराक्रमः ॥ १४
तस्मादवरजो यस्तु राजन्नश्वपतिः स्मृतः ।
दैतेयः सोऽभवद्राजा हार्दिक्यो मनुजर्षभः ॥ १५

C. 1. 2651
B. 1. 67. 15
K. 1. 68. 15

---

critical notes, therefore, present only a selection of such variations as are found in an entire recension or version or at least a well-defined group of the MSS. collated. The sporadic variations of single MSS. have been almost wholly ignored, except of course for proper names, whose variations have been fully recorded. The continuous recurrence of the tags mentioned above has led inevitably to numerous hapl. omissions in the MSS. The readings for the names of the Asuras given in this adhy. should be compared with those given in adhy. 59–60, with which this adhy. is intimately associated.

4 Ś1 missing. T1 G6 (hapl.) om. 4^{cd}. D1 (hapl.) om. 4^{d}–6^{a}. — ^{d}) K सोऽभवन्म°.

5 Ś1 missing. D1 om. 5 (cf. v. l. 4). — ^{b}) G1.2.6 M8 °पुः पुरा. — ^{cd}) A few MSS. संजज्ञे, and नरर्षभ.

6 Ś1 missing. D1 om. 6^{a} (cf. v. l. 4). G2 om. 6–7. — ^{a}) S सं(M6–8 स)ह्लाद इति वि° (G4–6 संह्लादस्तु महावीर्यः). — ^{b}) K1 G1 M प्रह्लाद°. — ^{d}) B (except B4) D (except D2.8) वाह्लीक°; T °सत्तमः. M6–8 जज्ञे मद्रेश्वरो बली.

7 Ś1 missing. G2 om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{a}) S अनुह्लाद°. — K3 (hapl.) om. 7^{d}–8. — ^{d}) Ñ V1 B D (except D5) G1.3.6 स बभूव नरे(B4–6 D2 G3 जने)श्वरः; T2 G4.5 M (except M8) स जज्ञे मनुजर्षभः.

8 Ś1 missing. K3 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) M6–8 शिबिर्नाम. — ^{d}) T2 G3.4.5 जज्ञे वीरः स पा°.

9 Ś1 missing. — ^{b}) K0.4 G4–6 °सुरपुंगवः. — ^{d}) G2 स जज्ञे. Ñ3 °जेश्विह. Ñ1.2 V1 B D (except D5) G1.3 स जज्ञे पुरुष(Ñ2 G1.3 भरत)र्षभः; M6–8 श्रीमान्यस्तु महासुरः.

10 Ś1 missing. — ^{ab}) G2 अधश्शिरा, अध्रश्शंकु°. — ^{d}) S °वांश्चैव.

11 Ś1 missing. — ^{c}) Ñ3 D5 T कैकयेषु; Dn D1–4 G M केकये° (as in text); the rest कैकेये°. — ^{d}) K2.3 °वाः पार्थिवोत्तम; D5 °वा नृपस°; G1.2 °वाः पंच केकयाः; G3 पंच पार्थिवस°; M6–8 °वाः पृथिवीपते.

12 Ś1 resumes with निति वि°. — ^{a}) T °मालीति. — B5 reads 12^{c}–13^{c} in marg. — ^{c}) G3 प्रथितौज इ°. — K3 (hapl.) om. 12^{d}–18^{c}. — ^{d}) Ñ1.3 D3 S स (T G3 सं-) जज्ञे पुरुष(D3 G1.3 भरत; G4–6 मनुज)र्षभः (M6 सर्वशस्त्रभृतां वरः); Ñ2 V1 B Da Dn D1.4 सोग्रकर्मा नराधिपः; D2 श्रीमानासीन्महासुरः.

13 K0 (hapl.) om. 13^{b}–14^{a}. K3 om. 13 (cf. v. l. 12). D2 om. 13–14^{ab}. — ^{b}) Ñ3 जघन्यस्तु. Ñ1 महारथः. G1–3 श्रीमानसुरसत्तमः. — M7 (hapl.) om. 13^{d}–14^{a}. — ^{d}) K1 Ñ3 D5 S (M7 om.) सोग्र°. G1–3 महारथः.

14 K0 M7 om. 14^{a}; K3 om. 14; D2 om. 14^{ab} (cf. v. l. 12, 13). — ^{b}) T2 G4–6 स च (T2 सर्व-) शस्त्रभृतां वरः. — After 14^{ab}, M (except M5) reads (for the first time) 16^{cd}. — ^{c}) Ñ2 B6 Dn राजाभूत्. — ^{d}) Dn D1.4 °वीर्योपराजितः.

15 K3 om. 15 (cf. v. l. 12). — ^{d}) G1–3 भरतर्षभ.

C. 1. 2651
B. 1. 67. 15
K. 1. 68. 15

वृषपर्वेति विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः ।
दीर्घप्रज्ञ इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ १६
अजकस्त्वनुजो राजन्य आसीद्वृषपर्वणः ।
स मल्ल इति विख्यातः पृथिव्यामभवन्नृपः ॥ १७
अश्वग्रीव इति ख्यातः सत्त्ववान्यो महासुरः ।
रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ १८
सूक्ष्मस्तु मतिमान्राजन्कीर्तिमान्यः प्रकीर्तितः ।
बृहन्त इति विख्यातः क्षितावासीत्स पार्थिवः ॥ १९
तुहुण्ड इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः ।
सेनाबिन्दुरिति ख्यातः स बभूव नराधिपः ॥ २०
इसृपा नाम यस्तेषामसुराणां बलाधिकः ।
पापजिन्नाम राजासीद्भुवि विख्यातविक्रमः ॥ २१
एकचक्र इति ख्यात आसीद्यस्तु महासुरः ।
प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव प्रथितः क्षितौ ॥ २२
विरूपाक्षस्तु दैतेयश्चित्रयोधी महासुरः ।
चित्रवर्मेति विख्यातः क्षितावासीत्स पार्थिवः ॥ २३
हरस्त्वरिहरो वीर आसीद्यो दानवोत्तमः ।
सुवास्तुरिति विख्यातः स जज्ञे मनुजर्षभः ॥ २४
अहरस्तु महातेजाः शत्रुपक्षक्षयंकरः ।
बाह्लीको नाम राजा स बभूव प्रथितः क्षितौ ॥ २५
निचन्द्रश्चन्द्रवक्त्रश्च य आसीदसुरोत्तमः ।
मुञ्जकेश इति ख्यातः श्रीमानासीत्स पार्थिवः ॥ २६
निकुम्भस्त्वजितः संख्ये महामतिरजायत ।
भूमौ भूमिपतिः श्रेष्ठो देवाधिप इति स्मृतः ॥ २७

---

16 K3 om. 16 (cf. v. l. 12). — ^{a}) M6–8 °पर्वा इति ख्या°. — ^{b}) G2.4.5 सत्यवाक्यो म°. — D2 (hapl.) om. 16^{b}–17^{c}; D5 (hapl.) om. 16^{c}–17^{b}; G4.5 om. 16^{c}–18^{b}. — For M (except M5) cf. v. l. 14.

17 K3 D2 G4.5 om. 17; D5 om. 17^{ab} (cf. v. l. 12, 16). — ^{a}) D8 T2 अश्मकस्; T1 अश्वकस्; G1.2.6 अंगजस्; M6–8 अनुजस्. K4 Ñ V1 B D M6–8 त्वव(B6 D1 °प)रो. M3.5 अजस्त्ववरजो रा°. — ^{c}) K4 Ñ (Ñ2 *sup. lin.*) V1 B D शाल्व (Ñ2 orig. पल्ल) (for मल्ल). — ^{d}) Ś1 K0–2 B6 D3 °व्यां सोभ°.

18 K3 om. 18^{abc}; D3 om. 18; G4.5 om. 18^{ab} (cf. v. l. 12, 16). B5 reads 18 in marg. — ^{b}) S (G4.5 om.) सत्यवाक्यो महा°. — ^{d}) M6–8 स बभूव नराधिपः.

19 ^{a}) S सुमती (T2 नृपति) (for मतिमान्). — ^{c}) Ñ1.2 V1 D (except D2) T M8 बृहद्रथ इति ख्यातो. — M5 om. 19^{d}–20^{a}. — ^{d}) K1.3 T1 पृथिव्यां सो भवन्नृपः.

20 M5 om. 20^{a} (cf. v. l. 19). — ^{a}) D2 भुशुंड; D5 भुकुंड; G2.4.5 कुंभांड. G3 राहुदंड इति ख्यातो. — ^{c}) K0 स बिंब इति विख्यातो. — ^{d}) Ś1 M5 पृथिव्यामभवन्नृपः.

21 D2 reads 21^{ab} in marg. — ^{a}) Cf. 1. 59. 25^{a} and v. l. K1 येसृपो नाम; K2.3 Ñ3 इसृपा(K2 °प)ना°; K4 असृपो ना°; Ñ1 इसृपो ना°; Ñ2 B1.3 Da Dn2 इसुपा(Da1 °मा)ना°; V1 इसृमो ना°; B4–6 Dn1.n3 D1.3.4 इसुपो (B6 Dn3 °पा) ना°; D2 m अष्टपा ना°; D5 इष्टपो ना°; T G3.4.6 M3 खसृपो ना°; G1 नृसृपो ना°; G2 खनृपो ना°; G5 कसृपा ना°; M5 खसृतो ना°; M6.8 खसृमो ना°; M7 सुखमो ना°. — ^{b}) Ś1 K1 नराधिपः; G4–6 पुरोगमः (for बला°). — ^{cd}) Ñ1 यः पाक्तिर्नाम; V1 पापभि°; Dn D1.3.4 नम्रजि°; T2 बुपु°; G4.6 रिपु°; M6–8 वाच°. S राजर्षिर्बभूव भुवि (T1 इति) विश्रुतः.

22 ^{a}) Ś1 K1 एकवक्र°. — ^{b}) S transp. आसीत् and यः. — ^{d}) Da D8 °थितो भुवि.

23 ^{b}) Ś1 K D2 महाबलः. — ^{c}) Dn D1 T °धर्मेति. — K4 (hapl.) om. 23^{d}–24^{c}.

24 K4 om. 24^{abc} (cf. v. l. 23). — ^{a}) S राजन् (for वीर). — ^{b}) D2 G1–3 transp. आसीद् and यः. D2 S दानवर्षभः. — G4.5 om. 24^{cd}. — ^{c}) K0 Ñ V1 B (except B1) D T2 G1.6 सुबाहु(Ñ3 °वस्तु)रिति. — ^{d}) K0.2.4 T1 G3 संजज्ञे. K3 G2 भरतर्षभ; D5 मनुजोत्तमः. Ś1 K1 Ñ2 V1 B Da Dn D1–4 श्रीमाना(Ś1 K1 क्षितावा)सीत्स पार्थिवः (D2 प्रजज्ञे मनुजाधिपः).

25 ^{a}) K2 अर्हस्तु सु-; K3 D5 अरिहस्तु; Ñ2 V1 B4 आहरस्तु; Ñ3 सुरेहस्तु; Dn D1.4 सुहरस्तु. — ^{b}) Ś1 Da S (except T2 G5) °भयंकरः. — B5 reads 25^{c}–26^{d} in marg. — ^{cd}) T G4–6 M5 राजासीत्. G1–3 संजज्ञे वाह्लिको नाम स राजा रिपुमर्दनः.

26 ^{a}) K3 Ñ3 Da D5 T2 G3.5 निश्चंद्रश्. T2 G1–3 चातिव°. Ñ V1 B (except B1) D (except D3–5) T6 G3.4.6 M3.5 तु (for च). T1 निश्चरिंद्रश्चंद्रवक्रः. — ^{b}) S दानवोत्तमः. — ^{c}) Ś1 K1 अंजी(K1 °ज)केश; B5 m मुंड°; G1.2 मंजु°. G4–6 सुचंद्र इति विख्यातः. — ^{d}) G4–6 भूमौ (for श्रीमान्).

27 ^{a}) K4 निशुंभ°; Ñ3 निसुस°. G3 अभिजित्संख्ये. — ^{b}) G1.3.6 M6–8 महामसुरसत्तमः.

शरभो नाम यस्तेषां दैतेयानां महासुरः ।
पौरवो नाम राजर्षिः स बभूव नरेष्विह ॥ २८
द्वितीयः शलभस्तेषामसुराणां बभूव यः ।
प्रह्लादो नाम बाह्लीकः स बभूव नराधिपः ॥ २९
चन्द्रस्तु दितिजश्रेष्ठो लोके ताराधिपोपमः ।
ऋषिको नाम राजर्षिर्बभूव नृपसत्तमः ॥ ३०
मृतपा इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः ।
पश्चिमानूपकं विद्धि तं नृपं नृपसत्तम ॥ ३१
गविष्ठस्तु महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः ।
द्रुमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ ३२
मयूर इति विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः ।
स विश्व इति विख्यातो बभूव पृथिवीपतिः ॥ ३३
सुपर्ण इति विख्यातस्तस्मादवरजस्तु यः ।
कालकीर्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ ३४
चन्द्रहन्तेति यस्तेषां कीर्तितः प्रवरोऽसुरः ।
शुनको नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः ॥ ३५
विनाशनस्तु चन्द्रस्य य आख्यातो महासुरः ।
जानकिर्नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः ॥ ३६
दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य य उक्तो दानवर्षभः ।
काशिराज इति ख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः ॥ ३७
ग्रहं तु सुषुवे यं तं सिंही चन्द्रार्कमर्दनम् ।
क्राथ इत्यभिविख्यातः सोऽभवन्मनुजाधिपः ॥ ३८ C. 1. 2675 B. 1. 67. 40 K. 1. 68. 40

---

28 d) Ñ1 स च भूपो न°. Ñ2 V1 B1.3.4.6 D नरोत्तमः. Ko.3.4 B5 बभूव नृपसत्तमः; G1.2 बभूव भुवनेश्वरः. — After 28, Dn S (G2 om. line 2) ins.:

555* कापथस्तु महावीर्यः श्रीमान्राजन्महासुरः ।
सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः ।
क्रथस्तु राजन्राजर्षिः क्षितौ जज्ञे महासुरः ।
पार्वतेय इति ख्यातः काञ्चनाचलसंनिभः ।

[Cf. 558*. — (L. 1) Dn1.n2 कुपथ°; Dn3 कुपट°. — (L. 3) T1 G1.3 क्रोधस्तु; T2 G4-6 क्रुद्धस्तु.]

29 D3 reads 29-30^{ab} after 556*. — a) Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B3.6 Da D2.3.5 S (except G3.5) शरभ°. — b) Ñ1 सः; Ñ2 V1 B (except B5) D T1 ह (for यः). — c) K1 Da D2.4 S प्रह्लादो. G4.5 बालायां. — d) G4-6 जज्ञे भूपः परंतपः.

30 D2 om. 30^{a}-39^{b}. For D3 cf. v. l. 29. — a) Ko.3 एकाक्षो (for चन्द्र°). — T G (except G4.5) ins. after 30^{ab}: D3, after 28:

556* चन्द्रवर्मेति विख्यातः काम्बोजानां नराधिपः ।
अर्क इत्यभिविख्यातो यस्तु दानवपुंगवः ।

— c) K2.4 G2.3 ऋ(K2 रि)षीको; T1 इषिका; T2 रिचि°; M इषी°. — d) G4-6 ऋषि-; M3.5 भुवि (for नृप-). G1-3 सं(G1 स)बभूव तु (G3 स) संमतः. — After 30, D3 reads 34.

31 Ko D2 om. 31 (cf. v. l. 30). — a) K1 B6 m सुतपा; T2 G1.4.5 प्र°; G2 भूपाल.

32 D2 om. 32 (cf. v. l. 30). — a) Ñ गरिष्ट°. — b) M6-8 यः ख्यातो वै. — c) T M7 द्रुमत्सेन; G1.2.4.5 द्युमत्से°; G3 भ्रमतिच (sic).

33 D2 om. 33 (cf. v. l. 30). K3 om. 33-34. — After 33, S reads 37-38. D4 repeats (with v. l.) 33^{cd} after 35^{ab}.

34 K3 D2 om. 34 (cf. v. l. 30, 33). D3 reads 34 after 30. M7 om. 34-35. — a) T1 M3 (*inf. lin.*).6.8 सुचंद्र इति. — c) B4 D1.4 लोककीर्ति°; S (M7 om.) क्रोधकीर्ति°. — d) G (except G3) प्रथितो नृपः.

35 D2 M7 om. 35 (cf. v. l. 30, 34). — a) K1 G2.5 °हर्तेति. — After 35^{ab}, D4 repeats 33^{cd} (v. l. त्रिलव for विश्व) and 35^{ab} (v. l. °हस्तेति). — T2 om. 35^{c}-39^{b}. — cd) G3 (*sup. lin.*).4-6 °र्षिः पृथिव्यां सोभवन्नृपः. G1.2 (orig.) वसुदान इति ख्यातः पृथिव्यामभवन्नृपः.

36 Ñ1.2 V1 D2.3 T2 om. 36 (cf. v. l. 30, 35). — a) Ko.3 तथापरस्तु; G4.5 विशासनस्तु. — b) Ko.3 आख्यातो यो. Ko.1.3 [ऽ]सुरो मया. — c) K4 B Da Dn D1.4 M (except M5) विख्यातः (for राज°). — d) G °व महीपतिः. K4 B Da Dn D1.4 M3.5 सोभवन्मनुजाधिपः; M6-8 राजासीद्राजसत्तमः.

37 S reads 37-38 after 33. D2 T2 om. 37 (cf. v. l. 30, 35). — a) M6-8 दीर्घबाहु°. — G2 om. 37^{c}-38^{b}. — c) K (except Ko) Ñ V1 B D (except Da; D2 om.) °जः स विख्यातः (Ñ1.3 D5 °ज्ञेयः). — d) K2.3 Ñ2 B (except B3) Dn D1.3.4 °पते. Da °व्यां सोभवन्नृपः; T1 G1.3.6 M3.5 °व्यां प्रथितो नृपः.

38 For S cf. v. l. 37. D2 T2 om. 38 (cf. v. l. 30, 35). — a) S (T2 G2 om.) सिंहिका (for ग्रहं तु). Ñ1.2 V1 B D (except D5; D2 om.) M6-8 यं तु. — b) B D (except D5; D2 om.) सिंहिकार्केन्दुम°; S (T2 G2 om.)

C. 1. 2677
B. 1. 67. 41
K. 1. 68. 41

अनायुषस्तु पुत्राणां चतुर्णां प्रवरोऽसुरः ।
विक्षरो नाम तेजस्वी वसुमित्रोऽभवन्नृपः ॥ ३९
द्वितीयो विक्षराद्यस्तु नराधिप महासुरः ।
पांसुराष्ट्राधिप इति विश्रुतः सोऽभवन्नृपः ॥ ४०
बलवीर इति ख्यातो यस्त्वासीदसुरोत्तमः ।
पौण्ड्रमत्स्यक इत्येव स बभूव नराधिपः ॥ ४१
वृत्र इत्यभिविख्यातो यस्तु राजन्महासुरः ।
मणिमान्नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः ॥ ४२
क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुरः ।
दण्ड इत्यभिविख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ ॥४३
क्रोधवर्धन इत्येव यस्त्वन्यः परिकीर्तितः ।
दण्डधार इति ख्यातः सोऽभवन्मनुजेश्वरः ॥ ४४
कालकायास्तु ये पुत्रास्तेषामष्टौ नराधिपाः ।
जज्ञिरे राजशार्दूल शार्दूलसमविक्रमाः ॥ ४५
मगधेषु जयत्सेनः श्रीमानासीत्स पार्थिवः ।
अष्टानां प्रवरस्तेषां कालेयानां महासुरः ॥ ४६
द्वितीयस्तु ततस्तेषां श्रीमान्हरिहयोपमः ।
अपराजित इत्येव स बभूव नराधिपः ॥ ४७
तृतीयस्तु महाराज महाबाहुर्महासुरः ।
निषादाधिपतिर्जज्ञे भुवि भीमपराक्रमः ॥ ४८
तेषामन्यतमो यस्तु चतुर्थः परिकीर्तितः ।
श्रेणिमानिति विख्यातः क्षितौ राजर्षिसत्तमः ॥ ४९
पञ्चमस्तु बभूवैषां प्रवरो यो महासुरः ।
महौजा इति विख्यातो बभूवेह परंतपः ॥ ५०
षष्ठस्तु मतिमान्यो वै तेषामासीन्महासुरः ।
अभीरुरिति विख्यातः क्षितौ राजर्षिसत्तमः ॥ ५१

ग्रहं (M$_{3.6-8}$ राहुं) चन्द्रार्कमर्दनं (M$_{6-8}$ °दर्शनं). — ^{c}) K$_2$ M$_{6-8}$ क्रथ; Ñ$_3$ T G$_3$ क्रोध; G$_{1.4-6}$ क्रुद्ध. Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (D$_2$ om.) स क्राथ (V$_1$ चक्र; D$_{3.4}$ क्रोध) इति विख्यातः (D$_5$ स क्राख्य इत्यभिख्या°); M$_3$ क्राथपुत्र इति ख्या°. — ^{d}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_5$; D$_2$ om.) बभूव (for सोऽभवन्). S (T$_2$ G$_2$ om.) स बभूव नराधिपः.

39 D$_2$ T$_2$ om. 39^{ab} (cf. v. l. 30, 35); M$_3$ om. 39–40^{b}. — ^{a}) Cf. 1. 59. 12^{b}, 32^{a} and v. l. K$_1$ धनायुषो यः; K$_{2-4}$ Ñ V$_1$ B (except B$_4$) Da D$_{3.5}$ दनायुषस्तु (B$_5$ Da D$_5$ °षायाः); M (M$_3$ om.) अनायुषायाः. — ^{c}) K$_0$ विराक्षो; Ñ$_3$ वीक्ष°; B$_4$ विस्क°; D$_2$ विज्व°; T$_1$ वीक्षतो; G$_3$ विक्षितो. K$_3$ विष्वक्सेनस्तु ते°. — ^{d}) Da सुपर्णेत्यभ°. Ñ$_2$ V$_1$ B D नृपः स्मृतः (for ऽभवन्नृपः).

40 M$_3$ om. 40^{ab} (cf. v. l. 39). K$_2$ om. 40. — ^{c}) K (except K$_1$) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B Da D$_2$ पांशु°; Dn D$_{1.3.4}$ पांड्य°. G$_3$ राष्ट्राधिप इति ख्यातः. — ^{d}) Dn D$_{1.3.4}$ विख्या°; G$_3$ संशि° (for विश्रु°).

41 Ś$_1$ partly damaged. — ^{a}) K$_{0.3}$ Ñ$_2$ V$_1$ B$_4$ वरवीर; K$_1$ बलवीर्यः; B$_5$ Da Dn$_1$ n$_2$ D$_{1.3.4}$ बली°. Ñ$_{1.3}$ T$_1$ G$_3$ M वीर इत्यभिविख्या°; T$_2$ G$_{1.2.4-6}$ प्रवीर इति विख्या°. — ^{c}) Ñ$_3$ पांड्रुतक्षक; Dn पौंड्रमात्स्यक; G$_{1.2.4.5}$ पौंड्रको नाम. Dn D$_{1.3.4}$ इत्येवं. T (T$_1$ *sup. lin.* as in text) G$_{3.6}$ पौंड्रको मेरु(G$_3$ °घ)संकाशः. — ^{d}) Dn D$_{1.3.4}$ transp. स and बभूव. G$_{1.2.4.5}$ संब°.

42 Ś$_1$ partly damaged. K$_1$ om. 42.

43 Ś$_1$ partly damaged. — ^{a}) G$_{1-3}$ यस्तस्मात्. — ^{d}) T G$_{4.5}$ M प्रथितः (for नृप°). G$_{1-3.6}$ स बभूव नराधिपः.

44 Ś$_1$ K$_1$ Ñ$_1$ om. 44. — ^{d}) Dn D$_{1.3.4}$ मनुजर्षभः.

45 Ś$_1$ breaks off after काल and resumes with जज्ञिरे. — ^{a}) K (except K$_1$) कालिका(K$_3$ °के)यास्तु; Ñ V$_1$ B D (except D$_5$) T$_2$ G$_{4.5}$ कालेयानां तु (Da D$_3$ च); T$_1$ G$_{1-3.6}$ कालकेयास्तु; M कालायाश्चैव (M$_5$ °यास्तु च).

46 K$_2$ (hapl.) om. 46–47^{a}. G$_3$ om. 46^{ab}. — ^{a}) Ñ$_1$ D$_2$ S (G$_3$ om.) मागधे°. — ^{b}) Ñ$_2$ V$_1$ B$_3$ (m as in text)$_{.4.5}$ D (except D$_{2.5}$) तेषामासी°. M$_{6-8}$ transp. श्रीमान् and आसीत्. K$_{0.4}$ नराधिपः; K$_3$ महासुरः (for स पा°).

47 K$_2$ om. 47^{a} (cf. v. l. 46). — ^{a}) M$_{6-8}$ हरिस्तेषां. — ^{c}) Ñ V$_1$ B$_{1.3}$ Dn D$_{1.2.4}$ इत्येवं. — ^{d}) M$_{6-8}$ बभूव स (by transp.).

48 ^{ab}) Dn D$_{1.4}$ °स्तु महातेजा महामायो म°. T G$_{4.5}$ M$_{6-8}$ transp. महाराज and महाबाहुर्. — ^{c}) K (except K$_1$) Ñ$_1$ M निषधाधि°.

50 Ś$_1$ K$_1$ om. 50–51. — ^{a}) Dn D$_{1.4}$ °मस्त्वभवत्तेषां. — G$_2$ om. 50^{c}–51^{d}. — ^{c}) S (G$_2$ om.) महौज इति वि° (T$_2$ G$_6$ महौजास इति ख्या°). — K$_4$ (hapl.) om. 50^{d}–51^{c}.

51 Ś$_1$ K$_1$ G$_2$ om. 51; K$_4$ om. 51^{abc} (cf. v. l. 50). D$_3$ om. 51^{cd}. — ^{c}) S अभि(T$_2$ G$_{3-6}$ °भी)रूप इति ख्या°

समुद्रसेनश्च नृपस्तेषामेवाभवद्गणात् ।
विश्रुतः सागरान्तायां क्षितौ धर्मार्थतत्त्ववित् ॥५२
बृहन्नामाष्टमस्तेषां कालेयानां परंतपः ।
बभूव राजन्धर्मात्मा सर्वभूतहिते रतः ॥ ५३
गणः क्रोधवशो नाम यस्ते राजन्प्रकीर्तितः ।
ततः संजज्ञिरे वीराः क्षिताविह नराधिपाः ॥ ५४
नन्दिकः कर्णवेष्टश्च सिद्धार्थः कीटकस्तथा ।
सुवीरश्च सुबाहुश्च महावीरोऽथ बाह्लिकः ॥ ५५
क्रोधो विचित्यः सुरसः श्रीमान्नीलश्च भूमिपः ।
वीरधामा च कौरव्य भूमिपालश्च नामतः ॥ ५६
दन्तवक्त्रश्च नामासीद्दुर्जयश्चैव नामतः ।
रुक्मी च नृपशार्दूलो राजा च जनमेजयः ॥ ५७
आषाढो वायुवेगश्च भूरितेजास्तथैव च ।
एकलव्यः सुमित्रश्च वाटधानोऽथ गोमुखः ॥ ५८
कारूषकाश्च राजानः क्षेमधूर्तिस्तथैव च ।
श्रुतायुरुद्धवश्चैव बृहत्सेनस्तथैव च ॥ ५९
क्षेमोग्रतीर्थः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः ।
मतिमांश्च मनुष्येन्द्र ईश्वरश्चेति विश्रुतः ॥ ६०
गणात्क्रोधवशादेवं राजपूगोऽभवत्क्षितौ ।
जातः पुरा महाराज महाकीर्तिर्महाबलः ॥ ६१

C. 1. 2702
B. 1. 67. 66
K. 1. 68. 66

(M3 जानकिर्नाम वि°). — After 51, Ko S ins.:

557* सप्तमस्तु बभूवैषां प्रवरो यो महासुरः ।

52 ᵃ) G3 स उग्रसेन°. Ko.3.4 Ñ V1 B5 Da Dn D1.3.4 तु (for च). D5 सप्तमः श्रुतसेनश्च. — ᵇ) G (except G4.5) ख्यातो नाम्ना महाबलः.

53 ᵃ) K4 B1.6 (both m as in text) D2 वा(B6 रा-; D2 व)हो नामा°. — ᵇ) Ñ V1 B D नराधिप (a few MSS. °पः); S महासुरः (for परं°). — ᶜ) Ñ2.3 V1 B D (except D5) G (except G4) राजा ध°. — After 53, Ko.3 (om. lines 3–4).4 Ñ2.3 V1 B D (except D5) ins.:

558* कुपथस्त्वथ विख्यातो दानवानां महाबलः ।
पार्वतीय इति ख्यातः काञ्चनाचलसंनिभः ।
क्रथनस्तु महावीर्यः श्रीमान्राजन्महासुरः ।
सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः ।
असुराणां तु यः सूर्यः श्रीमान्राजन्महासुरः ।
दरदो नाम बाह्लीको वरः सर्वमहीक्षिताम् ।

[Cf. 555*. — (L. 1) Ko.3 V1 क्रथप(K3 V1 °थ)स्त्व°; Ñ2 कुपथो यस्तु; B1.4 m कुपट°; B4.5 क्रथन°; Da D3 क्रथनो यस्तु; Dn D1.4 कुक्षिस्तु राजन्. — (L. 3) Ko क्रथस्तु सुमहा°; K4 कुपटस्तु; Ñ3 B4 (m as in text) कुपथस्तु; B6 क्रपथस्तु; Da D3 कुपनश्च. — (L. 4) Ko सूर्यार्थे; Ñ3 Da Dn D3.4 सूर्याक्ष; D1 सूर्याख्य.]

54 G3 om. 54ᵃ–55ᵇ. — ᵇ) M6-8 पूर्वं (for राजन्).

55 G3 om. 55ᵃᵇ (cf. v. l. 54). — ᵃ) Ñ2 V1 B D (except D5) मद्रकः; G4-6 नंदी°; M नंद°. — ᵇ) Ś1 केटभस्; K1 कीटभस्; Ñ3 कीच°; B5 संक(m कीक)ट°; Da किरज°; S (except G5; G3 om.) क्रीड°. — ᶜ) Ko.2.3 (sup. lin. as in text) Dn1 G1-3 सुरवीरः सुबा°.

56 ᵃ) K3 Ñ1.2 B3.4 M3 क्राथो; B1.5.6 D1.3.4 क्रथो; Da1 काथो. B5 D (except Da D2) विचित्रः. K2 B1.4.6 D (except D5) M6-8 सुरथः; Ñ1.2 V1 B4m.6 तुरसः; M5 त्वपरः. — ᵇ) Ñ1.2 वीरश्च. — ᶜ) Ko धीरधा°; K1 वीरो ना°; K2 °नामा; K4 °वामा; B (except B6) Da Dn D1.3.4 धी(B3.5 वी)रवासः (B1m °धामा); D5 °धर्मा; G4 वीर°.

57 ᵇ) Ś1 K1 Dn D1.3 दानव°; Ko.3 B4 (m as in text).6 D2 नाम य°; T G1-3 भूमिप° (for दुर्जय°). — ᶜ) S नरशा°.

58 K3 om. 58ᶜ–59ᵇ. — ᵃ) Ñ3 वायुवेगश्च. — ᵇ) Ś1 K1 हरितेजा°; G4.5 भूरिचेता°. — After 58ᵃᵇ, K1 reads 59ᶜᵈ. — ᶜ) Ko कुमित्र°; Da च मित्र°. — ᵈ) Ś1 K1 वटधा(Ś1 °दा)नो; K2 वारि°; K4 वाटसेनो; T1 वाटीदानो. G3 चापदानोधरो मुखः.

59 K3 om. 59ᵃᵇ (cf. v. l. 58). — ᵃ) S का(T2 G5.6 क)रूशकाः. — ᵇ) Ko B4 (m as in text) D1 °मूर्ति°; D2 °वृद्धि°. G1-3 °र्तिश्च वीर्यवान्. — K1 reads 59ᶜᵈ after 58ᵃᵇ. D2 om. 59ᶜᵈ. — ᶜ) K4 Ñ V1 B D (except D5) T2 G5 उद्वहश्चैव; T1 G3.6 धर्मपश्चै°; G1 धर्मपालश्च. — ᵈ) K Ñ2 D5 °नश्च पार्थिव:.

60 ᵃ) K D5 °प्रधूर्तः (K1 °र्तिः); Ñ3 °प्रभावः; D2 °प्रवीर्यः. B6 कुरवः; T1 G4-6 M कुहकः. G1.2 °प्रधीर्महाधर्मः; G3 क्षेमाप्रभिन्महाराज. — ᵇ) B3 Da कालिंगे°. — ᶜᵈ) S °श्च मनुष्याणामीश्वरश्चातिविक्रमः.

61 ᵃ) Da गणः क्रो°. K1 Ñ3 V1 B1 Da Dn D1.3.4 M3.6-8 पूग; Ñ1.2 B3-6 D2 T G M5 एव. — ᵇ) S °पूगः क्षिताविह. — ᶜ) K4 V1 B Da D2 महाराजो; Dn D1.3.4 °भागो. — Dn D3.4 (marg.) T G M5 ins. after

C. 1. 2704
B. 1. 67. 68
K. 1. 68. 68

यस्त्वासीद्देवको नाम देवराजसमद्युतिः ।
स गन्धर्वपतिर्मुख्यः क्षितौ जज्ञे नराधिपः ॥ ६२
बृहस्पतेर्बृहत्कीर्तेर्देवर्षेर्विद्धि भारत ।
अंशाद्द्रोणं समुत्पन्नं भारद्वाजमयोनिजम् ॥ ६३
धन्विनां नृपशार्दूल यः स सर्वास्त्रवित्तमः ।
बृहत्कीर्तिर्महातेजाः संजज्ञे मनुजेष्विह ॥ ६४
धनुर्वेदे च वेदे च यं तं वेदविदो विदुः ।
वरिष्ठमिन्द्रकर्माणं द्रोणं स्वकुलवर्धनम् ॥ ६५
महादेवान्तकाभ्यां च कामात्क्रोधाच्च भारत ।
एकत्वमुपपन्नानां जज्ञे शूरः परंतपः ॥ ६६
अश्वत्थामा महावीर्यः शत्रुपक्षक्षयंकरः ।
वीरः कमलपत्राक्षः क्षितावासीन्नराधिप ॥ ६७
जज्ञिरे वसवस्त्वष्टौ गङ्गायां शतंनोः सुताः ।
वसिष्ठस्य च शापेन नियोगाद्वासवस्य च ॥ ६८

तेषामवरजो भीष्मः कुरूणामभयंकरः ।
मतिमान्वेदविद्वाग्मी शत्रुपक्षक्षयंकरः ॥ ६९
जामदग्न्येन रामेण यः स सर्वविदां वरः ।
अयुध्यत महातेजा भार्गवेण महात्मना ॥ ७०
यस्तु राजन्कृपो नाम ब्रह्मर्षिरभवत्क्षितौ ।
रुद्राणां तं गणाद्विद्धि संभूतमतिपौरुषम् ॥ ७१
शकुनिर्नाम यस्त्वासीद्राजा लोके महारथः ।
द्वापरं विद्धि तं राजन्संभूतमरिमर्दनम् ॥ ७२
सात्यकिः सत्यसंधस्तु योऽसौ वृष्णिकुलोद्वहः ।
पक्षात्स जज्ञे मरुतां देवानामरिमर्दनः ॥ ७३
द्रुपदश्चापि राजर्षिस्तत एवाभवद्गणात् ।
मानुषे नृप लोकेऽस्मिन्सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ७४
ततश्च कृतवर्माणं विद्धि राजञ्जनाधिपम् ।
जातमप्रतिकर्माणं क्षत्रियर्षभसत्तमम् ॥ ७५

---

61 : K4, after 62 :

559* कालनेमिरिति ख्यातो दानवानां महाबलः ।
स कंस इति विख्यात उग्रसेनसुतो बली ।

62 a) G1.4.5 देवलोकानां. — b) Ñ3 सुरराज°. — c) Da गंधर्वपतिमुख्यश्च. — d) G1.2 ख्यातो जज्ञे. T G1.4 M2.5 महासुरः; G2.3 महाबलः (for नरा°). — After 62, K3 reads 64^{cd}.

63 K1 om. 63–64^{ab}. Ś1 damaged.

64 K1 om. 64^{ab} (cf. v. l. 63). — b) K4 Ñ2 V1 B D T G3 M8 यः सर्वास्त्र(T1 °र्थ)विदुत्तमः. — K8 reads 64^{cd} after 62. — c) Dn D3.4 महाकीर्तिर्; D1 महत्की°. — d) K1–3 Ñ2 V1 B (except B3.5) D T2 G (except G2.5) M6–8 स जज्ञे. V1 B4.6 Dn D1.3.4 मनुजेश्वर; Ñ2 D5 T G1.2 मानुषेष्विह; G4.5 °जैः सह. N1 जातो जज्ञे स ज्येष्ठिकः.

65 c) Da मित्र°; Dn D1–4 चित्र°; S (except G2) इष्ट° (for इन्द्र°).

66 b) K2.4 D1 G5 कामक्रो°. — c) T G M2.5 °मुपसंपद्य; M6–8 °मुपसंगम्य. — d) B4 प्रतापवान् (m परं° as in text). S जज्ञे वै मानुषेष्विह.

67 a) M6–8 महाबाहुः. — b) = 69^{d}. Ñ2 V1 B1.3–5 D1.2 °क्षयावहः; Ñ3 D5 S °भयं°; B6 Da Dn D3.4 °भयावहः. — d) M6–8 क्षिताविह न°. B (except B3.6) Da1 Dn2 °धिपः.

68 b) A few MSS. शांतनोः. — c) Some MSS. वशिष्ठ°.

69 T1 G3 M6–8 om. 69^{cd}. — c) G (G3 om.) वेदविद्वांश्च. — d) = 67^{b}. D3 T2 G (G3 om.) M3.5 सर्वभूत(D3 T2 M3.5 °शत्रु)भयं°.

70 b) D5 शस्त्रविदां; G4.5 धर्मभृतां. K0.4 T2 यः सर्वास्त्रविदां; Ñ2 V1 B D सर्वास्त्रविदुषां; G6 सर्वशस्त्रभृतां. — c) K4 Ñ2 V1 B D यो[ऽ]यु°.

71 c) Ñ1 तद्; Ñ3 V1 B5.6 D तु (for तं). B4 (m as in text) तं गणं; T G M3.5 गणतो; M6–8 भागतो (for तं गणाद्). — d) T G M2.5 अमितौजसं; M6–8 °तेजसं (for अतिपौ°).

73 a) K (except K1) Ñ1.2 V1 B5.6 Dn D1.4.5 च (for तु). — b) Ñ1 कृष्णकुलोद्भवः; Ñ3 B5 T1 °लोद्भवः. G1–3 M8 यः क्षितौ परिकीर्तितः. — G2 om. 73^{c}–75^{b}. — cd) V1 साक्षात्. K transp. मरु° and देवानाम्. B1m G1 मतिमान् (for मरु°).

74 G1 (hapl.) om. 74^{a}–76^{b}. G2 om. 74 (cf. v. l. 73). — a) Ñ1.2 V1 D (except D5) °दश्चैव; B4.5 °दो नाम. — c) Ś1 K स (K0.1.4 सं-) जज्ञे मानुषे लोके.

75 G1 om. 75; G2 om. 75^{ab} (cf. v. l. 73, 74). T1 om. 75^{bc}. — b) K0.4 D3 T2 G4.5 नराधिपं; G3.6 मरुद्गणात्. — c) G4.5 वीरम् (for जातम्). Ñ1.2 V1 B D (except D5) तमप्रतिमकर्माणं. — d) K0 °भमुत्तमं;

मरुतां तु गणाद्विद्धि संजातमरिमर्दनम् ।
विराटं नाम राजर्षिं परराष्ट्रप्रतापनम् ॥ ७६
अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिविश्रुतः ।
स गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्धनः ॥ ७७
धृतराष्ट्र इति ख्यातः कृष्णद्वैपायनादपि ।
दीर्घबाहुर्महातेजाः प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ।
मातुर्दोषादृषेः कोपादन्ध एव व्यजायत ॥ ७८
अत्रेस्तु सुमहाभागं पुत्रं पुत्रवतां वरम् ।
विदुरं विद्धि लोकेऽस्मिञ्जातं बुद्धिमतां वरम् ॥ ७९
कलेरंशात्तु संजज्ञे भुवि दुर्योधनो नृपः ।
दुर्बुद्धिर्दुर्मतिश्चैव कुरूणामयशस्करः ॥ ८०
जगतो यः स सर्वस्य विद्विष्टः कलिपूरुषः ।
यः सर्वां घातयामास पृथिवीं पुरुषाधमः ।
येन वैरं समुद्दीप्तं भूतान्तकरणं महत् ॥ ८१
पौलस्त्या भ्रातरः सर्वे जज्ञिरे मनुजेष्विह ।
शतं दुःशासनादीनां सर्वेषां क्रूरकर्मणाम् ॥ ८२
दुर्मुखो दुःसहश्चैव ये चान्ये नानुशब्दिताः ।
दुर्योधनसहायास्ते पौलस्त्या भरतर्षभ ॥ ८३
धर्मस्यांशं तु राजानं विद्धि राजन्युधिष्ठिरम् ।
भीमसेनं तु वातस्य देवराजस्य चार्जुनम् ॥ ८४
अश्विनोस्तु तथैवांशौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।
नकुलः सहदेवश्च सर्वलोकमनोहरौ ॥ ८५
यः सुवर्चा इति ख्यातः सोमपुत्रः प्रतापवान् ।
अभिमन्युर्बृहत्कीर्तिरर्जुनस्य सुतोऽभवत् ॥ ८६

C. 1. 2748
B. 1. 67. 113
K. 1. 68. 113

K2.3 °यप्रवरं नृप(K3 °पं); Da °सूदनं; D6 क्षत्रियं च वरं नृप.

76 G1 om. 76[ab] (cf. v. l. 74). — [a]) D5 गंधर्वाणां गणा°. — [b]) S (G1 om.) स (T1 G3.5 M5 सं-) जज्ञे रिपुमर्दनः. — G3 om. 76[cd]. — [c]) S (G3 om.) विराटो ना° °र्षिः. — [d]) K0.2.3 °प्रतापिनं; S (G3 om.) °विमर्दनः.

78 [b]) Dn D1.3.4 M6-8 °यनात्मजः. — [d]) B Da D2 °नेरेश्वरः. — [e]) Ñ3 °दोषेण वै को°; S °दोषेण विप्रर्षेः (T G4-6 च ऋषेः; M6-8 ब्रह्मर्षेः). — After 78, K2 (marg.).4 Ñ V1 B D ins.:

560* तस्यैवावरजो भ्राता महासत्त्वो महाबलः ।
स पाण्डुरिति विख्यातः सत्यधर्मरतः शुचिः ।

T G1.2.4.5 ins. after 78: G3.6 M5, after 79:

561* मरुतां तु गणाद्वीरः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
पाण्डुर्जज्ञे महाभाग तव पूर्वपितामहः ।

79 K2 om. 79. Ś1 K1 read 79 after 83; K3 T2 (marg.) G4.5 M, after 81. — [a]) K0.3 D2.6 अत्रेरंशं (K3 °शात्) महा°; B1.3 Da आत्रेयं सुमहा°; S धर्मात्तु (G1 °र्म) सु°. — [b]) Ñ1.3 पुत्रभृतां. D6 विद्धि तं पौरवर्षभ. — D5 om. 79[cd]. — [c]) Ñ1.3 D (except D2; D5 om.) विद्धि तं लोके. — [d]) Da D1 धर्मे; G3 राजन् (for जातं). G धर्मभृतां वरं. K0.3 धर्मस्यांशं नराधिप; K4 Ñ2 V1 B D2 धर्मे धर्मभृतां वरं.

80 [a]) K (except K1) Ñ1.2 V1 B D (except D6) M3 °रंशास्तु. Ñ3 कलेरंशं तु संयुक्ते. — [b]) Ś1 K1 राजा; Ñ3 स वै (for भुवि). Ś1 V1 K1.3 D2 नृप. — [c]) Ś1 दुर्बुद्धिर्दुर्धरश्चैव; K2 °दुर्जय°; K3 °दुःसह°; D2 दुर्बोधो दुर्दम°; T2 G4.5 अबुद्धिरमति°; M8 °दुर्दम°.

81 Ś1 om. 81[ab]. — [a]) Ñ1.2 V1 B D (except D6) यस्तु; T2 G4-6 यश्च. — [b]) K2 M6-8 विद्वेष्टा; G1-3.6 M3.6 °द्वेषी. T G4.5 विद्वेषकरपू°. — [c]) K4 B3m Da T1 G1.2 M6-8 सर्वान्. — [d]) K4 पार्थिवान्; Da T G (except G5) पृथिव्यां. B D (except D5) पृथिवीपतिः (Dn D1-4 °ते); G3 पुरुषान्सदा. — [e]) T2 यूतं; G4-6 युद्धं (for वैरं). Ñ3 महद्दिष्टं; S (except G6) समुद्दिष्टं (M6-8 °त्सृष्टं). Dn D1.4 उद्दीपितं येन वैरं. — After 81, K3 T2 (marg.) G4.5 M read 79.

82 [a]) B4 G4-6 पौलस्त्य°. Ñ1 °रस्तस्य; B1 (m as in text) Dn D1.4 °रश्चास्य. — [b]) D5 T1 G2.3 मानुषेष्विह. — [c]) M (except M5) दुर्योधना°.

83 [b]) Ś1 न तु; B5 D6 नात्र (for नानु-). V1 D (except D2.5) S °कीर्तिताः. — After 83, Ś1 K1 read 79, while K3.4 Ñ2.3 V1 B D (except D6) ins. a passage of 37 lines given in App. I (No. 41).

84 [a]) T2 G6 M °स्यांशास्तु. — In Ś1 the portion of text from 1. 61. 84[b] to 1. 68. 19 is lost on the missing fol. 49–52. — [c]) K4 D6 S (except G3) च (for तु). T1 वायोश्च; G3 °योस्तु.

85 Ś1 missing. — [b]) Ñ2 B Da D2.3 रूपद्रविणसंमतौ. — [c]) G (except G4.5) °लं सहदेवं च. — [d]) Ñ1.2 B Da D2.3 °भूतहिते रतौ; Ñ3 V1 Dn D1.4 G1.3.6 M8 सर्वभूत°.

86 Ś1 missing. — [a]) K3.4 Ñ V1 B D यस्तु वर्चा. — [c]) Ñ1.2 B Da Dn D1-4 सो[ऽ]भिम°. K3 Ñ3 V1 D6 स संजज्ञे (for बृह°). — [d]) G1-3 M (except M5)

C. 1. 2761
B. 1. 67. 120
K. 1. 68. 128

अग्नेरंशं तु विद्धि त्वं धृष्टद्युम्नं महारथम् ।
शिखण्डिनमथो राजन्स्त्रीपुंसं विद्धि राक्षसम् ॥ ८७
द्रौपदेयाश्च ये पञ्च बभूवुर्भरतर्षभ ।
विश्वेदेवगणान्राजंस्तान्विद्धि भरतर्षभ ॥ ८८
आमुक्तकवचः कर्णो यस्तु जज्ञे महारथः ।
दिवाकरस्य तं विद्धि देवस्यांशमनुत्तमम् ॥ ८९
यस्तु नारायणो नाम देवदेवः सनातनः ।
तस्यांशो मानुषेष्वासीद्वासुदेवः प्रतापवान् ॥ ९०
शेषस्यांशस्तु नागस्य बलदेवो महाबलः ।
सनत्कुमारं प्रद्युम्नं विद्धि राजन्महौजसम् ॥ ९१
एवमन्ये मनुष्येन्द्र बहवोंऽशा दिवौकसाम् ।
जज्ञिरे वसुदेवस्य कुले कुलविवर्धनाः ॥ ९२
गणस्त्वप्सरसां यो वै मया राजन्प्रकीर्तितः ।
तस्य भागः क्षितौ जज्ञे नियोगाद्वासवस्य च ॥ ९३
तानि षोडश देवीनां सहस्राणि नराधिप ।
बभूवुर्मानुषे लोके नारायणपरिग्रहः ॥ ९४
श्रियस्तु भागः संजज्ञे रत्यर्थं पृथिवीतले ।
द्रुपदस्य कुले कन्या वेदिमध्यादनिन्दिता ॥ ९५

सो[ऽ]र्जु°. K Ñ3 V1 D5 फाल्गुनस्यात्मजो बली. — After 86, K3.4 Ñ V1 B D (except D5) ins. a passage of 25 lines given in App. I (No. 42).

87 Ś1 missing. — ^{a}) Ñ1.2 B D (except D2.5) अग्नेर्भागं; Ñ3 S °रंशात्. — ^{b}) G1.2 महाद्युतिं; G4.5 °बलं. — ^{d}) K4 Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) स्त्रीपूर्वं. T1 अथ (for विद्धि). S गुह्यकं.

88 Ś1 missing. — ^{a}) Ñ3 B (except B5) S (except M6–8) तु (for च). — ^{b}) K2–4 D5 °र्षभाः. — ^{c}) K1.2.4 Ñ1 V1 B1.4.6 D (except D5) विश्वान्. Ñ3 °गणाः; T G4.5 M (except M5) °गणात्. K3.4 Ñ1.2 B D (except D5) G6 विद्धि (for राजन्). — ^{d}) K2.4 राजंस्तान्; Ñ1.2 B D (except D5) संजातान्; G6 तान्राजन् (for तान्वि°). K4 Ñ1 B D4 भरतर्षभान्; D5 वसुधाधिप; M3 जनमेजय. V1 विद्धि तांस्तु महर्षभान्. — After 88, K3 ins.:

562* भीमसेनाद्राक्षसेन्द्रो गुह्यकेभ्यस्त्वजायत ।
जयस्य परिरक्षार्थं स हि सृष्टो महात्मना ।;

while Ñ3 ins.:

563* सर्वेषां देवताभागं दत्त्वा विद्धि महीपते ।;

and finally K4 Ñ V1 B D (except D5) ins. a passage of 40 lines given in App. I (No. 43).

89 Ś1 missing. — ^{ab}) K3 आबद्धक°. K1 transp. कर्णो and जज्ञे. K3.4 Ñ1.2 V1 B D वीरो (for कर्णो). K4 B Da D2.3 यः स. K0 महाबलः; K2.3 Ñ1.3 Dn D1.4 °यशाः; D5 °तपाः. — After 89^{ab}, K0 (om. lines 2–4).3.4 Ñ2.3 V1 B D (except D5) ins.:

564* कर्ण इत्यभिविख्यातः पृथायाः प्रथमः सुतः ।
स तु सूतकुले वीरो ववृधे राजसत्तम ।
कर्णं नरवरश्रेष्ठं श्रेष्ठं सर्वधनुष्मताम् ।
दुर्योधनस्य सचिवं मन्त्रिणं शकुनेः समम् ।

[Ñ2.3 V1 B Da read lines 3–4 after 89^{cd}. — (L. 3) B4.6 Da D2.3 रथवर°. K3.4 Ñ2.3 V1 Dn D1.4 सर्वशस्त्रभृतां वरं. — (L. 4) Dn D1–4 मित्रशत्रुविनाशनं.] — K4 om. 89^{cd}. — ^{cd}) K4 Ñ2.3 Dn D1.4 राजन् (for देवस्य). V1 महात्मभिः (for अनु°). K0.2 देवेशस्यांशमुत्तमं; Ñ1 G4–6 M देवर्षेर(Ñ1 °र्षे)शमुत्तमं; T G1–3 कर्णमंशं नरोत्तमं (for ^{d}). B3 तमप्रतिमकर्माणं क्षत्रियं शूरसत्तमम्. — After 89^{cd}, Ñ2.3 V1 B Da read lines 3–4 of 564*.

90 Ś1 missing. — ^{a}) K0.2.3 राजन्; T1 G1–3 नाथो; G4–6 देवो (for नाम). — ^{b}) T1 G1–3 वासुदेवः स°. — After 90^{ab}, K (except K2) ins.:

565* वशिता सर्वभूतानां संहर्ता चापराजितः ।.

— ^{c}) K Ñ2.3 D5 °षे लोके. — ^{d}) T1 G1–3 M3 °वः परंतपः.

91 Ś1 missing. — ^{a}) Ñ1.2 V1 Dn D1.4 °स्यांशश्च; D3 °स्यांशेन; D5 °स्यांशात्तु. — ^{d}) Ñ1 द्विजराजं म°.

92 Ś1 missing. — ^{a}) Ñ2.3 B (except B6) Dn D1.4.5 °ष्येन्द्रा; G3–5 °ष्येषु. — ^{b}) G4–6 °कसः. — ^{c}) G (except G1.3) वासु°.

93 Ś1 missing. — ^{a}) G1.2 च (for तु). — ^{b}) G (except G4.5) महाराज प्र°. — D3 (hapl.) om. 93^{d}–95^{a}. — ^{d}) K2.3 Ñ2 V1 Dn D1.4.5 ह; Ñ3 B (except B5) Da D2 तु (for च).

94 Ś1 missing. — D3 om. 94 (cf. v. l. 93). — ^{d}) K1 Ñ3 T2 G3–6 M3.5.8 °ग्रहाः; Ñ2 V1 B D वासुदेवपरिग्रहः (B4.6 D4 °हाः).

95 Ś1 missing. D3 om. 95^{a} (cf. v. l. 93). — ^{b}) K (except K4) वसुधातले; B D2 T2 °वीपते. — After 95^{ab}, Ñ3 V1 B5 D (except D3) ins. (B5 D4 om. line 1; D5 om. line 2):

566* भीष्मकस्य कुले साध्वी रुक्मिणी नाम नामतः ।

नातिह्रस्वा न महती नीलोत्पलसुगन्धिनी ।
पद्मायताक्षी सुश्रोणी असितायतमूर्धजा ॥ ९६
सर्वलक्षणसंपन्ना वैडूर्यमणिसंनिभा ।
पञ्चानां पुरुषेन्द्राणां चित्तप्रमथिनी रहः ॥ ९७
सिद्धिर्धृतिश्च ये देव्यौ पञ्चानां मातरौ तु ते ।
कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिस्तु सुबलात्मजा ॥ ९८
इति देवासुराणां ते गन्धर्वाप्सरसां तथा ।
अंशावतरणं राजन्राक्षसानां च कीर्तितम् ॥ ९९
ये पृथिव्यां समुद्भूता राजानो युद्धदुर्मदाः ।
महात्मानो यदूनां च ये जाता विपुले कुले ॥ १००
धन्यं यशस्यं पुत्रीयमायुष्यं विजयावहम् ।
इदमंशावतरणं श्रोतव्यमनसूयता ॥ १०१
अंशावतरणं श्रुत्वा देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
प्रभवाप्ययवित्प्राज्ञो न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ १०२

C. 1. 2798
B. 1. 67. 164
K. 1. 68. 165

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

॥ समाप्तमादिवंशावतरणपर्व ॥

द्रौपदी त्वथ संजज्ञे शचीभागादनिन्दिता ।

Ñ3 B5 D4 read line 2 of 566* after 95^{cd}. D1 om. 95^{cd}. — ^{c}) K1-3 D3.5 जाता (for कन्या). — ^{d}) MSS. indiscriminately वेदी° and वेदि°. B4 सुमध्यमा; T1 अजायत; T2 G4.5 M3.5 समुत्थिता (for अनि°).

96 Ś1 missing. — ^{a}) K4 T2 G3 नातिदीर्घा; G1.2.4-6 ना(G2 अ)तिमहती. Ñ3 नातिदीर्घा न ह्रस्वा च; M (except M5) न ह्रस्वा नातिमहती. — ^{d}) K0.3 त्वसिता°; K1 सुसिता°; K2.4 Ñ3 (*inf. lin. sec. m.*) T1 D5 स्वसिता°; Ñ2 B1 Dn D1.3.4 स्वसितांचित°; B3-6 D2 असितांचित°; T2 G M स्वंचिता°.

97 Ś1 missing. K2 om. 97-98. — ^{a}) K3 D (except D2.5) °संपूर्णा. — ^{b}) Ñ V1 B D G3-6 वैदूर्य° (B1 स्निग्धवैदूर्यसं°). — ^{d}) K0.3.4 °संयमी(K3 °म)नी; Ñ V1 B1.3.6 D °मथनी. K0.3.4 वरा; Ñ3 वधूः.

98 Ś1 missing. K2 om. 98 (cf. v. l. 97). — ^{a}) Ñ1.3 V1 T G2 वृद्धिश्च; B6 कीर्तिश्च; G4.5 प्रीतिश्च. — ^{d}) T G4.5 माद्री तु; G1-3 सुमतिः; G6 मुनिस्तु. Cd mentions सुबला°. M माद्री मद्रपतेः सुता.

99 Ś1 missing. — ^{a}) T1 G1-3 असुराणां सुरा°. — K1 (hapl.) om. 99^{c}–101^{d}. — ^{c}) T पुण्यं (for राजन्). — ^{d}) K0.3.4 °नां प्रकी°.

100 Ś1 missing. K1 om. 100 (cf. v. l. 99). — ^{a}) B4.5 transp. ये and पृ°. Dn च संभूता; T G1.2 M6-8 समुत्पन्ना. — ^{c}) T2 G6 महात्मनां. — After 100, Ñ2.3 V1 B4.5 ins.:

567* ये च यस्मिन्कुले जाता राजानो भूरितेजसः ।

Ñ2.3 V1 B4.5 cont.: Dn D1.4 ins. after 100:

568* ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मया ते परिकीर्तिताः ।

D3 T G ins. after 100:

569* एते तु मुख्याः कथिता मया ते राजसत्तम ।

101 Ś1 missing. K1 om. 101 (cf. v. l. 99). — ^{ab}) B4.5 D3 S transp. पुत्री° and आयु°. — ^{d}) Cf. 1. 59. 53^{d}. B3 °सूयुना; T G °सूयया.

Colophon. Ś1 missing. — *Major parvan:* D3 T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K Ñ V1 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 M5 Cd अंशावतरण; to which K0.1.4 Ñ V1 B4.6 Dn1.n2 D1.2.4.5 Cd add समाप्तं; K3, संपूर्णं. — *Adhy. name:* G1.2 देवाद्यंशावतरणं; M3 अंशावतरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 76; Ñ1.2 V1 67; D3 68; D4 marg. 65; T1 59; T2 G4.5 M 9; G1-3 11; G6 10. — *S'loka no.:* K3 Da1 161; Ñ3 164; Dn1 165. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2776.

☞ The name आदिवंशावतरण (or °तारण) does not occur in the colophons of any of the MSS. hitherto collated; it likewise finds no mention in the summary of the Ādiparvan given in the Parvasaṁgraha (1. 2. 72–94); but cf. 1. 2. 34. In the MSS. which do mention the name of the Sub-parvan in their colophons, this section is generally called अंशावतरणपर्व, which practice the printed editions follow, but these editions place the end of the अंशावतरणपर्व at the end of the adhy. corresponding to our adhy. 58 for which, however, there appears to be no MS. authority.

C. 1. 2799
B. 1. 68. 1
K. 1. 69. 1

६२

जनमेजय उवाच ।
त्वत्तः श्रुतमिदं ब्रह्मन्देवदानवरक्षसाम् ।
अंशावतरणं सम्यग्गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ १
इमं तु भूय इच्छामि कुरूणां वंशमादितः ।
कथ्यमानं त्वया विप्र विप्रर्षिगणसंनिधौ ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
पौरवाणां वंशकरो दुःषन्तो नाम वीर्यवान् ।
पृथिव्याश्चतुरन्ताया गोप्ता भरतसत्तम ॥ ३
चतुर्भागं भुवः कृत्स्नं स भुङ्क्ते मनुजेश्वरः ।
समुद्रावरणांश्चापि देशान्स समितिंजयः ॥ ४
आम्लेच्छाटविकान्सर्वान्स भुङ्क्ते रिपुमर्दनः ।
रत्नाकरसमुद्रान्तांश्चातुर्वर्ण्यजनावृतान् ॥ ५
न वर्णसंकरकरो नाकृष्यकरकृज्जनः ।
न पापकृत्कश्चिदासीत्तस्मिन्राजनि शासति ॥ ६

62

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 1. 61. 84); the MS. is *wholly* ignored here.

1 G6 M om. 1-2. K1 S om. उवाच. — a) K2 सम्यक् (m ब्रह्मन् as in text); G6 सर्वं. — b) G3 देवगंधर्व°. — d) K0 दानवाप्सर°. — After 1, G1 ins. (for the first time, the S version of) 1. 89. 1-19; the passage is repeated, in its proper place, after the Yayāti episode (see below).

2 G6 M om. 2 (cf. v. l. 1). — a) K2.3 Ñ3 B (except B4) Da1 D2.3 T1 G1-4 इदं. K4 भूयः पृच्छा°; D2 भूयस्त्विच्छा°; D6 श्रोतुमिच्छा°. — c) T2 G4.6 °या ब्रह्मन्. — d) K4 T1 G1-3 देवर्षि°.

☞ Here begins the Śakuntalā episode. In our text (as in N and in the Jav. version), it is *followed* by the Yayāti episode, the latter being probably the later interpolated of the two episodes; D3 S transp. these episodes. — In D3 T G (for G1 see below), वैशं° उ° is followed by the formal introd. st. (lacking in N except D3 and M):

570* धर्मार्थकामसहितं राजर्षीणां प्रकीर्तितम् ।
पवित्रं कीर्त्यमानं मे निबोधेदं मनीषिणाम् ।

which preludes in these MSS. the Yayāti episode (adhy. 70-88), which in turn is followed by (the S version of) 1. 89. 1-19 (a short genealogical adhy.). In M, on the other hand (which om. st. 1-2 of this adhy.), the preceding adhy. (61) is immediately followed by (the S version of) 1. 89. 1-19, the passage occurring twice in M, once immediately before the Yayāti episode and again immediately after it, both times followed by a colophon. G1 also repeats this passage, but here it occurs for the first time, as already observed, *irrelevantly*, after st. 1 of the present adhy., and in this place it lacks the colophon. The short genealogical adhy. (1. 89. 1-19) occurring *after* the Yayāti episode is then followed in *all* S MSS. by the formal introd. st. (lacking in N):

571*　　जनमेजयः ।
भगवन्विस्तरेणेह भरतस्य महात्मनः ।
जन्म कर्म च शुश्रूषुस्तन्मे शंसितुमर्हसि ।

which preludes, in S, the Śakuntalā episode, of which the (combined) collations follow. — The fragm. misch-codex D3, which (like S) transp the Śakuntalā and Yayāti episodes, does not contain the former, breaking off in the middle of the Yayāti episode; the MS. is *wholly* ignored up to the end of the lacuna.

3 K1 D5 S om. उवाच. — a) B4.6 कौरवा°. — b) K0.2.3 Da D1 दुष्कंतो; K1 दुष्यं°; K4 दूष्यं°; Ñ V1 B (except B4) Dn D2.4.5 T2 G3.5.6 दुष्यं°. For the spelling दुःषन्त of the text, cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27. 136. — c) B6 चतुरर्णाया; G3 सागरांता°. — d) A few MSS. भारत- and -सत्तमः.

4 b) Ñ1.2 V1 Dn D1.4 S (except M8) यो; Ñ3 B1.3.5 D2 सो (for स). K1 B6 सोभुंक्त; Da सोभुक्त; D5 सोभुनक् (cf. v. l. 5). K2.3 भुवनेश्वरः. — c) K0-3 Ñ3 D5 समुद्राव(D5 °द्रवि)ततांश्चा°; S °द्रवसनां(G3 °न)श्चा°. — d) K D5 च (for स).

5 a) Dn D1 आम्लेच्छावधिकान्; T1 G1.3 म्लेच्छनाट°; T2 M स (M5 सं-; M7 तं) म्लेच्छाट°; G2.4-6 म्लेच्छान(G4.5

धर्म्यां रतिं सेवमाना धर्मार्थावभिपेदिरे ।
तदा नरा नरव्याघ्र तस्मिञ्जनपदेश्वरे ॥ ७
नासीच्चोरभयं तात न क्षुधाभयमण्वपि ।
नासीद्व्याधिभयं चापि तस्मिञ्जनपदेश्वरे ॥ ८
स्वैर्धर्मै रेमिरे वर्णा दैवे कर्मणि निःस्पृहाः ।
तमाश्रित्य महीपालमासंश्चैवाकुतोभयाः ॥ ९
कालवर्षी च पर्जन्यः सस्यानि फलवन्ति च ।
सर्वरत्नसमृद्धा च मही वसुमती तदा ॥ १०

स चाद्भुतमहावीर्यो वज्रसंहननो युवा ।
उद्यम्य मन्दरं दोर्भ्यां हरेत्सवनकाननम् ॥ ११
धनुष्यथ गदायुद्धे त्सरुप्रहरणेषु च ।
नागपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च बभूव परिनिष्ठितः ॥ १२
बले विष्णुसमश्चासीत्तेजसा भास्करोपमः ।
अक्षुब्धत्वेऽर्णवसमः सहिष्णुत्वे धरासमः ॥ १३
संमतः स महीपालः प्रसन्नपुरराष्ट्रवान् ।
भूयो धर्मपरैर्भावैर्विदितं जनमावसत् ॥ १४

C. 1. 2813
B. 1. 68. 15
K. 1. 80. 14

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

°ना)टव्यजा(G5 °का)न्. K3 G3 चैव; T G1.2.4–6 M चापि (for सर्वान्). — b) Ñ1.3 S यो (for स). Ko.4 संभोक्ता; K1 B1.6 अभुंक्त; K2 स भोक्ता; B4.5 (by transp.) भुंक्ते स (cf. v. l. 4). K1 मनुजेश्वरः; B4 विश्वमर्दनः. K3 दशान्भुंक्तेरिमर्दनः. — c) Ko.2–4 °समुद्रांते; K1 Da °द्रांताः; Ñ3 °द्रस्य; S °करान्समुद्रांश्च. — d) K (except K1) D2 °जनावृते; V1 °समाश्रितान्; B4.5 °समावृ°.

6 D5 om. 6^{ab}. — a) T2 G2.4–6 M6–8 न वर्णसंकरो राजन्. — b) K4 नाकृष्या°; Ñ V1 B D (D5 om.) न कृष्या°; S ना(T1 G1 न; G4.5 आ)कृष्ट°. — G3 om. 6^{cd}. — d) K D5 °श्राज्यं प्रशासति.

7 a) Ñ V1 Dn D1.5 धर्मै; T1 G1–3 M3.5 °र्मं. T1 G1.3 M5 एकं; T2 G2.4–6 M6–8 वृत्तिं (for रतिं). T1 शासमानं. M5 धर्ममेकं स्वभिरताः. — bc) S कामार्थौ च (G3 °र्थांश्च) प्रपे° (T1 कार्थौ न प्रतिपे°) । नरा नरवरव्याघ्र.

8 a) N (except D1.4) चौर°. K3 तत्र; B5 राजन् (for तात). G3 असंघारा न सत्रासन् (sic). — b) K (except K1) न च क्षुद्भयम्. K1 G3 एव; B4 (m as in text) इति (for अणु). K1 च; G3 हि (for अपि).

9 a) Ñ V1 Dn D1.2 M3.5 स्वधर्मै; D4 G1 स्वधर्मे. — b) K1 दैव-; Ñ2 V1 B1.4 (both m as in text).5 D2 वेद-; Da1m G3 देव-; T1 नान्य-; T2 अन्ये; G1 ह्यन्य-; G4.6 अन्य-. V1 निश्चिताः; B1 (m as in text).3.5.6 Da1m D2 G3 M निष्ठिताः. Cd (citing the entire pāda) exactly as in text! — d) M3.5 मानवाश्चाकु°.

10 a) T1 G3 काले. T1 वर्षेति प°. — b) K2.3 स्वादुवंति; Ñ V1 B D (Da erroneously) Arjp रस°; Cd सदवंति (sic). The MSS. being corrupt, the (true) reading of Arj. cannot be made out. — d) B4m भूमिः (for मही). K3 B1 (m as in text).3m.4 (m as in text).5 Dn1.n2 D4.5 S पशुम(M5 °प)ती; Devp रसवती; Cd Nīlp as in text. Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 G2.3 M3.5 तथा. — After 10, K4 Ñ2 V1 B D (except D5) ins.:

572* स्वकर्मनिरता विप्रा नानृतं तेषु विद्यते ।

11 a) D6 महाकायो महा°. — b) K4 सिंहसंह°; Cd as in text. — c) B4 उत्पाट्य मंद°. — d) Cf. 1. 58. 11^{d}. Ñ2 V1 B D (except D5) वहेत्; T1 भवेत्; T2 G4 भरेत्. Ko.3.4 °कंदरं.

12 a) Dn D1.5 चतुष्पथ-; S धनुष्यस्त्रे. — b) K1 त्सह°; K2 शत्रु°; K4 खड्ग°; Ñ1.2 V1 Dn D1.4 T G1.2.4.6 सर्व°; Ñ3 त्सरुप्रक°; B3 त्सक°; B6 त्सच°; D2 शर°; D5 स तु प्र°; G3 असि°. — c) T2 G नागस्कंधे.

13 a) B4 रणे; Cd बले (as in text). — c) K2 अक्षयत्वे; Ñ V1 Dn D4 S अक्षोभ्यत्वे; Dn अक्षोभ्यस्त्व-; D5 क्षुब्धत्वे च; Cd as in text.

14 a) T1 G M5 सर्वतः. Ñ3 स महावीर्यः. — c) B4 (m as in text) द्वयो ध°. — d) K1 दुदितं; K3 विदं°; Ñ1 V1 B4.5 Dn D1.4 G4 मुदि°; Ñ2 M7 विजि°; T2 G1 विशिष्टं. B3.6 Dn D4 °मादिशत्; D1 M3 (*inf. lin.*) °माविशत्. Ñ3 विदितो जनमेजय. — Cd (citing the entire line 14^{cd}) exactly as in text!

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 T1 संभव; to it Ñ1.2 V1 add शकुंतलोपाख्यान. Ko.2–4 Ñ3 B Da Dn D2.4.5 T2 G1.4 M (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल (K3.4 शकुंतलोपाख्यान). — *Adhy. name:* K4 T2 G1.4 दुष्यंतसाम्राज्य(K4 °राज्य)वर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 63; B5 61; Da1 D4 66; Dn3 67; T1 80; T2 G4 30; G1–3.5.6 M 31. — *S'loka no.:* Ñ3 14; Da1 Dn1.n2 15. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 2791.

६३

C. 1. 2816
B. 1. 69. 3
K. 1. 90. 3

वैशंपायन उवाच ।
स कदाचिन्महाबाहुः प्रभूतबलवाहनः ।
वनं जगाम गहनं हयनागशतैर्वृतः ॥ १
खड्गशक्तिधरैर्वीरैर्गदामुसलपाणिभिः ।
प्रासतोमरहस्तैश्च ययौ योधशतैर्वृतः ॥ २
सिंहनादैश्च योधानां शङ्खदुन्दुभिनिस्वनैः ।
रथनेमिस्वनैश्चापि सनागवरबृंहितैः ॥ ३
हेषितस्वनमिश्रैश्च क्ष्वेडितास्फोटितस्वनैः ।
आसीत्किलकिलाशब्दस्तस्मिन्गच्छति पार्थिवे ॥ ४
प्रासादवरशृङ्गस्थाः परया नृपशोभया ।
ददृशुस्तं स्त्रियस्तत्र शूरमात्मयशस्करम् ॥ ५
शक्रोपमममित्रघ्नं परवारणवारणम् ।
पश्यन्तः स्त्रीगणास्तत्र शस्त्रपाणिं स्म मेनिरे ॥ ६
अयं स पुरुषव्याघ्रो रणेऽद्भुतपराक्रमः ।
यस्य बाहुबलं प्राप्य न भवन्त्यसुहृद्गणाः ॥ ७
इति वाचो ब्रुवन्त्यस्ताः स्त्रियः प्रेम्णा नराधिपम् ।
तुष्टुवुः पुष्पवृष्टीश्च ससृजुस्तस्य मूर्धनि ॥ ८
तत्र तत्र च विप्रेन्द्रैः स्तूयमानः समन्ततः ।
निर्ययौ परया प्रीत्या वनं मृगजिघांसया ॥ ९
सुदूरमनुजग्मुस्तं पौरजानपदास्तदा ।
न्यवर्तन्त ततः पश्चादनुज्ञाता नृपेण ह ॥ १०
सुपर्णप्रतिमेनाथ रथेन वसुधाधिपः ।

63

☞ This adhy. is missing in Ś1 and D5 (cf. v. l. 1. 61. 84; 62. 2); both MSS. are *wholly* ignored here.

1 Before वैशं°, K4 Ñ1.2 V1 B D ins.:

573* जनमेजय उवाच ।
संभवं भरतस्याहं चरितं च महामते ।
शकुन्तलायाश्चोत्पत्तिं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
दुष्यन्तेन च वीरेण यथा प्राप्ता शकुन्तला ।
तं वै पुरुषसिंहस्य भगवन्विस्तरं त्वहम् ।
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वज्ञ सर्वं मतिमतां वर ।

[(L. 1) Ñ1.2 V1 B4–6 D2.5 विस्तरं च; B1 विस्तरेण. K4 महामुने; B Da D2 °मते.]
— K1 जनमेजयः; Ñ3 D6 S वैशंपायनः (all om. उ°). — ^{a}) G2 एकदा स महा°. — ^{b}) G6 °गजवाहनः. — ^{d}) K2 हयानामयुतैर्वृतः. — After 1, Dn ins. 575* (cf. v. l. 6).

2 K1 D1 (hapl.) om. 2. — ^{a}) Ñ3 M3.5 °चापधरैर्. K2 दांतैर्. — ^{b}) B4.5 °धारिभिः; T2 °मंडल°. — ^{c}) B5 °मुद्गर°. — ^{d}) Ñ3 नागशतैर्.

3 ^{a}) K2 तु (for च). B6 च वीराणां. — ^{b}) = (var.) 1. 1. 77^{b}. Some MSS. °निःस्वनैः. — ^{c}) Ñ1.2 V1 B4.6 D (except D5) S (except G3) चैव (for चापि). — ^{d}) K3 मातंग°; B6 °संवृतैः. — After 3, Dn D1.4 ins.:

574* नानायुधधरैश्चापि नानावेषधरैस्तथा ।

4 ^{a}) Ñ V1 B (except B6) D2.5 G3.4 ह्रेषित°. K4 M3.5 हयहेषितशब्दैः (K4 °मिश्रै)श्च. — ^{b}) S (except M3.5) °स्फोटनिस्वनैः (T1 °स्फोटमिश्रितैः). — ^{c}) S (except T2 G2.5 M5) किलिकिला°.

5 ^{b}) T2 G (except G1.3) वरया. — ^{c}) G2 °शुस्ताः. — K1 (hapl.) om. 5^{d}–6^{c}. — ^{d}) D2 राजन्; S नृपम् (G5 corr. *sup. lin.* from रूपम्) (for शूरम्).

6 K1 om. 6^{abc} (cf. v. l. 5). — K4 Ñ2 V1 B Da D2,5 ins. after 6^{ab}: Dn, after 1:

575* बलेन चतुरङ्गेण वृतः परमवल्गुना ।

— ^{a}) K2 चाप°; K4 Ñ2.3 V1 B D वज्र°; S शक्ति°. K0.1.3 स्म रेमिरे; Ñ1 समीपगं.

7 ^{a}) K (except K1) °पश्रेष्ठो. — ^{b}) Ñ2 V1 B D (except D5) रणे वसु° (B6 वायु°). — ^{d}) G3 M6–8 °सुहृज्जनाः.

8 ^{c}) S °वृष्टिं (G4 °वर्षं) च.

9 ^{b}) T2 G2.4 °मानस्ततस्ततः. — ^{c}) Ñ V1 B D T2 परमप्रीत्या. — After 9, K4 Ñ V1 B D (except D5) ins.:

576* तं देवराजप्रतिमं मत्तवारणधूर्गतम् ।
द्विजक्षत्रियविट्शूद्रा निर्यान्तमनुजग्मिरे ।
ददृशुर्वर्धमानास्ते आशीर्भिश्च जयेन च ।

[(L. 1) D2 °वारणविक्रमं. — (L. 2) Ñ2 ब्रह्मक्ष°. — (L. 3) Ñ V1 B4.5 °मानाभिराशी°.]

10 ^{a}) Ñ1.2 V1 Da T1 M3.5 अदूर°; G2 आबाल°. — ^{b}) D4 M3 पौरा जान°; M6.7 पौरा जन°. N (except K0.2.3 Ñ3) तथा; T1 ततः. — ^{cd}) M3.5 °तः सर्वेप्यनु°.

11 ^{a}) K2 Ñ3 B4 सुवर्ण°; Ñ1 T2 G M6–8 सौ(G2 सा)वर्ण°; T1 सौवर्णप्रतिमानेन. — ^{b}) D4 °धापतिः.

महीमापूरयामास घोषेण त्रिदिवं तथा ॥ ११
स गच्छन्ददृशे धीमान्नन्दनप्रतिमं वनम् ।
बिल्वार्कखदिराकीर्णं कपित्थधवसंकुलम् ॥ १२
विषमं पर्वतप्रस्थैरश्मभिश्च समावृतम् ।
निर्जलं निर्मनुष्यं च बहुयोजनमायतम् ।
मृगसंघैर्वृतं घोरैरन्यैश्चापि वनेचरैः ॥ १३
तद्वनं मनुजव्याघ्रः सभृत्यबलवाहनः ।
लोडयामास दुःषन्तः सूदयन्विविधान्मृगान् ॥ १४
बाणगोचरसंप्राप्तांस्तत्र व्याघ्रगणान्बहून् ।
पातयामास दुःषन्तो निर्बिभेद च सायकैः ॥ १५
दूरस्थान्सायकैः कांश्चिदभिनत्स नरर्षभः ।
अभ्याशमागतांश्चान्यान्खड्गेन निरकृन्तत ॥ १६
कांश्चिदेणान्स निर्जघ्ने शक्त्या शक्तिमतां वरः ।
गदामण्डलतत्त्वज्ञश्चचारामितविक्रमः ॥ १७
तोमरैरसिभिश्चापि गदामुसलकर्पणैः ।
चचार स विनिघ्नन्वै वन्यांस्तत्र मृगद्विजान् ॥ १८
राज्ञा चाद्भुतवीर्येण योधैश्च समरप्रियैः ।
लोड्यमानं महारण्यं तत्यजुश्च महामृगाः ॥ १९
तत्र विद्रुतसंघानि हतयूथपतीनि च ।
मृगयूथान्यथौत्सुक्याच्छब्दं चक्रुस्ततस्ततः ॥ २०
शुष्कां चापि नदीं गत्वा जलनैराश्यकर्शिताः ।
व्यायामक्लान्तहृदयाः पतन्ति स्म विचेतसः ॥ २१
क्षुत्पिपासापरीताश्च श्रान्ताश्च पतिता भुवि ।
केचित्तत्र नरव्याघ्रैरभक्ष्यन्त बुभुक्षितैः ॥ २२
केचिदग्निमथोत्पाद्य समिध्य च वनेचराः ।
भक्षयन्ति स्म मांसानि प्रकुट्य विधिवत्तदा ॥ २३

C. 1. 2842
B. 1. 69. 29
K. 1. 90. 29

12 [a]) G (except G3) स तच्च द°. — [d]) K2 B4 (m as in text) T1 G1.3 °वन°; K4 °संयुतं; D1 °ध्वज°; T2 G2.4–6 M °वट° (M5 *sup. lin.* as in text).

13 [a]) K D5 T2 विषमैः; G3 शोषितं. Ñ2.3 B (except B4) Da2 Dn D1.4.5 पर्वतश्रस्तैर् (B3 m °ग्रासैर्); Da1 °प्रख्यैर्; D2 °श्रेष्ठैर्. — [b]) K2–4 Ñ3 B1.3.4 T2 G (except G6) रश्मि°; V1 नदी°; T1 अग्नि°. K (except K0) Ñ3 T2 G (except G1) समाचितं; Ñ1 V1 °कुलं; D5 समन्वितं. — [c]) Da1 विषमं; Da2 निर्जितं (for निर्ज°). — [e]) K1 °संगैर्; Ñ1.2 V1 B D °सिंहैर्. T1 G1 मृगैश्च संवृतं.

14 [a]) A few MSS. °व्याघ्र. — [c]) K0.2.3 Da D1 दुष्कंतः; K1 B1 °ष्वं°; K4 Ñ V1 B3–6 Dn D4.5 T2 G4–6 M3.5 °ष्यं° (cf. v. l. 1. 62. 3). — K0 (hapl.) om. 14[d]–15[c].

15 K0 om. 15[abc] (cf. v. l. 14). — [b]) K1.4 त्रस्तान्; K2.3 स वै; D5 स्वसौ (for तत्र). K (except K0) D5 मृगगणान्; D2 °गजान्; M6–8 व्यालमृगान्. — [c]) K3 त्रास°; Ñ2 Da घात°. K1 B1 दुष्वंतो; K2.3 Da D1 °ष्कं°; Ñ V1 B3–6 Dn D2.4 T2 G4–6 M3.5 °ष्यं°; D5 दुःखार्तो (cf. v. l. 14).

16 [a]) K D5 °कैश्चान्यान्. M3 सायकैः कांश्चिदभिन्न (read °भिनत्). — [b]) M3 दूरस्थान्स. T1 तान् (for स). K1 Ñ1.2 V1 B D (except D5) नराधिपः (for नर°). — [c]) N (mostly) अभ्यास°. K (K2 marg.) D5 कांश्चित्; Ñ3 अन्यान् (all om. च).

17 [a]) K1 एव; B4 गणान्; B4 m M5 देशान्; D5 मृगान्; T1 G M6–8 एतान् (G3 तत्र) (for एणान्). K1 च (for स). Ñ2 V1 B D (except D5) G3 समाजघ्ने; Ñ3 T1 विनिर्जघ्ने. T2 स कांश्चिदेताञ्नि°. — [b]) Ñ1 मतिमतां; B4 शार्ङ्ग°.

18 [b]) K (mostly) -मुशल-; B -मुषल-. N °कंपनैः; T1 °कर्मणैः; G2 °पट्टसैः; G3 °कङ्कणैः; M3 तथा मु°. — [c]) K3 S (except G3 M3.5) चचार निघ्नन्वै वन्यान्. — [d]) K2 तत्र (for वन्यान्). S स्वैरचारान्वनद्विपान्.

19 [a]) K D5 °द्भुतवेगेन; G5.6 °वंशेन. — [d]) T2 G (except G1.3) बाध्यमानं म°. Ñ V1 B D (except D2.5) स्म (Ñ3 B4 स) (for च). Ñ1.2 V1 B D (except D5) मृगाधिपाः.

20 [a]) B1.4 हत- (for तत्र). Ñ1.2 V1 B D (except D5) M3 (*sup. lin.*) विद्रुतयूथानि. — [c]) T2 G (except G1.3) °न्यथो भीत्या. — [d]) Ñ3 समंततः; S अनेकशः.

21 [a]) K2.3 Ñ V1 B Dn D1.4 T1 M5 शुष्काश्चापि नदीः. B4 कृत्वा; G3 त्यक्त्वा. — [b]) K °दुःखिताः; T1 श्रम°; M5 राजा नै°. B4 (m as in text) °क्रांत°; D5 आयासक्रांत°.

22 [b]) T2 भ्रांताश्च. — [c]) G4–6 केश्चित्.

23 [a]) D5 कंचि°; G5 कैश्चि°. — [b]) K1 सम्यध्य; K2 संसेव्य; Ñ1.3 समेत्य; Ñ2 V1 B D (except D5) संसाध्य; M3 *sup. lin.* संदह्य. Ñ1 वनगोचराः; Ñ3 भुवने°; B4 च वनेचरान्; G (except G1) M6–8 च वने नराः. — [c]) Da च (for स्म). D5 क्षुधाविष्टाः (for स्म मां°). — [d]) K4

C. 1. 2642 / B. 1. 69. 29 / K. 1. 90. 29

तत्र केचिद्गजा मत्ता बलिनः शस्त्रविक्षताः ।
संकोच्याग्रकरान्भीताः प्रद्रवन्ति स्म वेगिताः ॥ २४
शकृन्मूत्रं सृजन्तश्च क्षरन्तः शोणितं बहु ।
वन्या गजवरास्तत्र ममृदुर्मनुजान्बहून् ॥ २५
तद्वनं बलमेघेन शरधारेण संवृतम् ।
व्यरोचन्महिषाकीर्णं राज्ञा हतमहामृगम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

वैशंपायन उवाच ।
ततो मृगसहस्राणि हत्वा विपुलवाहनः ।
राजा मृगप्रसङ्गेन वनमन्यद्विवेश ह ॥ १
एक एवोत्तमबलः क्षुत्पिपासासमन्वितः ।
स वनस्यान्तमासाद्य महदीरिणमासदत् ॥ २
तच्चाप्यतीत्य नृपतिरुत्तमाश्रमसंयुतम् ।
मनःप्रह्लादजननं दृष्टिकान्तमतीव च ।
शीतमारुतसंयुक्तं जगामान्यन्महद्वनम् ॥ ३
पुष्पितैः पादपैः कीर्णमतीव सुखशाद्वलम् ।
विपुलं मधुरारावैर्नादितं विहगैस्तथा ॥ ४
प्रवृद्धविटपैर्वृक्षैः सुखच्छायैः समावृतम् ।
षट्पदाघूर्णितलतं लक्ष्म्या परमया युतम् ॥ ५

प्रपच्य; Ñ1 °क्षाल्य; Da1 °तुद्य; T G °तप्य; M (except M8) °कल्प्य. G3 रसवत्.

24 ^{a}) D5 अथ; G8 अत्र. — ^{b}) Dn1 D1.4 G5.6 °विक्षिताः. — ^{c}) Ko.3 D5 T G (except G2) संकुच्य; M संकुं°. Ko.2 अग्रकरं. — ^{d}) Ñ V1 B3 Da1 Dn D1 T1 G3 M5 प्राद्र°; T2 G4–6 प्रद्रु°; G1 प्रपतंति.

25 ^{a}) Ko.2.3 त्यक्तमूत्रपूरीषाश्च; K1 सृजंतो मलमूत्रं च; K4 D5 सृजन्मूत्रपूरीषं च; D1 °मूत्रं प्रसृजंतः. — ^{b}) Ko त्यजंतः; K2 सृजं°; Da वमं°. — Ñ3 om. 25^{cd}. — ^{c}) K3 वरगजाः; G3 मद्गजाः. B1 °वरामत्ताः. — ^{d}) K2 G (except G1) वनजान् (for मनु°).

26 ^{b}) T2 G (except G5) शरासारेण; M6–8 शत°. — ^{c}) Ñ1.2 V1 B D (except D5) °चत मृगाकीर्णं. — ^{d}) T2 G4.5 राजन् (for राज्ञा). Ñ V1 B D (except D4) हतमृगाधिपं.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 T1 संभव; to it Ñ1.2 V1 add शकुंतलोपाख्यान. Ko.2–4 Ñ3 B D T2 G1.3.4.6 M3.5 (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल (K3 शकुंतलोपाख्यान). — *Adhy. name:* T2 G1.4.6 मृगयाविहारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 77; B5 62; Da1 D4 67; Dn3 68; T1 81; T2 31; G M 32. — *S'loka no.:* Ñ3 28; Da1 Dn1.n3 31; M3 27.

64

☞ This adhy. is missing in Ś1 and D3 (cf. v. l. 1. 61. 84; 62. 2); the MSS. are *wholly* ignored here.

1 S om. उवाच (G5 om. the ref.). — ^{b}) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) G3.6 सत्रलवा°. — After 1^{ab}, S ins.:

577* ततो मेघघनप्रख्यं सिद्धचारणसेवितम् ।
वनमालोकयामास नगराद्योजनद्वये ।
मृगाननुचरन्वन्याञ्श्रमेण परिपीडितः ।
मृगाननुचरंश्चैव वेगेनाश्वानचोदयत् ।

2 ^{b}) Dn D1.4 °श्रमान्वितः. — ^{c}) S तद् (for स). Ñ1 वनं श्याममा°. — ^{d}) K1 महद्धिरिणम्; K2 °द्धरिण°; K3 °दैरिण°; K4 °दारण°; Ñ1.3 मालिनीतीरम्; D2.4 °दारण्य°; Cd as in text. V1 B4.5 (m as in text) नदीतीरे समा°; Dn D1 महच्छून्यं समा°; D5 महद्विपिनमाविशत्; S सोपश्यद्धि(T1 °द्ध)रिणं (G3 सोपश्यद्दक्षिणं) ततः.

3 ^{b}) K3 तदा चाश्रम°; S °माश्रम(M6–8 °मश्रुति)संवृतं. — ^{c}) Ñ3 मतिप्र°. — ^{d}) S मनोरम(G3 °हर)मती°. — ^{e}) T1 G1 शीतवातसमायुक्तं.

4 ^{b})=7^{d}. K2–4 Da2 D1 S (except G4.5) °शाड्वलं. — After 4, K4 Ñ2 B1.3.6 D (except D2.5) ins.:

578* पुंस्कोकिलनिनादैश्च झिल्लीकगणनादितम् ।

5 ^{a}) S विवृ(G3 व्यावि)द्ध°. — D4 om. 5^{e}–7^{d}. — ^{c}) K4 Ñ V1 Da Dn2 D1.2 S °तलं (G1.3 M3.5 °नगं).

नापुष्पः पादपः कश्चिन्नाफलो नापि कण्टकी ।
षट्पदैर्वाप्यनाकीर्णस्तस्मिन्वै काननेऽभवत् ॥ ६
विहगैर्नादितं पुष्पैरलंकृतमतीव च ।
सर्वर्तुकुसुमैर्वृक्षैरतीव सुखशाद्वलम् ।
मनोरमं महेष्वासो विवेश वनमुत्तमम् ॥ ७
मारुतागलितास्तत्र द्रुमाः कुसुमशालिनः ।
पुष्पवृष्टिं विचित्रां स्म व्यसृजंस्ते पुनः पुनः ॥ ८
दिवस्पृशोऽथ संघुष्टाः पक्षिभिर्मधुरस्वरैः ।
विरेजुः पादपास्तत्र विचित्रकुसुमाम्बराः ॥ ९
तेषां तत्र प्रवालेषु पुष्पभारावनामिषु ।
रुवन्ति रावं विहगाः षट्पदैः सहिता मृदु ॥ १०
तत्र प्रदेशांश्च बहून्कुसुमोत्करमण्डितान् ।
लतागृहपरिक्षिप्तान्मनसः प्रीतिवर्धनान् ।
संपश्यन्स महातेजा बभूव मुदितस्तदा ॥ ११
परस्पराश्लिष्टशाखैः पादपैः कुसुमाचितैः ।
अशोभत वनं तत्तैर्महेन्द्रध्वजसंनिभैः ॥ १२
सुखशीतः सुगन्धी च पुष्परेणुवहोऽनिलः ।
परिक्रामन्वने वृक्षानुपैतीव रिरंसया ॥ १३
एवंगुणसमायुक्तं ददर्श स वनं नृपः ।
नदीकच्छोद्भवं कान्तमुच्छ्रितध्वजसंनिभम् ॥ १४
प्रेक्षमाणो वनं तत्तु सुप्रहृष्टविहंगमम् ।
आश्रमप्रवरं रम्यं ददर्श च मनोरमम् ॥ १५
नानावृक्षसमाकीर्णं संप्रज्वलितपावकम् ।
यतिभिर्वालखिल्यैश्च वृतं मुनिगणान्वितम् ॥ १६

C. 1. 2853
B. 1. 70. 20
K. 1. 91. 22

— d) K1 T1 G1 °या वृतं; Ñ3 D5 °यान्वितं.

6 D4 om. 6 (cf. v. l. 5). — K4 om. 6^{cd}. — c) K0 Ñ1.2 V1 B3 Dn D1 T1 °र्नाप्यपा(K0 D1 T1 °ना)कीर्णः; Ñ3 B1 (m as in text).5 °र्विहगैः कीर्णं; D5 °र्वाप्यसंकीर्णं; M3 °श्चाप्यना°. — d) S (except G3) न कश्चित्का°. G1 M °ने तरुः.

7 D4 om. 7^{abcd} (cf. v. l. 5). — a) Some MSS. विहंगैः. K Ñ3 D5 हृष्टैर्; Ñ1 श्रेष्ठैर् (for पुष्पैर्). — d)=4^{b}. K3 D2 S °शाड्वलं. K1 (catalectic) च मृदुशा°; Dn D1 सुखच्छायैः समावृतं.

8 a) K2 घूर्णितास्तत्र; K3 Ñ1.2 V1 B1.4.5 D (except D5) कलि°; Ñ3 घट्टि°; B6 कंपि°; T1 रोपि°; G (except G3.6) दोलि°. — K1 (hapl.) om. 8^{b}–9^{c}. — b) Ñ V1 Dn D1.4 °शाखिनः; S °शोभिताः. — c) B (except B3) D2 °वृष्टीर्विचित्राः. Ñ V1 B Da Dn D1 तु; D2.4.5 S (G3 corrupt) च (for स्म). — d) K0.2 विसृ°; K3 व्यसृजंत; Ñ1 ससृजु°; G3.6 ससृ°.

9 K1 om. 9^{abc} (cf. v. l. 8). — a) K0.3 °स्पृशाश्च; K1.2.4 देशे देशेथ; T G M7 दिविस्पृ°. — b) K2 Ñ V1 B D (except D5) T2 G (except G1.6) °स्वनैः. — d) Ñ1 °कुसुमोद्गताः; B3.5.6 °मोत्कराः; G6 °माकराः.

10 a) S (except T2 G3) पत्रप्र°. — cd) K रावैः (K2.3 वाद्यं). Ñ2 V1 B D (except D5) रुवंति रावान्मधुरा(D1 मधुराराचा)न्षट्पदा मधुलिप्सवः.

11 a) K0.4 D5 सु- (for च). Ñ3 B3 तत्र देशांश्च सुब°; T2 G4.5 तत्र (T2 ततस्) तत्र प्रदेशांश्च. — c) M6–8 लताजाल°. — d) K3 शतशः प्री°. — e) K3 तत्; B4.5 तान्; G1.3 स (for सं-). Ñ1.2 V1 B (except B4) Da Dn D1.4.5 T1 G1.5 सु- (for स). D2 स च पश्यन्महा°.

12 a) K0 G4 °श्लिष्टमुखैः; K1 (by corr.) °सुखैः; K4 B Da D2.4 T1 G1.2.5.6 M5 °शिखैः; Ñ1 °क्लिष्टशिखैः; Ñ3 °शिष्टशिखैः. — b) T G1.6 M6–8 अंघ्रिपैः; G2 अंघ्रिभिः; G4 अपुष्पैः. B6 Dn D5 M6–8 कुसुमान्वितैः. — c) Ñ V1 Dn D1.4.5 तत्तु; B6 G3 तद्वै; Da D2 तत्र; T2 G1.2.4.5 तैस्तैः; G6 मत्तैः. — d) G3 महेंद्रस्येव नंदनं. — After 12, K4 Dn D4 (marg.) S ins.:

579* सिद्धचारणसंघैश्च गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
सेवितं वनमत्यर्थं मत्तवारणकिंनरैः ।

[(L. 2) Dn D4 G6 M3.8 मत्तवानर°; G8 मत्तकिंनरवानरैः.]

13 a) K1 Ñ V1 B1.3.6 Dn D1.4 सुखः शीतः. Da T2 G M3.5.6.8 सुगंधश्च. B5 D1 T1 M7 सुखशीतसुगंधी (T1 °धं) च. — c) T1 G6 M (except M3) पर्यक्रामन् (T1 M5 °द्). — d) S (except G6 M3) च (for इव).

14 a) B1.4.5 D2 °गुणैः. — c) M5 °वं रम्यं. — d) K1 T1 M3.5.6 उच्छ्रितं.

15 a) Ñ1 तत्र; G2.5 तात (for तत्तु). — b) T1 G3 M1.5 संप्र°; G6 M7.8 सुप्रविष्ट°; M8 संप्रहृष्टतनूरुहः. — K2 (? hapl.) om. 15^{cd}. — d) K0.3.4 अथ; B3.6 स; Da D2 सु- (for च). K1 B1.3 G3 मनोहरं.

16 a) S नानामृग(G4 °वृक्ष)गणा(T1 G1.6 °समा)की°. — b) G2.5 °पादपं. — After 16^{ab}, K4 B D (except D4) ins.:

C. 1. 2868
B. 1. 70. 20
K. 1. 61. 22

अग्न्यागारैश्च बहुभिः पुष्पसंस्तरसंस्तृतम् ।
महाकच्छैर्बृहद्भिश्च विभ्राजितमतीव च ॥ १७
मालिनीमभितो राजन्नदीं पुण्यां सुखोदकाम् ।
नैकपक्षिगणाकीर्णां तपोवनमनोरमाम् ।
तत्र व्यालमृगान्सौम्यान्पश्यन्प्रीतिमवाप सः ॥ १८
तं चाप्यतिरथः श्रीमानाश्रमं प्रत्यपद्यत ।
देवलोकप्रतीकाशं सर्वतः सुमनोहरम् ॥ १९
नदीमाश्रमसंश्लिष्टां पुण्यतोयां ददर्श सः ।
सर्वप्राणभृतां तत्र जननीमिव विष्ठिताम् ॥ २०
सचक्रवाकपुलिनां पुष्पफेनप्रवाहिनीम् ।
सकिंनरगणावासां वानरर्क्षनिषेविताम् ॥ २१
पुण्यस्वाध्यायसंघुष्टां पुलिनैरुपशोभिताम् ।
मत्तवारणशार्दूलभुजगेन्द्रनिषेविताम् ॥ २२
नदीमाश्रमसंबद्धां दृष्ट्वाश्रमपदं तथा ।
चकाराभिप्रवेशाय मतिं स नृपतिस्तदा ॥ २३
अलंकृतं द्वीपवत्या मालिन्या रम्यतीरया ।
नरनारायणस्थानं गङ्गयेवोपशोभितम् ।
मत्तबर्हिणसंघुष्टं प्रविवेश महद्वनम् ॥ २४
तत्स चैत्ररथप्रख्यं समुपेत्य नरेश्वरः ।
अतीव गुणसंपन्नमनिर्देश्यं च वर्चसा ।
महर्षिं काश्यपं द्रष्टुमथ कण्वं तपोधनम् ॥ २५
रथिनीमश्वसंबाधां पदातिगणसंकुलाम् ।
अवस्थाप्य वनद्वारि सेनामिदमुवाच सः ॥ २६
मुनिं विरजसं द्रष्टुं गमिष्यामि तपोधनम् ।
काश्यपं स्थीयतामत्र यावदागमनं मम ॥ २७
तद्वनं नन्दनप्रख्यमासाद्य मनुजेश्वरः ।

580* तं तदाप्रतिमं श्रीमानाश्रमं प्रत्यपूजयत् ।
(cf. 19^{ab} and v. l.). — c) Ko.3 B1.4.5 Da D5 °वीलि° (cf. v. l. 1. 27. 1, 6, 16 etc.). — d) K3 मुनिगणैर्युतं; T1 M5 नित्यं मरीचिपैः; M3 नानाव्रतान्वितैः.

17 a) A few MSS. अङ्ग्यगा°. — b) Ko.2 D5 G6 M6–8 °संस्तृतैः; K1 °भृतं; K3 M3.5 °स्कृतैः; K4 Dn3 T G1–5 °वृतं; B4.5 °युतं; D4 °सृतं. — c) V1 महावृक्षैर्; B4.5 °कक्षैर्; D5 महद्गुच्छैर्; T G1–4.6 महीकच्छैर्; G5 M नदी°. B3 S महद्भिश्च. K3 marg. *sec. m.* महासरिद्वीपदेशैः; K4 °मुनिगणैर्जुष्टं. — d) Ko.4 विराजित°. T2 °मवेक्ष्य च.

18 b) D5 पुण्यसुखो°; T2 G2.4.5 M3.5 पुण्यसुखावहां; T1 G1.3 पुण्यजलावहां; G6 M6–8 पुण्यजलाकुलां. — c) K1 °पक्षिमृगा°; M3 अनेकैर्याज्ञिकैर्द्रव्यैः. — d) K2.4 Ñ2 V1 B4.6 T G2.4.5 M3.6.7 तपोधन°; M3(*sup. lin.*).5 तपोधनमनोहरां.

19 a) Ñ V1 B D तं चाप्रति° (B3 ततो नृपवरः; Da तथाप्रति°); M3 अवतीर्य रथात्; M5 अवाप्याति°. — b) K4 प्रतिपद्य च; Ñ1.3 S प्रत्यपूजयत्. — d) K1 सुमनोरमं. V1 B Da M6–8 सर्वभूतमनोहरं (B3–5 °रमं); D2 सर्वलोकम°; T1 G3.6 सर्वत(G6 °व)स्तु म°; M3.5 सर्वत्र च (M3 सु-) म°.

20 a) N (except Ko.3.4) चाश्रम°; M3.5 °संबद्धां (M3 *sup. lin.* सयुक्तां). — K (except K1) Da2 read 20^{cd} after 22^{ab}. — d) K (except K1) B3 D (except Da) धिष्ठितां.

21 b) Ñ1 °प्रहासिनीं; Ñ3 S फेनपुष्प° (by transp.); B4.5 पुष्परेणु°. — d) T1 सिंहऋक्ष°.

22 b) Ñ2 V1 B Da D2 तापसैरुप°; S नियमव्रतचारिणां. — After 22^{ab}, K (except K1) Da2 read 20^{cd}. — After 22, Dn D4 S ins.:

581* तस्यास्तीरे भगवतः काश्यपस्य महात्मनः ।
आश्रमप्रवरं पुण्यं महर्षिगणसेवितम् ।
[(L. 2) Dn रम्यं (for पुण्यं).]

23 a) K1 °समृद्धां; D1 T2 G1.2.4.5 M6–8 °संबाधां; G3 M3.5 °संयुक्तां. — b) K1 G1 श्रुत्वा°; B1m.4.6 M स्तुत्वा°; T1 G6 तत्रा°; T2 G2.4.5 स्मृत्वा°; G3 तीर्था°. B6 T2 G1.2.4–6 तदा; G3 M च तत्. — T1 reads 23^{cd} after 25^{cd}.

25 a) Ko.3.4 तत्तु; K1 ततः; K3 D5 तच्च; Ñ3 स तं; T1 तत्र; T2 G M6–8 तं स; M3.5 वनं. M6–8 वैश्रवन°. — b) B3.6 D2.4 समुत्पत्य. B6 Dn D1.4 नरर्षभः; S जने°. — d) K (except K1) सु- (for च). Ñ1 तेजसा; T G M3 चक्षुषा (M3 *sup. lin.* तं गुणैः); M6–8 तद्गुणैः. — After 25^{cd}, T1 reads 23^{cd}. — f) T2 G (except G6) तपोनिधिं.

26 a) Dn D1.4 ध्वजिनीमश्व°; D5 S रथनागाश्व°. — b) Ñ1 B5 S °जन°; Ñ2.3 V1 B1.4 D (except D5) °गज°. — c) T2 G2.4.5 °स्याश्रमद्वा°. — d) K (except K1) D5 सेनापतिम्. K B5 D5 G3 M5 ह (for सः).

27 Before 27, D1 ins. दुष्कंत उ°; T2 G (except G6) M3.5 दुःषंतः. — D1 om. 27^{ab}. — b) Ko.1.3

क्षुत्पिपासे जहौ राजा हर्षं चावाप पुष्कलम् ॥ २८
सामात्यो राजलिङ्गानि सोऽपनीय नराधिपः ।
पुरोहितसहायश्च जगामाश्रममुत्तमम् ।
दिदृक्षुस्तत्र तमृषिं तपोराशिमथाव्ययम् ॥ २९
ब्रह्मलोकप्रतीकाशमाश्रमं सोऽभिवीक्ष्य च ।
षट्पदोद्गीतसंघुष्टं नानाद्विजगणायुतम् ॥ ३०
ऋचो बह्वृचमुख्यैश्च प्रेर्यमाणाः पदक्रमैः ।
शुश्राव मनुजव्याघ्रो विततेष्विह कर्मसु ॥ ३१
यज्ञविद्याङ्गविद्भिश्च क्रमद्भिश्च क्रमानपि ।
अमितात्मभिः सुनियतैः शुशुभे स तदाश्रमः ॥ ३२
अथर्ववेदप्रवराः पूगयाज्ञिकसंमताः ।
संहितामीरयन्ति स्म पदक्रमयुतां तु ते ॥ ३३
शब्दसंस्कारसंयुक्तं ब्रुवद्भिश्चापरैर्द्विजैः ।
नादितः स बभौ श्रीमान्ब्रह्मलोक इवाश्रमः ॥ ३४
यज्ञसंस्कारविद्भिश्च क्रमशिक्षाविशारदैः ।
न्यायतत्त्वार्थविज्ञानसंपन्नैर्वेदपारगैः ॥ ३५
नानावाक्यसमाहारसमवायविशारदैः ।
विशेषकार्यविद्भिश्च मोक्षधर्मपरायणैः ॥ ३६

C. 1. 2886
B. 1. 70. 43
K. 1. 91. 45

Ñ1.3 तपोवनं. — After 27^{ab}, D3 reads 30.

28 Before 28, B3 T2 G2-5 ins. वैशं°. — c) B5 Da °पिपासा. — d) B5 Da3 Dn D1.4 T2 G2-5 M6-8 मुदं (for हर्षं). Ko T2 उत्तमं (T2 °मां); B4.5 Dn D4 G2-5 M पुष्कलां.

29 b) M3.5 विहाय स नरा°. — c) Da °सहायोसौ. — d) K D5 ददर्श (for जगाम). Ñ1.3 B5 S °मंडलं (M3.5 °मद्भुतं). — f) Ko इव; B4 G2.4.5 अथो (for अथ).

30 D2 reads 30 after 27^{ab}. — b) Ko.1.3 तं; Ñ V1 B D M3 ह (for च). — d) K °मृगगणायु(K2 °जैर्यु)तं; D2 गमिष्यामि तपोधनं; D5 °गणान्वितं. — After 30, K4 ins.:

582* तथैव सामगीतैश्च सामविद्भिरुदाहृतैः ।
ताभिर्ऋक्सामगीताभिरथर्वशिरसान्वितम् ।
अमिताभिरुक्ताभि(sic) सुश्रुवे स नृपस्तदा ।;

while D4 (marg.) S ins.:

583* विस्मयोत्फुल्लनयनो राजा तत्र बभूव ह ।

— After the above line T2 G1.2.4.5 M read 35^{cd}, the (latter) line being repeated, in its proper place, in all the above MSS. except T2.

31 a) D2 ऋचो यजुंषि मु°. — b) K2.4 B5 D2 प्रेर्यमाण-; M ईर्य°. — After 31^{ab}, G (except G3.6) ins.:

584* ऋत्वर्थांश्च प्रकाशद्भिर्यजुर्भिर्निर्मलस्वरैः ।
जटावर्णविभागज्ञैरुच्यमानान्यनेकशः ।

— d) K D5 °ष्वेव; T G1.2.4 M (except M8) °ष्विव. M6-8 धर्मसु.

32 a) D5 ययुर्वेदांग°. — b) Ko.2.3 क्रामद्भिश्च; Ñ1 V1 B Da3 D1.2.4.5 क्रमविद्भिः. Ñ2 Dn S यजुर्(Ñ2 पद-; G6 यज्ञ)विद्भिश्च शोभितं (G3 शोभितं मुनिभिर्युतैः). — After 32^{ab}, Dn S ins.:

585* मधुरैः सामगीतैश्च ऋषिभिर्नियतव्रतैः ।
भारुण्डसामगीताभिरथर्वशिरसोद्गतैः ।

[(L. 1) T1 G1 तच्छिरो नियत°; T2 तच्छिष्यैर्नियम°; G2 मुनिभिर्नि°; G3 M3.5 सामविद्भिरुदाहृतैः; G4-6 शिरोभिर्नियम°; M6-8 तच्छिरोभिर्यत°. — (L. 2) G2 वारुण्या साम°; M3 °गीतैश्च; M6-8 °गीताद्यैः. T1 G1.3 °वांगिरसोद्भवैः; T2 G4.5 M5-8 °सो(T2 °सा)द्भुतैः; G2.6 °सोद्भवैः; M3 सशिरोभिरथर्वभिः.]

— c) Hypermetric! K (except K1) महात्मभिः; Ñ1 V1 B D यतात्मभिः; Ñ2 दांतात्मभिः. K3 च (for सु-). T2 G4-6 °यमैः. T1 (corrupt) अमितानियतैर्दीरैः. — d) T1 G1.3.6 M (except M3) [ऽ]थ; T2 G3-5 तु (for स). D5 महदाश्रमं; S (except M3) स तदाश्रमं.

33 a) S अथर्वर्ग्यजुःसामभिः (G3 °सामैः). — b) K1 °यज्ञिक°; K2 विप्रा या°; K3 °यज्ञिय°; B3m D (Da erroneously) Arjp पूगयज्ञियसामगाः (Arj. as in text; D2 द्विजा याज्ञिकसत्तमाः); T1 (corrupt) पूतंत्तं शोभितैस्तथा; T3 G3-5 पूजितं शोभितं तदा; G1.3.6 पूजितं (G2 सततं) शोभितैस्तदा; M पूगशः शोभितं पृथक् (M3 *inf. lin.* सदा). — d) B (except B4) Da स्म; D3 च (for तु).

34 a) K2-4 °क्तां; Ñ V1 B D (except D5) T1 °क्तैः. — b) Ñ3 °द्भिश्च क्रमानपि; S °द्भिर्न्याय(G3 °योग)वित्तमैः (G6 अभूवन्वेदवित्तमैः). — d) M6-8 °लोकम्. K1.4 Ñ3 V1 B D इवापरः.

35 a) K3 °विस्तर°; Ñ2 V1 B D T G °संस्तर° (Da °संस्तव°). — b) K1 G1 क्रमविद्या°; M6-8 छंदशिक्षा°. — 35^{cd} occurs in T2, and recurs in G1.2.4.5 M, after 583* (cf. v. l. 30). — c) K D5 °र्थवित्प्राज्ञैः; Ñ1 यज्ञतत्त्वार्थ°; Dn D1.4 °तत्त्वात्म°; G4 °विज्ञानैः. — d) K (except K2) संपन्नं. G4 वेदवेदांगपा°.

36 T1 G6 om. 36^{ab}. — In G2, 36^{ab} is broken off. — b) T2 G3-5 M (except M3) -तत्त्वज्ञानविशा°; G1

C. 1. 2587 B. 1. 70. 44 K. 1. 91. 46

स्थापनाक्षेपसिद्धान्तपरमार्थज्ञतां गतैः ।
लोकायतिकमुख्यैश्च समन्तादनुनादितम् ॥ ३७
तत्र तत्र च विप्रेन्द्रान्नियतान्संशितव्रतान् ।
जपहोमपरान्सिद्धान्ददर्श परवीरहा ॥ ३८
आसनानि विचित्राणि पुष्पवन्ति महीपतिः ।
प्रयत्नोपहितानि स दृष्ट्वा विस्मयमागमत् ॥ ३९
देवतायतनानां च पूजां प्रेक्ष्य कृतां द्विजैः ।
ब्रह्मलोकस्थमात्मानं मेने स नृपसत्तमः ॥ ४०
स काश्यपतपोगुप्तमाश्रमप्रवरं शुभम् ।
नातृप्यत्प्रेक्षमाणो वै तपोधनगणैर्युतम् ॥ ४१
स काश्यपस्यायतनं महाव्रतै-
र्वृतं समन्तादृषिभिस्तपोधनैः ।
विवेश सामात्यपुरोहितोऽरिहा
विविक्तमत्यर्थमनोहरं शिवम् ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

वैशंपायन उवाच ।
ततो गच्छन्महाबाहुरेकोऽमात्यान्विसृज्य तान् ।
नापश्यदाश्रमे तस्मिंस्तमृषिं संशितव्रतम् ॥ १
सोऽपश्यमानस्तमृषिं शून्यं दृष्ट्वा तमाश्रमम् ।

-तत्त्वज्ञैर्वेदपारगैः. Cd mentions समवाय-. — After 36^{ab}, T2 ins. lines 2–3 of 586* (cf. v. l. 37). — G2 om. 36^{c}–37^{b}. — ^{c}) S (G2 om.) वैशेषिकार्थ(M3.5 सवैशेषिक)वि°; Cd as in text. — ^{d}) K2 धर्ममोक्ष° (by transp.); Ñ3 S (G2 om.) मोक्षधर्म(Ñ3 °शास्त्र-; G3 °ज्ञान)विशारदैः. — After 36^{cd}, T2 ins. line 4 of 586* (cf. v. l. 37).

37 G2 om. 37^{ab} (cf. v. l. 36). — ^{b}) K0.2 Da1 °र्थगतिं (K2 °कृतां) गतैः (K0 शनैः); K4 °मार्थार्थसंग°; G3 -परमज्ञानतां ग°. — After 37^{ab}, K4 (om. line 4) Dn D1.5 S (for T2 see below) ins.:

586* शब्दच्छन्दोनिरुक्तज्ञैः कालज्ञानविशारदैः ।
द्रव्यकर्मगुणज्ञैश्च कार्यकारणवेदिभिः ।
जल्पवादवितण्डज्ञैर्व्यासग्रन्थसमाश्रितैः ।
नानाशास्त्रेषु मुख्यैश्च शुश्राव स्वनमीरितम् ।

[T2 ins. lines 2–3 after 36^{ab} and line 4 after 36^{cd}. — (L. 2) G3 नानाशास्त्रविशारदैः (for कार्य°). — (L. 3) Dn (hypermetric!) पक्षिवानररुतज्ञैश्च व्यास°.]
— ^{d}) Ñ1 S °दभिनादि°.

38 ^{b}) K1 समंतात्सं°; M3.5 नियमाहारकर्शितान्. — Some MSS. (as usual) शंसित° and शंशित°. — ^{c}) Ñ1.2 V1 T2 G2.4–6 M °होमरतान्. B6 Dn D1.4 °परान्विप्रान्. G3 समस्तान्विविधांस्तत्र.

39 ^{a}) G5 °नि च सिद्धानि. — ^{b}) K3 स्पर्शवंति; Dn रुचिराणि. D2 °पते. — ^{c}) K0.4 °त्नोपहृता°; K1 प्रयत्नतोपि (? read °पिं)ता°; K3 अयत्नोपह°; T1 M3 प्रयतोप°. K3 °हितान्यत्र. — ^{d}) T G1.3 M3 °मागतः.

40 ^{b}) Ñ1.2 V1 B D transp. पूजां and प्रेक्ष्य (in ^{c}). K1 °जां दृष्ट्वा. B1 transp. कृतां and द्विजैः. G5.6 °क्ष्य तु तां. T2 जनैः. — ^{c}) G6 °लोकसमं स्थानं.

41 ^{a}) S (except G1.3 M3.5) तं (for स). K2–4 B (except B5) D5 °तपोयुक्तं; G3 °तपोरूपं. K1 काश्यपं स तपोयुक्तं; M5 काश्यपस्य तपो°. — ^{b}) Ñ3 आश्रमं परमं शु°. — ^{c}) K0.3.4 अपि (for वै). B4 नान्वतृप्यत्प्रेक्षमाणो. — ^{d}) K0.1.4 Ñ2 V1 Da1 T1 M5 तपोधन(K1 Ñ2 °बल)गुणै°; B Dn D1.4 G3 M3.6–8 °वनगुणै°.

42 ^{a}) K1 महागुणैर्. — ^{d}) K (except K1) Ñ1.2 °मत्यंतमनो°. K1.2 Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 G1 शुभं (for शिवम्).

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 T1 संभव; to it Ñ1.2 V1 add शकुंतलोपाख्यान. K Ñ3 B D T2 G M (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल (K3 शकुंतलोपाख्यान). — *Adhy. name:* T2 G1.4 M आश्रमदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 78; B3 63; Da1 D4 68; Dn3 69; T1 82; T2 32; G M 33. — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 47; Dn1.n2 50; M3 54. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2872.

65

☞ This adhy. is missing in Ś1 and D3 (cf. v. l. 1. 61. 84; 62. 2); the MSS. are *wholly* ignored here.

1 K1 D5 S om. उवाच. — ^{a}) T2 G4.5 M °तो गत्वा

उवाच क इहेत्युच्चैर्वनं संनादयन्निव ॥ २
श्रुत्वाथ तस्य तं शब्दं कन्या श्रीरिव रूपिणी ।
निश्चक्रामाश्रमात्तस्मात्तापसीवेषधारिणी ॥ ३
सा तं दृष्ट्वैव राजानं दुःषन्तमसितेक्षणा ।
स्वागतं त इति क्षिप्रमुवाच प्रतिपूज्य च ॥ ४
आसनेनार्चयित्वा च पाद्येनार्घ्येण चैव हि ।
पप्रच्छानामयं राजन्कुशलं च नराधिपम् ॥ ५
यथावदर्चयित्वा सा पृष्ट्वा चानामयं तदा ।
उवाच स्मयमानेव किं कार्यं क्रियतामिति ॥ ६

तामब्रवीत्ततो राजा कन्यां मधुरभाषिणीम् ।
दृष्ट्वा सर्वानवद्याङ्गीं यथावत्प्रतिपूजितः ॥ ७
आगतोऽहं महाभागमृषिं कण्वमुपासितुम् ।
क्व गतो भगवान्भद्रे तन्ममाचक्ष्व शोभने ॥ ८

शकुन्तलोवाच ।

गतः पिता मे भगवान्फलान्याहर्तुमाश्रमात् ।
मुहूर्तं संप्रतीक्षस्व द्रक्ष्यस्येनमिहागतम् ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

अपश्यमानस्तमृषिं तया चोक्तस्तथा नृपः । C. 1. 2904 B. 1. 71. 10 K. 1. 02. 14

म°. — ^{b}) S °उय सः. — ^{c}) N (except K1) M8 °श्यचाश्रमे. Ko.4 तत्र; G1 तस्य (for तस्मिन्). — ^{d}) K1 तं मुनिं. Some MSS. (as usual) शंसित°, and शंशित°.

2 ^{a}) M3.5 अपश्य°. — ^{b}) Ñ1 B (except B1) Dn D5 तथा(Ñ1 °दा)श्र°. — ^{c}) T G (except G2.8) कोत्र इत्यु°.

3 ^{a}) Ko.2-4 तस्य; K1 Ñ3 T1 M3.5 तु (for अथ). K (except K1) तु (for तस्य). B3 G6 संशब्दं. — ^{b}) B3 कमललोचना; G3.8 M6-8 श्रीरूपधारिणी. — Ko (? hapl.) om. 3^{cd}. — ^{c}) G3 निश्चक्राम वनात्. — ^{d}) K1 B D1 °वेश°; Ñ1.3 Da °रूप°; S यथा विद्युद् (G6 विद्युदेव; M5 अश्माविद्युद्) घनांतरात्. — After 3, D4 (marg.) S (which om. 4^{ab}) ins.:

587* सुव्रताभ्यागतं तं तु पूज्यं प्राप्तमथेश्वरम् ।
रूपयौवनसंपन्ना शीलाचारवती शुभा ।
सा तमायतपद्माक्षं व्यूढोरस्कं सुसंहितम् ।
सिंहस्कन्धं दीर्घभुजं सर्वलक्षणपूजितम् ।
स्पष्टं मधुरया वाचा साब्रवीज्जनमेजय ।

[(L. 1) D4 सुप्रीता°; G सुवृत्ता°. G2.3 संपूज्य प्राप्तमीश्व°. — (L. 3) G1 M6-8 °संहतं. — (L. 5) D4 दृष्ट्वा (for स्पष्टं). T G1.6 विस्पष्टमधुरां वाचं; G4.5 विस्पष्टं मधुरं वाचा; M6-8 अस्पष्टमधुराभाषा.]

4 S om. 4^{ab} (cf. 587*). — ^{a}) Ko.3 D5 च; K2 तु (for एव). — ^{b}) Ko.2-4 Da D1 दुष्कंत°; K1 B1.3 °ष्यं°; Ñ V1 B4-6 Dn D2.4.5 °ष्यं° (cf. v. l. 1. 63. 14). — ^{d}) M3.5 उक्त्वा तं. Ko.2 D5 M3.5 सम(M3.5 प्रत्य)पूजयत्; K4 Ñ3 प्रतिपूजयन्. K1 सं (for च).

5 ^{a}) T2 G4.5 °ने चार्च्यं°. S अथ (for च). — K4 (? hapl.) om. 5^{b}–6^{a}. — ^{b}) A few N MSS. °र्घेण. S पाद्यार्घ्याचमनैस्तथा. — ^{c}) Ñ3 °च्छानंतरं; T1 पृष्ट्वा चाना°. — ^{d}) K2.3 S (except T1 G2.3) कौशलं. T2 G4.5 M6-8 जनाधिप.

6 K4 om. 6^{a} (cf. v. l. 5). — ^{a}) K (K4 om.) D5 च; Ñ V1 D (except D2.5) अथ (for सा). — ^{b}) S लज्जयावनतानना. — ^{d}) T G (except G2.3) M6-8 क्रियते. S मया (for इति). — After 6, S ins.:

588* आश्रमस्याभिगमने किं त्वं कार्यं चिकीर्षसि ।
कस्त्वमद्येह संप्राप्तो महर्षेराश्रमं शुभम् ।

7 ^{c}) V1 B D (except D5) T2 G5 चैवानव°. — ^{d}) Da °पूज्य च; G3 °वदभिपू°. — After 7, Ko.4 Da1 S ins.:

589* दुःषन्तः ।
राजर्षेरस्मि पुत्रोऽहमिलिलस्य महीपतेः ।
दुःषन्त इति मे नाम सत्यं पुष्करलोचने ।

[Da1 T1 G1-4 M5 om. दुःषन्तः. Ko.4 दुष्कंत उ°. — (L. 1) Ko.4 Da1 मैथिलस्य(!) महात्मनः.]

— G2.3 M3.5 cont. (with prefixed शकुंतला): T1 G1 ins. after शकुंतला in st. 9:

590* स्वागतं ते महाराज फलमूलोदकं च नः ।
परिगृह्योपभुङ्क्ष्व त्वं किं च ते करवाण्यहम् ।

8 Before 8, some MSS. ins. राजा (v. l. दुष्यंतः; दुष्कंतः etc.) उवाच (om. in S). — ^{a}) Ko.3.4 Ñ1.2 D1 T2 G4.5 M (except M3) °भागे (Ñ1.2 °ग). — ^{c}) T1 G3 तं तु; G6 त्वं च; M3.5 तत्वं (for भद्रे). K2 °तोसौ महाभागो. — ^{d}) K2 गजगामिनि भामिनी(!); T1 G1 ममाचक्ष्व शुभानने; G3 तन्मे आचक्ष्व शो°; G6 M3.5 ममाचक्ष्व च शो°. — After 8, K1 reads (for the first time) 14 (as एवमुक्ता तु सा क°—तदाशया); while K2 ins.:

591* द्विजश्रेष्ठ नमो भद्रे मुनिः कण्वः प्रतापवान् ।

9 B3 om. शकुन्त°; S om. उवाच. — After शकुन्तला, T1 G1 ins. 590* (cf. v. l. 7). — ^{a}) T2 G4.5 transp. गतः and पिता. K2 अधुनैव महाराज. — ^{c}) T1 G3 त्वं प्रती°. — ^{d}) D5 S द्रक्ष्यसे तं (T1 G1 M5 त्वं). Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 द्रष्टास्येनमुपागतं.

C. 1. 2904
B. 1. 71. 10
K. 1. 92. 14

तां च दृष्ट्वा वरारोहां श्रीमतीं चारुहासिनीम् ॥ १०
विभ्राजमानां वपुषा तपसा च दमेन च ।
रूपयौवनसंपन्नामित्युवाच महीपतिः ॥ ११
कासि कस्यासि सुश्रोणि किमर्थं चागता वनम् ।
एवंरूपगुणोपेता कुतस्त्वमसि शोभने ॥ १२
दर्शनादेव हि शुभे त्वया मेऽपहृतं मनः ।
इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं तन्ममाचक्ष्व शोभने ॥ १३
एवमुक्ता तदा कन्या तेन राज्ञा तदाश्रमे ।
उवाच हसती वाक्यमिदं सुमधुराक्षरम् ॥ १४
कण्वस्याहं भगवतो दुःषन्त दुहिता मता ।
तपस्विनो धृतिमतो धर्मज्ञस्य यशस्विनः ॥ १५

दुःषन्त उवाच ।

ऊर्ध्वरेता महाभागो भगवाँल्लोकपूजितः ।
चलेद्धि वृत्ताद्धर्मोऽपि न चलेत्संशितव्रतः ॥ १६
कथं त्वं तस्य दुहिता संभूता वरवर्णिनी ।
संशयो मे महानत्र तं मे छेत्तुमिहार्हसि ॥ १७

शकुन्तलोवाच ।

यथायमागमो मह्यं यथा चेदमभूत्पुरा ।
शृणु राजन्यथातत्त्वं यथास्मि दुहिता मुनेः ॥ १८
ऋषिः कश्चिदिहागम्य मम जन्माभ्यचोदयत् ।

---

10 K2 G6 om. वैशं° उ°. K1 D5 S om. उवाच. — b) Ñ1.2 V1 Dn D2 G4.5 transp. तया and तथा. T1 G2.3 तदा (for तथा). Ñ1.2 V1 B D (except D5) च सः (for नृपः). G1 तथा चोक्तश्च पार्थिवः. — c) Ñ1.2 V1 B3 Dn D1.4 transp. च and दृष्ट्वा.

11 b) T1 G1 विनयेन द°.

12 Before 12, B ins. दुष्वंत उ°; D4 M3.5 दुष्यंतः; T G3.6 M6.8 दुःषंतः; G1.2.4.5 M5 राजा. — Hereafter, the variants of दुःषंत will be ignored. — K2 om. 12^{ab}. — a) K (K2 om.) Ñ1.2 V1 B1.3 D (except D2) का त्वं; G3 कस्य. K (K2 om.) Ñ3 D5 कस्य च; G3 M7.8 कन्यासि. — b) K1 किमर्थं ते वनागमः.

13 cd) Ñ3 °मि तेहं विज्ञा°. K तत्व(K1 ता त्वा)माचक्ष्व सुंदरि (K1 शोभने). — For 13^{cd}, S subst.:

592* स्थितोऽस्म्यमितसौभाग्ये विवक्षुश्चास्मि किंचन ।
शृणु मे नागनासोरु वचनं मत्तकाशिनि ।
राजर्षेरन्वये जातः पूरोरस्मि विशेषतः ।
वृणे त्वामद्य सुश्रोणि दुःषन्तो वरवर्णिनि ।
न मेऽन्यत्र क्षत्रियाया मनो जातु प्रवर्तते । [5]
ऋषिपुत्रीषु चान्यासु नावर्णास्वपरासु च ।
एवं प्रणिहितात्मानं विद्धि मां कलभाषिणि ।
तस्य मे त्वयि भावोऽस्ति क्षत्रिया ह्यसि का वद ।
न हि मे भीरु विप्रायां मनः प्रसहते गतिम् ।
भजे त्वामायतापाङ्गे भक्तं भजितुमर्हसि । [10]
भुङ्क्ष्व राज्यं विशालाक्षि बुद्धिं मा त्वन्यथा कृथाः ।

14 Before 14, B3 D4 ins. वैशं° उ°; S (except G3) वैशं°. For K1, cf. v. l. 8. — a) N (except K1 Ñ3) तु सा कन्या. — b) S (except T2) एकाकी (G1 एकांते) सा त°. Ñ1.2 V1 Dn D1.4 तमाश्र°. — c) T1 G1 M5 सुदती (for हस°). Ñ3 °च मधुरं प्रीता. — d) Ñ3 वाक्यं (for इदं). T2 G2.4.5 तु म°; G3 सम°. K1 पुनस्तं राजसत्तम.

15 Before 15, B3 D4 ins. शकुं° उ°; T G1.2.4.5 M8 शकुंतला. — b) K2 दुहिता चैव संमता. — After 15^{ab}, K3 (om. 15^{cd}) ins.:

593* तामुवाच ततो राजा कन्यां राजीवलोचनाम् ।

— d) Ñ2 V1 B1.3.6 Da D2 मनस्विनः; Ñ3 तप°; B4.5 Dn D1.4 T1 महात्मनः. — After 15, D4 S ins.:

594* अस्वतश्चास्मि राजेन्द्र काश्यपो मे गुरुः पिता ।
तमेव प्रार्थय स्वार्थं नायुक्तं कर्तुमर्हसि ।

16 K1 S om. उवाच. — a) Ñ V1 Dn D1 T1 M5 °भागे. — K1 om. 16^{cd}. — c) K0.4 Ñ1.3 V1 T G M6-8 चित्ताद्ध°. K2 चलेद्धिद्धि हतो धर्मो; K3 °द्धि विहिताद्धर्मो; M3.5 चलेत्कदाचिद्धिमवान्.

17 ab) G3 transp. दुहि° and संभू°. K0.3.4 B1.4.5 D5 T1 M8 °वर्णिनि. — c) D2 महांस्तत्र. — d) K0.2-4 Ñ V1 D (except D5) M5 तत्; K1 B4.5.6 m त्वं (for तं). K B1 D5 त्वं (K1 तं) छेत्तुमर्हसि. S (except M5) सत्यं वक्तुमिहा°.

18 K1 S om. उवाच. — After शकु°, G3 ins. 595*, transp. 18^{ab} and 18^{cd}. — a) B4 °था समा°; M6-8 °था समा°. — S (except M3.5) ins. after 18^{ab} (G3, after शकुन्तला):

595* अन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ।
स पापेनावृतो मूर्खस्तेन आत्मापहारकः ।

(Cf. 1. 68. 26 and v. l.). — c) D2 G5 यथावत्वं; G1 °वृत्तं (sup. lin. as in text); G3 °तथ्यं. — d) Ñ1 यथाहं.

19 a) K B1.4.5 °हागत्य; T1 G1 °हाभ्येत्य. — After 19^{ab}, K4 D4 S ins.:

596* ऊर्ध्वरेता यथासि त्वं कुतस्तेयं शकुन्तला ।

तस्मै प्रोवाच भगवान्यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ १९
तप्यमानः किल पुरा विश्वामित्रो महत्तपः ।
सुभृशं तापयामास शक्रं सुरगणेश्वरम् ॥ २०
तपसा दीप्तवीर्योऽयं स्थानान्मां च्यावयेदिति ।
भीतः पुरंदरस्तस्मान्मेनकामिदमब्रवीत् ॥ २१
गुणैर्दिव्यैरप्सरसां मेनके त्वं विशिष्यसे ।
श्रेयो मे कुरु कल्याणि यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ २२
असावादित्यसंकाशो विश्वामित्रो महातपाः ।
तप्यमानस्तपो घोरं मम कम्पयते मनः ॥ २३
मेनके तव भारोऽयं विश्वामित्रः सुमध्यमे ।
संशितात्मा सुदुर्धर्ष उग्रे तपसि वर्तते ॥ २४
स मां न च्यावयेत्स्थानात्तं वै गत्वा प्रलोभय ।
चर तस्य तपोविघ्नं कुरु मे प्रियमुत्तमम् ॥ २५
रूपयौवनमाधुर्यचेष्टितस्मितभाषितैः ।
लोभयित्वा वरारोहे तपसः संनिवर्तय ॥ २६

मेनकोवाच ।

महातेजाः स भगवान्सदैव च महातपाः ।
कोपनश्च तथा ह्येनं जानाति भगवानपि ॥ २७
तेजसस्तपसश्चैव कोपस्य च महात्मनः ।
त्वमप्युद्विजसे यस्य नोद्विजेयमहं कथम् ॥ २८
महाभागं वसिष्ठं यः पुत्रैरिष्टैर्व्ययोजयत् ।
क्षत्रे जातश्च यः पूर्वमभवद्ब्राह्मणो बलात् ॥ २९
शौचार्थं यो नदीं चक्रे दुर्गमां बहुभिर्जलैः ।
यां तां पुण्यतमां लोके कौशिकीति विदुर्जनाः ॥ ३०
बभार यत्रास्य पुरा काले दुर्गे महात्मनः ।
दारान्मतङ्गो धर्मात्मा राजर्षिर्व्याधतां गतः ॥ ३१ C. 1. 2925 B. 1. 71. 81 K. 1. 92. 43

पुत्री त्वत्तः कथं जाता तत्त्वं मे ब्रूहि काश्यप ।

20 Before 20, Ñ2.3 (*sup. lin. sec. m.*) V1 (*sup. lin.*) B D (except D2.5) ins. कण्व उ°; T G (except G6) M3.5 कण्वः. — a) S °मानस्तपो घोरं. — b) K (except K1) D5 महातपाः; S सखा मम. — cd) K3.4 स भृशं. S कंपयामास देवेंद्रं पुरा शक्रं महातपाः. — After 20, T2 G4.5 read 23ab.

21 a) K M6-8 दीप्तवीर्यौजाः; T2 -दित्यवी°; G3 दीप्यमानोयं. — b) G3 न; G4-6 M6-8 मा (for मां). — c) T1 G1.2 °दरो य(T1 ह्य)स्मान्.

22 Before 22, B3 D4 (marg.) ins. इंद्र उ°; T2 G2.4 इंद्रः; G5 शक्रः. — a) Ñ1.2 V1 B D (except D5) transp. दिव्यैर् and अप्सरसां. — d) K1 यत्ते; T1 यथा; T2 M यत्त्वा.

23 T2 G4.5 read 23ab after 20cd. — b) T1 घोररूपा (for विश्वा°). K2 °त्रो महायशाः; T2 G (except G1.3) M6-8 °त्रोथ कौशिकः. — d) T1 G6 ब्रह्मचर्यं च संश्रि(G6 °स्थि)तः. — After 23, T2 G (except G3.6) M (except M5) ins.:

597* तपस्तस्य महाघोरं ब्रह्मचर्यं च संश्रितम् ।

24 a) Da G3 तव भावोयं; T2 मेपहास्यो°; G2 मेपहारो°; G4.5 मेपभारो°. — b) K1 सुशोभने. — c) K3 G3 स दु°. — d) S चोग्रे.

25 a) T1 G2-5 तस्माच्च; M स मा न. — b) D1 वै शीघ्रं प्र°. S तं गत्वा विप्र°. — c) K0.2-4 G3 चरतोस्य (G3 °तस्तु). K1 चरतस्तपसो वि°. — d) Ñ1.2 V1 Dn मेविघ्नसु°.

26 a) K (except K1) रूपलावण्यमा°; M3.5 °माधुर्यैः. — b) K1 °प्रियभा°; Ñ V1 B1 (m as in text) °भाषणैः; Da T1 G1 -स्मि(Da -मि)तचेष्टितभा°. — d) Ñ V1 B D (except Da) तपसस्तं (B4 तपस्तस्तं) नि°.

27 K1 S om. उवाच. — b) Ñ1.2 V1 B D (except D5) तथैव. G3 सुमहत्तपाः. — c) Ñ1 क्रोधनश्च. K0.2.4 तथाप्येनं; K3 °प्येवं. T1 G (except G3.6) ह्येतत्; T2 ह्येतं. — d) T1 G2.4.5 च भवानपि.

28 a) T1 भगवंस्तप°. K1 तपसस्तेजसाश्चापि; M5 तेजसा तपसा चैव. — b) K4 B1 (m as in text) कोपनस्य; G2 कोपं यस्य; M3 कोपाच्चैव; M5 कोपेन च. — c) K4 B4.5 यस्मात्; B6 T1 G3.6 M3 तस्य. — d) M5 °जेयं कथं त्वहं.

29 a) S विमोह्य च व°. K1 S च (G3 M3.5 तु) (for यः). — b) S तस्य पुत्राञ्शशाप ह (T1 M3 यः; M5 च). — c) K D (except D1.2.4) G क्षत्र-. T1 G1.3 तु (for च). — d) S (except M3) सोभव°. B4.5 पुरा; G3-5 M6-8 महान् (for बलात्).

30 a) K1 स्नानार्थं. D5 transp. शौचा° and यः. — b) K1-3 Ñ1.2 °जैनैः. S °मां पापकर्मभिः. — c) T2 G M6-8 तस्मात् (G3 as in text; G6 यत्तत्). B3.4.6 पुण्यनदीं. — d) T G2.3 °की तु. K1 जगुर्जनाः; K4 D5 G1 (*sup. lin.* as in text) विदुर्बुधाः.

31 a) G5 यत्तस्य; G6 यज्ञस्य. — b) G3 दुर्गे लोके (for काले दुर्गे). K0.3 महामनाः; M3 °तपाः. — d) T2

C. 1. 2626
B. 1. 71. 32
K. 1. 92. 44

अतीतकाले दुर्भिक्षे यत्रैत्य पुनराश्रमम् ।
मुनिः पारेति नद्या वै नाम चक्रे तदा प्रभुः ॥ ३२
मतङ्गं याजयांचक्रे यत्र प्रीतमनाः स्वयम् ।
त्वं च सोमं भयाद्यस्य गतः पातुं सुरेश्वर ॥ ३३
अति नक्षत्रवंशांश्च क्रुद्धो नक्षत्रसंपदा ।
प्रति श्रवणपूर्वाणि नक्षत्राणि ससर्ज यः ॥ ३४
एतानि यस्य कर्माणि तस्याहं भृशमुद्विजे ।
यथा मां न दहेत्क्रुद्धस्तथाज्ञापय मां विभो ॥ ३५
तेजसा निर्दहेल्लोकान्कम्पयेद्धरणीं पदा ।
संक्षिपेच्च महामेरुं तूर्णमावर्तयेत्तथा ॥ ३६
तादृशं तपसा युक्तं प्रदीप्तमिव पावकम् ।
कथमस्मद्विधा बाला जितेन्द्रियमभिस्पृशेत् ॥ ३७
हुताशनमुखं दीप्तं सूर्यचन्द्राक्षितारकम् ।
कालजिह्वं सुरश्रेष्ठ कथमस्मद्विधा स्पृशेत् ॥ ३८
यमश्च सोमश्च महर्षयश्च
साध्या विश्वे वालखिल्याश्च सर्वे ।
एतेऽपि यस्योद्विजन्ते प्रभावा-
त्कस्मात्तस्मान्मादृशी नोद्विजेत ॥ ३९
त्वयैवमुक्ता च कथं समीप-
मृषेर्न गच्छेयमहं सुरेन्द्र ।
रक्षां तु मे चिन्तय देवराज
यथा त्वदर्थं रक्षिताहं चरेयम् ॥ ४०
कामं तु मे मारुतस्तत्र वासः
प्रक्रीडिताया विवृणोतु देव ।
भवेच्च मे मन्मथस्तत्र कार्ये
सहायभूतस्तव देव प्रसादात् ॥ ४१
वनाच्च वायुः सुरभिः प्रवाये-
त्तस्मिन्काले तमृषिं लोभयन्त्याः ।
तथेत्युक्त्वा विहिते चैव तस्मि-
स्ततो ययौ साश्रमं कौशिकस्य ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

°र्षिः साधुतां; G_1 र्षिः सायु° (sic).

32 [b]) $\tilde{N}$ V_1 B_{3-5} Da Dn $D_{1.4}$ अभ्येत्य; D_2 यत्रैतत्; S प्रत्ये° (M_5 यश्चै°). — [c]) $K_{0.1.3}$ T_1 G_2 मुनिपा°; M दुर्गपा°. T_1 तस्या वै. — [d]) G_6 transp. नाम and चक्रे. K_1 तदा मुनिः; K_4 महात्मनः.

33 [a]) K $\tilde{N}_1$ D_5 याजयामास. — [b]) G_3 M_{3-5} यश्च. — [cd]) Ko यं च; K_1 T_1 G_1 M_5 तं च; M_{6-8} सुतं. $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 °स्य यातः पा°. G_3 भयादस्य गतः पातुं त्वं च सोमं सु°.

34 Ko om. 34^{ab}. — [a]) $\tilde{N}_1$ $D_{1.4}$ °योगाश्च; $\tilde{N}_{2.3}$ V_1 B Da D_5 °वंशाश्च; T G $M_{3.5-7}$ °वंशानि. Dn M_3 चकारान्यं च लोकं वै (M_3 वंशानि). — [d]) $\tilde{N}_2$ V_1 B (B_1 m as in text) D (except D_5) चकार यः; Cd as in text. $\tilde{N}_1$ T_1 $G_{1.3}$ M_5 ह; $G_{2.4.5}$ यत् (for यः). — After 34, Dn D_4 S ins.:

598* गुरुशापहतस्यापि त्रिशङ्कोः शरणं ददौ ।

D_4 (marg.) S cont.:

599* ब्रह्मर्षिशापं राजर्षिः कथं मोक्ष्यति कौशिकः ।
अवमत्य तदा देवैर्यज्ञाङ्गं तद्विनाशितम् ।
अन्यानि च महातेजा यज्ञाङ्गान्यसृजत्प्रभुः ।
निनाय च तदा स्वर्गं त्रिशङ्कुं स महातपाः ।

35 [ab]) S एतान्यन्यानि (G_1 अन्यान्येतानि) कर्माणि भृशं देव बिभेम्यहं. — [c]) $\tilde{N}$ V_1 Dn D_1 यथासौ. — [d]) $K_{0.2.4}$ $B_{3.4}$ प्रभो. S तथा पश्य (T_1 कुरु) सुरेश्वर ($G_{2.4.5}$ सुरोत्तम).

36 [b]) S चालयेद्. T_2 $G_{2.4.5}$ $M_{3.6-8}$ °णीतलं. $K_{2.3}$ T_1 G_1 M_5 अपि; K_4 G_6 तथा; $\tilde{N}_1$ B_1 सदा; D_2 तदा (for पदा). — [c]) K_4 °पेत्तु; G_3 क्षिपेच्चैव; M_3 आक्षिपेच्च. — After 36^c, K_3 ins.:

600* संशोषेच्च महोदधिम् । संक्षिपेच्च महानद्रिं.

— [d]) S महीम् (for तूर्णम्). $B_{1.6}$ G_3 °र्तयेत च (G_3 वा). K_1 तदा; K_4 जगत्; $\tilde{N}$ V_1 B_1m. 3-5. 6m D दिशः (D_2 यथा) (for तथा).

37 [c]) Dn D_1 °धा नारी. — [d]) K_3 यतेंद्रियम्. K_1 $\tilde{N}_3$ °यमति स्पृ°; B_4 T_1 G_6 M °मतिस्पृ°.

38 [b]) $\tilde{N}_1$ °चंद्राग्नि°; $B_{4.5}$ चंद्रसूर्याक्षि°.

39 [a]) K_1 सूर्यश्च सो°. D_5 हुताशनश्च (for मह°). — [b]) $\tilde{N}_1$ S विश्वेदेवा वा°. $K_{0.3}$ $B_{1.3.4}$ Da D_1 वालि° (cf. v. l. 1. 26. 2, 35 etc.). — [c]) S यस्योद्विजंते मुनयः सदैव. — [d]) K_4 $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) transp. कस्मात् and तस्मात्. S इंद्र (for तस्मात्).

40 [ab]) S °मुक्ता तु कथं सुरेश, and °महं समीपं. — [d]) S °दर्थे सुखिनी च° (G_3 °र्थें विचरेयं यथेहं).

६६

शकुन्तलोवाच ।
एवमुक्तस्तया शक्रः संदिदेश सदागतिम् ।
प्रातिष्ठत तदा काले मेनका वायुना सह ॥ १
अथापश्यद्वरारोहा तपसा दग्धकिल्बिषम् ।
विश्वामित्रं तपस्यन्तं मेनका भीरुराश्रमे ॥ २
अभिवाद्य ततः सा तं प्राक्रीडदृषिसंनिधौ ।
अपोवाह च वासोऽस्या मारुतः शशिसंनिभम् ॥ ३
सागच्छत्त्वरिता भूमिं वासस्तदभिलिङ्गती ।
उत्स्मयन्तीव सव्रीडं मारुतं वरवर्णिनी ॥ ४
गृद्धां वाससि संभ्रान्तां मेनकां मुनिसत्तमः ।
अनिर्देश्यवयोरूपामपश्यद्विवृतां तदा ॥ ५
तस्या रूपगुणं दृष्ट्वा स तु विप्रर्षभस्तदा ।
चकार भावं संसर्गे तया कामवशं गतः ॥ ६
न्यमन्त्रयत चाप्येनां सा चाप्यैच्छदनिन्दिता ।

C. 1. 2944
B. 1. 72. 8
K. 1. 68. 8

---

41 S reads 41^{ab} after 42^{ab}. — b) A few MSS. देवः. Ñ3 °तु राजन्. — d) T1 सखा वसंतस्तव. Ñ1.2 V1 B6 Da Dn D1.4 तु तव; Ñ3 तव भो; B1.3–5 D2 च तव; G तव तु; M5 तव च (for तव देव).

42 a) Ko.2.3 वने च; Ñ3 बलाच्च. K2 Ñ V1 B3.6 Dn D1.4 T2 प्रवायात्; B4.5 G6 प्रवापयेत्; D2 प्रवातु; T1 प्रवाहयेत्. — b) K1 प्रेरयंत्याः. — After 42^{ab}, S reads 41^{ab}. — Before 42^{cd}, D4 marg. ins. कण्व उ°. — c) K D2.5 °स्युक्ते. M3 तेन (for चैव). — d) G3 ततो यायादाश्रमं.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 T1 संभव; to it Ñ1.2 V1 add शकुंतलोपाख्यान. Ko.2–4 Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 G1.3.4 M (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल. — *Adhy. name:* K4 मेनकावाक्यं; T2 G1.2.4 दुष्यंतशकुंतला(G1 om. शकुंतला)संवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 66; K1 79; Da1 D4 69; T1 83; T2 33; G M 34. — *S'loka no.:* Ñ3 Dn1.n3 42; Da1 43; M3 46. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2914.

66

☞ This adhy. is missing in Ś1 and D3 (cf. 1. 61. 84; 62. 2); both MSS. are *wholly* ignored here.

1 B4 G6 om. शकु°; T G om. उ°. K1 M6–8 वैशंपायनः; Ñ2.3 B Da Dn D1.4 कण्व उ°; M3.5 कण्वः. — a) Ko.2.3 Ñ1 B1 Da D5 T2 G2–5 M3 °स्तदा; D1 °स्ततः; G1 °स्तथा. G6 देवः. — c) Ñ3 B1 D1.5 S ततः (for तदा). B3 तदा कन्या. — d) S transp. मेनका and वायुना सह.

2 a) T G1.2.4–6 तथा; G3 M3.5 तदा. — b) S तपसोग्रेण कर्शितं. — c) Ñ1.2 V1 B D तप्यमानं. — d) S दुर्धर्षं संशितव्रतं.

3 a) S ततोभिवाद्य सा तस्मै. — b) K1 साक्रीडां मुनिसं°. — c) Ko.3.4 D2 M6–8 °वाहाथ; G3 °वाहच्च.

4 b) K1 Ñ1.2 V1 Da2 Dn D1.2.4 अभिलि(K1 °ल)प्सती; K2 °लिंगिनीं; K3.4 D5 °लिंगतीं (D5 °ति); Ñ3 °लंघनी; Da1 °लप्यती; T1 G1.2 M3 अवलंबति; T2 G6 M3.5–7 अवलंबती; G3 °लाम्बिती; G4.5 °लंबति; Cd as in text. G6 वासार्थं वावलंबती. — c) Ko.1 च (for इव). K2–4 कुत्सयंती च; Ñ1.2 V1 B D स्मयमानेव (D5 रुस्मयंती च); G1 कुत्सयन्निव. S सव्रीळा. — d) S (except G3) देववर्णिनी. — After 4, N ins.:

601* पश्यतस्तत्र तस्यर्षेरप्यग्निसमतेजसः ।
विश्वामित्रस्ततस्तां तु विषमस्थामनिन्दिताम् ।

[(L. 1) K1.3 Ñ3 D4 तस्य तत्रर्षेर्; Ñ1.2 V1 तत्र विप्रर्षेर्; B3 Dn D1.5 तत्र तत्रर्षेर्. K अत्यग्नि° (K4 सूर्याग्नि°). — (L. 2) K (except K3) D2.5 °मित्रस्तु तां (D2 °स्ततो) दृष्ट्वा.]

5 a) Ko मूर्द्धीं; K2.4 B3 Da1 D1 गृध्रां; Ñ1 V1 गत्वा; Ñ3 लुब्धां; B4 दृष्ट्वा (m as in text); B6m दृष्टां; D4 G3 गृभ्रां; T1 क्रुद्धां; T2 स्रस्ते; G1.2.4.5 ग्रस्ते; G6 गृध्नुं; Cd as in text. Ko संसिक्तां; K1 °सक्तां; K2 D5 °युक्तां; S सव्रीळां. — b) S संभ्रांतां मेनकामृषिः. — d) K (except K1) D5 °व्रीडितां तदा. G1 रूपयौवनशालिनीं.

6 a) K1.3.4 Ñ V1 Dn D1.4 T2 G2–5 °गुणान्. D5 तस्यास्तांस्तु गुणान्दृ°. — b) B6 विप्रऋषिस्तदा. S कामार्तः समपद्यत (M6–8 स महाद्युतिः). — c) B Da D2 भावसंसर्गे (B3m °संदर्भे). Ñ V1 Dn D1.4 संसर्गात्. M5 corrupt. — d) M5 भावं संप्राप्तवानृषिः.

7 M5 om. 7. — a) K D5 चैवैनां; T1 सोप्येनां.

C. 1. 2944 B. 1. 72. 8 K. 1. 93. 8

तौ तत्र सुचिरं कालं वने व्यहरतामुभौ ।
रममाणौ यथाकामं यथैकदिवसं तथा ॥ ७
जनयामास स मुनिर्मेनकायां शकुन्तलाम् ।
प्रस्थे हिमवतो रम्ये मालिनीमभितो नदीम् ॥ ८
जातमुत्सृज्य तं गर्भं मेनका मालिनीमनु ।
कृतकार्या ततस्तूर्णमगच्छच्छक्रसंसदम् ॥ ९
तं वने विजने गर्भं सिंहव्याघ्रसमाकुले ।
दृष्ट्वा शयानं शकुनाः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १०
नेमां हिंस्युर्वने बालां क्रव्यादा मांसगृद्धिनः ।
पर्यरक्षन्त तां तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम् ॥ ११
उपस्प्रष्टुं गतश्चाहमपश्यं शयितामिमाम् ।
निर्जने विपिनेऽरण्ये शकुन्तैः परिवारिताम् ।
आनयित्वा ततश्चैनां दुहितृत्वे न्ययोजयम् ॥ १२
शरीरकृत्प्राणदाता यस्य चान्नानि भुञ्जते ।

— ^{b}) T2 G2.4.5 चाप्येनम्. G6 साप्यैच्छत्तमनिं°. — ^{c}) K0.4 तौ तु तत्र चिरं कालं; G2.4.5 तौ तु द्वौ तत्र सुचिरं. — ^{d}) Ñ2 V1 B D (except D5) उभौ (for वने) and तदा (for उभौ). K (except K1) विहर°. S (M5 om.) विजह्राते महावने. — After 7, D4 S (G3 om. lines 3–6; M5 om. 1–3) ins.:

602* एवं वर्षसहस्राणामतीतं नाभ्यचिन्तयत् ।
कामक्रोधावजितवान्मुनिर्नित्यं क्षमान्वितः ।
चिरार्जितस्य तपसः क्षयं स कृतवानृषिः ।
तपसः संक्षयादेव मुनिर्मोहं विवेश सः ।
मोहाभिभूतः क्रोधात्मा प्रसन्मूलफलं मुनिः । [5]
पादैर्जलरयं कृत्वा अन्तर्द्वीपे कुटीं गतः ।
मेनका गन्तुकामा वै शुश्राव जलनिस्वनम् ।
तपसा दीप्तवीर्योऽसावाकाशादेति याति च ।
अद्य संज्ञां विजानामि येन केन तपःक्षयम् ।
हन्त निर्यामि चेत्युक्त्वा ऋतुस्नाता तु मेनका । [10]
कामरागाभिभूतस्य मुनेः पार्श्वं जगाम सा ।

[(L. 1) M (M5 om.) एकं वर्षसहस्रं तत्. — (L. 2) G1.2 °क्रोधान्वर्जित°; G3 °क्रोधौ च जित°. D4 समाहितः; G3 M3 तपोन्वितः. — (L. 4) T1 मतिमोहं. D4 G1.2.6 समाविशत्. — (L. 5) G6 ययौ तां कौशिकीं मुनिः. — (L. 8) M5–7 °वीर्यौजा. — (L. 9) G1.4 M विजानाति. D4 यथास्य तपसः क्षयः; M3.5 चिरस्य तपसः क्ष°. — (L. 10) D4 गंतुं न युक्तमित्युक्त्वा; T G3.6 M3.5 हंत निर्युक्तमित्युक्त्वा.]

8 ^{a}) T2 G4.5 च (for स). — G6 om. 8^c–9^b. — ^{c}) K (except K2) D5 पृष्ठे हिम°. — After 8, D4 S (except G6) ins.:

603* देवगर्भोपमां बलां सर्वाभरणभूषिताम् ।
शयानां शयने रम्ये मेनका वाक्यमब्रवीत् ।
महर्षेरुग्रतपसस्तेजस्त्वमविनाशिनी ।
तस्मात्स्वर्गं गमिष्यामि देवकार्यार्थमागता ।

[(L. 2) D4 शयानं बालमुत्सृज्य. — (L. 3) D4 G2.4 °स्त्वमसि भामिनि.]

9 G6 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). Before 9, T2 G3–5 M ins. कण्वः (cf. 603*). — ^{a}) T2 G2.4.5 °अथ त कन्यां. — ^{b}) S (G6 om.) °नीं प्रति. — ^{cd}) K1.2 D1 °नैमागच्छ°. K3 B4.5 D2 °संसदि. S शक्रसंसदमागच्छत्कृत्वा कार्यं शचीपतेः.

10 ^{a}) S गहने (for विज°). — ^{b}) S °निषेविते. — ^{d}) D4 समेताः पर्य°.

11 ^{a}) B3 नैनां; B6 मैनां (for नेमां). S transp. हिंस्युः and बालां. — ^{b}) K2 B3 D1.2 °गृध्रिणः; T1 G4–6 °गर्धि°; T2 °गृध्नवः; G1.2 °गंधि°; G3 गृध्नुना. — ^{c}) K0.3 पर्यरक्षंस्ततस्; K1 °वर्तत तां; K2 °रक्षंति ते. S इति मत्वा स्म रक्षंति. — ^{d}) K3 शकुना.

12 Before 12, K0 ins. कण्व उ°. — ^{b}) D5 अपश्यत्स पिता मम; S तामपश्यमनिंदितां (G2 °मतंद्रितां; M5 अपश्यं मेनकात्मजां). — After 12^{ab}, D4 (marg.) S ins.:

604* मां दृष्ट्वाभ्यपद्यन्त पादयोः पतिता द्विजाः ।
अब्रुवञ्शकुनाः सर्वे कलं मधुरभाषिणः ।
विश्वामित्रसुतां ब्रह्मन्न्यासभूतां भरस्व वै ।
कामक्रोधावजितवान्सखा ते कौशिकीं गतः ।
तस्मात्पोषय पुत्रीं ते दयावन्निति तेऽब्रुवन् । [5]
सर्वभूतरुतज्ञोऽहं दयावान्सर्वजन्तुषु ।

[(L. 1) G1.3.6 °बान्धव°. — (L. 2) D4 पक्षिणः G4.5 द्विजाः (for शकुनाः). — (L. 3) G2.4.5 भजस्व. — (L. 4) T G1.2.4.5 कौशिको. — (L. 5) D4 T1 तत्पुत्रीं (for पुत्रीं ते). — After line 6, D4 repeats 12^{ab}.]

— ^{c}) B D1.4 निर्जनेपि (B1 °ने च) वने; D3 °नोपवने. K1 रम्यां; Ñ1.2 V1 B D (except D5) M3 रम्ये; Ñ3 शून्ये (for ऽरण्ये). T G M5–8 निर्जनेपि महारण्ये. — ^{d}) K0 शकुनैः. K4 °रक्षितां. — ^{e}) K1 ततश्चाहं. — ^{f}) Ñ1.2 V1 B D M3 न्यवेशयं.

13 ^{a}) D3 शक्रेण ते. K4 Ñ V1 B Dn D1.2.4 T2 G4 M6–8 एते (for ते). K1 अथः प्रोक्ताः. — ^{d}) Ñ1.2

क्रमेण ते त्रयोऽप्युक्ताः पितरो धर्मनिश्चये ॥ १३
निर्जने च वने यस्माच्छकुन्तैः परिरक्षिता ।
शकुन्तलेति नामास्याः कृतं चापि ततो मया ॥ १४
एवं दुहितरं विद्धि मम सौम्य शकुन्तलाम् ।
शकुन्तला च पितरं मन्यते मामनिन्दिता ॥ १५
एतदाचष्ट पृष्टः सन्मम जन्म महर्षये ।
सुतां कण्वस्य मामेवं विद्धि त्वं मनुजाधिप ॥ १६
कण्वं हि पितरं मन्ये पितरं स्वमजानती ।
इति ते कथितं राजन्यथावृत्तं श्रुतं मया ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

दुःषन्त उवाच ।
सुव्यक्तं राजपुत्री त्वं यथा कल्याणि भाषसे ।
भार्या मे भव सुश्रोणि ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १
सुवर्णमाला वासांसि कुण्डले परिहाटके ।
नानापत्तनजे शुभ्रे मणिरत्ने च शोभने ॥ २
आहरामि तवाद्याहं निष्कादीन्यजिनानि च ।
सर्वं राज्यं तवाद्यास्तु भार्या मे भव शोभने ॥ ३
गान्धर्वेण च मां भीरु विवाहेनैहि सुन्दरि ।
विवाहानां हि रम्भोरु गान्धर्वः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ४
शकुन्तलोवाच ।
फलाहारो गतो राजन्पिता मे इत आश्रमात् ।
तं मुहूर्तं प्रतीक्षस्व स मां तुभ्यं प्रदास्यति ॥ ५

C. 1. 2959
B. 1. 73. 5
K. 1. 94. 5

V_1 B D धर्मशासने ($B_{3.6}$ °शासनात्; D_5 °निश्चयात्); $\tilde{N}_3$ S °साधने ($G_{2.4.5}$ °दर्शने).

14 [a]) K_1 निजनेसौ; K_3 इयं तस्मिन्; D_5 विजने या. K_4 यं; Ñ V_1 B D (except D_5) तु (for च). — [b]) K_4 Da_1 शकुनैः. $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) परिवारिता; cf. 12[cd].

15 [a]) K_4 एतां; M_7 कृतां (for एवं). — [b]) $\tilde{N}_2$ B D (except D_5) विप्र; G_3 तात (for सौम्य). — [c]) K (except K_1) B_1 G_6 अपि (for च). — [d]) D_5 मां ह्यनिंदिता.

16 Before 16, K (except K_2) B (except B_1) Dn $D_{1.4}$ ins. शकुं° उ°; D_5 G_{2-5} M शकुं°. — [a]) S °चष्ट भगवान्. — [b]) K_3 °न्म महामते. — [d]) $\tilde{N}_3$ मनुजेश्वर.

17 K_3 om. 17. — [b]) K_0 नान्यं कस्माद्विजानती. — [cd]) K_1 °थितं विप्रं यथा राजं (sic) श्रु°. D_5 यथाश्रुतं; $M_{3.5}$ मया श्रुतं (by transp.).

Colophon. *Major parvan:* T_2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 T_1 संभव; to it $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 add शकुंतलोपाख्यान. K $\tilde{N}_3$ B D T_2 $G_{3.4}$ $M_{3.5}$ (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल. — *Adhy. name:* T_2 G_4 शकुंतलाजन्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_0 63; Da_1 D_4 70; Dn_3 71; T_1 84; T_2 34; G M 35. — *S'loka no.:* $\tilde{N}_3$ Da_1 19; Dn_{1}.n_2 18; M_3 29. — *Aggregate s'loka no.:* Dn_2 2932.

67

☞ This adhy. is missing in $Ś_1$ and D_3 (cf. 1. 61. 84; 62. 2); these MSS. are *wholly* ignored here.

1 K_0 om. दुःषन्त उ°; S om. उ°. K_1 राजा; K_{2-4} $\tilde{N}_3$ D_5 राजोवाच. — [c]) T_1 कल्याणि.

2 [a]) Ñ V_1 B D (except D_5) T G_6 M °मालां. — [b]) K (except K_1) Da_1 Cd (marg. *sec. m.*) परिहारके; D_5 °हाटिके; S °पादुके. — [c]) $\tilde{N}_1$ °जनपदे शुभ्रे; S °पत्त(M_{6-8} °ट्ट)नजैः शुभ्रैः. — [d]) S °रत्नैश्च. T_1 G_1 शोभिते; G_2 शोभितैः; G_{4-6} °नैः; M_{6-8} शोभितान्.

3 G_3 om. 3–5. — [b]) B_3m D_4 S (G_3 om.) निष्कादीन्ययि(B_3m °यु)तानि च (T_1 G_1 निष्काणामयुतं तथा). — [c]) D_4 तवैवास्तु; S (G_3 om.) तवाद्य त्वं. — [d]) T_1 G_1 भार्या भव सुशोभने.

4 G_3 om. 4 (cf. v. l. 3). — [ab]) $\tilde{N}_3$ मे; a few S MSS. मा (for मां). $K_{1.3}$ $\tilde{N}_3$ Dn_3 T_1 G_1 विवाहेनैव; $G_{2.4.5}$ °हेनेह. K_1 शो(read शो)भने (for सुन्दरि). K_2 गांधर्वेण विवाहेन भीरु मामेहि सुंदरि. — [c]) K_1 $\tilde{N}_3$ M च; Dn_3 तु (for हि). M (except M_3) सर्वेषां (for रम्भो°).

5 G_3 om. 5 (cf. v. l. 3). $K_{1.3}$ S om. उवाच.

C. 1. 2960
B. 1. 73. 6
K. 1. 94. 12

दुःषन्त उवाच ।

इच्छामि त्वां वरारोहे भजमानामनिन्दिते ।
त्वदर्थं मां स्थितं विद्धि त्वद्गतं हि मनो मम ॥ ६
आत्मनो बन्धुरात्मैव गतिरात्मैव चात्मनः ।
आत्मनैवात्मनो दानं कर्तुमर्हसि धर्मतः ॥ ७
अष्टावेव समासेन विवाहा धर्मतः स्मृताः ।
ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ॥ ८
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमः स्मृतः ।
तेषां धर्मान्यथापूर्वं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ९
प्रशस्तांश्चतुरः पूर्वान्ब्राह्मणस्योपधारय ।
षडानुपूर्व्या क्षत्रस्य विद्धि धर्म्याननिन्दिते ॥ १०
राज्ञां तु राक्षसोऽप्युक्तो विट्शूद्रेष्वासुरः स्मृतः ।
पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह ॥ ११
पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कथंचन ।
अनेन विधिना कार्यो धर्मस्यैषा गतिः स्मृता ॥ १२
गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रे धर्म्यौ तौ मा विशङ्किथाः ।
पृथग्वा यदि वा मिश्रौ कर्तव्यौ नात्र संशयः ॥ १३
सा त्वं मम सकामस्य सकामा वरवर्णिनि ।

— a) Ko. 3 फलाहार-; K4 Ñ1 V1 B6 (m as in text) °हारे; D2 °हर्ता; T2 G4. 5 °हारात्; G2 °हारा-. — b) Ko. 2–4 Ñ3 मे स इहा(Ñ3 °तो)श्रमात्; K1 D2 मे स (D2 मम) तपोधनः; S (G3 om.) मम (M3. 5 मे स) महातपाः (T1 °यशाः). — c) Ñ1. 2 V1 B6 Da Dn D1. 4. 5 मुहूर्तं सं-; B1. 5 °र्तं त्वं; B3. 4 D2 °र्तं तु; T1 °र्तं च; G1. 6 M3. 5 त्वं मुहूर्तं. — d) A few MSS. मा (for मां). G6 M6–8 च दास्यति. — K4 D4 S ins. after 5 (G3, which om. 3–5, ins. after 2):

605* पिता हि मे प्रभुर्नित्यं दैवतं परमं मम ।
यस्य मां दास्यति पिता स मे भर्ता भविष्यति ।
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ।
अमन्यमाना राजेन्द्र पितरं मे तपस्विनम् । [5]
अधर्मेण हि धर्मिष्ठ कथं वरमुपास्महे ।
दुःषन्तः ।
मा मैवं वद सुश्रोणि तपोराशिं दयात्मकम् ।
मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रपाणयः ।
अग्निर्दहति तेजोभिः सूर्यो दहति रश्मिभिः ।
राजा दहति दण्डेन ब्राह्मणो मन्युना दहेत् । [10]
क्रोधितो मन्युना हन्ति वज्रपाणिरिवासुरान् ।
जानामि भद्रे तमृषिं तस्य मन्युर्न विद्यते ।

[(L. 1) K4 T1 G4–6 M3. 5 मतं (for मम). — (L. 2) K4 D4 यस्मै मां; G1. 2. 6 यस्य वा. T1 G1. 2 स वै. — (L. 3–4) = (var.) Manu 9. 3. — (L. 4) T2 G6 M स्थविरी-. — (L. 5) G3–5 अवमन्य (G3 °त्य) तु रा°. — (L. 6) M6–8 धर्मज्ञ. G1. 2 वनमु°; G4. 5 °मुपालभे. — (L. 7) D4 T1 कल्याणि (for सुश्रो°). — After line 8, D4 M3. 5 ins.:

606* मन्युना घ्नन्ति ते शत्रून्वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ।
(cf. line 11).]

6 K4 D4 S om. दुःषन्त उ° (cf. 605*). Ko. 2. 3 Ñ2 V1 B Da D1 राजोवाच; K1 D2 राजा. — b) S भज मां (G1. 2 मा; M6–8 -तां) त्वम°. — c) K (except K1) D5 त्वदर्थमाश्रि(D5 °स्थि)ता बुद्धिः. — d) Ko. 3. 4 त्वां गतं.

7 a) T1 °रात्मा वै. — b) B5 प्रभुश्चात्मैव. — After 7ab, S ins.:

607* आत्मनो मित्रमात्मैव तथा चात्मात्मनः पिता ।
[G1. 2 M6–8 वै (for एव). M3. 5 °त्मैव शत्रुरात्मैव चात्मनः.]

8 With 8–13 cf. Manu 3. 21–26 — b) G3 धर्मतः स्थिताः; G5 धर्मसंस्मृ°. — c) G3. 6 M °स्तथा चार्षः.

9 b) Ñ1 °ष्टमो मतः; D5 °ष्टमोधमः. — K1 G6 M7 (hapl.) om. 9c–11b. — c) K (K1 om.) D5 एषां धर्म्यान् (D5 धर्मं). Dn1 G1. 2. 4. 5 धर्मं.

10 K1 G6 M7 om. 10 (cf. v. l. 9). G5 om. 10c–11b. — c) K3 B4 °पूर्वान्; D4 T G3. 4 °र्व्यात्; G1. 2 M3 °र्व्यान्. — d) K3. 4 Da Dn1 T2 G (G5. 6 om.) M6. 8 धर्मान°.

11 K1 G5. 6 M7 om. 11ab (cf. v. l. 9, 10). — a) G1. 2 तु राजसो. — d) K1 corrupt. Ñ1. 2 V1 Dn D1. 4 अधर्म्यौ द्वौ. S मताविह.

12 a) Ñ V1 om. the first च. — b) G3 transp. न and कर्तव्यौ. Ñ1. 2 V1 B Dn D1. 2. 4 कदाचन. — c) K1 G4–6 M3 अन्येन; M5 गांधर्व-. — d) S धर्मश्चैष सनातनः.

13 G5 om. 13. — b) Ñ3 तौ धर्म्यौ (by transp.); G3 धर्मतो. T G1. 2. 6 °शंकथाः; M6–8 °शत्कथाः(!). — cd) M6–8 मिश्राः कर्तव्या.

14 b) Some N MSS. °वर्णिनी. S सकामा भव शोभने. — After 14ab, D2 ins. a passage of 24 lines given in App. I (No. 44). — d) S भार्या मे भव भामिनि.

15 K1 S om. उवाच. — After शकुन्तला, G3 ins.

गान्धर्वेण विवाहेन भार्या भवितुमर्हसि ॥ १४

शकुन्तलोवाच ।

यदि धर्मपथस्त्वेष यदि चात्मा प्रभुर्मम ।
प्रदाने पौरवश्रेष्ठ शृणु मे समयं प्रभो ॥ १५
सत्यं मे प्रतिजानीहि यत्त्वां वक्ष्याम्यहं रहः ।
मम जायेत यः पुत्रः स भवेत्त्वदनन्तरम् ॥ १६
युवराजो महाराज सत्यमेतद्ब्रवीहि मे ।
यद्येतदेवं दुःषन्त अस्तु मे संगमस्त्वया ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

एवमस्त्विति तां राजा प्रत्युवाचाविचारयन् ।
अपि च त्वां नयिष्यामि नगरं स्वं शुचिस्मिते ।
यथा त्वमर्हा सुश्रोणि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १८
एवमुक्त्वा स राजर्षिस्तामनिन्दितगामिनीम् ।
जग्राह विधिवत्पाणावुवास च तया सह ॥ १९
विश्वास्य चैनां स प्रायादब्रवीच्च पुनः पुनः ।
प्रेषयिष्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ।

C. 1. 2978
B. 1. 73. 21
K. 1. 94. 35

---

line 3 of 609*. — ^{b}) K3 Dn1 G4 वात्मा. — ^{c}) T1 पुरुषश्रेष्ठ. — ^{d}) Ñ3 °यं नृप.

16 ^{b}) Some MSS. त्वा (for त्वां). B D (except D5) यथा व°. Ñ3 T1 G1.3.6 M याचाम्यहं. Ñ1 °हं वचः. Ñ3 (*inf. lin. sec. m.*) यस्त्वां वक्ष्याम्यहं वचः; G2.4.5 त्वया रंस्याम्यहं रहः. — After 16^{ab}, S ins.:

608* ब्राह्मीं मे प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां राजसत्तम ।

— ^{c}) K3 Dn D1.2.4 M3.5 मयि जा°. — ^{d}) S स राजा. Ñ V1 B (except B4) Dn2. n3 D1.4 T2 G2 M3 °नंतरः.

17 ^{a}) S °राजश्च कर्तव्यः. — ^{b}) G1.3 एव (for एतद्). N (except K0.2 D5) M3 ब्रवीमि ते (cf. 18^{f}). — ^{c}) K1 यद्येवमेतद्; T G (except G3) M3 °तदेव. — ^{d}) K1 ह्यस्तु मे; B4.5 तदा मे. T2 G4.5 संगतं त्वया (T1 *sup. lin.* तव). T1 G1 M त्वयास्तु मम संगमः. — After 17, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

609* वैशंपायनः ।
तस्यास्तु सर्वं संश्रुत्य यथोक्तं स विशां पतिः ।
दुःषन्तः पुनरेवाह यद्यदिच्छसि तद्वद ।
शकुन्तला ।
ख्यातो लोकप्रवादोऽयं विवाह इति शाश्वतः ।
वैवाहिकीं क्रियां सन्तः प्रशंसन्ति प्रजाहिताम् ।
लोकप्रवादशान्त्यर्थं विवाहं विधिना कुरु । [5]
सन्त्यत्र यज्ञपात्राणि दर्भाः सुमनसोऽक्षताः ।
यथा युक्तो विवाहः स्यात्तथा युक्ता प्रजा भवेत् ।
तस्मादाज्यं हविर्लाजाः सिकता ब्राह्मणास्तव ।
वैवाहिकानि चान्यानि समस्तानीह पार्थिव ।
दुरुक्तमपि राजेन्द्र क्षन्तव्यं धर्मकारणात् । [10]

[D4 adds उवाच after वैशं° and शकु°. — (L. 5) Some MSS. लोकापवाद°.]

18 T2 G5.6 om. वैशं° उ°; T1 G1–4 M om. उ°. — ^{b}) K2.4 Da1 D1 T2 G6 °वाच वि°. — After 18^{ab}, D4 marg. (irrelevantly) ins. 612*. S subst. for 18^{cdef}: D4 ins. after 19^{ab}:

610* पुरोहितं समाहूय वचनं चेदमब्रवीत् ।
राजपुत्र्या यदुक्तं वै न वृथा कर्तुमुत्सहे ।
क्रियाहीनो हि न भवेन्मम पुत्रो महाद्युतिः ।
तथा कुरुष्व शास्त्रोक्तं विवाहं मा चिरं कुरु ।
एवमुक्तो नृपतिना द्विजः परमयन्त्रितः । [5]
शोभनं राजराजेति विधिना कृतवान्द्विजः ।
शासनाद्धिप्रमुख्यस्य कृतकौतुकमङ्गलः ।

— ^{c}) A few MSS. त्वा (for त्वां). K3 नयिष्येहं; Ñ1.2 V1 B D (except D5) हि नेष्या°; Ñ3 विनेष्या°. — ^{d}) =(var.) 20^{f}. K0 स्वं निवेशं; K4 स्वं निवासं; B5 नगरं त्वां. — ^{e}) K1 यदि त्व°. K3 यथात्थ मह्यं; D4 यथा त्वमाह. — ^{f}) Cf. 17^{b}.

19 S (om. it here) reads 19^{ab} as line 3 of 612* (cf. v. l. 20). — ^{a}) Da transp. एवमुक्त्वा and स. — ^{b}) Ñ1 °भाषिणीं; G2 °भामिनीं. — After 19^{ab}, D4 ins. 610*. — ^{c}) M जग्राह पाणिना. S (except G1.2) पाणिं. — ^{d}) S (except T2 G1–3) स (for च).

20 ^{a}) S चैनां प्रातिष्ठत्. — Before 20^{cd}, S (except T1 M3.5) ins. दुःषन्तः. — After 20^{cd}, D4 S ins.:

611* त्रैविद्यवृद्धैः सहितां नानाराजजनैः सह ।
शिबिकासहस्रैः सहिता वनमायान्ति बान्धवाः ।
मूकाश्चैव किराताश्च कुब्जा वामनकैः सह ।
सहिता कञ्चुकिवरैर्वाहिनी सूतमागधैः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्वनं च समुपैष्यति ।

— ^{e}) K0 S तथा (for तया). K1 corrupt. Ñ V1 B D (except Dn3 D5) त्वां नाययि°; T2 G3–6 त्वामाययि°. — ^{f})=(var.) 18^{d}. K Ñ3 D5 स्वं निवासं; S नगरं स्वं (T2 *inf. lin.* त्वां). — S ins. after 20: D4 marg. (irrelevantly), after 18^{ab}

612* अन्यथा त्वां न नेष्यामि स्वनिवेशमसत्कृताम् ।

C. 1. 2974
B. 1. 73. 21
K. 1. 94. 38

तया त्वामानयिष्यामि निवासं स्वं शुचिस्मिते॥ २०
इति तस्याः प्रतिश्रुत्य स नृपो जनमेजय ।
मनसा चिन्तयन्प्रायात्काश्यपं प्रति पार्थिवः ॥ २१
भगवांस्तपसा युक्तः श्रुत्वा किं नु करिष्यति ।
एवं संचिन्तयन्नेव प्रविवेश स्वकं पुरम् ॥ २२
मुहूर्तयाते तस्मिंस्तु कण्वोऽप्याश्रममागमत् ।
शकुन्तला च पितरं ह्रिया नोपजगाम तम् ॥ २३
विज्ञायाथ च तां कण्वो दिव्यज्ञानो महातपाः ।
उवाच भगवान्प्रीतः पश्यन्दिव्येन चक्षुषा ॥ २४
त्वयाद्य राजान्वयया मामनादृत्य यत्कृतः ।
पुंसा सह समायोगो न स धर्मोपघातकः ॥ २५
क्षत्रियस्य हि गान्धर्वो विवाहः श्रेष्ठ उच्यते ।
सकामायाः सकामेन निर्मन्त्रो रहसि स्मृतः ॥ २६
धर्मात्मा च महात्मा च दुःषन्तः पुरुषोत्तमः ।
अभ्यगच्छः पतिं यं त्वं भजमानं शकुन्तले ॥ २७
महात्मा जनिता लोके पुत्रस्तव महाबलः ।
य इमां सागरापाङ्गां कृत्स्नां भोक्ष्यति मेदिनीम्॥२८
परं चाभिप्रयातस्य चक्रं तस्य महात्मनः ।
भविष्यत्यप्रतिहतं सततं चक्रवर्तिनः ॥ २९
ततः प्रक्षाल्य पादौ सा विश्रान्तं मुनिमब्रवीत् ।

सर्वमङ्गलसत्कारैरहं सत्यं ब्रवीमि ते ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा स राजर्षिस्तामनिन्दितगामिनीम् ।
परिष्वज्य च बाहुभ्यां स्मितपूर्वमुदैक्षत ।
प्रदक्षिणीकृतां देवीं पुनस्तां परिषस्वजे । [5]
शकुन्तला साश्रुमुखी पपात नृपपादयोः ।
तां देवीं पुनरुत्थाप्य मा शुचेति पुनः पुनः ।
शपेयं सुकृतेनैव प्रापयिष्ये नृपात्मजे ।

[(L. 2) Some MSS. °संस्कारैः and सुभ्रु सत्यं करोमि ते.]

21 Before 21, K0.2–4 Ñ1.2 B (except B1) D ins. वैशं° उ°; K1 S (except T2 M3.5) वैशं°. — ^{d}) K D5 प्रति बुद्धिमान्.

22 After 22^{ab}, D4 S ins.:

613* तं न प्रसाद्यागतोऽहं प्रसीदेति द्विजोत्तमम् ।

— Before 22^{cd}, S (except T2 G3 M3.5) ins. वैशं°. — ^{c}) K (except K1) Ñ V1 B (except B6) Da1 D1.2 T2 M3.6.8 स (for सं·). — ^{d}) D6 स्वकं गृहं.

23 Before 23, M6–8 ins. वैशं° and repeat 22^{cd}! — ^{a}) K0.3 च (for तु). Ñ1 B4.5 मुहूर्तमागते तस्मिन्; D4 याते मुहूर्ते त°; S (except M3) ततो मुहूर्ते याते तु. — ^{b}) G3 °मागतः. — ^{c}) K0.1.3 अपि (for च). — ^{d}) G3 M6–8 च (for न). D2 ह (for तम्). — S ins. after 23 (T2 G4–6 after 24) a passage of 21 lines given in App. I (No. 45).

24 Before 24, S ins. वैशं°. — ^{ab}) K स तां (K0 सुतां). D2 स (for अथ). B4.5 transp. अथ and च. Ñ3 विज्ञाय तां च कण्वोपि. K1 महारथः; K2.3 D5 °यशाः. S चक्षुषा तस्य दिव्येन सर्वं विज्ञाय काश्यपः. — After 24^{ab}, S ins.:

614* ततो धर्मिष्ठतां मत्वा धर्मे चास्खलितं मनः ।

(cf. 33^{ab}). — After 24^{c}, S ins.:

615* सद्वृत्तः स महायशाः ।
एवमेतन्मया ज्ञातं.

— ^{d}) S दृष्टं दिव्ये°. — After 24, T2 G4–6 ins. a passage of 21 lines given in App. I (No. 45); cf. v. l. 23.

25 T2 om. 25^{ab}. Before 25, D4 ins. कण्व उ°. — ^{a}) K1 corrupt. Ñ1.2 V1 B D भद्रे रहसि (D5 राज्ञः कृपया); G3 राज्ञा समयो. — ^{b}) K2–4 B1.4.5 Da T1 G1.2.4–6 M यत्कृतं; Ñ V1 B1m.3.6 Dn D1.4.5 G3 यः कृतः. — ^{c}) M5 महायोगो. — After 25, S ins.:

616* न भयं विद्यते भद्रे मा शुचः सुकृतं कृतम् ।

26 ^{a}) K2 B4 च; S तु (for हि). — ^{d}) K0 कृतः; K3.4 स्थि° (for स्मृ°). G1.6 M6–8 °न्त्रः श्रेष्ठ उच्यते. — After 26, D4 S ins.:

617* किं पुनर्विधिवत्कृत्वा सुप्रजास्त्वं भविष्यसि ।

27 ^{b}) = 31^{b}. K (except K1) Ñ3 B Da D2 पुरुषेश्वरः. — ^{c}) K0 M अन्वगच्छत्; K1.2 अध्य°; K3 G3 °गच्छत्; K4 अध्या°; T G1.2.4–6 अभ्यागच्छत्. S पतिः (G1 सती). K0 यं तु; K4 Ñ1.2 V1 B3.5 Da1 Dn D1.6 यत्वं (Da1 यस्त्वं); S यस्त्वां (T1 यस्मात्). — ^{d}) K1 महाभागं; S (except G3 M3.5) भजमानां. M अनिंदिते.

28 ^{a}) K4 D5 भविता लोके. — ^{b}) T G महायशाः; M विशांपतिः. — ^{c}) K1 इमां यः; D1 स इमां. K3 °रोपांतां; Ñ V1 B D (except D6) °रापांगीं. S स च सर्वां समुद्रांतां. — ^{d}) D5 पालयिष्यति; G6 सम्यग्रक्ष्यति.

29 ^{a}) D5 परांश्चाभि°; T1 परस्याभि°; G1 बालस्याभि°. K0 चास्तिप्र°; K1 साभ्यप्र°; K2 D1 M8 चापि प्र°. — ^{b})

विनिधाय ततो भारं संनिधाय फलानि च ॥ ३०
मया पतिर्वृतो योऽसौ दुःषन्तः पुरुषोत्तमः ।
तस्मै ससचिवाय त्वं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३१
कण्व उवाच ।
प्रसन्न एव तस्याहं त्वत्कृते वरवर्णिनि ।
गृहाण च वरं मत्तस्तत्कृते यदभीप्सितम् ॥ ३२
वैशंपायन उवाच ।
ततो धर्मिष्ठतां वव्रे राज्याच्चास्खलनं तथा ।
शकुन्तला पौरवाणां दुःषन्तहितकाम्यया ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

वैशंपायन उवाच ।
प्रतिज्ञाय तु दुःषन्ते प्रतियाते शकुन्तला ।
गर्भं सुषाव वामोरूः कुमारममितौजसम् ॥ १
त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु दीप्तानलसमद्युतिम् ।

C. 1. 2989
B. 1. 74. 2
K. 1. 95. 10

G3.4.5 विक्रांतस्य; G3 M दुःषंतस्य. — ^{c}) K0 अमिप्य°. — ^{d}) G6 M स्व(M5 स)चक्रं चक्र°.

30 S (om. it here) reads 30 in the course of passage No. 45 given in App. I (cf. v. l. 23). — ^{b}) B1.6 त्वथ चाग्र°; B4.5 अथ चाग्र°; S पुनरग्र°. — ^{c}) K D5 निधाय काय(D5 °यि)कं तत्र (K1 विधाय कालिकं ताश्र); S निधाय कामं तत्स्पर्शः. Cd mentions कायकं. — ^{d}) S कंदानि च फला°.

31 S transp. 31 and 32 (om. कण्व उ°). In S, moreover, 31 recurs (in a slightly altered form) in the course of passage No. 45 given in App. I (cf. v. l. 23). Before 31, K0.2-4 Ñ V1 B D ins. शकुंतलोवाच; K1 S शकुंतला. — ^{a}) Dn D1.4 वृतो राजा. — ^{b})=27^{b}. S (first time) दैवयोगादिहागतः. — After (the repetition of) 31^{ab}, S ins.:

618* मम चैव पतिर्दिष्टो देवतानां समक्षतः ।

— ^{cd}) S (first time) तस्य तात प्रसीद त्वं भर्ता मे सुमहायशाः.

32 For S cf. v. l. 31. S om. कण्व उ°; K1 om. उ°. — ^{b}) B4.5 त्वदर्थे. — After 32^{ab}, S ins.:

619* ऋतवो बहवस्ते वै गता व्यर्थाः शुचिस्मिते ।
सार्थकं सांप्रतं ह्येतन्न च पापोऽस्ति तेऽनघे ।

— ^{c}) G1 त्वं गृहाण वरं. — ^{d}) K1 D2 S (except G1) त्वत्कृते (K1 °ते); Ñ V1 B Da Dn D1.4.5 त्वं शुभे (B4 त्वं च ते).

33 K1 S om. उ°. — After वैशं°, S ins.:

620* इत्येवमुक्त्वा सहसा प्रणिधाय मनस्विनी ।

With 33^{ab}, cf. 614*. — ^{a}) M तस्य धर्मि°. — ^{b}) S (except T2) राज्ये चास्खलनं (G6 M5 °लितं). — ^{c}) G3 M (except M5) पौरवस्य. — ^{d}) Ñ3 °प्रिय° (for °हित°). G3 M दुःषंतस्य हितैषिणी. — After 33, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

621* एवमस्त्विति तां प्राह कण्वो धर्मभृतां वरः ।
पस्पर्श चापि पाणिभ्यां सुतां श्रीमिव रूपिणीम् ।
कण्वः ।
अद्य प्रभृति देवि त्वं दुःषन्तस्य महात्मनः ।
पतिव्रतानां यद्वृत्तिस्तां वृत्तिमनुपालय ।
वैशंपायनः ।
इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा तां विशुध्यर्थमस्पृशत् ।
स्पृष्टमात्रे शरीरे तु परं हर्षमवाप सा ।

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* T1 संभव. K Ñ V1 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T2 G1.3-5 M (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल (Ñ1.2 V1 B6 शकुंतलोपाख्यान). — *Adhy. name:* K4 T2 G1.4 शकुंतलाविवाहः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 68; K1 69; B5 66; Da1 D4 (marg. *sec. m.*) 71; Dn3 72; T1 85; T2 35; G M 36. — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 34; Dn1.n3 33; Dn2 32. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2965.

68

☞ This adhy. is missing in D3; the MS. is *wholly* ignored here.

1 In Ś1, 1-19 are missing (cf. v. l. 1. 61. 84). K1 D5 S om. उवाच. — ^{a}) K0.3 च (for तु). — ^{b}) Ñ V1 Da1 Dn T G शकुंतलां; D4 (by corr.) M6-8 दिने दिने. — After 1^{ab}, M8.5 ins.:

C. 1. 2969
B. 1. 74. 2
K. 1. 93. 10

रूपौदार्यगुणोपेतं दौःषन्तिं जनमेजय ॥ २
जातकर्मादिसंस्कारं कण्वः पुण्यकृतां वरः ।
तस्याथ कारयामास वर्धमानस्य धीमतः ॥ ३
दन्तैः शुक्लैः शिखरिभिः सिंहसंहननो युवा ।
चक्राङ्कितकरः श्रीमान्महामूर्धा महाबलः ।
कुमारो देवगर्भाभः स तत्राशु व्यवर्धत ॥ ४
षड्वर्ष एव बालः स कण्वाश्रमपदं प्रति ।
व्याघ्रान्सिंहान्वराहांश्च गजांश्च महिषांस्तथा ॥ ५
बद्ध्वा वृक्षेषु बलवानाश्रमस्य समन्ततः ।
आरोहन्दमयंश्चैव क्रीडंश्च परिधावति ॥ ६

622* आश्रमे न्यवसत्तत्र काश्यपस्य महात्मनः ।

D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 1^{ab} (M3. 5, after 622*):

623* गर्भश्च ववृधे तस्यां राजपुत्र्यां महात्मनः ।
शकुन्तला चिन्तयन्ती राजानं कार्यगौरवात् ।
दिवारात्रमनिद्रैव स्नानभोजनवर्जिता ।
राजप्रेषणिका विप्राश्चतुरङ्गबलान्विताः ।
अद्य श्वो वा परश्वो वा समायान्तीति निश्चिता । [5]
दिनान्पक्षानृतून्मासानयनानि च सर्वशः ।
गण्यमानानि वर्षाणि व्यतीयुस्त्रीणि भारत ।
त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु ऋषेर्वचनगौरवात् ।
ऋषिपत्न्यः सुबहुशो हेतुमद्वाक्यमब्रुवन् ।
शृणु भद्रे लोकवृत्तं श्रुत्वा यद्वोच्यते तव । [10]
तत्कुरुष्व हितं देवि नावमान्यं गुरोर्वचः ।
देवानां दैवतं विष्णुर्विप्राणामग्निरेव च ।
नारीणां दैवतं भर्ता लोकानां ब्राह्मणो गुरुः ।
सूतिकाले प्रसूयेति भगवांस्ते पिताब्रवीत् ।
करिष्यामीति कर्तव्यं तदा ते सुकृतं भवेत् । [15]
पत्नीनां वचनं श्रुत्वा साधु साध्वित्यचिन्तयत् ।

[(L. 1) M6–8 गर्भः स. D4 M6–8 राज्ञः पत्न्यां. — D4 T2 G3 M6–8 om. line 3. — (L. 4) M (except M3) °प्रेष्यकरा. D4 G3 M (except M3) °बलैः सह. — (L. 6) M6–8 दिनपक्षमासान्सर्तून्सा गणयामास चायनैः. — Before line 10, T1 G1. 2 M ins. ऋषिपत्न्यः.]

— ^{c}) K2 गर्भं सुषुवे; Ñ1. 2 V1 B1. 4–6 D2 असूयत च; B3 Da D1 असूत गर्भं. D4 transp. गर्भं and सुषाव. MSS. indiscriminately वामोरूः and °रुः. — ^{d}) D5 कुमारं चामि°.

2 Ś1 missing. — ^{b}) B4. 5 कुमारममितद्यु° (cf. 1^{d}); S प्र(T2 G4 M6–8 प्रा)जायत शकुंतला. — After 2, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

624* जाते तस्मिन्नन्तरिक्षात्पुष्पवृष्टिः पपात ह ।
देवदुन्दुभयो नेदुर्ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।
गायद्भिर्मधुरं तत्र देवैः शक्रोऽभ्युवाच ह ।
शकुन्तले तव सुतश्चक्रवर्ती भविष्यति ।
बलं तेजश्च रूपं च न समं भुवि केनचित् । [5]
आहर्ता वाजिमेधस्य शतसंख्यस्य पौरवः ।
अनेकैरपि साहस्रै राजसूयादिभिर्मखैः ।
स्वार्थं ब्राह्मणसात्कृत्वा दक्षिणाममितां ददत् ।
देवतानां वचः श्रुत्वा कण्वाश्रमनिवासिनः ।
सभाजयन्तः कण्वस्य सुतां सर्वे महर्षयः । [10]
शकुन्तला च तच्छ्रुत्वा परं हर्षमवाप सा ।
द्विजानाहूय मुनिभिः सत्कृत्य च महायशाः ।

3 Ś1 missing. — ^{b}) Ñ1 B4 G2. 4. 5 M3 पुण्यवतां. — ^{c}) Ñ V1 B D विधिवत् (Ñ3 तस्यार्थे); G3 तस्याभि°. — ^{d}) B5 धर्मतः; S चासकृत्. — After 3, S (except T2) ins.:

625* यथाविधि यथान्यायं क्रियाः सर्वास्त्वकारयत् ।

4 Ś1 missing. — ^{a}) M5 दंतैः शिखरिभिर्युक्ता. — ^{b}) K1 भृशं; K2. 3 D5 बृहत्; Ñ2 V1 B Da Dn D1. 2. 4 महान्; T2 G2. 4. 5 [ऽ]भवत्. — After 4^{c}, T2 G (except G3) ins.:

626* स्वयं विष्णुरिवापरः ।
चतुष्किष्कुर्महातेजाः.

After 4, S ins.:

627* ऋषेर्भयात्तु दुःषन्तः स्मरन्नैवाह्वयत्तदा ।
गते काले तु महति न सस्मार तपोवनम् ।

[(L. 1) T2 G3 °न्नैवास्मरत्तदा; M °न्नपि न चास्मरत् (M5 °न्नानुस्मरंस्तदा). — (L. 2) G2. 4–6 तपोधनां; M3. 5 जनाधिपः.]

5 Ś1 missing. — ^{a}) Ñ3 D5 °लः सन्. K4 षड्वार्षिकोथ बालोसौ; TG °र्षे (T1 G1 °र्षस्) तु ततो बालः; M °र्षः स तदा बालः. — ^{c}) Ñ V1 Dn D5 सिंहव्याघ्रान्; B Da D1. 2. 4 सिंहान्व्याघ्रान् (by transp.). — ^{d}) Dn D1 transp. गजान् and महिषान्. S वृकां(G2 °क्षां)श्च. D2 गजाश्च (*sup. lin.* °श्च-) महिषा°; D4 महिषांश्च निवासिनः. — After 5, D4 S ins.:

628* ऋक्षांश्चापि द्विपानन्यान्व्यालानाश्रमपीडकान् ।
बलाद्भुजाभ्यां संगृह्य बलवान्संनियम्य च ।

[(L. 1) T1 G पक्षां (for अन्यान्). T2 G °श्चान्या-हनव्यालानन्याना°.]

6 For D4 cf. v. l. 7 also. Ś1 missing. D4 om. 6^{a}–7^{b}. — ^{a}) Ñ1. 2 V1 B3. 6 Dn D1 बबंध वृक्षे; B1. 4. 5 Da D2

ततोऽस्य नाम चक्रुस्ते कण्वाश्रमनिवासिनः ।
अस्त्वयं सर्वदमनः सर्वं हि दमयत्ययम् ॥ ७
स सर्वदमनो नाम कुमारः समपद्यत ।
विक्रमेणौजसा चैव बलेन च समन्वितः ॥ ८
तं कुमारमृषिर्दृष्ट्वा कर्म चास्यातिमानुषम् ।
समयो यौवराज्यायेत्यब्रवीच्च शकुन्तलाम् ॥ ९
तस्य तद्बलमाज्ञाय कण्वः शिष्यानुवाच ह ।
शकुन्तलामिमां शीघ्रं सहपुत्रामितोऽश्रमात् ।
भर्त्रे प्रापयताद्यैव सर्वलक्षणपूजिताम् ॥ १०
नारीणां चिरवासो हि बान्धवेषु न रोचते ।
कीर्तिचारित्रधर्मघ्नस्तस्मान्नयत माचिरम् ॥ ११
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे प्रातिष्ठन्तामितौजसः ।
शकुन्तलां पुरस्कृत्य सपुत्रां गजसाह्वयम् ॥ १२
गृहीत्वामरगर्भाभं पुत्रं कमलललोचनम् ।

C. 1. 3001
B. 1. 74. 14
K. 1. 96. 50

बध्वा च वृक्षे. S दौःषंतिः (for बल°). — ^{b}) N (except K1; Ś1 missing; D4 om.) M3.5 समीपतः. — ^{c}) K0.4 T1 आरोहद्°; B1.4.6 Da D1 M आरुह्द° (M5 °रुंध°). T2 G (except G1) आरुरोह द्रुमांश्चैव. — ^{d}) K0.2.4 T2 G3-6 स्म; K1 Ñ3 स; D2 तु (for च). — After 6, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

629* वनं च लोडयामास सिंहव्याघ्रगणैर्वृतम् ।
ततश्च राक्षसान्सर्वान्पिशाचांश्च रिपून्रणे ।
मुष्टियुद्धेन तान्हत्वा ऋषीनाराधयत्तदा ।
कश्चिद्दितिसुतस्तं तु हन्तुकामो महाबलः ।
वध्यमानांस्तु दैतेयानमर्षी तं समभ्ययात् । [5]
समागतं प्रहस्यैव बाहुभ्यां परिगृह्य च ।
दृढं चाबध्य बाहुभ्यां पीडयामास तं तदा ।
मर्दितो न शशाकास्मान्मोचितुं बलवत्तया ।
प्राक्रोशच्चैरवं तत्र द्वारेभ्यो निःसृतं त्वसृक् ।
तेन शब्देन वित्रस्ता मृगाः सिंहादयो गणाः । [10]
सुस्रुवुश्च शकृन्मूत्रमाश्रमस्थाश्च सुस्रुवुः ।
निरसुं जानुभिः कृत्वा विससर्ज च सोऽपतत् ।
तद्दृष्ट्वा विस्मयं जग्मुः कुमारस्य विचेष्टितम् ।
नित्यकालं वध्यमाना दैतेया राक्षसैः सह ।
कुमारस्य भयादेव नैव जग्मुस्तदाश्रमम् । [15]

[In D4 certain additional stanzas (excerpted from S) have been written out on four suppl. fol., *sec. m.*, on a different kind of paper, the suppl. sheets being ins., in the MS., after 19^{ab}. — (L. 12) D4 परासुर्दनुजो भूमौ पपात परिपीडितः.]

7 Ś1 missing. D4 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — S ins. after 7^{ab}: D4 (marg. *sec. m.*), after 5:

630* कण्वेन सहिता दृष्ट्वा कर्म सर्वेऽतिमानुषम् ।

— ^{c}) Ñ1.3 B5 यस्त्व°. — ^{d}) K0 सर्वांश्च; K4 सर्वान्हि. Ñ1.2 V1 Dn D5 S °त्यसौ.

8 Ś1 missing. — ^{b}) M5 समवर्धत. — ^{d}) T1 जयेन. — After 8, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

631* अप्रेषयति दुःषन्ते महिष्यास्तनयस्य च ।
पाण्डुभावपरीताङ्गीं चिन्तया समभिप्लुताम् ।
लम्बालकां कृशां दीनां तथा मलिनवाससम् ।
शकुन्तलां च संप्रेक्ष्य प्रदध्यौ स मुनिस्तदा ।
शास्त्राणि सर्ववेदाश्च द्वादशाब्दस्य चाभवन् ।

[Before line 1, D4 T2 G3.6 M3 ins. वैशं°.]

9 Ś1 missing. — ^{b}) K2 चाप्यति°; K3 चाप्यत्यमा°. — ^{c}) B4 (m as in text).5 समर्थौ. M °राज्यस्य. — ^{d}) S इत्यनुध्याय स द्विजः. — After 9, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S (G2 om. from line 32 onward) ins. a passage of 61 lines given in App. I (No. 46).

10 Ś1 missing. G2 om. 10–13. — ^{ab}) Ñ1.2 V1 B5 मतम् (for बलम्). S (G2 om.) इत्युक्त्वा सर्वदमनं कण्वः शिष्यानथाब्रवीत्. — ^{c}) Ñ1.2 V1 B Da D2 आशु (for शीघ्रं). — ^{d}) K1 T1 G1 °मिहाश्र°. Ñ2 V1 B Da Dn D1 °तो गृहात्; D5 °तो वनात्. T G3-6 M सपुत्रामाश्रमादितः. — ^{e}) Ñ3 Dn S (G2 om.) भर्तुः प्रा(M6-8 प्र)पयतागारं (T2 G1.3-6 °भ्याशं). — ^{f}) Cf. 1. 15. 3^{d} and v. l. K नास्या वासोऽश्रमे क्षमः (K1 मा स्म वास इह क्षमाः); Ñ3 D5 °संयुतां; Dn M (except M3) °पूजितं.

11 Ś1 missing. G2 om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{a}) K0.3.4 मे; M6-8 वै (for हि). — ^{b}) K1 शोभते; K2 युज्य°; D5 शस्य°. — ^{c}) B4 G1 °चारित्र्य°; M °धर्मघ्नं. — ^{d}) Ñ3 तस्माद्गच्छत. — After 11, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S (except G2) ins. a passage of 28 lines given in App. I (No. 47).

12 Ś1 missing. G2 om. 12 (cf. v. l. 10). — ^{a}) K4 D1 T2 G3-6 च ते; D5 ततः; T1 G1 M शिष्याः (for सर्वे). — ^{b}) K1 Ñ1 Dn D1.4 T2 G3-6 °ष्ठंत महौजसः; B3 D2 T1 G1 M °ष्ठन्नमि°. — ^{d}) Ñ3 सहपुत्रां गजाह्वयं; S (G2 om.) दुःषंतस्य पुरं प्रति.

13 Ś1 missing. G2 om. 13 (cf. v. l. 10). — ^{a}) Ñ3

C. 1. 3001
B. 1. 74. 14
K. 1. 90. 50

आजगाम ततः शुभ्रा दुःषन्तविदिताद्वनात् ॥ १३
अभिसृत्य च राजानं विदिता सा प्रवेशिता ।
सह तेनैव पुत्रेण तरुणादित्यवर्चसा ॥ १४
पूजयित्वा यथान्यायमब्रवीत्तं शकुन्तला ।
अयं पुत्रस्त्वया राजन्यौवराज्येऽभिषिच्यताम् ॥ १५
त्वया ह्ययं सुतो राजन्मय्युत्पन्नः सुरोपमः ।
यथासमयमेतस्मिन्वर्तस्व पुरुषोत्तम ॥ १६
यथा समागमे पूर्वं कृतः स समयस्त्वया ।
तं स्मरस्व महाभाग कण्वाश्रमपदं प्रति ॥ १७
सोऽथ श्रुत्वैव तद्वाक्यं तस्या राजा स्मरन्नपि ।
अब्रवीन्न स्मरामीति कस्य त्वं दुष्टतापसि ॥ १८
धर्मकामार्थसंबन्धं न स्मरामि त्वया सह ।
गच्छ वा तिष्ठ वा कामं यद्वापीच्छसि तत्कुरु ॥ १९
सैवमुक्ता वरारोहा व्रीडितेव मनस्विनी ।
विसंज्ञेव च दुःखेन तस्थौ स्थाणुरिवाचला ॥ २०
संरम्भामर्षताम्राक्षी स्फुरमाणोष्ठसंपुटा ।

°गर्भं तं. S (G$_2$ om.) °त्वा चामरप्रख्यं. — ^{c}) Ñ$_3$ तदा; B$_6$ वनात्. K (except K$_1$) Ñ V$_1$ Dn D$_{1.4.5}$ सुभ्रूः; B$_{1.4}$ Da शुद्धा; D$_2$ साध्वी. S (G$_2$ om.) आजगमुश्च पुरं रम्यं. — ^{d}) Ñ V$_1$ Dn D$_{1.5}$ दुःषंतं. K$_1$ °निहिताद्. S (G$_2$ om.) दुःषंताध्युषितं व°. — After 13, D$_4$ (suppl. fol. *sec. m.*) S (G$_2$ om. lines 1–14) ins. a passage of 99 lines given in App. I (No. 48); there being an additional colophon after line 64.

14 Ś$_1$ missing. — ^{a}) K D$_5$ उपसृ°. K G$_1$ तु (for च). — ^{b}) K$_1$ विवृता; S वेदिता. Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_5$) च प्रवे°; G$_2$ प्रतिवे°. — ^{c}) S तेन कुमारेण. — ^{d}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_5$) बालार्कसमतेजसा. — After 14, K$_4$ Dn D$_{1.2.4}$ ins.:

632* निवेदयित्वा ते सर्वे आश्रमं पुनरागताः ।

D$_4$ (suppl. fol. *sec. m.*) cont.: S ins. after 14:

633* सिंहासनस्थं राजानं महेन्द्रसदृशद्युतिम् ।
शकुन्तला नतशिराः परं हर्षमवाप्य च ।

15 Ś$_1$ missing. — ^{b}) K$_1$ सा; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_5$) च (for तं). — After 15^{ab}, D$_4$ (suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

634* अभिवादय राजानं पितरं ते दृढव्रतम् ।
एवमुक्त्वा सुतं तत्र लज्जानतमुखी स्थिता ।
स्तम्भमालिङ्ग्य राजानं प्रसीदस्वेत्युवाच सा ।
शाकुन्तलोऽपि राजानमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
हर्षेणोत्फुल्लनयनो राजानं चान्ववैक्षत । [5]
दुःषन्तो धर्मबुद्ध्या तु चिन्तयन्नेव सोऽब्रवीत् ।
किमागमनकार्यं ते ब्रूहि त्वं वरवर्णिनि ।
करिष्यामि न संदेहः सपुत्राया विशेषतः ।
शकुन्तला ।
प्रसीदस्व महाराज वक्ष्यामि पुरुषोत्तम ।

— S transp. 15^{cd} and 16^{ab}. — ^{c}) S तस्मात्पुत्र°.

16 Ś$_1$ missing. Ñ$_1$ om. 16^{ab}. For S cf. v. l. 15. — ^{a}) K$_2$ तव; K$_4$ त्वत्तो (for त्वया). K$_3$ ह्येष. B$_{4.5}$ त्वदीयोयं. S एष (G$_1$ अयं) पुत्रो हि ते राजन्. — ^{b}) K$_0$ °पम; K$_1$ B$_{4.5}$ °त्तमः; Ñ$_3$ D$_5$ S परंतप (or °पः). — ^{c}) D$_2$ यथा स समये त°; T G यथोक्तमाश्रमे (T$_1$ G$_1$ यथावत्समये) त°; M °था त्वं (M$_{3.5}$ च) समये त°. — ^{d}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_{1.3.6}$ Da D$_2$ °श्वेश्वर; T$_1$ G$_1$ M$_5$ °पर्षभ.

17 Ś$_1$ missing. — ^{a}) T$_2$ G (except G$_1$) मया (for यथा). Dn D$_{1.4}$ मत्संगमे; G$_1$ समागते. — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn D$_{1.4}$ यः कृतः स°. Ñ$_{1.2}$ B$_5$ Dn तथा (for त्वया). — ^{c}) K$_3$ B$_3$ D$_5$ तत्स्म°; T$_2$ G (except G$_1$) तत्त्वं स्मर. K (except K$_3$) D$_5$ महाराज; B$_{3.6}$ T$_2$ G$_{3-6}$ °बाहो. — After 17, D$_4$ (suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

635* वैशंपायनः ।
तस्योपभोगसक्तस्य स्त्रीषु चान्यासु भारत ।
शकुन्तला सपुत्रा च मनस्यन्तरधीयत ।

G$_{1.2.4.5}$ cont.:

636* स धारयन्मनस्येनां सपुत्रां सस्मितां तदा ।
तदोपगृह्य मनसा चिरं सुखमवाप सः ।

18 Ś$_1$ missing. — ^{a}) K$_{0.2.3}$ D$_1$ सोप्यश्रु°. T$_1$ M$_{3.5}$ तु; T$_2$ G$_{3-6}$ अपि; G$_{1.2}$ च; M$_{6-8}$ अथ (for एव). — ^{b}) T श्रुत्वा (for तस्या). D$_1$ T$_1$ G$_{1.2}$ राजन्. M$_{6-8}$ न सस्मार स्म°. — ^{d}) S त्वया भद्रे समागमं. — After 18, D$_4$ (suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

637* मैथुनं च वृथा नाहं गच्छेयमिति मे मतिः ।
नाभिजानामि कल्याणि त्वया सह समागमम् ।

19 Ś$_1$ missing. For D$_4$, cf. v. l. 6. — ^{a}) K$_1$ S धर्मार्थकामसं°. — ^{c}) T$_1$ शीघ्रं (for कामं).

20 Ś$_1$ resumes. Before 20, S ins. वैशं°. — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ एवमुक्त्वा; K$_{2-4}$ Ñ V$_1$ Da Dn G$_{1.2}$ M$_{6.7}$ °मुक्त्वा; T$_2$ एवमु°. T$_2$ तदा तेन (for वरा°). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ Dn D$_{1.4}$ तपस्वि°. — ^{c}) Ñ V$_1$ B D G$_1$ निः(D$_5$ अ)सं°. — ^{d}) Ñ V$_1$ B D स्थूणेव निश्चला; S विगतचेतना.

कटाक्षैर्निर्दहन्तीव तिर्यग्राजानमैक्षत ॥ २१
आकारं गूहमाना च मन्युनाभिसमीरिता ।
तपसा संभृतं तेजो धारयामास वै तदा ॥ २२
सा मुहूर्तमिव ध्यात्वा दुःखामर्षसमन्विता ।
भर्तारमभिसंप्रेक्ष्य क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ २३
जानन्नपि महाराज कस्मादेवं प्रभाषसे ।
न जानामीति निःसङ्गं यथान्यः प्राकृतस्तथा ॥ २४
अत्र ते हृदयं वेद सत्यस्यैवानृतस्य च ।
कल्याण* बत साक्षी त्वं मात्मानमवमन्यथाः ॥ २५
योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥ २६
एकोऽहमस्मीति च मन्यसे त्वं
न हृच्छयं वेत्सि मुनिं पुराणम् ।
यो वेदिता कर्मणः पापकस्य
यस्यान्तिके त्वं वृजिनं करोषि ॥ २७
मन्यते पापकं कृत्वा न कश्चिद्वेत्ति मामिति ।
विदन्ति चैनं देवाश्च स्वश्चैवान्तरपूरुषः ॥ २८
आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये
धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ २९
यमो वैवस्वतस्तस्य निर्यातयति दुष्कृतम् ।
हृदि स्थितः कर्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तुष्यति ॥ ३०
न तु तुष्यति यस्यैष पुरुषस्य दुरात्मनः ।

C. 1. 3019
B. 1. 74. 32
K. 1. 98. 13

---

21 ^{b}) Ñ V1 B D °माणौष्ठ°. — ^{c}) S निर्दहंती(G2.3 °हन्नि)व नेत्राभ्यां.

22 ^{a}) K1 सा (for च). G3 आकारेण समा°. — ^{b}) Ś1 K1 अपि; Ñ V1 B D T2 G2.4.5 च (D5 अति) (for अभि-). B (except B1) D2 T2 G2.4.5 समीरितं.

23 ^{c}) Ś1 K1.2 D5 °रं समभिप्रेक्ष्य. — ^{d}) K3.4 Ñ V1 B3.4.6 Da D2 राजानम°. S यथान्यायं वचोब्र°.

24 Before 24, D4 (marg.) G1 M ins. शकुं°. — ^{a}) Ñ3 जानन्नाम. — ^{b}) Ñ3 किं नु देव. — ^{c}) K1.4 Ñ V1 B1m.5 D (except Da2 D5) M6-8 निःशंकं (M6-8 °शंकः); K3 T2 G नः (K3 नौ) संगं. — ^{d}) G3 यथा त्वं. Ñ1.2 V1 B D (except D5) °कृतो जनः.

25 ^{a}) S यस्य ते. — ^{b}) Ñ1.2 V1 B वा; Cd च (as in text). — ^{cd}) Ś1 K D1 °णं भव (K0.2-4 तव; D1 वद्) साक्षी त्व(K0.2-4 साक्षीद्)मात्मानं माव°; Ñ V1 B Dn D2.4 °णं वद साक्ष्येण मा°; B3m Da °णं बत साक्षी चेन्मा°; D5 °णं वद साक्षित्वमात्मानं माव°; T G °णं बत साक्षीणा(T1 °त)मात्मानमवमन्यसे; M °णं साक्षिणं चैव मा(M3.5 कस्मादा)त्मानमवमन्यसे. ❀ Dev.: सत्यस्य चानृतस्य च मध्ये यत् कल्याणं तत्तु त्वमेव वेद [।] बत विस्मये । साक्षी पक्षपाती [।] चेतनं (? read आत्मानं) मावमन्यथाः [।] ❀ — Cf. Manu 8. 84.

26 T2 om. 26–27. — ^{a}) M6-8 अन्यथा. — ^{b})= 32^{b}. T1 °था सत्सु भाषते. — ^{c}) D5 किं त्वया. — ^{d}) N (except D4) चौरेण. Ñ2 आत्मापघातिनः; D5 °त्मापहा°. — Cf. Manu 4. 255.

27 T2 om. 27 (cf. v. l. 26). — ^{b}) Ś1 कविं (for मुनिं). — ^{c}) G6 °ता कारणं. K0.2 पातकस्य. — ^{d}) K2.4 Ñ V1 D (except D2) S (T2 om.) तस्यांतिके (G3 °तरे). — S ins. after 27 (T2, which om. 26–27, ins. after 25):

638* धर्म एव हि साधूनां सर्वेषां हितकारणम् ।
नित्यं मिथ्याविहीनानां न च दुःखावहो भवेत् ।

With 27 cf. Manu 8. 91.

28 ^{a}) K (except K1) पातकं. — ^{b}) K3 B3.5.6 D3 G3.6 M transp. न and कश्चिद्वेत्ति. — ^{c}) Ś1 देवाश्चैवं च; K1 चैव तं देवाः. S देवाश्चैनं विदंत्येव (T1 G1 प्रपश्यंति; M6-8 विदंत्यन्ये). — ^{d}) K0.4 तथैवा°; K3 स चैवा°; Ñ V1 D (except Da) T1 G1 यश्चैवा°. T2 G2-6 M भूतानि च (T2 °तांश्चैव; G3 M6-8 °ताश्चापि; M3.5 °यांसोपि) तथापरे. — Cf. Manu 8. 85.

29 ^{a}) K0.1 M6 °वनलानिलौ च; K2.3 B5 D6 T2 G °वनिलोनलश्च. — ^{b}) D3 मनश्च; G6 दिशश्च. — ^{d}) K0.2.3 B4.5 धर्मो हि. B3 marg. वृत्तिं. — Cf. Manu 8. 86.

30 ^{a}) G3 °स्वतो राजा. — ^{b})=31^{d}. Ś1 K D5 (? Cd) न (K0 वि-) यात°; Ñ1 निर्घात°. ❀ Dev.: न यावयति (sic) । न फलवत्करोति । ❀ — G5 (hapl.) om. 30^{c}–31^{a}. — Cf. Manu 8. 92^{ab}.

31 G5 om. 31 (cf. v. l. 30). — ^{a}) K0.3 M6-8 न च तु°; T G1-3.6 M3 न तुष्यति च. Ś1 K2 B4 D2.5 G3 यस्यैव. — ^{b}) M6 दुष्कृतस्य दु°. — ^{c}) G6 °पकं नूनं. — ^{d})=30^{b}. Ś1 K0.1 Ñ3 B1m.5 वियात°; K2 धिया न°;

C. 1. 3019
B. 1. 74. 32
K. 1. 98. 18

तं यमः पापकर्माणं निर्यातयति दुष्कृतम् ॥ ३१
अवमन्यात्मनात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
देवा न तस्य श्रेयांसो यस्यात्मापि न कारणम् ॥ ३२
स्वयं प्राप्तेति मामेवं मावमंस्थाः पतिव्रताम् ।
अर्घ्यार्हां नार्चयसि मां स्वयं भार्यामुपस्थिताम् ॥३३
किमर्थं मां प्राकृतवदुपप्रेक्षसि संसदि ।
न खल्वहमिदं शून्ये रौमि किं न शृणोषि मे ॥ ३४
यदि मे याचमानाया वचनं न करिष्यसि ।
दुःषन्त शतधा मूर्धा ततस्तेऽद्य फलिष्यति ॥ ३५
भार्यां पतिः संप्रविश्य स यस्माज्जायते पुनः ।
जायाया इति जायात्वं पुराणाः कवयो विदुः ॥ ३६
यदागमवतः पुंसस्तदपत्यं प्रजायते ।
तत्तारयति संतत्या पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ ३७
पुंनाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ ३८
सा भार्या या गृहे दक्षा सा भार्या या प्रजावती ।
सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या पतिव्रता ॥ ३९
अर्धं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा ।
भार्या मूलं त्रिवर्गस्य भार्या मित्रं मरिष्यतः ॥ ४०
भार्यावन्तः क्रियावन्तः सभार्या गृहमेधिनः ।
भार्यावन्तः प्रमोदन्ते भार्यावन्तः श्रियान्विताः ॥४१
सखायः प्रविविक्तेषु भवन्त्येताः प्रियंवदाः ।
पितरो धर्मकार्येषु भवन्त्यार्तस्य मातरः ॥ ४२
कान्तारेष्वपि विश्रामो नरस्याध्वनिकस्य वै ।

K4 (? Cd) विघात°; G4 तिर्यङ्क°. ❀Dev.: विशेषेण घातयति । यातना करोति ।❀

32 a) K3 °मन्य महात्मानं; Ñ1.2 V1 B D M3 योवम°; Ñ3 °मन्यान्यथात्मा°; T G (except G2) M5–8 °मत्यात्म°. — b) = 26b. G3 °था यः करिष्यति. — c) Ñ1.2 V1 B Da Dn D2.4 न तस्य देवा श्रे°; D1 नास्य देवा न श्रे°. — d) T1 °त्मा न हि का°; G6 सोऽस्य नात्मापि का°.

33 a) S °ति मैवं (M3.6–8 चैवं) मां (T मा). — b) G M3.5 अवमं°. — c) K0.2 Ñ V1 B D G6 अर्घ्यार्हां; G3 पूजा°.

34 a) K2 °र्थं त्वं. — b) K4 D2 G3 उपेक्षसि च (K4 ह); D4 त्वमुपेक्ष्यसि. Cd mentions उपेक्षसि. — c) Ś1 T1 G1.6 M शून्यं; T2 G2.4.5 राजन्. K1 न खल्विदमहा (read °हं) रौमि. — d) K1 शून्ये किं. S करोमि न (M6–8 न करोमि) शृ°.

35 c) Ś1 K1 शतशो. S °धा त्वद्य. — In Ś1, the portion from 35d–46 is lost on the missing upper half of a fol. (53). — d) Ñ1 हनिष्यति; Ñ2 V1 Dn D1.4 स्फुटि°; D5 पति°. S मूर्धा ते विफलि(G3 तेपि भवि)ष्यति.

36 Ś1 missing (cf. v. l. 35). — a) T2 G (except G3.6) जायां. T1 पतिः स्वां प्र°. — b) S स तस्यां जा°. — c) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) तद्धि (for इति). — d) Ñ1.2 V1 B D (except D5) पौरा°. S यद्स्यां (T1 यद्य°; G2.5 यत्व°; G6 यस्त°; M6–8 यत्त°) जायते पुनः (T1 G1.3 M6.7 सुतः; G6 ततः). — Cf. Manu 9. 8.

37 Ś1 missing (cf. v. l. 35). — a) K0.2.4 Da1 D5 G6 सदा°. — b) K (except K4) Da1 D5 G6 य(K1 स)दप°. — c) B4 उत्ता°; S (except G3.6 M3.5) संता° (T1 यत्ता°).

38 =(var.) Manu 9. 138. — Ś1 missing (cf. v. l. 35). — d) K2.3 Ñ3 S पूर्वमेव स्वयंभुवा (M5 पूर्वैरपि महर्षिभिः). — After 38, K4 S Nīlp ins.:

639* पुत्रेण लोकाञ्जयति पुत्रेणानन्त्यमश्नुते ।
अथ पुत्रस्य पुत्रेण मोदन्ते प्रपितामहाः ।

[Nīlp पौत्रेण (for पुत्रेण both times), जयते, and पौत्रस्य (for पुत्रस्य).]

39 Ś1 missing (cf. v. l. 35). — b) T2 G2.4.5 प्रजायते. — d) T G3 या पतिप्रिया; G1.6 M यातिथिप्रिया.

40 Ś1 missing (cf. v. l. 35). — a) K1 शरीरस्य. — After 40a, K3 ins.:

640* शरीरं प्रोच्यते बुधैः ।
भार्या श्रेष्ठतमा लोके.

— b) T2 G2.4.5 °तमा. — d) K2 Ñ V1 B D (except D5) मूलं (for मित्रं). K1 मुमूर्षतः; Ñ1.2 V1 B D2 तु संततेः; Ñ3 Da Dn D1.4 तरि°. S यः सभार्यः (T1 G2 यस्य भार्या) स बंधुमान् (G3 च्चोत्तमः) (G1 partly broken & corrupt).

41 Ś1 missing (cf. v. l. 35). — a) G3 पतिभक्तिमती या तु. — b) K1 सततं; G3 सा भार्या. — d) B4 सुखा(m क्रिया)न्वि°; S (except G1 M6) श्रियावृताः.

42 Ś1 missing (cf. v. l. 35). — a) K0.4 G1.6

यः सदारः स विश्वास्यस्तस्माद्दाराः परा गतिः ॥ ४३
संसरन्तमपि प्रेतं विषमेष्वेकपातिनम् ।
भार्यैवान्वेति भर्तारं सततं या पतिव्रता ॥ ४४
प्रथमं संस्थिता भार्या पतिं प्रेत्य प्रतीक्षते ।
पूर्वं मृतं च भर्तारं पश्चात्साध्व्यनुगच्छति ॥ ४५
एतस्मात्कारणाद्राजन्पाणिग्रहणमिष्यते ।
यदाप्नोति पतिर्भार्यामिह लोके परत्र च ॥ ४६
आत्मात्मनैव जनितः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ।
तस्माद्भार्यां नरः पश्येन्मातृवत्पुत्रमातरम् ॥ ४७
भार्यायां जनितं पुत्रमादर्शे स्वमिवाननम् ।
ह्लादते जनिता प्रेक्ष्य स्वर्गं प्राप्येव पुण्यकृत् ॥ ४८
दह्यमाना मनोदुःखैर्व्याधिभिश्चातुरा नराः ।
ह्लादन्ते स्वेषु दारेषु घर्मार्ताः सलिलेष्विव ॥ ४९
सुसंरब्धोऽपि रामाणां न ब्रूयादप्रियं बुधः ।
रतिं प्रीतिं च धर्मं च तास्वायत्तमवेक्ष्य च ॥ ५०
आत्मनो जन्मनः क्षेत्रं पुण्यं रामाः सनातनम् । C. 1. 3030 B. 1. 74. 52 K. 1. 98. 42

M6–8 सहायाः; Ñ1 °ह्यायः; T1 G3 M3 °भार्याः; M5 साहाय्याः.

43 Ś1 missing (cf. v. l. 35). — a) K2 G3.6 M6–8 °स्वथ. K0.4 विश्वासो. — b) Ñ V1 B D T1 G1.3.6 M जनस्या°. — c) G3 यस्य दाराः; M5 यः सभार्यः. K2 D2 यस्माद्दारेषु विश्वासः. — d) G6 सदा गतिः.

44 Ś1 missing (cf. v. l. 35). — a) B4.5 संस्मरं°; D2 संसेवं°. K1.4 D2 T G2.4.5 M6–8 °मिप्रेतं. — b) K0.2.4 °ष्वेकपातितं; D5 G1 °ष्वेव पातिनं; G2.5 °ष्वेव पातितं. — c) K4 G3 भार्या चान्वेति; D2 °वाभ्येति. — K3 (hapl.) om. 44d–45c. — d) G3.6 वै (for या).

45 Ś1 missing (cf. v. l. 35). K3 om. 45abc (cf. v. l. 44). — Ñ1.2 V1 (hapl.) om. 45b–46c. — c) S पूर्वप्रेतं तु. — d) T1 साभ्यनु°; T2 G1.6 M6–8 सा ह्यनु° G2.4.5 M3.5 साप्यनु°; G3 सा ह्युप°.

46 Ś1 missing (cf. v. l. 35). Ñ1.2 V1 om. 46abc (cf. v. l. 45). — d) S अस्मिन् (for इह). — After 46, S ins.:

641* पोषणार्थं शरीरस्य पाथेयं स्वर्गतस्य वै ।

47 Ś1 resumes. — a) D5 आत्मनात्मैव; T G2.4–6 M6.7 आत्मात्मना च; G1 M3.8 आत्मनात्मा च; G3 आत्मना चात्मा. — b) B4.5 सुत इ°. K3 इत्यभिधीयते. — M6–8 om. 47cd. — c) T G M3.5 °र्यां पतिः. — S ins. after 47 (M6–8, after 47ab):

642* अन्तरात्मैव सर्वस्य पुत्रो नामोच्यते सदा ।
गती रूपं च चेष्टा च आवर्ता लक्षणानि च ।
पितॄणां यानि दृश्यन्ते पुत्राणां सन्ति तानि च ।
तेषां शीलगुणाचाराः संपर्काच्च शुभाशुभात् ।

(cf. 669*).

48 a) G6 भार्यानुनीतं तं पुत्रं. — b) Ñ V1 B D (except D5) °र्शेष्विव चान°. — c) T2 G6 M transp. ह्लाद° and जनि°. D2 मनुजः (for जनि°). Ñ1 जायते जनितं प्रे°; T2 G1–5 जनिता मोदते प्रे°. — After 48, S (G6 om. lines 6–7) ins.:

643* पतिव्रतारूपधराः परबीजस्य संग्रहात् ।
कुलं विनाश्य भर्तॄणां नरकं यान्ति दारुणम् ।
परेण जनिताः पुत्राः स्वभार्यायां यथेष्टतः ।
मम पुत्रा इति मतास्ते पुत्रा अपि शत्रवः ।
द्विषन्ति प्रतिकुर्वन्ति न ते वचनकारिणः । [5]
द्वेष्टि तांश्च पिता चापि स्वबीजे न तथा नृप ।
न द्वेष्टि पितरं पुत्रो जनितारमथापि वा ।
न द्वेष्टि जनिता पुत्रं तस्मादात्मा सुतो भवेत् ।

49 a) G2.4.5 °माना जना. — b) S °भिस्तुमुलैर्. Ñ1 D2 S जनाः (T1 G4 जनैः; M6–8 अपि). — c) Ñ1 T2 मोदंते. T1 G1.3.6 M ते स्व(G3 तेन्य)दारेषु तुष्यंति. — d) For M6–8 see below. — After 49, S ins.:

644* विप्रवासकृशा दीना नरा मलिनवाससः ।
तेऽपि स्वदारांस्तुष्यन्ति दरिद्रा धनलाभवत् ।

[M6–8 (hapl.) om. 49cd as also line 1 and the first half of line 2 of 644*. — (L. 2) For first half of v. l. 49c.]

50 a) K0.4 पुमान्क्रुद्धोपि; T1 G3.6 M अप्रियोक्तोपि (M5.6 हि); T2 G1.2.4.5 सुसंक्रुद्धो°. K2 T2 G2.4.5 दाराणां; Ñ3 स्त्रां रामां; T1 G1.3.6 M नारी°. — b) Ñ V1 B D न कुर्या°. K1 T1 G1.3.6 M वचः; Ñ V1 B D (except D5) नरः (for बुधः). — c) G2.4.5 M7.8 रतिः प्रीतिश्च (M7.8 °तिः स्व-) धर्म(M7.8 °र्मा)श्च. M5 धर्मांश्च; M6 धर्माश्च. — d) T2 G1.2.4.5 तदायत्तम्; M3.5 तास्वायत्तान्. K1.3.4 D5 ह; Ñ V1 B (except B5) Da Dn D1.2.4 हि; M6–8 तु (for च). — After 50, S ins.:

645* आत्मनोऽर्धमिति श्रौतं सा रक्षति धनं प्रजा ।
शरीरं लोकयात्रां वै धर्मं स्वर्गमृषीन्पितॄन् ।

51 a) T G3–6 M पुण्याः. T1 दाराः; G3 लोकाः (for रामाः). G1.2 पुण्यदाराः. S (except T1) °तनाः. — d) Ś1 K1 रामा ऋते; D1 °रते; G3 कामाहते. M6–8

C. 1. 3030
B. 1. 74. 52
K. 1. 98. 43

ऋषीणामपि का शक्तिः स्रष्टुं रामामृते प्रजाः ॥ ५१
परिपत्य यदा सूनुर्धरणीरेणुगुण्ठितः ।
पितुराश्लिष्यतेऽङ्गानि किमिवास्त्यधिकं ततः ॥ ५२
स त्वं स्वयमनुप्राप्तं साभिलाषमिमं सुतम् ।
प्रेक्षमाणं च काक्षेण किमर्थमवमन्यसे ॥ ५३
अण्डानि बिभ्रति स्वानि न भिन्दन्ति पिपीलिकाः ।
न भरेथाः कथं नु त्वं धर्मज्ञः सन्स्वमात्मजम् ॥ ५४
न वाससां न रामाणां नापां स्पर्शस्तथा सुखः ।
शिशोरालिङ्ग्यमानस्य स्पर्शः सूनोर्यथा सुखः ॥ ५५
ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ।
गुरुर्गरीयसां श्रेष्ठः पुत्रः स्पर्शवतां वरः ॥ ५६
स्पृशतु त्वां समाश्लिष्य पुत्रोऽयं प्रियदर्शनः ।
पुत्रस्पर्शात्सुखतरः स्पर्शो लोके न विद्यते ॥ ५७
त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु प्रजाताहमरिंदम ।
इमं कुमारं राजेन्द्र तव शोकप्रणाशनम् ॥ ५८
आहर्ता वाजिमेधस्य शतसंख्यस्य पौरव ।
इति वागन्तरिक्षे मां सूतकेऽभ्यवदत्पुरा ॥ ५९
ननु नामाङ्कमारोप्य स्नेहाद्ग्रामान्तरं गताः ।
मूर्ध्नि पुत्रानुपाघ्राय प्रतिनन्दन्ति मानवाः ॥ ६०
वेदेष्वपि वदन्तीमं मन्त्रवादं द्विजातयः ।

स्रष्टुकामादृते. Ñ V1 Dn D5 प्रजां. — After 51, Da1 ins. a passage of 15 lines given in App. I (No. 49); while S ins.:

646* देवानामपि का शक्तिः कर्तुं संभवमात्मनः ।
पण्डितस्यापि लोकेषु स्त्रीषु सृष्टिः प्रतिष्ठिता ।
ऋषिभ्यो ऋषयः केचिच्चण्डालीष्वपि जज्ञिरे ।

After the above, G1 ins. the last line of 659*.

52 ^{a}) K0 परिवर्त्य; Ñ V1 Da Dn D1.4 प्रतिपद्य; D5 प्रणि°; S °सृत्य. G3 यदा रेणुर्. — ^{b}) K0.4 °पांशुगुं°; S °रेणुकुं° (G3 °त्वचकुं°). — ^{c}) S पितुरालिंगने (G3 पितृभ्यो लिह्यते). — ^{d}) K2 किमिहा°. Ñ1.2 V1 B D (except D5) किमस्त्यभ्य°; T G °वाभ्य° (T1 G2 °वाप्य°; G3 °हाभ्य°). M किं ततोस्त्यधिकं सुखं.

53 ^{a}) S त्वं सूनुम्. Ñ V1 B D (except D5) °मभि(D2 °पि)प्रा°. — ^{b}) K1 °षं सुतं स्विमं; S °षं मनस्विनं. — ^{c}) A few MSS. प्रेक्ष्य°. K3 च कार्त्स्न्येन; K4 Ñ V1 B D T2 G1.2.4.5 कटाक्षेण; T1 कांक्षमाणं; G3 M च कांक्षेण; G6 च कांक्ष्येनं.

54 ^{a}) Ś1 K1 अंडजा; G3 अंगानि. Ś1 K1 B1m.4.5 बिभ्रतः. — ^{b}) Ś1 K1 विध्यंते; S त्यजंति. — After 54^{ab}, T1 G1.3.6 M ins. (for the first time) line 2 of 648*. — M5 om. 54^{cd}. — ^{c}) Ś1 K1 नाम; K3 त्वं तं; T1 G1 राजन् (for नु त्वं). — ^{d}) K1 धर्मिष्ठः. D4 °ज्ञ त्वं स्व°; T G4.5 मजातं स्वय(T1 स्वं त)मा°; G1.2 मम जातं स्व°; G3 अज्ञातः स्वयमा°; G6 अज्ञातं स्वं स्व°; M3 अजामिव चात्म°; M6–8 अज्ञानात्स्वमिवात्म°. — After 54, S ins.:

647* ममाण्डानीति वर्धन्ते कोकिलाण्डानि वायसाः ।
किं पुनस्त्वं न मन्येथाः सर्वज्ञः पुत्रमीदृशम् ।
मलयाच्चन्दनं जातमतिशीतं वदन्ति वै ।
शिशोरालिङ्गनं तस्माच्चन्दनादधिकं भवेत् ।

55 ^{a}) T2 G2.5 रत्नानां (for रामा°). — ^{b}) T2 G2.4.5 अंगस्प°. Ñ2.3 V1 B D T G M3 तथाविधः (G6 तथापि च). — ^{c}) M6–8 शिशूनालिं° (sic). — ^{d}) G1 स्पर्शे सूनौ; M5 पितुः स्पर्शो. Some MSS. -सुखं.

56 In S the sequence of 56–57 is: 57^{cd}, 57^{ab}, 56. — ^{b})=1. 1. 202^b. B Da °ष्ठश्वतु°.

57 For S cf. v. l. 56. — ^{a}) G2 स्पर्शं कृत्वा. S समालिंग्य. — After 57^{ab}, Da1 ins. a passage of 6 lines given in App. I (No. 50). — K2 om. 57^c–58^a. — ^{c}) K3 °र्शात्तु परमः; K4 T G1.4.5 M3.5 °र्शात्प्रियतर. — ^{d}) Ñ3 °र्शो भुवि.

58 K2 om. 58 (cf. v. l. 57). — ^{b}) K0.1.4 Da1 D2 प्रसूताह°; K3 (by corr.) S प्रजातोय°. S (except G3) °दमः. — After 58^{ab}, S (except G6) ins.:

648* अद्यायं मन्नियोगात्तु तवाह्वानं प्रतीक्षते ।
[M अहं मन्ये मन्नियोगात्तवाह्वानं प्रतिष्ठते.]

— ^{c}) K0 इमं पुत्रं तु. S कुमारो राजशार्दूल. — Ś1 Ñ1.2 V1 B D (except D5) °विनाशनं; S °शनः.

59 ^{b}) S पौरवः (G5 भूपते). — After 59^{ab}, S ins.:

649* राजसूयादिकानन्यान्क्रतूनमितदक्षिणान् ।

— ^{c}) S इति गौरंत°. — ^{d}) M सूत(M3.5 °ति)कालेवदत्.

60 ^{a}) T G1.3.6 ततो; G2.5 हंत; G4 अतो; M तथा (for ननु). B4.6 S स्वमंकमा°. Ñ3 बाहुना स्वांकमा°. — After 60^a, G3 ins.:

650* मूर्ध्न्युपाघ्राय पुत्रकम् ।
एवं हि पुत्रेणान्येऽपि.

— ^{b}) Ś1 K1 ग्रामाद्ग्रा°. — ^{c}) Ś1 K D5 पुत्रमुपा°.

61 ^{a}) A few MSS. देवेष्व°. K1 वदंत्येवं. — ^{b}) K1

जातकर्मणि पुत्राणां तवापि विदितं तथा ॥ ६१
अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादभिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥ ६२
पोषो हि त्वदधीनो मे संतानमपि चाक्षयम् ।
तस्मात्त्वं जीव मे वत्स सुसुखी शरदां शतम् ॥ ६३
त्वदङ्गेभ्यः प्रसूतोऽयं पुरुषात्पुरुषोऽपरः ।
सरसीवामलेऽऽत्मानं द्वितीयं पश्य मे सुतम् ॥ ६४
यथा ह्याहवनीयोऽग्निर्गार्हपत्यात्प्रणीयते ।
तथा त्वत्तः प्रसूतोऽयं त्वमेकः सन्द्विधा कृतः ॥६५
मृगापकृष्टेन हि ते मृगयां परिधावता ।
अहमासादिता राजन्कुमारी पितुराश्रमे ॥ ६६
उर्वशी पूर्वचित्तिश्च सहजन्या च मेनका ।
विश्वाची च घृताची च षडेताप्सरसां वराः ॥ ६७
तासां मां मेनका नाम ब्रह्मयोनिर्वराप्सराः ।
दिवः संप्राप्य जगतीं विश्वामित्रादजीजनत् ॥ ६८
सा मां हिमवतः पृष्ठे सुषुवे मेनकाप्सराः ।
अवकीर्य च मां याता परात्मजमिवासती ॥ ६९
किं नु कर्माशुभं पूर्वं कृतवत्यस्मि जन्मनि ।

C. 1. 3058
B. 1. 74. 71
K. 1. 98. 81

M$_5$ मंत्रवादे; Ñ$_2$ V$_1$ B$_{1.5}$ Da Dn D$_{1.4}$ °ग्रामं; B$_{3.4.6}$ (m as in text) D$_2$ °जातं. — ^{c}) Ś$_1$ K Ñ$_3$ D$_5$ °कर्मसु. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ B$_{1-6}$ यथा; D$_2$ तव; S ध्रुवं.

62 ^{b}) K$_0$ Ñ V$_1$ B$_3$ D (except D$_{1.2}$) S °यादधिजा°. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ त्वं जीव; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B Da$_2$ D$_5$ संजी°. Ś$_1$ K$_{2.3}$ B$_1$ Da$_1$ Dn$_2$ शरदां. — After 62, S ins.:

651* उपजिघ्रन्ति पितरो मन्त्रेणानेन मूर्धनि ।

63 Ś$_1$ K$_1$ Da$_1$ (hapl.) om. 63. — ^{a}) K$_0$ लोको हि; K$_{2.4}$ B$_{4.5}$ पोष्यो हि; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ योसौ हि; Ñ$_3$ पौत्रादि; Dn D$_{1.4}$ जीवितं; D$_2$ जीवो हि; D$_5$ योगो हि; T$_1$ एषो हि; G$_{1.2}$ M पोषणं; G$_{4.5}$ पोषितं. B Da$_2$ D$_2$ T$_1$ °धीनोयं; Dn D$_{1.4}$ G$_{1.2.4.5}$ M °धीनं मे; T$_2$ G$_6$ °धीनोसौ. — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B Da$_2$ D$_2$ संतानोपि (Ñ$_{1.2}$ V$_1$ हि) तवाक्षयः. — ^{c}) K$_{0.2.4}$ B$_{3.5}$ D$_2$ जीवसे. K$_0$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B Da$_2$ Dn D$_{1.2.4}$ T$_2$ पुत्र (for वत्स). — ^{d}) K$_{2.3}$ D$_2$ T$_1$ G$_{1.3.6}$ M$_7$ स सुखी; T$_2$ स जीव; G$_2$ सुवेश; G$_{4.5}$ सुखीव. K$_{0.3.4}$ T$_2$ G$_5$ शरदः. — After 63, S ins.:

652* एको भूत्वा द्विधा भूत इति वादः प्रदृश्यते ।
[T$_1$ M$_{3.6-8}$ प्रशस्यते; M$_5$ °वर्तते.]

64 In Ś$_1$, the portion from प्रसूतोऽयं up to तयोरपत्यं (in 75) is lost on the missing upper half of a fol. (53). — ^{a}) G$_{4.5}$ प्रभूतो°. — ^{b}) K$_1$ पुरुषः पुरुषापरः; D$_2$ M$_8$ त्वमेकः सन्द्विधा कृतः (=65^d). — D$_2$ reads 64^{cd} after 65. G$_1$ om. 64^{cd}. — ^{c}) G$_3$ सलिले चाम°. B$_6$ °लं पश्चं. — ^{d}) Ñ V$_1$ B$_{5.6}$ Dn D$_{1.4.5}$ वै; S (G$_1$ om.) ते (for मे). — T G$_{3-6}$ M$_{6-8}$ ins. after 64: G$_1$, after 64^{ab}:

653* सरसीवामले सोमं प्रेक्षात्मानं त्वमात्मनि ।

65 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 64). — ^{a}) S (except T$_2$ G$_3$) च (for हि). — M$_8$ om. 65^{cd}. — ^{c}) S (M$_8$ om.) एवं (for तथा). — ^{d}) T$_2$ G$_{2.4.5}$ त्वमेवासि द्वि°. K$_{0.4}$ °धा स्थितः. — After 65, D$_2$ reads 64^{cd}.

66 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 64). — ^{a}) Ñ V$_1$ B D (except D$_5$) मृगावकृ°. Dn D$_{1.4}$ M$_3$ पुरा; T G M$_{5-8}$ हि (G$_3$ च) वै. — ^{d}) G$_3$ कौमारे.

67 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 64). — ^{a}) K$_{2.3}$ Ñ$_{1.3}$ B$_6$ D$_2$ विप्रचि°. — ^{b}) Ñ$_1$ सजघन्या; G$_{2.4.5}$ प्रजघन्या. K अथ (for च). — ^{c}) Ñ$_1$ विश्वाची चैव रम्या च. — ^{d}) K$_{0.4}$ Da$_1$ G$_1$ षडेता; K$_{2.3}$ M$_{6-8}$ °डेते; V$_1$ खजंरा(!). K (except K$_1$) °प्सरसो.

68 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 64). K$_1$ D$_2$ (hapl.) om. 68^a–69^b. — ^{a}) Ñ$_3$ एतासां मे°. K$_{0.4}$ Da$_1$ या; K$_2$ D$_5$ मे; K$_3$ तु; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn D$_1$ M$_{6-8}$ सा; T$_1$ च; T$_2$ G M$_{3.5}$ वै (for मां). K$_2$ D$_5$ °का माता. — ^{b}) G$_3$ °वैरादिव. A few MSS. °प्सरा. — ^{c}) G$_3$ संप्राप्य जननी मे सा. — After 68, S ins.:

654* श्रीमानृषिर्धर्मपरो वैश्वानर इवापरः ।
ब्रह्मयोनिः कुशो नाम विश्वामित्रपितामहः ।
कुशस्य पुत्रो बलवान्कुशनाभश्च धार्मिकः ।
गाधिस्तस्य सुतो राजा विश्वामित्रस्तु गाधिजः ।
एवंविधः पिता राजन्माता मे मेनकाप्सराः ।

69 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 64). K$_1$ D$_2$ om. 69^{ab} (cf. v. l. 68). — ^{a}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B (B$_3$ marg.) Da Dn D$_{1.4}$ प्रस्थे. — ^{b}) M$_{3.5}$ °का शुभा. A few MSS. °प्सरा. — ^{c}) S (except G$_2$) परित्यज्य; Cd अ[व]कीर्य (as in text). K D$_5$ ध्वस्ता (K$_{0.3}$ D$_5$ ध्वस्तां) (for याता). — ^{d}) G$_{1.2.4.5}$ जननी वासवं प्रति. — After 69, S (T$_2$ G$_{3-6}$ M$_{6-8}$ om. line 6) ins. a passage of 21 lines given in App. I (No. 51).

70 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 64). — ^{a}) B (except

यदहं बान्धवैस्त्यक्ता बाल्ये संप्रति च त्वया ॥ ७०
कामं त्वया परित्यक्ता गमिष्याम्यहमाश्रमम् ।
इमं तु बालं संत्यक्तुं नार्हस्यात्मजमात्मना ॥ ७१

दुःषन्त उवाच ।

न पुत्रमभिजानामि त्वयि जातं शकुन्तले ।
असत्यवचना नार्यः कस्ते श्रद्धास्यते वचः ॥ ७२
मेनका निरनुक्रोशा बन्धकी जननी तव ।
यया हिमवतः पृष्ठे निर्माल्येव प्रवेरिता ॥ ७३
स चापि निरनुक्रोशः क्षत्रयोनिः पिता तव ।
विश्वामित्रो ब्राह्मणत्वे लुब्धः कामपरायणः ॥ ७४
मेनकाप्सरसां श्रेष्ठा महर्षीणां च ते पिता ।
तयोरपत्यं कस्मात्त्वं पुंश्चलीवाभिधास्यसि ॥ ७५
अश्रद्धेयमिदं वाक्यं कथयन्ती न लज्जसे ।
विशेषतो मत्सकाशे दुष्टतापसि गम्यताम् ॥ ७६
क्व महर्षिः सदैवोग्रः साप्सरा क्व च मेनका ।
क्व च त्वमेवं कृपणा तापसीवेषधारिणी ॥ ७७
अतिकायश्च पुत्रस्ते बालोऽपि बलवानयम् ।
कथमल्पेन कालेन शालस्कन्ध इवोद्गतः ॥ ७८
सुनिकृष्टा च योनिस्ते पुंश्चली प्रतिभासि मे ।
यदृच्छया कामरागाज्जाता मेनकया ह्यसि ॥ ७९
सर्वमेतत्परोक्षं मे यत्त्वं वदसि तापसि ।
नाहं त्वामभिजानामि यथेष्टं गम्यतां त्वया ॥ ८०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

B1) पूर्वै. — b) K (except K1) Ñ2.3 V1 B1.3m D (except D5) T2 G1.2.4.5 °स्त्यज°. T1 G3.6 जातिषु; M पार्थिव (for जन्म°). — c) K2 बंधुभिस्स्य°. — d) D2 वने सं°. G3.6 यस्त्वया. — After 70, D2 ins.:

655* संगता राजशार्दूल पूर्वकर्मावसादिनी ।

71 Ś1 missing (cf. v. l. 64). — b) K2.4 °ष्ये यमसादनं; Ñ1.2 V1 B D (except D5) °ष्यामि स्वमा°; S (except G2) °ष्याम्यन्यमा°. — c) Ko.1 transp. तु and बालं. — d) B5 Da1 S °स्यात्मान°. K2.3 Ñ V1 B3.4 Dn G1.5 °त्मनः. — After 71, Ko D2 ins. an additional colophon, the adhy. no. in Ko being 69.

72 Ś1 missing (cf. v. l. 64). K1 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — a) Ko °वचनेनार्यो; K1.2 B1 (m as in text) °नेनार्ये; K4 °नानार्यो. Cd mentions अनार्ये (=वक्रे), which is one of the many readings which suggest that Dev. had before him the Kās'mīrī (or North-western) version. — After 72, S reads 76–80^{ab} (cf. v. l. 80).

73 Ś1 missing (cf. v. l. 64). M5 om. 73–74. — b) T1 पण्यस्त्री; T2 G वर्धकी (G3 °ते); Cd as in text. T2 G4.5 °नी कथं. — c) B3m प्रस्थे; G1 पादे. K B1.3.6 D2.5 ययासि हिमवत्पृष्ठे. — d) T2 G2.4.5 विसर्जिता; G6 निराकृता; M3 प्रवासिता; M8 प्रवेशिता. Ñ V1 B D निर्माल्यमिव चोज्झिता (D5 °ल्येव प्रवारिता); T1 G1.3 °ल्यवदुपेक्षिता.

74 Ś1 missing (cf. v. l. 64). M5 om. 74 (cf. v. l. 73). — ☞ In V1 the portion from 74^{b} up to 1. 92. 13 is lost on the missing fol. 117–143; the MS. is *wholly* ignored up to the end of the lacuna. — c) D2 °त्रो ब्राह्मणो वै; S (M5 om.) °त्रोथ (M6–8 °पि) ब्रह्मत्वे (G6 °त्रो ब्रह्मखेलः). — d) Ñ2 B D (except D5) कामवशं गतः; G3 शम°. — After 74, G2 ins.:

656* सुषाव सुरनारी मां विश्वामित्राद्यथेष्टतः ।
अहो जानामि ते जन्म कुत्सितं कुलटे जनैः ।

75 Ś1 missing up to 75^{c} (cf. v. l. 64). — b) T2 G1.2.4.5 °र्षिश्चापि ते. Ñ B1.6 D (except D5) transp. च ते and पिता. B4.5 °णां पितोच्यते. — d) Ś1 resumes. Ś1 K °लीव विधा(Ko °वत्प्रधा)वसि; Ñ B D °लीव प्रभाषसे (D5 भविष्यसि); T2 °वाभिधास्यसे; G1.2.4.5 °वाभिभाषसे. — After 75, S ins.:

657* जातिश्चापि निकृष्टा ते कुलीनेति विजल्पसे ।
जनयित्वा त्वमुत्सृष्टा कोकिलेव परैर्भृता ।
अरिष्टैरिव दुर्बुद्धिः कण्वो वर्धयिता पिता ।
अश्रद्धेयमिदं वाक्यं यत्त्वं जल्पसि तापसि ।
ब्रुवन्ती राजसांनिध्ये गम्यतां यत्र चेच्छसि । [5]
सुवर्णमणिमुक्तानि वस्त्राण्याभरणानि च ।
यदिहेच्छसि भोगार्थं तापसि प्रतिगृह्यताम् ।

With lines 4–5 cf. 76.

76 For S cf. v. l. 72. — a) G3 एवंविधानि कृत्यानि. — D2 (? hapl.) om. 76^{c}–79^{b}.

77 D2 om. 77 (cf. v. l. 76). For S cf. v. l. 72. — a) Ś1 K1 B Da D5 T1 G6 स चैवोग्रः; Ñ Dn D1.4 G3

६९

शाकुन्तलोवाच ।

राजन्सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यसि ।
आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यसि ॥ १

मेनका त्रिदशेष्वेव त्रिदशाश्चानु मेनकाम् ।
ममैवोद्रिच्यते जन्म दुःषन्त तव जन्मतः ॥ २

क्षितावटसि राजंस्त्वमन्तरिक्षे चराम्यहम् ।
आवयोरन्तरं पश्य मेरुसर्षपयोरिव ॥ ३

महेन्द्रस्य कुबेरस्य यमस्य वरुणस्य च ।
भवनान्यनुसंयामि प्रभावं पश्य मे नृप ॥ ४

सत्यश्चापि प्रवादोऽयं यं प्रवक्ष्यामि तेऽनघ ।
निदर्शनार्थं न द्वेषात्तच्छ्रुत्वा क्षन्तुमर्हसि ॥ ५

विरूपो यावदादर्शे नात्मनः पश्यते मुखम् ।
मन्यते तावदात्मानमन्येभ्यो रूपवत्तरम् ॥ ६

यदा तु मुखमादर्शे विकृतं सोऽभिवीक्षते ।

C. 1. 3075
B. 1. 74. 88
K. 1. 69. 9

स चैवाड्यः. — ^{b}) S काप्सरा सा च (T2 G4.5 चैव). Some MSS. °प्सराः.

78 D2 om. 78 (cf. v. l. 76). For S cf. v. l. 72. — ^{a}) Ñ1.2 B Da Dn D1.4 transp. पुत्रः and ते. — ^{b}) Ñ B (except B6) Da Dn D4.5 बालोति-. — ^{d}) K1 S साल°; Ñ B Da Dn D1.4 °स्तंभ.

79 D2 om. 79^{ab} (cf. v. l. 76). For S cf. v. l. 72. — ^{a}) Ñ1.2 B Da Dn D1.4 transp. योनिः and ते. — ^{b}) Cf. 75 and v. l. Ś1 K1.2 D5 °लीव विधावसि; Ñ1.2 B Da Dn D1.4 G2 °लीव प्रभाषसे.

80 For S cf. v. l. 72. — ^{a}) S एव (for एतत्). — After 80^{ab}, S ins.:

658* सर्वा वामाः स्त्रियो लोके सर्वाः कामपरायणाः ।
सर्वाः स्त्रियः परवशाः सर्वाः क्रोधसमाकुलाः ।
असत्योक्ताः स्त्रियः सर्वा न कण्वं वक्तुमर्हसि ।

— ^{c}) S त्वां द्रष्टुमिच्छामि (T1 °च्छेयं). — ^{d}) S इति (M6–8 इतः) (for त्वया).

Colophon om. in B D (but found in Cd, as also in Arj.'s comm., though Da erroneously omits it). V1 missing. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* T1 संभव. Ś1 K Ñ T2 G1.2–5 M3.5.7 Cd Arj. (comm.) (om. sub-parvan name) mention only शाकुंतल. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 70; T1 87; T2 37; G M 38. — *S'loka no.:* Ñ3 Dn 81; Da1 91.

69

☞ This adhy. is missing in V1 D3 (cf. v. l. 1. 62. 2; 68. 74); the MSS. are *wholly* ignored here.

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{a}) Ś1 पररंध्राणि. G6 मय्यधानि न प°. — G1 om. 1^{cd}. — ^{c}) S (G1 om.) हस्ति(T1 G6 मेरु)मा°.

2 ^{a}) Ñ3 त्रिदशांश्चापि. — ^{b}) Ñ °शाश्चापि. ^{c}) K1 ममैवं दृश्य°; Ko.4 B1m °वोत्कृष्य°; K2 °वोदिश्य°; Da corrupt; T1 °व दिव्य°; G1 °वो दिव्य°; G2 °व मुच्य°; M6–8 °वोदीच्य°. Cd mentions तत्कृष्यते (? read उत्कृष्यते). — ^{d}) Ko जातु न; K3 Ñ B6 Dn D1.5 M6–8 जन्मनः.

3 ^{a}) S क्षितौ चरसि. Ñ1.2 B D (except D5) राजेंद्र.

4 ^{c}) Ko.2 भुवनानि. K (except K1) °गच्छामि. — ^{d}) B4m शृणु (for पश्य). — After 4, S ins.:

659* पुरा नरवरः पुत्र उर्वश्यां जनितस्तदा ।
आयुर्नाम महाराज तव पूर्वपितामहः ।
महर्षयश्च बहवः क्षत्रियाश्च परंतप ।
अप्सरस्सु मृगीणां च मातृदोषो न विद्यते ।

[(L. 1) M °वरः ख्यातः. — (L. 3) T G3–6 °तपाः. — (L. 4) G1.2 M3.5 अप्सरासु. M6–8 मृगीष्वेव.]

5 S reads 5 after 8 (G1, om. 5^{ab} and 8, reads 5^{cd} after 7). — K3 G1 om. 5^{ab}. — ^{a}) Ś1 सत्यं चापि प्र°; T G (G1 om.) सत्यं च (T1 सम्यग्वै; T2 सम्यग्वा) विप्र°. — ^{b}) T G (G1 om.) संप्र-; M तव (for यं प्र-). Ñ3 (om. यं) प्रवक्ष्यामि च. Ko.4 T2 G2.4 ते नृप; M चानघ. — ^{c}) G3 तत्त्वेन; M3 नो द्वेषात्; M6–8 लोकेश. — ^{d}) Ñ B3.4.6 Dn श्रुत्वा तं; B1 Da श्रुत्वा त्वं; B5 D1.2.4 श्रुत्वा तत् (by transp.). — After 5, S ins.:

660* पांसुपातेन हृष्यन्ति कुञ्जरा मदशालिनः ।

which is followed by (the first occurrence of) 11^{cd}; then follow 15–16; G3, however, reads 11^{cd} only here, om. 15–16 altogether.

6 ^{b}) T1 G1.3.6 M वीक्ष(M6 °क्ष्य)ते (for पश्य°). T2 G2.4.5 वीक्षते नात्मनो मु°. — ^{c}) G3 रूपम् (for तावद्). — ^{d}) Ñ B1.4 D2 रूपव(B1 °मु)त्तमं.

C. 1. 3075
B. 1. 74. 86
K. 1. 90. 9

तदेतरं विजानाति आत्मानं नेतरं जनम् ॥ ७
अतीव रूपसंपन्नो न किंचिदवमन्यते ।
अतीव जल्पन्दुर्वाचो भवतीह विहेठकः ॥ ८
मूर्खो हि जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः
अशुभं वाक्यमादत्ते पुरीषमिव सूकरः ॥ ९
प्राज्ञस्तु जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः ।
गुणवद्वाक्यमादत्ते हंसः क्षीरमिवाम्भसः ॥ १०
अन्यान्परिवदन्साधुर्यथा हि परितप्यते ।
तथा परिवदन्नन्यांस्तुष्टो भवति दुर्जनः ॥ ११
अभिवाद्य यथा वृद्धान्सन्तो गच्छन्ति निर्वृतिम् ।
एवं सज्जनमाक्रुश्य मूर्खो भवति निर्वृतः ॥ १२
सुखं जीवन्त्यदोषज्ञा मूर्खा दोषानुदर्शिनः ।
यत्र वाच्याः परैः सन्तः परानाहुस्तथाविधान् ॥ १३
अतो हास्यतरं लोके किंचिदन्यन्न विद्यते ।

7 ^{a}) Ñ1.2 Da1 Dn स्व-; D1 च (for तु). — ^{b}) K4 विकृतिं; T G विरूपं (T2 G4.5 °पः). Ś1 K0.3.4 B1 Da D2 G2 सोभिवीक्ष्यते; T1 G3 अभिवी°; G1 अभिल°. — ^{c}) K4 तदंतरं; Ñ B3 D (except Da) तदांतरं; B6m तदाधमं. K3 तदा विरूपमात्मानं; S तदा ह्रीमांस्तु (M विरूपं) जानीयात्. Cd mentions इतरं (=अधरं). — ^{d}) K0.2.4 B Da D5 सोत्मानं; K3 जानीते; D2 शोभनं. Dn D1.4.5 चेतरं. M3 (*inf. lin.*).6–8 आत्मानं न च गर्जते (M3 °ति). — After 7, G1 reads 5^{cd} (cf. v. l. 5).

8 G1 om. 8. — ^{b}) K1 Ñ B (except B1) D (except Da Dn3) कंचिद्. — ^{c}) T1 गर्वदुर्वारो. D2 दुर्बुद्धिः. — ^{d}) Ś1 K1 भवतीति. Ś1 सहेतकः (*sup. lin.* as in text); K0.2 त्रिवेचकः (K2 °कचः); K4 त्रिदेह°; Ñ2 D1 विहेतु°; B1m.3 (m as in text).4m.6m Cd विकत्थनः; D4 विनिंद°; D5 विहंतु°; T1 त्रिवाच°; G3.6 M विभेद° (M3 *inf. lin.* विपोटकः); Da (erroneously) Arjp Devp as in text. The true Arj. reading is विकत्थनः, which is also interpolated in Da3, irrelevantly, in the text. T2 भवंतीह विरूपकाः; G2.5 वदसीव विभागशः (G5 *sup. lin.* निंदकस्तु [वि]पोटकः); G4 भवंति हि विभेदकाः. — After 8, S read 5 (for G1 cf. v. l. 5).

9 D4 om. 9; G3 om. 9–11^{ab}. K0 transp. 9^{ab} and 9^{cd}. — ^{a}) M नीचो हि. Ś1 K1–3 तु; K0 G6 [ऽ]पि; G1.4 [ऽ]भि- (for हि). — D5 (? hapl.) om. from जल्पतां up to प्राज्ञस्तु (in 10^{a}). — ^{b}) Ñ3 वाचं; T1 वाक्यं; G6 तेषां. Ñ3 T1 G6 °शुभं. — Ś1 K1 (hapl.) om. 9^{c}–10^{b}. — ^{c}) G1 M (except M5) अशुभां वाचम्. — After 9^{c}, the sequence of stanzas in D1 is 10^{d}, 11^{ab}, 10^{abc}, 9^{d}, 11^{cd} etc. — ^{d}) Some MSS. शूकरः.

10 Ś1 K1 om. 10^{ab}; G3 om. 10 (cf. v. l. 9). — For sequence of D1 cf. v. l. 9. — ^{a}) K0 साधुस्तु; D4 अमूर्खो. — ^{c}) K3 सशुभं वाक्य°. — ^{d}) K4 S (except T1; G3 om.) °वांभसि. — After 10, S (except G3) ins.:

661* आत्मनो दुष्टभावत्वाजानन्नीचोऽप्रसन्नधीः ।
परेषामपि जानाति स्वकर्मसदृशान्गुणान् ।
दह्यमानास्तु तीव्रेण नीचाः परयशोऽग्निना ।
अशक्तास्तां गतिं गन्तुं ततो निन्दां प्रकुर्वते ।

[(L. 1) T1 G6 M7 °भावत्वं. T2 G4.5 जातु; G1.2 M3.5 ज्ञानं; G6 ज्ञानी (for जानन्). — (L. 2) G6 परमप्यभि-. T1 °शं गुणैः; G6 स्वधर्मसदृशं गुणैः. — (L. 3) T1 M6–8 सु- (for तु). — (L. 4) T1 तत्पदं; T2 G1.2.4.5 तद्गतिं.]

11 For G3 (which om. 11^{ab}) and for D1 cf. v. l. 9. Cf. v. l. 5 also. — ^{c}) Ñ3 अन्यं. — ^{d}) B D2 T G3–6 हृष्टो; G2 धृष्टो. — S ins. after the repetition (G3, after the only occurrence) of 11^{cd} (G2.4.5 M7 om. line 2):

662* अपवादरता मूर्खा भवन्तीह विशेषतः ।
नापवादरताः सन्तो भवन्ति स्म विशेषतः ।

[(L. 1) T1 परिवाद°; G6 अपास्य दूरतो.]

12 ^{a}) G6 °द्य च वृद्धान्हि. — ^{b}) S साधुर्गच्छति नि°. — ^{c}) M तथा स°. Ś1 G5 आक्रुध्य; K1.3 आक्रम्य. — For 12^{d}, M (except M3) repeats 11^{d}.

13 ^{a}) Ś1 K1 स्वयं (for सुखं). T2 G2.4.5 जल्पंति. G1 अधर्मज्ञा. — ^{c}) Ś1 तत्र; K1 तत्र; T G ये तु (G2 हेतु-G3 ये नु); M तथा (for यत्र). — In Ś1, 13^{d}–22^{b} are lost on the broken upper half of a fol. (54).

14 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — ^{a}) K1 B1.3 अहो; T1 G3 ततो. — ^{c}) T2 G2.4 यदि; G1 M यस्तु (for यत्र). K1.3.4 Ñ B1.3 D (except D2) दुर्जनम्. K3.4 Da D1.5 T2 G2.5 आहुः. — ^{d}) D5 दुर्जनाः. S (by transp.) सज्जनं (M3.5 सुज°) दुर्जनः (G2.3 °नाः). B1.6 D2 सज्जनः. K D5 जनं (for स्वयम्). — After 14, S ins.:

663* दारुणाल्लोकसंक्लेशाद्दुःखमाप्नोत्यसंशयम् ।

[T1 M3.6–8 दारुणान्. M3.6–8 यातनासंस्थान् (M3

यत्र दुर्जन इत्याह दुर्जनः सज्जनं स्वयम् ॥ १४
सत्यधर्मच्युतात्पुंसः क्रुद्धादाशीविषादिव ।
अनास्तिकोऽप्युद्विजते जनः किं पुनरास्तिकः ॥ १५
स्वयमुत्पाद्य वै पुत्रं सदृशं योऽवमन्यते ।
तस्य देवाः श्रियं घ्नन्ति न च लोकानुपाश्नुते ॥ १६
कुलवंशप्रतिष्ठां हि पितरः पुत्रमब्रुवन् ।
उत्तमं सर्वधर्माणां तस्मात्पुत्रं न संत्यजेत् ॥ १७
स्वपत्नीप्रभवान्पञ्च लब्धान्क्रीतान्विवर्धितान् ।
कृतानन्यासु चोत्पन्नान्पुत्रान्वै मनुरब्रवीत् ॥ १८
धर्मकीर्त्यावहा नृणां मनसः प्रीतिवर्धनाः ।
त्रायन्ते नरकाज्जाताः पुत्रा धर्मप्लवाः पितॄन् ॥ १९
स त्वं नृपतिशार्दूल न पुत्रं त्यक्तुमर्हसि ।
आत्मानं सत्यधर्मौ च पालयानो महीपते ।
नरेन्द्रसिंह कपटं न वोढुं त्वमिहार्हसि ॥ २०
वरं कूपशताद्वापी वरं वापीशतात्क्रतुः ।
वरं क्रतुशतात्पुत्रः सत्यं पुत्रशताद्वरम् ॥ २१
अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ २२
सर्ववेदाधिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् ।
सत्यं च वदतो राजन्समं वा स्यान्न वा समम् ॥२३

1. 3096
1. 74. 104
1. 99. 32

°स्थास्नून्). M8 क्लेशान्; M6-8 दुःखान्. T2 G3-5 M8 असंशयः.]

15 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — G8 om. 15-16. — For sequence of S cf. v. l. 5. — ^{c}) G2.4 सुनास्तिकः; Cd as in text. D5 T G1.6 M नास्तिकोप्युद्विजत्येव (D5 °जेदेनं; M8.5 °जेद्देव).

16 Ś1 missing; G3 om. 16 (cf. v. l. 13, 15). — For sequence of S cf. v. l. 5. — ^{a}) G1.2.5 transp. वै and पुत्रं. — ^{b}) K2 Ñ B6 D (except Da D2) न (for ऽव-). — ^{c}) T1 G1.2.4.5 हंति. — ^{d}) S (G3 om.) तत्रै(M °थै)नं कलिराविशेत्. — After 16, S (except G8) ins.:

664* अभव्येऽप्यनृतेऽशुद्धे नास्तिके पापकर्मणि ।
दुराचारे कलिर्भूयाच्च कलिर्धर्मचारिषु ।

[(L. 2) T1 G6 ह्याशु; M5 तिष्ठेत् (for भूयात्).]

17 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — ^{ab}) G3 °प्रतिष्ठाभिः कितवः. Da2 (? hapl.) om. 17^{c}-18^{d}. Ñ B5 repeat 17^{cd} after 19. — ^{d}) M transp. तस्मात् and पुत्रं. T1 G1-5 न तु त्य°; T2 तु न त्य°. G6 मनसः प्रीतिवर्धनं (cf. 19^{b}).

18 Contrast Manu 9. 158 ff. Ś1 missing (cf. v. l. 13). Da2 om. 18 (cf. v. l. 17); M6-8 om. 18-19. — ^{a}) K6 °संभवान्. D2 यस्य; T G3-5 M8.5 लब्धान्; G1.2.6 लब्ध्वा (for पञ्च). — ^{b}) M8 कृतान्धर्मान् (for लब्धान्क्रीतान्). T1 G3.6 M5 क्रीतान्सर्व(G8 सुतान्दर्प)विवर्जितान्; G1.2.4.5 क्रीतान्समयवर्धि(G2.5 °र्जि)तान्. — ^{c}) Ñ क्षत्रान्; D5 वृतान्; G8 क्रीतान्. D2 कन्यासु चो°; T G1.4.6 M8.5 अन्यैरथो°; G8 अपि तथो°. — After 18, S (except M6-8) ins.:

665* तत्र षड्बन्धुदायादाः षड्दायादबान्धवाः ।

[=(var.) Manu 9. 158^{cd}. — G1 M8.5 अत्र; Manu तेषां.]

19 Ś1 missing; M6-8 om. 19 (cf. v. l. 13, 18). — ^{a}) K (except K2) Da1 धर्मकीर्तिवहा (K1 °हान्); B5 S (M6-8 om.) धर्मकृत्य(B5 °त्या-; G6 धर्माकृति)वहा (G3 °वहान्; G5 °प्रदा). — ^{b}) For 19^{b}, G3 subst. 17^{d} (v. l. तु for सं-). B3.4 D2 मनःसं-. B5 D4 °वर्धनान्. K1 Da1 मनःप्रीतिविवर्धनान् (Da1 °र्धिताः); B6 मनःसंप्रीतिवर्धनान्. — ^{c}) T1 G (except G3) त्रायंति. — ^{d}) B5.6 G3 धर्मपराः. — After 19, Ñ3 B5 repeat 17^{cd}.

20 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — ^{a}) D2 सत्यं; M तस्मात्. — ^{b}) K (except K1) Ñ1.2 B4 D (except Da D2) transp. न and पुत्रं. — After 20^{ab}, S ins.:

666* तस्मात्पुत्रं च सत्यं च पालयस्व महीपते ।
उभयं पालयन्ह्येतन्नानृतं वक्तुमर्हसि ।

[(L. 1) M8.5 ततः; M6-8 धर्मं (for तस्मात्). G3 धर्मं (for सत्यं). M6-8 पालयन्स्वर्गमाप्नुहि. — (L. 2) M (except M5) रोदसी (for उभयं). G3 क्षेत्रं; M नित्यं (for ह्येतत्).]

— K3 om. 20^{cdef}. — ^{c}) D1 आत्मनः. K1 T G (except G3.6) °धर्मेण (T1 °र्मे च). — ^{d}) Ñ1 D5 °य त्वं; S °येथा. Ñ2 B Da Dn D1.2.4 पालयन्पृथिवीपते. — ^{f}) G (except G3.6) M नेह कर्तुं (G2 वक्तुं) त्वमर्हसि.

21 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — ^{b}) K3 सरः (for क्रतुः). — After 21^{ab}, K3 ins.:

667* वरं सरशताद्यज्ञः वरं यज्ञात्सुपुत्रकः ।

22 Ś1 resumes with तुलया (22^{b}). — ^{c}) G1 M6-8 च (for हि). — ^{d}) Ñ1 °मेवातिरिच्यते.

C. 1. 3097
B. 1. 74. 105
K. 1. 99. 83

नास्ति सत्यात्परो धर्मो न सत्याद्विद्यते परम् ।
न हि तीव्रतरं किंचिदनृतादिह विद्यते ॥ २४
राजन्सत्यं परं ब्रह्म सत्यं च समयः परः ।
मा त्याक्षीः समयं राजन्सत्यं संगतमस्तु ते ॥ २५
अनृते चेत्प्रसङ्गस्ते श्रद्दधासि न चेत्स्वयम् ।
आत्मनो हन्त गच्छामि त्वादृशे नास्ति संगतम् ॥ २६
ऋतेऽपि त्वयि दुःषन्त शैलराजावतंसकाम् ।
चतुरन्तामिमामुर्वीं पुत्रो मे पालयिष्यति ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।

एतावदुक्त्वा वचनं प्रातिष्ठत शकुन्तला ।

---

23 ab) = (var.) line 3 of 21*. T2 G (except G6) °वेदांत(G3 °दाभि)ग°. — cd) Ñ B D M3 वचनं; G3 ब्रुवतो (for वद°). K1 transp. वा and स्यात्. M विशिष्यते (for न वा स°) T2 G2.4.5 सत्यस्यैव तु राजेंद्र कलां नार्हति (T2 °तु) षोडशीं (the latter half is an oft-repeated tag).

24 a) Ñ2 B D (except D5) T2 G (except G3.6) सत्यसमो (D1.2 सत्यपरो). — b) B3 धर्मात् (for सत्यात्). D5 om. from द्यते up to सं (in 25d). M धनं (for परम्). — c) M6–8 तीक्ष्णतरं. S पापं. — After 24, M8 reads line 3 of 668* (cf. v. l. 25).

25 D5 om. up to सं (cf. v. l. 24). — a) G1.2 सत्यात्; G4 सत्य-. T2 G (except G3.6) परो धर्मः. — b) T2 G (except G3.6) M3 सत्यात्. K0.3.4 Ñ3 B (except B3) D2 T2 G (except G2.6) परं; K2 कृतः. — d) Ś1 K1 G2 सत्ये. T1 संगरं; T2 G1.2 संगमं. G3.5.6 सत्यसंगतं(G3 °रं; °G6 °मं). — S ins. after 25: D4, after 26:

668* यः पापं न विजानाति कर्म कृत्वा नराधिप ।
न हि तादृक्परं पापमनृतादिह विद्यते ।
यस्य ते हृदयं वेद सत्यस्यैवानृतस्य च ।
कल्याणं साक्षिणं तस्मात्कर्तुमर्हसि धर्मतः ।
यो न कामाच्च च क्रोधाच्च मोहादभिवर्तते । [5]
अमित्रं वापि मित्रं वा स वै उत्तमपूरुषः ।

[(L. 2) G4 तस्मात् (for तादृक्). — (L. 3) = (var.) 1. 68. 25ab (v. l. अत्र for यस्य). M8 reads it after 24. — (L. 4) Cf. 1. 68. 25c. T1 G1.2 °णसा°; T2 G4–6 °णावेक्षणं. — (L. 5) T2 G3 लोभात्; G1.2.4–6 द्रोहात् (for मोहात्). G1.2 अनिवर्तने; G3 M8 अतिव°. — (L. 6) G3 °त्रं वा सुमि°. T2 स तु वै पुरुषोत्तमः; M5 स एवोत्तम°.] — After 25, D4 (om. last line) ins. 669* (cf. v. l. 26).

26 Cd cites the entire st. (v. l. श्रद्धामि and हन्त(sic)मिच्छामि). — a) T2 G3.4.5 अनृतः. M8 चेत्प्रसक्तस्त्वं. — b) T2 G M न श्रद्धसि. Ś1 K1 चेत्सुतं; K0.3.4 चैव तत् (K4 तु); M च स्वयं. T1 पुत्रं न श्रद्धासि चेत्. — c) K3 Ñ B4.6 Dn D1.2.4 G6 M आत्मना. Ñ3 B5.6m [ऽ]हं तु. K0.3 [ऽ]हं तु जानामि; B4 D5 T G6 हन्तु(D5 [ऽ]हं त; G6 हत)मिच्छामि. K4 आत्मनाहं न जानामि; G1.2.4.5 आश्रमं गन्तुमिच्छामि. — d) Ś1 K1 त्वदृते; B5 T G1.6 तादृशे. G1.3.5 M नास्तु (G5 °स्ति) संगमः. — S ins. after 26: D4 (om. last line) after 25:

669* पुत्रत्वे शङ्कमानस्य बुद्धिर्ज्ञापकदीपिनी ।
गतिः स्वरः स्मृतिः सत्त्वं शीलं विद्या च विक्रमः ।
धृष्णुप्रकृतिभावौ च आवर्ता रोमराजयः ।
समा यस्य यदि स्युस्ते तस्य पुत्रो न संशयः ।
सादृश्येनोद्धृतं बिम्बं तव देहाद्विशांपते । [5]
तातेति भाषमाणं वै मा स्म राजन्वृथा कृथाः ।
ऋतेऽपि गर्दभक्षीरात्पयः पास्यति मे सुतः ।

[(L. 1) D4 T1 G1.2 त्वं बुध्या निश्चयं कुरु. — (L. 2) T2 G3–6 M6–8 शीलविज्ञानविक्रमाः (T2 G6 °मं; M6–8 °मैः). — (L. 3) Cf. 642*. D4 धृति°; G3–5 दृष्टप्रकृतिबाधा. — (L. 4) T1 G1.2 M3.5 यदा (for यदि). — (L. 6) M6–8 त्वं (for स्म). — (L. 7) Cited (as a *pāṭha*) by Nīl. T1 G1.2 M3.5 Nīl. (comm.) गर्दभी°.] — After 26, D4 ins. 668* (cf. v. l. 25).

27 a) Cd cites ऋतेपि (as in text). K1.2 ऋ(K2 कृ)ते त्वयि च (K2 *sup. lin.* मृते पितरि); Ñ1.2 B1 Dn D1.4 त्वामृ(B1 त्वदृ)तेपि हि. T G1.6 त्वां तु; G2.4.5 त्वां च; G3 च त्वां; M (except M8) त्वां हि (for त्वयि). — b) Da °तंसिकां; D5 °राजवतीमिमां. — c) Ñ1 पृथ्वीं; M5 भूमीं. — After 27, D4 (marg.) S repeat line 4 of 624*, and cont.:

670* एवमुक्तो महेन्द्रेण भविष्यति च नान्यथा ।
साक्षित्वे बहवोऽप्युक्ता देवदूतादयो मताः ।
न ब्रुवन्ति तथा सत्यमुताहो वानृतं किल ।
असाक्षिणी मन्दभाग्या गमिष्यामि यथागतम् ।

[(L. 1) D4 G3 °मुक्तं; M6–8 °मुक्ता. — (L. 2) D4 G4.5 M8 °वो ह्युक्ता. T1 G3 °योमराः. — (L. 3) D4 T1 G3 (*sup. lin.* as in text) M6–8 अपि (for वा). — (L. 4) T2 G3–5 M6–8 असाक्षी मंदभाग्याहं.]

अथान्तरिक्षे दुःषन्तं वागुवाचाशरीरिणी ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्चावृतं तदा ॥ २८
भस्त्रा माता पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
भरस्व पुत्रं दुःषन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥ २९
रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ।
त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥ ३०
जाया जनयते पुत्रमात्मनोऽङ्गं द्विधा कृतम् ।
तस्माद्भरस्व दुःषन्त पुत्रं शाकुन्तलं नृप ॥ ३१
अभूतिरेषा कस्त्यज्याज्जीवञ्जीवन्तमात्मजम् ।
शाकुन्तलं महात्मानं दौःषन्तिं भर पौरव ॥ ३२
भर्तव्योऽयं त्वया यस्मादस्माकं वचनादपि ।
तस्माद्भवत्वयं नाम्ना भरतो नाम ते सुतः ॥ ३३
तच्छ्रुत्वा पौरवो राजा व्याहृतं वै दिवौकसाम् ।
पुरोहितममात्यांश्च संप्रहृष्टोऽब्रवीदिदम् ॥ ३४

C. 1. 3107
B. 1. 74. 116
K. 1. 100. 15

---

28 Ś1 K1 D6 om. उवाच; S om. वैशं° उ°. — ^{a}) Ñ3 एवमुक्त्वा तु. K2.3 Ñ2 B D (except D5) T1 राजानं. — ^{b}) M6-8 सा प्रातिष्ठत्. — After 28^{ab}, D1 S ins.:

671* तस्याः क्रोधसमुत्थोऽग्निः सधूमो मूर्ध्न्यदृश्यत ।
संनियम्यात्मनोऽङ्गेषु ततः क्रोधाग्निमात्मजम् ।
प्रस्थितैवानवद्याङ्गी सह पुत्रेण वै वनम् ।

After the above, S reads an additional colophon (Adhy. no.: T1 88; T2 38; G M 39). — Before 28^{cd}, S ins. वैशं° (beginning a new adhy.). — ^{c}) Ñ B3 Da Dn D1.4 अथांतरिक्षात्. D2 राजानं. — ^{e}) B1m °तामात्यैः. — ^{f}) K3 Ñ B D om. (the prefix) आ-. S °श्चाभि (G1 M7 °पि) संवृतं.

29 Before 29, D5 ins. वागुवाच. — ^{a}) K3 B4 D1 T G1.3-5 M3.5.6.8 माता भस्त्रा (by transp.); G2 M7 माता भत्री. Ñ3 पिता. — ^{b}) S यस्मात्; Cd येन (as in text). — ^{c}) T1 G1.2 M6-8 दौःषंतिं; T2 G3-6 M3.5 दौष्यंतिं (G3.6 M3 °त). — After 29^{c}, S ins.:

672* सत्यमाह शकुन्तला ।
सर्वेभ्यो ह्यङ्गमङ्गेभ्यः साक्षादुत्पद्यते सुतः ।
आत्मा चैव सुतो नाम तेनैव तव पौरव ।
आहितं ह्यात्मनात्मानं परिरक्ष इमं सुतम् ।
अनन्यां त्वं प्रतीक्षस्व.

[(L. 1) = 30^{d}. — (L. 3) G3 M6-8 तथैव (for तेनै°). — (L. 4) G3 परीक्षय. M6-8 त्वमात्मजं.]

— After 29, S (G3 om. lines 2-3) ins.:

673* स्त्रियः पवित्रमतुलमेतद्दुःषन्त धर्मतः ।
मासि मासि रजो ह्यासां दुरितान्यपकर्षति ।
ततः सर्वाणि भूतानि व्याजहुस्तं समन्ततः ।
आहितस्त्वत्तनोरेष,

[(L. 2) M6-8 दुष्कृतानि. — (L. 4) T2 आहिता त्वं ततो रेतो. G3 त्वत्तनोरेव.]

— After 673*, S repeats 29^{d}.

30 Ś1 K1 (hapl.) om. 30. — ^{a}) Hypermetric! K0 पुत्रमुन्न°; Da1 S पुत्रं न°. Cd cites उन्नयति. — ^{b}) S (except M5) °क्षयं. Cd as in text. — K2 om. 30^{cd}. — ^{cd}) Ñ3 आहितो यस्त्वया गर्भः मावमंस्थाः शकुंतलां (cf. last line of 673*). — After 30, S ins.:

674* पतिर्जायां प्रविशति स तस्यां जायते पुनः ।
अन्योन्यप्रकृतिर्ह्येषा.

[(L. 2) G6 M6-8 अन्योन्यस्य प्रकृत्येषा (G6 °त्यैप).]

After 674*, S repeats 29^{d}.

31 ^{b}) T1 अंगे; T2 G M6-8 अंगात्. — ^{c}) M दौःषं- (M3.5 °ष्यं)तिं. — ^{d}) G3 सत्यं (for पुत्रं). A few MSS. नृपं.

32 ^{a}) D5 अभूमिर्; T2 G3.6 आहूतिर्; G1.2.4.5 सु°; M5 आ°; Cd as in text. Ś1 K1 कस्त्यज्यात् (as in text); K0.4 G3 संत्याज्या; K2 यत्यज्यात्; K3 T1 M यत्या- (M6-8 °त्य)ज्या; Ñ B D यत् (B1m.3 यं) त्यक्त्वा (D5 यज्ज्ञात्); T2 G1.2.4.5 न त्याज्या; G6 संत्यज्य. — ^{b}) Ñ B D जीवेत् (Da1 as in text; D5 तावत्); T1 बीजं; M6-8 जीवत् (for जीवञ्). T2 G (except G3.6) M5 जीवंतं जीवया (M5 °मा)त्मजं. — ^{d}) K0 दौष्कंतं; B Dn D2.4 दौष्यंतिं; T1 M6-8 दुःषंत. Ś1 K1 भज. K0.2.3 पार्थिव; S °वं.

33 ^{b}) M इह (for अपि). — ^{d}) T1 G3.6 वै (for ते). — After 33, S reads 49 (49^{ab} being repeated in its proper place), then ins.:

675* वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा ततो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
पतिव्रतेति संहृष्टाः पुष्पवृष्टिं ववर्षिरे ।

[G6 M6-8 om. वैशं°.]

34 ^{a}) B Da D2 राजन्; S वाक्यं. — ^{b}) K3 D (except Da D2) त्रिदिवौ°. — After 34^{ab}, S ins.:

676* सिंहासनात्समुत्थाय प्रणम्य च दिवौकसः ।

[M6-8 द्विवौकसां.]

35 ^{a}) Ñ3 T2 G2.4.5 अपि (for अस्य). — After

C. 1. 3108
E. 1. 74. 116
K. 1. 100. 15

शृण्वन्त्वेतद्भवन्तोऽस्य देवदूतस्य भाषितम् ।
अहमप्येवमेवैनं जानामि स्वयमात्मजम् ॥ ३५
यद्यहं वचनादेव गृह्णीयामिममात्मजम् ।
भवेद्धि शङ्का लोकस्य नैवं शुद्धो भवेदयम् ॥ ३६
तं विशोध्य तदा राजा देवदूतेन भारत ।
हृष्टः प्रमुदितश्चापि प्रतिजग्राह तं सुतम् ॥ ३७
मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय सस्नेहं परिषस्वजे ।
सभाज्यमानो विप्रैश्च स्तूयमानश्च बन्दिभिः ।
स मुदं परमां लेभे पुत्रसंस्पर्शजां नृपः ॥ ३८

तां चैव भार्यां धर्मज्ञः पूजयामास धर्मतः ।
अब्रवीच्चैव तां राजा सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ३९
कृतो लोकपरोक्षोऽयं संबन्धो वै त्वया सह ।
तस्मादेतन्मया देवि त्वच्छुद्ध्यर्थं विचारितम् ॥ ४०
मन्यते चैव लोकस्ते स्त्रीभावान्मयि संगतम् ।
पुत्रश्चायं वृतो राज्ये मया तस्माद्विचारितम् ॥ ४१
यच्च कोपितयात्यर्थं त्वयोक्तोऽस्म्यप्रियं प्रिये ।
प्रणयिन्या विशालाक्षि तत्क्षान्तं ते मया शुभे ॥४२
तामेवमुक्त्वा राजर्षिर्दुःषन्तो महिषीं प्रियाम् ।

35^{ab}, S ins.:

677* शृण्वन्तु देवतानां च महर्षीणां च भाषितम् ।

— ^{c}) Ś1 K1 आख्यातम्; K0.2–4 Ñ B Da Dn D1.4 G3 चा(K4 वा)प्येवम् (for अप्येवम्). Ś1 K Ñ3 B D5 एतत्; D1 एव; T1 एकं (for एनं). — ^{d}) S सुतं (for स्वयम्). Ś1 K1 D5 आत्मना.

36 ^{a}) K3 अथाहं; K4 यदहं; B6 M यद्यस्या; T G यद्येवं (G3 °तद्·). T2 G (except G3.6) अस्या (for एव). — ^{b}) Ś1 अहं; B1.3m.4–6 D2 एनं (B1m एवं) (for इमम्). K1 °यामेतदात्मजां; Ñ3 Da D1 °यामि स्वमा°. — ^{c}) K1 भवेच्च. Ñ B (except B1) Da D4 शंक्यो (B1m as in text). — ^{d}) K1 Ñ B1.4.5 D (except D2.5) M नैव. G1 शुद्धा. G1 इयं.

37 Before 37, K1 S (except T2 G5.6) ins. वैशं°; Ñ B D (except D5) वैशं° उ°. — ^{a}) M3.5 transp. तं and वि°. Ś1 K1 T2 G (except G3.6) ततो. — ^{b}) S देवतैः समहर्षिभिः. — ^{c}) K0.3 च (for प्र·). G3 राजा; M चैव (for चापि). — ^{d}) K0.2.3 D5 वै (for तं). — After 37, N ins.:

678* ततस्तस्य तदा राजा पितृकार्याणि सर्वशः ।
कारयामास मुदितः प्रीतिमानात्मजस्य ह ।

[(L. 1) Ś1 K1 नृप°; Ñ B3 Da D1 °कर्माणि; D4 पुत्रकर्माणि; D5 पुत्र°. — (L. 2) In Ś1, the latter half of line 2 and stanzas 38–47^{ab} are lost on the missing upper half of a fol. (55).]

38 Ś1 missing (cf. v. l. 37). — ^{a}) K1–3 B3 D5 चैवम्. S समाघ्राय. — ^{e}) T G मुदं स (by transp.); M मुदं च. K D5 मुदं परमिकां लेभे. — ^{f}) T G1.2.4.6 M3.5 पुत्रस्पर्शमजां; G3 स्वपुत्रस्पर्शनात्; M6–8 सपुत्रस्वजनो. A few MSS. नृप.

39 Ś1 missing (cf. v. l. 37). — ^{a}) Ñ1.2 B Da1 Dn D2.4 दुःषंतः or its variants (for धर्म°). — ^{b}) K3 भारत; D4 सर्वतः. — ^{c}) D2 च स (for चैव).

40 Ś1 missing (cf. v. l. 37). — ^{ab}) K Ñ1.2 Dn [ऽ]यं; D5 मे (for वै). — For 40^{ab}, S subst.:

679* लोकस्यायं परोक्षस्तु संबन्धो नौ पुराभवत् ।
कृतो लोकसमक्षोऽद्य संबन्धो वै पुनः कृतः ।

[(L. 1) T1 (before corr.) G4.6 °क्षं तु. — (L. 2) G3.6 M पुरा (M3 *inf. lin.* पुनः).]

— S cont.:

680* तस्मादेतन्मया त्वद्य तन्निमित्तं प्रभाषितम् ।

(cf. 40^{cd}). — S transp. 40^{cd} and 41^{ab}. — ^{c}) G2 चापि (for देवि). — ^{d}) K2 T2 G3.6 तच्छु°. — After 40^{cd}, S ins.:

681* ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव पृथग्विधाः ।
त्वां देवि पूजयिष्यन्ति निर्विशङ्कं पतिव्रताम् ।

41 Ś1 missing (cf. v. l. 37). S transp. 40^{cd} and 41^{ab}. — ^{a}) K0.1 D5 मन्यतेव हि. K2 चेह (for चैव). T1 G M5–8 शंकेत वायं (T1 वाचा; G3 M5 वापि; G6 वाव; M6–8 तव) लोकोथ (T1 G3.6 M5–8 °यं); T2 शंकेत्तदायं लोकोथ; M8 शंकेत्तव च लोकोयं. — ^{b}) K1 मम. M6–8 चागमं (for सं°). G6 त्वया भावोत्रिसं°. — In K3 the portion from 41^{d} up to 1. 71. 17^{c} is lost on the missing fol. 176–179. — ^{d}) K1 तस्मादेतत्. S त्वमग्रमहिषी मम (M भव).

42 Ś1 K3 missing (cf. v. l. 37, 41). — ^{a}) D1 G4 कोपे तथा (G4 ·न वा); G5 कोपनया. — ^{b}) G3 °कं ह्यप्रि°. — ^{d}) D5 ते क्षांतं (by transp.); T2 G M क्षंतव्यं. T1 क्षंतव्यं मम दुर्वचः (cf. line 2 of 682* below). — After 42, S (T1 om. lines 1–2) ins.:

वासोभिरन्नपानैश्च पूजयामास भारत ॥ ४३
दुःषन्तश्च ततो राजा पुत्रं शाकुन्तलं तदा ।
भरतं नामतः कृत्वा यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ४४
तस्य तत्प्रथितं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः ।
भास्वरं दिव्यमजितं लोकसंनादनं महत् ॥ ४५
स विजित्य महीपालांश्चकार वशवर्तिनः ।
चचार च सतां धर्मं प्राप चानुत्तमं यशः ॥ ४६
स राजा चक्रवर्त्यासीत्सार्वभौमः प्रतापवान् ।
ईजे च बहुभिर्यज्ञैर्यथा शक्रो मरुत्पतिः ॥ ४७
याजयामास तं कण्वो दक्षवद्भूरिदक्षिणम् ।
श्रीमान्गोविततं नाम वाजिमेधमवाप सः ।
यस्मिन्सहस्रं पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ ॥ ४८
भरताद्भारती कीर्तिर्येनेदं भारतं कुलम् ।
अपरे ये च पूर्वे च भारता इति विश्रुताः ॥ ४९

C. 1. 3127
B. 1. 74. 131
K. 1. 100. 12

682* अनृतं वाप्यनिष्टं वा दुरुक्तं वापि दुष्कृतम् ।
त्वयाप्येवं विशालाक्षि क्षन्तव्यं मम दुर्वचः ।
क्षम्याः पतिकृतं नार्यः पातिव्रत्यं व्रजन्ति याः ।

[(L. 1) G1.2 M अरिष्टं. — (L. 3) T2 G3-5 क्षमाः पतिकृते.]

43 Ś1 K3 missing (cf. v. l. 37, 41). — ᵃ) T G2.4.5 एवमुक्त्वा तु; G3 तथैव°. — After 43ᵃ, S ins.:

683* तामनिन्दितगामिनीम् ।
अन्तःपुरं प्रवेश्यैव.

[(L. 1) M6-8 तथा (for ताम्).]

— ᵈ) S पूजयित्वा तु (M5-8 च). — After 43, D4 ins. the latter half of 683* and repeating thereafter 43ᵇ, completes the line, which introduces 684*; while, S ins.:

684* स मातरमुपस्थाय रथन्तर्यामभाषत ।
मम पुत्रो वने जातस्तव शोकप्रणाशनः ।
ऋणादद्य विमुक्तोऽहं तव पौत्रेण शोभने ।
विश्वामित्रसुता चेयं कण्वेन च विवर्धिता ।
स्नुषा तव महाभागे प्रसीदस्व शकुन्तलाम् । [5]
पुत्रस्य वचनं श्रुत्वा पौत्रं सा परिषस्वजे ।
पादयोः पतितां तत्र रथन्तर्या शकुन्तलाम् ।
परिष्वज्य च बाहुभ्यां हर्षादश्रूण्यवर्तयत् ।
उवाच वचनं सत्यं लक्षये लक्षणानि च ।
तव पुत्रो विशालाक्षि चक्रवर्ती भविष्यति । [10]
तव भर्ता विशालाक्षि त्रैलोक्यविजयी भवेत् ।
दिव्यान्भोगाननुप्राप्ता भव त्वं वरवर्णिनि ।
एवमुक्ता रथन्तर्या परं हर्षमवाप सा ।
शकुन्तलां ततो राजा शास्त्रोक्तेनैव कर्मणा ।
ततोऽग्रमहिषीं कृत्वा सर्वाभरणभूषिताम् । [15]
ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा सैनिकानां च भूपतिः ।

[(L. 3) D4 G3 M6-8 असि (D4 °स्मिन्) पौत्रेण ते शुभे. — (L. 11) G3 M6-8 transp. तव and भर्ता. — (L. 16) D4 M6-8 भूमिप (D4 °पः).]

44 Ś1 K3 missing (cf. v. l. 37, 41). — ᵃ) D5 स तथैव; S दौष्यं(T1 G2 M6.7 °षं)तिं च. K (K3 missing) Ñ3 स; Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 M6-8 तु (for च). Ñ1.2 Dn D1.4 M3.5 तदा. — After 44, K1 ins.:

685* ततश्चिराय राज्यं तत्कृत्वा राजन्युपेयुषि ।
कालधर्मं स भरतस्ततो राज्यमवाप्तवान् ।;

while S ins.:

686* भरते भारमावेश्य कृतकृत्योऽभवन्नृपः ।
ततो वर्षशतं पूर्णं राज्यं कृत्वा त्वसौ नृपः ।
कृत्वा दानानि दुःषन्तः स्वर्गलोकमुपेयिवान् ।
दौःषन्तिर्भरतो राज्यं यथान्यायमवाप सः ।

[(L. 2) M °त्वा नराधिपः. — (L. 3) M दत्वा. G गत्वा वना°. — (L. 4) G3-6 दुःषंताद्भरतो; M6-8 दुःषंतोपरमे.]

45 Ś1 K3 missing (cf. v. l. 37, 41). — ᵃ) Ñ3 भासुरं and अजरं. — ᵈ) D4 °संवादनं.

46 Ś1 K3 missing (cf. v. l. 37, 41). — ᶜ) G3 भरतो (for च सतां). — ᵈ) K0.2.4 Ñ3 T G (except G3.6) M3.5.8 प्राप्य.

47 Ś1 K3 missing (cf. v. l. 37, 41). — ᵃ) T1 G3.6 M °वर्ती तु. — Ś1 resumes with 47ᶜ. — ᶜ) K (K3 missing) Ñ3 D5 विविधैः. — ᵈ) M (except M8) देवो (for शक्रो).

48 In Ś1, 48ᵃᵇ is broken off. — K3 missing (cf. v. l. 41). — ᵇ) Ñ1.2 B3.4 D (except Da D5) M (except M8) विधिवद्. — ᶜ) Ś1 K1 T G1.6 M श्रीमद्-. G2.4.5 श्रीमन्निर्विततं. Ś1 B1.6 Da2 D1.4 गोविनतं; K0.2 Da1 °मतं; K1 °रतं; K4 गोभिमतं; D2 योपि च तं; T2 °कृतिं; G3 °दितं.

☞ After 48, S ins. the latter part of the (genealogical) adhy. 89 (metrical), dealing with Bharata and his descendants; the collations of the Southern MSS. are given in the notes to adhy. 89 (q. v.).

C. 1. 2123
B. 1. 74. 132
K. 1. 101. 61

भरतस्यान्ववाये हि देवकल्पा महौजसः ।
बभूवुर्ब्रह्मकल्पाश्च बहवो राजसत्तमाः ॥ ५०
येषामपरिमेयानि नामधेयानि सर्वशः ।
तेषां तु ते यथामुख्यं कीर्तयिष्यामि भारत ।
महाभागान्देवकल्पान्सत्यार्जवपरायणान् ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

वैशंपायन उवाच ।
प्रजापतेस्तु दक्षस्य मनोर्वैवस्वतस्य च ।
भरतस्य कुरोः पूरोरजमीढस्य चान्वये ॥ १
यादवानामिमं वंशं पौरवाणां च सर्वशः ।
तथैव भारतानां च पुण्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ॥ २
तेजोभिरुदिताः सर्वे महर्षिसमतेजसः ।
दश प्रचेतसः पुत्राः सन्तः पूर्वजनाः स्मृताः ।

---

49 K8 missing (cf. v. l. 41). — S reads 49 after 33, repeating only 49^{ab} here. — c) Ko.4 Ñ1.2 B D (except Ds) M वै (for the second च). — d) T G तेभवन्; M ते स्मृताः.

50 K8 missing (cf. v. l. 41). — a) Ko.2.4 B5 °स्यान्वये ये (B5 ते) हि (K2 ह); S °स्यान्वये जाता. — b) S महारथाः. — c) S बहवो (for बभूवुर्). — d) T2 G3.6 M8 बभूवुः. T2 G (except G1) क्षत्रस°.

51 K8 missing (cf. v. l. 41). — a) S तेषां. — b) T2 G (except G1) संत्युत (for सर्व°). — c) Ko.4 अहं; K1 D2.5 तत् (D5 हि) ते (for तु ते). Ko.2.4 Ñ3 D5 S यथामुख्यान् (G1 °न्यायं). — d) Ko.4 तेनघ; Ñ3 भारतान्. — After 51, K4 D5 ins. (the *phalas'ruti*):

687* य इदं शृणुयान्नित्यं शाकुन्तलमनुत्तमम् ।
स पुत्रवान्भवेद्राजन्दुःषन्तवदिति ध्रुवम् ।
तस्माच्छ्रोतव्यमेतद्वै श्रावयेच्च प्रयत्नतः ।
श्री[:] कीर्तिर्विशदा नृणां द्वैपायनवचो यथा ।

Colophon. K8 D8 missing. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 T1 संभव; to it Ñ1.2 V1 add शकुंतलोपाख्यान. Ś1 K Ñ3 B D G1.3.4 M3.5.7.8 (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल; T2 G6 शकुंतलोपाख्यान. — Ś1 Ko-3 Ñ V1 B4.6 D T2 G1.4-6 M3.5 indicate the end of the S'akuntalā episode by adding समाप्तं. — *Adhy. name:* Ko.4 भरतराज्यप्रदानं; G4 भरताभिषेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 71; B5 68; Da2 74; T1 89; T2 39; G M 40. — *S'loka no.:* Ñ3 Dn 133; Da1 144; M3 104. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3098.

70

☞ Here begins the Yayāti episode, which S transp. and reads before the Śakuntalā episode (cf. v. l. 1. 62. 2). The general arrangement of the S recension is best seen from the Kumbh. ed. (cf. also its Descriptive Contents, p. 3 f.). — This adhy. is missing in K8 V1 (cf. v. l. 1. 68. 74; 69. 41); the MSS. are *wholly* ignored here.

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — After वैशं° (resp. वैशं° उ°), D3.4 T G ins. 570* (cf. v. l. 1. 62. 2). — c) G1 °स्य कुले. K4 पूरोः कुरोः (by transp.). — d) Ś1 K4 Ñ1.2 B3.6 D (except Da D3) T G M5 आजमी°. Ñ1.2 B D चानघ (D3 भारत; D5 as in text); cf. 2f.

2 a) D5 ययातेश्च महावंशं. — b) Ñ B D (except D5) G4 कौरवा°. T2 G4.5 M6-8 नित्यशः. — e) K2 Ñ1.2 B (except B5) D (except Da) T1 G2 M (except M5) भरता°. — d) Ś1 K1 °यमं परं. — G3 om. 2e-3f. — f) B5 च (for ते).

3 G3 om. 3 (cf. v. l. 2). — a) T1 G1.2 ऊर्जि°; M3 उत्थि° (for उदिताः). Ś1 K1 इचितैः स्वैस्ते; Ko उचिताः स्वैः स्वैः. K3.4 D5 स्वैः स्वैः; Da चैव (for सर्वे). — b) Ś1 ससर्षि°. — c) D5 तथा. Ñ3 B3 Dn D1.4 प्राचेत°; Nilp as in text. — d) K4 Ñ1.2 B D पुण्यजनाः. M3.5 आसन्प्राचीनबर्हिषः. — e) K4 Ñ1 D (except Da D3.5) M6-8 मुखजेन; Ñ3 मेध्य°; T G (G3 om.) मूर्ध°; M3 देह°. K4 G6 ह्येते; Ñ1.2 Da D2 T2 चैस्ते; D3 T1 एते; Nilp as in text. — f) B4 Da1 D5 G1.6 पूर्व°. — D1.2 T2 (*inf. lin.*) G4.5 महीरुहाः; D3 महीकृतः.

मेघजेनाग्निना ये ते पूर्वं दग्धा महौजसः ॥ ३
तेभ्यः प्राचेतसो जज्ञे दक्षो दक्षादिमाः प्रजाः ।
संभूताः पुरुषव्याघ्र स हि लोकपितामहः ॥ ४
वीरिण्या सह संगम्य दक्षः प्राचेतसो मुनिः ।
आत्मतुल्यानजनयत्सहस्रं संशितव्रतान् ॥ ५
सहस्रसंख्यान्समितान्सुतान्दक्षस्य नारदः ।
मोक्षमध्यापयामास सांख्यज्ञानमनुत्तमम् ॥ ६
ततः पञ्चाशतं कन्याः पुत्रिका अभिसंदधे ।
प्रजापतिः प्रजा दक्षः सिसृक्षुर्जनमेजय ॥ ७
ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे ॥ ८
त्रयोदशानां पत्नीनां या तु दाक्षायणी वरा ।
मारीचः कश्यपस्तस्यामादित्यान्समजीजनत् ।
इन्द्रादीन्वीर्यसंपन्नान्विवस्वन्तमथापि च ॥ ९
विवस्वतः सुतो जज्ञे यमो वैवस्वतः प्रभुः ।
मार्तण्डश्च यमस्यापि पुत्रो राजन्नजायत ॥ १०
मार्तण्डस्य मनुर्धीमानजायत सुतः प्रभुः ।
मनोर्वंशो मानवानां ततोऽयं प्रथितोऽभवत् ।
ब्रह्मक्षत्रादयस्तस्मान्मनोर्जातास्तु मानवाः ॥ ११
तत्राभवत्तदा राजन्ब्रह्म क्षत्रेण संगतम् ।
ब्राह्मणा मानवास्तेषां साङ्गं वेदमदीधरन् ॥ १२
वेनं धृष्णुं नरिष्यन्तं नाभागेक्ष्वाकुमेव च ।
करूषमथ शर्यातिं तथैवात्राष्टमीमिलाम् ॥ १३
पृषध्रनवमानाहुः क्षत्रधर्मपरायणान् ।
नाभागारिष्टदशमान्मनोः पुत्रान्महाबलान् ॥ १४
पञ्चाशतं मनोः पुत्रास्तथैवान्येऽभवन्क्षितौ ।

C. 1. 3142
B. 1. 75. 17
K. 1. 69. 20

---

4 ^{ab}) G1.2 M3.5 transp. जज्ञे and दक्षो. B5 यस्मादिमाः. — ^{d}) D5 सर्वभूतपिता°.

5 ^{a}) Ś1 K वीरण्या; B1.3 m.6 (m as in text) T1 वैर°; B4 वेरि°; Da1 वीरेणा; D3 T2 G M6–8 वैरि°; D5 वार्क्षिन्या. — ^{d}) Ko.4 शंसित°.

6 ^{a}) Ś1 °नमितान्; K1 °नपि तान्; Ñ1.2 B D (except D5) °न्संभूतान्; Ñ3 T1 G3 M °न्स तु तान्; T2 G1.4–6 °न्सहितान्; G2 °न्सततान्. — ^{b}) Ñ1.2 B D (except D5) दक्षपुत्रांश्च ना°. — ^{d}) K1 B1.5.6 Da2 T2 Cd सांख्यं. Da1 ससांख्यं ज्ञानमुत्तमं; G6 येन स्युरजरामराः. — After 6, D3 T1 G1–3 ins.:

688* नाशार्थं योजयामास दिगन्तज्ञानकर्मसु ।

7 ^{b}) Ś1 Ko.1 °कात्वेभि°; K3 °कान्वेति°; K4 °कार्येभि°; T1 M °कात्मनि. T2 G समजीजनत् (for अभि°).

8 ^{ab}) = Manu 9. 129^{ab}. — ^{a}) = 1. 60. 12^{a}. Ñ Dn M transp. स and दश. — ^{b}) = 1. 60. 12^{d}. T2 G M3.5.8 काश्य°. — ^{c}) = 1. 60. 15^{c}. Ko.3.4 B6 °स्यानयने; G3 °स्य दर्शने. — ^{d}) = 1. 60. 12^{b}. K (except K1) B4 Da Dn1.n3 D1 सप्त°.

9 ^{b}) G (except G1.3) शुभा; M3.5.8 परा; Cd वरा (as in text). — ^{c}) S (except M5) काश्य°. Dn °स्यवस्याम्. — ^{d}) Ñ2 S (except T1 G1.3 M5) अ(T2 आ)दित्यां. — ^{f}) Ś1 °मवाप च.

10 In Ś1, the portion of the text from 10^{b}–20^{a} is lost on the missing upper half of a fol. (55). — ^{cd}) Ñ2 B D (except D2.3.5) om. 10^{cd}. D3 S मार्ताडस्य यमी चापि सुना राजन्. K4 D2.3 G3.6 ह्यजायत.

11 After 11^{ab}, D (except Da D2) ins.:

689* यमश्चापि सुतो जज्ञे ख्यातस्तस्यानुजः प्रभुः ।
धर्मात्मा स मनुर्धीमान्यत्र वंशः प्रतिष्ठितः ।

— ^{d}) Ñ3 यतोयं. G1.2 °तो भुवि. — ^{f}) K1 ततो जा°. K1.2 स; K4 स्म; M च (for तु).

12 ^{a}) Ñ1.2 Dn D1.4 G6 M (except M3) ततः (for तत्र). Ko.1 Ñ1.2 B D महाराज. — ^{b}) Ko.2 Ñ3 D5 G3.6 M संहितं; D3 °मि°; T G4.5 °स्थि°; G1.3 °वृ°. — ^{d}) Ko उदीरयन्; Ñ B1 (m as in text).3 m.5.6 Dn D1–3 S अधारयन्; D4 अधीयिरन्; Cd as in text.

13 ^{a}) B4.5 D1.2 वेणं; Da वेणुं; D5 एलं. K1 विष्णुं; K4 Ñ1.2 B1 m.3–5 Da धृष्टं; D2 धुंधुं; D3 वसुं; S त्रसुं. G3 महाभागं (for नरि°). — ^{c}) K4 Ñ1.2 B D (except Da D5) कारूष° (D3 कारुष्य°); G (except G6) M करूश°. G3.4.6 M3.5 शर्यातिं; M6–8 शंया°. — ^{d}) Ñ1.2 Dn D4 G1 तथा चैवाष्ट°. K1 तथैवाचाष्टमीडितां (*sup. lin.* मिडा); Ñ3 °श्राष्टमे विलिः.

14 ^{a}) Ko पृषध्व°; K1 वृषध्र°; T1 पृषद्रू°; G4 पृषध्न°; G5 पृषद्ध°; G6 वृषस्त्र°; M6–8 पृषत्र°. B D2–4 प्राहुः. Ñ Da Dn D1 T2 G1–3 पृ(Da1 G1 वृ)षध्रं (G3 वृषेंद्रं) नवमं प्रा(T2 G1–3 चा)हुः. — ^{b}) Ñ D (except D2.3.5) °यणं. — ^{c}) K3 °गादिष्ट°; D3 T G तथैवारिष्ट°; M तथैव दिष्ट°; Cd as in text. — ^{d}) Ñ1.2 B D (except D3) प्रचक्षते

C. 1. 3143
B. 1. 75. 18
K. 1. 69. 21

अन्योन्यभेदात्ते सर्वे विनेशुरिति नः श्रुतम् ॥ १५
पुरूरवास्ततो विद्वानिलायां समपद्यत ।
सा वै तस्याभवन्माता पिता चेति हि नः श्रुतम् ॥ १६
त्रयोदश समुद्रस्य द्वीपानश्नन्पुरूरवाः ।
अमानुषैर्वृतः सत्त्वैर्मानुषः सन्महायशाः ॥ १७
विप्रैः स विग्रहं चक्रे वीर्योन्मत्तः पुरूरवाः ।
जहार च स विप्राणां रत्नान्युत्क्रोशतामपि ॥ १८
सनत्कुमारस्तं राजन्ब्रह्मलोकादुपेत्य ह ।
अनुदर्शयां ततश्चक्रे प्रत्यगृह्णान्न चाप्यसौ ॥ १९
ततो महर्षिभिः क्रुद्धैः शप्तः सद्यो व्यनश्यत ।
लोभान्वितो मदबलान्नष्टसंज्ञो नराधिपः ॥ २०
स हि गन्धर्वलोकस्थ उर्वश्या सहितो विराट् ।
आनिनाय क्रियार्थेऽग्नीन्यथावद्विहितांस्त्रिधा ॥ २१
षट् पुत्रा जज्ञिरेऽथैलादायुर्धीमानमावसुः ।
दृढायुश्च वनायुश्च श्रुतायुश्चोर्वशीसुताः ॥ २२
नहुषं वृद्धशर्माणं रजिं रम्भमनेनसम् ।
स्वर्भानवीसुतानेतानायोः पुत्रान्प्रचक्षते ॥ २३
आयुषो नहुषः पुत्रो धीमान्सत्यपराक्रमः ।
राज्यं शशास सुमहद्धर्मेण पृथिवीपतिः ॥ २४
पितॄन्देवानृषीन्विप्रान्गन्धर्वोरगराक्षसान् ।
नहुषः पालयामास ब्रह्मक्षत्रमथो विशः ॥ २५
स हत्वा दस्युसंघातानृषीन्करमदापयत् ।
पशुवच्चैव तान्पृष्ठे वाहयामास वीर्यवान् ॥ २६
कारयामास चेन्द्रत्वमभिभूय दिवौकसः ।

(for महा°).

15 a) K1 पंचाशतो; Ñ B1.3m D (except D1.2) T G (except G4.5) °शत्तु. — b) G4–6 तथा चान्ये. — c) T2 G4.5 °भेदास्ते. — d) D3 T2 G4.5 विश्रुतं; G1.2 नः श्रुतिः.

16 b) G2.3 स (G3 सु-) महाद्युतिः (for सम°). K1 -निदुरायां समजायत (sic). — c) T1 G (except G4.5) सैव. — d) K2 चेद्दिति; Ñ B D चैवेति; T G4.5 M (except M3) चेति च. G1.2 नः श्रुतिः.

17 a) D5 सर्वदैव; T G अष्टादश (for त्रयो°). G (except G1) सहस्राणि. — B5 reads 17c–18b in marg.; G2 om. them. — c) B (except B3) D2 अमनुष्यैर्. K2.4 S (G2 om.) वृतान्. K0 Ñ1.3 Da सर्वैः; S (G2 om.) सर्वान्. — d) K1 मनुष्यः. T1 G (G2 om.) M5–7 स महा°. — After 17, M3 ins.:

690* तुतोष नैव रत्नानां लोभादिति च नः श्रुतम् ।

18 G2 om. 18ab (cf. v. l. 17). — b) K1 °त्तः प्रतापवान्. — c) D2 वसु; D5 M3.5.7 स च (by transp.). G3 सहस्राणां (for स वि°). — d) Ñ1 धनान्युत्क्रो°. K2.4 T G4.5 आक्रोश°.

19 b) B हि (for ह). — c) Hypermetric! Only K0 Cd Nilp as in text! K2.4 सु(K4 सो)पदेशं; Ñ B Da Dn D4 T1 G2–4.6 अनुदर्शं; D1 °दर्शी; D2 उपदेशं; D3 °दर्शः; T2 G5 °दर्शनं; G1 अदर्शनं; M3.5 °नीतं; M6–8 °नेतुं. K1 transp. अनु° and ततः. K2 तस्य (for ततः). D5 तस्यानुदर्शयांचक्रे.

20 a) D5 T1 G2.4.5 M स ऋषिभिः; G1 समर्षि°; G3 सुरर्षि°. — b) Ñ Dn D1.4 G1.3.6 सद्यः शप्तो (by transp.). G3 बभूव च; M6–8 व्यनाशत. — c) Ñ B D (except D1.3.5) T M3 बलमदान्; G4.5 [ऽ]तिबलवान्.

21 a) S स च (M3 तु). Dn °लोकस्थान्. — b) Ñ3 °तोर्चिरात्. — c) K0 गृहार्थे. K2.4 T2 G1.4–6 अग्निं; G3 अस्मिन्. — d) Ś1 K °हितं त्रि°. Cd cites यथावत्. T2 G (except G2.3) एकं वै येन च त्रि°.

22 a) Da पुरा; Dn D1.4.5 सुता (for पुत्रा). K0 Ñ D चैलाद् (D3 ह्यै°; D5 तस्यां). — b) G6 °धीमाक्षरस्तथा. — c) S (except M6–8) ध्र(G6 M3.5 गृ)हा° (for दृढा°). Ñ3 G4–6 शता°; D2.3 बला°; G3 पद्मा° (for वना°). — d) Ś1 K1 D2 T G1.3 M5 सुता°; Ñ2 B (except B1.4) Dn D1.4.5 शता° (for श्रुता°).

23 b) Ś1 राजन् जय°; K0 रजिं रायु°; K1 वाजिज्जय°; K2 रजिं जय°; K4 रजिं रथ°; Ñ1 Dn D1.2.4 रजिं गय°; B6 राजं रंभ°; D3 रथिं रंभ°; T G M5 अजि(T G6 °ज)रायु° (G3 जनिताजि°); M3 अजिरारि°; M6–8 रजिमाजि°. Ñ3 रजरं यमनेनसं. — c) G3 समानवीर्यान्स सुतान्.

24 ab) Ś1 धीमान्पुत्रः (by transp.). D5 सत्यपरायणः. — c) D5 राष्ट्रं. — d) D (except D2.3.5) °पते.

25 a) B5 transp. देवान् and विप्रान्. G5 transp. पितॄन् and ऋषीन्. — d) Ś1 K1 नृपः; G3 विशं.

26 a) K1 M3 °संघांश्च; K2.4 °संघांस्तान्; S शत्रुसं°. — c) M3 °व तान्सर्वान्.

27 a) K0 D5 चकार चैवामित्रत्वम्. — After 27, T2 G ins.:

691* विशिष्टो नहुषः शप्तः सद्यो ह्यजगरोऽभवत् ।

28 a) B5 कर्यातिं; D1 आया° (for संया°). — b) Ś1

तेजसा तपसा चैव विक्रमेणौजसा तथा ॥ २७
यतिं ययातिं संयातिमायातिं पाञ्चमुद्धवम् ।
नहुषो जनयामास षट्पुत्रान्प्रियवाससि ॥ २८
ययातिर्नाहुषः सम्राडासीत्सत्यपराक्रमः ।
स पालयामास महीमीजे च विविधैः सवैः ॥ २९
अतिशक्त्या पितॄनर्चन्देवांश्च प्रयतः सदा ।
अन्वगृह्णात्प्रजाः सर्वा ययातिरपराजितः ॥ ३०
तस्य पुत्रा महेष्वासाः सर्वैः समुदिता गुणैः ।
देवयान्यां महाराज शर्मिष्ठायां च जज्ञिरे ॥ ३१
देवयान्यामजायेतां यदुस्तुर्वसुरेव च ।
द्रुह्युश्चानुश्च पूरुश्च शर्मिष्ठायां प्रजज्ञिरे ॥ ३२
स शाश्वतीः समा राजन्प्रजा धर्मेण पालयन् ।
जरामार्छन्महाघोरां नाहुषो रूपनाशिनीम् ॥ ३३
जराभिभूतः पुत्रान्स राजा वचनमब्रवीत् ।
यदुं पूरुं तुर्वसुं च द्रुह्युं चानुं च भारत ॥ ३४
यौवनेन चरन्कामान्युवा युवतिभिः सह ।
विहर्तुमहमिच्छामि साह्यं कुरुत पुत्रकाः ॥ ३५
तं पुत्रो देवयानेयः पूर्वजो यदुरब्रवीत् ।
किं कार्यं भवतः कार्यमस्माभिर्यौवनेन च ॥ ३६
ययातिरब्रवीत्तं वै जरा मे प्रतिगृह्यताम् ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥ ३७
यजतो दीर्घसत्रैर्मे शापाच्चोशनसो मुनेः ।
कामार्थः परिहीणो मे तप्येऽहं तेन पुत्रकाः ॥ ३८
मामकेन शरीरेण राज्यमेकः प्रशास्तु वः ।
अहं तन्वाभिनवया युवा कामानवाप्नुयाम् ॥ ३९
न ते तस्य प्रत्यगृह्णन्यदुप्रभृतयो जराम् ।
तमब्रवीत्ततः पूरुः कनीयान्सत्यविक्रमः ॥ ४०
राजंश्चराभिनवया तन्वा यौवनगोचरः । C. 1. 3168 B. 1. 75. 44 K. 1. 69. 47

यायातिं; K2 अथा°; Ñ1.2 B Da D2.3 प्रया°; D5 अय°; G4.5 अया°. K0 Ñ B पांचिम्; K3.4 D2.3.5 T G M5 यातिम्; M3 वाजिम्; M6-8 यद्तिम् (sic). K0 यातिनाहुषं; Dn D4 अयतिं ध्रुवं (for पाञ्चमु°). — d) D (except D2.3.5) सुतान्. Dn D1.4 प्रियवादिनः; D3 T1 प्रियया सह; T2 G1.4.5 °वासवः; G2 M5 °वाससः; G3 °वानपि; G6 °वासविः; Cd as in text. — After 28, K4 Ñ B D ins.:

692* यतिस्तु योगमास्थाय ब्रह्मभूतोऽभवन्मुनिः ।

29 b) K0 D5 तेषां सत्य°. — c) T1 G1.2 M3 transp. स and पाल° (T1 M3 further read च for स). Ñ1.2 सदा (for महीम्). — d) B D (except D5) बहुभिः (for विवि°). K2.4 Ñ1.2 B3m.5 D (except D3.5) T1 G1-3 मखैः.

30 a) K3 Ñ1.2 B D (except D5) T अतिभक्त्या. Ś1 K D2 T1 °तॄनर्च्यैन्; T2 G4.5 °तॄंश्चैव. — b) T2 G4.5 ततः; G1.2 तदा (for सदा). — d) = 44b.

31 b) Ś1 K1 B4 Dn1 D2 सर्वे. Cf. v. l. 1. 1. 85, 175 etc.

32 Ś1 K1 (hapl.) om. 32. — a) G6 °न्यां ह्यजा°. — b) G6 M (except M3) तुर्वशु°. — c) K0.2.4 D1.3 G2 M3 द्रुह्य°. — d) K3 तु; Ñ Dn G1-3 च (for प्र-).

33 c) Ś1 K4 जरामर्छन्; T G M5 °रां गच्छन्; M3.6-8 °रामगान्; Cd as in text. — d) K0 B4.6 Da T1 M3 °नाशनीं.

34 ab) K0.2 transp. पुत्रान् and राजा. D1 सन्; D2 तान् (for स). G6 °भिद्रूपितः पुत्रान् (om. स). — c) Cf. v. l. 32b. G1-3 M तुर्वशुं. — d) Cf. v. l. 32b. Ś1 K Da D1.2 T1 G1.2 द्रुह्यं. D5 °नुं च पंचमं.

35 a) Ñ3 °न चरेत्; Da T1 G3 °नाचरन्. — d) B (except B1.6) Da2 (before corr.) सह्यं; Cd as in text.

36 Before 36, Ñ1.2 ins. वैशं° उ°. — a) Ñ B (except B4) D (except Da D1.5) G (except G1) दैवया°. — b) Ñ1.2 B D (except D5) G6 वाक्यं; T1 पितुः (for यदुः). — c) D3 M3 यत् (for किं). Ś1 K Ñ3 D5 साह्यं; T1 G (except G4.5) अत्र (for कार्यं). D3 G6 भवता. — d) Ñ B D (except D5) M (except M5) अस्माकं. K1.2 °वने नृप; D5 °वने गते. K0.4 वै; B D2.3 ह; Da तु; Dn D1.4 ते (for च).

37 a) B3-6 Da D3 °रप्यब्रवीत्तं (om. वै). B1 तं तु; S तं च (G1-3 तांश्च) (for तं वै). — d) G4.5 चरामि.

38 a) B1 च (for मे). — c) K0 Dn1 G1.3 कामार्थे; K1 °र्थौ; T कामतः; G2 M5 °तैः; M6-8 °र्थि. K0.4 °हीणोद्य; K1 D1 °णौ मे; Ñ3 S °नो वै; Dn °णोयं. — d) K1 Ñ1.2 D (except D2.3.5) T M3.5 तप्येयं.

39 b) T1 G1.2 प्रशास्तु च; T2 G4.5 °स्ति यः. — c) G5 अहं त्वभिनववयो. — d) T1 G1-3.5 युक्तः का°. Ñ1.2 B D (except D2.5) G4.6 M5 कामम्.

40 a) Ñ1.2 Dn ते न (by transp.). Ñ3 ते तस्य न;

C. 1. 3108
B. 1. 75. 44
K. 1. 69. 47

अहं जरां समास्थाय राज्ये स्थास्यामि तेऽऽज्ञया ॥ ४१
एवमुक्तः स राजर्षिस्तपोवीर्यसमाश्रयात् ।
संचारयामास जरां तदा पुत्रे महात्मनि ॥ ४२
पौरवेणाथ वयसा राजा यौवनमास्थितः ।
यायातेनापि वयसा राज्यं पूरुरकारयत् ॥ ४३
ततो वर्षसहस्रान्ते ययातिरपराजितः ।
अतृप्त एव कामानां पूरुं पुत्रमुवाच ह ॥ ४४
त्वया दायादवानस्मि त्वं मे वंशकरः सुतः ।
पौरवो वंश इति ते ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ ४५
ततः स नृपशार्दूलः पूरुं राज्येऽभिषिच्य च ।
कालेन महता पश्चात्कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

D5 न तस्य ते (by transp.). G4.5 प्रगृह्णंति.

41 ^{a}) T1 G1-3 तन्वाप(G3 °च)राभि°. — ^{b}) S कामान् (for तन्वा). K0.2 D5 °गोमुखे; K1 °ग: सुखं; K4 °ग: सुखी; S °गोचरान्. — ^{c}) K Ñ1.3 D5 तवादा(K1 °स्था)य; Ñ2 B Da Dn D1-4 समादाय. — ^{d}) T2 G4.5 राजन्. T G (except G6) °मि चाज्ञया.

42 ^{b}) D5 °श्रय:. — ^{cd}) M संक्रामयामास. K1 D5 G6 तदा जरां (by transp.). T राजपुत्रे.

43 ^{b}) K0.1 °माश्रित:. — ^{c}) K Da D5 अथ (for अपि). — After 43, T G ins. 693* (cf. v. l. 44).

44 K4 Ñ (Ñ3 marg.) B D ins. after 44^{ab}: T G (both versions om. lines 1 and 15-16), after 43:

693* स्थितः स नृपशार्दूलः शार्दूलसमविक्रमः ।
ययातिरपि पत्नीभ्यां दीर्घकालं विहृत्य च ।
विश्वाच्या सहितो रेमे पुनश्चैत्ररथे वने ।
नाध्यगच्छत्तदा तृप्तिं कामानां स महायशाः ।
अवेत्य मनसा राजन्निमां गाथां तदा जगौ । [5]
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ।
पृथिवी रत्नसंपूर्णा हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत् ।
यदा न कुरुते पापं सर्वभूतेषु कर्हिचित् । [10]
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ।
यदा चायं न बिभेति यदा चास्मान्न बिभ्यति ।
यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ।
इत्यवेक्ष्य महाप्राज्ञः कामानां फल्गुतां नृप ।
समाधाय मनो बुद्ध्या प्रत्यगृह्णाज्जरां सुतात् । [15]
दत्त्वा च यौवनं राजा पूरुं राज्येऽभिषिच्य च ।

[With this passage cf. 840* (cf. v. l. 1. 80. 9). — (L. 5) T G अवेक्ष्य. T सत्यं; G तथ्यां (for राजन्). — (L. 6-7) = Manu 2. 94; Viṣṇup. 4. 10. 9. — (L. 8) T G यत्पृथिव्यां व्रीहियवं. — (L. 8-9) Cf. Viṣṇup. 4. 10. 10. — (L. 10) = (var.) Viṣṇup. 4. 10. 11^{ab}. T1 G2.3 विद्वान्; T2 G1.4-6 भावं (for पापं). T G पापकं (for कर्हि°). — (L. 12) T G न बिभेति यदा चायं (by transp.). — (L. 14) B Da इत्यवेत्य. K4 D1-4 T2 G3-6 नृप:. — Latter half of line 16 = 46^{ab}.] — ^{b}) = 30^{d}. — ^{c}) K B3 इव. — ^{d}) K1 पुत्रं पूरुम् (by transp.); G3 राजा पूरुम्.

45 ^{a}) G6 °वोयं वंश (om. ते). M3 इति वै; M5 इत्येव. — ^{d}) D3 लोके ख्यातिं (by transp.).

46 Before 46, B6 Dn D1.2.4 ins. वैशं° उ°. — With 46^{ab} cf. last line of 693*. — ^{a}) K0 Ñ1.2 B Dn D5 T2 G3-5 M5 °शार्दूल. — ^{b}) K0 Da ह; K4 स: (for च). — K4 Ñ1.2 B D (except D5) ins. after 46^{ab} (D2 after 46):

694* तपः सुचरितं कृत्वा भृगुतुङ्गे महातपाः ।

(cf. 695*). — ^{cd}) Ñ1 B (except B6) om. 46^{cd}. D2.3 सोथ (for पश्चात्). — Ñ2 B6 Da Dn D1.4 ins. after 46^{cd}: K4 B1.3-5 D2.3, after 694*:

695* पारयित्वा त्वनशनं सदारः स्वर्गमास्तवान् ।

[Nilp (and Dn erroneously) पारयित्वा (as above); in his comm. Nīl. explains कारयित्वा (=कृत्वा).] — Arj., after explaining कालधर्मं, appears to mention the posterior pāda of the above line as a *pāṭha* for 46^{d}. ❀ Arj.: सदारः स्वर्गमास्तवानिति प्रायेण पाठः । ❀

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add ययात्युपाख्यान; while Ś1 K (K3 missing) Ñ3 B D (D4 marg.) T2 G1.4 M3.5 (all om. sub-parvan name) mention only यायात. — *Adhy. name:* T2 G1.4 M3 जरासंचरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 72; K2.4 D1 75; B5 D3 69; Da1 D4m 73; Dn2 74; T1 60; T2 10; G1-3 12; G4-6 M 11. — *S'loka no.:* Ñ3 51; Da1 56; Dn 57. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3155.

७१

जनमेजय उवाच ।
ययातिः पूर्वकोऽस्माकं दशमो यः प्रजापतेः ।
कथं स शुक्रतनयां लेभे परमदुर्लभाम् ॥ १
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण द्विजोत्तम ।
आनुपूर्व्या च मे शंस पूरोर्वंशकरान्पृथक् ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
ययातिरासीद्राजर्षिर्देवराजसमद्युतिः ।
तं शुक्रवृषपर्वाणौ वव्राते वै यथा पुरा ॥ ३
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि पृच्छतो जनमेजय ।
देवयान्याश्च संयोगं ययातेर्नाहुषस्य च ॥ ४
सुराणामसुराणां च समजायत वै मिथः ।
ऐश्वर्यं प्रति संघर्षस्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ ५
जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् ।
पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे ।
ब्राह्मणौ तावुभौ नित्यमन्योन्यस्पर्धिनौ भृशम् ॥ ६
तत्र देवा निजघ्नुर्यान्दानवान्युधि संगतान् ।
तान्पुनर्जीवयामास काव्यो विद्याबलाश्रयात् ।
ततस्ते पुनरुत्थाय योधयांचक्रिरे सुरान् ॥ ७
असुरास्तु निजघ्नुर्यान्सुरान्समरमूर्धनि ।
न तान्संजीवयामास बृहस्पतिरुदारधीः ॥ ८
न हि वेद स तां विद्यां यां काव्यो वेद वीर्यवान् ।
संजीवनीं ततो देवा विषादमगमन्परम् ॥ ९
ते तु देवा भयोद्विग्नाः काव्यादुशनसस्तदा ।
ऊचुः कचमुपागम्य ज्येष्ठं पुत्रं बृहस्पतेः ॥ १०

C. 1. 3198
B. 1. 76. 11
K. 1. 70. 11

71

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here. — The Yayāti episode recurs *almost verbatim* in the Matsyap. (adhy. 25–42). The Purāṇa text, it may be noted, agrees most closely with the K version, in point of both extent and readings.

1 K3 missing up to 17ᵈ (cf. v. l. 1. 69. 41). K1 Dn1 D5 S om. उवाच. — ᵃ) K0.2 (*sup. lin.*).4 Ñ B (except B3) D G3–6 पूर्वजो. — ᶜ) T2 स कथं (by transp.).

2 K3 missing (cf. v. l. 1). — ᵇ) Ś1 Da1 द्विजोत्तमः; K0.1 Dn D1.2.4.5 तपोधन; Ñ3 त्वया द्विज. S व्यासतो द्विजसत्तम. — After 2ᵃᵇ, K0.4 ins.:

696* वर्णसंकरजो धर्मः कथं तं नास्पृशत्तदा ।
जरासंचारणं चापि अन्यदेहेषु नः श्रुतम् ।

— ᶜᵈ) K4 D3.4 °पूर्व्याच; D5 °पूर्वेण. A few MSS. पुरोर्. Ñ B D (except D5) राज्ञो वंश°. S °पूर्व्ये(T2 G1.2.3 °र्वे)ण ये चान्ये राजानो वंशधारिणः.

3 K3 missing (cf. v. l. 1). Ś1 K1 D3.4 S om. उवाच. — ᵃ) Ñ3 B D (except D5) °तिरासीन्नृपतिर्; S °तिर्नाहुषो राजा. — ᵇ) S °समः क्षितौ. — ᵈ) K4 तौ (for वै). S वरमुत्तमं.

4 K3 missing (cf. v. l. 1). — ᵃ) D5 तवाहं संप्र°; G2 ततस्तेहं प्र°. — ᵇ) Ś1 K1 Ñ B D (except D4) पृच्छते. D5 राजसत्तम. S पृच्छतस्तु महीपते. — ᶜ) G4.5 संवादं.

5 K3 missing (cf. v. l. 1). — ᵇ) D3 S भेदो वै समजायत. — ᶜ) K0.2 B संहर्षः; D3 °घर्षे; T1 °घर्षे; T2 G (except G3) M °घर्षात्. — ᵈ) S त्रैलोक्यस्य च कारणात्.

6 K3 missing (cf. v. l. 1). — ᵃ) S देवा दैत्यैर् (T1 G2.3 °त्यान्) योत्स्यमाना. — ᵇ) K4 वव्रुर्. Cd explains आङ्गिरसं. K0.4 T1 G2.3 अंगिरसः सुतं. — ᶜ) Ś1 K (K3 missing) Ñ3 D5 °हित्याय. Ś1 K0.1 D5 T G राज्यार्थे (T2 G4–6 °र्थं); K2 M याज्यार्थं; B3 यस्यार्थे; B4 याज्यत्वे. — ᵈ) K0 चोशनसं; G4–6 औश°. — ᵉ) D5 तावुभौ ब्राह्मणौ (by transp.). — ᶠ) M6–8 स्पृशं(!).

7 K3 missing (cf. v. l. 1). G4 (? hapl.) om. 7ᵉ–8ᵇ.

8 K3 missing; G4 om. 8ᵃᵇ (cf. v. l. 1, 7). K1 om. 8ᵃ–9ᵇ. — ᵃ) Ś1 K0.2.4 T2 M6–8 ताश्च सं°; G4 तान्पुनर्; G6 तान्नैव.

9 K3 missing; K1 om. 9ᵃᵇ (cf. v. l. 1, 8). — ᵇ) Dn D1.4 वेत्ति वीर्यं°. — ᶜ) K4 Da Dn G5 M3.5 संजीविनीं.

10 K3 missing (cf. v. l. 1). — ᵃ) K2 D5 तत्र; Ñ3 T1 G1–3 M (except M3) तेथ; D1 ततो (for ते तु). G4–6 transp. तु and देवाः. Ś1 ततोद्विग्नाः. -- ᵇ) D5

C. 1. 3194
B. 1. 76. 12
K. 1. 70. 12

भजमानान्भजस्वास्मान्कुरु नः साह्यमुत्तमम् ।
यासौ विद्या निवसति ब्राह्मणेऽमिततेजसि ।
शुक्रे तामाहर क्षिप्रं भागभाङ्नो भविष्यसि ॥ ११
वृषपर्वसमीपे स शक्यो द्रष्टुं त्वया द्विजः ।
रक्षते दानवांस्तत्र न स रक्षत्यदानवान् ॥ १२
तमाराधयितुं शक्तो भवान्पूर्ववयाः कविम् ।
देवयानीं च दयितां सुतां तस्य महात्मनः ॥ १३
त्वमाराधयितुं शक्तो नान्यः कश्चन विद्यते ।
शीलदाक्षिण्यमाधुर्यैराचारेण दमेन च ।
देवयान्यां हि तुष्टायां विद्यां तां प्राप्स्यसि ध्रुवम् ॥ १४
तथेत्युक्त्वा ततः प्रायाद्बृहस्पतिसुतः कचः ।
तदाभिपूजितो देवैः समीपं वृषपर्वणः ॥ १५
स गत्वा त्वरितो राजन्देवैः संप्रेषितः कचः ।
असुरेन्द्रपुरे शुक्रं दृष्ट्वा वाक्यमुवाच ह ॥ १६
ऋषेरङ्गिरसः पौत्रं पुत्रं साक्षाद्बृहस्पतेः ।
नाम्ना कच इति ख्यातं शिष्यं गृह्णातु मां भवान् ॥ १७
ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि त्वय्यहं परमं गुरौ ।
अनुमन्यस्व मां ब्रह्मन्सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १८

शुक्र उवाच ।

कच सुस्वागतं तेऽस्तु प्रतिगृह्णामि ते वचः ।
अर्चयिष्येऽहमर्च्यं त्वामर्चितोऽस्तु बृहस्पतिः ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

कचस्तु तं तथेत्युक्त्वा प्रतिजग्राह तद्व्रतम् ।
आदिष्टं कविपुत्रेण शुक्रेणोशनसा स्वयम् ॥ २०

काव्यास्त्वोश°; G5.6 M6–8 काव्याद्दौ(G5 °दु)शनसात्. Some MSS. तथा. — ^{c}) K1 T1 M6–8 कथमु°. — ^{d}) K1 D3 G3 ज्येष्ठपुत्रं; Da श्रेष्ठं पु°.

11 K8 missing (cf. v. l. 1). Before 11, D4 ins. (marg.) देवा ऊचुः; G1.2 देवाः. — ^{b}) B3–5 सह्यम्. D1 T1 G1–3.6 कुरु साहाय्यमुत्तमं; G4.5 M (except M3) कुरु साह्यमनुत्तमं. — ^{c}) Ñ D (except D3) या सा; S या वै. — ^{f}) = 1. 72. 23^{d}. D1.2 भाग्य(D2 °ग)भागो.

12 K8 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) Ś1 K0.1 (hypermetric) °पर्वणः स°. B3.4 D M3 °पे हि (D2 °पस्थो; D3 °पे च); T G M5–8 °पे तु. — ^{b}) A few MSS. द्विज. — ^{d}) D3 G3 transp. न and स.

13 K8 missing (cf. v. l. 1). Ś1 K4 (hapl.) om. 13^{b}–14^{a}. — ^{b}) M5 पूर्ववयान्वितः. Ñ3 D5 G1 मुनिं; T1 G2 M5.6–8 मुनिः (for कविं). Ñ1 भगवान्पूर्वजो मुनिः. — K0 om. 13^{c}–14^{d}. — ^{cd}) S देवयानीमौशनसीं भक्त्याराधय सुव्रत. For D8 cf. v. l. 14.

14 K8 missing; Ś1 K4 om. 14^{a}; K0 om. 14^{abcd} (cf. v. l. 1, 13). — ^{a}) G2.4.5 तामाराध° (cf. 13^{a}). — ^{c}) D5 S शीलमाधुर्यदाक्षिण्यैर् (by transp.). — ^{d}) T2 G4–6 आचारैश्च. — After 14^{d}, D3 ins. (the S reading of) 13^{cd}. — ^{e}) Ś1 K1.2 D5 तु; K4 च (for हि). — ^{f}) K0 Ñ3 प्राप्स्यसे.

15 K8 missing (cf. v. l. 1). Before 15, D4 ins. वैशं° उ° (cf. v. l. 11). — ^{a}) Ś1 स तु; K1 तु (sic); K2 तु सं-; K4 तु स; D1 सतः; D3 S कचः; D5 च स. — ^{b}) D3 S मुहूर्ते लघुमार्दवे (G1.2 °मातृके; G3 °मूर्धजे; G4–6 °मात्रके). — Ś1 (hapl.) om. 15^{c}–16^{b}. — ^{c}) K1.2 M (except M5) तथा; T1 ततो. D5 T1 G2 M3 हि (for अभि-). — ^{d}) Ñ1.2 K2.4 Dn D1.2.4 G2 समीपे.

16 K8 missing; Ś1 om. 16^{ab} (cf. v. l. 1, 15). — ^{a}) T1 G4.5 त्वरितं. — ^{b}) G2.4.5 संपूजितः. — In Ś1, the portion from पुरे (in 16^{c}) up to बुद्ध्वा दा (in 25^{cd}) is lost on the missing upper half of a fol. (56). — ^{d}) K1 B (except B1) वाचम्. Ñ1.3 दृष्ट्वा वचनमब्रवीत्; D5 प्रणम्येदमुवाच ह; S अभिवाद्येदमब्रवीत्.

17 K8 resumes from गृह्णातु (cf. v. l. 1). Ś1 missing (cf. v. l. 16). Before 17, D4 ins. कच उ°; T G1.2 कचः. — ^{ab}) S पौत्रः पुत्रश्चाहं बृह°. — ^{c}) D5 प्रभोः (for नाम्ना). K1.4 Ñ B5 D (except D2.3) G3 कचम्. S (except T2 M3) ख्यातः. — ^{d}) A few S MSS. मा (for मां).

18 Ś1 missing (cf. v. l. 16). — ^{b}) K1.4 Ñ1.3 B4 (m as in text) Da परवान्गुरौ. S त्वत्समीपे यदात्थ मां. — ^{d}) Most S MSS. सहस्र-. D3 S (except T2 G3) °वत्सरं (G2 °रः).

19 Ś1 missing (cf. v. l. 16). K1 S om. उवाच. — ^{a}) S कच स्वागतमद्यास्तु (G6 °हम्). — ^{b}) S (except M6.7) स्वस्ति (T2 श्वस्ते; G6 अभि-) गृ°. — ^{c}) K8 [ऽ]हमद्य.

20 Ś1 missing (cf. v. l. 16). K1 D3 S om. उवाच (T2 G4–6 om. the ref.). — ^{b}) D3 M3 तद्वचः; T1 G4.5 M6–8 तं व्रतं; T2 तद्व्रतं. — ^{c}) D3 आदिष्टः. S भृगुपुत्रेण.

व्रतस्य व्रतकालं स यथोक्तं प्रत्यगृह्णत ।
आराधयन्नुपाध्यायं देवयानीं च भारत ॥ २१
नित्यमाराधयिष्यंस्तां युवा यौवनगोऽऽमुखे ।
गायन्नृत्यन्वादयंश्च देवयानीमतोषयत् ॥ २२
संशीलयन्देवयानीं कन्यां संप्राप्तयौवनाम् ।
पुष्पैः फलैः प्रेषणैश्च तोषयामास भारत ॥ २३
देवयान्यपि तं विप्रं नियमव्रतचारिणम् ।
अनुगायमाना ललना रहः पर्यचरत्तदा ॥ २४
पञ्च वर्षशतान्येवं कचस्य चरतो व्रतम् ।
तत्रातीयुरथो बुद्ध्वा दानवास्तं ततः कचम् ॥ २५
गा रक्षन्तं वने दृष्ट्वा रहस्येकममर्षिताः ।
जघ्नुर्बृहस्पतेर्द्वेषाद्विद्यारक्षार्थमेव च ।
हत्वा शालावृकेभ्यश्च प्रायच्छंस्तिलशः कृतम् ॥ २६
ततो गावो निवृत्तास्ता अगोपाः स्वं निवेशनम् ।
ता दृष्ट्वा रहिता गास्तु कचेनाभ्यागता वनात् ।
उवाच वचनं काले देवयान्यथ भारत ॥ २७
अहुतं चाग्निहोत्रं ते सूर्यश्चास्तं गतः प्रभो ।
अगोपाश्चागता गावः कचस्तात न दृश्यते ॥ २८
व्यक्तं हतो मृतो वापि कचस्तात भविष्यति ।
तं विना न च जीवेयं कचं सत्यं ब्रवीमि ते ॥ २९

C. 1. 3214
B. 1. 76. 32
K. 1. 70. 33

— d) Ñ3 काव्येनोश°.

21 Ś1 missing (cf. v. l. 16). — a) T G3-6 M5-8 व्रतं तु (T1 G3 स; T2 तं; M6-8 च); M3 व्रतस्तु. Ñ2 B Dn D1-4 प्राप्तकालं (B5 प्रीतः कालं); G3-6 M5 °काले. T1 G3 तु; T2 च (for स). D5 व्रतं व्रतस्य कालं च; G1.2 व्रतसंवृतकाले तु. — b) Ñ1.3 S सं(Ñ1.3 वै)गृहीतवान्. — c) D2 °धयदुपा°; G3 °धयन्गुरुं चैव.

22 Ś1 missing (cf. v. l. 16). — a) Ñ Dn °यिष्यंस्तौ. — b) Ñ1.2 B D (except D5) °गोचरे (B5 °रः; D3 °रैः); T G4-6 M3 °गां मुखे; G1.2 °गान्मुने; M5-8 °गे मुखे. — D3 repeats (with v. l.) 22^{cd}; S reads 22^{cd} after 697* (cf. v. l. 23). — c) D3 (second time) S °नृत्यंश्च बहुशो.

23 Ś1 missing (cf. v. l. 16). D3 om. 23. — a) Ñ B5 D (except Da; D3 om.) T1 G5 स शील°; G6 संप्रीण°; Cd as in text. G3 सुशीलां देवयानीं तु. — c) K3 प्रेक्षणीयैः; B5 प्रेरणैश्च; T2 प्रेक्षकै°; G3 प्रेषकै°; Cd as in text. — d) S °मास भार्गवीं. — After 23, S ins.:

697* ततः सहस्रं गुरुगाः संरक्षन्वन्यमाहरत् ।
[T2 G4-6 तत्सहस्रं गुरुगवां रक्षित्वा (T2 रक्षन्वै) वन्य°]
and thereafter reads 22^{cd}.

24 Ś1 missing (cf. v. l. 16). — b) Ko °धारिणीं; K1.4 B3 D (except D2.5) °धारिणं. Ñ नियत(Ñ3 °तं)ब्रह्मचारिणं; T G4 नियत(T1 °तं)व्रत°; M6-8 नियतव्रत-धारिणं. — c) Hypermetric! Ñ1 अनुशास°; D5 G4.6 अनुगीय°; Cd as in text. B3 गायंती; G2.3 ललितं. B3m.5 Dn D1.4 गायंती च ल(B5 च)लंती च. — d) B4 Dn D5 तथा (for तदा). — After 24, K4 D3 S ins.:

698* गायन्तं चैव शुक्लं च दातारं प्रियवादिनम् ।
नार्यो नरं कामयन्ते रूपिणं स्रग्विणं तथा ।
[(L. 1) T2 श्लक्ष्णं; G3 शक्तं (for शुक्लं).]

25 Ś1 missing up to बुद्ध्वा दा- (cf. v. l. 16). — c) Ko अनीयुः; K3 अन्वी°. D3 T1 G (except G3.6) अतो (for अथो). — d) K1.4 D1.5 ते; D2 T1 G1.2 तु (for तं). G3 °स्तं कचं तदा.

26 Ś1 K1 om. 26^{abcd}. G3 transp. 26^{ab} and 26^{cd}. — ab) D2.3 मुनेर्; D5 सतो (for वने). S ततस्ते गास्तु रक्षंतं दानवाः संशितव्रतं. — S (except G3) transp. 26^{cd} and 26^{ef}. — c) Ñ3 B1.5 T1 G1-3 M °स्पतिद्वेषाद्. — e) A few S MSS. सालावृके°. K1 ते; S (except M3) तं (for च). — f) Ś1 K1 वीरशः; Ñ3 शकली; B Dn D4.5 लवशः; D3 खंडशः.

27 b) Ś1 M5 स्व-; Ñ3 च; T2 G3 सं- (for स्वं). T1 अगोपाला वनाद्गृहं. — c) K2 D2.3 G2 तां; Ñ Dn D1.4 सा (for ता). T2 G4-6 M transp. ताः and दृष्ट्वा : but for ताः, T2 G5 read वि-; G4 -पि; G6 सा; M3.7.8 स; M5 तु; M6 सु-. Ñ D (except D2.3.5) T1 G1.2 गाश्च; G3 गावः. — d) Ñ3 G5 M5 °गतो; G3 °गते.

28 Before 28, Ko.4 Ñ B D (except D5) ins. देवयान्युवाच; S (except G3) देव°. — a) Ś1 K1 सुहुतं; K2 Ñ B Da Dn3 D1.2 G2.4.5 आहु° (Da2 आहू°). — c) K3 तु; B1.4 D2 हि (for च). — d) $=34^{d}$. Ś1 K1 तत्र; Ñ3 चैव (for तात). Da T1 न विद्यते.

29 a) B5 वापि मृतः (by transp.). D3 transp. हतो and मृतो. — b) B5 न दृश्यते (for भवि°); cf. 28^{d}. — c) Ko.4 न हि; K2.3 B4.6 D3 M6.8 च न (by transp.). K3 जीवेहं; D3 °वामि. — d) Ko.4 Ñ1.2 B D इति (for कचं). T2 वदामि ते.

C. 1. 3216
B. 1. 76. 33
K. 1. 70. 34

शुक्र उवाच ।
अयमेहीति शब्देन मृतं संजीवयाम्यहम् ॥ ३०
वैशंपायन उवाच ।
ततः संजीवनीं विद्यां प्रयुज्य कचमाह्वयत् ।
आहूतः प्रादुरभवत्कचोऽरिष्टोऽथ विद्यया ।
हतोऽहमिति चाचख्यौ पृष्टो ब्राह्मणकन्यया ॥ ३१
स पुनर्देवयान्योक्तः पुष्पाहारो यदृच्छया ।
वनं ययौ ततो विप्रो ददृशुर्दानवाश्च तम् ॥ ३२
ततो द्वितीयं हत्वा तं दग्ध्वा कृत्वा च चूर्णशः ।
प्रायच्छन्ब्राह्मणायैव सुरायामसुरास्तदा ॥ ३३

---

30 Ś$_{1}$ K$_{1}$ S om. उवाच. — ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ B$_{5}$ M$_{7}$ अहमे°; G$_{3.6}$ अमुमे°. K$_{4}$ शब्दाख्य; Ñ B D (except D$_{2}$; D$_{3}$ erroneously) संशब्द्य (B$_{1}$m.$_{4}$ D$_{5}$ शब्दाख्य); Cd Arj. (comm.) शब्दाप्य. — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{0.1.3}$ Ñ$_{3}$ B$_{5}$ तं; K$_{2}$ ते (for अहम्).

31 All MSS. except Dn$_{3}$ D$_{4}$ om. वैशं° उ°. — ^{a}) B D$_{2-5}$ T$_{2}$ G$_{3.5}$ स (for सं-). K$_{0.3}$ (before corr.) G$_{6}$ M$_{3.5}$ संजीविनीं. — ^{b}) S (except T$_{2}$) प्रयुक्त्वा(!). — B$_{4}$ Dn D$_{3.4}$ S ins. after 31^{ab}: K$_{4}$, after 31:

699* भित्त्वा भित्त्वा शरीराणि वृकाणां स विनिष्पतत् ।
[K$_{4}$ अस्मि निर्गतः; B$_{4}$ Dn D$_{3.4}$ स विनिर्गतः.]

— ^{d}) G$_{1.2}$ कवेरिष्टो. N हृष्टो (B$_{3}$ D$_{2}$ दृष्टो). — After 31^{cd}, Dn D$_{4}$ ins.:

699a* कस्माच्चिरायितोऽसीति पृष्टस्तामाह भार्गवीम् ।

which is followed by 700*. — ^{e}) K$_{1}$ सोवाच; S चाचष्ट. — After 31, K$_{4}$ ins. 699*, D$_{4}$ ins. 701*. — S ins. after 31 (M$_{8}$ after 31^{cd}): K$_{4}$, after 699*: Dn (om. कचः) D$_{4}$, after 699a*:

700* कचः ।
समिधश्च कुशादीनि काष्ठभारं च भामिनि ।
गृहीत्वा श्रमभारार्तो वटवृक्षं समाश्रितः ।
गावश्च सहिताः सर्वा वृक्षच्छायामुपाश्रिताः ।
असुरास्तत्र मां दृष्ट्वा कस्त्वमित्यभ्यचोदयन् ।
बृहस्पतिसुतश्चाहं कच इत्यभिविश्रुतः । [5]
इत्युक्तमात्रे मां हत्वा पेशीकृत्वा तु दानवाः ।
दत्त्वा शालावृकेभ्यस्तु सुखं जग्मुः स्वमालयम् ।
आहूतो विद्यया भद्रे भार्गवेण महात्मना ।
त्वत्समीपमिहायातः कथंचित्समजीवितः ।

[D$_{4}$ कच उ°. — (L. 1) G$_{4.5}$ °भाराणि; M$_{6-8}$ °भारेण. Dn भाविनि. — (L. 2) K$_{4}$ °त्वाश्रममाराच्च; Dn °माराप्तं. K$_{4}$ वटवृक्षमुपागतः; G$_{3}$ वहन्वृक्षं समा°. — (L. 3) G$_{2}$ °च्छायामिहाश्रिताः; M$_{6-8}$ °च्छायां समा°. — (L. 6) Nilp (and Dn erroneously) पेषीकृत्वा (Nil. read probably पेषीकृत्य); G$_{3}$ द्विधा°. G$_{6}$ °त्वा शतशश्च समंततः. — (L. 7) Most S MSS. सालावृ°. S (except G$_{3}$ M$_{3.5}$) ते (for तु). T जग्मुर्यथागतं. — (L. 9) D$_{4}$ जीवितोस्म्यहं; T$_{1}$ G प्राप्त(G$_{6}$ घृत)जीवितः; T$_{2}$ इह जी°; M$_{5-7}$ द्विजजी°.]

— After 700* K$_{4}$ ins. 701*.

32 Before 32, G$_{6}$ M ins. वैशं°. — ^{a}) M$_{3}$ पुनश्च देव°. Ś$_{1}$ K$_{1}$ °यान्युक्तः. — ^{b}) B$_{3}$ D$_{1.4}$ पुष्पहारी. S पुष्पाण्याहर मे द्विज. — ^{cd}) Ñ$_{3}$ om. 32^{cd}. Ñ$_{1.2}$ B D कचो वि°. T G$_{1-3}$ M$_{3}$ तथेति तं गतं केचिद्दानवा ददृशुर्वने; G$_{4-6}$ M$_{5-8}$ तथा सोपि गतः काले दानवास्तं ददर्शिरे. — Dn D$_{3}$ S ins. after 32: D$_{4}$, after 31: K$_{4}$, after 700*:

701* पुनस्तं पेषयित्वा तु समुद्राम्भस्यमिश्रयन् ।
चिरं गतं पुनः कन्या पित्रे तं संन्यवेदयत् ।
विप्रेण पुनराहूतो विद्यया गुरुदेहजः ।
पुनरावृत्य तद्वृत्तं न्यवेदयत तत्तथा ।

[(L. 1) G$_{6}$ साधयित्वा; M पोष°. D$_{4}$ समुद्रस्यांभसि क्षिपन्. — (L. 2) G$_{4-6}$ गते पुनः कचे कन्या. G$_{1.2}$ तं सा न्यवे°; M$_{6-8}$ सा तं न्य°. — (L. 3) D$_{3}$ T$_{1}$ M$_{6-8}$ शुक्रेण; M$_{5}$ पित्रा च. K$_{4}$ अर्णवादुत्थितात्व सः; D$_{3}$ S विद्यया ब्राह्मणेन सः (M$_{8}$ ब्राह्मणस्तदा). — After line 3, K$_{4}$ ins.:

702* भेदयित्वा शरीराणि मत्स्यादीनां स निर्गतः ।

— (L. 4) D$_{3.4}$ S पुनरागम्य (D$_{3.4}$ T$_{2}$ °गत्य; M$_{3}$ °वृत्य). Dn D$_{4}$ तद्यथा; T$_{2}$ M$_{8}$ तत्वतः. K$_{4}$ पुनरापृच्छतु (corrupt) तदा वृत्तांतं संन्यवेदयत्.]

— D$_{3}$ S cont.:

703* देवयान्या पुनस्तत्र कदाचिद्गन्यमाहर ।
उक्तोऽगच्छद्वनं तं तु ददृशुर्दानवाः पुनः ।

[This is the reading of M$_{6-8}$; the other MSS., which are very corrupt, offer numerous variants, which may be ignored.]

33 ^{ab}) Dn T$_{1}$ G$_{3}$ M$_{5}$ ततस्तृतीयं; D$_{3.4}$ T$_{2}$ G$_{4-6}$ M$_{6-8}$ °स्तृतीये. T$_{1}$ G$_{3-6}$ M$_{3.6-8}$ तं हत्वा (by transp.). T G$_{3-6}$ M पिष्ट्वा (for कृत्वा). Ś$_{1}$ चूर्णतां; K$_{1}$ पूर्णंच (sic); D$_{3}$ G$_{3}$ चूर्णतः; M$_{3.8}$ पूर्णशः. G$_{1.2}$ हत्वा च खंडशश्छित्त्वा शोषयित्वा भृशातपे. — After 33^{ab}, G$_{1.2}$ ins.:

704* संगृह्य पूरयित्वा च सुरया समलोड्य च ।

— ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ पाययन्. G$_{2}$ भार्गवायैव. — ^{d}) T$_{1}$ G$_{3}$ असुरोत्तमाः. K$_{4}$ Ñ$_{1.2}$ Dn T$_{2}$ G$_{4.5}$ तथा$_{4}$ G$_{1.2}$ असुरा दानवैः सह. — After 33, G (except G$_{3.6}$) ins.:

देवयान्यथ भूयोऽपि वाक्यं पितरमब्रवीत् ।
पुष्पाहारः प्रेषणकृत्कचस्तात न दृश्यते ॥ ३४
शुक्र उवाच ।
बृहस्पतेः सुतः पुत्रि कचः प्रेतगतिं गतः ।
विद्यया जीवितोऽप्येवं हन्यते करवाणि किम् ॥ ३५
मैवं शुचो मा रुद देवयानि
न त्वादृशी मर्त्यमनुप्रशोचेत् ।
सुराश्च विश्वे च जगच्च सर्व-
मुपस्थितां वैकृतिमानमन्ति* ॥ ३६
देवयान्युवाच ।
यस्याङ्गिरा वृद्धतमः पितामहो
बृहस्पतिश्चापि पिता तपोधनः ।
ऋषेः पुत्रं तमथो वापि पौत्रं
कथं न शोचेयमहं न रुद्याम् ॥ ३७
स ब्रह्मचारी च तपोधनश्च
सदोत्थितः कर्मसु चैव दक्षः ।
कचस्य मार्गं प्रतिपत्स्ये न भोक्ष्ये
प्रियो हि मे तात कचोऽभिरूपः ॥ ३८
शुक्र उवाच ।
असंशयं मामसुरा द्विषन्ति
ये मे शिष्यं नागसं सूदयन्ति ।
अब्राह्मणं कर्तुमिच्छन्ति रौद्रा-

C. 1. 3234
B. 1. 76. 52
K. 1. 70. 54

705* अपिबत्सुरया सार्धं कचभस्म भृगूद्वहः ।
सा सायंतनवेलायामगोपा गाः समागताः ।

34 ^{ab}) Ś1 K Dn D1.4.5 transp. वाक्यं and पितरं. B4.6 D2.8 काव्यं पि°. S देवयानी शंकमाना दृष्ट्वा (T1 G8 भूयः) पि°. — ^{c}) Ś1 K1.8 Da1 Dn1 T1 M5 पुष्पहारः; G1.2 वन्याहार-. D5 प्रेषणे च; M3 प्रेषितो मे. — ^{d}) = 28^{d}. T1 न विद्यते. — After 34, Dn D5 repeat 29; while D8 S repeat 29^{ab} only [v. l.: G8 M6–8 transp. हतो and मृतो. D3 T1 G5.6 M तात महातपाः. For the latter half, T2 G8 read भक्षितो वापि दानवैः; G1.2 दानवैर्भक्षितोपि वा; G4 नाभ्येति करवाणि किं.] — After the repetition of 29^{ab}, D3 G1.2.5 ins.:

706* वैशंपायनः ।
श्रुत्वा पुत्रीवचः काव्यो मन्त्रेणाहूतवान्कचम् ।
ज्ञात्वा बहिष्ठमज्ञात्वा स्वकुक्षिस्थं कचं नृप ।

35 Ś1 K1 S om. उवाच (G1.2.4 om. the ref.). — After शुक्रः, S (except T2 G4) ins.:

707* विद्ययोत्थाप्यमानोऽपि नाभ्येति करवाणि किम् ।

(cf. 35^{cd}). — T2 transp. 35^{ab} and 35^{cd}. — ^{a}) S °स्पतिसुतः. D8 °स्पतेः कचः पुत्रः. — ^{b}) D8 पुत्रि (for कचः). M8 प्रेतवशं. — ^{c}) S (except T2 G5) °तो ह्ये- (G8 -प्ये)व. — ^{d}) D3 नागतः; T2 G5 नाभ्येति; G4 वध्यते. B8.6 Dn D1.5 (m as in text) करवाम.

36 ^{a}) Ś1 K मैवं रोदीर् (Ś1 रुदो; K1 दुदो); D5 मैनं शुचो; S तन्मा (T1 G1.2.5 M5 तं मा; T2 G3.4 त्वं मा) शुचो (M6–8 रुदो). Ś1 K मा शुचो; B1.6 Da2 D2.8 T1 G6 मा रुदो; Da1 G1 मा रुत; M6–8 मा शुच. — ^{b}) B8 Dn °शोचते. — After 36^{ab}, N ins.:

708* यस्यास्तव ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च
सेन्द्रा देवा वसवोऽथाश्विनौ च ।

— ^{c}) N सुरद्विपश्चैव (for सुराश्च विश्वे च). T1 G1.2 M5 सर्वे (for विश्वे). — ^{d}) G6 as in text, only with आमनंति for आनमन्ति. N उपस्थाने संनमंति प्रभावात्; T G3 M उपस्थिता वै (M3.6–8 °तास्ते) पितुरानमं(T2 °रामनं)ति; G1.2.4.5 उपस्थितां वै विपदं व्रजंति. — After 36, N ins.:

709* अशक्योऽसौ जीवयितुं द्विजातिः
संजीवितो वध्यते चैव भूयः ।

37 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{a}) M6–8 °तमः पुरोहितो. — ^{b}) Ñ8 B D2.8 °श्चैव. Ñ8 तपोनिधिः पिता (for पिता तपो°). K0 Ñ1.2 B D तपोनिधिः; S महर्षिः (T2 महा ऋषिः; M5 महर्षिभिः). — ^{cd}) B (except B8) D2.8 ऋषेश्च पौ(B5 पु)त्रं. K1 तमथ वापि; B1.4.6 D2 तमथापि; D3 corrupt. B1.4.6 D2 पुत्रं (for पौत्रं). S ऋषेः (T1 महर्षि-) पुत्रं तव शिष्यं कथं नु पितर्नं (G8 किं तं न) शोचामि कथं न रुद्यां (T1 G1–8 कचं विपन्नं).

38 ^{ab}) G4 स ब्रह्मवादी. K2.8 सदोत्थितश्च तपोधनः (by transp.). S नित्योत्थितः. — ^{d}) Ś1 कचोनुरूपः.

39 N transp. 39 and 40, transforming the latter st. into a Triṣṭubh verse. N (except K2 Ñ1.8m D4) om. शुक्र उ°; S om. उवाच. — ^{a}) K3.4 प्रद्विषंति; M (except M5) त्रिद्वि°. — ^{b}) D8 T G transp. मे and शिष्यं. — In Ś1, the portion of the text from शिष्यं up to the end of 45 is lost on the missing upper half of a fol. (56). K (except K8) Ñ B Da Dn D1.2.4.5 शिष्यानागतान् (for शिष्यं ना°). D8 S अनागसं

स्ते मां यथा प्रस्तुतं दानवैर्हि ।
अप्यस्य पापस्य भवेदिहान्तः
कं ब्रह्महत्या न दहेदपीन्द्रम् ॥ ३९
वैशंपायन उवाच ।
संचोदितो देवयान्या महर्षिः पुनराह्वयत् ।
संरम्भेणैव काव्यो हि बृहस्पतिसुतं कचम् ॥ ४०
गुरोर्भीतो विद्यया चोपहूतः
शनैर्वाचं जठरे व्याजहार ।
तमब्रवीत्केन पथोपनीतो
ममोदरे तिष्ठसि ब्रूहि विप्र ॥ ४१
कच उवाच ।
भवत्प्रसादान्न जहाति मां स्मृतिः
स्मरे च सर्वं यच्च यथा च वृत्तम् ।
न त्वेवं स्यात्तपसो व्ययो मे
ततः क्लेशं घोरमिमं सहामि ॥ ४२
असुरैः सुरायां भवतोऽस्मि दत्तो
हत्वा दग्ध्वा चूर्णयित्वा च काव्य ।
ब्राह्मीं मायामासुरी चैव माया
त्वयि स्थिते कथमेवातिवर्तेत् ॥ ४३
शुक्र उवाच ।
किं ते प्रियं करवाण्यद्य वत्से
वधेन मे जीवितं स्यात्कचस्य ।
नान्यत्र कुक्षेर्मम भेदनेन
दृश्येत्कचो मद्गतो देवयानि ॥ ४४

(for नाग°). Ñ3 दूषयंति. — ^{c}) G3 तेब्राह्मणं; M8 अब्रह्माणं. D5 S लोकमि°; D6 चतुर्मि°. S पापाः (for रौद्राः); see below. — ^{d}) K0 एभिर्; K2 तं मां; B3m Da2 ते मे; B6 ये मां; Da1 ये मे; S रौद्रा (T2 G3.4 °द्रं; G1.2 °द्री; G5 °द्रीं). K3 नित्यं; D5 सदा; G4.5 यथा वा (for यथा). D (except D2.3.5) व्यभिचरंति नित्यं (for प्रस्तुतं दानवैर्हि). — ^{f}) K4 T1 G (except G6) किं. M6–8 ब्रह्मवध्या. T1 G6 न भवे(G6 दहे)द्धि तूर्णं; G3 न भवेदपींद्रः.

40 N transp. 39 and 40 (see below). Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{c}) T1 सादरेणैव; G4.5 M5 संरभे°. — For 40, N subst.:

710* स पीडितो देवयान्या महर्षिः
समारभत्संरम्भाच्चैव काव्यः ।

[K1 संपीडितो; B5 एवमुक्तो; D5 समीरिते. B3.5 Da Dn D1.4 समाह्वयत्. Ś1 K D2 संभवं तस्य; B5 संभवाच्चैव; D5 स भवत्तस्य.]

— After 40, T2 G (except G3) ins.:

711* कचोऽपि राजन्सुमहानुभावो
विद्याबलाल्लुब्धमतिर्महात्मा ।;

while D4 ins.:

712*　　वैशंपायन उवाच ।
अकारयामास तदा देवयान्याः कृते विभुः ।

41 Ś1 missing (cf. v. l. 39). G3 om. 41^{ab}. Before 41, Ñ3 marg. (*sec. m.*) ins. वैशं° उ°. — ^{a}) K0 शुक्राहूतो; D (except D2.5) गुरोर्हि भी°; T1 G2 गुरोर्भूयो; T2 गुर्वाहूतो; G1 गुरोर्भूत्वा. K0 चोपगूढः; S (except M8; G3 om.) चाभिहू(T2 G2.5.6 M5 °भू)तः. — ^{b}) Ñ Dn D1.4.5 G6 शनैर्वाक्यं. — After 41^{ab}, D3.4 S ins.:

713*　　कचः ।
प्रसीद भगवन्मह्यं कचोऽहमभिवादये ।
यथा बहुमतः पुत्रस्तथा मन्यतु मां भवान् ।

— Before 41^{cd}, Ñ1 Dn D4 ins. वैशं° उ°; D3 G1–3 वैशं°; M6–8 शुक्रः. — ^{c}) K D2.5 इहोपनीतो; B (except B5) D3 पथोप(B4 पथेन; D3 मार्गेण)यातो. — ^{d}) Ñ1.2 D (except D2.3.5) त्वं चोदरे. Da येन विप्र. K D6 वत्स (for विप्र). — After 41, S ins.:

714* अस्मिन्मुहूर्ते ह्यसुरान्विनाश्य
गच्छामि देवानहमद्य विप्र ।

42 Ś1 missing (cf. v. l. 39). K1 D4 S om. उवाच. — ^{a}) D (except D2.3.5) T2 G (except G1.3) M5 तव प्र°. — ^{b}) D5 G3 om. (the first) च. K0.3.4 Ñ B Da Dn D1–4 स्मरामि सर्वं. T1 G1.2 स (for the first च). G4.5 M स वै (G4.5 सर्वैः) सर्वं वेद्मि (for स्मरे—यच्च). G6 यथावद्वेद्मि (for यच्च यथा च). — ^{c}) K0–2 Ñ3 B (except B3) Da D2 S (except T1) न त्वे(K0 G1 त्वै)व तु (K1.2 हि; B1.5 D2 च) स्यात्; K3 तथैव तु स्यात्; D3 यतो न च स्यात्; D5 तथैव न स्यात्. Ñ1 B3.5 Dn D1.4 संक्षयो; B1.4.6 D2.3 क्षयो (for व्ययो). — ^{d}) K B1.4.6 D2.3 घोरतरं; B5 °तमं. K1 स्मरामि; T1 हरा°; G4 वहा°; M5 जगा°.

43 Ś1 missing (cf. v. l. 39). — ^{a}) K1 B3 Da D2 भवतेस्मि. — ^{c}) K2.4 Da D2.3 T1 ब्राह्मी-. K0 शार्कि; K1 च मायां. Ñ B3 D (except D5) G4.5 चासुरी (Da2

देवयान्युवाच ।

द्वौ मां शोकावग्निकल्पौ दहेतां
कचस्य नाशस्तव चैवोपघातः ।
कचस्य नाशे मम नास्ति शर्म
तवोपघाते जीवितुं नास्मि शक्ता ॥ ४५

शुक्र उवाच ।

संसिद्धरूपोऽसि बृहस्पतेः सुत
यत्त्वां भक्तं भजते देवयानी ।
विद्यामिमां प्राप्नुहि जीवनीं त्वं
न चेदिन्द्रः कचरूपी त्वमद्य ॥ ४६
न निवर्तेत्पुनर्जीवन्कश्चिदन्यो ममोदरात् ।
ब्राह्मणं वर्जयित्वैकं तस्माद्विद्यामवाप्नुहि ॥ ४७
पुत्रो भूत्वा भावय भावितो मा-
मस्माद्देहादुपनिष्क्रम्य तात ।
समीक्षेथा धर्मवतीमवेक्षां
गुरोः सकाशात्प्राप्य विद्यां सविद्यः ॥ ४८

वैशंपायन उवाच ।

गुरोः सकाशात्समवाप्य विद्यां
भित्त्वा कुक्षिं निर्विचक्राम विप्रः ।
कचोऽभिरूपो दक्षिणं ब्राह्मणस्य
शुक्लात्यये पौर्णमास्यामिवेन्दुः ॥ ४९
दृष्ट्वा च तं पतितं ब्रह्मराशि-
मुत्थापयामास मृतं कचोऽपि ।
विद्यां सिद्धां तामवाप्याभिवाद्य
ततः कचस्तं गुरुमित्युवाच ॥ ५०
ऋतस्य दातारमनुत्तमस्य
निधिं निधीनां चतुरन्वयानाम् ।
ये नाद्रियन्ते गुरुमर्चनीयं
पापाँल्लोकांस्ते व्रजन्त्यप्रतिष्ठान् ॥ ५१

C. 1. 3247
B. 1. 76. 64
K. 1. 70. 69

Dn D1 °रीं). Ñ3 D5 S त्वद्य; B3.4 Da Dn D1.4 विप्र (for चैव). K B5.6 Dn D5 G3 मायां. — [d]) K B5 D3.5 °ति(K1 D5 °भि)वर्तें; T1 °निवृत्ते; G4 °लुवर्तें; G5 °निवर्तेत्.

44 Ś1 missing (cf. v. l. 39). K1 S om. उवाच. — [a]) K2 इति (for अत्र). — [c]) T1 G1-3 भेदनाच्च; T2 G4-6 M3 °नाद्धि; M5-8 °नस्य. — [d]) G4-6 पश्ये(G4 दृश्ये)त्कन्ये (for दृश्येत्).

45 Ś1 missing (cf. v. l. 39). D1 om. देवयान्यु°. K1.3 S om. उवाच. — [a]) S द्वौ मे (G3 मां द्वौ; M5 द्वौ मा). K2 असिकल्पौ; T1 अति°; T2 G3-5 M वह्नि°. — [b]) B5 T2 चोपघातः; G3 चैव घातः. — [c]) Ñ1.2 B3 D (except D2.3.5) G6 transp. नास्ति and शर्म. — [d]) B5 °घातात्. Da नास्ति शक्तिः.

46 K1 S om. उवाच. Ś1 resumes from देवयानी (cf. v. l. 39). — [ab]) A few MSS. सुतः and त्वा. — [c]) G3 M6.7 °मिमामाप्नुहि.

47 [a]) M6-8 न निवृत्तयेत्तत्पुन°(!). — [c]) G1.2 M3 तु; G4-6 एव (for एकं).

48 [b]) K2.3 Ñ B3.6 Dn D1.5 अस्मद्देहा°; S अस्मा(T G6 M3.6-8 °स्म)च्छरीरा° (G3 corrupt). — [c]) Ś1 K1 G4.5 M3 Cd अपेक्षां.

49 Ś1 K1 D3 S om. उवाच. — [b]) S पार्श्वं (for कुक्षिं). — [c]) Ñ B1 Da Dn D1.2.4 तत्क्षणात्; B3-6 D3 तत्क्षणं. — [d]) K2 शुक्लायांतः; K3.4 Ñ1.3 D4 शुक्रात्यये; D5 शुक्लस्यांते; Cd as in text. K2 पूर्णिमायाम्; K3 Ñ3 पूर्णमास्याम्; Cd as in text. G3 यथेंदुः.

50 [a]) S दृष्ट्वा शयानं ब्राह्मणं ब्रह्म°. — [b]) G1-3 कचश्च. K0.3.4 °मास कचोपि विद्यया. — [c]) Ñ3 Da विद्यासिद्धिं. — [d]) B (except B3) D3 transp. ततः and कचः. — After 50, Dn D3.4 S ins.:

715* यः श्रोत्रयोरमृतं संनिषिञ्चे-
द्विद्यामविद्यस्य यथा ममायम् ।
तं मन्येऽहं पितरं मातरं च
तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ॥

[Before it, T G3.4.6 M3.6-8 ins. कचः. — [b]) Dn यो मे नविद्यस्य. — [c]) M3.5 मन्येत; M6-8 मन्यते. — [d]) T1 G1.2.4 द्रुह्ये कृत°.]

51 [a]) Ś1 K0 G2 धातारम्; K1 धारस्यम् (sic). — [b]) K0 D5 °नां च वरं वराणां; Dn D1.4 °नामपि लब्धविद्याः; Nilp as in text. Cd (corrupt) चतुरानुयानां. — [c]) K0.3.4 G1.2 ये नार्चयंते गुरुमप्रमेयं. — [d]) K1 Ñ B D (except D5) G2.3 °प्रतिष्ठाः. — After 51, D5 ins. (an additional) colophon (adhy. no. 77).

C. 1. 3248
B. 1. 76. 65
K. 1. 70 70

वैशंपायन उवाच ।

सुरापानाद्वञ्चनां प्रापयित्वा
संज्ञानाशं चैव तथातिघोरम् ।
दृष्ट्वा कचं चापि तथाभिरूपं
पीतं तदा सुरया मोहितेन ॥ ५२
समन्युरुत्थाय महानुभाव-
स्तदोशना विप्रहितं चिकीर्षुः ।
काव्यः स्वयं वाक्यमिदं जगाद
सुरापानं प्रति वै जातशङ्कः ॥ ५३
यो ब्राह्मणोऽद्य प्रभृतीह कश्चि-
न्मोहात्सुरां पास्यति मन्दबुद्धिः ।
अपेतधर्मो ब्रह्महा चैव स स्या-
दस्मिँल्लोके गर्हितः स्यात्परे च ॥ ५४
मया चेमां विप्रधर्मोक्तिसीमां
मर्यादां वै स्थापितां सर्वलोके ।
सन्तो विप्राः शुश्रुवांसो गुरूणां
देवा लोकाश्चोपशृण्वन्तु सर्वे ॥ ५५
इतीदमुक्त्वा स महानुभाव-
स्तपोनिधीनां निधिरप्रमेयः ।
तान्दानवान्दैवविमूढबुद्धी-
निदं समाहूय वचोऽभ्युवाच ॥ ५६
आचक्षे वो दानवा बालिशाः स्थ
सिद्धः कचो वत्स्यति मत्सकाशे ।
संजीवनीं प्राप्य विद्यां महार्थां
तुल्यप्रभावो ब्रह्मणा ब्रह्मभूतः ॥ ५७

---

52 T G$_{1.2.4-6}$ om. वैशं° उ°; Ś$_1$ K$_1$ D$_3$ G$_3$ M om. उ°. — D$_{3.4}$ S ins. after वैशं° (resp. after 51):

716* शृण्वत्सु भूतेष्विदमाह काव्यः
समुत्थितो ब्रह्मराशिः पुराणः ।

— ^{a}) B$_{1.3}$ D (except D$_{3.5}$) प्राप्य विद्वान्; T G प्राप्य तीव्रां; M$_{3.5}$ प्राप्यते यं; M$_{6-8}$ प्राप्य तां च. — K$_0$ om. from वञ्चनां (in ^{a}) up to कचं चा (in ^{c}). — ^{b}) K$_4$ प्राप्य तथापि घोरं; Ñ$_{1.2}$ B D$_3$ प्राप्य चैवातिघोरं; Ñ$_3$ चैवमवाप्य घोरं; Da Dn D$_{1.2.4}$ चैव महाति(D$_1$ °भि)घोरं; T$_1$ G चैव घोरं (G$_6$ च ययौ) नृशंसं. M संज्ञानाशः पापकृत्यं फलं हि. — ^{c}) B$_5$ दृष्ट्वा च तं. K$_{0.3.4}$ तथा सुरूपं; K$_2$ तथा विरूपं; D$_3$ S तथा स(G$_1$ सु-; M$_{7.8}$ च)जीवितं (G$_5$ स-जीवं). — ^{d}) D$_3$ S पीत्वा सुरां. Ś$_1$ K B D$_5$ तथा. D$_{3.4}$ T G M$_3$ मोहितः सन्.

53 ^{b}) T$_1$ (*sup. lin.* as in text) G$_{1.2}$ चकार (for चिकी°). Ś$_1$ K Ñ$_{1.2}$ B (except B$_3$) D$_{3.5}$ S transp. 53^{c} and 53^{d}. — ^{d}) K$_1$ transp. प्रति and वै. B$_3$ D (except D$_{3.5}$) प्रति सं(B$_3$ वै)जातमन्युः; S वै प्रति(G$_3$ विप्रति)शंकमानः.

54 Before 54, Ñ$_1$ D$_4$ ins. शुक्र उ°. — ^{a}) Ś$_1$ अपेतबुद्धिर्; K$_{1.3}$ Da M$_7$ °धर्मा. Da ब्रतहा. G$_3$ ब्रह्म-हत्यासमः स्यात्. — ^{d}) D$_3$ परस्मिन्.

55 ^{a}) Ñ$_{1.2}$ B$_{3.6}$ Dn D$_{1.4}$ चैतां. K$_{0.4}$ °धर्मस्य सीमां; Ñ$_3$ Da D$_3$ T G (except G$_1$) M$_3$ °धर्मोक्त°; M$_{5-8}$ °धर्मव्यवस्थां. — ^{b}) K$_0$ जीवलोके; K$_{3.4}$ मर्त्य°; D$_5$ चैव लो°. — ^{d}) Ś$_1$ G$_{2.3}$ चैव; T$_2$ G$_{4-6}$ चापि (for चोप-). B$_3$ °पगृह्णंतु. — After 55, K$_{0.4}$ ins.:

717* ब्रह्महत्यासमं तस्य पापं स्याद्ब्राह्मणस्य तु ।
यः पास्यति सुरां मोहान्नरकं चापि यास्यति ।

56 Before 56, Ñ$_1$ D$_4$ ins. वैशं° उ°; M$_{3.5}$ वैशं°. — ^{a}) Da T$_2$ G (except G$_{4.5}$) तु महा°. — ^{c}) K$_{3.4}$ B$_5$ चैव; B$_3$ Da$_2$ D$_{3.5}$ T$_2$ G (except G$_{1.3}$) देव-. Ñ$_3$ °मूढभावान्. — ^{d}) D$_5$ T G$_{4-6}$ ततोभ्यु°.

57 Before 57, M$_3$ ins. शुक्रः. — ^{a}) Da transp. दानवाः and बालिशाः. — ^{b}) K$_{0.3.4}$ स्थास्यति; T$_2$ G$_{4-6}$ यास्यति. Ś$_1$ K B$_5$ D$_5$ मत्समीपे; T$_2$ G$_4$ M$_3$ मत्सकाशात्. — ^{c}) Some MSS. संजीविनीं. Dn D$_{1.2.4}$ महात्मा. — ^{d}) K$_{0.3}$ Ñ B D (except D$_3$) ब्राह्मणो. T G$_{1.3}$ ब्रह्मभूतः कचो मे (for ब्रह्मणा ब्र°). — In Ś$_1$, the portion of the text from ब्रह्मभूतः up to 1. 72. 7^{a} is lost on the missing upper half of a fol. (57). — After 57, D$_3$ S ins.:

718* योऽकार्षीद्दुष्करं कर्म देवानां कारणात्कचः ।
न तत्कीर्तिर्जरां गच्छेद्याज्ञीयश्च भविष्यति ।

[(L. 2) D$_3$ G$_6$ M$_3$ न ते कीर्तिर्. D$_3$ G$_6$ भविष्यसि; M$_{6-8}$ तथा भवेत्.]

— After 57, K$_4$ Ñ$_3$ Dn D$_{1.4}$ ins.:

719* एतावदुक्त्वा वचनं विरराम स भार्गवः ।
दानवा विस्मयाविष्टाः प्रययुः स्वं निवेशनम् ।

58 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 57). Before 58, K$_{0.3.4}$

गुरोरुष्य सकाशे तु दश वर्षशतानि सः । अनुज्ञातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

७२

वैशंपायन उवाच ।

समावृत्तव्रतं तं तु विसृष्टं गुरुणा तदा ।
प्रस्थितं त्रिदशावासं देवयान्यब्रवीदिदम् ॥ १
ऋषेरङ्गिरसः पौत्र वृत्तेनाभिजनेन च ।
भ्राजसे विद्यया चैव तपसा च दमेन च ॥ २
ऋषिर्यथाङ्गिरा मान्यः पितुर्मम महायशाः ।
तथा मान्यश्च पूज्यश्च भूयो मम बृहस्पतिः ॥ ३
एवं ज्ञात्वा विजानीहि यद्ब्रवीमि तपोधन ।
व्रतस्थे नियमोपेते यथा वर्ताम्यहं त्वयि ॥ ४
स समावृत्तविद्यो मां भक्तां भजितुमर्हसि ।
गृहाण पाणिं विधिवन्मम मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ५

कच उवाच ।

पूज्यो मान्यश्च भगवान्यथा तव पिता मम ।
तथा त्वमनवद्याङ्गि पूजनीयतरा मम ॥ ६
आत्मप्राणैः प्रियतमा भार्गवस्य महात्मनः ।
त्वं भद्रे धर्मतः पूज्या गुरुपुत्री सदा मम ॥ ७

C. 1. 3262
B. 1. 77. 7
K. 1. 71. 7

B3 D8 S (except G6 M5–7) ins. वैशंपायनः (Ko.3 B3 add. उवाच). — ^{a}) G2.4.5 °ष्य तु संकाशे. — ^{b}) K2 T1 G4–6 M च (for सः). — ^{d}) In K2, 58^d is ins. in marg. (*sec. m.*). K2 Ñ3 त्रिदिवालयं.

Colophon om. in D5. Ś1 missing. K2 ins. it in marg. (*sec. m.*). — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add ययात्युपाख्यान; while Ko.1 (marg.).2.4 Ñ3 B1.3.5.6 D (D5 om.) (all om. sub-parvan name) mention only ययात. — *Adhy. name:* Ko.3.4 T2 G4 कचविद्याप्राप्तिः; G1.2 कचचरितं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 73; B5 70; Da1 D4 74; Dn3 75; D8 69; T1 61; T2 11; G1–3 13; G4–6 M 12. — *S'loka no.:* Ñ3 62; Da 70; Dn 72; M8 76. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3227.

72

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 Ś1 missing from 1 up to भार्ग- (in 7^c) (cf. v. l. 1. 71. 57). K1 D8 S om. उवाच. — ^{a}) K2m °वृत्तं व्रतं; Ñ1.2 B3 D5 G3.5 °वृतव्रतं. Ko.3.4 तं समाप्तव्रतं दृष्ट्वा; K1 समावृत्ते व्रते तं तु. — ^{b}) Ñ3 तथा; T2 G6 कचं (for तदा). — ^{d}) S देवयानीद(G3 °नी त)मब्रवीत्.

2 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Before 2, K1 Ñ1.3 D3.4 T1 G1.2 M3 ins. देवयानी (Ñ1.3 D3.4 add. उवाच). — ^{a}) M6–8 पौत्रः. — ^{b}) K1 वृत्तेन विभवेन च. — ^{c}) M8 °या हि त्वं. — ^{d}) T G1.3.6 च श्रुतेन च.

3 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{b}) D1 S (except M6.7) महातपाः. — ^{d}) K Dn D1.4.5 T2 G3 मम भूयो (by transp.); T1 मम भूयाद्; G6 तव भूयो.

4 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) Ko.4 एतज्ज्ञात्वा; K3 एवं कृते. — ^{c}) G3 प्रसिद्धे निय°. D3 तपसोपेतं. — ^{d}) K2 वर्तिताहं यथा त्वयि; D5 यथाहं वर्तिता त्वयि.

5 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) M (except M8) त्वं (for स). Ñ B5 Dn2 D1.4.5 M7 °वृत°. — ^{b}) K (except K4) D5 त्वं भर्तुम्; Ñ1 त्वं भक्तुम्; Ñ3 त्वं ज्ञातुम्; T1 जीवतुम्. — ^{c}) B D3 विधिवत्पाणिं (by transp.).

6 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1 S om. उवाच (M8 om. the ref.). — ^{c}) K2 T1 G2.3.6 °वद्यांगी. — ^{d}) D3.5 S °नीयतमा.

7 Ś1 missing up to भार्ग- (in ^{b}). — ^{a}) K2 G4.5 प्रियतरा. Ñ1.2 B D प्राणेभ्योपि प्रियतरा (D3.5 °तमा). — M5 om. 7^b–9^a. — ^{b}) Ś1 resumes from -वस्य (cf. v. l. 1. 71. 57). T G (except G4.5) °वस्य शुचिस्मिते. — ^{c}) G4.5 सर्वतः पूज्या. — ^{d}) T G (except G4.5) मता मम. — D3 T G (except G4.5) M8 ins. after 7: M6–8, after 7^{ab}:

720* गुरोर्गरीयसी वृत्त्या तस्माद्गुरुतरा मम ।
न मामर्हसि कल्याणि वक्तुमेवं शुचिस्मिते ।

[(L. 1) D3 T1 G6 M7 विद्या (for वृत्या).]

Thereafter G1.2 repeat 7^{cd} (the usual indication of interpolation).

C. 1. 3203 B. 1. 77. 8 K. 1. 71. 8

यथा मम गुरुर्नित्यं मान्यः शुक्रः पिता तव ।
देवयानि तथैव त्वं नैवं मां वक्तुमर्हसि ॥ ८

देवयान्युवाच ।

गुरुपुत्रस्य पुत्रो वै न तु त्वमसि मे पितुः ।
तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च ममापि त्वं द्विजोत्तम ॥ ९
असुरैर्हन्यमाने च कच त्वयि पुनः पुनः ।
तदा प्रभृति या प्रीतिस्तां त्वमेव स्मरस्व मे ॥ १०
सौहार्दे चानुरागे च वेत्थ मे भक्तिमुत्तमाम् ।
न मामर्हसि धर्मज्ञ त्यक्तुं भक्तामनागसम् ॥ ११

कच उवाच ।

अनियोज्ये नियोगे मां नियुनक्षि शुभव्रते ।
प्रसीद सुभ्रु त्वं मह्यं गुरोर्गुरुतरी शुभे ॥ १२
यत्रोषितं विशालाक्षि त्वया चन्द्रनिभानने ।
तत्राहमुषितो भद्रे कुक्षौ काव्यस्य भामिनि ॥ १३
भगिनी धर्मतो मे त्वं मैवं वोचः शुभानने ।
सुखमस्म्युषितो भद्रे न मन्युर्विद्यते मम ॥ १४
आपृच्छे त्वां गमिष्यामि शिवमाशंस मे पथि ।
अविरोधेन धर्मस्य स्मर्तव्योऽस्मि कथान्तरे ।
अप्रमत्तोत्थिता नित्यमाराधय गुरुं मम ॥ १५

देवयान्युवाच ।

यदि मां धर्मकामार्थे प्रत्याख्यास्यसि चोदितः ।
ततः कच न ते विद्या सिद्धिमेषा गमिष्यति ॥ १६

---

8 M5 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{ab}) K1 गुरुः शुक्रो नित्यं मान्यः (by transp.). T G (except G4, 5) M6–8 transp. मान्यः and शुक्रः. — In K3 the portion of the text from 8^{c} up to संधा (1. 74. 5^{a}) is lost on the missing fol. 183–185. — ^{cd}) Ñ3 निबोध त्वं. S (M5 om.) °नि तथा त्वं हि नैवं वक्तुमिहार्हसि.

9 K3 missing; M5 om. 9^{abc} (cf. v. l. 7, 8). Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{a}) Ś1 K (K3 missing) D3, 5 T G1, 3 M3 पुत्रो मे; Ñ3 मे पुत्रो; T2 G2, 4, 6 पुत्रो हि. — ^{b}) Ś1 K0, 1 B (except B1) Da D2 T1 G1, 3, 5 M3, 7, 8 ननु; Dn D1, 4 न त्वं; M6 न स. Ñ1, 2 B (except B6) Da D2 त्वमपि; Dn D1, 4 पुत्रश्च; T1 G1, 3 मान्योसि. K2 मत्पितुः; T1 G1, 3 मे मतः. — ^{c}) Ś1 तेन मान्य°. Ñ1, 2 B D (except D5) transp. मान्य° and पूज्य°.

10 K3 missing (cf. v. l. 8). — ^{a}) Ś1 D5 G5 तु (for च). T1 G1–3 विशस्यमाने त्वसुरैः. — ^{c}) K2 B4 ततः प्र°; G4 तथा संप्रति. — ^{d}) K1 तामेव त्वं (by transp.). B1, 3 Dn D1, 2, 4 अद्य; M पूर्वं. K0, 4 तां मे स्मर द्विजोत्तम; T2 G4–6 तां त्वं मा विस्मरस्व मे.

11 K3 missing (cf. v. l. 8). — ^{ab}) Cd cites सौहार्दे (as in text). K4 सौहार्दाच्चानुरागाच्च. S सौहृदे-नानुरक्तां च भक्तां भजितुमर्हसि (cf. 5^{ab}). — ^{d}) K4 D1 °नागसां; D3 M3, 6–8 °नागसीं; T G M5 °नाथवत्.

12 K3 missing (cf. v. l. 8). Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{a}) D5 अनियोग्ये; G3 °योज्यं; G5 °योगे. Ś1 नियोज्ये; K0, 2, 4 नियोज्यं; K1 [ऽ]तियुज्ये; S नियोक्तुं (G5 °ज्यं). — ^{b}) K2 Ñ B (except B4) Dn D1, 2, 4, 5 नियुनंक्षि; D3 न नियुंक्ष्व. S देवयानी (M °नि) न चार्हसि. — K4 om. 12^{cd}. — ^{c}) Ś1 K0–2 D5 सुभ्रु मह्यं त्वं; D2 मह्यं त्वं शुभ्रं; T G4–6 मह्यं सुभ्रूस्त्वं; G1 सुभ्रूशं मह्यं; M5 मह्यं त्वं मान्या. — ^{d}) Ś1 K1 G3 गुरुतरे; Ñ B3 D (except Da D2) °तरा.

13 K3 missing (cf. v. l. 8). — ^{a}) K0, 2 G5 यत्रोषिता. — ^{b}) K0, 3 त्वं वै चंद्र°. Ś1 चंद्रशुभानने. — ^{c}) G4 गर्भे (for भद्रे). — ^{d}) Ś1 K1 शुक्रस्य (for काव्य°). Some MSS. (as usual) भाविनि.

14 K3 missing (cf. v. l. 8). — ^{a}) S मम त्वं भगिनी भद्रे. — ^{b}) G1 मैवं शोचः. B D (except D5) सुमध्यमे. — ^{c})=1. 43. 29^{a}. B5 स्वयम्; G5 अहम् (for सुखम्). G1, 2, 5 अप्युषितो; G3 °षितं. — ^{d}) M3 चिरेणेह त्वया सह.

15 K3 missing (cf. v. l. 8). — ^{a}) A few S MSS. त्वा (for त्वां). Ś1 K1 त्वाद्य (Ś1 °धि-) गच्छामि. — ^{b}) T1 शुभम् (for शिवम्). Ś1 K1 शिवे वै शाधि (K1 शास); K0 M °माशास्व; B4 शिवं मां शंस. G4, 5 [ऽ]नघे (for पथि). — ^{d}) Ś1 Da1 कर्तव्योस्मि; S °व्योहं. — ^{e}) T1 G1, 2 अप्रमादे स्थिता (G2 °तं).

16 K3 missing (cf. v. l. 8). Ś1 K1 D3 S om. उवाच. — After देवयानी, T G (except G4, 5) M6–8 ins.:

721* धर्मकार्ये नियुञ्जाना कन्या संप्राप्तयौवना ।

— ^{ab}) K2 यदि मे; M3 यस्मात्त्वं; M5 यदेव. Ś1 K1, 2 B G4, 5 °कामार्थं; Dn3 D1 °कार्यार्थे; D2–4 °कामार्थैः; T1 °कामार्थां; M3 °कामां मां; M5 °कामाभ्यां. K0 D5 नोदितः; K2 सुव्रत; Ñ1, 2 B Da Dn D1–4 याचितः; T1 चाधम. G4, 5 त्वं प्रत्याख्यासि चेदिह. T2 G1–3, 6 M6–8 धर्ममेव प्रयुंजाना प्रत्याख्याता त्वयानघ. — ^{c}) S (except T1 G4, 5) तस्मात्कच. Ś1 K1 कथं नु ते.

कच उवाच ।
गुरुपुत्रीति कृत्वाहं प्रत्याचक्षे न दोषतः ।
गुरुणा चाभ्यनुज्ञातः काममेवं शपस्व माम् ॥ १७
आर्षं धर्मं ब्रुवाणोऽहं देवयानि यथा त्वया ।
शप्तो नार्होऽस्मि शापस्य कामतोऽद्य न धर्मतः ॥१८
तस्माद्भवत्या यः कामो न तथा स भविष्यति ।
ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रहीष्यति ॥ १९
फलिष्यति न ते विद्या यत्त्वं मामात्थ तत्तथा ।
अध्यापयिष्यामि तु यं तस्य विद्या फलिष्यति ॥२०
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा द्विजश्रेष्ठो देवयानीं कचस्तदा ।
त्रिदशेशालयं शीघ्रं जगाम द्विजसत्तमः ॥ २१
तमागतमभिप्रेक्ष्य देवा इन्द्रपुरोगमाः ।
बृहस्पतिं सभाज्येदं कचमाहुर्मुदान्विताः ॥ २२
यस्त्वमस्मद्धितं कर्म चकर्थ परमाद्भुतम् ।
न ते यशः प्रणशिता भागभाङ्नो भविष्यसि ॥२३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

वैशंपायन उवाच ।
कृतविद्ये कचे प्राप्ते हृष्टरूपा दिवौकसः ।
कचादधीत्य तां विद्यां कृतार्था भरतर्षभ ॥ १
सर्व एव समागम्य शतक्रतुमथाब्रुवन् ।

C. 1. 3280
B. 1. 78. 2
K. 1. 72. 2

---

17 K3 missing (cf. v. l. 8). Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ko.4 M3.5 मत्वा त्वां (M3.5 °हं). — b) T1 G4.5 M प्रत्याख्यास्ये; G3 °ख्ये च. G3 °चख्यावदो°. — c) Ś1 T1 G1.2 चाप्यनु°; K1.2 Ñ1.2 B1m.6 D (except D2.3) T2 G4.6 M चानु°; Ñ3 चाननुज्ञातं; B4 नन्वनु°. — d) S धर्मतः प्रब्रवीम्यहं.

18 K3 missing (cf. v. l. 8). — a) Ś1 K4 आर्यं. — b) T G (except G4.5) यतस्त्वया; M6–8 तथा त्वया. — c) Ś1 K1.2 Ñ3 नार्हास्य; T G6 [ऽ]स्म्यनर्हः; G1–5 [ऽ]प्यनर्हः; M5–8 ह्यनर्हः. M3 शप्तोस्म्यनपराधी सन्. — d) T2 G6 कामतोस्मि.

19 K3 missing (cf. v. l. 8). G3 om. 19^{ab}. — b) Ś1 G2.4–6 M7 संभवि°. T2 G1 transp. न and स. — cd) K2 transp. कश्चित् and जातु; D3 transp. जातु and पाणिं. S द्विजः पा°.

20 K3 missing (cf. v. l. 8). — ab) D4 फलिष्यते. Ś1 K1 यत्त्वमात्थ न तत्तथा; Ko.4 यन्मामुक्तवती ह्यसि. S फलि(G3.5 भवि)ष्यति च विधेयं (T2 G6 वै विद्या; G5 या विद्या) नेति यच्चात्थ मां तथा (T2 G6 इह; G1.2 तदा; G4 त्विह; G5 त्विति). — d) D5 तस्याप्येषा. Da1 T1 G3 भविष्यति.

21 K3 missing (cf. v. l. 8). Ś1 K1 D3 S om. उवाच. — a) Ś1 K1.2.4 B5 नरश्रेष्ठ; Ko D5 नृपश्रेष्ठ. — b) Da2 D1.4 T2 G1.4 तथा. — c) Ś1 K1 श्रीमान्; Ñ3 क्षिप्रं (for शीघ्रं). — d) Ś1 K (K3 missing) Ñ2.3 द्विजपुंगवः.

22 K3 missing (cf. v. l. 8). — a) T1 अभिज्ञाय; T2 G6 °प्रेत्य. — b) S देवाश्चेंद्र°. — c) T2 G6 बार्हस्पत्यं. Ñ1 समागम्य. Cd cites सभाज्य. T1 G1–3 बृहस्पतिसुतं ज्येष्ठं. — d) Ñ1.2 B D (except D5) कचं वचनमब्रुवन्.

23 K3 missing (cf. v. l. 8). Before 23, Ś1 K1 T1 G1.4 M (except M5) ins. देवाः; Ko Ñ B D (except D5) देवा ऊचुः. — a) Ś1 K1 स; G1.2 यः (for यत्). Ñ B D त्वया (for त्वम्). — In Ś1, the portion of the text from कर्म (23^{a}) up to 1. 78. 20^{ab} is lost on the missing fol. 58–60. — b) Ñ B D (except D5) कृतं वै; S कृतवान्. — c) B5 प्रणश्येत; S जरां गंता. — d) = 1. 71. 11^{f}. Ñ B3.4 Dn D1.2.4 M भागभाक्च; B5 T2 G4–6 °भाक्त्वं; D5 °भोक्ता; G1 भागादो नो.

Colophon. Ś1 K3 missing (cf. v. l. 8, 23). — *Major parvan:* T2 G1–3.5.6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it T1 adds यायात; while K (K3 missing) B D G4 M5 (om. sub-parvan name) mention only यायात. — *Adhy. name:* Ko.4 कचप्रत्यागमनः; Ñ3 कचयानं; T2 G4 M3 कचदेवयानीसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 74; B5 D3 71; Da1 D4 75; Dn3 76; T2 12; G1–3 14; G4–6 M 13. — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 M3 24; Dn 23. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 3249.

73

☞ This adhy. is missing in Ś1 K3 V1 (cf. v. l. 1. 68. 74; 72. 8, 23); the MSS. are *wholly*

C. 1. 3280
B. 1. 78. 2
K. 1. 72. 2

कालस्ते विक्रमस्याद्य जहि शत्रून्पुरंदर ॥ २
एवमुक्तस्तु सहितैस्त्रिदशैर्मघवांस्तदा ।
तथेत्युक्त्वोपचक्राम सोऽपश्यत वने स्त्रियः ॥ ३
क्रीडन्तीनां तु कन्यानां वने चैत्ररथोपमे ।
वायुभूतः स वस्त्राणि सर्वाण्येव व्यमिश्रयत् ॥ ४
ततो जलात्समुत्तीर्य कन्यास्ताः सहितास्तदा ।
वस्त्राणि जगृहुस्तानि यथासन्नान्यनेकशः ॥ ५
तत्र वासो देवयान्याः शर्मिष्ठा जगृहे तदा ।
व्यतिमिश्रमजानन्ती दुहिता वृषपर्वणः ॥ ६
ततस्तयोर्मिथस्तत्र विरोधः समजायत ।
देवयान्याश्च राजेन्द्र शर्मिष्ठायाश्च तत्कृते ॥ ७

देवयान्युवाच ।

कस्माद्गृह्णासि मे वस्त्रं शिष्या भूत्वा ममासुरि ।
समुदाचारहीनाया न ते श्रेयो भविष्यति ॥ ८

शर्मिष्ठोवाच ।

आसीनं च शयानं च पिता ते पितरं मम ।
स्तौति वन्दति चाभीक्ष्णं नीचैः स्थित्वा विनीतवत् ॥ ९
याचतस्त्वं हि दुहिता स्तुवतः प्रतिगृह्णतः ।
सुताहं स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्णतः ॥ १०
अनायुधा सायुधाया रिक्ता क्षुभ्यसि भिक्षुकि ।
लप्स्यसे प्रतियोद्धारं न हि त्वां गणयाम्यहम् ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

समुच्छ्रयं देवयानीं गतां सक्तां च वाससि ।
शर्मिष्ठा प्राक्षिपत्कूपे ततः स्वपुरमाव्रजत् ॥ १२
हतेयमिति विज्ञाय शर्मिष्ठा पापनिश्चया ।
अनवेक्ष्य ययौ वेश्म क्रोधवेगपरायणा ॥ १३

---

ignored here.

1 K1 D3.5 S om. उवाच.

2 ^{a}) S ततो देवाः समा°. — ^{c}) S (except G4.5 M3.5) अयं (for अद्य). — ^{d}) Ñ3 जहि शत्रुं सुरेश्वर; T G (except G4.5) यथा श्रेष्ठो भविष्यसि.

3 ^{a}) T2 G भगवान् (G4.5 सहितः). — ^{b}) T2 G (except G4.5) सह तैस्त्रिदशे(G6 °द्दिवे)श्वरः. — ^{c}) K1 B1.5 D5 G2 °त्त्वापच°; Ñ Da Dn D1.2.4 °त्त्वा प्रच°; T1 G3 M6–8 °त्त्वाभिच°. — ^{d}) B5 M6–8 [ऽ]पश्यत जले; D5 [ऽ]पश्यद्विपिने.

4 D5 om. 4. — ^{b}) S आरामे नंदनोपमे.

5 ^{b}) Ñ3 B5 S ताः कन्याः (by transp.). — ^{c}) K0.4 D1 स्वानि. — ^{d}) B1m T G1–3 °स्वं तान्य°; G5 °सं चान्य°; M3 °पूर्वाण्य°.

6 ^{a}) K1 ततो वासो. — ^{c}) T1 G1–3 व्यामिश्रितं न (G3 °तम-) जा°; T2 G6 मतिभ्रमादजा°; G4.5 व्यतिक्रममजा°.

7 ^{b}) D1 समपद्यत.

8 K1 S om. उवाच. — ^{a}) D3 M5.8 तस्मात्; T2 G1.2 यस्मात्. K1.2 T1 G1–3 °सि वस्त्रं त्वं. — ^{b}) S (except G4.5 M5) शिष्यभूता. B3 ममाशुभे; B5 महासुरि; D5 त्वमा°. D2 T1 G M5 असुरी. — ^{c}) D5 °हीनासि. T1 G1.2 सदाचारविहीनायाः; T2 G6 संमताचार°. Cd cites समुदाचारः. — ^{d}) Ñ1.2 B D (except D5) साधु (for श्रेयो).

9 K1 S om. उवाच. — ^{c}) Ñ1.2 B D (except D5) वंदीव.

10 ^{ab}) S स्तुवतो दुहिता त्वं वै याचतः प्रति° (G1 विप्र°; G3 परि°). — G5 M5 om. 10^{cd}. — Dn T G1.2.4.6 M ins. after 10 (M5, after 10^{ab}): D4, after 11:

722* आधून्वस्व विधून्वस्व दुह्य कुप्य च याचकि ।
[Dn आदू° (sic), विदू° (sic), and कुप्यस्व.]

11 G2 M6–8 om. 11^{ab}. — ^{a}) B3 T2 G5.6 सायुधा वा; G4 साधुवादा. — ^{b}) K0 क्रुध्यसि; K2.4 D2 कुप्य°. D3 T1 (after corr.) G3.5 भिक्षुकी; T1 (before corr.) भामिनी; G1 याचके. — After 11^{ab}, G3 ins.:

723* आधून्वन्या विधून्वन्या हव्यं कव्यं च याचके ।

— ^{d}) A few MSS. त्वा (for त्वां). — After 11, D4 ins. 722*. — K4 S ins. after 11: D4, after 722*:

724* प्रतिकूलं वदसि चेदितः प्रभृति याचकि ।
आकृष्य मम दासीभिः प्रस्थास्यामि बहिर्बहिः ।
[(L. 2) T2 प्रक्षेप्स्यामि; G4 प्रस्थाप्या[सि]; G6 प्रस्थास्यसि. K4 वनाद्बहिः.]

12 K1 S om. उवाच (G4.5 M5 om. the ref.). — ^{a}) K1 समुच्छ्रेयं; D3 T G4–6 तां (D3 G4.5 सा) मूर्छितां; G1.2 निर्भर्त्स्यैवं; G3 तां दूपितां; M3.5 सा मूर्छिता; M6–8 संमूर्छितां; Cd as in text. — ^{b}) D3 M3 दृष्ट्वा; T1 उक्त्वा; T2 G3–6 M6–8 हत्वा; M5 गत्वा (for गतां). D3 कृत्वा; T2 G4–6 हुत्वा; G3 सित्वा; Cd सक्तां (as in text). G1.2 संदश्य दशने रुषा. — After 12^{ab}, G2 ins.:

725* हत्वा तं व्यसने दिव्ये गृहीत्वा जठरे रुषा ।

— ^{cd}) Ñ3 B1.5.6 T1 G3 M5 स्वं पुरम्. K0 B3.6 D

अथ तं देशमभ्यागाद्ययातिर्नहुषात्मजः ।
श्रान्तयुग्यः श्रान्तहयो मृगलिप्सुः पिपासितः ॥१४
स नाहुषः प्रेक्षमाण उदपानं गतोदकम् ।
ददर्श कन्यां तां तत्र दीप्तामग्निशिखामिव ॥ १५
तामपृच्छत्स दृष्ट्वैव कन्याममरवर्णिनीम् ।
सान्त्वयित्वा नृपश्रेष्ठः साम्ना परमवल्गुना ॥ १६
का त्वं ताम्रनखी श्यामा सुमृष्टमणिकुण्डला ।
दीर्घं ध्यायसि चात्यर्थं कस्माच्छ्वसिषि चातुरा ॥१७
कथं च पतितास्यस्मिन्कूपे वीरुत्तृणावृते ।
दुहिता चैव कस्य त्वं वद सर्वं सुमध्यमे ॥ १८

देवयान्युवाच ।
योऽसौ देवैर्हतान्दैत्यानुत्थापयति विद्यया ।
तस्य शुक्रस्य कन्याहं स मां नूनं न बुध्यते ॥ १९
एष मे दक्षिणो राजन्पाणिस्ताम्रनखाङ्गुलिः ।
समुद्धर गृहीत्वा मां कुलीनस्त्वं हि मे मतः ॥ २०
जानामि हि त्वां संशान्तं वीर्यवन्तं यशस्विनम् ।
तस्मान्मां पतितामस्मात्कूपादुद्धर्तुमर्हसि ॥ २१
वैशंपायन उवाच ।
तामथ ब्राह्मणीं स्त्रीं च विज्ञाय नहुषात्मजः ।
गृहीत्वा दक्षिणे पाणावुज्जहार ततोऽवटात् ॥ २२

C. 1. 3300
B. 1. 78. 23
K. 1. 72. 23

(except Da2 D3) आगमत्; T G6 आविशत्. G1.2 आकृष्य प्रसभं राजन्कूपे प्रक्षिप्य निर्जले. — After 12, G1.2 ins.:

726* तृणवीरुत्समाच्छन्ने स्वपुरं प्रययौ तदा ।

13 a) G1.2 मृतेय°. — d) K1 B1m.4.5 क्रोधावेश°; B1.6 D2 क्रोधावेग°. — After 13, D3 S ins.:

727* प्रविश्य स्वगृहं स्वस्था धर्ममासुरमास्थिता ।
[M6-8 °माश्रिता.]

14 a) Ñ3 D3 अभ्यायात्; S आगच्छत्. — c) D3.4 S °युग्यहयः श्रीमान्.

15 c) Ñ1.2 B D T1 G4.5 M3.5 राजा (for कन्यां). D5 तां कूपे; T2 G (except G4.5) M6-8 रूपेण. — d) Ñ1.2 B D (except D5) G4.5 M3.5 कन्याम्. T1 कन्यामग्निशिखोपमां. — T G (except G4.5) ins. after 15: D3, after 16:

728* तां दृष्ट्वा रूपसंपन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ।
सर्वलक्षणसंपन्नामपृच्छत्स नराधिपः ।
[After line 2, T1 repeats line 1.]

16 a) D5 तत्रैव. — b) K1 कन्यां च वरव°; K2.4 G1.2 °ममररूपिणीं. — c) B5 D5 शांतयित्वा. K0 स तत्रैव; Ñ3 D5 S (except M6-8) नरश्रेष्ठः. — d) G4.5 वाचा (for साम्ना). G6 उवाच परवल्गुना. — After 16, D3 ins. 728* (cf. v. l. 15).

17 Before 17, K2 D3.4 T2 G (except G5) ins. ययातिः (K2 D4 add. उवाच). — a) T2 G6 °नखा. — d) K4 B1 G2.4.5 °च्छ्वससि; Ñ1.3 B3-6 Da1 Dn D1.3.4 °च्छोचसि; D5 °स्त्वमसि; G3 °च्छ्वेषेति; M6-8 °च्छ्वसिहि. Ñ2 शोभने.

18 a) K1 D2 T G1.2.5.6 M5-7 हि; K2 च (for असि). K0 °तास्तस्मिन्. — b) K0 D4.5 T1 G3.4 M5 भीरु तृणा°. — c) T2 G6 शुभे सुता वै कस्य त्वं. — d) K0 Ñ B D M3.5 सत्यं (D5 चेदं) (for सर्वं). K0 शुभानने; M6-8 शुचिस्मिते.

19 K1 D3 S om. उवाच. — a) T2 G1-3.6 यो देवैर्निहता°; G5 यो वै देवहता°. — b) B5 संजीवयति. — c) G3 °क्रस्य तनया. — d) Ñ3 transp. स and न. D2 भवान् (for स मां). B5 स मां वै न हि बु°; D3 S द्वु(G2 त्वि)दमासादितं मया. — After 19, D3.4 S ins.:

729* पृच्छसे मां कस्त्वमसि रूपवीर्यबलान्वितः ।
सूक्ष्मत्रागमनं किं वा श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
ययातिः ।
ययातिर्नाहुषोऽहं तु श्रान्तोऽथ मृगकाङ्क्षया ।
कच्चिदत्रागतो भद्रे दृष्टवानस्मि त्वामिह ।
देवयानी ।

[(L. 1) G1.2 पृच्छामि त्वां कस्त्वमिति and °वीर्यसमन्वितं. — D3.4 ययातिरुवाच. — (L. 3) D3 T G M5 अहं (G4 अयं) ययातिर्न(G3.4 °र्ना)हुषः. T2 G1.2.6 M5 मृगलिप्सया; G3 °तृष्णया. — (L. 4) D4 M3 अत्र चा(M3 °त्रैवा)भ्यागतो; T2 G2.4-6 कूपे तृणावृते; G1 M5 अहमत्रागतो. — D3.4 देवयान्युवाच.]

20 G2 om. 20-21. — ab) M3 दक्षिणः पाणिः नृप ताम्र°. — c) T1 G3 एनं; T2 G4.6 तं; G1.5 M तु (for मां). D3 समुद्धरस्व मां कूपात्.

21 a) G2 om. 21 (cf. v. l. 20). K4 B D3.5 जानामि त्वामहं (K4 त्वां शुभं; D5 त्वां समं) शांतं; S (G2 om.) भूयोपि त्वामुप(T2 G6 °पा)गमे. — b) K0 Ñ1.2 T2 G4-6 M3.5 मनस्विनं. — cd) K4 transp. अस्मात् and कूपात्. S (G2 om.) अस्मान्मां संशया(G3 शंस य)द्राजन्मोक्षयाशु विशांपते.

22 K1 D3.4 S om. उवाच (G2 om. the ref.). — ab) B D (except D5) तामथो ब्राह्मणीं राजा. S स्त्री

C. 1. 3301
B. 1. 78. 23
K. 1. 72. 23

उद्धृत्य चैनां तरसा तस्मात्कूपान्नराधिपः ।
आमन्त्रयित्वा सुश्रोणीं ययातिः स्वपुरं ययौ ॥ २३

देवयान्युवाच ।

त्वरितं घूर्णिके गच्छ सर्वमाचक्ष्व मे पितुः ।
नेदानीं हि प्रवेक्ष्यामि नगरं वृषपर्वणः ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

सा तु वै त्वरितं गत्वा घूर्णिकासुरमन्दिरम् ।
दृष्ट्वा काव्यमुवाचेदं संभ्रमाविष्टचेतना ॥ २५
आचक्षे ते महाप्राज्ञ देवयानी वने हता ।
शर्मिष्ठया महाभाग दुहित्रा वृषपर्वणः ॥ २६
श्रुत्वा दुहितरं काव्यस्तत्र शर्मिष्ठया हताम् ।
त्वरया निर्ययौ दुःखान्मार्गमाणः सुतां वने ॥ २७
दृष्ट्वा दुहितरं काव्यो देवयानीं ततो वने ।
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ २८

चैषा (G3 चैव) ब्राह्मणी चेति विज्ञायैनां स नाहुषः. — c) G1-3 उक्तो गृहीत्वा पाणिं ताम्; M °त्वा दक्षिणं पाणिम्.

23 b) Ko °स्कूपादरिंदमः; D2 विज्ञाय नहुषात्मजः. — After 23^{ab}, D3.4 S ins.:

730* ययातिः ।
गच्छ भद्रे यथाकामं न भयं विद्यते तव ।
इत्युच्यमाना नृपतिं देवयानीदमुत्तरम् ।
उवाच मामुपादाय गच्छ शीघ्रं प्रियोऽसि मे ।
गृहीताहं त्वया पाणौ तस्माद्भर्ता भविष्यसि ।
इत्येवमुक्तो नृपतिराह क्षत्रकुलोद्भवः । [5]
त्वं भद्रे ब्राह्मणी तस्मान्मया नार्हसि संगमम् ।
सर्वलोकगुरुः काव्यस्त्वं तस्य दुहितासि वै ।
तस्मादपि भयं मेऽद्य तस्मात्कल्याणि नार्हसि ।
देवयानी ।
यदि मद्वचनान्नाद्य मां नेच्छसि नराधिप ।
त्वामेव वरये पित्रा पश्चाज्ज्ञास्यसि गच्छ हि । [10]

[D3.4 ययातिरुवाच. — (L. 1) M6-8 नावमन्ये वचस्तव. — (L. 3) D3 T1 G1-6 मां त्वमादाय. D4 G4-6 M6-8 °यो हि मे. — (L. 4) G4.5 यत्; G6 या (for अहं). — (L. 6) T1 G4-6 भद्रे त्वं (by transp.). — (L. 7) D4 दुहिता शुभे; M6-8 °ता हि वै. — (L. 8) M6-8 तस्माद्भयं मे सुमहत्. — (L. 9) G1-3 M3.5 °सि परंतप. — (L. 10) D4 तस्माल्लप्स्यसि. T1 G1.2 M3.5 भूमिप; G3.6 गच्छसि.]

— Before 23^{cd}, D3.4 S ins. वैशं°. — After 23, all MSS. except K ins.:

731* गते तु नाहुषे तस्मिन्देवयान्यप्यनिन्दिता ।

D3.4 S cont.:

732* क्वचिदार्ता च रुदती वृक्षमाश्रित्य तिष्ठती ।
तस्मिंश्चिरायमाणायां दुहितर्याह भार्गवः ।
धात्रि त्वमानय क्षिप्रं देवयानीं शुचिस्मिताम् ।
इत्युक्तमात्रे सा धात्री त्वरितानयितुं गता ।
यत्र यत्र सखीभिः सा गता पदममार्गत । [5]
सा ददर्श तथा दीनां श्रमार्तां रुदतीं स्थिताम् ।
धात्री ।
वृत्तं ते किमिदं भद्रे शीघ्रं वद पिताह्वयत् ।
एवमुक्ताह धात्रीं तां शर्मिष्ठावृजिनं कृतम् ।

[After line 2, D4 ins.:

733* संस्मृत्योवाच धात्रीं तां दुहितुः स्नेहविक्लवः ।

— (L. 3) D3 T1 M6-8 धात्र्यानयस्व भद्रं ते. — After line 6, G1.2 ins.:

734* अश्रुभिः स्नापयन्तीं तां पीनोन्नतकुचावुभौ ।
वृक्षमूलमुपाश्रित्य देवतामिव तद्वने ।

— (L. 8) D3 T2 G4-6 धात्रीमाह समाहूय; M3 सा धात्रीमाह त्वरिता; M5 धात्रीमाहातित्वरिता; M6-8 धात्रीमथाह त्वरिता.]

— Ñ B D ins. after 731* (D3.4, after 732*):

735* उवाच शोकसंतप्ता घूर्णिकामागतां पुरः ।

[Ñ1 ततः; Ñ2.3 B3 D1.2 पुनः; D5 वचः (for पुरः).]

24 T G4-6 M om. देवयान्यु°. K1 D3 G1-3 om. उवाच. — a) G4 M त्वरिता. — b) Ñ1.2 B D (except D5) शीघ्रमाचक्ष्व. — c) S न हीदानीं (by transp.). Ñ1.2 B D (except D5) संप्रवे°.

25 K1 D3 S om. उवाच (M5 om. the ref.). — a) K0.4 सा तु वै (as in text); K2 सा तु सु-; Ñ B D सा तत्र (D5 ततः सा); G4.5 सा तदा; M सा तु प्र-. K1 सा त्वप्रत्वरितुं गत्वा (sic). — For 25, T G1-3.6 subst.:

736* त्वरितं घूर्णिका गत्वा प्रविवेश पुरोत्तमम् ।
द्विजप्रवरमासाद्य वचनं चेदमब्रवीत् ।

26 ab) Ñ1.2 B Da1 Dn D1.2.4 आचचक्षे (B1m as in text); Ñ3 D5 T1 G3 आचक्षते; Da2 G2 °क्षेत; D3 °ष्ट ते; M3 °क्ष्व ते; M7 °ष्टे ते. K1 महाप्रज्ञा; Ñ1.2 B1m.4.5 Da1 Dn1.n3 D1.4 °ब्रह्मन्; Ñ3 B3 Dn2 °प्राज्ञं; B1 D5 G1 °प्राज्ञा; B6 °प्रज्ञां; T2 G6 °प्राज्ञां. K0.2.4 Ñ1.2 B D (except D3.5; for D2 see below) T2 G6 °यानीं and हतां. Da2 मुने (for वने). D2 आचचक्षे देवयानीं महाप्रज्ञां वने हतां. — c) K0.4 सुचार्वंगि; K1.2 महाप्रज्ञा; Ñ3 °ब्रह्मन्; D5 °प्राज्ञ.

आत्मदोषैर्नियच्छन्ति सर्वे दुःखसुखे जनाः ।
मन्ये दुश्चरितं तेऽस्ति यस्येयं निष्कृतिः कृता ॥ २९

देवयान्युवाच ।

निष्कृतिर्मेऽस्तु वा मास्तु शृणुष्वावहितो मम ।
शर्मिष्ठया यदुक्तास्मि दुहित्रा वृषपर्वणः ।
सत्यं किलैतत्सा प्राह दैत्यानामसि गायनः ॥ ३०
एवं हि मे कथयति शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
वचनं तीक्ष्णपरुषं क्रोधरक्तेक्षणा भृशम् ॥ ३१
स्तुवतो दुहिता हि त्वं याचतः प्रतिगृह्णतः ।
सुताहं स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्णतः ॥ ३२
इति मामाह शर्मिष्ठा दुहिता वृषपर्वणः ।
क्रोधसंरक्तनयना दर्पपूर्णा पुनः पुनः ॥ ३३
यद्यहं स्तुवतस्तात दुहिता प्रतिगृह्णतः ।
प्रसादयिष्ये शर्मिष्ठामित्युक्ता हि सखी मया ॥ ३४

शुक्र उवाच ।

स्तुवतो दुहिता न त्वं भद्रे न प्रतिगृह्णतः ।
अस्तोतुः स्तूयमानस्य दुहिता देवयान्यसि ॥ ३५
वृषपर्वैव तद्वेद शक्रो राजा च नाहुषः ।
अचिन्त्यं ब्रह्म निर्द्वन्द्वमैश्वरं हि बलं मम ॥ ३६

C. 1. 3315
B. 1. 78. 38
K. 1. 72. 49

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

---

27 b) Ko.4 तथा; D5 ततः; T G (except G4.5) हतां (for तत्र). T1 G1.2 वने; T2 G6 ततः; G3 मुने (for हताम्). — After 27^{ab}, T G (except G4.5) ins.:

737* त्वरमाणोऽनुमार्गं स निश्चक्राम पुरोत्तमात् ।
[T1 °माणेन मनसा; G3 °माणोनुमार्गः सन्.]

Before 27^{cd}, B5 ins. वैशं° उ°. — c) M8 °याभिययौ. G4.5 दुर्गात्. T G (except G4.5) सोनु(T1 °थ)गत्वा वनं (T2 G6 पदं) दुःखं (T2 G6 दुःखान्; G3 दुर्गं).

29 Before 29, D4 ins. शुक्र उ°. — a) S °दोषैर्न (T2 G6 °र्हि) ग°. — b) G4.5 सर्वे-. G1.4.5 दुःखं सुखं. M3.5 सर्वे दुःखानि जंतवः. — c) S पुरा दुश्चरितं मन्ये. — d) T1 G1.2 M तस्य ते; T2 G6 तस्मात्ते; G3 तस्य नो; G4.5 तव तन्. B (except B6) न्यकृतिः; B1m Cd as in text. G4.5 निष्कृतिं गता.

30 K1 S om. उवाच. — a) Ñ1 B (B8 marg.) D3 न्यकृतिर् (B1m.8 as in text); T2 G1.6 दुष्कृतिर्. S वा (for मे). Ñ8 T G मा वास्तु (by transp.); B (except B6) M8.5.6 वा मा वा. — b) T G (except G4.5) मुने (for मम). — c) T2 G4.5 यद्दुरुक्तं (for यदु°). — After 30^{d}, T1 G1 repeat 27^{ab}. — e) T1 त्वां प्राह; T2 G6 स्तोता त्वं; G1-3 सा त्वाह. — f) K2 (*sup. lin.*) S (except G1.2) गायकः.

31 ab) S (except G4.5) subst. for 31^{ab} (T1 G6 ins. before 31^{ab}):

738* एवं मामाह शर्मिष्ठा शिष्या तव महामुने ।

— c) K2 रूक्षपरुषं. — d) T2 G °रक्तेक्षणं.

32 a) =(var.) 35^{a}. Ñ1.2 B4 Da1 Dn D1.2.4 मित्यं; D5 T2 G4-6 M6-8 [ऽ]सि त्वं; G1-3 M5 त्वं वै (for हि त्वं). — K2 (hapl.) om. 32^{c}–34^{b}. — c) Ñ1.2 B (except B5) D (except D5) अहं तु स्तू°.

33 K2 om. 33^{cd} (cf. v. l. 32), reading 33^{ab} in marg.; D1 om. 33–34^{ab}. — a) Dn D2.4 M3.5 इदं (for इति). — b) M बहुशो वार्षपर्वणी. — d) Ñ3 दर्पपूर्णानना वचः; S °पूर्णा(T1 मदघूर्णा-; G3 बाष्पपूर्णा)नना ततः. — After 33, D4 ins. 739*.

34 K2 D1 T1 om. 34^{ab} (cf. v. l. 32, 33). — c) T2 G6 प्रल्हाद°. M6-8 शर्मिष्ठे. — d) Ñ1.2 Dn D1.2.4 तु; M6-8 सा (for हि). G1.2 दासीवन्नित्यसेवया. — K4 D3 S ins. after 34: D4, after 33:

739* उक्त्वाप्येवं भृशं क्रुद्धा मां गृह्य विजने वने ।
कूपे प्रक्षेपयामास प्रक्षिप्यैव गृहं ययौ ।
[(L. 2) K4 D4 प्राक्षिप्य गृहमागता (D4 °गमत्).]

G1 cont.:

740* अमृतां मां मृतां मत्वा कूपेऽतीव निरूदके ।
अनावृत्तां निरीक्ष्यैव हृष्टा स्वभवनं ययौ ।

35 D1 om. 35–36^{ab}. K1 D8 S om. उवाच. — a) =(var.) 32^{a}. K Ñ3 D5 दुहिता स्तुवतो (by transp.). B4 G4 हि त्वं; G5 त्वं हि. T2 G1-3.6 स्तुवतस्त्वं न दुहिता (by transp.). — b) B8m भद्रे वा; Dn D2.4 याचतः (cf. 32^{a}).

36 D1 om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). — a) S °पर्वा च. — b) K1 राजाथ. — c) D3 T1 G3 M5 ब्रह्म कल्याणि. — After 36^{c}, G (except G3.6) ins.:

741* 　　　अहं वेद्मि न चापरे ।
गायश्चाहं तदेवेह.
[(L. 2) G1.2 °श्चाहं. G4 तदा वेद.]

C. 1. 3310
B. 1. 79. 1
K. 1. 73. 1

७४

शुक्र उवाच ।

यः परेषां नरो नित्यमतिवादांस्तितिक्षति ।
देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम् ॥ १
यः समुत्पतितं क्रोधं निगृह्णाति हयं यथा ।
स यन्तेत्युच्यते सद्भिर्न यो रश्मिषु लम्बते ॥ २
यः समुत्पतितं क्रोधमक्रोधेन निरस्यति ।
देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम् ॥ ३
यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयेह निरस्यति ।
यथोरगस्त्वचं जीर्णां स वै पुरुष उच्यते ॥ ४
यः संधारयते मन्युं योऽतिवादांस्तितिक्षति ।
यश्च तप्तो न तपति दृढं सोऽर्थस्य भाजनम् ॥ ५
यो यजेदपरिश्रान्तो मासि मासि शतं समाः ।

D3 T1 G3 M3.5 ins. after 36^{c}: G1.2.4.5, after 741*:

742* 　　　न स्तोता न च वन्दिता ।
　　मम विद्या हि निर्द्वन्द्वा.

[(L. 1) D3 T1 M5 नैषां गाय(D3 °यी)नवं°; G3 नैव गानं न वं°; M3 नाहं गायनवंदिकः. — (L. 2) D3 T1 निर्द्वंद्वं. G1.2.4.5 ब्राह्मणोहमनिर्द्वंद्वं (G4.5 °हं च निर्यश्चं).] — ^{d}) T G (except G3) M3.5 ऐश्वर्यं; Cd ईश्वरं. D3 G3 बलं च तत्. — After 36, D3 G (except G6) ins.:

743* दैन्यं शाठ्यं च जैह्यं च नास्ति मे तत्त्वतः शुभे ।
　　[D3 G3 मे यदधर्मतः.]

Dn ins. after 36: Ko.4, before the first st. of the foll. adhy.:

744* यच्च किंचित्सर्वगतं भूमौ वा यदि वा दिवि ।
　　तस्याहमीश्वरो नित्यं तुष्टेनोक्तः स्वयंभुवा ।
　　अहं जलं विमुञ्चामि प्रजानां हितकाम्यया ।
　　पुष्णाम्यौषधयः सर्वा इति सत्यं ब्रवीमि ते ।
　　　　वैशंपायन उवाच ।
　　एवं विषादमापन्नां मन्युना संप्रपीडिताम् ।
　　वचनैर्मधुरैः श्लक्ष्णैः सान्त्वयामास तां पिता ।

Colophon om. in T1 G1.2. — *Major parvan:* T2 G3–6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 संभव; to it they add ययात्युपाख्यान; while Ko.2.4 B D T2 G4 M5 (om. sub-parvan name) mention only ययात. — *Adhy. name:* Ko.4 T2 G4 देवयानीशर्मिष्ठाविवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 75; B5 D3 72; Da1 D4 76; Dn2 77; T2 13; G3 15; G4–6 M 14. — *S'loka no.:* Ñ3 38; Da1 37; Dn 40; M3 51. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3280.

74

☞ This adhy. is missing in Ś1 V1 (cf. v. l. 1. 68. 74; 72. 23); the MSS. are *wholly* ignored here.

1 St. 1-5^{a} are missing in K3 (cf. v. l. 1. 72. 8). K1 S om. उवाच. — Before 1, Ko.4 ins. 744* (cf. v. l. 1. 73. 36). — ^{a}) K1.2 परो नित्यम्. D3 T G (except G4.5) यो वै परेषामाक्रोशान्. — ^{b}) = (var.) 5^{b}. Ñ B3.6 D (except Da D5) T2 G1.2.4.6 °तिक्षते; G3 °तीर्षति. — 1^{cd} = 3^{cd}. — ^{d}) D3 G1–3 सर्वं तस्य (G1.2 मम) जितं भवेत्. Cd cites सर्वमिदं.

2 K3 missing (cf. v. l. 1). K1 om. 2–3. B5 reads 2–3 after 4. K2 T1 om. 2. Before 2, T2 G1–3.6 M read 3^{ab} and 4^{cd}. — ^{a}) = 3^{a} and 4^{a}. K4 कोपं (for क्रोधं). G4.5 interchange 2^{b} and 3^{b}. S (except T1 G4.5) हयानिव. — ^{d}) T2 G4–6 हयो (for न यो). D3 न हये रश्मिलंबिते.

3 K3 missing (cf. v. l. 1). K1 D5 om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{a}) = 2^{a} and 4^{a}. — ^{b}) Ko.2.4 Ñ3 नियच्छति; T G2.3.6 M व्यपास्यति. G1.4.5 °धेनैव हास्यति. — S om. 3^{cd}–4^{ab}. 3^{cd} = 1^{cd}.

4 K3 missing (cf. v. l. 1). T1 om. 4–5. S om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — ^{a}) = 2^{a} and 3^{a}. — ^{b}) D3 अक्रोधेन व्यपास्यति (cf. 3^{b} and v. l.).

5 K3 resumes with रयते (in ^{a}). T1 om. 5 (cf v. l. 4). — ^{a}) D3 S (T1 om.) यो वै मन्युं धारयति — ^{b}) = (var.) 1^{b}. D3 T2 G (except G4.5) अपवादान्. K1.4 Ñ1.2 B3.4 D (except D2.5) तितिक्षते. — ^{d}) K (except Ko) भृशं (for दृढं).

6 ^{a}) S (except G4.5) अश्वमेधेन (for अपरि°). — ^{cd}) K4 °श्च सर्वेभ्यः; B6 °त य आकुष्टः. K2.4 °धनो वरः. — For 6^{cd}, D3 S subst.:

745* तस्मादक्रोधनः श्रेष्ठः कामक्रोधौ न पूजितौ ।
　　क्रुद्धस्य निष्फलान्येव दानयज्ञतपांसि च ।
　　तस्मादक्रोधने यज्ञस्तपो दानं महत्फलम् ।
　　न पूतो न तपस्वी च न यज्वा न च धर्मकृत् ।
　　क्रोधस्य यो वशं गच्छेत्तस्य लोकद्वयं न च । [5]
　　पुत्रभृत्यसुहृन्मित्रभार्या धर्मश्च सत्यतः ।

न क्रुध्येद्यश्च सर्वस्य तयोरक्रोधनोऽधिकः ॥ ६
यत्कुमारा कुमार्यश्च वैरं कुर्युरचेतसः ।
न तत्प्राज्ञोऽनुकुर्वीत विदुस्ते न बलाबलम् ॥ ७
देवयान्युवाच ।
वेदाहं तात बालापि धर्माणां यदिहान्तरम् ।
अक्रोधे चातिवादे च वेद चापि बलाबलम् ॥ ८
शिष्यस्याशिष्यवृत्तेर्हि न क्षन्तव्यं बुभूषता ।
तस्मात्संकीर्णवृत्तेषु वासो मम न रोचते ॥ ९
पुमांसो ये हि निन्दन्ति वृत्तेनाभिजनेन च ।
न तेषु निवसेत्प्राज्ञः श्रेयोऽर्थी पापबुद्धिषु ॥ १०
ये त्वेनमभिजानन्ति वृत्तेनाभिजनेन च ।
तेषु साधुषु वस्तव्यं स वासः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ११
वाग्दुरुक्तं महाघोरं दुहितुर्वृषपर्वणः ।
न ह्यतो दुष्करतरं मन्ये लोकेष्वपि त्रिषु ।
यः सपत्नश्रियं दीप्तां हीनश्रीः पर्युपासते ॥ १२

C. 1. 3331
B. 1. 79. 13
K. 1. 73. 22

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

तस्यैतान्यपयास्यन्ति क्रोधशीलस्य निश्चितम् ।

7 a) K1 या; K3 G2 यः; T G1.3–6 M (except M8) यं (for यत्). K transp. कुमाराः and कुमार्यः. — b) D3 S वैरं कुर्युः स्त्रियोपि वा (D3 कुर्यात्स्त्रियोपि च; G2 कुर्यादकारणात्). — c) D3 T1 G3 M न तेन (D3 तेषु) वैरं; T2 G1.4–6 स तैर्न वैरं; G2 वैरं ताभ्यां न. — d) Ñ1.2 B6 Dn D1.2.4 न विदुस्ते (by transp.); D3 S विद्वांस्तस्य (G2 तयोर्विद्वान्; G3 विद्यात्तस्य). T2 G (except G2.3) तदा बलं.

8 K1 D3 S om. उवाच. — b) D3 T2 G यथनंतरं; T1 तदनंतरं. — c) D3 G4 अक्रोशे; T2 आक्रोधे; G2.6 आक्रोशे. K4 G1 वाति-; B3 चापि; B5 [ऽ]पि च. D5 °वादेपि. — d) K1 वेदाहं च बला°; D3 T G बुध्येहं (G1.2 °यं; G3 इत्येवं) गुरुलाघवं. — After 8, D3 S ins.:

746* स्ववृत्तिमननुष्ठाय धर्ममुत्सृज्य तत्त्वतः ।
[D3 T2 G6 अतिप्रवृद्धरोपस्य; M6–8 स्वधर्ममन°.]

9 a) Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 G5 °वृत्तेस्तु; D3 G3.4 °वृत्तिर्हि. — b) D3 T1 G1.2.4 M6–8 क्षंतव्या. — After 9ab, D3 S ins.:

747* शिष्ये चाचार्यवृत्तिं हि त्रिसृज्य विपथं गते ।
[D3 G4.5 M6–8 प्रेष्यशिष्यार्थं°.]

— c) D3 T G1–3 तस्मिन्. K3 B5 °वृत्तेस्तु; D3 T G1–3 °वृत्ते तु. — After 9, D3 S ins.:

748* दह्यमानास्तु तीव्रेण नीचाः परयशोऽग्निना ।
अशक्तास्तां गतिं गन्तुं ततो निन्दां प्रकुर्वते ।

10 a) K1 D2.3 S (except G5) पुमांसं (for पुमांसः, acc. plu.). K1 ये च; K3 ये ह; Ñ3 S येभि- (G2 as in text; M5 ये न); B6 येपि. — b) = 11b. Ñ B D (except Dn D5) T2 G3–6 M6–8 वा (for च). — c) K2.3 एतेषु न वसे°.

11 a) B3 त्वैनम्; B5 Da त्वे(B5 त्वै)वम्; M5 न त्वम्. K4 अभिनिंदंति; Ñ3 D3 S °नंदंति. — b) = 10b. Ñ1.2 B (except B4) D (except D3.5) वा (for च). — After 11, D3 S ins.:

749* सुयन्त्रिता नरा नित्यं विहीना वा धनैर्नराः ।
दुर्वृत्ताः पापकर्माणश्चण्डाला धनिनोऽपि वा ।
न हि जात्या च चण्डालाः स्वकर्मविहितैर्विना ।
धनाभिजनविद्यासु सक्ताश्चण्डालधर्मिणः ।
अकारणाद्विद्विषन्ति परिवादं वदन्ति च । [5]
न तत्रास्य निवासोऽस्ति पापिभिः पापतां व्रजेत् ।
सुकृते दुष्कृते वापि यत्र सज्जति यो नरः ।
ध्रुवं रतिर्भवेत्तत्र तस्मात्तेषां न रोचये ।

[(L. 3) T1 M6.7 स्वधर्म°. — (L. 6) T1 G4–6 पाप्मभिः. — (L. 8) D3 G4–6 तस्माद्दोषं. D3 T2 G1–3 रोचयेत्.]

— After 11, K ins. 750*.

12 ab) Cd cites वाग्दुरुक्तं. D3 S वाचा दुरुक्तं (T1 यदुक्तं) तातेह दुहित्रा वृष°. — K ins. after 11: Ñ B D (except D3.5), after 12ab:

750* मम मथ्नाति हृदयमग्निकाम इवारणिम् ।
[K अग्निकामोरणिमिव मथ्नाति हृदयं मम.]

— cd) K1 तद्धतो दुष्कर°. Ko B Da transp. अपि and त्रिषु. D3 S नातो दुःखतरं मन्ये त्रिषु लोकेष्वपि ध्रुवं. — After 12cd, D3 S ins.:

751* निःसंशयो विशेषेण पुरुषं मर्मकृन्तनम् ।
सुहृन्मित्रजनास्तेषु सौहृदं न च कुर्वते ।

— G4 om. 12cd. — e) Ñ3 संपत्नश्रियं; D3 S (G4 om.) सपत्ने श्रि°.

[☞ After 12, the Calc. (*editio princeps*), Bomb., Kumbh., Grantha, P. C. Roy's ed., all ins.:

752* मरणं शोभनं तस्य इति विद्वज्जना विदुः ।

C. 1. 3332
B. 1. 80. 1
K. 1. 74 1

७५

वैशंपायन उवाच ।
ततः काव्यो भृगुश्रेष्ठः समन्युरुपगम्य ह ।
वृषपर्वाणमासीनमित्युवाचाविचारयन् ॥ १
नाधर्मश्चरितो राजन्सद्यः फलति गौरिव ।
पुत्रेषु वा नप्तृषु वा न चेदात्मनि पश्यति ।
फलत्येव ध्रुवं पापं गुरुभुक्तमिवोदरे ॥ २
यदघातयथा विप्रं कचमाङ्गिरसं तदा ।
अपापशीलं धर्मज्ञं शुश्रूषुं मद्गृहे रतम् ॥ ३
वधादनर्हतस्तस्य वधाच्च दुहितुर्मम ।
वृषपर्वन्निबोधेदं त्यक्ष्यामि त्वां सबान्धवम् ।

---

a line not found in *any* of the sixty MSS. collated: typical for the process of the growth of the epic corpus !]

— D8 S ins. after 12 (G4, which om. 12ef, ins. after 751*):

753* अवमानमवाप्नोति शनैर्नीचेषु संगतः ।
अतिवादा वक्त्रतो निःसरन्ति
यैराहतः शोचति राज्यहानि ।
परस्य वै मर्मसु ये पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ।
शनैर्दुःखं शस्त्रविषाग्निजातं
रोहेत्स संरोहति वाग्व्रणं तु ॥
संरोहति शनैर्विद्धं वनं परशुना हतम् ।
वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ।

[(L. 1) G1.2 नीचेषु संवृतः; M8.5 नीचसमागमात्. — With the (three-lined) Triṣṭubh st. cf. 1. 82. 11, with which it has the second, third and fourth pāda in common. For the first pāda, T2 G6 subst. 1. 82. 11a; G3.6 M om. the third and fourth pādas.]

Colophon om. in G8. — *Major parvan:* T G (G3 om.) M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add ययात्युपाख्यान; while Ko.2-4 Ñ3 B D G4 (om. sub-parvan name) mention only ययात. — *Adhy. name:* Ko.4 क्रोधनिंदा; T2 G4 शुक्रदेवयानीसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 76; B5 D3 73; Da1 D4 77; Dn8 78; T1 64; T2 14; G (G3 om.) M 15. — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 Dn 13; M8 24.

75

☞ This adhy. is missing in Ś1 V1 (cf. v. l. 1. 68. 74; 72. 23); the MSS. are *wholly* ignored here.

1 K1 D8 S om. उवाच. — a) D2 G5 गुरुश्रेष्ठः; D5 द्विज°. — b) S (except G3) च (for ह). — After 1ab, D3.4 S ins.:

754* प्रविश्यान्तःपुरं शुक्रो वन्दितो वृषपर्वणा ।
[D4 अंतःपुरं प्रविश्यैव विदितो वृष°.]

G1.2.4.5 cont.:

755* स प्रविश्यासने शुक्रः संदष्टोष्ठपुटो रुषा ।

— d) Ko.3 °वाचाव(Ko °वि)चा°; Da1 D1-3 G3 °वाच विचा°.

2 Before 2, B1 marg. ins. शुक्र उ°. — 2ab =(var.) Manu 4. 172ab. — a) Da1 T2 G3.6 अधर्मः; D2 न धर्मः. D5 G4.5 Manu लोके (for राजन्). — After 2ab, Ko.2.4 Dn D3 ins.:

756* शनैरावर्त्यमानो हि कर्तुर्मूलानि कृन्तति ।

[=(var.) Manu 4. 172cd (v. l. तु for हि). Ko °मानस्य; K2.4 D3 °मानस्तु. K2.4 D3 मूलान्यपि नि(K4 हि)कृंत°.]

— With 2cd cf. Manu 4. 173ab. — c) G1 वा न पशुषु; G2 वाथ नप्त्रेषु. — d) K1 दृश्यते; M8.5 पश्यसि. — e) K3 B5.6 G1.2 M7 °त्येवं. — f) K3.4 Da1 Dn2 T1 G5 M5 गुरुभक्त°. — After 2, D8 S (except T1) ins.:

757* अधीयानं हि तं राजन्क्षमावन्तं जितेन्द्रियम् ।

3 a) Dn1.n2 D4.5 °घातयिथा; D3 G4 M यज्जघान पुरा (D3 यथा; G1 यदा). — b) D3 G M3.5 तथा. — c) T1 अपापं धर्मशीलज्ञं. — d) A few MSS. शुश्रूषं. B5 मद्गृहे चरं; T2 G6 °ह्योषितं; M3 °ह्यागतं; M5 °हे गतं. D5 शुश्रूषायां धृतव्रतं. — After 3, D3.4 S ins.:

758* शर्मिष्ठया देवयानी क्रूरमुक्ता बहु प्रभो ।
विप्रकृत्य च संरम्भात्कूपे क्षिप्ता मनस्विनी ।
सा न कल्पेत वासाय तया हि रहितः कथम् ।
वसेयमिह तस्मात्ते त्यजामि विषयं नृप ।

[(L. 3) D4 सा न वत्स्यति ते देशे. — (L. 4) T1 G1.2.4 कस्मात्ते. D4 तव (for नृप).]

4 D8 S om. 4ab. — c) K (except K1) D (except D5) T1 °पर्व नि°. D5 °बोध त्वं. — d) T1 त्यक्षे त्वां

स्थातुं त्वद्विषये राजन्न शक्ष्यामि त्वया सह ॥ ४
अहो मामभिजानासि दैत्य मिथ्याप्रलापिनम् ।
यथेममात्मनो दोषं न नियच्छस्युपेक्षसे ॥ ५

वृषपर्वोवाच ।

नाधर्मं न मृषावादं त्वयि जानामि भार्गव ।
त्वयि धर्मश्च सत्यं च तत्प्रसीदतु नो भवान् ॥ ६
यद्यस्मानपहाय त्वमितो गच्छसि भार्गव ।
समुद्रं संप्रवेक्ष्यामो नान्यदस्ति परायणम् ॥ ७

शुक्र उवाच ।

समुद्रं प्रविशध्वं वा दिशो वा द्रवतासुराः ।
दुहितुर्नाप्रियं सोढुं शक्तोऽहं दयिता हि मे ॥ ८
प्रसाद्यतां देवयानी जीवितं ह्यत्र मे स्थितम् ।
योगक्षेमकरस्तेऽहमिन्द्रस्येव बृहस्पतिः ॥ ९

वृषपर्वोवाच ।

यत्किंचिदसुरेन्द्राणां विद्यते वसु भार्गव ।
भुवि हस्तिगवाश्वं वा तस्य त्वं मम चेश्वरः ॥ १०

शुक्र उवाच ।

यत्किंचिदस्ति द्रविणं दैत्येन्द्राणां महासुर ।
तस्येश्वरोऽस्मि यदि ते देवयानी प्रसाद्यताम् ॥ ११

देवयान्युवाच ।

यदि त्वमीश्वरस्तात राज्ञो वित्तस्य भार्गव ।
नाभिजानामि तत्तेऽहं राजा तु वदतु स्वयम् ॥ १२ C. 1. 3345 B. 1. 80. 14 K. 1. 74. 19

सहबांधवं. — D_3 S ins. after 4^{cd}: D_4, after 4^{ef}:

759* मा शोचीर्वृषपर्वंस्त्वं मा क्रुध्यस्व विशां पते ।
[T_1 शुचः; T_2 शोचे. T_2 G_6 रुधस्त्वं; $M_{3.5}$ क्रुधध्वं.]

— ^{e}) S ते (for त्वद्-). — ^{f}) K_1 B (except B_3) शक्यामि (B_4m as in text). D_3 T_2 G_{4-6} $M_{3.5}$ तया विना; T_1 G_{1-3} M_{6-8} विना तया. — D_3 S ins. after 4; D_4, after 759* above:

760* अस्या गतिर्गतिर्मह्यं प्रियमस्याः प्रियं मम ।
वृषपर्वा ।
यदि ब्रह्मन्घातयामि यदि चोपदिशाम्यहम् ।
शर्मिष्ठया देवयानीं तेन गच्छाम्यसद्गतिम् ।
[D_4 वृषपर्वोवाच. — (L. 2) $G_{1.2}$ $M_{3.5}$ चाक्रोशया°; $G_{4.5}$ वोपदिशा°.]

5 Before 5, D_4 ins. शुक्र उ°; S शुक्रः. — ^{b}) $M_{3.5}$ °प्रवादिनं. — ^{c}) K_3 यस्त्वं तमात्मनो; $Ñ_{1.2}$ यथेष्टमा°; D_5 यथैतदा°; T_1 G_{1-3} तथैव चा° (T_1 °मा°); T_2 G_6 तथेममा°; $G_{4.5}$ तदेवमा°; M तथेदमा°. — ^{d}) S मयि कर्तुं चिकीर्षसि.

6 K_1 S om. उवाच. — ^{a}) S मृषोक्तं वा. — ^{c}) $D_{3.5}$ त्वयि धर्मं च. $Ñ_3$ B_5 S त्वयि सत्यं च धर्मं च ($Ñ_3$ B_5 G_1 °र्मश्च). — ^{d}) K_2 मे (for नो). S विजानामि प्रसीद मे.

7 ^{a}) D_5 सपद्यस्मान्विहाय त्वम्. — ^{c}) T G M_3 संप्रवेक्ष्यामि. — After 7^{c}, T G (except $G_{3.5}$) ins.:

761* पूर्वं मद्बान्धवैः सह ।
पातालमथ वा चाग्निं.

— ^{d}) K D_5 नान्यन्नोस्ति. — After 7, $D_{3.4}$ S ins.:

762* यद्येव देवान्गच्छेस्त्वं मां च त्यक्त्वा गृहाधिप ।
सर्वत्यागं ततः कृत्वा प्रविशामि हुताशनम् ।

8 K_1 S om. उवाच. B_5 om. शुक्र उ°. — ^{a}) K_2 D_3 S प्रविश त्वं. — ^{b}) $K_{1.3.4}$ D_5 व्रजता°; K_2 D_4 गच्छता°. K_0 दिशो व्रजत वा°; D_3 S अ(D_3 T_1 ह्य)ग्निं प्रज्वलितं तथा ($M_{3.5}$ ज्वलितं वा हुताशनं).

9 ^{b}) $K_{0.2}$ B_6 D T_2 G_6 $M_{6.7}$ यत्र; $Ñ_{1.2}$ तत्र. — After 9^{ab}, $D_{3.4}$ S ins.:

763* प्रसन्ना देवयानी चेत्प्रियं नान्यतरं मम ।

— ^{c}) K °वहस्तेहम्; G_6 °करं मे स्याद्.

10 K_1 S om. उवाच. K_2 (hapl.) om. 10. — ^{b}) $Ñ_3$ S वसु विद्यति ($G_{4.5}$ M_{6-8} विद्येत) भार्गव. — ^{c}) $K_{1.4}$ B_3 Da D_2 भूमिहस्ति°; S मम हस्ति°. K_1 हि; $K_{3.4}$ Dn D_5 च (for वा). — ^{d}) G_2 त्वममरेश्वरः.

11 K_1 S om. उवाच. K_3 om. शुक्र उ°. — ^{a}) Da D_2 द्रविणं ह्यत्र; T_2 अस्ति ग्रहणं; G_4 अस्ति श्रवणं. $Ñ_3$ यदस्ति किंचिद्द्रविणं (by transp.). — ^{b}) T $G_{1.6}$ इहासुर. — B_5 repeats 11^{cd} (with v. l.). — ^{c}) B_6 तवेश्व°; S °श्वरोहं. $Ñ_{1.3}$ S यदि चेत्; $B_{1.4.5}$ (second time).6 यदि वै; $B_{3.5}$ (first time) D (except $D_{3.5}$) यद्येषा. — $K_{0.4}$ Da1 ins. after 11: D_3, after 766*:

764* वैशंपायन उवाच ।
ततस्तु त्वरितं शुक्रस्तेन राज्ञा समं ययौ ।
उवाच चैनां सुभगे प्रतिपन्नं वचस्तव ।
[(L. 1) D_3 तच्छ्रुत्वा त्वरि°.]

After 11, Dn $D_{1.4}$ ins.:

765* वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तथेत्याह वृषपर्वा महाकविः ।
देवयान्यन्तिकं गत्वा तमर्थं प्राह भार्गवः ।;

वृषपर्वोवाच ।

यं काममभिकामासि देवयानि शुचिस्मिते ।
तत्तेऽहं संप्रदास्यामि यदि चेदपि दुर्लभम् ॥ १३

देवयान्युवाच ।

दासीं कन्यासहस्रेण शर्मिष्ठामभिकामये ।
अनु मां तत्र गच्छेत्सा यत्र दास्यति मे पिता ॥१४

वृषपर्वोवाच ।

उत्तिष्ठ हे संग्रहीत्रि शर्मिष्ठां शीघ्रमानय ।
यं च कामयते कामं देवयानी करोतु तम् ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

ततो धात्री तत्र गत्वा शर्मिष्ठां वाक्यमब्रवीत् ।
उत्तिष्ठ भद्रे शर्मिष्ठे ज्ञातीनां सुखमावह ॥ १६
त्यजति ब्राह्मणः शिष्यान्देवयान्या प्रचोदितः ।
सा यं कामयते कामं स कार्योऽद्य त्वयानघे ॥ १७

शर्मिष्ठोवाच ।

सा यं कामयते कामं करवाण्यहमद्य तम् ।
मा त्वेवापगमच्छुक्रो देवयानी च मत्कृते ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

ततः कन्यासहस्रेण वृता शिबिकया तदा ।
पितुर्नियोगात्त्वरिता निश्चक्राम पुरोत्तमात् ॥ १९

शर्मिष्ठोवाच ।

अहं कन्यासहस्रेण दासी ते परिचारिका ।
अनु त्वां तत्र यास्यामि यत्र दास्यति ते पिता ॥२०

देवयान्युवाच ।

स्तुवतो दुहिता तेऽहं बन्दिनः प्रतिगृह्णतः ।
स्तूयमानस्य दुहिता कथं दासी भविष्यसि ॥ २१

---

while D3 S ins.:

766* वैशंपायनः ।
शुक्रस्य वचनं श्रुत्वा वृषपर्वा सबान्धवः ।
देवयानीं प्रसीदेति पपात भुवि पादयोः ।

which in D3 is followed by 764*.

12 K1 S om. उवाच. — b) G3 °स्य बांधवः. — c) G5 न हि जानामि. M6-8 तत्वेन (for तत्तेऽहं).

13 K1 S om. उवाच. — After वृषपर्वा (resp. °र्वोवाच), D3.4 S ins.:

767* स्तुत्यो वन्द्यश्च सततं मया तातश्च ते शुभे ।

— a) D3 T2 G4-6 यत्कामं. Ñ1 G1-3 अभिजानासि. — c) B1.6 Da2 Dn D4 तं तेहं. B5 Dn1 संप्रवक्ष्यामि. — d) K यद्यपि स्यात्सु-; B1.5 Da Dn D1.2.4 T1 यदि वापि हि (T1 ह); Ñ1 यदि वात्यंत-; D5 यदि स्यादपि; G1-3 यदि वा(G3 चा)पीह. K1 D6 दुष्प्रदं; B1 (m as in text).3-5 दुर्दंदं; B6 D2 दुर्ह्रदं; D3 दुर्वहं; T G (except G4.5) दुस्त्यजं.

14 K1 D3 S om. उवाच. — a) G4.5 दासीनां तु स°. — b) K3 अभिकांक्षये; G1 °रोचये. — c) K3 transp. मां and सा. Ñ3 अनु मामनुगच्छेच्च; S अनु(G1.2 अभि)गच्छेत्तु (G4.5 M3.5 °गच्छतु) सा मह्यं (T G1.2.5.6 मां हि; M3.5 मां तु). — d) K Ñ1.3 B5 D (except D3) दद्याच्च (K3 °स्स; B5 °त्तु) मे.

15 K1 S om. उवाच. — a) Ñ B D (except D3) उत्तिष्ठ त्वं गच्छ धात्रि (B1m हे सम्प्रहीत्रि त्वं गच्छ); S उत्तिष्ठ हे सं(G2 सु)गतिके. — c) S यच्च (M6-8 यं च) कामयते कर्तुं. — d) K1.2 S करोतु तत् (G3 शुचिस्मिता). — After 15, D3 T G (except G3) ins.:

768* त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ।

16 K1 D3 S om. उवाच. — a) K0.4 गता तत्र; S गृहं गत्वा. — After 16ab, D4 ins. धात्र्युवाच.

17 a) T G (except G6) M3 शिष्यं. — b) K0.2.4 D2 प्रनो(D2 °णो)दितः. — c)=18a. B D3 (by transp.) यं सा (B4 यं यं). K1 transp. काम° and कामं. — d) D3 त्वया शुभे. S देवयानी कुरुष्व तं (T G4-6 तत्).

18 K1 D3 S om. उवाच. — a)=17c. K0.4 D5 यं यं; K2.3 Ñ B Da Dn D1-4 यं सा (by transp.). Ñ3 °यते कार्यं. — After 18ab, B3 D (except D3.5) M3.6.7 ins.:

769* यद्येवमाह्वयेच्छुक्रो देवयानीकृते हि माम् ।

— c) K मद्रूपान्मा ग°; Dn D1.4.5 मद्दोषान्मा ग°. B त्वेवापागम°; D3 T2 G4.6 M °गमे°. — d) G6 देवयान्या प्रचोदितः.

19 K1 D2.3 S om. उवाच. — ab) S (except M5) transp. ततः and वृता (T1 further reads तथा for ततः). B4 गिरिकया तदा. — c) T2 G6 M3.5 °र्निदेशात्.

20 K1 S om. उवाच (G5 om. the ref.). — a) D1 ततः. Ñ B (except B5) D (except D1.5) S (except M5-8) दासीसहस्रेण. — After 20ab, D3 T1 ins.:

770* चण्डालेऽपि नियुक्तस्याथ शिरसा धारयामि तम् ।
गुरुं वा स्पर्शयाम्यत्र दासीनां धर्मसुत्तमम् ।

शर्मिष्ठोवाच ।
येन केनचिदार्तानां ज्ञातीनां सुखमावहेत् ।
अतस्त्वामनुयास्यामि यत्र दास्यति ते पिता ॥ २२
वैशंपायन उवाच ।
प्रतिश्रुते दासभावे दुहित्रा वृषपर्वणः ।
देवयानी नृपश्रेष्ठ पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २३
प्रविशामि पुरं तात तुष्टास्मि द्विजसत्तम ।
अमोघं तव विज्ञानमस्ति विद्याबलं च ते ॥ २४
एवमुक्तो दुहित्रा स द्विजश्रेष्ठो महायशाः ।
प्रविवेश पुरं हृष्टः पूजितः सर्वदानवैः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

वैशंपायन उवाच ।
अथ दीर्घस्य कालस्य देवयानी नृपोत्तम ।
वनं तदेव निर्याता क्रीडार्थं वरवर्णिनी ॥ १
तेन दासीसहस्रेण सार्धं शर्मिष्ठया तदा ।
तमेव देशं संप्राप्ता यथाकामं चचार सा ।
ताभिः सखीभिः सहिता सर्वाभिर्मुदिता भृशम् ॥२
क्रीडन्त्योऽभिरताः सर्वाः पिबन्त्यो मधुमाधवीम् ।
खादन्त्यो विविधान्भक्ष्यान्विदशन्त्यः फलानि च॥३
पुनश्च नाहुषो राजा मृगलिप्सुर्यदृच्छया ।
तमेव देशं संप्राप्तो जलार्थी श्रमकर्शितः ॥ ४

C. 1. 3363
B. 1. 81. 5
K. 1. 75. 5

— ^{c}) G1 M6–8 अनुत्तवा. Some S MSS. त्वा (for त्वां) Ñ3 अनु (for तत्र).

21 K1 D8 S om. उवाच. B3 om. देवयान्यु°. — ^{a}) Ñ1.2 B D (except D5) [ऽ]हं ते (by transp.); S चाहं. — ^{b}) K2 Ñ1 B D (except D5) याचतः प्रति° (cf. 1. 73. 10, 32). — ^{d}) Ñ3 Da1 G1 (before corr.).2.5 भविष्यति.

22 K1 S om. उवाच. — ^{a}) G4.5 यो (G5 ये) नु कश्चि(G5 केचि)दिहार्तानां. — ^{b}) K1 B5 Da Dn1.n3 D5 T1 सुखमावहे; T2 G6 यत्सुखावहं; G5 स्वयमावहेत्; M5 °मावहत्. — After 22^{ab}, D3.4 (om. line 1) S ins.:

771* सर्वमाहृत्य कर्तव्यमेष धर्मः सनातनः ।
एवं कृत्वा करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि शोभने ।
[(L. 1) G2.6 M3 सर्वमादत्य.]

— ^{d}) Ko om. 22^{d}–23^{a}.

23 Ko om. वैशं° उ° and 23^{a} (cf. v. l. 22). K1 D8 S om. उवाच. — ^{a}) G (except G6) दास्यभावे. — ^{d}) T G6 पितरं तमथाब्र°; G2.3 द्विजश्रेष्ठमथा(G3 °ष्ठं यदा)ब्रवीत्.

24 Before 24, Dn D1.4.5 ins. देवयान्युवाच; M8.5 देवयानी. — ^{a}) Ñ3 T2 G3.6 प्रविशाम; T1 °मः. — ^{d}) B4 ज्ञानबलं.

25 Before 25, Dn D1.4 ins. वैशं° उ°. — ^{ab}) K1 B5 transp. दुहित्रा स and द्विज°. T G2–5 M3.5.8 भृगुश्रेष्ठो; G1 गुरु°. S महातपाः.

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add ययात्युपाख्यान; while K B D M (om. sub-parvan name) mention only ययात. — *Adhy. name:* Ko.2.3 देवयानीप्रसादः; T2 G1.4 M3.5 शर्मिष्ठादास्य(T2 °सी-; M8.5 °स)भावः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 77; B5 D3 74; Da1 D4 78; Dn3 79; T1 65; T2 15; G M 16. — *S'loka no.:* Ñ3 26; Da1 Dn 27; M3 34. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3329.

76

☞ This adhy. is missing in Ś1 V1 (cf. v. l. 1. 68. 74; 72. 23); the MSS. are *wholly* ignored here.

1 K1.3 D5 S om. उवाच. — ^{a}) T G (except G4.5) दीर्घेण कालेन.

2 ^{b}) K1 तया (for सार्धं). Ko.3 D3 T M6–8 तया; K1.2 G1.6 सह; Ñ3 G1 (by corr.).4 तथा. — K1 (hapl.) om. 2^{d}–4^{c}. — ^{d}) K (K1 om.) D5 ह (for सा).

3 K1 om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{a}) S (except M8.5) क्रीडित्वोपरताः. — ^{b}) T G6 °माध्विकं; G1–5 M3.5 °माधवं; M6–8 °मासवं. — ^{c}) A few MSS. भक्षान्. — ^{d}) B6 Dn1 G1.2.5.6 विदंशंत्यः.

4 K1 om. 4^{abc} (cf. v. l. 2). — ^{b}) T2 G (except G4.5) पिपासया (for यदृ°). — ^{d}) K1 Ñ3 B1.3.4.6 Dn1.n2 D1.2 °कर्षितः; B5 Da1 समकर्षितः; D8 परितर्पि°.

C. 1. 3363
B. 1. 81. 5
K. 1. 75. 5

ददृशे देवयानीं च शर्मिष्ठां ताश्च योषितः ।
पिबन्तीर्ललमानाश्च दिव्याभरणभूषिताः ॥ ५
उपविष्टां च ददृशे देवयानीं शुचिस्मिताम् ।
रूपेणाप्रतिमां तासां स्त्रीणां मध्ये वराङ्गनाम् ।
शर्मिष्ठया सेव्यमानां पादसंवाहनादिभिः ॥ ६

यथातिरुवाच ।

द्वाभ्यां कन्यासहस्राभ्यां द्वे कन्ये परिवारिते ।
गोत्रे च नामनी चैव द्वयोः पृच्छामि वामहम् ॥ ७

देवयान्युवाच ।

आख्यास्याम्यहमादत्स्व वचनं मे नराधिप ।
शुक्रो नामासुरगुरुः सुतां जानीहि तस्य माम् ॥ ८
इयं च मे सखी दासी यत्राहं तत्र गामिनी ।
दुहिता दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा वृषपर्वणः ॥ ९

ययातिरुवाच ।

कथं नु ते सखी दासी कन्येयं वरवर्णिनी ।
असुरेन्द्रसुता सुभ्रु परं कौतूहलं हि मे ॥ १०

देवयान्युवाच ।

सर्व एव नरव्याघ्र विधानमनुवर्तते ।
विधानविहितं मत्वा मा विचित्राः कथाः कृथाः ॥ ११
राजवद्रूपवेषौ ते ब्राह्मीं वाचं बिभर्षि च ।
किंनामा त्वं कुतश्चासि कस्य पुत्रश्च शंस मे ॥ १२

ययातिरुवाच ।

ब्रह्मचर्येण कृत्स्नो मे वेदः श्रुतिपथं गतः ।
राजाहं राजपुत्रश्च ययातिरिति विश्रुतः ॥ १३

देवयान्युवाच ।

केनास्यर्थेन नृपते इमं देशमुपागतः ।

---

5 ^{a}) K1 S (except M6.7) ददर्श. Ñ B D G1.2 M स; T1 तां (for च). — Ñ1 om. 5^{cd}. — ^{c}) Ko Ñ3 D5 M पिबंत्यो. K1 °नैनुमानाश्च; K3 °लींड°; D8 °र्लोल°; D5 °र्लील°; T2 G6 °र्वल°; G1.2 °र्लज्ज°; G8 °र्ललना: सर्वा:; M3.5.7 °र्लव°; M6.8 °र्लप°. T1 ता: (for च). — ^{d}) S (except M7) सर्वाभरण°. — After 5, S ins.:

772* आसनप्रवरे दिव्ये सर्वरत्नविभूषिते ।
[M °वरे श्रेष्ठे. G3 सर्वाभरणभूषिते (cf. 5^{d}).]

6 ^{a}) S सुकेशांतां (for च ददृशे). — ^{cd}) K1 स्त्रीणां तासां (by transp.). Ko D3 वराननां; K1 सुमध्यमां. — After 6^{cd}, S ins.:

773* आसनाच्च ततः किंचिद्विहीनां हेमभूषिताम् ।
असुरेन्द्रसुतां चापि शर्मिष्ठां चारुहासिनीम् ।

— ^{ef}) S ददर्श पादौ विप्रायाः संवाहंतीमनिंदितां. — After 6, S ins.:

774* गायन्त्यश्चैव नृत्यन्त्यो वादयन्त्यश्च भारत ।
दृष्ट्वा ययातिं ललना लज्जयावनताः स्थिताः ।

7 D3 om. 7. K1 यायातिः; T2 G1–4.6 M ययातिः; Da1 T1 G5 om. the ref. — ^{a}) S युवां कन्यासहस्रेण. — ^{c}) S नामधेये च. — ^{d}) T2 G6 श्रोतुमिच्छामि. Ñ1.2 B D (except D5; D3 om.) °च्छाम्यहं शुभे (B1 च वां). — Cd cites वां (= युवां) as in text.

8 K1 S om. उवाच. — ^{a}) K2.4 T1 G2.5 °माधत्स्व. — ^{b}) T G (except G4.5) नरोत्तम. — ^{d}) K1 तस्य जानीहि मां सुतां (by transp.).

9 K2 (? hapl.) om. 9^{cd}–10^{ab}.

10 K2 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). K1 D3 S om. उवाच. — ^{a}) K1.4 Ñ B (except B1.4) D (except Da D3) G3 तु (for नु). — After 10^{ab}, D3 S ins.:

775* नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी न च किंनरी ।
एवंरूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले ।
श्रीरिवायतपद्माक्षी सर्वलक्षणशोभिता ।

— ^{c}) K3.4 Ñ B (except B5) Da Dn D1.2.4.5 सुभ्रूः; D3 S कन्या. — ^{d}) D3 S सर्वालंकारभूषिता (G1–3 °संयुता). — After 10, D3 S ins.:

776* दैवेनोपहता सुभ्रूरुताहो तपसापि वा ।
अन्यथैषानवद्याङ्गी दासी नेह भविष्यति ।

G1.2 cont.:

777* अस्या रूपेण ते रूपं न किंचित्सदृशं भवेत् ।
पुरा दुश्चरितेनेयं तव दासी भवत्यहो ।

11 K1 S om. उवाच. D3 om. 11–13. — ^{a}) Ko.3.4 सर्वमेतत्; Ñ2 सर्वश्चैव. Ñ1.2 B1–5 Da D2.5 नृपश्रेष्ठ; B6 Dn D1.4 नरश्रेष्ठ. — ^{c}) K D5 M6–8 विधातृ° (K1 विधार्द°); B6 °नमम्लृतं; T1 G1–3 °मवशागां. K (except Ko) D5 ज्ञात्वा. — ^{d}) K (except K1) विचित्रीः. Ko शुभाः; K1 कुरु (for कृथाः). Ñ3 कृथाः कथां. S मा विचारय सुव्रत.

12 D3 om. 12 (cf. v. l. 11). — ^{a}) A few MSS. °वेशौ. D5 °वेषस्ते. G1 राजेन्द्र रूपवे°. — ^{c}) K2 B1.6 T1 किं नाम; Ñ B1m.4 Dn D1.4 T2 G M को नाम (G1

जिघृक्षुर्वारिजं किंचिदथवा मृगलिप्सया ॥ १४
यया‍तिरुवाच ।
मृगलिप्सुरहं भद्रे पानीयार्थमुपागतः ।
बहु चाप्यनुयुक्तोऽस्मि तन्मानुज्ञातुमर्हसि ॥ १५
देवयान्युवाच ।
द्वाभ्यां कन्यासहस्राभ्यां दास्या शर्मिष्ठया सह ।
त्वदधीनास्मि भद्रं ते सखा भर्ता च मे भव ॥ १६
ययातिरुवाच ।
विद्ध्यौशनसि भद्रं ते न त्वामर्होऽस्मि भामिनि ।
अविवाह्या हि राजानो देवयानि पितुस्तव ॥ १७
देवयान्युवाच ।
संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं क्षत्रं च ब्रह्मसंहितम् ।
ऋषिश्च ऋषिपुत्रश्च नाहुषाङ्ग वहस्व माम् ॥ १८
ययातिरुवाच ।
एकदेहोद्भवा वर्णाश्चत्वारोऽपि वराङ्गने ।
पृथग्धर्माः पृथक्शौचास्तेषां तु ब्राह्मणो वरः ॥ १९
देवयान्युवाच ।
पाणिधर्मो नाहुषायं न पुंभिः सेवितः पुरा ।
तं मे त्वमग्रहीरग्रे वृणोमि त्वामहं ततः ॥ २०
कथं नु मे मनस्विन्याः पाणिमन्यः पुमान्स्पृशेत् । C. 1. 3360 B. 1. 81. 22 K. 1. 75. 30.

°ज्ञा; G2 °मा). K1 D5 असि (for त्वं). K1 त्वं (for असि). — d) K1 पुत्रः प्रशंस मे.

13 K1 S om. उवाच. D8 om. 13 (cf. v. l. 11). — ab) Ñ1.2 B D (for D5 see below) transp. कृत्स्नः and वेदः. Ñ3 D5 मे वेदः कृत्स्नः (by transp.). S कृत्स्ना(T G1.3.6 सर्वा)न्वै सांगान्वेदान्बिभर्म्यहं (G1.2.4–6 °न्विदाम्यहं; T2 °श्च वेद्म्यहं).

14 G3 om. 14–15. K1 S om. उवाच. — a) B5 D5 केन चार्थेन; T1 G1.2 केनार्थेनासि. — b) K2 D5 इदं वनम्. — c) D8 S (G3 om.) वा रिपुं कंचित् (G1.2 किंचि°; G6 कश्चि°).

15 G3 om. 15 (cf. v. l. 14). K1 D8 S om. उवाच. — b) K1 T G1.2.6 M3.5 °मिहागतः. — c) K0.3.4 Ñ B D (except D8) T2 G6 बहुधा. — d) K (except K1) Ñ1.2 B D तदनु°; Ñ3 मामनु°.

16 K1 D8 S om. उवाच. — a) D8 S अहं दासी(D8 कन्या)सहस्रेण (G3 °स्राणि). — d) S साधु (for सखा). Dn1 G1 त्वमेव च; M भवस्व मे (for च मे भव). — After 16, D3.4 (marg.) S ins.:

778* वैशंपायनः ।
असुरेन्द्रसुतामीक्ष्य तस्यां सक्तेन चेतसा ।
शर्मिष्ठा महिषी मह्यमिति मत्वा वचोऽब्रवीत् ।

[(L. 2) G1.2 धर्मिष्ठा. D4 T1 G4.5 मत्वान्वचिन्तयत्.]

17 K1 D8 S om. उवाच. — b) S त्वमर्हसि. Ñ B Dn D1.2.4 भाविनि. — c) G2 M अवैवाह्या. — d) M6–8 पितुस्तव यशस्विनि. — K0.4 D5 ins. after 17: D8, after 780*:

779* चतुर्णामपि वर्णानां विवाहं ब्राह्मणोऽर्हति ।
क्षत्रियाद्याः क्रमाधस्तास्तोत्तरोत्तरकारिणः ।
कामात्क्रोधादथो लोभाद्यत्किंचित्कुरुते नरः ।
देवयानि विजानीहि स गच्छेन्नरकं ध्रुवम् ।

After 17, D3.4 (marg.) S ins.:

780* परभार्या स्वसा ज्येष्ठा सगोत्रा पतिता स्नुषा ।
अपरा भिक्षुकास्वस्था अगम्याः कीर्तिता बुधैः ।

[(L. 1) D4 M6–8 श्रेष्ठा. — (L. 2) D3.4 T2 G2.3 अवरा. T1 विमुखास्वस्था; G4–6 -भिगमा°.]

— After 780*, D8 ins 779*.

18 K1 D8 S om. उवाच. — b) K1 हि; G2 वै (for च). Ñ1.2 B D (for D1 see below) T2 G1 M6–8 क्षत्रेण. K2 -संस्थितं; D5 संमितं; T2 G (except G6) M6–8 संयुतं. D1 क्षत्रे ब्रह्म समाहितं; T1 क्षत्रं ब्रह्म च संयुतं; M3.5 ब्रह्म क्षत्रेण संयुतं. — After 18ab, D3.4 (marg.) S ins.:

781* तयोरप्यन्यता नास्ति एकान्तरतमौ हि तौ ।

[D8 °रभ्यन्तरं; T1 °रप्यन्यथा; T2 °रन्यान्यता; G3 °रन्यतरो; G4–6 °रप्यंतता; M °रन्यत्वता. D4 G4.5 °तमौ स्थितौ; M °समास्थितौ.]

— c) K0.1.4 Ñ B (except B5) D (except D8) G1–3 M °श्चाप्यृषि°; K2 T1 °श्चास्यृषि°; K3 °श्चानृषि°; T2 G4–6 °स्त्वमृषि°. — d) K0 नाहुषाथ; B5 °ष त्वं.

19 K1 D8 S om. उवाच. — a) K0 एकगात्रोद्भवा; Ñ3 °कभावो°; T2 G एकत्रैवो° (G4.5 एते देवो°); M °कतश्चो°. — b) T1 G1.2 हि (for अपि). K B5 D5 वरानने. — c) K1 G1.2 transp. धर्माः and शौचाः. K2 वर्णाः (for धर्माः). — d) K1 हि; K2 T2 G4–6 च (for तु). K0.4 °णो गुरुः. T G (except G4) ब्राह्मणा वराः.

20 K1 D8 S om. उवाच. — a) K0 पाणिग्राहो; Cd as in text. D8 °पाद्य. S पाणिर्मे नाहुषायं वै (M3.5 °षायायं). — b) K1 यः (for न). G4.5 °भिः संगतः.

C. 1. 3380
B. 1. 81. 22
K. 1. 75. 30

गृहीतमृषिपुत्रेण स्वयं वाप्यृषिणा त्वया ॥ २१

ययातिरुवाच ।

क्रुद्धादाशीविषात्सर्पाज्ज्वलनात्सर्वतोमुखात् ।
दुराधर्षतरो विप्रः पुरुषेण विजानता ॥ २२

देवयान्युवाच ।

कथमाशीविषात्सर्पाज्ज्वलनात्सर्वतोमुखात् ।
दुराधर्षतरो विप्र इत्यात्थ पुरुषर्षभ ॥ २३

ययातिरुवाच ।

एकमाशीविषो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।
हन्ति विप्रः सराष्ट्राणि पुराण्यपि हि कोपितः ॥२४
दुराधर्षतरो विप्रस्तस्माद्भीरु मतो मम ।
अतोऽदत्तां च पित्रा त्वां भद्रे न विवहाम्यहम्॥२५

देवयान्युवाच ।

दत्तां वहस्व पित्रा मां त्वं हि राजन्वृतो मया ।
अयाचतो भयं नास्ति दत्तां च प्रतिगृह्णतः ॥ २६

वैशंपायन उवाच ।

त्वरितं देवयान्याथ प्रेषितं पितुरात्मनः ।
श्रुत्वैव च स राजानं दर्शयामास भार्गवः ॥ २७

— ^{c}) K (except K_1) तन्मे; D_5 पाणिं. S त्वमेव चाग्र°.

21 ^{a}) K_1 त्व (? read तु); K_4 D_{1-3} T_2 $G_{2.6}$ तु; B_5 हि (for नु). $G_{4.5}$ किं नु मे तु. $G_{1.3}$ तपस्विन्याः. — ^{b}) G_3 पुमान्व्रजेत्. — ^{d}) K_2 B (except B_5) $D_{2.5}$ चाप्य्°; K_4 नाहुषिणा; D_3 S पूर्वं नृप.

22 K_0 om. 22–23. K_1 D_3 S om. उवाच. — With 22^{abc} cf. 23^{abc}. — ^{a}) Here and in the foll. st. a few MSS. आसी° (for आशी°). B_1m D_3 T G शस्त्रात् (for सर्पा°). — ^{d}) $\tilde{N}_{1.2}$ B D (except D_5) ज्ञेयः पुंसा (for पुरु°). T_2 G_{4-6} विपश्चिता.

23 K_0 om. 23 (cf. v. l. 22). K_1 D_3 S om. उवाच. — With 23^{abc} cf. 22^{abc}. — ^{a}) B_1m D_3 T G शस्त्रात् (for सर्पात्). — ^{d}) T_2 (hapl.) om. 23^{d}–25^{a}. $D_{3.5}$ इत्याह. G_6 भरतर्षभ.

24 T_2 om. 24 (cf. v. l. 23). K_1 D_3 T_1 $G_{1.2.4-6}$ M om. उवाच; D_1 G_3 om. ययातिरु°. — ^{a}) B_5 हन्यात्. — ^{b}) T_1 G_{4-6} M शस्त्रमेकं हनिष्यति ($M_{3.6-8}$ निकृंतति; M_5 निहंति च). — ^{cd}) K_{0-2} D_5 च (for हि). S (T_2 om.) सराष्ट्रं ($G_{1.2}$ °ज्यं) सबलं (G_{1-5} सप्रजं) हंति विप्रः कोपेन कोपितः (G_{4-6} संयु°; M_3 योजि°). — After 24, D_3 S (T_2 om.; D_3 G_3 om. line 1) ins.:

782* क्वचिदाशीविषो हन्याच्छस्त्रमन्यं निकृन्तति ।
यदृच्छयाग्निर्दहति मनसा हन्ति वै द्विजः ।

[(L. 1) Cf. 24^{ab} and v. l. — M एकं (for अन्यं).]

25 ^{a}) T_2 om. 25^{a} (cf. v. l. 23). — ^{b}) K_1 इति (for तस्मात्). $G_{1.2}$ भीरुतरो. — ^{c}) D_2 प्रदत्तां; S न दत्तां (for ऽदत्तां च). — ^{d}) $K_{0.3}$ विपयाम्यहं; $K_{1.2}$ M_5 Cd Arj. (comm.) विषहा°; T_2 G वरया°; Da (erroneously) Arjp विवहा° (as in text). ❀ Arj.: विवहामीति प्रायशः पाठः। ❀

26 K_1 D_3 S om. उवाच. M_{6-8} om. 26. — ^{a}) $\tilde{N}_3$ भजस्व (*sup. lin. sec. m.* वहस्व as in text); T_1 वरय. $\tilde{N}_{1.2}$ $B_{3.4.6}$ Dn_{2}.n_3 $D_{1.3}$ तन्मा त्वं; $\tilde{N}_3$ तस्मान्मां; B_1 Da Dn_1 $D_{2.4}$ तन्मां त्वं; B_5 मां पित्रा; T G M_5 राजेंद्र. — ^{b}) K_1 तु (for हि). Ñ B D (except D_5) T G $M_{3.5}$ पित्रा राजन् (B_5 राजन्पूर्वं). T_1 transp. वृतः and मया. — ^{d}) B_6 वा; T_2 तु; $G_{1.2}$ ते (for च). — After 26, $K_{0.3.4}$ Da_1 (all om. lines 2–3) $D_{3.4}$ (marg.) S (except M_{6-8}) ins.:

783* तिष्ठ राजन्मुहूर्तं त्वं प्रेषयिष्याम्यहं पितुः ।
गच्छ त्वं धात्रिके शीघ्रं ब्रह्मकल्पमिहानय ।
स्वयंवरे वृतं शीघ्रं निवेदय च नाहुषम् ।

27 K_1 D_3 S om. उवाच (M_{6-8} om. the ref.). For $M_{3.5}$ see below. — ^{a}) K (except K_1) त्वरिता. — ^{b}) K D_5 प्रेषि(K_4 °रि)ता; $\tilde{N}_{1.2}$ B Da Dn $D_{1.2.4}$ संदिष्टं. — After 27^{ab}, K_1 $\tilde{N}_{1.3}$ B D ins.:

784* सर्वं निवेदयामास धात्री तस्मै यथातथम् ।

— ^{c}) K_1 तं च (for च स). D_3 M_{6-8} स श्रुत्वैव; T_1 $G_{1.3-5}$ श्रुत्वैव तु; G_2 °त्वैतत्तु. S (for $M_{3.5}$ see below) वचस्तत्र (for स रा°). — For 27, $M_{3.5}$ subst.:

785* ततो धात्रेयिका गत्वा शीघ्रं तूशनसं प्रति ।
दृष्ट्वा चैनं यथान्यायमभिवाद्येदमब्रवीत् ।
देवयान्या वृतो भर्ता नाहुषः पृथिवीपतिः ।
तत्रानुज्ञां कुरुष्वाद्य ब्रह्मन्सत्यपरायण ।
शुक्रः ।
गच्छ गच्छाग्रतो भद्रे गच्छामि सहितस्त्वया । [5]
करिष्यामि वचस्तस्याः पृष्ट्वा राजानमच्युतम् ।
वैशंपायनः ।
प्रादुरासीत्तदा शुक्रः प्रज्वलन्निव तेजसा ।
ब्राह्मणः सर्वभूतानि तेजोराशिः प्रकाशयन् ।

दृष्ट्वैव चागतं शुक्रं ययातिः पृथिवीपतिः ।
ववन्दे ब्राह्मणं काव्यं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥ २८

देवयान्युवाच ।

राजायं नाहुषस्तात दुर्गे मे पाणिमग्रहीत् ।
नमस्ते देहि मामस्मै नान्यं लोके पतिं वृणे ॥ २९

शुक्र उवाच ।

वृतोऽनया पतिर्वीर सुतया त्वं ममेष्टया ।
गृहाणेमां मया दत्तां महिषीं नहुषात्मज ॥ ३०

ययातिरुवाच ।

अधर्मो न स्पृशेदेवं महान्मामिह भार्गव ।
वर्णसंकरजो ब्रह्मन्निति त्वां प्रवृणोम्यहम् ॥ ३१

शुक्र उवाच ।

अधर्मात्त्वां विमुञ्चामि वरयस्व यथेप्सितम् ।
अस्मिन्विवाहे मा ग्लासीरहं पापं नुदामि ते ॥ ३२
वहस्व भार्यां धर्मेण देवयानीं सुमध्यमाम् ।
अनया सह संप्रीतिमतुलां समवाप्स्यसि ॥ ३३
इयं चापि कुमारी ते शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
संपूज्या सततं राजन्मा चैनां शयने ह्वयेः ॥ ३४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो ययातिस्तु शुक्रं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
जगाम स्वपुरं हृष्टो अनुज्ञातो महात्मना ॥ ३५

C. 1. 3396
B. 1. 81. 38
K. 1. 75. 49

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

28 a) Ko.3.4 भार्गवं (for चागतं). K1 काव्यं; S विप्रं (for शुक्रं). — cd) K1 ववंदे प्रांजलिः शुक्रं ब्राह्मणं प्र°.

29 K1 D3 S om. उवाच. — b) Ñ B3.6 D (except Da D1) T G दुर्गमे. S (except M3.5) °मस्पृशत्. — After 29ab, D3.4 (marg.) S ins.:

786* नान्यपूर्वगृहीतं मे तेनाहमभया कृता ।

— c) B6 मामस्य. — d) Ñ B D transp. नान्यं and लोके.

30 K1 D3 S om. उवाच. — After शुक्रः, D3 S (T G3.6 M3.5 om. line 2) ins.:

787* अन्यो धर्मः प्रियस्त्वन्यो वृतस्ते नाहुषः पतिः ।
कचशापात्त्वया पूर्वं नान्यद्भवितुमर्हति ।

— ab) D3 S वृतो राजन्वृणीष्वेमां (G1 °ष्वैनां) महिषी नाहुषास्तु ते (D3 T2 G1-3.6 °षीं नहुषात्मज). — After 30ab, D3 S ins.:

788* स्वयंग्रहे महान्दोषो ब्राह्मण्यां वर्णसंकरात् ।

31 K1 D3 S om. उवाच. — a) B4 मा (for न). K1.2 Ñ Dn D4 °देव. — K2 om. from भार्गव up to वर (32b). — b) Ñ3 आत्मानमिह. Da D2 transp. महान् and मां. — c) T2 G6 °करतो. — d) K1 इह (for इति). S भयादेतद् (G4.5 M6-8 इति मत्वा) ब्रवीम्यहं.

32 K2 om. 32ab (cf. v. l. 31). K1 D3 S om. उवाच. — a) M3.5 विमोक्ष्यामि. — b) S (except M3.5) °य त्वं. K3 यमीप्सितं. Ko वरय स्वमभीप्सितं; K1 Ñ1.2 B D (except D5) वृणु त्वं (K1 यद्) वरमीप्सितं; Ñ3 वर यं वरमीप्सितं. — c) Ñ B6 Dn D1 ग्लासीः. S अ(T2 G4-6 M3.5 त)स्माद्विवाहा(T2 G2.3.6 °द्वि पापा)न्मा भैषीः. — d) M3 पुनामि ते. M6 अहं वाचं ददामि ते. Cd as in text.

33 b) T1 देवरूपं. K D5 शुचिस्मितां. — d) T2 G (except G1.3) त्वम् (for सम्-). K2.4 Ñ B D °वाप्नुहि.

34 For 34, S subst.:

789* इयं कुमारी शर्मिष्ठा दुहिता वृषपर्वणः ।
तां पूजयेथा मा चैनां शयने वै समाह्वय ।
रहस्येनां समाहूय न वदेर्न च संस्पृशेः ।
वहस्व भार्यां भद्रं ते यथाकाममवाप्स्यसि ।

35 K3 D3.5 om. उवाच. — After वैशं°, K3 ins.:

790* गान्धर्वेण विवाहेन देवयानी वृता तदा ।

— a) K3 एवं कृत्वा; S तथेत्युक्त्वा. — b) K3 कृत्वा काव्यं प्र°; D4 S तत्सर्वमकरोत्प्रभुः. — After 35ab, Ko.4 Dn D4.5 (both latter marg.) ins.:

791* शास्त्रोक्तविधिना राजन्विवाहमकरोच्छुभम् ।
लब्ध्वा शुक्रान्महद्वित्तं देवयानीं तथोत्तमाम् ।
द्विसहस्रेण कन्यानां तथा शर्मिष्ठया सह ।
संपूजितश्च शुक्रेण दैत्यैश्च नृपसत्तमः ।;

while, S ins.:

792* विवाहं विधिवत्कृत्वा प्रदक्षिणमथाकरोत् ।

With the posterior pāda of. 35b. — c) D1 (hapl.) om. from हृष्टो (in cd) up to स्वपुरं (1. 77. 1a). S ययातिः (G1-3 ययौ च) (for जगाम). K2.4 स्वं पुरं. T1 G4-6 M3.5 यायात्; T2 G1-3 राजा; M6-8 प्रायात् (for हृष्टः). — d) Ñ3 T G4-6 M अनुज्ञातो (as in text): K D3.5 सोनु°; Ñ1.2 B3.4.6 Dn [ऽ]नुज्ञातोथ; B1 Da D2.4

७७

: 1. 3397
: 1. 82. 1
: 1. 76. 1

वैशंपायन उवाच ।
ययातिः स्वपुरं प्राप्य महेन्द्रपुरसंनिभम् ।
प्रविश्यान्तःपुरं तत्र देवयानीं न्यवेशयत् ॥ १
देवयान्याश्चानुमते तां सुतां वृषपर्वणः ।
अशोकवनिकाभ्याशे गृहं कृत्वा न्यवेशयत् ॥ २
वृतां दासीसहस्रेण शर्मिष्ठामासुरायणीम् ।
वासोभिरन्नपानैश्च संविभज्य सुसत्कृताम् ॥ ३
देवयान्या तु सहितः स नृपो नहुषात्मजः ।
विजहार बहूनब्दान्देववन्मुदितो भृशम् ॥ ४
ऋतुकाले तु संप्राप्ते देवयानी वराङ्गना ।
लेभे गर्भं प्रथमतः कुमारं च व्यजायत ॥ ५
गते वर्षसहस्रे तु शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
ददर्श यौवनं प्राप्ता ऋतुं सा चान्वचिन्तयत् ॥ ६
ऋतुकालश्च संप्राप्तो न च मेऽस्ति पतिर्वृतः ।
किं प्राप्तं किं नु कर्तव्यं किं वा कृत्वा कृतं भवेत् ॥ ७
देवयानी प्रजातासौ वृथाहं प्राप्तयौवना ।

स्वनु°; B6 समा°; G1.2 ह्मनु°; G3 -व्यनु°. T1 महर्षिणा. — Only Ñ3 has the entire line 35^cd exactly as in text!

Colophon om. in D1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add ययात्युपाख्यान. K1–3 Ñ3 B D (D1 om.) M (all om. sub-parvan name) mention only यायात. — *Adhy. name:* Ko.4 देवयानीविवाहः; M3.5 ययातिविवाहः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 78; B6 D3 75; Da1 D4m 79; T2 16; G M 17. — *S'loka no.:* Ñ3 37; Da1 39; Dn 38; M3 56. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3367.

☞ The fragm. MS. D3 ends with this adhy.; it is *wholly* ignored in the sequel. Accordingly D will hereafter denote only the *nine* Devanāgarī MSS.: Da (2), Dn (3), D1.2.4.5 (cf. the note at the beginning of adhy. 54).

77

☞ This adhy. is missing in Ś1 V1 (cf. v. l. 1. 68. 74; 72. 23). The MSS. are *wholly* ignored here.

1 K1 S om. उ° (G6 om. the ref.). — D1 om. up to स्वपुरं (cf. v. l. 1. 76. 35). — ^ab) S °पुरं गत्वा पताकाभिरलंकृतं. — ^c) T2 G6 °पुरे. T1 G4.5 M राजा (for तत्र).

2 K4 (hapl.) om. 2. — ^b) Ñ1.2 B D (except D5) transp. तां and सुतां. — ^c) Some MSS. °भ्यासे.

3 ^b) Ñ1.2 B D वार्षपर्वणीं; T2 G (except G1.2) असुरात्मजां. — ^d) K3 संभविष्यत्. Ko.3.4 सुपूजितां; K1 B3 Da D2 °संस्कृतां. K2 सा व्यतिष्ठत्सुसत्कृता.

4 ^a) K1 च; T1 स; G4.5 सु- (for तु). — ^b) S ययातिर्नहु°. — After 4^ab, K4 S ins.:

793* प्रीत्या परमया युक्तो मुमुदे शाश्वतीः समाः ।
अशोकवनिकाभ्याशे देवयानी समागता ।
शर्मिष्ठया सा क्रीडित्वा रमणीये मनोरमे ।
तत्रैव तां तु निर्दिश्य सह राज्ञा ययौ गृहम् ।
एवमेव बहुप्रीत्या मुमुदे बहुकालतः ।

— ^c) M (except M6) विचचार. Ko.3.4 वर्षान्; Ñ3 S (except M7) देशान्. — ^d) T G4–6 मुमुदे. Ñ1.2 B D (except D5) सुखी (for भृशम्).

5 ^b) S शुचिस्मिता (for वरा°). — ^c)=26^c. K (except K1) लेभे प्रथमतो गर्भं (K2 °तः पुत्रं). — ^d) G4–6 M3 कुमारश्च.

6 ^cd) K1 सा च व्यचिं°; K2 सा वाप्यचिं°. S सा तु काले ऋतुस्नाता भर्तारं सम(G4.5 M अनु)चिंत°. — After 6, S ins.:

794* शुद्धा स्नाता तु शर्मिष्ठा सर्वालंकारभूषिता ।
अशोकशाखामालम्ब्य सुफुल्लैः स्तबकैर्वृताम् ।
आदर्शे मुखमुद्वीक्ष्य भर्तृदर्शनलालसा ।
शोकमोहसमाविष्टा वचनं चेदमब्रवीत् ।
अशोक शोकापनुद शोकोपहतचेतसम् ।
त्वन्नामानं कुरु क्षिप्रं प्रियसंदर्शनाद्धि माम् ।
एवमुक्तवती सा तु शर्मिष्ठा पुनरब्रवीत् ।

7 ^a) G1.2 तु (for च). T2 G4–6 M मे (for सं-). — ^b) S न च भर्तास्ति कश्चन. — ^c) B1 किं कार्यं; M3.5 किं प्राप्यं. — ^d) K1 M3.5 किं नु. Ko हितं; G4.5 सुखं (for कृतं). K4 T2 G1–3.6 किं कृत्वा (G1–3 कृतं) नु(K4 हि)कृतं भ°.

यथा तया वृतो भर्ता तथैवाहं वृणोमि तम् ॥ ८
राज्ञा पुत्रफलं देयमिति मे निश्चिता मतिः ।
अपीदानीं स धर्मात्मा इयान्मे दर्शनं रहः ॥ ९
अथ निष्क्रम्य राजासौ तस्मिन्काले यदृच्छया ।
अशोकवनिकाभ्याशे शर्मिष्ठां प्राप्य विष्ठितः ॥ १०
तमेकं रहिते दृष्ट्वा शर्मिष्ठा चारुहासिनी ।
प्रत्युद्गम्याञ्जलिं कृत्वा राजानं वाक्यमब्रवीत् ॥ ११
सोमस्येन्द्रस्य विष्णोर्वा यमस्य वरुणस्य वा ।
तव वा नाहुष कुले कः स्त्रियं स्प्रष्टुमर्हति ॥ १२
रूपाभिजनशीलैर्हि त्वं राजन्वेत्थ मां सदा ।
सा त्वां याचे प्रसाद्याहमृतुं देहि नराधिप ॥ १३

ययातिरुवाच ।

वेद्मि त्वां शीलसंपन्नां दैत्यकन्यामनिन्दिताम् ।
रूपे च ते न पश्यामि सूच्यग्रमपि निन्दितम् ॥ १४
अब्रवीदुशना काव्यो देवयानीं यदावहम् ।
नेयमाह्वयितव्या ते शयने वार्षपर्वणी ॥ १५

शर्मिष्ठोवाच ।

न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ १६
पृष्टं तु साक्ष्ये प्रवदन्तमन्यथा

C. 1. 3418
B. 1. 82. 17
K. 1. 76. 25

---

8 a) Ko.2.3 प्रसूता. Ko.3.4 वै; K2 हि; S (except M7) सा (for -सौ). — b) T G4-6 यथा संप्राप्त°. — After 8^{ab}, S ins.:

795* देवयानी पुण्यकृता तस्या भर्ता हि नाहुषः ।
[G1-3 पुण्यतमा; M कृतपुण्या.]

— cd) S यथा तस्या भवद्भर्ता (G1.2 transp. तस्या and भर्ता) ममाप्येष तथा भवेत्.

9 b) M (except M7) निश्चितं मनः. — d) S यायान्मे. T G पुनः (G3 पुरः); M नृपः (for रहः). — After 9, K4 (om. lines 2–3) D4 (marg.) S ins.:

796* केशे बद्ध्वा तु राजानं याचेऽहं सदृशं पतिम् ।
वैशंपायनः ।
गृहे मुदा देवयानीपुत्रमीक्ष्य पुनः पुनः ।
क्रीडन्नन्तःपुरे तस्याः कचिल्लक्षणमवाप सः ।

[(L. 1) K4 केशैर् and याचेयं. — M om. वैशं°. — (L. 2) M स्पृहे मुदा देवयान्याः. — (L. 3) T2 G1.2.6 क्रीडत्यन्तः°, and सा. G3 क्रीडंत्याः पुनरेतस्याः. M3 reads line 3 after 10^{ab}.]

10 Before 10, K Ñ B (except B3) D (except Dn) ins. वैशं° उ°; M वैशं°. — a) T2 G6 राजर्षिः. G1.2.4.5 M स; G3 तु (for -सौ). — c) Some MSS. °काभ्यासे; G1-3 °कामध्ये. — d) Dn T2 G6 प्रेक्ष्य; G4.5 प्राप; M3 वीक्ष्य. K (except K1) B3 Dn D2.5 धिष्ठितः; T2 G6 तिष्ठति; G4.5 तिष्ठतीं. D1.4 शर्मिष्ठां प्राप्तयौवनां (D4m प्राप्तवान् शुभां); T1 G1-3 °ष्ठा यत्र तिष्ठति.

11 a) Ko.1 B5.6 Da D4 (*sup. lin.*) रहितं. Ñ2 रहसि प्रेक्ष्य. S दृष्ट्वा तमेकं रहसि. — b) $=26^{b}$. Da वार्षपर्वणी (for चारु°); cf. 6^{b}. — c) K1.2 बध्वा (for कृत्वा).

12 Before 12, Ko.4 Dn D1.4 ins. शर्मिष्ठोवाच; S (except G3) ins. शर्मिष्ठा. — a) K D5 G2 च (for वा). — b) S (except T1) धनदस्य वा. Ko.3.4 Ñ1.2 Dn D1.4.5 G5.6 च (for वा). — c) Ñ2 B D (except D5) गृहे. — d) Ñ1 प्रष्टुम्; Ñ2 B D (except D5) द्रष्टुम्.

13 a) K1 च (for हि). — c) T2 G (except G1.3) त्वां याचे संप्रसाद्याहं. — d) G1.2.4.5 सुतं देहि. T2 G6 तं तु मे दातुमर्हसि.

14 K1 S om. उवाच. K2 om. 14–15. — a) Ko.3.4 Ñ3 (*sup. lin.* as in text) वेद; K1 वीद (sic). D5 दयितां (for वेद्मि त्वां). G5 रूपसं°. — b) Ñ3 (*sup. lin.* as in text) वेद; M वेद्मि (for दैत्य-). — K1 (hapl.) om. 14^{cd}. — c) Ñ Dn D1 रूपं. K3 S रूपेण ते (T1 G1 रूपेणैव; G5 रूपेण वै). — d) Ñ3 M सूच्यग्रेणापि निं°; G4.5 °ग्रेणाप्यनिं°. — After 14, D4 (marg.) S ins.:

797* तदा प्रभृति त्वां दृष्ट्वा स्मराम्यनिशमुत्तमे ।

15 K2 om. 15 (cf. v. l. 14). — a) After अब्रवीत्, B1.4 ins. तु. K1.3 (*sup. lin.*) B1 Da2 T1 G6 M5 °शनाः. — b) G1 °यान्या; G2 °यानेः. D5 यदोद्वहं; T1 यथा वहे; T2 G2.6 सदा वह (G2 °हे); G1 यदुद्वहे; G3-5 M °वहे. — c) T2 G6 आह्वयनीया; G1 आश्वासितव्या. — d) S वा(T1 ना-; G3 चा)न्यथापि वा. — After 15, D4 (marg.) S ins.:

798* देवयान्याः प्रियं कृत्वा शर्मिष्ठामपि पोषय ।

16 K2 om. शर्मिष्ठो°. K1 S om. उवाच. — a) Ñ3 D4m S अनृतं (for वचनं). K1 निहंति. — c) M °धनातिपाते.

C. 1. 3418
B. 1. 82. 17
K. 1. 76. 25

वदन्ति मिथ्योपहितं नरेन्द्र ।
एकार्थतायां तु समाहितायां
मिथ्या वदन्तमनृतं हिनस्ति ॥ १७

यया‌तिरुवाच ।

राजा प्रमाणं भूतानां स नश्येत मृषा वदन् ।
अर्थकृच्छ्रमपि प्राप्य न मिथ्या कर्तुमुत्सहे ॥ १८

शर्मिष्ठोवाच ।

समावेतौ मतौ राजन्पतिः सख्याश्च यः पतिः ।
समं विवाहमित्याहुः सख्या मेऽसि पतिर्वृतः ॥ १९

ययातिरुवाच ।

दातव्यं याचमानेभ्य इति मे व्रतमाहितम् ।
त्वं च याचसि मां कामं ब्रूहि किं करवाणि ते॥२०

शर्मिष्ठोवाच ।

अधर्मात्त्राहि मां राजन्धर्मं च प्रतिपादय ।
त्वत्तोऽपत्यवती लोके चरेयं धर्ममुत्तमम् ॥ २१
त्रय एवाधना राजन्भार्या दासस्तथा सुतः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ २२
देवयान्या भुजिष्यास्मि वश्या च तव भार्गवी ।
सा चाहं च त्वया राजन्भरणीये भजस्व माम् ॥२३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु राजा स तथ्यमित्येव जज्ञिवान् ।
पूजयामास शर्मिष्ठां धर्मं च प्रत्यपादयत् ॥ २४

---

17 b) N (except Ko.4 D5) G2 मिथ्या पतितं; G4.5 °थ्योपहतं; M °थ्योपचितं. T1 G6 मिथ्या तदर्थाचरितं न°; G3 मिथ्यात्थ वधाचरितं (sic) न°. — c) Ko.2.4 °कार्थिता°. K2.4 D5 S च (for तु). — d) Ñ B D (except Da D5) T2 G3 M5 °तं त्वनृतं; G1.2.4.6 °तं ह्यनृतं. K1 ह्यनृपं (sic) वदंति. — After 17, S ins.:

799* अनृतं नानृतं स्त्रीषु परिहासविवाहयोः ।
आत्मप्राणार्थघातेषु तदेवोत्तमतां व्रजेत् ।

M cont.:

800* धर्मसूक्ष्मार्थतत्त्वज्ञा एवमाहुर्मनीषिणः ।

18 K1 S om. उवाच. After ययातिः, M ins.:

801* यथा वदसि कल्याणि ममाप्येतद्धि काङ्क्षितम् ।
ब्राह्मणस्य तु तद्वाक्यं हृदि मे परिवर्तते ।

— a) Ko.3.4 °णं लोकानां. — b) T2 G4-6 वि- (for स). B4 स प्रणश्येन्मृषा. — c) T1 G1-3 अति° (for अर्थ°). B1 अभि-; D5 अनु- (for अपि). — d) D1 T2 G (except G1.3) मिथ्यां. Ñ3 T1 G5 M5 वक्तुम्.

19 K1 S om. उवाच. — a) S उभौ तौ हि (T2 G6 हि च) पती लोके. — b) M3.5 सख्युः. T2 G पतिश्च यः (by transp.). — d) D5 मे त्वं; M3.5 मे हि. Ñ1.2 B D (except D5) transp. पतिः and वृतः. T1 G1-3 स्मृतः (for वृतः). — After 19, S reads 22, which is followed by 805*.

20 K1 S om. उवाच. — a) Da °मानेषु. S दास्यामि याचतो (T G3-6 °चते; G1.2 °चितो) नित्यं. — c) K2 याचसे त्वं च (for त्वं च या°). K1 G2 M याचस्व. K1 मे (for मां). — After 20, S ins.:

802* धनं वा यदि वा कामं राज्यं वापि शुचिस्मिते ।

21 K1 S om. उवाच. — a) Ko.3.4 B5.6 D (except Da D2) पाहि (for त्राहि). — b) Cf. 24d. Ko.1.4 प्रति(Ko परि)पालय. — After 21ab, D4 (marg.) S ins.:

803* नान्यं वृणे पुत्रकामा पुत्रात्परतरं न च ।

After 21, S ins.:

804* पुत्रार्थं भर्तृपोषार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्वयंभुवा ।
अपतिश्चापि या कन्या अनपत्या च या भवेत् ।
तस्या जन्म वृथा लोके गतिस्तस्या न विद्यते ।

22 =(var.) Manu 8. 416. — S reads 22 after 19 (cf. v. l. 19). — b) D1 T2 G6 transp. तथा and सुतः. — 22cd = Manu 8. 416cd. — d) Ñ1.2 B1 Dn D1.4 S यस्यैते. — After 22, D4 (marg.) S ins.:

805* सह दत्तास्मि काव्येन देवयान्या महर्षिणा ।
पूज्या पोषयितव्येति न मृषा कर्तुमर्हसि ।
सुवर्णमणिमुक्तानि वस्त्राण्याभरणानि च ।
याचतां हि ददासि त्वं गोग्रामादीनि यानि च ।
बाहिरं दानमित्युक्तं न शरीराश्रयं नृप । [5]
दुष्करं पुत्रदानं च आत्मदानं च दुष्करम् ।
शरीरदानात्तत्सर्वं दत्तं भवति मारिष ।
यस्य यस्य यथाकामं तस्य तस्य ददाम्यहम् ।
इत्युक्त्वा नगरे राजंस्त्रिकालं घोषितं त्वया ।
अनृतं त्वयोक्तं राजेन्द्र वृथा घोषितमेव च । [10]
तत्सत्यं कुरु राजेन्द्र यथा वैश्रवणस्तथा ।

[(L. 1) G1.2 अहं; G3 साहं. — (L. 4) G याचितॄणां द°. — (L. 5) T G4-6 बाह्यकं. G3 त्वाभिराजानमित्युक्तं. — (L. 6) M पुष्कलं (for दुष्करं). G1-3 शरीरस्य तथैव च. — (L. 9) G1.2 तदा (for त्वया).]

समागम्य च शर्मिष्ठां यथाकाममवाप्य च ।
अन्योन्यमभिसंपूज्य जग्मतुस्तौ यथागतम् ॥ २५
तस्मिन्समागमे सुभ्रूः शर्मिष्ठा चारुहासिनी ।
लेभे गर्भं प्रथमतस्तस्मान्नृपतिसत्तमात् ॥ २६
प्रजज्ञे च ततः काले राजन्राजीवलोचना ।
कुमारं देवगर्भाभं राजीवनिभलोचनम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा कुमारं जातं तु देवयानी शुचिस्मिता ।
चिन्तयामास दुःखार्ता शर्मिष्ठां प्रति भारत ॥ १
अभिगम्य च शर्मिष्ठां देवयान्यब्रवीदिदम् ।

C. 1. 3425
B. 1. 83. 2
K. 1. 77. 5

23 ^{d}) Ñ1.2 B D भजनीये (D5 भरणीयैर्). K2 M6-8 भरस्व.

24 K1 S om. उवाच. — ^{a}) G2.3 °मुक्ते स. T1 G1-3 तु (for स). — ^{b}) T1 G (except G3.6) सत्यं (for तथ्यं). Ñ1.2 B D (except D5) इत्यभि°. After 24^{ab}, D4 (marg.) S ins.:

806* काव्यस्य देवयान्याश्च भीतो धर्मभयादपि ।

— ^{c}) B1m M6-8 धार्मिष्ठां. — K1 (hapl.) om. 24^{d}–26^{a}. — ^{d}) Cf. 21^{b}. S धर्मे. T G (except G4.5) M7 प्रतिपादयन्. For 24^{d}, Ñ2 subst. 25^{b}. — After 24, S (M om. line 3) ins.:

807* ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्चैव संवृतः ।
कृत्वा विवाहं विधिवद्दत्वा ब्राह्मणदक्षिणाम् ।
पुण्ये नक्षत्रसंयोगे मुहूर्ते द्विजपूजिते ।

25 K1 om. 25 (cf. v. l. 24). — ^{a}) Da D2 G4.5 M तु (for च). Ñ B Dn D1.4.5 स (D5 तां) समागम्य श°. — ^{b}) T1 G1-3 यथाकालम्. — ^{c}) Ñ B D °न्यं चाभि°; S °न्यं पूजयित्वा तु.

26 ^{a}) K1 om. 26^{a} (cf. v. l. 24). — ^{b})=11^{b}. D5 वार्षपर्वणी (for चारु°). — ^{c})=5^{c}. — ^{d}) D5 तु नृप°; S राजर्षि° (for नृपति°).

27 ^{b}) S क्रियां (T2 G6 M8 °याः) कृत्वा विशेषतः. — ^{c}) K2 देवरूपाभं. — ^{d}) G4.5 °सम° (for °निभ°).

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add ययात्युपाख्यान. K1.2.4 Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T2 G2.4 M6-8 (om. sub-parvan name) mention only ययात. — *Adhy. name:* Ko शर्मिष्ठासंप्रयोगः; K3.4 ययातिशर्मिष्ठासंयोगः (K4 °संगमः); T2 G2.4 शर्मिष्ठापरिणयं (T2 °णयनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 79; B6 76; Da1 D4m 80; Dn3 81; T1 67; T2 17; G M 18. — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 Dn 27; M3 48. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3395.

78

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 In Ś1, 1–20^{ab} are missing (cf. v. l. 1. 72. 23). K1.3 D2.5 S om. उवाच. — After वैशं° (resp. its v. l.), K4 D4 S ins.:

808* तस्मिन्नक्षत्रसंयोगे शुक्ले पुण्यर्क्षगेन्दुना ।
स राजा मुमुदे सम्राट् तया शर्मिष्ठया सह ।
ययातिः ।
प्रजानां श्रीरिवाढ्या मे शर्मिष्ठा ह्यभवद्वधूः ।
पन्नगीवोग्ररूपा वै देवयानी ममाप्यभूत् ।
पर्जन्य इव सस्यानां देवानाममृतं यथा । [5]
तद्वन्ममापि संभूता शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
वैशंपायनः ।
इत्येवं मनसा ध्यात्वा देवयानीमवर्जयत् ।

[(L. 1) M यस्मिन्. K4 D4 तस्मिंस्तु पुत्रे संजाते. T1 शुक्ले; M3.5 शुभे. T1 G1-3 चन्द्रस्तु यादृशः (for पुण्य°). — (L. 2) M °दे तस्याः. T1 G1-3 तादृशो नाहुषो राजा त°. M प्रियः (M3.5 प्रीतः) श°. T1 G1-3 °ष्ठयाभवत्. — (L. 3) K4 °वाद्यासौ; G4.5 °वाभ्याशे; M3.5 °वान्या मे. — (L. 7) G1.2 M3.5 अवंचयत्.]

— ^{a}) D1.5 °रं संजातं. Ñ1 तं; Ñ3 सा; M6-8 वै (for तु). — ^{c}) S चिंतां बहुविधां चक्रे.

2 Ś1 missing. — ^{a}) S (except G1.2) तु (for च). — ^{b}) S °यानी तदा (T2 M6-8 °नीदम्; G3 °नी ततो)-

C. 1. 3425
B. 1. 83. 2
K. 1. 77. 5

किमिदं वृजिनं सुभ्रु कृतं ते कामलुब्धया ॥ २
शर्मिष्ठोवाच ।
ऋषिरभ्यागतः कश्चिद्धर्मात्मा वेदपारगः ।
स मया वरदः कामं याचितो धर्मसंहितम् ॥ ३
नाहमन्यायतः काममाचरामि शुचिस्मिते ।
तस्मादृषेर्ममापत्यमिति सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ४
देवयान्युवाच ।
शोभनं भीरु सत्यं चेदथ स ज्ञायते द्विजः ।
गोत्रनामाभिजनतो वेत्तुमिच्छामि तं द्विजम् ॥ ५
शर्मिष्ठोवाच ।
ओजसा तेजसा चैव दीप्यमानं रविं यथा ।
तं दृष्ट्वा मम संप्रष्टुं शक्तिर्नासीच्छुचिस्मिते ॥ ६
देवयान्युवाच ।
यद्येतदेवं शर्मिष्ठे न मन्युर्विद्यते मम ।
अपत्यं यदि ते लब्धं ज्येष्ठाच्छ्रेष्ठाच्च वै द्विजात् ॥ ७
वैशंपायन उवाच ।
अन्योन्यमेवमुक्त्वा च संप्रहस्य च ते मिथः ।
जगाम भार्गवी वेश्म तथ्यमित्येव जज्ञुषी ॥ ८
ययातिर्देवयान्यां तु पुत्रावजनयन्नृपः ।
यदुं च तुर्वसुं चैव शक्रविष्णू इवापरौ ॥ ९
तस्मादेव तु राजर्षेः शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
द्रुह्युं चानुं च पूरुं च त्रीन्कुमारानजीजनत् ॥ १०

ब्रवीत्. — Before 2[cd], B4 Dn D4 ins. देवयान्यु°; T2 G (except G1.3) देवयानी. — [c]) K0.3.4 किल्बिषं; K2 कुत्सितं (for वृजिनं). — [d]) Ñ B D वै (B5m as in text); T1 G (except G3.6) मे (for ते).

3 Ś1 missing. K1.3 S om. उवाच. — [a]) K (except K1) Ñ3 G4.5 °भ्यागमत्. — [b]) Ñ3 वेदवेदांगपा°. — [c]) T1 G1 मानदः. T2 G2.4.6 कामी. — [d]) T1 G (except G1.3) °संहितः. — After 3, S ins.:

809* अपत्यार्थे स तु मया वृतो वै चारुहासिनि ।

4 Ś1 missing. — [a]) T1 G1.3 °तः किंचिद्. — [b]) S (except M3.5) आचरेयं. — [d]) S इदं (for इति). S (except G5 M3.5) °त्यं शुचिस्मिते (cf. 4[b]).

5 Ś1 missing. K1 S om. उवाच. — [a]) Ñ1.2 B D (except D5) भीरु यद्येवं. — [b]) Ñ1.2 B1.3.5 Da D2 कथं (B1m अथ as in text). K1.2.4 Ñ1.2 B4 D1.5 T1 M7 सं-; T2 G वि- (G3 न) (for स). — [d]) K1 ज्ञातुमि°; Ñ3 (*sup. lin. sec. m.*) D5 श्रोतुमि°.

6 Ś1 missing. K1 S om. उवाच. — [a]) K0.3 G3 तेजसा; K1.2.4 Ñ (Ñ3 *sup. lin. sec. m.*) B6m Dn D1.4.5 तपसा (K2 *sup. lin.* प्रभया) (for ओज°). K0 तपसा; K3 यशसा. — [b]) D5 T1 G3 M °नो रविर्यथा. Ñ B Da Dn D1.2.4 transp. रविं and यथा. — [c]) B3 °ष्ट्वा तु मम प्र°. — [d]) Ñ3 नासीच्छक्तिः (by transp.).

7 Ś1 missing. K1 S om. उवाच (G5 om. the ref.). — [d]) T2 G4-6 श्रेष्ठं (for ज्येष्ठात्). S भामिनी (T2 G6 M6-8 °नि) (for वै द्वि°).

8 Ś1 missing. K1.3 D2.3 S om. उवाच. — [a]) S °मेवं (G3-5 °व) संभाष्य. Ñ B D (except Da) तु (for च). — [b]) Ñ3 संप्रधार्य. T2 G4-6 भृशं (for मिथः). — [d]) M3.5 °मेवेति. K2.3 D5 जानती; B5 Dn3 T G3-5 जग्मुषी. K0 तथ्यमेव विजानती; Ñ B3.4.6 Da Dn1.n2 D1.2.4 G2 °मित्यव(D1 °भि)जग्मुषी; B1m M6.7 °मित्यवज°.

9 Ś1 missing. — [a]) M3 द्वौ (for तु). — [b]) M6-8 पुत्रोपजननं. T G4-6 नृप; M3 प्रभुः. M5 द्वौ पुत्रौ जनयत्प्रभुः. — [c]) T1 G2.3 M तुर्वशुं. — [d]) T G M3.6-8 इंद्रा(T G6 M6.7 °द्र)विष्णू. M5 इंद्रं विष्णुमिवा°. — After 9, D4 S ins.:

810* तस्मिन्काले तु राजर्षिर्ययातिः पृथिवीपतिः ।
माध्वीकरससंयुक्तां मदिरां मदवर्धिनीम् ।
पाययामास शुक्रस्य तनयां रक्तपिञ्जराम् ।
पीत्वा पीत्वा च मदिरां देवयानी मुमोह सा ।
रुदती गायमाना सा नृत्यन्ती च मुहुर्मुहुः । [5]
बहु प्रलपती देवी राजानमिदमब्रवीत् ।
राजवद्रूपवेषौ ते किमर्थं त्वमिहागतः ।
केन कार्येण संप्राप्तो निर्जनं गहनं वनम् ।
द्विजश्रेष्ठ नृपश्रेष्ठो ययातिश्चोग्रदर्शनः ।
तस्मादितः पलायस्व हितमिच्छसि चेद्द्विज । [10]
इत्येवं प्रलपन्तीं तां देवयानीं तु नाहुषः ।
भर्त्सयामास वचनैरपापां पापवर्धिनीम् ।
ततो वर्षवरान्मूकान्पङ्गून्कुब्जान्सपण्डकान् ।
रक्षणे देवयान्याः स पोषणे च शशास तान् ।
ततस्तु नाहुषो राजा शर्मिष्ठां प्राप्य बुद्धिमान् । [15]
रेमे च सुचिरं कालं तया शर्मिष्ठया सह ।

[(L. 2) T2 G4-6 तां च माध्वीकसं°. — (L. 4) T2 G4-6 °यानीममोहयत्. — (L. 5) T2 G3-6 रुदंती. — (L. 7) G1.3 °पवेषेण. — (L. 12) G3 अनर्हां (for अपापां). T2 G

ततः काले तु कस्मिंश्चिद्देवयानी शुचिस्मिता ।
ययातिसहिता राजन्निर्जगाम महावनम् ॥ ११
ददर्श च तदा तत्र कुमारान्देवरूपिणः ।
क्रीडमानान्सुविश्रब्धान्विस्मिता चेदमब्रवीत् ॥ १२
कस्यैते दारका राजन्देवपुत्रोपमाः शुभाः ।
वर्चसा रूपतश्चैव सदृशा मे मतास्तव ॥ १३
एवं पृष्ट्वा तु राजानं कुमारान्पर्यपृच्छत ।

किंनामधेयगोत्रो वः पुत्रका ब्राह्मणः पिता ।
विब्रूत मे यथातथ्यं श्रोतुमिच्छामि तं ह्यहम् ॥ १४
तेऽदर्शयन्प्रदेशिन्या तमेव नृपसत्तमम् ।
शर्मिष्ठां मातरं चैव तस्याचख्युश्च दारकाः ॥ १५
इत्युक्त्वा सहितास्ते तु राजानमुपचक्रमुः ।
नाभ्यनन्दत तान्राजा देवयान्यास्तदान्तिके ।
रुदन्तस्तेऽथ शर्मिष्ठामभ्ययुर्बालकास्ततः ॥ १६

C. 1. 3440
B. 1. 83. 17
K. 1. 77. 32

(except G3) हर्ष° (for पाप°). — (L. 13) D4 सपंगुकान्; T2 G6 सपिंड°; G4.5 च पंड°. — (L. 15) T2 G4–6 तां (for तु).]

10 Ś1 missing. M om. 10ab. T1 transp. 10ab and 10cd. — a) K1 ब्रुहं; K2–4 Da1 Dn1.n2 D1 G1.2 ब्रुह्मं (cf. v. l. 1. 70. 32, 34). K0 त्रीन् (for the last च). K0 D1 om. 10d–12a. — After 10, T2 G2.4–6 (T2 G6 om. line 2) ins.:

811* शर्मिष्ठाकामुको राजा यदासीत्तद्गताकुलः ।
मदिराविवशां कृत्वा रेमे शर्मिष्ठयान्वहम् ।
[After line 1, G6 repeats 10ab.]

11 Ś1 missing. K0 D1 om. 11 (cf. v. l. 10). — b) = 1b. S °नी वरांगना. — c) S °ता देवी. — d) Ñ B Da Dn D2.4 जगाम रहितं (B3.5.6m D2 गहनं) वनं; D5 °म हि तद्वनं; S जगाम प्रमदावनं.

12 Ś1 missing. K0 D1 om. 12a (cf. v. l. 10). — a) S सा ददर्श वने तत्र. — b) G1–3 देववर्चसः. — c) K4 D1 तु (for सु-). D1 T1 M विस्रब्धान्.

13 Ś1 missing. Before 13, Dn D1.4 ins. देवयान्यु°; G1.2 M3.5 देवयानी. — a) K Ñ1.3 D5 कस्येमे. Ñ2 Da °का देव. — c) D2 °सा धर्मतश्च; T2 G4–6 °सा तेजसा. — d) Ñ3 °शास्ते मता मम; D1 °शास्तव मे मताः.

14 Ś1 missing. Before 14, Dn D1.4 ins. वैशं° उ°; D5 वैशं°. — a) K0.3.4 उक्त्वा (for पृष्ट्वा). — After 14a, G1.2 ins.:

812* पश्यन्तमवनीतलम् ।
ज्ञात्वा तु तत्कृतं शापं.

— b) T2 G4–6 °रान्प्राप्य पृच्छति. — S ins. after 14ab: D4, after 14:

813* तस्मिन्काले तु तच्छ्रुत्वा धात्री तेषां वचोऽब्रवीत् ।
किं न ब्रूत कुमारा वः पितरं वै द्विजर्षभम् ।
[(L. 1) T1 G1–3 °ले ततः (G3 तु तं) श्रु°.]

Before 14cd, Dn ins. देवयान्यु°; S (except G5 M5) देवयानी. — c) K0.1.3.4 D2 °धेयं गोत्रं; B5 D5 G2.3.6 °धेयं (B5 G3 °या) गो°; Dn D1.4 °धेयं (D1.4 °यो) वंशो; T1 °गोत्रं; G1 °नामगोत्रः स च. K1.2 वा; K4 च; Da यः; T1 वै (for वः). — d) K2 transp. पु° and ब्रा°. K0.1.3.4 D (except Da; D5 marg.) कश्च वः (for ब्रा°). — After 14cd, T G ins.:

814* प्रब्रूत तत्त्वतः क्षिप्रं कश्चासौ क्व च वर्तते ।
[T1 G1.2 प्रब्रूत तं तु नः; G3 प्रभूततन्मनः.]

— e) Ñ3 B (except B1) D (except Da) T1 G (except G6) प्रब्रूत. T2 G (except G1.3) °तत्त्वं. — f) B6 ज्ञातुं. K0.3.4 °मि तत्त्वतः; D1.2 °मि तद्ध्यहं; M6–8 °म्यहं हि तं (by transp.). — S ins. after 14: D4, after 813*:

815* एवमुक्ताः कुमारास्ते देवयान्या सुमध्यया ।

After 14, D4 ins. 813*.

15 Ś1 missing. — a) M6–8 व्यदर्शयन्. — b) S °व पितरं (G3 °वापतितं) नृपं. — d) K1 T2 G2–5 तदाच°; K3 तस्यश्चेख्यु (sic); K3 तस्याचक्षुश्च; K4 तस्याः सख्याश्च; Ñ B Da2 Dn D2.4 T1 तथाच°; Da1 तथाचक्षुश्च; D1 तथैवाचक्षु; D5 corrupt; G6 तस्या आचख्युः; M तस्या ऊचुश्च. G1 भारत (*sup. lin.* as in text); G3 पुत्रकाः. — After 15, S (G3 M om. line 3) ins.:

816* ऋषिश्च ब्राह्मणश्चैव द्विजातिश्चैव नः पिता ।
शर्मिष्ठा नानृतं ब्रूयाद्देवयानि क्षमस्व वै ।
तया रहः पृच्छयमानास्तथ्यमूचुश्च दारकाः ।
[(L. 2) T2 G3–5 देवयानी. G1.3 M6–8 नः (for वै).]

16 Ś1 missing. Before 16, K0.2.4 Ñ B D (except D2) ins. वैशं° उ°; K1.3 T G वैशं°. — a) G2.5.6 इत्युक्ताः स°. B3 °ता ह्येते; T G (except G1.3) °ता देव्या; M °ता देवीं. — d) K1 ततोंतिके; K2 Dn G1–3 तदं°; T1 G4.5 तथां°. — T1 om. 16ef. — e) Da G1 च; T2 G2.4–6 तु (for ऽथ). — f) Da अन्वयुः. K D2.5 G2.5 दारकास्. K4 D5 T2 G (except G3) तदा (G5 °था). — After 16,

C. 1. 3441
B. 1. 83. 18
K. 1. 77. 34

दृष्ट्वा तु तेषां बालानां प्रणयं पार्थिवं प्रति ।
बुद्ध्वा च तत्त्वतो देवी शर्मिष्ठामिदमब्रवीत् ॥ १७
मदधीना सती कस्मादकार्षीर्विप्रियं मम ।
तमेवासुरधर्मं त्वमास्थिता न बिभेषि किम् ॥ १८

शर्मिष्ठोवाच ।

यदुक्तमृषिरित्येव तत्सत्यं चारुहासिनि ।
न्यायतो धर्मतश्चैव चरन्ती न बिभेमि ते ॥ १९
यदा त्वया वृतो राजा वृत एव तदा मया ।
सखीभर्ता हि धर्मेण भर्ता भवति शोभने ॥ २०
पूज्यासि मम मान्या च ज्येष्ठा श्रेष्ठा च ब्राह्मणी ।
त्वत्तोऽपि मे पूज्यतमो राजर्षिः किं न वेत्थ तत् ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तस्यास्ततो वाक्यं देवयान्यब्रवीदिदम् ।
राजन्नाद्येह वत्स्यामि विप्रियं मे कृतं त्वया ॥ २२
सहसोत्पतितां श्यामां दृष्ट्वा तां साश्रुलोचनाम् ।
त्वरितं सकाशं काव्यस्य प्रस्थितां व्यथितस्तदा ॥ २३

Dn ins. the first line of 818*. — After 16, D4 S (T2 G for the first time) read 25^{ab}; then ins.:

817* नातिदूराच्च राजानमवातिष्ठदवाङ्मुखी ।

[D4 M °जानं शर्मिष्ठा समतिष्ठत; G6 °नमतितिष्ठ°.]

17 Ś1 missing. — a) K (except K2) च (for तु). — c) G5 दृष्ट्वा; G6 लब्ध्वा. B5 S (except M6–8) तु (for च). Dn D4 च तत्त्वं सा; D1 तत्त्वं च सा. — After 17, S (except M3) ins.:

818* श्रुत्वा तु तेषां बालानां सव्रीड इव पार्थिवः ।
प्रतिवक्तुमशक्तोऽभूत्तूष्णींभूतोऽभवन्नृपः ।
गृहीत्वा तु करे रोषाच्छर्मिष्ठां पुनरब्रवीत् ।

— K0.4 Ñ (om. lines 1, 3) B5 (om. lines 1, 3) Dn3 D1 (om. lines 2, 3).4 M3 ins. after 17: Da (om. line 3), after 18: T G M5–8, after 818*:

819* देवयान्युवाच ।
अभ्यागच्छति मां कश्चिदृषिरित्येवमब्रवीत् ।
ययातिमेव नूनं त्वं प्रोत्साहयसि भामिनि ।
पूर्वमेव मया प्रोक्तं त्वया तु वृजिनं कृतम् ।

[K0.4 Ñ B5 Da om. देवयान्यु°; S om. उवाच. — (L. 1) K0.4 Dn3 M अन्यो ग°. G3 °षिरत्य वचोऽब्र°. Dn3 T2 G4–6 M6–8 °ब्रवीः. Da D1 ऋषिरभ्यागतः (D1 आजगाम ऋषिः) कश्चिदिति मां पूर्वम°. — (L. 2) Ñ B5 Da Dn3 °व नृपतिं; D4 M3 °व राजानं. Ñ तं प्रोत्साहय का°; D2 यमाह्वयसि भा°.]

18 Ś1 missing. Before 18, K3 D5 ins. देवयान्यु°. — a) S मय्यधीना. Ñ1.3 सखी. T1 G1 कन्या. — b) T2 G2–6 M transp. विप्रियं and मम. K2 D5 अप्रियं. K2 वद् (*sup. lin.* मम as in text). T1 G1 यत्कार्षीन्म(G1 °र्म)माप्रियं. — c) T G (except G3) तद् (for तम्). B4 Da1 D1.5 °धर्मत्वं; T2 G (except G3) °कर्म (G1.2 °र्मे) त्वं. M3.5 तु (for त्वम्). — d) S चरंती (for आस्थिता). M6–8 बिभेषि. Ñ B D मे; S मां (for किम्). — After 18, Da ins. 819*.

19 Ś1 missing. K1 S om. उवाच. — b) T1 शर्मिष्ठा (for तत्सत्यं). M5 चारुलोचने. M3 प्रोक्तं सत्यं शुचिस्मिते.

20 Ś1 resumes with भर्ता हि inc (cf. v. l. 1. 72. 23). — a) T2 G3 यथा. Dn3 S वृतस्त्व(Dn3 °तो त्व)या (by transp.). K1 Ñ2.3 B D भर्ता (for राजा). — b) K4 transp. तदा and मया. S तदै(T1 G3 °थै; G1.2.5 °दे)व स (T2 G2.4–6 हि) मया वृतः. — c) Ś1 K1 स-; K2 च (for हि).

21 Ś1 partly damaged. — a) K3 हि; D2 S च (for असि). — b) G2 साध्वी (for श्रे°). K1 Da1 T1 भामिनी (K1 °नि; T1 *sup. lin.* as in text); Ñ1.2 B Da2 D1 भाविनि (D1 °नी); D2 भार्गवी. — c) K2 D5 T1 G हि (for ऽपि). K2 S (except G3 M3.5.8) पूज्यतरो; Ñ3 पूर्वतमो. — d) B3 M3.8 नु (for न). K2–4 Da1 वेत्सि. G2.4.5 किं न भामिनी. K0.1 M3 तं (for तत्). Ś1 °र्षिर्वेत्थ किं न तं. — After 21, D4 S ins.:

820* तव पित्रा मे गुरुणा सहदत्ते उभे शुभे ।
ततो भर्ता च पूज्यश्च पोष्यां पोषयतीह माम् ।

[(L. 1) D4 M5 त्वत्पित्रा मम गुरुणा (M5 गुरुणा मे च). — (L. 2) T2 G6 तव भ°. T1 G2.4.5 हि भर्ता (for भर्ता च). G1.3 हि पूज्यो भर्ता च (for भर्ता च पू°).]

22 Ś1 K0.1.3 D2.5 S om. उवाच. — Ś1 partly damaged. — a) D5 श्रुत्वा तु तस्यास्तद्; S (except T1 G3) एवं (M एतत्) श्रुत्वा ततो. — After 21^{ab}, D4 ins. 821*. — d) Ñ3 D2 M3.5 transp. कृतं and त्वया. — S ins. after 22: D4, after 22^{ab}:

821* रमस्वेह यथाकामं देव्या शर्मिष्ठया सह ।
प्रतिजज्वाल कोपेन देवयानी तदा भृशम् ।
निर्दहन्तीव सव्रीडां शर्मिष्ठां समुदीक्ष्य च ।
अपविध्य च सर्वाणि भूषणान्यसितेक्षणा ।

[(L. 3) G2.4–6 देवयानी च (for निर्द°).]

अनुवव्राज संभ्रान्तः पृष्ठतः सान्त्वयन्नृपः ।
न्यवर्तत न चैव स्म क्रोधसंरक्तलोचना ॥ २४
अविब्रुवन्ती किंचित्तु राजानं चारुलोचना ।
अचिरादिव संप्राप्ता काव्यस्योशनसोऽन्तिकम् ॥ २५
सा तु दृष्ट्वैव पितरमभिवाद्याग्रतः स्थिता ।
अनन्तरं ययातिस्तु पूजयामास भार्गवम् ॥ २६

देवयान्युवाच ।

अधर्मेण जितो धर्मः प्रवृत्तमधरोत्तरम् ।
शर्मिष्ठयातिवृत्तास्मि दुहित्रा वृषपर्वणः ॥ २७
त्रयोऽस्यां जनिताः पुत्रा राज्ञानेन ययातिना ।
दुर्भगाया मम द्वौ तु पुत्रौ तात ब्रवीमि ते ॥ २८
धर्मज्ञ इति विख्यात एष राजा भृगूद्वह ।
अतिक्रान्तश्च मर्यादां काव्यैतत्कथयामि ते ॥ २९

शुक्र उवाच ।

धर्मज्ञः सन्महाराज योऽधर्ममकृथाः प्रियम् ।
तस्माज्जरा त्वामचिराद्धर्षयिष्यति दुर्जया ॥ ३०

ययातिरुवाच ।

ऋतुं वै याचमानाया भगवन्नान्यचेतसा ।
दुहितुर्दानवेन्द्रस्य धर्म्यमेतत्कृतं मया ॥ ३१
ऋतुं वै याचमानाया न ददाति पुमान्वृतः ।
भ्रूणहेत्युच्यते ब्रह्मन्स इह ब्रह्मवादिभिः ॥ ३२
अभिकामां स्त्रियं यस्तु गम्यां रहसि याचितः ।
नोपैति स च धर्मेषु भ्रूणहेत्युच्यते बुधैः ॥ ३३
इत्येतानि समीक्ष्याहं कारणानि भृगूद्वह ।

C. 1. 3458
B. 1. 83. 35
K. 1. 77. 57

23 M6–8 om. 23^{ab}. Ś1 partly damaged. — ^{a}) T G (except G1.3) °तां राजा; M3 °तं नागं; M5 °तं सर्वं. — ^{b}) B1.6 D2 ताम्रलो°. T G (except G1.3) M3.5 दृष्ट्वैव सहसोत्थितः. — ^{c}) Hypermetric! Ko.1 शीघ्रं; K3.4 Ñ3 B3–5 Da2 त्वरितां; Ñ2 द्रुतं; Da1 M त्वरिता; T2 G4–6 त्वरया. K2 पितुः सकाशं त्वरितं; G2 त्वरया काव्यसंकाशं. — ^{d}) G1 सदृशां (for व्यथितस्). Dn2 T1 G3 °थितां तदा (G3 °था); T2 G2.4–6 °थितान्ननां. M प्रस्थिता कमलेक्षणा (M3.5 °लानना).

24 Ś1 partly damaged. — ^{c}) T1 G1.6 न ह्या(G6 प्रा)वर्तत; T2 G2–5 M न न्यवर्तत (by transp.). T1 G2.4.5 M वै तस्मात् (M3 *inf. lin.* कोपात्); T2 G6 चैवं सा; G1.3 चैवास्मिन् (G3 °श).

25 D4 S read 25^{ab} after 16 (T2 G repeat 25^{ab} here; cf. v. l. 16). B5 Da2 (hapl.) om. 25^{ab}. — ^{a}) T1 तमब्रु°; M6–8 अपि ब्रु°. Ñ1.2 Da1 Dn सा; Ñ3 S च (for तु). — ^{b}) Ko.3.4 D1 °हासिनी; Ñ2 B1.3.4 D2 वामलो°; Da1 Dn D4 साश्रुलो°; T2 G (except G1) °दर्शना. — ^{c}) Ko.3.4 Ñ B3.6 D (except D5) °रादेव; B5 °रेणेव.

26 ^{b}) S (except T1 G1.3) अभिवाद्येदमब्रवीत्. — ^{c}) Ñ3 B4–6 Da D2 T G च (for तु).

27 Ś1 K1 D5 S om. उवाच. — ^{c}) Ñ1 D4.5 °या निवृत्ता°; G3 °या यदुक्ता°.

28 ^{b}) K4 G (except G1.3) °ज्ञा तेन. — ^{c}) Ś1 K Ñ3 D5 °गायां (K4 Ñ3 °या) मयि. — ^{d}) M3.5 जनितौ पुत्रकौ नृपात्; M6–8 पुत्रावजनयन्नृपः.

29 ^{a}) T2 G (except G1.3) धार्मिष्ठ इ°; M5 सधर्म इ°. — ^{b}) K2 कुलो°; D4 G6 कुरूद्वहः.

30 S om. उवाच; K1 G5 om. शुक्र उ°. — ^{a}) T1 G (except G6) धार्मिकः. Ś1 M5 च; G1 त्वं (for सन्). — ^{b}) S यो धर्मं ना(G1 चा; G2.3 न)कृथाः. Ko.3.4 Ñ3 B4.5 Da1 D2 S स्वयं. — ^{c}) K2 Ñ3 T G (except G4) M3 नचिराद्.

31 Ś1 K1 S om. उवाच (G5 om. the ref.). Ś1 K1 (hapl.) om. 31. — ^{d}) Some MSS. धर्मम्.

32 ^{a}) Ko.3 Ñ3 D5 यो (for वै). — ^{b}) K3 Ñ3 B D (except D5) ऋतुं (for वृतः). — ^{d}) S सदा (T1 G1.3 तथा) वै (for स इह).

33 ^{a}) B5 D2 अतिकामां; T1 अभिगम्यां. Ko.3.4 B D (except D2.5) °यं यश्च; S °यं चैव (T1 यो वै). — ^{c}) S उपैति यः स्व- (T1 G1.2 च स; G3–5 M3.5 यः स). Ko.3.4 B D2.5 M (except M5) धर्मेण. — ^{d}) S किल्बिषी न च सः (T1 G1.2 यः; M7 सत्-) पुमान्. — After 33, D4 (om. line 3) S (except T2) ins.:

822* यद्यद्याचति मां कश्चित्तत्तद्देयमिति व्रतम् ।
त्वयापि सा च दत्ता मे नान्यं नाथमिहेच्छति ।
मत्वैतन्मम धर्मं तु कृतं ब्रह्मन्क्षमस्व माम् ।

[(L. 1) D4 वृणोति (for याचति). G2.4.5 m °ति कामं च. T1 G1.3 M6–8 तद्ददामीति मे व्र°. — (L. 3) M3.6–8 °तदिह. T1 G1–3.5.6 M5 धर्मेति.]

34 ^{d}) Ś1 Da D5 °ह्यामभि-.

C. 1. 3458
B. 1. 83. 35
K. 1. 77. 57

अधर्मभयसंविग्नः शर्मिष्ठामुपजग्मिवान् ॥ ३४

शुक्र उवाच ।

नन्वहं प्रत्यवेक्ष्यस्ते मदधीनोऽसि पार्थिव ।
मिथ्याचारस्य धर्मेषु चौर्यं भवति नाहुष ॥ ३५

वैशंपायन उवाच ।

क्रुद्धेनोशनसा शप्तो ययातिर्नाहुषस्तदा ।
पूर्वं वयः परित्यज्य जरां सद्योऽन्वपद्यत ॥ ३६

ययातिरुवाच ।

अतृप्तो यौवनस्याहं देवयान्यां भृगूद्वह ।
प्रसादं कुरु मे ब्रह्मञ्जरेयं मा विशेत माम् ॥ ३७

शुक्र उवाच ।

नाहं मृषा ब्रवीम्येतज्जरां प्राप्तोऽसि भूमिप ।
जरां त्वेतां त्वमन्यस्मै संक्रामय यदीच्छसि ॥ ३८

ययातिरुवाच ।

राज्यभाक्स भवेद्ब्रह्मन्पुण्यभाक्कीर्तिभाक्तथा ।
यो मे दद्याद्वयः पुत्रस्तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ३९

शुक्र उवाच ।

संक्रामयिष्यसि जरां यथेष्टं नहुषात्मज ।
मामनुध्याय भावेन न च पापमवाप्स्यसि ॥ ४०
वयो दास्यति ते पुत्रो यः स राजा भविष्यति ।
आयुष्मान्कीर्तिमांश्चैव बह्वपत्यस्तथैव च ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

---

35 Ś1 K1 S om. उवाच. — In Ś1 the first five letters are lost on a missing portion. — [a]) K3.4 D4 G (except G1.3) न त्वहं; Da1 न त्वत्वं (sic); T1 तत्वहं. Ś1 °वीक्ष्यसे; M प्रतिवक्ष्य(M3.5 °वाच्य)स्ते. — [b]) Ñ3 S मय्यधी°. — [c]) M3.5 °थ्या चरसि. — [d]) S जरा (for चौर्यं).

36 Ś1 K1.3 D5 S om. उवाच (T2 G4–6 om. the ref.). — [b]) Ñ3 D5 G3 °तिर्नहुषात्मजः.

37 Ś1 K1 S om. उवाच. D2 lacuna for the ref. In Ś1 this st. is lost on a missing portion. — [a]) Ñ3 अतृप्तयौवनश्चाहं. — [b]) K0.4 Da1 Dn3 G3 M3.5 देवयान्या. — [c]) Ñ3 °ह ब्रह्मर्षे. — [d]) G3 न शापः (for जरे°). K0.1.3.4 B3 नाविशेत (B3 °श्च); Ñ B1.4–6 D (except D2.5) T1 G1.2 न विशेत (Ñ1 Dn D1.4 °श्च); G3 प्रवि°. K2 °यं नाविशेद्यथा.

38 Ś1 K1 S om. उवाच. D2 lacuna for the ref. In Ś1, the portion of the text from 38 up to 1. 79. 7[a] is lost on the missing upper half of a fol. (61). — [a]) K2 Da1 वृथा (for मृषा). K2 °म्येत्य; D4 G3–5 °म्येव; T2 G6 M3.5 °म्येनां; G1.2 °म्येह; M6–8 प्रब्रवीमि (for ब्रवीम्येतत्). — [c]) K (except K1; K2 *sup. lin.*) एतां (K3 °नां); M इमां (for त्वेतां). K2 त्वमप्यन्यं; Ñ B2.5.6 Dn D1.4.5 त्वमन्यस्मिन्. T G (except G6) °रां त्वमेताम°.

39 Ś1 missing (cf. v. l. 38). K1 S om. उवाच. D2 lacuna for the ref. — [b]) T2 G6 transp. पुण्य° and कीर्ति°. — [d]) M6–8 तं (for तद्).

40 Ś1 missing (cf. v. l. 38). K1 S om. उवाच. D2 lacuna for the ref. — After शुक्र उ°, K0.4 D2.5 ins.:

823* पुत्रो ज्येष्ठः कनिष्ठो वा यो ददाति वयस्तव ।
[K4 D2 °ति भयाद्वयः].

Thereafter D5 ins. (for the first time) 824* (cf. v. l. 1. 79. 8).

41 Ś1 missing (cf. v. l. 38). — [ab]) T1 G1 transp. ते and यः. G3 स च (for यः स).

Colophon. Ś1 missing. — *Major parvan:* G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add ययात्युपाख्यान. K1.2 B D M3.5 (om. the sub-parvan name) mention only यायात. — *Adhy. name:* K0.3.4 ययातिशापः. T2 G4 ययातिशापावाप्तिः; G1 ययातिशापमोक्षः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 80; B5 77; Da1 D4m 81; Dn3 82; T1 68; T2 18; G M 19. — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 43; Dn 42; M3 62. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3437.

79

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 In Ś1, 1–9[a] is missing (cf. v. l. 1. 78. 38). K0.1 D5 S om. उवाच. — [b]) Ñ2 B1 D (except D2.5) S (except M6–8) हि (for ह). — [c]) K3 ज्येष्ठं पुत्रं (by transp.). T1 G1–3 परित्यज्य (for वरिष्ठं च).

७९

वैशंपायन उवाच ।

जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव ह ।
पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठं च यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥ १
जरा वली च मां तात पलितानि च पर्यगुः ।
काव्यस्योशनसः शापान्न च तृप्तोऽस्मि यौवने ॥ २
त्वं यदो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥ ३
पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
दत्त्वा स्वं प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ ४

यदुरुवाच ।

सितश्मश्रुशिरा दीनो जरया शिथिलीकृतः ।
वलीसंततगात्रश्च दुर्दर्शो दुर्बलः कृशः ॥ ५
अशक्तः कार्यकरणे परिभूतः स यौवनैः ।
सहोपजीविभिश्चैव तां जरां नाभिकामये ॥ ६

ययातिरुवाच ।

यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मादराज्यभाक्तात प्रजा ते वै भविष्यति ॥ ७
तुर्वसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।

C. 1. 3475
B. 1. 84. 10
K. 1. 78. 10

---

2 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Before 2, K3 B1 D (except D2.5) ins. ययातिरु°; G3 ययातिः. — 2^{ab} = (var.) 24^{cd}. — ^{a}) K2 D1.5 S मे (G3 मा; G5 ते) (for मां). — ^{d}) Da नैव तृ°.

3–4 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1 G2 om. 3^{c}–4^{d}. D1 transp. 3^{cd} and 4^{ab}. Cf. 8–9, 16, 20 and 26. — 4^{a}) Ñ3 पूर्णे सहस्रे वर्षाणां. — ^{b}) K2 Ñ1.2 D2 पुनर्दास्यामि यौवनं. — ^{c}) K0.3 B5.6 Da1 Dn1 D2 T1 सं- (for स्वं). M °पत्स्येहं.

5 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1 S om. उवाच. — After यदुरु°, K3 (om. line 2).4 Ñ B D ins. (D5 repeats; cf. v. l. 1. 78. 40):

824* जरायां बहवो दोषाः पानभोजनकारिताः ।
तस्मान्न ग्रहीष्ये राजन्निति मे रोचते मनः ।

[(L. 1) K3 °वर्जनाः; K4 Ñ1 °वार्जिताः; D5 °वर्धनाः. — (L. 2) Ñ1 B1 Dn D4.5 तस्माज्जरां न ते (D4 नाद्य) राजन् (B1 D5 °रां न ग्रहीष्ये); Ñ3 तां न ग्रहीष्ये राजेंद्र; B5 तस्माद्ग्रहीष्ये न जरां (m as in B1 D5); D1 तस्मान्न च रोचते राजन्; D2 ततो न गृह्णामि वै राजन्. K4 जरां (for राजन्). Dn D1.4 ग्रहीष्य इति मे मतिः (D1.4 °नः). K4 निश्चिता मतिः (for रोचते मनः).]

— ^{a}) K0.1 °श्रुः शि(K1 सि)रा लीनो; K2.4 D5 °शिरा क्षीनो; K3 T1 G1.2 °श्रुजरादी(K3 °ली)नो; Ñ1.2 B1.3–5 °श्रुधरो (B3m °शिरा as in text) दीनो; Dn D1.4 °श्रुर्निरानंदो. — ^{b}) T1 G3 शिथिलाकृतिः. — ^{c}) K (except K0) D5 G1.3 °संनत°; Ñ1 °संपन्न°; Ñ2 Da Dn D1.4 °संगत°; T1 °संतान°; G2 M5 पलिसंतत°. Ñ1.2 B3 D (except D2) तु (for च). — ^{d}) Da1 D1 G4.5 M5.8 दुर्दशो. K0 Dn3 T2 G (except G3) कृतः.

6 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) Ñ3 कामकरणे. — ^{b}) D4 S च (D4 G3 स्व-; G1 सु-; M3 *inf. lin.* स as in text). K4 D5 यौवने; Ñ B6 Dn2 D4 °तैः. — ^{c}) Ñ3 तात (for चैव). — After 6^{c}, G1.2 ins.:

825* भार्यापुत्रसुहृज्जनैः ।
सुरूपनाशिनीं घोरां.

— ^{d}) K तज्जरां. S नैव का°. Ñ3 तज्जराहं न का°. — After 6, K3.4 D ins.:

826* सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप ।
जरां ग्रहीतुं धर्मज्ञ तस्मादन्यं वृणीष्व वै ।

7 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1.3 S om. उवाच. Da lacuna for the ref. Cf. 11, 18 and 22. — ^{a}) K0.4 यस्त्वं मे; K1 यन्मे त्वं; S यो मे त्वं. Ś1 resumes with 7^{b} (cf. v. l. 1. 78. 38). — ^{b}) T1 G1.3 यौवनं (for वयः स्वं). — ^{c}) B D2 °स्मान्न रा°. T1 °भुक् (for °भाक्). — ^{d}) Ś1 missing. K2 Ñ1.3 D5 S वै ते (by transp.); Ñ2 Da Dn D1.4 तव; B6 चैव. — After 7, D4 S ins. (with वैशं° prefixed in G6 M3.5):

827* प्रत्याख्यातस्तु राजा स तुर्वसुं प्रत्यभाषत ।
[D4 T1 G1.3 M3.5 °सुं प्रत्युवाच ह.]

8 Before 8, B1.6 D4 ins. ययातिरु°; G6 ययातिः.

C. 1. 3475
B. 1. 84. 10
K. 1. 78. 10

यौवनेन चरेयं वै विषयांस्तव पुत्रक ॥ ८
पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनर्दास्यामि यौवनम् ।
स्वं चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ ९
तुर्वसुरुवाच ।
न कामये जरां तात कामभोगप्रणाशिनीम् ।
बलरूपान्तकरणीं बुद्धिप्राणविनाशिनीम् ॥ १०
ययातिरुवाच ।
यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मात्प्रजा समुच्छेदं तुर्वसो तव यास्यति ॥ ११
संकीर्णाचारधर्मेषु प्रतिलोमचरेषु च ।
पिशिताशिषु चान्त्येषु मूढ राजा भविष्यसि ॥ १२
गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्यग्योनिगतेषु च ।
पशुधर्मिषु पापेषु म्लेच्छेषु प्रभविष्यसि ॥ १३
वैशंपायन उवाच ।
एवं स तुर्वसुं शप्त्वा ययातिः सुतमात्मनः ।
शर्मिष्ठायाः सुतं द्रुह्युमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४
द्रुह्यो त्वं प्रतिपद्यस्व वर्णरूपविनाशिनीम् ।
जरां वर्षसहस्रं मे यौवनं स्वं ददस्व च ॥ १५
पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रतिदास्यामि यौवनम् ।
स्वं चादास्यामि भूयोऽहं पाप्मानं जरया सह ॥ १६

Cf. 3 and 20. — ^{a}) Ś1 missing. A few MSS. तुर्वशो. — G1 om. 8^{e}–9^{d}. For 8^{cd}, T1 subst. 3^{cd}.

9 Ś1 missing up to पुनः (in ^{b}). G1 om. 9 (cf. v. l. 8). Cf. 4, 16 and 26. — ^{a}) K1 Ñ3 ते (for तु). — ^{b}) K1 Ñ T2 G (G1 om.) M प्रति- (for पुनर्). T1 पुनस्ते यौवनं त्वहं. — ^{c}) Ñ3 B D2 T1 दत्वा स्वं (T1 सं-) प्र°.

10 K1 S read तुर्वशुः (T1 G1 °सुः) and om. उवाच; D2 has lacuna for the ref. — ^{ab}) Ñ3 न जरां कारये तात. K0 B1.6 Da2 T1 M3.5.8 °प्रणाशनीं. B1.5.6 D2 नाहं (B6 राजन्) जरामिमां तात (B6 नाभि-) कामये भोगनाशिनीं. — ^{c}) B4 °भोगांत°; G1.4 M6–8 °करिणीं. — ^{d}) Ñ1.2 B3 D (except D1.2.5) G3 °प्रणाशि(Da2 °श)नीं; Ñ3 B1.6 T1 M3.5 °शनीं; G2.4.5 अर्थं°; M6–8 देह°.

11 Ś1 K1 S om. उवाच. — D2 lacuna for the ref. Cf. 7, 18 and 22. — ^{a}) Ś1 K1 यन्मे त्वं; K0.4 यस्त्वं मे; S यो मे त्वं. K3 औरसः पुत्रः. — ^{b}) T1 यौवनं. G1–3 त्वं (for स्वं). — After 11^{ab}, D4 S ins.:

828* तुर्वशो त्वं प्रियं कामं नैतत्संपरस्यते क्वचित् ।

[Cf. 18^{cd}. — G1.2.6 संपत्स्य(G1 °द्य)से. D4 M5 नैव संपत्स्य(M5 °द्य)ते तव. M6–8 नैव संप्रतिपत्स्यते.]

— After the above line, T1 G1.2.4.5 M3.6–8 read 19, T2 G6 19^{cd} (only). — Ś1 T G om. 11^{cd}; M (except M5) om. 11^{cd}–13. — ^{d}) M5 तव यास्यामि दुर्मते.

12 K2 M (except M5) om. 12 (cf. v. l. 11). — ^{a}) T G M5 संकीर्णव्यति(G3.4 °र्णाप्रति)की(G3 °ती)र्णेषु. — ^{b}) B4 °मरतेषु. — ^{c}) Ś1 K1 चान्येषु; K4 Dn3 चांते°; B1.3m.4.5 D2 मूढे°. D5 पिशितादप्रधानेषु; T G M5 म्लेच्छेषु पिशिताशेषु. — ^{d}) D4 T2 G1.6 मूढो (G1 क्रुद्धो) राजा; T1 मूढराजो. M5 निर्मर्यादेषु नित्यदा.

13 M (except M5) om. 13 (cf. v. l. 11). — ^{c}) K0.4 Ñ B1.5 Dn D2.4.5 °धर्मेषु. T1 G1.2.4.5 M5 पशुधर्मेष्व(G1 °र्मे स्व-; M5 °र्मस)धर्मेषु; T2 G6 छद्म(G6 छिद्र)धर्मस्वरूपेषु; G3 °धर्मस्वधर्मस्थो. — ^{d}) K2 Ñ1 D5 प्रसवि°. T G व्याधे(G3 ग्राल्ये)षु जनयि(T1 च जनि)ष्यसि; M5 मृगेषु प्रजनिष्यसे. — After 13, M5 reads 19.

14 Ś1 K1.3 D5 S om. उवाच (M6–8 om. the ref.). D2 lacuna for the ref. — ^{a}) S (mostly) तुर्वशुं. — ^{b}) B4 Da D4 सुमहातपाः (for सुतमा°). — ^{c}) Ś1 K (K1 by corr.) G1.3 द्रुह्यं.

15 Before 15, Ś1 Ñ1.2 B D (except D5; D2 lacuna) ins. ययातिरु°; T G (except G1.3) M3.5 ययातिः. — ^{a}) Ś1 K G3 द्रुह्य (K1 द्रुहि). — ^{b}) K (except K2) रूपवर्ण(K0 बलवृत्त-; K3 बलरूप)विनाश(K1 °शि)नीं; B1 °शनीं; S पाप्मानं जरया सह (cf. 4^{d}, 9^{d}, 16^{d}, 26^{d}). — After 15^{ab}, S repeats 8^{cd}, om. 15^{cd}. — ^{c}) B5 °स्रेषु. — B5 (hapl.) om. from स्वं up to the end of 16^{b}.

16 Cf. 4, 9 and 26. — ^{ab}) B5 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). Ś1 Ñ3 °हस्रे ते; D5 °हस्रां ते. K B3 Da Dn D1 पुनर्; Ñ2 B1.4.6 D2.4 तव (for प्रति-). — ^{cd}) S (except T1 G1.3) om. 16^{cd}. T1 G3 वै (for ऽहं). K0.3.4 स्वं वहिष्यामि भू°; K2 Ñ3 D5 स्वं चैव (Ñ3 दत्वा स्वं; D5 स्वं वयः) प्रतिपत्स्यामि; Ñ1 B3–6 D2 स्वं चावाप्स्यामि भू°; G1 स्वयं चैव प्रवत्स्यामि.

☞ For st. 17–23, S subst. a passage which, besides containing some additional stanzas, differs from the text in so far that it om. 19 (transposed

द्रुह्युरुवाच ।
न गजं न रथं नाश्वं जीर्णो भुङ्क्ते न च स्त्रियम् ।
वाग्भङ्गश्चास्य भवति तज्जरां नाभिकामये ॥ १७
ययातिरुवाच ।
यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्माद्द्रुह्यो प्रियः कामो न ते संपत्स्यते क्वचित् ॥ १८
उडुपप्लवसंतारो यत्र नित्यं भविष्यति ।
अराजा भोजशब्दं त्वं तत्रावाप्स्यसि सान्वयः ॥ १९
अनो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
एकं वर्षसहस्रं तु चरेयं यौवनेन ते ॥ २०
अनुरुवाच ।
जीर्णः शिशुवदादत्तेऽकालेऽन्नमशुचिर्यथा ।
न जुहोति च कालेऽग्निं तां जरां नाभिकामये ॥ २१
ययातिरुवाच ।
यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
जरादोषस्त्वयोक्तोऽयं तस्मात्त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ २२
प्रजाश्च यौवनप्राप्ता विनशिष्यन्त्यनो तव ।
अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वं चाप्येवं भविष्यसि ॥ २३

C. 1. 3491
B. 1. 84. 26
K. 1. 78. 26

---

in some S MSS. to some other part of the dialogue; cf. v. l. 19) and interchanges the rôles of Druhyu and Anu, assigning the words of Druhyu to Anu and *vice versa*. The text of the Southern passage (with its variants) is given separately, under v. l. 23 (*q. v.*). D4 includes some stray stanzas of the Southern passage inserted at various points of its own text; they have been ignored here.

17 Ś1 K1 द्रुह्युः; Ko.2–4 द्रुह्य उ°. — a) K (except K2) transp. गजं and रथं. — b) Ś1 Ñ1.3 B1.4.6 D (except D5) वाक्संग(D2 वाग्बंध)श्चास्य (B1m °पि); K2 वाक्सादश्चा°; B3 वाक्संकुंठास्य; B5 वाक्संयमश्च. — d) Ñ1.2 D तां जरां. Ñ3 तज्जराया न कामये.

18 For S cf. v. l. 23. Ś1 K1 om. उवाच. With 18 cf. 7, 11 and 22. — a) Ko.4 यस्त्वं मे; K1 यमेहं (sic); B5 यस्त्वं मद्. — After 18, B (except B4) D (except D2.5) ins.:

829* यत्राश्वरथमुख्यानामश्वानां स्याद्गतं न च ।
हस्तिनां पीठकानां च गर्दभानां तथैव च ।
बस्तानां च गवां चैव शिबिकायास्तथैव च ।

19 T1 G1.2.4.5 M3.6–8 read 19, T2 G6 19^{cd} (only), after 828*; G3 om. it, and M6 reads it after 13. — a) Ś1 Ko.1 नोडुप°; K3.4 B6 D2 °संचारो; Ñ3 औडुप°; B3 °संभारो. K2 D5 नोडुपप्लवसंचारो; S यत्रोडुप्लवसंतारः. ❀Dev.: उडुपं तृणकाष्ठादिघटितं । सन्तरणसाधनं [।] तेन प्लवो गमनं न संतारः पारप्राप्तिर्यत्र न तत्र (।) भविष्यसीत्यन्वयः [।]❀ — b) S तत्र (for यत्र). — c) M न (for अ-). Dn अराजभाज°. D2 भोगहीनस् (for भोज°). K3.4 Ñ1.2 B5 °शब्दस्त्वं. Ś1 Ko Dn तं; S तु (for त्वं). — d) K2.4 Ñ3 Dn तत्र प्राप्स्य°; D2.5 तत्र वत्स्य°.

20 For S cf. v. l. 23. With 20 cf. 3 and 8. Before 20, Ko.2 Ñ B (except B4) D (except D5) ins. ययातिरु°. — a) Ś1 K1 Ñ1.2 एवं (for एकं).

21 For S cf. v. l. 23. Ś1 K1 om. उवाच. — d) K (except K2) तज्जरां.

22 For S cf. v. l. 23. With 22 cf. 7, 11 and 18. Ś1 K1 om. उवाच. — a) Ś1 यदि मे; K1 यन्मे त्वं. — c) K2.4 D2 °दोषास्. K1 त्वयोक्ते यः; K3 B3 °योक्ता ये; K4 °योक्तोहं; Dn D1.4 त्वया प्रोक्तः. — d) Ñ3 B4 Da1 त्वां; B1.6 Da2 तां; D2 तान् (for त्वं). Ko.4 Ñ2 Da1 B5.6 °पत्स्यते; K2 °पद्यसे; B1 °पत्स्यसि.

23 In Ś1 the portion of the text from 23 up to 1. 80. 2 is lost on the missing upper half of a fol. — a) Ko Ñ3 B D2 प्रजा च; K3 प्रजा स; K4 राजा च. K3.4 D2 यौवनं. D2 प्राप्य. — b) Ko.3.4 B D2 विनशिष्य° (B4 विनंक्ष्यति ह्यनो).

☞ For 17–23, S subst.:

830* द्रुह्युः ।
(cf. 21^{ab}) जीर्णः शिशुवदादत्तेऽकालेऽन्नमशुचिर्यथा ।
(21^{c}) न जुहोति च कालेऽग्निं न युध्यति च कालतः ।
(21^{d}) न च कृत्स्नं करोत्येष तां जरां नाभिकामये ।
ययातिः ।
(22^{ab}) यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
(22^{cd}) जरादोषस्त्वयोक्तोऽयं तस्मात्त्वं नाभिपद्यसे । [5]
(23^{ab}) प्रजाश्च यौवनं प्राप्ता विनशिष्यन्त्यतस्तव ।
(23^{cd}) अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वं चाप्येवं भविष्यसि ।
(20^{ab}) अनो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
(20^{cd}) एकं वर्षसहस्रं वै चरेयं तव रूपधृक् ।
पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् । [10]
दत्त्वा च प्रतिपत्स्ये वै पाप्मानं जरया सह ।

C. 1. 3492
B. 1. 84. 27
K. 1. 76. 28

पूरो त्वं मे प्रियः पुत्रस्त्वं वरीयान्भविष्यसि ।
जरा वली च मे तात पलितानि च पर्यगुः ।
काव्यस्योशनसः शापान्न च तृप्तोऽस्मि यौवने ॥ २४
पूरो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
कंचित्कालं चरेयं वै विषयान्वयसा तव ॥ २५
पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रतिदास्यामि यौवनम् ।
स्वं चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ २६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच पूरुः पितरमञ्जसा ।
यथात्थ मां महाराज तत्करिष्यामि ते वचः ॥ २७
प्रतिपत्स्यामि ते राजन्पाप्मानं जरया सह ।
गृहाण यौवनं मत्तश्चर कामान्यथेप्सितान् ॥ २८
जरयाहं प्रतिच्छन्नो वयोरूपधरस्तव ।
यौवनं भवते दत्त्वा चरिष्यामि यथात्थ माम् ॥ २९

ययातिरुवाच ।

पूरो प्रीतोऽस्मि ते वत्स प्रीतश्चेदं ददामि ते ।
सर्वकामसमृद्धा ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

अनुः ।

(17^{ab}) न हस्तिनं नरो नाश्वं जीर्णो भुङ्क्ते न पीठकम् ।
(17^{cd}) वाग्दुर्भगास्य भवति तां जरां नैव कामये ।

ययातिः ।

(18^{ab}) यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।

(829*) हस्त्यश्वरथयुग्यानामध्वा न स्यात्कदाचन । [15]
हस्तिनां पीठकानां वा गर्दभानां तथैव च ।
उष्ट्राणां च गवां चैव शिबिकायास्तथैव च ।

यद्वान्यद्वाहनं किंचिद्देवो हन्यात्कचित्कचित् ।
अराजा तव जातश्च भविष्यति च दुर्मते ।

वैशंपायनः ।

प्रत्याख्यातश्चतुर्भिश्च शप्त्वा तान्यद्यदिच्छया । [20]
पूरोः सकाशमगमज्ज्ञात्वा पूरुमलङ्घिनम् ।

[(L. 1) $G_{1.2.4.5}$ शुचिवद्. — (L. 4) T_1 G_1 त्वं (for स्वं). G_3 (hapl.) om. lines 5–14. — (L. 5) G_2 repeats this line after line 14. $G_{1.2}$ (*sup. lin.* as in text) °क्तो मे; M_5 त्वयोक्तोहं. $M_{3.5}$ तं; M_{6-8} न (for त्वं). T_1 $M_{3.5}$ त्वं (T_1 तु) प्रपद्यसे; G_1 M_{6-8} प्रतिपत्स्यसे (for नाभि°). — (L. 6) M प्राप्य. — After line 7, $G_{4.5}$ read 19 for the first time. In G_1 the sequence from 7–20 is: 7, 15–19, 831*, 8–14, then a repetition of (the three lines) 15, 18 and 19, and finally 20. — T_2 G_2 ins. after line 7: $G_{1.4.5}$, after the first occurrence of line 19:

831* एवं ब्रुवन्तं शप्त्वाथ ययातिः सुतमात्मनः ।
शर्मिष्ठायाः सुतं चानुमिदं वचनमब्रवीत् ।

On the other hand, T_1 ins. after line 7:

832* अनुं पुत्रमथाहूय राजा वचनमब्रवीत् ।

— (L. 8) M अनुदुष्टो प्रपद्यस्व. — (L. 9) G_1 यौवनेन त्वदीयेन चरे°. — (L. 12) T_1 रथं चाश्वं. M न हस्तिरथनागाश्च. — (L. 14) T_1 अनो मे त्वं. — After line 14, G_2 repeats line 5. — (L. 15) T_2 G_{4-6} °रथमुख्यानां — (L. 16) T_1 $G_{1.3}$ यानानां (for हस्ति°). — (L. 17) M_{6-8} °कानां त°.]

24 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 23). K_1 (hapl.) om. 24. Before 24, Ñ B Da_2 Dn ins. ययातिरु°; S (except G_3) ययातिः; D_2 has lacuna. — ^{a}) K_4 T_2 $G_{2.4-6}$ मे त्वं (by transp.). $Ñ_3$ वरः (for प्रियः). K_2 त्वं मे प्रियतरः पुत्रः; T_1 $G_{1.3}$ पूरो प्रियस्त्वं पुत्राणां. — ^{b}) D_5 T_1 वरीयांस्त्वं (by transp.); T_2 G M त्वं गरी(G_5 कनी)यान् ($G_{1.3}$ गरीयान्वै). — 24^{cd}=(var.) 2^{ab}. — ^{c}) $Ñ_2$ B_4 जरावलीढं. Ñ B D (except D_5) मां (for मे). G_3 तातस्य (for मे तात). — G_3 om. 24^e–25^b.

25 $Ś_1$ missing; G_3 om. 25^{ab} (cf. v. l. 23, 24). With 25 cf. 3, 8 and 20. — ^{a}) B_4 तस्मात् (for पूरो). M_{6-8} मे प्र- (for प्रति-). — K_4 (hapl.) om. 25^{cd} and 26; D_2 om. 25^{cd}. — ^{c}) S यथाकामं ($G_{1.4-6}$ °कालं; G_3 यौवनेन). — ^{d}) G_3 विषयांस्तव पुत्रक.

26 $Ś_1$ missing; K_4 om. 26 (cf. v. l. 23, 25). With 26 cf. 4, 9 and 16. — ^{a}) K_1 $Ñ_3$ B_4 Da ते (for तु). — ^{b}) $Ñ_2$ B_6 D_2 तव; $B_{3.6}$ Dn $D_{1.4.5}$ पुनः (for प्रति-). G_6 प्रतिपत्स्यामि. — K_2 om. 26^{cd}. — ^{c}) D_2 स्वं चावाप्स्यामि भूयोहं.

27 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 23). $K_{1.3}$ D_5 S om. उवाच; D_2 lacuna for the ref. Before 27^{cd}, D_4 marg. ins. पूरुरुवाच. — ^{c}) T_2 G (except G_3) यदात्थ. $M_{3.5}$ त्वं (for मां). — After 27, S ins.:

833* गुरोर्वै वचनं पुण्यं स्वर्ग्यमायुष्करं नृणाम् ।
गुरुप्रसादात्त्रैलोक्यमन्वशासच्छतक्रतुः ।
गुरोरनुमतं प्राप्य सर्वान्कामानवाप्नुयात् ।

